

ISSN 2218-7588
E- ISSN 2219-5513
IASJ 0000 0001

DİL
VƏ
ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Beynəlxalq elmi – nəzəri jurnal

Elektron versiyası

Электронная версия

1(109)

Jurnal
1993-cü ildən 2 aydan bir çıxır

BAKİ - 2019

REDAKSIYA HEYƏTİ РЕДАКЦИОННАЯ -КОЛЛЕГИЯ

ÜMUMİ DİLÇİLİK:
ОБЩЕЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ:

Akademik V.Məmmədəliyev –məsul redaktor
Prof.R.Rüstəmov
Prof. Əl-Abbassi Xeyri

ŞƏRQŞÜNASLIQ VƏ İLANİYYAT:
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ И ТЕОЛОГИЯ

Prof. E.Əzizov
Prof.T.Haçıyev
Prof. S. Abdullayeva

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ:
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Prof.A.Abbasov - məsul redaktor
Dos.A.Səfiyev
F.d. Q.Sayılov

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI:
АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА:

Akademik N.Paşayeva-məsul redaktor
AMEA müx.üzvü,prof.T.Mütəllibov

ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİ:
ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ:

AMEA müx.üzvü,prof.N.Cəfərov- məsul redaktor
F.e.n. N. Hüseynova

TÜRKOLOGİYA:
ТЮРКОЛОГИЯ

Prof. Г . М я щ а р я м л и –məsul redaktor

JURNALİSTİKA:
ЖУРНАЛИСТИКА

Prof. Ə.Paşayeva
Prof.F.Vəlixanova
Prof.A.Haçıyev- məsul redaktor
Prof. L. Əhmədova
Prof.M.Cəfərov

RUS FİLOLOGİYASI:
РУССКАЯ ФИЛОЛОГИЯ

Prof.F.Yadigar (Veysəlov)-məsul redaktor
Prof.C.Nağıyev -məsul redaktor
Prof .B.İsmayılov
F.d. R.Xəlilov

QƏRB FİLOLOGİYASI :
ЗАПАДНАЯ ФИЛОЛОГИЯ

Prof.N.Muxtarova-məsul redaktor
Prof.S. Mirzəyev
Prof. R. Hüseyinzadə
Dos.S. Abbasova
Dos.R.Cavadov
Dos. L.Ələkbərova

PEDAQOGİKA VƏ PSIXOLOGİYA:

RT A müx.üzvü. Prof. C.M. Mallaev
Prof. P.Omarova
Fen. İ.Hüseynov
Prof. T.Tixoplav
Prof.V.Tixoplav

İNSANŞÜNASLIQ
ЧЕЛОВЕКОВЕДЕНИЕ

Prof.A.Xələfov
Prof.X.İsmayılov
Dos.A.Əliyev

KİTABŞÜNASLIQ
КНИГОВЕДЕНИЕ
Prof. Ə.Rəcəbli – məsul redaktor
Prof..N.Məmmədli

<u>DİLCİLİK – ЯЗЫКОЗНАНИЕ</u>	6-168
N. İSMAYİLOVA. Variantlıq və qrammatik məfhum.....	6
M. İSMAYİLOVA. Razılaşmamağı ifadə edən leksik və qrammatik vasitələtin mühüm rolu.....	9
S. ABDİNOVA. Nitq aktlarının spesifikliyini fərqləndirmə.....	13
Ə. HƏZİYEVA. “Siyasi korrektlik” – kalka üsulu ilə yaranan “yeni nəsil” terminlərin anlayış mənimlənməsi.....	17
İ. QƏNİYEVA. Azərbaycan və ingilis toponimlərinin bədii nitqdə işləklik dərəcəsi.	21
A. ГАСЫМОВА .Словосочетания в турецком и Азербайджанском языках.....	26
Q. MƏŞƏDİYEYEV. Zərflərin türk dillərinin dialektlərinə qarşələqlə inteqrasiyası.....	30
Дж. ГАДИМОВА. Об истории возникновения вариативных падежных форм имен существительных.....	33
Ş. NAĞİYEVA. Azərbaycan dilində pəremik vahidlər və onların linqvistik xüsusiyyətləri.....	36
A. QƏRİBLİ. Müasir Türk dünyasında “Türk dilləri” anlayışı: problemlər, mülahizələr.....	40
G. BAYRAMOVA. Mental metaforaların təkamil konsepsiyası.....	44
R. SÜLEYMANOVA. Azərbaycan dili şivələrində türk dili ilə müştərək leksikanın təsnifi haqqında.....	48
V. ABİYEVA. Tibb terminlərinin leksik-semantik və qrammatik struktur xüsusiyyətləri.....	52
A. ƏHMƏDOVA. Qasım Bəy Zakirin yaradıcılığında frazeologizmlər.....	54
F. MEHDİYEYEV. Mətn dilçiliyi.....	57
A. MƏMMƏDRZAYEVA. Əsərlərdə degenerativ zaman anlayışı.....	59
S. SADIQOVA. Ədəbi dildə arxaikləşmiş hal-vəziyyət feilləri Qərbi Azərbaycan şivələrində.....	62
A. KƏRİMLİ. Azərbaycan dilində nəticə budaq cümlələrinin struktur xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində bağlayıcı vasitələri... ..	65
Г. УДАЛЫХ. Русские фразеологические единицы с отрицательной семантикой в когнитивном аспекте.....	68
У. ИБРАГИМ. Об общественно-политической терминологии с префиксом <i>anti-</i> во французском языке.....	71
M. ZEYNALLI. XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan ədəbi dilində norma axtarırları.....	74
S. MAHMUDOVA. Azərbaycan dilində ingilis sözlərinin fonetik və semantik mənimlənməsi prosesi.....	78
M. AYLAXBERDİEVA .Интернационализмы в истории русского литературного языка.....	82
R. ƏSƏDOVA. Feil tərzlərinin feilin zaman formaları ilə ifadəsi.....	85
G. QURBANOVA. Azərbaycan və türk dillərində maliyyə terminlərinin yaranmasında kalkaların rolu.....	88
M. ƏSƏDOVA. Qərb qrupu dialekt və şivələrində sabit söz birləşmələrinin komponentləri.....	91
A. QOCAYEVA. Les variations du radical verbalen français.....	95
S. SƏLİMOVA. Fransızlara məxsus antroponimlərin mənşəyi.....	98
J. VƏKİLOVA. Тюркские лексические заимствования во французском языке.....	101
Z. BAĞIRZADƏ. Dil normalalarının deskriptiv və preskriptiv növləri.....	104
S. ƏHMƏDOVA. Konseptin strukturuna nəzəri baxış.....	107
N. ƏLİYEVA. Rus dilində yiyəlik halın təzahürü.....	110
Ş. MƏMMƏDOVA. Nominasiya və mətnin formalaşması.....	113
N. İBAYEV. Bəkir Çobanzadənin dilçilik görüşləri.....	117
F. RÜSTƏMOVA. Yas mərasimi ilə bağlı bəzi sözlərin semantik xüsusiyyətləri.....	120
Ç. YOLÇUBƏYLİ. Akademik A Axundov yaradıcılığında müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonetika məsələləri.....	124
L. HƏSƏNOVA. Müasir Azərbaycan dilində turizm terminologiyasında neologizmlər.....	129
III. ИБРАГИМОВА. Слова стилистически неравноценны.....	132
K. MƏHYƏDDİNOVA. Abreviaturların yaranma tarixinə nəzər.....	136
A. AĞAMALIYEVA. Sintaksis və təhlil. Noam Xomski.....	139
A. EMİNOVA. Şərur rayonu ərazisindəki xələc etnotoponimlərinin struktur-semantik təhlili.....	142
F. VƏLİYEVA. Azərbaycan aforizmlərində idiomatiklik problemi.....	145
G. MƏHƏRRƏMOVA. Mətn və koherentlik anlayışı.....	148
A. MƏMMƏDOVA. İnsanın iradə hürriyəti məsələsinin təhlili: Quran müstəvisində İradə termininin etimologiyası.....	151
Д. МУСТАФАЕВА. Проблемы классификации упражнений.....	154
N. ƏLİBƏYLİ. Müxtəlif dillərdə səyahət konseptinin leksik ifadəsi.....	156
T. OPUDJQOVA . Колоронимы в составе зоологической терминологии.....	159
S. QULİYEVA. Tibbi terminologiyanın kommunikativ-koqnitiv problemləri.....	162
A. YUNUSOV. Türk ədəbi dilində inversiv cümlələrin sintaktik xüsusiyyətləri.....	165
<u>ƏDƏBİYYATSUNASLIQ-LİTERATUROBƏDƏNİ</u>	169-309
A. ABASOV. V. Vahabzadənin poetik dünyası haqqında.....	169
K. ADIŞİRİNOV. Böyük Vətən müharibəsi illərində Şəkidə ədəbi-mədəni mühit.....	173
Q. SAYİLOV. Təpəcə-bayatların bədii sistemində İslam kanonlarını inikas edən metaforik modellər.....	177
S. ƏLİYEVA. Xalq bədii düşüncəsinin H. Arif şerində. poetik inikası.....	179
N. ADIŞİRİNOV. Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında folklor motivləri.....	182
A. ƏSGƏRZADƏ. Tərcümə zamanı qarşıya çıxan çətinliklər.....	187
M. DÖVLƏTZADƏ. A. Divanbəyoglundun “Əbdül və Şahzadə” əsərində müəllifin maarifçi dünyagörüşü.....	189
A. ƏLİYEV. İngilis qadın şairlərinin yaradıcılığına ümumi nəzəri baxış.....	192
T. ZEYNALOVA. Hüseyn Cavid poeziyasının ingilis dilinə tərcümə xüsusiyyətləri.....	199
C. ABUŞOVA. К вопросу сохранения стиля в переводе художественной публицистики.....	200
C. ƏFƏNDİEVA. Контактные связи в литературе XX века: Федерико Гарсиа Лорка и Флиага Кюрчайлы.....	203
M. KASIMOVA. Теоретический аспект проблемы национального и интернационального героя.....	209
Ə. HÜSEYNOVA. Bəkir Nəbiyev poeziya tənqidçisi kimi.....	213
M. QULİYEVA. Məhəmməd Tağı Sidqinin yaradıcılığının bədii dili və üslubu.....	216
R. MƏMMƏDOVA. Elçin komediyalarında bədii konflikt.....	220
G. ABDULLAYEVA. Şeyx Qalib şerində məna axtarırları.....	223
Ə. ƏKPƏROVA. Marqaret Etvudun “Pişik gözü” romanı feminist ideyaların inikası kimi.....	226

Z. HÜSEYNOVA. Ərəb-fars dillərində olan Azərbaycan ədəbiyyatında Peyğəmbər obrazları.....	229
X. ŞAIQOZI . Dastanlarda möcüzəli doğuluş motivinin funksional xarakteri.....	233
Г. ГАСАНОВА. Повесть «Хаджи-Мурат» л.н.толстого в азербайджанской публицистике.....	237
X. QURBANOVA . Klassik ingilis şeirlərində məcazların mövqeyi.....	240
Y. ABDULLAYEVA.Postmodernist təhkiyədə alleqoriya və simvol: roman-pritça.....	243
N. QAFQAZLI Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” pyesi dövrünün ədəbi-tənqid aynasında.....	247
A. XƏLİLOV. Bədii müqəddimədə sözün apologiyası.....	250
С. ИСЛАМОВА. Характерные особенности русской мемуарной прозы.....	254
Ş. MƏMMƏDOVA. Klassiklərin layiqli davamçısı.....	257
Ş. NƏCƏFOVA. Müasir dünya ədəbiyyatının problemləri və perspektivləri.....	260
S. PAŞAYEVA. Folklorida döyüş ənənələri.....	263
H. MƏMMƏDOVA. Azərbaycan nəsr və dramaturgiyasının ilk qadın siması-Səkinə Axundzadə.....	268
Ü. MİKAYİLOV.“Cəhənnəm” romanının obraz yaradılışında avtobiografizm çalarları.....	271
Л. ЗЕЙНАЛЛЫ. Постмодернистский дискурс и его проявления в Английской литературе.....	274
T.ATAKİŞİYEVA. Azərbaycan memuar ədəbiyyatında klassik epistemoloji xüsusiyyətlər.	278
Ü. DADAŞOVA. İraq-türkmən lirik nümunələrinin poetik mənə tutumu və Şumer mənələri ilə səsleşməsi.....	280
Ə. İSMAYİLOVA Cürri Zeydanın Ərəb Xilafətinin musiqi mədəniyyəti barədə fikirləri.....	283
C. SEYİDZADƏ. Ədəbiyyatda psixologizm probleminin tarixi.....	287
Ф. ДУРСУНОВА. Концепция счастья в тюркской литературе социалистического выбора.....	289
Ü. ƏLİYEVA. Şəhər əfsanə və rəvayətləri şəhər folklorunun mühüm tərkib hissəsi kimi.....	292
K. MƏMMƏDOVA, Prof. Sədnik Paşayevin tədqiqatlarında Sari Aşıq.....	296
C. АЗ АДЯЛИЙЕВА Буюцк мцт я фя к кир в я шу манист ша ир Seyid Има дя ддин Ня с ими шаггында бязи гейляр.....	299
M. MƏMMƏDOV. Folklorşünaslığa töhfə.....	302
H. НАГИЕВА. О переводе повести А.С.Пушкина «Арап Петра Великого» на азербайджанский язык.....	305
<u>PEDAQOQİKA-PSIXOLOGIYA, ПЕДАГОГИКА-ПСИХОЛОГИЯ</u>	309-382
M. ASLANLI .«Şah İsmayil və Gülzar» dastanında fiziki tərbiyə motivləri.....	309.
III. ГУЛИЕВА. К изучению предложения с вводным словом.в русском языке.....	312
K. MƏMMƏDOVA. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili üzrə yeni dərslik komplektləri	315
S. ABBASOVA, A. MƏMMƏDOVA.Pedaqoji kadr hazırlığına yeni yanaşma.....	317
M. ELYASOVA. Lirik şeirlərin tədrisində yeni texnologiyalardan istifadə.....	320
И. БЕЛИЕВА. Обучение студентов в устной диалогической речи.....	323
S. SADIXLI. Ali məktəblərdə ingilis dilinin tədrisi zamanı leksik vərdişlərin inkişaf etdirilməsi yolları.....	327
G. AXUNDOVA. Məktəblilərin musiqi-estetik zövqlərinin formalaşdırılması məsələləri.....	330
A. ƏNHƏDOVA. “Əlavə alət” sinfində fortepiano dərslərində polifonik əsərlər üzərində iş.....	333
M. ƏLİYEVA. “Xor sinfi” fənninin tədrisində müəllimə verilən müasir tələblər.....	336
X. QOCAYEVA. Vokal dərslərində dayaq üzərində iş.....	339
H. VƏKİLOVA. Cümhuriyyətdən doğulan məktəb.....	342
Б. САМЕДОВ. Периоды и проблемы обучения истории английского языка.....	344
Л. АЛЕКПЕРОВА, Т.ДЖАФАРЛИ. Коммуникативная методика в обучении русскому языку.....	349
R.QƏDİROVA,T. BABAYEVA. Öyrənmə fəaliyyətinin funksiyaları,strukturunu və səmərəli təşkili.....	352
V. HACIYEVA. İngilis dilində nitq mədəniyyətinə verilən başlıca tələblər.....	356
S. SƏMƏDOVA.İngilis dilində nitq etiketlərinin rolu.....	358
E.YILMAZ, Ü.İSMAYİLOV. Üniversite Öğrencilerinin Duygusal Zekalarının Bazı Değişkenleri Açısından İncelenmesi.....	360
A. NAMETOVA. О процессе обучения английскому языку в вузах: экспериментальное обучение	365
Дж. А.ЛІАХГУЛІЕВА. Основные положения обучения русскому языку как иностранному.....	368
R. MUSTAFAYEVA. Использование инновационных технологий при обучении русскому языку	371
S. MUSTAFAYEVA . Nəsilərə nümunə.....	374
Д. КАЗИ-ЗАДЕ . Конспектирование как один из видов аналитико-синтетической переработки информации.....	378
H. ХИЯЛОВА. Инклюзивное образование в Азербайджане.....	381
<u>JURNALİSTİKA - ЖУРНАЛИСТИКА</u>	393-392
A. HACIYEVA. Ədəbi tələffüz və efirin danışiq üslubu.....	383
S. NAMAZOVA. Ermənilərin xalqımıza qarşı törətdikləri soyqırımın cümhuriyyət dövrü publisistikasında.....	396
Л. ЗУЛЬФУГАРЛЫ. Особенности использования неологизмов в современной публицистике.....	389
<u>KİTABSUNASLIQ-KNİGOVEDENİE</u>	393-404
M. MEHMANƏLİ. Xüsusi kitabxanalar və onların funksiyaları.....	393
D. MƏNHƏMMƏDLİ. Azərbaycan Respublikasının Zaqatala inzibati rayonunun kitabxana-İnformasiya infrastrukturu.....	396
S. İSMAYİLOVA . Yusif Vəzir Şəmənəminli: bibliografik göstərici.....	399
E. MAMMADOV, Z.SAFAROVA ZAHRA. Professor A.A.Khalafov’s scientific researches as a success of azerbaijan library science.....	402
<u>MƏRUZƏ VƏ MƏQALƏLƏR – ДОКЛАДЫ И СТАТЬИ</u>	405-480
M. ÖZEREN. Türkcədən çəçən dilinə geçən kelimələr.....	405
M. QƏHRƏMANOVA.D. QULIYEVA .İngilis dilində təyini əvəzlilər.....	407
L. ƏLİYEVA.Təhsil menecmentinin formalaşmasının ictimai-tarixi və elmi-nəzəri əsasları.....	410
T. SARIYEVA . Hekayə janrının orta məktəbdə tədrisi.....	412

L. HAQVERDİYEVA. Aşıq Ələsgərin “Dağlar” qoşmasının tədrisinə dair.....	414
Y.RƏHİMƏDƏ.Çingiz Aytmatovun “Manqurt” əsərində fasiləli oxu metodunun tətbiqi.....	417
G. HÜSEYNOVA. İngilis dili təlimində texniki vasitələrdən istifadə.....	419
X. NƏBİZADƏ. Hürufiliyin orta məktəbdə şagirdlərə öyrədilməsi yolları.....	421
J. NOVUZOVA.Arxaikləşməni doğuran səbəblərə dair.....	423
N.RƏHİMLİ. Çoxmədəniyyətliyin və tolerantlığın Azərbaycanda tarixi ənənələri.....	425
S. TEMUROVA . Lirik əsərlərin məzmununun öyrədilməsinə verilən müasir tələblər.....	428
Ə. RƏHİMLİ. Kompüter Terminologiyası.....	430
S. QULİYEVA. İngilis və Azərbaycan dillərindəki realilərin tərcümə problemləri.....	432
F. HƏSƏNOVA. İnteraktiv metodlar. Azərbaycan dili dərslərində əhəmiyyəti.....	436
S. İMANOVA. Atalar sözü və zərbi-məsəllərdə məcazların işlənməsi	438
G. MƏMMƏDOVA. M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasında aforizmlərin ekspressivliyinə xidmət	440
Э. РЗАЕВА, Л.ГУЛИЕВА. Развернутый конспект открытого урока на тему «Книжки Деде Коркуд».....	442
A. ƏHMƏDZADƏ. Ədəbiyyat dərslərində əyanilik.....	447
F. ŞİRİNOVA.How to improve students` skills using internet sites.....	449
С. ГУСЕЙНЛИ. Билингвизм и процессы интерференции в русской речи бакинцев.....	451
Г. МУСТАФАЗАДЕ.Структура жанра предания о разбойниках как композиционная основа повести	454
K.XANLAROVA. “Ölüm hökmü” romanı Metin Savaşın ədəbi görüşlərində.....	457
Ş. ABDULLAYEVA. Oskar Uayld yaradıcılığında dekadentçilik və estetizm: “Sarı kitab” simvolu.	460
Ş. DADAŞOVA. Türkiyə - Azərbaycan iqtisadi əlaqələrinin Türkiyənin onlayn mediasında işıqlandırılması.....	463
A. ƏLİZADƏ. Alleqoriya antiutopik romanda bədii estetik vasitə kimi	466
E. HƏSƏNOV .Nurmühəmməd Əndəlibin “Yusif və Züleyxa” əsərində ənənə və yenilik.....	470
A. HƏSƏNOVA . Dilçilikdə deysis termininə ümumi yanaşma.....	473
Л. МУРАДЗАДЕ . Государственная культурная политика Азербайджана в национальной печати.....	475
Г. РАСУЛОВА. Методика преподавания культуры речи.....	478
<u>YUBİLYARLAR-YUBİLİYƏRİ.....</u>	481-482
M.SEYİDOVA. Əzizim atam!	

Yığılmağa verilmişdir: 12.01.19 Çapa imzalanmışdır : 21.03.19 Rezoqraf çapı. Şəhadətnamə № 27
Lisenziya: seriya ab № 022471. tirajı 1000. Ləman nəşr-poliqr. MMC»-də çap olunmuşdur.

Nüşabə İsmayılova

VARIANTLIQ VƏ QRAMMATİK MƏFHUM

Məlumdur ki, bir dildən digər bir dilə tərcümə zamanı əlbəttə ilk növbədə həmin dildəki açar sözləri, müxtəlif mənə işləmələri, sintaktik variantları, söz və ifadələri seçmək, mənə növlərini araşdırmaq və onlara uyğun gələn formaları tapmaq tələb olunur. Bir neçə dili mükəmməl bilən və tərcüməçiliklə məşğul olan adamlar bu fikri təsdiq edirlər. Corc Steyner də bir neçə dili mükəmməl bilməklə yanaşı, müxtəlif dillərdəki dəyişikliyi izləyən bir şəxs idi. O, üç dili (ingilis, alman, fransız) öz ana dili hesab edərək yazırdı: “Mən fikrimi bir dildə cəmləşdirməyə çalışıram, lakin ikinci dilin təsiri ilə buna nail ola bilmirəm”. [7,154]

Doğrudan da, dildə baş verən dəyişikliklər və variantlar o dildə danışana nisbətən kənardan müşahidə edilənlərə, yaxud o dildə tədqiqat apararlara daha tez bəlli olur. Həm də filoloqlara və yaxud tarixi ədəbi dilçiliklə məşğul olanlara məlumdur ki, baş verən dəyişikliklər təkcə zamanla deyil, bir də əhalinin miqrasiyası və məskunlaşması ilə əlaqədardır. Bunları bilməklə yanaşı, onlar həm də belə dəyişikliklərdə ayrı-ayrı fərdlərə bərabər, ailələrin də dil variantlarının yaranmasına kömək edən amillər olduğunu da inkar etmirlər.

Əlbəttə, bunlar dil variantları üçün əsaslı səbəb olmasa da, hər halda ona təsir edən komponent kimi özünü göstərməkdədir.

İlk vaxtlar dialektoloqlar dil variantlığının qəbilələrlə başlanması fikrini irəli sürürdülər. Lakin tezliklə bu fikirdən daşındılar və variantların həm də sosial faktorlardan asılı fikrinə gəldilər. Dialekt sərhəddinin müəyyənəşdirilməsi göstərirdi ki, dildəki dəyişikliklərin inkişafı təkcə səs tərkibinin öyrənilməsi və kiçik bir dil qrupunun (daughter language) ayrılaraq sadəcə olaraq yeni bir variantlıq yaratması deyil, dinamik bir sosial prosesin nəticəsində böyük bir ərazidə yayılması ilə bağlı olmalıdır. Bu, heç də əvvəlki dil ailələri, fərdi qruplar fikrini inkar etmək deyil, əksinə, həmin məsələlərin də sosial amillərə daxil olduğunu bildirir. Çünki sosial inkişaf prosesi xaricində, demək olar ki, heç bir fikir yürütmək mümkün deyildir. Bu prosesdən danışan Otto Yespersen yazırdı: “ Dil variantlığı dialektoloqların irəli sürdüyü coğrafi faktordan deyil, həm də danışq qruplarından, dil ailələrindən, qəbilələrdən və millətlərdən ibarətdir.” [6,48]

Beləliklə, qrammatik variantlıq həm də ekstralingvistik faktorların məhsuludur, o, dilin müxtəlif yarusları olan fonetika, morfolojiya, leksika, sintaksis ilə əlaqədar zaman, məkan, kontekst ifadə vasitələri ilə bağlı bir prosesdir.

Zənnimizcə, Birləşmiş Ştatların lingvistikləri də qrammatik variantlığı başqa lingvistik variantlıqların struktur göstəricilərinə əsaslanaraq aydınlaşdırmalıdır.

Bəzi qrammatiklər isə bir sosial dil qrupunu bir neçə qrammatik variantının olduğunu göstərirlər. Lakin zənnimizcə, xırda bir sosial dil qrupunun bir neçə qrammatik variantının olması fikri həqiqətə uyğun deyildir.

Ekstralingvistik amillər qrammatik variantlığın yaranması üçün baza təşkil etdiyindən onun tədqiqi, eyni zamanda dil variantlarının digər nəzəri variantlığının öyrənilməsinə köməklik göstərir. Bu, həm də danışq dili ilə yazı dili arasındakı fərqi aydınlaşdırmaqda başlıca rol oynayır. Belə bir işin məqsədi, həm də müxtəlif variantları gələcəkdə bir ümumi model tərkibində birləşdirməkdən ibarət ola bilər.

“Ouklənd Tribun” qəzeti yazırdı: “Amerikalılar hələ də dialektin ox olmasına aludə olublar. Onlara görə nə danışılarsa, o, dialektidir. Dialekt sən kim olduğunu göstərir. Dialekt sənin sosial mövqeyini, məşəyini və regionunu biruzə verir.” Qəzetin yazdığına görə, bir dialekt çoxlu dil problemini meydana atır. Həm də bütün amerikalılar öz dialektləri ilə fəxr edir, ona görə də həmvətənlərinin hamısı bütün dialektlərə hörmət bəsləyirlər.

Məhz ona görə də bütün bəzi regionlarda (məsələn Kaliforniya əhalisi kimi) öz dialektlərində danışanlar biznesin təsiri altında az qala öz dillərini, adət ədəbini belə unutsunlar. Lakin xarici müşahidəçi, yəni amerikalı olmayan hər kəs, əlbəttə, belə təsirlərə məruz qalmaqdadır. Çünki o, amerikalı olmadığı üçün dialektlə danışmır və danışdığı ingilis dilinə görə həmin şəxsin hansı regiondan olduğunu təyin etmək çətindir. Əgər həmin şəxs təmiz, standart ingilis dilində danışsın, demək o, təhsillidir. Yaxud, o, ingiliscə təmiz danışa bilmirsə, onda demək ki, xaricidir.

Birləşmiş Ştatlarda danışq tərzii əsas olduğu halda, Britaniyada əksinə, standart ingilis dilinə riayət olunur. Birləşmiş Ştatlardakı dil sahəsindəki sərbəstlik tədrisdə dialektlərin də işlənməsi mümkünlüyünə gətirib çıxartmaq üzrədir. Bəzi (Vaşinqton, Corc Taun, Kaliforniya, Kolumbiya və s.) amerikalı universitet professorlarının söhbət zamanı dedikləri kimi, tələbələr öz regional dialektlərində danışsın, onda onlar özlərini daha sərbəst aparar və dah adolğun cavablar verməyə nail olurlar. Belə halda, yəni standart dili bir etalon hesab edilməyəndə variantı fərqləndirmək çox da asan olmur. Hətta Amerikan və Britaniya ingiliscəsi kimi bir-birinə nisbətən yaxın olan variantların hansının standart və hansının qeyri-standard olduğunu aydınlaşdırmaqda belə çətinlik yaranır. Bunun üçün aşağıdakı nümunələrə baxmaq kifayətdir.

Britaniya ing. There is a bad crash on the motorway. (Baş yolda böyük qəza baş verib.)

Amerikan ing. There is a bad wreck in the freeway. (Baş yolda böyük qəza baş verib.)

Britaniya ing. Haven't you had your holidays yet? (Sən hələ məzuniyyətə çıxmayıbsan?)

Amerikan ing. Didn't you have your vacation yet? (Sən hələ məzuniyyətə çıxmayıbsan?)

Britaniya ing. I work at nights as a barman. (Mən gecələr barmen işləyirəm.)

Amerikan ing. I work at nights as a far tender (Mən gecələr barmen işləyirəm.)

Bu cümlələrdə morfoloji-qrammatik fərqlər göz qabağındadır. Məsələn göstərdiyimiz cümlələrdə istərsə də, istərsə də leksik-qrammatik xüsusiyyətlərində fərqlər hər iki variantda aydın nəzərə çarpır. Amerikan alimi Çarlz Folmer Vaşinqtondakı Corcaun Universitetindəki çıxışında ingilis dilinin mövcud qrammatikasından danışarkən bildirmişdir ki, o heç cür inana bilmir ki, mövcud qrammatika kitabları dilin bütün aspektlərini əhatə etmiş olsun. Odur ki, o, variantlıq qrammatika yaratmaq ideyasını irəli sürür. [5,207] O, həm də qrammatika ilə qrammatik qanunların necə işlənməsi, kim tərəfindən və hansı şəraitdə düzgün və ya fərqli formada işlədilməsi məsələlərinə də toxunmuşdur. Ç. Folmer göstərmişdir ki, bu qrammatika ni isə müəyyən bir kriteriya daxilində dilin müxtəlif variantlarını, danışq və ayrı-ayrı qrupların işlətdiyi dilin formalarını tam əhatə edə biləcək bir dərslik rolunu oynamaqdadır. Dillərin variant şəkildə öyrənilməsinə folklor baxımından yanaşanlar da olmuşdur.

Tədqiqat zamanı icmanın tarixinə və mədəniyyətinə istinad edirlər. Qeyd edək ki dilin öyrənilməsində mədəniyyəti əsas amil hesab edən Holizm yeni bir ideya deyil. Bu termin indi artıq köhnəlmiş və dəbdən düşmüşdür. Bu cərəyana linqvistlər, əsasən bizim əsrin birinci yarısında daha çox istinad edirdilər. Dillə mədəniyyət arasında hazırda iki cür əlaqə bir az mübahisəli olsa da, müvcuddur. Bu əlaqələrdən birincisi dillə mədəniyyətin eyni hadisənin aspektlərindən ibarət olmasıdır. İkincisi isə dil və mədəniyyət paralel əlaqələrinin sistemli olduğunu sübut etməyə çalışmasıdır. Paralellizmin özü də mübahisə doğurur. Çünki qrammatik bilik danışan üçün tam mənaya malik cümlə ilə mənası qeyri-müəyyən olan cümlə arasındakı potensial fərqi ayırd etməyə imkan vermir. Yalnız sosial kriteriyalar, sosial əlaqələrlə bağlı fəaliyyət müəyyən bir kontekstin interpretasiyası üçün şərait yaradır. İngilis dilinin variativ qrammatikası müəyyən bir uğur əldə edərsə, onda o, Holistik araşdırmaya uyğun gəlmiş olar.

Təlimdə Holistik metodun tətbiqi təlimin nəzəri, sosial-etnik-linqvistik perspektivlərinin öyrənilməsi deməkdir. Biz variativ qrammatika dedikdə, o dərsliyi, o qayda-qanunun məvzuunu nəzərdə tuturuq ki, həmin qrammatika ingilis dilinin bütün variantlarını özündə ümumiləşdirmiş olsun. Variantlıq, biz deyərdik ki, tək-tək, ayrı-ayrı fərdlər, qruplar deyil, ümumiyyətlə istər mədəni, istərsə də dilə maraq dairəsi baxımından bir-birinə sıx bağlanmış, bir-biri ilə qırılmaz əlaqədə olan, eyni dildən istifadə edən insan qruplarından, onların danışdığı özünəməxsusluğundan ibarət olmalıdır. İngilis dili də başqa xırda bölgülərlə bərabər, ümumi bir kompleks sistemdir. Odur ki, dil nəzəriyyəsi təkə bir qrammatika üzərində deyil, bütün mövcud olan qrammatikaların əlaqəli bir sistemi üzərində qurulmalıdır.

Bu cür qrammatika “qrammatikalar ailəsi” (Family of Grammars) adlanır. Dil variantlığı isə belə qrammatikalar ailəsi ilə əlaqədə dili, onun ümumi kökünü yaratmış olur. Belə halda hər hansı bir variantın qrammatik qaydaları ümumi qrammatik ailəyə aid qaydaların seçilmiş nümunələrini əks etdirməlidir. Həmin ümumi qrammatik cəhətlər bütün variantlar üçün universal olmalıdır. Bu cəhətlər ayrı-ayrı fərdi qrammatikaların ümumi qrammatika ailəsinin bir üzvü olduğunu göstərir. Dil və dil variantlarından danışarkən leksika da əsas cəhətlərdən biri olmalıdır. Heç bir cümlə, heç bir mətn sözlərsiz mövcud olmadığından leksikoqrafiya, linqvistika üçün əsas dayaq rolunu oynayır. Bir dil tərkibində olan variant qrupları da əsasən sözlərə arxalanır. Sözlər arasında variantlıq aşağıdakı hallarda ola bilər:

Bir şeyə iki icmaya məxsus adamlar eyni ad verə bilərlər;

Eyni şeyə iki icmaya məxsus adamlar müxtəlif adlar verə bilərlər;

İki şeyə iki icmanın adamları eyni ad verə bilərlər;

İki icmanın adamları müxtəlif şeylərə müxtəlif adlar verə bilərlər;

Bir icmaya məxsus olan bir söz başqa icmanın bir neçə adlarına ekvivalent ola bilərlər;

Bir söz bir icmada başqasına nisbətən bir neçə mənada işləyə bilər;

Bir icmaya aid olan bir söz ola bilsin ki, o birində olmasın.

Göründüyü kimi, dil variantlığı mümkün olan, lakin regional-sosial təlim funksiyalarının sinxronik, yaxud da diaxronik nöqtəyi-nəzərindən təsnif olunmalıdır.

Qədim və orta dövrdə ingilis dilində baş vermiş dəyişikliklər sadəcə olaraq təbii inkişafın nəticəsidir. O dövrdə dil haqqında nə bir kitab, nə də dilin qayda-qanunlarını öyrədən qrammatika var. London dialekti isə ölkə daxilində əsas danışdığı dili idi. On beşinci əsrin ikinci yarısından başlayaraq bu dialektə yazı da meydana gəldi və demək olar ki, Böyük Britaniyanın şimal hissəsindən başqa, ölkənin qalan hissəsi bu dialektə istifadə etməyə başladı. İngilis dilinin ilk qrammatikası 1586-cı ildə yazıldı. Mövcud qrammatikalar da latın modeli əsasında yazılaraq, latın qrammatikasının nəzəri əsaslarını öyrətmək məqsədi daşımışdır. 1750- ci illərdə bir çox qədim ingilis dilindəki düzgün olmayan feillər ya işlədilmir, yaxud da düzgün feillərə çevrilərək işlədildi. Məsələn, help-holp feilləri help-helped, vvash-vvosh feilləri vvash-vvashed formasına çevrilmişdir. Başqa feillər də müxtəlif zaman ərzində dəyişikliyə uğramışdır. Məsələn, blovv-blevv, blovv-blovved, throvv-threvv, throvv-throvved və s. əlbəttə səhvdir. Blevv, threvv formaları isə indi də işlənməkdədir.

Dil, dilin qayda-qanunları zaman keçdikcə inkişaf edir, dəyişir. Qrammatiklər isə özlərinin müxtəlif nəzəriyyələri ilə onları ancaq nisbətən ləngidə bilərlər. Bəzən onların qrammatikaya dair irəli sürdükləri müddəalar həyatda, canlı danışığı dilində özünə dayaq tapa bilmir. Məsələn, fransızlar öz dilinin qrammatikasını öyrənərkən təhsil görmüş fransızın necə danışdığını öyrənir, sonraməktəbdə öyrəndiklərini həyatda tətbiq edirlər, işlədirlər.

Amma dil öyrənənlər ingilisin, yaxud amerikalının qrammatika adı ilə işlətdikləri qaydaları, söz formalarını düzgün olaraq işlətməyə çalışırlar. Dilçilərin ingilis dili, ingilis dilində təhsil almış adamların danışdığı dildir. Onu da qeyd edək ki, ingilis dilində yazılmış və uğurlu hesab olunan kitabların əksəriyyəti qeyri formal (informal) dildə yazılmışdır. Qeyri-formal və formal ingilis dili arasındakı fərq isə dilin üslubuna və səviyyəsinə aiddir. Çünki tələbələrə ingilis dilini tədris edərkən formal variativ əsas legitim, danışığı dili isə praktik olaraq təhsilsiz adamların danışığı, nitqi kimi təqdim olunur. Əlbəttə ingilis dilini formal və qeyri-formal olmaqla iki hissəyə ayırmaq, və onların arasındakı fərqləndirici səddi seçmək düzgün olmazdı. Formal ingilis dili dedikdə, ayrı-ayrı fərdin, yazıcının dili deyil, kitab dili nəzərdə tutulur. Həmin dildə fərdi danışığı tərzini o qədər də hiss olunmur. Onda ixtisarlara, nitqin yarıda kəsilməsi, ziddiyyətli nitq, bir sözlə, canlı danışığı dilində rast gəldiyimiz xüsusiyyətlər yoxdur. İngilis dilini tədris edən bəzi müəllimlərin formal, standart ingilis dilinin tədrisinin öz vəzifələri hesab etmələri tələbləri müəyyən bir çərçivə içərisində saxlayıb, ondan kənara çıxmamağı tapşırması, bizzə dilin öyrənilməsi prosesini ləngidir. Və nəhayət, formal standart dil rəsmi dövlət dilidir. Danışığı dili isə canlı xalq dilidir. Canlı xalq dili olan danışığı dili sosial, xalqın əksəriyyətinin geniş istifadə etdiyi bir dildir.

İngilis dili həm də beynəlxalq, həm də yardımçı dil kimi hazırkı dövrdə böyük tədqiqi əhəmiyyətə malikdir. Beynəlxalq dil kimi o, dövlətlərvə hökumətlər arasında, yardımçı dil kimi isə bəzi ölkələrdə həmin xalqların öz dilləri ilə yanaşı işlənməkdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dili adı ilə tanıdığımız bu dilin də müxtəlif variantları vardır ki, bunları da bilmək az əhəmiyyətli deyildir. Məsələn, Amerika Birləşmiş Ştatlarında işlənən dil Amerikan ingiliscəsidir, yaxud Amerikan ingilis dilidir. Əlbəttə bu dildən istifadə edənlər sözlərin tələffüzündə, intonasiya, vurğu, ritm və başqa dil faktorlarından istifadədə müstəqildirlər. Lakin ümumi orfoqrafik, semantik və qrammatik qaydalar Britaniya ingiliscəsində olduğu kimdir. Bu heç də o demək deyildir ki, Amerikan ingiliscəsində danışan Sinqapur, yaxud Fillippin ingiliscəsində də öz tələffüzü, intonasiya, vurğu və s. fərqləri var. Bununla belə, hər bir halda onlar bir-birlərini başa düşəcəklər. Albert H. Markvardt “Amerikan

ingiliscəsi” kitabında yazırdı: “İngilis dilinin müxtəlif variantlarında danışanlar bir-birlərini çətin başa düşsələr də, hər halda anlayacaqlar” [2, 127]

İngilis dili müxtəlif məqsədlərlə, müxtəlif münasibətlərlə və müxtəlif vəziyyətlərdə işlədilməklə bərabər beynəlxalq dil kim gərəklidir. Bu dil yaponların, koreyalıların, tayvanlıların, Çinin yardımçı dillərindən biri, İngiltərənin, ABŞ-ın isə dövlət dilidir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olmaz ki, ingilis dili başqa millətlərin də məcburi dili olmalıdır. Xeyr, bu dil yalnız beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi lazımdır. Beynəlxalq vasitə kimi isə bir çox simvllardan da istifadə olunur. Məsələn, dünya ölkələrinin 33 faizindən çoxu latın əlifbasından və bir çox ölkələrdə ərəb qrafik sistemindən istifadə olunur, lakin onların ya latın və ya ərəb olması məcburi deyil. Buradan belə sual qarşıya çıxır – nə üçün məhz ingilis dili beynəlxalq dil səviyyəsinə qalxmaqdadır?

Beynəlxalq dil olmasına təsir göstərən amillərdən biri də dövlət və siyasətdir. 1965-ci ildə birləşmiş Ştatlar höuməti dil siyasətində ingilis dilini insan cəmiyyətinin ehtiyacını, bilik və istəklərini bütün dünyaya çatdıran bir xəzinə adlandırılmışdır. 1968-ci ildə keçirilmiş ingilis dili konfransında bu dilin dünya dili, beynəlxalq bir dil kimi xüsusi əhəmiyyətə malik olduğu göstərilmişdir.

Ədəbiyyat

Cəlilov F. A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif 1984

Albert H. Markwardt. American English. 1958

Vasilyev V.A. English Phonetics. A theoretical course. M: 1970

Larrie E. Smith. Readings in English as an International Language. 1967

Charls Fallmore. Instruction Manuel. George-Town University. 1972

Otto Yesperson. Mankind Individual. 1925

George Steiner. Attempts to locate on first Language. 1976.

Açar sözlər: dilçilik, fonem, məna, fərqləndirmə, üsul, qrammatika

Key words: linguistics, phoneme, mean, distinguishing, styl, grammar

Ключевые слова: лингвистика, фонем, значение, стиль, грамматика

Вариация и грамматическое понятие.

Резюме

Вариация – вообще называется разновидность чего-либо, небольшое изменение или отклонение. Существуют также более специфические значения этого термина: в математике, в статистике, в финансах, в музыке, в литературе, в биологии и т. д.

Понятия, как известно, представляют собой форму мышления, в которой отражаются предметы и явления окружающего мира в их существенных признаках и взаимосвязях. В грамматическом понятии так же, как и в любом другом, в обобщенном виде отражены существенные признаки явлений. Специфика грамматического понятия обусловлена своеобразием языковых явлений, т.е. содержательной стороной понятия. Языковые явления, языковые категории отличаются более высокой степенью абстрактности по сравнению с биологическими, физическими и другими явлениями.

Variation and grammar concept

Summary

In the article variation and grammar concept is spoken about a variation is a change or slight difference in a level, amount or quantity. The term variation refers to regional, social or contextual differences in the ways that a particular language is used. Variation between languages, dialects, and speakers known as interspeaker variation. Variation may refer to: biology, physics, mathematics, arts and others.

Concept may stress the process of imagining or formulating rather than the result. Language concept, language categories differ, from concepts of biological and physical and others with rather higher level of abstraction. The author tried to clear the features of the morphemes that made up compound words. At the same time the concept of grammar is also investigated.

Rəyçi: Nailə Sadıqova Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İsmayılova Məsumə Əlyulla

RAZILAŞMAMAĞI İFADƏ EDƏN LEKSİK VƏ QRAMMATİK VASİTƏLƏTİN

MÜHÜM ROLU

İngilis dilinin nitq etiketində razılaşmamağı bildirməkdə leksik və qrammatik vasitələr mühüm rol oynayır. Onlar danışanın nitqində bir-biri ilə birləşmiş, qarışmış şəkildə yer alır. Kommunikasiya iştirakçılarının davranışları bu vasitələrin seçilməsindən asılı olur.

Ünsiyyət prosesində müsahiblərdən birinin digəri ilə razılaşmamasını doğuran müxtəlif şəraitlər olur. Ona görə də razılaşmamaq ünsiyyət kontekstində dialoqda müxtəlif mövqələrdə yer alır. Razılaşmama müsahibin fikri, müəyyən məsələyə mövqeyi ilə bağlı olur, birbaşa və dolay nitq aktlarında yer alır.

Məsələn,

- In my opinion, we can find the ways out from this difficult situation. You shouldn't lose your heart.

- No, I don't think so. This situation is complicated and critical. I am not strong enough to solve it.

Bu dialoqda danışan müsahibi ilə razılaşmır və bunu birbaşa nitq aktı kimi verir: “No, I don't think so”.

- I think that our government don't care of our society at all. They think only of their needs and benefit.

- I see things rather differently myself because our president with his government try to do something and nowadays our life is becoming better.

Bu dialoqda kommunikator dialoqun digər iştirakçısının nöqtəyi-nəzəri ilə razılaşmır və fikrini dolay nitq aktı vasitəsi ilə ifadə edir.

Dialoji nitqdə kommunikator narazılığını digər iştirakçının nitq aktı əsasında qura bilir.

- Cyd, do you have free time today?

- Yes.
- Maybe, we will go with our children to the cinema?
- No, I don't think that it is a good idea. Leave me alone. You will never be a good man for my daughter.
- “- Nişanlının adını de.
- Nişanlım yoxdur.
- Deməsən, əl çəkən deyilik.
- Dedim ki, yoxdur.
- Onda ürəyindəkinin adını de.
- Demirəm.
- Bəs qız nə oldu?
- Tamilla?
- Hə” .
- Jane, I'd like to invite you to my birthday party. It will be tomorrow. What is your attitude towards it?
- I don't see any sense in it because there will be your friends but not mine. And as a result, this party will be boring for me. Müsahibin fikri ilə razılaşmamaq digər iştirakçının başqası haqqındakı fikri ilə əlaqədar da üzə çıxır.
- Julia is a very cool girl. She is sensitive, kind-hearted and always ready to help.
- Do you really think so? You don't know her at all. She is not sincere and frank. I don't think that she is a good person to make friends with.
- Bu dialoqun birinci replikasında danışarlardan biri başqa bir şəxsin xasiyyəti haqqında öz fikirlərini söyləyir. İkinci şəxsin replikasında onun söylənilmiş fikirlərlə razı olmaması ifadəsini tapmışdır.
- Oxşar dialoji nitq Azərbaycan dili üçün də səciyyəvidir.
- Deyirsən yanına qayıdım?
- Qayıt bala, Salatına da deyəcəm getsin.
- Yox
- Sözümdən çıxsan, üzünə baxmaram .
- A qoca, xalqı yolundan saxlama, onsuz da bulağa çatmışıq.
- Yox, mən Pakizənin səhəngindəki sudan içmək istəyirəm .
- Dialoqda tərəflər arasındakı ünsiyyət çox zaman iştirakçıların fikir mübadiləsi şəraitində gedir. Müsahiblərdən biri müəyyən hadisə, predmet, məsələ haqqında danışır. Digər iştirakçı ona qulaq asır. Ünsiyyət tərəflərdən birinin digərinin fikir və mülahizələri ilə razılaşmaq və ya razılaşmamaq, təsdiq və ya inkar etmək şəraitində keçir. Adresat heç də həmişə adresantla razılaşmır və ya onun fikirlərini təsdiq etmir. Ona görə də dialoji nitqdə razılaşmanı ifadə edən kommunikativ vahidlər olduğu kimi, razılaşmamağı bildirən kommunikativ vahidlər də dialoqlar üçün səciyyəvidir. Müsahibin fikri, irəli sürdüyü mülahizə və s. ilə razılaşmamaq prosesində ən çox istifadə edilən kommunikativ vahid inkar qəlibləridir. Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olan vahid “yox” və “xeyr” kommunikativləridir. Yox və xeyr arasındakı əsas fərqlərdən biri qarşı tərəflə münasibətin səviyyəsidir. Əgər münasibət dostluq və yaxınlıqla bağlıdırsa çox zaman “yox” formasından istifadə edilir. “Xeyr” daha çox rəsmi danışıqlarda istifadə edilir.
- Yox və xeyr dialoqda da inkar mənasında işlənir. Dialoji diskursda inkar nəyinsə doğru, həqiqət olmadığını bildirmək üçün işlənir. İnkarnın kommunikativ məqsədi müvafiq feilin semantikasında özünü göstərmir. Dialoqda inkar sxemi müəyyən ardıcılıqla baş verir. Bu zaman adresat və adresantın məsələyə münasibətində fərqlər olur. Məsələn, adresant nəyinsə həqiqət olduğunu və ya nəyinsə necə baş verməsini və s. söyləyir. Adresat həmin məsələyə münasibətini bildirir. Bu zaman o, adresant funksiyasını öz üzərinə götürür və deyiləni inkar edir.
- Dialoqda sual cümləsinə verilmiş cavabda “yox” kommunikativinin işlədilməsi inkarla bağlıdır. Ümumi sualı adresantın məsələyə münasibəti kimi qəbul etsək, onda cavabda “yox” kommunikativinin səslənməsi deyilən fikirlə razılaşmamaq və ya inkar etməkdir.
- Yaxşı indi nə edək?
- Mən dedim ki, bir şey çıxmaz, gedək.
- Yox, hələ tələsmə, Molla Sadiq, məscid olmasın, bayır olsun, biz söhbətimizi edəcəyik .
- Gətir bura, paylarını verək.
- Yox, ay xala, sənin işin olmasın .
- Bəs atam bu məsələyə necə baxar? Qoca kişi ilə barışsınızımı?
- Yox. Nə danışdıdır, ay bala, kişi Şamxalın əlindən zəncir gəmirir, heç barışar? .
- Xeyir ola, a bala?
- Pristav “Zayejə” çağırır.
- Təkcə məni?
- Yox .
- Olmaya mənim sözlərim xətrinə dəyib?
- Yox, elə-belə soruşuram .
- Onu da qeyd edək ki, həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində dialoqlarda inkar yalnız sualların cavabında deyil, nəqli cümlə ilə verilmiş fikirdən, hökmdən sonra da işlənir. Bu cəhət razılaşma və ya təsdiq üçün də eynidir.
- Uşaqsan, xalis uşaqsan!
- Yox, on iki yaşım var.
- Yaxşı, yaxşı, burnunu sallama .
- İstidi sənə?
- Hə, istidi bir az.
- Bu saat yağış yağsaydı yaxşı olardı, hə?
- Hə.

- İstəyirsən yağış yağdırım bu saat?
 - Yox. .
 - I am disappointed in the cage it is to easy!
 - Easy?
 - Yes do you not find it almost sheldishty sumple? .
 - That is all you have to tell me?
 - Yes.
 - There is no other circumstance that you have omitted, milord?
 - Well, there is one rather peculiar thing.
 - Yes.
 - The Prime Ministers car did not home after leavig the Prime Minister at charing cross .

Əgər ünsiyyət zamanı həmsöhbətinin fikri ilə razılaşmayan Azərbaycan dilində fikirləşib cavab verirsə, bu zaman o, ünsiyyət zamanı Azərbaycan danışıq dilinə aid razılaşmamaq aktı konstruksiyasını ingilis dilinə tərcümə edəcəkdir. Bir şəxsin kiməsə baş çəkmək üçün getmə vaxtına etiraz etməsi üçün dilimdəki əsas qəlib bu halda aşağıdakı formalardan biri kimi olacaqdır: Birinci gün getmək üçün əlverişli deyildir. Getmək üçün birinci gün əlverişli deyil. Əlbəttə, bu cümlələrin əvvəlində “belə hesab edirəm ki”, “belə düşünürəm ki”, “mənim fikrimcə” kimi danışıq nitqi konstruksiyalarından istifadə oluna bilər. Başqa bir konsituasiyanı nəzərdən keçirək.

- I think that Mr. Dick will be kicked from this job. He is very careless and inexperienced.
 - I do not agree with you. He knows his job and works hard to gain some good results.

Bu cümlədə razılaşmama “I do not agree with” konstruksiyası ilə ifadə olunmuşdur. Anoloji konstruksiya (“Mən razı deyiləm”) Azərbaycan danışıq dilində də məhsuldardır.

- I do not believe that Jack will try to help us. He is so busy with chasing that stupid girl.

- I can't share your view because Jack is a real friend and moreover he is in love with Julia.

Bu cümlədə razılaşmama “I do not believe that” konstruksiyası ilə ifadə olunmuşdur.

Razılaşmamaq aktı yalnız qrammatik vasitələrlə deyil, həm də leksik vasitələrlə ifadə oluna bilər. Belə leksik vasitələr həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində çoxdur. Razılaşmamağın leksik vasitələri ünsiyyət zamanı baş verəcək hadisəyə və ya görülməli işə öz narazılığını bildirmək üçün istifadə olunan söz və ifadələrin toplusudur. İngilis dilində belə vasitələr funksiyasını yerinə yetirən sözlərə aşağıdakılar aiddir: Nonsense!; Rubbish!; You are crazy; Are you a fool?; You must be joking!; I see things rather differently myself; hardly; impossible, sorry but. Bu vasitələrin nitqdə istifadə edilməsinə aid nümunələri nəzərdən keçirək.

- Harry, I want Pat to live with us, with me and Richard. I love him and he loves me and Pat greatly.

- Rubbish! How can he love my child if he even doesn't know him, his habits, his likes and dislikes.

Bu misalda razılaşmama ‘Rubbish’ leksik vahidi ilə ifadə olunmuşdur.

- Nigel, I decided to return Pat to Gina. It will be better for him.

- You must be joking! You are crazy. You shouldn't do it because we are going to win the process and the judge is on our side

Qeyd olunan dialoji parçada razı olmamağı göstərmək üçün iki ifadədən istifadə olunmuşdur: “You must be joking!”; “You are crazy”.

Razılaşmamanın leksik və qrammatik vasitələri ingilis danışıq dilində əhəmiyyətli rol oynayır. Onların danışanın nitqində biri-biri ilə vəhdətdə istifadə edilir. Ünsiyyət aktı bu vasitələrin seçimindən asılı olur. Eyni cəhət Azərbaycan dilində də özünü göstərir.

Xarici dilin intensiv mənimsənilməsi, fəal tətbiqi ilk növbədə zəruri leksik minimum və ondan istifadənin düzgün qurulması üzrə aparılmalıdır. Hazırda dilin statistik göstəricilərinin araşdırılması əsasında xarici dildə danışmaq üçün tələb olunan minimal söz ehtiyatı müəyyənləşdirilmişdir. Müasir dövrdə dilin tədrisində danışıq dilinin elementlərinə xüsusi diqqət verilir. Danışıq dilinin konstruksiyaları dilin daha tez mənimsənilməsinə, onun əməli fəaliyyətdə dərhal tətbiqini tapmasını, nəhayət, xarici dildə danışığın qavranmasını sürətləndirir.

Danışıq dilində informasiyanın ötürülməsi və qəbul olunması ünsiyyətin baş verməsini səciyyələndirən başlıca cəhətdir.

İnformasiyanın bitkinliyi hadisənin baş verib-verməməsi, həmin hadisəni, hərəkəti yerinə yetirən (yetirmiş, yetirəcək) şəxs haqqında məlumatla birbaşa bağlıdır.

Feillər dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsini təşkil etməsə də, qrammatik baxımdan morfoloqiyanın ən geniş, zəngin və böyük hissəsidir. Feil leksik-semantik mənaya, morfoloji əlamət və sintaktik funksiyaya malik nitq hissəsidir. Feillərin cümlədə əsas yeri, əsas vəzifəsi xəbər funksiyasıdır. Feillər başlıca olaraq cümlədə xəbər yerində işləyir. Ona görə də feillər dilin başlıca ünsiyyət vasitəsi adlanır. Müxtəlif varlıqların adını çəkmək heç də bir şəxsin öz fikrini başqasına çatdırması deyildir. Bunun üçün, şübhəsiz, həmin varlıqlarla bağlı iş, hal, hərəkəti göstərən, onların düşdüyü vəziyyəti və ya keçirdiyi halı, dəyişikliyi göstərə bilən xüsusi sözlərə – feillərə ehtiyac duyulur”. Feillər əsasında formalaşan danışıq dili konstruksiyaları çoxdur. Belə konstruksiyalar arasında razılaşmamağı ifadə edənlər də vardır. Yuxarıda belə qrammatik vasitələrdən do not; do not agree with; can not qəlibləri təhlilə cəlb olunmuşdu.

Razılaşmamaq nitq aktını ifadə edən konstruksiyaları, qəlibləri danışanın illokutiv məqsədlərindən asılı olaraq aşağıdakı siniflərdə yer ala bilər:

1) representativlər:

- I think that his ideas are stupid and not true to life.

- No, you are mistaken. In reality, he is a great man with clever thoughts and ideas that can change the situation in the country.

A lot of people admit it except you.

direktivlər:

- I hate Mary. She is very selfish and always betrays her friends.

- No, you shouldn't say such words of your best friend. It is nonsense! She is always very attentive and kind. You should immediately call her and try to make peace with her .

komissivlər:

- Harry, you always tell me a lie. I can't trust you any more.

- It is not true. I am not a liar. If you want I'll, I'll... prove my love towards you with the help of my actions?

ekspressivlər:

- Mum, Jane and I want to live separately from you.

- What? What a nonsense! I don't know how to react to your words! You'll do it only after my death!

Elanətmələr (deklarativlər):

- You are against the peace and for war in the world!

- Who told you that? It is nonsense! If you elect me I'll prove that it is not true.

Ünsiyyət prosesi və prosesdə istifadə olunan nitq aktları müxtəlif situasiyalarda və müxtəlif şəxslər arasında baş verir.

Situasiya və nitq aktında iştirak edənlərdən asılı olaraq müsahibin fikri ilə razılaşmamağın müxtəlif formaları üzə çıxır. Bu məsələ ilə bağlı bir neçə konkret situasiyaları nəzərdən keçirək.

İllokativ akt müəllimlə tələbə arasında baş verir. A: Well, Brown, how did you get on with the fourth form? Brown: Eh, not very well. I had some troubles with the young Watkins. He asked a lot of ridiculous questions during the whole lesson and distracted the class's attention. A: Oh, he is not so bad, really, when you know him as well as I do. But he is lazy and he'd much rather play a fool than do any work in class. Am I right? Brown: Yes, you are right, of course. Bu situasiyada iştirak edən "A" diktoru yaşlıdır, müəllimdir. "A"-nın sosial mövqeyi tələbə ilə müqayisədə yuxarıdır. Ona görə "Brown"-nun illokativ məqsədi olan razılaşmamaq neytral səciyyə daşıyır və "He is not so bad, really, when you know him as well as I do" cümləsi ilə ifadə olunur.

Başqa bir situasiyanı nəzərdən keçirək. Dialoq iki yeniyetmə arasında gedir. Onların arasında dostluq münasibəti vardır və sosial mövqələrinə görə eyni vəziyyətdədirlər. "A": Oh, you are a cool swimmer. I've been glancing you for a while. Frankly speaking, that's the most brilliant swan dive I've ever seen. Please, do it again! "B": Oh, rubbish! You must be joking! I dive like an elephant. Bu dialoqda razılaşmamağın qeyri-formal tipindən istifadə olunur. Cavab reaksiyası "Rubbish"; "You must be joking" replikası ilə ifadə olunmuşdur.

Ata ilə oğlu arasında gedən belə bir dialoqu nəzərdən keçirək: A- Pa, let me go to the night club tonight. B- What? You are only twelve. You are too small. I don't think that it is really a good idea.

Göründüyü kimi, sosial vəziyyətin eyni olmaması nəticəsində razılaşmamağın neytral tipinə aid olan "I don't think that it is really a good idea" cümləsindən istifadə edilmişdir.

Bu tip nümunələrin ümumi təhlili göstərir ki, ingilis dilində razılaşmamağı qiymətləndirmə semantikalı sözlərlə (Rotten!; Rubbish!; Nonsense!), emosional-ekspressiv sözlərlə (Are you crazy?; Are you a fool?; Are you joking?), şübhəni bildirən ifadələrlə (Do you really think so? Is it really your point of view?) təəssüfə bildirən ifadələrlə (I am sorry, but I think...; I am afraid, but I think...) söyləmək olur. Bütün bu formalar danışq dilində konkret qaliblər şəkilində formallaşdırıla bilinir. Belə qaliblərin öyrədilməsi nitq praktikasının inkişaf etdirilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1.Ерема А.В. Национальная специфика выражения запрещения и отказа в русском и английском языках//язык и культура-Воронеж, Изд-во ВУ, 1996

2.Ермаков Л.М. Научные исследования в лингвистике. Москва, Наука, 2011

3.Семенов Л.П. Аспекты лингвистической теории монолога. –Москва, Изд-во МГЛУ, 1966

4.Parsons T. Man and boy. London, Harper Collins Publishers, 2002

5.Серафимова М.А. Шаевич А.М. Topical Dialogues. – М., 1978

6. Гловинская М.Я. Семантика глаголов речи с точки зрения речевых актов// Русский язык в его функционировании. Коммуникативно-прагматический аспект. –Москва, Русский язык, 1993

7. Гловинская М.Я. Семантика глаголов речи с точки зрения речевых актов// Русский язык в его функционировании. Коммуникативно-прагматический аспект. –Москва, Русский язык, 1993

8. Collins Cobuild English Grammar. L.Harper Collins Publishers, 1995

9.Hüseynov İ. Seçilmiş əsərləri. I- II cild. Bakı, "Azərneşr", 1988

Açar sözlər: səciyyə, nitq, təsvir etmək, növ, razı olmamaq,müxtəlif, əlaqə.

Ключевые слова: характеристика, речь, описать, добрый, не согласиться, разное, общение.

Key words: characteristics, speech, to describe, kind, to disagree, different, communication.

РЕЗЮМЕ

В статье описан важная роль лексических и грамматических средств во время отрицания.Отрицательность занимает особое место в общении. Исследователи включают отрицательность и негативность на эту зону. В этот момент высказывающие мнения выставляют друг друга противоположным. Следовательно, неправильно применять одно и то же соглашение об отказе. Разногласие относится к отрицанию различных предметов. Отказ от обсуждения речевого акта попадает в категорию отрицания. Содержание отрицания в содержании выражает несогласие. В этой статье были приведены все сходства и различия во мнениях нескольких лингвистов. Были приведены примеры русских лингвистов Л. М. Ермакова, П. Л. Семяненко, М. А. Серафимова, Т. Парсонса от английских ученых, а также другие источники и произведения искусства в этой статье.

SUMMARY

The article describes the important role of lexical and grammatical means during denial. Negativity takes the special place in dialogue. Researchers include deniality and negativity on this zone. At this moment, opinions expressing each other are opposite. Therefore, it is wrong to apply the same to refuse. Disagreement refers to the denial of various subjects. Denial of

the discussion of a speech act falls into the category of denial. The content of the negative in the content expresses disagreement. It was given all about similarity and difference opinions of several linguists in this article. Examples from Russian linguists L. M. Ermakov, P. L. Semyanenko, M. A. Serafimova , T. Parsons from English scientists, as well as other sources and works of art were given in this article.

S.Ə.Əbdinova

NİTQ AKTLARININ SPESİFİKLİYİNİ FƏRQLƏNDİRMƏ

Müasir dilçilik istiqamətlərində nitq fəaliyyəti müxtəlif aspektlərdən tədqiqata cəlb olunur. Ünsiyyət təərəflərin nitq fəaliyyəti ilə reallaşır və bu prosesdə ötürülən və qəbul edilən məlumatlar mövzu ilə yanaşı, təərəflərin mövzuya münasibətindən asılı olur. Ən sadə ünsiyyət prosesinin iki təərəfinin mövcudluğu vacib şərtədir. Nitq fəaliyyətinin minimal vahidi nitq aktı adlandırılır. Qeyd edilən termin müxtəlif formalarda izah edilir. Nitq aktının strukturunda lokasiya, propozisiya, illokusiya və perlokusiya səviyyələrini biri-birindən fərqləndirirlər. İllokutivlik kommunikativ niyyətin reallaşması, perlokusiya nitq aktının adresata təsirini ifadə edir. Adresata təsir onun ötürülən məlumatı başa düşməsi deyil, ünsiyyət prosesindəki vəziyyət və davranışının dəyişməsinə nəzərdə tutur[1, s. 247].

Nitq aktları nəzəriyyəsinin əsasını C. Ostin qoymuş, bu istiqaməti C. Serl inkişaf etdirmişdir. C. Ostinin əsasını qoyduğu nitq aktları nəzəriyyəsi dilin və nitqin funksiyalarına yeni baxış bucağından nəzər salmağa əlavə imkanlar yaratmışdır. Konkret nitq aktı anlayışı müəyyən kommunikativ şəraitdə baş verir və bu aktı danışan həyata keçirir, onu adresata ünvanlandırır. Hər bir nitq aktının illokutiv məqsədi olur. «Dilin cəmiyyətdə fəaliyyət göstərməsinin öyrənilməsi zamanı vacib məsələlərdən biri dilin istifadə edilməsinin nə qədər üsulunun olmasını dəqiqləşdirməkdir»[2, s. 87].

C. Serlin təsnifinə görə, 5 nitq aktı növü vardır: 1) representativlər; 2) direktivlər; 3) komissivlər; ekspressivlər; 5) deklarativlər[3, s. 163].

Representativ nitq aktları informativ nitq aktları olub, fakt və hadisə barədə adresata məlumat ötürməyi nəzərdə tutur. Bu tipli nitq aktlarında da danışan özünün kommunikativ niyyətini, məqsədini nəzərə alır. Representativlərdə danışan müxtəlif qəliblərdən istifadə etmək imkanına malikdir. Azərbaycan dilində “sizə bildirmək istəyirəm ki, məlumat verirəm ki, belə hesab edirəm ki” kimi ifadələr bu cür qəliblər funksiyasını yerinə yetirir. Danışan representativdə mümkün qəliblərdən istifadə etməyə də bilər. Ümumiyyətlə, representativlər narrativ kontekstlər şəklində təzahür edir. Bir sıra hallarda nəqlədən hadisələrə münasibətini də nitq aktında ifadə edir və ya bir qədər implisit şəkildə kommunikativ niyyətini nümayiş etdirir.

“– O vaxt siz məni Həsənə ərə verəndə ürəyimdə Cümşüdü də apardım. Tale elə gətirdi ki, Həsən Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə həlak oldu. Cümşüd isə sağ-salamat qayıtdı, indi məni rahat buraxmır. Neçə dəfə zəng edib, Sumqayıta gəlir. Əvvəlki məhəbbəti sönməyib, mənimlə evlənmək istəyir. Mən ona «yox» deyə bilmirəm, ana! Həsənin ruhu qarşısında da bilmirəm neyləyim?»[4].

Danışanın nitq aktı strukturca mürəkkəbdir və həcmi pragmatik vahid olaraq bir abzas təşkil edir. Nəqlədən elə birinci cümləsində nitqin ünvanlanması aşkarlanır (O vaxt siz). Danışanın nitqində yer almış “siz” əvəzliyi ünsiyyətin ikinci təərəfini göstərir və bu təərəf ikinci şəxs cəmində verildiyinə görə nitqin poliloji olması aydındır. Bununla belə, representativ nitq aktının sonuncudan əvvəlki cümləsində (Mən ona «yox» deyə bilmirəm, ana!) müraciət konkret ünvanı göstərir və adresatın danışanın anası olmasını oxucu bilir. Kontekst representativ nitq aktıdır. Danışan keçmişdə baş vermiş hadisələri yada salır. Lakin burada keçmişdə hadisənin baş verdiyi zamanda danışanın istəyi (onun Cümşüdü sevməsi) barədə adresatın məlumata malik olub-olmaması bəlli deyildir. Yəni kontekst ananın əvvəllər qızının Cümşüdü sevməsi haqqında informasiyaya malik olması barədə məlumat verir.

Danışan kommunikativ niyyətini sətiraltı mənə ilə versə də, bu niyyət açıq-aşkar hiss olunur. Onun həyat yoldaşı müharibədə həlak olmuşdur. Ancaq əvvəllər sevdiyi adam həmin müharibədən qayıtmış və indi onunla evlənmək istəyir. Adresant onun evlənmək təklifini əslində qəbul etmişdir (Mən ona «yox» deyə bilmirəm, ana!). “Yox” deyə bilməmək”, əslində “hə” demək kimi başa düşülməlidir. Danışanın ikinci kommunikativ məqsədi bu “hə” hökmünün adresat və ya adresatlar təərəfindən verilməsi istəyidir. Onun “Həsənin ruhu qarşısında da bilmirəm neyləyim?!” cümləsi səslənsə də, fakültativ səciyyəvidir və relevant səbəb deyildir. Çünki danışan “yox” deyə bilmir. Bu məsələdə onun heç bir tərəddüdü yoxdur. Belə olan halda ikinci məsələ - Həsənin ruhu qarşısında günahkar olmaq adresant üçün əhəmiyyətli sayıla bilməz.

“– Alın yazısına neyləmək olar, qızım? O qədər insan yarısını itirir, sonra ikinci dəfə ailə qurur. Onların içərisində xoşbəxt olanları, ailə-uşaq sahibləri azdır bəyəm? Sən də onlardan biri. Burada nə günah işlədirsən ki?! Vallah, Həsənin də ruhu səndən inciməz. Görünür, Allahdan belə məsləhət imiş...”

– Bəs Nərminlə Elçin? Onlar necə olsun?

– Əgər Cümşüd belə şərt qoyursa, əlacımız nədir, qızını da, oğlunu da biz saxlarıq.

Bayaqdan ana ilə balanın söhbətinə gizli qulaq asan Məhəmməd kişi də söhbətə qarışdı.

– Əlbəttə, qızım, biz baxarıq uşaqlara”[4].

İkinci abzas ananın nitq aktından ibarətdir. Bu nitq aktı əslində razılışma nitq aktıdır. Ana qızın bir qədər implisit şəkildə ifadə etdiyi və cavab üçün anaya birbaşa ünvanlamadığı suallara cavab alınır. Ana qızının fikirləri ilə razıdır və guya qızını narahat edən məsələlərə də onun kommunikativ məqsədinə müvafiq şəkildə münasibət bildirir (Sən də onlardan biri. ... Vallah, Həsənin də ruhu səndən inciməz. Görünür, Allahdan belə məsləhət imiş...).

Ünsiyyət qızın kommunikativ niyyətinə müvafiq şəkildə gedir. Bir məsələdə (Cümşüdə ərə getmək) qərar qəbul etmiş və bu qərarın da anasının dilindən səslənməsinə nail olmuş qız sonrakı kommunikativ məqsədini açır. Məlum olur ki, qız cəbhədə həlak olmuş ərindən olan uşaqları təzə quracağı ailəyə aparmaq istəmir.

“– Bəs Nərminlə Elçin? Onlar necə olsun?” suallarından təşkil olunmuş nitq aktı direktiv nitq aktıdır. Bu aktda təhrik implisit formadadır. Qız anasına uşaqları saxlamağı birbaşa demir. Lakin dialoqun birinci hissəsində ananın verdiyi razılıq problemin ikinci təərəfinin də çözülməsini ananın öhdəsinə buraxır. Ana direktivi yenə də razılışma nitq aktı ilə qəbul edir. Nəhayət, mətnə dialoji deyil, poliloji nitqin gətməsi də aşkarlanır. Ana ilə qız arasındakı dialoqu passiv şəkildə dinləyən ata söhbətə qoşulur. Ünsiyyət iştirakçılarının sayının üç olması faktı təsdiqini tapır. Atanın nitq aktı da razılışma nitq aktıdır. Mətnə qızın nitq aktını atasına ünvanlaması faktı dil vasitələri ilə ifadəsini tapmır. Burada etnokulturoloji amil atanın ünsiyyət prosesində aktuallaşmasını tələb edir. Əslində isə ananın cavabları qətidir, deklarativ səciyyə daşıyır. Lakin kişinin danışması və razılıq verməsi də milli mentalitet baxımından gərəklidir.

Göründüyü kimi, dilin kommunikativ funksiyasının reallaşması prosesi ünsiyyətdə iştirak edənlərin kommunikativ məqsədi, kommunikativ niyyəti, kommunikativ vəzifəsi, kommunikativ intensiyası, kommunikativ taktikası ilə əlaqəli şəkildə baş verir.

Kommunikativ məqsəd ünsiyyətdən hər tərəfin əldə etmək istədiyi məlumatı, faktı, bu ünsiyyətin gələcəkdə ona verə biləcəyi hər şeyi, bir sözlə iştirakının ünsiyyət maraqlarının həyata keçməsinə əhatə edir. Kommunikativ strategiya danışanın qabaqcadan planlaşdırdığı kommunikasiya məqsədinə nail olmaq üçün etdiyi nəzəri gedişlərdir. Belə nəzəri gedişlərin bir tam şəkildə birləşdirilməsi kommunikativ intensiya adlanır[5, s. 121].

Hər bir kommunikativ akt bu aktda iştirak edən fərdlər üçün müəyyən nəticələr əmələ gətirir. Dil ünsiyyət vasitəsidir. Onun kommunikativ funksiyasının reallaşdırılması həmin vasitədən, yəni dildən düzgün istifadəni nəzərdə tutur.

Dilin daşıyıcıları arasında qarşılıqlı təsirlə səciyyələnən nitq aktı kommunikasiya aktı adlanır. Kommunikativ aktın gedişində iştirak edən tərəflər qarşılıqlı duran kommunikativ vəzifələri həll edirlər. Nitq təsiri həmişə informasiyanın ya ötürülməsinə, ya da qəbuluna köklənir.

Kommunikasiya aktında ötürülən və ya qəbul edilən məlumatın informativliyi prosesin gerçəkləşmə səviyyəsinin əsas göstəricisidir. Kommunikativ funksiyanın vasitəsi olan dilin köməyi ilə ötürülən informasiyanın həcmi çox olduqca kommunikativ aktın səmərəliliyi artır. Kommunikativ səlahiyyət fərdə və fərdlər qrupuna məxsus kommunikativ strategiyaların məcmusudur. Kommunikativ strategiya, niyyət, məqsəd cümlə və ondan böyük vahid şəkildə formalaşmış hər bir dil vahidi üçün səciyyəvidir[6, s.17].

Dil, nitq və mətn özünün kommunikativ funksiyasını yerinə yetirir. Lakin dilin, nitqin və mətnin yerinə yetirdiyi kommunikativ funksiyalarda müəyyən fərqlər meydana çıxır. Semantik funksiyanın ümumiliyi müxtəlif dil vasitələri ilə ifadə olunmuş elementlərin müəyyən semantik zonaya aidliyini göstərir. Zona üçün invariant daha ümumi semantik göstəricidir. Həmin ümumi semantik xüsusiyyət iyerarxiyanın təpə nöqtəsində durur. Bu nöqtədən uzaqlaşdıqca semantik variativlik artır. Dil və nitq barədə nə qədər fərqləndirici əlamətlər göstərsə də, heç kəs inkar etmir ki, onların biri digərindən doğur. Biri digərini tamamlayır və inkişaf etdirir. Dil və nitqdə təzahür edən başlıca əlamət budur ki, dil öz əhatəsinə görə nitqdən genişdir. Nitq dildən qidalanır, həmçinin, nitq dili canlandırır. Dil yoxsa, nitq də yoxdur. Dil geniş olduğu üçün daha ümumdür. Dil strukturunda dəyişmələrin baş verməsi isə bünövrəsi ümumiliklə bağlı olan nitq fəaliyyətindən asılıdır. Nitq fəaliyyəti özünü daim iki istiqamətdə göstərir: şifahi nitq və yazılı nitq. Nitqin hər iki forması bir-biri ilə sıx əlaqədədir, biri digərinin mövcudluğunu tənzimləyir. Yuxarıda verilmiş mətnin davamı olan bir parçanı da təhlilə cəlb edək. Bu parça da representativ nitq aktı ilə başlanır və müəllif nitqidir. Müəllif nitqində kommunikativ niyyət başqa mahiyyət daşıyır. Əslində müəllif hadisələrin ardıcılığını tənzimləyir[7, s.44]. Onun kommunikasiyası personajlarla deyil, oxucu ilədir. Müəllifin narrativ nitqindən oxucu başa düşür ki, şairlə söhbət edən kişi qızın atasıdır. Onu dəqiqləşdirmək məqsədilə müəllif hekayədə daha əvvəl verilmiş adı (Məhəmməd) bu kontekstdə də təkrarlayır.

“Artıq sərnəşinlər yavaş-yavaş avtobusa yığışdılar. Çinar ağacının altında iri bir çaylaq daşının üstündə oturan Məhəmməd kişi qəlyanının başını ehmalca oturduğu daşa vurub külünü boşaltdı. Sonra yenidən tənəkə ilə doldurub alışırdı. Bir-iki qullab vurub qara-boz tüstünü burun deşiklərindən havaya buraxdı. Üzünü qənsərində oturmuş şairə tutaraq dərindən köks ötürdü:

– Bax, oğul, beləcə, qarı da, mən də razılıq verdik ki, Nərimlə Elçinə özümüz baxacağıq. Qız da söz verdi ki, hər ay uşaqların azuqələrini göndərəcəm.

– Göndərdimi?

– Hə, oğul, qız uşaqlarını bizim üstümüzə atıb getdi. Toysuz-filansız gedib oturdu Cümşüdüv evində. Adamın Allahı var, ilk vaxtlar kartofundan, lobusundan,

yağından, pendirindən göndərirdi. Hərdən pul da gəlirdi. Uşaqların dəftər-kitabına,

pal-paltarına xərcləyirdik o pulu. Ancaq, axır vaxtlar, deyəsən, vəziyyətləri ağırlaşmış”[4].

Dialogi nitqdə qızın atası daha fəaldır və baş vermiş hadisələri qarşısındakı adama nəql edir. Adresant arabir onun sözünü kəşib sual verir və daha vacib saydığı informasiyanı alır.

Hər hansı mətnə nitqin bircinsli struktur-kompozisiya formalarını ayırmaq mümkündür. Nitqin struktur-kompozisiya formaları mətn daxilində bir-biri ilə bağlansa da, onlar qavranma üsuluna, qavranılan hadisənin kateqorial səciyyəsinə və danışanın kommunikativ intensiyasına görə bir-birinə qarşı qoyulur, fərqləndirilir. Həmin formaları gerçəklik əlamətlərinin xarakterinə və danışanın gerçəkliyi müəyyənləşdirmə səviyyəsinə görə təsnif etmək olar. Bu isə ifadə tiplərinin şaquli və üfüqi koordinat üzrə bölgüsünü əhatə edir.

Predikatların semantik tipləri şaquli istiqamət üzrə nəqləmə dinamikası və təsvir statikası zonaları arasında paylanır. Cümlənin əsas komponentləri üçün kateqorial məhdudiyət hadisənin təbiətindən doğur. Real gerçəklikdə (və ya bədii ədəbiyyatda adlandırılan qondarma gerçəklikdə) müxtəlif subyekt növlərinə özlərinəməxsus həyat və əlaqələr, funksiya və əlamətlər xasdır. İnsan məkan və zaman daxilində mövcuddur. İnsan təbiətdə və cəmiyyətdə yaşayır, müxtəlif fiziki və psixi hallarda olur, sosial və psixoloji münasibətlərdə iştirak edir və s. Predmetlər də real gerçəklikdə mövcuddur, müxtəlif xassələr malikdir, fiziki vəziyyətləri dəyişir, predmetlərə düşünmək xas deyil, onların yerdəyişməsi, fəaliyyəti insan ifadəsindən asılıdır. Ona görə də aksional predikatlar üçün şəxs və canlı varlığı ifadə edən subyekt tələb olunur[8, s.155].

Nitqin tiplərinin təyini onun kimə mənsub olması ilə birbaşa bağlıdır. Dilçilikdə mətnə başqasına aid olan nitqin tipləri məsələsi qoyulur. Bu zaman nitqi ötürmə üsulları əsas götürülür. Ədəbiyyatda özgə nitqinin ötürülməsinin beş üsulu -vasitəsiz, vasitəli, tematik, qeyri-məxsusi vasitəsiz, sərbəst vasitəsiz üsulları göstərilir. Müvafiq olaraq vasitəsiz nitq, vasitəli nitq, qeyri-məxsusi vasitəsiz və sərbəst vasitəsiz nitq anlayışları qəbul edilir. Tiplərin fərqləndirilməsi zamanı bir halda funksional, digər halda struktur, üçüncü halda semantik meyarlara üstünlük verilir. Bəzən özgə nitqinin iki əsas növü qeyd olunur və sonra həmin növlərin daxili bölgüsünün aparılmasına üstünlük verilir.

Dildə struktur-semantik münasibətə görə qeyri-məxsusi vasitəsiz nitqin polyar variantları mövcuddur. Burada bir qütbə nəqlənin və personajın nitqindən təşkil olunmuş ikikomponentli struktur, digər qütbədə isə personajın şüur prizmasından keçən müəllif nitqi durur.

“... Ətiniz bol olacaq, libaslarınız zərli-baftalı, dünyanın ən gözəl qadınlarını ayaqlarınız altına atacam!.. Doğrudan, bu ikiyaqlılarda sehrli bir hikmət var: şirin söz eşidəndə qarınları doyur, daha acılıqdan şikayət ələmirlər. Bir yerə yığışib, padşahlarını dövrəyə alıb qışqırırlar: eşq olsun, eşq olsun! Sonra diz üstə çöküb gözəgörünməzə yalvarırlar: xudaya, sən bizim ömrümüzdən kəşib hökmdarın ömrünə cala!..” [9]

Bu nümunədə padşaha və eləcə də padşahı dövrəyə alıb qışqıranlara aid edilən nitq, müəllifin şəxsləndirdiyi canavarın daxili nitqidir. Onun sitat olmasını söyləmək olmur. Çünki nitqin olduğu kimi padşaha və ya adamlara aid olması bəlli deyildir. Doğrudur, özgə nitqini yazıda fərqləndirmək üçün istifadə olunan orfoqrafik qaydalara bu parçada əməl olunmuşdur. Bununla belə, verilmiş özgə nitqinin ikiqütblülüyü aşkardır.

“Ağlın nə kəsir, bu torpax məsələsinnən, qayıdacağın görün?”

Muğam oxuya-oxuya otluqda hərlənən hinduşkalara baxıb dedim:

“Ağlın bir şey kəsmir!”

Gözlərini qıyıb məni baş-ayaq süzdü. Elə bildim yenə də başıma çırtma vurmaq keçir ürəyindən. Qımışdım.

“Düz deyirsən! Biz kol-kos müsəlmanıyıq, bizdən iş görün olmaz!” - Möhüşün sözləri hinduşkanın gileyli səsinə daha da mənalandırdı”[10].

Bu nümunədə inkar nitq aktı reallaşmışdır. Personajlardan birinin təsdiq formasında qoyduğu suala digər personaj inkar nitq aktı ilə cavab verir.

Dilçilikdə inkar problemi xüsusi yer tutur və onun tədqiq edilməsi aktuallığı ilə seçilir. İnkar cümlənin məna elementlərindən biri olub, cümlənin komponentləri arasında qurulmuş əlaqənin danışanın fikrinə görə mümkün olmadığını və ya təsdiq cümləsində irəli sürülən hökmün danışan tərəfindən rədd edilməsini bildirir. İnkar çox zaman kommunikasiya prosesinin elə tədqimatında baş verir ki, təsdiq cümləsi əvvəl işlənmiş olur və ya danışanların ümumi prezumpsiyasına daxil olur. İnkar bütün dillərə xas olan ilkin semantik parçalanmayan məna kateqoriyasıdır. Bu kateqoriya daha sadə semantik elementlərlə təyin olunmur.

Nitq aktlarının bir növü olan ekspressivlər də mətnə müəyyən tezliklə işlənir.

Linqvistikada üçün hökmün eşidən/oxuyan tərəfindən adekvat başa düşülməsi vacibdir. Ona görə də zamanı ifadə edən vasitələr adresatda hadisələrin doğruluğu və reallığı hissini yaradır. Zamanı ifadə vasitələrinin inkarı üzə çıxdıqda hadisə qeyri-reallıq mənası alır. Burada obyektiv modallıqdan, yəni real gerçəkliyə münasibət imkanından danışmaq olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, imperativ hökmlərin əksəriyyətinin əsas xüsusiyyətlərinin hansısa hərəkətini, halını aradan qaldırmaq, dəyişməkdir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, iradənin imperativ ifadəsi danışanın, adresantın adresata bilavasitə təsirini və irreal şəraiti real şəraitə sonuncunun qavrama ilə formalaşan fikri əsasında çevirməsini özündə birləşdirir.

Dilin funksional və pragmatik aspektləri müasir dilçilikdə diqqət mərkəzinə çəkilmiş problemlərdəndir. Semantik intensivlik kateqoriyasının pragmatik xarakteri nitqin ekspressiv tərəflərinin öyrənilməsinə marağı artırır. Bu halda ifadəni intensivləşdirən vasitələr, onların dilin müxtəlif funksional üslublarında işlənməsi daha çox ön plana çıxır. İntensivlik müəyyən obyektə və hadisəyə aid olmaqla yanaşı, intensivliyi doğuran səbəblərə, eləcə də, bilavasitə intensivliyin özünə münasibət də əhəmiyyətli səciyyə daşıyır. Fəaliyyətin intensivliyi onun yüksək səviyyədə gərginlik altında baş verməsidir.

Ekspressivlər psixoloji vəziyyəti ifadə edən nitq aktlarıdır. Onların əsas təyinatı adresata yönəlmiş həqiqi emosiyaları ifadə etməkdir. Ekspressiv yalnız emosiyaları deyil, danışanın nitq situasiyasına, ünsiyyət prosesindəki qarşılıqlı təsirə münasibəti də bildirir. Ekspressivlər üçün xarakterik cəhət propozisiyadır.

İntensivliklə ekspressivlik də qarşılaşdırılır. Onlar arasında oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Ekspressivliklə intensivliyin formal cəhətləri üst-üstə düşsə, onların məzmun tərəfləri fərqlənir. Ekspressivliyin məzmun tərəfi dil vahidinin əsas mənasına əlavə edilən, hopdurulan konnotasiyadır. Bu, nitqin ifadəliliyini əmələ gətirir. İntensivlik onomasioloji kateqoriya kimi, əlamətin obyektiv kəmiyyət müəyyənliyini göstərir, subyektiv qavramanı əks etdirir, beləliklə, əlamətin özünü göstərmə dərəcəsinə və ekspressivliyin ölçüsünə çevrilir. Ekspressivliklə intensivliyin funksional aspektləri nitqin ifadəliliyinin paraqmatik effektini yaratmaq baxımından üst-üstə düşür. Bu isə, adresata daha güclü təsir rolunu yerinə yetirir.

ƏDƏBİYYAT

Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. Благовещенск: БГК, 308 с.

Витгенштейн Л. О достоверности (фрагменты) // Вопросы языкознания. 1984. № 8. С. 82-99.

Серль Джон Р. Что такое речевой акт? // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17: Теория рече вых актов. М.: Прогресс, 1986. С. 151-194.

Əhmədov Y. Yarımçıq şikəstə// www.kitabxana.net

Касевич В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. М.: Наука, 1988. 311 с.

Нехаев А.В. Когнитивные функции мнения: Авто реф. дис. канд. филос. наук. Тюмень, 2006. 26 с.

Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. М.: Эдиториал УРСС, 2002. 280 с.

Шелестюк Е.В. Способы, типы, приемы и инструменты речевого воздействия // Классическое лингвистическое образование в современном мультикультурном пространстве. Пятигорск: Изд-во Пятигорск. гос. лингвистич. ун-та, 2006. С. 153-164.

Смядобуль Й. Гятл энцип// <http://www.azadliq.org/content/article/24952211.html#page=1>

Şərif Ağayar.Möhüş// facebook.com/pages/category/Author/Şərif-Ağayar

Ключевые слова и фразы: речевой акт; одобрение; похвала; лесть; азербайджанский язык; прагматика.

Key words and phrases: approval; speech act; praise; flattery; the Azerbaijani language; pragmatics.

Açar sözlər: nitq aktı, tərif, bəyənmə, Azərbaycan dili, pragmatika

ВЫДЕЛЕНИЕ СПЕЦИФИКИ РЕЧЕВЫХ АКТОВ

РЕЗЮМЕ

Данная статья затрагивает некоторые вопросы современной прагматики. Оценочные речевые акты часто имеют схожее строение и смежные функции, что является причиной значительных затруднений при разграничении функций актов одобрения, похвалы, лести, поощрения и комплимента. Мы, проанализировав речевые акты на азербайджанском языке, еще раз убедились в необходимости комплексного подхода к данному вопросу.

HIGHLIGHTING THE SPECIFICITY OF THE SPEECH ACTS S.A.Abdinova

SUMMARY

This article raises some questions of the modern pragmatics. Evaluative speech acts often have similar structure and adjacent functions, causing considerable difficulties for the differentiation of the functions of the acts of approval, praise, flattery, encouragement and compliment. The author analyzed the speech acts in the Azerbaijani language and once again determined the need for a comprehensive approach to this issue.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Əfsanə Həziyeva

“SİYASİ KORREKTƏLİK – KALKA ÜSULU İLƏ YARANAN “YENİ NƏSİL” TERMİNLƏRİN ANLAYIŞ MƏNİMSƏNİLMƏSİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN ƏSAS FAKTORLARDAN BİRİ KİMİ

(Problemin nəzəri aspektlərinə dair)

Məlumdur ki, terminoloji sistem cəmiyyət həyatında baş verən dəyişikliklərə, elmi-texniki tərəqqi və mədəniyyət və incəsənət yeniliklərinə qarşı, bir növ həssas “barometr” rolunu oynayır. Bu və ya digər dildə müəyyən zaman kəsiyində baş verən terminoloji zənginləşmənin məna qrupları üzrə təhlili həmin dilin daşıyıcısı olan toplumun inkişaf səviyyəsini, istiqamətlərini təxmin etməyə imkan verir. Bu mənada, əsas etibarilə XX əsrin sonlarından günümüzədək dilimizdə kalka üsulu ilə daxil olmuş siyasi korrektəlik terminoloji inventarının təhlili ölkəmizdə yürüdülməli daxili və xarici siyasətin yeni sosial prioritetlərini və eləcə də ideoloji platformunun konturlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. S. Sadiqovanın da qeyd etdiyi kimi, “ictimai həyatda, elm və texnikada baş verən bütün dəyişikliklər, yenilikər dildə, xüsusən onun terminoloji leksikasında öz əksini tapır” və elə bu səbəbdən də, kalka üsulu ilə terminlərin yaranması intensiv xarakter kəsb edir. [1; 85]

Müasir terminoloji mənimsəmə faktları sırasında kalka üsulu ilə zənginləşməni təşviq edən əsas tendensiyalardan biri “siyasi korrektəlik” tendensiyasıdır. Məlumdur ki, postmodern epoxa kimi dəyərləndirilən müasir Dünya sivilizasiyasının əsas əxlaq-etik və ideoloji-sosial doktrinası dözümlülük və fikir plüralizminə istinad edir. Müasir Dünya əxlaq-etik doktrinası hər bir şəxsə, dərəcəsinin rəngindən, aid olduğu etnik qrupdan və ya dini konfessiyadan asılı olmayaraq, eləcə də çalışdığı məsələlə bağlı öngörüşlərdən tamamilə kənar olan münasibət standartını ortaya atmışdır. Bu doktrinaya görə, hər bir insan övladına onun insani layəqətini ön plana alan yanaşmanın sərgilənməsini tələbi qoyulur.

“İngilis dilindəki yeni söz və anlayışlar lüğəti”ndə qeyd edilmiş kimi, “siyasi korrektəlik” anlayışının formalaşması “mədəni plüralizm ideyalarının meydana gəlməsi ilə bağlıdır”. Lüğətdə daha sonra bildirilir ki, siyasi korrektəlik özlüyündə “bütün etnik və seksual azlıqların sosial və siyasi həyatdakı nailiyyətlərini etirafı, habelə mədəniyyət və incəsənətdə onların proporsional şəkildə təmsil olunma hüquqlarını” ehtiva edən yeni ideologiyaya istinad edir [2]. Nəticədə daha öncələr işlək olan bir çox anlayış və terminlər öz evfemistik alternativləri ilə əvəzlənir. Məsələn, physically challenged, mentally challenged, financially challenged, children with learning difficulties // children with learning disabilities, developmentally inconvenienced, cerebrally challenged, increasingly distracted, housekeeper, hairstylist, beautician

Nümunələrə diqqət edək:

For the physically disabled, barriers can range from blocked wheelchair ramps, to buildings without lifts, to inaccessible toilets, to shops without step-free access. (The Guardian, 14 February, 2018) [16]

Almost two-thirds of parents of children with a learning disability say that they have missed a social engagement because of fear about what the public reaction to their child will be, a survey has found. (The Guardian, 30 November, 2016) [17].

Zamanla həmin yeni nəsillər kalka üsulu vasitəsilə Azərbaycan terminoloji inventarına daxil olaraq ölkəmizdə tolerantlıq siyasətinin yürüdülməsi və multikulturalizm ideyalarının təbliğ etdirilməsi ilə öz mövqeyini daha da möhkəmləndirmişdir. Kalka üsulunun yeni nəsillər siyasi korrektəlik terminlərinin mənimsənilməsindəki oynadığı rol bu üsulun ən çevik və mobil terminoloji zənginləşmə yollarından biri fikrini əyani şəkildə təsdiqləmiş olur.

Elmi Şuranın qərarı ilə İnstitutda “Fiziki imkanları məhdud olan şəxslərin hüquqları” adlı kafedranın açılması bu qəbil tədbirlərdəndir [18]

Müstəqilliyin əldə edilməsindən sonrakı dövrdə sağlamlıq imkanları məhdud insanlar üçün dövlət tərəfindən verilən müavinət və yardımların növü və miqdarı artmışdır ki, bunun da nəticəsində bu qrupun sosial rifahı yaxşılaşmışdır. [19]

Uşaqlarınızı “başqa uşaqlarla” müqayisə etməyin və öyrənmə çətinliyi olan uşaqların bu mövzuda çox daha həssas ola biləcəyini unutmayın. [20].

XX əsrin ən görkəmli filozoflarından olmuş və bilavasitə dil fəlsəfəsi, dil və ünsiyyət sahələri üzrə önəmli araşdırmalara imza atmış H.P. Qrays (H.P. Grice) özünün əsasını qoyduğu “İmplikaturlar nəzəriyyəsi”ndə “Nəzakətli ol” – kimi göstərişləri (yönləndirmələri) konvensional implikaturlar statusunda dəyərləndirmişdir. Alimə görə, nəzakətlik, xüsusilə də nitq prosesində, verbal ünsiyyətdə təzahür tapan nəzakətlik cəmiyyətdaxili etik-əxlaqi normalarla tənzimlənir və onun əsasında qarşı tərəfin şəxsiyyətinə hörmət və müsbət dəyərləndirmə durur [3]. Məhz, nəzakətlik prinsipi qarşı tərəfin fiziki, mental qüsurunu, maddi çatışmamazlığını və ya sosial iyerarxiyadakı aşağı mövqeyinin səciyyələndirilməsi əsasında, heç vaxt onun (qarşı tərəfinin) ləyaqət hissini alçaldılmasına yol vermir. Əksinə, hətta həmin durumu optimistik aspektdən dəyərləndirməklə evfemistik terminologiyaya formalaşdırır ki, bu da son nəticədə qarşı tərəfin özgüvən hissini, özünə inanımının artmasına və bir cəmiyyət fərdi olaraq, özünün imkan məhdudluğunu bir o qədər də hiss etməməsinə şərait yaradır. Heç şübhəsiz ki, müasir tərəqqipərvər Dünya üçün artıq yeni nəsillər “siyasi korrektəlik” terminləri bir norma statusu əldə etmişdir. Norma və siyasi korrektəlik qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı məsələdə bir qədər haşiyəyə çıxaraq qeyd edək ki, bəzi dilçilər, o cümlədən, A.P. Minyar-Beloruçova və M.Y. Pokrovskaya siyasi korrektəliyi ədəbi dil normaları üçün bir növ təhlükə hesab edir. Belə ki, dilçilər siyasi korrektəliyin ədəbi dil normaları üçün labüd olan variantlıq imkanlarını məhdudlaşdırdığını əsas gətirərək bunun ədəbi dilin ifadəliliyi və zənginliyini şübhə altına ala biləcəyindən ehtiyat edirlər [4; 29]. İlk baxışdan paradoksal görünsə də, məhz direktivlik məqamı, yəni siyasi korrektəliyin tələbləri ilə müəyyən terminlərdən imtina tələbi və onların digər terminlərlə əvəzlənməsi şərti, özlüyündə terminologiyaya və elmi üslub üçün yetərincə əlverişli şərait yaradır. Belə ki, məlum olduğu kimi, terminlər alternativlilik və çoxmənalılıq kimi xüsusiyyətlərdən, habelə ekspressiv-üslubi konnotasiyadan məhrum olmalıdırlar.

Dərin anlamda “siyasi korrektəlik” tendensiyası postmodern fəlsəfəsinin real həyatdakı təzahüründən başqa bir şey deyil. Bu mənada qaçınılmazdır ki, cəmiyyətdə baş verən dəyişiklikləri bu və ya digər şəkildə özündə əks etdirən dil sistemi, xüsusilə də onun ən mütəhərrik səviyyəsi olan leksik yarus bu tendensiyadan təsirlənməsin. Məhz dil sistemindəki təsirlərdən çıxış edən A.Q. Stixin dilçilik aspektində bu kimi tendensiyaların “siyasi korrektəlik” termini ilə deyil, “kommunikativ korrektəlik” istilahi ilə adlandırılmasının daha məqsədəuyğun ola biləcəyini önə sürmüşdür. [5; 138-142].

Bu dəyişimlər özlüyündə koqnitiv-praqmatik planda dəyişimlərin labüd nəticəsi kimi ortaya çıxmaqla bərabər, daha sonrakı mərhələdə yeni koqnitiv-praqmatik dəyişimləri də sanksiyalaşdırmış oldu. Liberal terminologiyaya dil – təfəkkür əlaqəsi və

qarşılıqlı şərtlənməsi zəminində düşüncələrdə müəyyən “ideoloji inqilaba” da yol açdı. Görkəmli rus siyasi texnologiyalar mütəxəssisi Q.Pavlovski “Yeni siyasi korrektlik – münaqişə dilinə qarşı” adlı məqaləsində cəmiyyət daxilindəki qarşıdurmanın ilk islah “pultunun”, başlangıç nöqtəsinin məhz dildən qaynaqlandığını xüsusilə vurğulamışdır. O, dildə ideoloji, dini, etnik, sosial konfrontasiyalara yol açan zərərli leksikanın siyasi korrektliklə seçilən terminologiya əvəzlənməyəcəyi təqdirdə düşüncələrdə inqilabın mümkünsüzlüyü qeyd etmişdir [6]. Göründüyü kimi, müəllif xoşgörüçü leksikasının məhz “siyasi korrektlik terminologiyası” olduğunu, insanların dini, irqi, etnik, sosial kimliyinə görə aşağılayıcı leksikanın isə “münaqişə dili” olması qənaətindən çıxış edir. Bu məqamda Q.Harmanın fikirlərini xatırlatmaq kifayətdir. Alimə görə, “dil koqnitiv elmin əsas tədqiqat predmetini təşkil edir. Belə ki, məhz dil vasitəsilə idrak firkin ifadəsinin başlıca vasitəsinə çevrilir. Beləliklə də, dilin tədqiqini əslində idrak prosesinin tədqiqi işinin müəyyən mərhələsi kimi də nəzərdən keçirmək olar” [7 ;259]. Siyasi korrektliyin və siyasi korrektlik əsasında meydana gələn yeni nəsil terminoloji sistemin tədqiqi də, əslində təxminən son iki əsrdə insan təfəkkürünün uğradığı dəyişimlərin xronologiya və “xəritəsi”ni izləməyə imkan verir. İzləyəcəyimiz kimi, “siyasi korrektlik” əsasında terminlərin meydana gəlmə və digər dillər tərəfindən mənimsənilmə tarixi, əslində postmodern dünyanın yeni liberal ideyalarının, siyasi tolerantlıq, dini dözümlülük prinsiplərinin yayılması tempinə paralellik təşkil edir. Əgər xatırlasaq ki, bu ideyaların nəşət tapması XX əsrin təxminən 20-30-cu illərindən öz kövrək addımlarını atmaqla və daha sonrakı onilliklərdə artan tempə vüsət qazanmaqla yayılıb, bu zaman əminliklə demək olar ki, əsl mənada “siyasi korrektlik” ideologiyası yayılması və müvafiq terminoloji inventarın formalaşması yalnız XX əsrin II yarısından etibarən ciddi məcraya yönəlmişdir.

Məlumdur ki, ilk dəfə “siyasi korrektlik” temini 1793-cü ildə Ceyms Vilyams tərəfindən Ali Məhkəmədə səsləndirilmiş və müasir semantik tutumundan bir qədər fərqli, ilkin nominasiya intensiyasına uyğun anlam kəsb etmişdir: "Is a toast asked? 'The United States,' instead of the 'People of the United States,' is the toast given. This is not politically correct." [8]

Coşua Florensini (Joshua Florence) “siyasi korrektlik” anlayışının tarixi ilə məşğul olmuş ABŞ alimi Rut Perriyə (Ruth Perry) istinadən qeyd etdiyi kimi, “siyasi korrektlik” ritorikasında əhəmiyyətli dəyişiklik (yəni, o cümlədən, yeni nəsil “korrekt” terminlərin leksik dövriyyəyə salınması – Ə.H.) yalnız XX əsrin 60-cı illərdən etibarən mümkün olmuşdur [9]. Xatırladaq ki, XX əsrin 60-cı illəri ABŞ-da pasifist çıxışların aktivləşdiyi, müharibə əleyhinə kütləvi nümayişlərin səngimək bilmədiyi və eləcə də “seksual inqilab” kimi adı tarixə keçmiş yeni gender stereotiplərinin formalaşması mərhələsi kimi səciyyələndirilə bilər. Həmin onillik təkcə ABŞ tarixində deyil, eləcə də sonrakı tarixi gedişatın əyani şəkildə nümayiş etdirdiyi kimi, bütövlükdə Dünya tarixində yeni epoxanın başlanğıcının əsasını qoymuşdur. Bu epoxa isə özü ilə yeni terminoloji inventar gətirmişdir.

A.Y.Seqedanın da qeyd etdiyi kimi, siyasi korrektlik yanaşmasının tərəfdarları dünya tarixinin “ağdərili kişi əksriyyəti” tərəfindən yazıldığını və bu səbəbdən də müvafiq terminoloji inventarın ciddi korrektlərə ehtiyac duyduğunu vurğulayırlar. Həmin korrektlər fərqlilikləri ilə seçilən (istər etnik, irqi, seksual, fiziki, əqli-mental və s.fərqlilikləri ilə seçilən) insan qruplarının arzu və istəklərinə və ümumilikdə layaqqətinə daha həssaslı yanaşmanın və bu yanaşmanın əks olunduğu terminoloji bazanın formalaşmasını labüd edir [10;164-166]

Təsadüfi deyil ki, siyasi korrektlik ideologiyasının başlıca şüarı “Watch What You Say” (“Nə danışdığına fikir ver”) yanaşmasıdır və bu yanaşma özlüyündə siyasi və sosial həyatdakı “kəskin bucaq”ların hamarlaşdırılması məqsədini güdür [11;150-155]. Başqa sözlə desək, siyasi korrektlik və onun terminoloji inventarı təkcə insan layaqqətinin keşiyində durmayıb eləcə də, kökündə ziddiyyət nüvələri olan qruplar arasında konsensusun əldə edilməsinə ciddi yardımçı olur. Məsələn, ingilis dilinin ABŞ variantında XX əsr ərzində mücahidə edilən Negro → black → African-American terminoloji keçidi təkcə afroamerikalıların heysiyyatının qorunması məramına xidmət etmir. Bu keçidlər eləcə də XX əsrin ortalarında xüsusilə kəskinləşmiş irqi qarşıdurma vəziyyətinin “hərərəti”nin aşağı salınması məqsədini də güdürdü.

Özlərinin “Are You Politically Correct?” kitabında F.Bekvit və M.Bauman siyasi korrektlik anlayışının mahiyyətinə aydınlıq gətirərək onun (“siyasi korrektliyin” – Ə.H.) “universitet təhsilinin əsaslarını şübhə altına alan” yeni ideoloji görüşlər toplusu olduğunu önə sürürlər. Belə ki, həmin yeni görüşlər ənənəvi cins, sinif, irqi, mədəni və fərqlilikləri” əldə edilmiş obyektiv biliklər sistemindən kənar və daha fərqli dəyərləndirir [12;9]. Məsələn, obyektiv gerçəklik və ənənəvi biliklər vaxtilə əqli və fiziki qüsuru olan şəxsləri müvafiq şəkildə adlandırmağı məqbul hesab etdiyi halda, siyasi korrektlik doktrinası yeni terminoloji inventar irəli sürmüşdür.

Məsələnin bir maraqlı məqamı siyasi korrektliyin bir qədər ifrata varması hallarının doğurduğu əks təsirlə bağlıdır. Belə ki, izlənilməsi zamanı dilin dolaylı ibarələrlə, tərkibi terminlərlə yüklənməsi bu tendensiyanın əleyhidarlarının əlinə tənqid arqumenti vermişdir.

Con MakManus Britaniyadakı 'Things We Won't Say About Race That Are True' (“İqlər haqqında heç vaxtlə deməyəcəyimiz həqiqət”) sənədli film formatlı araşdırmaya əsasən qeyd edir ki, müasir Britaniya toplumunun böyük əksəriyyəti siyasi korrektlik ideologiyasının güclü təyziqi nəticəsində, terminoloji inventarda yanlışlığa yol verməkdən çəkinərək, ümumiyyətlə dini, irqi, etnik məsələlərlə bağlı mövzuların müzakirəsindən yayınır. Müasir dünyanın ən önəmli media maqnatlarından olan Rupert Merdok isə məsələni daha da kəskin qoyaraq yazır: “Siyasi korrektlik söz azadlığını məhv edir” (kursiv bizimdir. – Ə.H.) [13].

“Demokratik “yeni dil” və evfemizlərin izahlı lüğəti”nin müəllifi A.Beloyar öz araşdırmasında “siyasi korrektliyin” yeni terminoloji inventarını və bu inventarın tətbiqinə riayət etmək tələblərini şərh edir. Dilçi yazır: “O (“siyasi korrektlik” – Ə.H.), əslində, əsasən ABŞ-da tətbiq edilən, eləcə də digər Qərbi ölkələrində izlənilən ... elan edilməmiş senzuranın bir növüdür. Siyasi korrektlik “yaxşı ton”a uyğun maskalanır və rəsmən, o, heç bir kimsənin hissələrinin alçaldılmamasını və layaqqətinə toxunulmamasını hədəf alır” [14; 349].

Yeni siyasi korrekt leksikanın, demək olar ki, insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə etdiyini vurğulayan N.O.Ordenova siyasi korrektlikə əsaslı terminlərə bələd olmanın dillərarası, mədəniyyətlərarası ünsiyyəti anında asanlaşdıracaq, “fikir mübadiləsində harmonik uyum yarada biləcəyinin təminatçısı olmadığını” da qeyd etməyi unutmur. Dilçiə görə, belə harmonik balansın əldə edilməsi üçün təmasda olan hər iki dilin həmin siyasi korrekt termin inventarı ilə eyni səviyyədə tanışlığı şərtidir [15]. Bu mənada deyər bilərik ki, qloballaşma tendensiyalarına ən doğru formatda ayaq uydurmağa çalışsan, yəni milli mentallığın və milli maraqların imkan verdiyi çərçivədə Qərbi Dünyasının siyasi-iqtisadi doktrinalarına inteqrasiya edən

Azərbaycanda aparılan islahatlar həmin terminoloji inventarın mənimsənilməsinə imkan vermişdir. Bu isə öz növbəsində Azərbaycan və Qərb dialoqunda heç bir “sivilizasiya toqquşmaları”nın yaşanmamasının təminatçısı olmuşdur. İngilis dilinin global Dünya dilin rəqibində təzahür tapması, əslində həmin yeni nəsillər üçün əksər inkişaf etmiş dünya dövlətlərinin dilində bərqərar olmasına yol açmışdır. Bu isə öz növbəsində, Azərbaycan dili daşıyıcısının artıq təkcə ingilisdilli daşıyıcısı ilə deyil, Dünya Vətəndaşı ola biləcək istənilən orta statistik erudisiyalı yad dil daşıyıcısı ilə ünsiyyətinin rəvanlaşmasına imkan vermişdir.

ƏDƏBİYYAT:

Sadıqova S. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi, Bakı: Elm, 2010, 244 s.

Остроух А. В. Политическая корректность" в США, автореферат диссер. канд.культ., 1998, <http://cheloveknauka.com/politicheskaya-korrektnost-v-ssha>

Грайс Г.П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск 16: Лингвистическая прагматика. М., 1985 <http://kant.narod.ru/grice.htm>

Миньяр-Белоручева А. П., Покровская М.Е. Политическая корректность и языковая норма // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Лингвистика, 2007, №1, с. 26-30, <https://cyberleninka.ru/article/n/politicheskaya-korrektnost-i-yazykovaya-norma>

Стихин А. Г. Лингвистические аспекты коммуникативной корректности. Язык и этнический менталитет. Петрозаводск, 1995. С. 138-142

Глеб Павловский. Новая политкорректность – против языка вражды Спор о политкорректности <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Novaya-polit-korrektnost-protiv-yazyka-vrazhdy>

Harman G. Cognitive science? // The making of cognitive science: essays in honour of George Miller. – Cambridge(Mass.), 1988. – P. 259.

Why 'Politically Correct' Still Has Its Uses; Goes Back to 1793 // The New York Times, December, 1993,

<https://www.nytimes.com/1993/12/15/opinion/1-why-politically-correct-still-has-its-uses-goes-back-to-1793-838093.html>

Joshua Florence. A Phrase in Flux: The History of Political Correctness, // Harvard Political Review. October 30, 2015

<http://harvardpolitics.com/united-states/phrase-flux-history-political-correctness/>

Сегеда А. Е. Появление и становление понятия "политическая корректность". // Филологические науки. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2013. № 7 (25): в 2-х ч. Ч. II. С. 164-166. http://scjournal.ru/articles/issn_1997-2911_2013_7-2_42.pdf

Урманова Л. Э. Политическая корректность в англо-русском и русско-английском переводе // Филология и лингвистика в современном обществе: материалы III Междунар. науч. конф. (г. Москва, ноябрь 2014 г.). М.: Буки-Веди, 2014, С. 150-155. URL <https://moluch.ru/conf/phil/archive/136/6598/>

Beckwith F. B., Bauman M. E. Are You Politically Correct? Debating America's Cultural Standards. Buffalo, N. Y.: Prometheus Book, 1995. 266 p.

Почему британцы боятся расовых вопросов? // BBC News,

https://www.bbc.com/russian/uk/2015/03/150319_britain_race_correctness

Белояр А. Толковый словарь демократического новояза и эвфемизмов. — М.: Наука.

2012 <http://politike.ru/slovari/tolkovyi-slovar-demokraticheskogo-novojaza-i-evfemizmov.html>

Орденева Н. О. Феномен политической корректности и его выражение в языковой деятельности людей (на материале английского языка), диссер... канд. филол. наук, Москва, 2003, 141 с. <http://www.dissertcat.com/content/fenomen-politicheskoi-korrektnosti-i-ego-vyrazhenie-v-yazykovoi-deyatelnosti-lyudei-na-mater>

MƏNBƏLƏR:

The Guardian, 14 February, 2018, <https://www.theguardian.com/cities/2018/feb/14/what-disability-accessible-city-look-like>

The Guardian, 30 November, 2016, <https://www.theguardian.com/society/2016/nov/30/many-parents-of-children-with-learning-disability-fear-public-reaction-poll-finds>

<http://azpress.az/index.php?lang=az&sectionid=news&id=77226>

Sağlamlıq imkanları məhdud insanlar üçün sosial müavinətlər, tibbi xidmət və maddi yardım <http://cesd.az/new/wp-content/uploads/2016/05/CESD-Policy-Paper-Social-Protection.pdf>

Uşaqlarda disleksiya problemi <https://nuhcixan.az/usaqlarda-disleksiya-problemi/>

Açar sözlər: kalka üsulu, terminologiya, “siyasi korrektlik”, postmodernizm, multikulturalizmlizm, liberallıq, tolerantlıq.

Ключевые слова: способ кальки, терминология, «политическая корректность», постмодернизм, мультикультурализм, либеральность, толерантность.

Key words: method of calquing, terminology, “political correctness”, postmodernism, multiculturalism, liberality, tolerance

«Политическая корректность» – как один из основных факторов заимствования, способом калькирования терминов «нового поколения» (к теоретическим аспектам проблемы)

Резюме

В статье исследуется идеологическая доктрина, давшая толчок к заимствованию целого ряда терминов. Различные понятия некоторых лингвистов относительно данной проблемы были здесь анализированы. Различные способы калькирования показаны здесь. Автор рассмотрел данную проблему на основе материалов Азербайджанского и Английского языков. А известно, что начиная с конца XX века до наших дней азербайджанский язык, а также многие другие языки постсоветского пространства продолжают обогащаться новыми единицами международной терминологической системы. Эти термины в большинстве своем являются терминами «политической корректности». А также известно, что данного рода термины со временем вытесняют из языковой системы своих более «возрастных» и менее корректных аналогов. На основе исследований становится известно, что идеологическую базу данного рода терминов составляют доктрины постмодернистской эпохи. Как следствия этого в английском и азербайджанском языке появляются такого рода «полит корректные термины»: (в английском языке) physically challenged, mentally

challenged, financially challenged, children with learning difficulties // children with learning disabilities, developmentally inconvenienced, cerebrally challenged, increasingly distracted, housekeeper, hairstylist, beautician.; (в азербайджанском языке): fiziki imkanları məhdud, əqli imkanları məhdud, öyrənmə çəkinliyi çəkən (uşaqlar), sağlamlıq imkanları məhdud и т.д.

"Political Correctness"-as one of the main factors of borrowing, a method of calquing the terms of the "new generation"(to the theoretical aspects of the problem)

Summary

The article explores the ideological doctrine, which impact to the formation of a new of terms. The different concepts of some linguists on this problem have been analyzed here. Keys in the formation of the method word formation with calque are searched. On the basis of the materials of the Azerbaijan and English languages the author studied this problem. It is known that from the end of the 20th century to the present time, Azerbaijan language, as well as many other languages of the post-Soviet areas, continues enrich with new units of the international terminological system. These terms are mostly terms of "political correctness."

It is also known that this kind of terms over time displaces its more "age-related" and less correct counterparts from the language system. On the basis of research it becomes known that the ideological basis of these terms are consist of the doctrines of the postmodern era. As a consequence of this, such "politically correct terms" appear in the English and Azerbaijani languages: (in English) physically challenged, mentally challenged, financially challenged, children with learning difficulties // children with learning disabilities, developmentally inconvenienced, cerebrally challenged, increasingly distracted, housekeeper, hairstylist, beautician.; (in Azerbaijan) fiziki imkanları məhdud, əqli imkanları məhdud, öyrənmə çətinliyi çəkən (uşaqlar), sağlamlıq imkanları məhdud etc.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

İradə Yasın qızı Qəniyeva

Azərbaycan və İngiliss toponimlərinin bədii nitqdə işləklilik dərəcəsi

Fikrin bədii ifadə və təsvir vasitəsiləri ilə ifadəsinə ədəbi dilin funksional bədii üslubu deyilir. Bədii üslub həmçinin “bədii dil” və “bədii nitq” də adlandırılır. Bədii üslub digər üslublardan öz obrazlılığı, ifadəliliyi, emosionallığı və ekspressivliyi ilə fərqlənir. Obrazlılıq dedikdə həm obrazlı ifadələr, həm də bədii əsərin səciyyəvi cəhətlərinin məcmusu nəzərdə tutulur. Bu üslub ədəbi dilin və xalq danışığı dilinin xüsusiyyətləri əsasında zənginləşir. Bədii nitqdə işlənən bütün dil vahidləri yazıçı yaxud şair təxəyyülünün süzgəcindən keçərək rəngarəng bədii lövhələr yaranmasına xidmət edir. Əsərdə rəngarəng bədii lövhələr yaratmaq, onun məzmununda ahəngdarlığa nail olmaq, ideya-bədii əhəmiyyətini oxucuya çatdırmaq, hadisələrin bütün təfərrüatı ilə obrazlı şəkildə təsvirini vermək, obrazların daxili aləmini açmaq və s. kimi tələblər bədii dilin lüğət tərkibini ədəbi dilin digər sahələrindən fərqləndirən əlamətlərdir.

Bədii dil üslubu başqa üslublardan, ilk növbədə, öz obrazlılığı ilə fərqlənir. Obrazlılığın yaranmasında iştirak edən əsas amillərdən biri isə məcazlaşmadır. Bədii üslubda obrazlılığın yaranmasında məcazlaşmadan başqa müxtəlif leksik, fonetik, qrammatik vasitələrdən, sinonim, omonim və antonimlərdən geniş istifadə olunur. Dildəki sözləri bədii üsluba uyğunlaşdırmaq üçün yazıçı və şairlər onların müəyyən xüsusiyyətlərindən istifadə edirlər: sözün əlavə mənə çalarları, emosional-ekspressiv keyfiyyəti, ifadəliliyi, işlənmə dərəcəsi və s. Dilin leksik vahidlərindən məharətlə, obrazlı şəkildə istifadə edən hər bir sənətkar öz fərdi üslubunu yaradır və eyni zamanda bədii dili zənginləşdirir.

Bədii ədəbiyyatın sərəncamına keçdikdə dilin və nitqin materialı, xüsusən söz xəzinəsi tamamilə yeni, dəyişilmiş bir şəkildə istifadə edilir. Sözlər və ifadələr bədii dildə yazıçının fikrini, əsərin mövzu və ideyasını, personajların danışığı tərzini, onların ictimai, daxili və zahirə xarakteristikasını vermək üçündür. Odur ki, burada ümumxalq dilinin hər cür vasitələrinin istifadəsi ilə yanaşı, söz və birləşmələr öz adı, lüğəvi mənəsindən əlavə yeni mənalar və üslubi çalarlar ifadə etmək bacarığına da yiyələnir. Yazıçının qələmi altında sözlər yeni mənalarda işləyə bilər. Bu mənələrdən bir qismi fərdi üslubun sərhəddini qıraraq bədii yaradıcılıqda işləyir və sonralar hətta ədəbi dilə də yol tapa bilər, başqa bir qismi isə fərdi üslubun səciyyəvi elementləri olaraq qalır. Bədii əsərin quruluşu, ideyası, eləcə də yaradıcı fantaziya leksik vahidlərin və formaların funksiyalarını dəyişdirir [2, s.29].

İstənilən funksional üslubda sözdən istifadə edən zaman onun üslubi mənə və rəngi mütləq nəzərə alınır. Üslubi çalarlarda müxtəliflik isə daha çox leksik vahidlər üçün xarakterik əlamətdir və bu əlamət dil vahidinin bir-birindən fərqli kontekstlərdə istifadəsi zamanı meydana çıxır. Səbəbi isə onların mətnin ümumi ekspressiv tonu, müəllifin məzmun və estetik ideyası ilə şərtlənməsidir. Bundan başqa bu dil vahidləri konkret fikrin təqdim olunma formasından, müəllifin məqsədindən də asılıdır. [3, s.5].

Elə bir bədii mətn tapmaq olmaz ki, orada onomastik vahidlərdən, xüsusən də toponimlərdən və antroponimlərdən istifadə olunmasın. Hər bir sənətkar öz fərdi üslubundan və əsərin janr xüsusiyyətindən çıxış edərək, bədii dildə işlətdiyi onomastik adlara xüsusi mənə, üslubi çalar verir. Dildə işlənən bütün onomastik vahidlər kimi toponimlər və antroponimlər də bədii üslubu zənginləşdirən vasitə kimi çıxış etdiyindən üslubi tədqiqat üçün mühüm material hesab olunur. Onomastik vahidlər bədii dili zənginləşdirən vasitələrdən biri kimi, əsərin ümumi məzmununun, ideyasının, süjet xəttinin inkişafına xidmət edir. Dilçi alimlər xüsusi adların bədii dildə üslubi imkanlarına müxtəlif mövqələrdən yanaşmış, istər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilçiliyində bu dillərin onomastik sistemi ayrı-ayrı yazıçıların əsərləri əsasında həm nəzəri, həm də təbii dilçilik prizmasından təhlil edilmişdir.

Onomastik vahidlər dil tarixi ilə bağlı olan qiymətli mənbə olmaqla hər bir xalqın ən qədim dövrlərlə bağlı advermə ənənəsini, yaşayış məskənlərini, dil, din, etnik mənsubiyyətini, həyat tərzini və s. müəyyənləşdirməkdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onomastik vahidlərin bir növü olan toponimlərin tədqiqi xalqın tarixinə, adət və ənənələrinə, həmçinin, onun yayılma arealına dair bir çox açılmamış səhifələrin işıqlandırılmasında mühüm addımlardan biridir. Toponimik tədqiqatlar genişləndikcə onun özünəməxsus yeni-yeni istiqamətləri də meydana çıxır. Belə ki, toponimik tədqiqatların müəyyən qismi areal istiqamətdə öyrənilirsə, digər bir qisminin araşdırılmasında etnik xüsusiyyətlərin üzə çıxarılması üstünlük təşkil edir. Bir qisminin tədqiqində isə konkret mənbələrə istinad edilir. Xalqın tarixi və sosial şəraitinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət daşıyan bu istiqamətlərin hər birinin özünəməxsus təhlil prinsipləri mövcuddur [9, s.5].

Onomastik vahidlərin bədii ədəbiyyatdakı rolu və üslubi-kommunikativ xüsusiyyətləri haqqında rus tədqiqatçısı M.Qorbanevskiy isə belə qeyd edir: “Xüsusi adlar bədii əsərin ayrılmaz hissəsi olub, bədii obraz yaradan vasitə kimi çıxış edir. Yazıçının istifadə etdiyi hər bir xüsusi ad əsərin ideyasına, məqsədinə uyğun olmalı və hətta xüsusi üslubi mənə daşmalıdır. Bu isə yazıçıdan gərgin zəhmət tələb edir. Təsədüfi deyildir ki, bədii ədəbiyyatda heç də hər bir xüsusi ad “danışan” adə çevrilmir” [16, s.4].

Bədii dildə yazıçının yüksək sənətkarlıq bacarığını nümayiş etdirməsi və rəngarəng üslubi məqamlar yaratması onun onomastik vahidlərdən, həmçinin toponimlərdən necə istifadə etməsindən də çox asılıdır. Yazıçının əsərdə dil vahidlərindən, o cümlədən toponimlərdən bacarıqla və düzgün istifadə etməsi təkcə üslubi rəngarənglik yaratmır, eyni zamanda təsvir edilən hadisələrin reallığına, əsərin ideyasının oxucuya düzgün çatdırılmasına səbəb olur. “Söz ustasının yenilik məharəti ondadır ki, o sözdəki potensial mənələrdən birini bədii məqsəddə, üslubi maneraya uyğun fəallaşdırın, hərəkətə gətirsin. Sözdəki mənaları yazıçı qayəsində görə növbələşdirmək, onlardan bədii məqsəddə ən çox münasib olanını görmək isə əsl sənətkarın həmişə icra etdiyi dil əməliyyatıdır. Üslubi seçmə budur” [6, s.5].

Bədii üslubda işlədilən bütün onomastik vahidlər kimi toponimlər də fikrin obrazlı ifadəsinə və sənətkar niyyətinin açılmasına xidmət edir. Sənətkar öz niyyətini oxucuya asan çatdırmaq və üslubi məqamlar yaratmaq üçün zəngin dünyagörüşünə malik olmaqla bərabər dilin potensial imkanlarından maksimum dərəcədə istifadə etməlidir. “Bədii dilin potensial imkanları yazıçının toponimik vahidlərdən istifadə etməsindən də çox asılıdır. Bu imkanları öyrənərkən əsərin yarandığı mühiti, ictimai şəraiti nəzərə almaq, yazıçının gözlənilmədən toponimi müxtəlif üslubi mühitə salması və müxtəlif şəkildə əlaqələndirilməsi kimi məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır. Bu da bədii ədəbiyyat üslubiyyatının çox böyük və mürəkkəb mövzularındandır” [15, s.38].

XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış nəsr əsərlərinin materialları əsasında linqvistik tədqiqat aparən tədqiqatçı Ə.Mikayılova onomastik vahidlərin bədii ədəbiyyatda rolu haqqında yazır: “Bədii əsərlərdə istifadə olunan coğrafi adların – toponimlərin,

oronimlərin, hidronimlərin çoxluğu sənətkarın bilik dairəsinin genişliyi ilə bağlıdır. Sənətkar yaradıcılığının və ictimai həyatının rəngarəngliyi bədii əsərlərində mövcud olan toponimlərdə, hidronimlərdə, oronimlərdə bilavasitə özünü göstərir. Bədii əsərlərdə toponimlərə, hidronimlərə və oronimlərə sənətkar xüsusi əhəmiyyət verir. Bədii dildə obrazlara verilən xüsusi adlar kimi toponimlər, hidronimlər, oronimlər də şərti xarakter daşıya bilər. Əgər əsərin mövzusu həyatdan götürülmüşsə, o zaman coğrafi adlar konkret məzmunla malik olub üslubi çalar daşıyır. Bu zaman hər hansı onomastik vahid artıq öz funksiyasını müəyyən dərəcədə dəyişir, daha çox bədii dilə xidmət edir” O, bədii əsərlərdə işlənmiş toponimləri üç qrupda birləşdirmişdir: 1. Xoronimlər (vilayət, respublika, ölkə adları): Azərbaycan, Qarabağ, Şirvan, Naxçıvan, Şəhur, Şirvan, Gürcüstan, Rusiya, Sibir, İran, Avropa, Almaniya, Fransa, Yunanıstan, Amerika, Osmanlı, Çin, Ərəbistan, Afrika, Hindistan, Dağıstan, İngiltərə, Əfqanıstan, Özbəkistan və s.; 2. Astionimlər (şəhər yaşayış məntəqəsi adları): Bakı, Şamaxı, Salyan, Şəki (Nuxa, Nuxu), Lənkəran, Ağcabədi, Xaçmaz, İrəvan, Gəncə, Zəngəzur, Tehran, Təbriz, Xorasan, Qəzvin, İsfahan, Mazandaran, Həmədan, Ərdəbil, Rum, Herat, Kərbəla, Məkkə, Peterburq, Xarkov, Varşava, Dərbənd, Tiflis, Tula, Paris və s.; 3. Komonimlər (kənd yaşayış məntəqəsi adları): Təklə-Muğanlı, Əylis, Almasatanlı, Bərgüşad, Qızılkənd, Xarabakənd, Balacakənd, Danabaş, Uzunağac və s. [10, s.195-197].

Bədii ədəbiyyatın ayrı-ayrı janrlarında işlənən toponimlərin daşdığı, yerinə yetirdiyi üslubi funksiyalar bir-birindən fərqlənir. Eyni bir toponim müxtəlif janrlarda fərqli funksiyalar yerinə yetirə bilər. Əgər lirik və romantik janrdakı toponimlər daha çox obrazlı ifadə vasitəsi kimi çıxış edərək emosional-ekspressiv, estetik və simvolik funksiyalar daşıyarsa, realist və satirik üslubda onlar daha çox dövrün ictimai-siyasi hadisələrini haqqında məlumat verərək nominativ və informativ-kommunikativ funksiyalar yerinə yetirir. Onları birləşdirən ümumi cəhət isə həmin toponimlərin bədii əsərin janrına uyğun olaraq müəyyən əlaqə əsasında yeni anlayışlar bildirməsi, məna dəyişikliyinə uğraması və məcazlaşmasıdır. Hətta eyni janrdakı yazan sənətkarların istifadə etdiyi toponimlər məcazlaşarkən yerinə yetirdiyi funksiyalar yazıçı, yaxud şairin məqsədindən asılı olaraq dəyişir. Məsələn, lirik-romantik janrdakı yazan M.Hadi və S.Ə.Şirvaninin əsərlərinin onomastikasının tərkibi bir-birinə yaxındır, yəni hər iki şair dini və tarixi-əfsanəvi adlardan çox istifadə etmişlər. Buna baxmayaraq, S.Ə.Şirvaninin lirikasındakı onomastik vahidlər insanı, aşıqı, onun gözəlliyini, müəyyən xüsusiyyətlərini və cəhətlərini ifadə edirsə, M.Hadinin əsərlərindəki xüsusi adlar elmi, maarifi, azadlığı, ictimai idealları, bu ideallara qarşı duran qüvvələri təmsil edir. Məsələn, S.Ə.Şirvaninin əsərlərində “Tur” – yarın kuyi, “Musa” – aşıq mənasında işlənirsə, M.Hadinin seirlərində “Tur” – vətən, “Musa” – xalq mənasını ifadə edir. S.Ə.Şirvanidən fərqli olaraq, M.Hadinin romantik poeziyasında “Çin” toponimi müşkü, məhəbbət bütünü xatırlatmır, elm, savad, maarif ölkəsi mənasında işlənilir. Nümunələrə nəzər salmaq:

Saldı yarın güli-rüxsarəsinə mu sayə,

“Lən tərani”lə xitab oldu genə Musayə.

Turi-Sinayi-rüxün tutdu müğilan kimi xətt,

Genə möhtac olacaq həftədə bir musayə [8, s.413].

Əgər nuri-hüda istəsən, istə vadiyi-ey mən,

Qədəmməndazi – Tur ol, feyz al nuri-hidayətdən.

Əgər zülmətə qane olsa idi həzrəti-Musa,

Haçan rəhyab olurdu durduğu səhrayı-vəhşətdən [7, s.51].

Əgər Çin ölkəsində olsa, cüyəndə olaq elmi,

Qılıb kəsbi-fəzail, elədim tövsü-ruhani [7, s.10].

Azərbaycan və ingilis yazılı ədəbiyyatındakı toponimlərin üslubi-kommunikativ imkanlarını tədqiq edərək onları dövlər üzrə və müəyyən ədəbi janrlarda işlənmə xüsusiyyətlərinə də diqqət çəkməyi lazım bildik. Belə ki, hər iki xalqın klassik ədəbiyyatında (XII-XVI əsr) rast gəlinən yer adlarının çoxu xarici toponimlər, orta əsrlər və müasir dövr ədəbiyyatında işlənilən yer adlarının əksəriyyəti isə milli toponimlərdir. Bədii mətnlərdə toponimlərin işlənilmə dərəcəsinə gəlincə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və ingilis yazıçıları ədəbiyyatın ayrı-ayrı janrlarında toponimlərdən müxtəlif şəkildə istifadə edirlər. Məsələn, lirik əsərlərdə toponimlər azlıq təşkil edir. Epik janrın müxtəlif növlərində isə bu miqdar sabit deyil, yəni burada toponimlər az və ya çox işlənə bilər. Roman janrında və epopeyada toponimlər çoxluq təşkil edir. Xüsusilə tarixi romanlarda, müharibə mövzusunda yazılmış əsərlərdə toponimlər üstünlük təşkil edir, çünki yazıçı hər hansı bir tarixi hadisəni canlandırmaq, o dövrün iştirakçısı kimi əsərin qəhrəmanını həmin yerlərdə təsvir etmək üçün yer adlarından istifadə edir.

Azərbaycan klassik ədəbi dilində əsasən iki üslub formalaşmışdı: a) klassik şeir yaxud qəzəl üslubu, b) dini-təbliği və fəlsəfi şeir üslubu. Dinin üstünlük təşkil etdiyi orta əsr ədəbiyyatında dinlə bağlı toponimlər emosional təsir vasitəsi olub, mənəvi-əxlaqi dəyərlərin göstəricisinə çevrilmiş hadisələri əks etdirirdi. Belə toponimlərə misal olaraq Kəbə, Məkkə, Mədinə, Kərbəla və s. göstərmək olar. Klassik Azərbaycan poeziyasında lirik üslub hakim oldupundan toponimik adlar da lirik təəbhələr yaxud bənəzmələr müvqeyində zəxəyə edirdi. Məsələn, klassik-lirik üslubda ənənəvi olaraq rast gəlinən Rum, Misir, Hindistan, Çin, Bağdad, Yəmən kimi toponimlər həm incəsənət vətəni, gözəllik diyarı kimi rəmzi mənalara ifadə edir, həm də insan gözəlliyini təsvir etmək üçün işlənilirdi. Bu keyfiyyətin təzahürünə Nizami, M.Fəzuli, Ə.Nəsimi, Ə.Nəbati və başqa klassik əsərlərin əsərlərində aydın əksəldə gürmək olar:

Rumdan gözəllikdə o bac alındı,

Yaxşılıqda Çindən xərac alındı [12, s.19].

Kim ki istər Kəbəyi qılmaq təvaf,

Həm içi saf gərək, həm dışı saf [11, s.371].

Tut Kəbəyə ruy, itaət eylə!

Təmkinu ədəb riayət eylə! [5, s.38].

Kuyi-nigarə layiqi yoxdur hər aşıqın,

Mən tapmışam bu Kəbəyə yol etibar ilə [1, s.514].

Qeyd olundupu kimi klassik əsərlərdə xarici toponimlər üstünlük təkil edirdi. Əlk dəfə olaraq XVIII əsrdə M.P.Vaqif poeziyasında milli toponimikə üzən əsas əksəldə yer tapdı. Əgər XVI-XVIII əsrlərdə bədii ədəbiyyatdakı toponimlər müqəddəs yerləri, qəhrəmanların məsəbət mənəvi keyfiyyətlərini bildirirdisə, XIX-XX əsrlərin satirik üslubunda onlar ictimai məhiti tənqid etmək, satirik tipin mənfə simasənə azmaq əksəldə işlənilirdi. Məqayisə edək:

Həqdir, gözəl çoxdur cahan içində,

Gözəldə bir nazü qənzə gərəkdir.

Didarını görmək imran tazələr,

Qaşı Qiblə, üzü Kəbə gərəkdir [14, s.126].

Nuri-çəşmanımın, ey pul, ya canımın?

Hörmətim, fəxrım, cəlalım, şövkətim, şanımmın?

Müşəfım, Məkkəm, Mədinəm, qibləm, ərkanımın?

Məzhəbim, dinimmi, ayinimmi, imanımın? [13, s.33].

Sonrakə düvrlərdə isə, yəni realist ədəbiyyatda, satirik əslubda toponimlər tamamilə adilədi və yazəzənən bədii məqsədini reallaşdırən vasitəyə zəvirlməyə bərolədə. Hətta yazəzənən fərdi əslubuna uyğun olaraq yaratdərə uydurma toponimlər də bədii məqsədə xidmət edərək əsərdəki obrazlərə, komizmi daha da artərdə. Satirik əslubda real və uydurma toponimlərin yanarə irolədilməsi isə bədii əsərdəki hadisələri həqiqət kimi təqdim etməyə imkan verdi.

T.Hacıyev klassik və satirik əslubda işlədilən onomastik vahidlərin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında belə yazır: “İnqilabi-satirik əslubda yazılmış əsərlərin dili ilə klassik əslub nümunələrinin bədii dil xüsusiyyətlərini qarşılıqlı öyrənmə işində, yəni satirik əslubun klassik əslubdan nələri və necə mənimsəməsi, ona nə əlavə etməsi məsələlərinin aydınlaşdırılmasında insan və məkan adları bildirən sözlərin də mühüm əslubi mövqeyi vardır” [4, s.72].

Klassik və orta əsr ingilis poeziyasının müxtəlif janrlarında (sonet, alleqoriya, eleqiya, pastoral və s.) və nəsr əsərlərində işlədilən toponimlər, əsasən, sosial-mədəni (gündəlik həyatda, məişətdə baş verən) və tarixi faktları təsvir etmək üçün istifadə olunurdu. Başqa sözlə desək, bədii mətnlərdəki toponimlər informativ və kommunikasiyiv funksiyada çıxış edirdi. Məsələn, dahi V.Şekspir öz əsərlərində dövrünün ictimai-siyasi məsələlərini işıqlandırmış və unudulmaz qəhrəmanlar yaratmışdır. Həmin dövrdə, yəni klassik Azərbaycan ədəbiyyatında isə toponimlər daha çox qəhrəmanın xarici görünüşünü təsvir etmək, onun hər hansı bir keyfiyyətini ön plana çəkmək üçün müqyisə və bənzətmə vasitəsi kimi işlədilirdi.

XIX əsrin ingilis romantikləri (V.Vordsvors, S.Koldric, C.Kits, C.Q.Bayron, P.B.Şelli) maarifçilərdən fərqli olaraq həyatın fantastik-utopik, alleqorik və simvolik təsvirini verir və toponimlərdən də bu məqsədlə istifadə edirdilər. Tənqidi realistlər (Ç.Dikens, Ş.Bronte, E.Bronte, R.Brauning, A.Tennison, V.M.Tekerey) isə cəmiyyətin eybəcərliklərini tənqid edərək öz dövrlərinin tipik xarakterlərini yaratdılar. Onların kəskin satirasında işlədilən yer adları həm də qəhrəmanların mənəvi aləminin açılmasına yönəlmişdi.

Əgər XVI-XVIII əsrlərdə ingilis bədii ədəbiyyatında vətən, müharibə, qədim mədəniyyət, əfsanəvi uzaq ölkələr kimi ənənəvi mövzular əhatə olunurdusa, XIX əsrdən başlayaraq bunlarla yanaşı konkret bir hadisəni təsvir edən, səyahətə bağlı mövzular da yaranmağa başladı. Buna görə də əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, XIX-XXI əsr ingilis ədəbiyyatında az tanınan, hər hansı şəhər yaxud kənd daxilindəki obyektlərin adlarına, yəni mikrotoponimlərə tez-tez rast gəlinir.

XX əsrin ortalarından başlayaraq ingilis ədəbiyyatında “şpion romanı”, “detektiv roman” (A.Kristi, İ.Fleminq) janrları ilə bərabər “fentezi” adını almış qeyri-adi bir janr yaranır. Fentezi janrı (C.R.Tolkien, C.K.Rouling) mifoloji və nağıl motivlərinin istifadəsinə əsaslanır. Bu janr mənəvi-fəlsəfi, sosial məsələlərin açılmasını nəzərdə tutur, lakin həmin məsələlər müəllifin fantaziyası ilə yenidən işlənmiş, müxtəlif miflər və əfsanələr əsasında yaradılmış fərqli aləmdə nəzərdən keçirilir. “Şpion romanı” və “detektiv roman” janrlarında mikrotoponimlərə, “fentezi” janrında isə uydurma yer adlarına üstünlük verilir.

İngilis bədii mətnlərdən gətirilmiş aşağıdakı nümunələrdə mikrotoponimlərin işlənməsinə diqqət yetirək:

She said that two men had come from Paddington Station and were waiting at my office [20, p.20].

Mr.Davenheim took the train from Victoria to Chingside, where his palatial country place, the Cedars is situated [19, p.25].

Two days after we had returned to London your father saw you having lunch with me at the Café Royal, and that afternoon began his attack on me [27, p.169].

As Canterville Chase is seven miles from Ascot, the nearest railway station, Mr.Otis hired a wagonette to meet them [27, p.37].

There was a buck I had shot in Hogley Woods, a magnificent pricket, and do you know how had it sent up to table? [27, p.59].

He was a well-known member of a famous London club called the Reform Club [26, p.3].

We stopped under the trees by Kempton Park and we had lunch [21, p.29].

No life is so free as the life we see

Way out on the Yaso range [24, p.61].

Do you go to school

Down the Willow Pool? [24, p.65].

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, onomastik vahidlərin, o cümlədən toponimlərin istifadəsi bədii mətnin janrına da təbə olan bir prosesdir. Hər bir janr öz daxili qanunauyğunluğa malikdir ki, buradakı bir çox dil vahidlərindən (xüsusi isimlər, terminlər, dialektizmlər, fərdi neologizmlər) bu qanunauyğunluğa təbə şəkildə istifadə edilir. Məsələn, klassik normativlərə görə, hekayə, yaxud da povest dili ilə roman dili arasında əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur. Roman dili, adətən, az emosional, geniş planlı hadisələrin – epik hadisələrin təsvirinə istiqamətlənir. Dilin reallığı isə, heç şübhəsiz, roman janrında yazılmış əsərlər üçün atributiv keyfiyyətdir. İstər Azərbaycan, istərsə də ingilis tarixi romanları mükəmməl bədii quruluşu, kamil sjuet xətti, özünəməxsus ifadə tərzü və bədii təsvir vasitələrinin orijinallığı ilə seçilir. Burada müasirlik və tarixilik, lirizm və romantika, yumor və satira, sənədlilik və simvolizm və s. kimi əlamətlər bir çox hallarda üzvi vəhdət halında çıxış edir. Halbuki, kiçik həcmli lirik əsərdə bütün bunları bir araya gətirmək çətindir. Bu səbəbdən də, birincinin – roman janrının onomastik vahidlərdən istifadə imkanları daha geniş, ikincinin isə daha məhduddur.

Əslubi material kimi toponimlər düzgün seçildikdə, sənət əsərinin ümumi dil – nitq fonu, dilin ifadəlilik vasitələri ilə rənglənmiş olur, yerində, məqamında işlənən toponimik vahidlər bədii keyfiyyətini qat-qat artırır, ona güclü təsir edir [4, s.42].

Beləliklə, məqalədə toponimlərin bədii nitqdə işləklilik dərəcəsi iki müxtəlif sistemli dilin: Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında tədqiq olunur. Zəngin leksik və semantik qrup hesab edilən, özünəməxsus dil xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən toponimlər iki müxtəlif sistemlərə, müxtəlif areallara məxsus olan Azərbaycan və ingilis dillərində lüğət tərkibinin

ən qədim dil qatlarından birini təşkil edir. Tədqiqata cəlb olunan hər iki dilin toponimik sisteminin zənginliyi və rəngarəngliyi onların işlənmə miqdarı, mənşəyi, quruluşu və üslubi imkanlarında özünü göstərir.

Bədii mətnlərdə toponimlərin işləklik dərəcəsi ədəbi janrdan, əsərin hansı dövrdə yazılmasından çox asılıdır. Hər iki xalqın klassik ədəbiyyatında rast gəlinən yer adlarının çoxu xarici toponimlər, orta əsrlər və müasir dövr ədəbiyyatında işlədilər yer adlarının əksəriyyəti isə milli toponimlərdir. Azərbaycan və ingilis yazıçıları ədəbiyyatın ayrı-ayrı janrlarında toponimlərdən müxtəlif şəkildə istifadə edirlər. Hər iki dilə aid bədii mətnlərin araşdırılmasının nəticələrinə görə lirik əsərlərə nisbətən epik əsərlərdə toponimlərə daha çox yer verilir və onlar olduqca fərqli üslubi xüsusiyyətlərə malik olur. Toponimlər daha çox realist üslubda, tarixi romanlarda informativ yaxud kommunikativ, lirik-romantik janrda emosional-ekspresiv yaxud estetik, poeziya və nəsrə isə simvolik funksiya daşıyır.

Azərbaycan və ingilis dillərinin müxtəlif dövrlərə aid olan yazılı ədəbiyyatında toponimlərin işlənmə xüsusiyyətlərində də müəyyən fərqlilik mövcuddur. Məsələn, klassik və orta əsr ingilis poeziyasının müxtəlif janrlarında və nəsr əsərlərində işlədilər toponimlər, əsasən, sosial-mədəni və tarixi faktları təsvir etmək üçün istifadə olunurdu. Həmin dövrdə, yəni klassik Azərbaycan ədəbiyyatında isə toponimlər daha çox qəhrəmanın xarici görünüşünü təsvir etmək, onun hər hansı bir keyfiyyətini ön plana çəkmək üçün müqayisə və bənzətmə vasitəsi kimi işlədilir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan qəzəlləri. Qəzəllər toplusu. Bakı: Azərənşr, 1991, 624s.

Əfəndiyeva T. Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı: Elm, 1980, 252s.

Əliyeva D.T. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. Bakı: Mütərcim, 2012, 91s.

Əliyeva D.T. Praktiki üslubiyyat. Bakı: Mütərcim, 2011, 168s.

Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I c. Bakı: Azərənşr, 1988, 582s.

Hacıyev T.I. Satira dili: Molla Nəsrəddinin dili. Bakı: ADU, 1975, 177s.

Hadi M. Seçilmiş əsərləri. Lirik. Poemalar. İqtiyas və tərcümələr. I cild. Bakı: Elm, 1978, 469s.

Qasımzadə F.S. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1966, 488s.

Məşədiyev Q.İ. Azərbaycan toponimlərinin tarixi-lingvistik təhlili (SMOMPK əsasında). Bakı: Elm və təhsil, 2010, 232s.

Mikayılova Ə.N. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. Bakı: Memar Nəşriyyat MMC, 2008, 302s.

Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənşr, 1973, 666s.

Nizami G. Poemalar. (ixtisarla) 2 kitabda. I k. Bakı: Maarif, 2002, 240s.

Sabir M.Ə. Hop-hop namə. Bakı: Şərq-Qərb, 1992, 80s.

Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı: Azərənşr, 1968, 280s.

Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. Москва: АН СССР, 1963, 255с.

Горбаневский М.В. Ономастика в художественной литературе. Москва: Издательство Российского Университета Дружбы Народов, 1988, 88с.

Кухаренко В.А. Лингвистическое исследование английской художественной речи: учеб. пособ. Одесса: ОГУ им. И.И. Мечникова, 1973, 60 с.

Ashley L.R. Names in literature. London: First Books Library, 2003, 326p.

Christie A. The mysterious affair at styles. London: Harper Collins, 1997, 208p.

Doyle A.C. Sherlock Holmes. Short stories. Oxford: Oxford University Press, 1998, 117p.

Jerome J.K. Three men in a boat. Oxford: Oxford University Press, 2002, 104p.

Key to the English place names. <http://kepn.nottingham.ac.uk>

Litt D. Names in English renaissance literature. Lewiston: Mellen Press, 2001, 219p.

Selected works of English poetry. Moscow: Progress Publishers, 1958. 216p.

The Cambridge dictionary of English place names: based on the collections of the English Place-name Society. Cambridge: Cambridge University Press, 2004, 713p.

Verne J. Around the world in eighty days. Oxford: Oxford University Press, 90p.

Wilde O. Selections. In 2 volumes. Vol.2. Moscow: Progress Publishers, 1979, 445p.

Açar sözlər: Azərbaycan və ingilis toponimləri, bədii mətn, üslub, dillər, işləklik dərəcəsi, xüsusiyyətlər.

Key words: Azerbaijani and English toponyms, literary text, style, languages, frequency of the usage, features.

Ключевые слова: Азербайджанские и английские топонимы, художественный текст, стиль, языки, частотность использования, особенности.

Summary

Frequency of the usage of the Azerbaijani and English toponyms in the literary speech

Frequency of the usage of the Azerbaijani and English toponyms in the literary style depends on the literary genre and period when the text was written. Most of the place names used in the Azerbaijani and English classic literature are foreign toponyms, but the literature of the middle ages and nowadays is rich with national toponyms. Azerbaijani and English writers use place names differently in various styles of literature. The comparative analysis proves that toponyms are mostly used in epic genre rather than the lyric one and they express certain stylistic features. In classic English literature toponyms are used to describe the every-day problems, social and historical events, but in classic Azerbaijani literature are mostly used to depict the appearance or some specific feature of the literary character and used as a means of comparison. One can say that in the works of the Azerbaijani authors place names are more frequently used to describe the characteristic or specific feature of the literary character than in the works of their English colleagues.

Резюме

Частотность использования Азербайджанских и английских топонимов в художественной речи

Частотность использования азербайджанских и английских топонимов в художественном стиле зависит от литературного жанра и периода, в котором был написан текст. Большинство названий мест, используемых в Азербайджанской и английской классической литературе, являются иностранными топонимами, но средневековая и современная литература богата с национальными топонимами. Азербайджанские и английские писатели по-разному

используют топонимы в различных стилях литературы. Сравнительный анализ доказывает, что топонимы главным образом используются в эпическом жанре, а не лирическом, и они выражают определенные стилистические функции. В классической английской литературе топонимы используются, чтобы описать повседневные проблемы, социальные и исторические события, но в классической азербайджанской литературе они главным образом используются, для того чтобы описывать внешность или какую-то особую качество литературного героя и употребляются как средства сравнения. Можно сказать, что в произведениях Азербайджанских авторов топонимика применяется для характеристики черт героев намного чаще, чем у их английских коллег.

Rəyçi: f.e.d., prof. Q.İ. Məşədiyev

Айнур Гасымова

СЛОВСОЧЕТАНИЯ В ТУРЕЦКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

В ходе своего развития азербайджанский и турецкий языки прошли ряд этапов, которые характеризовались количественными и качественными изменениями на всех уровнях языковой системы. Эти модификации были обусловлены различными факторами и имели весьма неоднозначные последствия. Поскольку язык – это динамичная, непрерывно развивающаяся система, то понимание теоретической сущности большинства языковых фактов в их развитии возможно лишь в ходе диахронического анализа. Несмотря на огромное влияние арабского и других языков, турецкий представляет большой интерес для исследователей, так как сохранил основные черты, присущие тюркским языкам. Наряду с фонетическими и морфологическими чертами, турецкий язык сохранил тюркскую специфику синтаксического строя, заключающуюся в строгой иерархии синтаксических элементов словосочетания и предложения. На современном этапе своего развития азербайджанский язык, как и турецкий, продолжает активно обогащаться новыми формами для выражения уже существующих в нём значений и частей речи. Как известно, в общем языкознании словосочетание рассматривается тюркологами как отдельная от предложения синтаксическая единица.

В данной статье нами рассмотрен наиболее распространенный тип словосочетаний в турецком языке – *изафет*. Именные словосочетания, как и глагольные, употребляются в языке достаточно широко. В тюркских языках, в том числе и в турецком, активно функционируют словосочетания с двумя именами существительными, образованными при помощи аффикса основного падежа определения и нулевого аффикса принадлежности определяемого, аффикса родительного падежа определения и аффикса принадлежности 3 – его лица определяемого. Проблема словосочетания, являющаяся одной из центральных вопросов турецкого синтаксиса, на протяжении многих лет привлекала внимание отечественных и зарубежных лингвистов, как со стороны морфологического оформления составляющих словосочетание элементов, так и со стороны его синтаксической организации как целого. Как в русском, так и в тюркских языках существовали диаметрально противоположные точки зрения по вопросу о границах словосочетания и предложения. Ф. Фортунатов, А. Шахматов и другие ученые, называя предложения законченным словосочетанием, по сути дела исходили из того, что предложение – это разновидность словосочетания. В противоположность им, в наше время В. В. Виноградов, В. Н. Ярцева и другие справедливо указывают на то, что проблема предикативного сочетания слов целиком относится к учению о предложении, а не учению о словосочетании, и поэтому теория рассматривающая предложение как особое словосочетание, сводит на основную коммуникативную единицу речи вопреки соответственной ее грамматической оформленности. В тюркологической литературе мнения по данному вопросу также расходятся. Ряд тюркологов под понятием предложения разумеют «предикативное словосочетание» или «словосочетание, построенное на основе связи согласования в лице», а некоторые другие исходят из того факта, что в отличие от словосочетания, статически фиксирующего количественное соотношение предметов и признаков, предложение выражает активность и динамичность, новизну и законченность мысли. Словосочетания, будучи лишены конструктивных признаков предложения (законченная интонация, предикативность и модальность), служат целям речевого общения только благодаря тому, что они входят в коммуникативные единицы. Сами же они обладают лишь номинативной функцией.

Как известно, относительно природы причастных, деепричастных и инфинитивных конструкций в тюркологии существуют три точки зрения. Одни языковеды считают, что указанные обороты никогда не бывают предложениями. Другие же, наоборот, полагают, что эти конструкции в тюркских языках являются придаточными предложениями. Наконец, третья группа тюркологов придерживается избирательного подхода: по их мнению, исследователь в этом вопросе должен учитывать специфику оборота, место его в системе языка, его исторические корни, «активизацию» субъекта и т. д.

В именных словосочетаниях ведущую роль играет имя существительное в качестве второго компонента. Между компонентами именного словосочетания имеются синтаксические связи примыкание, согласование и управление: *daş ev* – каменный дом, *balıqçılarnın səsi* – голос рыбаков, *oxumaq arzusu* – желание учиться. Именные словосочетания в азербайджанском языке характеризуются следующими особенностями:

Оба компонента употребляются с нулевым показателем, т. е. без словоизменяющих аффиксов, например: *gümüş qaşıq* – серебряная ложка, *taxta ev* – деревянный дом, *mis qab* – медная посуда, *qırmızı alma* – красное яблоко;

Только второй компонент принимает словоизменяющий аффикс, например: *alma ağacı* – яблоневое дерево, *Bakı Soveti* – Бакинский Совет, *qadın paltarı* – дамское платье, *kişi tayfası* – мужской род, *qəzmək həvəsi* – желание погулять, *xala uşağı* – двоюродный брат;

Оба компонента принимают словоизменяющие аффиксы, например: *şairin vətəni* – родина поэта, *Sevdanın arzusu* – желание Севды, *institutun əsərləri* – труды института.

Эти словосочетания называются именными словосочетаниями первого, второго и третьего типа.

Именные словосочетания по структуре делятся на две группы: простые именные словосочетания и сложные именные словосочетания. Простые именные словосочетания состоят из двух полнозначных слов, например: *Şuşa qalası* – Шушинская крепость, *qızıl saat* – золотые часы, *həfnənin yenilikləri* – новости недели, *şəhərin mərkəzi* – центр города, *çobanın ağası* – палка пастуха. Сложные именные словосочетания образуются путем распространения членов словосочетания, когда у них появляются собственные определения, например: *Nəsənin dünyagörmüş atası* – повидавший на своем веку отец Гасана.

Именные словосочетания первого типа выражают определенные отношения и образуются с помощью примыкания: *dəmir qapı* – железная дверь, *ağ dəftər* – белая тетрадь, *sarı gəng* – желтый цвет, *yaşlı insan* – хороший человек, *gözəl bina* – красивое здание, *beş adam* – пять человек, *üçüncü sinif* – третий класс, *o oğlan* – тот мальчик, *bu sual* – этот вопрос. Первый компонент словосочетания называется определением (подчиненный член). Грамматические показатели присоединяются только ко второму компоненту. Часть именных словосочетаний первого типа превратились в сложные слова, например: *alagöz* – сероглазый, *qaragöz* – черноглазый, *yaşılbaş* – зеленоголовый, *şələquyuq* – кличка лисицы,

tərəgöz- глаза на макушке, qırtabadam- раздробленный миндаль. В именных словосочетаниях первого типа второй компонент выражается существительным, а первый различными частями речи. Перед вторым компонентом именных словосочетаний первого типа не бывает других слов кроме *bir*, первый компонент может иметь собственные определения, например: *taxtaqaşıq*- деревянная ложка, *rəngli taxta qaşıq*- раскрашенная деревянная ложка.

Именные словосочетания, компоненты которых выражены существительными. В таких словосочетаниях оба компонента выступают в основном падеже. Между компонентами существует атрибутивное (определяющее) отношение. Первый член определяет второй. В большинстве случаев в функции обоих компонентов выступают существительные в конкретном значении, например: *dəmir köprü*-железный мост, *daş ev*-каменный дом, *taxta hasar*-деревянная ограда.

Словосочетания данного разряда имеют следующие семантические отношения частей:

А) в первом компоненте называется материал, из которого изготовлен предмет, обозначаемый вторым компонентом, например: *daş ev*- каменный дом, *daş hasar*- каменная горада, *daş alət*- каменное орудие, *daş balta*- каменный топор, *taxta qaşıq*- деревянная ложка, *taxta köprü*- деревянный мост.

Б) первый компонент обозначает род занятый лица, названного во втором компоненте, например: *Süleyman müəllim*-учитель Сулейман, *Loğman həkim*- врач Логман, *aqronom Zeynal*-агроном Зейнал, *baytar Gülağa*- ветеринар Гюльага, *dəmirçi Musa*- кузнец Муса. В) первый член обозначает должность, звание, научную степень и т. п. лица, названного вторым членом, например: *general Həzi*- генерал Ази, *polkovnik Mustafa*- полковник Мустафа, *mayor Səlim*- майор Салим, *serjant Həsənağa*- сержант Гасанага, *vəkil Mənsur*- адвокат Мансур, *professor Kazım bəy*- профессор Казымбек, *dosent İsmayıl*- досент Исмаил, *nəzir Ələkbər*- министр Алекбер

Г) первый член определяет лицо, названное вторым членом, по признаку родства, например: *uznə Həsən*- зять Гасан, *emioğlu Məvəd*- сын дяди Мамед, *xalaqızı Aygün*- дочь тети Айгюн, *kiçvə Məhəmməd*- кум Магомед, *bacıoğlu Nadir*-сын сестры Надир.

Первый компонент обозначает национальную принадлежность лица, названного во втором компоненте, например: *rus İvan*- русский Иван, *türk Səlim*- турок Салим, *gürcü Şato*- грузин Шато, *tatar Balaxan*- татарин Балахан, *özbək Qulam*-узбек Гулам.

Е) первый компонент обозначает прозвище предмета, названного во втором члене, например: *qatır Məmməd*- мул Мамед, *kiçri Həsən*- еж Гасан, *at Qulam*- лошадь Гулам, *kəl Həsən*- буйвол Гасан, *sücə Kərim*- цыпленок Керим.

Именные словосочетания, первый компонент которых выражен прилагательным, второй существительным, имеют следующие семантические отношения:

А) первый компонент обозначает цвет предмета, названного вторым компонентом, например: *qıgızı alma*- красное яблоко, *sarı köynək*- желтая рубашка, *qara rəng*- черный цвет, *yaşıl paltar*- зеленое платье, *boz at*- серая лошадь, *göy çətən*- зеленый луг.

Б) первый компонент определяет предмет, названный во втором по пространственным признакам, например: *uzaq yol*-далекий путь, *uzaq qonşu*- дальний сосед, *qeniş darvaza*- широкие ворота, *böyük anbar*- большие склады, *uzun stol*-длинный стол.

В) Первый компонент определяет второй по отнесенности, например: *şəxsi tənqid*- самокритика, *xarici xəbərlər*-зарубежные новости, *daxili xəbərlər*- внутренние сообщения, *tarixi hadisə*- историческое событие.

Е) первый компонент определяет второй по признаку времени, например: *indiki texnika*- современная техника, *bugünkü hadisə*- сегодняшнее событие, *dünənki mübahisə*- вчерашний спор.

Первый компонент определяет второй по признаку места, например: *göydəki ulduzlar*- небесные звезды, *evdəki adam*-человек, который находится в доме, *küçədəki əhvalat*- происшествие на улице.

З) первый компонент определяет лицо, обозначенное во втором компоненте, по месторождению, например: *Qafqazlı Əkbər*- Акпер с Кавказа, *İranlı Novruzəli*- Новрузали из Ирана, *Erevanlı Mürsəl*- Мурсал из Еревана, *Nuxalı Şəhid*- Шахид из Нухи, *Gədəbəyli Nəsim*- Хашум из Гедабека.

В качестве второго компонента этой группы словосочетаний больше всего выступают антропонимы. В словосочетаниях данного разряда формы с *li/i* в первом члене, означающие название лица по его месторождению, нередко заменяются формой на *-i* (вместо *li*) *Zerdabi*, *Şirazi*, *Şirvani*.

И) первый компонент обозначает состояние, в котором находится предмет, названный во втором, например: *açiq qapı*-открытая дверь, *sıpq paltar*- порванная одежда, *bağlı rəncərə*- закрытое окно, *uçıq divar*- разрушенная стена.

К) первый компонент обозначает возраст лица, названного во втором члене, например: *kögrə uşaq*- грудной ребенок, *yeniyetmə oğlan*-мальчик-подросток, *savan insan*- молодой человек, *savan oğlan*- молодой парень, *qoca sərkərdə*-пожилой полководец.

Л) Первый компонент указывает на форму предмета, названного вторым членом, например: *uzunboğaz çəkmə*- сапоги, *dikdaban tuflı*- туфли с высоким каблучком, *enliyağraq ağac*- широколистное дерево.

М) первый компонент выражает качество, присущее предмету, названному во втором компоненте, например: *yaşlı musiqi*- хорошая музыка, *dəbdəbəli toy*- роскошная свадьба.

Н) первый компонент указывает на физические особенности лица, названного вторым компонентом, например: *yastı Salman*- плоский Салман, *kar Senem*- глухая Сенем, *çarıq Kerim*- Керим со шрамом.

Именные словосочетания, первый компонент которых выражен именем числительным. Именные словосочетания, первый компонент которых выражен числительным, имеют следующие семантические отношения частей:

А) первый компонент обозначает количество предметов, обозначенных вторым компонентом, например: *üç cümlə*- три предложения, *beş qələm*- пять ручек, *altı билет*- шесть билетов, *səkkiz ev*- восемь домов.

Б) первый компонент обозначает неопределенное количество предметов, названных во втором компоненте, например: *beş-altı adam*- пять-шесть человек, *min- min əl*- тысяча рук, *əlli-altmış ağac*- пятьдесят- шестьдесят деревьев.

В) первый компонент обозначает порядковое число предмета, названного во втором компоненте, например: *beşinci sinif*- пятый класс, *üçüncü otaq*- третья комната, *on beşinci döngə*- пятнадцатый переулочок, *sonuncu məsələ*- последний вопрос, *əvvəlinci adam*- первый человек.

Именные словосочетания, первый компонент которых выражается местоимением. Именные словосочетания, первый компонент которых выражен местоимением, имеют следующие семантические отношения:

А) первый компонент указывает на предмет, обозначенный вторым компонентом, например: *bukitab*- эта книга, *bu insan*- этот человек, *bu ev*- этот дом, *həmin küçə*- та улица.

Б) первый компонент обозначает вопрос по отношению к предмету, выраженному вторым компонентом, например: *hansı otaq*- какая комната, *neçə tələbə*- сколько студентов, *neçənci mərtəbə*- какой этаж.

Первый компонент выражен причастием. Первый компонент данных словосочетаний выражает действие, которому подвергается предмет, названный вторым компонентом, например: *gövlümüş iş*- проделанная работа, *oxunmuş kitab*- прочитанная книга, *gövləcək iş*- работа, которую надо выполнить, *baxılacaq tamaşa*- спектакль, который следует смотреть.

Именные словосочетания второго типа. Именные словосочетания в азербайджанском языке образуются из существительных, из которых определяемое снабжается аффиксом принадлежности *-ı, -i, -u, -ü, -sı, -si, -su, -sü*, без которых определенные словосочетания данного типа невозможны.

Именные словосочетания второго типа имеют следующие структурные особенности:

А) каждый компонент может состоять из одного слова, например: *qoz ağacı*- ореховое дерево, *Koroğlu mahnısı*- песня Короглу, *Bakı şəhəri*- город Баку, *göz yaşları*- слезы.

Б) первый компонент состоит из нескольких слов и сам составляет определенное сочетание, например: “*Qız qalası*” *baleti*- балет «Девичья башня», “*Qırmızı ulduz*” *kolxozu*- колхоз «красная звезда», *Vətən müharibəsi vaxtı*- период Отечественной войны.

В) первый компонент состоит из двух равноправных по функции сположенных слов, например: *Azərbaycan-Türk əlaqələri*- Азербайджано-турецкие отношения, *Şimal- Şərq rayonları*- северо-восточные районы, *maşın- traktor stansiyaları*- МТС.

Г) первый компонент представляет собой предложение, например: “*Pıçıldaşın ləpələrlər*” *mahnısı*- песня «Пычылдашын ляпяляр», “*Ay bəri bax*” *havası*- песня «Ай бери бах», “*Güləmə gülsən*” *mahnısı*- песня “Гюлерем гюльсен”.

Члены именных словосочетаний могут иметь при себе собственные определения, например: *Bakı yeyinti idarəsi*- Бакинское пищевое управление, *zərif paçə fabriki*- тонкоткацкая фабрика.

Компоненты именных словосочетаний второго типа имеют следующие семантические отношения:

А) первый компонент представляет собой определяющую часть всего названия, выраженного данным словосочетанием в целом, например: *iyirmialtilar roemasi*- поэма о двадцати шести, *iyirmialtilar bağı*- сад памяти двадцати шести, *otuzminçilər hərəkatı*- движение тридцатитысячников.

Б) первый компонент определяет видовой признак предмета, обозначаемого вторым компонентом, например: *quş yumurtası*-птичье яйцо, *quş eti*- птичье мясо, *quş balası*- птичий детеныш, *dəvə uunu*- верблюжья шерсть.

В принципе к этой же группе относятся и следующие словосочетания:

В) первый компонент название- предмета, второй название- лица по его профессии, например: *ədəbiyyat müəllimi*- учитель литературы, *diş həkimi*- зубной врач, *göz həkimi*- глазной врач, *maarif naziri*- министр просвещения, *neft mühəndisi*- нефтяной инженер.

Г) первый компонент- название вида предметов, второй- название их совокупности, например: *qoyun sügüsü*- стадо овец, *balıq qargvanə*- караван рыб, *at ilxısı*- табун лошадей.

Д) первый компонент- название предмета деятельности, второй- название коллектива или производства, занятого данной деятельностью, например: *təhsul kombinatı*- учебный комбинат, *radio trestı*- тресть радио, *idman cəmiyyəti*- спортивное общество.

Е) первый компонент название разновидности, второй- название пищи, например: сыр мотал, вино из бочки, то же по географической разновидности съедобных плодов (первый компонент- существительные является географическим названием) например: *Abşeron yemişi*- апшеронская дыня, *sabirabad qarpuzu*- сабирабадский арбуз, *Bakı üzümü*- бакинский виноград, *Gürcüstan limonu*- грузинский лимон. То же по исходному продукту, из которого изготовлена пища, например: *buğda unu*- пшеничная мука, *qarğıdalı unu*- кукурузная мука, *günəbaxan yağı*- подсолнечное масло, *əncir mürəbbəsi*- инжировое варенье.

Ж) первый компонент обозначает название средства или источника действия, второй- название результата его действия, например: *maşın yazısı*- машинное письмо, *əl yazması*- рукопись, *güllə yarası*- пулевая рана.

З) первый компонент обозначает название признака по времени года, второй название явления с этим признаком, например: *yaz fəslı*- весенний сезон, *payız fəslı*- осенний сезон, *yaş günəşi*- летнее солнце.

И) первый компонент обозначает время суток, второй понятие времени, например: *gecə vaxtı*- ночное время, *səhər vaxtı*- утром, *günorta vaxtı*- в полдень.

К) первый компонент обозначает объект или субъект, а второй- название действие, которому он подвергается или в котором он находится, например: *ay tutulması*- затмение луны, *yer tərpənməsi*- землетрясение, *uşaq sayıqlaması*- бред ребенка.

Л) первый компонент обозначает субъект процесса, выраженного вторым компонентом, представляющим название звукоподражания, например: *milçək vızıldaması*- жужжание мухи, *maşın taqqıltısı*- грохот машины.

М) первый компонент может состоять из парных слов, выражающих промежутки, дистанцию, взаимоотношения, с которыми состоятся различные явления, названные во вторых компонентах, например: *Bakı- Moskva qatarı*- поезд Баку- Москва, *Bakı- Daşkənd yarışı*- соревнование между Баку и Ташкентом.

Н) первый компонент указывает на назначение места, второй- название самого места, например: döyüş meydanı-поле боя, rambiq tarlası-хлопковое поле.

О) первый компонент выражается инфинитивом и выражает, к чему относится действие, время или место предмета, обозначаемого вторым компонентом, например: gögüşmæg bəhanəsi- предлог для встечи, uoxlamaq məqsədi- цель проверки.

П) первый компонент, имеющий то же самое лексическое значение, что и второй компонент, указывает на превосходную степень качества и стоит во множественном числе, например: gözəlləg gözəli- прекраснейшая из прекрасных, şahlar şahı- шах шахов.

В именных словосочетаниях третьего типа первый компонент может стоять в основном падеже, например: kolxozun idarəsi- kolhoz idarəsi. Они отличаются друг от друга по формальному признаку: в первом случае есть окончание родительного падежа, а втором- нет. По значению они близки друг другу. В обоих словосочетаниях есть значение принадлежности. Но первый компонент выражает неопределенность, общность относится к любому колхозу.

Kolxozun idarəsi тоже выражает принадлежность, однако здесь существует определенность. Компоненты именных словосочетаний третьего типа выражаются, кроме существительных, равными субстантивированными словами. Словосочетания третьего типа обозначают принадлежность, обладание, тесную, в том числе естественную связь, органическую принадлежность.

Именные словосочетания третьего типа могут иметь сложный состав, например: kolxozun qabaqcıl gəncləri- передовая молодежь колхоза. В именных словосочетаниях третьего типа для обозначения числа, количества каждому компоненту необходимо придать числительное. В именных словосочетаниях речь идет о двух предметах, которые имеют свои признаки, качество и т. д. Поэтому числительные, употребляемые перед компонентами, относятся не ко всему словосочетанию в целом, а к отдельным его компонентам.

ЛИТЕРАТУРА

на азербайджанском языке

Rəsulov Ə., Rüstəmov R. Türk dili. Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 308 s.

Rüstəmov R. Müasir türk dilində köməkçi nitq hissələri. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1996, 220 s.

на турецком языке

BanguoğluTahsin. TürkçeninGrameri. 2. Baskı. Ankara, TDK, 1986, 628 s.

BilgegilM. K. TürkçeDilbilgisi. Ankara, 1964.

Рецензент: проф. Аскер Расулов

Qara Məşədiyev

ZƏRFLƏRİN TÜRK DİLLƏRİNİN DİALEKTLƏRİNƏ QARŞILIQLI İNTEQRASIYASI

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin

İnkişaf Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir

– Qrant № EIF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5

Türk dillərinin dialektlərinə həsr olunmuş əsərlərdə zərflər bir nitq hissəsi kimi xeyli araşdırılmış, başqa nitq hissələrindən oxşar və fərqli cəhətlərinə müəyyən qədər aydınlıq gətirilmişdir. Lakin zərflərlə bağlı türkoloji dialektologiyada hələ də bir sıra çətinliklərvə tədqiqini gözləyən problemlər qalmaqdadır və bunlardan biri də zərflərdən ibarət olan dialektizmlərin türk dillərinin dialektlərinə qarşılıqlı inteqrasiyasıdır. Zərflər çoxşaxəli nitq hissəsi olduğuna görə uzun illər dilçilik əsərlərində bir sıra əsas nitq hissələri ilə qarışdırılmışdır. Bu hal zərflərin lüğəvi mənasına görə bir sıra nitq hissələri ilə ortaq işlənməsindən irəli gəlmişdir. Q. Kazımov yazır ki, çoxşaxəlilik o deməkdir ki, zərflər hərəkət və ya əlamət bildirən sözləri bir çox cəhətdən izah edir. Məsələn, isimlər yalnız əşya adı bildirir, feil hərəkət bildirir. Zərflər isə hərəkəti və əlaməti həm tərz, həm zaman, həm yer, həm də kəmiyyət, dərəcə baxımından izah edir və bu şaxələr üzrə bölünməli zərfləri digər əsas nitq hissələri ilə - isimlərlə, sifətlərlə, saylarla yaxınlaşdırır. Hətta leksik mənasına görə bir sıra zərflər isimlərdən, sifətlərdən, saylardan fərqlənir. (1, 360)

Müstəqil nitq hissələrindən biri hesab olunan, iş və hərəkətin icrasının tərzini, zamanını, yerini, miqdarını, bəzən də əlamətini bildirən zərflərin türk dillərinin dialektlərinə və eyni zamanda ədəbi dillərinə qarşılıqlı inteqrasiyası məsələsinə aydınlıq gətirmək müasir türkologiyanın ən aktual problemlərindən biridir. Qeyd etməliyə ki, türk dillərinin dialektlərində zərflər özünəməxsus mövqeyə və işlənmə xüsusiyyətinə malikdir. Bəzi əlamətləri çıxmaq şərti ilə onlarda elə bir fərqli cəhətlər nəzərə qarpmır. Məsələn, götürək ədəbi dilimizdə yer zərfi kimi işlənen aşağı sözünü. Dialektoloq R. Rüstəmov qeyd edir ki, bu söz Quba dialektində aşağı/aşağa, Muğan şivələrində aşağı, qərb şivələrində aşağı variantlarında işlənir. (2, 41) Deməli, müasir Azərbaycan ədəbi dilində aşağı formada işlənen bu söz dialekt və şivələrdə fonetik deformasiyaya (1-a) uğramışdır. Aşağı sözü Mahmud Kaşğarının lüğətində aşra şəklində qeydə alınmış və aşağı, alt anlamında izah edilmişdir (3, 184). Bu söz Türkiyə türkcəsində aşağı, başqırd türkcəsində aşkı, qazax türkcəsində astı, özbək türkcəsində astki, tatar türkcəsində askı, türkmən türkcəsində aşaki, uyğur türkcəsində astidiki variantlarında işlənir (4, 30-31) və eyni zamandabu sözün başqırd türkcəsində tübəngi, qazax türkcəsində töməngi, qırğız türkcəsində töməngü, tatar türkcəsində tübəngü, uyğur türkcəsində tövəngi kimi sinonimlərdən də istifadə edilir (4, 30-31). Özbək türkcəsində bu söz pastiki şəklində işlənilir (4, 30-31)

Türk dillərinin qədim yazılı abidələrində aşağı zərfi aşağı aşağı şəklində, yəni Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində çıxış edən variantlarında işlənilmişdir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki aşağı zərfi "Kitabi- Dədə Qorqud" dastanının dilində də bir neçə dəfə işlənilmişdir. F. Zeynalov və S. Əlizadə dastanda işlənen aşağı sözünü aşağı şəklində oxumuşlar. "Əgər hasardan aşağı orqanla salındıracaq olursam...; Beyrək aşağı baqdı (5, 59). Qorqudsünaslardan bəziləri dastanda işlənen aşağı sözünü aşağı şəklində oxumuşlar ki, fikrimizcə, bu da mübahisəlidir. M. Ergin də bu zərfi aşağı şəklində oxumuşdur. (5, 247). XVI əsrə aid olan qırpaq sənədlərinin dilində də aşağı sözü aşağı şəklindədir. (6, 130) Aşağı zərfi ilə bağlı K. Brokelmanın da etimoloji izahı xüsusi maraq doğurur. O yazır ki, aşağı hissə, alçaq yer, aran, düzənlik mənasında olan aşağı sözü aşağı kökü ilə təsriflənməyən forma şəkilçisi olan "a" nın qovuşması əsasında yaranmışdır. (7, 215) Ə. Tanrıverdi qeyd edir ki, "aşağı sözündə - a təsriflənməyən forma şəkilçisidir" fikri türk dillərində yer zərflərinin yaranma əsasları ilə ziddiyyət təşkil edir. Çünki türk dillərində yuxarı, dışarı, irəli (il-əri), içəri və s. sözlərdə -arı, -əri şəkilçisinin daşlanmış vəziyyətdə olduğu göstərilir. Bu fikir, həm də türk dialektlərində aşağı anlamı aşarı (aşak-arı) sözünün işlənməsi aşağı sözünə başqa müstəvidə yanaşmağı diktə edir. (8, 323; 9, 86) N. K. Dmitriyev və F. E. Korş aşağı sözünü aş (feil) + ak//aq-ı modelində olduğunu göstərmişlər. (10, 142; 11, 160) Fikrimizcə, "... qədim türk dilində aş feilinə -ak//aq şəkilçisinin qoşulması ilə aşak//aşağ sözünü yaranıb" – fikrini söyləyənlər yanılırlar. Əlbəttə, biz də bu fikirdəyik ki, sözün kökü aş feilidir. Lakin bu sözün mübahisə törədən şəkilçisi (aq// ak) hissəsidir. Görünür, bu sözün etimologiyasını vaxtilə araşdıranların Mahmud Kaşğarının lüğətindən xəbərləri olmayıb. Bi daha da qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində aşağı şəklində işlənen aşağı Mahmud Kaşğarının lüğətində aşra şəklindədir və bu sözü aş (feil) və ra (şəkilçi) modeli əsasında etimoloji baxımdan təhlil etmək daha ağılabatandır. İstər oğuz, istərsə də qırpaq qrupu türk dillərinin əksəriyyətində bu və ya digər fonetik variantlarla işlənen aşağı (Azərbaycan dili), aşağı türk dili), aşkı (başqırd dili), astı (qazax dili), astki(özbək dili), askı (tatar dili), aşaki (türkmən dili) və s.sözünün ilkin forması aşra olmuş və türk dillərinə və bu dillərin dialektlərinə aş (feil)+ ra (şəkilçi) modelinin inkişafı əsasında qarşılıqlı inteqrasiya olunmuşdur.

Azərbaycan dilinin qərb qrupu diləkt və şivələrində indiki zaman məzmunlu indi sözü imdi şəklində işlənir. Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrində işlənen imdi zaman zərfi qədim formasını daha yaxşı mühafizə edib saxlamışdır. Çünki indi sözü Orxon- Yenisey abidələrində amti (Ol amti adıq yok- İndi eldə iğtişax yoxdur), "Kitabi- Dədə Qorqud" un dilində isə emdi/imdi (12, 24) formalarında işlənilmişdir. M. Şirəliyev indi sözünün Azərbaycan dilinin yalnız qərb şivələrində işləndiyini qeyd edir: " Söz ortasında səssizlərin əvəzlənməsində qərb qrupu dialekt və şivələrində bəzən bir misalı olan hadisələrə də rast gəlirik ... n- m: imdi (Böyük Muğanlı kəndi)—indi" (3, 13) Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrində imdi şəklində işlənen zaman zərfi Türkiyə türkcəsində şimdi, Azərbaycan türkcəsində indi, qazax türkcəsində endi, qırğız türkcəsində endi, uyğur türkcəsində əmdi (4, 824-825) formalarında çıxış edir. Bu söz başqırd, tatar, türkmən dillərinə inteqrasiya edilməmişdir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində mövcud olan bütün, bütöv zərfləri bəzi dialekt və şivələrdə bütöy fonetik variantında çıxış edir. Bütün, bütöv zərfləri türk dillərinin əksəriyyətində sinonim sözlər kimi işlənir. Bütün sözü Türkiyə, Azərbaycan, qırğız, özbək türkcələrində heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan çıxış edir. Bu söz başqırd türkcəsində boton, bota, totoni, qazax türkcəsində bütün, бүкүл, qırğız türkcəsində бүткүл, tatar türkcəsində botin, türkmən türkcəsində bütün, uyğur türkcəsində pütün fonetik variantlarında işlənir. (4, 88-89) İstər Azərbaycan ədəbi dilindəki bütün, bütöv, istərsə də onun bəzi şivələrində işlənen bütöy zərflərinin kökü büt sözüdür. Bütün sözünün etimologiyasından bəhs edən T. Hacıyev yazır ki, sözdəki -ün şəkilçisi etimoloji baxımdan zərfləşkilçisidir. Hətta bu söz – öv şəkilçisi ilə də işlənir. Lakin sözün kök morfemi büt- müstəqil leksik mənə vermir. Şəkilçi daşlaşdığından söz qrammatik mənasından təcrid olunmuş və öz leksik semantikasını ilə başqa kateqoriyaya keçmişdir. Həmin vəziyyət yaxın/yaxın sözündə də özünü göstərir. Bu gün şivələrimizdə özünü göstərən yovuq//

yavuş sözü həmin sözün morfoloji variantıdır: yaq// yav// yov (q – ğ - v) və - in, -ıq (nq < nq). Analoji vəziyyət uzun, uzaq sözlərinin formalaşmasında da olub: uz-un, uz-aq. Qədim yayan //yayaq variantlarında bu mənzərə aydın görünür. Şəkilçi fonetik quruluşunu dəyişə bilir- bizcə, dünən zərfi əslində sadə dün zərfindən düzəlib: dün-ün (14, 185). “ Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında işlənən dün sözü Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində də mühafizə olunmuşdur. Azərbaycan ədəbi dilində işlənən dünən zərfi Türkiyə türkcəsində dün, türkmən türkcəsində düjn fonetik variantlarında çıxış edir. (4,194-195) Türk dillərinin əksəriyyətində arxa leksik vahidindən omonim söz kimi istifadə edilir. Müşahidələrimiz göstərir ki, türk dillərində və onların dialektlərində bu söz həm zərf, həm də isim kimi işlənir. Azərbaycan dilinin Qazax dialektində və Tərtər şivəsində arxa sözü “nəsil” mənasında çıxış edir. (15, 41) Özbək, qaqauz, türkmən dillərinin dialektlərində də eyni anlamda işlənir. Tərf, istiqamət bildirən zərf kimi isə bu söz Türkiyə türkcəsində arxa, Azərbaycan türkcəsində arxa, başqırd türkcəsində arxa, qazax türkcəsində arxa, qırğız türkcəsində arxa, özbək türkcəsində ərxə, tatar türkcəsində arxa, türkmən türkcəsində arxa, uyğur türkcəsində arxa (4, 24-25) fonetik variantlarında işlənir. Arxa sözü Mahmud Kaşğarının lüğətində arxa şəklində isim kimi ”arxa, kürək, köməkçi” anlamında qeydə alınmış və izah edilmişdir. XI əsrdə oğuz türkcələrində arxa sözü feil kimi də işlənmiş və “yoxlamaq, aparmaq, lənətləmək” mənalarını bildirmişdir. (3, 41-42)

M. Şirəliyev “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” adlı kitabında miqdar bildirən xeyləx zərfini qeydə almış və Azərbaycan dilinin Qazax və Qarabağ dialektlərində işləndiyini göstərmişdir :- Səni eşixdə xeyləx gözdədim (Qazax);- Dünən Əlinin dayısına xeyləx abırratmışam. (Qarabağ) Xeyləx şivə sözünün əsasında Azərbaycan ədəbi dilində işlənən xeyli leksik vahidi dayanır. Bu söz Türkiyə, Azərbaycan, özbək, uyğur türkcələrinə qarşılıqlı inteqrasiya edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan türkcəsində xeyli şəklində işlənən bu söz Türkiyə türkcəsində hayli, özbək türkcəsində f j yla, uyğur türkcəsində f j eli fonetik variantlarında çıxış edir. (4, 326-327)

Beləliklə, türk dillərinin dialektlərində zərflər də özlərinə məxsus mövqelərə malikdir və türkologiyada zərflərin türk dillərinin dialektlərinə qarşılıqlı inteqrasiyasının araşdırılması müasir dövrümüz üçün olduqca aktualıq kəsb edən problemlərdəndir. Zərflərdən ibarət dialektizmlərin demək olar ki, müəyyən bir hissəsi müasir türkcələrin həm dialektlərində, həm də ədəbi dillərində işlənərkəndir və bütün bunların həmin dillərin qanunauyğunluqları əsasında izah etmək bir məqalə çərçivəsinə sığa bilməz.

Ədəbiyyat

1. Kazımov. Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı, 2016

2. Rüstəmov. R. Quba dialekti, Bakı, 1961

3. Mahmud Kaşğari. Divani-lüğəti-it-türk. “Ozan”, Bakı, IV cild. 2006

Karşılaşdırılmalı türk lehçeleri sözlüğü. I hissə, Ankara, Kültür Bakanlığı. 1993

Kitabi- Dədə Qorqud, Bakı, 1988

6. Документы на половецком языке XVI в. Москва, 1967

7. Севортян Э.В. Этимологической словарь тюркских языков. М., 1974

Tanrıverdi. Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, “Elm və təhsil”, Bakı, 2012

Şükürlü. Ə. Qədim türk yazılı abidələrin dili. Bakı, Maarif, 1993

10. Дмитриев Н.К. Служебные имена в турецком языке. «Советское языкознание», III, 1937

11. Корш Ф.Е. Слово балдак и долгота гласных в турецких языках. «Живая старина», вып., 2-3, СПб, 1909

Zeynalov. F, Əlizadə S.”Tükənməz xəzinə”. “Kitabi- Dədə Qorqud”, Bakı, 1988.

Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri, Bakı, 1967

Mirzəzadə. H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, 1990

Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964

Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008

Açar sözlər: zərf, şivə, müasir, türkcə, dil

Key words: adverb, accent, modern , turkish , language

Ключевые слова: • наречие, говор, современный по-турецки язык

Xülasə

Məqalədə zərflərin türk dillərinin dialektlərinə qarşılıqlı inteqrasiya problemi ilk dəfə olaraq araşdırılmışdır. Məqalə türk dillərinin dialektlərinə dair bu vaxta qədər yazılmışlardan fərqlidir və burada inteqral istiqamətdə təsviri, müqayisəli üsullardan istifadə olunmuşdur. Zərflərdən ibarət dialektizmlərin demək olar ki, müəyyən bir hissəsi müasir türkcələrin həm dialektlərində, həm də ədəbi dillərində işlənərkəndir və bütün bunların həmin dillərin qanunauyğunluqları əsasında izah etmək, aydınlaşdırmaq olduqca aktualdır. Bu araşdırmamızda eyni zamanda türk dillərində və dialektlərində mövcud olan materiallar (zərflərdən ibarət dialektlər) qədim türk abidələrində qeydə alınmış materiallarla da tutuşdurulmuş və türk dillərinin dialektləri ilə əlaqədar şəkildə şərh edilmişdir. Zərflərlə bağlı türkoloji dialektologiyada hələ də bir sıra çətinliklər və tədqiqini gözləyən problemlər qalmaqdadır və bunlardan biri də zərflərdən ibarət olan dialektizmlərin türk dillərinin dialektlərinə qarşılıqlı inteqrasiyasıdır.

Məqalə təkcə Azərbaycan dialektologiyası üçün deyil, ümumiyyətlə, türkologiya üçün də olduqca əhəmiyyətlidir.

Summary

In this article the problem of the mutual integration of adverbs has been investigated for the first time in the dialects of Turkic languages. The article is different from those which were written about Turkic languages until now. Here the descriptive and comparative methods have been used in the integrated direction. Almost a certain part of our dialects consisting of adverbs is being processed in both dialects of modern Turkic languages and literary languages and to clarify and explain all these on the basis of the laws of the same languages is extremely actual.

In this investigation, in the same time the materials available in Turkic languages and (dialects that contain adverbs) have also been confused with materials registered in ancient Turkish monuments, and interpreted in connection with dialects of Turkic languages.

There are still some difficulties related to the adverbs and the problems awaiting the investigation in Turkological dialectology and also one of these our dialects that contain adverbs are the mutual integration to the dialects of the Turkic languages. The article is very important not only for dialectology of Azerbaijan, but also for turkology in general.

Резюме

Впервые исследована проблема интеграции наречий в диалекты тюркских языков. Статья отличается от ранее написанных о диалектах тюркских языков, и здесь используются в интегральном направлении описательные, сравнительные методы. Почти определённая часть диалектизмов, состоящих из наречий, употребляется как в диалектах, так и в литературных языках современных тюркских языков, и очень актуально объяснение, уточнение всех этих явлений на основе закономерностей рассматриваемых языков. В данном исследовании материалы, имеющиеся в тюркских языках и диалектах (диалекты, состоящие из наречий), сопоставляются с материалами, отмеченными в древних тюркских памятниках и комментируются в связи с диалектами рассматриваемых языков. В тюркологической диалектологии, связанной с наречиями, все ещё имеются некоторые трудности и проблемы, ожидающие своего исследования, и одной из них является взаимная интеграция диалектизмов, состоящих из наречий, в диалектизмы тюркских языков.

Статья очень важна не только для азербайджанской диалектологии, но и для тюркологии в целом.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Джамиля Аллахверан кызы Гадимова

**ОБ ИСТОРИИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ВАРИАТИВНЫХ ПАДЕЖНЫХ ФОРМ
ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ**

В современном русском языке имена существительные, как единственного числа, так и множественного числа имеют свои падежные флексии. Однако в ряде случаев в одном и том же падеже выступают варианты флексии, то есть существительные допускают образование вариативных форм падежей. Один и тот же падеж получает свое выражение в разных падежных флексиях, при этом эти варианты падежных рефлексии разграничивают слова семантически или стилистически. Наиболее часты в падежной системе единственного числа варианты формы родительного и предложного падежей мужского рода.

В родительном падеже у существительных мужского рода, как известно, господствующей флексией является -а (-я). Однако при обозначении части вещества (стакан чаю, кусок сахара, ложка меду), некоего количества (много народу, куча песку), в некоторых предложных и беспредложных сочетаниях (из дому, из лесу), в отрицательных конструкциях с частицей ни (ни шагу, ни разу), в наречных образованиях (донизу, доверху, сверху, снизу, сразу, сряду, с разбегу, до упаду, до зарезу, без просыпу, без спросу, с маху, смолоду, сослепу, сдуру, спьяну, сызмалу), а также в ряде фразеологизмов (пороху не хватает, ни складу ни ладу, с глазу на глаз, моя хата с краю, с часу на час, час от часу не легче, без году неделя, не упускать из виду, с жиру бесится, задал пару, ни слуху ни духу, конца краю не будет, крюку дал, из-под носу, из ряду вон, нашего полку прибыло, с миру по нитке, без роду и племени, не давать спуску, ни шагу назад, умер со смеху, наделать шуму, прибавить ходу, не давать проходу, не подавать виду, спору нет, дать маху, задать перцу, не зная броду, не суйся в воду, с пылу с жару, что есть духу, смеяться до упаду, сбить с толку, уйти без спросу, терять из виду и др.) выступает вариативная флексия -у (-ю). Формы на -у (-ю) можно встретить и в сочетаниях наречного характера: без умолку, с налету, без спросу, без толку, без разбору, с ходу, с боку на бок, до зарезу, с размаху, с разбегу и др.

В предложном падеже у существительных мужского рода II склонения современного русского языка, как известно, господствующим окончанием является -е, наряду с которым выступает также вариативная флексия -у (-ю). Употребление флексии -у(-ю) ограничено фонетическими, грамматическими и семантическими условиями. Эта флексия появляется у существительных с обстоятельственным значением, реже с определительным значением (с предлогами в и на), например, в углу, на лугу, на берегу, в шкафу, на берегу, в бою, в году, пальто на меху, деревья в цвету. Формы на -у(-ю) чаще встречаются в составе устойчивых сочетаний: вариться в собственном соку, остаться в долгу, на подножном корму, быть на хорошем счету, на краю света, у всех на виду, быть на слуху, жить в ладу, не остаться в долгу; солдат в отпуску, рубаха их портюк.

В современном русском языке в ряде случаев вариативные флексии различают смысл слов или стилистическую окраску, например, в виде – на виду, во цвете лет - яблони в цвету.

Вариативность окончаний родительного и предложного падежей в современном русском языке объясняется историей языка. Известно, что имена существительные в древнерусском языке имели шесть типов склонения. Однако уже в древнейшие времена, ещё до появления памятников письменности, одни типы склонения стали воздействовать на другие. Взаимодействие различных типов склонения существительных приводит к объединению одних типов склонения, распадению и исчезновению других. В результате этих процессов в русском языке оформляются три новых типа склонения.

Тип склонения на *й был непродуктивным, так как к нему относились всего несколько слов мужского рода. Данный тип склонения рано вступил во взаимодействие с твердой разновидностью склонения с основой на *ѡ. Это обусловило появление в памятниках форм слов бывшего склонения на *й с окончаниями, свойственными основам на *ѡ и наоборот.

Так, в литературном языке XVIII, а также и XIX в. формы родительного падежа на -у, (-ю) (у слов с бывшей основой на *ѡ) употреблялись очень широко.

... надо было лежать на лавках, чтоб не задохнуться от дыму, несмотря на растворенную дверь (Аксаков С.Т. Детские годы Багрова-внука. Ведь у него нет того смыслу, чтоб в доме была строгость... (Фонвизин Д.И., Недоросль); Волк из лесу в деревню забежал (Крылов И.А. Волк и кот); Не давал ему ни отдыху, ни сроку (Крылов И.А. Демьянова уха); Вороне где-то бог послал кусочек сыру... (Крылов И.А., Ворона и Лисица); Там оставил я подружку Привезу гостинцу ей (Хованский Г.А., Деревенская песня); Что прибыли соваться в воду, Сначала не спросившись броду... (Пушкин А.С., Князю А.М. Горчакову); Скромна, а ничего кроме Проказ и ветру на уме (Грибоедов А.С., Горе от ума); Хоть будешь ты еще любить, Но прежним чувствам нет возврата... (Лермонтов М.Ю., Раскаяние); Где складу нет, но чувство живо, Глаза потупишь молчаливо (Баратынский Е.А., Тебе на память в книге сей.); Не ведал счету я друзьям (Лермонтов М.Ю. Моряк); Притащил ногаец камышу зеленого (Толстой Л. Н., Кавказский пленник); Потолковали, попили еще кумысу (Толстой Л. Н., Много ли человеку нужно?); Хоть не даривал княгине Ни монист, ни кумачу (Крестовский В.В., Ванька-Ключник); Стонет в собственном бедном домишке, Свету божьего солнца не рад... (Некрасов Н.А., Размышления у парадного подъезда); Коль любишь, так без рассудку, Коль грозить, так не на шутку... (Толстой А.К., Коль любишь, так без рассудку); Ведь какой грех-то: сам-то что-то из городу не едет, все под страхом ходим; того и гляди, пьяный приедет (Островский А.Н., Свои люди – сочтемся!); Не с голоду же мне помирать (Островский А.Н., Горячее сердце); Я мухомору объелся (Чехов А.П., Иванов).

Таким образом, взаимодействие существительных с древнейшей основой на *ѡ, *јѡ и слов с древнейшей основой на *й выразилось в том, что склонение с древнейшей основой на *й утратилось, однако отдельные его формы вошли в современное II склонение и сохранились в нем.

Окончание -у (-ю) исторически принадлежало словам, относящимся к третьему типу склонения с древнейшей основой на *й. Ввиду того, что круг слов с основой на *й было ограничено всего лишь несколькими десятками, а также окончания именительного и винительного падежей единственного числа существительных с древнейшими основами на *ѡ и *й совпадали, в истории языка наблюдается взаимовлияние этих форм друг на друга. В результате

взаимодействия форм с древнейшими основами на *ō и *ŷ «победило» второе склонение, и его окончания стали служить для выражения тех же падежных значений у существительных старого третьего склонения с древнейшей основой на *ŷ. Однако старое третье склонение, в свою очередь, тоже оказало влияние на второе склонение и не исчезло полностью и бесследно. Окончания -у родительного и предложного падежей остаются в современном русском языке, притом это окончание вносит особые оттенки значений. Л.А. Булаховский считает, что «проводником окончания -у в основы на *ō был прежде всего момент семантический» [1, 115].

В языке произведений писателей художественной литературы XVIII – XIX вв. находят широкое отражение формы родительного падежа на-у (-ю): Квасу целый кувшинец выкушать изволил (Фонвизин Д.И., Недоросль); Мой друг, мне хочется ужасно каймаку... (Пушкин А.С., Недавно бедный музульман...); Тебя зовет на чашку чаю Раевский – слова наших дней (Пушкин А.С., Записка к Жуковскому); Милости просим на чашку чаю, пораньше (Чехов А.П., Три сестры); Гаврила, чаю! (Чехов А.П., Иванов); Давайте выпьем коньяку! (Островский А.Н., Горячее сердце); Сахару для дому брали пудов, никак, тридцать, не то сорок (Островский А.Н., Свои люди – сочтемся!). Следует отметить, что язык произведений русской литературы отражает также формы с бывшей основой на *ŷ с исконным окончанием -у(-ю) в форме родительного падежа единственного числа: Быв в службе в большом чину... (Фонвизин Д.И., Записки); Там во льду хранится Бутылок гордый строй (Пушкин А.С., Погреб); Что в них и моего хоть капля меду есть (Крылов И.А., Орел и Пчела); Выедем вон из такого дому... (Фонвизин Д.И., Бригадир); Не мешай мне уезжать по вечерам из дому (Чехов А.П., Иванов). Форма дому – наиболее употребительная в литературе начала XIX века, впрочем, по мнению Л.А. Булаховского, «такого употребления требовала нормативная грамматика этого времени, настаивавшая на различении: родительный падеж – дому, наречие – дома» [2, 60]. В языке произведений писателей художественной литературы XVIII – XIX вв. находят также широкое отражение формы предложного падежа на -у (-ю):... просил... чтоб впрядь на делу доставались мне любимые карты (Фонвизин Д.И., Чистосердечное признание); От радости в зобу дышать сперло (Крылов И.А., Ворона и Лисица); «Нет, кумушка: а выдывал частенько, что рыльце у тебя в пуху» (Крылов И.А., Лисица и Сурок); В трактирах стал он пенить пиво, в дыму табачных облаков... (Пушкин А.С., Послание к Дельвиу); Красавица шестидесяти лет, у граций в отпуску и у любви в отставке (Пушкин А.С., Красавица, которая нюхалатабак); И сети разорвав, где бился я в плену, для сердца новую вкушаю тишину (Пушкин А.С., Чаадаеву); И Чацкий, как бельмо в глазу... (Грибоедов А.С., Горе от ума); Ну, значит, ему и быть, так у него на лбу, то есть на роду, написано (Островский А.Н., На всякого мудреца довольно простоты); В роду Ломовых все были честные (Чехов А.П., Медведь). Еще одним из следов былого склонения на *ŷ является современная форма родительного падежа множественного числа. Исконная форма этого падежа в продуктивном склонении с основой на *ō была «невывразительной», так как совпадала с формой именительного падежа единственного числа, в то время как в склонении с основой на *ŷ родительный падеж множественного числа имел самостоятельное окончание, не совпадающее с формами других падежей. Именно это обстоятельство повлияло на то, что при взаимодействии основ на *ō и *ŷ в родительном падеже множественного числа укрепилась форма, восходящая к основам на *ŷ.

Таким образом, окончание -ов (-ев) родительного падежа множественного числа в современном русском языке восходит к склонению с древнейшей основой на *ŷ, нулевое окончание же – к склонению с древнейшей основой на *ō. Поэтому в современном русском языке находим дипломов, баронов, столов, мухоморов, с одной стороны, пара глаз, шесть килограмм, батальон солдат, несколько человек, с другой. М.А. Соколов написала: «Не все лексические группы существительных мужского рода остро нуждались в оформлении их флексией -овъ. Многие зависели от словосочетания, в состав которого входила форма родительного падежа множественного числа. Наличие числовых показателей при форме родительного падежа множественного числа делало излишним присутствие флексии -овъ. Не нуждались в этом оформлении и наименования различных мер при числовых показателях (много раз, пять грамм, шесть аршин), названиях народностей (татар, грузин), наименования воинских частей и подразделений (солдат, драгун, кирасир), а также те образования, которые в формах родительного падежа имели отличное от именительного падежа ударение (во́лос, но во́лос; глазо́к, но глазо́к)» [6, 119].

У писателей XVIII – XIX вв. встречаются ненормативные для современного русского литературного языка формы родительного падежа множественного числа: Поношение человекoв (Фонвизин Д.И., Недоросль); Мало местoв-то? Была б охота! (Островский А.Н., Горячее сердце);... мы все вместе черт знает каких делoв могли бы наделать! (Чехов А.П., Иванов); Он принес назад свои пятьсот рублeв целы (Фонвизин Д.И., Недоросль); Я теперь не в таком разе, чтоб твоих наставлений слушать (Островский А.Н., Горячее сердце); Ну, жизнь бесталанная! Сколько-то на душу примешь мучений – страсть! (Синегуб С., Дума ткача).

Таким образом, система склонения существительных складывалась на протяжении многих веков и в ней происходили различные изменения, следы которых остаются в падежных формах в виде вариантных флексий.

ЛИТЕРАТУРА

Булаховский Л.А. Исторический комментарий к литературному русскому языку. Ктев, 1937.

Булаховский Л.А. Русский литературный язык первой половины XIX века. М., 1954.

Кузнецов П.С. Историческая грамматика русского языка (Морфология). М., 1953.

Обнорский С.П. Именное склонение в современном русском языке. Вып. I, Л., 1927, 324 с.

Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX века. (под ред. В.В.Виноградова и Н.Ю.Шведовой). М., 1964.

Соколова М.А. Очерки по исторической грамматике русского языка. Л., 1962.

Шмелев Д.Н. Архаические формы в современном русском языке. М., 1960.

Açar sözlər: hallandırma formalarının variantları, variant şəkilçilər, iyəlik hal, çıxışlıq hal.

Ключевые слова: вариативные формы падежей, вариантные флексии, родительный падеж,

Key words: variational case forms, variant suffixes, genitive case, ablative case.

Xülasə

Müasir rus dilində isimlərin həm tək, həm də cəm halda özünəməxsus hal şəkilçiləri vardır. Lakin, bəzən eyni halda olan isimlər fərqlişəkilçilərlə, yəni hallanma formalarının variant şəkilçiləri ilə çıxış edirlər. Bu variant şəkilçilər sözləri semantik və ya üslubi cəhətdən fərqləndirir. Müasir rus dilində kişi cinsinə aid olan isminlərin yiyəlik və çıxışlıq hallarında variant şəkilçilərxıış edir. Bu cür variant şəkilçilərin müasir rus dilində mövcüdüluğu dilin tarixi ilə izah olunur. Məlum olduğu üzrə, qədim rus dilində isimlərin altı hallanma növü varmış. Dil tarixində qeyd olunan bu altı hallanma növləri bir-birinə təsir göstərmiş, bəziləri birləşmiş və nəticədə azalmışlar. Qədim rus dilində olan bəzi hallanma növləri tarix boyunca itsələr belə, onların şəkilçiləri müasir rus dilində hallanma şəkilçilərinin variant formaları kimi çıxış edir.

About the origin history of variational case forms of noun

Summary

In modern Russian language, singulare and plural nouns have their specific case suffixes. But sometimes the nouns in the same case are used with different siffixes, in other words, with variation siffixes of the forms of cases. These variational siffixes differentiate words by their semantic and stilistic aspects. In modern Russian language, genetiv and ablative cases of noun have variation siffixes. Existence of variation siffixes of genetiv and ablative cases of nouns referring to masculine genetiv in modern Russian language is explained with the history of language. As it is known, noun had six cases in old modern Russian. These six cases in the language history influenced with each other and some of them were merged which resulted decrease of them. Though types of some cases were disappeared, in modern Russian language their suffixes are used as variational types of case forms.

Rəyçi: f.f.d. Xalidə Babaşova

Şəfəq Nağıyeva

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ PAREMİK VAHİDLƏR VƏ ONLARIN LİŦQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dil milli ruhun, milli ideologiyanın və milli təfəkkürün güzgüsü hesab olunur. Dil nəinki xalqın ideologiyasının, hətta xalqın özünün formalaşmasında da əsas rol oynayır. Dünyaca məşhur alman dilçisi V.Humbolt da xalqın mənəvi xüsusiyyətlərinin onun daşıyıcılarının dünyagörüşünün dildə ifadə tapdığını göstərmişdir. Xalqın mənəvi özünəməxsusluğu və dilin quruluşunun çox dərin köklərlə bir-birinə bağlı olduğunu, dilin xalqın ruhunun xarici təzahürü, ruhu, ruhunun isə onun dili olduğunu iddia edən V.Humbolt insanı əhatə edən gerçəkliyin və ətraf mühitin dillə şərtləndiyini, dilin danışıqlar üzərində tam hakim olduğunu bildirmişdir. V.Humbolt insana, onun təfəkkürünə, dilinə və obyektiv gerçəkliyə özünəməxsus münasibət bəsləyərək, milli xüsusiyyətləri bir qədər şişirtmiş, dilə ideal varlıq kimi baxmışdır: “Dil daxili varlığın orqanıdır, hətta bu varlığın özüdür”.

Bu baxımdan dildə müxtəlif leksik vahidlərin və ifadələrin mənası ilə intişar tapan dünya haqqında təsəvvürlərin toplusu hər hansı vahid baxışlar sistemi yaradır ki, o da bu və ya digər dərəcədə həmin dildə danışanlar tərəfindən anlaşılır. Ətraf-mühitin qavranılması müəyyən bir dilin daşıyıcılarının milli-mədəni xüsusiyyətlərindən asılıdır. E.Piriyev doğru olaraq göstərir ki, “Koqnitiv dilçiliyin fundamental terminlərindən söhbət düşərkən, ilk növbədə təfəkkür, idrak, bilik, anlayış, konsept, konseptləşmə, konseptual sistem, koqnisiya, koqnitiv qələb, koqnitiv sütun, dünyanın mənzərəsi, verballaşma, milli mentalitet, mədəniyyət və mədəni məkan və s. yada düşür. Koqnitiv dilçilik mədəniyyəti dillə, dili isə milli təfəkkürlə üzvi şəkildə bağlı nəzərdən keçirir. Mədəniyyət isə bizə həmişə müəyyən bir mətn kimi verilir. Bu baxımdan hətta maddi mədəniyyət də mətn kimi izah oluna bilər. Yəni burada dilin mühüm vasitəçilik rolu qabarıq şəkildə özünü göstərir (12, s. 9).

Konseptuallaşan dil vahidlərindən olan frazeologizmlərin struktur-qrammatik təsnifində iki bölgə geniş yayılmışdır. Bölgünün birinci qrupunu söz birləşməsi şəklində olan frazeologizmlər, ikinci qrupunu isə cümlə şəklində olan frazeologizmlər təşkil edir. Bu təsnifat qeyri-predikativ və predikativ frazeologizmlər adları altında da verilir. Dilçilikdə bu mövqə ətrafında fikir ayrılıqları da müşahidə olunur. Bu zaman əsas mübahisə predikativ frazeologizmlər ətrafında getdiyindən, problem atalar sözü, məsəllər, aforizmlərin frazeoloji sistemə daxil edilməsi üzərində cəmləşir.

N.Seyidəliyevin fikrincə, “frazeologiya sahəsində cümlə tipli frazeologizmlər xüsusi bir qrup təşkil edir. Onlar bitmiş bir fikri bildirməklə sintaktik vəzifə daşıyır. Frazeoloji xarakterli cümlələr tərkibinə görə həm sadə, həm də mürəkkəb quruluşlu olur. Sadə quruluşlu frazeoloji cümlələrə adı batmaq, ağ eləmək, acığı soyumaq tipli ifadələri, mürəkkəb quruluşlu frazeoloji cümlələrə isə göz yaş axıtmaq, bir dili var, qırx açarı, bir qara pula dəyməz kimi vahidləri misal göstərmək olar” (13, s. 40). Qeyri-predikativ frazeologizm leksem funksiyasını yerinə yetirir və cümlənin formalaşdırılması prosesində hazır material kimi işlədilsə, cümlə tipli frazeologizm mətnin yaradılmasında hazır şəkildə öz tətbiqini tapır. Bu cəhət cümlə quruluşlu frazeologizmlər ətrafında mübahisənin hələlik tam bitmədiyini təsdiq edir. Müasir linqvistikada cümlə şəkilli frazeologizmlərin atalar sözü, məsəl, aforizm, qanadlı sözləri və s. əhatə etdiyi qeyd olunur.

H.Bayramov atalar sözü və məsəlləri frazeoloji vahid hesab etməyərək yazır ki, atalar sözü və məsəllərin leksik tərkibi, əsasən, daimidir, dəyişməzdir. (4, s. 34). H.Bayramov atalar sözlərini obrazlı olanlar (Qazan qarası gedər, üz qarası getməz) və obrazlı olmayanlar (Çox gözən çox bilər) şəklində iki qrupa ayırır (4, s. 35). Alimin fikrincə, atalar sözlərini təşkil edən komponentlərin hamısı heç həmişə sabit xarakterli birləşmə deyildir. Eləcə də bunlar leksik tərkibcə obrazlılığa və məcazi mənə daşmasına görə də ikicəhətli əlamətə malikdir. Bu mənada, atalar sözü və məsəllərin frazeoloji vahidlərlə əlaqəsi yoxdur (4, s. 36).

F.Hüseynov atalar sözləri və məsəlləri frazeoloji vahidlərə aid etməklə onların cümlə quruluşlu olduğunu bir növ təsdiq etmişdir. (14, s. 16-17). M.Adilov və G.Yusifovun “Sabit söz birləşmələri” əsərində qeyd olunur ki, dildə sabit söz birləşmələri var və onlar nitq prosesində düzəldilən sərbəst birləşmələrdən fərqli olaraq nitqə hazır şəkildə daxil edilir və dilin paradiqmasına aid olur. Müəlliflər Azərbaycan dilinin sabit leksik birləşmələrinə aşağıdakıları daxil edirlər: “idiomlar, frazeologizmlər, atalar sözləri, zərb-məsəllər, qanadlı sözlər, komparativ birləşmələr, xalq dilinə məxsus mürəkkəb terminlər, mürəkkəb onomastik vahidlər, bir sıra mürəkkəb fəxri adlar” (1, s. 6).

Z.Əlizadə atalar sözü və məsəlləri birmənalı şəkildə frazeologiyanın tədqiqat obyektinə hesab edərək yazır: “Atalar sözü və zərb-məsəllər... səciyyəvi xüsusiyyətlərinə, özünəməxsusluğuna görə frazeologiyanın bir layını təşkil edir və bu bəhsə də daxil edilməlidir” (7, s. 89).

Dilçilikdə bu məzmununda mübahisə doğuran məqamlardan biri atalar sözləri və paremiya anlayışları arasındakı fərqlilik və ya oxşarlıqla bağlıdır. Rusdilli və ingilis dilli mənbələrdə bu anlayışlar, əsasən, sinonim kimi götürülür. Azərbaycan dilçiliyində (o cümlədən folklorşünaslığında da) atalar sözləri və paremiya terminləri arasında ciddi sərhəd qoyulmur və atalar sözləri paremik vahidləri kimi öyrənilir.

Q.Məhərrəmli və R.İsmayılovun birgə müəllifi olduqları “Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti”nin “Ön sözü”ndə bu anlayışlar belə təqdim olunur: “Dilçilikdə cümlə şəklində mövcud olan frazeologizmlər paremiya adlanır. Bir çox atalar sözləri paremiyadır: Yaxşılıq elə, minnət qoyma atalar sözündən fərqli olaraq, Ot kökü üstə bitər, Od olmasa, tüstü çıxmaz atalar sözləri paremiyalardır. Çünki burada fikir obrazlı ifadə olunub və cümlə tərkibindəki sözlərin ifadə olunan fikirlə bağlılığı yoxdur (9, s. 3). Həmçinin sözügedən lüğətdə Adını çək, qulağını bur. Beşdə alacağı yox, üçdə verəcəyi kimi atalar sözləri müəyyən situasiya ifadə edən cümlə-frazeologizmlər kimi göstərilmiş, şərti şumda kəsmək (Şərti şumda kəs ki, xırmanda yabalaşmayasan); özgəsinə quyu qazmaq (Özgəsinə quyu qazan özü düşər) kimi frazeoloji birləşmələrin isə atalar sözlərindən törədiyi qeyd olunmuşdur (9, s. 3). Göründüyü kimi, müəlliflər atalar sözlərinin hamısını deyil, komponentləri tamamilə məcaziləşmiş olanları paremik vahid hesab etmişlər. Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, H.Bayramov da diqqəti bu məsələyə yönəldərək atalar sözlərini obrazlı olanlara və obrazlı olmayanlara ayırmışdır. Demək ki, frazeologizmlərin bir hissəsi kimi yanaşsaq, bütün atalar sözlərinin paremik vahid kimi təqdimi tam şəkildə özünü doğrultmur.

M.Mirzəliyeva yazır ki, “dilçilər frazeoloji vahidlərin əsas kateqorial əlamətləri sırasında mənə bütövlüyünü, semantik monolitliyi də xüsusi qeyd edirlər. Bəzilərinə görə, bu, əslində frazeoloji birləşmələrlə qeyri-frazeoloji birləşmələri fərqləndirən əsas əlamətlərdəndir. Lakin, bircə, bu heç də həmin birləşmələr arasında dəqiq sərhəd yarada bilən meyar deyildir” (11, s. 38). Alim V.Vinoqradovun “Frazeoloji vahidin semantik qapalılığı, evfonik və ya formal-qrammatik vasitələrlə – rifmik səsləşmələr, alliterasiya ilə yarana bilər. Bu və ya buna bənzər bitişdirmə vasitələri də frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsinə təsir göstərir” fikrinə istinad edərək yazır ki, frazeoloji vahidlərin semantik qapalılığı əslində müxtəlif

amillərlə bağlıdır. Məsələn, atalar sözləri, zərb-məsəllər, aforizmlərin əksəriyyəti üçün leksik komponentlərin evfonik bitməsi səciyyəvidir. Məsələn: “Yüz ölç, bir biç” (11, s. 42). Demək ki, komponentlərin semantik baxımdan kompleksləşməsi paremik vahidlərin əsas xüsusiyyətidir.

Əski türkcədə bir sıra mənaları ilə bərabər, əcdadlardan qalma öyüdlər - atalar sözü, məsəl anlamı bildirdiyi faktı “Divanü-lüğət-türk”də də qeyd olunan “sav” istilahi olmuşdur ki, bəlli bir ölçüdə çağdaş elmi-nəzəri fikirdəki paremiya anlayışına uyğun gəlir. Türk dillərində, aydındır ki, həmin “sav”la yanaşı müəyyən dövrdən etibarən ərəbin “məsəl” sözü də işlənmiş, cəmdəki “əmsal” şəklilə mənaca “atalar sözü” məfhumuna doğru (“əmsali-türkanə” - türk atalar sözləri) genişlənərək ədəbi dilə, həmçinin xalq dilinə keçmişdir (2, s. 9).

Hər bir paremik vahid neçə-neçə yüzilliklər arxasından bugünüməzə uzanan incə tellər kimi gərilməmişdir; ani titrəyişdən, xəfif bir təmasdan mənsub olduğu xalqın taleyi, maddi-mənəvi güzəranı barədə saysız-hesabsız hekayətlər söyləməyə qadirdir. Paremik vahid, birinci növbədə, öz ədalətli ruhu ilə şüurlara hakimdir. Onun aksiomatik səciyyə dəşması hökm səviyyəsində ifadə olunan məntiqi fikrin böyük ümumiləşdiricilik qüvvəsi ilə əlaqədardır. Bu “ümumiləşdirmə” müxtəlif nəsilərlə tərəfindən aparılmış, mətləbin - məzmunun aydın və sərrast ifadə səviyyəsinə görə ən son həddə çatmış, kristallaşmış ümumiləşdirmədir. Atalar sözlərinin məcazi mənaya, məzmunu və çoxmənalılığa görə təsnifi prinsipi bəzən yanlış mövqə kimi göstərilir, çünki haqqında danışılan paremik vahidlər az qala bütünlüklə məcazi mənə və məzmun üzərində qurulur. Məhz məcazi məzmun üzərində qurulan, daha doğrusu, özlüyündə metafordan ibarət olan və buna görə də heç hansı halda hərfi anlamda qavranmayan atalar sözləri bütün dövrlərdə milli təfəkkürlə sıx bağlanan bir sistem kimi xalq dilinin canlılığını bütün imkanları ilə əks etdirir. S.Cəfərovun da qeyd etdiyi kimi, “demək olar ki, bütün atalar sözü həyati hadisələrlə əlaqədar olaraq yaranır və zaman keçdikcə, daha doğrusu, öz mənşəyindən uzaqlaşdıqca abstraktlaşır, ümumiləşir və öz həqiqi mənasını tamamilə itirir” (6, s. 104).

Bu prizmadan yanaşdıqda bütün atalar sözlərini paremik vahid hesab etmək olmaz. Çünki dilimizdə atalar sözlərinin hamısı öyüd, nəsihət bildirmir. Xalq deyimlərinin bir çoxu kontekstdən asılı olaraq hər hansı bir fikrə münasibət ifadə edir, yeri gəldikcə təsdiqlik və ya inkarlıq bildirir. Bizcə, sırf paremik vahidlər deyərək məhz bunları nəzərə almaq lazımdır. Məsələn: Elə söz danışsın ki, bişmiş toyuğun gülməyi gəlir. O, elə bir oğuldur ki, çayda balıq yan gedər. Əri döymüş arvadı it də tutdu bir yandan və s.

Paremik vahidlər söz birləşməsi, sadə və mürəkkəb cümlə şəklində ola bilər. Söz birləşməsi şəklində olan paremik vahidlər, əsasən, feili birləşmələrlə ifadə olunur. Bilirsən onlar nə vaxt gəlir? - Ala it tayadan düşməmiş. Fiziki cəhətdən zəif uşaqdır: elə yanından yel keçməmiş xəstələnir. Elə oturub ki, seyid cəddinə arxayın olan kimi. Bu işi nə vaxt görəcəksən? - Dəvənin quyruğu yerə dəyəndə.

Bu vahidlərin bəziləri sabit söz birləşməsi formasında olub, predikativlik əlaməti qəbul edir: Danışanda ucundan tutub ucuzluğa getmə; Bilirsən, o, necə qızdır? - Səninçün qar suyundan qaymaq yığar. Əgər qardaşı eşitsə, vallah qan su yerinə axacaq.

Cümlə şəklində olan paremik vahidlər iki cür olur: sadə cümlə strukturunda olanlar və mürəkkəb cümlə strukturunda olanlar. Sadə cümlə strukturunda olan paremik vahidlər qrammatik baxımdan fərqli quruluşlara malikdir. Onların bəzisi (şərti olaraq götürsək!) baş üzvlərin iştirakı ilə formalaşmış: Anası namaz üstə imiş; Allah verdiyi canı ala bilmir; Bu xəmir hələ çox su aparacaq; Gözəl ağa gözəl idi, bu yandan da vurub çiçək (çibən) çıxartdı; Körpü çaydan yan (uzaq) düşüb; Səsi özünə xoş gəlir; Builki cücə (sərçə) bildirki cücəyə (sərçəyə) cip-cip öyrədir; Qara məni basınca mən qaranı basım; Divarın da qulağı var; Dimdiyin sarısı getməyib; Döymədiyi qapı qalmayıb və s.

Sadə cümlə strukturunda olan bəzi paremiyalar mübtədasi buraxılmış müəyyən şəxslilə cümlə quruluşundadır. I şəxsin təkində: Xandan gəlmiş nökrəm, dinmə, dişlərimi tökrəm; Özümə yer eylərəm, gör sənə neylərəm; II şəxsin təkində: İtlə dostluq elə, çomağı yerə qoyma; Qaş düzəltdiyin yerdə vurub göz çıxardın; III şəxsin təkində: Aş daşandan sonra çömçə axtarır; Çay gəlməmiş çırmanır; Çaya susuz aparıb susuz gətirər; Diridən pay umur, ölüdən də; Dovşana qaç deyir, tuzuya tut; Yemək yeyəndə pişiyin gözünü bağlayır; Yetənə yetir, yetməyəndə şax atır; Qaşıqla verir, çömçə ilə başından vurur; Saqqal dalınca gedib bığı da qoyub gəlir; Ayağını qoyduğu yerə başını qoyar; Nə badağa gəlir, nə hodağa; Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə ortağ qardaş (həmcins xəbərlil); I şəxsin cəmində: İsinmədik istisinə, kor olduq tüstüsünə və s.

Bu paremik vahidlərin bir qismi ümumi şəxslilə cümlə şəklindədir: Uman yerdən küsərlər; Elə bil qurbağa gölünə daş atdılar və s.

Sadə cümlə quruluşlu bəzi paremiyalar ritorik sual şəklində olur ki, bunlar da konsituasiyadan asılı olaraq, fikrə münasibəti ifadə edir: Toyuq yumurtlamadı, yumurtlamadı, falını da yedi? Goruna aparmayacaqsan ki? Hansı yuvanın quşudur? Heç hənanın yeridir? Onun ağzı nədir? və s.

Paremik vahidlərin bir hissəsi isə mürəkkəb cümlə şəklində olur. Bunların bəziləri tabesiz, bəziləri isə tabeli mürəkkəb cümlə quruluşudur. Tabesiz mürəkkəb cümlə quruluşlu paremiyaların komponentləri müxtəlif mənə əlaqələri və qrammatik vasitələrlə bir-birinə bağlanır.

Belə paremiyaların əksəriyyəti qarşılaşdırma əlaqəsi ilə bağlanıb, qarşılaşdırma-müqayisə məzmunu ifadə edir: Dadanmısan dolmaya, o da bir gün olmaya; Keçi can hayında, qəssab piy axtarır; Doşab alıb, bal çıxıb; Qapıdan qovursan, bacadan girir; Evidə yox urvalıq, könlündən keçir dərğalıq; Kabab iyinə gəlmişdi, gördü eşşək dağlayırlar (ikinci tərəfi qeyri-müəyyən şəxslilə cümlə); Düzəlmişdi hər yarağı, qalmışdı saqqal darağı və s.

Dilimizdə səbəb-nəticə əlaqəsi ilə bağlanan paremiyalara da rast gəlinir: Təzə gəldi bazardan, köhnə düşdü nəzərdən; Toyu gördü, tərəngə yaddan çıxdı; Molla aş gördü, Quran yaddan çıxdı və s.

Bəzi paremiyalar zaman əlaqəsi ilə bağlanır və əsasən, komponentləri mənsubiyyət şəkilçiləri ilə əlaqələnir. Bəzən tərkib hissələrindən birində xəbər ellipsisə uğrayır: Üst dodağı göy süpürür, alt dodağı yer; Qılıncının dalı da kəsir, qabağı da kəsir. Unu ələlib, xəlbiri göydə fırlanır və s.

Tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olan paremiyalar da komponentlər arasındakı qrammatik əlaqədən asılı olaraq fərqli quruluşu malikdir. Apardığımız müşahidələr göstərir ki, belə paremik vahidlər daha çox ya şərt, ya da zərflilik budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə strukturunda olur: Desən, bazarın itləri də nişan verər (şərt); Xan ilə plov yemir ki, bığı yağa batar;

Dəyirmanın boğazından (gözündən) ölü salsan, diri çıxar; Məscidin qapısı açıqdır, itin abırına nə gəlib; Ustünə diri ilan salsan, yerində tərənəmzə; Külək hansı yana əssa, o yana əsir; Saqqalım yoxdur, sözüm ötmür (zərflik budaq cümləsi şəklində). Bəzən qarışıq tipli mürəkkəb cümlə şəklində olan paremiyalar da dilimizdə işlənir. Malım yoxdur, divan apara, imanım yoxdur, şeytan apara; Desəm öldürəllər, deməsəm ölləm; Yuxarı tüpürsəm bığdır, aşağı tüpürsəm saqqal kimi paremiyalar qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümləyə uyğun gəlir.

Paremiyaların bir çoxu cümlə quruluşundan asılı olmayaraq, elliptik cümlə şəklində və ya xəbərlilik şəklində ellipsə uğramış formada işlənir. Belə paremik vahidlər ünsiyyətdə tez-tez işlədildiyindən lakoniklik olsun deyə, leksik və qrammatik vahidlərin ixtisarı özünü göstərir: Üzü şeyx, astarı kafir; Əl mənim, ətək sənin; Köhnə hamam, köhnə tas; Ya sənə verən Allah, ya mənə; Ara xəlvət, tülkü bəy; Ya zəlzələdən, ya vəlvələdən; Eşşəyə minmək bir ayıb, düşmək iki.

Bildiyimiz kimi, onomastik konseptin ilkin formalaşma məskəni kollektiv və fərdi təfəkkürdür. Məhz o, təfəkkürdə insanın onimlərdə ifadə olunmuş və semantik modellərdə tipikləşdirilmiş real obyektlərin ümumi və xüsusi təsəvvürlərini əks etdirir. Onun özünəməxsusluğu xüsusi əhəmiyyətə malik olan mənəvi dəyərlərin insan təfəkküründə inikası (milli özünəməxsusluq, mənəviyyat, tarixi yaddaş, mentalitet) və onomastik vahidlərdə ifadə edilmiş spesifik xüsusiyyətlərin köməkliyi ilə meydana çıxır. Bu baxımdan paremik vahidlərdə özünü göstərən əsas məqamlarda biri komponentlərdə işlənən onomastik vahidlərdir ki, bunların da arxasında müxtəlif konseptlər gizlənilir. Bu onomastik vahidlər içərisində paremiyalarda daha çox şəxs, yer, su adları və s. işlənir. Məsələn; antropoimlər: Nadiri taxtda görüb, Süleymanı qundaqda; Ağanəzərəm, belə gözərəm; Bu yerdə Qəribi ağlamaq tutdu; Fatiya tuman çıxmaz (olmaz); Mus-mus deyincə Mustafa de və s.; toponimlər: Burda vurur qılıncı, Hələbdə oynar ucu; Kəlləpəçə suyundan ötrü Hövsana gedər; Mərənd ölüsinə dönüb; Məkkədən gələn mən, xəbər verən bu; Roma papasından artıq katolik olub; hidronimlər: Araz aşığındandır, Kür topuğundan və s.

Təhlillərdən gördüyümüz kimi, paremiyalarda işlənən onomastik vahidlərin arxasında müxtəlif konseptlər gizlənilir ki, məhz həmin onomastik vahidlər vasitəsilə bizə lazım olan konsept formalaşdırılaraq adresata ötürülür. Maraqlıdır ki, bu mexanizm elə qurulmuşdur ki, onomastik vahid arxasında gizlənən və ya onun vasitəsilə formalaşan bütün konseptlər deyil, yalnız mətnə və məqsədə uyğun olan və ya məlumatı verənə lazım olan konseptlər ötürülür, qalanları isə ümumi obyektədən silinir. Bu prosesin baş verməsi üçün bir neçə koqnitiv mexanizm işə düşür.

Etimoloji təhlil baxımından da paremik konstruksiyaların leksik tərkibi olduqca maraqlıdır. Paremik vahidlərin leksik tərkibi heç də həmişə ümumiləşmə sözlərdən ibarət olmur. Arxaik fonddan olan paremiyaların tərkibində kifayət qədər kütləyə məlum olmayan söz və söz birləşmələri vardır ki, onların özlərinin etimoloji təhlilə ehtiyacı vardır. Məsələn, qaysava sözünün mənası indi hamı üçün anlaşılıq deyil. Buna görə də hər kəs İtin axmağı qaysavadan pay umar deyimini başa düşür. Qaysava sözünün mənasının açıqlanması paremiyanın “etimoloji pərdəsi”ni müəyyən dərəcədə qaldırır: qaysava – bəylərin xüsusi sifarişi ilə qaysı qurusunun kərə yağında yumurta ilə birgə pörtülməsidir. Qaysava sözünün mənası açıqlananda ümumi deyimə semantik strukturu aydınlaşır.

Yaxud qız ağacı ifadəsi: bizcə, türk dillərində belə bir anlayış yoxdur. Bu birləşmə “Qız ağacı – qoz ağacı, sındırarsan – yox əlacı” (“hərə bir daş atar”) atalar sözünün tərkibində işlənmişdir. Bu və bu qəbildən olan paremiyaların mənşəyi həyati ümumiləşmə ilə, əqli nəticə ilə bağlı olduğundan, denotativ etimoloji fakt kimi ancaq onu birinci dəfə istifadə etmiş adamın adını çəkməklə tamamlanır. Bu paremiyanın hər hansı bir konkret həyati faktla, hadisə ilə bağlı olduğunu güman etmək çətinidir. Əsrlər boyu hər hansı bir etnik qrup, xalq öz coğrafi mövqeyindən, etnomədəni səviyyəsindən çıxış edərək ətraf-mühitin faktlarına başqa xalqlardan fərqli ümumiləşmiş qiymət, aksioloji xarakteristika verir: ümumbəşəri qiymət də olsa, bəzən hər hansı bir xalqa xas olmayan, onun coğrafi və ya digər amillərində yer tutmayan faktın inikası olur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Adilov M., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1991

Atalar sözü. Tərtib edən: C.Bəydili. Bakı: Öndər, 2004

Atalar sözü. Tərtib edən: Ə.Hüseynzadə. Bakı: Yazıçı, 1985

Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1987

Behbudov S. Azərbaycan dili şivələrinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2011

Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: Şərq-Qərb, 2007

Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözü və zərb-məsəllərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: ADU nəşri, 1980

Mahmudova Q. Qırpaq türk dillərinin frazeologiyası. Bakı: Nurlan, 2009

Məhərrəmli Q., İsmayılov R. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2015, 288 s.

Məlikova İ. Azərbaycanda yaşayan xalqların atalar sözləri və deyimləri. Bakı: Ecoprint, 2016

Mirzəliyeva M. Türk dillərinin frazeologiyası. I cild. Bakı: Nurlan, 2009

Piriyev E. Koqnitiv dilçilik üzrə praktikum. Bakı: Mütərcim, 2012

Seyidəliyev N. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. Bakı: Araz, 2006

Гусейнов Ф. Лексико-фразеологические вопросы перевода с английского на азербайджанский язык: Автореф. дис. ... к. филол. н. Баку, 1967

Açar sözlər: Azərbaycan dili, frazeologizmlər, atalar sözləri, paremik vahidlər, linqvistik xüsusiyyətlər, oxşar və fərqli məqamlar.

Ключевые слова: азербайджанский язык, фразеологизмы, пословицы, паремические единицы, лингвистические особенности, сходные и отличительные моменты.

Key words: The Azerbaijani language, phraseological units, proverbs, paremic units, linguistic features, similar and distinctive moments.

Аннотация

Паремические единицы в Азербайджанском языке и их лингвистические особенности

В статье рассматриваются паремические единицы на азербайджанском языке и их лингвистические особенности. В статье сравниваются пословицы с паремиями, которые рассматриваются как фразеологические единицы в лингвистике, и выражены их особенности. Отмечается, что один из спорных вопросов в лингвистике связан с

различием или сходством между пословицами и паремическими понятиями. В русских и англоязычных источниках эти понятия воспринимаются как синонимы. В Азербайджанской лингвистике (в том числе в фольклоре) нет границ между пословицами и терминами паремии, а пословицы изучаются как паремические единицы. Согласно исследованию, не все пословицы являются паремическими. Потому что не все пословицы на нашем языке являются наставлением. Многие народные выражения показывают точку зрения в зависимости от контекста, а также когда дело доходит до подтверждения или опровержения. В статье также представлена информация о структуре паремии. В статье автор привел многочисленные примеры паремии и сослался на соответствующую научную литературу по этому вопросу.

Abstract

Paremic units in the Azerbaijani language and their linguistic features

The article discusses the paremic units in the Azerbaijani language and their linguistic features. The article compares proverbs with paremias, which are considered as phraseological units in linguistics. It is noted that one of the controversial issues in linguistics is associated with the difference or similarity between proverbs and paremic concepts. In Russian and English-speaking sources, these concepts are perceived as synonymous. In Azerbaijan linguistics (including in folklore) there are no boundaries between proverbs and terms of paremia, and proverbs are studied as paremic units. According to the study, not all proverbs are paremic. Because not all proverbs in our language are instructions. Many popular expressions show the point of view depending on the context, and also when it comes to confirmation or refutation. The article also provides information on the structure of paremia. In the article, the author gave numerous examples of paremia, and referred to the relevant scientific literature on this issue.

Rəyçi: BDU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının professoru Zemfira Şahbazova

Aysel Qəribli

MÜASİR TÜRK DÜNYASINDA “TÜRK DİLLƏRİ” ANLAYIŞI: PROBLEMLƏR, MÜLAHİZƏLƏR

“Türk dili”, “türk ləhcələri” və “türk dilləri” anlayışlarının formalaşması tarixinin həm gedişi, həm də yükünü və ya nəticələri XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərində, yəni müasir türk dünyasında qızgın müzakirələrin mövzusu olmuş və olmaqdadır. Səciyyəvi cəhət isə həmin müzakirələrin kifayət qədər elmi, obyektiv prinsiplər əsasında, həm də dünyanın, eləcə də türk cəmiyyətinin münisfliyi ilə aparılmasıdır.

Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra ortaya çıxan türk respublikalarında dövlət dili məsələsi xüsusi aktualıq kəsb etməklə dövlət siyasətinin çox mühüm tərkib hissəsinə çevrildi ki, bu, tamamilə təbii idi. Çünki öz müstəqilliyini elan etmiş türk xalqlarının milli mənlilik, özgürlük şüurunun ifadəsində milli dil həlledici konsolidasiya amillərindən biri, bəlkə də, birincisi kimi baxılırdı. Və həmin amil hər bir türk mənşəli dilin müstəqilliyinin yalnız sosial-mənəvi deyil, həm də siyasi qarantı kimi çıxış etməklə “türk dilləri” anlayışı barədəki mübahisələrə, əslində, son qoymuş oldu. Lakin “tarix həmişə bu günə yenidən baxmağa məcbur edir” prinsipi də mövcud olduğuna görə ən kütləvi deklorativlərin də elmi-metodoloji mövqedən interpretasiyasına həmişə ehtiyac vardır.

Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra postsovet məkanında baş verən hadisələrlə ən çox maraqlanan Türkiyə Cümhuriyyəti oldu ki, bu, “sovet türkləri” üçün nəinki gözlənilməz hal idi, həm də tarixi ümidlərin gerçəkləşməsindən doğan əhval-ruhiyyəyə uyğun gəlirdi. Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürk mövcud tarixi şərtlər daxilində nə mümkündürsə hamısına nail olandan sonra (1933-cü ildə) demişdi:

“Bugün Sovetlər Birliyi dostumuzdur, qonşumuzdur, müttəfiqimizdir. Fəqət o da Avstriya-Macaristan imperatorluğu kimi dağıla bilər. Sovetlər Birliyinin dağılması ilə əlində bərk-bərk tutduğu millətlər ovuclarından qaça bilər. Dünya yeni bir nizama çatar. Bax o zaman Türkiyə nə edəcəyini bilməlidir. Bizim bu dostumuzun idarəsində dili bir, özü bir qardaşlarımız vardır. Onlara sahib çıxmağa hazır olmalıyıq. Hazır olma yalnız o günü susub gözləmək deyildir. Hazırlanma lazımdır. Millətlər buna necə hazırlanır? Mənəvi körpülərini sağlam tutaraq. Dil bir körpüdür, inanc bir körpüdür, tarix bir körpüdür. Köklərimizə qayıtmalı və hadisələrin böldüyü tariximizin içində bütünləşməliyik. Onların bizə yaxınlaşmasını gözləməməliyik, bizim onlara yaxınlaşmamız gərəklidir”.

Odur ki, Türkiyə türkoqlarının Sovetlər Birliyinin türk xalqları ilə bağlı siyasətinə “qarışması” yalnız elmi yox, həm də bir milli iradə (və əqidə) məsələsi idi ki, Sovetlər Birliyinin dağılması özünü daha fəal göstərməyə başladı.

Görkəmli türkoloq H.Ərənin “Milli Kültür ünsürü olaraq türk dili” məqaləsini türk dillərinin “dil”, yoxsa “ləhcə” adlandırılmasının elmi baxımdan doğruluğu məsələsinə Türkiyə türkologiyasının strateji münasibəti saymaq mümkündür.

Müəllif yazır:

“Sovet Sosialist Cümhuriyyətləri Birliyində işlədilən terminologiya son illər Avropa ölkələrində də yayılmışdır. Əvvəllər türk dilinin qollarını ləhcə hesab edən Avropa türkoqları son illərdə artıq türk ləhcələri yerinə “türk dilləri”ndən danışmağa başlamışlar. Nümunə üçün 1959-da çıxan “Philologiae Turcicae Fundamenta” (Wiesbaden, I, 1959) adlı müştərək əsərdə türk dilləri (fr.: langues turques; ing.: turkic languages) adı işlədilmişdir” (5, s. 46-47).

H. Ərən belə bir nəticəyə gəlir ki, “türk ləhcələrinin” “dil” olaraq müəyyənləşdirilməsinin sovet terminologiyasından qaynaqlandığı aydındır. Adlarını saydığım (türkməncə, tatarca, başqırca, özbəkca, qırğızca, qazaxca, noqayca, çuvaşca, yakutca kimi- A.Q.) çarlıq dövründə “ləhcə” adlandırılan rus türkoqlarının 1918 ixtilalından sonra türk ləhcələrinə “dil” gözüylə baxmalarında siyasi bir məqsəd axtarmağın gərəkliyi də açıq anlaşılmaqdadır” (5, s. 47).

Lakin görkəmli türkoloq ən azı üç sualı cavabsız qoyduğundan onun mövqeyi ilə razılaşmaq çətindir:

Sosialist çevrilişindən sonra da uzun illər (1930-cu illərin ortalarına qədər), məsələn, Azərbaycanda “türk ləhcələri”, “türk-tatar ləhcələri”, “türk dilinin Azərbaycan (azəri) ləhcəsi” (B.Çobanzadə) işlədilməsini necə izah etməli?

Nə səbəbə görə Avropa türkoqları rus-sovet türkologiyasının (və onun terminologiyasının) təsiri altına düşməli idilər? Əgər bu təsir xüsusilə elmi yox, ideoloji məzmun daşıyırdısa?

XIX əsrlə XX əsr arasında türk dillərinin və ya ləhcələrinin fərqlənməsində, yaxud bölünməsində heç bir dərinləşmə olmamışdı mı?

“Türk, türklük və türklər” adlı fundamental araşdırmanın müəllifi Prof. Dr. T. Bayqara Sovetlər Birliyi dövründə nəinki müasir türk dillərinin hətta orta əsrlər türk yazı dillərinin belə tədricən “türk” adından məhrum edilməsini göstərir. “Məsələn, Göy Türklərin dili vaxtilə “Türklərin dili” adlandırılıb qəbul edildiyi halda, yeni mərhələdə bu dil haqqında “türk” adı işlədilməməyə çalışılmışdır” (3, s. 43).

Əlbəttə, sovet ideologiyasının, ümumən imperialist siyasətinin tarixə doğru da bölücülük “metodlar”ın həmişə mövcud olduğu inkar edilməzdir, lakin görkəmli tədqiqatçının guya S.Y.Malovun qədim türk yazılı abidələrini sadəcə “ümumi şəkildə runik dil” adlandırması fikri (3, s.43) doğru deyil.

S.Y.Malovun sovet dövründə nəşr olunmuş ən məşhur kitablarının adları aşağıdakı kimidir:

1. Памятники древнетюркской письменности, Москва-Ленинград, 1951.
2. Енисейская письменность тюрков, Москва-Ленинград, 1952.
3. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии, Москва-Ленинград, 1951.

Türk dünyasını bütöv görmək, bütün türk dillərinin məhz “bir dil” olduğunu iddia etmək artıq sözün məcazi mənasında “kompleks”ə çevrilmişdir. Və bu “kompleks”in elmi tədqiqatların şüuraltına yeriməsi normal polemikaların aparılmasına da o mənada imkan vermir ki, hər hansı türkoloji araşdırmada türk dillərinin adı nə qədər çəkilsə də “türk” adı çəkilmirsə, dərhal separatizm şübhəsi yaranır.

“Türk dillərinin diferensiasiyası” məqaləsinin müəllifi yazır:

“Çağdaş türkologiya elminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də bütün qohum türk dillərini və onların yazılı abidələrinin dilini müqayisə yolu ilə öyrənmək və onların dilində bu və ya digər şəkildə qorunub saxlanılan ümumi fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri aşkara çıxarmaqdır. Yalnız bununla anatürk dilini bərpa etmək və Türk xalqları arasında ortağ ünsiyyət dilini formalaşdırmaq mümkün olacaqdır (1, s.480).

Əlbəttə, “anatürk” (praturk) dilinin bərpa edilməsi türkologiyanın mühüm problemlərindən biridir. Lakin fikrimizcə, bu problemin “türk xalqları arasında ortağ ünsiyyət dili” məsələsinə heç bir dəxli yoxdur. Doğrudur, bir vaxtlar müxtəlif türk dillərinin materiallarından istifadə etməklə ortağ bir türkcə yaratmaq cəhdləri (məsələn, özbək dilçilərinin təcrübəsi) olmuşdur, bununla belə həmin cəhdlər hazırkı mərhələdə öz aktuallığını, demək olar ki, itirmək üzrədir.

Əhməd Bican Ərcilasun yazır:

“... Bugünkü yazı dilləri bu şəkildə təsnif edilə bilər:

A. Qərb türkcəsi (Cənub-Qərb türkcəsi): 1. Türkiyə türkcəsi. 2. Qaqauz türkcəsi. 3. Azərbaycan türkcəsi. 4. Türkmən türkcəsi. B. Şimal-Şərq türkcəsi (Şərq türkcəsi): 1. Özbək türkcəsi. 2. Uyğur türkcəsi. 3. Qazax türkcəsi. 4. Qaraqalpaq türkcəsi. 5. Qırğız türkcəsi. 6. Qazan türkcəsi. 7. Başqırd türkcəsi. 8. Krım türkcəsi. 9. Noqay türkcəsi. 10. Qaraçay türkcəsi. 11. Malkar türkcəsi. 12. Qumuq türkcəsi. 13. Altay türkcəsi. 14. Xakas türkcəsi. 15. Tuva türkcəsi” (4, s. 45-46).

Görkəmli türkoloqun rəhbərliyi ilə hazırlanmış “Qarşılaşdırılmalı türk ləhcələri sözlüyü”ndə doqquz türk “ləhcə”si (və əlavə olaraq rus dili) müqayisə olunur (bax: 8,9). Tamamilə praktik səciyyə daşıyan məqsəd “Türkiyədən Azərbaycana, Türkiyədən, Volqa-Urala gedən insanlar üçün bir bələdçi sözlük hazırlamaq” olmuşdur (8, s. IX). Əlbəttə, Türkiyə türkcəsi ilə Azərbaycan, başqırd, qazax, qırğız, özbək, tatar, türkmən və uyğur “türklər”inin müqayisə olunması ehtiyacı da göstərir ki, bu “ləhcələr” arasında, doğrudan da, ciddi fərqlər vardır və həmin fərqlərin həm kəmiyyəti, həm də keyfiyyəti “ləhcələr”dən yox, müstəqil dillərdən xəbər verir.

Əlbəttə, Sovet İttifaqı dağılıdıqdan sonra postsovet məkanında gedən proseslər, o cümlədən dil siyasəti məsələləri geniş araşdırılmış, bir sıra analitik əsərlər meydana çıxmışdır ki, onların içərisində Yerusəlim Yəhudi Universiteti siyasi elmlər departamentinin əməkdaşı Yakob M. Landau ilə Azad Berlin Universiteti Türkologiya İnstitutunun əməkdaşı Barbara Kellner-Haynkelenin birgə yazdıqları “Keçmiş Sovet İttifaqı respublikaları olmuş müsəlman dövlətlərində dil siyasəti” kitabı (11) xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Tacigistanı çıxmaq şərtilə tədqiqatın predmetinin bütünlüklə türk dövlətləri (Azərbaycan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistan) olduğu kitabda müəlliflər mövzu ilə bağlı ən müxtəlif xarakterli mənbələri araşdırdıqdan sonra belə bir nəticəyə gəlir ki, bu respublikalarda “titul (dövlət dili elan olunmuş-A.Q.) dilin tam aparıcı rol və hakim mövqə qazanması prosesinin başa çatması üçün uzun zaman, bəlkə də, hətta bütövlükdə yeni nəslin formalaşması lazım gəlir” (11, s. 326).

Bu gün dünyada neçə türk dilinin mövcud olması və onların bəzilərinin necə adlandırılması mübahisəlidir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, bir sıra hallarda bu və ya digər türk mənşəli ünsiyyət vasitəsinin müstəqil bir dil, yaxud hansısa müstəqil dilin ləhcəsi olduğunu demək çətindir. Məsələn, Sibirdən Şərqi Avropaya qədər yayılmış tatarcalara həm bir dilin ləhcələri, həm də ayrı-ayrı dillər kimi baxılmaqdadır. Yaxud qaraçay-balkar dilindən və ya ayrıca qaraçay və ayrıca balkar dilindən danışılıb-danışılmaması da mübahisə doğurmaqdadır.

Mehman Musaoğlunun “Dünyada və Avrasiya coğrafiyasında çağdaş türk yazı dilləri və ləhcələri” məqaləsi “türk dilləri” anlayışına müasir münasibətin xarakterini anlamaq baxımından maraqlı sayıla bilər. Müəllif türk dillərinin adlarını aşağıdakı şəkildə sadalayır: 1) türkcə, Türk dili və ya Türkiyə türkcəsi; 2) Azərbaycan türkcəsi, azəricə və ya Azərbaycan dili; 3) türkmən türkcəsi və ya türkməncə; 4) qaqauz türkcəsi və ya qaqauzca; 5) Salar türkcəsi və ya salarca; 6) Balkan türklərinin dili; 7) sonqor türkcəsi; 8) xalac türkcəsi və ya xalacca; 9) Xorasan türkcəsi; 10) İraq türkcəsi və ya türkməncəsi; 11) özbək türkcəsi və ya özbəkçə; 12) uyğur türkcəsi və ya uyğurca; 13) qazax türkcəsi və ya qazaxca; 14) qırğız türkcəsi və ya qırğızca; 15) tatar türkcəsi və ya tatarca; 16) başqırd türkcəsi və ya başqırca; 17) Altay türkcəsi və ya altayca; 18) qaraqalpaq türkcəsi və ya qaraqalpaqca; 19) qaraçay-malkar türkcəsi və ya qaraçay-malkarca; 20) noqay türkcəsi və ya noqayca; 21) qumuq türkcəsi və ya qumuqca; 22) Krım tatar türkcəsi və ya Krım tatarca; 23) kırımcaq türkcəsi və ya kırımcaqca; 24) karay türkcəsi və ya karayca; 25) Alabuqat tatarcası və ya noqaycası; 26) Həştərxan noqaycası-qaraqaycası; 27) Yurd tatarcası və ya Həştərxan noqaycası; 28) barabın tatarlarının dili; 29) xakas türkcəsi və ya xakasca; 30) şor türkcəsi və ya şorca; 31) çulım türkcəsi; 32) sarı uyğurca; 33) fu-yü qırğızcası; 34) Tuva türkcəsi və ya tuvaca; 35) tofalar və ya qaraqaş türkcəsi; 36) yakut/ saxa türkcəsi və ya yakutca/saxaca; 37) dolqan türkcəsi və ya dolqanca; 38) çuvaş türkcəsi və ya çuvaşca; 39) urum/rum türkcəsi və ya urumca (10, s. 370-378).

Hər şeydən əvvəl onu qeyd etməliyik ki, məqalə müəllifi türk dillərinin adlarını müasir elmi, eləcə də elmi-publisistik ədəbiyyatda işləndiyi şkillərdə, yəni tamamilə obyektiv vermişdir.

Məsələyə analitik baxış isə göstərir ki, bu halda

“türk dilləri” ilə bu və ya digər türk dilinin (məsələn, Azərbaycan, yaxud tatar dillərinin) “ləhcə”ləri fərqləndirilmir; müstəqilliyi heç bir şübhə doğurmayan türk dilləri həm “dil”, həm də “ləhcə” hesab edilir;

artıq normalaşmış “Azərbaycan dili”, “özbək dili”, “qazax dili” və s. linqvonimlər süni paralelləri (sinonimləri) ilə (“Azərbaycan türkcəsi”, “özbək türkcəsi”, “qazax türkcəsi” və s.) verilir.

Osman Karatay yazır:

“Türk dilləri bir-birindən o qədər də ayrılmamışdır, ona görə də “dil” anlayışını rədd edib “ləhcə” və “şivə” kəlmələrini işlədən çoxlu sayda elm adamlarımız vardır. Yalnız saxaca (yakutca) çox uzun dövrlər əvvəl ortağ türkcədən ayrılıb müstəqil bir yol keçmişdir, çuvaşca isə türkcənin ortağ türkcə və bulqarca olaraq ikiye ayrıldığı mərhələnin yadigarı və bulqarcanın törəməsi olaraq günümüzdə gəlib çatmışdır” (7, s. 152).

Və əlavə edir:

“Bu hər iki dilin də ortağ türkcə ilə riyazi bir bağlantısı vardır. Yəni bəzi səslərin yerinə düzənli olaraq bəzilərini qoyaraq kağız üzərində bu dillərin sözlərinə çatmaq mümkündür. Bu isə ayrılmadan sonra aradan çox da zaman keçmədiyini göstərir.

Çuvaşcadakı fin-uqorca təbəqə ilə saxacadakı əhəmiyyətli monqolca təsirin oxşarı digər türk dillərində də vardır. Məsələn, səs quruluşuna varıncaya qədər özbəkçə əhəmiyyətli bir İran təsiri altındadır” (7, s. 152).

Əlbəttə, türk dillərinin bir mənbədən gəlməsi, müasir dilləri arasında "ortağ türkcə ilə riyazi bir bağlantı"nın olması heç bir şübhə doğurmur (qeyd edək ki, bu, məhz altayşünaslığın kəşfidir), lakin müəllifin "dil" anlayışını rədd edib "ləhcə" və "şivə" kəlmələrini işlədən çoxlu sayda elm adamlarımız"ın fikrinə haqq qazandırması ümumi dil nəzəriyyəsi baxımından düzgün sayıla bilməz.

Osman Karatayın gətirdikləri arqumentlər türk dillərinin etnik qohumluğunu nə qədər sübut edirsə, eyni bir dilin ləhcələri, yaxud şivələri deyil, məhz müxtəlif dillər olduqlarını da eyni dərəcədə təsdiq eləmiş olur. Çünki nəinki çuvaş və saxa (yakut) dilləri, hətta, Azərbaycan, türk, türkmən, özbək, uyğur, qazax, qırğız, tatar, başqırd və s. kimi "yaxın" türk dilləri də bir-birindən o qədər fərqlənmişdir ki, həmin dillərin özlərinin də ləhcələri, şivələri əmələ gəlmiş və bu hadisə də "çoxlu sayda elm adamlarımız" tərəfindən çoxlu sayda əsərlərdə dönə-dönə təsdiq olunmuşdur.

Ş.H.Akalın göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dövlət dilinin "Azərbaycan dili", Qazaxıstan Konstitusiyasında "qazax dili", Qırğızıstan Konstitusiyasında "qırğız dili", Özbəkistan Konstitusiyasında "özbək dili" olduğu göstərilmişdir. Bu halda "Azərbaycan türkcəsi", "qazax türkcəsi", "qırğız türkcəsi" və bu cür adlandırmalar kökən (mənsə) birliyini ifadə edən məsləki adlandırmalar ikən, "Azərbaycan dili", "qazax dili", "qırğız dili" və bu cür adlandırmalar hüquqi adlandırmalardır (2,s.374).

Ümumiyyətlə doğru olan bu fikirdə mübahisəli məqam odur ki, "Azərbaycan türkcəsi" (yəni "yer adı+ dil adı") modeli quruluşca məntiqə uyğun olduğu halda, məsələn, "Qazax türkcəsi", yaxud "qırğız türkcəsi" (yəni "xalq adı+ dil adı") uyğun deyil (müqayisə edək: "ingilis germancası" və ya "rus slavyancası").

Məlum olduğu kimi, Türkiyə türkcəsi keçən əsrin 20-ci illərindən etibarən rəsmən "türkcə" ("türk dili") olaraq tanınır.

Bununla belə beynəlxalq dillərdə həmin dilin adı ümumtürkcədən fərqləndirilir:

"Geniş mənada türk dili ingiliscə "turkic language", almanca "turksprachen", rusca "tyurksiy yazık" adlandırılmaqdadır. Dar mənədəki türkcə termini üçün isə ingiliscə "turkish", almanca "Turkei türkisch", rusca "turetskiy yazık" terminləri işlədilməkdədir. Türkiyədəki türkoloji araşdırmalarda isə dar mənada türkcə üçün "Türkiyə türkcəsi" ifadəsindən istifadə olunur" (2,s.358).

Qazax türkolocu Erden Kajibek Bakıda "Sələflər və Xələflər" mövzusunda keçirilən I Beynəlxalq simpoziumda belə bir iddia ilə çıxış etmişdir ki, elm adamları türklərdən bəhs edərkən yalnız "türk" terminindən istifadə etməlidirlər. Onun fikrincə, "Radlov öz müqayisəli lüğətinin adını "Опыт словаря турецких наречий", yəni "Türk ləhcələr sözlüyü" qoymuşdu. Ondən sonra yavaş-yavaş ... mövzunu artıqlamasıyla qarışdırən terminlər vasitəsilə heç bir gərəyi olmayan sözlər ortaya çıxmışdır" (6,s.25).

Birincisi, V.V.Radlovun lüğətinin adı "Опыт словаря турецких наречий" уох, "Опыт словаря тюркских наречий"dir.

İkincisi isə, "türk" sözünün müxtəlif fonetik variantlardakı təzahürləri (məsələn: türk, türük, türki və s.) V.V.Radlova qədər çox-çox yüz illər əvvəl tamamilə təbii şəkildə meydana çıxmışdır. Ona görə də E.Kajibekin "türkü parçalayan gavur dünyası "türk" sözünü də parçalamışdır" (6,s. 26) mülahizəsinin xüsusilə ikinci hissəsi elmi əsasdan məhrumdur.

Bu gün qazax dilinə nəinki "türk dili", hətta "qazax türkcəsi" demək yanlışdır, eləcə də Azərbaycan, uyğur, özbək, türkmən, qırğız, tatar, başqırd... dillərinə...

Və "Türk dilləri" anlayışının mövcudluğu bu gün heç bir şübhə doğurmur... Odur ki, elmi kontekstdə, müasir türk dillərinə münasibətdə söhbət, prinsip etibarilə, yalnız müstəqil dillərdən gedə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev R. Türk dillərinin diferensiasiyası.- Sələflər Xələflər (I Beynəlxalq Simpoziumun materialları), Bakı, 2014, s. 480-484.

2. Akalın Ş.H. Türk Dünyasında Dil.-Yeni Türkiye Dergisi. 2013, Temmuz-Ağustos, s. 358-379.

3. Bayqara T. Türk, Türklük ve Türkler , İstanbul, 2006, 496 s.

4. Ercilasun A.B. Türk Dünyası Üzerine İncelemeler, Ankara, Akçağ Yayınları, 1993, 311 s.

5. Eren H. Milli Kültür Unsuru Olarak Türk Dili.-Milli Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990, s. 45-56.

6. Kajibek E. Günümüz türkolojisinin stratejik konuları. Sələflər Xələflər (I Beynəlxalq Simpoziumun materialları), Bakı, 2014, s 24-26.

7. Karatay O. İran ilə Turan, Ankara, "Ötüken" Neşriyatı, 2015, 308 s.

8. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, I, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, XIII+1183 s.

9. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, II(Dizin), Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, IX+502 s.

10. Musaoğlu M. Dünyada ve Avrasiya Coğrafiyasında Çağdaş Türk Yazı Dilleri ve Lehçeleri.-Prof. Dr. Tofik Hacıyev Kitabı, Ankara, Akçağ, 2016, s. 367-380.

11. Ландау Я. , Келльнер-Хайнкеле Б. Языковая политика в мусульманских государствах-бывших советских союзных республиках, Москва, "Прогресс-Традиция", 2004, 370 с.

Açar sözlər: türk dilləri, müasir türk dünyası, ləhcə, problemlər, dil.

Ключевые слова: тюркские языки, современный тюркский мир, диалект, проблемы, язык.

Key words:turkic language, modern turkic world, dialect, problems, language.

Понятие "тюркские языки" в современном тюркском мире:проблемы, соображения

Резюме

И прогресс, и бремя формирования тюркского языка, тюркских диалектов и «тюркских языков» были и являются предметом горячих дискуссий в конце 20-го и начале XXI веков в современном тюркском мире. Характерной чертой этих дискуссий являются научные и объективные принципы дискуссий, а также с участием жюри мирового и турецкого общества.

The concept of "Turkic languages" in the modern Turkish world: problems, considerations

Abstract

Both the progress and the burden of the formation of the Turkic language, the Turkic dialects and the "Turkic languages" have been and are the subject of hot discussions in the late 20th and early XXI centuries, in the modern Turkic world. The characteristic feature of these discussions is the scientific and objective principles of the discussions, as well as with the jury of the world and Turkic society.

Rəyçi: Sevil Mehdiyeva

Günel Bayramova²,

MENTAL METAFORALARIN TƏKAMÜL KONSEPSİYASI

Mental metaforalar dedikdə ilk olaraq ağılımıza C.Lakof və M.Consonun “Yaşadığımız metaforalar” əsəri gəlir. 1980-ci ildə çap olunan bu kitab müasir anlamı ilə koqnitiv linqvistikanın başlıca müddəalarını ehtiva edir desək, yanılmazdır [1]. Metafora termini koqnitiv linqvistika müstəvisində linqvistik konvensiyadan daha çox konseptual assosiasiya nümunəsinə istinad kimi başa düşülür. Erkən dövrlərdə bu termin “hər hansı bir mövzunu bir müəllifin digər müəllifdən iqtibas etməsi” mənasında işlədilmişdir. Metafora ilə təşbeh arasında möhkəm sədd çəkmək olmaz. Çünki hər iki termin müəyyən dərəcədə müqayisə və bənzətməni ifadə edir.

Metafora mənə ekstensiyasının dörd müxtəlif koqnitiv prosesindən biridir. Hər bir linqvistik forma isə məhz bu koqnitiv prosesə məruz qalır. C.Lakof və M. Consona istinad edən R.Dirven göstərir ki, “metaforalar, əsasən, dil yox, fikir predmetləridir. Metaforik dərrakə başlanğıc sahələr kimi kosmik və konkret kateqoriyalardan istifadə edir və metaforalar vasitəsilə hərəkət, hərəkət, yaxud səyahət kimi başlanğıc sahələr emosiya, vaxt, hadisə, struktur, səbəbiyyət kimi daha az konkret və abstrakt sahələrə transfer edir... Deməli, biz qəzəb emosiyasını mücərrəd metaforanın vasitəsilə dərk etməyə başlayırıq...” [2, 61-68].

İnsanlar zaman və ya xeyrixahlıq kimi mücərrəd anlayışlar haqqında metaforik təfəkkürə malikdirlər. Bu tendensiya universal xarakter daşıya bilər. Ayrı-ayrı fərd və ya qrupların istifadə etdikləri mental metaforalar arasında əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur və onlar hər an dəyişə bilər. D.Kasasanto mental metaforaların yaranması, onların yeni təcrübələr əsasında dəyişməsi, fərqli insanların mental metaforalarının bir-birindən fərqi əsaslarını müəyyənləşdirməyə çalışır. Müəllif iyerarxik mental metafora nəzəriyyəsinin bu məsələyə aydınlıq gətirməsini aşağıdakı müddəalarla əsaslandırır: a) mental metaforalar necə yaranır və dəyişir; b) mücərrəd anlayışları dərk etməkdə mental metaforaların funamental xarakteri ilə yanaşı çevik xarakterə malik olması nə ilə əlaqədardır; c) dil, mədəniyyət və bədənə bağlı müxtəlif mental metaforalar ictimai və fiziki aləmlə qarşılıqlı əlaqədə necə təzahür edə bilər? və s. Metaforik mental representasiya nəzəriyyəsinə görə, dildə olan metaforalar danışıq tərzini yox, insanların gündəlik düşüncə tərzini göstərir. Buna görə də insanlar “uzun tətill”, “yüksek qiymət”, “yaxın gələcək” və s. kimi ifadələr işlədikdə məkan haqqında mental təsəvvürlərini mücərrəd anlayışlara şamil edirlər [3, 46]. Metafora haqqında nəzəriyyələr əvvəllər insanların necə danışmasını izah etməyə yönələn deskriptiv xarakterə malik idi. Lakin son dövrün araşdırmaları və təcrübələri onu göstərir ki, insanlar metaforik dildən istifadə etməkdə də metaforik düşüncələr. İnsanlar çox vaxt “mental metaforalarla” düşünərək mənbə sahə (source domain) ilə (məs: məkan) daha mücərrəd olan hədəf sahə (target domain) (məs: zaman) arasında əlaqələndirmə aparırlar [3, 47].

R. Rozel, D.Drukman və J.Baxter “Qeyri-verbal davranış kommunikasiya kimi” adlı məqalədə yazırlar ki, son onilliklərdə tədqiqatçılar öz əsərlərində müqayisəli məcazlara geniş yer verirlər. Belə perspektivlər, əsasən, metaforalar, yaxud fundamental analogiyalar adı altında nəzərdən keçirilir və geniş təsir spektrinə malikdir [4, 67]. Mental metaforaların təkamülü təfəkkür konsepsiyasının təkamülü ilə sıx bağlıdır. Mental prosesləri təsvir etmək üçün metaforaların təkmül prosesini izləmək lazımdır. 1894-cü ildə ilk nömrəsi çapdan çıxan Psixoloji icmal jurnalındaki metaforalar toplusu 1975-ci ilə qədər D. Qentner və J. Grudin tərəfindən toplanaraq tədqiq olunmuşdur. Söhbət hər onillikdə çıxan ilk məcmuədəki mental metaforaların sayından gedir. Jurnalın tədqiq olunan doqquz nömrəsi (1894-cü ildən başlayaraq 1975-ci ilə qədər hər on ildə bir dəfə nəşri 9 nömrə edir – G.B.) müqayisənin aparıldığı analoji sahə tipinə müvafiq olaraq təsnifatlandırılmış 265 mental metaforanı təqdim edirdi [5, 181].

Mental metaforaları linqvistik metaforalardan fərqləndirmək üçün koqnitiv psixologiyanın nailiyyətlərindən, geştalt məktəblərinin, biheviorizmin təlimlərindən faydalanmaq zərurəti ortaya çıxır. Mental metafora məcazi müqayisədə ortaya çıxır. Belə ki, idrak ya bütövlükdə, ya da qismən, məsələn, ideyalar, proseslər vasitəsilə izah olunur. Mental metaforaları izah etmək üçün məcazi sahənin terminlərindən istifadə olunur [5, 182]. D. Qentner və J. Grudin canlı varlıq (animate-being), neyral (neural), məkani (spatial) və sistem (systems) olmaqla analogiyaların dörd kateqoriyasını müəyyənləşdirmişdir. Onlar hər bir kateqoriyanı illər üzrə ardıcılıqla düzmiş və müvafiq surətdə izahını vermişlər. Müəlliflərin təqdim etdikləri mülahizələr və irəli sürdükleri müddəalar psixologiyada mental metaforaların təkamülünü izləmək baxımından çox faydalıdır. Bundan əlavə, konvensional (conventional) və idiosinkratik (idiosyncratic) metaforalardan da bəhs olunur [5, 184-191].

D.Kasasanto mental metaforanı linqvistik metaforadan fərqləndirməyi bacarmışdır. Onun fikrinə, mental metaforalar qeyri-linqvistik mental təsəvvürləri ehtiva edir. Linqvistik metaforalar isə linqvistik representasiyalarla əlaqədardır. Müəllif mental metaforaların linqvistik metaforalardan fərqləndirilməsi üçün bir sıra müddəalar irəli sürür, suallar qoyaraq onları müvafiq surətdə cavablandırmağa çalışır. C.Lakof və M.Consonun konseptual metafora nəzəriyyəsinə istinad edən D.Kasantonun mülahizələri daha çox fəlsəfi mahiyyət kəsb edir. Müəllif məqaləsində “ilk öncə, konseptual metafora nəzəriyyəsinin əsas prinsipləri ilə metaforik təfəkkürün eksperimental nəticələri arasındakı ziddiyyətləri” izah edəcəyini və daha sonra “təklif olunan həll yolunu, yəni mental metaforaların iyerarxik strukturunu təsvir edəcəyini və bu təklif üçün təcrübə modeli olan üç tədqiqat məcmuyunu təhlil edəcəyini” söyləyir [3, 47]. Müəllif, həqiqətən də, qələmə aldığı geniş həcmli və maraqlı məqaləsində qarşıya qoyduğu problemlərin həllinə, demək olar ki, nail olur. Onun mental metaforaların mənşəyi və universallığı (pəzl və paradokslar) barəsində fikirlərini təhlil etməzdən əvvəl linqvistik metaforalarla mental və ya konseptual metaforalar arasındakı əlaqələri aydınlaşdırmağa çalışsaq. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, müasir metafora nəzəriyyəsi koqnitiv qrammatikanı və koqnitiv semantikanı da ağışına alan koqnitiv linqvistika ilə sıx bağlıdır. C.Lakofun əsərlərindən aydın olur ki, koqnitiv linqvistika dövrün aparıcı dilçilik təmayüllərindən olan generativ linqvistikadan bəhrələnmişdir.

Generativ linqvistlər kompetensiya (dil işarələrini anlama – G.B.) ilə performans (performace, nitq fəaliyyəti – G.B.) arasında fərq qoyaraq kompetensiyanın, yəni ideal qrammatik cümlələrin qurulmasına xidmət edən daxili qaydaların tədqiqinə üstünlük vermişlər. Onlar sintaktik dəyişiklikləri, adətən, uşaq dilinin mənimsənilməsi prosesi ilə əlaqələndirirdilər. Sintaktik dəyişikliklər bir növ qrammatik qaydaların nəsilədən nəslə ötürülməsinin bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilirdi. Bu baxımdan, dil öyrənən uşaqlar ətraflarındakı böyüklərdən eşitdiklərinin bazasında öz qrammatikalarını yaradırlar. Təbii ki, uşaqların hasil

etdikləri qrammatika böyüklərin tərtib etdikləri qrammatikanın daxili strukturuna uyğun gəlməyə bilər. Uşaqlıqda optimal qrammatikanı öyrənən böyüklər sonralar onu mükəmməl qrammatik qaydalarla zənginləşdirirlər. Sonra gələn nəsil daha optimal qrammatika yaratmağa müvəffəq olur və s. [6, 289]. Bu, törədicilərin qrammatika haqqında bəzi qeydlər idi.

C.Lakof və M.Consona istinad edən Ninq Yu konseptual və linqvistik metaforaları, həmçinin metafora sistemlərini qarşılaşdıraraq mental və linqvistik metaforaların spesifik xüsusiyyətlərini izah etməyə çalışmışdır. Bir tərəfdən, konseptual metaforalar, yaxud metaforik konseptlər, digər tərəfdən, linqvistik metaforalar, yaxud metaforik ifadələr arasındakı fərqlərin müəyyənləşdirilməsi müasir metafora nəzəriyyəsinin qarşısında duran vəzifələrdəndir. Bu nəzəriyyəyə görə, metafora öz mahiyyətinə görə linqvistik olmaqdan daha çox konseptualdır. Xüsusi linqvistik ifadələrdən ibarət metaforik dil konseptual metaforanın səthi təəcəssümü, yaxud realizasiyasıdır [7, 14]. Konseptual metafora nəzəriyyəsi konseptual çarpaz-sahə (cross-domain) inikasının rallaşmasına istinad edən “linqvistik metafora” terminindən istifadə edir. Linqvistik terminologiyada bu, metaforanın ümumi tərifini müəyyənləşdirir [8, 34]. Konseptual səviyyədə olan ifadələr linqvistik səviyyədə olan ifadələrdən fərqlənir. Hər bir konseptual metafora linqvistik metaforalar vasitəsilə gerçəkləşdirilir. Bir konseptual metafora başqa bir konseptual metaforanı reallaşdıran linqvistik metafora ilə əlaqəli olmaya da bilər. Konseptual metafora nəzəriyyəsi linqvistik baxımdan metonimiya kimi də nəzərdən keçirilir [8, 27; 215]. Bütün hallarda konseptual metaforalarla linqvistik metaforalar arasında kəskin sədd çəkmək olmaz. Metaforaların özü linqvistiklərin imkanlarından geninə-boluna yararlanır.

Mental metaforaların mənşəyi və universallığından bəhs edən D.Kasasanto mental metaforaların universal xarakterli olduğunu söyləyir. Bu mülahizəni C.Lakof və M. Conson da irəli sürmüşdü. Bu onunla izah olunur ki, mənbə və hədəf sahələr arasında universal korrelyasiyalar mövcuddur. Gündəlik həyatımızda ilkin metaforalarla qarşılaşırıq. Universal konseptual metaforalar öyrənilir, yəni universalilərdən adangəlmə deyildir [9, 56-57]. Dil adangəlmə mental qabiliyyətdir. “Adangəlmə” (innate) termini öyrənmənin rolunu azaltmaq üçün işlənilir [10, 61]. H.Skolimovski ağılımızı məşğul edən linqvistik universalilərin “sanki idrakımızın strukturuna əkilidiyindən” şikayət edir. O, N. Çomskini sözügedən məfhumu yetərcə təsvir etmədiyi üçün qeyri-səmimi olmaqda ittiham edir. Universalilərin ümumi xarakteristikası dil təbiətinin və bilik qazanmanın rasionallıq konsepsiyasından doğur. Hər ikisinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, daxilən ifadə olunmuş biliyin və kateqoriyaların ümumi xarakteri idrakın ümumi xarakteri ilə müəyyənləşir. Müəllif göstərir ki, təcrübə adangəlmə strukturları formalaşdırmır, əksinə, hasil edir. N.Çomski adangəlmə “kateqoriyaları”, “konseptləri”, “linqvistik universaliləri” postulat kimi qəbul edir. H.Skolimovski N.Çomskinin müddəaları ilə razılaşmayaraq sübut etməyə çalışır ki, “linqvistik universalilər”, “adangəlmə konseptlər”, “fitri kateqoriyalar” məcazi və ya həqiqi mənada işlənməsindən asılı olmayaraq elmi biliyin inkişafı prosesində təkzib olunur. O, arqumentlərini belə əsaslandırır: adangəlmə konseptlər (kateqoriyalar, linqvistik universalilər) mövcuddursa, onda hər hansı bir konseptin inkişafından danışmaq əbəsdir; konseptlərin inkişafının olduğu yerdə isə adangəlmə konseptlərdən danışmaq yersizdir; amma konseptlərin inkişafı labüddür, deməli, heç bir innativ (adangəlmə) konseptlərin bu cür dəyişməsi müxtəlif müəlliflərin əsərlərində izah olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu konseptlər heç də bayağı və mənasız deyildir, əksinə, elmi baxışlar sistemində əsasdır. “İnnativ xarakterli konseptlərin (kateqoriyaların) öz təbiətini dəyişməsi, başqa sözlə, “inkişaf etməsi” fikrini, əlbəttə, qəbul etməməliyik; o, adangəlmədirsə, dəyişmir; əgər dəyişirsə, onda adangəlmə deyildir” [11, 322]. Müəllif öz əsərində ideyalarla konseptləri qarşılaşdırır, N. Çomskinin bəzi müddəalarına kəskin etirazını bildirir. İdeyaların, konseptlərin, yaxud kateqoriyaların adangəlmə olub-olmaması haqqında H.Skolimovskinin maraqlı iddiaları vardır [11].

D.Kasasanto yazır ki, əsas mental metaforalar konseptual sahəni müəyyənləşdirən neyronal (neural) şəbəkə vasitəsilə “daimi neyronal əlaqələrdə” reallaşan “təsbit edilmiş konseptual inikas”dan ibarətdir [3, 47-48]. Konseptual metafora sistemi neyronal seleksiya vasitəsilə yaradılır. Mənbə və hədəf sahələrin aktiv şəbəkələri arasındakı müəyyən neyronal əlaqələr əvvəlcə nizamsız şəkildə qurulur, sonra təkrar işə salma nəticəsində onların sinaptik çəkisi artır. Daimi əlaqələr yaranana qədər sözügedən əlaqələr aktivləşdikcə, çəki də bir o qədər artır [12, 231]. Başlıca mental metaforalar mənbə-hədəf korrelyasiyalar əsasında öyrənilir. İlkin metaforalar kimi, mənbə-hədəf korrelyasiyalar da universaldır, daimi neyronal əlaqələrdə mövcud olmaq baxımından təsbit edilmişdir. Mənbə-hədəf sahələri arasındakı əlaqələrin müşahidəsi əsasında mental metaforaların erkən yaşlarda öyrənilməsi fikri müzakirə obyektinə çevrilir.

D.Kasasanto, De Hevianın iddialarına əsasən, üç günlük körpənin “uzun zaman”, “böyük say” kimi kodlanmış linqvistik ifadələrdəki məkan, zaman və kəmiyyət anlayışları arasındakı əlaqəni duya bildiklərini söyləyir. Təqdim olunan bu məlumatlar onu göstərir ki, məkan, zaman və kəmiyyət kimi sahələrarası əlaqə əslində öyrənilən (sonradan qazanılan – G.B.) yox, innativ. Mental metaforaların universal xarakter daşması fikri çoxsaylı təcrübələr əsasında təkzib edilmişdir. “Məsələn, bəzi dillər musiqini birölçülü məkan yüksəkliyi kimi dərk edir, digər dillər isə bu səviyyəni çoxölçülü həcmli metaforikləşdirir. Bir çox xalqlar zaman ardıcılığını təqvimlərdə, cədvəllərdə sağa doğru istiqamətlə göstərdikləri halda, digərləri sola doğru göstərir. Bu isə onların mədəniyyətinə xas olan təsəvvürlərdən irəli gəlir. Sağ əllə yazanlar, instinktiv olaraq, müsbət ideya və hissləri sağla, mənfi fikirləri sola əlaqələndirir. Solaxaylarda isə bu, əksinədir. Bu tədqiqatlar göstərir ki, mental metaforalar dil, mədəniyyət və fərdlə (language-specific, culture-specific və ya body-specific) bağlı ola bilər. Bu da öz növbəsində, sahələrarası əlaqələndirmənin təfəkkürümüzdə təsbit edilmiş xarakterə malik olmasını şübhə altına qoyur. Əksinə, müxtəlif sahələrarası əlaqədə meydana gələn, dərin köklərə və yüksək çevikliyə malik mental metaforalar dərhal dəyişə bilər. Mental metaforalar insanlar vasitəsilə dəyişə bilirsə, onlar necə təcrübə universalilərə əsaslanırlar? Əgər mental metaforalar belə cəld dəyişmə xarakterinə malikdirsə, hədəf sahələrin konseptuallaşmasında necə fundamental rola malik ola bilər?” [3, 48].

Konseptual metaforalar konseptual mənbə və hədəf sahələrlə əlaqədardır. Metaforanın tədqiqində bu iki məsələ diqqətdən yayınmamalıdır. Dil bir çox müxtəlif hədəf sahələri təsvir etmək üçün eyni mənbə sahədən istifadə edə bilər. Eyni zamanda dil bir sıra müxtəlif mənbə sahələrdən istifadə edərək tək hədəf sahəni izah etmək imkanına sahibdir. Mənbə-hədəf cütlərinin hər biri fərqli şəkildə inikas edə bilər və ayrıca konseptual metafora kimi nəzərdən keçirilə bilər [13, 138].

Müəllif iyerarxik mental metafora nəzəriyyəsinə həll yolu kimi göstərir. Bu aşkar paradoksun həllini tapmaq üçün başlıca mental metaforaların çoxsaylı təcrübəyə əsaslandığını nəzərə almaq lazımdır. İyerarxik mental metafora nəzəriyyəsinə görə, insanların istənilən vaxt istifadə etdikləri sahələrarası inikas (cross-domain mappings) inikasın ali ailəsinin üzvləridir. “superordinat əlaqə, bir qayda olaraq, təbii aləmdə mənbə-hədəf münasibətlər əsasında qurulur. Bu münasibətlər Lakof və Consonun (1999) qeyd etdiyi kimi, mənbə və hədəf sahələrlə bağlı ilk təcrübə zamanı öyrənilir və yaxud uşaqlarda

anadangəlmə - "əsas biliyin" bir hissəsi - ola bilər [3, 49]. "More time is more distance" kimi sahələrarası inikas insan həyatı üçün əhəmiyyətli olub insan genomunda kodlaşmış ola bilər. Hər hansı bir hədəf-sahə üçün uşaqlar erkən yaşlarında mənbə-sahə inikasını mənimsəyirlər. Təbii aləmdə mənbə-hədəf əlaqələri universal şəkildə mövcud olduğundan mental metaforaların superordinat əlaqə də universal xarakterə malikdir" [3, 49].

D.Kasasanto sosial və fiziki təcrübəyə əsaslanan üç növ mental metaforalar üzərində dayanır: musiqi tonu, zaman və emosional valentlik. Bu hədəf sahələr məkan anlayışı ilə müqayisədə daha "mücrəd" olub gözlə görünə və ya əllə toxunula bilmir. Zamani beş duyğu üzvlərinin heç biri ilə ifadə etmək mümkün deyil. Yəni, "biz nərdivanın hündürlüyünü, və ya kəndirin uzunluğunu məkana nisbətə görə bilirik, lakin "tətilin uzunluğunu" və ya "musiqi notunun yüksəkliyini" (səs tezliyini – G.B.) heç vaxt görə bilmərik. Təfəkkürümüzdə bu məkan fəvq (qeyri-maddi – G.B.) sahənin maddiləşdirilməsi bizim ton, zaman və valentliklə bağlı təcrübələrimizi daha yaxşı təsəvvür və müqayisə etməyə kömək edir. Məkan baxımından bu sahələrin konseptuallaşdırılması universal xarakter daşıya bilər. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, bu təsəvvürlər ayrı-ayrı fərd və ya qrupların linqvistik, mədəni və maddi təcrübələrinə müvafiq olaraq dəyişir. Təcrübə nəticələrinin əsasında dayanan mexanizmlər eynidir: adət edilən təcrübələr yaddaşda mənbə-hədəf assosiasiyalarını gücləndirməklə müəyyən mental metaforaların daha tez-tez aktuallaşmasına səbəb olur [3, 50].

Belə qənaətə gəlmək olar ki, müasir metafora nəzəriyyəsi koqnitiv qrammatikanı və koqnitiv semantikanı da ağışuna alan koqnitiv linqvistika ilə sıx bağlıdır. Bu faktor mental metaforaların təkamülünü təfəkkür konsepsiyasının təkamülü ilə şərtləndirir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir konseptual metafora digər bir konseptual metaforanı gerçəkləşdirən linqvistik metafora ilə əlaqəli olmaya da bilər. Metafora termini koqnitiv linqvistika müstəvisində linqvistik konvensiyadan daha çox konseptual assosiasiya nümunəsinə istinaddır. Metaforik dərrakə mənbə sahələr kimi kosmik və konkret kateqoriyalardan istifadə edir. İnsanlar metaforik dildən istifadə etmədikdə də metaforik düşünürlər. Mental metaforaların təkamülünü izləmək və onları linqvistik metaforalardan fərqləndirmək üçün koqnitiv psixologiyanın nailiyyətlərindən, geştalt nəzəriyyəsindən faydalanmaq zəruridir.

Ədəbiyyat:

- Lakoff, George, and Mark Johnson. 1980. *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press, 256 p.
- Dirven R. *Cognitive linguistics // The linguistics Encyclopedia*, 3-ed ed. Taylor&Francis e-Library, 2009, pp. 61-68.
- Casasanto D. The hierarchical structure of mental metaphors. In B. Hampe (Ed.), *Metaphor: Embodied cognition and discourse* (pp. 46-61). Cambridge: Cambridge University Press, 2017
- Rozelle R., Druckman D., Baxter J. Non-verbal behaviour as communication // *The Handbook of Communication Skills* edited by Hargie O.W., Psychology Press, 1997, 502 p., pp. 67-103.
- Gentner D. Grudin J. The evolution of mental metaphors in Psychology: A 90-year retrospective // *American Psychologist*, 1985, vol. 40, pp. 181-192.
- Lyle Campbell. *Historical Linguistics: An Introduction*. MIT Press, 2004, 448 p.
- Ning Yu. *The Contemporary Theory of Metaphor: A Perspective from Chinese*. John Benjamins Publishing, 1998, 278 p.
- Alice Deignan. *Metaphor and Corpus Linguistics*. John Benjamins Publishing, 2005, 235 p.
- George Lakoff, Mark Johnson. *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. Basic Books, 1999, 624 p.
- Catherine Loring Harris. *Parallel Distributed Processing Models and Metaphors for Language and Development*. University of California, San Diego, Department of Cognitive Science and Department of Psychology, 1991, 474 p.
- Skolimowski H. *Epistemology, the Mind and the Computer // Biology, History, and Natural Philosophy: Based on the Second International Colloquium held at the University of Denver* under ed. A. D. Breck. Springer Science & Business Media, 2012, 356 p., 299-331.
- Gerard Steen. *Finding Metaphor in Grammar and Usage: A Methodological Analysis of Theory and Research*. John Benjamins Publishing, 2007, 430 p.
- Sarah F. Taub. *Language from the Body: Iconicity and Metaphor in American Sign Language*. Cambridge University Press, 2001, 256 p.
- Açar sözlər: mənbə-sahə, hədəf-sahə, neyronal, məkani, konvensional, idiosinkratik.
- Key words: source-domain, target-domain, neural, spatial, conventional, idiosyncratic.
- Ключевые слова: сфера источника, сфера мишени, нейрональный, пространственный, конвенциональный, идиосинкратический.

Концепция эволюции ментальных метафор

Резюме

Мы можем сделать вывод, что современная метафорическая теория тесно связана с когнитивной лингвистикой, которая также включает когнитивную грамматику и когнитивную семантику. Именно, этот фактор обуславливает эволюцию ментальных метафор эволюцией концепции мышления. Следует отметить, что концептуальная метафора может не относиться к лингвистической метафоре, которая выполняет другую концептуальную метафору. Термин «метафора» является ссылкой на концептуальную ассоциативную модель, а не на лингвистическую конвенцию на уровне когнитивной лингвистике. Метафорический разум использует космические и конкретные категории, такие как исходные сферы. İnsanlar metaforik dildən istifadə etmədikdə də metaforik düşünürlər. Люди, даже не использующиеся метафорический язык, мыслят метафорически. Чтобы проследить эволюцию ментальных метафор и отличить их от лингвистических метафор, необходимо извлечь выгоду из достижений когнитивной психологии, теории Гештальта.

The evolutionary concept of mental metaphors

Summary

We can conclude that modern metaphoric theory is closely related to cognitive linguistics, which also includes cognitive grammar and cognitive semantics. In particular, this factor determines the evolution of mental metaphors within the evolutionary concept of thought. It should be noted that the conceptual metaphor may not apply to a linguistic metaphor that performs a different conceptual metaphor. The term “metaphor” is a reference to a conceptual associative model, and not to a linguistic convention at the level of cognitive linguistics. Metaphorical mind uses cosmic and specific categories, such as the source-domain. People, not even used metaphoric language, think metaphorically. To follow the evolution of mental metaphors and distinguish them from linguistic metaphors, it is necessary to use the achievements of cognitive psychology, the theory of Gestalt.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

Ramilə Yusif qızı Süleymanova³

AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNDƏ TÜRK DİLİ İLƏ MÜŞTƏRƏK LEKSİKANIN TƏSNİFİ HAQQINDA

Dilçilik ədəbiyyatında dialekt leksikasının qruplaşdırılması zamanı müxtəlif prinsiplərdən istifadə olunur. Akad. M.Şirəliyev “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” kitabında tayfa adlarını və qohumluq əlaqələrini bildirən sözlərdən, habelə terminoloji səciyyə daşıyan və terminoloji səciyyə daşımayan sözlərdən bəhs edir, mənəbəyinə görə alınma sözləri qruplaşdırır: ərəb və fars, rus, Qafqaz, iber dillərindən keçən sözlər (7, s. 325, 337, 348).Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında qədim türk leksik qatından bəhs edən prof. E. Əzizov arxaik sözləri fərqləndirərək, üç qrupa bölür: ilkin mənəsinə və fonetik tərkibini saxlayan sözlər, ilkin mənəsinə saxlamaqla, fonetik dəyişikliyə uğrayan sözlər, ilkin mənəsinə yaxın olan sözlər (3, s.223). Digər tədqiqatlarda qəbilə-tayfa və qohumluq münasibətlərini bildirən sözlər, fəsil, ay və gün adlarını bildirən sözlər, termin səciyyəli sözlər, termin səciyyəsi daşımayan sözlər, habelə dialekt frazeologiyası fərqləndirilir (9, s. 84, 85,87,89).

K.Musayev yazır ki, bu və ya digər türk dilinin dialekt leksikasına daxil olan sözləri ədəbi dilin lüğət tərkibinə münasibətdə üç qrupa ayırmaq olar: ədəbi dil ilə heç bir əlaqəsi olmayan xüsusi dialekt leksikası; ədəbi dildə olan və məhdud ərazi ilə bağlı dialektlərə aid leksika; ədəbi dilə münasibətdə neytral qalan və ərazi məhdudluğu olmadan işlənən leksika (11, s. 46). Tədqiqatlarda xüsusi dialekt leksikası isə aşağıdakı kimi təsnif edilir: eyni mənada və fərqli fonetik tərkibdə müxtəlif dialektlərdə işlənən korrelyativ qrupa daxil olan sözlər; müxtəlif dialektlərdə yeni mənələr bildirən derivativ sözlər; bəzi dialektlərdə iştirak etməyən sözlər (11, s. 47) . Qeyd edək ki, müştərək sözlər içərisində xüsusi dialekt leksikasının son iki təsnifində qeyd olunan hər üç qrupuna aid leksik vahidlərə də rast gəlmək olur. Azərbaycan dili şivələrində Türkiyə türkcəsi ilə müştərək sözlərin fərqləndirici əlamətləri sözlərin leksik mənələrində, səs tərkibində, eləcə də yayılma areallarında təzahür edir. Ədəbi türkcədə sabit qalan sözlər Azərbaycan dilinin şivələrində müxtəlif mənə və forma variantında müşahidə edilir. Sözlərdən bəziləri dar arealda, digər qismi nisbətən geniş coğrafiyada işlənə bilir. Bu baxımdan müştərək leksik vahidlər ərazi diferensiallığına görə və funksionallığı, həm də şəkildəyişməsi baxımından bir neçə qrupda birləşə bilir. Türkiyə türkcəsi ilə bəzi müştərək sözlər ancaq bir dialektə müşahidə edilir və digər şivələrdə ona təsadüf olunma ehtimalı, demək olar ki, olmur. Məsələn: keyik (Tabasaran şivəsində və türkcədə “maral” mənəsində), düngür (Borçalı) – quda, bərə (Şamaxı) – düşbərə, damad (Quba) – kürəkən, həmşirə (Şəki) – bibi, bulğur (Ağababa şivəsi, Ermənistan ərazisindədir) – yarma, köbək (Biləsuvar şivəsi) – nəsil (2, s.281, 61, 119, 220, 286; 1, s.148, 66), götürüm (Naxçıvan) - yeriyə bilməyən, oturaq xəstə (5, s. 112).

	Tabasaran	Borçalı	Şamaxı	Quba	Şəki	Ağbaba	Biləsuvar	Naxçıvan												
keyik	+																			
düngür		+																		
bərə			+																	
damad				+																
həmşirə					+															
bulğur						+														
købək							+													
götürüm								+												

Sxemdən aydın olduğu kimi, müştərək leksik vahidlərlə onların təmsil edildiyi areallar arasında əlaqə düz xətlə əks olunur. Bu isə bir sözün bir areala təhkim olunduğunu göstərir. Türkiyə türkcəsi ilə müştərək sözlər bir yox bir neçə şivədə işlənir. Məsələn: fırını “təndir” (Borçalı, Qazax, Tovuz şivələrində) – “soba” (türk dilində); giyəv “kürəkən” (Culfa, Ordubad, Zəngilan) – güvey (türk dilində; eyni mənada); ufax “narın” (Borçalı, Şəki) – ufak “kiçik” (türk dilində); ulaşmaq “qarışmaq”, “qoşulmaq” (İmişli, Mingəçevir, Kürdəmir) - ulaşmaq’ “çatmaq” (türk dilində); zındıx “sırtıq”, “həyasız” (Füzuli, İsmayılı, Qazax) – zındık “kafir” (türk dilində); kəndi “öz” (Basarkeçər, Şəki, Qazax) – kendi (türk dilində); köşə “göndən kəsilmiş hissə” (Ağdam, Füzuli, Culfa) – köşə “guşə” (türk dilində); yeng “paltarın qolunun ağzı” (Tabasaran, Zaqatala) – yeng (2, s.185, 201, 275, 288; 1, s. 515, 517, 559, 548; 10, s. 244, 147, 912, 914, 1014, 466, 508; türk dilində).

+			+										+		fırını (fırın türk dilində)
	+	+							+						giyəv (güvey türk dilində)
			+				+								ufax
				+	+	+									ulaşmaq
							+				+		+		zındıx
							+	+					+		kəndi

edək ki, müştərək sözün müxtəlif areallarla bağlılığı, müxtəlif morfoloji tərkibdə işlənməsi, semantik dəyişmələrlə müşayət olunması, qədim və orta əsr mənbələrində işlənməsi və bir çox başqa əlamətlər onun qədim türk təbəqəsinə mənsubluğunu əks etdirir. Ümumiyyətlə, tədqiqatçılar dialekt leksikasında ümumtürk və ümumxalq fondunun, bir qayda olaraq, fonetik və semantik fərqlərə malik olduğunu qeyd edirlər (11, s. 48). Müxtəlif areallarda yayılmış müştərək dialekt sözlərindəki hər hansı dəyişiklik (istər fonetik fərqlər, istərsə də məna dəyişmələri) onların geniş coğrafiyaya malik olduğunu, işlənmə areallarının genişliyi isə həm qədim dildə, həm də ortaqlaşdıran müasir dil formalarında (ədəbi türkcədə və dialektlərdə) ümumişləkliyinə əks etdir. Odur ki, müştərək sözlər ümumtürk leksik qatına aid olub-olmadığına görə daha üç növə ayrılabilir: a) ümumtürk leksikasına aid olan sözlər; b) türk ədəbi dili ilə şivələrin qarşılıqlı əlaqələrini əks etdirən sözlər; c) əsasən ədəbi türkcədən dialektlərə keçmiş alınma leksika.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, 2007
2. Azərbaycan dialektoloji lüğəti, I cilt, A-L. Ankara, 1999
3. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999
4. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: "Yazıçı", 1988
5. Naxçıvan dialekt və şivələri lüğəti. Naxçıvan: "Əcəmi", 2017
6. Oğuz xaqan dastanı // Türk dillərinin tarixi morfoloqiyasına dair araşdırmalar. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990
7. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1968
8. Teymurlu Z. M. Azərbaycan dili dialektlərində işlənən ortaqlaşdırıcı sözlər. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. Bakı, 2013
9. Vəliyeva G. Azərbaycan dialektologiyası: dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2014

Türk dilində

10. Karşılaştırılmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. I c., Ankara-1991

Rus dilində

11. Мусаев К. М. Лексикология тюркских языков. Москва: Наука, 1984

Açar sözlər: fonetik tərkib, dialekt leksikasına, keçid şivələr, semantik sahə, ilkin məna

Key words: phonetic content, dialectal vocabulary, transitional accents, semantic field, initial meaning

Ключевые слова: фонетическое содержание, диалектическая лексика, переходные акценты, семантическое поле, начальный смысл

About characteristics of joint vocabulary in dialects of the azerbaijan language with the turkish language

Summary

When combining dialect vocabulary in linguistic literature, different principles are used. The vocabulary of a specialized dialect is classified as follows: correlative words that are used in the same sense and in different dialects of different phonetic composition; derivative derivative words with new meanings in different dialects; words that are not included in the dialect groups. It should be noted that among the joint dialect words there are such lexical units that belong to the last two groups of specialized dialects. Distinctive signs of joint words in Turkish and Azerbaijani languages are manifested both in the lexical sense of the word and in the areas of distribution. Some words may be used in narrower regions, and another part may be used in relatively large geographic regions. From this point of view, lexical units can be combined into several groups due to their differentiation, functionality, and also their formation. Some common words with the Turkish language are found only in dialects, it is almost impossible to coincide with other words of our language. For example: "keyik" is used as "deer" (in Turkish and Tabasaran dialect), "düngür" (Borchali) - matchmakers, "börə" (Shamakhi) - dyushbara (dish), "damad" (Guba) son-in-law, "həmşirə" (Sheki) - aunt, "bulğur" (Agbaba accent, in the territory of Armenia) - glaze (cum), "köbək" (Bilesuvar dialect) - clan, family, "götürüm" (Nakhchivan) - sick man.

О характеристике совместной лексики в диалектах азербайджанского языка с турецким языком

Резюме

При объединении диалектной лексики в лингвистической литературе используются разные принципы. Лексика специализированного диалекта классифицируется следующим образом: коррелятивные слова, которые используются в одном и том же значении и на разных диалектах, деривативные производные слова с новыми значениями в разных диалектах; слова, которые не включены в группы диалектов. Нужно отметить, что встречаются среди совместных диалектных слов такие лексические единицы, которые относятся к последним двум группам специализированных диалектов.

Отличительные признаки совместных слов в турецком и азербайджанском языках проявляются как в лексическом значении слова, так и в областях распространения. Некоторые слова могут быть употреблены в более узких регионах, а другая часть может быть использована в относительно больших географических регионах. С данной точки зрения лексические единицы могут объединяться в несколько групп из-за их дифференциации, функциональности, а также их формирования. Некоторые совместные слова с турецким языком встречаются только в диалектах, почти невозможно совпадение с другими словами нашего языка. Например: «keyik» употребляется как «олень» (в турецком языке и Табасаранском диалекте), «düngür» (Борчалы) – сваты, «börə» (Шемаха) – дюшбара (блюдо), «damad» (Губа) – зять, «həmşirə» (Шеки) – тетья, «bulğur» (Агбабинский акцент, на территории Армении) –злак (кум), «köbək» (Билесуварский диалект) – род, семья, «götürüm» (Нахичевань) - больной колека.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Abiyeva Validə Gəray qızı

TİBBİ TERMLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK VƏ QRAMMATİK STRUKTUR
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Terminləri struktur cəhətdən öyrənmək termin yaradıcılığı yollarının dəqiqləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Azərbaycan dilində tibb terminlərinin strukturu çoxcəhətli xüsusiyyətlərə malikdir. Ən əsaslısı budur ki, sözyaradıcılığı prosesində dildə baş verən hadisələrin gün-gündən yeni keyfiyyətlər qazanması, bu məsələnin öyrənilməsi zərurəti artır. Digər tərəfdən isə terminlərin struktur modellərinin müəyyənləşdirilməsi bu qəbul söz və söz birləşməsinin linqvistik baxımdan fonetikqrafik, orfoqrafik və orfoepik, morfolocı və sentaktik, eyni zamanda sintaktik və üslubi xüsusiyyətlərinin də üzə çıxarılmasına yaxından köməklik göstərə bilər. Elm və texnikanın inkişafı yeni anlayışlar yaradır, bu anlayışların söz-terminlərlə ifadə edilməsi dildə yeni modellərin yaranmasına səbəb olur.

Eyni zamanda başqa dillərdə termin sözlər alınarkən onların struktur cəhətdən Azərbaycan dilinin söz yaradıcıları modellərinə uyğunlaşdırılması ehtiyacı da meydana çıxır. Həm də dildə termin yaradıcılığında özünü göstərən məhsuldar modellərin dəqiqləşdirilməsi dilin gələcək inkişafını düzgün təmin etmək üçün də vacibdir. Hazırda Azərbaycan dilində şəkilçilərin əvəzlənməsi prosesi müşahidə olunur.

Əgər dildə hər əlli ildən bir sözyaradıcılığında model dəyişikliyi baş verərsə, şübhəsiz ki, bu dil strukturunda ciddi erroziyaya səbəb olacaqdır. Azərbaycan dilində sözyaradıcılığı leksik, morfolocı və sintaktik yolla getdiyindən termin modelləri də bu meyarlar çərçivəsində ənənəvi substantiv və atributiv meyarlara söykənir. Terminyaradıcılığında süni modellərə yol vermək olmaz. Bu modellər dilin leksik-semantik və qrammatik strukturlara əsaslanmalıdır.

Terminlərin struktur təhlili də bu məqsədlə aparılır və morfolocı tərkibinin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan dili tibbi terminologiyasının strukturunda ən çox aşağıdakı modellər özünü göstərir.

I Sadə söz strukturu:

- a) sadə isim modelləri: əzələ, beyin, əl, ayaq, mədə, ürək və s.
- b) sadə sifət modelləri: göy, ağır, yüngül, zəif və s.

II Düzəltmə sözstrukturu:

düzəltmə isim modeli:

İsimdən substantiv isim düzəlir: uşaq-uşaqlıq, göz-göz-lük, dəli-dəli-lik və s.

Sifətdən isim düzəlir: zəia-zəiflik, çəp-çəplik, gərgin-gərginlik, isti-istilik, nəm-nəmlik və s.

Feldən sifət düzəlir-yoluxmaq-yoluxucu, keçmək-keçici, hopmaq-hopucu, qızdırmaq-qızdırmalı, çürümək-çürümüş, içmək-içici.

III Mürəkkəb söz strukturu:

i+i (isim+isim) modeli. Bu model aşağıdakı semantik çalarlar yaradır:

Atributiv meyar vardır və defslə yazılır qan-damar (xəstəliklər), qılça-bud və s.

İxtisas məfhumu verir və defslə yazılır: cərrah-stomatoloq, həkim-cərrah, laborant-həkim və s.

Hal və vəziyyət ifadə edir: ürək çatmamazlığı, tənqənəfəslik.

Xəstəliyin adını bildirir: qurdeşənəyi, qabırqayarası və s.

Prosesə bildirir: qanaxma, qansızma, sidik qovma, ürəkbulanma və s.

s + ı (sifət+isim) modeli:

əsasən atributiv mənə daşıyır: - kəmağıl (adam) çəpgöz (uşaq) qızılyel, acgöz və s.

Xəstəliyin və ya orqanın adını bildirir: qarayara, qaraciyər

say+isim modeli-ikiterəf, ikiqat; say+düzəltmə sifət; azyaşlı və s.

ç) i+fs (isim+feli sifət) modeli-damcıtokən, sidikqovan, başgicəlləndirən və s.

d) i+z (isim+zərf) modeli-bunlar adətən atributiv təbiətlidir: uşaqlıqdaxili, böyrəküstü, dırnaqaltı, mədəaltı və s.

Bu model əsasında alınma isim+zərf mürəkkəb söz strukturunda yaranır: arteriyadaxili, əzələarası və s.

i+düzəltmə sifət modeli: sidikqovucu, ağrıkəsici, ürəkbulanandırıcı, ayaqyalın, qanyaradıcı və s.

IV Söz birləşməsi strukturu:

I növ təyini söz birləşməsi modeli:

i+i (isim+isim): metal qapaq, baş beyin, qadın həkim, buynuz qişa və s.

s+i (sifət+isim): ağ qan, qırmızı qan, üç beyin, ilk hüceyrə, qara su, ağ ciyər və s.

Düzəltmə sifət+isim: cərrahi iynə, içməli su, bronxial asma, cinsi oyanma və s.

ç) z+i (zəif+isim) ara beyin, üst qat, orta qulaq, alt çənə, üst çənə və s.

d) say+isim – üçüncü mədəcik, ikinci dərəcə

2) II növ təyini sözbirləşməsi modeli – bu model, əsasən isim və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isim tipi kimi müəyyənləşir və semantik cəhətdən aşağıdakı çalarları ifadə edir:

a) orqanın adını bildirir: öd kisəsi, qan damarı, qida borusu, qulaq seyvanı, göz qapağı.

b) xəstəliyin adını bildirir: rəng korluğu, bağırsağ, qanaxması, göbək yırtığı, oynaq iltihabı, bud yırtığı

c) maddinin adını bildirir: ilan zəhəri, düyü nişastası, mədə turşusu, ana südü və s.

3) III növ təyini söz birləşməsi modeli: Bu model əsasən aşağıdakı kimi formalaşır:

a) isim+isim: dərinin iltihabı, qanın tərkibi, bədənin quruluşu və s.

b) isim+feli isim: hərərətin yüksəlməsi, tənəffüzün pozulması, iştahın itməsi və s.

Bu strukturda alınma sözlər də iştirak edə bilər: arteriyanın darlanması, bronxların genəlməsi, mikrobların yayılması, leykositlərin azalması və s.

i+m (isim-məsdər) strukturlu terminlər: meyit yarmaq, ruhdan düşmək, efirə alışmaq, dölü öldürmək, bromla zəhərlənmək, imumtet yaratmaq və s.

Bu tip terminlər alınma sözlərlə də yaranır. Məsdər tərkibli terminlər: meyit yarılməsi, ruhdan düşməsi, efirə alışması şəklində işlənən söz birləşməsi strukturlu ifadələrə semantik cəhətdən sinonim kimi çıxış edə bilər.

Üç və daha artıq sözün birləşməsindən ibarət terminlər.

Bu tip terminlər bir anlayış ifadə edir və aşağıdakı modellərdə özünü göstərir.

i+i+i (isim+isim+isim): düşünlərin iltihabı, organizim boşluqlarının müayinəsi, başın yarısının ağrısı (migren).

Bu birləşmələrdə “limfodüyünlərinin iltihabı” strukturu qrammatik-leksik cəhətdən başqa orqanların iltihabını göstərmək üçün də istifadə olunur, model isə saxlanılır:

v) i+z+c (isim+zərf+isim)- dərinin alt qatı, dərinin üst qatı, əzələnin daxili qişası, qarının yuxarı hissəsi və s.

Bu tip birləşmələrdə zərf III növ təyini söz birləşməsinə əlavə olunur.

c) i+s+i (isim+sifət+isim): xəstəliyin gizli növü, beyinin yumuşaq hissəsi, meyitdə göy ləkələr və s.

ç) i+i+fı (isim+isim+f.isim): göz yaşının axması, buynuz qişanın kəsilməsi, tər ifrazının artması, uşaqlıq yolunun sallanması və s.

d) i+say+f.i (isim+say+feli isim): xəstəliyin birinci mərhələsi, bu model say+düzəltmə sifət+isim şəklində də qurulur: ikimci dərəcəli yanıq və s.

e) s+i+i (sifət+isim+isim): qırmızı qan cisimcikləri, ağ qan cisim-cikləri, süni tənəffüs aparatı və s.

Göstərdiyimiz söz birləşmələri vahid bir tibbi anlayış ifadə edir. Semantik cəhətdən vəhdət təşkil edir və birlikdə tələffüz olunacaq sintaqma yaradır. Ona görə də onları bir tibb termini kimi qəbul etmək olar.

Ədəbiyyat

V.П.Даниленко. Русская терминология. т.1993.

N.S.Mikayılzadə. İngiliscə-azərbaycanca tibb lüğəti B.1993

A.N.Qarayev və b.İngiliscə-azərbaycanca-rusca minimum tibb lüğəti B.2001

Лексико-семантические и грамматические свойства
медицинской терминологии.

Резюме

Автор указывает что, определение терминологии и обучения термином важно с точки зрения учащихся.

Автор должен показать что модели генезиса реального языка неадекватный должен быть основаны на лексико семантической и грамматической модели языка.

Summary

In this article the author shows the definition of terminology and teaching the terms to the readers point of view.

The author shows the genesis of real language. They are based on lexico-semantic and grammatical forms of language.

key words: lexico-semantic, syntactic, morphological, artificial models, grammatical structures.

ключевые слово: лексико-семантические, синтаксис, морфологический, искусственный модели.

Açar sözlər: leksik, semantik morfoloci, grammatik struktur, süni modellər.

R Ə YÇİ: Filologiya Elmlər doktoru prof. Z.Ş.Məmmədova

Aytən Arzulla qızı Əhmədova⁴

QASIM BƏY ZAKİRİN YARADICILIĞINDA FRAZELOGİZMLƏR

Klassik ədəbiyyatın layiqli varisi olan Qasım bəy Zakir XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin yeni keyfiyyətlərlə zənginləşməsində, inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Bədii üslubun yeni janrlarının yaranması, xüsusilə də satirik janr ədəbi dilə yeni keyfiyyətlər-canlı xalq dilinin, xalq yaradıcılığının nəfəsini gətirmişdir. Sənətarın şeirlərinin uzun ömürlüklüyü, əsərlərinin ideya dərinliyini onların dilinin sadəliyi, aydınlığı və ifadə gözəlliyi ilə izah etmək olar. Q.Zakirin ictimai satiralarının formalaşmasında, M.P.Vaqifdən sonar Azərbaycan bədii dilinin zənginləşməsində əvəzsiz rolu olmuşdur. Onun əsərlərində təsvir olunan hadisələrin bədii bütün təfərruatı ilə verilməsi baxımından frazeoloji ifadələr mühüm əhəmiyyət daşıyır. Şairin əsərlərində frazeoloji ifadələrin araşdırılması və tədqiqi linqvistikamız üçün çox lazımlı və aktual məsələlərdəndir. Q.Zakirin əsərlərindən toplanmış frazeoloji birləşmələr şairin özünə məxsus orijinal ifadələrdir.

Frazeoloji ifadələr bədii dilin elə mühüm tərkib hissəsidir ki, onları tədqiq etmədən yazının dil və üslubunu tam öyrənmək qeyri mümkündür. Ədəbi dilin lüğət tərkibinin inkişafını öyrənmək baxımından da yazıçı dilində dövrün səciiyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən frazeoloji ifadələrin tədqiqi olduqca zəruridir.

Qasım bəy Zakir şeirlərində, xüsusən satiralarında fikrin qüvvətli, təsirli və emosional ifadəsi üçün frazeoloji ifadə və idiomlardan istifadə etmişdir. O, çox vaxt öz əlavələri və ifadələrin ekspressivlik gücünü artırmağa nail olmuşdur. Q.Zakir əsərlərində təsvir olunan lirik və satiric qəhrəmanlar- kəndli, şəhərli, molla, kərbəlayi, məşədi, seyid, qazi, tacir, vaiz, baqqal, dağca, murov, təbib, knyaz, divanbəyi və s. kimi tiplərin dilində onların həyat tərzlərinə uyğun ifadə vasitələrini, öz təbəqələrinin mənafeyini əks etdirən atalar sözlərini və məsəlləri, aforizm və idiomatik ifadələri poetik tərkibləri ədəbiyyata gətirilməsinə səbəb olmuşdur. Bununla da ədəbi dilə adi danışq dili arasındakı əlaqəni qüvvətləndirmişlər. Ümumxalq dili və onun frazeologiyasını. Q.Zakirin əsərlərində geniş işlənməsi o dövrün ictimai təbəqələrinin dünyagörüşünü və məişətini öyrənməkdə bizə çox kömək edir.

Frazeoloji ifadələr, əlbəttə dildə birdən-birə yaranmamış, sabit söz birləşmələrinə çevrilənə kimi uzun yol keçmişdir. İlk əvvəllər dildə mövcud olan və ümumişlək xarakter daşıyan sözlər sonralar danışq prosesində bir-birinə yanaşan bütöv tərkiblər getdikcə xalq dilində sabitləşmiş şəkildə, bütöv bir söz bu formada işlənilib yeni bir əşyanı, hadisəni, hal-vəziyyəti, hərəkəti ifadə etməyə başlamışdır. Bu xüsusiyyəti nəzərə alan S.Cəfərov yazır: “Belə birləşmələrdə sözlər üzvi surətdə birləşərək vahid bir məfhum ifadə edən elə bir monolit söz qrupuna çevrilir ki, onları bir- birindən ayırmaq, birini başqası ilə əvəz etmək və hər sözü müstəqil mənada düşünmək olmur.” Frazeoloji ifadələr dildə tarixən yarandığına görə formalaşdığı dövrün qrammatik normaları ilə həmahəng olur və onların müasir dilqaydalarından fərqlənməsi qanunauyğundur. Bütün dünya dillərinə məxsus bu vəziyyət frazeoloji ifadələrdə xalq ruhunu, adət-ənənəsini, xalq müdrikliyinin özünə məxsus olması, təkraredilməzliyi ilə əlaqədardır [1,88]. Buna görə də müəyyən bir fikrin, ideyanın ifadə forması ayrı-ayrı dillərdə bəzən eyni, bəzən isə fərqli ola bilər.

Lakin müəyyən bir məfhumun yeni sözlərlə ifadə olunan qarşılıqlı əksər hallarda başqa dillərdə axtarmaq əbəsdir. Dilimizdə işlənən “nə diriyyə hay verir, nə də ölüyə pay verir” ifadəsinin rus dilində qarşılığı “ne ribo ne myaso”dur, yaxud, “gah nala, gah da mıxa vuran” rus təfəkküründə “nə ətədir, nə balıq” sabit söz birləşməsi ilə ifadə olunur. Bu bir daha göstərir ki, hər iki dildə fikrin ifadə forması müxtəlif olsa da, ideya eynidir və bir vahid kərif ifadəsinə tabe edilmişdir. Dildə bu qədər dərin kök salmış frazeoloji ifadələr xalqın tarixi ilə, iqtisadi, siyasi həyatı ilə sıx surətdə bağlı olub qədim tarixə malikdir. Əsrlərlə şifahi və yazılı dildə işlənən bu ifadələr həmişə nitqin yığcam, obrazlı, sadə, təbii verilməsinə xidmət edmiş, yazıçıların əsərlərində daha da yeni məna çalarları qazanaraq cəlallanmış və səlisləşmişdir. Frazeoloji ifadələr adətən semantik stilistik və qrammatik cəhətdən təsnif edilir. Beləliklə, məna və leksik-semantik cəhəti öyrənilir. Buna görə də bu ifadələri hər tərəfli öyrənmək üçün “onların mənşəyinə, mənasına, xüsusiyyətinə, leksik tərkibinə görə təsnif etmək əhəmiyyətlidir” [6,145]. Zakir satiralarında frazeoloji ifadələr semantik məna növlərinə görə müxtəlifdir. Qasım bəy Zakirin satiralarında sinonimlərlə yanaşı, frazeoloji sinonimlər də geniş yer tutmuşdur. Məna çalarlığına, ekspressiv emosional xüsusiyyətlərinə görə böyük əhəmiyyəti vardır. [4,55]. Bu ümumi anlayış ətrafında toplanan bu ifadələrin üslubi xüsusiyyətləri mətn daxilində daha bariz şəkildə meydana çıxır. Məsələn, hicran dağı və firqət odu ifadələrini nəzərdən keçirək:

Nə gərək sevəydi ol bivəfani,

Nə də belə hicran dağı görəydi [3,171]

Və

Firqət odu məni yandırır yaxar,

Sübhü şam didəmdən yanlı yaş axar; [3,222]

Bu misralardakı “hicran dağı” və “firqət odu” ifadəsində ümumi bir məna mövcuddur ki, bi da ayrılıq əzabı mənasına uyğundur. Lakin bu ifadələrin hər birinin özünəməxsus xarakter xüsusiyyəti, incə məna çalarlığı fərqi vardır ki, bu da həmin ifadələrin üslubi mahiyyətini və məna fərqi müəyyənləşdirir. Əgər biz ikinci nümunəni dəyişdirib “Hicran dərdi məni yandırır- yaxar” etsək, burada əvvəlki tərəvət, sadəlik, dil baxımından əvvəlki gözəllik qalmaqacaq. Deməli, ifadənin emosional çalarlığında və obyektiv mənasında kiçik dəyişiklik etmədən hər hansı biri kontekstdə biri digərini əvəz edə bilən sözlərin əsl sinonimlərini tapa bilmərik. Beləliklə, əksər hallarda iki sözün hər cəhətdən qarşılığı ilə əvəz olunmasına təsdiq etmək çətindir.

Qasım bəy Zakirin “Dəvə və Eşşək” təmsilində də bu cür hallara rast gəlinir. Nümunəyə diqqət yetirək:

Karvanda bir dəvə, bir eşşək,

Lağər düşmüş idi mənim yabım tək

Sarğısına əgər vursan yüz şallaq

Götürməzdı ayaq üstündən ayaq [3,100].

...Əlini böyrünə saf vurdu eşşək [3,102].

Göründüyü kimi bu misallarda “Götürməzdi ayaq üstündən ayaq” və “Əlini böyrünə saf vurdu” sinonimləri öz mənə və üslubi çalarlığına, həmçinin emosional rəngarəngliyinə görə bir-birindən fərqlənir. Dilimizdə “ayaq götürmək” frazeologizmi mövcuddur. O, “tez-tez yerimək”, “etmək” məhfumunu verir. Amma “ayaq götürməmək” xüsusilə, “ayaq üstündən ayaq götürməmək” şəklində bir ifadəni “yeriməmək”, “yorulub əldən düşmək anlayışına” yaxın bir mənada işlədilmişdir. Bu beytdə istər cümlənin, sözlün quruluşu, onların eşidilmə ahəngində, istərsə də söz və söz birləşmələrinin mənalarında həyat həqiqətinin daha qabarıq nəzərə çarpdırın bu ifadələr şairi artıq sözlərdən, uzun-uzadı təfərrüardan azad etməklə, mənəni bütün əzəməti ilə verə bilməyə kömək etmişdir.

Qasım bəy Zakir əsərlərinin lüğət tərkibində mühüm yer tutan frazeoloji sinonimlər şeirlərə müxtəlif mənə rəngləri verən ifadəli dil materiallarıdır. Az bir qismi kitab dilindən gələn bu ifadələr təsvir edilən hadisə, şərait, surətlərini xarakteri və asılı olaraq müxtəlif üslub və məqsədlərlə mətndə işlədilmişdir. Q.Zakirin şeirlərində “ölmək”, “öldürmək” anlayışı ilə əlaqədar olaraq işlədilən feili frazeoloji ifadələr bu cəhətdən diqqətəlayiqdir. Canın almaq [3,182], canı çıxdı [3,192], can vermək [3,162], dara çəkmək [3,205], tələf oldu [3,208], ömür başa yetdi [3,193], canımı al [3,190], qanına susamaq [3,176], məmat olmaq [3,51], vasili rəhmət olub [3,89], həqq alsın əlimdən [3,77] “ölüm” məhfumuna sinonim olan 11 frazeoloji ifadənin Zakir satiralarında işlənməsi sinonimlərin üslubi xüsusiyyətlərindən irəli gələn bir haldır. Məlumdur ki, bədii əsərdə eyni söz və ifadələrin təkrar edilməsi əsasən, üslubi cəhətdən ağırlaşmasına, təsir qüvvəsinin azalmasına səbəb olur. Məhz sinonimlərin bu xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq Q.Zakir onların işlənməsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Danışan şəxsin əşyaya və ya hadisəyə münasibətini onun dilinə işlətdiyi sinonimlərdən də bilmək olar. Məsələn: vəfat etmək və məmat olmaq ifadələrində ölümün səbəbi bilinmirsə də şair bu ifadələrin mətn daxilində elə işlədir ki, onun mövqeyi bizə aydın olur. Zakir şeirində belə bir beytə baxaq:

Hər mərizə eyləsələr əlacı,

Ehtiyatın görün, tez olur məmat [3,51].

Verilmiş bu beytdə “məmat olmaq” ifadəsi ilk baxışdan nəzəri heç də cəlb etmir. Bunun səbəbi cümlədə ifadəsini tapmış fikrin özünün sintaktik planda verilməsi və acı gülüş doğura bilməsidir. Şair başqa bir yerdə “Ənisü mehribanım Mehribanda vasili rəhmət olub [3,89] –deyərək “vasili rəhmət olmaq” frazeoloji ifadəsini işlədir. Şair “əlisü mehribanım” frazeoloji ifadəsi ilə Baba bəyə səmimi tərzdə müraciət etsə də, onunla kifayətlənməmiş, “ölmək” məhfumunu yumşaldaraq ona səmimilik donu geyindirmiş, fikrin daha münasib ifadə ilə vermişdir. Şair müəyyən obyektlərə qarşı narazı olduqda, ona hörmət bəsləmədikdə, sinonimlər cərgəsindən təhqir çalarlığını daha bariz əks etdirən sözü seçib işlədir: “Rüsvayi-ələm etdi bizi, Zakira, görüm, Olsun təməmi tezlik ilə sakini-ləhəd. [3,76] bu beytdəki sakini ləhəd olmaq ifadəsi təkcə ölmək anlayışı bildirməklə qalmır. O, eyni zamanda mənfi münasibəti, qarğış, təhqiri də bildirir. Deməli, bədii əsərdə hadisəyə yazıçı münasibəti sinonim sözlərin seçilib işlədilməsində mühüm rola malikdir. Başqa bir yerdə “Belə knyazı həqq alsın əlimdən, mən tutum matəm” [3,77] dedikdə, biz görürük ki, şair” həqq alsın əlimdən” ifadəsini “Allah öldürsün” ifadəsinə tam sinonim götürmüşdür. Bunu ifadənin ardınca gələn “mən tutum matəm” cümləsi də təsdiq edir. “Məhz buna görə də sinonimlərin üslubi məqamlarının müəyyənləşdirilməsində frazeoloji ifadələrin təkcə mənəca deyil, emosional-ekspressivlik nöqtəyi-nəzərindən də məqsəduyğunluğu və yeganəliyi nəzərə alınır” [2,127]. Aşağıdakı nümunəyə diqqət edək: “Çək tiğini, vur boynunu, ey şux, qoy olsun, .Bu Zakiri-xoş-təbü süxəndən sənə qurban!” [3,316]. “Əli Zülfüqarın vursun belinə, Bəlkə elə, pis üzündən qurtulaq”. Bu beytlərdə çək tiğinin, vur boynunun, qurban olsun və Əli Zülfüqarın (xəncərin) vursun belinə, elə, üzündən qurtulaq söz və ifadələri bir-birinin sinonimidir. Həmçinin burada çək tiğini və Əli Zülfüqarı vursun belinə, vur boynunu elə, qurban olsun və üzündən qurtulaq sinonimləri mövcuddur.

Birinci beyt lirik şeirdən, ikinci beyt isə satirik şeirdən götürüldüyündən, ifadə tərinin özündə belə fərq vardır. Bu fərq hər sinonimin arxasında duran incə mənə çalarlığının malik üslubu rəngarənglikdə aydın göstərir. İkinci beyt bir çox cəhətdən diqqətəlayiqdir. Bir beytdə bir fikir ətrafında toplaşan “belinə vurmaq”, “ölmək” və “üzündən qurtulmaq” söz və ifadələri müəyyən ardıcılıqla düzülüş və bir- birini tamamlayır. Birinci misrada qəzəb, hiddət var, lakin hələ nifrət yoxdur. “Bəlkə elə” fikrindən sonra gələn “pis üzündən qurtulaq” ifadəsi ilə biz qarğanın-şəxsin necəliyini bilirik. Bu hissədəki “pis” sözü təkcə “üz” isminə aid olmaqla qalmır, məcazlaşaraq “üzündən qurtarmaq” ifadəsini də təyin edir. Bu yolla “ölmək” məhfumu müvafiq frazeoloji ifadə ilə satira üslubuna uyğunlaşdırılmışdır.

Qasım bəy Zakirin əsərlərində ümumi anlayışların təzadlıq xüsusiyyətlərinin əks etdirən antonimlərə tez-tez təsadüf edirik. Şair müəyyən əşya, hadisə və ya əlamətlərin zidd cəhətlərini qarşılaşdırma yolu ilə oxucuda canlı təsəvvür oyadır, ona güclü təsir göstərir. Məsələn,

Yaxşı gündə mənəm- mənəm deyənlər,

Ovu göydə alıb göydə yeyənlər,

Yaman gündə tamam durub kənarında,

İstər bir fənd ilə özünü qurtarar [3,112].

Burada diqqəti cəlb edin “yaxşı gün” və “yaman gün” ifadələridir. Əgər bu misralardan həmin ifadələri çıxartsaq, buradakı ziddiyyət və qarşılaşdırma da aradan götürülmüş olar. Deməli, Qasım bəy Zakir təsvir edilən şəraiti qabarıq və obrazlı şəkildə vermək üçün həmin ifadələrə müraciət etmişdir. Bədii dilin ən qüvvətli ifadə vasitələrindən olan frazeoloji antonimlər yanaşı yanaşı gəldikdə fikri daha kəskin və təsirli əks etdirir. Zidd məhfumların paralel işlədilməsi müəyyən bir əşya və hadisənin əks qütblərinin bütün təfərrüatı ilə qabarıq şəkildə təsvir edilməsi deməkdir. Frazeoloji antonimlər anlayışın müxtəlif tərəfləri haqqında oxucuya ilk baxışdan müəyyən rəy yaradır, onun müsbət və mənfi cəhətlərini tez və dəqiqliklə görməyə kömək edir. Bu cəhəti şairin, xüsusən, xalq dilindən götürdüyü atalar sözü və ifadələrdə daha çox görmək olur: “Qolumuzdan tutan yox, qıçımızdan qaldıran çoxdur, Bizə qəhət oldu bu ələmdə bir müşkül-kütey knyaz”. Burada “qolumuzdan tutan” (kömək edən) və “qıçımızdan qaldıran” (mane olan) frazeoloji antonimləri qoşa işləmənlə, şair yaşadığı dövrün ziddiyyətli xarakterini açıb göstərmişdir. Nümunə verdiyimiz bu atalar sözünün əsasında qol- qılça, tutmaq (saxlamaq)- qaldırmaq kimi mətni antonimlər durur. Şair öz dövrünün insanları arasındakı antiteza vasitəsilə qarşılaşdırılmış, müqayisə etmişdir. Əsrlərdən bəri dilin lüğət tərkibində özünə yer tutmuş frazeoloji ifadələrin müəyyən bir qismi iki və daha artıq mənada işlənir. “Əl vurmaq” ifadəsinə diqqət edək. Bu frazeoloji ifadələrin nominativ mənəsi “toxunmaq”, “dəymək”dir. İfadəni həmin mənədə Q.□ akirin satirik əsərlərində bir neçə yerdə işlənməmişdir. “Zakirin qətlinə bəsdir nigahın, Əl vurma, qəbzəi-xəncər istəməz”. [3,207]. “Əl vurmaq”

ifadəsinə şairin əsərlərində başqa bir mənada "axtarmaq" mənasında da rast gəlirik: "Həqiqə layiq heç birində görmədim feil əməl, Dedilər ki, var, yoxdur, hər yana mən vurdum əl"[3, 205].

Poetik təfəkkürün məhsulu olan söz sənətində bədii dilin rolu və əhəmiyyəti elə mühüm bir amildir ki, bu bədii ədəbiyyatın özünün yaranmasına bərabərdir. Məhz elə bunun nəticəsidir ki, Q. Zakir frazeoloji ifadələrin mənə növlərindən düzgün ifadəsi sayəsində fikirlərini daha aydın, dəqiq və təbii verməyə nail olmuşdur. Yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatına toxunmayan, onda qidalanmayan, xalqa, xalq dilinə yaxınlaşmaya çalışmayan bir sənətkarı təəvvür etmək çətindir. Lakin bir cəhət var ki, bu yaxınlığı, əlaqəni hərə bir cür başa düşdüyü, anladığı üçün xalq dilindən, eləcə də xalq ədəbiyyatının zəngin xəzinəsindən hər kəs özünəməxsus tərzdə istifadə etmişdir. Bədii söz ustaları xalq dilinin özünü belə inkişaf etdirmiş, ona milli zəmindən doğan kolorit, sadəlik, təbiilik gətirmiş, müasirlərinə və xələflərinə örnək olmuş, böyük irs və yaradıcılıq nümunələri qoyub getmişdir.

Qasım bəy Zakir xalq dilinə həssas tələblə yanaşmış, danışq dilinin əsas və gözəl xüsusiyyətlərini şeirimizə gətirməklə, bədii dilin forma və ifadə vasitələrini inkişaf etdirmişdir. Onun frazeologizmlərdən, atalar sözü və zərbi- məsəllərdən, aforizm və hikmətli sözlərdən, rəvayətli ifadələrdən külli miqdarda istifadəsi sahəsində şeirlərin daha anlaşqılı və oxunaqlı olmuş olması, xalq arasında geniş yayılmışdır. Əlbəttə, istedadın xarakteri və sənətkarlıq xüsusiyyəti ilə bağlı olan bu hal Zakir şeirinin hamısına eyni dərəcədə aid deyildir. Dövrünün bütün hadisələrini təfərrüatı ilə ən ülvi gözəlliklərdən tutmuş niftət ediləcək çirkinlik və eybəcərliklərinə qədər təsvir edən satirik bəzən naturalizmə qapılmış, hətta vulqar söz və ifadələri şeir dilinə gətirərək işlətməkdən belə çəkinməmişdir. Məhz buna görə də onun şeir dili xalq danışq dilinə o qədər yaxınlaşmışdır ki, şifahi ədəbiyyat nümunələrindən çox vaxt seçilmir. Tədqiqatçılardan birinin dediyi kimi onun "əsərlərində xalq poez"iyası nəfəs almaqdadır". [5,44]

Ədəbiyyat siyahısı

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1968.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı, Bakı, 1962.
3. Qasım bəy Zakir " Seçilmiş əsərləri ", Avrasiya Press, Bakı, 2005.
4. Məmmədov N. Müasir Azərbaycan dilində feillərin leksik sinonimliyini. Bakı, 1991.
5. Mustafayev M. Q. Zakirin şifahi xalq yaradıcılığında istifadə üsulu. ADU-nun Elmi Əsərləri. Dil və Ədəbiyyat seriyası. 1964.
6. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966.

Xülasə

Klassik ədəbiyyatın layiqli varisi olan Qasım bəy Zakir XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin yeni keyfiyyətlərlə zənginləşməsində, inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Bədii üslubun yeni janrlarının yaranması, xüsusilə də satirik janr ədəbi dilə yeni keyfiyyətlər-canlı xalq dilinin, xalq yaradıcılığının nəfəsini gətirmişdir. Şairin əsərlərində frazeoloji ifadələrin araşdırılması və tədqiqi linqvistikamız üçün çox lazımlı və aktual məsələlərdəndir. Q. Zakirin əsərlərindən toplanmış frazeoloji birləşmələr şairin özünə məxsus orijinal ifadələrdir. Qasım bəy Zakir şeirlərində, xüsusən satiralarında fikrin qüvvətli, təsirli və emosional ifadəsi üçün frazeoloji ifadə və idiomlardan istifadə etmişdir. Məqalədə sənətkarın yaradıcılığında istifadə etdiyi frazeologizmlər tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: Qasım bəy Zakir, şeirləri, təhlil, məcazlar, frazeoloji birləşmələr

Frazeologys in creativity of Gasim bey Zakir

Summary

Kasym Bey Zakir, Honored Successor of Classical Literature, played a special role in enriching new qualities in the Azerbaijani literary language of the 10th century. The emergence of new genres of artistic style, in particular satirical genre, brought new breaths to the literary language - the lively folklore and folk creativity. Investigation of frazeological expressions in the works of the poet is a very important and urgent issue for our linguistics. Frazeological bindings collected from G. Zakir's works are the original expressions of the poet. Qasım bey Zakir used frazeological expressions and idioms for strong, effective and emotional expression of the idea in his poems, especially in his satirical poems. In the article investigated frazeologisms used by the poet in his work.

Key words: Qasım bey Zakir, poems, analyzes, texts, frazeological bindings

Rəyçi: prof. Yadigar Əliyev

Mehdiyev Firuz

MƏTN DİLÇİLİYİ

Mətn dilçiliyi müstəqil elm sahəsi kimi keçən əsrin 60-70-ci illərində meydana gəlmişdir. Müstəqil elm sahəsi kimi fəaliyyət göstərməyə başladı.

Burada həm ədəbiyyatşünaslığın həm psixologiyanın həmçinin də sosiologiyanın xarici bir faktor kimi müəyyən rolu vardır.

Əlbətdə ki, tərcümə nəzəriyyəsinə və dilin tədrisinin metodikasına da istisna etmək lazım deyildir. Təbiidir ki, heç bir elmi istiqamət boş yerdən yaranmır. Müasir nəzəriyyəçilər hələ antik dövrün fikir sahibləri natiqlik sənəti ilə məşğul olarkən mətnin araşdırılmasında iki elmi fikir söyləmişdilər.

Ünümüylətlə antik dövrdə mətn haqqında danışarkən, əsasən, bir sıra məsələləri önə çəkirdilər.

Nitqə aid mövzunun tapılması.

Nitq materialının yerləşməsi.

Sözlə ifadə.

Yaddasxalama.

Tələffüz.

Antik dövr filosoflarından Aristotel, Platon və Demokrit bu barədə geniş və kəskin diskusiya aparmışlar.

Dilçilikdə özünəməxsus böyük kəşflər XIX və XX əsrlərə aiddir. Hər şeydən əvvəl bu dilin strukturu məsələsində özünü göstərməyə başladı. Bu sahədə sanballı fikir söyləmiş dilçi alimlərdən İ. A. Boduen de Kurtene, F. Fortunatov, F. de Sössür, O. Espiri göstərmək olar.

Struktur cəhətdən yanaşdıqda ən yüksək araşdırma cümləyə xasdır.

1928-ci ildə isə V. Propp nağıllardakı mətnləri araşdırarkən hiss etdi ki, cümlə özlüyündə hələ müəyyən fikrin formalaşmasında fikir bitkinliyini tam ifadə etmir. Müəllif o nəticəyə gəldi ki, fikrin tamamlanması üçün, daha əhatəli, məzmun üçün yeni mövqedən çıxış etmək lazımdır. Digər bir rus alimi A.M. Peşkovski bu prinsiptən çıxış edərək dildə cümlədən böyük daha mürəkkəb bir vahidin olduğunu qeyd etdi.

1952-ci ildə məşhur amerika linqvisti Z. Harrisin diskurs haqqında işi işiq üzə görür. Elə bununla damüasir mətn dilçiliyi meydana çıxır.

Z. Harrisin əməyi nəticəsində seqmentləşmə, təsnifat və distribusiyaya kimi bilavasitə tekstə aid olan məsələlər qeyd edildi.

Alman alimi H. Plett belə hesab edir ki, mətn haqqında elm özündə üç əsas cəhəti birləşdirir: mətn nəzəriyyəsi, mətn haqqında tətbiqi elmlər və mətnin təhlili.

Mətn nəzəriyyəsi dilçilik nəzəriyyəsinə, ədəbiyyat nəzəriyyəsinə əsaslanır. Mətn dilçiliyi elm kimi stilistika ilə, qrammatika ilə sıx zlaqə təşkil edir.

Mətn dilçiliyinin tədqiqatı onu göstərir ki, nisbətən müasir araşdırma sahəsi olan bu problemin tarixi o qədər də deyildi kimi cavan deyildir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi zaman-zaman bu sahə ilə müəyyən dərəcədə məşğul olmuşdular.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ akademik Vinqradov bildirdirdi ki, mətnin yaranması qanunauyğunluqları dilçilik haqqında elmin bir şöbəsi olmalıdır. Bu sahədə tədqiqatlar iki istiqamətdə aparılmalıdır. Birinci istiqamət özündə mətn qurulmasının qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmaq üçün təhlillər aparılmalıdır.

İkinci istiqamət isə müəyyən mətn kəsiyinin linqvistik – üslubunun müəyyənlişməsi ilə bağlıdır. Mətn ilə münasibətdə dil və nitqə aid olanlar tam şəkildə aydınlaşdırılmalıdır.

Mətnin öyrənilməsində, əsasən, iki üsul özünü göstərir. Birinci – pozisiyalı yəni mövqeli, ikincisi isə kommunikativ yəni əlaqəli. Qeyd etdiyimiz bu prinsip mətnin bütöv obyekt kimi spesifik xüsusiyyətlərini açıq şəkildə şərtləndirir. Bu yanaşma mətni bir bütöv kimi qəbul etməyə imkan verir.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsinin formalaşmasına təkan verir. Mətn cümlə birliyidirmi, sualının həllində qeyd etdiyimiz amillər əsas rol oynayır.

V.Q. Admoni abzasın öyrənilməsini ön plana çəkir. Onun təsəvvürünə görə mətn özlüyündə mənə və tematik birlikdir.

Mürəkkəb sintaktik bütövün və yaxud mətnin deyil abzasın cümlə ilə müqayisədə daha böyük sintaktik vahid kimi müəyyənlişməsinə diqqət yetirmək lazımdır.

Dilçilik ədəbiyyatında əksər hallarda belə dir nəticə çıxarırlar ki, nitq vahidi kimi abzasın öyrənilməsi daha geniş nəticələrə gətirib çıxarır.

Dilçilərdən bir qismi mürəkkəb sintaktik bütövlə abzas arasında fərqi izah etməyə çalışırlar, bəziləri isə belə yanaşmanın düzgün olmadığını qeyd edirlər.

Ancaq məqsədə uyğun o olar ki, mürəkkəb sintaktik bütöv abzasla eyniləşdirilməsin. Bunlar nə qədər bir biri ilə əlaqədə olsalarda müxtəlif səviyyəyə malikdirlər.

Rus dilçilərindən A.N. Peşkovski də abzası mürəkkəb sintaktik bütövlə eyniləşdirməyin əleyhinədir. Öz fikirlərində o, abzasın sintaktik kateqoriyalar cərgəsinə aid edilməsinin mümkün olmadığını qeyd edir. Abzas, əsasən, mətnin müəyyən bir məqamında ona uyğun ola bilər.

Kolşanski qeyd edir ki, abzas mətnin, belə demək mümkünsə, bir elementidir.

Bütün bu qeyd edilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, mətn məzmunu abzas şəklində özünü göstərməlidir. Hər hansı bir mətnin abzaslarla verilməsi müəyyən edilirsə abzasın sərhədləri mətnin ümumi fabulasına uyğun olmalıdır. Mətnlə abzasın vəhdət münasibəti bu prinsip əsasında mövcud olmalıdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mətnin məzmununa daxil olan abzas şifahi nitqdə müəyyən rol oynamaqla yanaşı nisbətən bir sıra məhdudiyətlərlə qarşılaşır, çünki şifahi nitqdə formalaşarkən müəyyən ekstralinqvistik köməkdən də istifadə edir. Bu ekstralinqvistik amilə dərin pauzaları göstərmək mümkündür.

Akademik Kamal Abdulla danışanın ton və intonasiyasını bu qəbildən olan ekstralinqvistik faktorlardan hesab edir. Aydınır ki, nitq aktı zamanı göstərilənlərin hər biri özlüyündə ayrı-ayrılıqda, həm də kompleks şəklində özünü biruzə verir.

Dilçi alimlərin qarşısında belə bir sual durur: geniş və mürəkkəb sahə olan mətnin elmi təhlilinin aktuallığını və zəruriliyini nə təşkil edir, bunu necə əsaslandırmaq lazımdır. Əsas mövzu budur: cümlədən yüksək duran dil vahidi mövcuddur.

Bir sıra dilçilər maksimum həddi cümlə ilə müəyyənlişdirirlər. Müəyyən meyarlar olmadan bu barədə fikir söyləmək mümkün deyildir. Cümlənin semantik natamamlığı, mətnin isə semantik bütöv kimi izah etmək qabiliyyəti təbii ki, başlıca amil hesab edilməlidir. Məhz bu nöqtəyi nəzərdən yanaşmaqla mətn və cümlənin semantik strukturunu müəyyən etmək mümkündür. Məsələyə bu cür yanaşdıqda cümlənin və mətnin sərhədlərini müəyyən edərək onlar arasındakı vəhdəti başa düşmək mümkündür.

Mətn də cümlə kimi sintaktik kateqoriya olduğuna görə cümlənin bəzi müəyyən əlamətlərinə malik olur. Burada sintaktik kateqoriya da öz quruluşunda bir sıra elementləri saxlayır. Mətn struktur baxımından tamamlama amilidir. Bu isə müəyyən dərəcədə həmin mətnin mahiyyətinə həm də kommunikativ təməllə ziddir. Ona görə ki, kommunikativ akt iştirakçısı olan, informasiya çatdırma məlumatı ötürərkən həmin məlumatı bitirmək funksiyasını da öz üzərinə götürür. Bir sıra dilçilər bunu belə aydınlaşdırırlar mətn də cümlə kimi bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Mətnə də başlanğıc, orta və son mərhələ kimi epizodlar mövcuddur.

Mətnin xarakter verilən məlumatı müəyyən hissələrə bölməyə imkan verir.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

Abdulla K. Azərbaycan dili sintaksinin nəzəri problemləri.

Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1977.

Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı, 1972.

Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, 1974.

Cavadov Ə.M. Mətn və cümlədə sözlərin sırası. Bakı, 1973.

Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 1981.

Rəcəbli Ə. Struktur dilçilik. Bakı, 2005.

Абдуллаев К.М. Лингвистика текста. Баку, 1982.

Резюме

научной статьи по лингвистике текста, автор научной работы – Мехтиев Ф.Н.

В данной статье рассмотрены этапы развития лингвистики текста как самостоятельной научной дисциплины.

Изложены взгляды выдающихся учёных лингвистов акцентирующих внимание различных сторон текста как элемента системы коммуникации. Представлен анализ многозначной классификации понятия «текст». Предложение и абзац рассматривается как стилистико-коммуникационная единица текста. В заключении рассказывается о том, что текст, как и предложение, имеет ряд особенностей.

Ключевые слова: лингвистика текста, коммуникация, классификация, предложение, абзац, стилистико-коммуникационная единица текста.

Annotation (summary)

Scientific article on text linguistics, the author of the scientific work – Mehdiyev F.N.

This article describes the stages of development of text linguistics as an independent scientific discipline. The views of prominent linguistic scientists emphasizing various aspects of the text as an element of the communication system are presented. The analysis of the multivalued classification of the concept “text” is presented. The sentence and the paragraph are considered as a stylistic-communication unit of text. In conclusion, it is told that text, like the sentence, has a number of features.

Keywords: text linguistics, communication, classification, sentence, paragraph, stylistic-communication unit of text.

Məmmədrzayeva Aysən Allahverdi qızı 5

ƏSƏRLƏRDƏ DEGENERATİV ZAMAN ANLAYIŞI

Zaman həyatın özüdür. Bizim saatla, dəqiqə ilə, saniyə ilə ölçüb-biçdiyimiz məqamdır. Bizim bütün gün ərzində yaşadığımızın hamısı müəyyən zaman kəsiyində baş verir. Zaman - vaxt heç bir zaman dayanmır. Amma həyatda yaşayan canlı və cansız varlıqlar üçün zaman bitə bilər. Necə? Çox asan bir əşyanın sınıması, insanın və ya heyvanın ölməsi onlar üçün zamanın dayanması deməkdir. Hətta dünya dağılsa belə zaman dayanmır. Çünki dünya kainatın bir parçasıdır. Bəs dayanmayan zaman ədəbiyyatda necə özünü müəyyən edir? Necə olur ki, zaman dayanır? Eyni şəxs ölərkən yenidən dirilir? Əlbəttə ki, buna çox sadə bir cavab vermək mümkündür. Yazıçı qarşısında qanun yoxdur. Onlar əsərlərində həyatın qoyduqları qanunları poza bilərlər, yeni qanunlar yarada bilərlər. Keçmiş bu günə gətirib zamanı dəyişə bilərlər. Bunu da yalnız yazıçı təxəyyülündə nəyi oxucuya necə çatdırmaq istədiklərini oxumaqla, təhlillə anlamaq olar. Mifoloji zaman - elmi dildə desək, həyatda heç bir realılıqla əlaqəsi olmayan, yalnız insan təxəyyülündə canlanan dövr deməkdir. Yazıçı bunu istədiyi kimi dəyişir. Özü görmək istədiyi yaratmaq istədiyi zamanı yaradır. Bir həqiqət də vardır ki, bu qədər çətinlik nəyə lazımdır? Bəlkə də həyatı olduğu kimi dərk etməyən şəxs əsəri oxuduqda hadisələri təxəyyülündə canlandırır, nəyin həqiqət, nəyin yalan olduğunu anlamaq bilir.

Bu zaman müxtəlif formalarda ola bilər: mifik zaman, fantaziyalar, zaman dekonstruksiyası, zaman degenerasiyası, epik zaman və s. Bu zaman kəsiklərində istənilən dəyişikliklər etmək mümkündür. Amma yazarkən yazıçı ilk öncə oxucunu nəzərdə saxlamalıdır. Hər bir oxucunun şəxsi düşüncəsinin olduğunu, verilən mövzunun hər kəs tərəfindən necə qavrayacağını unutmamalıdır. Ona görə də mövzu elə qurulmalıdır ki, yazıçının çatdırmaq istədiyi ideyanı hər bir kəs anlasın. Əsərlər oxucuya əsasən üç zamanla verilir: 1 - əsər yazarkən hansı zamana müraciət olunub? 2 - yazıçının yazdığı zaman 3 - əsərin oxunma zamanı (Akteş, 1984; 113-114) İlk zaman hadisənin özünəməxsus həqiqətləri ilə ortaya çıxır. Yəni yazıçı o dövrü real müşahidə etmədiyi üçün yalançı zaman adlanır. 2-ci zamana da biz həqiqətlə yanaşa bilmirik, çünki yazıçı yenə də görmədiyi zamanı əks etdirir. Üçüncü zaman kəsiyi də birincilərdən qaynaqlanır. Amma burada gerçəklik var. Bu gerçəklik yazıçının bu gün görmək istədikləridir. Oxucusunun oxuyaraq nəticə əldə etdiyi, ideyanı həyata keçirdiyi zaman. Bəs bu an yazıçı hansı zamana müraciət edə bilər? Zaman degenerasiyasına, zaman dekonstruksiyasına, mifoloji zamana və s. Zaman degenerasiyası nədir? Degenerasiya - insanın yenidən doğulması deməkdir. Bu termin tibbi termin olsa da, ədəbiyyatda da bir termin kimi özünə yer tapmışdır. Əsərlərdə degenerasiya nə ola bilər?, bu terminin obrazlılıqla nə əlaqəsi?, degenerativ zaman nədir? Bu zaman əsərlərdə özünü necə biruzə verə bilər?

Ümumiyyətlə, degenerasiya ədəbiyyatda cəmiyyətin ictimai müvazinətinin ruhi cəhətdən pozulması, bərpa olunması zaman xaricində mümkün olan deməkdir. Bu mövzuda yazılan əsərləri qarşı-qarşıya qoyarkən fərqli ünsürlər ortaya çıxır. Eyni mövzu müxtəlif əsərlərdə özünü müxtəlif formalarda göstərir. Bu zaman anlayışının araşdırarkən, dekadeizm adlanan cərəyan insan beynində canlanır. Dekadeizm XIX əsrin əvvəllərində Fransada mövcud olmuşdur. Bu sözün mənası ruhun çöküşüdür, insanların həyata, dünyaya, xoş gələcəyə inamının ölməsi deməkdir. Zamanında heç də hamı tərəfindən qəbul olunmayan dekadeizm imperalizm dövrünün mürtəcə cərəyanı kimi inkar olunmuşdur. Əziz Mirəhmədov "Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti" kitabında dekadeizmi belə xarakterizə edir: "Əksər hallarda ictimai həyatdan uzaq, xalq mənafeyinə xidmət etmək istəməyən sənətin təbliği, mövhumat və xürafat, dünyanı təbiət xaricindəki qüvvələrin idarə etməsi haqqında cəfəngiyyətə inam, ifrat fərdiyyətçilik, sadə əmək adamlarına nifrət, "incə" hissələrlə əylənmək, ölümü, pozğunluğu və əxlaqsızlığı tərənnüm etmək, zahiri gözəlliyə və bədii formaların ala-bəzək olmasına çalışmaq və s. cəhətlər dekadeizmin başlıca xüsusiyyətləridir." (6, s.2) Məsələn, Anarın "Göz muncuğu" və "Otel otağı" əsərlərində diqqət etsək, görərik ki, eyni mövzuya əsərlərdə fəqli istiqamətlərdən yanaşılıb. "Göz muncuğu" əsərində bir hadisənin eyni qəhrəman tərəfindən yaşandığı halda, "Otel otağı" əsərində müxtəlif şəxslər yaşayır. Həyatdakı bütün hadisələr zamandan asılı olmadığı kimi əsərdəki - yalançı dünyadakı hadisələr də istənilən formada üç zamanın bir əsərdə və ya bu günün keçmişə, keçmişin bu günə gətirilməsi zamandan asılı deyil. Bu zaman pozulması, yəni degenerasiya heç də əsərin zəif alınacağına səbəb olmur.

Degenerasiya insanın öldükdən sonra doğulması, həyata qayıtmasıdır. Bu əsərlərdə də özünü göstərir. Məsələn "Dədə Qorqud" dastanında Şöklü Məlik obrazı. Bu obraz dastanda beş boyda göstərilir. Hər birində oğuzların daxili düşməni, onları məhv etmək əzmi, döyüşlərə getmək və döyüşmək Şöklü Məliyin qarşısına qoyduğu məqsəddir. Bəs burada yenidən doğulma nədir?

Əlbəttə ki, yenidən doğulma var. Hər boyun sonunda döyüşə gedən Şöklü Məlik oğuzların birliyini məhv edə bilmir, nəticədə özü məhv olur - ölür. Və digər boyda yenidən canlanır. İ. Sıxlının "Dəli Kür" romanında degenerativ zaman kəsiyi insanların ya həqiqətən ya da dolayısı yolla eyni həyatı yaşamaları və ya yenidən dünyaya gəlmələri ilə yazıçı təxəyyülündə nəyi canlandırmaq istədiklərini anlamaq üçün əsərin mövzusunə və ideyasına baxmaq kifayətdir.

Əsərləri oxuyarkən hər birində üç zaman görürük. Birincisi obrazların öz zamanları, yəni hər şey onların yaşadıkları həqiqi zamanları - hansı ki, müsbət və mənfi qanunları ilə onlar üçün qoyulmuş həqiqi zamandır. İkincisi degenerativ zaman. Bu zaman artıq məhv olmuş və arzuları və istəkləri parçalanmış bir yolla rastlaşır. O da Tanrının ona verəcəyi yeni bir zaman kəsiyidir. Və məhv olmuş, həyatı sönmüş obraz canlanır, ona verilən ikinci zaman, yəni degenerativ zaman yaranır. "Göz muncuğu" əsərində bu zaman obraz yeni bir həyata atılır. Əsərdə açıqlığı ilə verilməsə də, amma dolayısı yolla obrazın vaxtilə mənfi xüsusiyyətlərə malik biri olduğunu müəyyənləşdirir, amma sonradan dirildikdən sonra qəlbindəki şər qüvvələri məhv etməyə çalışır. Keçmişini unudub yeni həyata qayıtmaq istəyir, lakin keçmiş - şər qüvvə onu rahat buraxmır. Bu zaman üçüncü zaman yaranır: ya keçmiş unudub yeni ideyalarla yaşamaq, ya da keçmişin qanunlarının təkrar etmək. Bəlkə də o qonşusunun qızı ilə xoşbəxt ola bilərdi, seçimi edə bilərdi, amma o hadisədən sonra da hər şey dəyişib dəyişmədiyini yazıçı oxucu qarşısında sual kimi qoyur. "Otel otağı" əsərində isə bu hadisəni yaşayan eyni insan deyil, müxtəlif dövrlərdə yaşayan, lakin eyni taleli insanlardır. Əsəri oxuyanda keçmişlə bu gündə yaşayan ziyalıların eyni həyatı paylaşdıqlarını görürük, amma hələ gələcək zaman var. Artıq bu zaman ümid zamanıdır. Hansı ki, bir gün gələcək. Hər şey tamam fərqli olacaq.

Digər bir əsər Y. Səmədoğlunun "Qətl günü" əsəri də bu qəbildəndir. Yəni degenerativ zaman - keçmiş, bu gün və gələcək eyni anda canlandırılır. Bu romanda yazıçı daxili monoloqları müəllif təhkiyəsi çərçivəsində yerləşdirərək əsərin əhatə

dairəsini daha da genişləndirir. Əsərdə qəhrəmanın daxili aləmi incəliklərinə qədər işıqlandırılır, həm də onun yaşadığı mühit münasibətdə olduğu adamlar psixoloji təhlilə cəlb edilir. Yəni müəllif aparıcı qəhrəmanla bərabər digər surətlərin də hiss-həyəcanlarını əks etdirmək imkanı əldə edir. "Qətl günü" romanında gərgin nöqtə seçilmişdir: "Qətl günü" üç dövrü — qeyri-müəyyən qədim dövrü, bizə yaxın dövrü və cəmiyyətin bu gününü əhatə edir. Eyni zamanda, roman daxilində hər dövrün öz romanı var. Birinci dövrlə bizi Sə'di Əfəndinin romanı, ikinci dövrlə Sə'di Əfəndinin gündəlikləri tanış edir; üçüncü dövrə aid mə'lumatı Xəstənin — şərti müəllif obrazının, yazıçı-tənqidçinin nitqindən, daxili monoloq və dialoqlarından alırıq və beləliklə, bir romanda üç romanla tanış oluruq: başı qızıl teştə satqın şairlərə təqdim edilən şairin romanı, Sə'di Əfəndinin romanı və xəstə yazıçı-tənqidçinin romanı. Hər üç roman pillə-pillə bir-birini tamamlayır və əsas fikir hər üç dövrə aid nümunə-paralellərlə təsvir edilir. Hər üç dövrün — hər üç romanın əsas qəhrəmanları xalq kütlələri və görkəmli sənət adamlarıdır. Əks qütblə hakim təbəqə nümayəndələri, hökmdar, onun vəziri, Salahov və Muxtar Kərimli kimilər durur.

Romanda əbədi Xeyir-Şər mübarizəsi ortaya qoyulub. Bu mübarizə bəlkə elə dünyanın yaranışından üzü bəri gələ-gələ bitmək bilmir. İctimai quruluşlar, cəmiyyətlər və saysız-hesabsız insannəsilləribir-birini əvəz edir, amma mübarizə davam edir. Hər dövrün, hər epoxanın, bəlkə də hər günün öz Hörmüzü və Əhriməni olmuşdur. Bu əbədi döyüşdə həmişə Şər güclü olmuş, amma bəşəriyyət Xeyirə, İşığainam bəsləmişdir. "Qətl günü" də mənada bu istisna deyil və bu mövzu -Xeyir-Şərmübarizəsi onun da başlıca konflikt kimi müəyyənləşə bilər.

Ancaq romanın mahiyyətini yalnız bu istiqamətdə öyrənmək doğru olmazdı. Doğrudur, romanda Şər həmişə aparıcı qüvvədir - yazıçı sanki bir-birini təkrar edən üç dövrdən söz açır - hər dəfə məmləkətin gözəl isanları məhv olur, şairlər edam olunur, kütləvi insan qırğınları baş verir, şər meydan sulayır sanki Dünyanın Xeyir-Şər mübarizəsi eləbumodell üzərində qurulub. Ancaq Şərin törədiciləri olan qüvvələr bircə-bircə tarixin yaddaşından silinir, gözəl insanlar isə tarixə, yaddaşə köçürlər. Yusif Səmədoğlunun "Qətl günü"ndə eyni model təkrar olunur. Bəs əgər təkrar olunursa, onda bu əsər hansı bədii özəlliyə seçilir? Həmin əbədi mövzuya Y.Səmədoğlu orijinal tərzdə yanaşmışımı? Dünyanın əbədi modelində yeni olan nədir?

"Qətl günü" müasir dövrü əhatə edən əsərdir, bu günün, zamanın romanıdır. Tarixi keçmiş bu əsərdə müasirliyə xidmət edir. Bütün hadisələr, xarakter və obrazlar bir-biri ilə möhkəm bağlı olub, müasir insanın səciyyəsinə aydınlaşdırır. İctimai məzmunu, quruluş, forma, dil xüsusiyyətləri sübut edir ki, əsər monolit əsərdir və yazıçının humanist fikirlərinin, bəşəri sevgisinin təəcəssümü, insanı saflaşdırmaq, kamilləşdirmək istəyinin — yüksək idealın böyük sənətkarlıqla ifadəsi yolu ilə yaranmışdır. Bəşəriyyət tərəqqiyə, sivilizasiyaya doğru irəliləyir, insan zəkasının yaratdığı nəsnelər çox şeyi dəyişdirir, ancaq insandakı əzəli-əbədi xasiyyətlərin bir çoxu dəyişilməz qalır. Dünya yenə gücün, zorun, mənən-mənəmliyin, işğalçı müharibələrin cəngində inləyir. "Qətl günü" romanı bu mənada bir çağırış-harə təsir bağışlayır. İnsan həyatındakı ahəngdarlıq, ritm və harmoniya pozulanda o, nəfsin, tamahın və qəbahətin qulu olur.

Hər üç əsəri: "Göz muncuğu", "Qətl günü", "Otel otağı" əsərlərində paralellər çoxdur. Lakin son anda bu paralellər qırılır və paralel inkişaf etməli olan xətlər birləşərək, üç dövrün, üç əsərin vahid xətti kimi, yazıçı ideyasının parlaq ifadəsinə xidmət edir. "Göz muncuğu" əsərini oxuanda iki yol arasında qalırsan. Ya ölmüş bir şəxsin məhşər ayağında etdikləri səhvlərə görə cavab verməsi, ya da sadəcə olaraq ruhun bədənə ayrılaraq keçmişə qayıdıb yaşadığı həyata öz gözü ilə baxması. Bəlkə də bu əsərdə bu hadisələrin hər ikisi də mövcuddur. Obraz məhşər ayağında ikən cəza olaraq keçmişinə göndərilir ki, etdikləri səhvləri öz gözləri ilə görsün və cəzasının nə qədər ağır olacağını anlasın. Bəlkə də obraz həyata qayıdaraq səhvlərini düzəldib həyata yenidən başlama şansı verilir. Həyatını, ona verilən vaxtı degenerasiyaya uğradan bu şəxs çox peşmandır. İkinci həyatı arzulayır. Lakin baş verən hadisələrin olub-olmaması dəqiq deyil. Bu əsərin bu üslubu bugünkü ədəbiyyatın qanunudur. Əvvəl və sonu bilinməyən əsər yaradaraq nəticəni oxucuya həvalə etmək, bu da bir priyomdur. Oxucunu nəticə çıxararaq özünü də tərbiyələndirmək

Doğrusu, bütün bu fəlsəfələri, Xeyir və Şər mübarizənin məsələlərini kənara qoyub, Əhlimana sadəcə bir insan kimi baxanda düşünürsən ki, onun ölümündən savayı yolu yoxdur. Çünki bu boyda yükə, fərqliliyə, başqılığa dözmək mümkünsüzdü. Təbiətin ona verdiyi, sonralar insanların, mühitin alışırdığı, dərinləşdiriyi əbədi bir bəla ilə yaşaması çətin idi. Ona görə də yaşamadı! Allahın ona göndərdiyi yeganə xilas Ay qızını buraxandan, məhv edəndən sonra yaşaması üçün səbəb qalmamışdı. ....Aydanın yanında cəmədi sərləndi yanında!

Bu da bir zaman degenerasiyası. Özünü həyatda tapa bilməyən qəhrəman məhvə doğru addımlayır, düşdüyü bələnin içindən xilas ola bilmir. Nə qədər çalışsa da, mübarizə aparsa da, keçmişini onu izləyir. İnsanı məhvə doğru aparən hadisələr və bu yoldan nə qədər axtarsa da tapa bilmədiyi çıxış yolu və nəticəni ölümə gördüyü sonluq. Oxuyucu əsəri oxuyarkən ilk fikri belə ola bilər. Ölü də dirilərmə? Bu fantastik əsərdir, oxumağa dəyməz. Lakin "Qurani Kərim" kitabında İsa peyğəmbərin ölümləri diriltməsi haqqında ayəni bilirsən, burada fantastik heç bir fikir yoxdur. Sadəcə olaraq həyata yenidən qayıdaraq keçmiş səhvlərini düzəltməklə nəyə nail olmaq üçün yazıçıların bir priyomudur.

Anar tədqiq etdiyi bir əsərdə yazır: "Qətl günü" — çətin əsərdir. Roman ilk oxunuşdan bəlkə də dərk olunmur. Dərini müəllif qayəsi yüngül, asan oxunuşla açılır." Romanın quruluşunu düzgün dərk etməkdə isə onun qaldırdığı problemləri düzgün anlamaq daha çətin olar. Nə üçün son dövr Azərbaycan ədəbiyyatında yazılan əsərlərdə bu cür mövzuların üstünlük təşkil etməsinə anlamaq çətin deyil. Çünki bu dövrün qanunlarına baxdıqda həyatın özünün degenerasiyaya uğradığının şahidi oluruq. Axır zamanda insanların böyük əksəriyyəti darvinist diktatorluğun bu dəhşətli təzyiqinin təsiri ilə böyük əxlaq çöküntü yaşayır. Cinayətlərin, müharibələrin, zülmün, azgınlığın və əxlaqsızlığın baş verdiyi və getdikcə yayıldığı bu dövr bütün ideoloji əsasını darvinizmdən alır. İnsanlar "heyvandan" əmələ gəldiklərini düşündükləri üçün darvinizmin əsasını təşkil edən "güclü zəiflər" yalanına kor-koranə inandırıldıqlarına görə bunu sosial həyata tətbiq etməkdə gecikməmişlər. Beləliklə, dövrümüzə yaşanan insafsızlıq, vəfasızlıq, acgözlük, mənfəətçilik, etibarsızlıq, amansızlıq və düş-mənçiliyin ən əsas mənbəyi, müharibələrin, əxlaqsızlığın, degenerasiyanın səbəbi darvinizmdir.

Bədii əsərlər də bu degenerasiyanı aradan qaldırmaq üçün bir priyomdur. Oxucunu öz əli ilə məhv edilməkdən xilas etmək. Doğru saydıqlarının yalnız olduğunu göstərmək. Nə qədər çalışsa da, fəlakətə sürükləndiyini dərk etməmək. Bədii əsər oxucuya bunu üçün lazımdır. Həyat həqiqətlərini bədii obrazlarla əks etdirmək.

Yazıçı təxəyyülü, oxuculara çatdırmaq istədiyi fikir və bunun üçün tapdığı yollar müxtəlif olur. Əgər bir insan və ya cəmiyyət Allahdan qorxmada bütün qanunları tapdayarsa, yaxşılığa doğru irəliləyən hadisələrin qarşısını alarsa, bir ölkənin

çişəklənməsinə və bir şəxsiyyətin həyatına qarşı hər cür əxlaqsızlığı və pisliyi qorxmada və nəticəni düşünmədən edən insanlar cəmiyyəti sürətlə degenerasiyaya uğradırlar. Dinsizlik hər hansı bir sərhəd tanımadığı üçün cəmiyyətdəki bütün insani hissləri öldürür və qorxunc degenerasiyaya səbəb olur. Dinsiz cəmiyyətdə dinin insanlara gətirdiyi ədalət, mülayimlik, tərbiyə, mərhəmət və sevgi qətiyyən yoxdur. Ona görə, dinsizlik cəmiyyətdəki degenerasiyanın əsas mənbəyidir.

"Qurani-Kərim"də deyilir: "Kitab əhlindən elə bir kəs olmaz ki, ölümündən əvvəl ona iman gətirməsin, lakin o, qiyamət günündə onların əleyhinə şəhadət verəcəkdir".(4, Nisa surəsi, 159)

Ədəbiyyat

1. Anar. "Otelotağı" Bakı.1981
2. Anar "Gözmuncuğu", "Azərbaycan" jurnalı 2014. №11
3. Kazımov Q. "Sənət düşüncələri". Bakı .1997.
4. "Qurani-Kərim" 1997
5. "Kitabi-Dədə-Qorqud" dastanı Bakı.Qızıl Şərq mətbəəsi.1988
- 6.Mirəhmədov Ə.Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı, Maarif, 1988
7. Nəzərova A. "Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğəti" Bakı
8. Salamoğlu T. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı. BQU.2008
9. Səmədoğlu Y. "Qətl günü" romanı. Bakı."Qanun" nəşriyyatı. 1987
10. www.literature.az "Dekandeizm" anlayışı və onun ədəbiyyatda təzahür formaları səh. 2

Açar sözlər: zaman, degenerasiya, roman, həyat, fikir, obraz, xarakter

Key words: time, degeneration, novel, life, thoughts, images, character

Ключевые слова: время, вырождение, роман, жизнь, мысли, образы, характер

Resume

The article provides information about the concept of modern Azerbaijan literature during a degenerative time. During the destruction of life that a recovery is possible, but degenerative. Many works were written on the subject. These works were considered and analyzed in the article. Speaking of which, what does suggest that defined the idea of the writer. The influence of mythical times on today's literature has been studied. Today, in the works written in the literature, the degree of self-consciousness shows how much time has played a role in this change. The reflections of reality in the myth are studied. This article considers the mythical works and the time in these works in detail.

Резюме

В статье современное время в Азербайджанской литературе понятие дегенеративного времени одного из времени дается информация о. Дегенеративное время жизни уничтожения, но восстановление возможно, один срок. На эту тему написаны многочисленные произведения. В статье эти произведения были изучены и проанализированы. Говоря о том, что действительно предполагает, что определило идею писателя. Влияние мифических времен на современную литературу было изучено. Сегодня в работах, написанных в литературе, степень самосознания показывает, сколько раз сыграло роль в этом изменении. Отражения реальности в мифе изучаются. В данной статье подробно рассматриваются мифические произведения и время в этих произведениях.

Sevinc Sadıqova

ƏDƏBİ DİLDƏ ARXAİKLƏŞMİŞ HAL-VƏZİYYƏT FEİLLƏRİQƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNDƏ

Hal-vəziyyət feilləri linqvistik ədəbiyyatda əşyanın aldığı vəziyyəti, əlaməti, keyfiyyəti, kəmiyyəti, insanın hiss-həyəcanını ifadə edən feillər kimi (1,s.204;2,s.161;3,s.91) səciyyələndirilir. Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən hal-vəziyyət feillərinə misal olaraq acımaq (ürəyi yanmaq, yazığı gəlmək), ağırramax (hörmət göstərmək, hörmətlə qarşılamaq), alabaydax olmaq (rüsəy olmaq, biabır olmaq), alacalammaq (gözlərin hədəqədən çıxması, böyüməsi), alızdamax (xəstələnmək), alısınnamax (yaxşılaşmaq, inkişaf etmək), arrammax (utanmaq, xəcalət çəkmək), avazımax (həyəcandan, qorxudan rəngi qaçmaq, rəngi ağarmaq), avırtıdaxlamax (kəkmək), aynımax (böyümək, artmaq), bağanığı yarılmaz (qorxmaq), barrammax (köhnəlmək, keyfiyyətdən düşmək, köhnəlmək nəticəsində kiflənmək), basaratı bağlammax (özünü itirmək, tutulmaq, keylənmək), bay olmaq, bayımax (yarımaq, bəxti üzünə gülmək), bayındırmaz, bayımmaz//boyummax (varlandırmaq, varlanmaq, bəxti üzünə gülmək, xoşbəxt olmaq), beyni qızmaq (əsəbiləşmək, özündən çıxmaq), bordaxlamaq// bordamax (kökəlmək// kökəlmək), buanqılamax (xəstələnmək, halsızlaşmaq), buyuxmax (qorxaraq, vahimələnrək özünü itirmək, döyükmək, ətrafa boylanmaq), cınamax (özündən çıxmaq, əsəbiləşmək), cıvımax (boşalmaq), cızaxurt olmaq (iyənmək), cızdığıni çıxarmaz (acıq vermək), cinnənməx` (əsəbiləşmək), cülbələmməx` (özündən çıxmaq), çəçiməx`// çəçiməx` (boğazında qida qalarkən boğula-boğula öskürmək), dəvix`məx` (özünü itirmək, donub qalmaq), dəmbərçəx`ləmməx` (lovğalanmaq, boş yerə özündən razı olmaq), dızıxmaq (qorxmaq), eyməmməx` (diksinnmək, qorxmaq), ərimməx` (tənbəllik etmək), xoflammax (şübhələnmək), xorramax (qorxmaq, çəkinmək), korruq çəx`məx` (çətinlik çəkmək), oqalmax (sağalmaq, yaxşılaşmaq), pisix`məx` (ruhdan düşmək, qanı qaralmaq), porannamax (əhvalı pisləşmək), püçüx`məx` (fikrə getmək, darıxmaq), səmrimeş` (kökəlmək), səyələmməx` (başlı hərhlənmək), silkimməx` (təmizlənmək, məc. ariqlamaq), simləməx` (irinlənmək), sinsitməx` (qorxutmaq, utandırmaq), sitməx`//sitilləməx` (soyuqdan tir-tir əsmək), sozalmaz (xəstəlikdən halsızlaşmaq, zəifləmək), suçuxmaz (utanmaq, günahkar olduğunu başa düşmək), sumbatdammax (kökəlmək, yaxşılaşmaq), şeşələmməx` (qürrelənmək, özünü çəkmək), tan gəlməx` (təəccüblənmək), tasalammax (sıxılmaq, darıxmaq), təşərrəmməx` (lovğalanmaq), tovlamax//tavlamax, tavadamax (aldatmaq, yoldan çıxarmaq), təlləməx` (aldatmaq), toxdamax (sakitləşdirmək), uçummax (qorxudan, həyəcandan titrəmək), uyumax (yatmaq), üşəmməx` (həyəcanlanmaq, qorxmaq), yasalamax (sakitləşdirmək), yarımaz (bəxti gətirmək, xoşbəxt olmaq), yavımax (öyrəşmək, uyğunlaşmaq) və s. göstərmək olar. Bunlardan ağırramax, bayımmaz//bay olmaq, dan gəlməx`, eymənməx`, ərinməx`, oqalmax, toxdamax, uyumax, üşəmməx`, yarımaz, yavımax feilləri tarixən ədəbi dildə də işlənmişlər. Ağırramax feili Göyçə, Ağbaba şivələrində “hörmət göstərmək, əzizləmək, hörmətlə qarşılamaq” mənasında işlənir; məs.: İncavara yaxşı ağırradız qonaxları, irazı getdilər bizdən (Çəm.).Bu leksik vahid vaxtilə yazılı ədəbiyyatda da işlənmiş, zəif işlənmə tezliyinə malik olmuşdur: Ozan, eviñ dayağı oldur ki, yazıdan-yabandan evə bir qonuz gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər-ıçırır, ağırlar-əzizlər, göndərər (4,s.22); Qalın Oğuz bəglərin ağırladı (4,s.117); Qıymadın sakini-kuyin olana peykanın, Bir içim su ilə ağırlamadın mehmanın (5,s.189); Ağırla Qövsini bir daş ilə ki, sormazlar, Şah öz gədayi-səri-kuyin anmağa bais(7,s.229).E.Əzizov ağırla feilini “qiymətləndirmək, mükafatlandırmaq, mərhəmət göstərmək, ucaltmaq, saymaq, hörmət etmək” (7,s.229), Ə.Ağayev “hörmət etmək, hörmətini saxlamaq, əzizləmək” (8,s.47) mənasında izah etmişlər.Azərbaycan dilinin Cəbrayıl, Göygöl, Şəmkir şivələrində ağırramax feili “hörmətlə qəbul etmək (qonağı)” mənasında işlənir (9,s.14). Bundan əlavə, ağırramağ feili İsmayılı, Saatlı şivələrində də eyni mənada işlənir.Türk dillərinə aid lüğətlərdə (10,I,s.314; 11,I,s.160,170; 12,s.19; 13,I,s.87,218) də bu feil həmin mənalarda izah edilmişdir. Əndirməx` feili Dağ Borçalısı, Göyçə şivələrində “hörmət etmək” mənasında işlənir; məs.: Oğluñ yekələniñ ta:, əndirmir heş kimi (Dağ Bor.).Ədəbi dildə çox az işlənmişdir: Əmiraxurbası qarşuladı, endirdi, qonaqladı (4,s.53). Ə.Tanrıverdi dastandakı endirmək feilinin F.Zeynalov və S.Əlizadə tərəfindən “atdan endirmək” kimi izah edilməsini doğru hesab etməyərək, dastanda bu feilin məhz “hörmət göstərmək, hörmət əlaməti olaraq baş endirmək” mənasında işlənməsini sübuta yetirmişdir (14,s.130-131).Bu feil Qazax dialektində də eyni mənada işlənir. E.Əzizov bu feili “oğuzların dili üçün səciyyəvi” (7,s.209) hesab edir. Aşxılamax feili İrəvan şivəsində “xoşu gəlmək, ürəyinə yatmaq, gözaltı etmək” mənalarında işlənir; məs.: Oğlum xırda qızını aşxılıyıb, gərəh bir isbatdı xon aşasan, gəlim qapına (Zəngib.). Bəzən bu feil eliziyə hadisəsi nəticəsində aşılamaq fonovariantında da tələffüz olunur.Aşxılamax feili ədəbi dil üçün xarakterik olmamış, az hallarda işlənmişdir: Böylə digəc, qız – Beyrəgi aşxılamışdı – aydır: “Əgər səni hasardan əşağa orqanla salındıracaq olursam, babanə-ananə sağlıqla varacaq olursan, bəni bunda gəlib halallığa alurmısan?” – dedi (4,s.65). Dastanda bu feil “aşıq olmaq, sevmək, vurulmaq” (4,s.313) mənasında işlənmişdir ki, bu da şivələrdəki mənaya uyğun gəlir. Zəngəzur şivəsində “varlanmaq, bəxti gətirmək, ağ günə çıxmaq” mənasında bayımmaz//bayımmaz, İrəvan şivəsində həmin mənada bay olmaq feili işlənir; məs.: Yaman bayımmısan, gözün ayağı:n altın görmür (Meğ.); Mən bayolmuşam, indi nö:bə sənindi (Ved.). İkinci nümunədə bu feil ironiya ilə, kinayə ilə işlənmişdir.Ədəbi dil nümunələrində bu leksik vahidə “Kitabi-Dədə Qorqud”da rast gəlik: Qadir Tanrı verməyincə ər baymaz (4,s.19).Mənbələrdə (9,s.44; 10,III,s.251; 11,IV, s.1140; 12,s.79; 13,II,s.29) bu feil həmin mənalarda izah olunmuşdur. Bundan başqa, türk dilinin dialektlərində, qazax, qırğız, tatar, başqırd, qumuq, qaraçay-balkar, qaraqalpaq, altay, xakas və s. dillərdə də bu feil eyni mənada işlənir. Zəngəzur şivəsində “ağlamaq” mənasında bozdamax, Ağbaba, Göyçə, İrəvan şivələrində həmin mənada sıtqımax//sıtqımax//sıxdamax feilləri işlənir; məs.: Pütün günü bozladı batmış qız(Qarak.);Xeyləm sıxtadı, boşaltdı ürəyni (Ağb.); O qədir ağılyıb-sıtqadı kin, başaratı bağlandı (Qəm.). Bu feillər ağlamaq feili ilə birlikdə də işlənirlər.Tarixən ədəbi dildə bu feillərin işlənməsi müşahidə olunur: “Kitabi-Dədə Qorqud”da: Mərə qız, nə ağlarsan, nə bozlarsan, “ağa” deyü?! (4,s.67); Ağlayıbanı-sıqlayıbanı evinə gəldi (4,s.61). Linqvistik ədəbiyyatda (7,s.245,250;10,III,s.252;12,s.503) bu feillərlə bağlı araşdırmalar öz əksini tapmışdır. Qədim türk yazılı abidələrində sığıt, sığıta feilləri “ağlamaq” mənasındadır. Ağbaba, Göyçə, Dağ Borçalısı, İrəvan şivələrində “qorxmaq, çəkinmək, ehtiyat etmək, diksinnmək” mənalarında eyməmməx` feili işlənir; məs.: Gejə vaxtı kolluxdan xışılı □əldi dein, eyməndim lap (All.); Cülyəsinin içinin mırtn görüb eyməndim (Qəm.). Tarixən ədəbi dildə bu feil fərqli mənalarda işlənmişdir: Yanan eşq atəşinə atəşi-duzəxdən eyməndir, Nə kim, bir gəz yanar, yandırmaq onu qeyri-mümkündür (5,I,s.101); Var, indi sən eymən ol xətdən, Minbəd təvəhhüm etmə şərdən

(5,II,s.124); Ruhi-qüdsisən, nəсэн, ey mən dolanım başına, Ey çırağı-vadiyi eymən, dolanım başına (6,s.21); Eymən boyun bəlasın alım, gəl ki, xubluq, Bir camədir ki, sərvı-rəvanın boyuncadır (6,s.79) və s. Mənbələrdə (10,II,s.298;12,s.167; 13,I,s.250) bu feil “qorxmaq, qorxudan özünü itirmək, utanmaq, çəkinmək, sıxılmaq, iyrenmək” mənalarında izah olunmuşdur. Bu feil müxtəlif fonovariantlarda qazax, qırğız, uyğur, çuvaş dillərində, türkmən, türk dialektlərində işlənir. Ərinməx` feili İrəvan, Göyçə şivələrində “tənbəllik etmək” mənasında işlənir: Ərindim dala qayıtmağa (Əşt.); Gəlin əvi yığıdımğa ərindi (Ved.). Ağbaba şivəsində bu feil kökündən yaranmış ərinməx` (tənbəl mənasında) sifəti işlənir. Bu feil tarixən ədəbi dildə az da olsa, işlənmişdir: Ağac, ağac dersəm saña ərinmə ağac (4,s.46); Neçə ki, gisuların qılları var isə, şəha, Ərinmədin bən aları yegan-yegan sevərəm (15,s.378); Tolu ver əyağı bizə, ərinmə, ey saqi, İçür ki, bixud olalum boşaltma yasaqi (15,s.399); Əzbəs ki, ərindim ləbi-ləlin həvəsindən, Dəryayi-mühit oldu gözüm, didələrim çay (6,s.187) və s. Q. Bührhanəddinin, Q. Təbrizin dilində bu feil “tənbəllik etmək” mənasında işlənmişdirsə də, “Kitabi-Dədə Qorqud” un dilində fərqli mənada. Bu feil “Qədim türk lüğəti” ndə (12,s.178), V. V. Radlovun lüğətində (11,I,s.768) qeydə alınmışdır. Göyçə, Qaraqoyunlu və ayırım şivələrində “qorxmaq, çəkinmək, ehtiyat eləmək” mənalarında sayxanmax feili işlənir; məs.: Bajanağınnan sayxandı dein, kirimicə durdu, dimmədi (Çəm.); Ə: r düznü desəm, Əx` bər yaman davallax adamdı, intası sayxane: r bizdən (Kar.); Zeynəf sayxane: r ərinənən (ayr.). Tarixən ədəbi dildə saqın//sağın şəklində işlənmiş bu feil fonetik dəyişikliyə uğrayaraq, lakin eyni semantik yüklə şivələrdə sayxan(max) fonovariantında işlənir. Klassik bədi nümunələrdə məhsuldar şəkildə işlənmişdir: Saqın, qadın ana!... Saqın! (4,s.45); Keçdi ömrün, şahidi-məqsəd cəmalın görmədin, Şahidi-məqsəd sağınmış, sən aradə haili (5,I,s.359); Əgər bir mehr göstərsə, çəkər min tiği-kin gərdun, Saqın, ağıludur, tək bu hərifin şərbətin, getsin (6,s.147) və s. Bu feil türk dillərinə aid lüğətlərdə (11,III,s.248; 12,s.486) qeydə alınmışdır. Toxdamax feili şivələrin əksəriyyətində işlənərək, “sakitləşmək” mənasını ifadə edir; məs.: Toxdamax bilmer bizim qız, əlajənə ağıliyif-sıxtıyır (Dağ Bor.). Şivələrdə yüksək işlənmə tezliyinə malik olan bu feil ədəbi dildə az hallarda işlənmişdir: Şirin dodağılə toxdadı can, Ölümi içənlər abi-heyvan? (16,s.320). Yarımmax feili Qərbi Azərbaycan şivələrinin əksəriyyətində “bəxti gətirmək, xoşbəxt olmaq, xeyirli-uğurlu olmaq” mənalarında işlənir; məs.: Bəxtəfər başna bunun, qızdarı yarıyıp, ağgünnü olup (İr.); Mən arvadın da yarımadım, uşaxdan da (Qarak.). Şivələrdə bu feilin yarıtmaq forması da geniş şəkildə işlənir, “tapşırılan işi lazımınca eləmək, qaydasınca yerinə yetirmək” mənasını ifadə edir; məs.: Məsim də heş yarıtmadı bizi (Zəngib.). Tarixən ədəbi dildə orta işlənmə tezliyinə malik olmuşdur: Yarımason-yarçımason Evnik qalasıni kafirləri bunları casusladı (4,s.53); Yarımason-yarçımason, kafirni casusu bunları casusladı (4,s.61); Yarımason-yarçımason, ol məlun yedi yüz kafirlə yığadı (4,s.61); Bir sərvı-simintən k` anın canu dil ilən yarıyam, Xani-visalından anın fikrim budur kim, yarıyam (17,II,s.226); Xublar arığından yarımaq olmaz, İgidin həmdəmi gərək çağ ola (17,III,s.338) və s. “Qədim türk lüğəti” ndə (12,s.244) bu feil “işıqlanmaq, bərq vurmaq, nura boyanmaq” kimi mənalarda izah olunmuşdur ki, bu da şivələrdə işlənen yarımaq feilinin “bəxti gətirmək, xoşbəxt olmaq, bəxtinə gün doğmaq” mənaları ilə uyğunluq təşkil edir. Bu feil eyni mənada uzun əsrlər boyunca ədəbi dildə işlənməş, təcridən ədəbi dildən çıxsa da, Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dialekt və şivələrində, canlı danışıqda, alqış və qarğışlarda qalmışdır: “Xoşbəxt olsunnar, yarıyannardan olsunnar”, “Səni görüm heç yarımyasan”, “Yarıtmaz oğlu yarıtmaz” və s. Yavımmax feili Ağbaba, Göyçə, Qaraqoyunlu şivələrində “yaxınlaşmaq, uyğunlaşmaq, öyrəşmək” mənalarında işlənir; məs.: Xırda gədəm qo□um-qardaşa heş yavımır, hancarı olajax, bilmirəm (Ağb.); Qara düyə naxıra yavımadı, kəsdim axırı (Qaraq.). Bu feil ədəbi dil üçün də xarakterik olmamış, nadir hallarda işlənməşdir: Bədəndən vəhşidür canım, uçandan bərlü mürği-dil, Bəmi, yavmaz yuvasına quşun kim, uçdu balası (18,s.135); Əgər düşmənlərə yalvarsa idim, rəhm edərlərdi, Bu rəng ilə ki, mən yavuncidim, əhbabə yalvardım (6,s.164); Səba, sən ərz qıl bir rəng ilə əhvalimi yarə, Vəli yavuncaya-yavuncaya, yalvarə-yalvarə (6,s.224); Aqibət yavuncıdır yüz min dil ilə dil məni, Axır ol bidərdə yalvardar bu layəqil məni (6,s.279); Mən həm elə ahəng ilə fəryad elədim ki, Yavınqıdı, yalvardı aman eylədi mütrib (17,III,s.185) və s. V. V. Radlovun lüğətində (11,III,294) bu feil qeydə alınmışdır.

Qərbi Azərbaycan şivələrində ədəbi dilin arxaik vahidlərinin tədqiqatına cəlb olunması dialektologiya sahəsində bir sıra məsələlərin elmi həllini tapması ilə yanaşı, ədəbi dil tarixi, tarixi leksikologiya, tarixi qrammatika, dil tarixi sahələrinə də öz töhfəsini bəxş edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Müasir Azərbaycan dili. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. 3 cildə, II cild. Morfologiya. Bakı, “Elm”, 1980, 510 s.
2. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, “Nurlan”, 2010, 400 s.
3. Xəlilov B. Azərbaycan dilində feil. Bakı, “Adiloğlu”, 2018, 224 s.
4. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 376 s.
5. Füzuli M. Əsərləri. Altı cildə, I cild, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2005, 400 s.
6. Qövsi T. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005, 328 s.
7. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Dərs vəsaiti. 2-ci nəşri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 348 s.
8. Ağayev Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində işlənen bir neçə arxaik söz haqqında. Az. SSR EA xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. Bakı, 1979, № 4, s.47-51.
9. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 568 s.
10. Kaşğari M. Divanı lüğət-it-türk. Dörd cildə. Bakı, “Ozan”, 2006.
11. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб, т. I, 1893, 1914 стр.; т. II, 1899, 1814 стр.; т. III, 1905, 2204 стр.; т. IV, 1911, 2230 стр.
12. Древнетюркский словарь. Л., Наука, 1969, 676 стр.
13. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). «Наука», Москва, 1974, 767 с.
14. Tanrıverdiyev Ə. Kitabi-Dədə Qorqud və Qərb ləhcəsi. Bakı, ADPU, 2002, 171 s.
15. Bührhanəddin Q. Divan. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2005, 728 s.
16. Xətayi Ş. İ. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 384 s.

17. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, II c., 408 s.; III c., 456 s.

18. Kişvəri. Əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2004, 176 s.

Açar sözlər: feil, hal-vəziyyət feilləri, dialekt, şivə, arxaizm, Qərbi Azərbaycan.

Ключевые слова: глагол, глаголы состояния, диалект, говор, архаичная единица, Западный Азербайджан.

Key words: verb, verbs of state, dialect, accent, archaism, Western Azerbaijan.

АРХАИЧНЫЕ ГЛАГОЛЫ СОСТОЯНИЯ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА В ГОВОРАХ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

В статье исследованы архаичные глаголы состояния литературного языка, которые употребляются в говорах Западного Азербайджана. К этим глаголам относятся «ağırtamaх, endirməх`, aşıxlamaх, eymənməх`, ərimməх`, sayxammaх, toxdamaх, yavımaх» и др. Эти архаичные глаголы встречаются в классических художественных произведениях Азербайджанского литературного языка. Но эти архаичные глаголы постепенно потеряли употребление в литературном языке. Остались в некоторых диалектах и говорах, в том числе и в говорах Западного Азербайджана. Употребление этих архаичных глаголов в литературном языке продолжалось примерно до середины XVIII века. В конце XVIII и в начале XIX века они постепенно вышли из употребления литературного языка. Эти архаичные глаголы встречаются в классической Азербайджанской литературе, в «Китаби-Деде Коркут», в том числе и в творчестве М. Физули, Кишвари, Ш.И. Хатайи и др.

Sevinj Sadigova

ARCHAIC VERBS OF STATE OF LITERARY LANGUAGE IN WESTERN AZERBAIJAN ACCENT

SUMMARY

The article deals with archaic verbs of state of literary language in Western Azerbaijan accent. These verbs are "ağırtamaх, endirməх`, aşıxlamaх, eymənməх`, ərimməх`, sayxammaх, toxdamaх, yavımaх" and ect. These verbs found in the classical literature of Azerbaijan literary language. But these verbs gradually lost the use of literary language. And remained in some dialects and accents, also in accents of Western Azerbaijan. Using of these verbs in literary language continued till middle of XVIII century. In end of XVIII and beginning of XIX century gradually fell into disuse of literary language. Such archaic verbs are met in classic Azerbaijan literature, in "Kitabi-Dede Korkut" and including work of M. Fizuli, Kishvari, Sh.I. Khatayian and ect.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Kərimli Aynur⁷

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ NƏTİCƏ BUDAQ CÜMLƏLƏRİNİN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ BAĞLAYICI VASİTƏLƏRİN ROLU

Tabeli mürəkkəb cümlə dilin zəngin semantik və struktur xüsusiyyətlərə malik olan vahidlərindən biridir. XX əsrdən etibarən dilçilikdə daim diqqət mərkəzində olmuşdur və geniş tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Tabeli mürəkkəb cümlənin quruluş tiplərinin düzgün qiymətləndirilməsi onun qrammatik təbiətinə semantik-qrammatik mövqedən yanaşılmasını şərtləndirir. Baş və budaq cümlənin mövqeyi də mürəkkəb cümlənin struktur-semantik tiplərinin müəy-yənləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Mürəkkəb cümlə sistemində xüsusi yer tutan zərflik budaq cümlələrinin bir növü də nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Bu məqalədə biz Azərbaycan dilində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr üçün xarakterik olan struktur xüsusiyyətlərin öyrənilməsində bağlayıcı vasitələrin rolundan bəhs edəcəyik.

Nəticə budaq cümləsi dilimizdə ən az öyrənilən budaq cümlələrindəndir. Dilimizdə nəticə budaq cümləsinin varlığı barədə ilk dəfə Ə.Dəmirçizadə fikir söyləmişdir. O, nəticə budaq cümləsinə tərif verir və "buna görə də, bunun üçün də" bağlayıcıları ilə baş cümləyə bağlanan budaq cümlələrə aid misal göstərir. (8, s.482)

Z.X.Tağızadə də öz namizədlik dissertasiyasında, Ə.P.Mahmudov rus məktəbləri üçün yazdığı "Azərbaycan dilinin qrammatikası" adlı kitabında, H.Mirzəzadə "Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid xülasə" adlı əsərində, Q.M.Həsənov "Dəhnamə"dəki tabeli mürəkkəb cümlələr haqqında" adlı məqaləsində nəticə budaq cümləsindən danışırlar.

Azərbaycan dilinin yazılı abidələrindən alınan həmin faktlar onu sübut edir ki, nəticə budaq cümlələri dilimizdə qədim dövrlərdən başlayaraq işlənən budaq cümlə növlərindəndir. Nəticə budaq cümlələri haqqında daha müfəssəl məlumatı isə H.Ş.Şirəliyev vermişdir. (8, s.483)

Nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr bir qayda olaraq, səbəb-nəticə simmetriyası üzrə mənə əlaqəsinə girir. Baş cümlədə ifadə olunan iş və ya hökm- səbəb, budaq cümlə isə onun nəticəsi kimi çıxış edir. Nəticə budaq cümləsi budaq cümlənin baş cümlədəki işin görülmə-görülməməsindən asılı olaraq, ya real, həqiqətdə mövcud olan nəticəni, ya da qeyri-real, nəzərdə tutulan nəticəni ifadə etməsinə görə iki qismə bölünür:

1. Real nəticə bildirən tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlələrində iş, əlamət və keyfiyyət artıq mövcuddur:

Orxan Yavəri niyə acıladı ki, o da indi bizim günümüzü zəhər-zəqquma döndərib. (İ.Məlikzadə)

2. Qeyri-real nəticə bildirən tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində iş, əlamət və vəziyyət mövcud deyildir; mövcud ola bilər və ya onun baş verməsi qeyri-mümkündür: (4, s.12-13)

Sizin bu ittifaqımız baş tutub ki, indi mənə qarşı durasınız? (N.Vəzirov)

Nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin özünəməxsus cəhətləri onun struktur xüsusiyyətlərində, quruluşunda meydana çıxır. Bu səbəbdən nəticə budaq cümlələrinin struktur xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin struktur xüsusiyyətlərini öyrənmək, onun komponentlərini bağlayan vasitələr, komponentlərin sıralanması, tabeli mürəkkəb cümlənin struktur tipləri, təkamül meyilləri və s. kimi məsələləri qeyd etmək lazımdır.

Mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında ilk növbədə semantik bütövlük olsa da, mürəkkəb bir vahid yaratmaq üçün onlar mütləq sintaktik münasibətə girməli olurlar. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasındakı bu sintaktik münasibət müxtəlif bağlayıcı vasitələrlə ifadə olunur. (4, s.38)

Zərflik budaq cümləsinin bir növü olan nəticə budaq cümlələri komponentlərin bağlanma vasitələrinə görə zəngindir. Nəticə budaq cümlələrinin baş cümləyə bağlanmasında bağlayıcılar və bağlayıcı sözlər, adət, intonasiya, əvəzliliklər mühüm rol oynayır.

Azərbaycan dilində bağlayıcılar tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlayan ən əsas bağlayıcı vasitədir. Bağlayıcılar mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirməklə bərabər, cümlənin ümumi mənasına da təsir edir və intonasiya yükünün xeyli hissəsini öz üzərinə götürür, beləliklə də, mürəkkəb cümlənin daşdığı əsas qrammatik mənanı formal əlamətlərlə daha da qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırır. Bu bağlayıcılar bağladığı komponentlərdən birinin digərindən asılı vəziyyətə düşməsinə, birinin digərinə təbə olmasına ciddi təsir edir. Akademik Kamal Abdullayev bağlayıcılar haqqında yazır: "Bağlayıcıların rolu ondan ibarət olur ki, onlar mürəkkəb cümlə hissələri arasındakı münasibətlərin dərk edilməsində çoxoyuzumluluğa imkan vermir, bu halı qarşısını kəsir və əslində hissələr arasında struktur-qrammatik münasibətləri konkretləşdirməyə xidmət göstərirlər." (5, s.165) Tabelilik bağlayıcıları müxtəlif budaq cümlələri baş cümləyə bağlaya bilər.

Azərbaycan dilində nəticə budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan bağlayıcılar kəmiyyətə çoxluq təşkil edir. Nəticə budaq cümlələrinin ən çox işlənən növü ona görə də, buna görə də, onun üçün də, bunun üçün də, belə ki, odur ki tipli nəticə bağlayıcılarının iştirakı ilə yaranan növdür. Bu bağlayıcıların işləndiyi budaq cümlələr baş cümləyə zəif surətdə bağlanır, yəni, budaq cümlə baş cümlədən daha az asılı olur. Məsələn:

1. O, Kərbəlayi İbixanın qızı Səkinəni görüb ağı zayıf oldu, odur ki, ona "zayıf oldu" deyilməsini başa düşmək olar. (İ.Əfəndiyev)

2. Sabir sabah konservin birini açub onlara paylayacaqdır, buna görə də mən yemək hazırlamaq üçün narahat olmadım. (M.İbrahimbəyov)

3. Cinlər, əjdahalar Günü sevmirlər, onun üçün də Gün doğanda yoxa çıxırlar. (Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər)

4. El arasında həmin daş o birilərinin anası hesab olunub, bunun üçün də orada olan balaca daşlar onun balaları hesab olunur. (Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər)

Baş cümləyə yalnız ki bağlayıcısı və intonasiya ilə bağlanan nəticə budaq cümlələri də vardır. Məsələn:

Dövlət xəzinəsindən Xorasana gətirilən sərvət vaxtında çatmalıdır ki, onlar planladığı işləri həyata keçirsinlər.

(Ə.Məmmədخانlı)

Mürəkkəb cümlələr yazılı ədəbi dilimizin sintaktik quruluşundan daha çox, canlı danışq dili sintaktik qanunlarına uyğun gəlir. Məlumdur ki, danışq dilində bağlayıcılar az işlədilir və hətta bəzi bağlayıcıların, məsələn, "və" bağlayıcısının yazılı ədəbi

dilimizdə əsrlərlə işlənməsinə baxmayaraq, o, xalq danışıq dilinə keçə bilməmişdir. Bu, dilin tarixi inkişaf prosesi ilə bağlıdır. Bağlayıcı mürəkkəb cümlələr ümumxalq danışıq dilində öz rəngarəngliyi və kəmiyyətə üstünlüyü ilə seçilsə də, bu sahədə tədqiqat bir zərurət kimi yalnız son zamanlar ortaya çıxmışdır. (7, s.211)

Bağlayıcı forma daha qədim olmaqla yanaşı, ünsiyyətin mühüm vasitəsi kimi, canlı dildə daha çox işlənir və rəngarəng xüsusiyyətləri ilə diqqəti daha çox cəlb edir. Bağlayıcı işlənen nəticə budaq cümlələri yalnız intonasiya ilə baş cümləyə bağlana bilər. Mürəkkəb cümlələrin ümumi axını ilə müşayiət olunan intonasiya tabeli mürəkkəb cümlənin formalaşmasında spesifik funksiya daşıyır; “eyni tərkib hissələrdən düzələn mürəkkəb cümlə intonasiyadan asılı olaraq ya tabesiz, ya da tabeli mürəkkəb cümlə kimi müəyyənləşir. (1, s. 128)” Şifahi nitqdə intonasiya öz rolunu hələ də saxlamaqdadır. Yazıda bağlayıcılara üstünlük verilsə də, şifahi nitqdə intonasiyanın köməyi ilə fikri daha sürətlə, daha asan və emosional ifadə etmək olur. Bu cümlələr sual intonasiyalı baş cümlələr də ola bilər. (2, s.3) Məsələn:

1. Bir şey bilirəm bu sözü deyirəm. (M.İbrahimov)

2. Sizin bu ittifaqınız baş tutub ki, indi mənə qarşı durasınız? (N.Vəzirov)

Baş cümləyə ki bağlayıcısı və ya intonasiya ilə bağlanan nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində bəzən bəs, məgər ədatları, mı, mi, mu, mü sual şəkilçiləri də işlənir və bu ədatlar mənanı daha da gücləndirir. Məsələn:

1. Mən bir belə canlı aparıb gedirəm, bəs sən niyə bir canını gətirib çıxara bilmirsən. (Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər)

2. Padişahın xəzinəsində bir belə pul varmı ki, indi bizə paylasın. (Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər)

3. Mağaranın çıxışı böyükdü mü ki, oraya zirehli maşın daxil olsun. (Azərbaycan nəşri antologiyası. V cild)

4. Məgər Bəhmən tufəng tutmağı öyrənib ki, indi bizə tufəng çəkir. (İ.Məlikzadə)

Əvəzlilər tabeli mürəkkəb cümləni təşkil edən baş və budaq cümlələr arasında əlaqə yaranmasında, bütövlükdə, tabeli mürəkkəb cümlənin bir nitq vahidi kimi formalaşmasında, tam, bitkin semantikaya malik olmasında, komponentlər arasında əlaqə yaranmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycan dilində sual əvəzliləri ilə formalaşan nəticə budaq cümlələri də çoxluq təşkil edir. Bu sual əvəzlilərinə kim, nə, hara, niyə, nə cür, nə üçün, hanı, havaxt, haçan, neçə, nə qədər və s. aiddir. Bu sual əvəzlilərinin işləndiyi nəticə budaq cümlələrində budaq cümlə baş cümləyə ki bağlayıcısı və bəzən də intonasiya ilə bağlanır. Məsələn:

1. Möminə xatun anamızın məzarı üstündə niyə bu qədər əzəmətli sərdabənin tikintisinə başlanmışdı ki, indi də bu iş yarımçıq qalsın? (H. İbrahimov)

2. Gör Aslan bəy nə cür insandır ki, onda müsəlmançılıq nişanəsi belə qalmayıb. (N.Vəzirov)

3. Biz bu işin necə baş verdiyini anlamamışdıq ki, onlar yenidən hücumə keçdi. (İ.Əfəndiyev)

4. Hanı Muradda o ağıl ki, Zibəyəni məmnun etsin. (İ.Əfəndiyev)

Nəticə budaq cümlələrinin digər bir növünə də baş cümlədə elə, bir, elə bir, o qədər sözlərinin işləndiyi cümlələr daxildir. Bu sözlərin işləndiyi nəticə budaq cümlələri təyin budaq cümlələrinə bənzərsə də, təyin budaq cümlələrindən fərqlənir. Bu fərqi nədən ibarət olduğunu daha sonra hər iki budaq cümləyə nümunə gətirərək qeyd edəcəyik. Məsələn:

1. Umud “yox”u elə bir dedi ki, Solmaz qorxa-qorxa onun yumşaq barmaqlarından tutdu. (İ. Məlikzadə)

2. Sürəyyanın söylənəcək o qədər sözü vardı ki, haradan başlayacağını bilmirdi. (Ə.Məmmədyanlı)

3. Cahan Pəhləvan sağ əlini bir yuxarı qaldırdı ki, Dəbir sözünü tamamlaya bilmədi. (İ.Hüseyn)

4. Atlılarımızın Culfa yolu elə tozlu idi ki, şəhərin darvazaları görünmürdü. (İ.Hüseyn)

Elə sözü nəticə budaq cümləsi ilə yanaşı tərz, dərəcə, xəbər və təyin budaq cümlələrində də işlənir. (6, s.403) Təyin budaq cümləsində işləndikdə elə sözü isimə adi olur və budaq cümlədə də həmin isim nəzərdə tutulur. Nəticə budaq cümləsində isə elə sözü isimə aid olsa da, budaq cümlədə isim nəzərdə tutulmur.

1. Atlılarımızın Culfa yolu elə tozlu idi ki, şəhərin darvazaları görünmürdü. (İ.Hüseyn) (nəticə budaq cümləsi)

2. Quyuda elə gurultu qopmuşdu ki, hər tərəfi titrədir. (təyin budaq cümləsi)

Elə sözü xəbər budaq cümləsində işləndikdə onu nəticə budaq cümləsindən ayırmaq daha asan olur.

1. Gürşadın işi elədir ki, ilin yarısından çoxunu çöllərdə olur. (Ə.Vəliyev)

2. Bu quyuların suyu elə imiş ki, onları içmək olmazmış.

Dərəcə budaq cümləsində işləndikdə ya ismi xəbərə, ya da tərz zərfliyinə aid olur.

Elə qəzəblə tərpendi ki, qulaqlı papağı havada yelləndi. (M.İbrahimov)

Elə sözü işlənen tərz budaq cümlələrini isə nəticə budaq cümlələrindən cümlənin ümumi qrammatik semantikasına əsasən fərqləndirmək mümkündür.

Elə pörtmüş və tənlimişdi ki, qonaq dedi bəs böyük bir xəta baş verib. (S.Əhmədov)

Apardığımız tədqiqata əsasən belə nəticəyə gəlirik ki, komponentlər arasında qrammatik bağlılıq bağlayıcı vasitələr ilə yaradıldığı üçün tabeli mürəkkəb cümlələrin strukturunda onlar mühüm rola malikdir. Digər dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilində də tabeli mürəkkəb cümlənin təsnifatı əsas etibarilə budaq cümlənin baş cümlə ilə hansı məqsədlə bağlandığı və bu əsasda da həmin komponentlər arasında hansı semantik bağın olması ilə ölçülür.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr (dərs vəsaiti). Bakı, 1974, 418 s.

2. F.Cəlilov. Mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı: Maarif, 1983, 115 s.

3. F.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcin, 2008, 308 s.

4. X.İ.Məmmədova, Ə.H.Cavadov. Tabeli mürəkkəb cümlələrin semantik-qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı: Mütərcim, 2000, 76s.

5. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1998, 281 s.

6. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2007, 494 s.

7. Q.Ş.Kazımov. Seçilmiş əsərləri 10 cildə. III cild. Bakı: Nurlan, 2008, 518s.

8. Y.M.Seyidov, Ə.Z.Abdullayev, A.M.Məmmədli. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: söz birləşmələri, tabeli mürəkkəb cümlələr, frazeologiya. IV cild. Bakı: (Prestige) 2014, 607 s.

Açar sözlər: budaq cümlə, struktur, tabeli mürəkkəb cümlə, nəticə

Keywords: subordinate clause, structure, complex sentence, result.

Ключевые слова: придаточное предложение, структур, сложно-подчиненные предложения, результат.

The role of connectors in studying structural characteristics of adverbial clauses of result in the Azerbaijani language

Summary

This article deals with the role of connectors in studying structural characteristics of adverbial clauses of result in the Azerbaijani language. Classification of complex sentences is held on according to connectors in Azerbaijani language. The examples used in the article have been chosen by investigator. Characteristic peculiarities of adverbial clauses of result occur in its structural features. According to this principle, it is worth to study the structural features of the adverbial clauses of result.

Роль коннекторов в изучении структурных характеристик придаточных обстоятельственных предложений в азербайджанском языке

Резюме

Данняя статья посвящена роли коннекторов в изучении структурных характеристик наречных предложений результата в азербайджанском языке. Классификация сложных предложений проводится по коннекторам на азербайджанском языке. Своеобразность придаточных обстоятельственных предложений входит внаружу в его структуре. Примеры, использованные в статье, были выбраны исследователем. По этому принципу стоит изучать структурные особенности придаточных обстоятельственных предложениях.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Галина Дмитриевна Удалых⁸

РУССКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ С ОТРИЦАТЕЛЬНОЙ СЕМАНТИКОЙ
В КОГНИТИВНОМ АСПЕКТЕ

Новые парадигмы современного языкознания предполагают имплицитное взаимодействие лингвистики, философии, психологии и культурологии. Разработка новых теоретических методов исследования языковых и мыслительных систем способствовала активному развитию когнитивной лингвистики. Когнитивно-семиологические исследования посвящены изучению оценочно-смысловой интерпретации процесса познания и формирования языкового значения, поэтому в рамках этих исследований получила развитие когнитивная семантика, направленная на изучение как языковых знаний, так и знаний неязыкового характера.

Предметом внимания в нашей статье является процесс концептуализации категории отрицания во фразеологических единицах русского языка. Отрицательная фразеологическая семантика репрезентирует базовые концепты русской лингвокультуры, а ФЕ образуют фрагмент концептосферы, объективирующий отрицательную культурную коннотацию в сознании носителей русского языка. Как известно, отрицание в языке является выраженной языковыми средствами констатацией отсутствия предмета: отрезанный ломоть 'человек, отделившийся от семьи' (11, с.233); признака: туговат на ухо 'глуховат, немного глухой' (11, с.483); действия, процесса: проглотить язык 'замолчать, перестать говорить' (11, с.361).

В.И. Бондаренко выделяет два способа выражения отрицания в языке: эксплицитный (формальный) и имплицитный (скрытое отрицание) (2, с. 139). Его классификация связана со степенью проявления отрицания: эксплицитное – явное, открыто выраженное; внешнее. Имплицитное – содержащееся внутри, подразумеваемое, внешне не проявляющееся, не выраженное прямо; скрытое, неявное. Способ «скрытого отрицания» считается наиболее сложным. Эти же способы выражения отрицания характерны и для ФЕ русского языка.

Рассмотрим эксплицитное проявление отрицания: отрицательные частицы не, ни (выеденного яйца не стоит; гроша ломаного (медного) не стоит; ногтя не стоит; мизинца не стоит; не на что смотреть); отрицательный союз ни...ни (ни рыба ни мясо; ни рожи ни кожи); отрицательное слово нет (нет ни черта; нет проку); отрицательные местоимения ничто, ничей, никакой, нечего (нечего сказать; ни в какие ворота <не лезет>; нечем крыть); предлог без (без зазрения совести); отрицательные наречия негде, никуда, никак, некогда, ничуть (негде пробы ставить; никуда не годится); приставка не (нелегкая дернула) и др. (5, с.6).

Имплицитные способы отрицания представлены меньшим количеством моделей: ФЕ с отрицательным смысловым компонентом и отрицательной семантикой: злой на язык 'такой, который зло, язвительно говорит о ком-л. или о чем-л., склонен к злым суждениям' (11, с.174); запретный плод 'что-л. заманчивое, желанное, но недозволенное, запрещенное' (11, с.324); ФЕ без грамматических и смысловых показателей отрицания, но с отрицательной семантикой (бьет по сердцу 'что-л. причиняет душевную боль').

Имплицитность негативной коннотации ФЕ может быть обусловлена его эмоционально-экспрессивной окрашенностью. Например: пустое место; пропускать (пропустить) мимо ушей; ноль внимания, где отрицательный смысл достигается с помощью имплицитного отрицания в существительном «ноль» с негативным компонентом значения (отсутствие или наименьшее количество чего-либо; то, что ничего не значит для кого-либо). Таким образом, подчеркивается отсутствие должного внимания, на основе которого действие (поведение) кого-л. характеризуется как этически неприемлемое.

Отрицательные ФЕ аккумулируют культурный опыт отрицания, присущий данному социуму. В них могут быть отражены разные факторы.

1. Формы народной культуры (поверья, заклинания, обряды).

В истории духовной культуры русского народа суеверия, поверья, гадания занимают особое место. Они дали жизнь многим отрицательным ФЕ, которые пополнили культурный фонд русского языка. Например, в народной жизни существовало множество заговоров от зубной боли. Так появилось насмешливо-ироническое выражение заговаривать зубы 'вводить в заблуждение, обманывать' (11, с. 161), в лексическом значении которого отражено недоверие к знахарям. Заклинаниями и заговорами можно было противостоять порче, сглазу, наговорам. В таких случаях один знахарь являлся тем, кто напускал порчу, а другой – тем, кто отводил ее. Этот факт лег в основу ФЕ для отвода глаз в значении 'делать что-либо для отвлечения внимания, чтобы ввести кого-либо в заблуждение'.

У русского народа существовали суеверия и приметы, связанные со злой силой. Таким, например, является суеверное представление древности – наделять «злых духов», колдунов, ведьм и т.п. способностью воплощаться («оборачиваться») в черную кошку или зайца. И если эти животные перебегут дорогу человеку, то с ним должно случиться несчастье, неприятность. Во ФЕ черная кошка пробежала (между кем-либо) 'произошла ссора, размолвка' результат (ссора) в данном случае мотивируется возможной суеверной предпосылкой (8, с.47). Различные способы гаданий также отражаются в некоторых ФЕ. Одним из таких является оборот бобы разводить, ранее подразумевающий способ предсказания судьбы: бобы разводили, то есть раскидывали, и в зависимости от их расположения заглядывали в будущее. На основе этого действия возникла ФЕ со значением 'попусту тратить время, заниматься неважными делами или вести бесполезные беседы' (12, с. 21.)

2. Усеченные формы пословиц и поговорок.

ФЕ совпадает лексически с отдельными компонентами пословицы и является либо ее фрагментом, либо частью пословицы с изменением грамматических форм; при этом значение ФЕ совпадает со значением пословицы полностью. Например: собака на сене (лежит, сама не ест и скотине не дает); голод не тетка (пирожка не поднесет); шито – крыто (а узелок-то тут); (худая) овчинка выделки не стоит; два сапога пара (оба левые); язык мой – враг мой (прежде ума рыщет, беды ищет).

3. Определенные эталоны и стереотипы.

Эталоны обычно существуют в языке в виде образных сравнений, например, пьяный как сапожник. В сознании народа в качестве устойчивых языковых структур-эталонов закрепляются образы людей, животного и растительного мира, артефактов. Эталонами человеческой глупости, например, в русском языке выступают разные неодушевленные предметы и явления: глуп как пробка; эталоном угрюмости считаются нереальные живые существа: смотреть букой 'быть неприветливым, угрюмым', где бука в прямом значении – это 'фантастическое существо, которым пугают детей' (9, I, с.122); волк в овечьей шкуре 'злой и жестокий человек, притворяющийся добряком, злобный обманщик'; змея подколотная 'человек злой и коварный, язвительный'. В последних ФЕ волк и змея выступают эталонами двуличия, лицемерия и коварства. Воспроизводимые из поколения в поколение эталонные сравнения связаны с миропониманием народа, поскольку являются «результатом собственно человеческого соизмерения присущих ему свойств с «нечеловеческими» свойствами, носители которых воспринимаются как эталоны свойств человека» (10, с. 241-242). Они бывают представлены в эталонных частях ФЕ: «Эталон здесь – это некий идеализированный стереотип, который на социально-психологическом уровне выступает как проявление нормативных представлений о человеке, мире, обществе» (7, с.64).

Стереотип измеряет в основном деятельность, поведение человека. Стереотип как форма поведения лежит в основе, например, фразеологизма закидывать / закинуть удочку <удочки> 'предварительно разузнавать, выяснять что-л., прибегая к каким-л. приемам, уловкам, намекам' и т.п. Имеется в виду, что одно лицо пытается узнать планы и намерения другого лица с целью оказать воздействие, приобрести что-л., походить за кого-л. В основе образа фразеологизма лежит стереотипная ситуация: закидывая удочку, рыболов точно не знает, «клюнет» рыба на крючок или нет, и потому для пробы может ее закидывать в разных местах, пока не попадется самое рыбное (6, с.139).

4. Слова-символы.

В структуре ФЕ у отдельных компонентов вырабатывается символическое значение: например, во фразеологизмах отбиться от рук 'выйти из повиновения, стать непослушным' у компонента рука развивается символическое значение 'власть' (6, с.136); в ФЕ выносить сор из избы 'разглашать семейные, внутренние раздоры, ссоры, дразни' в современном сознании слово сор воспринимается как символ того, чем можно опорочить человека (ср. также: облить грязью, помоями).

5. Нормы христианской морали.

ФЕ содержат культурную коннотацию, в частности, сведения о моральных нормах, основанных на христианских постулатах. Например, чтобы понять значение фразеологизма есть чужой хлеб 'жить за чужой счет', надо знать, что в основе этого фразеологизма лежит архетип хлеба как символа жизни, благополучия, материального достатка и что это освещено светом Библии, согласно заветам которой человек (первоначально это был Адам) должен был добывать себе хлеб в поте лица. Хлеб обязательно должен быть «своим», т.е. заработанным собственным трудом. Если же кто ест чужой хлеб («живет за счет других»), то такое поведение осуждается. Таким образом, культурный комментарий ФЕ включает в себя изложение пресуппозиции (4, с. 39).

6. Этнокультурологические реалии. В этом случае в компоненте ФЕ отражается национальная специфика, отсылающая к реалиям, воспроизводящим негативные ситуации. Так, обладает этнокультурной национальной спецификой фразеологизм пенькам Богу(черту) молиться 'о нелюдимом человеке; о крайне глупом человеке'. Данный оборот связан «с поклонением лешему в Древней Руси. Входя в лес, на пенек клали дары лешему, чтобы задобрить его» (3, с. 435); бить баклуши 'бездельничать'. Баклуши чурки, откалываемые от чурбана, из которых изготавливают деревянные поделки (ложки и т.д.). Раскалывание дерева на чурки, в отличие от изготовления изделий из них, считалось легким делом (12, с.16); ФЕ плевать в потолок происходит от первоначального поплевать в потолок, что означало 'заслуженно отдыхать' после трудных работ (например, уборки урожая и т. п.). Русские крестьяне обычно отдыхали, лежа на печке или на полатах. Место для такого лежания делалось недалеко от потолка. Когда крестьянин отдыхал на печке или на полатах, он покуривал и, покуривая, сплевывал табачные крошки. Если же он долго лежал, то ему уже говорили: «Хватит плевать в потолок». Так, глагол поплевать превратился в глагол плевать, а весь фразеологизм приобрел негативную коннотацию и значение 'бездельничать' (3, с. 354).

На основе анализа семантики отрицательных ФЕ русского языка возможно выявить в качестве ментального образования концепты. Например, концепт «Безделье» репрезентируют ФЕ: гонять собак, ловить мух, валять дурака; концепт «Трусость» -уйти в тень; спрятаться в кустах; концепт «Обман» - пускать пыль в глаза; вешать лапшу на уши; концепт «Унижение» - обливать грязью, заклеить позором; концепт «Враждебность» - держать камень за пазухой. Концепты интерпретируют отрицательный смысл как посредством отрицательных компонентов, так и через вербализованные знания, т.е. обобщенные чувственно-наглядные образы предметов. Например, неопытность, несамостоятельность детей, молодых людей связана с образом существа, сосущего молоко, питающегося от матери. На этом образе основана такая ФЕ с уничижительной коннотацией, как (у него) молоко на губах не обсохло. В основе данной номинации лежит антропная метафора, уподобляющая неопытного, несамостоятельного из-за своего незначительного возраста человека грудному ребенку, который питается материнским молоком.

В качестве переносных названий старых людей в русском языке используются образованные по одной модели ФЕ старая перечница, старая кастрюля, представляющие собой переосмысленные названия старых емкостей, закрытых вместилищ, а также старый пень, старая кочерга (подчеркивающие признаки изношенности, трухлявости и согнутости старого человека). По отношению к старому, немощному, ни на что не годному человеку употребительна ФЕ мышей не ловит, т.е. 'стал непригоден к чему-л. по старости' (1, с. 193).

Таким образом, антропоцентрическая и лингвокультурологическая парадигмы исследования ФЕ позволяют выйти на наиболее рациональные принципы отбора и группировки лексико-фразеологического материала с целью эффективного его изучения. Представленный подобным образом материал убедительно доказывает, что на него нужно смотреть с точки зрения лингвокультуры и концептологии.

1. Бирих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь. М., 2005.
2. Бондаренко, В.Н. Отрицание как логико-грамматическая категория. М.: Наука, 1983.
3. Гусева А.Е., Кузнецова Ю.Г. Статус фразеологической картины мира в общей языковой картине мира // Наука, образование, общество: проблемы и перспективы развития. Тамбов: ТРОО «Бизнес-Наука-Общество», 2013. Часть 1.
4. Добровольский Д.О. Национально-культурная специфика во фразеологии // Вопросы языкознания, 1998, № 6. С.37-48.
5. Илюхина И.А. Когнитивные основы формирования культурной коннотации отрицательной фразеологической семантики (на материале русского языка). Автореф. дисс... канд. филол. наук. Астрахань, 2010.
6. Зимин В. Культурная коннотация фразеологизмов русского языка. М., 2006.
7. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. Минск.: ТетраСистемс, 2004.
8. Потапушкин Н.А. Фразеологические единицы русского языка в лингвокультурологическом аспекте. М.: Изд-во УМУ РУДН, 2000.
9. Словарь русского языка: В 4-х т. / под ред. А.П.Евгеньевой. М., т.1, 1985.
10. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М., 1996.
11. Фразеологический словарь русского языка/под ред. А.И.Молоткова. М.: Русский язык, 1986.
12. Шанский Н.М., Зимин В.И., Филиппов А.В. Школьный фразеологический словарь русского языка: Значение и происхождение словосочетаний. М.: Дрофа, 2001.

Ключевые слова: фразеологизм, отрицание, семантика, когнитивная лингвистика, символы, концепт.

Açar sözlər: frazeologizm, inkarlıq, semantika, koqnitiv dilçilik, simvollar, konsept.

Keywords: idiom, denial, semantics, cognitive linguistics, symbols, concept.

Когнитив aspektdə inkar semantikalı rus frazeoloji vahidlər

Xülasə

Məqalədə koqnitiv dilçilik aspektindən inkar semantikalı rus frazeoloji vahidlər (FV) araşdırılır. Qeyd olunur ki, frazeoloji vahidlərdə dilin milli-mədəni semantikasını xalqın məişəti, mədəniyyəti, tarixi inkişafı kimi araşdırılır. Frazeoloji vahidlərin mənfi semantikasının məzmununa stereotiplər, standartlar, simvollar kimi mədəniyyət nümunələrinə daxildir və onların interpretasiyası mədəniyyət kodları ilə dilin xüsusi bir spikerinin dil kodları arasında əlaqə qura bilər. Müəllif qeyd edir ki, xalqın müəyyən mədəni ənənələri frazeoloji vahidlərin “koqnitiv yaddaşında” qorunub saxlanılır. Belə bir nəticəyə gəlinir ki, onlar bu və ya digər linqvokulturoloji birliyin təfəkküründə bir növ dünyanın görmə konstantları kimi funksionallaşır.

RUSSIAN FROZEOLOGICAL ELDERCESS WITH COPYRIGHT SEMANTIC IN COSMETIC ASPECT

Summary

This article discusses Russian phraseological units (FE) with negative semantics from the point of view of cognitive linguistics. It is indicated that the phraseological semantics of the language is reflected in the phraseological units as a result of the history of the development of the people, their culture and way of life. The content of the negative semantics of phraseological units includes such cultural signs as stereotypes, standards, symbols, the interpretation of which is able to establish a connection between the culture code and the language code of a particular speaker of the language. The author notes that certain cultural traditions of the people are stored in the “cognitive memory” of phraseological units. It is concluded that in this case they are reproduced and function as a kind of a constant of vision of the world, which are marked in the minds of a linguocultural community.

Rəyçi: prof. Lidiya Mixaylovna Qranovskaya

Ульфет Закир оглы Ибрагимов

ОБ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ С ПРЕФИКСОМ ANTI-
ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Общественно-политические, экономические, культурные изменения в жизни страны, стремительно оказывают влияние на язык, что находит свое непосредственное отражение в его словарном составе, так как именно словарный состав является наиболее изменчивой и подвижной стороной языка. В данной статье рассматриваются префиксальные образования в современном французском языке. Материалом исследования послужили слова с префиксом anti-, зафиксированные в толковых словарях современного французского языка *Le Petit Robert de la langue française*, изданных в 2017 и 2018 гг. Целью исследования является выявление новых слов, образованных при помощи префикса anti- в современном французском языке и прослеживание путей их проникновения в словари французского языка. Как известно в словообразовательной системе современного французского языка существует два основных продуктивных способа словообразования – суффиксация и префиксация. Выделяют две семантические группы наиболее продуктивных и активных префиксов в современном французском языке. К первой группе относятся префиксы интенсивности: super-, ultra-, archi-, extra-, sur-, выражающие превосходную степень чего-либо и переводящиеся приставками сверх-, через-, пере-. Так, например, в процессе исследования были обнаружены следующие слова с указанными префиксами: superproduction - фильм-боевик, supermarché - универсам, superbien – высшего сорта, superbénéfice - сверхприбыль, supercarburant – бензин высшего сорта, superchampion(ne) – неоднократный чемпион; ultraréactionnaire - ультрареакционный, ultramoderne – сверхсовременный, ultrafiltre - ультрафильтр, ultraléger(-ère) – сверхлегкий, ultrasensible - сверхчувствительный, ultrason - ультразвук; archimillionnaire - архимиллионер, archifaux – крайне ложный, archiplein - переполненный; extrafort - сверхпрочный, extraparlémentaire – внепарламентский, extrascolaire – внешкольный, extrajudiciaire – внесудебный, extraordinairement - необыкновенно; surproduction – перепроизводство, surréalisme - сюрреализм, surprofit - сверхприбыль, surprix – повышенная цена, наценка. Следует отметить очень высокую продуктивность перечисленных префиксов, о чем свидетельствует вышеуказанные примеры, а также то, что эти префиксы легко присоединяются как к существительным, так и к прилагательным и глаголам.

Второй семантической группой активных префиксов являются префиксы отрицательно-привативного значения. Например, префикс dé- (des-) присоединяется к глаголам: brancher – включать, débrancher – выключать; charger – нагружать, décharger – разгружать; boutonner – застегивать пуговицы, déboutonner – расстегивать пуговицы; paraître – появляться, disparaître – исчезать. Префикс dé- имеет вполне определенное словообразовательное значение. Во французском языке немало префиксов, выражающих отрицательное значение, что влечет за собой выделение особого класса отрицательных префиксов. Среди таких префиксов можно выделить префиксы in-, anti-, non-.

Словообразовательное значение отрицательно-привативных префиксов определенное, однозначно и, «грамматично», что мешает производным с вышеупомянутыми префиксами стать устойчивыми единицами языка. Поэтому мы порой не находим в словарях многих существующих в речи слов на anti- и non-. Ниже приведены несколько примеров из словарей: fasciste – antifasciste; communiste – anticommuniste; matière – antimatière; char-antichar.

Префикс non- является одним из самых активных отрицательных префиксов. Нежелание использовать отрицательную частицу pas приводит к тому, что носители языка предпочитают иногда употреблять non- в качестве отрицательной частицы. Именно с причастием прошедшего времени используется эта частица, например, le scrutin est encore non dépoüllé, образовано по модели: pli non affranchi, timbre non oblitéré. Так, частица non была преобразована в отрицательный префикс. Приведем примеры с данным префиксом: la non-participation des élèves, non-assistance, non-retour, non-violence. Многие новые образования, политические термины с данным префиксом можно обнаружить, читая периодические издания французской прессы, например, non-agression (ненападение), non-aligné (неприсоединившийся), non-alignement (неприсоединение), non-belligérant (неучаствующий в войне), non-belligérance (неучастие в войне).

Наличие большого числа таких префиксов зачастую вызывает некоторые сложности в выборе конкретного префикса в определенной ситуации, так как присоединение префикса очень часто зависит не от определенного правила, а от установившейся практики словоупотребления. Как было отмечено выше, во французском языке префиксация продолжает оставаться одним из активных способов словообразования, более того, появляется ряд новых префиксов, которые используются при образовании неологизмов. Традиционно во французском языке выделяют следующие группы активных префиксов: 1) префиксы, выражающие отрицательно-привативные отношения (non-, anti-, dé- и др.); 2) префиксы интенсивности (super-, hyper, ultra- и др.); 3) префиксы, выражающие повторение (re-, r-, gé-); 4) префиксы, выражающие предшествование (pré-); 5) префиксы, выражающие пространственные отношения (sur-, trans-, inter-) и др.

Исследования неологизмов по словарям французского языка выявили, что в современном французском словообразовании по-прежнему остаются продуктивными слова, образованные именно при помощи префикса anti-. В современном французском языке префикс anti- имеет самое широкое распространение. В популярной литературе обычно считают, что его распространение началось со времен буржуазной революции 1789-1794 гг. Но E. Huguet в своем словаре «*Dictionnaire de la langue française du XV siècle*» показал, что уже в языке XVI в., мы находим такие сочетания, как antiphilosophique, antiphatie, antiphatique и пр. Целый ряд сочетаний с anti- в дореволюционной литературе представлены Брюно в его «Истории французского языка» (antimonarchique, antifrançais, antisocial, antiraisonnement и пр.). Но ни один из названных исследователей не ставил вопроса о том, насколько эти сочетания с anti- были для литературного языка того времени закономерными. Бытовали ли сочетания с этим префиксом в литературном языке или же они являлись продуктом фантазии отдельных писателей?

Изучая образования с префиксом *anti-* в XVIII в., можно заметить, что в то время как они были довольно широко распространены у отдельных писателей, академический словарь отнесся к ним достаточно жестоко.

Как самостоятельный префикс в академическом словаре *anti-* выделяется лишь в четвертом издании, 1762 г. В первом издании академического лексикона мы находим лишь 15-16 слов, начинающихся с этого префикса. В четвертом издании *anti-* впервые осмысливается как префикс: «...*anti-*, - читаем мы здесь, - предлог, заимствованный из греческого; во французском языке он употребляется в некоторых сложных словах для обозначения противоположности» (*osition, contrariété*). «В словаре даны лишь те из этих сложных слов, которые наиболее распространены (*qui sont le plus en usage*), ибо бесполезно приводить все те сочетания, которые надобность или прихоть могут изобрести» (*le besoin ou le caprice peuvent faire imaginer*).

Так академический словарь даже с 1762 г. осуждает чрезмерное увеличение образованиями с *anti-*. Следовательно, во-первых, академический словарь до 1762 г. даже не выделяет *anti-* как самостоятельный префикс, а во-вторых, выделив его, предостерегает против широкого применения.

Между тем «Треву» уже в 1704 г. (первое издание) фиксирует целый ряд слов, отсутствующих в академическом лексиконе. Из них отметим: *antichrétien, antilogie, antinomie, antithèse* и др. Но и у «Треву» *anti-* как самостоятельный префикс проявляется лишь в издании 1771 г. Здесь указывается, что *anti-* происходит из латинского *ante* и означает «предшествование во времени», а затем – «идею противоположности». Но если академический словарь, указав на обособленное значение префикса *anti-* в 1762 г., всячески стремился сузить сферу его распространения, то «Треву» в 1771 г. уже отлично понимает семантическую ценность этого префикса и поэтому нисколько не препятствует распространению новых слов, образованных с его помощью (*anticonstitutionnaire, antinational, antipuritain* и др.). При этом чрезвычайно интересно, чем более четкое осознание не только семантического, но и морфологического значения префикса *anti-* (способ образования новых терминов) приводит «Треву» к тому, что определение отдельных слов, образованных с его помощью, в издании 1771 г. изменяется.

Если в первом издании «Треву» *antipode* объясняется исключительно как географический термин (*qui se dit des habitants de la terre, diamétralement opposés les uns aux autres*), то в издании 1771 г. находим показательное дополнение: *antipode* в фигуральном смысле означает «несовместимость», «отвращение» (*incomptabilité, aversion*) к чему-нибудь или к кому-нибудь. *Anti-* уже настолько приобретает общее, абстрактное значение, что и термин, образованный с его помощью (*antipode*), теряет свой специальный характер (географический термин), получая общее значение противоположности.

Таким образом, «Треву» не только ограничивается «признанием» префикса *anti-*, как Академия, но и выявляет его большое семантическое и морфологическое значение. Гораздо смелее употребляли префикс *anti-* целый ряд революционных писателей XVIII в. Так у Руссо XVIII в. встречается *antidespote*, у Мерсье – *antianglican, antipopulaire*, у Linguet – *antifinancier, antiphilosophique*; у Тюрго в 1754 г. – *anticonstitutionnaire* и т.д.

Но чтобы понять, насколько в языке того времени префикс *anti-* был широко распространен, необходимо соотнести его употребление у отдельных авторов с показателем различных словарей эпохи. Мы видели, что даже в 1762 г. академический словарь очень неодобрительно отзывался о словах с префиксом *anti-*, вызванных «капризом и прихотью» немногих. Но все же, если сравнить четвертое издание академического словаря с предыдущими изданиями, то можно заметить, что здесь уже префикс *anti-* не только семантически осмысливается как самостоятельная лексема, но и морфологически признается словообразовательной частицей. Еще дальше идет «Треву» в 1771 г. по линии закрепления самостоятельного значения *anti-*. Таким образом, в первой половине XVIII в. этот префикс, хотя и употребляется писателями, но официальным академическим словарем как самостоятельная семантико-морфологическая единица допускается в литературный язык еще с большой осторожностью.

Анализируя словарь *Le Petit Robert de la langue française* 2018 г. было выявлено 288 слов употребляемых с префиксом *anti-*. Большинство из этих слов охватывают различные пласты лексики научную, общественно-политическую, медицинскую, техническую, спортивную, культурную и т.д. В основном это прилагательные или существительные как мужского, так и женского рода, очень редко наречия. Исследуя словари французского языка было установлено, что в основном большое количество слов с префиксом *anti-* начали появляться во французском языке в XIX-XX вв. и обогащать его лексический состав. Данный процесс продолжается, и по сей день, префикс *anti-* продолжает оставаться одним из самых продуктивных префиксов.

Литература:

Brunot F., *Histoire de la langue française*, Paris 1990

Катагощина Н.А. Как образуются слова во французском языке. М.: КомКнига, 2006, 112 с.

Страмной А.В. Газетный текст как источник неологизмов (на материале русской и французской прессы). Дис. ... канд. филол. наук. Волгоград, 2007.

Цыбова И.А. Словообразование в современном французском языке. М.: Московский лицей, 1996, 128 с.

E.Huguet *Dictionnaire de la langue française du XVsiècle*, Paris:1925

Le Petit Robert de la langue française Paris: 2017

Le Petit Robert de la langue française Paris: 2018

www.clubic.com/

www.commentcamarche.net/

www.diapo.com/

Ключевые слова: французский язык, терминология, префикс, словообразование.

Açar sözlər: Fransız dili, terminologiya, prefiks, söz quruluşu.

Key words: French language, terminology, prefix, word formation.

On the socio-political terminology with the prefix *anti-* in French
Summary

The article is devoted to prefixal derivatives appearing in the modern French language. The main object of study is the prefix anti, one of the most productive prefixes in the modern French. Thus, the author claims that these prefix words coincide with the period of the French Revolution. At the same time, studying the dictionaries of the XVIII-XIX centuries, the words with the prefix are studied.

Fransız dilində anti- prefiksli ictimai-siyasi terminologiya haqqında

Xülasə

Məqalə müasir fransız dilində prefikslərin araşdırılmasına həsr olunub. Tədqiqatın əsas obyektı müasir fransız dilində ən geniş və məhsuldar prefikslərdən biri olan anti- prefiksdir. Belə ki, müəllif bu prefikslə yaranan sözlərin Böyük Fransa Burjua inqilabı dövrünə təsadüf etdiyini bildirir. Eyni zamanda XVIII-XIX əsrlərdəki lüğətləri araşdırılaraq anti- prefiksi ilə işlənən sözlər tədqiq olunur.

Rəyçi: f.f.d., Nərgiz Ramiz qızı Seyidova

Mehman Zeynalı10

XX ƏSRİN 20-30-CU İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ NORMA AXTARIŞLARI

Xülasə. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi dili tarixində yeni bir mərhələ təşkil edir. Mətbuatın, dərsliklərin dilində, ədəbi əsərlərdə həm vahid norma gözlənilmir, həm də dil normasının müəyyənəlməsi istiqamətində işlər aparılır. Ədəbi dilin norma məsələsi növbəti onilliklərdə – 20-30-cu illərdə də aktual olaraq qalır. 20-30-cu illərdə yeni norma axtarışı müxtəlif şəkildə təzahür edir və tək-tək üslublarda deyil, kompleks şəkildə bütün üslubların dil materialında müşahidə edilir. Vahid, normalı ədəbi dil uğrunda mübarizə yazılı ədəbi dildə müxtəlif meyillərin, təmayüllərin yaranmasına səbəb olur. Norma axtarıları nəticəsiz qalmır və 20-ci illərin ortalarına doğru sistemləşərək, üç mənbə üzərində dayanır: a) klassik ədəbi dilin normaları; b) şifahi danışq dili və dialekt xüsusiyyətləri; c) Türkiyə türkcəsinin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri.

Klassik ədəbi dil xüsusiyyətləri 20-30-cu illərdə ərəb qrafikalı əski Azərbaycan yazısı ilə yerinə yetirilmiş çap məhsulları (dərslik, mətbuat və s.) üçün daha xarakterikdir. Həmin yazılarda Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü mərhələsində meydana çıxmış bəzi əski yazı xüsusiyyətləri özünü göstərir. Danışq dili və dialekt normaları dilin bütün səviyyələrində olsa da, daha çox fonetik xüsusiyyətləri əhatə edir. Türkiyə türkcəsinin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri isə XX əsrin 20-30-cu illər ədəbi dilində müxtəlif funksional üslubları əhatə etmiş, dərsliklərin dilində (və bədii üslubda) daha geniş işlənmişdir. Türkiyə türkcəsinin təsiri ilə dilə gəlmiş leksik vahidlər iki cür funksionallıq nümayiş etdirirlər. Sözlərin bir qismi Türkiyə türkcəsinə məxsus ədəbi dil faktı kimi öz fonetik tərkibini, eləcə də leksik mənasını qoruyub saxlayır. Digər qrup sözlərdə məna dəyişikliyi müşahidə olunur.

XX əsrin 20-30-cu illərində dil normasının müəyyən olunmasına, ümumiyyətlə, dil proseslərinə ictimai, elmi, ədəbi, mədəni mühit güclü təsir göstərirdi. Bu mühit cəmiyyətin ümumi inkişaf xəttini cızdığı kimi, ədəbi dilin inkişaf meyillərini, dil normalılığını da müəyyənləşdirirdi. Milli və əcnəbi mənbələrdə ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən dilimizin ictimai-funksional mahiyyəti məsələsinə, adına münasibət müxtəlif idi; ana dilinin adlanmasında vahid linqvonim-terminə istifadə olunmurdu. Milli və xüsusilə, əcnəbi müəlliflərin işlətdiyi adlar bir tərəfdən (və bəzən) daqiq olmayan yanlış təəvvürləri əks etdirirdisə (məsələn: tatar, türkmən), digər tərəfdən, dilimizin mənşəyi, tarixi, cəmiyyətdə yeri, digər türk dilləri ilə geneoloji yaxınlığı ilə bağlı idi (məsələn: türk, türki, Azərbaycan ləhcəsi).

Mərhum akad. T.Hacıyev XIX əsrdən dilin inkişafına o vaxta qədər görünməmiş səviyyədə müdaxilə edən dilxarici amillər içərisində dilçilik mühitini qeyd edir; Rusiyada Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə xüsusi fikir verilir (bu, dilin Yaxın Şərqdəki kütləvililiyi ilə bağlıdır), Azərbaycan türkcəsindən də dərs vəsaitləri hazırlanır, rus türkologiyasının bu dövrdə yaranan cəhanşümul nümunələri XIX əsr dünya şərqşünaslığının qiymətli əsərləri kimi, Azərbaycanın da elmi-mədəni inkişafına müəyyən təsir göstərir (4, s. 9-14). Prof. N.Xudiyev XIX əsrin ortalarında ictimai münasibətləri dəyişən, ana dilinin funksional imkanlarının daha geniş təzahür etdiyi tarixi -ictimai şəraitdən bir qədər geniş şəkildə bəhs edir. Azərbaycanda rus məktəbləri açılır, köhnə məktəblərin tədrisən "Üsuli-cədid" adlanan yeni məktəblərlə əvəzlənməsi ideyası meydana çıxır. 1879-cu ildə Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsi təşkil edildikdən sonra yüksək ixtisaslı müəllim kadrları sistemli şəkildə hazırlanır... XIX əsrin 70-ci illərində Azərbaycan teatru təşəkkül tapır. Bu da təbii olaraq, şifahi ədəbi dilin ən professional təzahürlərindən olan səhnə nitqinin yayılmasına bilavasitə təsir göstərir... Mətbuat, kitab nəşri kifayət qədər geniş şəkəyə malik olur və ana dilinin funksional imkanlarının təzahürü üçün ictimai - tarixi şərait yaranır (6, s. 419-420).

İctimai-siyasi, mədəni həyatda baş verən dəyişikliklər XX əsrin əvvəllərində də davam edir. S.M.Sadıqova qeyd edir ki, əsrin ilk onillikləri Azərbaycan xalqının tarixində iki böyük hadisə ilə yadda qalır. Bunlardan birincisi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin – Şərqdə ilk demokratik dövlətin yaranması idi. Əsrin əvvəllərində yaranan, formalaşan azadlıq, demokratiya və müstəqillik ideyaları məhz bu dövrdə gerçəkləşir. Hər sahədə milliləşmə on səkkizinci ildən qanuniləşməyə başlayır. Xalq Cümhuriyyəti dövlətin, cəmiyyətin inkişafını təmin edən, xalqın həyat şəraitini yaxşılaşdıran tədbirlər görür. Bu məqsədlə lazım olan bütün sahələrdə diqqət yetirilir, elm, təhsil və mədəniyyət, o cümlədən dil və yazı məsələlərinə xüsusi fikir verilir (9, s. 134). Sonrakı onillikdə də cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərin dilin inkişafına təsirsiz qalmır. Azərbaycanın ədəbi dili tarixi (Sovet dövrü) kitabının müəlliflərinə görə, bu illər Azərbaycanın siyasi, ictimai, iqtisadi və mədəni cəhətdən inkişafını sürətləndirdiyi kimi, Azərbaycan ədəbi dilinin ümumi inkişafına, xüsusən onun lüğət tərkibinin inkişafına da öz müsbət təsirini göstərir. Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibində əsaslı kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir (1, s. 64). Rəsmi dövlət qərarları qəbul edilir. 1923-cü il iyunun 7-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin dekreti ilə Azərbaycan SSR-nin dövlət dili türk dili elan edilir. 1921-ci il martın 29-da Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri N.Nərimanov "Azərbaycan SSR-nin dövlət idarələrində Azərbaycan dilində kargüzarlığın tətbiqinin təşkili haqqında" sərəncam imzalayır (5, s. 55). S.Hacıyeva yazır ki, o dövrlərdə milli dillərin inkişafı üçün yaradılmış imkanlar olduqca məhdud olsa da, ölkəmizdə bu məhdudiyətdən maksimum yararlanmağa yönəlmiş tədbirlər həyata keçirilirdi. Məsələn: 1939-cu ildə respublikada Azərbaycan dilində 81 qəzet çap olunurdu (5, s. 55). 1926-cı ildə Bakı şəhərində keçirilmiş I Türkoloji Qurultay böyük ictimai-siyasi və tarixi, mədəni hadisə idi. I Türkoloji Qurultayda əlifba məsələsi, imla, orfoqrafiya problemi, termin məsələsi, tədris - metodika məsələsi, qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri türk dillərinin ədəbi dil problemləri, o cümlədən, orta ədəbi dil məsələsi, ulu dil nəzəriyyəsi və türk dilərinin tarixi kimi mühüm problemlər müzakirə olunmuş (2, s. 80), latın qrafikalı əlifbaya keçid haqqında qərar qəbul olunmuşdu.

F.Kərimli XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi mövqeyinə, məzmununa, funksiyasına aşağıdakı amillərin təsir göstərdiyini yazır: 1) sosial-ideoloji mühitin doğurduğu amillər; 2) elmi-mədəni mühitin səviyyəsindən, xarakterindən irəli gələn amillər (7, s. 16). Sosial-ideoloji (eləcə də elmi-mədəni) mühitin təsiri ilə baş verən dəyişikliklər əslində dilin özünəməxsus inkişaf tendensiyasından irəli gəlir. Bu cür inkişaf həm dildaxili, həm də dilxarici amillərlə əlaqədə baş verir və hər iki qrupdan olan amilləri sosial mühitlə əlaqələr meydana gətirir. Bu cür əlaqələr ilk növbədə dil daşıyıcılarının ədəbi dilə (və onun norma tərəfinə) münasibətində üzə çıxır. İstənilən halda kommunikativ şərait ədəbi dilə (və onun norma tərəfinə) təsir göstərə bilər. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbi dili tarixində XX əsrin 20-30-cu illəri də istisna təşkil etmir. Dil daşıyıcılarının

kütləvi şəkildə ədəbi dilə yiyələnməsi ədəbi dildən (və onun normalarından) daha çox (və geniş) sahələrdə istifadəyə gətirib çıxarır. Bu həm funksional üslubi sahələrdə onun istifadə imkanlarını genişləndirir, həm də dil vahidlərində variantlılığı yaranmasına səbəb olur. Məlumdur ki, ədəbi dildən müxtəlif kommunikativ şəraitlərdə istifadə dil vahidlərinin variantlılığını əmələ gətirir. Belə variantlılıq funksional üslubi mahiyyət daşıya bilər (ayrı-ayrı üslubların materialına çevrilir), yaxud heç bir üslubi çalarlığa malik olmur. Tədqiqatçılar göstərir ki, ədəbi dilin bütün inkişaf mərhələlərində ondan müxtəlif kommunikativ şəraitdə istifadə olunması dil vahidlərinin variantlılığını yaradır. Normanın variantlılığı ədəbi dil sisteminin dinamikliyi ilə əlaqədardır (10, s. 94). Məsələn, getmək feili ilə yanaşı, eyni mənalı varmaq feilindən istifadə olunması (ancaq ifadə tərkibində: varıncaya qədər) bəzən üslubi yük daşıyır. Nümunə: Bölük komandalarına (özləri də daxil olaraq) varıncaya qədər, başçıların intizam ixtiyarı (8, s. 43; başlıq). Yaxud eyni məntədə əmr və buyruq sözləri yanaşı işlənsə də, eyni leksik mənalı bildirmir və rəsmi-əməli üslubun maddi cəhətdən fərqli formaya malik nümunələrini ifadə edir: adətən biri yazılı, digəri şifahi formaca mövcud olur. Nümunə: Bu tərtibə o biri tərəfdən komandaların əmr və buyruqlarını müntəzəm, vicdanlı və düşüncəli surətdə yerinə yetirməkdən ibarətdir (8, s. 40). Elə variantlar da var ki, bu cür dil materialına üslubi baxımdan neytral olaraq qalır. Bu sıradan olan sözlərə bütün fonetik variantları aid etmək mümkündür. Çünki leksik variantlardan (yaxud paralellərdən) fərqli olaraq, fonetik variantlar (yaxud paralellər) heç bir halda məna fərqli yarada bilmir. Məsələn: qüvvət (silahlı qüvvələr; Bu cür qoşunlar silahlı qüvvələri artırmaq imkanını verir; 8, s. 29) - qüvvə (müəlləh qüvvələr; İbtidai müəlləh qüvvələr piyada əskərlərdən ibarət idilər-8, s. 36).

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi dili tarixində yeni bir mərhələ təşkil edir. Mətbuatın, dərsliklərin dilində, ədəbi əsərlərdə həm vahid norma gözlənilmir, həm də dil normasının müəyyənləşməsi istiqamətində işlər aparılır. Akademik T.Hacıyev yazır ki, bu dövrdən ədəbi dil normasının təbii qüvvəyə gətirilməsi şüurlu nəzarət olunur. Düzdür, bütün mətbuatda vahid fonetik-orfoqrafik, leksik-qrammatik norma gözlənilmir, yaxud norma eyni tələblə təbii qüvvəyə gətirilmir, ancaq vahid norma uğrunda güclü mübarizə gedir və hər mətbuat orqanı öz imkan daxilində ona əməl etməyə çalışır (3, s. 178). Ədəbi dilin norma məsələsi növbəti onilliklərdə – 20-30-cu illərdə də aktual olaraq qalır. 20-30-cu illərdə yeni norma axtarışı müxtəlif şəkillərdə təzahür edir və tək-tək üslublarda deyil, kompleks şəkildə bütün üslubların dil materialında müşahidə edilir. Vahid, normalı ədəbi dil uğrunda mübarizə yazılı ədəbi dildə müxtəlif meyillərin, təmayüllərin yaranmasına səbəb olur. Norma axtarıları nəticəsiz qalmır və 20-ci illərin ortalarına doğru sistemləşərək, üç mənbə üzərində dayanır:

- a) klassik ədəbi dilin normaları
- b) şifahi danışq dili və dialekt xüsusiyyətləri
- c) Türkiyə türkcəsinin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri

Klassik ədəbi dil xüsusiyyətləri 20-30-cu illərdə əski Azərbaycan yazısı (ərəb qrafikası) ilə yerinə yetirilmiş çap məhsulları (dərslik, mətbuat və s.) üçün daha xarakterikdir. Həmin yazılar Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü mərhələsində meydana çıxmış bəzi əski yazı xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanması (və davam etdirilməsi ilə) ilə müşayiət olunur.

Danışq dili və dialekt normaları dilin bütün səviyyələrində özünü göstərsə də, daha çox fonetik xüsusiyyətləri əhatə edir. Türkiyə türkcəsinin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri XX əsrin 20-30-cu illər ədəbi dilində müxtəlif funksional üslubları əhatə etsə də, dərsliklərin dilində (və bədii üslubda) daha geniş işləndiyi müşahidə olunur.

Ayrı-ayrı tədqiqatlarda 20-ci illər Azərbaycan ədəbi dilində işlənən Türkiyə türkcəsi sözləri araşdırılmış, XX əsrin 20-30-cu illərində Türkiyə türkcəsinin Azərbaycan dilinə təsiri ayrı-ayrı dil səviyyələri üzrə geniş təhlilə cəlb olunmamışdır.

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi dilində dil normasının müəyyənləşməsi istiqamətində işlər aparılır. Norma axtarıları yazılı ədəbi dildə müxtəlif meyillərin, təmayüllərin yaranmasına səbəb olur və 20-30-cu illərdə üç mənbə üzərində dayanır. Eyni zamanda həm klassik ədəbi dilin normalarından, həm də şifahi danışq dili və dialekt xüsusiyyətlərindən, eləcə də Türkiyə türkcəsinin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərindən istifadə olunur.

Klassik ədəbi dil xüsusiyyətləri 20-30-cu illərdə ərəb qrafikalı əski Azərbaycan yazısı ilə yerinə yetirilmiş çap məhsulları (dərslik, mətbuat və s.) üçün daha xarakterikdir. Həmin yazılar orta əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinə aid bəzi əski yazı xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanması ilə müşayiət olunur. Danışq dili və dialekt normaları isə daha çox fonetik xüsusiyyətləri əhatə edir.

Klassik ədəbi dilin normaları əsasən imla qaydalarında, sözlərin orfoqrafiyasında özünü göstərir və latın qrafikalı yeni əlifbaya keçid ilə tədricən dildən çıxır (bir müddət ümumdənışıq dilindəki variantı ilə paralel işlənir: dəgirman//dəyirman, dəgil//dəyil) Danışqda müxtəlif fonetik hadisələrlə müşayiət olunan sözlər yazılı dildə işlədilir. Dilönü saillərin dilərxası saillərlə əvəzlənməsi, samit əvəzlənməsi, saittartımı, morfoloji şəraitdə tələffüz xüsusiyyətləri ilə yazılan sözlər müşahidə edilir. Danışq dili üçün səciyyəvi leksik vahidlər işlədilir. Yazılı ədəbi dildə müxtəlif dialekt xüsusiyyətlərindən istifadə olunur. Eyni sözün yazılışında bəzən həm klassik ədəbi dil, həm də danışq dili normaları əsas götürülür (sənduq və sandıq, qalq və qalx). Bəzən də sözün klassik ədəbi dil üçün xarakterik forması dialekt variantı ilə üst-üstə düşür. Qeyri-ənənəvi morfoloji quruluşların işlədilməsi alınma sözləri əvəz etmək məqsədilə norma axtarışından irəli gəlir.

Türkiyə türkcəsinin təsiri dilin bütün səviyyələrini əhatə edir. Fonetik səviyyədə təsir sait və samit əvəzlənmələri, saittartımı, saittartımı, samit düşümü, heca düşümü, metateza ilə müşayiət olunur. Sait əvəzlənmələrini əks etdirən fonetik təsir Azərbaycan dilinin fonetik quruluşuna yaxın olduğundan dərsliklərin dilində, mətbuatda geniş işlədilir. Bunlar Azərbaycan dilinin şivələrinə məxsus fonetik xüsusiyyətlərlə əsasən üst-üstə düşdüyündən kənardan gəlmə, yad fonoloji xüsusiyyət təsiri bağışlamır. Bu cür leksik vahidlər bəzən oxşar fonetik tərkibdə Azərbaycan dilinin şivələrində müşahidə olunur.

Türkiyə türkcəsinin fonetik təsiri hesab edilən samit əvəzlənmələri ancaq müasir türk dilinin fonetik quruluşu üçün səciyyəvidir və Azərbaycan dilinin şivələrində, bir qayda olaraq, müşahidə edilmir. Türkiyə türkcəsinin fonetik təsiri hesab edilən fonetik hadisələrə (söz əvvəlində y saittartımı, ərəb mənşəli bəzi adların sonunda h saittartımı) çox təsadüf edilir. Türkiyə türkcəsinin təsiri ilə dilə gəlmiş leksik vahidlər iki cür funksionallıq nümayiş etdirirlər. Sözlərin bir qismi Türkiyə türkcəsinə məxsus ədəbi dil faktı kimi öz fonetik tərkibini, eləcə də leksik mənasını qoruyub saxlayır. Digər qrup sözlərdə məna dəyişikliyi müşahidə olunur. Türkiyə türkcəsinə məxsus qrammatik xüsusiyyətlər fonetik və leksik səviyyə ilə müqayisədə çoxluq təşkil etmir. Bu cür xüsusiyyətlər şəxs və işarə əvəzlilikləri, şəxs, xəbərlilik, təsirlik hal şəkilçiləri, bəzi köməkçi nitq hissələri və digər morfoloji əlamətlərlə təmsil olunur.

Ədəbiyyat:

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü). 3 cildə. III cild. Bakı: Elm, 1982, s.64 (ümumi - 253)
2. Əbülhəsənli T. I Türkoloji Qurultayda türk dünyası üçün ortağ ədəbi dil ideyasının nəzəri konsepsiyası /I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş "Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortağ dəyərlər və yeni çağırışlar" mövzusunda Beynəlxalq Konfransın materialları: 2 hissədə. I hissə; Bakı, 14-15 noyabr 2016-cı il. Bakı "Elm və təhsil", 2016, s. 80 (üm.-80-84)
3. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II h., Bakı, 1981, s. 178
4. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi: dərslik, 2 hissədə. II hissə Bakı: Elm, 2012, səh. 9-14 (üm -388)
5. Hacıyeva S. Azərbaycan dilinin regional mövqeyi və siyasi dil kimi formalaşma mərhələləri // AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, № 10. Bakı, "Elm və təhsil", 2016, s.55
6. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s.419-420 (üm -627 s).
7. Kərimli F.Q. 1920-ci illər Azərbaycan ədəbi dilinin leksik norması. Filol. elmləri nam. alimlik dərəcəsi almağ üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2009, s. 16
8. Məktəblərdə hərbi dərslər. İşçi fakültələri, texnikumlar və ali məktəblər üçün. Bakı: Azərnaşr, 1932, s.43 (üm.207)
9. Sadıqova S.M. XX əsrin 20-ci illərində ədəbi dildə əlifba problemi // Bakı Universiteti Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. № 2, 2006, s.134 (üm.- 134-142)

Rus dilində

Литвинов В.А. Исторический характер лингвистической нормы // Liberal Arts in Russia, 2013, Vol. 2. №1, s. 94 (üm.-94-99)

Açar sözlər: ədəbi dil, norma, variantlılıq, leksik məna

Ключевые слова: литературный язык, норма, вариантность, лексическое значение

Key words: literatural language, norm, variations, lexical meaning

NORM SEARCHES IN AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE IN THE 20-30s OF THE 20th CENTURY

Summary

Early 20th century is a new stage in the history of Azerbaijani literary language. The unit norm is not either followed in the press, textbook language, literary works, or works are carried out to determine the language norm. Normative issue of the literary language also remains actually in the next decades-20-30s. New norm search appeared in different ways in 20-30s and it was observed not only in individual styles, but also complexly in the language materials of all styles. Struggle for unit literary language with norm causes to form of different trends and tendencies in the written literary language. Norm searches do not remain unsuccessfully and stay on three sources by becoming systematized towards the mid 20s: a) Norms of the classical literary language; b) Oral spoken language and dialect features; c) Phonetic, lexical, grammatical features of Turkish. Classical literary language features are more typical for the printing products (textbooks, press, etc.) performed with the ancient Azerbaijani written language with Arabic graphics. Some ancient writing features emerged during the formation of Azerbaijani literary language has appeared in these writings. Although the spoken language and dialect norms are in all levels, they cover more phonetic features. And the phonetic, lexical, grammatical features of Turkish covered different functional styles in the literary language of 20-30s of the 20th century, widely used in the textbook language (and artistic style). Lexical units passed to the language under the influence of Turkish demonstrate two types of functionality. A part of the words maintains its phonetic composition as well as the lexical meaning as a literary language fact belonging to Turkish. A meaning change in other group words is observed.

М.Зейналлы

Поиск норм литературного языка в 20-30 гг XX века.

Резюме

Начало XX века является новым этапом в истории литературного азербайджанского языка.

В прессе, научном стиле, художественной литературе не соблюдается единая норма, в то же время не ведётся работа в направлении установки норм. Проблема норм литературного языка остаётся актуальной и в 20-30 гг.

В 20-30 гг поиск новых норм проявляется в различных формах. И это наблюдается не в отдельных стилях, а комплексно во всех языковых стилях. Борьба за единый, нормативный литературный язык стала причиной возникновения в письменной литературной речи различных направлений и тенденций. Поиски норм не остаются безрезультатными и к середине 20-х гг, правильно систематизировавшись, основывается на трёх источниках; а) нормы классического литературного языка; б) устный разговорный язык и особенности диалектизмов; в) особенности турецко-тюркской фонетики, лексики и грамматики.

Особенности классического литературного языка в 20-30 гг более характерны для азербайджанских изданий (учебников, прессы и т.д), печатающихся старой арабской графикой. В тех письменностях отражаются некоторые особенности древнего письма, сформировавшиеся на этапе образования литературного азербайджанского языка. Несмотря на наличие разговорной речи и диалектных норм на всех языковых уровнях, больше они охватывают фонетические особенности. Но в 20-30-ые гг XX в. особенности турецко-тюркской фонетики, лексики и грамматики наиболее широко использовались в учебном языке (и в литературном стиле), охватившем различные функциональные стили литературного языка.

Лексические единицы, образовавшиеся под влиянием турецко-тюркского языка, демонстрирует две функциональности. Определённая часть слов фактически сохраняет фонетический состав и лексическое значение, характерные для турецко-тюркского языка.

В другой группе слов наблюдается изменение лексического значения.

Rəyçi: dos.E.Vəliyeva

Sevda Mahmudova

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İNGİLİS SÖZLƏRİNİN FONETİK VƏ SEMANTİK

MƏNİMSƏNİLMƏSİ PROSESİ

Mənimsəmə hadisəsi və prosesinin öyrənilməsinin ən çətin və mürəkkəb tərəfi onun dərəcə və səviyyəsinin müəyyən olunmasıdır. Nadir Məmmədli yazır ki, Azərbaycan dilçiliyində alimlərin sözlər və terminlərin mənimsənilməsi məsələsi birmənalı izah olunmamışdır (1, s.230)

N.Məmmədlinin başqa bir fikrinə görə, mənimsəmə hadisəsini mənimsəmə prosesi və mənimsəmə dərəcəsi mərhələlərinə ayırmaq əlverişlidir. Alimlərin mənimsəmə dərəcəsi onların milli sözlərlə fonetik, qrafik, morfoloji, semantik və s. cəhətdən tutuşdurulması yolu ilə müəyyən olunur. (1, s.230).

İnformasiya mübadiləsi, müasir dünyada yeni siyasi-iqtisadi, sosial-ictimai münasibətlərin nəticəsi olaraq xalqlar arasında, dillər arasında əlaqələr genişlənir. Bu əlaqə və münasibətlər ABŞ dövləti ilə daha intensiv şəkildə olduğu üçün həmin ölkənin dilindən Azərbaycan dilinə yeni sözlər və terminlər axışmaqdadır.

İngilis dilinin dünyada geniş yayılması, onun beynəlxalq dil statusu qazanması, yeni anlayış, əşya, hadisə və münasibətləri adlandıran sözlərin bu dil əsasında formalaşması bu dillə əlaqənin diqqət mərkəzində olduğunu göstərir. Özünəməxsus əlamətləri ilə görünən Azərbaycan-İngilis tarixi-mədəni əlaqələri, o sıradan dil əlaqələri mətbuat dilində istifadə olunan yeni sözlər və terminlərin də öyrənilməsi üçün müəyyən şərait yaradır. Bu aktual mövzuda, əlbəttə, tədqiqatlar aparılmışdır və yenə də aparılır (2; 3; 4, 21 s.)

Biz İngilis dilindən Azərbaycan dili üçün müxtəlif sahələr üzrə alınan sözlər və terminlərin mənimsənilmə imkanlarını tədqiq edirik. Çox çətin anlaşıla bilər ki, bir dil, hətta özünün ən qədim durumunda belə, digər dilin heç bir təsirinə məruz qalmamış olsun. (5, s.139)

Onu da qeyd etmək ki, alınma sözlər, terminlər və onların mənimsənilməsi ilə əlaqədar xeyli tədqiqat əsərləri yazılsa da, bu həmin məsələnin tam həlli sayıla bilməz. Ona görə ki, alınma sözlərin, terminlərin bir dildən digərinə keçidi dayanıqlı hadisə deyil, yəni keçmə prosesi hər an, zaman-zaman sürətlənir.

Azərbaycan dilinə keçmiş və hazırda da keçən alınmaların bir çoxu ümumişlək söz, adi termin, bir çoxu isə beynəlmillət səciyyəlidir. Bunlar Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin, terminoloji fondunun ümumi təbəqəsini təşkil edir. Bu cür durumda, həmin alınmalar dilimizin ümumi xarakteri və qanunauyğunluqları ilə tənzim olunur.

Bu tədqiqatı aparmağımızdan başlıca məqsəd Azərbaycan dilinin leksik tərkibinə daxil olmuş İngilis alınmalarının mənimsənilməsi və işlədilməsi prinsiplərini müəyyən etmək və onun şərhini verməkdən ibarətdir.

Tədqiqatçılar yazırlar ki, «dil işarəsi təkcə dil faktı, dildə müşahidə olunan semantik formul kimi qalmır, bəlkə də dilin leksik-semantik sisteminin bir komponenti kimi çıxış edir. Çünki dilin leksik-semantik öz bütövlüyü və vahidliyi etibarilə artıq mövcuddur. Bu sistemə daxil olan ünsürlərin funksiyası onların sistem daxili qarşılıqlı əlaqələri ilə xarakterizə olunur. Eyni zamanda, bir sistem daxilində mövcud olan hansı dil faktı, semantik formul diferensiallaşma prosesi keçirir və müşahidələr göstərir ki, belə bir proses yalnız tarixi inkişaf nəticəsində, xüsusən cəmiyyətin ictimai-siyasi və elmi-texniki proqnozlara paralel olaraq sadədən mürəkkəbə doğru sürətlənməsi, istiqamətləndirilməsi nəticəsində baş verir.» (6) Bəllidir ki, hər bir dilə məxsus spesifik sistem və qrammatik quruluş mövcuddur. «Lüğət tərkibinə daxil olan sözlər, təbii ki, yekcins deyildir. Minilliklər boyu inkişaf prosesində sözlərin quruluşu dəyişmiş, sözlər sadə, düzəltmə, mürəkkəb olmaqla müxtəlif şəkillərə düşmüşlər» (7, s.32 (944 s.))

Lüğət tərkibindəki sözlər yalnız həmin dilin sözlərindən ibarət ola bilmir. Bu tərkibdə digər dillərin payı vardır. Odur ki, bir dil başqa dildən söz yaxud termin əldə edərkən onları özünün fonetik və qrammatik qayda-qanunlarına tabe edir. Dilimiz də tarixən və indinin özündə də digər dillərdən söz və terminləri alaraq özünün fonetik, leksik və qrammatik normalarına uyğunlaşdırmışdır.

İngilis dilindən alınma sözlərin Azərbaycan mətbuat dilində (həm şifahi, həm də yazılı)-mənimsənilmə prosesi çox mürəkkəb bir mərhələni təşkil edir. Bu mənimsəmə əsasən 3 səviyyədə (fonetik, qrammatik və semantik) gerçəkləşir. Vaxtı ilə rus dili vasitəsi ilə Azərbaycan dilinə keçmiş sözlər və terminlər, sonra bədii tərcümə yolu ilə, son illər isə siyasi-iqtisadi, iqtisadi-mədəni əlaqələrin, həmçinin də elmi-texniki, informasiya tərəqqisi ilə əlaqədar mətbuatda özünə yer edən İngilis alınmalarının mənimsənilmə mərhələləri şübhəsiz ki, asan olmamışdır.

Son illər bu sahədə yazılmış dissertasiya işlərində düzgün olmayaraq, «ilk dəfə İngilis alınmalarının fonetik, qrammatik və semantik səviyyədə mənimsənilməsi məsələləri öyrənilir»- fikri ilə də razılaşmaq olmaz. Hələ sovet dövründə bu məsələ də tədqiq olunmuşdur.

Müasir mətbuatın dilində həmin mənimsənilmə faktları transkripsiya və transliterasiya yolu ilə mümkün olmuşdur. Bir fikri vurğulamaq yerinə düşər ki, Azərbaycan auditoriyasında İngilis alınmalarının transkripsiyası yolu ilə mənimsənilməsində iki dilin qrafem və fonemlərinin qarşılıqlarının təyin olunmasının əsas ölçüləri müəyyən olunmalıdır. Zaman keçdikcə, mənimsənilmiş sözlər və terminlər yeni mənalar qazanmış Azərbaycan dilinin semasioloji bazasını genişləndirmişdir. Məs.: standart, skayner, printer, tünər, toner, vatt, blok, blokada, beysbol, bar, banknot, banket, ballast, noutbuk (notebook), biznesmen, bunker və s.

İngilis dilində olduğu kimi mənimsənilənlər: standart (standard). Yalnız sözün sonunda d səsi t səsinə keçilmişdir. Mənalari: 1. Öz ölçüsünə, formasına, keyfiyyətinə görə tələbata cavab verən hər hansı bir şeyin nümunəsi. «Standart» sözü məcazi mənada da işlənərək mənimsənilmişdir: «Bir-birinə oxşayan, şablon, basmaqəlib, orijinallıqdan məhrum. Standart suallar qarşısında qalmışdı (Xalq qəzeti», 23 noyabr 1998-ci il).

Mənimsənilmiş söz Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı prosesində fəal iştirak etmişdir: standartlaşdırılma, standartlaşdırılmaq, standartlaşdırma, standartlıq və s. (ADİL, II c., s.106)

Start (ing. start). Söz olduğu kimi mənimsənilmişdir. Sözlərin mənası iki istiqamətdə mənimsənilmişdir: 1) müəyyən məsafə üzrə idman yarışlarının başlanma momenti, anı; 2) qaçış yarışında; yarışın başlandığı yer.

Həmin söz idman sahəsində fəal işlənərək yeni düzəltmə sözlər əmələ gətirmişdir; startçı- siqnalı verən hakim anlamında (ADİL, II c., s.106) Sport (ing. sport). İdman termini olduğu kimi mənimsənilmişdir. Sözlərin mənası; Orqanizmi

möhkəmlətmək və inkişaf etdirmək və insanda iradi keyfiyyətlər tərbiyə etmək məqsədilə edilən fiziki mürasimlər (gimnastika, güləsmə, müxtəlif oyunlar və s.)

Mənimlənilmiş bu sözə ən məhsuldar şəkilçi olan -çı artırmaqla «sportçu» sözü yaradılmışdır. «Sportu peşə etmiş adam, müntəzəs surətdə sportla məşğul olan pəpəm, idmançı (ADİL, II c., s.105)

Spidometr (ing. speed- sürət və yun, metro-ölçürəm). Avtomobillərdə, motosikllərdə sürətli və keçilən məsafəni göstərən cihaz. (ADİL, II c., s.105) Göründüyü kimi, bu cihaz adı mənimlənilmə prosesində dəyişikliyə məruz qalmışdır. Sterling (ing. sterling)- mənimlənilmədə g-q keçidi baş vermişdir. İngiltərədə qızıl və gümüş pullarının qanuni standart meyarı (ADİL, II c., s.107)

Tibbi termin Stres (ing. stress-gərginlik). Qoşa ss- bir 5 ilə reallaşmışdır. Mənası: Xarici və ya daxili mühitin mənfə qeyri-spesifik amillərinin təsirinə cavab olaraq canlı orqanizmdə əmələ gələn spesifik fizioloji reaksiya (ADİL, II c., s.108). Hərbi termin: tank (ing. tank. Azərbaycan dilində bu söz iki mənada mənimlənilmişdir: 1) çətin keçilən yerlərdə hərəkət edə bilən, top və pulemyotlarla silahlı tırtıllı zirehli döyüş maşını; 2) mayeləri saxlamaq və ya daşımaq üçün xüsusi şəkildə düzəldilmiş bak, sistemli və s. (ADİL, II c., s.134).

Mənimlənilmiş sözün söz yaradıcılığı funksiyası mürəkkəb formada terminoloji vahidləri əmələ gətirmişdir: tankvuran (düşmən tanklarını vurmaq üçün işlədilər) tankqayıran (tankqayırməqlə məşğul olan. Tankqayıran zavod; tankqayırmə (Tank və ya tank üçün alət və cihazlar qayırməq sahəsinə aid (zavod və s.). Tankqayırmə sənayesi (ADİL, II c., s.135)

Tanker (ing. tanker). Dəyişikliyə uğramamış formada mənimlənilmişdir.

Nümunələr də göstərir ki, sözügedən dildən Azərbaycan dilinə keçmiş və keçən sözlərin tərkibində bir çox əlamətlər müşahidə olunur. Bunlardan biri dəyişiklik edilmədən, yəni olduğu kimi mənimlənilən və işlədilər vahidlərdir. İngilis dilindən birbaşa yaxud rus dilinin vasitəsilə (əsasən, sovet dönmində) alman sözlərin müəyyən bir hissəsi həmin xalqın ədəbi dilində olduğu kimi heç bir dəyişmə olmadan istifadə olunanlardır.

Müasir Azərbaycan dilinin fonetik tələbinə, qrammatik strukturuna müvafiq ingilis sözlərinin öz ilk quruluşunun maksimal dərəcədə qorunub saxlanması qorunur. Bu isə alınma sözlərin unifikasiyası ilə əlaqədar problemləri keyli dərəcədə asanlıq gətirir. Belə ki, müasir Azərbaycan dilində söylər müəyyən ahəngə tabedir. Həmin sözlərdə qalın və incə saillərin bir-birini izləməsi özünü göstərir. Ona görə də, bu cür bir prosesə müvafiq olan ingilis söz və terminləri olduğu kimi işlədilər Məs.: fermer, fider, forvard, forsunka, futbol və s. sözləri buna misallar göstərə bilərik.

Azərbaycan dilində sözün önündə də və sonunda da iki samitin yan-yana gəlməsi adi haldır. Buna baxmayaraq, müqayisə və qarşılaşdırılan dildən alman vahidlərdə belə bir vəziyyətlə qarşılaşmaq mümkün deyildir. Məs.: forvard (idman yarışında hücumçu), çiks (gəmidə dor meydançasını saxlamaq üçün dayaq), tral (kisə şəkildə balıq toru, sualtı minaları tutmaq üçün alət, dəniz dibində yaşayan heyvanları tutmaq və dənizin dibini araşdırmaq üçün cihaz), brauning (xüsusi sistemin silah növü), raund (boksda vuruşun bir hissəsinin davam etdirdiyi iki ya üç dəqiqəlik vaxt, müddət).

İngilis alınmalarının Azərbaycan dilində mənimlənilməsi ilə bağlı bir məsələni də qeyd edə bilərik: Azərbaycan dilində vurğu, bir qayda olaraq, sözlərin son hecasındakı saitin üzərinə düşür. Amma belə bir qanunauyğunluq qarşılaşdırılan dildə özünü göstərmir. Azərbaycan dilinə keçmiş və mənimlənilmiş bir sıra ingilis sözlərində isə vurğu əsas etibarilə olduğu kimi qalır, dəyişmir. Misal üçün: trisel (üç və ya dörd bucaqlı yelkən), fartinq (İngiltərədə 1/4 pensə bərabər ən xırda bürünc pul), forsinq (idman növü), xejer (kombayının biçinçi aparatı, biçin maşını), fritreder (ticarət növü) və s.

Tədqiqat və müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilinə müəyyən zamanlarda keçmiş ingilis alınmalarında əsas etibarilə aşağıdakı dəyişmələr özünü göstərir:

1) fonetik və qrammatik dəyişikliyə məruz qalan vahidlər. Ümumiyyətlə, müasir Azərbaycan dilində istifadəyə buraxılmış bir sıra ingilis alınmalarının fonetik və ya qrammatik dəyişikliyə məruz qalması və bu cür mənimlənilməsi onu göstərir ki, bu cür söz və terminlər bu dilin bilavasitə daxili müqavimətinə məruz qalır. Həmin müqavimət isə dillərin özünəməxsusluğunu zöündə inikas etdirən fonetik və ya qrammatik quruluşlarla əlaqədardır.

2) İngilis dilindəndə sözügedən dilə keçmiş söz və terminlərdə bir səs digəri ilə əvəzlənir və bu cür də mənimlənilir. Məs.: çemper (düyməsi və yaxalığı olmayan toxuma yun və ya iplik köynək) Bu vahid Azərbaycan dilində cemper formasında qəbul edilmişdir (Azərbaycan ilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, 1975, s.111).

3) Digər bir nümunə: naylon (neylm). İngilis dilindəki forma Böyük Britaniyada və ABŞ-da məsafə ölçüsü kimi istifadə olunan metrologiya termini Azərbaycan dilinə liqa şəkildə keçmişdir.

İngilis dilinin Azərbaycan dilində mənimlənilmiş sözlərində səsdüşümü hadisəsi iki şəkildədir: a) ingilis söz və terminlərində bəzi durumlarda sonuncu sait ixtisar olunur. Məs.: fabrika sözüündə a sait ixtisar olunaraq fabrik şəkildə Azərbaycan dilində mənimlənilmişdir. Həmçinin, həmin fikri not (ingilis dilində nota) termini barədə də söyləmək olar. Tədqiqat göstərir ki, bir sıra ingilis söz və terminlərinin ortasında işlənen qoşa samitlərdən biri mənimlənilərkən Azərbaycan dilində ixtisar biçiminə düşür. Məs.: buddoq (ing. - buldoq (Azərb.). Mənası: güclü, ağıllı və s. Qrammatik dəyişikliyə uğrayaraq mənimlənilən ingilis söz və terminlərinin tədqiqatlarda iki forması qeyd olunur. Bu bölgü A.Qurbanova məxsusdur: 1) mənbə dildəki bu və ya digər nitq hissələrinə aid olan söz alınma nəticəsində keçdiyi dildə başqa nitq hissəsinə çevrilir; 2) bu və ya başqa söz mənbə dildə müstəqil söz olduğu halda, başqa dilə keçəndə şəkilçiləşir.

Azərbaycan dilinə keçmiş alınmalardakı həmin dəyişmələr eləcə də ingilis alınma söz və terminlərdə də müşahidə edilmir. Amma Azərbaycan dilində istifadə olunan bir sıra ingilis söz və terminlərinin sonundakı morfoloji göstəricilərin Azərbaycan dilindəki variantı ilə əvəzlənir. Məs. yumorist- yumor+lu, vaqon- vaqonqayıran, vaqondartan, vaqonaparan, vaqondoluran və s. İngilis dilindən alınmış söz və terminlərin bir çoxu bizim dildə bir sıra durumlarda iki və daha artıq nitq hissəsinin vəzifəsini yerinə yetirir. Misal üçün: leyborist (ingilis dilində isimdir), Azərbaycan dilində mənimlənilən zaman sifəti olur. Məs.: leyborist adam. İngilis dilindəki sözləri Azərbaycan dilində mənimlənilməsi prosesində dil vahidinin tərkibindəki semantik dəyişiklik də nəzərə alınmalıdır. Azərbaycan dilində mənimlənilmiş bir sıra söz və terminlər alan dildə məna dəyişmələrinə məruz qalmışdır. Məsələn, «blok» sözü ingilis dilində ağır şeyləri qaldırmaqdan ötrü sadə maşın, mexaniz və onun fırlanan diskdən (çarxdan) ibarət olan hissəsi mənasında başa düşülür. Bununla yanaşı, həmin söz Azərbaycan dilində «evin blok», «mühərrikin bloku» və həmçinin də toplu, sistem, bütöv (televizorun bütün blokunu dəyişmək və s.) anlamlarında qəbul olunmuş və mənada mənimlənilmişdir.

Semantik dəyişikliyə məruz qalan sözlərdən biri də «boykot» sözüdür. Siyasi termin kimi «boykot» sözü ingilis dilində bir şəxs, təşkilat, dövlət və s. ilə tamamilə yaxud qismən əlaqəni kəsmək mənasında istifadə olunur. Amma bu kəlmə Azərbaycan dilində həm ingilis dilində olan anlamda, həm də «boykot etmək» tərkibi biçimində kimisə təhqir etmək mənalarda istifadə olunaraq mənimsənilmişdir.

«Bunker» kəlməsi bir zaman ingilis dilində «kömür qutusu» anlamını kəsb etmişdir. Azərbaycan dilinə keçərək mənimsəniləndə isə geniş semantik dəyişikliyə məruz qalaraq bir sırp mənalarda gerçəkləşmişdir. Həmin mənalar bunlardır 1) kombaynın yeşik şəklində bir hissəsi olub, içərisində müvəqqəti olaraq taxıl saxlandığı yer; 2) müxtəlif istehsalatlarda, gəmidə və s.-də içərisində səslənən materialları saxlamaqdan ötrü xüsusi qurğuları olan böyük yeşik. Bu və ya başqa nümunələr göstərir ki, bir sıra ingilis sözləri Azərbaycan dilinə keçəndən və mənimsəniləndən sonra yalnız mənə genişliyinə, mənə şəxələnməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu cür bir proses Azərbaycan dilinin zənginliyini, semantik baxımdan geniş ifadə imkanlarına malik olduğunu üzə çıxarır.

Azərbaycan dilində mənimsənilmiş ingilis kəlmələrinin bir qismi də həm fonetik, nəm də semantik dəyişikliyə uğramışdır. Məsəl üçün «trast» kəlməsini götürək: ingilis dilində bu kəlmə kapitalist ölkələrində bir neçə müəssisənin inhisarçı birləşmə formalarından biri kimi başa düşülən mənasında; Azərbaycan dilində isə «trest» kəlmədə işlənərək bir sıra müəssisənin ittifaqı, birləşməsi anlamını qazana bilmişdir.

«Faktoriya» kəlməsi isə ingilis dilində sosial baxımdan geri qalan müstəmləkə, yaxud asılı ərazilərdə hər hansı bir dövlətin biznesləri tərəfindən təşkil edilən ticarət kontorları və əlahiddə qəsəbə anlayışını təzahür etdirir. Eyni formada həmin kəlmə Azərbaycan türkcəsində xəzli heyvanlar ovlanan uzaq rayonlarda tədarük təchizat və mədəniyyət mənasında istifadə edilir. Qeyd etmək lazım gəlir ki, Azərbaycan dilində istifadə olunan ingilis kəlmələrinin əsas qismi lazımı ehtiyac ucbatından dildə mənimsənilmişdir. Yəni həmin kəlmələrin təzahür etdiyi semantik çalarların Azərbaycan dilində törəmələrinin olmamasına görə bir çox ingilis kəlmələrinin dildə işlədilməsi vacibliyi qarşıya çıxmışdır. Həmin kəlmə və terminlər sahə cəhətdən aşağıdakı kimi qruplaşa bilər:

Texniki inkişaf əlaqədar: ballast, bunker, buldozer, vaqon, dok, kater, konveyer, konteyner, krekinq, lift, rels və s.

İdmanla əlaqədar: voleybol, kross, krossvord, basketbol, boksyor, matç, rekord, raund, rekordsmen, sprint, tonnis, vatepol və s. Ölçü və pul vahidlərinin adları: penni (pens), pens (xırda pul), mil (məsafə, uzunluq ölçüsü), yard (91 sm.ə bərabər olan ingilis uzunluq ölçüsü), dollar və-ş.

Şəxs ifadə edən: kvaker (İngiltərədə və ABŞ-da kilsə mərasimlərini inkar edən xristian dini təriqətinin üzvü), insaid (futbol və xokkey komandasında orta xəttə olan, orta və arxa oyunçunun arasında bir mövqe tutan hücumçu), lendlord (İngiltərə torpağının fermerləri icarəyə verən iri mülkədar) özü təsərrüfatı idarə etmir, lobbi (ABŞ-da parlament nümayəndələrinə təsir göstərən böyük bankların monopoliyalarının anketləri, biznesləri) və s.

Azərbaycan dilində mənimsənilmiş terminlərin bir hissəsini də beynəlmiləl alınmalar təşkil edir. Həmin mənimsənilmənin tarixi XIX yüzilliyin ortalarından başlanmışdır. O vaxtdan mənimsənilmiş söz və terminlər, əsasən, bunlardır: film, klub, kloun, miçman, om (fizikada vahidlər sistemi), proyektor, ballada, manufaktura, mitinq, katod, statistika, tranzistor, tost, taksi, basketbol, blokada, baksyor, dedektiv, dispetçer, dollar, import, eskalator, krossvord, lider, lord, mil, park, rekord, ramb, biznesmen, vatt, liqa, metodist, seleksiya, sterlinq, taym, trest, faktoriya və s.

Mənimsənilmiş həmin beynəlmiləl söz və terminlərin mənalara nəzər salmaq, sonra isə onların Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında mövqeyini və rolunu aydınlaşdırmaq.

Film (ing. film). Kinofilm, kinoşəkil, kinolent. «Dədə Qorqud» filmi. Uşaqlar üçün film. «Film» sözü vasitəsilə yaranan yeni sözlər: filmoskop (ing. film və yun. Skopeo-baxıvram). Pozitiv kinoplyonkaları göstərmək üçün proyeksiya aparatı. Filmoteka (ing. film və yun. Theke-yeşik). Kinostudiyada, kitabxanada və ya kinofabrikdə kinofilmlərin yığılıb saxlandığı şöbə, arxiv (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild, Bakı, Elm, 1987, s. 281-282).

Faktoriya (ing. factory). 1. Müstəmləkə ölkələrində xarici tacirlərin ticarət kontorları və yaşadıkları yer. 2. SSRİ-də bəzi uzaq ovçuluq rayonlarında ticarət və təchizat məntəqəsinin adı (ADİL, IV c, s.266)

Tent (ing. tent). Günəş və yağışdan qorunmaq üçün parusın örtük. Avtomaşının tenti (ADİL, IV c., s.144).

Tennis (ing. lavn tennis). Oyunçuların xüsusi meydançada topu raketaların zərbəsi ilə top üstündən bir-birinə atmasından ibarət idman oyunu. Stolüstü tennis. (ADİL, IV c., s.144)

Söz yaradıcılığında tennis sözü «tennisçi» sözünün yaranmasında iştirak etmişdir.

Tsanzistor (ing. transistor). Elektrik siqnallarını gücləndirmək üçün yarımkeçirici cihaz (radiotexnikada, elektronkada çox vaxt elektron lampalarının əvəzinə işlədilir).. (ADİL, IV c., s.207).

-lu morfoloji göstəricisi ilə bu sözdən «tranzistrlu» törəmsi meydana gəlmişdir. Yəni transiztoru olan, tranzistorla işləyən. Tranzistorlu radiocihaz (yenə orada, s.207).

Beləliklə, Azərbaycan dili ingilis dilindən aldığı kəlmə və terminləri öz qanunlarına, öz daxili strukturuna uyğunlaşdıraraq mənimsəyə bilmişdir. Bu dildə mənimsəmə prosesinin formalaşmasına və mənimsəmə dərəcələrinin üzə çıxmasına səbəb olmuşdur.

Alınmaların mənimsəmə dərəcəsi onların milli sözlərlə fonetik, qrafik, morfoloji, semantik və s. cəhətdən tutuşdurulması yolu ilə müəyyən olunur. Alınma sözlərin bir dildən digərinə keçidi dayanıqlı hadisə deyil, yəni keçmə prosesi zaman-zaman sürətlənir. İngilis dilindən alınma sözlərin Azərbaycan mətbuat dilində (həm şifahi, həm də yazılı) mənimsənilmə prosesi çox mürəkkəb bir mərhələdir. Bu mənimsəmə əsasən 3 səviyyədə (fonetik, qrammatik və semantik) gerçəkləşir. Müasir Azərbaycan dilinin fonetik tələbinə, qrammatik strukturuna müvafiq ingilis sözlərinin öz ilk quruluşunun maksimal dərəcədə qorunub saxlanması qorunur. Bu isə alınma sözlərin unifikasiyası ilə əlaqədar problemləri xeyli dərəcədə asanlıq gətirir. Belə ki, müasir Azərbaycan dilində sözlər müəyyən ahəngə tabedir? Həmin sözlərdə qalın və incə saitlərin bir-birini izləməsi özünü göstərir. Ona görə də, bu cür bir prosesə müvafiq olan ingilis söz və terminləri olduğu kimi işlədilir.

Müstəqillik illərində Azərbaycanın sosial-mədəni həyatında baş verən çoxcəhətli hadisə və proseslərlə bağlı olaraq, eləcə də quruluşun dəyişməsi, elmi texniki-informasiya mübadiləsinin son dərəcə güclənməsi ilə bağlı olaraq bir çox yeni ingilis kəlmə və terminləri Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə, mətbuata yol tapmaqdadır və onların mənimsənilməsində mövcud çətinliklər də yaranmışdır.

Bütün belə mənimləmələr də Azərbaycan-İngilis dil kontaktlarının gələcəkdə də optimal şəkildə öyrənilməsinə şərait yaradır. Yeni dövrdə İngilis dilində Azərbaycan dilinə keçən sözlərin mənimlənməsi yeni dil normalarına uyğunlaşır. Bunlar quruluş etibarilə həm müəyyən dəyişikliyə uğrayır. Həmin inkişafın nəticəsi olan dəyişmələr sözlən dilində normalarından asılı vəziyyətə düşür.

Ədəbiyyat siyahısı

Məmmədli Nadir. Alınma terminlər. Bakı, Elm, 199

Nəzirli K.T. Dövrü mətbuatda İngilis mənşəli sözlər və onların alınmasında tərcümənin rolu. NDA, 1999

Tağızadə N.Ə. Azərbaycan mətbuatında İngilis dilindən alınmalar. NDA, Bakı, 2009.

İsmayılova F.G. Azərbaycan dilində İngilis sözləri. Avtoreferat, Bakı, 1992.

Черных П.Л. Об основном словарном фонде языка. «Вопросы языкознания». М., 1952.

Будагов Р.А. История слов и истории общества. М., 1971.

7. Kazimov Qəzənfər. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, «Elm və təhsil», 2017.

Mənbələr

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, 1975.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild, Bakı, Elm, 1987

Açar sözlər: informasiya mübadiləsi, fonetik mənimlənmə, semantik mənimlənmə, yeni dil normaları, semantik dəyişmə.

Ключевые слова: обмен информацией, фонетическое мастеринг, семантическое мастеринг, новые языковые нормы, семантические изменения.

Key words: information exchange, phonetic mastering, semantic mastering, new language norms, semantic change.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются аспекты использования англоязычных слов и терминов азербайджанского языка в печати. Адаптация нового языка к нормам термина является сложным языковым событием. Поэтому этот процесс также наблюдается на разных уровнях. В азербайджанской прессе полны термины с английского языка

SUMMARY

The article deals with the aspects of English-language words and terms used in the vocabulary of the Azerbaijani language and in the press. The adaptation of the new words and terms to the norms of language is a complex linguistic event. Therefore, the degree of adoption in this process is also observed at different levels. The "fate" of full and semi-structured English loan words the Azerbaijani press is the next process, whether the using of these words are dependent on the social backdrop.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Аллахвердиева Малахат Фархад гызы¹¹

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМЫ В ИСТОРИИ РУССКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

В словарном составе любого современного языка выделяется значительное количество заимствованной лексики.

Объектом настоящего исследования будет один разряд заимствованных слов - интернационализмы. «Слова, совпадающие в разных языках по своей внешней форме (с учетом закономерных соответствий звуков и графических единиц) и полностью или частично совпадающие по смыслу» [7], принято называть интернационализмами. Предметы, созданные природой или являющиеся результатом человеческой деятельности, переходят от одного коллектива к другому, как и определенные технологические процессы, способы ведения охоты или войны, формы индивидуального поведения. Распространение вещей и обычаев между разными народами этнографы называют «культурной диффузией» [2, 488]: автомобиль, гараж, камуфляж, салон, тет-а-тет, шофер и др.

Усвоение иноязычных слов никак не ущемляет национальную самобытность народа, напротив, обогащает его словарный запас за счет словарного состава других языков. На заимствование влияет приоритет соответствующей национальной культуры в определенной области знания, техники, культуры. Поэтому лексические заимствования в области культуры показывают, чему один народ научился у другого. К сфере женской одежды, косметики, предметов роскоши относятся заимствования из французского языка: батист, жилет, кашне, корсаж, туалет, одеколон, пудра, парфюмерия, колье, боа, браслет и др.

Музыкальные термины и обозначения понятий, связанных с официально-деловой сферой, пришли, в основном, из итальянского языка: либретто, скерцо, соната, виртуоз, тенор, сопрано; банк, секрет, секретарь, бюллетень, кабинет, газета, бумага и др. Из английского – названия кушаний (бифштекс, ростбиф, крекер), слова, связанные с жизнью высшего общества (клуб, фэйвлок, смокинг, фешенебельный); множество спортивных терминов (матч, гольф, футбол, бейсбол, регби), а также босс, кондуктор, бар и др.

Перемещение слов из одного языка в другой связано и со свойственными каждому периоду исторического развития лингвосоциальными условиями. Так, до конца XVII в. слова из иностранных языков воспринимались и записывались русскими, в основном, на слух. Много опосредованных английских заимствований вошло в русский язык через немецкий и голландский языки.

Значительная часть иноязычных заимствований в русском языке XVIII в. была связана, прежде всего, с петровскими преобразованиями: армия, вымпел, гавань и др. Самого царя часто обвиняли в том, что он активно способствовал внедрению заимствований в родной язык. На деле же он старался следить, чтобы количество заимствований не выходило за рамки необходимого для развития страны во всех сферах жизни. Документы петровской эпохи свидетельствуют, что тех, кто «усердствовал в засорении русского языка чужесловием», Петр «одергивал и вразумлял».

¹¹ Бакинский славянский университет. melahat@mail.ru

Исследователи подчеркивают жизненную необходимость иноязычных слов Петровской эпохи для русского языка, так как «большинство заимствованных тогда слов носило интернациональный характер» [3, 127].

В конце XVIII – середине XIX вв. начинают преобладать письменные заимствования через частную переписку и художественную литературу (гошпиталь, галерея, натура, будуар, ведевиль и др.), но отмечаются и устные заимствования (бал, балет, коньяк и др.). А.С.Пушкин признавал обоснованность иноязычных заимствований, поскольку уровень русского «метафизического языка» (отвлеченного, научного) был недостаточен для развития русской научной мысли. «Ты хорошо сделал, - пишет он П.А.Вяземскому, - что заступился явно за галлицизмы. Кто-нибудь должен же вслух сказать, что русский метафизический язык находится у нас еще в диком состоянии». В то же время он решительно возражал против употребления без крайней необходимости готовых форм чужого языка в художественных произведениях и объяснял это «леностью нашей». Однако встречались и чрезмерно строгие критики, осуждавшие любое употребление иноязычного слова, боявшиеся не только их влияния на родной язык, но и распространения в России тех новых понятий и явлений, которые стояли за этими словами. Излишне рьяных поборников чистоты родного языка стали называть пуристами, а само это явление – пуризмом (от лат. *purus* – ‘чистый’). В середине XIX и XX вв. прослеживается тенденция непосредственного вхождения в русский язык слов из языка-источника: имидж (англ.), митинг (англ.), свитер (англ.), витраж (фр.), гипюр (фр.) и др. В большинстве языков мира среди заимствований выделяются термины и терминированные слова [9, 42], входящие в язык в разное время. Они состоят обычно из греческих или латинских слов или корней, представляющих собой основу интернационального словаря: атом, алфавит, грамматика, морфема, амнистия, амортизация, идиома, инвентарь и др. В число терминов и терминированных единиц входят и слова родного языка, образованные с помощью интернациональных греко-латинских морфем: анти-, контра-, супер, интер-, -логия, -ист, -изм и др.

В октябре 1968 г. Международная организация по стандартизации приняла рекомендации по международной унификации понятий и терминов. Одна из рекомендаций признает международной для терминов латинского происхождения графическую, а не фонетическую форму.

Источником терминологической лексики, кроме греко-латинских корней, является и какой-то живой язык: так, русское слово спутник попало в немецкий – *Sputnik* и в английский – *sputnik*. В русском языке возникли и другие слова, ставшие потом интернациональными: нигилист, интеллигенция, коллективизация, активист; в английском: *pragmatism, genome, detective, college, mile, nationalization*; во французском: *arbitre, atheisme, aeroplane, binocle, biplane, gaz, hypnotisme, dissonance* и др.

Первые попытки описания лексических интернационализмов были предприняты в начале XIX в. учеными, которых позднее, уже в XX в., стали называть интерлингвистами. В 30-х гг. XX в. было обращено внимание на социологическую сторону процессов интернационализации лексики (В.М.Жирмунский), а также на специфику аналогичных изменений в области научно-технической терминологии (Э.Вюстер). Новый этап в разработке этих проблем наметился с конца 50-х гг., когда был доказан объективный характер интернационализмов как категории межъязыковой; были установлены их существенные признаки и описаны основные ареалы функционирования. Эти вопросы рассматривались в работах В.В.Акуленко, А.А.Белецкого, В.П.Григорьева, Ю.А.Жлуктенко, В.Г.Костомарова, Л.П.Крысина, М.М.Маковского и др.

Определение интернационализмов в словарях, научной и учебной литературе примерно одинаково. Разногласия между авторами лишь в том, в скольких неродственных языках должно встречаться слово, чтобы его можно было считать интернационализмом. Вот несколько новейших определений из энциклопедических и лингвистических словарей:

«Интернационализмы – слова и обороты, имеющие в ряде языков близкие по форме и значению аналоги. Акселерация, прецедент, ангажировать, сублимированный. Придают речи научный характер, в разговорной речи – оттенок научности или как знак высокой образованности» [8]. Интернациональные слова как разновидность заимствованных слов представляют собой «единицы международного лексического фонда, имеющие одно и то же значение в разных языках, но оформляемые по законам каждого языка в отдельности» [5]. Большинство исследователей интернациональных слов считает основными их признаками межъязыковое распространение, сходство фонетической структуры и общность семантики слов-аналогов. Ввиду того, что интернациональные слова имеют межъязыковое распространение, некоторые исследователи пытаются установить определенные критерии в отношении количества языков, входящих в межъязыковую изоглоссу интернациональных слов. Так, Э.Вюстер считает интернациональными слова, имеющиеся в шести главнейших языках мира, В.Фрид – слова, существующие более чем в двух языках, принадлежащих к различным семьям, В.Акуленко говорит, что интернациональным «можно считать лишь слово, изоглосса которого проходит через языки трех неблизкородственных семей, хотя уже прохождение ее через языки двух семей есть первый этап интернационализации слова» [1, 66]. Интернационализмы (лат. *inter* – ‘между’ и *nation* – ‘народ’) – «единицы международного лексического фонда, функционирующие не менее чем в трех неблизкородственных языках, совпадающие в этих языках по своей внешней форме (с учетом закономерных соответствий звуков и графических единиц для каждого языка) и смыслу» [4]. Количественный критерий носит формальный характер и не раскрывает сущности интернационального распространения лексики. Рассматривая вопрос о ее интернациональном характере, следует исходить в каждом случае из того, входят ли в состав слова интернациональные словообразовательные элементы, как они сочетаются между собой, что представляют собой морфемы и словообразовательный состав слова. С другой стороны, определенное значение имеет наличие в рассматриваемых языках интернациональных и неинтернациональных по характеру морфем. Например, если в составе слова имеются интернациональные морфемы типа *-ist, -skop, hyper-, super-*, то можно предположить, что речь идет об интернациональных словах, так как предварительно установлено, что данные морфемы релевантны на словообразовательном уровне в десятках европейских языков. Однако наличие интернациональной морфемы в составе слова само по себе еще не является определяющим, так как необходимо учитывать типы основ и морфем,

сочетающихся с данной морфемой. Например: *superoxyd*, *hyperokinese* - интернациональные слова, а *supergelehrt*, *sparklug* – нет, поскольку сочетаются с неинтернациональными основами немецкого происхождения.

Как было уже отмечено, при формировании интернационализма важен приоритет народа. Так, известно, что из отдельных языков заимствуются не единичные интернациональные слова, а целые пласты интернационализмов. Из французского - театральные термины (*abonnement*, *avant-loge*, *avant-scene*, *accordeon*, *accompagnement*, *acteur*, *employ*, *engagement*, *annonce*, *entracte*, *vocalize*, *vocal*, *enterprise*, *artiste*, *ballet*, *boheme*, *valse* и др.); обозначения предметов быта, кушаний, напитков (*abat-jour*, *absinthe*, *ajour*, *entrecote*, *entresol*, *gabardine*, *gaze*, *guetres*, *aperitif*, и др.); военные термины (*abordage*, *hallebarde*, *embrasure*, *arsenal*, *artillerie*, *attaque*, *base*, *batterie*, *bataillon*, *bastion*, *bivouac*, *blindage*, *bombe*, *garnizon* и др.); названия растений (*abricot*, *boule de neije*, *badiane*, *basilica*, *bamboo*, *boule de neige*); филологические термины (*article*, *assonance*, *ballade*, *gallicisme*, *allusion*, *argot*, *argotisme*, *bouts rimes*).

Из английского – морские (*over all*, *bumper*, *bark*, *block*, *blockade*, *brig*, *bridge-deck*, *bunker*, *whale-boat*); спортивные (*outsider*, *basket-ball*, *butterfly*, *base-ball*, *bob-sleigh*, *box*, *boxer*, *bowling*, *bullet*, *boots*, *water-polo*, *volley-ball*, *hand-ball*, *goal-keeper*, *goal*, *golf*,); термины, связанные с компьютерной технологией (*algol*, *byte*, *bit*, *varicap*, *varistor*, *vocoder*); музыкально-театральные (*blues*, *boogie-woogie*).

Экономические термины, такие, как: лизинг – аренда, мониторинг – контроль, тендер – конкурс, тренд – тенденция, пересекаясь в семантике, все же полностью не совпадают. Новые заимствования являются уточняющими по отношению к уже существующим в языке словам [10, 203-207]. В области физики в настоящее время насчитывается около 17 % интернационализмов, а в области электроники – по разным данным – от 36 до 70% [4, 218]. Так, по данным Словаря-справочника «Новые слова и значения» в русском языке их более 30% [6]. При расширении сферы распространения интернационального слова наблюдается такая закономерность: выходя за рамки специального употребления, интернациональный термин претерпевает существенные семантические изменения. В результате его переосмысления наблюдается процесс детерминологизации. Например, слово атмосфера (греч. *atmos* ‘пар’ + *sphaera* ‘шар’), наряду с первым терминологическим значением ‘газообразная оболочка Земли и других небесных тел: планет, Солнца и звезд’, приобрело второе, тоже терминологическое: “внесистемная единица давления, равная давлению, которое производит столб ртути высотой в 760 мм, или 1,0332 кгс/кв.см”, но используется и в переносных значениях “окружающие условия, обстановка” и даже ‘ядовитая атмосфера фантастических видений и глупых романов’.

Слово инерция (лат. *inertia* “неподвижность, бездеятельность”) кроме своего прямого значения “свойство тел сохранять состояние покоя или движения, пока какая-нибудь внешняя сила не изменит этого состояния” приобрело и переносное, хотя и книжное значение: “бездеятельность, отсутствие инициативы, предприимчивости”. Слово вирус (лат. *virus* ‘яд’) – «мельчайший микроорганизм, возбудитель инфекционной болезни» из медицинской терминологии перешло в интернетовскую лексику (компьютерный вирус). Слово пилот (англ. *pilot* из фр. - ‘кормчий, летчик, спортсмен’) приобрело новые значения: 1. о том, что начинает или предвещает ряд, цикл книг, фильмов, телепередач и др.; 2. в информатике – «сетевой фильтр».

Слово пират (лат. *pirata* < *peiratēs* ‘морской разбойник’) в настоящее время употребляется по отношению не только к морским разбойникам, но и к любому лицу или группе, совершающим варварские, разбойничьи поступки, а также к летчикам, совершающим налеты на мирные города и села. Слово встречается и в криминальной лексике, относящейся к музыкальной культуре, – видеопират, видеопиратство. Новейшее значение слова пират – человек, незаконно копирующий и распространяющий фото- и видеоматериалы.

Изучение и своевременная фиксация интернационализмов, постоянно пополняющих литературный язык, необходимы для отграничения их от ненужных заимствований. Словари не успевают осваивать не просто новые заимствования, но и интернационализмы, число которых в настоящее время значительно превышает обычные бытовые заимствования.

Список использованной литературы

Акуленко В.В. Существует ли интернациональная лексика? // Вопросы языкознания, 1961, № 3, с. 65-68.

Блумфилд Л. Язык. М.: Прогресс, 1968.

Голуб И.Б. Основы культуры речи. М.: Просвещение, 2005.

Культура русской речи. Энциклопедический словарь-справочник. М.: Флинта-Наука, 2007.

Матвеева Т.В. Учебный словарь: Русский язык. Культура речи. Стилистика. Риторика. М.: Флинта-Наука, 2003.

Новые слова и значения. Словарь-справочник. М., 1984.

Новый энциклопедический словарь. М.: Рипол Классик БРЭ, 2004.

Романова Н.Н., Филиппов А.В. Стилистика и стили: Учебное пособие. Словарь. М.: Флинта-Наука, 2006.

Современный русский язык. / Под ред. П.А.Леканта. М., 2002.

Шарабчиева Х.К. Экономическая лексика английского происхождения в современном русском языке // Тағйев Охулагў. Энанэви бейнэлхалг конфранс. Бақы, 2003, с. 202-208.

Açar sözlər: rus ədəbi dilinin tarixi, beynəlmiləl, mənbələri, tematik qrupları.

Ключевые слова: история русского литературного языка, интернационализмы, источники,

Key words: history of the Russian literary language, internationalisms, sources, thematic groups.

Rus ədəbi dilinin tarixində beynəlmiləl sözlər

Xülasə

Məqalə rus ədəbi dilinin tarixində (XVIII əsrdən başlayaraq XXI əsrə qədər) beynəlmiləl əsasında alınma məsələsinin geniş təhlili və şərhinə həsr olunmuşdur. L.M.Qranovskaya, U.Vaynrayx, L.P.Krisin, A.Yefimov və s. adı çəkilən alimlərin elmi işləri dilçiliyə böyük töhfə vermiş, öz aktuallığını müasir zamanda hələ də saxlamaqdadır və dilçiliyin sonrakı inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Məqalədə bir sıra beynəlmiləl sözlərinin mahiyyəti, tarixi inkişafı, semantikasi açıqlanılır. Həmçinin üslubi cəhətdən maraqlı misallar təqdim olunmuşdur. Onlar öz aydınlığı və sadəliyi ilə seçilir.

Internationalization in in the history of the literary language

Summary

The article is devoted to a broad analysis and interpretation of the question of the Russian language in the history of the literary language (from the XVIII to the XXI century) on an international basis. L.M.Granovskaya, U.Vainayks, L.P.Krızin, A.Efimov and others. the scientific works of these scientists have made a great contribution to linguistics, remain relevant and have a strong influence on the further development of linguistics. The article describes the essence, historical development, semantics of a number of international words. There are also stylized interesting examples. They are chosen with their own clarity and simplicity.

Rəyçi: dos. S.Ə.Süleymanova

Əsədova Ruqiyə

FEİL TƏRZLƏRİNİN FEİLİN ZAMAN FORMALARI İLƏ İFADƏSİ

Tərz kateqoriyası hərəkətin kəmiyyət şəklinin modifikasiyasını göstərən kateqoriyadır. Feilin tərzləri dedikdə, iş, hal və hərəkətin icrasının kəmiyyəti, xarakteri və üsulu nəzərdə tutulur. Tərz kateqoriyası haqqında dilçilikdə müxtəlif fikir ayrılıqları mövcuddur. Bəzi dilçilər feilin tərz kateqoriyasının mövcudluğu haqqında müəyyən fikrə gəlsələrdə, bəziləri belə bir kateqoriyanın olmasını tamamilə inkar edir. Tərz kateqoriyasını inkar edən dilçilərin fikrincə, hər hansı bir kateqoriyanın olması üçün morfoloji əlamətlər yəni formalaşmış şəkilçilər sistemi olmalıdır. Morfoloji əlamətlər yəni şəkilçilər morfoloji kateqoriyanın mövcudluğu üçün zəruridir. "Biz Azərbaycan dilində işlənən feilin tərz formalarını yaranması və ifadə üsullarına görə iki böyük qrupda birləşdiririk:

Feil tərzlərinin sintetik üsulla ifadəsi

Feil tərzlərinin analitik üsulla ifadəsi

Feil tərzlərinin sintetik üsulla ifadəsi feil köklərini xüsusi tərzaradan şəkilçilər artırmaqla düzəlir. Bu üsula feil tərzlərinin feilin zaman formaları ilə ifadəsində daxil edilir.

Feil tərzlərinin analitik üsulla ifadəsinin üç tipi mövcuddur:

əsas feil kimi feili bağlama və funksional-köməkçi feil kimi təsriflənən feilin birləşməsi vasitəsilə feilin tərzini ifadə edilir,

feilin perifrastik formaları vasitəsilə feilin tərzini ifadə edilir,

iki təsriflənən feil vasitəsilə feilin tərzini ifadə edilir. " (8,9)

Tərzin sintetik formaları dedikdə feil kökləri və törəmə feil əsasları üzərinə şəkilçilər artırmaqla tərz mənasının yaranması nəzərdə tutulur. Tərzin sintetik formaları anlayışına feil tərzlərinin ifadəsinin 3 forması daxildir:

Feil tərzlərinin affiksial formalarla ifadəsi

Feil tərzlərinin təqlidi sözlərlə ifadəsi

Feil tərzlərinin feilin zaman formaları ilə ifadəsi

Ümumilikdə tərzin sintetik formaları tərz mənasının xüsusi tərzaradan leksik-qrammatik şəkilçilərini öz əsas funksiyaları ilə yanaşı, müəyyən tərz çaları daşımalarını nəzərdə tutur.

Feil tərzlərinin affiksial formalarla ifadəsindən danışarkən ilk öncə onu qeyd etmək istərdim ki, türk dillərində feilin tərz formalarının şəkilçilər vasitəsilə yaranması heç də yeni hadisə deyildir. M.A.Əhmədov və Ə.Ə.Rəcəbovun tədqiqatlarında

feilin tərz formalarının türk dillərində şəkilçilər vasitəsilə yaranmasını sübut etmişlər və burada türk dillərinin ən qədim

abidələrindən olan Orxon-Yenisey kitabələrinin dilində olan şəkilçiləri nümunə kimi göstərilir. Feil tərzlərinin affiksial formalarla ifadəsindən danışarkən bir sıra şəkilçilərin düzəldikləri feil tərzlərinə nümunələr vermək olar. Bu şəkilçilərə -mala, -mələ, -xala, -qala, -ğala, -acla, -əclə, -cala, -cələ, -na, -nə, -şdır və s. Bu kimi şəkilçilər vasitəsilə düzələn feillərə, didişdirmək, töküşdürmək, sormağ-soruşmaq, dartmaq-dartışmaq və s. nümunələr göstərmək olar.

Səs təqlidi sözlərdə də tərzlik məfhumu mövcuddur. Səs təqlidi söz bir dəfə deyiləndə qəfillik, iki və daha çox təkrar edilirsə çoxdəfəlik məfhumu ifadə edir.

Feil tərzlərinin feilin zaman formaları ilə ifadəsindən danışarkən tərz və zaman kateqoriyalarının tamamilə fərqli kateqoriyalar olduğunu qeyd etmək lazımdır. Bir sıra dilçilərin fikrincə, tərz kateqoriyası zaman kateqoriyası ilə birləşmişdir və zaman-tərz sisteminin bir parçasıdır.

Digərləri isə zaman və tərz kateqoriyalarının iki ayrı qrammatik kateqoriyalar hesab edir. Bu qrupa M.Deyfeyn, M.B.Qarlston, Q.N.Vorontsova, B.A.İlyiş və digərləri daxildir. Ancaq İ.P.Ivanova hesab edir ki, müasir ingilis dilində feilin müstəqil tərz kateqoriyası yoxdur və bu dildə zaman-tərz kateqoriyası birlikdə fəaliyyət göstərir. "O.İ.Musayev ingilis dilində feilin zaman və tərz kateqoriyalarının ayrıca morfoloji ifadə vasitələrinin mövcud olmadığını qeyd edir. Dilçi göstərir ki, eyni formant hər iki kateqoriyanı ifadə edə bilər. Məs.: He had written the article cümləsində perfekt forması eyni vaxtda həm hərəkətin tərzini, yəni onun bitmiş olduğunu, həm də zamanını, yəni onun keçmişdə icra edildiyini bildirir."(6,98)

Ancaq tərz və zaman kateqoriyaları bir-birindən tamamilə fərqlənən kateqoriyalardır. Zaman kateqoriyası haqqında aşağıdakıları demək olar:

Hərəkətin növünü ifadə edir.

İş, hal, hərəkətin icra zamanını göstərməyə xidmət edir.

"Belə ki, tərz kateqoriyasının mövcud olduğu İngilis dilində belə bu barədə fikir ayrılıqları mövcuddur:

Tərz kateqoriyası qrammatikanın deyil, semantikanın kateqoriyasıdır;

İngilis dilində ümumiyyətlə belə bir kateqoriya mövcud deyil;

Tərz kateqoriyası zaman kateqoriyası ilə birləşmişdir və zaman-tərz sisteminin bir parçasıdır;

Zaman və tərz kateqoriyaları iki ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyalardır.(9,81-83)"

Bundan başqa, zaman kateqoriyasının qrammatik mənası nisbi olmaqla bərabər müxtəlif affikslər və struktur sözlərlə ifadə olunur. Feilin tərz kateqoriyası isə hərəkətin, işin icrasını, xarakterini ifadə edir. "Lakin belə bir faktı da inkar etmək olmaz ki, feilin hər hansı bir tərz forması iş, hal, hərəkətin icra edilməsi zamanının çalarını da özündə daşıyır. Öz növbəsində, hər hansı bir feil zamanı formasında da feil tərzlərinin çaları hərəkətin gedişinin, işin icrasının xarakterini ifadə edən formanın çaları vardır." (8,52) İngilis dilində feilin zaman formaları xüsusi şəkilçilərə malik deyildir. Feilin zamanları hərəkətin bitib-bitməməsi tərz çalarını ifadə edir. Heç bir hərəkət zaman və məkandan kənar baş verə bilməz. Deməli, feilin tərzini ifadə edən feillərdə eyni zamanda feilin zaman çaları da olmalıdır. Qeyd etdiyimiz göstəricilərə əsasən demək olar ki, bütün dillərdə tərz

və zaman katqoriyaları sıx bağlıdır. Dilçilikdə belə bir fikir də varki, zaman katqoriyası tərz katqoriyasından əmələ gəlib. Ümumiyyətlə dilçilikdə üç əsas zaman anlayışı mövcuddur:

- keçmiş zaman
- indiki zaman
- gələcək zaman

Lakin dildən asılı olaraq, bu zamanlar müxtəlif qrup və formada istifadə olunur. Nümunə olaraq, german dilləri qrupuna aid olan ingilis dilində zaman və tərz katqoriyalarına əsasən 16 zaman forması mövcuddur. İngilis dilində feillər zamanlara əsasən müxtəlif tərzlərdə olur. Feil zamanları cümlədə baş verən hərəkətin zamanını müəyyənləşdirir. İngilis dilində dörd əsas zaman və hər zaman formasına aid dörd tərz mövcuddur. İngilis dilində mövcud zaman formalarından da göründüyü kimi dörd tərz mövcuddur:

İndefinite (adi)

Continuous (davamedici)

Perfect (bitmiş)

Perfect continuous (bitmiş davamedici)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz tərzlərə əsasən ingilis dilində zamanları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Present Indefinite, Present Continuous, Present Perfect, Present Perfect Continuous

Past Indefinite, Past Continuous, Past Perfect, Past Perfect Continuous

Future Indefinite, Future Continuous, Future Perfect, Future Perfect Continuous

Future Indefinite in the Past, Future Continuous in the Past, Future Perfect in the Past, Future Perfect Continuous in the Past

Qeyd etdiyimiz tərzlərin hər birinin xüsusi struktur göstəriciləri var. Aşağıdakı nümunədə to live qaydalı feilin indiki zamanın tərzləri üzrə təsnifatı göstərilir:

Present Indefinite - live

Present Continuous - am living

Present Perfect - have lived

Present Perfect Continuous- have been living.

Azərbaycan dilində isə feil tərzlərinin feilin zaman formaları ilə ifadəsi İngilis dilindən fərqlidir. Azərbaycan dilində aşağıdakı zaman formalarında feil tərzləri ifadə olunub:

Şühudi keçmiş zaman

Nəqli keçmiş zaman

İndiki zamanın hekayəsi

İndiki zamanın rəvayəti

Qeyri-qəti gələcək zamanın hekayəsi

Qeyri qəti gələcək zamanın rəvayəti

Şühudi uzaq keçmiş zaman

Nəqli uzaq keçmiş zaman

İndiki zaman

Qeyri qəti gələcək zaman

Azərbaycan dilində şühudi keçmiş zaman hərəkətin qısa zamanlılığını, işin müəyyən zamanadək icra olunub qurtarması tərzini özündə ifadə edir. Nəqli keçmiş zaman da isə hərəkətin bitməsi və işin icrasının nəticəsi tərz çalarını bildirir. İndiki zamanda adət halına keçmiş hərəkətin, İndiki zamanın rəvayətində hərəkətin davamlılığı, Qeyri qəti gələcək zamanın hekayəsində hərəkətin sürəkliliyi, qeyri qəti gələcək zamanın rəvayətində hərəkətin bitməsi, Şühudi uzaq keçmiş zamanda işin icrasının qurtarması, nəqli uzaq keçmiş zamanda hərəkətin gümanlı baş verməsi, indiki zamanın hekayəsində işin bitmədiyini təkrarlandığı hərəkət tərzini mənasını ifadə edir. Qeyri qəti gələcək zamanda hərəkətin bitmədiyini, daimi təkrarlanan tərzini mənasını göstərir. Azərbaycan dilində feilin indiki zamanında bitməmiş, davamlı hərəkət təzi mənasını ifadə edən belə bir nümunə göstərmək olar:

Dağların başına qaranlıq çökür,

Şimşəklər parlayır, Buludlar tökür (O. Sarıvəlli) (8,58)

Azərbaycan və İngilis dillərindən göstərilmiş nümunələrdən göründüyü kimi tərz çaları müxtəlif dillərdə fərqli quruluşda özünü göstərir. Türk dilləri ailəsinə mənsub olan Azərbaycan dilində tərzin yaranması analitik və sintetik üsulla ifadə olunsa da, bu üsullar German dilləri qrupuna mənsub olan İngilis dilinə şamil etmək olmaz. Tərz katqoriyasını bütün dillərdə təsadüf oluna bilər. Ancaq fərqli dil quruluşuna malik Azərbaycan və İngilis dillərinə, əsasən, bunu demək olar ki, bütün dillərdə tərzin yaranma yolları eyni deyildir. Belə ki, müxtəlif dillərdə feillərin tərz katqoriyası müxtəlif yollarla ifadə olunur. Ümumiləşmiş mənada desək, tərz katqoriyası hərəkətin kəmiyyət şəklinin dəyişməsinə göstərən bir katqoriyadır. Tərz katqoriyası hərəkətin icra olunub qurtarmasını, hərəkətin davamlılığını, işin icrasının birdəfəliliyinin və yaxud təkrar icrasını, iş və ya hərəkətin başlayıb bitməsinə və s. mənalını bildirir. Feilin zamanları və tərzləri eyni katqoriya deyil, bunlar bir-birindən fərqlənən dil katqoriyalarıdır. Belə ki, hər hansı bir hərəkət zaman və məkan daxilində baş verdiyi üçün feilin zamanlarında da müəyyən tərz çaları vardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Ахметов.М.А. Глагол в языке орхоно- енисейских памятников. Саратов, 1978.
2. Cahangirov F.F. İngilis dilində perfekt zaman formaları və onların Azərbaycan dilində ifadəsi. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 2000.
3. Cəfərova B. İngilis və Azərbaycan dillərində feilin zamanlar sistemi. Bakı, 2004.
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962.
5. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, Bakı, 2010.
6. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1986.

7. Rəcəbov Ə. Orxon-Yenisey abidələri dilində feilin tərzləri, Bakı, 1988
8. Rəcəbova R. Azərbaycan dilində feilin tərzləri, 168 səh. Elm və təhsil, Bakı, 2013
9. Yunusov D. Müəqiyəli tipologiya, 180 səh. Bakı-Mütərcim, 2012

Açar sözlər: tərz kateqoriyası, analitik forma, sintetik forma, zaman formaları

Key words: verb conjugated, analytical form, synthetic form, time forms

Ключевые слова: категория способы действия, аналитическая форма, синтетическая форма, формы времени

Резюме

Согласно примерам способом глагольного действия проявляется с разной структурой на разных языках. В азербайджанском языке, который принадлежит к группе турецкого языка, создание категория способы глагольного действия выражается в аналитических и синтетических формах, но эти формы не для английского языка, который принадлежит группе языков Германии. Мы часто можем встречат в разных языках глагольного действия. Но в азербайджанском и на английском языке, способы создания глагольного действия не совпадают. Таким образом, создание глагола сопряженного отличается в нескольких языках. В общем, спрягаемый глагол - это категория изменения количества движений. Категория глагольного действия означает действия, повторяющееся действие. Категория глагольного действия - это не одна и та же категория, это категории, которые имеют большую разницу. Так как любые действия происходят во времени и пространстве, имеют несколько оттенков.

Summary

(The expression of verb conjugated with tense forms)

According to the examples conjugation shows itself with different structure in different languages. In Azerbaijan language which belongs to Turkish language group the creation of conjugation expresses with analytical and synthetic forms, but these forms are not for English language which belongs Germany language group. We can see verb conjugated in all languages. But according Azerbaijani and English language, we can say that, the ways of the creation of conjugation are not the same. So, the creation of verb conjugated is different in several languages. In generally, verb conjugated is the category of change in the number of movements. The category of conjugation means the duration of action, the frequency action, the repeating action. The category of tense and conjugation are not the same category, they are the categories which have big difference. However, any actions take place within time and space, that's why there are several conjugated shades in the tenses of verb.

Günel Feyruz qızı Qurbanova¹²

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ MALİYYƏ TERMİNLƏRİNİN
YARANMASINDA KALKALARIN ROLU

Dünya dillərində olduğu kimi türk dillərində də maliyyə terminlərinin yaradılmasında kalka üsulundan geniş istifadə olunur. Bu üsulla termin və termin – söz birləşmələrinin yaranması son illərdə daha intensiv xarakter almış və bu yolla yaranan terminlər struktur – semantik baxımdan zənginliyi ilə seçilir. Kalka üsulu ilə yaranan maliyyə terminləri və termin söz birləşmələrinin kəmiyyət baxımından çoxluq təşkil etməsinə müxtəlif amillərin təsiri səbəb olur. Belə ki, cəmiyyətin sürətli inkişafı terminoloji qatın bu sistemində də fəallıq göstərməsi, yeni yaranan məfhum və anlayışları uyğun leksik vahidlərlə ifadə etməsi ilə seçilir. Bu zaman daha asan və əlverişli vasitə kimi kalka üsulu ön qısa, səmərəli yol kimi özünü göstərir. Bu səbəbdən də bütün terminoloji sahələrdə olduğu kimi, iqtisadi terminologiyada da kalka üsuluna daha sıx müraciət olunur. Kalka üsulu ilə söz yaradıcılığına münasibət dilçilikdə birmənalı deyil. Onun mahiyyəti və funksiyası haqqında bir-birindən fərqli fikirlər söylənmişdir. Buna görə də kalka üsulu ilə formalaşan maliyyə terminlərinin təhlilinə keçməzdən əvvəl bu üsul haqqında bəzi dilçilərin yanaşma tərzinə fikir bildirməyi vacib bilirlik. Dilçilikdə uzun müddət davam edən əsas fikirlərdən biri kalka üsulu ilə yaranan sözlərin alınma olması və ya kalkaların alınma sözlərin bir növü hesab edilməsi fikridir. Kalka terminini ilk dəfə dilçiliyə məşhur İsvəçrə dilçisi Ş.Balli gətirmişdir. O, kalkalar haqqında danışarkən bunları qeyd edir: “Biz o söz və ifadələri kalka adlandırırıq ki, mexaniki surətdə hərfən tərcümə yolu ilə xarici dildən alınmış ifadənin nümunəsi əsasında yaranmış olsun” (4, s. 68).

1950-1960-cı illərdə aparılan tədqiqat işlərinin çoxunda kalkalar alınmaların bir növü kimi təqdim edilir. Bu fikrin tərəfdarları bunu kalkaların başqa dil sözləri ilə bağlı şəkildə meydana çıxması ilə əlaqələndirir və kalkaları alınma sözlərin xüsusi bir növü kimi qəbul edirlər (8, s. 393). Dilçilər, əksər hallarda, kalkaları ya alınmaların xüsusi bir növü və ya tərcümə yolu ilə alınma hesab edirlər. “Başqa dillərin söz və ifadələrinin eyni ilə deyil, tərcümə edilərək alınmasına kalka yolu ilə alınma deyilir” (8, s. 393). Prof. İ.Qasımov kalkaları belə şərh edir: “Bizcə, kalkaların dilin daxili imkanları hesabına söz yaradıcılığının bir növü kimi qiymətləndirilməsi həm məntiqli, həm də elmi baxımdan daha doğru və həqiqətə uyğun olmaqla, onun mahiyyətini daha dəqiq ifadə edir və daha real səslənir. Çünki dilin vahidi olan sözlər və söz birləşmələri anlayışın hansı dildən alınmasından asılı olmayaraq hər bir dilin daxili qanunları əsasında formalaşır və dilin imkanlarının üzə çıxarılması baxımından da əhəmiyyətli olmaqla reallığa söykənir və həqiqətə daha uyğun fikir hesab edilir. Yəni kalkalarda anlayış, məfhum başqa dillərdən, əsasən rus dilindən alınsa da, onun ifadə forması kalka edən dilin öz materialı, daxili inkişaf qanunları əsasında reallaşır” (6, s. 58). Kalka üsulu ilə yaranan terminlərlə alınma terminləri birləşdirən ümumi cəhətlər az deyildir. İlk öncə bunu qeyd etmək lazımdır ki, bu proselərin hər ikisində başqa dildəki vahidin ədəbi dildəki düzgün qarşılığını tapmaq qarşıya qoyulur. Digər bir bənzər cəhət isə, fikrimizcə, onların modellərinin eyni olmasıdır, başqa sözlə desək, bu tip terminlərin hər ikisi mənsub olduqları dildə həm quruluşca, həm də məzmunca uyğun gəlir. Alınmalardan fərqli olaraq kalka zamanı milli dil vahidlərinə üstünlük verilməsi əsas şərtidir. Kalka sözün hissələr üzrə tərcümə edilib, sonra həmin hissələrin mexaniki surətdə birləşdirilməsidir. Məs.: Türk dilində döviz kuru (ingiliscə exchange rate) (TCMBTS, 9), hesap açığı (ingiliscə account deficit) (VTS); Azərbaycan dilində səmərəli portfel (rusca эффективный портфель) (BMTİL, 404), mühasibat uçotunun prinsipləri (rusca принципы бухгалтерского учета) (BMTİL, 334). Bəzi dilçilər kalkaları dil faktı kimi alınma hesab etməyib anlayışın və ya digər modelin alınması fikrini qəbul edir və məntiqli olaraq kalka üsulu ilə düzələn söz və ifadələrin hər bir dilin daxili imkanları, qrammatik qanunları əsasında yaranması ideyasını irəli sürürlər. “Kalkaetmə başqa bir dilin, yaxud başqa dillərin leksik-semantik modelinin alınması, nəzərdə tutulan dilin morfemləri tamamlanmaqla yeni sözlər yaradılması, yaxud dilə yeni sintaktik üsulların gətirilməsidir” (2, s. 188).

Deməli, kalkalar alınmalardan istər formal, istərsə də funksional baxımdan əsaslı şəkildə fərqlənir və bunları bir-biri ilə eyniləşdirmək və ya kalkaları alınmaların bir növü hesab etmək doğru fikir deyildir. Bu da təsadüfi deyildir ki, tədqiqatçıların əksəriyyəti kalkalar haqqında hansı fikir yürütmələrindən asılı olmayaraq onların hər biri dilin daxili qanunları əsasında formalaşması fikrini qəbul edir, kalkaları alınmalardan fərqləndirirlər. (6, s. 58). Təsadüfi deyildir ki, hələ 50 – ci illərin əvvəllərində görkəmli türköloq N.A.Baskakov türk dillərinin daxili imkanları hesabına zənginləşmə yollarından biri kimi kalka üsulunu da qeyd etmişdir. “Türk dillərində daxili imkanlar hesabına zənginləşmə kalka, sözün mənacə genişlənməsi, mürəkkəb sözlər, ixtisarlar vasitəsilə həyata keçirilir” (3, s. 29) Bizcə, bu fikir – kalkaların dilin daxili imkanları hesabına söz yaradıcılığının bir növü kimi qiymətləndirilməsi həm məntiqli, həm də elmi baxımdan daha doğru və həqiqətə uyğun olmaqla, onun mahiyyətini daha dəqiq ifadə edir.

Türk dillərinin iqtisadi terminologiyasının formalaşmasında ərəb, fars, xüsusilə rus dillərinin rolu böyükdür. Bu da səbəbsiz deyildir. Uzun illər respublikamız Sovetlər Birliyinin tərkibində olduğundan Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin inkişaf etməsində ekstrolinqvistik amillərin təsiri baxımından və müəyyən tarixi şəraitdən asılı olaraq rus dilinin rolu inkar olunmazdır. Türkiyə türkcəsinin kalkalarla zənginləşməsində isə Rus dilindən fərqli olaraq əsas funksiyanı Avropa dilləri öz üzərinə götürür. Buna görə də Oğuz qrupu türk dillərinin maliyyə terminologiyasında ərəb – fars və rus dillərindən, eyni zamanda rus dili vasitəsilə avropa dillərindən alınan vahidlər, milli mənşəli yeni sözlərlə və ya dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmış ifadələrlə əvəz olunur. Kalkalar belə əvəz olunmaların, dildə sözlərin yaranması və işləklilik qazanmasının təzahürüdür. Məsələn: əmtəə-mal, reqress-tənəzzül, progress-tərəqqi, kapital-sərmayə, haqq-ödəmə, import-idxal və s. Dilçilik ədəbiyyatında kalkaların bölgüsü müxtəlif prinsiplərə əsaslanır. S.Sadıqova terminologiyada kalka yolu ilə formalaşan terminləri üç prinsip əsasında qruplaşdırır:

tərkibindəki sözlərin bağlılığına və qrammatik quruluşlarına görə;

nitq hissələrinin iştirakına görə;

tərkibindəki elementlərin hansı mənbədən alınmasına görə (8, s.92)

Fikrimizcə, oğuz qrupu türk dillərində kalka üsulu ilə formalaşan terminləri aşağıdakı prinsiplər üzrə təsnif edərək qruplaşdırmaq olar:

1. Komponentlərinin ifadə vasitəsinə görə;

2. Quruluşuna görə;

3. Tərəflərinin kalka edilməsinə görə.

I Komponentlərinin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunmasına görə. Azərbaycan və Türk dillərində kalka üsulu ilə əmələ gələn maliyyə terminlərini tərəflərinin ifadə vasitəsinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) tərəfləri isimlərlə ifadə olunan kalka üsulu ilə yaranan maliyyə terminləri. Məs.: Türk dilində Dünya Bankası (ingiliscə World Bank), boğa piyzası (ingiliscə bull market) (TCMB, 5), bütcə denetimi (ingiliscə budget control) (FETS), enflasyon təlafisi (ingiliscə inflation compensation) (TCMB, 12), kredit riski (ingiliscə credit risk) (TCMBTS, 24); Azərbaycan dilində balans hesabatı (ingiliscə balance sheet) (BMTİL, 40), kredit reytingi (rusca кредитный рейтинг) (BMTL, 244), kassa çeki (rusca кассовый чек) (BMTL, 218), büdcə kəsiri (rusca дефицит бюджета) (BMTL, 444), investisiya riskləri (rusca инвестиционные риски) (BMTL, 196);

b) birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isim olan kalka üsulu ilə yaranan maliyyə terminləri. Məs.: Türk dilində nominal dəyər (ingiliscə par value) (TCMB, 30), cari hesap (ingiliscə current account) (VTS), açıq kredit (ingiliscə open credit) (FES), nakit ödemələr (ingiliscə cash payments) (VTS); Azərbaycan dilində aktiv hesab (ingiliscə active account) (BMTİL, 16), cari əmsal (ingiliscə current ratio) (BMTİL 103), imtiyazlı səhm (ingiliscə preferred stock) (BMTİL, 182), səmərəli portfel (rusca эффективный портфель) (BMTL, 404).

c) birinci komponenti say, ikinci komponenti isim olan kalka yolu ilə yaranan maliyyə terminləri. Məs.: Türk dilində birincil piyasa (ingiliscə primary market), ikincil gelir hesabı (ingiliscə secondary income account) (TCMB), ikincil piyasa (rusca secondary market) (TCMBTS), üçüncül piyasa (ingiliscə tertiary markets) (TCMB, 44); Azərbaycan dilində ikinci bazar (rusca вторичный рынок) (BMTİL, 178). Azərbaycan dilində birinci tərəfi sayla ifadə olunan, kalka üsulu ilə yaranan maliyyə terminləri kəmiyyətə azlıq təşkil edir;

d) birinci komponenti feili sifət, ikinci komponenti isim olan kalka yolu ilə yaranan maliyyə terminləri. Məs.: Türk dilində ödənməmiş vergilər (ingiliscə arrears taxes) (VTS), mali olmayan kuruluşlar (ingiliscə non-financial corporations) (TCMB), ödənməmiş səmaye (ingiliscə paid-in capital) (VTS); Azərbaycan dilində bölüşdürülmüş pay (rusca распределенная доля) (BMTİL, 382), limitləşdirilmiş çek (MTL, 285).

II Quruluşuna görə. Başqa sahə terminləri kimi iqtisadi sahəyə aid olan kalkalar da quruluş etibarilə fərqlənirlər. Kalkalar bir, yaxud iki və daha artıq sözdən ibarət olurlar. M.Qasımov kalkaları quruluşuna görə iki yerə bölmüş, morfoloji yolla yarananları sadə, iki və daha artıq sözdən ibarət olanları isə mürəkkəb kalkalar sırasına daxil etmişdir (7, s. 38).

1. Sadə kalkalar morfoloji yolla düzələn kalkalardır. Belə kalkalar həm türk mənşəli sözlərə, həm də başqa dillərdən türk dillərinə keçmiş sözlərə leksik şəkildə artırılması ilə düzəlir. Türk dillərində morfoloji yolla düzələn kalkalar əsasən çı, dar, ma, ı, ıq, ıcı, at, ım və digər məhsuldar şəkildələr vasitəsilə yaranır. Məsələn: Türk dilində ihracat (ingiliscə exports) (TCMB, 20), işləmə (ingiliscə business) (VTS), maliyyət (ingiliscə cost) (TCMB), muhasebeci (ingiliscə accountant) (VTS), yatırım (ingiliscə investmen) (BFTS); Azərbaycan dilində borclu (rusca должник) (BMTİL, 381), əmtəəşünəşliq (rusca товаровед), ödəmə (rusca уплата) (MTL, 782), komissiyonçu (rusca комиссионер) (BMTİL, 219), səhmdar (rusca акционер) (BMTİL, 401), ödəyici (rusca плательщик) (MTL, 783);

Türk dillərində leksik şəkildə qəbul etməyən və kalka olunmuş maliyyə terminləri də mövcuddur. Məsələn: Türk dilində fon (ingiliscə fund) (TCMB, 16), sığorta (ingiliscə insurance) (STS), hesap (ingiliscə account) (VTS), simsar (ingiliscə broker) (BFTS) zarar (ingiliscə loss) (BFTS), ihale (ingiliscə auction) (TCMB); Azərbaycan dilində dotasiya (rusca дотация) (MTL, 360), ixrac (rusca экспорт) (MTL, 493), icarə (rusca аренда) (BMTİL, 178);

2. Mürəkkəb kalkalar bir neçə sözdən ibarət olan kalkalardır. Kalkaların bu növü ən az iki sözdən ibarət olur. Məsələn: Türk dilində mərkəzi idarəetmə bütcə dengəsi (ingiliscə central government budget balance) (TCMB, 27), sabit borsə komissiyonu (ingiliscə fixed minimum commission) (BTS), mərkəz bankası bağımsızlığı (ingiliscə central bank independence), yapısal bankacılıq islahatları (ingiliscə structural banking reforms) (TCMB, 46); Azərbaycan dilində hesabdakı vəsait çatlıqı (rusca недостаток средств на счете) (BMTİL, 451), muhasibat uçotunun prinsipləri (rusca принципы бухгалтерского учета) (BMTİL, 334), vaxtından əvvəl ödəmə riski (rusca риск досрочного погашения) (BMTİL, 399), beynəlxalq valyuta sistemi (rusca международная валютная система) (BMTL, 91). Apardığımız araşdırma zamanı Azərbaycan dilində kalka üsulu ilə formalaşan maliyyə terminlərinin böyük qisminin rus dilindən kalka olunduğu faktı öz təsdiqini tapmış olur. Bu prosesdə rus dili ya etimon dil, ya da mənbə dil rolunu oynayır. Əslində Azərbaycan dilinin iqtisadi terminoloji qatında rus mənşəli terminlərin çoxluğu təəccüb doğurmamalıdır. Bu prosesdə ayırı-ayrı türkdilli xalqlarla rusların ictimai-siyasi, sıx əməkdaşlıq, iqtisadi, ticarət əlaqələri nə qədər əhəmiyyətlidirsə, coğrafi məkan anlayışı da bir o qədər vacibdir. Türkiyə Cumhuriyyətinin Avropa ölkələri ilə daha sıx əməkdaşlıq etməsinin nəticəsidir ki, Türk dilində kalkaetmə zamanı Avropa, xüsusilə İngilis dilinə müraciət olunur. Başqa sözlə desək, İngilis dili etimon və ya mənbə dil rolunu oynayır. Tədqiqat zamanı gəldiyimiz nəticə bunu deməyə əsas verir.

III Tərəflərinin kalka edilməsinə görə. Türk dillərində kalka üsulu ilə yaranan iqtisadi leksik vahidlərin müxtəlif formalarına rast gəlinir:

1. İki sözdən ibarət olan maliyyə termini – söz birləşmələrinin birinci tərəfi əsnəbi dildən kalka edilir, ikinci tərəfi isə olduğu kimi saxlanılır. Məsələn: Türk dilində çekirdek enflasyon (ingiliscə core inflation) (TCMBTS, 6), döviz riski (ingiliscə currency risk) (VTS), ödəmə sistemi (ingiliscə payment system) (TCMB, 31); Azərbaycan dilində ticarət balansı (rusca баланс торговый) (MTL, 171), xarici valyuta (rusca валюта иностранная) (MTL, 989), dövrü balansı (rusca оборотный баланс) (BMTİL, 446).

2. Birləşmənin birinci tərəfi olduğu kimi saxlanılır, ikinci tərəfi əsnəbi dildən kalka edilir. Məsələn: Türk dilində elektronik para (ingiliscə electronic money) (TCMB, 11), enflasyon təlafisi (ingiliscə inflation compensation), finansal yatırımlar (ingiliscə financial investents) (VTS), kredit kalitesi (ingiliscə credit quality) (VTS), finansal kirəmə (ingiliscə financial leasing) (FETS); Azərbaycan dilində kredit sazişi (rusca кредитное соглашение) (BMTİL, 240), lisenziya ticarəti (rusca лицензионная торговля), faktura dəyəri (rusca фактурная стоимость) (MTL, 397), kreditor borcu (rusca кредиторская задолженность) (BMTİL, 247), debitor borcu (rusca дебиторская задолженность) (MTL, 304),

3. Birləşmənin hər iki tərəfi əcnəbi dildən kalka edilir. Məsələn: Türk dilində peşin vergi (ingiliscə advance tax) (VTS), piyasa dəyəri (ingiliscə market price) (BFTS), rezerv para (ingiliscə hard currency) (TCMB, 36), hesap dönmə (ingiliscə account period) (VTS), para piyasası (ingiliscə money market) (TCMB, 33); Azərbaycan dilində milli gəlir (rusca национальный доход) (MTL, 727), idxal rüsumları (rusca ввозимые пошлины) (MTL, 491), iqtisadi böhran (rusca экономический кризис) (BMTİL, 179).

Kalkaetmə zamanı, əsasən o komponentlər mənbə dildə olduğu kimi işlənir ki, onlar ayrılıqda işləndikdə də tərcümə edilmir və alınma söz hesab olunur (6, s. 66).

Bütün hallarda kalka üsulu ilə maliyyə terminlərinin və termin söz birləşmələrinin yaradılmasında hər bir milli dilin daxili qanunlarının, spesifik struktur xüsusiyyətlərinin gözlənilmədiyini, bu üsulla yaranan dil vahidlərinin milli dilin qrammatik qanunları əsasında formalaşdığını müşahidə etmək olur ki, bu da bir daha kalkanın türk dillərinin daxili imkanları hesabına söz yaradıcılığı növlərindən biri olduğunu, leksik qatın digər sahələri ilə yanaşı Oğuz qrupu türk dillərinin iqtisadi terminologiyasının da zənginləşməsində bu üsulun böyük əhəmiyyət daşdığını deməyə əsas verir. Bu yol həm də dildə bəzən uğursuz, süni termin yaradıcılığının qarşısını alır, iqtisadi məfhum və anlayışların daha dəqiq və obyektiv ifadə olunmasına yaxından kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev A. Maliyyə terminləri lüğəti. Bakı, 2005.

2. Ахманова О. С Словарь – лингвистических терминов. Москва, 1966, 607 с.

3. Баскаков Н.А Развитие языков письменности народов СССР. Вопросы языкознания, №3, 1952.

4. Балли Ш. Французская стилистика. М: Иностранная литература, 1961, 394 с.

5. Bank – Maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, 2011.

6. Qasimov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı: Nurlan, 2000, 216 s.

7. Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, 186 s.

8. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985, 408 s.

9. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002, 230 s.

Açar sözlər: termin, kalka, tərcümə, alınma söz, terminyaratma, maliyyə

Ключевые слова: термин, калька, перевод, заимствованное слово, терминология, финансы

Key words: term, loan translation, translation, borrowed word, termin creating, finance

Резюме

Финансовые термины, образованные методом кальки в Турецком и Азербайджанском языках

Как и на мировых языках, калька широко используется в создании финансовых терминов на турецком языке. Калька буквально переводится на разделы, а затем механически объединяет эти части. Во время формирования стеблей учитывается внутреннее право каждого национального языка, и языковые единицы, сформированные этим методом, формируются на основе грамматических законов национального языка. В результате анализа можно сказать, что большинство российских терминов преобладают в создании финансовой терминологии и терминологии на Турецком и Азербайджанском языках. Метод кальки предотвращает искусственную терминологию на языке и помогает более точно и объективно выражать экономические концепции и концепции.

Summary

Financial terms formed by tracing paper in Turkish and Azerbaijani languages

As in world languages, kalka is widely used in the creation of financial terms in Turkish. Kalka literally translates into sections, and then mechanically combines these parts. During the formation of the stems, the internal law of each national language is taken into account, and the language units formed by this method are formed on the basis of the grammatical laws of the national language. As a result of the analysis, it can be said that the majority of Russian terms prevail in the creation of financial terminology and terminology in the Turkish and Azerbaijani languages. The kalki method prevents artificial terminology in the language and helps to more accurately and objectively express economic concepts.

Rəyçi: fil.e.dok., prof. İ.Z.Qasimov

Məlihə Əsədova¹³

QƏRB QRUPU DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN KOMPONENTLƏRİ

Müasir dilçilikdə söz birləşmələrinin quruluşu müxtəlif cəhətdən təhlil edilir. Bəzən tərəflər arasında sintaktik əlaqələrin müxtəlifliyi, bir və ya bir neçə sintaktik əlaqədən istifadə edilməsi birləşmənin quruluşunun sadə və ya mürəkkəb olduğunu şərtləndirən prinsip hesab olunur. Bəzən isə bunun dilin inkişaf tarixinə bağlılığı əsas götürülür. Qərb qrupu dialekt və şivələrindəki sabit söz birləşmələrini komponentlərinin sayına görə birkomponentli, ikikomponentli və çoxkomponentli olmaqla üç qrupa bölmək olar:

Birkomponentli fəli sabit söz birləşmələri. Qərb qrupu dialekt və şivələrində mənasında məcazilik olan, lakin digər frazeoloji birləşmələrdən fərqli olaraq yalnız bir sözdən ibarət olan frazeolərə də təsadüf edilir. Dilçilik ədəbiyyatında bu dil vahidləri “idiom, frazeoloji idiom” kimi terminlərlə adlandırılır. Məsələn: Bəmbələmə – Şəmki dialektində bu söz “çox götürüb yemək; böyük tikələrlə yemək, aqgözlüklə yemək” mənasında işlənir: Bir sini xəngəli uşaqlar bəmbələdilər, bəyaxdan ötürdülər. Barq: utdamax – Qazax dialektində “nişan almaq” mənasında işlənir: Barq:utduyuf bir güllə atdım o sa:t canavar aşırıldı.

Burunnamax – Bərdə, Füzuli, Şuşa dialektlərində “yola verməmək, üz verməmək, incitmək” mənalarında işlənir: Gördüm məni burunnuyur, mənciyəz də çıxdım gəldim evimizə (Ağdam); Nənəm başdıyuf gəlini burunnama:, heş bilmirəm axrı nolajax (Şuşa)(1, səh. 65)

Fırtdamax – Qazax dialektində “ararı qarıdırmaq, qızıdırmaq, birini başqasının üstünə salmaq” mənalarında işlənir: İki sa:tdan bir gəle:yr arfadı fırtıdyuf gəde:r.

Loğalaxlamaq – Qazax dialektində “sözü çevirmək, nə gəldi danışmaq, necə gəldi danışmaq, ağzına gələn danışmaq” mənalarnı ifadə edir. “Azərbaycan dialektoloji lüğəti”nin I cildində (1, səh. 369) bu məna yalnız Borçalı dialektində göstərilə də, bu gün Qazax dialektində də eyni mənada işlənməsi ilə qarşılaşırıq.

Alaqazdamax (Qazax şivəsi) - keyfiyyətsiz iş görmək. - Xamlarda biçin edən kərəntiçilər biçənəyi alaqazdıyif gediflər. Dağlamaq (Ağbaba şivəsi) - yağ yandırmaq. - Yağnan soğam dağ elədilər. Bu frazem Qazax dialektində əzab vermək, qəlbina dəymək, Ayrıım dialektində iri mal-qaraya nişan qoymaq və ya baş-ayaq bişirən zaman qoyunun baş və ayaqlarının tükünü təmizləmək üçün odda yandırılması mənalarnında işlənilir.

Tədqiq olunan dialekt və şivələrdə bu tipli, yəni bir komponent vasitəsilə məcazi məna ifadə edən fellər çoxdur. Fikrimizcə onlar sintaktik dəyişikliyə uğramış frazeoloji vahidlərdir.

İkikomponentli feli sabit söz birləşmələri. İkikomponentli feli sabit söz birləşmələri adından göründüyü kimi iki komponentdən ibarət olur. Komponentlərin biri mütləq və mütləq feldir, digəri isə müxtəlif nitq hissələrindən ibarət ola bilər. Qeyd edək ki, qərb qrupu dialekt və şivələrində ikikomponentli frazeologizmlər üstünlük təşkil edir. “Buradakı məntiq ondan ibarətdir ki, birləşmədə sözlərin sayı nə qədər çox olarsa, həmin birləşmənin semantikasnda konkretlik artmış olur. Belə ki, frazeoloji birləşmələr tarixən formalaşmış sabit ifadələr olduğundan onların tərəfləri arasında mütəhərrik məna və qrammatik əlaqədən danışmaq olmaz. Bu tip əlaqələnmə, sözsüz ki, bir neçə sözün ardıcıl əlaqələnməsində özünü göstərə bilmir. İki söz, komponent arasında belə məcazlaşma daha güclü olur”. (5, səh. 12). Bu birləşmələrtərkibindəki təyinedici sözün hansı quruluşda olmasından asılı olaraq üç qrupa ayrılırlar:

Təyinedici söz sadə quruluşda olan sabit söz birləşmələri – ağzına baxmaq – sözüne qulaq asmaq; ağzını bağlamaq - susdurmaq; ağzını yoxlamaq – fikrini bilmək; ağığı tutmaq - əsəbləşmək; ajınnan batmaq - kasıblaşmaq; anqutu çıxmaq - arıqlamaq; arğac keçməx - fitnə-fəsad törətmək; arxa çöyürməx – xəyanət etmək; ara vurmaq - dalaşdırmaq; ayax çəhmək – tora salmaq; ayağına düşmək - yalvarmaq; bab gəlməx – uyğun gəlmək; bağanağıni ayırmaq – parçalamaq, dava etmək, döymək; baxtı vurmaq – xoşbəxt olmaq; baxtı bağlanmaq – evdə qalmaq, ərə gedə bilməmək; barmax basmaq – işə qarışmaq; barmağına dolamaq - əl salmaq; baş ağartmaq – bilmək, öyrənmək, işin ustası olmaq; baş dolandırmaq – bir təhər, zorla dolanmaq; baş qatmaq - aldatmaq; baş yoldaşı - arvad; başa çatmaq – sona çatmaq; başa düşmək - anlamaq; başa vurmaq – elədiyi işi üzünə demək; başı çəhməx – hansa bir hadisənin öz yaşamaq; başını bişirmək – aldatmaq, yoldan çıxarmaq; başını bitdəməx – aldatmaq, yoldan çıxarmaq; başını doldurmaq – yoldan çıxarmaq, aldatmaq; başına götürmək (Füz.) – bərk səsle danışmaq, qışqırmaq; başını toylamaq (qərb q.) - aldatmaq; bavar eləməx (Füz.) - ; beddam eləməx (Şuşa) – biabır etmək; beyzüm eləməx (Ağdam, Gəncə, Şuşa) - ; bin tutmaq (Füz.); binnət olmaq (Füz.); boğaz acmaq (Şuşa) – çox yemək; boğaz eləməx (Füz) – hamilə etmək, borclu etmək; boğaz olmaq (Füz) - hamilə olmaq, borclu olmaq; boğaz otarmaq (Bərdə) – yemək; boğaza gətirmək (Füz) – cana doydurmaq; bozbaş qızdırmaq (Gəncə) – ara qarışdırmaq; dilini sürümək; dili təpiməx (Füzuli); dili gəlməməx; dil bulamaq (Füzuli); dil çıxartmaq (Ağdam); dodağı qaçmaq (Gəncə); dolaf gəlməx (Ağdam); dov gəlməx (Ağdam); cama:t ayağı (Şuşa); can almaq (Füzuli); can vermək (Gəncə); cana yığmaq (Ağdam); canı yanmaq (Şuşa); canına baxmaq (Füzuli); cıbrığıni çəkməx (Füzuli); cımbat olmaq (Ağdam); cib sökmək (Gəncə); capan çalmaq (Ağdam, Bərdə); çəpər çəxməx (Ağdam, Füzuli); çiçəyi çirtədamax (Ağdam); çilə çıxartmaq (Ağdam); çömçə tutmaq (Ağdam); çömçə olmaq (Füzuli); daban döyməx (Füzuli); dax çəkmək (Şuşa); dağa dönmək (Gəncə); dalağa gəlməx (qərb q.); dalınnan dəyməx (qərb.q); dan gəlməx (qərb.q); dansıxı çıxmağ (Şuşa); daramıt vırmaq (Füzuli); daşını atmaq (Füzuli); deşik axtarmaq (Füzuli) dəfi dönməx (Şuşa); dəhnə basmaq (Füzuli); ehdivar bağlamaq (Gəncə); eyni açılmaq; əl çəkməx (Füz).

Təyinedici söz düzəltmə quruluşda olan ikikomponentli feli sabit söz birləşmələri: –arhadara salmaq (Bərdə); çidarrı olmaq (Gəncə); dağallıx eləmək (Füzuli); dəmxud qalmaq (Ağdam); dönəlgəsi dönməx (Bərdə).

Təyinedici söz mürəkkəb quruluşda olan ikikomponentli feli sabit söz birləşmələri: – ağzıgöyçəhli eləmək – söyüş söymək; alabağır olmaq - qorxmaq; alabaydağ olmaq – biabır olmaq; arax-varax eləmək – açıb tökmək; atdöşü eləmək - ; baş-beynini doldurmaq – yoldan çıxarmaq, öyrətmək, aldatmaq; baş-göz eləmək – evləndirmək; dəfə-darax salmaq (Füzuli); dadamal düşməx (Gəncə) – öyrəncəli olmaq, bir yerə, bir adama dadanıb, ondan əl çəkməmək.

Qərb qrupu dialekt və şivələrindəki feili sabit söz birləşmələrini tərkibindəki qrammatik formalara görə iki böyük qrupda birləşdirmək olar:

Ad bildirən söz + feil formasında olanlar;

Fel + fel formasında olanlar.

Birinci qrupa daxil olan sabit söz birləşmələrinin birinci tərəfi isimlər, substantivləşmiş isimlərlə, sifət və ya saylarla ifadə olunurlar: baş ağartmaq; baş dolandırmaq; baş qatmaq; baş yoldaşı; boğaz acmaq (Şuşa); boğaz eləmək (Füz); boğaz olmaq (Füz); boğaz otarmaq (Bərdə); ərişdə kəsməx` (Cəbrayıl); fiş vurmaq (Göy-göl); fikir çəhməx` (Cəbrayıl, Ağdam); gəhgir olmaq; gic eləməx` (Bərdə); gül vurmaq (Cəbrayıl); gün ağlamaq (Cəbrayıl); sifət almaq (Şəmkir).

“Bəli, Kamilov belədir, - dedi, - stolun arxasında bir sifət alar ki, naşi adam baxanda deyər, bəs kişinin başında dünya yerləşibdir...” (3, II c., səh. 92);

“Mehmanla ayrılıqda söhbətə girişən rayon komsomol katibi Altayı tez-tez yada salıb onu adından danışib, elə də Kamilovun kölgəsini qılınclayan, teztələsik, özünü Mehmançillərə yaxın olduğunu bürüzə verən komsomol təşkilatçısı kənardakı söhbətə qarışdı” (3, II c., səh. 68);

“Elə bilir ki, o olmazsa, lap günün üzünü tutular, dünya qara bağlar...” (3, II c., səh. 91);

Ürəyini sıxma, ona elə sözlər dedim ki, daş dəymiş ayı kimi donquldana-donquldana qaldı. (4, I c., səh. 19).

Çoxkomponentli feli sabit söz birləşmələri

Belə sabit söz birləşmələrin tərkibi çox rəngarəngdir, yəni bu tərkibdə müxtəlif semantik çalarlara malik sözlərin yeni bir məna ətrafında birləşməsinə görürük: ağıly yerinə gəlmək; anasınnan əmdiyi südü burnunna tökmək; arı yeyib namusu dalına atmaq; aşına soyux su qatmaq; balamançıya dəm tutmaq; başı daşdan-daşa dəymək; başı dunux olmaq; başına daş salmaq; başına götürmək; başına hava gəlmək; başına soyux dəymək; burun tovu vermək (Ağdam); burnunna uzağı görməmək (Füzuli); canına əl qatmaq (Ağdam); canını boğaza yığmaq (Füzuli); canının hayına qalmaq (Bərdə); çim yağ içində üzməx (Ağdam); çulunu sudan quru çıxarmaq (Ağdam); daşı daş üstə qoymamaq (Füzuli); daşı ətəyinnən tökmək (Ağdam); dərisinə saman

doldurma (Ağdam); dərisini boğazınnan çıxarma (Ağdam); dərini içəri salma (Füzuli); dəstana qoyma (Ağdam); dımış qalma (Füzuli); dırnağın ətin arasına girmə (Ağdam); dişğarı iş tutma (Ağdam); dişi bağırsağını kəsmə (Şuşa).

Çoxkomponentli birləşmələr feli sabit söz birləşmələridir. Bu sabit söz birləşmələrinin bir çoxu ikikomponentli sabit söz birləşməsi kimi mövcud olan frazeologizmlərin daxilinə yeni bir sözün əlavə olunması ilə formalaşır. Daxil olan söz aparıcı mövqə tutaraq mövcud köhnə mənəni dəyişərək, yeni mənə gətirir. Bu sözlərin 3 komponentli sabit söz birləşmələrinin tərkibindən çıxarılması mümkün deyil, çünki bu zaman mənə tamamilə dəyişir:

- Ağzı qatıx kəsmir (Qarabağ) – sözünün kəsəri olmamaq, razılıq etməmək, narazılıq etmək. Bu frazeoloji birləşmədə “ağzı” komponenti əsas mənəverici mövqədə dayanır. Onun birləşmənin tərkibindən çıxarılması mənəni tamamilə dəyişir: “Bu dəryə yaxşılığın qabağında ağzın qatıq da kəsmir!” (3, II c., səh. 94).

- Boynuna ip salma (Ağdam) – aldatma, yoldan çıxarmaq, evləndirmək. Bu sabit söz birləşməsinin tərkibindəki “ip” sözünü ixtisar etdikdə birləşmənin mənəsi dəyişir. Boynuna salma – boynuna qoymaq, məcbur etmək mənəsini ifadə edir. Boynuna ip salma frazeoloji birləşməyə qərb qrupunun bəzi şivələrində “kəndirləmək” formasında təsadüf edilir ki, onun da mənəsi evləndirməkdir;

- Boynuna uşax düşmə (Füz) – hamilə olmaq. Bu frazeologizm də üçkomponentlidir. Onun tərkibindəki “uşax” sözü əsas mənəverici komponent kimi çıxış edir, onu birləşmənin tərkibindən çıxardıqda mənə dəyişir (məcbur olmaq, məsul olmaq, məsuliyyət daşımaq). Gəncə dialektində bu frazeoloji birləşməyə “boylu olma” formasında rast gəlirik;

- Başına hava gəlmək (Gəncə) – dəli olmaq, əsəbləşmək. Bəzi şivələrdə “havalanmaq” formasında işlədilir. Bu frazeoloji birləşmənin tərkibində isə “hava” sözü aparıcı mövqə tutur. Onu birləşmənin tərkibindən çıxardıqda “başına gəlmək” frazeoloji birləşməsi yaranır ki, bu birləşməyə də əksər şivələrdə təsadüf edilir. Mənəsi “hansısa bir hadisə ilə qarşılaşmaq, hansısa bir işin şahidi olmaq”dır.

- Mayasını haramxorluqla tutulma – kökü pis olan, rüsvətlə ailəsini saxlayan ada deyilir. Bu frazeoloji birləşməyə Borçalı şivəsində “mayası xaraf” formasında təsadüf edilir. “Mayası haramla yoğruluf”, “mayası haramxorluqla tutuluf” formalarında isə Qazax, Gəncə, Şəmkir şivələrində rast gəlinir: “Sözün düzü də budur ki, burada bizim bir qacalov tayfa var, ömür-gününi haramxorluqla keçirən, mayaları da haramxorluqla tutulan...” (3, II c., səh. 77)

- Cəhənnəmə kötik tullama (Şəmkir) – ölümlə əlləşmək, ölməyə hazırlaşmaq. Bu frazeoloji birləşmədə isə “cəhənnəm” sözü əsas mənəverici funksiyasını yerinə yetirir. Onun birləşmənin tərkibindən çıxarılması məcazi mənənin itməsinə səbəb olur: “İçindən Qaloş! Guya dünənki bəbədir, əlli ildir cəhənnəmə kötik tullamır bu Qaloş?” (3, II c., səh. 114).

Bu sadalananlardan fərqli olaraq bəzi çoxkomponentli sabit söz birləşmələrinin tərkibindən bir sözü ixtisar etdikdə mənə dəyişmir. Bu sözlər aparıcı mənə mövqeyində durmur və bu səbəbdən də onları asanlıqla tərkibdən çıxarmaq mümkündür. Məsələn: çatısı boğazına keşmə (Füzuli) – kimdənsə çanını qurtara bilməmək. Bu frazeoloji birləşmədəki “çatı” sözü mənəverisi yox, mənəqüvvətləndirici mövqədə durur.

Vəyahud da, “dağdan ağır adam” – “Hələ lap neçə kərə mənə barmaqla göstəriblər ki, o otağa, yəni sizin yaşadığınız otağa köç, mən razı olmamışam, demişəm balam, bəlkə kişi lap günü sabahdan gəldi, bəs dağdan ağır adam harda qalsın?..” (3, II c., səh. 44). Bu frazeoloji birləşmənin də tərkibindəki “dağdan” sözü mənəqüvvətləndirici mövqədə dayanır. Onun birləşmənin tərkibindən çıxarılması heç bir yeni mənənin yaranmasına səbəb olmur.

Çoxkomponentli sabit söz birləşmələrinin statistik təhlili göstərdi ki, onların çox hissəsinin tərkibində somatizmlər ya əsas, ya da köməkçi komponent kimi çıxış edirlər: ağlına duz bağlamaq; ağzı qatıx kəsməmək; ağzına çullu doşan sığmammaq; ağzına qıfıl vurmaq; ağzına qoyut almaq; ağzını açıf gözüni yummaq; dili ağzına sığmammaq (Füzuli); dili topux çalmaq (Şuşa); dilini işə salma (Ağdam); dilinin balasına düşmə (Füzuli); dilində tük bitmək (Şuşa); dilində söz bitif (Gəncə); (Ağdam); əl-əyağa düşmək (Cəbrayıl); əl-əyaxlı olmaq (Cəbrayıl); əl-əyağı yerdən-göydən üzülmək (Cəbrayıl); əl-əyağını bir yerə bağlamaq (Füz); əl yeri qoymaq (Füz., Gəncə):

Dünən gördüm onu, // Gülürdü, danışdı. // Dil-boğaza qoymurdu (R.Rza);

Yadında saxla ki, sənin kimi ağzını boş qoyan adamlara “yanşaq” deyərlər (M.İbrahimov);

Bu əhvalatı arvadım mənə deyəndə qan vurdu beynimə (Ə.Abbasov);

Nümunələrə diqqət yetirsək onların komponentlərinin semantik çalarlığına və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırmaq çətinidir. Maraqlıdır ki, frazeologiyada bir çox dilçilər bu feli frazeoloji birləşmələri iki qrupa bölməyə cəhd göstərmişlər: 1. Söz birləşməsi formasında olanlar; 2. Cümlə formasında olanlar (6, s. 65-75.). Bu bölgüdə yanaşdıqda qərb qrupu dialekt və şivələrində cümlə formasında olan feli sabit söz birləşmələrinə də təsadüf edirik: başını soxmağa yer yer axtarmaq (Gəncə); buğda yeyib cənnətdən çıxmaq (Füzuli); iki gözüni bir deşihdən çıxarmaq (Gəncə); ilan ağzınnan qurtarmaq (Goranboy); gor öyünə sağlam baş aparmamaq (Cəbrayıl, Füzuli); ələyi ələlib xəlviri göydə oynamaq (Füz).

Sanma bir məsləki təqiblə möhkəm qalaram, // Əlli arxın suyunu gündə bir arxa calaram (M.Ə.Sabir)

İlk dəfə bu tip sabit söz birləşmələr haqqında ətraflı danışan H. Bayramov yazır: “Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin müəyyən qismi qrammatik cəhətdən formalaşmaqla bitmiş bir fikri bildirir və ilk baxışda cümləyə oxşayır. Azərbaycan dilçiliyində S. Murtuzayev belə konstruksiyaları “frazeoloji cümlələr”, Ə. Dəmirçizadə isə “idiomatik cümlələr” adlandırmışdır. Biz vaxtilə belələrini “frazeoloji ifadə” adlandırmışdıq” (2, səh. 122). Həmin kitabda müəllif “frazeoloji ifadələr” terminini “frazeoloji cümlələr” adı ilə təqdim edir: “Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri iki və ya daha çox tammənəli sözün birləşməsi əsasında təşəkkül tapmışdır. Tərkib hissələrinin sintaktik əlaqəsinin səciyyəsinə görə bunların müxtəlif tipləri olsa da, bir qismi söz birləşməsi şəklində, bir qismi isə qrammatik cəhətdən formalaşaraq cümlə quruluşunda işlədilir. Buna görə də bunları həm bir-birindən, həm də dilimizdəki sintaktik vahidlərdən fərqləndirmək üçün öz spesifikalarına müvafiq şəkildə xüsusi terminlərlə adlandırmaq lazımdır. Bizcə, hər iki cəhəti nəzərə alaraq, quruluş və mənəca söz birləşməsi səciyyəsi daşıyan frazeoloji vahidi frazeoloji birləşmə, məzmunca bitmiş bir fikri ifadə etməklə, quruluşca cümləni xatırladan frazeoloji vahidi isə frazeoloji cümlə adlandırmaq məqsədəuyğundur” (2, səh. 70) və bizim fikrimizcə, bu termin daha münasibdir. Bu sabit söz birləşmələri bu gün həm də atalar sözləri kimi istifadə edirlər.

Qərb qrupunda fəllərin bu imkanlarına baxmayaraq, onların hamısı sabit söz birləşmələrinin yaranmasında fəal iştirak edə bilmirlər. Belə ki, bu dialektlə feillər tək işlədikdə leksik-semantik və qrammatik imkanlarını ifadə edə bilmələri üçün çox fəal olmalarına baxmayaraq, sabit söz birləşmələrinin tərkibində pozpozisiya mövqeyini tutur və bu səbəbdən də onların hamısı

fəallaşa bilmirlər. Təbii ki, birləşmələrin tərkibində də feillər əsas komponent kimi istifadə edə biləcəyi bütün qrammatik imkanlardan istifadə edirlər.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dialektoloji lüğəti. Ic., Ankara, 1999, 374 s.

Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978, 176 s.

Rəhimov S. Əsərləri. II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005

Şıxlı İ. Dəli Kür. BAKI: Şərq-Qərb, 2005, 402 s.

Şirinova G.N. "Koroğlu" dastanının frazeologiyası. Fil. ü. f. d., avtoref. Bakı, 2016, 28 s.

Чернов М.Ф. Глагольные идиоматические сочетания в современном чувашском языке. Советская тюркология 6. Баку: Коммунист, 1985, s. 65-75

Açar sözlər: Müasir dilçiliyin problemləri, qərb qrupu dialektikası və şivələri, söz birləşmələri, frazeoloji idiom

Ключевые слова: Проблемы современного языкознания, западная группа диалектов и говоров, словосочетания, фразеология идиома

Key words: The problems of modern linguistics, western group dialectics of phraseological word combinations, accents idioms

Компоненты устойчивых сочетаний в западной группе диалектов и говоров

Резюме

Статья посвящена изучению компонентов устойчивых сочетаний в западной группе диалектов и наречий. Анализ фразеологических единиц литературного языка, учитывая разных особенностей актуальна в современной фразеологии. Причина такого исследования изучения особенностей образования фразеологических единиц с помощью их структуры. В статье анализируются фразеологизмы говоров западной группы. А также учитываются их компоненты – однокомпонентные, двухкомпонентные и трехкомпонентные.

Components of stable combinations in the western group of dialects and adverbs

Summary

The article is devoted to the study of the components of stable combinations in the western group of dialects and adverbs. Analysis of literary language phraseological units, taking into account the different characteristics relevant in modern phraseology. The reason for this research study features of formation of phraseological units with the help of their structure. The article says a Western idioms group analyzed, taking into account their components - one-component, two-and three-component.

Rəyçi: Dürdanə Tofiq qızı Əliyeva, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Qocayeva Aygün

LES VARIATIONS DU RADICAL VERBALEN FRANÇAIS

Jean Dubois appelle « bases » les différentes formes du radical d'une forme verbale. Il désigne 7 groupes de verbes, selon le nombre de leurs bases :

-premier groupe : verbe être, 7 bases (en langue soutenu, en ajoutant le passé simple fu) ;

-deuxième groupe : deux verbes à six bases : avoir et aller

-troisième groupe : trois verbes à 5 bases : faire, valoir, pouvoir

-quatrième groupe : verbes à 4 bases : savoir, venir, tenir, prendre, apprendre, valoir, comprendre, etc ;

Cinquième groupe : verbes à 3 bases, fréquents (devoir, recevoir, boire, connaître, plaindre, paraître, voir, vivre, envoyer, s'asseoir, etc) ou résidus d'un état ancien (, feindre, geindre, etc) ;

-sixième groupe : verbes à 2 bases types : finir (conduire, dire, écrire, lire, nuire, plaire, ...), nettoyer (croire, essuyer, extraire, payer, prier ; acheter, appeler, (appelle / apel-), jeter, semer, ...) et partir (battre, dormir, fondre, mentir, mettre, répandre, sortir, vaincre, vivre, ...);

-septième groupe : verbes à une seule base (radical unique) du type chanter, ainsi que des verbes comme assaillir, conclure, courir, cueillir, offrir, ouvrir.

Jean- Christophe Pellat dans sa Grammaire méthodique du français propose de compléter le classement traditionnel des conjugaisons en 3 groupes .(Nous en parlerons plus loin).

D'après l'auteur le classement proposé par Dubois est incomplet dans le cas où il exclut le passé simple, l'infinitif et le participe. Il est imparfait où le découpage de la base et de la désinence ne va pas de soi. Mais l'auteur apprécie cette division de classement car nous y trouvons une vision complète des conjugaisons et une hiérarchie fondée sur la fréquence d'emploi des verbes : plus ils sont fréquents, plus ils possèdent de bases. Variations morphologiques des désinences

Selon le temps et les modes, un radical, peut avoir plusieurs désinences. On distingue plusieurs groupes de désinences dans les modes personnels aux formes simples, à l'écrit et à l'oral. Ce sont :

Marques temporelles : plusieurs temps sont marqués, pour tous les verbes, par des éléments qui s'ajoutent immédiatement au radical et sont suivis des marques de personne et de nombre :

le futur et le conditionnel- (e) r : elle chantera, finira, viendra, aura sera ; chanterait, finirait, viendrait, aurait, serait ;

l'imparfait : -ai- pour les trois personnes du singulier et pour la troisième personne du pluriel et -i- pour la première et deuxième personne du pluriel : chantait, chantions, chantiez, allait, allions ;

le passé simple et l'imparfait du subjonctif, temps de l'écrit, comportent 4 sortes de voyelles thématiques le verbe : -a-, -i-, -in-, -u- ; il chanta, (ils chantèrent) / qu'il chantât ; il vint / il vînt ; il reçut / qu'il reçût

Marques de personne et de nombres : elles suivent les marques temporelles ; ils ont différents fonctionnements dans l'oral et dans l'écrit.

-La première et la deuxième personne du pluriel sont toujours marquées , à l'oral et à l'écrit par -ons, -ez : nous chantons, vous chantez, sauf : vous faites, vous êtes, vous dites

Passé simple a des formes particulières : -mes, -tes : nous chantâmes, vous chantâtes

-La troisième personne du pluriel est marquée à l'écrit par -t- (von-t), -nt (aime-nt) ou -ent (finiss-ent).

Le passé simple comporte une terminaison spécifique- rent : chantèrent, dirent . A l'oral, cette personne est surtout marquée au futur, où elle se confond avec la première personne du pluriel.

-la deuxième et la troisième personne du singulier ne sont jamais distinguées entre elles à l'oral(sauf les de liaison). A l'écrit, la deuxième personne du singulier est marquée par -s à tous les temps : tu chantes, tu finis, tu fais (-x dans tu veux, vous, tu peux,.....), sauf à l'impératif présent des verbes du type chanter (chante). Selon le type de verbe, la troisième personne du singulier du présent de l'indicatif se marque à l'écrit par une absence de marque (va, a vainc) .

Aux autres temps (sauf le présent de l'indicatif), la troisième personne est marquée par un - final (chantait) ou ne possède pas de marque (chanta, chantera)

-la première personne du singulier s'oppose aux autres personnes différemment à l'oral et à l'écrit. A l'oral elle se confond souvent (sauf le cas de liaison) avec les autres personnes du pluriel.

Les oppositions de temps sont bien distinguées à l'oral et à l'écrit, mais leurs désinences verbales ne distinguent pas souvent les personnes et les nombres. On distingue la personne et le nombre par la forme du sujet, par les pronoms personnels qui sont souvent l'indication de personnes et de nombres (le cas qui est tout à fait contraire à l'azerbaïdjanais). Les pronoms personnels sont souvent classifiés dans la conjugaison du verbe . F. Brunot et les autres linguistes considèrent les pronoms personnel sujet comme une sorte de préfixe. F Brunot écrit de ce propos : « En français modernes, les personnels se sont substitués aux flexions. Mais, à notre avis, on ne peut pas considérer les pronoms personnels conjoints sujet comme des affixes ou désinences morphologiques des verbes. Parce que les affixes sont dépourvus de sens lexique, tandis que les pronoms personnels sont des mots significatifs et dans la phrase, ils ont une fonction syntaxique- le sujet. D'autre part, les pronoms personnels s'écrivent séparément.

Formes simples, composées et surcomposées

Les formes simples (ou temps)

Les formes simples (ou temps simples) se montrent

Toute forme verbale simple se compose de deux parties bien distinctes : le radical (ou base) et

la terminaison (ou désinence ou finale). On notera en outre la présence d'un affixe(-iss) entre le radical et la terminaison de certaines personnes de la deuxième conjugaison :

Ils parlaient. Le radical parl- est celui du verbe parler ; la terminaison -aient est celle de l'imparfait de l'indicatif, 3e personne du pluriel.

Nous finissons. Le radical fin- est celui du verbe finir ; la terminaison -ons est celle du présent de l'indicatif, 1re personne du pluriel ; entre ce radical et cette terminaison se trouve l'affixe du 2e groupe -iss-.

Il est parfois difficile de distinguer le radical de la terminaison des verbes totalement irréguliers (avoir, aller, dire, être, faire, pouvoir, savoir, valoir et vouloir) :

Il va travailler. Tu es là ? Elle a rougi.

Radical. Le radical, qui est la racine du verbe, nous permet d'identifier son sens.

Principe de stabilité du radical

Normalement, le radical reste stable dans les deux premières conjugaisons :

Je parlerais, tu parlas, qu'ils parlissent, parlant, parlé, que nous parlions, parlez...

Je finirais, vous finîtes, finissant, qu'ils finissent, fini, finis, que nous finissions...

À la troisième, il lui arrive souvent de se modifier, parfois même, au cours d'un même temps :

Je veux, tu veux, il veut, nous voulons, vous voulez, ils veulent.

Mais, mis à part ces exceptions, le principe veut que rien ne soit soustrait au radical. En conséquence, les verbes terminés en -guer et en -quer conservent la combinaison -gu-et -qu- dans toute la conjugaison, même lorsque cette combinaison pourrait être simplifiée en -g- ou -c- :

Naviguer : nous naviguons, je naviguais, en naviguant...

Provoquer : nous provoquons, je provoquais, en provoquant...

Aménagement du radical pour maintenir la prononciation

Cependant, s'il est impossible de retrancher quoi que ce soit au radical, il est en revanche possible d'y ajouter quelque chose chaque fois que c'est indispensable. En effet, certains radicaux, pour conserver la prononciation, peuvent subir divers aménagements orthographiques (qui ne sont pas à proprement parler considérés comme des exceptions) :

Le -c- de certains radicaux prend une cédille devant une terminaison qui, sans cela, modifierait sa prononciation :

Avancer : j'avance, nous avançons, j'avançais...

Apercevoir : j'aperçois, tu aperçois, nous apercevons...

Le -g- de certains radicaux est suivi d'un -e- muet devant une terminaison qui, sans cela, modifierait sa prononciation :

Manger : je mange, nous mangeons, je mangeais, vous mangiez, en mangeant...

Terminaison

La terminaison, qui est un suffixe, nous renseigne sur les éléments verbaux suivants :

Pour tous les verbes : le mode et le temps ;

Pour les seuls verbes conjugués : la personne et le nombre ;

Pour le seul participe passé : le genre et le nombre.

Mis à part les verbes considérés comme totalement irréguliers (avoir, être et aller, principalement), pour chaque temps de chaque mode, une série de six terminaisons (une par personne, au singulier et au pluriel) est associée à un groupe ou à un sous-groupe de verbes. Or, chacune de ces séries doit rester stable au cours d'un même temps. En conséquence, aucune terminaison ne doit être modifiée, même lorsqu'une simplification orthographique pourrait être envisagée : Par exemple, lorsque le radical d'un verbe se termine par une voyelle (crier, fuir, tuer, voir, etc.), le -e- des terminaisons peut devenir un -e- muet, mais n'est jamais supprimé :

Fuir, au présent du subjonctif : que je fuie, que tu fuies, qu'il fuie, que nous fuyions, que vous fuyiez, qu'ils fuient...

Créer, au futur de l'indicatif : je créerai, tu créeras, il créera, nous créerons, vous créerez, ils créeront...

De la même façon, les terminaisons de l'imparfait de l'indicatif pour les deux premières personnes du pluriel sont -ions et -iez, cependant, pour des verbes tels que gagner, voir, rire, briller, etc., le -i- de ces terminaisons, quoique inutile du seul point de vue de la prononciation, sera obligatoirement maintenu :

Nous gagnions, vous voyiez, nous riions, vous brilliez...

Utilisation d'un auxiliaire. Certaines formes verbales (temps composés et surcomposés, ainsi que temps simples de la voix passive) exigent l'utilisation d'un auxiliaire.

Auxiliaire en présence

Le français utilise deux auxiliaires : être et avoir. La question des semi-auxiliaires (verbes conjugués se combinant avec un infinitif pour former une périphrase verbale) sera étudiée ailleurs.

Auxiliaire « avoir »

L'auxiliaire avoir sert essentiellement à construire les temps composés des verbes actifs non pronominaux. Certains d'entre eux sont subjectifs (être, disparaître ...), mais la plupart sont objectifs (manger, croire, faire...) :

J'ai été malade. Tu as mangé des spaghettis.

Le verbe être ne se conjugue pas avec lui-même. En conséquence, l'auxiliaire être aux temps composés et surcomposés de la voix passive des verbes objectifs, se conjuguera obligatoirement avec l'auxiliaire avoir : François a été grondé par ses parents.

François a eu été grondé par ses parents.

Pour certains verbes, il existe des hésitations quant au choix de l'auxiliaire (accourir, convenir, demeurer, descendre, échapper, passer...) :

Il s'agit le plus souvent d'un usage ancien, d'un archaïsme : certains verbes se conjuguèrent avec avoir pour exprimer l'action ou se conjuguèrent avec être pour exprimer le résultat.

Émile Zola écrit dans l'un de ses romans : « La neige a tombé sur Paris. La ville semble toute jeune et chaste. »

Cette distinction a été abandonnée et les verbes concernés se conjuguent aujourd'hui avec « être ». Conjuguer avec « avoir » est considéré comme vieilli, mais n'est pas pour autant un solécisme.

Il est passé (il a passé ?) par ici, il repassera par là. (« Il court, il court, le furet » — chanson populaire)

J'ai descendu (je suis descendu[e] ?) dans mon jardin. (chanson populaire)

Le choix de l'un ou l'autre des deux auxiliaires modifie parfois le sens du verbe, mais chaque fois qu'il y a un C.O.D., c'est l'auxiliaire avoir qui doit s'imposer (sauf bien sûr à la forme pronominale) :

Je suis monté au grenier. J'ai monté de vieux livres au grenier.

Formes verbales exigeant un auxiliaire

Formes active

Pour un temps composé ou surcomposé, non passif et non pronominal, il convient de choisir l'auxiliaire (être ou avoir), de le conjuguer au temps et au mode du temps simple correspondant (par exemple, le présent pour obtenir le passé composé), et d'y ajouter le participe passé du verbe concerné :

Il mange. Il a mangé. Nous partirons à Paris. Nous serons partis à Paris.

Pour les temps surcomposés, l'auxiliaire devient lui-même composé. Avoir eu se substitue alors à avoir, et avoir été se substitue à être :

Il a mangé. Il a eu mangé. Quand nous sommes partis... Quand nous avons été partis...

Voix passive

Article détaillé : Accord du participe passé en français.

Aux temps simples de la voix passive, on utilise exclusivement l'auxiliaire être, conjugué au temps et au mode du verbe actif correspondant, auquel on ajoute le participe passé du verbe concerné :

Le chat mange la souris. La souris est mangée par le chat.

Aux temps composés (auxiliaire : avoir été) et aux temps surcomposés (auxiliaire : avoir eu été), le participe passé du verbe concerné est toujours précédé du participe passé été, dont l'invariabilité ne souffre aucune exception :

Le chat a mangé la souris. La souris a été mangée par le chat.

Le chat a eu mangé la souris. La souris a eu été mangée par le chat.

Formes pronominale

Aux temps composés de la forme pronominale, on utilise exclusivement l'auxiliaire être, conjugué au temps et au mode du temps simple correspondant (par exemple, le futur pour obtenir le futur antérieur), auquel on ajoute le participe passé du verbe concerné : Elle se lave. Elle s'est lavée. Elle se blottit. Elle s'est blottie.

Aux temps surcomposés (peu employés à la forme pronominale), l'auxiliaire composé être eu (et non avoir été !) se substitue à l'auxiliaire simple être : Quand elle s'est eu lavée... Quand elle s'est eu blottie...

Bibliographie

1. Martin Riegel, Jean-Christophe Pellat, René Rioul, Grammaire méthodique du français, PUF. Quadrige. Presses Universitaires de France, 1996, p.235

2. Jean Dubois, René Lagane, La nouvelle grammaire du français, Larousse, 1973, p120

3. Bescherelle, La Conjugaison pour tous. Hatier, Paris 1997, p67

4. Conjugaison. Les Guides. Édition Nathan, Paris 1996, p85

5. Jean Dubois, René Lagane, La nouvelle grammaire du français, Larousse, 1973, p112

6. Jean Dubois, René Lagane, La nouvelle grammaire du français, Larousse, 1973, p96

7. Jean Dubois, René Lagane, La nouvelle grammaire du français, Larousse, 1973, p101

8. Clé du fonctionnement verbal. Guide. Hachette, p12

Açar sözlər: qrammatik qaydalar, qrammatik qaydaların öyrənilməsi, feil, feil kökü, dəyişiklik,

Ключевые слова: грамматические правила, изучение грамматических правил, глагол, корень глагола, Keywords: the rules of grammar, to learn the rules of grammar, the verb, verb root, variations

XÜLASƏ

Aparılmış bütün elmi araşdırmalar bir daha sübut edir ki, fransız dilində feillərin təsrifi ilə bağlı yaranan çətinliklər onu azərbaycan dilindəki feillərin təsrifindən tamamilə fərqləndirir. Feilin bütün formaları iki hissədən ibarətdir. Feil kökü və şəkilçilər. Kök feilin əsas hissəsidir. O, feilin əsas hissəsini daşıyır. Qrammatika hər hansı bir xarici dilin öyrənilməsinə və tədrisinə kömək edir və lazımı bazanın yaranmasına şərait yaradır.

РЕЗЮМЕ

Проведённые всесторонние исследования ещё раз подтверждают, что трудности, связанные со спряжением глаголов на французском языке значительно отличаются от спряжения глаголов на азербайджанском языке. Все формы глагола состоят из двух частей: основа глагола и окончания. Основа основная часть глагола. Она носит лексическое значение глагола. Грамматика помогает изучению, также преподаванию какого-то иностранного языка и создает условия для формирования необходимой базы.

Rəyçi: prof. Dadaşov Kamal

Səlimova Sədaqət Rəşid qızı14

FRANSIZLARA MƏXSUS ANTROPONİMLƏRİN MƏNŞƏYİ

Bizi əhatə edən ətraf aləmin, canlı və cansız olaraq yaranmış bütün varlıqların hər biri fərqləndirici, özəl atributa malikdir. Məhz, bu özəllik “ad” deməkdir.

Ad olmasa insanları, bütün canlı varlıqları, əşya və hadisələri, habelə müxtəlif coğrafi obyektləri seçmək, onları biri-birindən fərqləndirmək qeyri-mümkün olardı. Buna görə də maddi varlığı öyrənmək, onu dərk etmək üçün duyulan, düşünülən hər şeyin tarixən adlandırılması başlıca şərt olmuşdur.

Bəs ad nədir?

Ad üfqi bilinməyən bir məhfumdur. O, seçir, ayırır və fərqləndirir. İnsan təfəkkürünün məhsulunda hər nə varsa, hamısı adla-sözlə işarə olunur, adlandırılır. Elə buradan da aydın olur ki, adlar-sözlər dilin varlığını təşkil edir.

Ənənəvi olaraq onomastika xüsusi isimlərin etimologiyasını öyrənən bir elmdir. Bu elmin tədqiqat obyektinə eyni zamanda insan adlarını öyrənən antroponimlər və yer adlarını öyrənən və bir-birilə sıx bağlılığı olan toponimlərdə daxildir. Maraqlıdır, bu bağlılıq özünü necə biruzə verir? Cavab olaraq biz fransız dilçisi Albert Dozanın 1945-ci ildə Parisdə nəşr olunmuş “Fransız adları” əsərinə müraciət etdik. Müəllif öz əsərində fransız xalqına məxsus antroponimləri tədqiq edərkən onların toponimlərlə və xalqın tarixi ilə sıx bağlılığını göstərmişdir (1,123).

Digər tərəfdə antroponimlərin tədqiqi təkcə bu sahənin mütəxəssisləri üçün deyil, eləcə də ədəbiyyata marağı olan hər bir şəxs üçün maraqlı olmuşdur. Çünki, ədiblər özlərinə məxsus və ya əsərlərində istifadə edəcəkləri adların mənalarını, onların yaranma tarixini bilməkdə maraqlı idilər. Bu məqsədlə A. Doza daha geniş yayılmış bir necə german mənşəli fransız adların tarixi mənalarını açıqlayaraq yazırdı ki, müasir dövrdə bu adlar özlərinə məxsus mənalarını artıq itiriblər. Məsələn, Bernard adı Bern-hard= ayı kimi güclü mənasını V əsrə məxsus frank dili öz ömrünü başa vurduğu üçün itirib. Müasir dövrdə bu ada yalnız fransızlara məxsus brend ad olaraq müraciət olunur. O cümlədən, Lebrun adı bu gün əgər qəhvəyi mənasını ifadə edərsə, amma fransızların ulu babaları bu adı sacların sarışın olmasını göstərən mənə ilə əlaqələndirirdilər və s. (1,130).

Fransız şəxs adları sıralamasında ilk yeri german mənşəli adların Şarl, Jerard, Güyom, Luis, Tyeri və s. tutması fransızların ulu babalarının almanların olması anlamına gətirmir. Beləki, buna səbəb fransızların əcdadları hesab edilən qallarda şəxsə ad vermək ənənəsi olmamışdır, əksinə onlarda ləqəb vermək ənənəsi olmuşdur. Adlandırma sistemini qalialılara eradan əvvəl I əsrdə romalılar gətirmişdir. Bu üç hissədən ibarət bir sistem idi. Yəni “praenomen”- doğrularkən verilən ad, “nomen gentilicium”- nəsil adı və “coqnomen” ləqəb adlar, eyni nəslin müxtəlif qollarını fərqləndirən adlar, ata adları (4,5). Bu məqsədlə biz aşağıda fransız xalqına məxsus antroponimlərin bir qismini araşdıraraq onların mənşəyini yaranma yollarını araşdırmağa cəhd etdik.

Şəxs adları: Fransızlar arasında Martən adı çox geniş yayılmış adlardan biri hesab edilir. Beləki, Martən adına ya ata tərəfdən, ya da ana tərəfdən hər bir fransız ailəsində rast gəlmək olur. Fransızlar bu adı hətta soyadı olaraq qəbul etməkdən çəkinmirlər. Məsələn Martən dö Pyer, Martən Jak oğlu, Martən dö Mişel və s. bu qəbildəndir. Lakin burada kiçik bir nüansı gözdən qaçırmamaq lazımdır. Əgər Martən dö Pyer, yəni Martən Pyer oğludursa, onun adı və soyadı Martən Pyer yazıla bilər. Amma Martən Martən oğlu adı və soyadı sadəcə Martinet, Martino, Martinel olaraq qeyd edilir. Belə sayagəlməz variantlar fransızlarda kiçiltmə şəkilçiləri vasitəsilə mümkündür və demək olar ki, 40% fransızlar valideynlərinin adlarını özlərinə soyadları olaraq qəbul edirlər (2,3). Soyadlarını araşdırarkən nadir hal olmuş olsada, onların qadın adlarından yarandığına rast gəlmək olar. Le Kalvados soyadı buna misal ola bilər.

Toponimlərlə bağlı olan şəxs adlarına gəldikdə isə onu qeyd edə bilərik ki, fransızlarda şəxs adların toponimlərlə bağlılığı bu adların yayıldığı ərazilərin və ya həmin ərazilərdə məskunlaşmış qonşu millətlərin leksik bazası ilə sıx bağlıdır. Məsələn, Fransanın Alzas adlanan bölgəsində şəxs və soyadları, əsasən, german mənşəlidir. Onların mənalarına baxdıqda belə, alman dilində daha başa düşümlü olur. Məsələn Müller- alman sözüdür, mənəsi dəyirmançı deməkdir, Meyer – alman sözü olub maier, yəni başçı deməkdir, Şimit-alman sözüdür, mənəsi dəmirçi deməkdir, Şneyder- alman sözüdür, mənəsi dərzidir deməkdir. Valter və Qotiyer adları eyni mənəli alman mənşəli adlardır, mənəsi waldan= idarə et + hari= silah, yəni silahla idarə et deməkdir. Fredrik qadın adı alman mənşəli Friedrich adından törəmiş addır. Mənəsi güclü deməkdir. Anri bu ad alman mənşəli Heinrich adından törəyib mənəsi haim-ev + rich-güclü deməkdir. Hartman qadına və kişiyə verilən alman mənşəli addır. Ekvivalenti Ardman olaraq qəbul edilir və mənəsi güclü insan deməkdir. Ot kişi adı german mənşəli olması ilə yanaşı mənəsi var-dövlət ifadə edir. Louis, Ludwig german mənşəli olsada, mənəsi döyüşçü deməkdir. Volfqanq alman mənşəli kişi adının birinci hissəsi loup-canavar, ikinci hissəsi qanq- addım deməkdir (2,3). Bu qəbildən adlara Adolf, Raul, Rodolf adlarında əlavə edilə bilər. Ümumiyyətlə, alman mənşəli adların Fransa ərazisində yayılmasının əsas səbəbi V əsrdə onların bu torpaqlarda hegemonluq etməsilə əlaqəlidir.

Soyadları: Ata adı antroponimik modeldə əsas komponentlərdən birini təşkil edir və şəxsin mənsub olduğu ailənin başçısının adını bildirir. Artıq XII əsrdən etibarən fransızlara soyadlarının verilməsi öz təsdiqini tapmışdır. Başqa sözlə desək, hər bir kəndin sakini bir şəxs adına və bir ləqəbə, yəni gələcəkdə soyadı olaraq qəbul olacaq ləqəbə malik idi. Ləqəblərin verilməsinin vacibliyi eyni adlardan qaçmaq idi. Çünki bu dövrdə hər hansı bir kəndin hər üç nəfərindən birinin adı Martən idi. Bu da onların biri-birindən fərqləndirmək çətinliyi törədirdi. Demək olar ki, artıq ləqəblərin danışıq dilində olması bu dövrə onların yalnız rəsmiləşdirməsinə rəvac vermişdir. Ləqəblərdən yaranan soyadlarının mənalarına nəzər yetirdikdə onların peşə yönümlü, fiziki görkəm və ya qüsurlarla əlaqəli olduğunu görmək olar. Məsələn, Kadğan mənəsi gün saati deməkdir. Kuğtua mənəsi savadlı adam deməkdir. Emanuel mənəsi Allah bizimlədir deməkdir. Flur mənəsi gülçü deməkdir. Tedor mənəsi Allah verən deməkdir. Teofil mənəsi Allahın dostu deməkdir. Raul mənəsi keçid, astana deməkdir. Viktor mənəsi qalib deməkdir. Dönoel mənəsi Noelin oğlu deməkdir. Daust, Davut mənəsi avqustda doğulan və ya tapılan deməkdir.

Müasir dövrdə fransızlarda ad və soyadın verməsi, əsasən, bu qayda üzrə aparılır. Ailənin ilk oğlan övladına Antuan Mişel Daniyel adlarının verilməsi onu göstərirdi ki, Antuan şəxsə verilən addır. Mişel onun ata babasının adı, Daniyel isə şəxsin doğulduğu günün hansı müqəddəsini adı ilə bağlılığını göstəricisidir. Şəxsin özü isə evdə və məktəbdə yalnız Antuan kimi

tanınır. Ailənin ikinci övladının adlandırılması ana babanın adının daşıyıcısı olaraq davam edir. Belə adlandırma sistemi qız övladlarında şamil edilir, sözsüz ki, bu zaman nənə və ulu nənələrin adlarından istifadə edilir. Adların verilməsi zamanı ad və soyadı defislə yazılırdısa, bu onun bir ad olaraq qəbul edilməsini göstərirdi. Məsələn, Jan-Pyer, Jan-Klod, Mari-Nina və s. Fransızlarda soyadları ilə yanaşı antroponomik modelin tərkibini təşkil edən familiyalarda istifadə edilir. Familia – “familia” latın sözündən götürülüb və mənası ev qulu və ya hər hansı sahibkara məxsus qul deməkdir. Lakin onuda qeyd etmək lazımdır ki, Avropaya familiyaları X-XI əsrlərdə italyanlar hədiyyə etmişdir. Bu dövrdə İtaliya Avropanın ən inkişaf etmiş dövləti idi. Buradan isə Lombardinə, Piemontaya keçərək familiyalar qonşu əyalətlərə, yəni Fransanın cənub-şərqinə keçmiş və tədricən Fransaya yayılmışdır. XIII əsrdən başlayaraq Strasburqda vətəndaşlara familiyalar verilir. Marafılı budur ki, fransız aristokratları familia daşıyırdılar. Sözü ciddi mənasında onlar öz mülklərinin adı ilə tanınmağa üstünlük verirdilər. Məsələn, “Les ducs de Bourgogne- Burqon hersoqları”. Fransız dilinə məxsus olan “de-dö” sözü Azərbaycan dilinin yiyəlik hal şəkilçisinə uyğun gəlir. Məhz bu dövrdə formalaşan və sonradan soyadlarına çevrilən mülk adları əyanlığın göstəricisi idi. Doğrudur, onuda qeyd etmək lazımdır ki, “de-dö” sözünün familiyalar və ya soyadlarının qarşısında işlədilməsi heçdə həmişə həmin şəxsin mülk, torpaq sahibi olmasını göstərmirdi. Çünki əvvəllər əyan olmayan şəxslər “əyanlıq” titulu krallardan “bəxşiş” olaraq ala bilirdilər. Artıq XV əsrinin sonlarında “de-dö” sözü soyadlarında işlədilməsi öz əvvəlki anlamını itirərək yalnız toponomik bağlılığı ifadə edirdi. Məsələn, Fransanın ayrı-ayrı bölgələrində Dülonq, Düklerk, Defonten, Dötay, Dölaroş, Jan dö Bua, Fransua dö Montkorpyersoyadlarına rast gəlmək mümkündür (5,54).

Ləqəblər: Ən əvvəl onu yada salmaq lazımdır ki, fransız antroponomik sistemini təşkil edən şəxs adları, soyadları və familiyalarının ilk ibtidai formalarını, yəni tarixi köklərini ləqəblər təşkil etmişdir. Fransız dilində ləqəblər semantik cəhətdən üç qrupa bölünür. Bunlardan birincisi fiziki görkəmlərlə əlaqəli olan “les sobriquets” ləqəbləridir. Fiziki qüsurlarla əlaqəli olan ləqəblərdə ən başlıca vəzifə məxsus olduğu şəxsi başqalarından fərqləndirməkdir. Qeyd edək ki, belə ləqəblər heç də həmişə incə səslənmir. Məsələn, Roux- kürən, Grosnez-yekəburun, Bouboule-yekəqarın, Berre-güdəboy, Le Boulc-qartalburun, Le Manc-pinqivin, Le Dall-kor, Le Bolzec-yaraşığı, Le Mut-lal, Loiseau-quş, Lechat-pişik, Le Foll-səfeh, Le Diot-axmaq, Barbu-saqqallı, Blanloeil-alagöz, Buvat-sərxoş və s. (2,7). İkinci yerdə peşə və sənətlə bağlı olan ləqəblərdir. Bu ləqəblər sənətkarların hansı sənətlə özlərini tanıtdırdıqlarına işarət edirdi. Misal üçün deyə bilirik ki, əgər bir kəndin tanınmış dəyirmançısına Müller ləqəbi verilmişsə, həmin kənddə öz işininustası olan dəmirçisinə Fabre, Faure ləqəbi verilmişdir. Bununla yanaşı sənətlə bağlı olan ləqəblərə Charron-fayton ustası, Charpentier-dülgər, Knopf-bouton-düymə satıcısı, Blanpain-çörəkçi, Davit-Davet-Davit- diş həkimi, Barca-suçu, Baraban-qalayçı, Canon-boru satıcısı, Alouet-qarğa, torağay və s. misal göstərə bilirik. Ən nahayət, üçüncü doğulduğu yer adları ilə bağlı olan ləqəblər. Bu tip ləqəblər daha çox təxəllüslərə yaxındır. Beləki, bu qrup ləqəblərə şəxsə onun yaşadığı yerin coğrafi vəziyyəti ilə bağlı, şəhər, kənd və ya ölkənin adı ilə bağlı verilən ləqəblər aid edilir. Məsələn, Fontaine-bulaq yaxınlığında yaşayan adam, Stendhal-alman şəhərinin adı, Molière-bulaq yerləşən yer, Arnoult-şəhər adı, Villedieu-teatrın adı, Ray Cean-şəhər adı və s.

Nəticə olaraq onu qeyd edə bilirik ki, Fransız dilində mövcud olan antroponimlərin kökü xalqın tarixi və mənşəyi ilə sıx bağlılığı vardır və onların ilkin əsasında ləqəblər dayanır. Bu faktı antroponimlərin leksik və semantik tərkibi sübut edir. Ədəbiyyat:

1. Albert Dauzat, Les noms de famille de France, Paris, Payot, 1945, 454p. in-8.
  2. Jean Tosti, Onomastique, origine des noms de famille, <https://www.google.fr/url>
  3. Guide de France, 2003, Paris, 940p.
  4. Tanet Chantal et d'autres, Dictionnaire des prénoms, Paris, 2000, 978p.
  5. Онхас С.А. Судьбы французских имен. Москва, 1991, 59с.
- Açar sözlər: ad, müraciət, variantlar, qonşu, millətlər, leksik.
Key words: name, appeal, options, neighbors, nations, lexical.
Ключевые слова: название, обращение, варианты, соседи, нации, лексические.

Происхождение французских антропонимов

Резюме

Среди французов Мартен считается одним из самых распространенных имен. Мартана можно найти на лошади или во французской семье на материке. Французы не стесняются принять это имя в качестве своей фамилии. Например, Мартен Пьер, Мартен Жак, Мартен де Мишель и другие. Но вот небольшой нюанс, который нельзя упускать из виду: если Мартен Пьер или сын Мартена Пьера, его имя и фамилия Мартен Пьер могут быть написаны. Но имя и фамилия сына Марти Мартен просто упоминаются как Мартинет, Мартино, Мартинель. Такие неопровержимые варианты есть на французском языке, и почти 40% признают названия французских долин своими собственными. Имя Le Kalvados является примером этого.

The origin of French anthroponyms

Summary

Among the French people, Marten is widely regarded as one of the most widely spread names. It is possible to find Marten on the horse, or in the French family, on the mainland. The French do not hesitate to accept this name as their last name. For example, Marten Pierre Pierre, Marten Jacques, Marten de Michel, and others. But here's a little nuance that can not be overlooked. If Marten Pierre, or Marten Pier's son, his name and surname Marten Pierre can be written. But Martti Marten's son's name and surname are simply mentioned as Martinet, Martino, Martinel. Such irrefutable variants are in French, and almost 40% recognize the French valley names as their own. The name of Le Kalvados is an example of this.

Rəyçi: prof. Ş.Q.Hüseynov

Vəkilova Jalə Eyyubağa qızı 15

ТЮРКСКИЕ ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Актуальность данной статьи объясняется тем фактом, что на данный момент нет работ, направленных на комплексное изучение тюркизмов во французском языке. В настоящее время изучение заимствования как проявление взаимодействия того или иного языка с языками других народов занимает одно из важных мест среди актуальных проблем языкознания. Это находит свое отражение в постоянном внимании отечественных и зарубежных ученых к вопросам, связанным с проблемой языковых контактов.

Целью данной статьи является выяснение характера тюркских лексических заимствований, особенностей их ассимиляции на французской почве.

Задачи статьи определить языковые контакты, особенности лингвистической адаптации и освоение тюркских лексических заимствований во французском языке.

Материалом для данной работы служат тюркизмы, найденные в этимологических словарях, в текстах газетно-публицистических жанров.

Введение. Вполне очевидно, что словарный состав языка является самым подвижным языковым компонентом, находящимся в процессе постоянного изменения. Следует заметить, что словарный состав языка изменяется и обогащается, отражая в своем развитии условия определенного исторического периода в эволюции общества. Безусловно, эти явления не связаны непосредственно с системой языка; сюда могут быть отнесены процессы изменения значения слов и обогащения словаря путем заимствования слов из других языков.

1. О заимствовании как языковом процессе.

Согласно общепринятому определению, заимствование - это процесс перемещения элементов различного вида из одного языка в другие языки. Французский ученый, Ж.Ф. Фелизон в свою очередь дает следующее определение: «Заимствование - это процесс, в ходе которого язык получает лингвистические единицы из другого языка» [10, 75]. Другой французский лингвист, А. Гильбер утверждает: «Заимствование-лингвистический феномен, изучение которого должно идти в тесной связи с историей развития языка. Ни один народ не мог создавать свою культуру изолированно, не имея никаких контактов с другими народами». [7,15].

В период, когда термин «заимствование слова» не обладал еще достаточной определенностью, немецкий лингвист, Г.Пауль писал: «Заимствованные слова укрепляются в языке после некоторого минимума двустороннего контакта языков». [9,52]. Наиболее широких взглядов на заимствование придерживался С.О.Карцевский, который понимал процесс заимствования не только как вхождение в язык иноязычного слова, но и «проникновение слов и из какого-нибудь специального языка (технического, жаргона или говоря какой-нибудь социальной группы областного языка и т.д.) в язык общий». [8,12]. Заимствованные слова в языке - следы истории тесных контактов разных народов.

2. Языковые контакты

В развитии теории языковых контактов внесли свой вклад, как отечественные, так и зарубежные ученые: У.Вайнрайх, А.Вашек, Б.Гавранек, Л.Деруа, Л.Дэже, А.Мартине, Э.Петровиц, А.Росетти, К.Сандфельд, О.Соважо, Г.Шухардт, Э.Хауген и др. «Трудно себе представить народ -пишет З.У.Блягос,-который бы за время своего существования не соприкасался с другими народами, не заимствовал бы предметов, вещей, орудий труда, обычаев, а вместе с ними и названий их, не испытывал бы влияния или, в свою очередь, не оказывал влияние на другой народ»[2, 8]. По этому поводу очень убедительно сказал В.Г.Белинский: «...каждый народ нуждается в соприкосновении с другими народами, принимает в себя от них то, что ему недостает, и дает им от себя то, чего им недостает» [1, 121]. Эту же мысль В.Г.Белинского развивает и углубляет французский лингвист Ж.Вандриес: «никогда или почти никогда не бывает, чтобы какой-либо говор длительно развивался без всякого внешнего влияния. Напротив, влияние соседних языков на данный язык часто играет важную роль в языковом развитии. Соприкосновение языков является исторической необходимостью, и соприкосновение это неизбежно влечет за собой их взаимопроникновение» [5,257]. Еще раньше аналогичную мысль высказывали И.А.Бодуэн де Куртенэ и Г.Шухардт. И.А. Бодуэн де Куртенэ в работе «Языкознание» пишет, что «с помощью исследования заимствованных слов мы можем с большою точностью делать выводы о взаимном культурном влиянии одного народа на другой» [3, 97].

Такие высказывания-крупных лингвистов, свидетельствуют о том, что проблема заимствования единиц одного языка другим многоаспектна и включает в себя сложный комплекс вопросов различного, в частности нелингвистического, характера.

Языки тюркских народов оставили множество следов в самых различных языках, в том числе и во французском. Французский язык был как языком - объектом для тюркизмов, так и языком-проводником, через который тюркские слова передавались в другие языки. Французский язык на протяжении всей истории имел и имеет контакты с другими языкам, что обуславливает проникновение в его лексическую систему элементов других языков. Как все языки мира французский язык обогатился определенным количеством слов из различных языков. Это либо европейские: родственные романские и неродственные европейские – германские, славянские языки и др.; либо неевропейские-восточные языки: тюркский, арабский, персидский и др. Языковые контакты тюркского и французского языков, прослеживаются, с конца IV века, и различаются по своему характеру. В этот период слова тюркского происхождения начали проникать в язык предков французов. Так как в 376 году, вся Центральная Европа оказалась под властью гуннов-тюрков и только в 449 году, незадолго до смерти короля гуннов Аттилы, первые группы англо, саксов и ютов начали переселяться на Британские острова.

Эти контакты обусловлены различного рода связями. Тесные торговые, дипломатические, и на этой основе, политические контакты Франции с тюркским миром способствовали притоку тюркских слов во французский язык.

В период усиления Османской империи (XIV-XVI вв.), немало французов, испанцев и итальянцев состояло на службе у турков. Восхищение роскошью и богатством Османской империи вызвало в Европе явление туркофильства. Для европейцев XV-XVI веков, познавших религиозные гонения и гнет феодалов, Турция была страной веротерпимости, правосудия и благосостояния народных масс. В истории тюрко-французских контактов особенное оживление наблюдается в начале XV-XVI в. Естественно, в таких условиях во французском языке появилось немало тюркизмов. Например, *khan* - *xan*, *sultan* - *sultan*, *bey* - *bəy*, *pacha* - *paça*, *aga* - *ağa*, *effendi* - *əfəndi*, *bachi-bouzouk* - *başıbozuk*, *janissair* - *yenizəri*, *chaouch* - *zavuc*, *chagrin* - *sağrı*, *kiosque* - *kıçek*, *turquoise* - *türkuaz*, *bakchich* - *bəxcic*, *araba* - *araba*, *chacal* - *zaqqal*, *hammam* - *hamam*, *turban* - *türban*, *odalisque* - *odalıq*, *pilaf* - *plov*, *yaourt* - *yoğurt*, *sérail* - *saray*, *vilayet* - *vilayət*, *divan* - *divan* и др.

Таким образом, мы приходим к такому выводу, что тюркские народы еще с древнейших времен в связи с кочевым образом жизни контактировали со многими народами. Результатом этих контактов являются многочисленные тюркизмы в языках мира.

3. Особенности лингвистической адаптации тюркизмы на французской почве.

3.1. Морфологически тюркизмы сразу же подчиняются правилам французской грамматики и обязательно приобретают мужской или женский род путём добавления артикля, что формально дает слову причастность к одному из двух родов. Например, *n.f.odalisque*, *n.m.kiosque*, *n.m.sapque*, *n.m.gilet*, *n.m.bakchiche*, *n.m.hammam*, *n.m.janissaire*, *n.m.raça*, *n.m.sandjak*, *n.m.sultane*-*n.f.sultane*. [11, 43]. Если во французском языке нет подходящего слова заменителя, то, как правило, тюркизм не меняет свою семантику. Но если же есть синоним, то тюркизм принимает более узконаправленный смысл. Например, *m.hammam* – турецкая баня, синонимом данного турецкого слова является французское *m.bain*. Тюркизмы изменяются также и на семантическом уровне: в случае синонимии с уже существующими французскими эквивалентами они приобретают различные смысловые оттенки. Тюркизмы, проникая во французский язык, подвергаются ассимиляции: подчиняются его закономерностям на фонетическом, морфологическом и семантическом уровнях.

3.2. Словообразовательная активность тюркских слов во французском языке. Для более яркого представления тюркских слов, активно принявших участие в словообразовании французского языка, классифицируют их по частям речи, которые они образуют:

3.2.1 Тюркизмы, от которых образованы существительные *m.bey* - *m.beylicat*, *m.beylik*; *m.pacha* – *m.pachalik*; *m.sandjak* - *m.sandjiakate*; *m.turc* - *m.turcie*, *m.turcoin*, *m.turcaret*, *m.turquet*, *f.turquette*, *f.turcie*, *m.turquisme*, *m.turquoise*; *m.caravan* - *m.caravanage*, *m.caravaneur* и другие. [12, 53].

3.3.2 Тюркизмы, принявшие участие в образовании прилагательных *bey-beylical(e)*, *turc-turque*, *turquoise*; *pacha* - *pachalesque*, *ottoman*, *khédivial(e)*, *m.sabot-sabotable*, *m.chagrin*- *chagrinant(e)*.

3.3.3 Тюркизмы, от которых образованы глаголы: *m.chagrin*-*chagriner*, *m.sabot*-*saboter* и другие. Примеры свидетельствуют о том, что помимо тюркизмов, заимствованных вместе со своими исконными аффиксами, есть также слова, приспособившиеся к морфологической структуре французского языка и претерпевшие некоторые грамматические изменения, то есть принявшие французские аффиксы: для сущ. -*at*, -*et*, -*oin*, -*isme*, -*oise*, -*age*, -*eur* - *euse*, -*ier* -*iire*, -*ant*, -*ine*; для прилаг.: -*al(e)*, -*esque*, -*oise*, -*ant*, -*able*; глагол: -*er*. Исходя из вышеуказанного, мы полагаем, что такие слова, как *m.turquoise*, *m.sabotage* и другие принявшие аффиксы французского языка (тюркский корень слова *turc* + французский аффикс -*oise*) являются гибридными словами. Среди тюркизмов имеются слова, обладающие большим количеством производных. Например: *turcomanie*, *turcophage*, *turcophile*, *turcophobe*, *turcophobie*; *m.sabot de Denver*, *m.sabot de frein*, *m.sabot de Vénus*.

3.3. Фонетические преобразования тюркизмов заключаются, прежде всего, в замене звуков французского языка наиболее близкими им по качеству звуками французского языка. Необходимо отметить еще тот факт, что французский язык и тюркские языки относятся к различным языковым семьям, т.е. являются неродственными языками и из этого следует, что их фонетические структуры отличаются друг от друга. Во французском языке дифтонги и буквосочетания занимают важное место, в то время как в тюркских языках эта фонетическая особенность не проявляется (10, 26). Хотя имеются сходные звуки во французском и в турецком языке, но есть фонемы в языке-источнике, которым нет аналогичных в языке-рецепторе. К примеру аффрикаты “з” и “с”, согласные “ğ” и “х”, гласный “ı” турецкого языка чужды французскому. Так же, в турецком языке, нет сходных носовым гласным и полугласным звукам французского языка. Фонетическую ассимиляцию тюркских лексических единиц можно показать на следующих примерах фонетических явлений: субституция гласных: [ɪ]→[i]: *başı-bozuq* - *bachi-bouzouk*; субституция согласных: [ğ] →[q]: *ağa* -*aga*, *sağrı*-*chagrin*, *yoğurt*-*yoghourt*, *yatağan*- *yatagan*; [ç] →[s]: *kıçek* -*kiosque*; [s] →“ch”: *sağrı*-*chagrin* [x]→[k]: *xan*-*khan*, *qazax*-*khazak*, *xanlıq*-*khanat*; [ç]→“dj”: *ocaq*-*odjaque*, *sancak*-*sandjak*; [z]→“dj”: *konakçı*-*konakdji*; [z]→“ch”: *zubuk*-*chibouk*, *zubukçu*-*chiboukdji* [13,35]. Вышеуказанные примеры турецких заимствований являются прямыми, непосредственно заимствованными французским языком.

В заключение, хотелось бы сделать вывод, что тюркизмы не только адаптируются к нормам французского языка, но и развиваются согласно его законам. Следует отметить, что тюркские лексические единицы сыграли немаловажную роль в развитии французского языка; они заняли свое место в его словарном составе и тем самым внесли свой вклад в обогащение французского словаря.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Белинский В.Г. Сочинения. Том 2. М.: ОГИЗ Гослитиздат, 1948, 932 с.
2. Блягоз З.У. Двуязычие: сущность явления, формы его существования. Интерференция и ее разновидности. –Майкоп: Адыг, 2006, 150 с.
3. Бодуэн де Куртэнэ. О смешанном характере всех языков / Избранные руды по общему языкознанию. Т. I. М.: 1963, 384 с.
4. Breal M. Essai de sŷmantique. -P.: Hachette,7-е ed.,1924.-372 p.
5. Вандриес Ж. Язык: Лингвистическое введение в историю. Перевод с франц. М.: Соцэкгиз, 1937, 410 с.

6. Georges Bertrand. «Hommes et migrations.Turquie, France: le voyage des mots». Imprimé en France 2009.p.104
7. Guilbert L. La créativité lexicale. P.: Librairie Larousse, 1975. 285 p.
8. Карцевский С.О. «Язык, война и революция». Берлин 1923
9. Пауль Г. «Принципы истории языка». Москва, 1960, 460 с.
- 10.Phelizon J.H. Vocabulaire de la linguistique. Paris, 1976, 160 с.
11. Dictionnaire des mots d'origine étrangère. Henriette Walter, Gérard Walter, Larousse 2009 Paris, p.427
12. Dictionnaire étymologique des mots français venant de l'arabe, du turc et du persan. Georges Bertrand, L'Harmattan, 2007, France, p.150
13. Lexique des mots d'origine étrangère. Bernard Hirth, 2012, p.127

Ключевые слова: лексика, семантика, фонетика, морфология, заимствование, тюркизмы.

Azar sözlər: leksika, semantika, fonetika, morfologiya, alınmalar, türkizmlər.

Key words: vocabulary, semantics, phonetics, morphology, borrowing, turkism.

Fransız dilində türk leksik alınmalar

XÜLASƏ

Məqalədə fransız dilində türk mənəəli leksik alınmalardan bəhs olunur. Əsas məqsəd fransız dilinə keçən türk mənəəli sözlərin daxil olduqdan sonra həmin türkizmlərdə mənəəhidə olunan mənəə daralmasının, genişlənməsinin, sözlər arasında sinonimlik əlaqəsinin, leksik və fonetik xüsusiyyətlərinin, söz yaratma imkanlarının aşkar olunmasıdır. Eləcə də məqalədə hər bir sözün mənəə çalarlarının tədqiqi, eyni zamanda fransız dilinə keçdikdən sonra həmin türkizmlərdə bəə verən qrafik, semantik, morjoloji uğunlaşmalar və onların fransız dilində inkieaf dıvrında uğradığı semantik dəyişiklikləri, hər iki dilin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması kimi məsələləri ətraflı əəkildə tədqiq olunaraq nümunələr göstərilir.

TURKISH LEXICAL BORROWINGS IN THE FRENCH LANGUAGE

SUMMARY

The article deals with the peculiarities of linguistic adaptation of turkism in the French language. And also investigated turkism, included in the French language and their assimilation in the recipient language. The lexical-semantic development of turkism in French is shown. Summarizing the data containing in the researches the authors provide an analysis of adaptation methods of Turkish vocabulary in the French language. Examples from the French printed a new French dictionary of historical principles served as a material. On the basis of the conducted research the authors accentuate that the process of adaptation occurs in three areas: phonetic, morphological and semantic. According to observations, phonetic adaptation happens more easily than grammatical and semantic. As it is seen, thus, many lexical units taken from the Turkish languages gradually expanded their meaning, helped to express different meanings in the language by drawing new meaning.

Rəyçi: dos. İ.F.Tarzumanlı

Züleyxa Bağırzadə16

DİL NORMALARININ DESKRİPTİV VƏ PRESKRİPTİV NÖVLƏRİ

F.Sössürdən başlayaraq bütün linqvistik tədqiqatların əsasında, demək olar ki, iki doktrina dayanır. Birincisi ondan ibarətdir ki, danışanlar üçün elmi-linqvistik ifadə preskripsiya deyildir. İkincisi ondan ibarətdir ki, xüsusi nəzəri baxışlar sistemində görə, linqvistin hədəfi preskripsiyadan daha çox deskripsiya olmalıdır. Şübhəsiz ki, bu fikirlər strukturalistlər və transformalistlər tərəfindən postulat səviyyəsinə qaldırılmışdır (1, 581).

Norma həm linqvistik, həm də statistik terminlərlə təsvir oluna bilər. Linqvistik normanın iki növü qeyd olunur: preskriptiv və deskriptiv. Deskriptiv norma danışanın, yaxud yazanın dilin forma və funksiyasında məqbul və ya qrammatik biliyini əks etdirir. Preskriptiv norma – dil istifadəsində düzgün və münasib hesab olunan sosial mənanı xarakterizə edir. Linqvistik normalar statik deyil. O, zaman keçdikcə, sosial, mədəni və coğrafi dəyişikliklərə məruz qalır, inkişaf edərək dəyişir. Danışanların və yazanların dil istifadəsində və qavrayış prosesində dil normaları implisitdir (aydın ifadə olunmur), lüğət və qrammatikalarda isə daha çox aydın ifadə olunur (2, s. 110).

Valter Vimer deskriptiv normanı preskriptiv normadan belə fərqləndirir: “əksər insanların nə etdiklərinin mənasını aydınlaşdıran deskriptiv normalardan fərqli olaraq, preskriptiv normalar insanların nə etməli olduqlarının mənasını müəyyənləşdirir” (3, s.136). Görünür, müəllif bu əsərində məsələyə linqvistik aspektdən daha çox sosial müstəvidə yanaşmışdır. Deskriptiv və preskriptiv norma anlayışlarını qarşılaşdıran M.Mak Qroarti dil tədrisində norma məsələlərinin problemliliyini göstərir. Bu yanaşmalar aktual dil davranışının variantlarını təqdim edir. Deskriptiv norma anlayışı daha çox sosiolinqvistlər tərəfindən işlədilir. O, danışanların çox vaxt istifadə etdiyi dil formalarını əks etdirir. Preskriptiv norma isə bütün dillərə tətbiq olunan qaydalar toplusudur (4, s.22).

Pedaqoji praktikada, eyni zamanda kütləvi informasiya vasitələrində ingilis dili ifadələrinin normadan kənar işlədilməsi faktlarına rast gəlinir. Bu təzahürlər bəzi mütəxəssislər tərəfindən “dildən sui-istifadə” halları kimi qiymətləndirilir. “Beynəlxalq dilçilik ensiklopediyası” kitabının Preskriptiv qrammatika maddəsində iki qrup misalə müraciət edilir. İkinci qrupda olan məsələlər düzgün variant kimi qəbul olunur. Həmin nümunələri nəzərdən keçirək:

(1a) Peter is different to (or than) John.

(1b) It was him that did it.

(1c) I didn't do nothing.

(2a) Peter is different from John.

(2b) It was he who did it.

(2c) I didn't do anything.

Nə qədər paradoksal görünsə də, “qrammatik qaydalara zidd” və ya “səhv” variantlar norma şəklində təzahür edir. (1a) bəndinin hər iki variantı ziyalı insanların nitqində və yazısında geninə-boluna istifadə edilir və (2a) bəndinin faktiki alternatividir. (1b) dogma ingilis dili mənsubları üçün danışıda qəbul olunmuş adı haldırsa, (2b) yazıda və formal diskursda istifadə olunur; (1c) ziyalı təbəqə tərəfindən qəbul olunmasa da, ingilis dili mənsublarının çoxu tərəfindən işlədilir. Lakin preskriptiv təsəvvürlər qrammatik qaydalara tabe olan dil haqqında yalnız bir alternativ formanın həqiqiliyini qəbul edir. Həm də onlar seçim olan yerdə bir formanın nitqə, digərinin isə yazıya uyğun olması fikrini qəbul etmirlər. Qeyri-standart dialektlərin standart ingilis dilindən fərqli qrammatik qaydalarla xarakterizə olunması fikri də qəbul olunmur. Dil, yaxud dialektin qrammatikası onun strukturundakı sistemliliyin təsviridir. Hər bir dil və dialekt qrammatik qaydalar əsasında təsvir oluna bilər son dərəcə mürəkkəb struktura malikdir. Deməli, I didn't do nothing cümləsi, deskriptiv dilçiyə görə, “ikiqat inkarın müntəzəm rast gəlinməsi Kokni (London dialekti) kimi bir dialektin qrammatik cümləsidir” (5, s.401).

Deskripsiya ilə preskripsiya arasındakı başlıca fərq tədqiqat obyektinin seçilməsindən ibarətdir. Deskriptivistlər deviasiyaları tənqid etmirlər, preskriptivistlər isə özlərini hamıya məxsus olan dilin ağası kimi aparırlar (6, s.39).

Müasir deskriptiv dilçilər preskriptivizmin linqvistikadan kənar qaldığını, onların hədəflərinin heç vaxt deskriptivizmlə uyğun gəlmədiyini iddia edirlər. Bu yanaşmada dilçilər klassik yunan və roma qrammatiklərindən fərqlənirlər. Çünki yunan və roma qrammatiklərinin nəzərində deskriptiv linqvistikada pedaqoji hədəflərə yönəlmişdir, onların preskriptiv normaları da deskriptiv cəhətdən adekvat idi (5, s.401).

Aleks Vanestin fikrincə, ilk dəfə deskripsiya və preskripsiyanı bir-birindən fərqləndirən gənc qrammatiklər olmuşlar. Amma unutmaq olmaz ki, linqvistikanın deskriptiv elm sahəsi olması fikrini F.de Söössür (1857-1913) irəli sürmüşdür. “Norma” termininin izahında subyektiv interpretasiya preskriptiv norma kimi, obyektiv interpretasiya isə deskriptiv əlaqələr şəklində başa düşülür. Norma – danışanlar arasında müxtəlif ifadəetmə üsullarıdır (7, s.8-83). Preskriptiv norma kollektiv səciyyə daşıyır, deskriptiv norma isə həm kollektiv, həm də fərdidir (məsələn, məbusların danışığı, hər hansı bir bölgənin dialekti, görkəmli şəxsin fərdi söz ehtiyatı və s.) (8, s.962).

Olivye Raaz deskripsiya ilə preskripsiya arasında müəyyən sərhəddin olmasını zəruri sayır. Çünki nous somme incapables de rejeter la distinction entre le systeme et l'environnement, tout en etant conscients de sa constitution paradoxal – biz strukturun paradoksallığını dərk etdiyimiz halda sistemlə ətraf mühit arasındakı fərqi silə bilmərik (9, s.81).

R.Valeri və A. Vilffrid norma, deskripsiya və preskripsiyadan bəhs edərəkən diqqəti qrammatik diskursla normanın strukturu arasındakı əlaqəyə cəlb edirlər. Təbii ki, söhbət dilin standartlaşdırılmasından gedirsə, norma preskripsiyanın ayrılmaz bir hissəsi kimi qəbul olunur. Klassik təhlillərə görə, preskripsiya seçmə, qəbul etmə, yayılma, saxlama, funksiya və sistemin tədqiqi ilə yanaşı, normanın reallaşmasında yeddi mərhələdən biridir (10, s.2-3). Preskripsiya deskriptiv/preskriptiv dixotomiya müstəvisində qavranılıqda nadir hallarda pozitiv müstəvidə nəzərdən keçirilir. Deskriptiv yanaşma ilə preskriptiv yanaşma arasındakı ziddiyyət qrammatiklərin və linqvistlərin yanaşmaları ilə şərtlənir. Belə ki, linqvistlər elmi nöqtəyi-nəzəri müdafiə etdikləri halda, qrammatiklər səthi izahlarla kifayətlənirlər (11, 66). Deskripsiya və preskripsiya arasındakı bu ziddiyyət sosial-tarixi şərtlərlə bağlıdır.

Standart ingilis dilinin istifadəsi ilə birbaşa bağlı olan yazı dili Birləşmiş Ştatlarda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, ingilis dilinin afrika-amerikan dialektindən istifadə edənlər digər amerikalıları narahət edə bilər, çünki onların yanaşmasına görə, "xüsusi hallarda" bu, bərabərsizlik kimi qavranılır (12, s.105).

Bir çox linqvistlər artıq ənənəvi yanaşmanın əksinə olaraq, preskripsiyanı deyil, deskripsiyanı özlərinin başıca məqsədləri kimi nəzərdən keçirirlər. Hətta preskriptivizmi açıq-aşkar dəstəkləyənlər qınanılır. Bununla yanaşı, Oksford Universitetinin professoru, feminist dilçi D.Kamerona istinad edən M.R.Makkol deskripsiya ilə preskripsiya arasındakı fərqin, dilçilərin düşündükləri kimi, o qədər də böyük olmadığını söyləyir: "after all, a description by its nature encourages a sense of what is 'normal' within a system" – Nəticə etibarilə, deskripsiya öz təbiətinə görə sistemdə "normal" olan mənanı stimullaşdırır (12, s.105).

Şəxspirdən üzü bəri dörd yüzillik ərzində ingilis dili təqribən dörd milyon insanın danışdığı Avropa dilindən, demək olar ki, bütün qitələrdə danışılan səkkiz yüz milyon insanın ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir. İngilis dili Avstraliya, Kanada, Karib hövzəsi, İrlandiya, Yeni Zelandiya, Filippin adaları, Cənubi Afrika, Böyük Britaniya, ABŞ və digər dövlətlərin əhalisinin böyük əksəriyyətinin ana dilidir. O, ikinci dil kimi Afrika və Asiya ölkələrində geniş istifadə olunur. Keçmişdə İngiltərədə danışılan ingilis dili bütün dünya üçün standart dil sayılırdı. Son illər ingilis dilinin Şimali Amerika, Avstraliya və Yeni Zelandiya variantları daha çox qəbul olunmaqdadır. Bundan başqa, ingilis dilinin geniş istifadə olunduğu, amma doğma dil sayılmadığı Keniya, yaxud Malaziya kimi ölkələrdə "lokalizmlər", adətən, "səhv" sayılır (13, s.IV). Təbii ki, bu gün bütün dünyada beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi rolunu oynayan ingilis dilinin vahid standart variantı üzərində israr etmək mümkün deyildir. Ona görə də, ingilisdilli ölkələrdə preskripsiya ilə deskripsiya arasında "balans" (13, 2005) yaradılması vacibdir. Yəni deskripsiya və preskripsiya daim qarşılıqlı əlaqədə mövcud olub dilin inkişafı stimullaşdırır. Deskripsiyadan preskripsiyaya keçid ehtiyatla reallaşdırılmalıdır və bu, yalnız müxtəlif parametrlərin müfəssəl izahından sonra yerinə yetirilməlidir.

G.Kuk maraqlı bir müqayisə apararaq deyir ki, botanik sizə hansı bitkinin daha gözəl olmasını yox, bitkilər haqqında faktları təsvir və izah etməlidir. Dilçi deskripsiyanı (nə baş verdiyini demək) preskripsiyadan (nəyin baş verməli olduğunu demək) üstün tutaraq dilçilik baxımından iddia edir ki, standart dil digər dil variantlarından daha üstün, yaxud stabil deyildir (14, s. 15). Müəllif öz fikirlərinə bəraət qazandırmaq üçün növbəti faktlara müraciət edir:

əgər dildə hər hansı deviasiya olmasaydı, onda dillər heç vaxt dəyişməzdi.

əgər yeganə standart dil mütləq və təkzibolunmaz dil olsa idi, onda regional standartlar heç vaxt müstəqillik qazana bilməzdilər. İngilis dilinin Webster amerikan lüğəti "məktəb tapşırığının pis bir hissəsi" kimi eyni vəziyyətdə qalardı. dialektlərin davamlı idarə olunan qrammatik qaydaları vardır. Standart dil formaları kimi onlar da kompleks və ekspressivdir. Məsələn, çox vaxt dağınıq və məntiqsiz sayılan 'I didn't do nothing' cümləsi ingilis dilinin bəzi dialektlərində ardıcılıqla işlənir. Bu nümunənin italyan Non ho fatto niente və rus dilində "Niçəqə nə sdəlal" kimi ekvivalentlərinə də rast gəlmək olar (14, s. 16).

dilin standart forması iqtisadi və siyasi cəhətdən güclü olan regionda, məsələn, Britaniyanın cənubunda və İspaniyanın Kastiliya vilayətində daha çox işlənilir. Güc balansının dəyişməsi ilə standart da dəyişə bilər. Hazırda İngiltərə ingiliscəsinə alternativ olaraq amerikan ingiliscəsi mövcuddur.

Bəzi korrekt formalar başqa dillərlə analogiyalar nəticəsində qrammatiklər tərəfindən yaradılmışdır. İngilis dilində işlənən aşağıdakı nümunə latın dilindən əxz olunmuş qaydaya əsaslanır: "This is me" əvəzinə "This is I" demək olar (14, s. 16).

Diskursda normanın deskriptiv və preskriptiv cəhətdən səciyyələndirilməsi daha geniş yayılmış üsullardandır. Adından da göründüyü kimi, deskriptiv normalar dili təsvir edir, preskriptiv normalar isə riayət olunması zəruri olan normalardır. Sosiolinqvistik tədqiqatlarada deskriptiv və preskriptiv normaların öyrənilməsi əhəmiyyətlidir (15, s. 94).

"Norma" termini polisemantikdir. Burada deskriptiv normalar preskriptiv normalardan fərqləndirilir. Bununla yanaşı, statistik və tarixi normalardan da bəhs olunur (16, s.65).

Beləliklə, ingilis dilində linqvistik deviasiyalar və ritorikadan bəhs edərəkən linqvistik normanın preskriptiv və deskriptiv növləri tədqiqatdan kənar qala bilməz. Tədqiqatçılar deskripsiya və preskripsiyanı müxtəlif cür izah etmişlər. Bəzi tədqiqatçılar birinciyə, digərləri ikinciyə üstünlük verirlər. Preskriptiv normalarla deskriptiv normalar arasında kəskin sərhəd qoymaq olmaz. Deskriptiv norma danışanların istifadə etdiyi dil formalarını əks etdirir. Preskriptiv norma isə bütün dillərə tətbiq olunan qaydalar toplusudur. Onu da qeyd edək ki, deskriptiv normalar deviasiyalarla sıx bağlıdır. Xüsusən, bəlağətli nitqdə bu özünü daha aydın şəkildə göstərir. Deməli, deskripsiya, deviasiya və ritorikanın qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi yeni tədqiqatlar üçün perspektivlər açır.

Ədəbiyyat:

Newmeyer F. Prescriptive grammar: a reappraisal / Approaches to Language: Anthropological Issues by William C. McCormack, Stephen A. Wurm. Walter de Gruyter, 2011, 685 p., p. 581-595.

Gerald R. McMenamin. Forensic Linguistics: Advances in Forensic Stylistics. CRC Press, 2002, 360 p.

Walter Wymer. Innovations in Social Marketing and Public Health Communication: Improving the Quality of Life for Individuals and Communities. Springer, 2015, 389 p.

McGroarty M. Language attitude, motivation and standards/Sociolinguistics and Language Teaching by Sandra Lee McKay. Cambridge University Press, 1996, 484 p., p.3-47

International Encyclopedia of Linguistics: 4-Volume Set by William Frawley. Oxford University Press, USA, 2003, 2218 p.

Lapaire J., Rotgé W. Séminaire pratique de linguistique anglaise. Presses Univ. du Mirail, 1993, 434 p.

Vannest A. Le français du XXI siècle: introduction à la francophonie, éléments de phonétique, de phonologie et de morphologie. Garant, 2005, 337 p.

Kazımbəy M. Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası. Tərcümə, tədqiq və şərh: İ.Abbasov. Bakı: Zərdabi LTD, 2017, 1007 s.

Raaz.O. La normativité et la transparence – une combinaison problématique dans le processus scientifique / Andrea Catellani et autres. La communication transparente: L'impératif de la transparence dans le discours des organisations. Presses universitaires de Louvain, 2015, 330 p., p. 67-91.

Anderwald L. Language Between Description and Prescription: Verbs and Verb Categories in Nineteenth-century Grammars of English. Oxford University Press, 2016, 335 p.

Valérie R., Wilfrid A. Norm and rules in the history of Grammar: French and English handbooks in in the seventeenth century/ Standardising English by Pillière, Wilfrid A., Kerfelec V., Lewis D. Cambridge University Press, 2018, 298 p., p. 65-89.
McColl Millar R. English Historical Sociolinguistics. Edinburgh University Press, 2012, 240 p.
Hancock I. , Todd L. International English Usage. Routledge, 2005, 532 p.
Cook G. Applied Linguistics. OUP Oxford, 2003, 134 p.
Scott F. Kiesling. Norms of Sociocultural Meaning in Language: Indexicality, Stance, and Cultural Models / Intercultural Discourse and Communication: The Essential Readings by Scott F. Kiesling, Christina Bratt Paulston. John Wiley & Sons, 2008, 352 p., p.92-105.
Andersen.H.Synchrony, diachrony and evolution// Competing Models of Linguistic Change: Evolution and Beyond by Ole Nedergaard Thomsen. John Benjamins Publishing, 2006, 344 p., pp. 59-91.
Açar sözlər: deskripsiya, preskripsia, standart, lokalizm, səhv, dixotomiya
Key words: description, prescription, standard, localism, mistake, dichotomy
Ключевые слова: описание, предписание, стандартный, локализм, ошибка, дихотомия

Описательные и предписывающие типы языковых норм

Резюме

Говоря о лингвистических отклонениях и риторике в английском языке, предписывающие и описательные типы языковых норм не могут быть исключены из исследования. Исследователи по-разному описывают типы описания и предписания. Некоторые исследователи предпочитают описательную норму, а другие - предписывающую. Не будет четкого ограничения между предписывающими нормами и описательными нормами. Описательная норма отражает языковые формы, используемые носителями языка. Предписывающая норма представляет собой набор правил, применяемых ко всем языкам. Следует также отметить, что описательные нормы тесно связаны с девиациями. В частности, это более четко проявляется в риторике. Таким образом, изучение взаимосвязи между описанием, девиацией и риторикой открывает новые перспективы для дальнейших исследований.

The descriptive and prescriptive types of language norms

Summary

While speaking about linguistic deviations and rhetoric in English, the prescriptive and descriptive types of linguistic norms can not be left out of the research. The researchers have described differently the types of description and prescription. Some researchers prefer descriptive norm and others the prescriptive one. There will be no sharp limit between prescriptive norms and descriptive norms. The descriptive norm reflects the language forms used by speakers. The prescriptive norm is a collection of rules applied to all languages. It should also be noted that the descriptive norms are closely related to deviations. In particular, this is more clearly evident in rhetoric. Thus, the study of the relationship between description, deviation and rhetoric opens up new perspectives for further investigations.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Səmrə Əhmədova¹⁷

KONSEPTİN STRUKTURUNA NƏZƏRİ BAXIŞ

Konsept mürəkkəb struktura malikdir. Onun qeyri-həmcinsliyi koqnitiv tədqiqatların obyektı olmuşdur. Koqnitiv dilçiliyin inkişafı dövründə bu problem dilçilər üçün maraq doğurur, onlardan hər biri konseptin quruluşunda təsvir edilən orijinal nəzəriyyəsinə irəli sürür.

Konseptin strukturu haqqında metodoloji olaraq Y.D.Stepanovun fikrini demək düzgün olardı. Onun fikrincə, konsept bu komponentləri özündə cəmləşdirir: 1) “əsas, aktual cəhət; 2) aktual olmayan, tarixi olan əlavə və ya bir neçə passiv cəhətlər; 3) xarici söz formasında həkk olunmuş, amma adətən qəbul edilməyən daxili forma (14, 40-43). Konseptin əsas, aktual cəhəti - birinci komponent bu və ya digər mədəniyyətin, dilin bütün dil daşıyıcılarına məlumdur. O, verbal olaraq ifadə olunmuş, millətin, milliyətin, müəyyən etnik cəmiyyət daşıyıcılarının ünsiyyətin vasitəsidir. Konseptin əlavə, passiv cəhəti olan ikinci komponent birinci komponentdən fərqli olaraq, bütün etnos üçün aktual deyildir, o, müəyyən sosial qrup, konkret mikrososiumum nümayəndələri üçün açıqdır. M.V.Nikitinin fikrincə, konseptlərin məzmununun daxili strukturu, onların sistem əlaqələri dünya gerçəkliyinin strukturu ilə, insanın fəaliyyətinin məcmusunun strukturu ilə şərtlənir (12, 53-54).

Konseptlər müşahidə olunan və təsəvvür edilənlərin müxtəlifliyini yeganəliyə gətirib çıxarır; onlarda dünya haqqında bilikləri yadda saxlamağa imkan yaradır və o, kateqoriya və siniflərin məcmusu ilə yaranan, subyektiv təcrübə yolu ilə yerinə yetirilən konseptual sistemin qurma ünsürləri olur. İki və daha çox obyektlər bir sinif/kateqoriyanın nümayəndələri və nümunələr kimi onların nəzərdən keçirilməsinə imkan yaradır.

Dilin öyrənilməsinə indiki yanaşma mürəkkəbdır, dilçilər, psixoloqlar, neyrofizioloqlar, kulturoloqlar, filosoflar, suni intellekt üzrə peşəkarların cəhdlərini birləşdirən fənlərərsə kimi göstərilir. Məhz bu baxımdan V.Z.Demyankov koqnitiv dilçiliyi bir çox istiqamət və məktəbləri ilə “fənlər federasiyası” adlandırır. Beləliklə, amerikan koqnitiv dilçiliyində insan beyninin komputerlə işi, yəni süni intellektin modelləşdirilməsini tədqiq edərək koqnitivizmin komputer müxtəlifliyi ön plana çəkilir. Alman dilçiliyi nitqin törəməsi və törəmə aktlarında informasiyanın dil təhlilində işlənməsi ilə bağlılığını vurğulayır. Rusiyada koqnitiv dilçiliyi insanın qavrama fəaliyyəti proseslərində dünya xəritəsinə diqqəti yönəldir.

İdeallaşmış qurma olan konsept yüksək dərəcəli mücərrədliyə görə fərqlənir, apriori olaraq bu onun bilateralılığı ilə öncədən təyin olunmuşdur. Konsept koqnitiv səviyyənin vahididir, o, özünə anlayış və məna təbiətinə məxsus hər şeyi daxil edir. Lakin o, həm də mədəniyyət faktıdır və onu mədəni fakt edən hər şeyi: etimologiya, aksioloji qiymətləndirmə, assosiasiya, mücərrədləşdirmə, mental izoqlaşları özünə daxil edir. Bütün deyilənlər semantik parametrlərin sayı ilə bağlı fikirlərin birliyinin mürəkkəbliyinə dəlalət edir. Söz-nominator, konseptin verballığı verilən mental blokun freymlərini “hərəkətə gətirir”. V.N.Teliya konsepti freyemdə strukturlaşmış və birləşmiş informasiya kimi nəzərdən keçirməyi təklif edir. Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, insan konseptlərlə fikirləşir.

Konseptlər diskret vahidlər kimi çıxış edən kollektiv şüuru qatılaşdırır, “onlar dil daşıyıcılarının milli yaddaşında verbal növdə saxlanılır” (3, 53). Deyilənlərdən belə çıxır ki, konseptlərdə nəinki fərdi bilik və təcrübə, hətta bütün linqvistik cəmiyyət üçün ümumi olan biliklər saxlanılır. Onlar “müəyyən mənada müasir cəmiyyətin kollektiv şüursuz vəziyyətdə qalıqlarıdır” (4, 9). Sepir-Uorfun linqvistik nisbiliyi fərziyyəsinə çıxış edərək, konsept-universalialardan danışmaq olar. Demək olar ki, bütün dünya dillərində xüsusi mənalı və emosional yüklü sözlər mövcuddur: Allah, ata, ana, inam, həyat, məhəbbət, ölüm və s. Onlar öz arxitektonikasının mürəkkəbliyinə görə daha mənalı, universal olaraq dəyərli olanlara uyğun konseptlərə görə təqdim olunur. Konseptin belə qavranması “dil vahidlərinin məntiqi-semantik və psixofizioloji münasibətlərə vurğu etməlidir, bu da “dil sistem kimi və dil nitq kimi” antinomiyasını aradan qaldırmaq üçün real addımdır” (17, 23).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, konseptin dildə ifadəsi söz vasitəsilə edilir. Söz-nominator konsept – dil işarəsi statusunu alır, bu da konseptin ümumi məzmununu daha konkret, diqqətli və adekvat açmağa imkan yaradır. Konsept sözə nisbətən daha mücərrəd və həcmli vahiddir. Təfəkkür və nitqi əlaqələndirən şərti vahid olaraq konsept qeyri-materialdır, onun materiallaşması, dil ifadəsi sözü vasitəsilə həyata keçirilir. Belə halda bir neçə sual doğur. Konseptlər nə dərəcədə realdır? “Onlar tədqiqatçıların kəşfidir? Verilən mədəniyyətin insanları üçün onlar nə dərəcədə mövcuddur? Nəticədə, ümumiyyətlə nə dərəcədə onlar mövcuddur?” (15, 41). Beləliklə, verilən mücərrədlik üçün adekvat olaraq onun məntiqi konstruksiyasını qurmaq üçün konsepti necə düşünmək lazımdır?

Dilçilikdə isə indiki dövrdə dildə müxtəlif səviyyələri fərqləndirmək ənənəsi mövcuddur. Nəzəriyyə olaraq bu səviyyələrə mücərrəd obyektlərin müxtəlif növləri uyğun gəlir. “Əgər bilavasitə müşahidə olunan dil vahidlərinə (məsələn, nitq səsləri) nəzəriyyənin konkret anlayışları uyğun gəlirsə, müşahidə olunmayan vahidlərə (məsələn, səs növləri) nəzəriyyənin mücərrəd anlayışları uyğun gəlir” (14, 161-162). Linqvistik realilərin müxtəlif səviyyələrinin fərqləndirilməsi dilin qavranması prosesində bir mahiyyətdən daha yüksək mahiyyətə keçidi özündə əks etdirir. Semantika səviyyəsində belə müxtəlif səviyyəlik sözün söyləmədə semantikasının və “dərindən semantika”nın bilavasitə müşahidə olunan qarşılıqlı nəzərə çarpır.

Bizə belə gəlir ki, “konstruktiv mahiyyət” termini konseptin təyini üçün əlverişlidir. Konseptlər konstruksiyalaşır və yenidən konstruksiyalaşır, onlar çoxsəviyyəli qurulmalardır, beləliklə, tədqiqat zamanı bu qurulmanı təşkil etmək, konstruksiyalaşdırmaq lazımdır. Konseptlər freymlər, qelştat, striplər kimi göstərilir, eləcə də konstruksiyalaşdırılır.

Y.D.Stepanovun dediklərinə görə, “dil obyektiv olaraq mövcud iyerarxik sistemin tam örnəyini təcəssüm etdirir, bu sistemdə “tək – xüsusi – ümumi” prinsipi həyata keçirilmişdir”. Müşahidə olunan səviyyənin linqvistik kateqoriyası obyektiv olaraq ayrı mövcuddur (terminin fəlsəfi mənasında), linqvistik kateqoriya-konstruktlar ayrı və xüsusi olaraq mövcuddur (15, 168).

Bütün deyilənlərdən belə çıxır ki, konseptlər a) ayrı və xüsusidən keçərək dil sistemində mövcud olan mahiyyətlər; b) konstruktiv mahiyyət və ya konstruktları təcəssüm etdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, konseptlər əvvəldə təhlil olunmamış mahiyyət kəsb edir, sonradan sistemin hissəsinə çevrilərək digər konseptlərin təsirinə məruz qalır və dəyişikliyə uğrayır. Məsələn, qırmızı, bir tərəfdən, rəngin əlaməti kimi şərh olunursa, digər tərəfdən, bölüşdürülərək intensivliyini göstərir (al, tünd-qırmızı və s.) və digər səciyyərlə zənginləşir. Konseptin şərhinə birtərəfli yanaşma onun təbiətinin açılmasının tam təsəvvürünü yaratmır. Konsepti müxtəlif: fəlsəfi,

lingvistik, kulturoloji və s. aspektlərdə öyrənilməsi onun şərh, təsnifi və öyrənilmə metodlarını ehtimal edir. N.F.Alifereenko konseptin mürəkkəb, lakin strukturlaşmamış mənə xarakterə malik olmayan koqnitiv (fikri) kateqoriya, bilik kvantı olduğunu göstərir (1, 17). Bu sahədə N.N.Boldirev öz tədqiqatları ilə məşhurdur. O, belə hesab edirdi ki, insanda qavrama fəaliyyəti nəticəsində anlayış formalaşır, bu anlayışlar dünya haqqında biliklər sistemində birləşir. Qavrama formalarının müxtəlifliyi insan şüurunda konseptlərin formalaşmasının müxtəlif üsullarını müəyyənləşdirir. Alim konseptin yaranmasının aşağıdakı üsullarını önə çəkir: hissi təcrübənin əsasında, insanın predmet-praktik fəaliyyəti, fikri fəaliyyətinin əsasında, verbal və qeyri-verbal ünsiyyət (5, 23). Q.V.Tokarev konsepti mental səviyyəsinin qlobal, çoxölçülü vahidi kimi nəzərdən keçirir, bu zaman bu cəhətlər: tarixi determinizm, geniş ekstensionallıq, elmi və gündəlik anlayışların intensionallarla strukturlaşdırılması, məzmunun qeyri-həmcinsliyi, işarə perpezentasiyaların növlərinin müxtəlifliyi səciyyəvidir (16, 13).

Bəzi alimlərin fikrincə, konsept mentallığın əsas vahididir. Onlara görə, konsept əsl mənə, ilkin mənə, ilkin obraz, konstant, arxetipdir. Onlar belə hesab edirlər ki, konsept sözdə onun məzmun formaları: obraz, anlayış, rəmz vasitəsilə təcəssüm olunur (9, 56). Digərləri isə belə hesab edirlər ki, konsept dil ifadəsi və etno-mədəni spesifiklik olan kollektiv şüurun vahididir. Məhz verballıq və etno-mədəni markirləşmə onu anlayışdan fərqləndirir (6, 70-71). Belə şərh digər əlavələrlə bəzi müəlliflərin əsərlərində göstərilir, məsələn: “Linqvokulturoloji vahidlər – mədəni konseptlərdir” (8, 40); “Konseptlər insanın mental aləmində anlayış, bilik, assosiasiya, həyəcan şəklində mövcud olan mədəniyyətinin əsas hüceyrələridir” (15, 41). Konsept verballaşır və dilin semantik məkanın hissəsinə çevrilir, bu zaman o, ifadə üçün dil işarə sistemini əldə edir. Dil sossiumda toplanan təcrübəni və insanda olan məlumat təqdim edilə bilər. Bu da dilin funksiyalarından biridir. Bu barədə L.Yelmslev yazır: “Dil insanın fikir, hisslər, əhval-ruhiyyə, arzu, iradə və fəaliyyətini formalaşdırın alətdir, onun vasitəsilə digər insanlara təsir edir. Dil ... insan ağı ilə dərinədən bağlıdır. Bu, şəxsiyyət və qəbilədən irsi keçən yaddaş zənginliyidir, yada salan və xəbərdarlıq edən şüurdur” (7, 131). Belə müxtəlif fikirlərin olmasına səbəb konseptdə olan informasiyanın çoxlaylı olmasındadır, belə ki, o, təyin olunan obyekt haqqında hərtərəfli məlumat verir, onun digər obyektlərlə əlaqələrini də ortaya qoyur. Şübhəsiz, konseptin məzmunun tam açılması müxtəlif yanaşmaların uyğunluğunu ortaya çıxara bilər ki, bunun nəticələri bir-birini tamamlayır. Bu onu göstərir ki, konsept nəzəriyyəsinin praktik tətbiqi daha geniş inkişaf edir, bunu da mətn tədqiqatçıları nəzərdə tutmalıdır.

Dil daşıyıcıları tərəfindən formalaşmış və insanların yaddaşında saxlanılan konseptlər dilin konseptlərini təşkil edir.

“Konsept” anlayışını təyin edərkən, D.S.Lixaçev qeyd edir ki, o, S.A.Askoldov-Alekseyevin şərhindən çıxış edir.

S.A.Askoldov-Alekseyev konsepti belə şərh edir: “Konsept və ya fikri təşkil kimi ümumi anlayışlar eyni sinfə aid predmetlərin qeyri-müəyyən sayını fikir prosesində əvəzləyir” (2, 29). Ondan fərqli olaraq, D.S.Lixaçev belə hesab edir ki, “konsept söz üçün mövcuddur, birincisi, sözün ayrılıqda əsas (lüğəvi) mənası vardır. İkincisi, konsept bir növ mənanın “cəbri” ifadəsi hesab edir, biz bununla yazılı və şifahi nitqdə əməliyyat aparırıq, insan bəzən bütün mürəkkəbliyi ilə mənasını tam qavranmasına imkan tapmır, bəzən isə onu istədiyi kimi şərh edir” (11, 4).

Konseptlər müxtəlif sferləri əhatə edir və milli dilin konseptlərini yaradır. Bununla belə, Z.D.Popov qeyd edir ki, milli dil konseptlər sferinin tədqiqi xalqın mədəniyyəti ilə sıx tədqiq edilməlidir. O yazırdı: “Xalqın mədəniyyəti – onun ədəbiyyatı, folkloru, elmi, incəsənəti nə qədər zəngindir, milli dil konseptləri də bir o qədər zəngindir, o, xalqın bütün tarixi təcrübəsinə uyğundur” (13, 284). S.A.Koşarnaya belə hesab edir ki, konseptlər konseptual sahəni formalaşdıraraq konseptlərin müxtəlif növlərini (binar oppozisiyadan konseptual sıralara) birləşdirir (10, 54). Z.D. Popova və İ.A.Sternin hesab edirlər ki, konseptlərin formalaşmasının mənbəyi insanların qavrama fəaliyyətidir. Onlar konseptin əvəzləyici funksiyasını inkar etmirlər, eyni zamanda bu fikri inkişaf etdirirlər. Ayrı-ayrı əlamətlərinə görə, konseptlər konseptlərini əmələ gətirərək, digər konseptlərlə oxşarlıq, fərq və iyerarxiya sistem münasibətlərinə girir (16, 18).

Konsept məzmunu və obyektin mövcud olan əlamətləri əks etdirən biliklərlə zəngindir. Bütün konseptlərdə müxtəlif zaman və müxtəlif dövrləri yaradan ideyaları özündə toplayır. Konseptin təyini müxtəlif yanaşmaları özündə əks etdirən sinkretikdir. Konsept fərdin psixi həyatından asılı olan şüur ünsürüdür, dildə və dünya ilə birbaşa bağlı olan mədəniyyətində öz əksini tapan dünya, ayrı-ayrı predmet, gerçəklik hadisəsi haqqında insan biliklərinin məcmusunun mental struktur vahididir.

Ədəbiyyat:

1. Алефиренко Н.Ф. Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры / Н.Ф.Алефиренко. М.: Academia, 2002, 394с.
2. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. М., 1997, С.267-279
3. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка / А.П. Бабушкин, ВГУ, 1996, 103 с.
4. Белянин В.П. Экспериментальное исследование психолингвистических закономерностей смыслового восприятия текста: Дис. ... канд. филол. наук. М., 1983, 269 с.
5. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика /Н.Н. Болдырев- Тамбов: Изд-во Тамб. Гос. ун-та, 2000, 123с.
6. Воркачев С.Г. Безразличие как этносемантическая характеристика личности: опыт сопоставительной паремииологии // ВЯ, 1997, № 4, с.115-124
7. Добровольский Д.О. Национально-культурная специфика во фразеологии (1) // ВЯ, 1997, № 6,с.37-48
8. Карасик В.И. Язык социального статуса/ В. И. Карасик. М.: Ин-т языкознания РАН, 1992, 330 с.
9. Колесов В.В. Концепт культуры: образ - понятие - символ, in: Вестник Ленинградского университета, 2/3, 16, 1992, с.30-40.
10. Кошарная С.А. Миф и язык / С.А.Кошарная – Белгород, 2002.- 287с.
11. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачев // Изд. РАН. Сер. лит. и яз. Т. 52, 1993, № 1, с. 3–9.
12. Никитин М.В. Лексическое значение в слове и словосочетании: Автореф. дис... докт. филол. наук, Л., 1974, 29 с.
13. Попова З.Д. Семантико-когнитивный анализ языка: Научное издание / З. Д. Попова, К. А. Стернин. Воронеж : Истоки, 2006, 226 с.
14. Степанов Ю.С. Семиотика. Москва, “Наука», 1971, 168 с.
15. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики / Ю. С. Степанов. М. : Еднгорыал УРСС, 2005, 312 с.

16. Токарев Г.В. Проблемы лингвокультурологического описания концепта (на примере «трудовая деятельность») / Г.В.Токарев. Тула, 2000, 92с.

17. Уфимцева Н.В. Этнический характер, образ себя и языковое сознание русских. Языковое сознание: формирование и функционирование. 1983, с.35-170.

Açar sözlər: kognitiv dilçilik, cəhət, konseptin mahiyyəti, insanın qavrama fəaliyyəti, mental blok

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, сущность, сущность концепта, восприятие человека, ментальный блок

Key words: cognitive linguistics, essence, essence of concept, human perception, mental block

Theoretical review of concept structure

Summary

The concept structure is embodied in nuclear, near and far periphery. The concept has an important characteristic, by nature, the main cultural facts are reflected by special signs in the vocabulary.

According to the several scientific views we may say that concept can be converted into one-level (one-kernel), multi-level (distinguishing abstract levels, including several cognitive layers), segment (other common layers of the same degree).

A concept is multilayered. In cognitive linguistics, it has a different structure: frame, prototype, geshtalt, scheme and so on.

Types of units are displayed, and they can also be verbalized with lexem, frazeologism, word combination, syntactic concept, and even texts.

Теоретический обзор структуры концепта

Резюме

Структура концепта воплощена в ядерной, ближней и дальней периферии. Оно имеет важную характеристику, по своей природе основные культурные факты отражаются специальными знаками в словаре.

Согласно нескольким научным взглядам, мы можем сказать, что понятие может быть преобразовано в одноуровневое (одно-ядро), многоуровневое (различение абстрактных уровней, включая несколько когнитивных слоев), сегментное (другие общие уровни той же степени).

Концепция многослойная. В когнитивной лингвистике она имеет другую структуру: каркас, прототип, гештальт, схема и т. д. Типы единиц отображаются, и они также могут быть вербализованы в слова с лексемой, фразеологизмом, комбинацией слов, синтаксической концепцией и даже текстами.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Nərmin Əliyeva18

RUS DİLİNDƏ YİYƏLƏK HALIN TƏZAHÜRÜ

Hər qrammatik kateqoriya özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bir qrammatik anlayış kimi morfoloji kateqoriya ondakı sintetik ünsürlərlə səciyyələnir. Hər hansı morfoloji ünsürün bir dildə mövcud olmaması həmin dildə bu morfoloji kateqoriyanın mövcud olmaması demək deyildir. Bundan savayı, dildə morfoloji kateqoriyanın mövcud olmaması bu kateqoriya vasitəsilə ötürülən münasibətlərin digər dillərdə ifadə olunmaması demək deyildir. Müxtəlif sistemli dillərin tədqiqi göstərir ki, qrammatik kateqoriyalar bütün dillərdə eyni sayda deyil, onların sayı bəzi dillərdə çox, bəzi dillərdə isə azdır (10, 66). Müxtəlif dilçilərin diqqətini bu və ya digər dildə morfoloji ifadəsini tapmayan qrammatik anlayışlar cəlb edir. A.Bondarko qrammatik anlayışları funksional-semantik kateqoriya adlandırır və göstərir ki, bu kateqoriyalar dilə xas olan məzmun və ifadəyə malikdir, onlar məntiqi kateqoriya kimi deyil, dil kateqoriyası kimi izah olunmalıdır (4, 8; 3, 6-16) Yiyəlik hala aşağıdakı mənalara aiddir:

1) subyekt; məsələn: проезд депутатов, плач ребенка; 2) obyekt; məsələn: выполнение обязательств, воспитание детей; 3) təyini; məsələn: портфель учителя, мебель карельской березы; (8, 186).

P. Qraşenkov yiyəlik halı aşağıdakı semantik növlərə bölgür:

a) şəxsi posessor (Петый дом, отец мальчика, ножка стула); b) artefakt isimlərdə yiyəlik hal (закон сохранения энергии Ломоносова, учебник истории моего соседа, иерархия доступности Кинэна-Комри); c) nominallaşmada yiyəlik hal (мигание лампы, завоевание Китая маньчжурами); ç) partitiv yiyəlik hal (стакан сока, корзина яблок, стадо овец); d) keyfiyyət bildirən yiyəlik hal (человек огромного роста, взрыв большой мощности, пальто черного цвета); e) material bildirən yiyəlik hal (мебель карельской березы) (6, 7).

Rus dilində ismin yiyəlik hal forması adlarla və feillərlə işlənə bilər. Adlarla işləndikdə aşağıdakı mənalara ifadə edilir:

mənsubiyyət (sahib şəxs yiyəlik halda olur): голос певца, книга сестры, стихи поэта;

münasibət, aidiyyət: директор завода, помощник машиниста;

hissəyə ayrılan bütöv: ствол дерева, центр города, переплет книги;

təyin (keyfiyyətə qiymətləndirmə, yaşın, materialın müəyyənlişdirilməsi): человек высокого роста, мужчина средних лет, стол красного дерева;

əlamətin daşıyıcısı yiyəlik halda olur: доброта бабушки, запах одеколона, гибкость языка;

hal-hərəkətin subyektini yiyəlik halda ola bilər: прибытие артистов, выступление делегата, пение птиц, плач ребенка;

təsirli feilin substantivləşmiş hərəkətinin vasitəsiz (müstəqim) obyektini də yiyəlik hal formasını qəbul edir: чтение газеты, выполнение упражнения, рубка леса, воспитание молодежи;

ölçü vahidi ilə ölçülən maddənin adı yiyəlik halda olur: литр молока, метр ткани, бутылка вина (1, 29-30).

Məlumdur ki, yiyəlik hal ənənəvi olaraq bəzi isimlərdə iki formada əmələ gəlir. Məsələn: чай - чаю, сахара - сахару, сыра - сыру və s. Bu faktların fərqi formaların hansı kontekstdə işlənməsindən asılıdır. Təqdim edilən formaların bütün kontekstlərdə işlənməməsini görmək olar. Stakan konteksti həm -a formasını, həm də -y formasının işlənməsini göstərir. Beləliklə, bir çox kontekstdə həm -a və -y formaları müstəqil surətdə işlənirsə, digərlərində yalnız -a forması mümkündür. Yiyəlik hala aid elə söz-formalar yoxdur ki, o, yalnız -y forması ilə bitsin (9).

Bütün deyilənləri nəzərə alaraq deyə bilərik ki, bütün kontekstlərdə işlənən a) birinci universal yiyəlik hal; məsələn: сестры, вина, шкафа, сахара, песка, сыра, чая və s.; b) daha çox söz-formanı özündə əks etdirən ikinci yiyəlik hal; məsələn: сестры, вина, шкафа, сахара – сахару, песка – песку, сыра – сыру, чая – чаю və s. mövcuddur.

İ.Qolanov müasir rus dilində yiyəlik halı iki qismə ayırır: şəxsi yiyəlik hal (və ya yiyəlik – təyinedici) və kəmiyyət-ayırıcı yiyəlik hal. Şəxsi yiyəlik əsli təyinin mənasını birləşdirir; məsələn: девушка редкой красоты, человек большого ума, стол красного дерева. Kəmiyyət-ayırıcı yiyəlik hal isə kəmiyyət mənalарını birləşdirir; məsələn: пять лет, три кило гороху, начитаться книг (5, 44). Nümunələrdən məlum olur ki, yiyəlik halın birinci formasının digərindən fərqi kişi cinsinə aid bəzi isimlərin -y ilə bitməsi hadisəsində özünü büruzə verir.

Yiyəlik hal zəncirində rus dilində də rast gəlmək olar. Yeni informasiyanın verilməsində yiyəlik halda bir kontekstual cəhət olmalıdır, bu kontekstual cəhət yiyəlik halda bir və ya iki isimlə ifadə oluna bilər, ikinci isim birinci ilə məna bütövlüyünə və atributiv əlamətə malik olanda işlənmək olar, məsələn: образ души поэта birləşməsində душа поэта bütöv, tam anlayışdır, поэт sözü isə atributivdir, душа sözünün kontekstual cəhəti deyil. Qeyd etmək lazımdır ki, iki və ya daha çox kontekstual yiyəlik birləşmələr resipientlərin kommunikativ ümidini doğrultmur və anlamı çətinləşdirir. S.Lutin bu məsələ ilə bağlı qeyd edir ki, yiyəlik zənciri sistemə yad olan, ekstralingvistik faktorlarla dəstəklənən və dilə süni yeridilmiş anlayışdır (7, 301). Müasir rus dilində mənsubiyyət konseptinin analitik-sintetik ifadə üsullarından biri də ismin yönlük halda işlənməsidir. Bu üsulun lingvistik statusu yiyəlik hal və yiyəlik sifətlərin semantik-qrammatik səciyyəsinə fərqlənir. Yönlük halla ötürülən mənsubiyyət konsepti konsituativdir, belə ki, o, mətnlə şərtlənir. Bu üsulla fərdi və kollektiv mənsubiyyət öz ifadəsini tapan bilər. Məsələn:

Владимир прошел мимо, постучался к отцу в кабинет (М.Шолохов);

Катерине жизнь сгубил (Г.Березко).

Nümunələrdən görmək olar ki, bu konstruksiyaların semantikasi, qeyd etdiyimiz kimi, mətnlə əlaqəlidir, mənsubiyyət konseptinin ismin yönlük halı ilə ifadəsi feilin leksik mənasından və sahib olunan əşyanın ifadə olunduğu digər isimdən asılıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, yiyəlik halın işlənməsi bir qrup feillərin idarəsi ilə bağlıdır. Feili idarənin tələbi ilə yiyəlik hal vasitəsiz və vasitəli obyektləri ifadə edir. Yiyəlik halın müstəqim (vasitəsiz) obyektini yalnız iki məqamda ifadə olunur:

idarə edən feil inkar hissəciyi ilə işləndikdə; слушать пение, музыку – не слушать пения, музыки;

feili hərəkət, müstəqim obyektin ancaq bir hissəsini əhatə etdikdə yiyəlik hal bölüşdürücü məna daşıyır: купить булку – купить хлеба, выпить всё молоко – выпить молока.

Əgər cümlədə iki aktant iştirak edirsə, rus və Azərbaycan dillərində bunu çox vaxt daha geniş kontekstdə müşahidə etmək mümkün olduğu halda, daha dar kontekstdə bunu görmək mümkün deyil. Belə bir cümləyə nəzər salaq: Fəridə Gəncəyə qayıtdıqdan sonra qardaşı onu öz otağına apardı. Cümləni rus dilinə tərcümə edək: После возвращения Фариды в Гянджу, ее брат отвез ее в свою (или чью-то) комнату. Gördüyümüz kimi, kimin otağından söhbət getdiyini ancaq kontekst daxilində anlamaq olar.

V.Arakin ingilis və rus dillərində söz birləşmələrini tədqiq edərək atributiv birləşmələrin yeddi növünü göstərmişdir (2, 141). Təqdim edilən yeddi növ içərisində bizim üçün yalnız iki növ maraq doğurduğundan burada məhz bu birləşmələrdən bəhs ediləcək:

1) İdarə əlaqəli atributiv prepozitiv söz birləşməsində sintaktik əlaqə öz morfoloji formalaşmasını hal morfemlərində (sonluqlarda) tapır ki, bu birləşmələrdə əsas komponent isimdir. Asılı komponent, əsasən, ismin yiyəlik halında olan isimdir. Bu birləşmədə asılı komponent olan isim təkdə mənsubiyyət morfemi olan ‘s qəbul edir. İngilis dilində bu aşağıdakı leksik-semantik modelə malikdir:

a) şəxsə mənsubiyyət, məsələn: my brother’s bicycle (qardaşımın velosipedi), his friend’s bag (dostumun çantası).

Rus dilində şifahi nitqdə bu strukturlu birləşmələrə rast gəlmək olar, məsələn: моего отца дом, моей сестры муж və s. Lakin bu müasir rus dili üçün norma deyil, onları sadəcə olaraq nitq variantları kimi nəzərdən keçirmək olar.

b) zaman kəsiyinin göstərilməsi, məsələn: two hour’s trip (iki saatlıq gəzinti), a ten minute’s walk (on dəqiqəlik yürüş).

Rus dilində bu söz birləşməsinə uyğun gələn sifət ilə işlənən söz birləşməsidir, məsələn: двухчасовая поездка, десятиминутная прогулка.

2) idarəli əlaqəli atributiv-postpozitiv söz birləşmələrində sintaktik əlaqə öz morfoloji formalaşmasını hal morfemlərində (fleksiyalarda) tapır və burada əsas komponent isimdir. Asılı komponent isə əsas sözə postpozitiv mövqedə olan isim ilə ifadə olunur. Bu növ üç yerə ayrılır: yiyəlik yarımnoyü, dativ yarımnoyü, instrumental yarımnoyü. Yiyəlik yarımnoyü birbaşa olaraq bu fəslin mövzusu ilə bağlı olduğundan biz yalnız bu növü təhlil edəcəyik. Rus dilində bu yiyəlik halda olan isim ilə ifadə olunur:

a) şəxsə mənsubiyyət, məsələn: велосипед брата, портфель учителя, собака охотника;

b) hissə və bütöv, məsələn: центр города, вершины гор;

c) predmet və ya şəxs və onun keyfiyyət səciyyəsi, məsələn: мебель красного дерева, платье синего шелка;

ç) əlamət - əlamətin daşıyıcısı, məsələn: белизна снега, голубизна неба;

d) kollektivə, müəssisəyə münasibət, məsələn: директор фабрики, работник прилавка;

e) məhlulun ölçü və kəmiyyəti, məsələn: стакан молока, бутылка вина;

ə) predmetin nisbi əlaməti, məsələn: дружба народов;

i) hərəkət və onun törədicisi arasında münasibət, məsələn: рокот моря, песня пахаря, смерть партизана;

ı) hərəkət və onun obyektı arasında münasibət, məsələn: прием студентов, чтение лекции (2, 144-148).

Qeyd etmək lazımdır ki, a modeli xaricində digər modellərə ingilis dilində yalnız bir model uyğun gəlir, of önlüyü ilə işlənən söz birləşmələri: the tops of the mountains (dağların başı), the surface of the sea (dənizin səthi), the manager of the factory (fabrikin meneceri), the depth of the river (çayın dərinliyi). A bəndinə ‘s ilə işlənən yiyəlik söz birləşmələri uyğun gəlir, məsələn: hunter’s dog (ovçunun iti), my brother’s bicycle (qardaşımın velosipedi) və s.

Yiyəlik halın morfoloji forması “hal” konseptinin morfoloji məzmununda “possessivlik” səciyyəsi ilə aktuallaşır, bu da uyğun morfoloji mənənin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu morfoloji mənə semantik və konseptual faktorların təsiri altında morfoloji representasiya prosesində konkretləşir. Bu hərəkətlər nəticəsində “münasibət” konsepti ortaya çıxır ki, o da öz representasiyasını “partitivlik münasibətləri”, “qohumluq münasibətləri”, “asililiq münasibətləri”, “müəlliflik münasibətləri”, “keyfiyyət münasibətləri”, “subyekt münasibətləri”, “obyekt münasibətləri”, “zərflilik münasibətləri”ndə tapır. Bu leksik-grammatik mənalar sahibolma əlamətinə görə mənsubiyyət, hissənin bütövə mənsubiyyəti, qohum və ya dost münasibətləri əlamətinə görə mənsubiyyət, tutduğu vəzifədən asılılıq əlamətinə görə mənsubiyyət, keyfiyyət münasibətləri, təyin olunana subyekt münasibət, təyin olunana obyekt münasibəti və s. özündə əks etdirir. Rus dilində, eləcə də ingilis dilində mənsubiyyət konsepti yiyəlik halla ifadə olunduğundan bu və ya digər predmetə mənsubiyyət yiyəlik hal əvəzlilikləri ilə və önlüklər sistemi ilə birləşərək, sintaktik vəzifəyə – söz birləşməsinin yaranmasına xidmət edir. Bu baxımdan ingilis və rus dillərində oxşarlıq öz əksini tapır. Hər iki dildə mənsubiyyətin yiyəlik əvəzlilikləri ilə ifadəsi xüsusi rol oynayır. Bundan savayı, hər iki dildə fərqli cəhətlər də özünü göstərir. Belə ki, ingilis dilində komponentlər arasında yanaşma, rus dilində isə uzlaşma əlaqəsi müşahidə olunur.

Son olaraq yuxarıda yazılanları öz cədvəlimizlə yekunlaşdırmaq istərdik:

Posessiv	велосипед брата
Bütövün posessivi	Ручка двери
Qohumluq (subyekt-obyekt əlaqəsi)	Ее сын
Subyektiv posessiv	Отступление противника
Obyektiv posessiv	Избиение невинных
Keyfiyyət daşıyıcısı posessivi	Холод зимы
Predmetin nisbi əlamət daşıyıcısı	Дружба народов
Təsviri posessiv	Житель деревни
Zaman posessivi	двухчасовая поездка
Partitiv posessiv	стакан сока

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif təsnifatlara və nəticələrə baxmayaraq, bütün təsnifatlarda eyni cəhət nəzərə çarpır. Bizim fikrimizcə, bütün müəllifləri yiyəlik halın çoxmənalılığı deyil, iki leksik vahidin semantik münasibətlərindən bir söz birləşməsinə meydana gətirən yiyəlik hal maraqlıdır.

Ədəbiyyat:

1. Ələkbərov A.Q. Rus dilinin qrammatikası. Bakı, Elm, 1988, 29-30, 147 s
2. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. И, просвещение, 1989, 144-148, 254 с
3. Бондарко А.В. Грамматическая категория и контекст. Изд-во "Наука", Л., 1971, 114 с.; 8;
4. Бондарко А.В. О некоторых аспектах функционального анализа грамматических явлений, функциональный анализ грамматических категорий. Сб. научных трудов ЛГПИ игл. А.И.Герцена, Л., 1973, с.5-31; 6-16
5. Голанов И.Г. Морфология современного русского языка. М., Высшая школа, 1963, 44,261 с
6. Гращенков П.В. Синтаксис и типология генитивной группы. канд.дисс. М., 2006, 7, 254 с
7. Лутин С.Н. Системно-функциональный анализ категории падежа в русском языке. дис.докт. М., 2008,268, 412 с
8. Розенталь Д.Э., Голуб И.Б., Теленкова М.А. Современный русский язык. М., Рольф, 2002, 186, 528 с
9. Современный русский язык. М., «Высшая школа», 1981, 256 с
10. Серебrenников Б.А. К проблеме типов лексической абстракции. "Вопросы грамматического строя", Изд-во АН СССР, М., 1977, с.54-73; 66

Açar sözlər: hal, xüsusiyyət, morfoloji kateqoriya, qrammatik anlayış, isim

Ключевые слова: падеж, особенность, морфологическая категория, грамматическое понятие, имя существительное

Key words: case, feature, morphological category, grammatical notion, noun

The manifestation of the case in Russian language

Summary

The cases have syntactic functions in Russian language. Separate forms of case forms point to the role of the name in the sentence and indicate the connection to other words in the sentence. In the case form of the noun, the relationship between material life and the relationship between event, movement and quality is reflected. The change in cases does not change the noun meaning.

Проявление падежа в русском языке

Резюме

Падежи имеют синтаксические функции на русском языке. Отдельные формы падежных форм указывают на роль имени существительного в предложении и указывают на связь с другими словами в предложении. В падежной форме существительного отражаются отношения между материальной жизнью и отношениями между событием, движением и качеством. Изменение в падеже не меняет значения существительного.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Məmmədova Şəlalə Arif qızı¹⁹

NOMİNASİYA VƏ MƏTNİN FORMALAŞMASI

Keçən əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq dilin sintaktik quruluşunun və onun nominativ aspektinin öyrənilməsi müxtəlif aspektlərdən tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir. İlk olaraq dilin nominativ aspekti dedikdə nə başa düşülür? Məsələyə aydınlıq gətirmək üçün bu sahəyə dair söylənən fikirlərə nəzər salaq.

Sözün nominasiyasında və onun ifadə etdiyi məna baxımından sanki yeni mərhələ başlayır. Dil nominasiyasına yeni aspektdən yanaşılır. Sözlər ayrı-ayrı əşyaları yox, kommunikativ vahid kimi real nitq situasiyasının göstəricisi kimi nəzərdən keçirilir. Danışığın əsas məqsədini danışanın öz təcrübəsi əsasında ona məlum olan biliklərə əsaslanaraq mövcud reallıq haqqında informasiyanı ötürmək təşkil edir. Danışığ hər şeydən əvvəl dillə yeni reallığın qarşılıqlı əlaqəsi deməkdir. Bu prosesdə ilk nominativ vahid olan sözün oynadığı rol ön plana çəkilir [11, s.18]. Beləliklə, sözün geniş mənasında nominasiya sintaksisin bir sahəsi kimi müəyyən bir nitq situasiyasının dildə əks olunması yollarını öyrənir. Məsələyə bu baxımdan yanaşdıqda cümlə semantik, denotativ və koqnitiv aspektləri özündə birləşdirir. Danışanın obyektiv reallıq haqqında biliyi dil vasitəsilə həyata keçirilir. V.A.Zveqintsev qeyd edir ki, bilik yalnız öz ifadəsini dildə tapdıqda bilik hesab edilir. Müasir mərhələdə dilçiliyin əsas məqsədini insanın gündəlik fəaliyyətini əks etdirən dil vahidlərinin hansı qanunauyğunluqlar əsasında formalaşmasını müəyyənləşdirməkdir [7, s.93].

Danışan və dinləyən arasında ünsiyyətin formalaşması üçün bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənən iki ictimai şüur mövcuddur: idrak-dil və yaxud koqnitiv və linqvistik. Dil şüuru dilin müxtəlif vahidləri vasitəsilə, koqnitiv şüur isə idrak fəaliyyəti nəticəsində formalaşır. Bunlar sanki bir-birinə qarşı qoyulur və eyni zamanda biri digərinin formalaşmasında iştirak edir. Obyektiv reallıq haqqında biliklər, həmçinin danışan və dinləyəninin niyyətləri müxtəlif formada dil vasitəsilə həyata keçirilir İ.Y.Qalperinin qeyd etdiyi kimi koqnitiv və linqvistik biliklər müxtəlif sistemləri özündə birləşdirir: birinci halda əşyalar arasında mövcud olan əlaqələr, ikinci halda isə insanlar arasında mövcud olan əlaqələr [6, s.98]. Qeyd edilən bu iki biliklər qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlayır və bunun nəticəsi olaraq danışan və dinləyən arasında ünsiyyət baş tutur.

Ünsiyyətin baş verməsi üçün nominasiya (adlandırma) mühüm rol oynayır. Q.V.Kolşanskiy dildə nominasiyanın rolunu belə xarakterizə edir. Nominasiya obyektiv reallığın əks olunmasında söz, söz birləşməsi və cümlələr arasındakı qarşılıqlı əlaqələri öyrənir [8, s.145].

Qeyd edilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, bütövlükdə nominasiya hadisəsi dilin müxtəlif sahələrini əhatə edir. Sözün geniş mənasında nominasiya dedikdə insan şüuru vasitəsilə müxtəlif dil vahidləri ilə öz ifadəsini tapan obyektiv reallığın dərk edilməsi nəzərdə tutulur. Obyektiv reallıq dedikdə ilk növbədə şəxs, əşya, hərəkət, keyfiyyət, həmçinin hadisələr arasında mövcud olan əlaqələr nəzərdə tutulur. Nominasiya əsasən onomasioloji aspektdə yerinə yetirilir, yəni nominativ yanaşmada əşya və hadisələrin necə və hansı dil vahidləri ilə adlandırılması ön plana çəkilir.

V.Q.Qak nominasiya hadisəsinin necə reallaşdığını aşağıdakı kimi göstərir. Nitq aktında subyekt (danışan) hər hansı bir əşyanı, hadisəni özü üçün yox, həmsöhbəti üçün adlandırır. Beləliklə, nitq prosesində sosial faktor özünü göstərir. Həmsöhbətlər arasında məqsəddən asılı olaraq informasiya mübadiləsi baş verir. Bunun nəticəsi olaraq müəyyən nitq situasiyasında danışan və dinləyən faktorları qaçılmaz olur. Danışan dinləyəninin məlumatına əsaslanaraq bu və ya digər əşyanı adlandırır. Bu zaman danışan həmin nitq situasiyasına müvafiq olaraq müxtəlif dil vahidlərindən istifadə edir [4, s.241]. Məsələn, belə bir situasiyanı təsəvvür edək. Danışan dinləyəninin nəzərinə çatdırmaq istəyir ki, Onların həyatında bir alma ağacı var. Bu zaman danışan ekzistensial cümlə işlətmək məcburiyyətində qalır. Ona görə ki, burada danışan dinləyəninin nəzərinə onların həyatında hər hansı bir ağacın mövcud olması məlumatını çatdırır. Bu cümlə modeli Azərbaycan dilində ekzistensial cümlələrə xas olan formadır. Həmin cümlənin ekzistensial cümlə kimi ingilis dilində də qarşılığı yalnız bir modeldə özünü göstərir: There is an apple-tree in our yard. Burada qeyri-müəyyən artıqlı müəyyən artıqla dəyişmiş olsaq, tamamilə cümlənin kommunikativ funksiyası dəyişmiş olar. Deməli, nominasiya aktının əsas komponentləri belədir: adlandıran subyekt (nominator), adlanan (nominant), adlanan obyekt (nominat), dinləyən (və ünsiyyət şəraiti).

Nominasiya hadisəsi hər şeydən əvvəl bilavasitə əşyanın adlandırılması ilə bağlı olduğu üçün nominasiyanın tipologiyasına nəzər salmaq yerinə düşərdi. Dilçilik ədəbiyyatında nominasiyanın səkkiz aspekti göstərilir [4, s.242]. Tədqiqatımızla müəyyən qədər bağlı olduğu üçün qısaca olaraq onların hər biri üzərində dayanmaq istərdik.

Nominasiyanın ierarxiyası. Nominasiyanın ierarxiyasından danışarkən əsasən iki nominasiyanın iki variantını göstərmək olar:

a) birbaşa (bilavasitə) nominasiya; b) bilvasitə nominasiya. Bu yanaşmada dil vahidlərinin birinci və ikinci dərəcələri funksiyaları nəzərdə tutulur. Birinci dərəcəli funksiyada bu və ya digər dil vahidi öz əsas mənasında işlənir (Bu heyvan tülküdür). İkinci dərəcəli funksiyada isə söz ilkin mənasından uzaqlaşaraq metaforik məna kəsb edir (Bu adam əsl tülküdür). Nominasiyanın funksiyası. Nominasiyanın hansı məqsədlə işlədilməsini müəyyənləşdirmək olduqca vacibdir. Bu baxımdan bir qayda olaraq dil və nitq nominasiyaları bir-birinə qarşı qoyulur. Dil nominasiyası virtual şəkildə mövcuddur. Dil nominasiyası nitq aktında müxtəlif situasiyalarda aktual nominasiyasının formalaşması üçün istifadə edilir. Dil sistemində insan şüurunda mövcud olan bu və ya digər əşyanın, hadisənin, əlamətin mahiyyətini əks etdirən siqnifikat özünü göstərir. Başqa sözlə desək, siqnifikat hər hansı bir məfhumun ümumiləşmiş mənası kimsi çıxış edir. Aktuallaşan nitqin əsas adlandırma obyektinə isə real aləmdə mövcud olan əşya, hadisə, əlamət, hərəkət və s. bu kimi vahidlərin konkret göstəriciləri olan denotatdır. İstənilən nitq hissəsi virtuallıqdan aktuallığa keçdikdə müvafiq aktualizatorlardan istifadə edilir. Şübhəsiz, bizi burada mətnin əsas formal vahidlərindən biri kimi çıxış edən artıqlar maraqlandırır. Dilçilikdə artıq belə bir fikir formalaşmışdır ki, artıqlar mövcud olan dillərdə artıqlar ismi aktualizatorlardan biri kimi çıxış edir [3, s.93]

1. I like to read a book. - Mən kitab oxumağı xoşlayıram.

2. I like to read the book. - Mən kitabı oxumağı xoşlayıram.

3. I read a book last month. - Keçən ay mən bir kitab oxudum.

Birinci cümlədə a book isminin siqnifikativ və denotativ mənalı sanki üst-üstə düşür. Hər iki halda a book ismi ümumi-lüğəvi mənada işlənmişdir. İkinci cümlədə the book isminin işlənməsi onu göstərir ki, haqqında danışılan kitab həm

danışana, həm də dinləyənlə məlumdur. Üçüncü cümlədə qeyri-müəyyən artikl ona görə işlənir ki, haqqında söhbət gedən kitab danışan üçün müəyyən, dinləyən üçün isə qeyri-müəyyəndir, yəni onun oxunulan kitab haqqında heç bir təsəvvürü yoxdur. Nominasiyanın obyektı. Obyektin ifadə olunması baxımından nominasiyanın iki növü göstərilir: a) formal nominasiya; b) hadisənin (situasiyanın) nominasiyası. Formal nominasiya reallıqda mövcud olan elementləri adlandırmaq üçün işlədilir: həmin elementlər əşya, keyfiyyət, proses, əlaqə. Həmçinin təsəvvür edilə bilən istənilən real varlıqları ola bilər. Nominant kimi burada söz və ya söz birləşməsindən istifadə edilir. Bəzən dilçilikdə nominasiyanın bu növünə leksik nominasiya da deyilir [4, s.257].

Hadisənin (situasiyanın) nominasiyasında nominant kimi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan mikrosituasiyalar çıxış edir. Həmin mikrosituasiyaların dildə ifadəsi müxtəlif cümlə formalarında təzahür edir. Belə yanaşmada kommunikativ funksiya dilin yeganə funksiyası hesab edilə bilməz. Dil eyni zamanda dünyanın dərk edilməsində və dünya haqqında biliklərin formalaşmasında da mühüm rol oynayır. Deməli, formal nominasiyanın əsas vahidi olan söz həm dil, həm də nitq vahidi kimi müxtəlif funksiyalarda çıxış edir: yəni virtual element aktual elementə qarşı qoyulur.

Hadisənin (situasiyanın) nominasiyası da həm dil, həm də nitq vahidi kimi çıxış edə bilər. Dil sistemində cümlə müxtəlif situasiyaları müərrəd olaraq insan şüurunda ümumi şəkildə əks etdirir. Hadisənin nominasiyası aktuallaşanda danışan və dinləyən arasında konkret olaraq informasiya mübadiləsi aparılır, hadisələr arasında baş verən qarşılıqlı əlaqələr nəzərə çatdırılır. Deməli, hadisənin nominasiyası dil vahidi kimi çıxış etdikdə cümlənin struktur-semantik modeli, yaxud sadəcə olaraq cümlə, hadisənin nominasiyası isə nitq vahidi kimi işləndikdə söyləmə terminindən istifadə edilir [4, s.259].

Dilçilik ədəbiyyatında situasiya nominasiyanın əsasən üç aspekti qeyd edilir: a) tematik aspekt (nəyin haqqında danışılır); b) üslubi aspekt (nitq aktında həmsöhbətlərin həyata keçirdiyi informasiya mübadiləsini əks etdirən şərait); c) psixoloji aspekt (əminlik, şübhə, heyrətlənmə, təsəvvür və s.). V.Q.Qak qeyd edilən üç aspektə informativ aspekti də əlavə edir. O, hesab edir ki, söyləmin kommunikativ məqsədindən asılı olaraq danışanın və dinləyənin situasiya haqqında biliklərinin dərəcəsi mühüm rol oynayır: nə haqda danışılır?, kim danışılır?, hansı şəraitdə danışılır?, nə məqsədlə danışılır? Müvafiq olaraq söyləmədə dörd aspekt özünü göstərir: denotativ, modal, sosial, informativ (kommunikativ). Nominasiya (söyləmə) bu dörd aspekti özündə birləşdirərək cümlənin struktur modelinə qarşı qoyulur [4, s.261]. Deməli, nitq aktında hər hansı bir informasiyanın ötürülməsi olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Qeyd edilən aspektlərin hər biri ayrı-ayrılıqda özünəməxsus cəhətlərlə xarakterizə olunur. Subyektin nominasiyası və ünvanlanan şəxs (adresat). Obyektı danışan seçir, lakin onun seçimi yalnız arzusundan asılı deyil. Bu, eyni zamanda subyektin dinləyənlə münasibətindən, nitq aktının ümumi şəraitindən, həmçinin dinləyənin həmin obyektə münasibətindən asılıdır [4, s.278]. Verilən bu açıqlamadan hiss olur ki, danışan və dinləyən arasında ünsiyyətin baş tutması və lazımi informasiyanın ötürülməsi prosesi ilk baxışda sadə görünsə də çox mürəkkəb faktorlardan asılıdır. Onları konkret olaraq belə qruplaşdırmaq olar: a) danışan və dinləyən arasında mövcud olan əlaqə; b) danışan və obyekt arasında mövcud olan əlaqə; c) dinləyənlə obyekt arasında mövcud olan əlaqə.

Burada obyekt sözü geniş mənada işlənir. Obyekt kimi sadəcə olaraq hər hansı bir əşya, konsept, hadisə mikro və makro situasiya çıxış edə bilər. Obyekt hər hansı bir ünsiyyət prosesinin mərkəzində durur. Məhz buna görə də ünsiyyətin baş tutması üçün həm danışanın, həm də dinləyənin haqqında gedən obyekt haqqında informasiyaları mühüm rol oynayır. İrəlində görəcəyimiz kimi, danışan və dinləyənin obyekt haqqında məlumatları ya fon biliklərinə, yaxud dil kontekstinə əsaslanır. Məsələn, götürək belə bir situasiyanı. Danışan aşağıdakı ekzistensial cümləni işlədir.

There are books on the table. - Stolun üstündə kitab var.

Bu ekzistensial cümlənin işlənməsi iki situasiyanın nəticəsi ola bilər. Birincisi, həmin cümlə bu sualın cavabı kimi işləyə bilər: What is there on the table? - Stolun üstündə nə var? İkincisi, ana ilə qızı arasında gedən söhbətin nəticəsi olaraq həmin cümlə işlənir. Ana qızına yuyulmuş boşqabları stolun üstünə qoymağı deyir. Qız isə cavab olaraq stolun üstünün boş olmaması fikrini söyləyir. Hər iki halda ekzistensial cümlənin işlənməsi danışan və dinləyənin münasibətləri əsasında formalaşır. Nominasiyanın paradiqmatik tipləri. Eyni obyektı adlandırma bilən nominasiyalar paradiqmatik cərgə əmələ gətirir. Onlar mövcud olan siqnikativ və denotativ əlaqələr zəmnində formalaşır. Siqnikativ səviyyəsində nominasiyalar məvhumlar arasında mövcud olan məntiqi əlaqələr zəmnində birləşir. Denotativ səviyyədə nominasiyalar eyni bir obyektin real nitq situasiyasında müxtəlif adlarla verilməsi sayəsində formalaşır. Belə adlandırmada nominasiyalar ümumi mənə ətrafında birləşir. Məsələn, götürək yaşlı qadın birləşməsinin işləndiyi cümlələri.

1. Yaşlı qadın müəllimdir.

2. Bu müəllim bizim qonşudur.

3. Ucaboy qadın hər gün idman edir.

Birinci cümlədə qadının yaşından, ikinci cümlədə məşğuliyyətindən, üçüncü cümlədə isə onun xarici əlamətindən danışılır.

Eyni denotativ müxtəlif aspektlərdən xarakterizə olunur.

Nominasiyanın sintaqmatik tipləri. Konkret nitq aktında nominasiyaların seçilməsi yalnız paradiqmatik faktorlardan asılı deyil, onlar eyni zamanda adlandırmanın qarşılıqlı əlaqəsindən də asılıdır. Bu baxımdan nominasiyaları iki qrupa ayırmaq olar: a) nominasiyanın müstəqil forması (автономная номинация); b) qeyri-müstəqil nominasiya (неавтономная номинация).

Nominasiyanın müstəqil forması söyləmədə digər nominasiyalardan asılı deyil. Əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, ilkin nominasiya dinləyən üçün aydın olsun, ona görə ki, ilkin nominasiya kontekstə əsaslanmır. Burada əsasən danışan şəxs və əşya haqqında verdiyi məlumat sayəsində dinləyəni həmin situasiyaya istiqamətləndirməyə çalışır. Danışan, bir adam var idi, bir dəfə, keçmiş zamanlarda, haradasa və s. bu kimi başlanğıc sözlərdən istifadə edir. Məsələn, Keçmiş zamanlarda həmin vilayətdə Muxtar adlı qəddar bir hökmdar var idi. Bir dəfə dostum İlqar mənə qorxulu bir yuxu danışdı. Təbii ki, bu qəbildən olan cümlələrin məlumatları müəyyən qədər dinləyən üçün aydın olmadığı üçün onlar sonrakı cümlələr vasitəsilə açıqlanır.

Nominasiyanın qeyri-müstəqil forması. Təkrar nominasiya, adından görüldüyü kimi, məndə əvvəlki adlandırmanın müxtəlif variantları şəklində təzahür edir. Təkrar nominasiya müxtəlif formalarda baş verir. Məsələn,

1. Üçüncü nari parçalayanda içindən gözəl bir qız çıxır. Çıxan kimi böyüyüb on beş yaşında bir nəzənin sənəm olur (Azərbaycan nağılları, 107).

2. Bu halda şahzadəyə xəbər verirlər ki, bir at da filan qarıda var. Adam göndərir ki, getsin onu da gətirsin (Azərbaycan nağılları, 109).

3. Qutunun içində bir cüt gözəl uşaq var. Dəyirmançının övladı olmaz imiş. Sevinə-sevinə bunları evinə götürüb arvadına verir (Azərbaycan nağılları, 166).

Birinci mətndə qız sözü sənəm sözü ilə, ikincidə at sözü onu ilə, üçüncüdə isə bir cüt uşaq bunları ilə əvəz olunmuşdur. Təkrar nominasiyanın işlənməsi rabitəli nitq üçün çox səciyyəvidir.

Yuxarıda qeyd edilənləri sadalamaqla əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, nominasiyanın müxtəlif növləri bütövlükdə sintaksisin bir bölməsi kimi müxtəlif nitq situasiyalarının ifadə olunmasında mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir. Nominativ yanaşmada lingvistik faktorlarla bərabər ekstralingvistik faktorlar da mühüm rol oynayır. Məhz bunun nəticəsidir ki, son dövrlərdə aparılan tədqiqatlarda pragmatik-koqnitiv yanaşmaya daha çox üstünlük verilir. Beləliklə, dilin nominativ aspekti sanki struktur aspektə qarşı qoyulur. Beləliklə, sözlərin referentini məfhum yox, lakin real nitq situasiyasında baş verən hərəkətlərin qarşılıqlı əlaqəsi təşkil edir.

Nominasiya hadisəsi bilavasitə sintaktik semantikanın daha dərindən öyrənilməsinə xidmət edir. Sintaktik semantikanın kateqoriyaları təfəkkür kateqoriyaları kimi universal xarakter daşıyır. Sintaktik semantika bütöv cümlə və mətni təşkil edən qrammatik forma və mənanı öyrənən bir sahədir. Başqa sözlə desək sintaktik semantika bütöv cümlənin və yaxud mətnin mənasını (смысл) quruluşunu öyrənir. Eyni zamanda sintaktik semantika dünya haqqında biliklərin insan şüurunda necə formalaşması hallarını da göstərir [10, s.43].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində də cümlənin semantik strukturunun təhlilinə dair tədqiqat aparılmışdır. Bu baxımdan T.M.Hacıyevin "Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi" adlı doktorluq dissertasiyası müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. O, göstərir ki, hər məzmun özünə müvafiq struktur tələb edir və bu məzmun çalar fərqi ilə başqa strukturda verilə bilər. Ona görə də hər bir məzmunun müvafiq strukturunu olur ki, bu strukturun formalaşması fonetik, leksik və qrammatik vasitələrin birgə iştirakı ilə olur. Bu zaman konstruksiyanın semantik strukturunu öyrənilir; deməli, semantik strukturun öyrənilməsində məzmunun quruluşu yönəlmə var [1, s.11].

Ekzistensial cümlələrin formalaşması və onların mətnyaratma imkanları da bilavasitə məzmunun formaya tərəf istiqamətlənir.

Sintaktik semantikadan danışarkən istər-istəməz maddi varlıq, hadisələr və onların arasında mövcud olan əlaqələrin ifadə olunmasında daha mürəkkəb dil vahidlərindən istifadə edilir. Beləliklə, biz cümlədən həm ifadə etdiyi məna baxımından, həm də quruluşuna görə daha mürəkkəb olan mətn səviyyəsi ilə rastlaşırıq. Təsədüfi deyil ki, son tədqiqatlarda danışmaq aktının üç faktordan ibarət olması fikri söylənilir: danışan, dinləyən və məlumat. Eyni zamanda danışmaq aktının yaranmasında kontekstin, kontaktın və kodun da mühüm rol oynaması qeyd edilir. L.M.Xanbutayevaya görə danışmaq aktı müəyyən məqsədlə yaranan və dil vasitəsilə praktik və mental fəaliyyəti həyata keçirən sözləmi ifadə edir [2, s.12]. Ümumiyyətlə, hal-hazırda danışmaq aktının mahiyyətinin hərtərəfli tədqiq edilməsi daha çox tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir [9]. Məqsəddən asılı olaraq danışmaq aktı cümlə və mətn-diskurs səviyyəsində ola bilər. Şübhəsiz, bizi öz tədqiqatımızda mətn səviyyəsində olan nominasiya maraqlandırır. Mətn səviyyəsində olan nominasiyalar digər nominasiyalardan əsaslı surətdə fərqlənir. Burada ayrı-ayrı hadisələrlə yanaşı, müxtəlif situasiyalar arasında baş verənlər də öz ifadəsini tapır. Mətnin nominasiyası bilavasitə mətn dilçiliyi ilə əlaqədardır, ona görə ki, bu və ya digər obyektin adlandırılması, onun başqa obyektlə (obyektlərlə) qarşılıqlı əlaqəsi geniş mətn səviyyəsində reallaşır. Bu münasibətlə informasiyanın bir cümlədən digər bir cümləyə ötürülməsi yollarının öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

V.Q.Qakın söylədiyi fikir müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. O, qeyd edir ki, nominallaşmanın bir semantik sahədən digərinə keçmə yollarının araşdırılması həm idrak prosesi, həm də koqnitiv dilçiliyin öyrənilməsinə geniş imkanlar yaradır [5, s.127]. Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək aşağıdakı qənaətə gəlmək olar:

Nominasiya həm dar, həm də geniş mənada başa düşülür. Dar mənada sözün nominativ mənası nəzərdə tutulur. Geniş mənada nominasiya sintaksisin bir sahəsi kimi müəyyən bir nitq situasiyasının dildə əks olunması yollarını öyrənir. Qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq nominasiyanın aşağıdakı növləri qeyd edilir: nominasiyanın ierarxiyası, funksiyası, obyekt, subyektin nominasiyası və ünvanlanan şəxs, nominasiyanın paradiqmatik, sintaqmatik tipləri. Nominasiyanın hansı formasının işlənməsi danışan və dinləyənin niyyətindən, həmçinin onların fon biliklərindən asılıdır. Bütövlükdə mövcudluq bildirən cümlələr bu və ya digər şəkildə nominallaşmanın həyata keçirilməsində əsas vasitələrdən biri kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

Hacıyev T.M. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlələrin struktur semantikasi. Filologiya ...dokt. diss. avtoref.. Bakı, 2003.

Xanbutayeva L.M. Danışmaq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri. Bakı: Elm və təhsil, 2018.

Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва, 1955.

Гак В.Г. К типологии лингвистических номинаций. В кн.: Языковая номинация (Общие вопросы). Москва: Наука, 1977.

Гак В.Г. Пространство вне пространства. В кн.: Логический анализ языка: Языки пространств. Москва, 2000.

Гальперин И.Р. Языковое сознание и некоторые вопросы взаимоотношения языка и мышления // Вопросы философии. М.: Правда, 1977, №4.

Звегинцев В.А. Проблема взаимоотношения языка и мышления и НТР // Вопросы философии. Москва: Правда, 1977, №4.

Колшанский Г.В. Лингво-гносеологические основы языковой номинации. В кн.: Языковая Номинация (общие вопросы). Москва: Наука, 1977.

Кудрявцева Н.Б. Теория речевых актов как результат интеграции гуманитарных исследований // Вестник МГЛУ, вып. 533. Языкознание. Грамматические исследования. Москва: Рема, ИПК МГЛУ, 2009.

Москальская О.И. Вопросы синтаксической семантики // Вопросы языкознания, 1977, №2.

Уфимцева А.А. Лингвистическая сущность и аспекты номинации. В кн.: Языковая номинация (Общие вопросы). Москва: Наука, 1977.

Açar sözlər: adlandırma, əlaqə, danışan, bilik, vahid

Key words: nomination, relation, speaker, knowledge, unit

Ключевые слова: номинация, отношение, говорящий, знание, единица

SUMMARY

Nomination and the formation of the text

Nomination is the field of syntax investigating ways of expressing different events. The investigation of outward form of nomination of objects is of great importance for learning existential sentences deeply. The main components of act nomination are: naming subject, naming, named object, listener (and the condition of communication). Act of nomination has four aspects: a) subject (about what is spoken); b) stylistic (under what conditions the information takes place); c) mental; d) information. Nomination consists of four called aspects. The relations between speaker and listener are of great importance in act of nomination. Their knowledge about the surrounding world is also necessary. Proceeding from this point of view existential sentences occupy a special place among other types of sentences. They are often used in autonomous and non-autonomous nominations, which are mainly used in forming anaphorical relations. On the whole nomination is one of the main ways of forming the text.

Номинация и формирование текста

РЕЗЮМЕ

Под номинацией понимается раздел синтаксиса, изучающий способы обозначения разных событий. Исследование внешней формы номинации предмета имеет большое значение для глубокого проникновения в суть экзистенциальных предложений. Основными компонентами акта номинации являются: именуемый субъект, именование, именуемый объект, слушающий (и условия общения). Акт номинации имеет четыре аспекта: а) тематический аспект (о чём речь идет); б) стилистический аспект (в каких условиях происходит обмен информацией); в) психологический аспект; г) информативный аспект. Номинация объединяет в себе все названные аспекты. В акте номинации важную роль играют отношения говорящего и слушающего, а также их знание об окружающем мире. С этой точки зрения экзистенциальные предложения занимают особое место среди других типов предложений. Они часто используются в автономных и неавтономных номинациях, которые являются основными единицами в формировании анафорических отношений. В целом, номинация является одним из основных способов формирования текста.

Rəyüci: f.e.d., prof. A.Y.Məmmədov

İbayev Nemət Alish oğlu²⁰

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

Milli Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının, ədəbi tənqidinin, türkologiyanın formalaşmasında, milli dilçilik elminin təşəkkülündə, ədəbi-nəzəri fikrimizin elmi əsaslarla hazırlanmasında Bəkir Çobanzadənin müstəsna xidmətləri var. Qeyri adi istedadı, öz üzərində işləməsi və elmdə prinsipiallığı sayəsində çoxlarının qibtə edəcəyi elmi mövqə qazanmışdır.

Kırım vilayətinin Simveropol qəzasının Qarasubazar şəhərində anadan olan Bəkir Çobanzadə 1908-ci ildə Kırımdakı Dini Xeyriyyə Cəmiyyəti tərəfindən Türkiyəyə göndərilmiş, İstanbul Universitetində üçillik kurs bitirmişdir. Daha sonra Budapeşt Universitetinin tarix-filologiya fakültəsində təhsil almışdır. 1920-ci ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə edərək Kırma gəlmişdir. 1922-ci ildən Kırım Universitetində professor kimi fəaliyyətə başlamışdır. Azərbaycanda əlifba islahatları başlayanda o, rəsmi olaraq Bakıya dəvət olunmuş və 1927-ci ildə SSRİ MİK-nin qərarı ilə yaradılan Əlifba Komitəsinə sədr təyin olunmuşdur.

Hər şeydən əvvəl, dilçi-türkoqolq olan Bəkir Çobanzadə təkcə türk yox, dünya dilçilik elminin inkişafına təsir göstərən istedadlı bir ədəbi şəxsiyyət kimi parlanmışdır. Alman, macar, fransız, ərəb, fars, rus və bütün türk dillərini mükəmməl bildiyinə görə hər hansı bir dilçilik məsələsinin tədqiqatında müqayisəli dilçiliyin nailiyyətlərinə arxalanır, geniş müqayisələr, paralellər aparırdı. Qısa müddətli ömür yolunda 300-dən çox kitab və məqalələr yazmışdır. Xüsusən "Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl" (1924), "Türk dili sərfələrinin ümumi qüsurları" (1924), "Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu. I hissə" (1926), "Qumik dili və ədəbiyyatı tədqiqləri" (1926), "Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu" (1926), "Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu II hissə" (1927), "Türk-tatar dialektologiyası" (1927), "Türk ədəbiyyatı (əski türk ədəbiyyatının xülasələri)" (1929), "Türk ədəbiyyatı (xalq ədəbiyyatı xülasələri)" (1929), "Türk dili (birinci kurs)" (1929), "Kırım-tatar ədəbiyyatında qurultayçılıq və millətçilik" (1929), "Azərbaycan ədəbiyyatının yeni dövrü" (1930), "Türk qrammeri" (1930), "Kitabi-Dədə Qorqud"un ədəbi-lingvistik təhlili", "Xətainin dili və ədəbi yaradıcılığı" və sair əsərlərini yazmışdır.

Bu əsərlərin əksəriyyəti I Türkoqolji qurultayı ərəfəsi və ondan bir neçə il sonra meydana çıxmışdır. Qurultayda o məzmunlu çıxış etmiş, onun təşkilində mühüm işlər görmüş, fəaliyyəti dövründə türk-tatar dillərinin elmi əsaslarının, üslubiyyatının, fonetika və sintaksisinin hazırlanmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Dillərin əmələ gəlməsi ilə bağlı maraqlı fikir və mülahizələr irəli sürən Bəkir Çobanzadə "təbiət nəzəriyyəsi", "əmək nəzəriyyəsi", "səs təqlidi nəzəriyyəsi", "nidalar nəzəriyyəsi", "emosional nəzəriyyə" və başqa konseptual nəzəriyyələrə əsaslanmış, eyni zamanda özü bu barədə müstəqil dilçilik nəzəriyyəsi yaratmışdır. "Dilə ictimai hadisə kimi baxan alim bir çoxlarından fərqli olaraq, dilin əmələ gəlməsi ilə onun mənşəyi məsələsini eyniləşdirmir, onların arasına bərabərlik işarəsi qoymurdu. Bəkir Çobanzadə dilin mənşəyi dedikdə ayrı-ayrı dillərin necə və nə zaman yaranması, dilin əmələ gəlməsi dedikdə isə, ümumiyyətlə, insan cəmiyyətində dilin əmələ gəlməsini nəzərdə tuturdu". (1,73)

Həyatının müəyyən hissəsini Azərbaycanda keçirdiyi 20-30-cu illərdə Bəkir Çobanzadə Azərbaycan dilinin yeni elmi əsaslarla işlənilməsində, milli dilin imla, orfoqrafiya qaydaları haqqında monoqrafiya və məqalələr işləyib. Ayrı-ayrı türkdilli xalqların dilçilik problemlərindən bəhs edəndə də ümumtürk ortaqlarından çıxış edir, məsələyə geniş kontekstdən yanaşdığına görə obyektiv nəticələrə gəlirdi.

Bəkir Çobanzadə Avropa və rus alimlərindən Fridrix Şleyxerin, Frans Boppun, Jukov Qrimin, L.Radlovun, A.N.Samaylovskinin dilçilik görüşləri ilə yaxından tanış olmuşdu. Dilçiliyin fundamental qanunlarını mükəmməl mənimsəməsi sayəsində türkologiyanın yaranması, təşəkkülü və sonrakı inkişaf mərhələləri ilə bağlı maraqlı konsepsiya yarada bilmişdi. Belə ki, alim Şərqdə türkologiyanın yaranmasının islamaqədərki sivilizasiya ilə bağlı olduğunu düzgün mövqedən izah edə bilmiş, tarixi-müqayisəli dilçilik metoduna yeniliklər gətirmişdir.

"Evdə pedaqoji texnikumu" türk ədəbiyyatı dərslində "Sənət surətlər vasitəsi ilə həyatı görmək və anlamaqdır!". O Berksençi Uoqovskinin ədəbiyyat nəzəriyyəsinə əsaslanırdı. Çobanzadə deyirdi ki, sənət duyğuların surətlər vasitəsi ilə bir sistem altına alınmışdır. Bu nəzəriyyə də rus ədəbiyyatşünası Pereverzevin sənət görüşlərindən irəli gəlirdi ki, sonralar sosialist realizmi estetikası tərəfindən antimarksist nəzəriyyə kimi dəyərləndirildi. (2)

Bəkir Çobanzadənin "Türk qrammeri" (F.Ağazadə ilə birlikdə) əsəri Azəri ləhcəsinin xüsusiyyətlərini göstərməyə çalışan və bunlar üzərində ətraflı danışan birinci əsərdir. Azərbaycan və türk dili müəllimləri üçün nəzərdə tutulub. Məqsəd məktəblərdə türkdilli imla və dilinin düzgün metodlar əsasında həyata keçirilməsinə xidmət göstərməkdir. "Səslər uyuşması" bəhsində türkoqolji nöqtəyi-nəzərdən böyük əhəmiyyət daşıyan səslərin uyuşması məsələsindən bəhs edərək, bu hadisənin səbəbini dilimizin iltisacı bir dil olmasında görürdü.

Həmin problem 30-cu illərə qədər türkologiyada qaranlıq qalan mühüm bir məsələ idi. O səslər uyuşmasının müəyyən bir məqsədə xidmət etdiyini bildirirdi ki, uyuşma və ya indiyə qədər təbii edildiyi kimi ahəng hadisəsi hecaları bir-birinə iltisacı olmamaları dolaylı zərif surətdə bağlanmaq məqsədinə xidmət edirdi. Səslər uyuşması hadisəsini izah edərkən müəllif damağarxası (qalın – a, r, k, y) və domaqönü (incə - e, ə, i, u) saitlər üçün 8 dusturdan ibarət bir dil qanunu hazırlamışdı.

30-cu illərdə imla konfransları keçirilirdi və bu konfranslarda Bəkir Çobanzadə fəal iştirak edir, maraqlı məruzələr hazırlayırdı, imla qaydaları haqqında konkret təkliflərlə çıxış edirdi. 1924-cü illərdə Azərnişr Bəkir Çobanzadənin "Türk-Tatar lisanıyyatına mədxəl" əsərini çapdan buraxıb. O dövrdə rus dilçiliyində də milli dilin əcnəbi sözlərlə yerli-yersiz doldurulmasına qarşı çıxanlar az deyildi. Marksist dilçilik bunu sonralar "şişkonçuluq" kimi qələmə verdi. Eyni problem Bəkir Çobanzadənin əsərində də qaldırılırdı. O yazırdı: "Bu xüsusda əskimiz lüğətləri hansı "divan lüğət iltürk "ibni məhinə lüğəti", "kutatku bilik", "qıtab də də kuqkud", "Məhəmməd Bakir" və "Əlişir Nəvai" əsərlərinin mütaliəsi, pək böyük sərmayə verə bilir. Hər nə kadar bu növ sözlər əskilmiş sayılsa da, onların təşəqqubati, əsil və məcazi mənaları həmin türk-tatar lisanlarına tamamilə uzaq və bu dillərdə konuşanların lisanları vicdanına tədaisinə büsbütün yabançı deyildir" (3,25).

Bu əsərində Bəkir Çobanzadə türk-tatar dillərinin lüğətinin hazırlanmasını vacib hesab edirdi. O, əcnəbi sözlərdən təmizlənen ümumi ədəbi türk-tatar dili meydana gəlməsini istəyirdi: "Burada söz osmanlı türklərinindir. Onların ədəbiyyatı daha geniş,

²⁰Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrası. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru nemetibayev@gmail.com

münəvvərləri daha çox və mətbuatları daha müntəzəm olduğundan atacaqları hər hansı bir addım. Rusiya türkləri arasında başlamış əlifba cərəyanlarının hansının qalib gələcəyini qəti surətdə təyin edə biləcəkdir”.

Bəkir Çobanzadə türk dili, imlası, lüğət tərkibi haqqında fikirləri marksist dilçilikdə “metoforik konsepsiyası” hesab olunurdu: “Çobanzadənin metafizik konsepsiyasına görə dillərin yalnız bir məna ifadə edən bir keyfiyyət daşıyan faktlarını müqayisə etmək olarmış. O, özünün türk-tatar lisanıyyatına mədxəl, türkdilli tədris üsulu və qrammer kitablarına başdan-baş bu əsas ilə düşmüşdür. Bu formalist metodun marksist-dinamik metodla heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu metod Uşakovların metafizik-formalist metodundan başqa bir şey deyildir” (5).

B.Çobanzadənin dilçilik görüşlərinə görə, bir çox dillər əvvəllər bir yerdə yaşayan insanların ayrılması ilə əmələ gəlmişdir. Bu nəzəriyyə “ana dillərin” olmasını sübut edən bir nəzəriyyə idi. Bildirilirdi ki, ayrı-ayrı dillər vahid bir ana dilindən meydana gəlmiş. Hər bir dilin uğurlu bir dövrü olmuşdur. O qeyd edirdi ki, azəri ləhcəsi türk-tatar dilinin bir parçası, bir ləhcəsidir. Bəkir Çobanzadə dünya dilçilik təcrübəsinə əsaslanaraq ayrı-ayrı dillərin morfoloji və genoloji təsnifatını aparır, hər bir dilin xarakterik cəhətlərini, tipoloji təsnifatını verirdi. O, morfoloji xüsusiyyətlərinə görə dilləri aşağıdakı kimi təsnif edirdi:

Dərin, yaxud hecalı lisanlar;

Tərkibi lisanlar;

Minsərif dillər;

İltisəqi (yapışdırma) lisanlar.

Belə ki, Bəkir Çobanzadə birinci qrupa şəkilsiz dilləri, ikinci qrupa müəyyən sözlərin vahid tərkib əmələ gətirərək işlənən dilləri, üçüncü qrupa köklərin dəyişməsi ilə yaranan dilləri, dördüncü qrupa şəkilsizlərin iştirakı ilə yaranan dilləri aid edirdi. Bəkir Çobanzadə eyni zamanda dillərin genoloji təsnifatını aparır, onların yaranması, formalaşması haqqında bu gün də əhəmiyyətini saxlayan elmi nəticələr

əldə edirdi. Professor 30-cu illərdə N.Y.Marrın qohum dillərin bir-birindən əmələ gəlməsi ilə bağlı nəzəriyyəsinə qarşı çıxır, marksist estetikənin dilçilik konsepsiyalarını rədd edirdi ki, bu da onun repressiya ilə üz-üzə qalmasında az rol oynamadı.

Dilin yaranması, təşəkkülü sahəsində professorun özünəməxsus fikir və mülahizələri vardı. Belə qənaətə gəlirdi ki, türk-tatar dilləri xalq danışığı dilindən bəhrələnməli, imkan daxilində fars və ərəb dillərinin söz və ifadələrdən imtina etməlidir. Bu nöqtəyi-nəzərdən xalq danışığı dilinin imkanlarını açıb göstərir, fars və ərəb dillərindəki izafət tərkiblərinin Azərbaycan dilini ağırlaşdırdığını bildirdi: “O, xalqın qəbul etmədiyi, pasport verib dilin lüğət fonduna salmadığı sözlərin ədəbi dildə qalmasını da məqbul hesab etmirdi.

Bəkir Çobanzadə elmi-ədəbi fəaliyyəti dövründə 150 elmi tədqiqat əsəri yazıb ki, bunun təxminən yüzü Azərbaycan dilindədir. Bu əsərlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilçiliyinin leksik, qrammatik, fonetik tərkibi ilə bağlıdır, dilçilik sahəsində xeyli sayda mütəxəssislər yetişdirib. O müxtəlif əsərlərində çoxəsrlik tarixi olan yazılı sənət abidələri arasında ədəbi paralellər aparır, təfəkkür nöqtəyi-nəzərindən türk dastanşünaslığının tipoloji xüsusiyyətlərini üzə çıxarırdı. Firdovsinin “Şahnamə”si ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” arasında maraqlı, orijinal müqayisələr aparması fikrimizi bir daha təsdiq edir. Bu müqayisələrdə türk və fars etnik-mədəni ənənələrinin özünəməxsusluğu aşkar olunurdu. Problemə daha köklü yanaşan Bəkir Çobanzadə “Şahnamə”nin hardan gəldiyi, Antik Yunan ədəbiyyatındakı süjetlər haqqında tutarlı dəlil-sübutlar ortaya qoyur, “İliada”, “Odisey”dəki oxşar süjetləri, tipoloji keyfiyyətləri konkret faktlara əsasən müəyyənləşdirirdi. O, eyni zamanda “Hamlet”, “Don Kixot”, “Faust” kimi əsərləri də qədim yunan ədəbiyyatındakı “İliada” və “Odisey” əsərləri ilə müqayisə edərək belə qərara gəlirdi ki, ümumbəşəri ideyalar və dəyərlər Şərqdə və Qərbdə zaman-zaman bir-birinə ötürülür, oxşar süjetlər və hadisələr təkrar olunur. Lakin düşüncə, milli dil bu əsərlərin ümumi dəyərini artırır.

Bəkir Çobanzadə istər dilçilik, istərsə də ədəbiyyatşünaslıq görüşlərində ümumtürk ortaq mənəvi dəyərlərinə əsaslanır, çoxşaxəli fəaliyyətində milli məfkurənin formalaşmasına təsir göstərirdi. Eyni zamanda uzun müddət davam edən dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq məktəbi yaratmış, ictimai-ədəbi fikrin inkişafına öz töhfələrini vermişdir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə Bəkir Çobanzadənin Azərbaycan dilinin fonetik, leksik və sintaksis quruluşu, əlifba islahatları, yeni imla qaydaları haqqında bəzi fikirləri ilk dəfə tədqiq olunur, onun ümumtürk ortaq mənəvi dəyərlərlə bağlı elmi konsepsiyası müasir dilçilik meyarları ilə öyrənilir.

Nəzəri-praktik əhəmiyyəti: Məqalə dilşünaslığın aktual problemlərinin araşdırılması baxımından nəzəri əhəmiyyətə malikdir, ali məktəb tələbələri, magistrələr, dilçiliyin problemlərini tədqiqat predmeti kimi seçən mütəxəssislər üçün praktik əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Qasımlı C. Bəkir Çobanzadə. Bakı, ARDTX-nin H.Əliyev adına Akademiyasının Nəşriyyat-poliqrafiya məkanı, 2018
2. H.Mehdi. Professor Çobanzadə. Marksist və proletar ədəbiyyatı. “Kommunist” qəzeti, 28 yanvar, 1931-ci il
3. Çobanzadə B. Türk-tatar Lisanıyyatına mədxəl. Bakı, Azərnəşr, 1925
4. Kırımlı İ. Maskalı pantürkizm məfkurəsini qəti olaraq dəf edəlim. “Kommunist” qəzeti, 6 aprel, 1931
5. Əsgərov H. Marksist lisanıyyat uğrunda mübarizə. Kommunist qəzeti, 13 may, 1931
6. Fikrin karvanı. Bakı. Yazıcı, 1984

Açar sözlər: Bəkir Çobanzadə, türkologiya, fonetik, leksik, sintaktik

Key words: Bakir Chobanzadeh, turkology, phonetics, lexical composition, syntax

Ключевые слова: Бекир Чобанзаде, тюркологии, фонетики, лексическом составе языка, синтаксической

Summary

Bakir Chobanzadeh's linguistics opinions

Bakir Chobanzadeh has a special place among the outstanding figures of turkology and our literary criticism at the beginning of the XX century.

Bakir Chobanzadeh who said that all – Turkish social and cultural environment having common values, he carried out systematic research about dictation rules, phonetics, lexical composition of the language, syntax structure of sentences in all – Turkish language and as well as Azerbaijan. His linguistics opinions have been investigated in the article.

Резюме

Языковедческие взгляды Бекира Чобанзаде

Бекир Чобанзаде имеет особое место в ряду видных персон нашего литературоведения, тюркологии в начале XX века. Бекир Чобанзаде, который заявлял об общих ценностях общетюркской культурной среды, провел системные исследовательские работы о правилах правописания, фонетики, лексическом составе языка, синтаксической структуре предложений в азербайджанском, а также в общетюркском языковедении. В статье исследуются его языковедческие взгляды.

Rəyçi: professor Aslan Bayramov

Firəngiz Əsgər qızı Rüstəmovaya²¹

YAS MƏRASİMİ İLƏ BAĞLI BƏZİ SÖZLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə Azərbaycan mərasim folkloruna dair bəzi sözlərin və terminlərin etimoloji təhlilinə cəhd edilmişdir. Müəllif xüsusilə yas mərasimində işlək olan terminlərə müraciət edir, kur, gör, gedər-gəlməz kimi anlayışları açmağa çalışır. Fikrini əsaslandırmaq üçün yalnız qədim türk deyil, həm də qədim Şərqi Akkad, Şumer kimi sivilizasiyalarının mənbələrinə müraciət edir. Məqalədə həmçinin mərsiyə sözünün mənşəyinə də aydınlıq gətirilir.

Kur-gedər-gəlməz, gor dünyası. Kur - Şumer dilində dağ, dağlıq ölkə və yeraltı dünyanın adıdır. Bəzən mənbələrdə "Ki-qal" olaraq da yazılır ki, mənası "möhtəşəm torpaq, yer" deməkdir. İriqal, Aralı sözünün isə mənasının aydın olmadığı yazılır (1, 569). Akkad paralelliklərində həmin ərazi "ertsetu" kimi yazılır və mənası "geriyə qayıdış mümkün olmayan" ölkə deməkdir (2, 672).

Çox vaxt Şumer dilində olan sözlərin mənası düzgün izah edilmir. Çünki, həmin sözləri mütləq turkdilli xalqlarda axtarmaq lazımdır. "Geri qayıdış, mümkün olmayan" yerin adının Azərbaycan dilində izahı çox asandır. Məsələn: "Kur"- Gor dünyası deməkdir. Çünki, Gor dünyası ölənlərin getdiyi aləmdir və bu gün də biz o dünyanı "gedər-gəlməz" adlandırırıq. Ki-qal; şumerlərdə "Ki" torpaq, yer tanrıçası-ilahəsi olduğu üçün elə "yer", "qal" isə geri dönməsi mümkün olmadığına görə elə qalmaq deməkdir. Aralı və İriqal sözləri də həmin mənanı verir. Aralı/Aralı/ Çox Uzaq...Gəmi ilə yeraltı dünyaya, yerin əsasında yerləşən Aralıya aparılan Dumuzini axtaran İnanna yeraltı dünyaya enir...Həm də şumerlərdə Bad Tibira və Uruk şəhərləri arasında "Aralı" adlanan bir çöl var idi. Hansı ki, Dumuzi həmin yerdə qoyunlarını otarardı. Eyni zamanda, "Aralı" ifadəsi yeraltı dünyanın epiteti idi. Yerin "əsasında" yerləşən Aralıya səyahət etmək üçün xəstəliyin mavi daşlarla endiyi, Yaradıcı Anu əlində gümüşü, parlaq çəkilə dayandığı yerə, Uzaq dənizlərdə 100 "beru" üzmək lazımdır (Beru burada dəniz səyahəti zamanı işlədilən ölçü vahididir və bir beru iki saatlıq məsafəyə bərabərdir) (3, 63). İriqal isə yenə də "aralı" kimi, Aralı və çox uzaq, geri dönüşü mümkün olmayan, "ertsetu, әртәтү" isə "çətin" Er/yer, tsetu/chetu isə çətin deməkdir. Er, ir, yer, jer müxtəlif türk xalqlarının dillərində "yer" mənasında işlədilən ifadədir, dəniz sahilində olan və ya hər hansı bir torpaq əraziyə isə "kara" deyilir. Beləliklə, KUR, ARALI və ERSETU adlarının mənası aydın olur və Azərbaycan dilində tam dəqiqliklə anlaşılır. İriqal- geri dönməsi mümkün olmayan qalınan İr/Er/YER deməkdir!

P.S. Şumer mifologiyasında adı çəkilən Aral çölü və Aral yeraltı dünyanın adı bu gün Aral gölünü, Aral dənizini, Uyğur Muxtar Əyalətindəki Aral şəhərini, Qazaxstandakı Aralsk şəhərini, Gürcüstanda Məshəti türklərinin yaşamış olduğu Aralı qəsəbəsini xatırladır. (Şəkildə: Tanrıların müqəddəs qayığının/bərəsinin təsviri verilib. Barka isə rus d.)

Mərsiyə sözünün mənası. Mərsiyə sözünün mənşəyi və nə üçün İslam dinində simli və nəfəsli alətlərdə musiqi ifa etmək haramdır? Mərsiyə sözünün mənası haqqında Azərbaycan və Türk vikipedik mənbələrində verilən məlumatlara görə dünyasını dəyişmiş insanların yaxşı xüsusiyyətlərini, cəmərdliyini, ölümündən duyulan acını vəsf edərək yazılan qəmli şeir növüdür.

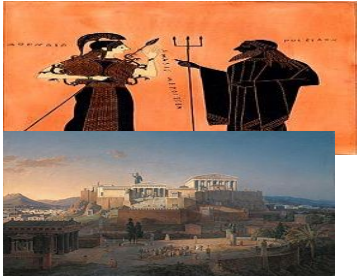
Mərsiyə sözü - Ərəb dilində olan marsiyya sözündən götürülüb: Arapça rs□w kökündən gələn mars□iyya مرتبة "ağıt" sözcüğündən alınıdır (4). Mərsiyə söyləyənin isə mərsiyəxan deyilir, həm də mərsiyənin əsasən peyğəmbər nəslində olan və faciəli şəkildə öldürülmüş imam övladları, Əhli-beyt, Kərbəla hadisələri ilə bağlı olaraq, daha çox yazılması haqqında məlumatlar vardır. Bəs mərsiyə sözünə və mərsiyə xarakterli şeirlərə ən qədim, ən erkən hansı dövrdə rast gəlinir? Əfsanəyə görə e. 4000 il əvvəl tanrıça-ilahə Atina Böyük Menderes çayının qaynaqlandığı gölün sahilində bitən qamış üzərində dəliklər açaraq ilk Fleytanı hazırlayır. Öz icadı ilə qürur duyan Atina tanrıların ziyafətinə qatılaraq Fleytada musiqi ifa edir. Afrodita və Hera Atina Fleytada musiqi ifa edən zaman ovurdlarının şişməsinə, onun üzünün qəribə formaya düşməsinə gülürlər. Atina isə Fleytanı lənətləyərək atır və bundan sonra kim həmin alətdə musiqi ifa edərsə onun çox böyük bəlalara düşər olmasını diləyib qarğış etmişdir. Bu hadisədən xəbəri olmayan çoban Marsiya/Marsia/Marsias Fleytanı tapır və çox bacarıqla ifa edir. Tanrıça-ilahə tərəfindən hazırlanmış alətin gözəl səslərinə heyran qalır. Sorağı hər yana yayılan Marsiyanın ifası simli alət olan Liranın mahir ifaçısı Tanrı Apollona da gəlib çatır. Apollon isə Marsiyanın bu bacarığını qısqanır və onu yarışmaya dəvət edir. Yarışmanın isə şərtləri belə olur ki, kim qalib gəlsə uduzana istədiyi cəzanı verə bilər. Yarışma baş tutur və Boz dağın

²¹ Ezoterik - həkim. firengiz.rustamova@mail.ru

ətəklərində, Frigiya kralı Midasın başçılığı ilə 3 nəfərlik bir münisflər heyəti ilə xalqın qarşısında yarış keçirilir. Həm münisflər heyəti, həm də xalq Marsianın ifasını çox bəyənilir və kral Midas özünün iki balını ona verir. Yarışma heç-heçə bitir. Yarışmanın heç-heçə bitməsi ilə rızalaşmayan Apollon Lirasını tərs tutaraq ifa edir və Marsianın da Fleytanı tərsinə tutub musiqi ifa etməsini tələb edir. Tərs çevrilmiş Fleytadan səs çıxmır və Marsia məğlub sayılır. Özünü qalib hesab edən Apollon kral Midası yaxşı eşitməməkdə günahlandıraraq onu lənətləyib qulaqlarını uzunqulağa çevirir. Marsianı isə qayalıqda Zeytun ağacından asdıraraq dərisini soydurur, həm də müxtəlif işgəncələr verdirərək öldürür. Marsianın ölümünə üzülən xalq, muzalar (sənət pəriləri, ilahələri), bütün canlılar, hətta qayalar onu qəmli sözlərlə oxşayaraq o qədər ağlayırlar ki, göz yaşlarından Böyük Menderes çayının başladığı Suçuxan ərazisi, su qaynağı, həmin çaya tökülən Marsia bulağı, Çina çayı əmələ gəlir. Bu kiçik çaylardan isə Böyük Menderes çayı, nehri yaranır (5, 605).

Apollon isə sonralar öz hərəkətindən peşiman olur, Lirasını sındırır ataraq heç vaxt çalmır, Marsianı isə əbədi olaraq çağlayan bir bulaq halına gətirir (Bax: yeniasir. com.tr). Marsia əfsanəsindən simli və nəfəsli çalğı alətlərin lənətləndiyi aydın görünür. Bəs nə üçün mərsiyələr əsasən 12 imam övladları üçün (daha sonralar isə divan ədəbiyyatında yer alaraq müxtəlif şəxsiyyətlər üçün, məsələn Qanuni Sultan Süleyman haqqında) yazılmışdır. Nəzərə alsaq ki, səkkizinci imam, İmam Rzanın (ə) anası Nacima xanım olmuşdur. Oğlu dünyaya gəldikdən sonra isə ona Tahirə adı verilmişdi. Bəzi mənbələrin yazdığına görə o Fransanın Marsel şəhərindən, Yaquət əl-Həməvinin yazdığına görə isə Siciliya adasının Mursi şəhərindən olan əsirdir, ləqəbi isə Marsiadır. O zaman ehtimal etmək olar ki, həm qərib ölkədən əsir olaraq gətirilmiş olan, həm də İmam Rzaya qədər bütün imamların faciəli şəkildə öldürülməsini bilən müdrik və etiqadlı xanım Nacima qəmli sözlərlə Əhli-beyti oxşayıb ağlayarmış. Əgər belə deyildisə bəs nədən bu xanıma üçüncü bir ad, Marsia adı verilmişdir?!

Afina/Athena/Atina tanrıça-ilahə və Zeytun/Zeytin ağacı. Hələ də mənbələrdə adının etimologiyası aydın olmadığı yazılan, qələbə, müharibə strategiyası, müdriklik tanrıçası-ilahəsi Atinanın yaranması haqqında versiyalarla tanış olduqda bu adın məhz Türk dillərində anlaşıldığı ortaya çıxır. Afina adının mənasını açıqlamağa çalışsın Homer onun afinalı demək olduğunu vurğulayır. Nəzərə alsaq ki, Afina şəhərinin adı tanrıça-ilahə Atenanın/Atinanın şərafinə elə adlandırılıb, o zaman bu versiya özü-özünü inkar edir.

Atinanın doğumu. Atina Zeusun başından zirehli,

qalxanlı olaraq doğulmuş zəka, müdriklik, qələbə, müharibə strategiyası tanrıçasıdır-ilahəsidir. Zeusun xanımı Metis hamilə qalır. və əfsanəyə görə Metisin doğacağı uşağın oğlan olacağını ehtimal edən Zeus həmin uşağın onun hakimiyyətini devirəcəyindən qorxaraq xanımı Metisi udur. Bu hadisədən sonra həm müdriklik, ağıl tanrıçası-ilahəsi Metis daxildən gələcəkdə nələrlə olacağını, nə baş verəcəyini, ondan çıxış yollarını dəqiqliklə Baş tanrıya, yəni Zeusa bildirir. Atina Zeusun başından doğulur. Atina müdrikliyi anası Metisdən, gücü isə atası Zeusdan alır. Deməli, Atina hərfi mənada olaraq kəllə sümüyündən doğulmamışdı, Zeusun beyninin, aqlının, ruhunun məhsulu idi (1, 104). Bu gün Azərbaycan və digər xalqların Afina adlandırdığımız tanrıçaya-ilahəyə türklər Atina deyir. Atina adı daha düzgün olanıdır. Çünki, e.ə.XIV-XIII əsrlərə aid olan, Knossda tapılmış kriptinoy mənbələrində ixtiraların, musiqi alətlərinin yaradıcısı, sənətkarlığın, elmin, incəsənətin, şəhər və dövlətlərin himayədarı hesab edilən Atina/Atana (a-ta-na-po-ti-nija, yəni hakim, hökmdar Atana) adlanır. Atinanın yaranışı və ya doğuluşu ilə tanış olduqda aydın olur ki, onu ana doğmamış, atadan doğulmuşdur. Məlumdur ki, ata rolu olmadan doğulan tanrılar və peyğəmbərlər vardır. Amma ananın doğmadığı, yəni atadan, ata ruhundan doğulan tanrıça-ilahə yalnız Atinadır. Atinanın adında "ata" və "tin" kimi iki komponent vardır. "Ata" bildiyimiz ata sözüdür. İkinci komponent isə "tin/tun" sözüdür ki, bu söz təmiz türk sözü olub mənası "nəfəs", "ruh" deməkdir. Etruskların baş tanrısı da Tin adlanır. Bütün yaradılış dastanlarında və dini kitablarda isə insana ruhu Tanrı, Allah verdiyinə inanılır. Yəni Allah ruhu öz nəfəsi vasitəsilə yaratdığı insana üfürür. Tin qədim türklərdə insana sur və qutla birlikdə verilən ruhdur. Tin insanın ruhu, düşüncəsi, duyğularıdır. Kəskin ağrılardan şikayət edən xəstələr isə ağrının şiddətini bildirmək üçün "canım tıncıxır" deyir ki, bu söz də ağrıdan az qala tinin, ruhun bədəni tərək edəcəyini, bədəninə çıxacağını, nəfəs kəsici ağrıları bildirən bir ifadədir. Tin insanın ruhudur: Tin- Ruh- İnsan varlığının somutdışı və nesnel olmayan qismi. Soyut varlıq. Düşüncə və duyğusal qismi. Sabit qisminə Sür, hərəkətli qisminə də Süne adı verilir (6, 207). Və dünyasını dəyişən hər bir insan üçün qədim türklər "tin bitdi" deyirlərmiş. İndi isə "Tini uçmaq olsun" deyirik. Yəni ruhu azad olsun. Yaşlı nəslin nümayəndələri belə bir alqış da edir: "Surun yerisin"! Necə gözəl alqışdır, çünki qut və tin olmasa sur yeriməz. Atina adının mənası indi aydın oldu. Atanın ruhundan doğulmuş olan, ata ruhunun nəfəs, həyat verdiyi, atasının düşüncələrini öz hərəkətləri ilə reallaşdıran, onun fikirlərini həyata keçirən tanrıça-ilahədir. Bu gün qadınlar ata rolu olmadan, süni mayalanma yolu ilə dünyaya uşaqlar gətirir və qadınların ata rolu olmadan hansısa işıq selindən hamilə qalaraq belə süni mayalanma yolu ilə hamilə qalıb dünyaya uşaq gətirməsi məlumdur. Başqa sözlə əfsanələr gerçəkləşir. Zeytun ağacının yaranması isə Atina ilə əlaqəlidir. Amma Atina ilə əlaqəli olan və bir çox dillərdə tarixən elə zeytun/zeytin adlanan meyvənin adının etimologiyasını araşdırdıqda nədənsə türk və Azərbaycan mənbələrində ərəb sözü olduğu yazılır. Ərəb sözü olduğu yazılan zeytin adının mənası isə heç bir mənbədə nə demək olduğu, hansı mənanı ifadə etdiyi göstərilmişdir. Digər dillərdə "olivka, maslina, olea" adlandırılan zeytin onun yağlılıq xüsusiyyətini bildirən sözlərdir. Bu sözlər insan sağlamlığı və məişəti üçün çox faydalı olan uzun ömürlü zeytinin yaranmasını isə izah edə bilmir. Yəni yaranışın kökü həmin adlarda öz mənasını tapa bilmir. Bu söz də sırf türk sözü olduğu üçün mənası açılmamış qalır. Əvvəlcə zeytunun yaranma əfsanəsi ilə tanış olaq.

Zeytunun yaranması. On iki Olimp tanrısı (bu tanrıların on biri kişi, biri isə qadın idi, yəni Atina) bir araya gələrək, yeni qurulmaqda olan şəhərin hansı tanrı tərəfindən idarə olunacağı haqqında fikir yürüdürlər. Müxtəlif yarışmalardan sonra bir çox tanrılar seçimdən çıxarırlar və sona Atina ilə Poseydon (onu da qeyd edək ki, suların tanrısı olan Poseydonun adında türk dilində elə su demək olan üç komponent gizlidir: bu-su-don) qalır. Poseydon öz qabiliyyətini göstərmək üçün əlindəki üçbaşı əsasını və ya nizəsini yerə vurur və yerdən bir at çıxır. Poseydon deyir: “bu evcil bir atdır. Sizi istədiyiniz yerlərə aparar və təsərrüfatda yorulmadan işləyə bilər”. Atina isə əlindəki nizəni yerə vurur və torpaqdan bu gün zeytin adlandırdığımız ağac bitir. Atina deyir: “bu da yüz illərlə ömrü olan, insanlara hər zaman fayda verən zeytin ağacıdır. Zeytunu insanlar yeyə bilər, dadlı olması üçün yeməklərə qata bilər, yağını həm yeməklərdə həm də gecələr yandıraraq evlərini işıqlandırmaq üçün istifadə edə bilərlər, xarab olmasını istəmədikləri yeməklərə töküb onları saxlaya bilərlər”. Müdrik tanrıçanın-ilahənin insanlara verdiyi bu töhfənin qarşısında deməyə başqa söz tapmayan tanrılar, bu şəhər artıq sənə aiddir, adı da Atina olsun deyirlər, həm bu qələbə sülhün qələbəsi idi. At müharibənin, zeytin isə barışın rəmzidir! (7, 48). Zeytin adının mənası əfsanədən aydın olur. Zeytin- Zeusun tınından, ruhundan doğulmuş yaratdığı ağac deməkdir! Maraqlıdır ki, bu gün on iki tanrının yaşadığı Olimp/Alı/Ulu dağlardan biri də Antalyadır. Antalyanın antik şəhəri olan Sidenin baş tanrısı isə tanrıça-ilahə Atina olmuşdur. Onun adına basılan sikkələrin üzərində tanrıçanın-ilahənin və eyni zamanda, türklərdə günəş rəmzi olan nar meyvəsinin rəsmi həkk edilmişdir. Side sözü də qədim Anadolu dilində nar deməkdir. Bu gün də tanrının yaratdığı zeytin müqəddəs bir ağac hesab olunur. Qurani Kərimin Ənam surəsinin 141 və 99-cu ayələrində zeytin və narın, Rəhman surəsinin 68-ci ayəsində isə narın Allahın yaratdığı ən gözəl nemətlərdən biri olması haqqında yazılmışdır (8, 140).

ƏDƏBİYYAT

Токарев С. Мифы народов мира. Москва: Советская Энциклопедия, 1991, 673 с.

Мифологический словарь / Гл.ред. Е.М. Мелетинский - М.: Советская энциклопедия, 1990, 672 с.

Ситчин З. Двенадцатая планета. Москва: Издательство «Эксмо», 2007, 63 с.

<https://www.etimolojiturkce.com>

Herodot. Tarix. Bakı: Azərneşr, 1998, 329 s.

Karakurt D. Türk Söylence Sözlüğü. Türkiye, 2011, 207 s. //

<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/00/TurkSoylenceSozlugu.pdf>

Can Şefik. Klasik Yunan mitolojisi. İstanbul: Ötüken, 1994, 564 s.

Qurani-Kərim /ərəb dilindən tərcümə edən: Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədliyev (ön söz). Bakı: Qismət, 2006, 480 s.

Açar sözlər: folklor, yas mərasimi, mərsiyə, gedər-gəlməz, Afina ilahəsi

Ключевые слова: фольклор, погребальный обряд, причитание, богиня Афина

Keywords: folklore, funeral ceremony, lamentation, goddess Athena

Семантические особенности некоторых слов связанных с погребальным обрядом

Резюме

В статье рассматривается этимологический анализ некоторых слов и терминов, использованных в азербайджанском фольклоре. Автор пытается раскрыть термины, которые имеют особое отношение к погребальному обряду, такие понятия как могила, мерсийе-причитания и др. Для точной определенности, автор ссылается не только на древнетюркские, но и на источники связанные с такими древними цивилизациями, как Аккад, Шумер и т.д. В статье также уточняется происхождение слова мерсийе-причитание.

Semantic features of some words connected with a funeral ceremony

Summary

In article the etymological analysis of some words and terms used in the Azerbaijani folklore is considered. The author tries to open terms which have special relation to a funeral ceremony, such concepts as a grave, mersiye-lamentations, etc. For exact definiteness, the author refers not only to Old Turkic, but also to the sources connected with such ancient civilizations as Akkad, Sumer, etc. In article the origin of a word mersiye-lamentation is also specified.

Rəyçi: dos.Şakir Albaliyev

Yolçubəyli Çınarə Ayaz qızı22

AKADEMİK AĞAMUSA AXUNDOV YARADICILIĞINDA
MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN FONETİKA MƏSƏLƏLƏRİ

Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu uzun tarixi yol keçmişdir. Onu təhlil və tədqiq etmək üçün dilimizin tarixini və inkişaf mərhələlərini dərinlən öyrənməyə ciddi ehtiyac vardır. A.Axundov Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini iki dövrə bölmüşdür: 1. Köhnə Azərbaycan dili; 2. Yeni Azərbaycan dili [1,5].

A.Axundovun yaradıcılığında fonetikaya dair tədqiqatlar aparıcı yer tutur. Ə.Rəcəbli haqlı olaraq yazır: “Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi haqqında bir neçə dərslük və monoqrafiya yazılmışdır. Bunlardan birincini Ə.Dəmirçizadə yazmışdır, ən mükəmməli isə A.Axundovun 1984-cü ildə nəşr etdirdiyi kitabdır” [4,5]. Doğrudan da “Azərbaycan dilinin fonetikasi” monoqrafiyası fonetika sahəsində müasir elmin tələblərini ödəyən əsərlərdəndir. Kitabda fonoloji vahidlərin sintaqmatik və paradigmatik xüsusiyyətləri göstərilmiş, Azərbaycan dilinin sintaktik fonetikasi ilk dəfə olaraq geniş şərh edilmiş, bundan başqa, hər bir fonemin ətraflı distributiv, akustik və artikulyator təhlili verilmişdir.

F.Veysəlli fonetikanı ümumi və xüsusi olaraq fərqləndirmişdir. O, xüsusi fonetika haqqında yazır: “Xüsusi fonetika misal olaraq A.Axundovun “Azərbaycan dilinin fonetikasi” kitabını göstərə bilərik. Xüsusi fonetika nəzəri və ümumi dilçiliyin əldə etdiyi nailiyyətləri nəzərə alır və konkret bir dilin fonetik və fonoloji hadisələrinin tədqiqində onlardan istifadə edir” [5,150]. “Azərbaycan dilinin fonetikasi” kitabında Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu ilə yanaşı, hər bir səsin tarixi inkişaf yolundan da bəhs edir. Ümumiyyətlə, tarixi fonetikanın, o cümlədən tarixi leksikologiyanın, morfologiyanın və sintaksisin öyrənilməsində müəyyən çətinliklər vardır. Bu mənada tarixi fonetika ilə bağlı H.Mirzəzadə “Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası” kitabında yazır: “Müasir ədəbi dilimizin fonetik tərkibini öyrənmək asan olduğu halda, qədim dövrlərə aid əsərlərin dilinin fonetik xüsusiyyətlərini öyrənmək olduqca çətinlir” [3,31].

Hər bir dildə olduğu kimi, müasir Azərbaycan ədəbi dilində də fonetik quruluşun özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Azərbaycan dilinin əsas fonetik xüsusiyyətləri sırasında ahəng qanununun rolu böyükdür.

Bu qanuna əsasən, dilönu saitli heca ilə başlayan sözlərdə sonra gələn hecalar da dilönu saillərindən, dilarxası saitli heca ilə başlayan sözlərdə isə sonra gələn hecalar da dilarxası saillərdən ibarət olmalıdır [1,9]. Digər türk dillərindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində kök və şəkilçi arasında ahəng qanunu gözlənilir. A.Axundov Azərbaycan dilində ahəng qanununun yalnız saillərdə deyil, saillərlə samitlər arasında olduğunu zəngin dil faktları əsasında tədqiq etmişdir. O yazır: “Həmin qanuna əsasən dilönu sailləri ilə bir hecada işlənən bütün samitlər incələşir, dilarxası saillərlə bir hecada işlənənə bütün samitlər qalınlaşır” [1,11].

Danışan zaman istifadə etdiyimiz danışiq səslərinin sayı çoxdur. Dilimizdə isə cəmi 9 sait, 25 samit səs vardır. A.Axundov danışiq səslərini iki yerə ayırmışdır:

Dil vəzifəsi olan danışiq səsləri, yəni leksik və qrammatik mənası olan dil vahidlərini bir-birindən fərqləndirən danışiq səsləri; Dil vəzifəsi olmayan, yəni leksik və qrammatik mənası olan dil vahidlərini bir-birindən fərqləndirməyən danışiq səsləri. [1,12]

A.Axundov birinci qismə daxil olan fonem, ikinci qismə daxil olan çalarlıq (fonem çalarlığı) adlandırmışdır.

O, sailləri təsnif edərkən dilimizdə 15 sait fonem olduğunu göstərmişdir: “i:”, “i”, “ü”, “ö:”, “ö”, “ə:”, “ə”, “e:”, “e”, “a:”, “a:”, “o”, “u”, “u:”, “ı”.

A.Axundov sailləri keyfiyyətinə görə qısa və uzun olmaqla iki yerə bölmüşdür. Adi kəmiyyətdə tələffüz olunan saillərə qısa saillər deyilir. Qısa saillər geniş dairədə fəaliyyət göstərir, uzun saillərin isə işlənmə dairəsi məhduddur. Uzun saillər dilimizin fonetik quruluşunun təsiri ilə yaranmışdır, onlar sözləri bir-birindən fərqləndirə bilmirlər.

A.Axundov Azərbaycan dilində olan 9 sait fonemi (i, ü, ö, ə, a, e, ı, o, u) üç prinsip üzrə təsnif etmişdir:

Sailləri əmələgəlmə yerinə və ya dilin üfüqi vəziyyətinə görə bölmüşdür. Bu prinsipə əsasən sailləri ön sıra sailləri (i, ü, ö, ə) və arxa sıra sailləri (ı, u, o, a) olmaqla iki qrupa ayırmışdır.

Əmələgəlmə üsulu və ya dilin şaquli vəziyyətinə görə təsnif etmişdir. Bu prinsipə görə sailləri qapalı saillər (i, ü, ı, u) və açıq saillər (ə, ö, a, o) olmaqla iki yerə ayırmışdır.

Dodaqların vəziyyətinə görə sailləri dodaqlanan saillər (ü, ö, u, o) və dodaqlanmayan saillər (i, ə, ı, a, e) olmaqla iki qrupa bölmüşdür.

B.Xəlilov A.Axundovdan fərqli olaraq danışiq üzvlərin fəal rolunu nəzərə alaraq sailləri aşağıdakı kimi təsnif etmişdir: 1. Dilin üfüqi vəziyyətinə görə; 2. Dilin şaquli vəziyyətinə görə; 3. Dodaqların vəziyyətinə görə; 4. Məxrəc sabitliyinə görə; 5.

Kəmiyyətə görə; 6. Gərginliyə görə. [2, 67] Bundan başqa, B.Xəlilov dilin üfüqi vəziyyətini üç (dilönu, dilortası, dilarxası), dilin şaquli vəziyyətini üç (açıq saillər, qapalı saillər, yarımqapalı saillər) qrupa ayırmışdır. [2,67-69]

A.Axundov Azərbaycan dili saillərinin etimologiyasını da vermişdir. Onları göktürk sailləri və alınma sözlərdəki saillər olmaqla mənəbə üzrə iki yerə ayırmışdır. Hər mənəbə üzrə də ayrı-ayrılıqda saillərin təhlilini vermişdir.

Azərbaycan dili samitlərinin etimoloji təhlilini verərkən isə iki əsas mənəbəyə istinad etmişdir: 1. Daxili mənəbə; 2. Alınma sözlər.

Daxili mənəbə deyəndə dilimizin samit fonemlərinin tərkibini və onların ümumtürk və ya göktürk sailləri ilə əlaqəsini nəzərdə tutmuşdur.

A.Axundovun saillərlə bağlı tədqiqatı sübut edir ki, köhnə Azərbaycan dilinin sailləri də 25 samit səsdən ibarət olmuşdur. Həm də ərəb və fars dillərindən alınmış sözlərin tərkibindəki saillərdən bəhs etmişdir.

A.Axundov samit fonemləri dörd prinsipə əsasən qarşı-qarşıya qoymuşdur:

Fəal danışiq üzvünün iştirakına və əmələgəlmə yerinə görə;

Əmələgəlmə üsuluna görə;

Səs tellərinin iştirakına görə;

Yumşaq damağın vəziyyətinə görə. [1,196]

B.Xəlilov A.Axundovdan fərqli olaraq səslərin formalaşmasında dilin və dişlərin iştirakını nəzərə alaraq, samitləri üç prinsipə əsasən təsnif etmişdir:

1. Küyün kəmiyyətinə görə;
2. Küyün yaranma yerinə görə;
3. Küyün yaranma üsuluna görə. [2,89]

Tələffüzü asanlaşdırmaq üçün səslər nitq prosesində bir-biri ilə yaxın əlaqəyə girib, təsir edərək müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. A.Axundov buna belə bir tərif vermişdir: “Nitq prosesində danışq səslərinin fizioloji və akustik keyfiyyətlərində baş verən dəyişikliklər fonetik hadisə adlanır və bu hadisənin əmələ gətirdiyi nəticələrə isə fonetik əvəzlənmələr deyilir.” [1,206] Fonemlər və onların əvəzlənməsi bir-birilərdən fərqli olaraq iki xüsusiyyət kəsb edir. A.Axundov bu barədə yazır: “Fonemlər bir-birini əvəz etdikdə müəyyən məna dəyişikliyi əmələ gətirirsə, belə əvəzlənmələr fonematik əvəzlənmə, heç bir məna fərqiə sahib olmur, onlara fonetik əvəzlənmə deyilir.” [1,206]

Onun fikrincə, Azərbaycan dili iltisafı dillərə daxil olduğuna görə, flektiv dillərdə olan fonematik əvəzlənmə dilimizdə yoxdur.

Bundan başqa, A.Axundov qeyd edir, dilimizdə başqa amillərlə əlaqədar olaraq bəzi fonematik əvəzlənmələr azda olsa özünü göstərməkdədir. Bu da onunla bağlıdır ki, dilimiz fonematik əvəzlənmələrlə zəngin olan başqa dillərlə kontakdadır. Özünün fonetik quruluşu ilə əlaqədar olaraq bəzi fonetik hadisələr dilimizdə fonematik əvəzlənmə hesab oluna biləcək hadisələrin yaranması üçün şərait yaradır. Məs.: biologiya, bioloji, biolog və s.

A.Axundov saitlər sistemində özünü göstərən fonematik əvəzlənmələr haqqında yazır: “Başqa dillərdən dilimizə keçən sözlərin bir qisminə fonematik əvəzlənmə özünü saitlər sahəsində də göstərir. Məsələn, bəzi xüsusi isimlərdə uzun i: saiti iştirak edən sözlər qadın adını, həmin mövqedə qısa i saiti işləənən sözlər isə kişi adının yönük halını bildirir: Səli:mə - Səlimə, Fəri:də - Fəridə, Rəhi:mə - Rəhimə. Belə fonematik əvəzlənmə Nəsi:mi – nəsimi (bahar nəsimi) qəbildən olan sözlərdə də müşahidə edilir.” [1, 207]

Fonetik əvəzlənmələrə gəldikdə isə o dilimizdə saitlər və samitlər sahəsində özünü göstərərək daha geniş sahəni əhatə edir. Dilimizdə həm saitləri, həm də samitləri əhatə edən çox mühüm bir hadisə vardır ki, o da ahəng qanunudur. Müasir Azərbaycan dilində ahəng qanunu çox az tədqiq olunmuş bir sahədir. Bu sahədə dərsləklərdə ayrıca bölmə olmasına baxmayaraq, hər kəs tərəfindən qəbul olunmuş elmi təsviri yoxdur. Türkoloji dilçilikdə “saitlərin harmoniyası” “harmoniya”, “həmahəngləşmə”, “sinharmonizm”, “ahəng qanunu” adı ilə izah edilmişdir.

A.Axundov Azərbaycan dilində ahəng qanununun iki növünü tədqiq etmişdir: saitlərin ahəngi və samitlərin ahəngi. B.Xəlilov isə ahəng qanununu dilimizdə ən möhkəm qanun hesab edərək onun üç növünü tədqiq etmişdir: 1. Saitlərin ahəngi; 2. Saitlərlə samitlərin ahəngi; 3. Samitlərin ahəngi. [2,147]

Əmələgəlmə yerinə, yaxud dilin üfüqi vəziyyətinə görə eyni növdən olan saitlərin bir-birini izləməsinə saitlərin ahəngi deyilir. [1,210] Dilimizdə dilin şaquli vəziyyətinə görə ahəng qanunu olmadığından saitlərin ahəngini iki prinsiplə tədqiq etmişdir:

Əmələgəlmə yerinə və ya dilin üfüqi vəziyyətinə görə;

Dodaqların iştirakına görə.

Əmələgəlmə yerinə görə olan saitlərin bir-birini izləməsi incəlik və qalınlıq əlamətinə görə olur. Buna görə də Axundov bu cür saitləri incə saitlərin ahəngi və qalın saitlərin ahəngi olmaqla iki yerə bölmür.

A.Axundov incə saitlərin ahəngini də iki yerə bölmüşdür: dodaqlanan incə saitlərin ahəngi və dodaqlanmayan incə saitləri ahəngi.

İncə saitlərdə olduğu kimi, qalın saitlərin ahəngi də dodaqlanan qalın saitlərin ahəngi və dodaqlanmayan qalın saitlərin ahəngi olmaqla iki yerə ayrılmışdır.

Ahəng qanunun digər növü saitlərlə samitlərin ahəngidir. A.Axundov samitlərin saitlərlə uyuşub, onların fizioloji-akustik keyfiyyətinə uyğun fonetik çalarlıq kəsb etdiyini bildirmişdir. O, yazır: “Bu qanun Azərbaycan ədəbi dilindəki əsl Azərbaycan sözlərindən və şəkilçilərindən olan saitlərin hamısı ilə, samitlərin isə ancaq bir qismi ilə, yəni dilərxası – dildibi və dilortası samitləri ilə əlaqədardır.” [1,214]

Samitlər sistemində geniş yayılmış fonetik hadisələrdən biri də uyuşmadır. Uyuşmanın aşağıdakı növləri vardır: Tam irəli uyuşma, yarımçıq irəli uyuşma, tam geri uyuşma, yarımçıq geri uyuşma. Bu növlərin hamısı da Azərbaycan dilində özünü göstərir.

A.Axundov fonetik hadisə olan uyuşma zamanı samitlərdə dörd cür əvəzlənmə baş verdiyini bildirmişdir. Onlar aşağıdakılardır:

1. Əmələgəlmə yerinə görə;
2. Əmələgəlmə üsuluna görə;
3. Səs tellərinin iştirakına görə;
4. Yumşaq damağın vəziyyətinə görə.

Hətta bu əlamətlərdən bir neçəsi bir yerdə fəaliyyət göstərə bilər. Uyuşma fonetik hadisəsi ilə müqayisədə səsfərqləşməsi, yəni dissimilyasiya çox az yayılmış bir hadisədir. Uyuşmadan fərqli olaraq, bir-birinə yaxın olan və ya eyni samitlərdən biri o birinə təsir edir və onu məxrəcindən uzaqlaşdırır. A.Axundov səsfərqləşməsi hadisəsinin irəli səsfərqləşməsi və geri səsfərqləşməsi olaraq iki növünü göstərmişdir. Dilimizdə isə yalnız irəli səsfərqləşməsi hadisəsi müşahidə olunur. Dilimizdə çox nadir hallarda geri səsfərqləşməsi hadisəsi olduğunu vurğulamışdır.

Səs artımı dilimizdə geniş yayılmış hadisələrdən biridir. A.Axundov səs artımının davamlılığına görə iki növü olduğunu vurğulamışdır: 1. Daimi səs artımı; 2. Təsadüfi səs artımı.

Dilimizdə orfoqrafik norma təşkil edən səs artımına daimi səs artımı deyilir. Sadəcə tələffüzlə məhdudlaşıb, orfoepik norma kimi fəaliyyət göstərən səs artımına isə təsadüfi səs artımı deyilir.

A.Axundov səs artımının ancaq saitlərə aid olduğunu qeyd etmişdir. O yazır: “Azərbaycan dilində ümumi fonetik xüsusiyyətinə görə iki sait səs yanaşı işləyə bilməz. Odur ki, saitlə bitən sözlərə saitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda dilimizin fonetik tərkibinə görə və ya həmin saitlərdə biri düşməli, ya da onların arasına bir samit artırılmalıdır. İki saitin arasına samit artırılarkən səs artımı hadisəsi baş verir. Dilimizdə səs artımı hadisəsində üç samit: y, n, s samitləri iştirak edir.” [1, 226]

Dilimizdə səs düşümü hadisəsinin də daimi səs düşümü və təsadüfi səs düşümü olmaqla iki növü vardır. Daimi səs düşümündə daha çox saitlərin düşməsi müşahidə olunur. A.Axundov da onların müxtəlif təzahür formalarını göstərmişdir.

Azərbaycan dilində ən az təsadüf olunan fonetik hadisələrdən biri də səslərin yerdəyişimi hadisəsidir. A.Axundov səslərin yerdəyişimi hadisəsinin aşağıdakı növlərini göstərmişdir:

Yanaşı gələn iki samitdən ikincisi müəyyən sözlərdə və müəyyən hallarda özündən əvvəlki samitdən qabağa keçir.

Söz daxilində bir-birindən saitlə ayrılan iki samitdən ikincisi birincinin, birincisi isə ikincinin yerinə keçir. [1,233]

B.Xəlilov Azərbaycan dilində səsyerdəyişməsi hadisəsinə əsasən rp, pr, sq, gr, cr, sh, nl, lf, lp, rv, sx, gz, br, rh, rl, yh və s. səslərin hüdudlarında baş verdiyini bildirmişdir. [2, 145]

A.Axundov göstərilən fonetik hadisələrdən fərqli olaraq, məhdud dairədə müşahidə olunan nəfəsləşmə, samitləşmə, sonorlaşma, diftonqlaşma, qapalılaşma, gottol stop fonetik hadisələrindən də bəhs etmişdir.

Bunlardan başqa, A.Axundovun tədqiqatlarında dilimizin fonetik sistemində heca ilə bağlı geniş yayılmış qalınlaşma, incələşmə, dodaqlanma, qısalma, dodaqlanmanın itməsi, karlaşma fonetik hadisə və qanunları diqqətdən kənar qalmamışdır.

ƏDƏBİYYAT

Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 392 səh.

Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili: fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya. Bakı: Nurlan, 2007, 310 səh.

Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji ədəbiyyat nəşri, 1962, 370 səh.

Rəcəbli Ə. Azərbaycan dilçiliyi. Bakı: Nurlan, 2007, 415 səh.

Veysəlli F. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: fonetika və morfemika. I cild, Bakı: Prestige Çap Evi, 2014, 530 səh.

Açar sözlər: fonetik hadisə, ahəng qanunu, sait, samit, fonem.

Ключевые слова: фонетическое событие, закон гармонии, гласные, согласные, фонема.

Key words: phonetic event, law of harmony, vowels, consonants, phoneme

Проблемы фонетики современного азербайджанского литературного языка

в творчестве академика Агамусы Ахундова

Резюме

Статья посвящена вопросам фонетики современного азербайджанского литературного языка в творчестве А.Ахундова. Монография «Фонетика азербайджанского языка» - самая совершенная книга, написанная в области фонетики. Монография - одно из произведений, отвечающих требованиям современной науки. Синтаксическая фонетика азербайджанского языка впервые получила широкое толкование. Как и у каждого языка, фонетическая структура современного азербайджанского литературного языка имеет свои особенности. Роль закона гармонии и фонетических явлений в базовой фонетической структуре азербайджанского языка тщательно изучена в исследованиях А.Ахундова.

А.Ахундов также изучал этимологию гласных азербайджанского языка. Его исследования согласных показывают, что согласные старого азербайджанского языка также состояли из 25 согласных звуков. Как объект исследования

А.Ахундов держал в центре внимания согласные во заимствованных с арабского и персидского языков словах.

Phonetics issues of modern Azerbaijani literary language in the literary

activity of Academician Agamusa Akhundov

Summary

The article focuses on the phonetics issues of modern Azerbaijani literary language in the work of A.Akhundov. The monograph "Phonetics of the Azerbaijani language" is the most excellent book written in the field of phonetics. Monograph is a work that meets the requirements of modern science. The syntactic phonetics of the Azerbaijani language has been widely interpreted for the first time.

Like every language, the phonetic structure of the modern Azerbaijani literary language has its own peculiarities. The role of the law of harmony and phonetic phenomena in the basic phonetic structure of the Azerbaijani language is thoroughly investigated in the research of A.Akhundov.

A.Akhundov also studied the etymology of the Azerbaijani language. His research on consonants suggests that the consonants of the old Azerbaijani language also consisted of 25 consonant sounds. A.Akhundov specifically focused on the consonants in the words received from Arabic and Persian languages as part of his investigation.

Rəyçi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Afaq Ramazanova

Ləman Həsənova²³

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TURİZM TERMINOLOGİYASINDA NEOLOGİZMLƏR

Müasir dövrdə qloballaşma prosesinin, ölkələrarası beynəlxalq əməkdaşlığın nəticəsi kimi dilə çoxsaylı terminlər daxil olur. Müxtəlif illərdə bu prosesin əsas səbəbləri dilçi alimlər tərəfindən araşdırılmış, tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bəzi dilçi alimlərin fikrinə əsasən dilə daxil olan alınma terminlər müxtəlif ölkələr arasında siyasi, mədəni, iqtisadi əlaqələrin nəticəsi olaraq yeni yaranan anlayış, realilər ilə bağlıdır və onların fikrincə bu, təbii prosesdir. V.V.Vinoqradov qeyd edir ki, "yeni sözlərin formalaşması demək olar ki, davamlı bir prosesdir, amma bütün yeni yaranmış ifadələr başlanğıcda danışma faktlarını əks etdirir və yalnız dildə çoxsaylı təkrarlanma nəticəsində dil faktlarına çevrilirlər" (6,s.6) Bu proses dünyada baş verən dəyişiklikləri, həmçinin davamlı idrak prosesinin nəticələrini əks etdirir. Həyatın bütün sahələrində, istehsalda, mədəniyyətdə, elmdə, sosial-iqtisadi münasibətlərdə dil davamlı olaraq nəsil-dən-nəslə dəyişir. Digər qrup alimlər isə bütün elmi sahələrdə cəmiyyətin seqmentlərinə təsir göstərən alınma sözlərin-terminlərin artmasına qətiyyətlə qarşıdırlar.

Biz iqtisadiyyat, sənaye, elektronika, elmin çox sürətlə inkişaf etdiyi yeni texnologiya və kəşflər dövründə yaşayırıq və bu, hər zaman meydana çıxan yeni fenomen, anlayışların adlandırılması zərurətini yaradır. Bu zərurət dünyanın bütün dillərinin leksik tərkibinin daim yenilənməsində ilkin səbəb hesab olunur. Bu proses isə öz növbəsində dilin leksik təbəqəsinin zənginləşmə və inkişafı ilə nəticələnir. Yeni leksik vahidlərin meydana çıxması dil inkişafının əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Dillərin qarşılıqlı inteqrasiyası prosesində sözlərin hamısı dilin lüğət tərkibinə daxil olmur. Bir qrup yeni sözlər dildə tamamilə yoxa çıxır, əhali tərəfindən qəbul edilmir, digər qrupu isə əksinə, əhali tərəfindən aktiv şəkildə istifadə edirlər. Bu səbəbdən dilə daxil olan sözlərin yalnız müəyyən bir qismi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Beləliklə, dildə neologizmlər yaranır. Neologizm-iki yunan sözüdür, yəni neos (yeni) və loqos (söz) leksemlərindən əmələ gəlmişdir (1,s.246). Neologizm-yeni söz və ya ifadə, eləcə də köhnə sözü yeni bir mənası deməkdir. Bu terminin oxşar təfsiri digər lüğətlərdə də əksini tapır: neologizm - (yunan dilindən - yeni + loqotiplər - bir söz, konsepsiya) yeni bir anlayış və ya yeni konsepsiyayı ifadə etmək üçün yaradılan bir söz və ya məna (7,s.189). İzahlı dilçilik terminləri lüğətində neologizm termini yeni yaranan məfhumları ifadə etmək üçün düzəldilən söz və ifadə kimi izah olunub (3, s. 525)

Neologizm anlayışı ən çox elm, texnologiya, mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqələndirilir. Bu sözlərdən bir çoxları həyatımıza qətiyyətlə daxil olur, müəyyən müddətdən sonra yeniliklərini itirir və ümumişlək sözlərə çevrilir. Məsələn, keçən əsrin 50-ci illərində kosmonavtların, kosmodromun, kosmovizyanın, telemetriyanın, kosmos və s. inkişafı ilə bağlı çox sayda anlayışlar yarandı. Bu sözlərin əksəriyyəti, onların dildə müvafiqliyi səbəbindən çox tez-tez istifadə edilmiş və ümumişlək sözlərə çevrilmişdir. Beləliklə, aydın olur ki, müəyyən müddət sonra neologizmlərin bir qrupu dilin lüğət tərkibinin fəal hissəsini keçərək ümumişlək xarakter alır.

Terminalma prosesi dildə yeni bir hadisə deyil, çünki dilin zənginləşməsində yaxından iştirak edir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, bəzi dövrlərdə neologizmlər intensiv şəkildə gündəlik danışq dilində istifadə olunmuş və mövcud sözləri dildən çıxarmışdır. Neologizmlərin dildə bu formada işlənməsi prosesi keçən əsrin 90-cı illərindən başlamış, sosial-psixoloji faktorla bağlı olmuşdur. Belə ki həmin dövrdə neologizmlərin dildə daha çox işlənməsi cəmiyyətdə "prestij" sayılır və ünsiyyətdə daha effektiv hesab olunurdu.

Daxili turizm biznesinin qərb səviyyəsində xidmət göstərməyə cəhd göstərməsi də turizm terminologiyasının inkişafına təsir edən məqamlardan sayılır. Dildə alınma sözlərin-terminlərin işlənmə səbəbləri ilə turizm terminologiyasında yeni terminlərin daxil olma səbəbləri demək olar ki, eynidir. Ancaq ölkənin Qərb tərəfdaşları ilə əlaqələrinin intensivləşdirilməsi, xalqların mental düşüncələrindəki dəyişikliklər, Avropa ictimaiyyəti ilə sosiallaşma ehtiyacı, daha yaxşı yaşamaq kimi ekstralinqvistik amillər bu prosesi fərqli edir.

Beləliklə, aydın olur ki, neologizmlər hər hansı bir ölkənin müəyyən həyat səviyyəsini, yaşama tərzini və üslubunu, həyatın müxtəlif sahələrində (biznes, kompüter, mədəniyyət, sosiologiya, texnologiya) inkişafını əks etdirir.

Turizm sənayesində də qloballaşma təsirsiz ötürməyib. Dildə yeni turistik realilərin toplanmasını təmin edən turizm terminoloji sistemi daimi dinamik inkişafdadır.

Azərbaycanda iyirmi ildən artıqdır ki, turistik sahənin yenidən qurulması başladı. Baş verən dəyişiklərin aydın nəticələrindən biri milli turizm leksikasına yeni terminlərin aktiv axını oldu. "Alınmanın müxtəlif yolları ilə turistik prosesin iştirakçılarının sahə və ümumişlək leksikasına onlarla neologizmlər daxil olur" [dorofeyeva]. Son illərdə turizm terminoloji sferasının yeni sözlərlə artması qəfil sürətləndi. Əgər XX əsrin ikinci yarısı turizm terminologiyası tez inkişaf edirdisə, XXI əsrin başlanğıcında o çox sürətlə yeni söz və söz birləşmələri ilə artmaqdadır.

Turizm sahəsi də bu baxımdan istisna deyil. Dilçilikdə yeni sözlərin əmələ gəlməsi aşağıdakı səbəblərlə izah olunur:

Yeni sözlər cəmiyyətin, elmin, mədəniyyətin və texnikanın inkişafı nəticəsində əmələ gəlir:

Ətrafdakı maddi mühitin təsiri nəticəsində, insan şüurunun inkişafı və yeni məfhumların meydana çıxması ilə əlaqədar olaraq əmələ gəlir (2, s.208)

Hazırda Azərbaycan dilinin turistik terminologiyası "partlayış" yaşayır. Müasir dil üçün leksik vahidlərin polisemantikliyi xasdır, mövcud sözlər yeni mənalara qazanır. Dar sahə üçün xas olan xüsusi terminologiya, elmi-texniki proqres və KİV-in inkişafı ilə bağlı olaraq böyük dəyişiklərə məruz qaldı. Turizm sənayesi indi o qədər sürətlə inkişaf edir və xeyli sayda insanları cəlb edir ki, turistik terminologiya dar (məhdud) ola bilməz, bütün ölkələrin gündəlik həyatına daxil olur və ümumişləyə çevrilir.

Turizm sahə terminologiyasında yeni terminlərin işlənmə səbəblərini isə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Yeni hadisələrin, əşyaların, xidmətlərin adlandırılmasına ehtiyac:

a) Yeni anlayış və xidmətlərin adlandırılması-çarter-beynəlxalq turizm müəyyən müddətə (taym-çarter) və ya daimi reyslərə uçan təyyarədə yerlərin bir qisminin (blok-çarter) icarəyə alınması haqqında müqavilə;(5,s.48), hostelinq-kütləviyin hesabına turizm xidmətləri qiymətlərinin ucuz olmasına dair, xüsusi turist proqramlarının realizə sistemi;(5,s.118), lizinq-bağlanmış müqavilənin şərtlərinə əsasən, bir tərəfin digər tərəfə müəyyən müddətə icarəyə verdiyi avadanlıq, nəqliyyat vasitələri, tikililər və s.(5,s.141), lifting-üz dərisinin kosmetik, masaj və ya cərrahiyyə prosedurları vasitəsilə çəkilməsi (üz qırışlarının çəkilməsi

üçün) (5,s.142), marja-vasitəçi turizm agentliyinin gəlir mənbəi olan, turim xidmət və məhsulları satışında əməliyyatlar keçirilən aman parakəndə və topdan satış qiymətlərinin fərqi ifadə edən məbləğ; (5,s.148), motel-kempinq-avtoturistlərə müxtəlif səpkili xidmət göstərən turist müəssisəsi; (5,s.156)

b) Turizm prosesində iştirak edən şəxslərin adlandırılması:guide-gid. Gidlər turistlərin səyahət etdiyi ölkə(ərazi)haqqında xüsusi məlumatı olan, bu ölkənin və ya turistlərin gəldiyi ölkənin dövlət dilini bilən, səyahət iştirakçılarını təşkilatı və informasiya xarakterli xidmətlər göstərən şəxs.(5,s.112)aviabroker-təyyarə ilə daşınan sənişin və yüklərin sığortalanması, hava gəmilərinin fraxtı, çarter aviareyslərinin sifarişilə məşğul olan şəxs; (5,s.14) animator-turistlərin rekreasiya fəaliyyətinin təşkilatçısı və turist məhsulunu formalaşdırən mütəxəssis;(6,s.19), deklarant-sərhəddən mal keçirən və onu gömrük məntəqəsində elan edib rəsmiləşmə məqsədilə təqdim edən şəxs;(5,s.71), metrdotel-restoranın ticarət zalında yerlərin paylanması ilə məşğul olan vəifəli şəxs;(5,s.147), menecer-idarəedən, rəhbərlik edən;(5,s.148),piliqrimlər-müqəddəs yerlərə səyahət edənlərə və zəvvarlara verilən ümumi ad;(5,s.175).

c) Yeni əyləncə növlərinin adlandırılması:aqogika-ekskursiyaçılara keçirilən ekskursiyanın təsirini gücləndirmək məqsədilə ekskursiya aparılmasının müəyyənəşdirilmiş sürətindən azacıq kənara çıxma halları; (5,s13), animasiya-peşəkar kütləvi əyləncə rəhbəri tərəfindən otellərdə keçirilən əyləncə programıdır (5,s.19), skuba- suyun dərinliyi 6 metrədən çox olmamaq şərtilə su altında akvalanq ilə ümək; (5, s. 204), si-du- su motosikletlərində gəzinti;(5,s204), sərfinq-su idmanının bir növü; (5,s220)

ç) Turizmlə bağlı yeni texnologiyaların adlandırılması: coach-ekskursiyaavtobusu; (5,s53), blok-çarter-bir və ya bir neçə müntəzəm reyslər üçün nəqliyyat vasitəsinin müəyyən hissəsinin icarəsi;(5,s.33)

d) Turizm sahəsində qonaqlama prosesində yeni infrastrukturların adlandırılması:hospis-fransız mənşəli södür, qərib yolçuların evi mənasını daşıyır. Müştəriyə rahatlıq yaratmaq, ona qayğı göstərmək mənasında işlədilir. "Hospitality"-qonaqpərvərlik sözü buradan meydana gəlir; (5,s.117) konsyerj- yüksək dərəcəli xarici mehmanxanalarda bu xidmət növü yaradılır, qarçı, yük daşıyan, nəqliyyat sifariş edən, tamaşalara bilet alan və b. funksiyaları yerinə yetirən xidmətçilərdən ibarətdir;(5,s.31), rotel-çoxgünlük səyahətlər üçün istifadə edilən və salonunda sənişinlərin gecələməsi üçün ayrılmış yerləri olan xüsusi avtobus;(5,s.38), kempinq-avtobus, minik avtomobilləri, motosikl və velosipedlərlə səyahət edən turistlər üçün çadırları və ya yüngül tipli evləri olan yay düşərgəsi;(5,s.42), destinasiya-turizm nöqteyi-nəzərindən marağ oyadan ərazi;(5,s.73), flaytel-aeromehmanxana və ya "uçan mehmanxana";(5,s.100), hotel-qarni-restoranı olmayan və müştərilərə yalnız nömrələrdə gecələmək təklif edən mehmanxana müəssisəsi; (5,s.120),kurzal-kurortarda istirahət edənlərə kompleks xidmət göstərən mərkəz;(5,s.138) botel- sahilə daimi pərçim edilmiş, ancaq ümü qabiliyyətini itirməmiş gəmi mehmanxana;(5,s. 35)

Semantik məna olaraq yaxın, lakin fərqli anlayışların adlandırılması;

Son illər gündəlik həyatda işlənen ingilis mənşəli sendviç-(ingilis mənşəli söz olub iki çörək parçasının arasına hər hansı bir ərzağ qoyulmuş yüngül yemək) sözü və onun növləri sayılan hamburger, cizburger sözləri daha əvvəl mövcud olan buterbrod sözünün dilə daxil olan yeni formasıdır. Bu sözlərin ifadə etdikləri anlayışlar əslində yalnız bir inqridiyent ilə fərqlənirlər.

3. Mövcud sözlərin yeni mənada işlənməsi;Dilin lüğət tərkibi təkcə yeni leksik vahidlərin yaranması hesabına yox, həm də mövcud olan sözlərin yeni məna kəsb etməsi ilə zənginləşir. Məsələn, onlayn sözü ədəbi dildə "birbaşə, canlı" deməkdir. İKT-də"informasiya-kommunikasiya texnologiyalarında real vaxt rejimi", "kompüter şəbəkəsi, telekommunikasiya sistemi, internetlə bağlantısı olan" deməkdir. Mövcud söz turizm sahəsində "turist agentliyində müştəriyə qəhvə və çay təklif edilən müddətdə ona kompleks xidmətlər göstərilməsi" mənasında neologizmdir (5,s. 166). Bu üsul ilə söz yox, məfhum dəyişir. Bu cür yeni sözlərə dilçilikdə semantik neologizmlər deyilir.

4. Anlayışların xüsuləşməsinə tələbat;butik-yeni modalı firma geyimi və cürbəcür aksesuarlar, o cümlədən, turist aksesuarları satan mağaza;(5,s.35), buklet- bir vərəqdə çap olunan və bir neçə paralel səhifəyə bükülən çap məhsulu;(5,s.35), şəzlonq-oturmaq və yarı uzanmaq üçün düzəldilmiş xüsusi kreslo;(5,s.47),keyterinq-qidalanma müəssəsinə kənardan dəvət olunmuş peşəkar menecerlərin müştərilər üçün təşkil etdiyi ictimai iaşə xidməti;(5,s.137)

5. Əşya, hadisə, xidmətin daha yığcam, lokanik adlandırılması tələbatı;

Həm iki sözün birləşməsi: taymşer – time share sözlərinin birləşməsindən yaranan bu termin hərfi mənada "vaxtın bölünməsi" kimi başə düşülür. Turizm biznesində isə söz daşınmaz əmlakın şərikli sahibi olmaq və müəyyən müddət ərində ödənilmiş üzvlük haqqına müvafiq olaraq, ondan istifadə etmək imkanına malik olmaqdır (5,s.227).

Abreviatura şəklində neologizmlər:Bu tip neologizmlər bütöv söz vəsöz birləşməsi bazasında yaradılan həmişə sabit, statistik ümumməqbul formada qrafik və leksik ixtisarlardır. Məsələn, VSG –qrup vizası, VSI-fərdi viza, TRP- üç nəfərlik nömrə, SGL- bir nəfərlik nömrə, DBLS- duşu olan iki nəfərlik nömrə, TRF-transfer, TXT-taksi

6. Sosial-psixoloji səbəblər; Daha "prestijli" hesab olunsun deyər yeniturizm terminlərin dildə işləklik qazanması sosial-psixoloji səbəblərlə izah olunur. Qeyd olunmalı əsas səbəblərdən biri də dominant dilin (ingilis dilinin) hakimiyyətidir. Belə ki, biznes, iqtisadiyyat, siyasət və digər sahələrdə şifahi və yazılı beynəlxalq əlaqələrdə ingilis dili əsas-aparıcı dil kimi istifadə olunur. Turizm leksikasına daxil olan yeni sözlərin əksəriyyəti ingilis dilindən alınmalardır. Bu bir daha sübut edir ki, turizmin müasir terminoloji sferası böyük dərəcədə ingilis dilinin leksikasının təsiri ilə formalaşır.

Turizm sahəsindən danışarkən, fikrimizcə, daha bir vacib səbəb xarici dil ortaqlığıdır. Çünki ortaq xarici dil qarşılıqlı anlaşma və ünsiyyətdə olduqca əhəmiyyətlidir. Bu zaman lazım olan informasiya qarşı tərəfə daha aydın olacaq, şifahi və yazılı nitqdə, sənədləşmədə fərqli anlaşmaya, uyğunsuzluqlara səbəb olmayacaqdır. Beləliklə, bu səbəbdən dolayı alınma terminlər turistlər tərəfindən asanlıqla mənimsənilir və aktual leksikonlara daxil edilir. Məsələn, dabl, sinql və s.

Beləliklə, turizm xidmətində alınma terminlərdən istifadə təkcə dil hadisəsi, anlayışın adlandırılması, hər hansı xidmət deyil, bu həmçinin özünü Qərb səviyyəsinə təqdim etmə, fərqli həyat tərzinə sahib Avropalı və Avropanı tanıma halıdır.

Turizm terminologiyasında bir qrup sözlər var ki, onlar yüksək səviyyədə xidmət, gözəl bir həyat, başqalarına əlçatmaz hesab olunan fəaliyyət növlərini ehtiva edir. Bu qrup sözlər insanların düşüncələrini, dünya ilə bağlı fikirlərini və şüurda mövcud olan dəyərlər sistemini əks etdirir. Məsələn, yoqa, sərfinq, peytbol, ekstrim, fitnes, pilates, şopinqvə s.

Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində mövcud olan neologizmlər məna və formalarına görə müxtəlif şəkildədir:

Leksik-semantik neologizmlər. Dildə həm məna, həm də forması yeni olan neologizmlər.

Leksik neologizmlər. Ancaq formaca yeni olan neologizmlər.

Semantik neologizmlər. Yalnız mənası yeni olan neologizmlər semantik neologizmlər adlanır (1,s.249).

Dilə daxil olan alınma terminlər bir neçə mərhələni keçməli olurlar. İstər dildaxili, istərsə də dilxarici səbəbdən dilə daxil olduqdan sonra dilin fonetik, leksik, qrammatik normaları əsasında dilə uyğunlaşır, daha sonra işləklilik səviyyəsinə görə müəyyən müddət ərzində ya dildə qalır, ya da dildən xaric olurlar. İlk mərhələ söz cəmiyyətdə qəbul edilməli, kütlələr arasında yayılmalı, toplum tərəfindən qəbul edilməlidir.

Növbəti mərhələdə yeni söz KİV və dövri mətbuatda əks olunur. Bu mərhələ sosiallaşma adlanır. Sosiallaşmanın növbəti mərhələsi sözün geniş əhali kütlələri tərəfindən tanınmasıdır. Sonrakı mərhələ sözün leksikləşdirilməsi prosesidir. Bu mərhələdə yeni sözün müvafiq istifadə edilməsi üçün bacarıqlar əldə edilməli, yəni milli dil tərəfindən kommunikativ və praktik bacarıqlar əldə edilməlidir. Nəticədə, neologizm anlayışı zamanla dəyişir. Beləliklə, insanın yeni anlayışları ifadə etdiyi müddətcə söz neologizm sayılır. “Dildə yeni sözün neologizm hesab edilməsinin əsas meyarı onun daxil olduğu dövrdəki işlək sözlərdən fərqlənməsi, təzəlik əlamətini saxlaması, yenilik çalarlığını əks etdirən üslubi keyfiyyətini mühafizə etməsidir” (1,s.246). Yeni söz geniş yayılıb, hamı tərəfindən işlənməyə başladığıqda artıq neologizm hesab olunmur.

Beləliklə, qloballaşma, kompüterləşmə, elmi və texniki, sosial tərəqqinin, yəni mədəniyyət sahəsində əldə olunan nailiyyətlərin və yeni sosial-iqtisadi reallıqların yaranması dildə neologizmlərin yaranmasının əsas səbəbləri sırasındadır. Fikrimizcə, müasir dövrdə dildə turizm sahəsində neologizmlərin dildə işlənmə məqamlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Nominativ funksiya daşıyan alınma turizm terminləri. Bu tip sözlər bir müddət sonra dildə sabitləşir və neologizm kimi qəbul edilmirlər. Deməli, müəyyən dövr üçün neologizm səviyyəli bir söz başqa bir dövrdə adi bir sözə çevrilir. Məsələn: onlayn bronlaşma-onlayn real vaxt sistemi istifadəçilərinin hər birinə 3 və ya 4 rəqəmli kod verilir;(6,s166), avtostop-eyni yolla hərəkət edən avtomobil vasitələrindən istifadə etməklə səyahət etmə üsulu;(6,s176), servis-müəssisənin marketing fəaliyyətinin, nəqliyyatın, avadanlığın və s. sənaye istehsalı məhsullarının satışı və istismarı ilə əlaqədar olan kompleks xidmətlərin təmin edilməsi;(6,s.207), tur-marşrut və proqram üzrə müəyyən müddətə təşkil olunmuş turist səfərləri;(6,s.228), fastfud- tez yeməklər həmrəyən restoranlar şəbəkəsi;(6,s97), şopinq-bazarlıq, alış-veriş; (6,s.209) Bu qrup alınma terminlər dildə o qədər işlənilir ki, artıq ümumişlək xarakter alırlar.

2. Hibrid neologizmlər. Bu tip neologizmlər iki müxtəlif dilin ünsürlərindən düzələn sözlərdir. Məsələn: prays vərəqə-hər hansı bir informasiyanın dəyərini göstərən xüsusi kataloq; (5,s.180)

Qeyd olunan bütün hallarda dilə daxil olan sözün dilin leksik və qrammatik sistemə uyğunlaşması halı müşahidə olunur.

Bəzi hallarda isə sözdə vurğunun dəyişməsi halı müşahidə olunur. Məsələn, tranzit, apartament, bayleyz, kartinq və s.

Lakin, əksər hallarda, söz dilin norma və qaydalarına uyğunlaşmasına qədər, əsasən tələffüzdə - mənbə dilə uyğun işlədilir.

Dildaxili amillərin özü sözlənməni labüd edir. Çünki hər bir yeni anlayışı ifadə etmək üçün dilin daxili imkan və vasitələri kifayət qədər olmur. Terminologiya dilin yaruslarına nisbətən mütəhərrik olduğuna görə sözyaradıcılığı və sözlənmə prosesi müntəzəm sürətdə baş verir. Lakin sözyaratma prosesi, bir qayda olaraq yeni anlayışları adlandırmadan geri qaldığına görə başqa dilin leksik materialı üçün zəmin yaradır. Buna görə də qarşılıqlı əlaqədə bir xalqın dilinə başqa dillərdən söz keçmiş olur. (4,s.40-41)

Bir çox neologizmlər dildə kök salırlar və onlara ehtiyac yaranır, çünki dildə həmin anlayışları ifadə edən sözlər mövcuddur. Ancaq bütün bunlarla yanaşı, turizm sahəsi xarici ölkələrlə sıx əlaqədədir və onun xidmətlərinin genişləndirilməsi xarici tərəfdaşlar tərəfindən də tənzimlənir. Bu səbəbdən xarici dil bu sahənin ayrılmaz tərkib hissəsidir və onun tətbiqi təkcə dilin nüfuzunun deyil, həm də həmin dil istifadəçilərinin nüfuzunun yüksəldilməsini göstərir.

Beləliklə, turizm dili daimi inkişaf etdiyi üçün yerli turizm leksikasına yeni terminlərin daxil olması davam edir. Onların anlaşılması, terminoloji sferada möhkəmlənə bilməsi və konsept səviyyəsində inkişaf edə bilməsini zaman və turistik prosesdə onların istifadəsinin real təcrübəsi göstərəcək.

ƏDƏBİYYAT

Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. Bakı, Elm və təhsil, 2010. 450 s.

Müasir Azərbaycan dili. I cild, Elm, Bakı, 1978, 322 s.

İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, 2018, 912 s.

Sadiqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın standartlaşma formaları. Bakı, Elm, 2015, 484 s.

Rəhimov S. Beynəlxalq turizmde işlədilen termin və anlayışların izahlı lüğəti. Bakı, 2011.

Виноградов В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М.: Изд-во АН СССР, 1963.

Словаря русского языка. т. 1-4, 1961.

Açar sözlər: turizm, terminologiya, termin, neologizmlər

Key words: tourism, terminology, terms, neologisms.

Ключевые слова: туризм, терминология, термины, неологизмы.

NEOLOGISMS IN TOURISM TERMINOLOGY IN MODERN AZERBAIJANI LANGUAGE SUMMARY

We live in the time of new technology and discoveries in the fields of economics, industry, electronics, science, which is rapidly developing, and this necessitates the emergence of a new phenomenon and concept that always occurs. This necessity is the primary reason for the constant renewal of the lexical composition of all languages in the world. This process, in turn, results in the enrichment and development of the lexical layer of language. The emergence of new lexical units is one of the main features of language development. In the process of mutual integration of languages, all words are not part of the English language. A group of new words are completely disappearing in the language, the other not accepted by the population, and the other group, on the contrary, are actively used by the population. For this reason, only a certain part of the words in the language enriches the content of the language. Thus neologisms are formed in the language. The article deals about neologisms in the Azerbaijani language, its types, reasons and development stages.

НЕОЛОГИЗМЫ В ТУРИСТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ НА СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ РЕЗЮМЕ

Мы живем во времена новых технологий и открытий в областях экономики, промышленности, электроники, науки, которые стремительно развиваются, и это требует появления нового явления и концепции, которые всегда происходят. Эта необходимость является основной причиной постоянного обновления лексического состава всех языков мира. Этот процесс, в свою очередь, приводит к обогащению и развитию лексического слоя языка. Появление новых лексических единиц является одной из основных особенностей развития языка. В процессе взаимной интеграции языков все слова не являются частью английского языка. Группа новых слов полностью исчезает в языке, другие не принимаются населением, а другая, напротив, активно используется населением. По этой причине только определенная часть слов в языке обогащает содержание языка. Таким образом, неологизмы формируются в языке. В статье рассматриваются неологизмы в азербайджанском языке, их типы, причины и этапы развития.

Rəuşi: prof.Sayalı Sadıqova

Ибрагимова Шахла

СЛОВА СТИЛИСТИЧЕСКИ НЕРАВНОЦЕННЫ

Слова стилистически неравноценны. Одни воспринимаются как книжные (интеллект, ратификация, чрезмерный, инвестиции, конверсия, превалировать), другие - как разговорные (заправский, сболтнуть, малость); одни придают речи торжественность (предначертать, волеизъявление), другие звучат непринужденно (работа, говорить, старый, холодно). Все зависит от того, как и где употребляются те или иные слова

В современном русском языке выделяются книжные стили: научный, официально-деловой и публицистический. Им стилистически противопоставлена разговорная речь, выступающая обычно в характерной для нее устной форме.

Книжные слова не подходят для непринужденной беседы (На зеленых насаждениях появились первые листочки), научные термины нельзя употребить в разговоре с ребенком (Весьма вероятно, что папа войдет в визуальный контакт с дядей Петей в течение предстоящего дня), разговорные и просторечные слова неуместны в официально-деловом стиле (В ночь на 30 сентября рэкетеры наехали на Петрова и взяли в заложники его сына, требуя выкуп в 10 тысяч баксов).

Возможность использовать слово в любом стиле речи свидетельствует о его общеупотребительности. Многие слова не только называют понятия, но и отражают отношение к ним говорящего. Например, восхищаясь красотой белого цветка, можно назвать его белоснежным, белехоньким, лилейным. Эти прилагательные эмоционально окрашены: заключенная в них положительная оценка отличает их от стилистически нейтрального слова белый. Эмоциональная окраска слова может выразить и отрицательную оценку называемого понятия (белобрысый). Поэтому эмоциональную лексику называют оценочной (эмоционально-оценочной). Особенностью эмоционально-оценочной лексики является то, что эмоциональная окраска «накладывается» на лексическое значение слова, но не сводится к нему, функция чисто номинативная осложняется здесь оценочностью, отношением говорящего к называемому явлению.

В составе эмоциональной лексики можно выделить следующие три разновидности. 1. Слова с ярким оценочным значением, как правило, однозначные; 2. Многозначные слова, обычно нейтральные в основном значении, но получающие яркую эмоциональную окраску при метафорическом употреблении. Так, о человеке говорят: шляпа, тряпка, тюфяк, дуб, слон, медведь, змея, орел, ворона; в переносном значении используют глаголы: петь, шипеть, пилить, грызть, копать, зевать, моргать и т.д.. 3. Слова с суффиксами субъективной оценки, передающие различные оттенки чувства: заключающие положительные эмоции - сыночек, солнышко, бабуля, аккуратненько, близехонько, и отрицательные - бородачи, детина, казенщина и т.п. Поскольку эмоциональную окрашенность этих слов создают аффиксы, оценочные значения в таких случаях обусловлены не номинативными свойствами слова, а словообразованием.

Оценка является одной из основополагающих категорий сознания человека, но язык называет и категоризирует далеко не все, что есть в сознании

Наряду с собственно отрицательными существительными позицию сказуемого с отрицательно-оценочным содержанием могут замещать оценочно нейтральные существительные, которые В.В.Виноградов назвал существительными с синтаксически обусловленным, несвободным значением, поскольку оценочный смысл появляется у них только в позиции сказуемого. Значение отрицательной оценки возникает у существительных с синтаксически несвободным значением за счет различных образных ассоциаций. Так «широкие ассоциативные поля» образуют вокруг себя:

Названия животных (птиц, рыб, насекомых): Например:

1. Эта аспирантка была пожилая, лет тридцати, в очках, настоящая кобра. (И. Грекова) 2. Ты светлячок, Гена, -красиво горишь, а греть не греешь. (В. Тендряков)

Названия растений и их частей:

1. Птица-то против ветра летает... А ты не птица, ты пушинка от одуванчика. (В. Тендряков) 2. Язык у тебя, Ручьев, крапива, оно так бывает, ничего. Стоит себе, а дотронешься -ожжет... (П. Проскурин)

Названия предметов обихода:

1. Не баба, а печь. Поперек себя толще. (Г. Марков) 2. У него не язык, а мельница крупорушка. (В. Липатов)

Образные ассоциации, лежащие в основе выражения отрицательной оценки нейтральными существительными, возникают за счёт сравнения, сходства. При оценке, основанной на сравнении, существительное в функции сказуемого сохраняет в своем значении один качественный признак. Отрицательная оценка может определяться сходством по внешним признакам: кобра-о женщине в очках, печь - об очень толстой женщине; по функциональным признакам (поведению, назначению): пушинка от одуванчика -о безвольном человеке, светлячок-о холодном, безразличном, себялюбивом человеке, мельница-крупорушка- о болтливом человеке и т.д.

Оценочные значения таких существительных в словарях, как правило, не фиксируются, поскольку способность выражать отрицательную оценку появляется лишь в определенных контекстуальных и коммуникативных условиях. Ряд подобных слов может пополняться зайти-железо, плотность.

Формирование оценочного смысла нейтральных существительных в позиции сказуемого связано с коммуникативной функцией слова в высказывании. Ср., например, существительное детство, для которого первичной функцией является указание на детский возраст, детские годы. В функции сказуемого оно выявляет потенциальные свойства выражения отрицательной оценки, неодобрения поступков, действий лица, события, фактов.:

-Он ругается словом «детство»! Когда он особенно возмущен, то восклицает: «Это какое-то детство!» -Слово «детство» звучит как нечто глубоко отрицательное в устах... режиссёра детского театра! - Зина изумленно пожалала плечами.

Значение отрицательной оценки, основанное на ассоциациях с такими свойствами лица, как незрелость, несерьезность и т.д. может быть выражено именной группой:

Твой Агутин – это ещё детский сад !

Существительные ребенок, дети, младенец в прямом значении выражающие такие признаки, как «детский возраст», «малолетство», «очень молодой, юный», противопоставляются обозначениям лица со значением «взрослый». Например сравним:

1. Полюбилась мне на Северо-Западном фронте одна девчушка. Была в батальоне... Девочка совсем.

Санструктор. 2. Появляется электромонтер, мальчишка-практикант.

В этих примерах существительные содержат возрастные характеристики лица. Выступая в позиции сказуемого, эти существительные могут выражать отрицательную оценку:

1. Да ты что – ребенок?! Не понимаешь ничего. Тебя там будут поить и вином накачивать. 2. Дети вы, дети, в чердаках ветер гуляет, хоть вы и дубины на вид здоровые, одной минутой живете.

Оценочное значение у подобных существительных сказуемых появляется в результате переосмысления. Возможность выражать отрицательно-оценочное значение у существительного в функции сказуемого связана с несоответствием нейтрального значения слова и обозначаемого им. Так, квалификация взрослого человека словом дитя и под. Выражает пренебрежение, насмешку. Сравним: Эх, дите ты, дите...

Необходимо отметить, что такими же средствами может выражаться и ласка, и сочувствие, участие- все зависит от ситуации общения, контекстуальных условий и т.п. Ср.: Алиуа Садыгова была чистым ребенком, доверчивым до наивности. Таких среди современной молодежи не часто встретишь.

Прилагательные чистый, доверчивый выступают в роли усилителей, «интенсификаторов» положительной оценки. Подтверждением оценки как положительной служит обычно и последующий текст.

Появление оценочного смысла у существительного-сказуемого может поддерживаться словами ещё (в значении «пока что»), все еще (в значении «до сих пор»), просто (в значении «ограничительной частицы «всего-навсего») и др., подчеркивающими связь переосмысленного значения слова с опорным для него наименованием. Оценочно-нейтральные существительные типа ребенок, мальчик, относящиеся ко взрослому лицу, содержат отрицательную оценку каких-либо черт характера; ср. например, в значении «наивный»:

1. Ты что же, Исмаилов, все еще мальчик?..И не понимаешь, что может быть? (в значении «глупый, наивный»)

2.-Эх, какие вы ребенки еще ! (в значении «несерьезный, легкомысленный»).

3.- Мальчишка ты еще, как я посмотрю,- на этот раз всерьез рассердился Иванов.- Болтаешь, не думая, дружбой нашей старой пользуешься... (в значении «неопытный»).

4. Я просто мальчишка и ни черта ни в чем не смыслю.

Признаки «глупый», «наивный», «несерьезный», «неопытный». Характерны прежде всего для ребенка, вследствие этого рассматриваемые отрицательно-оценочные квалификации, относящиеся к взрослому, являются ассоциативно мотивированными.

Оценочно-нейтральные существительные в роли сказуемого могут выступать объектом сравнения, являющимся основанием отрицательной оценки. Например:

1.-Вы как школьник,- усмехнулась она.- «Он первый». А он потому, что обиделся на вас. 2. Этот просто мальчишка перед тем...И в семьдесят лет он не сможет стать взрослым... Даже Гурбанов- и тот взрослее его !

В таких конструкциях с существительными - сказуемыми типа ребенок, дети и под., квалифицирующими взрослого человека по чертам характера, интеллектуальным свойствам, оценка может усиливаться за счет интенсификатора-определения:

Тебя, Кузьма, не определяешь, Ты как дитя малое.

Выражению значения отрицательной оценки, основанной на признаке «малолетний», способствует также использование в позиции определения антонимичного прилагательного большой :

После этого разговора, Клавдия все пыталась восстановить тот момент, когда в жизни мужа наметился и произошел сдвиг, который она просмотрела ; что ж он большой ребенок, она во всем винила себя..

Отрицательная оценка лица, основанная на возрастных характеристиках, не обязательно связана с признаком «молодой», «невзрослый». Ср. два примера:

1) Старика Ветровы были уже действительно стариками. Годы сгорбили их, иссушили их лица..

2) С ума сошла: он же старик, между ними двадцать лет разницы! Ничего слушать не хочет. Говорит: «Люблю! Любила же Анна Карыгина!» Экая дура!

Оценочно-нейтральное существительное старик во втором случае выполняет роль сказуемого с отрицательно-оценочным признаком (в первом же примере констатируется только возраст людей).

Оценочно-нейтральные существительные - наименования лица по профессии, роду занятий (писатель, учитель, артист и т.д.), принадлежности к социальным группам (интеллигент и т.д.) обладают всеми семантическими признаками характерными для нейтральной лексики: ориентированностью на класс предметов, отсутствием антонимических связей, соотносительных абстрактных имен и т.д. Характеризующая функция для этой группы слов является вторичной.. Употребление их в позиции сказуемого ведет к изменению коммуникативной задачи высказывания. Например: 1. Я всю жизнь клоун. 2. Ты интеллигент, лейтенант!

Коммуникативная задача подобных высказываний – отрицательная оценка лица, а не сообщение о профессиональной, классовой, социальной и другой принадлежности.

В словарях, как уже было отмечено, оценочные значения не всегда фиксируются. Так, например, в МАС не отмечены значения «хитрый, ловкий человек» у существительного артист, «пустослов, болтун»- у существительного декламатор. Ср. примеры:

1.А я и не знал,что ты артист, мерзлый.2. Декламатор ты.(Ср. В МАС : Артист,-а,м. 1. Тот, кто занимается публичным исполнением произведений искусства...2.перен. Разг. Тот,кто обладает высоким мастерством в какой-л. Области, талантливо делает что-л.

2. Декламатор,-а,м. Искусный чтец художественных произведений;Декламация перен. Напыщенная,искусственно приподнятая манера говорить напыщенные слова,речи.

Употребление наименований лица по профессии, роду занятий в сказуемых, выражающих отрицательно-оценочное значение, возможно в синтаксических моделях «не А,а В», «В, а не А », «не А,В » например:

1.Писанину развели не комендант, а писатель какой-то! 2.Приказ для тебя не приказ колхозник ты ,а не начальник штаба ! 3.Ты не мужик, ты нянька !

Смысловая трансформация, изменение коммуникативной функции существительного (прямое обозначение - переносное, метафорическое) достигается в таких моделях путем скрытого сравнения через отрицание, придающего большую интенсивность оценке.

Оценочное высказывание (риторический вопрос , восклицание) может использоваться в диалоге. Ср.

- Он начальство, - сказал Витя .- Начальство ! - сказал старик, наступая.- Теперь все стали начальством.

Такое использование фрагментов реплик собеседника в целях возражения называют «диалогической цитацией »,а сами эти реплики - «репликами - повторами», подразумевая под этими терминами реакцию на высказывание говорящего.

В конце 90-х годов 20 в. в отечественном языкознании Н.Д.Арутюновой был введен термин «диалогическая цитация», который автор относит «к случаям использования реплик собеседника (или их фрагментов) в иных (обычно оппозиционных) коммуникативных целях». В числе других ею выделяются такие типы диалогических цитаций, характерных для разговорной речи, как нейтральная цитация, экспрессивная цитация и др. По Н.Д.Арутюновой, источником диалогической цитаты является речь собеседника. Цитация входит в диалогический контекст, и именно это отличает ее от цитирования -использования в тексте фрагментов других текстов. «Цитация выражает реакцию на реплику говорящего, и она прямо связана с диалогическими (можно было бы сказать «прагматическими») модальностями -согласием и несогласием (унисоном и диссонансом). Проблема цитации, отражения «чужого» слова «своим», в настоящее время является достаточно актуальной. В публицистическом дискурсе довольно часто можно наблюдать использование автором фрагментов чужой речи для выражения собственных мыслей и взглядов. Чужое слово становится полноправной частью авторского слова. Таким образом, цитации относятся к числу компонентов текста.

А ты, между прочим хозяин. Почему плохо хозяйничаешь? - Я хозяин? Ну-ну! Видал ты такого хозяина, который за 11 копеек валенки продает, а они ему, эти валенки, обошлись в рубль двадцать. ?

Вопросительное высказывание, представляющее собой цитатный вопрос (Я хозяин?), подразумевает контрастивное отрицание., т.е. отрицание, за которым следует противопоставление (Никакой я не хозяин). Хотя коммуникативная цель вопросительного высказывания достаточно ясна, семантика сказуемого, выраженного оценочно нейтральным существительным хозяин, отрицательная оценка лица по его отношению к делу, в данном контексте междометное восклицание (Ну-ну !) и последующий текст, содержащий комментарий (Видал ты такого хозяина, который..), усиливают значение отрицательной оценки и способствуют более активному воздействию на собеседника.

Употребляясь со сказуемыми, выраженными оценочно нейтральными существительными, местоимение Какой-то получает не обычное для него значение неопределенности, неизвестности, а значение пренебрежения, неуверенности оценки, указывает на сходство объекта оценки с истинным носителем признака. Например : Нет, ты какой-то фавн,питекантроп...

Несмотря на то, что существительные-сказуемые выражают отрицательную оценку лица, местоимение какой-то способствует некоторому ее смягчению. Вольф считает, что в этом случае мы имеем дело с явлением деинтенсификации,т.е. со снижением количества признака. Цель деинтенсификации - сделать высказывание менее категоричным.

Однако местоимение какой-то сочетается не с каждым существительным- сказуемым. Так, невозможны сочетания со сказуемыми, выраженными оценочными существительными, обозначающими отрицательную оценку лица по чертам характера, морально- этическим качествам: трус, говорун, подлец, тунеядец и под.; ср.: также такие существительные, как убийца, вор, расхититель и под.

Таким образом, при анализе функционирования Оценочно - нейтральных существительных в позиции сказуемого выявляются потенциальные возможности выражения отрицательной оценки. С одной стороны, приобретению отрицательно- оценочного значения способствуют различные интенсификаторы, усилители. С другой стороны, реализация отрицательно- оценочного значения у оценочно нейтральных существительных в позиции сказуемого связана с коммуникативной функцией слова в высказывании, образными ассоциациями , прагматикой речи. Объединяя близкие по экспрессии слова в лексические группы, можно выделить: 1) слова, выражающие положительную оценку называемых понятий, 2) слова, выражающие их отрицательную оценку. В первую группу войдут слова высокие, ласкательные, отчасти шутливые; во вторую - иронические, неодобрительные, бранные и др. Эмоционально-экспрессивная окраска слов ярко проявляется при сопоставлении синонимов:

стилистически-нейтральные:	содержанием могут замещать оценочно	сниженные:	высокие:
лицо		морда	лик
препятствие		помеха	преграда
плакать		реветь	рыдать
бояться		трусить	опасаться

прогнать

выставить

изгнать

На эмоционально-экспрессивную окраску слова влияет его значение. Резко отрицательную оценку получили у нас такие слова, как фашизм, сепаратизм, коррупция, наемный убийца, мафиозный.

Окончательно определяет экспрессивную окраску контекст: нейтральные слова могут восприниматься как высокие и торжественные; высокая лексика в иных условиях приобретает насмешливо-ироническую окраску; порой даже бранное слово может прозвучать ласково, а ласковое - презрительно. Появление у слова в зависимости от контекста дополнительных экспрессивных оттенков значительно расширяет изобразительные возможности

Список литературы.

1. Бархударов Л.С. Уровни языковой иерархии и перевод / Л.С. Бархударов. Тетради переводчика. 1969.
2. Коробкина Н.И. Стилистическая дифференциация современной окказиональной лексики русского языка: вулгаризмы, сленгизмы, жаргонизмы. 2017.
3. Васильева, А. Н. Курс лекций по стилистике русского языка. Общие понятия стилистики. Разговорно-обиходный стиль речи / А.Н. Васильева. - М.: КомКнига, 2005. - 242 с
4. Лариохина, Н. М. Вопросы синтаксиса научного стиля речи / Н.М. Лариохина. - Москва: 1979. - 240 с
5. Методическое руководство к пособиям по научному стилю речи комплекса "Старт". Аудирование. - М.: Русский язык, 1989. - 281 с
6. Митрофанова, О. Д. Научный стиль речи. Проблемы обучения: моногр. / О.Д. Митрофанова. - М.: Русский язык, 1976. - 200 с
7. Разговорная речь в системе функциональных стилей современного русского литературного языка. - М.: Либроком, 2016. - 312 с
8. Разговорная речь в системе функциональных стилей современного русского литературного языка. Грамматика. - М.: Либроком, 2009. - 312 с.

Xülasə

Məqalədə sözlərin üslub cəhətdən eyni olmamağı barədə bəhs edilir. Sözlərin bütün üslublarda istifadə olunması onun ümumiliyinin göstəricisidir. Xəbər rolunda işlənən qiymətləndirən neytral isimlər inkar qiymətləndirməni daha da gücləndirir. Emosional ifadəli qiymətləndirməni sonda kontekst müəyyən edir.

Açar sözlər: üslub, xəbər, neytral isimlər, sözlərin emosional və ekspressiv reng alması, elmi terminlər, deintefikasiya.

Summary.

The article deals with the fact that words are not the same as styles. The use of the word in all styles is an indication of its totality. Evaluating neutral names that have been interpreted as news report further diminish the assessment. The context will eventually determine the contextual determination of the emotional expressive.

Key words: style, predicate, neutral nouns, the emotional and expressive colors of the words, scientific terms, deintegration.

RƏYÇİ: prof.L.Əhmədova

Könül Məhyəddinova24

ABREVIATURLARIN YARANMA TARİXİNƏ NƏZƏR

Zaman keçdikcə qısaltma sözlərin yaranma səbəbi, spesifikası, fəaliyyət arealı dəyişməyə başlayır və abreviasiyanın inkişaf mərhələləri bir-birini əvəzləyir. Bir çox araşdırmalar aparılaraq abreviaturanın müxtəlif cür təhlillər verilir. Q.Marçand qeyd edirdi ki, qısaltma müasir və erkən dövrlərdə məlum olmayan bir hadisədir. (14, 22). Digər tərəfdən isə, müxtəlif yazı formalarında mövcud olan abreviatur nominasiyaları yazının özü kimi qədimdir.

Dilçilik terminlər lüğəti abreviatur terminini “yazılı və şifahi nitqdə işlədilən qısaltma kimi” təhlil edir (7, 20). Dilçilikdə abreviatur sözünə diqqət yetirsək, bu linqvistik fenomenin müxtəlif sərh və anlayış ifadə etdiyini görə bilərik. Məsələn: rus dilinin izahlı lüğətində qısaltmanın tam bir sözün və ya sözün bir hissəsinin kəsilmiş ünsürlərin birləşməsi kimi təyin etdiyini görə bilərik (11).

Müxtəlif dövrlərdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, abreviaturaların tarixi daha qədim zamana mənsubdur. İxtisarlara dini kitablarda, papirus və perqamentlərdə, müxtəlif tarixi abidələrdə, herbələrdə, sikkələrdə, qəbir daşlarında olan yazılarda rast gəlmək olar. Şifahi danışqda abreviaturlardan ingilis dilində XVI əsrdə istifadə edilməsinə baxmayaraq, abreviasiyanın dilimizə inteqrasiyası daha sonralara, yəni XX əsrə təsadüf edir. İxtisarlara XIX əsrin sonlarında, rus dilinə daxil olması Azərbaycan dilindən də yan ötməmişdi. Məs: ingilis dilindən rus dilinə keçən kino, taksi, foto kimi abreviaturaları, həmçinin UNESCO –ЮНЕСКО-YUNESCO, UNO-ООН-BMT və s. abreviaturaları rus dilindən dilimizə daxil olmuş və bu gün də dilimizdə, gündəlik həyatımızda istifadə olunur.

M.Adilov qeyd edir ki, Azərbaycan dilində abreviasiyanın ilk nümunələri yalnız yazıda özünü göstərmişdi və abreviasiya hadisəsinin tarixini 13 mərhələyə bəzəyir (2, 16 -21). Birinci mərhələ - ərəb qrafikası dövrünün ixtisarlara IX-XIII əsrlərdən XX əsrin birinci rübünə qədər, ikinci mərhələ - latın qrafikası dövrü ixtisarlara (1928-1940-cı illər), III mərhələ - leksik ixtisarlara dövrü (rus qrafikası dövrü ixtisarlara). Abreviaturaların yaranma tarixini araşdıran M.Adilov da abreviasiya prosesinin Azərbaycan dilində yaranma dövrünü daha əvvəllə IX-XIII əsrlərə ərəb qrafikası dövrünün ixtisarlara ilə əlaqələndirir (1, 202) Dilimizdə ixtisar sözlər haqqında ilk məlumat Azərbaycanın 1930-cu ildə nəşr edilən orta məktəblər üçün “Qramer” dərsliyində rast gəlinir. Məs: Kolxoz, sovxoz, komsomol (3). Dilçiliyimizdə ilk dəfə “abreviatur” termini isə M.Adilovun tədqiqatında (“abreviatur” kimi) (2, 29) işlədilmişdir və qeyd etmişdir ki, abreviatur termini yalnız mürəkkəb ixtisarlara deyil, həm də sadə sözlərin ixtisarına aid edilə bilər. Məs: akad., dos., yol., mis., r-n. və s. (1, 202). M.Adilov qeyd edirdi ki, əlyazma abidələrində XIX əsrin ikinci yarısına qədər rast gəlinən milli abreviaturalarımızın sayını barmaqla göstərmək olar. Həmin əsrin son rübündən milli abreviaturaların sayı tək-tək artmağa başlayır. Lakin bunun bir hadisəyə zəvri olduğu haqqında danışmaq hələ tezdir” (2, 13)

Məlum olduğu kimi, ingilis dilinin uzallığı bu dildə 30x sayda abreviaturaların mövcud olmasıdır və bu proses daima inkişafdadır. İngilis dilində ilk abreviaturalara elə onların ilk yarandığı zamanlarda rast gəlinir. Qədim ingilis şeiri olan “Beowulf” da 30x sayda abreviaturalardan istifadə edilmişdir Məs: “7” və ya “&” - and, və “y” - since, so that “not much space is wasted” (16).

İlk olaraq ingilis abreviaturaları müxtəlif suspenziya işarələri ilə təmsil edilirdi. Məs: «er» - «c», beləcə «mast» - master və «exac» - exacerbate. Bu tip qısaltmalar akademik mətnlərin əl yazısı zamanı vaxta qənaət etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur (“Oksford universiteti gündəliyi” “Oxford University Register” 1503). Məs: Mast» subwarden» y c mēde me to you. Müasir ingilis dilinin erkən zamanlarında XV-XVII əsrlərdə yə “the” sözünün əvəzinə işləndirdi. Məs: Ye Olde Tea Shoppe (16).

Filoloji linqvistik nəzəriyyəsinin inkişaf mərhələsində “Akademik Britaniyada” abreviasiya dəb halını aldı. İnsan ad və soyadlarında abreviaturaların istifadəsi prosesi başlandı. J. R. R. Tolkien, onun dostu C.S. Lewis və “İnkings” adlanan Oxford ədəbiyyat qrupunun digər üzvlərinin ad və soyadlarında inisiallardan istifadə bunun göstəricisi kimi qeyd edilir. “İngilis dilinin qısa Oksford lüğətində “də (1961) ilk abreviaturalardan istifadə XV-XVI əsrlərə aid edilir. Məs: Mr ← Master -1447 r.; a.m. ← ante meridiem (lat. “günortaya qədər”) - 1600 r (7, 26). Qeyd etmək lazımdır ki, V.Şekspir də öz əsərlərində abreviaturalardan istifadə etmişdir. Məs: (mom ← morning, 'tis ← it is, ope ← open, o'er ← over, ne'er ← never, e'er ← ever, oft ← often, a' ← all) (10, 66). XIX əsrin əvvəllərində ingilis dilində baş hərf saxlanılaraq qısaltılan abreviaturalar daha çox yayılmağa başladı. NG ← No Good “xeyri yoxdur”, PDQ ← Pretty Damned Quick “dərhal” baş hərf saxlanılaraq qısaltılan abreviaturalar daha çox yayılmağa başladı.

Qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb qısaltmalar və abreviaturalar bir söz düzəltmə vasitəsi kimi XIX əsrin sonunda yayılmağa başlamışdır (6, 6). Rus dilində abreviaturaların çoxu Sovet hakimiyyəti dövründə yaranmış (9; 12, 253), Oktyabr inqilabından sonra geniş yayılmağa başlamış və müasir rus dilinin leksikasını əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirmişdi. S.İ.Ojeqov qeyd edir: “inqilabın ilk illərindən hər kəs məhəttəl qalmışdır, dayanmadan söz bazası artırdı. Rus dilinin sözdüzəltmə normalarına uyğun olaraq yeni sözlər yaranır; yeni qrammatik söz təbəqəsi –mürəkkəb qısaltmalar əmələ gəldi” (11, 21). O zaman yeni sözlər yaranmağa başladı: полпред, лесхоз, Минздрав, хлебозавод, бронемашина.

Bir 30x dilinin qeyd etdiyi kimi, bu növ sözlərin geniş yayılmasının əsas səbəblərindən biri Oktyabr İnkilabı olmuş və bu inqilab rus dilinə böyük enerji, zəvliklik, qısalıq və lakoniklik gətirdi. İnkilab sonrası yeni məkanlar, yeni inzibati binalar, təhsil ocaqları, universitetlər, təşkilatlar yarandı və onların adlandırılmasında istifadə olunan mürəkkəb adlar sonradan daha lakonik səsləndirilərək müxtəlif abreviaturaların yaranmasında xüsusi rol oynadı.

Abreviasiya müasir dünya dilçiliyində ən çox yayılmış və inkişaf etmiş söz yaradıcılığı prosesidir. Abreviatura termini latın dilindən keçmədir, başqa sözlə desək, latın mənşəlidir. Belə ki, latın dilindəki brevis sözü “qısa” mənasındadır.

Qısa bir haşiyəyə çıxaraq qeyd etməliyik ki, latın dili bir çox dilin söz bazasının yaranmasında və inkişafında təsiri danılmazdır və XIX əsrdə elmin, tibbin və texnikanın beynəlxalq dili olmuşdur. Hal-hazırda yunan və latın morfemlərindən müxtəlif terminlərin yaranmasında istifadə edilir.

Abreviasiya terminin (lat.abbreviatur) istifadəsi kifayət qədər yayılmış bir zamana, orta əsrlərə təsadüf edir. Abreviasiyanın əsasını təşkil edən qısaltılmış ədədlər qədim dövrlərdən bəri məlumdur və yazı tarixində ilk olan Şumerlərə qədər uzanır.

Qədim Şərqi əlyazmalarında tapılmış qısaldılmış ədədlər yazını asanlaşdırmaq üçün istifadə edilmişdir. Qısaltma sözlərin əmələ gəlməsini ellin-roman əsri ilə də əlaqələndirirlər. Yunan abreviaturları eramızdan əvvəl III əsrdən IX əsrin sonlarına qədər inkişaf etmişdir. Məsələn, buraxmaq, boş qoymaq elleippsis olan termin eramızdan əvvəl II-III əsrlərdə Qədim Yunan qrammatikalarında və ritorikada istifadə edilirdi. Qədim ritoriklər düşündürdülər ki, yeni yaranan qısaltma sözlərin korrelyatla müqayisədən əlavə bir emosional rəngarəngliyi var. Qədim yazılı abidələrdə yunan yazıçıları tərəfindən çap yazısında istifadə olunan çap sözlər mövcud olmuş və zaman keçdikcə onlar sıradan çıxmışlar.

Qrafik qısaltmalar Qədim Romada yayılmış və latın dilinin istifadəsi ilə əlaqəli ənənənin əsasını qoymuşdur. Latın abreviaturları haqqında ən qədim traktat Valeriy Proba tərəfindən (50-100 e.ə) yazılmışdır. Tarixi abidələr Romalıların abreviaturlardan geniş istifadə etdiyini sübut edir. Onlar "suspensiya"nın köməyi ilə insan adlarını qısaldırdılar. Məsələn; A. ← Aulus (AVL), G. ← Gaius (QAY), Gn. ← Gnaeus (Qney), P. ← Publius (Publiy) və sonluqlar (cos. ← consul, v.c. ← vir clarissimus). Daha sonralar Romada bütün növ abreviaturlardan hüquqi tibbi, teoloji sahələrdə istifadə edilirdi. Qədim Yunan əlyazmalarında müxtəlif qısaltma işarələri mövcud idi və yunan yazıçılarının çap nəşrlərinə köçürülürdü, lakin onlar müasir dövrdə tamamilə yox olmuşdur. Uzun latın ifadələri iki və ya bir sözə gədər qısaldılaraq müasir dillərə, xüsusi ilə də ingilis dilinə daxil olmuşdur. Məs: ad prot ← ad protocollum (prokol), int. al. ← inter alia və s.

Abreviatura prosesi və onların növlərini XX əsrin dilçiləri (D.İ.Alekseyev, Z.A.Alijulov, B.B.Borisov) hərtərəfli öyrənmişdir. A.N.Yoldışev, E.N.Ojoqin, E.R.Mustafinova, A.P.Şapalova, M.Şlaux, Q.Marçand kimi tədqiqatçılar abreviaturların funksional, pragmatik, struktur-semantik xüsusiyyətlərini tədqiq etmişlər. A.P.Şapalova abreviaturların yaranma və geniş yayılma səbəbi kimi, abreviaturların bir söz kimi tələffüzünü, danışq dilinin təsirini, həmçinin latın-yunan mənşəyi terminlərin istifadəsini göstərirdi (13, 36). M.Şlaux abreviaturların yaranma səbəbini konkret dillərin quruluşu ilə əlaqələndirirdi, o hesab edirdi ki, fleksiyası çox inkişaf etmiş ingilis dilində, qısaltma sözlər alman və rus dillərindən daha çox yayılmışdı (15, 112). Bütün bu səbəblər dilçilərin diqqətini cəlb edir və abreviasiyanın yaranma tarixini və yayılma arealının müxtəlif aspektlərdə araşdırılmasını tələb edir.

S.O.Barinovanın fikirlərinə görə, qısaltmalar müasir Avropa dillərinin 18% ni təşkil edir və sözdüzəltmə metodlarının təsnifində ikinci yer tutur (5, 12). Yerli və xarici tədqiqatçılar abreviaturların yaranmasında xarici və daxili amillərin olduğunu vurğulayırlar. Abreviaturların istifadəsində ictimai inkişaf, müharibələr və inqilablar, digər dövlətlərlə mədəni, iqtisadi, elmi, təhsil və sosioloji əlaqələr abreviasiyanın bir aktiv, həmçinin qısa və lakonik sözdüzəltmə vasitəsinə çevirir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu prosesdə əsas inkişaf etdirici amil insandır və müxtəlif dillərdə və cəmiyyətlərdə yaratdığı ənsiyyət vasitələridir.

Abreviaturlar, əsasən, hazır şəkildə dilimizə daxil olurdu. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dilimizə hazır şəkildə abreviaturların rus dilindən daxil olmasına baxmayaraq, onların kalka üsulu ilə doğma dilimizdə ifadəsi mərhələsi başladı və abreviasiyanın mürəkkəb sözlərin yaradılması üçün istifadəsi şərait yarandı. "Azərbaycan dili Türk dilləri içində abreviasiyayı daha tez mənimsəyənlərdəndir və Türk dilləri içində ən çox abreviatur leksemlərə malik dil olan da Azərbaycan dildir. Abreviatur söz yaradıcılığı bir bölməsi kimi dilimizdə gecikmiş hadisə deyil, əksinə leksikamızın zənginləşməsi üçün vaxtında qavranılmış zərurətdir" (2, 27). Başqa dillərdən fərqli olaraq, xalq etimologiyasının təsiri ilə Azərbaycan dilində abreviaturların bir qisminin mənə intiqalı ilə baş vermişdir. Abreviaturlar dilin lüğət tərkibinin və terminoloji sisteminin zənginləşdirməsində olduqca əhəmiyyətli vahidlərdir (2, 162). Terminologiyada abreviaturların yeri məsələsinə toxunan S.Sadiqova yazır ki, abreviatura üsulu termin yaradıcılığında başqa üsullardan fərqlənir. Onun fikrincə, bu üsul bu və ya digər anlayışın ifadəsi üçün yeni termin yaratmaq deyil, terminologiyada artıq mövcud olan terminləri eyni məzmununda, lakin qısaldılmış şəkildə əlverişli şəkildə salmağı nəzərdə tutur (4, 26).

Abreviasiya prosesinin hansısa bir xalqın milli düşüncə xüsusiyyətləri kimi gəstərilməyə cəhd edilsə də abreviaturlar bütün dünyada yayılmış xüsusi bir sistem sayılmaqdadır. Texnikanın, elmin, incəsənətin sürətlə inkişaf etdiyi bir vaxtda millətlərarası mədəni, iqtisadi, elmi əlaqələrdə abreviaturların geniş istifadə tendensiyası sürətli dərəcədə artmışdır. Artıq abreviaturlar bütün sahələri əhatə edərək, öz areallarını coğrafi adlar, maşın, obyekt, şirkət, ölkə, silah və s. adların ixtisarına gədər genişləndirmişlər. Bu səbəbə görə hər gün yeni termin, yeni abreviaturlar hər bir dilin gündəlik həyatına daxil olur. XX əsrin sonlarından başlayan və XXI əsrdə daha da sürətlə inkişaf edən kompüter və texnologiya sahələrində terminologiyada yüzlərlə söz, abreviatur yaranmışdır, və tədricən rus dilinə bu dildən isə azərbaycan dilinə daxil olmuşdur. PC ← personal computer-şəxsi kompüter, Proc ← processor - prosessor, e-mail ← electronic mail - elektron məktub, OS-operating system - əməliyyat sistemi.

Bu abreviaturların bir çoxu orijinal, yəni kompüter dilində necə işlənsə, eləcə də alınıb işlədilir. Məs.: internet, instaqram, facebook, ZIP, dog tag, disk, adapter, 3G, tester, spam, modem, assembler, sensor, brandmauer, banner, aplet; müəyyən bir hissəsi isə transkripsiya olunaraq mənbə dildəki formasını itirərək fonetik dəyişikliyə məruz qalırlar: veb-sayt, tyutor, stəndap, login, qap, keş, tvip, eqosörfinq, iterasiya və s.

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, bu prosesinin süni və özbaşına yaranmasını nəzərə alaraq biz sözdüzəltmə hadisəsini belə təhlil etməyi təklif edirik: abreviasiya - hər hansı bir obyektin adının özbaşına qısaldılma prosesi; abreviatur - bu prosesin nəticəsi: süni şəkildə dövlət, müəllif və ya hər hansı bir təşkilat və qurum tərəfindən yaradılmış ixtisar vahidi.

Ədəbiyyat:

1. Adilov M. Мьасир Azərbaycan dilində мьərkəkb sūzlər. Namizədlіk diss. Bakı, 1957, 210 s.
2. Adilov M. Azərbaycan dilində abreviasiya və abreviaturlar. Bakı: "Elm" 2010, 168 s.
3. Həsənov İ., Şərifov A. Qramer-orta məktəb üçün. I hissə, 1930.
4. Sadiqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası Bakı: "Elm", 2011.
5. Баринаова О. С. Типология англоязычных сокращений, используемых в сети Интернет : дис. ... канд. филол. наук / Баринаова О. С. – Санкт - Петербург., 2008. – 277 с.
6. Борисов В.В. Аббревиация и акронимия. Военные и научно-технические сокращения в иностранных языках. под ред. проф. А. Д. Швейцера. М.:Москва. Воениз-дат. 1972-320 с
7. Дюжикова Е. А. Аббревиация сравнительно со словосложением: дис. ... д-ра филол. наук / Дюжикова Е. А. М., 1997. 340 с.

8. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. Изд. 5-е, испр-е и дополн. Назрань: Изд-во "Пилигрим", 2010, 473с
9. Краткая русская грамматика / Белоусов В. Н. , Ковтунова И. И., Кручинина И. Н. и др.; Под ред. Шведовой Н. Ю. и Лопатина В. В. М.; 2002, 726 с.
10. Нургалева Т.Г. Аббревиация как средство экспрессивного словообразования : дис. ... канд. филол. наук / Нургалева Т. Г. М., 2010, 240 с.
11. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. 2010. Толковый словарь русского языка. Москва, изд-во «АСТ», 2010, 1360 с.
12. Русская грамматика. Москва, изд-во «Наука», 1980, 754 с
13. Шаповалова А. П. Опыт построения общей теории аббревиации: на материале французских сокращенных лексических единиц: дис. ... д-ра филол. наук /Шаповалова А.П. Ростов н/Д, 2004, 421 с.
14. Marchand H. The Categories and Types of Present-day English Word-formation. A synchronic-diachronic approach / H. Marchand // Alabama Linguistic and Philological series. Alabama : University of Alabama Press, 1966. Vol. 13. 379 p.
15. Schlauch M. The gift of language / M. Schlauch. New York, 1955, 342 p.
16. <https://books.google.com/books?id=68EjAwAAQBAJ&dq=abbreviations+history&q=abbreviations+beowulf#v=snippet&q=abbreviations%20beowulf&f=false>

Açar sözlər: abreviatura, abreviatur nominasiyaları, abreviaturların yaranma səbəbləri, suspenziya, qısaltma

Ключевые слова: аббревиатура, аббревиатурные номинации, причина возникновения аббревиатур, суспензия, сокращение

Key words: abbreviation, abbreviational nominations, abbreviation creation causes, suspension, shortening

Обзор на историю возникновения аббревиатур

Резюме

Аббревиация как один из наиболее продуктивных словообразовательных способов играет важнейшую роль в культуре и общественно-государственной жизни современных наций. Главная цель работы выявить основные этапы развития аббревиации, рассмотреть причины создания и историю создания сокращенных единиц, а также определить значение аббревиатур в лексике различных языковых систем (в азербайджанском, русском и английском языках). Изучение основных этапов формирования аббревиации позволяет уяснить, что данный способ словообразования прошел большой путь последовательного развития, отвечая все более необходимым и расширяющимся потребностям развивающегося общества. Проведенные анализы и теории нашего исследования показали, что аббревиатуры встречаются в разных областях и их функции зависят от контекста.

Review on the history of abbreviations

Summary

Abbreviation as one of the most productive ways of word formation plays an integral role in the cultural and public life of modern nations. The main purpose of the article is to identify the major stages of abbreviation; consider the reasons for creation and the history of formation of reduced units, as well as to determine the meaning of abbreviations in the vocabulary of different languages (Azerbaijani, Russian, English) the linguistic situation. Learning the main stages of the abbreviation formation helps us to understand that the given derivation method has experienced a long way of its progressive development, responding to the increasingly urgent and expanding the needs of the developing society. Analysis and theories of our investigation show that abbreviations can be in every field and their functions depend on context.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Ağamalıyeva Aysel Tarverdi qızı

SİNTAKSİS VƏ TƏHLİL. NOAM XOMSKI

Əgər biz söz üçün leksik vahid olmasını qəbul etsək məlumatın 2 əsas növü mümkün olur:

1)Sözün mənası haqqında məlumat

2)Sözün yerinə yetirdiyi sintaktik rol haqqında məlumat

Bir cümləni başa düşməyin ilk addımı mübtədə nədir?(əsas işi nə görür), obyekt nədir?(nəyin üzərində iş görülür) və əsas hərəkət nədir? suallarını tapmaqdır.

Ən azından bu, sözün isim, fel, sifət,zərf və s. olduğunu tapmaq deməkdir.Ayr-ayrı sözlər haqqındakı belə məlumatlardan biz oxuduğumuz və ya eşitdiyimiz cümlənin mənasının representasiyasını qururuq.

Biz cümləni eşidərkən və başa düşərkən söz sırası haqqında məlumat çox vaxt mühimdir. Əlbəttə ki , bu cümlənin sintaksisi haqqında məlumatdır. Aşağıdakı 1-ci və 2-ci cümlələrin eyni söz sırası quruluşu var, ancaq müxtəlif mənələrə malikdirlər. 1-ci və 3-cü cümlələrin fərqli söz sırası 2. The vampire chased the ghost- Vampir kabusu təqib etdi.

3.The vampire was chased by the ghost quruluşu olsa da eyni mənəyə malikdir.

1.The ghost chased the vampire –Kabus vampiri təqib etdi.

-Vampir kabus tərəfindən təqib edildi.

Cümlənin sintaktik strukturunun müəyyənləşdirilməsi prosesi təhlil adlanır.Buna görə biz cümləni təhlil edərkən hər bir sözün isim, fel və ya sifət kimi sintaktik kateqoriyalarını təyin etməliyik. Bu nümunələrin göstərdiyi kimi , təhlil cümlənin arzu olunan mənasının əldə edilməsində əsas addımdır.

Təhlil haqqında və insanın cümlə təhlili mexanizmi və ya qısaca İCTM (HSPM) haqqında çoxlu suallar meydana çıxır.

Təhlil necə idarə edilir? Niyə bəzi cümlələri təhlil etmək digərlərindən daha çətindir?Təhlildən sonra sintaktik representasiya ilə nə baş verir? Niyə cümlələr strukturuna və ya da fraza göstəricilərinə görə təyin olunur? Xüsusilə biz ikimənəliliklərin öhdəsindən necə gəlirik? Sintaktik proses təhlillərin qurulmasında semantik məlumatdan istifadə edirmi? Və ya sintaktik məlumatın istifadəsi məhdudlaşdırılıbmı? Bu sonuncu sual leksik vahiddə müstəqillik probleminin xatırladıcısıdır və dil proseslərinin modular olub- olmaması problemlərinin həqiqətən digər bir göstəricisidir. Cümlələri təhlil etmək üçün yalnız sintaktik məlumatdan istifadə edən qapalı sintaktik modul varmı? Və ya informasiyanın digər növləri təhlil prosesini apara bilərmi? Son 2 sual birlikdə təhlil psixologiyasında fundamental problemlərə ünvanlanır. Biz iki mənəli sintaksisin öhdəsindən necə gəlirik? Yadda saxlanılmalıdır ki, başa düşmənin məqsədi eşitdiyimiz və oxuduğumuzdan mənə çıxartmaqdır. Sintaktik proses bunu etmənin yalnız bir mərhələsidir, lakin heç nəyə baxmayaraq vacib biridir.Bunun həmişə əsas olması özlüyündə vacib bir problemdir. Buna baxmayaraq niyə biz sintaksisi öyrənməliklə bağlı digər bir səbəb var .Fodor(1975) mübahisə edirdi ki , bizim üst qat dilimizə yaxın bənzərliyini saxlayan “ fikir dili” mövcuddur . Xüsusilə fikrin dilini idarə edən sintaksis xarici dilə çox oxşar və ya eyni ola bilər.Buna görə də sintaksisi öyrənmək əsas koqnitiv proseslər üçün pəncərə ola bilər.

Nəhayət qeyd olunmalıdır ki, sintaksis ilk baxışdan çoxlu qarşılıqlı və simvolların kifayət qədər miqdarı ilə özünü göstərən nisbətən texniki sahədir. Buna baxmayaraq fənnin mənasını başa düşmək vacibdir və bunun nə olduğunu dəqiq təyin etmək məqsədilə bu izah olunmalıdır. İlk əvvəl bizim sintaksis haqqında danışmağımız üçün dilə ehtiyacımız var, linqvistika belə bir dili təmin edir. Linqvistikanın bizim təhlili anlamağımıza gətirdiyi yeniliklər və təhlil sisteminin müxtəlif növlərinin məhdudluqları çox böyükdür. Xüsusilə Amerikan dilçisi N.Xomskinin işləri bu sahədə üstünlük təşkil edir. Biz bu işə bir az ətraflı baxmalıyıq.

Xomskinin fəaliyyətinin iki tərəfini qeyd etmək rahatdır, baxmayaraq ki , əlbəttə, bunlar yaxından əlaqəlidir.Xomski mübahisə edir ki, dil daxili olan xüsusi əlamətdir , növə məxsus və bioloji cəhətdən əvvəlcədən proqramlaşdırılmışdır və hansı ki , digər koqnitiv strukturların müstəqilliyinin cəmidir.

Xomski üçün dilçiliyin məqsədi dili istifadə etməyə və başa düşməyə imkan verən qrammatikanı təsvir etməkdir.Xomski (

1968) qeyd edirdi ki, bizim ideallaşdırılmış dil sənəti ilə həqiqi dil fəaliyyətini fərqləndirmək vacibdir. Bizim dil sənətimiz dildə qəbul olunan intuitivlər tərəfindən yaradılmış cümlələrdir ki , onlar sözlərin qrammatik olmayan zənciridir. Buna görə biz bilir ki, “ The vampire the ghost loved ran away” - Kabusun sevdiyi vampir qaçdı - Cümləsi qrammatikdir, hətta biz bunu heç vaxt təcrübədə yaratmasaq da, eyni zamanda biz həmçinin bilir ki, “ The vampire the ghost the cat loved ran away.” -vampir kabus pişik sevirdi qaçdı- cümləsi qeyri –qrammatikdir.Sənətimiz bizim dilimiz haqqındakı abstrakt biliyimizi nəzərdə tutur.Bu əgər bizim kifayət qədər vaxtımız və yaddaş bacarığımız olsaydı dillə bağlı edə biləcəyimiz mühakimələr haqqındadır.Təcrübədə ,əlbəttə, bizim həqiqi linqvistik fəaliyyətimiz - bizim həqiqətən yaratdığımız cümlələr- bu faktlar tərəfindən məhdudlaşdırılır. Bundan əlavə bizim həqiqətdə yaratdığımız cümlələr çox vaxt daha sadə qrammatik konstruksiyaya malikdir. Bizim nitqimiz yalnız başlanğıclar, təəddüdlər, nitq səhvləri və düzəlişlərlə zəngindir. Bizim cümlələri yaratmağımızın və başa düşməyimizin həqiqi yolları da həmçinin fəaliyyətə daxildir.Baxmayaraq ki , bu faktorlar psixolinqvistlərin ilk maraqları olub, onlar linqvistik bacarığa aid fikirləri çox bulandırır. Ümumiləşdirmə kimi deyə bilərik ki, psixolinqvistlər daha çox bizim dil fəaliyyətimizlə, linqvistlər isə bizim dil sənətimizlə maraqlanırlar.Buna baxmayaraq sənətimizlə bağlı problemlərin çoxu psixoloqlar üçün uyğundur. Xüsusilə linqvistika sintaksis haqqında düşünmək üçün çərcivə təmin edir və onun nəzəriyyələri dil əldə etmə ilə bağlı məhdudluqları yerləşdirir. Linqvistikanın əsas məqsədi bu zaman dilin sintaktik qaydalarının müvafiq təsvirini və təhlilinin yaradılmasını özündə birləşdirən qrammatika nəzəriyyəsinin inkişaf etdirməkdir.Grammatika birləşərək dilin bütün cümlələrini yarada bilən , sonlu sayda qaydalardan istifadə edən formal qurğudur.Aydındır ki, biz sözləri təsadüfən buraxan qurğu yarada bilər və bu qəbul edilməz olacaq. Məsələn: “ dog vampire cat chase“ ingilis dilində cümlə deyil . Buna görə də bizim qrammatika həmçinin cümlə olmayan cümlələr yaratmamalıdır.

Xomskiyə görə dil nəzəriyyəsi bir neçə şey etməlidir.Bu dilin bütün cümlələrini yaradacaq bütün qaydalar toplusunu təsvir etməlidir, ancaq qeyri-cümlələri yox. Bu cümlələrin qeyd olunmuş sintaktik strukturlarının hesabını verməlidir. Biz görə bilərik ki, bu ağac diaqramları və ya fraza markerləri adlandırılanlar tərəfindən edilir.Bizim yaratdığımız cümlə strukturları cümlələrin və cümlə hissələrinin necə əlaqələnməsi haqqında intuitivlərimizi nəzərdə tutmalıdır. Nəhayət, nəzəriyyə həmçinin izah etməlidir ki , uşaqlar bu qaydaları necə mənimsəyə bilərlər. Qeyd olunmalıdır ki, Xomskinin

lingvistik nəzəriyyəsi illər ərzində çox inkişaf etmişdir. Birinci versiya “sintaktik strukturlar” (1957) adlanan kitabda geniş yayılıb. 1965-ci ildə bu versiya “ standart nəzəriyyə” kimi tanınmağa başladı. Bunun ardınca növbə ilə “genişləndirilmiş standart nəzəriyyə”, “təkrar genişləndirilmiş standart nəzəriyyə” və hal-hazırda “ idarə və birləşmə “ nəzəriyyəsi (Xomski, 1981) gəldi. Məğz buna baxmayaraq eyni qalmışdı. Əsas fikir odur ki, dil qaydalara əsaslanıb və bizim sintaksis haqqındakı biliyimiz sintaktik qaydaların sonlu miqdarında əksini tapıb. Bir anlıq əks göstərməlidir ki, dil qaydaları əhatə edir, hətta biz həmişə onlardan xəbərdar olmasaq belə.

Biz daha necə bilə bilərik ki, “Vlad bought himself a new toothbrush” -Vlad özünə diş fırçası aldı -ingilis dilində qəbul olunan cümlədir, ancaq “ Vlad bought himself toothbrush new a”- qəbul olunan cümlə deyil?

Onda bəs bu qaydalar necə təsvir edilməlidir? Xomski təklif edir ki, fraza strukturu qaydaları bizim qrammatikamızın əsas komponentidir. Əsas fikir odur ki, cümlələr kiçik vahidlərdən iyerarxik şəkildə düzəlir. Faza strukturu qrammatikası yenidən yazılan qaydalar kimi tanınanları əhatə edir. Bunlar sadəcə elə qaydalardır ki, qaydanın sol tərəfində olan simvolu sağ tərəfə tərcümə edir. Simvolun iki əsas növü var:

1) Hüdudlu elementlər - ən yüksəkdə cümlə simvolu S və ən aşağıda lüğət və sözlərdən ibarətdir.

2) Hüdudsuz elementlər –qalan hər şey

Qrammatika haqqında yüksək biliyə sahib hər kəsə vahidlər tanış olmalıdır. Ən aşağı dərəcədə ayrı-ayrı sözlər var ki, onlar da isim (obyekt və ideyaları adlandıran, konkret və mücərrəd), sifətlər (təsvir edən sözlər), fellər (vəziyyət və ya hərəkət bildirən sözlər), zərflər (felin keyfiyyətini bildirir), təyinedicilər (aid olduqları ismi məhdudlaşdırır), sözlülər (in, to, at və s. kimi sözlər), bağlayıcılar (and, because, so) və s. kimi siniflərə ayrılırlar. Bu İngilis dilinin qrammatikasının bir fraqmentinə uyğun gələn 5.1 cədvəlindən aydın olmalıdır. Sözlər tək fikir ifadə edən frazaları yaratmaq üçün birləşir.

Məsələn: “Vlad”, “the vampire”, “the old vampire”, and “the grouchy old vampire” ismi birləşmələrə nümunədir - onlar hamısı cümlədə ismin yerini tuta bilər. Məsələn, onlar hamısı cümlə fraqmentinin qəbul edilən başlanğıcı ola bilər “ – bought a new toothbrush.” “yeni diş fırçası aldı.” Frazalar da öz növbəsində hökm düzəltmək üçün birləşirlər. Hökm mübtədadan (işi icra edən) və xəbərdən (mübtədə ilə əlaqəli olan fel) ibarətdir. Cümlə ən azından bir hökmdən ibarət olur, ancaq çox da ola bilər.

Faza strukturu qrammatikasının əsas ideyası cümlənin ismi birləşmələr, feli birləşmələr, isimlər və fellər kimi aşağı səviyyəli tərkib hissələrinə ayırmaq idi. Buna görə də bu yanaşma tərkib hissələrinə görə təhlil adlanır. Formal olaraq tərkib hissələr elə vahidlərdir ki, tək bir sözlə əvəz oluna bilər – eyni məna olması vacib deyil. Buna görə “The nasty vampire laughed at the poor ghost” -mənfur vampir yazıq kabusa güldü “- cümləsində “ the nasty vampire “ “Vlad” sözü ilə əvəz oluna bildiyi üçün tərkib hissədir, halbuki, “the nasty “tərkib hissə deyil; “ laughed at the poor ghost “ tərkib hissədir (məsələn laughed sözü ilə əvəz oluna bilər), ancaq “ at the “ deyil. Gəlin bu yenidən yazılan qaydaları necə cümlə düzəldə bilərik göstərmək üçün tətbiqinə başlayaq. Məqsəd xüsusi cümlənin aşağı səviyyə elementlərindən necə düzəldiyini göstərməkdir.

S ilə başlayaraq A qaydası bizə NP+ VP verir.

B qaydası bizə DET + N + VP verir

D qaydası bizə DET+ N +V + NP verir

C qaydası bizə DET+ N + V +N verir

Sonra sözlərin əvəz olunması bizə nümunə cümləni verir.” The vampire loves Boris.

Bu aydın şəkildə həddən artıq məhdudlaşdırılmış qrammatikadır. Ən aydın fakt odur ki, onların tərkibində birdən artıq cümlə ilə daha mürəkkəb cümlələr qura bilmirik. Biz bunu, buna baxmayaraq, bağlayıcılar vasitəsilə edə bilərik. Bir az daha mürəkkəb nümunə nisbi əvəzliliklə (which, who, that) təyin budaq cümləsi qurmaqdır. 5-ci cümlə kimi The vampire who loves Boris is laughing.

Xomski göstərdi ki, əgər xüsusi qaydaların tətbiq oluna biləcəyi və oluna bilməyəcəyi halda daha çox qayda və daha çox detallı məhdudiyətlər olan kifayət qədər mürəkkəb fraza strukturu qrammatikasına sahib olsaq, biz əsas kriteriyamızı təmin edəcəyik, dilin bütün cümlələrini yaradan və qeyri-cümlələrin isə heç birini yaratmayan qrammatikanın təsvirini əldə edəcəyik. (Aydındır ki, fransız və alman dili kimi digər dillərin fərqli fraza strukturu qaydaları olacaq.) Həqiqi dildə sonsuz sayda cümlələr var və necə olur ki, sonlu sayda qayda və sözlərdən sonsuz sayda cümlələr əldə edirik. Biz bunu təkrarlamaq və yeniləməyə əsaslanan xüsusi qaydalara görə edə bilərik. Potensial olaraq həmişə təkrarlamaq bizə eyni qaydanı təkrar edərək davam etməyə imkan verir. Məsələn biz təkrardan belə cümlələrin birləşdirilməsində istifadə edə bilərik:

The vampire loves the ghost and the ghost loves the werewolf and the werewolf loves the ghoul and....

Vampir kabusu sevir və kabus qulyabanunu sevir və qulyabanu xortdanı sevir və ....

Yeniləmə daha vacibdir. Yeniləmə qaydanın özü özünü çağırmasıdır. Bunun ən vacib istifadəsi odur ki, biz bir cümlənin arasına başqa bir cümlə yerləşdirə bilərik. Biz mərkəzə yerləşdirilmiş cümlələr yaratmaq üçün yeniləmədən istifadə edə bilərik. The vampire loved the ghoul – vampir xortdanı sevirdi.

The vampire the werewolf hated loved the ghoul-Qulyabanunun nifrət etdiyi vampir xortdanı sevirdi.

The vampire the werewolf the ghost scared hated loved the ghoul-kabusun qorxduğu qulyabanunun nifrət etdiyi vampir xortdanı sevirdi.

Mərkəzə yerləşdirmək prosesi potensial olaraq daimi davam edə bilər və cümlə hələ də mükəmməl şəkildə yaxşı qurulmuş olacaq; yəni hələ də qrammatik olacaq. Əlbəttə, tezliklə biz bu cümlələri başa düşməkdə çətinlik çəkəcəyik, çünki tezliklə kimin kimdən qorxmasının və kimin nəyi sevməsinin izini itirəcəyik. Biz ola bilər ki, hətta bu tip sadə cümlələri heç vaxt yarada bilmərik, ancaq bizim qrammatika onları yaratmağa qadir olmalıdır. Bir parça kağız və kifayət qədər vaxt verilsə siz bu tip cümlələri təhlil edə bilərsiniz. Bu yuxarıda qeyd olunan səriştə və fəaliyyət arasındakı fərqi əks etdirir. Bizim bu cümlələri başa düşmək bacarığımız var, hətta biz heç vaxt həqiqi fəaliyyətdə onları yaratmasaq da. Buna baxmayaraq, yadda saxlayaq ki, biz qrammatika haqqında onun sadəcə cümlə yarada bilməsindən daha çox şey arzulayırıq. Biz cümlənin qeyd olunmuş sintaktik strukturunu təsvir etmək üsuluna ehtiyac duyuruq. Bu xüsusilə sintaktik cəhətdən iki mənalı cümlələr üçün vacibdir. Bunlar birdən çox izahı olan cümlələrdir. Növbəti cümlə ya belə tərcümə oluna

bilər “ Amerikaya uçarkən cadugərləri gördüm”, ya da “ Yuxarı baxarkən mən yerdə dayanmaqda idim və orada Amerikaya uçan cadugərlər var idi .” Basqa sözlə, Amerikaya uçan cadugərləri gördüm. Fraza strukturu qrammatikası göstərilədiyi kimi bizə imkan verir ki, cümlələrin sintaktik strukturunu ağac diaqram vasitəsilə təsvir edək. Ağacın üzərindəki tərkib hissələri göstərən nöqtələr düyünlər adlanır. Ağacın təpəsində (cümlə və ya S düyünü) və ya aşağıda (sözlərə uyğun gəlir) olan düyünlər hüdudlu düyünlər adlanır. Digərləri NP və VP kimi tərkib hissələrinə uyğun gələn düyünlər isə hüdudsuz düyünlər adlanır. I saw the witches flying to America .

Belə ağac diaqramları sintaksisin təhlilində çox vacibdir və onların nə demək olduğu aydın olması vacibdir. Cümlənin və ya frazanın qeyd olunmuş strukturu bəzən onun fraza strukturu və ya fraza markeri adlanır. Bu təkrar olunmalıdır ki , vacib fikir cümlənin qeyd olunmuş sintaktik strukturunu tutmaqdır. Bizim məqsədimiz onları həqiqətdə necə yaratdığımızı və başa düşdüyümüzü izah etmək deyil. Bundan əlavə bu mərhələdə istiqamət vacib deyil. Cədvəl 5.1 dəki oxların istiqamətləri bizim cümlə yaradılması haqqında danışmağımızın məhdudlaşması demək deyil. Bizim müzakirəmiz hazırda yaratma və anlamaya bərabər tətbiq olunur. Frazə strukturu qaydaları bizi yaratdığımız və başa düşdüyümüz cümlələrin qeyd olunmuş sintaktik strukturu ilə təmin edir.

Həqiqətən, fraza strukturu qrammatikasının müxtəlif tipləri var . Kontekstdən asılı olmayan qrammatikalar yalnız xüsusi kontekstlər üçün əlamətdar olmayan qaydalardan ibarətdir, halbu ki, kontekstə həssas qrammatikalar ən azından bir neçə qaydadən ibarətdir ki, yalnız müəyyən şərtlərdə tətbiq edilir. Azad- kontekst qaydasında sol simvol içində işləndiyi kontekstdən asılı olmadan sağda yenidən yazıla bilər. Bu ümumi vacib problemdir, ancaq bu bizim sadə kiçik qrammatikamızda özünü göstərir. Felin tək və ya cəm formasının yazılması kontekstdə özündən əvvəl gələn ismi birləşmədən asılıdır.

Boris loves Vlad

The werewolves love Vlad

Ədəbiyyat siyahısı

1.Trevor A. Harley. The Psychology of Language /From Data to Theory.2014

2.İnternet materialları

Açar sözləri: fraza strukturu; Dil sərəştəsi; Dil fəaliyyəti ; Təkrar və Yeniləmə

Key words: Phrase structure; Language competence ; Language performance; Iteration and Recursion

Ключевые слова: Структура фразы; Языковая компетенция; Языковая производительность; Повторение и Рекурсия

Резюме

Анализ предложение является основным шагом в получении желаемого значения предложения. Цель понимания – понять смысл того мы читаем и слышим. По словам Хомского, очень важно различать языковые компетенции и языковые показатели. Языковая компетенция – это наше абстрактное знание языка. Языковая производительность – это наши предложения, которые мы составляем в реальности .Мы составляем неограниченное количество предложений, используя ограниченные правила, существующие на языке. Мы делаем это путем повторения и рекурсия

Summary

Analysis is a main step in getting the desirable meaning of the sentence. The aim of the understanding is to get the meaning of what we read and what we hear. According to Chomsky, it is very important to distinguish language competence and language performance. Language competence is our abstract knowledge about language. Language performance is our sentences that we make up in reality. We make up unlimited sentences using limited rules existing in a language. We do it by iteration and recursion.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

Aysel Eminova25

ŞƏRUR RAYONU ƏRAZISİNDƏKİ XƏLƏC ETNOTOPONİMLƏRİNİN

STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ

Naxçıvan Muxtar Respublikasının şimal-qərb bölgəsinin toponimlər sistemində etnotoponimlər xüsusi yer tutur. Xüsusən Şərur rayonu ərazisində tarixən bu bölgənin aborigen sakinləri olmuş türk tayfaları ilə yanaşı, müxtəlif tarixi, hərbi və demoqrafik proseslərin nəticəsi olaraq bölgəyə gələrək məskunlaşmış türk və qeyri-türk elementləri ilə bağlı olaraq formalaşan etnotoponimlər də vardır. Şərur rayonu ərazisindəki bu cür etnotoponimlər sırasında Ərəbyengicə, Muğanlı, Xələc, Qarxun, Oğuzkənd, Yaycı etnoyokonimlərinin, Xunut dağı, Dərələyəz silsiləsi, Goranqalası, Ərdağı (Ardağıl), Hinədəli dağı, Xələcdağ, Qazma mağarası etnooronimlərinin, Çöllü kəhrizi, Qaraçı bulağı kimi etnohidronimlərin adlarını çəkmək olar.

Şərur rayonu ərazisində ən çox maraq doğuran etnotoponimlərdən üçü özündə “Xələc” komponentini əks etdirən toponimlərdir: Xələc kəndi oykonimi, Xələc dağı və Xələc daşı etnooronimləri. Struktur-semantik quruluşunu təhlil etdiyimiz zaman görürük ki, Xələc toponimləri, o cümlədən Şərur rayonu ərazisində qeydə alınmış üç toponim Xələc və ya xələclər tayfasının adı ilə bağlıdır.

Xələclər: yayılma arealları və toponimik paralellər: Müasir dövrdə Yaxın və Orta Şərqi İrandan, Əfqanıstan və Pakistan kimi ölkələrində yaşayan xələclərin dili əksər tədqiqatçılar tərəfindən türk dillərinin Arqu yarımqrupuna aid edilir. İrandan Mərkəzi və Qum vilayətlərində yaşayan Xələclər etnik identikliklərini qoruyub saxlasalar da, Azərbaycan türklərinin çox olduğu əyalətlərdə identikliklərini demək olar ki, tamamilə itirmiş və azərbaycanlıların tərkib hissəsi kimi çıxış etməkdədirlər. Xələclərin ilk yurdu ilə bağlı konkret fikir olmasa da, tarixi mənbələrdə onların bəlli olan ilk yurdu Amudərya çayının Xorasan sahilləri hesab edilir.

Hələ XX əsrin 80-ci illərində İrandakı türklərlə bağlı Türk Dil Qurumunda etdiyi bir məruzəsində Alman türkoloqu və dilçisi Gerhard Dörfer Xələclərin İranda məskunlaşma areallarına, dillərinin və identikliklərinin qorunması məsələlərinə toxunmuşdur [13, s. 242-251]. O, əsasən Xələclərin müasir dövrdə də kompakt məskunlaşdığı Qumun 5 bölgəsindən biri olan Xələcistanda

dil məsələlərini təhlil etmişdir. Tarixçilərin bir çoxu bu qənaətdədir ki, ən qədim dövrdən Abdal, Hun, Gorus, Quşçu, Bayan kimi türk tayfalarının məskunlaşdığı Naxçıvan ərazisinə XI-XII əsrlərdə Səlcuq oğuz türkləri də gəlmişlər. Bu məqama diqqət çəkən akademik İsmayıl Hacıyev bu tayfalar içərisində Yaycı, Bəkdililərlə yanaşı Xələclərin də adını çəkmişdir [5, s. 99, 131]. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Xələc və Xalac formalı toponimlər Azərbaycan Respublikasının Abşeron, Qubadlı, Salyan, Ucar, Xızı ərazilərində də qeydə alınmışdır. Salyan rayonu ərazisində XX əsrin 60-cı illərində iki Xələc oykonimi (Aşağı Xələc və Yuxarı Xələc) qeydə alınmışdır.

İran İslam Respublikasının Şərqi Azərbaycan vilayətinin Heris bölgəsində, Qərbi Azərbaycan ostanının Şahindej bölgəsində Xələc adlı kəndlər mövcuddur.

Tarixən Şərurlə eyni inzibati vahidlərin tərkibinə daxil olmuş Dərələyəz mahalında da Xələclərlə bağlı toponim qeydə alınmışdır. Belə ki, indiki Ermənistan Respublikasının Yeqeqnadzor rayonu (keçmiş Keşişkənd rayonu) ərazisində "Xalaclar yurdu" toponimi olmuşdur [8, s. 198]. Tarixin müxtəlif dövrlərində Naxçıvanın tərkibində olmuş, hazırda isə Ermənistanın Respublikasının tərkibində olan Qafan rayonunda isə vaxtilə Xalac oykonimi [4, s. 284; 19, s. 258], Xalacqay hidronimi [4, s. 284] qeydə alınmışdır. Sonralar isə bu etnooykonim ermənilər tərəfindən dəyişdirilmişdir. Vaxtilə Xələc adlanan həmin kənd hazırda "Atçanan" adlanır və Ermənistan Respublikasının Sünik mərzinə daxildir.

Türkmənistan ərazisində Lebap vilayətinin inzibati ərazi vahidlərindən biri Xələc qəsəbəsi adlanır.

Xələc etnonimi tarixi mənbələrdə: Xələc/ Qalac adına hələ "Oğuz dastanı"nda rast gəlinir. Dastanda Oğuz xanın öz ordusunda olan Tömürdü Kağul Təgən adlı döyüşçüyə qapıları bağlı olan böyük bir imarətin qapısını açmaq üçün "Kal-aç!" əmrini verdiyi göstərilir. Dastanda qeyd olunur ki, bu vəzifəsindən ötrü həmin igidə "Kalaç\Xalaç" adı verildi [15, s. 25].

Xələc adına rast gəlinən yazılı mənbələrdən biri Mahmud Kaşğarlının "Divani-lüğət-it-türk" əsəridir [14, s. 635]. Əsərdə XI əsrdə oğuzların 22 tayfadan ibarət olduğu göstərilir, sonradan isə bu boylara daha iki boyun birləşdiyini yazır. Birləşən sonuncu iki boyun sonradan "qalac" (Xalac və ya xələc) adlanması ilə bağlı məlumat verən M.Kaşğarlı yazır ki, İsgəndər şərq yürüşlərindən birindən başlayarkən bu tayfaları görmüş, onların türkə oxşadıqlarını nəzərə alaraq onlara "türk manənd" ("türkə bənzəyən") – türkman adını vermişdir [18, s. 23].

Türklərin soy kökü barədə zəngin məlumatları əks etdirən "Şəcereyi-tərakimə" əsərində Əbülqazi Bahadur xan da Xalac/Xələc adının məhz Oğuz xanın döyüşçüsünə verdiyi tapşırıqla əlaqədar olaraq "Kal ac/aç"dan yarandığını göstərir.

Şərur rayonunun Xələc kəndi tarixi mənbələrdə və adın izahı ilə bağlı mülahizələr: "İrəvan əyalətinin icmal dəftərində" və "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"ndə Şərur rayonunun Xələc kəndinin adı "Xələc" kimi göstərilmişdir [6, s. 169; 9, s. 328].

A.Bakıxanov da hələ XIX əsrdə yazdığı "Gülüstani-İrəm" əsərində Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsindəki yer adlarından bəhs edərək o bölgədə də Xələc toponiminin olduğunu göstərmiş və bu adın qədim türk tayfası olan Xələclərin adı ilə bağlı olduğunu işarə etmişdir [3, s. 20].

Rus işğalından sonra Naxçıvan ərazisində yaradılmış qondarma "erməni vilayəti" haqqında təsviri xarakterli əsər yazan İ.Şopen əsərində İrəvan əyalətinin Şərur mahalına daxil olan bu yaşayış məskəninin adının Xalaç (Xələc – A.E.) olaraq göstərmişdir [2, s. 275].

XX əsrin əvvəllərində M.Vəliyev (Baharlı) Xorasan və İraqda yaşayan Xalac/Xələclərdən bəhs etmişdir. O, adın "qal ac" formasını versə də, digər bir müəllifə istinad edərək Xələcləri xalqların böyük köçü dövründə qərbi Avropaya gələn qallarla eyniləşdirmişdir [12, s. 39-40].

Türk tədqiqatçısı Bahəddin Ögəl "Oğuz xaqan" dastanına əsaslanarsa da, adın izahını "qal aç(maq)" kimi deyil, "qal ac" kimi vermişdir [16, s. 178].

Sovet dövrünün ideologiyasına uyğun olaraq türk xalqlarının qədimliyinin inkarçılığı yolunu tutan bəzi Sovet dövrü tədqiqatçıları, o cümlədən bəzi Azərbaycan tədqiqatçıları "Xələc" sözünün mənasını izah edərək, bu sözü kürdlərin içində bir qol olan "Kələş" etnonimi ilə yanlış olaraq eyniləşdirməyə cəhd göstərmişlər [18, s. 29]. Bir qism tədqiqatçı isə Xələc sözünün hind-avropa dillərində, o cümlədən qədim slavyan dilində müxtəlif bənzərlərini taparaq bu sözü "meşə quldurları" mənasında da izah etməyə cəhd göstərmişlər.

Görkəmli toponimist alim A.Bağırov Naxçıvan ərazisində yerləşən eyni adlı toponimin adının izahı üçün A.Bakıxanovun qeyd etdiyi Xələc toponimi ilə paralellər aparımış və o da Xələc oykoniminin məhz oğuzların bir qolu olan xalac tayfası ilə bağlı olması fikrini irəli sürmüşdür [2, s. 80]. Tədqiqatçı F.Rzayev də xələclərin adını türk tayfalarından biri olaraq qeyd etmişdir [10, s. 96].

Filoloq Əbülfəz Əzimli Xələcin arxeoloji tarixinə həsr olunmuş kitaba yazdığı ön sözdə Xələc toponimini "Oğuz xaqan" dastanının motivləri əsasında təhlil edərək onu "qıfilları açan", "bacarıqlı" və "qabiliyyətli" kimi izah etmişdir [11, s. 12-13]. Bütün bu etimologiyaları nəzərə aldığımız zaman Xələc etnotoponiminin Xələc etnonimi əsasında formalaşdığı və Xələclərin məskunlaşdığı yer mənasında işləndiyi aydınlaşır. Xələc etnoniminin özünün isə leksik təhlil zamanı iki komponentdən formalaşdığı aydın olur. Etnonimin ilk hissəsi "xal/qal" felidir. Bu isə dilimizdə "qalmaq", "dayanmaq" mənasındadır.

Xələclərin dillərində bu fel "xal" kimi ifadə olunur. Etnonimin ikinci hissəsi olan ac/ac/aç komponentini mənbələrə əsasən iki cür izah etmək olar. Birinci ac(maq) mənasında, sifət kimi, digəri isə aç(maq) mənasında feil kimi. Maraqlı cəhətə orasındadır ki, Şərur rayonunun ərazisindəki Xələc toponimi bəzi mənbələrdə məhz "Xələc" kimi qeydə alınmışdır. Rayonun əhalisi də bu etnooykonimi Xələc kimi deyil Xələç/ Xələc və Xalaç formasında ifadə edir. Beləliklə etnonimin bu cür təhlilində birinci halda (qal ac) feil-sifət, ikinci halda isə (qal aç) feil-feil tərkibində formalaşdığı aydın olur. Türk dillərində feillərin də, ac sifətinin özünün də alınma olmadığını nəzərə alsaq deyə bilərik ki, "Xələc" adlandırması ya bu tayfanın özünün özünü adlandırılması, ya da qonşu türk tayfalarının bu tayfaya verdiyi ad olmuşdur. Xələclərin yaşadığı digər bölgələrdəki qeyri-türkdilli xalqlar da bu adlandırmanı məhz türkdillilərdən götürmüşlər.

Bununla yanaşı etnonimin başqa bir yozumunu da irəli sürə bilərik. Məlum olduğu kimi Xələclərin türkdilli olduğunu təsdiqləyən əksər mənbələr onların oğuzlardan bir qol olduğunu da təsdiqləyirlər. Qal/kal/xal sözü həm də bir sıra oğuz qrupu türk dillərində o cümlədən Azərbaycan dilində "sıx", "yığın", "cəmlənmiş kütlə mənalarını ifadə edir [1, s. 113]. "Kitabi Dədə Qorqud"da "Saya varsam, dükənsə olmaz, Qalın Oğuz bəgləri bindi"; "Bu məhəldə Qalın Oğuz bəgləri yetdi, xanım, görəlim, kimlər yetdi" kimi cümlələrdə biz bunun bir daha təsdiqini tapdığımızı görürük. "Manas" dastanındakı "Kalıq il" (Qalın el),

Altay dastanlarındakı “Kalınq yurt” (Qalın yurd) tərkiblərində də rast gəlinən “qalın” sözü “Qalın Oğuz” ifadəsinin bildirdiyi mənə ilə bütünlüklə üst-üstə düşür [7].

“Ac/uc” komponentini isə “uz”un fonemdəyişmiş forması da hesab etmək olar. Belə olan halda Xələc/Qaluc/Qaluz formasında “Qalın uzları”/ Qalın oğuzları ifadə etdiyini də söyləmək olar. Qalın oğuz isə Oğuzun güclü, qüdrətli və həmçinin saysız çoxluğunu, qələbəlik olduğunu ifadə edən bir anlayışdır.

Şərur ərazisində Xələc tayfaları ilə bağlı olduğu ehtimal edilən digər etnotoponimlər: XIX-XX əsrin əvvəllərində Xələc tayfasının tirələri haqqında məlumat verən Q.Qeybullayevin adını çəkdiyi tirələrdən biri də qarahəsənliyədir [17, s. 54]. Bu tirənin adı Şərur rayonunun ərazisində Xələclərlə bağlı toponimlərin üç deyil dörd olduğunu söyləməyə əsas verir. Belə ki, Şərur rayonu ərazisində eyni adlı kəndin olması bu kəndin adının da məhz Xələclərlə bağlı formalaşdığını deməyə əsas verir. Qeyd edək ki, bu fikri ilk dəfə A.Bağirov irəli sürmüş və əsas kimi kəndlərin həm də eyni istiqamətdə yerləşməsini göstərmişdi [2, s. 80].

Apardığımız tədqiqat nəticəsində aşağıdakı nəticələrə gəlirik:

Şərur rayonunun Xələc kəndinin, Xələc dağı, və Xələc daşı toponimlərinin formalaşması birbaşa olaraq Oğuzların bir boyu olan xələclərlə bağlıdır.

Xələclər Səlcuqlu axınları ilə bölgəyə gəlmiş və yerli türk tayfaları ilə mədəniyyət və adət oxşarlığına görə burada məskunlaşmış və bölgə əhalisinin etnogenezində əhəmiyyətli rol oynamışlar.

Xələc sözünün struktur semantik təhlilinə əsasən biz o qənaətdəyik ki, etnonim “bacarıqlı, məharətli, bağlı qapıları açan”, “ac qalan” mənaları ilə yanaşı “Qalın oğuzlar” mənasında da izah oluna bilər.

Bölgədəki Qarahəsənli toponimi də birbaşa olaraq Xələclərlə əlaqədar olaraq formalaşmış etnooykonimlərdən biridir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.

Bağirov A. Naxçıvan oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.

Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı: Minarə, 2001, 225 s.

Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 2002, 346 s.

Hacıyev İ. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2012, 192 s.

İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akademik Z.Bünyadov və H.Məmmədov. Bakı: Elm, 1996, 184 s.

Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası // http://dede.musigi-dunya.az/q/qalin_oguz.html. İstifadə tarixi: 04.02.2019-cu il

Mirzəyev H. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz, Bakı: ADPU, 1997, 352 s.

Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Sabah, 1997, 336 s.

Rzayev F. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (m.ö. II-I minilliklər). Bakı: ADPU, 2017, 588 s.

Seyidov A., Baxşəliyev V., Mahmudova V. Xələc. Bakı: Elm, 2010, 220 s.

Vəliyev (Baharlı) M. Azərbaycan, Bakı: Azərbaycan, 1993, 189 s.

Doerfer G. İran da türklər. // Türk Dili, TDK Yay., Sayı: 431, Kasım 1987, ss. 242-251

Kaşğarlı M. Divani lüğət-it türk tərcüməsi. Cilt I, Ankara: Türk tarix kurumu basımevi, 1992, 670 s.

Oğuz Kağan Destanı. İstanbul: MEB Yayınları, 1970, 39 s.

Ögel B. Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, Cilt 1, 644 s.

Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана. Баку: Элм, 1986, 192 с.

Мамедов М. Халаджский язык (в плане сравнения). Баку: Элм вэ тахсил, 2018, 200 с.

Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края, Тифлис, Типография К.П.Казловского, 1913, 530 с.

Açar sözlər: Şərur, Xələc, oykonim, etnotoponim, tayfa, oronim

Key words: Sharur, Khalach, oykonum, etnotoponym, tribe, oronym

Ключевые слова: Шарур, Халадж, ойконим, этнотопоним, племя, ороним.

Структурно-семантические исследования этнотопонимов Халаджа на территории

Шарурского района

Резюме

В статье рассматривается этнотопоним Халадж, который занимает особое место в системе топонимов северо-западного региона Нахчыванской Автономной Республики. Наиболее интересными этнотопонами в Шарурском районе являются топонимы «Халадж», состоящие из трех компонентов: ойконимы деревни Халадж, этнооронимы горы и камня Халадж. Анализируя структурно-семантическую структуру, мы замечаем, что топонимы Халаджа, а также три топонима, зарегистрированные в Шарурском районе, связаны с названием Халадж и племенными названиями халаджей.

Structural-Semantic Analysis Of Khalaj Ethnotoponyms In The Territory Of Sharur District

SUMMARY

Khalaj ethnotoponym which has a special place in the toponyms system of north western region of Nakhchivan Autonomous Republic is mentioned in the article. The most interesting ethnotoponyms in the territory of Sharur district – Khalaj village oeconym, Khalaj mountain and Khalaj stone ethnooronyms – are also “Khalaj” toponyms. When we analyze their structural-semantic compositions, we see that Khalaj toponyms, also other three toponyms which has been registered in the territory of Sharur district are related with the name of Khalaj or Khalajs tribe.

Rəyçi: AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Ə.A. Quliyev

AZƏRBAYCAN AFORİZMLƏRİNDƏ İDİOMATİKLİKPROBLEMI

Müasir Azərbaycan dilçiliyində müəyyən qədər tədqiq edilən və maraqlı mövzulardan biri də idiomlar və ya idiomatik ifadələr problemdir. Belə ki, hazırkı dövrə qədər idiomlar dilçiliyimizdə qismən öyrənilmişdir. Maraqlıdır ki, müasir Azərbaycan aforizmlərində idiomatiklik və onun xarakterik xüsusiyyətləri günümüzədək ayrıca tədqiq obyektinə çevrilməmiş, yalnız bəzi tədqiqat əsərlərində mövzu ilə əlaqədar kiçik nüanslara toxunulmuşdur. İdiom nədir? Aforizmlərdə idiomatiklik dedikdə nə başa düşülməlidir? kimi sualları cavablandırma bilmək üçün aşağıdakı faktlara diqqət yetirək. Hər şeydən əvvəl onu qeyd edək ki, idiomlar sabit söz birləşmələrinin bir növüdür. Sabit söz birləşmələri (frazeoloji birləşmələr – F.V.) Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya bölməsində öyrənilir. Frazeologiya yunan sözü olub phrasis – ifadə və loqos- elm, təlim sözlərindən ibarətdir. Başqa sözlə, frazeologiya dildə mövcud olan bütün sabit söz birləşmələrinin məcmusudur. Frazeoloji birləşmələrin formalaşması probleminə toxunan Səlim Cəfərov yazır: “Dildə mövcud olan sabit söz birləşmələri əsas etibarilə qeyri-sabit, daha doğrusu, qrammatik birləşmələrin əsasında əmələ gəlir. Qrammatik birləşmənin özü və ya onun tərkibində olan sözlər məcazi mənaya keçərək mütəhərrikliliyini itirdikdə, sözlər arasında əlaqə və münasibət yaradan vasitələr donuq bir hala gəlir və bir məfhumu ifadə edən sabit söz birləşməsinə çevrilir” [4, s.88].

Sabit söz birləşmələri bir-biri ilə elə əlaqələndir ki, onları ayırdığımız zaman ifadə konkret bir anlam ifadə edə bilmir. Sanki belə birləşmələri təşkil edən müxtəlif mənalı sözlər birlikdə daşlaşmış şəkildə çıxış edirlər. Dildə sabit söz birləşmələri və ya frazeoloji vahidlər anlayışından bəhs edən Buludxan Xəlilov yazır: “Frazeologiyada hər bir ifadə, ibarə frazeoloji vahid adı ilə öyrənilir. Ona görə də dildə hər hansı mənanı ifadə edən istənilən sabit birləşməyə, bölünməz ifadə və ibarələrə frazeoloji vahid deyilir” [9, s.260].

Müasir Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya bəhsində öyrənilən sabit söz birləşmələrinin aşağıdakı növləri vardır: idiomlar, ibarələr, hikmətli sözlər, atalar sözləri, zərbi-məsəllər və tapmacalar.

Maraqlıdır ki, elə hikmətli sözlər (aforizmlər-F.V.) vardır ki, onlar özlüyündə birbaşa sabit söz birləşməsi kimi çıxış edir və obrazlı dilin zənginləşməsində fəallıq nümayiş etdirirlər. Bəs idiom dedikdə nə başa düşülür? Sualını cavablandıraraq qeyd edək ki, həqiqi mənalı sözün qarşılığı olub onu məcazi mənə ilə bildirən sabit söz birləşmələrinə idiomlar deyilir. İdiomların bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Sabit söz birləşmələrindən olan idiomların xarakterik əlamətlərindən söz açan Səlim Cəfərov qeyd edir ki, idiomlar öz quruluşu və semantikasına görə sabit söz birləşmələrinin mürəkkəb sözlərə daha yaxın olan ən maraqlı və həm ədəbi, həm də şifahi dildə çox işlənən bir qrupunu təşkil edir. Aparadığımız araşdırmalar və dilçilik ədəbiyyatlarında gəlinən ümumi qənaət bundan ibarətdir ki, idiomların ifadə etdiyi mənə digər sabit söz birləşmələri ilə müqayisədə daha konkretdir. Azərbaycan aforizmlərində örtülü bazar, topa tutmaq, göz çıxarmaq, gözdən pərdə asmaq, könlü açılmaq, başa vurmaq, nitqi tutulmaq, könlünə düşmək, özünü tülkülüyə qoymaq, can verməkvə s. kimi idiomların işləndiyinin şahidi oluruq. Məqaləmizdə yuxarıda qeyd etdiyimiz və digər bu kimi idiomların işləndiyi Azərbaycan aforizmlərinin bəzilərinin linqvostuktur təhlilini aparacağıq.

Müasir Azərbaycan aforizmləri içərisində “Örtülü bazar, dostluğu pozar” deyiminin linqvistik təhlili zamanı görürük ki, burada örtülü bazar idiomu işlənmişdir. Yəni nominativ mənalı örtülü sifəti və bazar ismi ilə mənə və qrammatik cəhətdən bağlanaraq öz həqiqi mənalərini itirmiş, məcaziləşmiş və birlikdə bir anlayışın ifadəsinə xidmət etmişdir. Bilirik ki, xalqımızın mənavi mədəniyyətində dostluq qavramı olduqca müqəddəsdir. Buna görə də dilimizdə dostluqla bağlı xeyli sayda atalar sözləri işlənilir. Məsələn, “Dost dar gündə tanınar”, “Dost dostu tən görək, tən olmasa gen görək”, “Dostun yoxsa kasıbsan” və s. Düşünürük ki, yuxarıda təhlil etdiyimiz aforizmdə işlənən örtülü bazar idiomu əslində gizlilik, sifət sözlərinin ekvivalenti kimi çıxış etmişdir. Yəni burdan belə bir qənaətə gəlmək olur ki, dost dostdan hər hansı gizli iş tutmağa çalışarsa, arxasından iş çevirərsə, sonda öz dostunu itirə bilər.

Aparadığımız araşdırmalar zamanı qarşımıza çıxan və maraq doğuran ifadələrdən biri də topa tutmaq idiomunun iştirakı ilə formalaşan “Keçmişini unudanı gələcək topa tutacaq” aforizmidir. Aforizmin ümumi məzmunundan söz açsaq, deyə bilərik ki, burada başlıca qayə görək heç kəs, heç bir xalq və ya fərd öz keçmişini, dost və düşmənlərini, həyat tərzini, adət-ənənələrini unutmasın. Əgər hər hansı bir xalq və ya fərd öz keçmişindən uzaqlaşarsa, düşmənlərini dost, dostunu düşmən sanırsa, onda o, gələcək həyatında daha böyük problemlərlə qarşılaşır. Başqa sözlə desək, buradakı topa tutmaq idiomu top ismi və tutmaq feilinin öz həqiqi mənalərindən uzaqlaşaraq birlikdə məcazi anlamlı ifadə kimi sabitləşmişdir. Və topa tutmaq idiomu əslində daha dözülməz vəziyyətlə, çətinliklərlə qarşılaşmaq qavramlarının məcaziləşmiş qarşılığı kimi çıxış etməkdədir.

Tədqiqatlar zamanı diqqətimizi cəlb edən hikmətli sözlərdən biri də “Qaş qoyduğu yerdə göz çıxartmaq” aforizmidir. Nümunəyə nəzər salsaq görürük ki, aforizm göz çıxarmaq idiomunun iştirakı ilə yaranmışdır. Xalq arasında əlindən iş gəlməyən, daha çox yarıtmaz adam kimi səciyyələndirilən şəxslər haqqında işlənilən bu hikmətli sözün formalaşmasının əsas komponenti olan göz çıxarmaq idiomu müstəqim mənalı göz ismi və çıxarmaq feilinin mənə və qrammatik cəhətdən əlaqələndirərək məcazlaşması ilə əmələ gəlmişdir. Aforizmdə işlənilən göz çıxarmaq idiomu daha çox bacarıqsız olmaq, səriştəsizlik etmək tərkibi feillərinin ekvivalenti kimi çıxış edir.

Xalq arasında daha çox yalançılıq, fırıldaqçı olması, qarşısındakı insanları aldatmağa çalışan şəxslər haqqında işlənilən “Gözdən pərdə asmaq” aforizmi əslində elə eyni tərkibli idiomun yeni mənə çaları qazanması yolu ilə formalaşmışdır. Şübhə yoxdur ki, gözdən pərdə asmaq idiomunun hər bir komponenti ayrılıqda fərqli mənə yükünə sahibdirlər. Onlar birlikdə mənə və qrammatik cəhətdən bağlanaraq məcaziləşmiş, idiomatikləşmiş və aforizmin yaranmasında fəal rol oynamışlar.

Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan Məmməd Rahim yaradıcılığında qarşımıza çıxan aşağıdakı aforimiz isə can vermək idiomunun iştirakı ilə formalaşmışdır.

Namusla sürmüşəm öz dövrəmi,

Verərəm haqq üçün şirin canımı [11].

Nümunədə işlənən can vermək idiomu dilimizdə omonim frazeoloji vahid kimi çıxış edir. Yəni eyni tərkibli söz həm yaşamaq, həm də ölmək feillərinin məcazi mənalı ekvivalentidir. Yuxarıdakı beytdə biz bu idiomun ölmək feili ilə qarşılıq təşkil etdiyini

müşahidə edirik. Digər bir nümunəyə baxaq: “Yağın yağış təbiətə can verir”. Bu cümlədə isə can vermək idiomu həyat vermək, yaşatmaq sözlərinin qarşılığı kimi özünü göstərir. Dahi Azərbaycan şairi Səməd Vurğun yaradıcılığında rast gəldiyimiz aşağıdakı aforizmdə də can vermək idiomu həyat vermək, yaşatmaq sözlərinin ekvivalenti kimi işlədilmişdir.

Musiqi can verir ruha əzəldən,

Musiqi qəlb alır min bir gözəldən [12].

Azərbaycan ədəbiyyatının filosof şairi, dahi Niuzami yaradıcılığında xeyli sayda aforistik ifadələrə rast gəlmək mümkündür. Şairin yaradıcılığın götürülən aşağıdakı hikmətli deyimə baxaq:

Bacarsan hamının yükünü sən çək

İnsana ən böyük şərəfdir əmək

Sən də əldən düşüb yorulsan əgər

Sənin də yükünü bütün el çəkər [6].

Göstərilən aforizmə diqqət yetirsək, görürük ki, bəndin üçüncü misrasında yorulmaq, gücü tükənmək leksemlərinin ekvivalenti olan əldən düşmək idiomu işlədilmişdir. Bəndin birinci və dördüncü misralarında isə çətinlikləri aradan qaldırmaq, problemi həll etmək tipli anlamların qarşılığı kimi yükünü çəkmək idiomundan istifadə edilmişdir. Göründüyü kimi, hər iki idiom bənddə obrazlılığın yaranması, yersiz təkrarlardan qaçılması, sözün təsir gücünün artırılması üçün şərait yaratmışdır.

Azərbaycan aforizmləri içərisində diqqətə cəlb edən və olduqca maraqlı deyimlərdən biri də məhz “Gözəllik gözəldən könülə düşən közdür” aforizmidir. Məqaləmizin əvvəlində qeyd etmişdik ki, aforizmlərin formalaşmasında iştirak edən diqqətə layiq idiomlardan biri dəkönlünə düşmək və ya könülə düşməkbiləşmələridir. Nümunədən də aydın olur ki, könül ismi və düşmək feili mənə və qrammatik baxımdan əlaqəənərək idiomatikləşmiş və aforizmin formalaşmasında fəal iştirak etmişdir.

Azərbaycan tarixində xeyrixah, xeyriyyəçi, xalqını, millətini sevən, onun inkişafı naminə heç bir şeyi əsirgəməyən bir insan kimi daim xatırlanan Hacı Zeynalabdin Tağıyevin aşağıdakı hikmətli kəlamı tərbiyəvi əhəmiyyəti ilə diqqətə cəlb edir. O deyirdi:

Pul qazan, amma şərəfini itirmə

Pul bir gün gedər, nə vaxtsa gələr

Amma şərəf gedər gəlməz...! [3]

Nümunənin linqvistik təhlilinə baxsaq, görürük ki, bu aforizmin formalaşmasında şərəfini itirmək idiomu iştirak edir.

Məlumdur ki, şərəf hər hansı bir əşya deyil ki, salıb itirənsən. Buradakı deyim tərtibi tamamilə idiomatik olub obrazlı və emosional nitqin formalaşmasına xidmət etməkdədir.

Aparadığımız müqayisə və təhlillərə dayanaraq deyə bilərik ki, idiom, idiomatiklik və ya idiomatik ifadələr aforizmlərin yaranması və zənginləşməsində olduqca mühüm vasitələrdəndir. İdiomlar hesabına formalaşan bədii dil obrazlı, emosional və təsirli olması ilə daim diqqətə cəlb edir. İdiomatik ifadələrdən istifadə dildə təkrarlara yol verilməməsi, onun daha axıcı, rəngarəng olmasına imkan verir. Müşahidə və mütaliəmizə dayanaraq deyə bilərik ki, bədii ədəbiyyatda və bütövlükdə bədii dildə idiomatik ifadələrin yaranma tezliyi digər söz qrupları ilə müqayisədə daha çoxdur. Dediklərimizi bir qədər də əsaslandırmaq üçün Səlim Cəfərovun aşağıdakı fikirlərinə diqqət yetirmək, bizcə, maraqlı olardı. Səlim Cəfərov yazır: “Demək olar ki, idiomların yaranma prosesi lüğət tərkibindəki başqa söz qruplarına, xüsusilə mürəkkəb sözlərə nisbətən daha sürətli və daha canlıdır. Bu cəhətdən özünü, xüsusilə bədii ədəbiyyatda daha çox göstərir. Başqa sözlə desək, bədii ədəbiyyat idiomları yatağı olmaqla bərabər eyni zamanda onların bir törəmə mənəbəyidir. Çünki idiomların yaranmasında rol oynayan məcazi mənəhəlləşmə bədii ədəbiyyata, xüsusilə şeir dilinə xas olan əlamətlərdən biridir” [4, s.95-96]. Yuxarıdakı fikirlərdən də gördüyümüz kimi əslində aforizmlərdə idiomatiklik və məcazlaşma ümumi bir sistem halında vəhdətdədir. Onlar biri digərinin formalaşması üçün stimül verməkdədir.

Məqaləmizdə aforizmlərdə idiomatiklik problemi ilə bağlı müxtəlif məsələlərdən qısaca bəhs etdik. Şübhə yoxdur ki, bu mövzu olduqca maraqlı, dərin, zəngin və diqqət çəkici bir mövzudur. Aforizmlərdə idiomatiklik probleminin öyrənilməsi eyni zamanda dilimizin sabit söz birləşmələri sistemində idiomların zənginliyi, ifadə imkanları, işlənmə tezliyi, obrazlı dilin formalaşmasındakı əhəmiyyəti kimi məsələlərlə bağlı yeni faktların əldə edilməsinə şərait yaratmaqdadır. Linqvistik təhlillər zamanı görürük ki, müxtəlif mənəhəlləşmə sözlər öz nominativ funksiyalarından uzaqlaşır, mənə və qrammatik cəhətdən əlaqəənərək məcazlaşır və yeni anlamlı qavramın meydana çıxmasına imkan verir. Düşünürük ki, aforizmlərdə idiomatiklik problemi bir məqalədə məhdud səviyyədə öyrənilən məsələ deyil. Gələcək tədqiqatlarımızda bu istiqamətdə daha geniş müqayisə və araşdırmaların aparılmasını nəzərdə tuturuq.

ƏDƏBİYYAT

Bayramov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 174 s.

Bədəlova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008, 212 s.

Bəşiroğlu Ə. Hamının sevimlisi (H.Z.Tağıyev haqqında). Bakı: Təknur, 2012, 111 s.

Cəfərov S.A. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.

Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı: Elm, 1980, 251 s.

Əliyev S. İnsana arxadır onun kamalı. (N.Gəncəvi irsində həyat, kainat, təbiətlə bağlı fikirlər). Bakı: Yazıçı, 1991, 176 s.

Həsənov H.Ə. Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı: Yeni kitab mətbəəsi, 1979, 66 s.

Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 2001, 319 s.

Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, 442 s.

Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. İki cildə. I cild. Bakı: Nurlan, 2003, 450 s.

Məmməd Rahim. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı: Avrasiya press, 2006, 368 s.

Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 248 s.

XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycan aforizmlərində idiomatiklik probleminin öyrənilməsinə həsr olunub. Araşdırmalar sübut edir ki, idiomatiklik aforizmlərin formalaşmasında xüsusi rol oynayır. İdiomların iştirakı ilə yaranan aforizmlər dilimizdə zəngindir.

Aforizmlərdə idiomların müxtəlif formalarından geniş şəkildə istifadə edilir. İdiomların ifadə etdiyi məna digər frazeoloji vahidlərdən konkretir. Tədqiqat zamanı bir sıra maraqlı elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, aforizm, emosionallıq, idiom, leksika

THE PROBLEM OF İDIOMATIC EXPRESSION IN AZERBAIJANI APHORISMS

SUMMARY

The article is devoted to the study of the problem of idiomatic expression in Azerbaijani aphorisms. The researches prove that idiomatic expression plays an especially role in the forming of the aphorisms. The aphorisms formed with the implication of the idioms are very rich in our language. Different forms of the idiomatic expressions are widely used in the aphorisms. The meaning of the idiomatic expressions are more concrete than other phraseological units. A variety of interesting scientific results have been gained during the investigation.

Keywords: Azerbaijan, aphorism, emotionality, idiomatic expression, lexicon

ПРОБЛЕМА ИДИОМАТИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ АФОРИЗМАХ

Резюме

Статья посвящена изучению проблемы идиоматики в азербайджанских афоризмах. Исследования доказывают, что идиоматичность играет важную роль в формировании афоризмов. Наш язык богат афоризмами, возникшими с участием идиом. Смысл, выражаемый идиомами более конкретен, чем другие фразеологические единицы. Во время исследования автор достиг ряда интересных научных результатов.

Ключевые слова: Азербайджан, афоризм, эмоциональность, идиома, лексика

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Məhərrəmovə Gülşən²⁷

MƏTN VƏ KOHERENTLİK ANLAYIŞI

“Koherentlik” latın sözü olan cohaerens “əlaqələr birliyi” mənasını verir. Bu normal insanın danışıqının və yazısının vacib xüsusiyyətlərini ehtiva edir. Mətnlərin koherentliyi dedikdə isə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

Mətnin ümumi mənası ayrı-ayrı sözlərə məxsus diskret mənalardan vahid sistemdə birləşməsində yaranır. Bu zaman mənalardan arasında münasibətlərin qurulması müşahidə edilir. Mətnə yaranan məna bütövlüyü və ya mətnə məna ardıcılığı məna əlaqələri şəbəkəsində qırılmanın, kəsilmənin olmamasını ifadə edir. Ə.Əbdullayev yazır ki, mətnlərin koherentliyi üçün bunları nəzərə almaq lazımdır: 1) qeyd edilən əlaqələr mətn daxilində harada olmalıdır; 2) onun əsas məna vahidləri hansılar hesab edilir (2, s. 188). Mətndəki əlaqələliyin müəyyən edilməsində mətn təcrüd edilmiş şəkildə deyil, onun tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Koherensiya mətn, yaxud diskurs daxilində davamlılıq, məntiqi ardıcılıq və anlaşılabilir keyfiyyət kimi müəyyən edilir. İfadəli və daha başa düşülən anlamda koherensiyaya bina tikintisi ilə müqayisə edilə bilər. Binanın tikəndə düzgün olmayan ardıcılıq, bağlılıq binanın məhvinə səbəb ola bilər kimi, koherensiyaya bina tikintisi mətn də tam dolğun mətn hesab edilə bilər.

Koherentlikdən danışırıqsa, koheziyanı da xatırlamadan keçmək olmaz. Koheziya sanki koherentliyin bir sütunudur. Koherentliyin yuxarıda verdiyimiz məcazi bənzətməsində koheziya həmin tiklən binanın kərpicləri və sementi hesab edilə bilər. Onların birlikdə olması ilə bina qurula bildiyi kimi, koherentlik və koherensiyaya bina tikintisi mətn tam şəkildə formalaşır.

Müşahidələr göstərir ki, koherensiya olmadan koheziya ola bilər, lakin koheziya olmadan koherentlik mümkün deyildir. Mətn daxilində hər şey öz yerində olmalıdır ki, məna düzgün alınsın. Belə nümunə verək:

He bought some chickpeas and sesame to eat with fennel. Green vegetables can strengthen his metabolism. The Australian Greens is a political party. He could not decide what to wear to the New Year's party. (O, şüyüdlə yemək üçün bir qəndər noxud və susam aldı. Yaşıl tərəvəz onun metabolizmini gücləndirə bilər. “Avstraliya Yaşılıları” siyasi partiyadır. O, Yeni İl məclisinə hansı paltar geyinəcəyinə qərar verə bilmədi).

Bu nümunələrdə cümlələrin bir-birilə leksik əlaqə ilə bağlandığı müşahidə edilir. Yəni cümlələrin birləşməsi üçün kohesiv əlaqələr vardır. “Green” (yaşıl), “party” (məclis) kimi leksik təkrarlardan istifadə edilmişdir. Lakin, buna baxmayaraq, cümlələrin bu cür ardıcılığı heç bir məna vermir, çünki cümlələr arasında semantik əlaqə birliyi müşahidə edilmir.

A.Məmmədov yazır ki, mətn daxilindəki koheziv vasitələr mətn və diskursun düzgün qurulmasına kömək edir. Müəllifin yazdığına əsasən, kohesiv vasitələrə söz birləşmələri, leksik təkrarlar, bağlayıcı zərflər, ellipsislər, bağlayıcılar, anafora, katafora, deyiktik vasitələr və s. daxildir (5, s.18). Bu vasitələr mətn və diskurs daxilində semantik və leksik əlaqə yaradan vasitələr hesab edilir. Koherensiya isə kohesiv bağlılıq, qurulma texnikası, inferensiya, məlumatın məntiqi ardıcılıq və s. ilə qurulur (5, s.18).

Mətn və diskurs daxilindəki koherentliyin müəyyən edilməsində konseptlərin də rolu vardır. Mətnlərin dərk edilməsi zamanı dil vahidləri, xüsusilə də sözlər beyində konseptləri hərəkətə gətirir və onları fəallaşdırır. Ə.Əbdullayev yazır: “Konseptlər arasındakı əlaqələrin xüsusiyyətləri müəyyən edildiyi zaman onlar vahid mənalardan sistemi daxilində birləşə bilər ki, bu da mətnin bütövlükdə koherent olaraq dərk olunmasına səbəb olur” (2, s. 189). Konseptlərin inteqrasiyası mətni başa düşən və qəbul edən insanın beyində əks olunur.

Konseptlər bütövlükdə təfəkkür və danışıq aktları zamanı müşahidə edilən və fəaliyyət göstərən hansısa bir “bilik”, “məlumat” hissələridir. Onlar məlumatın qəbulu zamanı müşahidə edilir və məlumatın koqnitiv işlənməsi zamanı kiçik hissələrə bölünə bilməyən məna vahidləri hesab edilir.

Lakin konseptləri sadə qəbul etmək düzgün deyil. Onlar beyində artıq mövcud olan biliklərin vahidləri və ya kvantları hesab edilə bilər. Konseptlər ideal və mücərrəd mahiyyətli olduqlarından maddi hesab edilən dil işarələrindən fərqlənir. Onlar insan şüuruna məxsus olub, beyində artıq çoxdan mövcud olan məfhumların əqli səciyyələri hesab edilir. Ə.Əbdullayevin sözləri ilə ifadə etsək: “Konseptlər insan psixikasındakı ayrı-ayrı fraqmentlərin “daxili nümayəndələridirlər, yəni konseptlər insanın daxilindədir” (2, s. 189).

N.N. Boldırev təklif edir ki, ilk əvvəl konseptin struktur əsasını, nüvəsini və onun zahiri çevrəsini terminlə ifadə etmək lazımdır (3, s. 10). Müəllifin qənaətinə görə, konseptin mahiyyətində konseptual əlamətlər konkret obrazlı xarakter daşıyır və ətraf aləmi hissetmənin, dərk etmənin nəticəsi hesab edilə bilər (3, s. 11).

F.Y. Veysəlli yazır ki, mətn daxilindəki əlaqələrin formalaşmasına xidmət edən amillər içərisində qrammatik, fonetik vasitələr, eyni zamanda da intonasiya mühüm rolə malikdir” (6, s. 347). Şifahi formada isə buraya paralingvistik vasitələr, yazıda isə durğu işarələri daxil hesab edilir.

N.Enkvist yazır ki, mətni adekvat şəkildə başa düşmək üçün onun hüdudları kənarına çıxan cümlələrarası əlaqəni izləmək lazımdır. Bununla bağlı, mətnin koheziyası ilə yanaşı (formal əlaqələlilik), məntiqi əlaqələlilik, yəni koherentliyi də mətnin formalaşması üçün vacib hesab edilir (4, s. 369).

A.Məmmədov yazır ki, mətnin struktur cəhətdən bütövləşməsini təmin edən koheziya bir sıra vasitələrin köməyi ilə reallaşır (5, s. 19). Dilin istənilən səviyyəsində koheziyanı müəyyən etmək olar. Mətn komponentləri arasında ardıcılıq, onun daxilindəki eksplisit və implisit elementlər müəyyən edilməlidir. Mətnin komponentlər arasındakı bu münasibətlər əsasən çox sıx və bir-birilə bağlı şəkildə özünü büruzə verir. A.Məmmədov yazır: “Əlaqələlilik mətni qəbul edənə mətnin mənasını başa düşməsi üçün kifayət deyil” (5, s. 20). Alimin yazdığına görə, mətnləri formalaşdıran vasitələr arasında çoxsaylı və sıx əlaqələr olsa da, onun başa düşülməsi çox halda çətin olur. O yazır: “Mətn çərçivəsindəki “əlaqələlilik” sadəcə sözlər arasında müşahidə edilən əlaqələliliyə əsaslanmır. Mətni qəbul edənə məna bitkinliyinə malik mətni bu cür xüsusiyyətə malik olmayan formal əlaqəli dil parçasından ayıra bilmək imkanı verən amil vardır (5, s.20). Həmin məna ardıcılığı və ya bitkinliyi kimi koherensiya başa düşülür (s. 20). N.Enkvist mətn daxilindəki əlaqələliliyi aşağıdakı kimi izah edir: əlaqələlilik= koheziya + koherentlik (4, s. 375).

Bir mətn parçasını nümunə kimi təqdim edək:

Bank cards are comfortable, but threatening. Some people often have them in order to make large investments simply without saving up lots of money in advance. This is especially helpful for investments like cars, house appliances, etc., that one may need to get without delay. However, this convenience comes at a high price: interest rates. The more money a man put on his/her credit card, the more the bank or credit union will charge him/her for that convenience. If one is not careful, credit card debt can quickly break the bank and leave him/her in very dire economic circumstances! (Bank kartları rahatdır, lakin təhlükədir. Bəzi insanlar sadəcə çox pul qazanmamış böyük yatırımlar etmək məqsədilə onları rahatlıq üçün alırlar. Bu xüsusilə avtomobil, ev əşyaları almaq məqsəd ilə olan yatırımlarda daha yararlı, faydalı hesab edilir. Çünki bu kimi işlər təxirə salınmadan görülməlidir. Bunla belə, bu rahatlıq baha başa gəlir: faiz dərəcələrinə görə. Kredit kartına pul qoyulan adam daha çox pul qazanarkən, bank və ya kredit birliyi bu rahatlığı təmin etmək üçün ona daha çox borc verir. Bu zaman həmin şəxs diqqətli olmalıdır, əks halda kredit kartı borcu tez bir zamanda banka zərər verər bilər və bu da onun çox ağır iqtisadi çətinliklə üzləşdirə bilər!)

Göründüyü kimi, mətndə tam ardıcılıq, məntiqi və semantic birlik müşahidə edilir. Yəni bu mətn parçasında əlaqəlilik = koheziya+ koherentlik müşahidə edilə bilər. “Əlaqəlilik = koheziya+ koherentlik” formulunu əldə etmək üçün aşağıdakılara əməl etmək lazımdır:

Mətnin məzmunu müəyyən edilməlidir; Yazdığımız mətndə olduğu kimi, mətn aydın nəqli cümlə ilə başlayır və mətnin digər cümlələri həmin ilk cümlədəki fikri davam etdirir və işlədilən hər bir fikir başlanğıcdakı məqsədlə, yaxud məlumatla bağlı olur.

Mətndə lazım olan açar terminlər işlədilməlidir. Yazdığımız mətndə əsas açar termin “bank kartları”dır və bu mətn boyu lazım olduqda təkrar edilir. Mətndə işlədilən digər açar terminlər də məsələn, convenience, comfortable və s. hamısı bank kartlarının işlədilməsi ilə bağlı olan sözlərdir.

Mətn daxilindəki cümlələr arasında aydın keçid terminlərindən istifadə edilməlidir. Oxucu bir cümlədən o birinə keçərkən məntiqi ardıcılığı izləyə bilməlidir.

Bədii ədəbiyyatdan götürdüyümüz mətni nəzərdən keçirdək:

“The wine was red wine, and had stained the ground of the narrow street in the suburb of Saint Antoine, in Paris, where it was spilled. It had stained many hands, too, and many faces, and many naked feet, and many wooden shoes. The hands of the man who sawed the wood, left red marks on the billets; and the forehead of the woman who nursed her baby, was stained with the stain of the old rag she wound about her head again. Those who had been greedy with the staves of the cask ... had stains— BLOOD.”(7, s.145). (Şərab qırmızı idi və yerə töküldüyü Parisdə Müqəddəs Antoin küçəsinin kənarlarındakı dar küçələrin torpağını qırmızıya boyamışdı. O, həmçinin çox əlləri, çox üzləri, çox çıpaq ayaqları və çox taxta ayaqqabıları da qırmızıya boyamışdır. Taxtanın mişarlayan kişinin əllərindən kötüyün üzərində qırmızı izlər qalmışdı və uşağını əmizdirən qadının almasına bağladığı köhnə əskidə dələkələr vardı. Çəllək bidonlarını xəsisliklə dolduranlar da da ləkələr var idi – QAN ləkəsi). Bu kiçik mətn parçasındakı üslub sadə və yığcamdır. Mətni təşkil edən elementlər formal, semantik və funksional amillərə söykənir. Yazıçı sakit-sakit baş verən fəlakətin nəticəsini oxucusuna məcaz dilindən istifadə edərək çatdırır. Hadisənin nəticələri oxucunun gözləri qarşısında kədərli və acınacaqlı bir mənzərə yaradır. Təbii ki, bu cür nümunələrin sayını artırma bilərik.

Mətnlər ünsiyyətə xidmət edən dilin müəyyən mənaya malik olan konfigurasiyaları hesab edilir. Onların bu xüsusiyyətləri həm sözlərdə, həm də cümlələrdə müşahidə edilə bilər. Mətnlər aid olduqları kontekstlərin tərkib hissələri hesab edilir. Mətnlərdə mənənin olması üçün mütləq real situasiya və mətnin mənasının açılması üçün eksplisit və implisit amillər olmalıdır. Mətnlərin formalaşması mətnin kommunikativ səciyyəsinə asılı hesab edilir. Mətnlərin daxilində formal koheziya və koherentlik mühim rol oynayır. Koheziya formal əlaqəliliyi yaradır, koherentlik isə məntiqi əlaqəliliyi formalaşdırır. Bunların biri digərini tamamlayır və mətn daxilində onların hər ikisinin olması vacib hesab edilir.

ƏDƏBİYYAT

Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 284 s.

Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə: mətn və diskurs. Bakı: Zərdabi LTD, 2011, 189 s.

Boldirev N. Cognitive semantics. Tambov: University of Tambov, 2001, 122 s.

Enkvist N. From text to Interpretability: A Contribution to the discussion of basic terms in text linguistics. Connexity and Coherence: Analysis of Text and Discourse. Ed. by W.Heydrich. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, pp. 369-382.

Məmmədov A. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çaşıoğlu, 2010, 96 s.

Veysəlli F. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013, 420 s.

Bədii ədəbiyyat:

Dickens Ch. A Tale of Two Cities. England: James Nisbet and Company, 1902, p.425.

İnternet mənbəsi:

<https://literarydevices.net/coherence>

Açar sözlər: mətn, koherentlik, koherensiya, mənə, konsept

Key words: text, coherency, cohesion, meaning, concept

Ключевые слова: текст, когерентность, сплоченность, смысл, понятие

TEXT AND THE NOTION OF “COHERENCY”

SUMMARY

The article deals with a text and the notion of “coherency”. It states that a text is considered to be a ready product and the result of the process of speech and brain in linguistics. The different variations of the notion of the text have been mentioned in the article.

The text is used to describe some kinds of sentences which have complete meanings. It is the way in which language is used socially to convey broad thoughts. The connectiveness in the text is expressed through cohesion and coherency. The two terms

are observed to have very close relationship inside the text. The article especially touches upon the importance of coherency in texts. It highlights that coherency in linguistics makes a text semantically meaningful.

ТЕКСТ И ПОНЯТИЕ «КОГЕРЕНТНОСТЬ»

Резюме

В статье рассматривается текст и понятие «согласованность». В нем говорится, что текст считается готовым продуктом и результатом процесса речи и мозга в лингвистике. В статье упоминаются различные варианты понятия текста.

Текст используется для описания некоторых видов предложений, которые имеют полные значения. Это способ, которым язык используется в социальном плане для передачи широких мыслей. Связность в тексте выражается через сплоченность и согласованность. Как видно, оба термина имеют очень тесную взаимосвязь внутри текста. В статье особенно подчеркивается важность согласованности текстов. В нем подчеркивается, что согласованность в лингвистике делает текст семантически значимым.

Rəyçi: f.e.d.Z.Ə.Şahbazova

Məmmədova Aygül Əliyar qızı

İNSANIN İRADƏ HÜRRİYYƏTİ MƏSƏLƏSİNİN TƏHLİLİ: QURAN MÜSTƏVİSİNDƏ İRADƏ TERMINİNİN ETİMOLOGİYASI

İstəmək mənasındaki “rəvd” kökündən yaranan iradə Allahın əmrləri, hökmləri və feillərində hür olduğunu bildiren sifət mənasını ifadə edir. Məşit, rıza, məhəbbət, ixtiyar, rəhmət sözləri də iradə ilə yaxın mənə daşıyır. İradə sözünün “istəmək”, “arzu etmək” kimi mənalarıyla yanaşı, “qurmaq”, “əmr etmək”, “idarə etmək” kimi mənaları da vardır. [1, s.379] Terminoloji mənasıyla yanaşı gündəlik həyatımızda da iradə ifadəsi müxtəlif mənaları ifadə edir. Belə ki, bu termin “bir şeyi edib etməyə qərara vermə gücü”, “istək”, “dilək”, “hökmdar əmri”, “əmr etmək”, “Allahın istəyi və əmri” (irade-i uluhiyyə), insanın iradəsi (irade-i cüziyyə), millətin qərarı mənasında milli iradə şəklində izafət olaraq da istifadə edilir.[2,s.27] “Radə”(راد) feilinin faili olan “raid” tələb edən, otlaq tapmaq istəyən kimi mənaları əhatə edir. Eyni kökdən yaranan راد feili də, bir şeyi ürəkdən istəmək mənasında istifadə edilir. Tələb etmək və iradə etmək arasında fərq olduğunu söyləyən Zəbidi tələb etməyin açıq bir şəkildə iradənin isə həm açıq, həm də gizli şəkildə baş verdiyini söyləmişdir [3, s.95]. İbn Mənzur bu mənada iradənin cansız varlıqlar və heyvanlar üçün də istifadə edilə biləcəyini söyləmişdir. O bu mənada “Onlar orada yığılmaqda olan/ yığılmağa iradə edən bir divar gördülər.”[4. Kəhf 18/77] ayəsi ilə öz fikrini əsaslandırır. Rəğib əl-İsfahani iradənin şəhət, ehtiyac və əməldən ibarət bir qüvvə olduğunu qeyd edir. Ona görə iradə nəfsin bir şeyə meyl etməsidir. Onu etmək və ya etməmək imkanı insana verilib. İsfahani bu ifadənin müxtəlif mənalarda əmr etmək, hökm vermək, tələb etmək mənalarının da mövcud olduğunu söyləmişdir.[5, s.54] Qadi Beyzavi “İradə bir feilə nəfsin tabe olmasıdır” düşüncəsini qəbul etmiş, tabe olmağın ilk qaynağı olan qüvvəyə də iradə deyildiyini vurğulamışdır. [5, s.54] Firuzabadi və Ət-Təhanəviyə görə isə “İstəmək bir şeyə meyl etmək” mənasındadır.[5, s.54] Əbu Muin Ən Nəsəfi iradə ifadəsinin əslinin ərəbcə sülasi feil olan “r-v-r” kökündən törədiyini və tələb etmək, meyl etmək kimi mənalar daşdığını söyləyir. [5, s. 54].

İradəli şəkildə həyata keçirilən feildə 4 xüsusiyyət vardır. Bu xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- 1) Məqsədin qərarlaşdırılması;
- 2) zehində müzakirəsi;
- 3) qərar vermə;
- 4) tətbiq etmək.

Burada ən önəmli məqam qərar anıdır. Əgər qərar vermək anı olmasa, o zaman iradə də mövcud olmaz. İradəsi olmayan kəslərdə bu an yoxdur. Belə insanlar uzun müddət bir məsələni zehinlərində müzakirə edər, lakin qərar verməzlər.

Dəvəşarversin ifadə etdiyi kimi “İradənin qərar verdiyi anda insanda olan bütün qüvvələr bir nöqtədə cəmlənir”.[5, s.57] İradə termini hüquq, tarix elmləriylə yanaşı din, psixologiya, fəlsəfə sahələrində də mütəmadi olaraq istifadə edilir. Bu termin əxlaq fəlsəfəsində hürriyət termini ilə yanaşı qeyd edilir. İradə hürriyətinə sahib olan biri öz ağılıyla düşünüb davranışlarını qayələrinə görə təyin edir. İslam dinində iradə problemi Allahın bir sifəti olaraq ələ alınır. İnsanın iradə və feillərinin Allahın iradəsi və feilləri ilə əlaqəsi də Allahın sifətləri kimi izah edilir. Fəlsəfədə hürriyət problemi dində iradə məsələsi kimi izah edilib. Dində iradə həm Allaha, həm də insanlara aid bir qüvvədir və birbaşa feillərlə bağlıdır.İradənin dindəki əsas xüsusiyyəti seçməkdir.İnsan hərəkətlərinin qaynağı olaraq qəbul edilən xarici aləmin təsirində qalmasına baxmayaraq, ona qarşı şüurla qərar verməsidir iradə. İradə zehni fəaliyyətdir və bir hədəfi vardır. Bu da ancaq insana məxsusdur. İradəli bir hərəkəti iradəsiz halda baş verən hərəkətdən ayıran əsas xüsusəndən ibarətdir ki, hədəfi əldə etmək üçün əqli fəaliyyətə labüddür. İradəni ilahi sifətlər arasında qəbul edən kəlam alimləri onu Allah tərəfindən yaradılan, feilləri müəyyən edən bir sifət olaraq qəbul ediblər. Quranda iradə hürriyəti məsələsi. İradə hürriyəti həm psixoloji həm də fəlsəfi baxımdan mübahisələrə səbəb olan bir mövzu olmuşdur və hələ də mübahisə obyektinə çevrilməkdə davam edir.Ancaq bu mövzu haqqında tam dəqiq qərar vermək mümkünsüzdür. Bu məqamda insanı bir neçə sual düşündürür. 1) İnsan davranış və hərəkətlərində təməmlə azaddırımı? 2) Yoxsa tək qüdrət sahibi Allahdırımı? 3) Belə olduğu halda insan davranış və hərəkətlərindən nə dərəcədə məsuliyyət daşıyır? Qeyd edilməlidir ki, bu və ya digər qəbildən suallar İslam Kəlam düşüncəsini ən çox düşündürən məsələlərdir. Ümumiyyətlə insan hürriyəti və məsuliyyəti, Allahın hər şeyi bilməsi və s. kimi teoloji və fəlsəfi məsələlərVII – VIII əsrlərin ən çox müzakirə edilən mövzularından biri olmuşdur. Qeyd edək ki, Hz. Peyğəmbər və sonra “Əsri Səadət” dövründə böyük səhabələr həyatda olduğu müddətcə bu mövzularla bağlı ixtilaf olmamışdır. Kəlam elminin ən vacib və çətin mövzularından olan iradə hürriyətiylə bağlı Quranda insanın hərəkət və davranışlarında həm tam hürriyət sahibi olduğunu təsdiq edən, həm də bunun əksini söyləyən ayələrin mövcud olduğunu görürük. Bu mənada iradə probleminin ən vacib faktoru Allahın mütləq iradəsi qarşısında insan iradəsinin olub olmamasıdır. Burada bir necə sual böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki: Allah insan feillərinin yaradıcısıdırımı? İnsan hür iradəyə sahibdirimi? İslam alimləri hər zaman bu kimi suallar ətrafında düşünmüşlər. Qurani Kərimdə Allah bir şeyi istədiyi zaman ona ol deməsiylə hər şeyin olması bəyan edilir. “O göylərin və yerin bənzərsiz yaradıcısıdır. Birşeyi dilədiyi zaman ol deyər və oda olar.”[4. Bəqərə 2/117]. Bu kimi ayələrdən çıxan nəticəyə görə Allah mütləq iradəsiylə kainata hakimdir. Quran Allah iradəsinin sərhədsiz insan iradəsinin isə sərhədli olduğunu qeyd edir. De: "Ey mülkün sahibi olan Allah! Sən mülkü istədiyin şəxsə verər, istədiyin şəxsdən alarsan. İstədiyin şəxsi yüksəldər və istədiyin şəxsi alçaldarsan. Xeyir yalnız Sənin əlindədir. Həqiqətən, Sən hər şeyə qadirsən! ". [4. Ali İmran 3/ 26] Bu ayələrdə insan iradəsinin Allahın mütləq iradəsinə bağlı olduğunu görürük. Quranda insan iradəsinin mütləq deyil, müqəyyəd olduğu bildirilir. “ (Onu da bilin ki) aləmlərin Rəbbi olan Allah istəməsə, siz (bunu) istəyə bilməzsiz!” [4.Təkvir 81/29] ayətini buna misal çəkə bilərik. İnsanın iradə hürriyətinə sahib olması məsələsi Quranda Allahın mütləq iradəsiylə birgə ələ alınır. Çünki insanın varlığının səbəbi Allahdır. İnsanın dünyaya gəlişi, ölməsi Allahın iradəsinə bağlıdır. Bəşər övladının hür bir iradəyə sahib olması da Allahın iradəsinin nəticəsidir. İnsanın hərəkət və davranışlarını öz hür iradəsiylə həyata keçirdiyi vəonlara görə məsuliyyət daşdığına dair Qurandabir çox ayələr var. Əlbəttə ki, Quranda Allahın mütləq iradə sahibi olduğuna dair ayələr də mövcuddur. Lakin bu insan iradəsi ilə ziddiyyət kimi qəbul edilməməlidir. Çünki həm insanın həm də Allahın iradəsiylə bağlı ayələr bir vəhdət içində təhlil edildiyi zaman orada heç bir ziddiyyətin olmadığı şahidi olarıq. Belə ki, Allahın iradəsindən bəhs edən ayələrdə onun iradəsinin mütləq, əzəli olduğu, var olan hər şeyin onun iradəsiyləəhatə olunduğu bildirilir. İnsana aid olan iradədən bəhs edən ayələr isə insanın cüzi və məhdud iradəyə malik olduğu qeyd edilir. Bu mənada

insanın öz iradəsiylə seçdiyi heç bir şey Allahın iradəsinə zidd ola bilməz. Digər tərəfdən belə düşünmək olar ki, əgər Allah insana iradə hürriyəti verməsəydi, o zaman nə insan iradəsindən nə də bəşəri məsuliyyətdən bəhs etmək mümkün olardı. Quranda insanın hür iradəyə sahib olduğunu göstərən bir çox ayət mövcuddur. “Hər kəsə qazandığı təməmilə veriləcək.” [4. Bəqərə 2/281] ayətində insanın dünyada səbəb olduğu xeyir və şərrin öz qazancı olaraq axirətdə qarşısına çıxacağı bildirilir. “Şübhəsiz biz ona doğru yolu göstərdik. İstər şükür edən, istər nankor olsun.” [4. İnsan 76/3] “Və de ki, haqq rəbbinizdəndir. Kim istəyir inansın, kim istəyir inanmasın.” [4. Kəhf 18/29] Bu ayələrdə insanın iman və inkar etməkdə hür iradəyə sahib olduğu bildirilir. İnsan davranışlarındakı feilləri hür iradəsiylə həyata keçirir. İnsanın seçiminə görə Allah o feili yaradır və həmin feilə görə insana məsuliyyət yükləyir. Allah insanları xeyir əməllər görməyə sövq edir, pislik etməkdən çəkindirir. Allah pislik edənlərin cəzalarını çəkəcəklərini ayələrdə belə vurğulayır: “Başınıza gələn hər bir müsibət etdikləriniz əməllərdir.” [4. Şura 42/30] Belə ki, Quranda buyrulur ki, “Bir toplum özlərindəki xüsusiyyətləri dəyişdirməyə qədər Allah onlarda olanı dəyişdir “Bu əzab sizin öz əllərinizlə törətdiyiniz əməllərə görədir, yoxsa Allah bəndələrinə əsla zülm edən deyildir!məz.” [4. Ali imran 3/182]

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, Allah insanın iradə sahibi olduğunu müxtəlif surə və ayələrdə bizə bəyan edir. Bununla bərabər insanın bütün iradəli feillərinin, hal və hərəkətlərinin Allahın mütləq iradəsi çərçivəsində baş verdiyi xüsusu da dəfələrlə vurğulanır. İradə hürriyətindən bəhs edən ayələri ümumi olaraq dəyərləndirdikdə, məlum olur ki, Allahın mütləq və sonsuz iradəsi qarşısında insan cüzi və məhdud iradəyə malikdir. Bu cüzi və məhdud iradə bəşər övladının hərəkət və davranışlarında məsuliyyət daşması üçün kafi səbəbdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. TDV İslam ensklopedyası, İradə maddəsi, cild 22, İstanbul, 2000.
2. Prof.Dr.M.Saim Yeprem, İradə hürriyəti və İmam Matüridi, İstanbul 1997
3. Murat Memiş, Allaha izafəsi bakımından Quranda iradə və məşiet kavramları məqaləsi, İstanbul, 2010
4. Qurani – Kərim (Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyevin tərcüməsi), Bakı, 2014
5. Hayati Aydın, Kuranda iradə-azm ve tevekkül, Dinbilimleri akademik araştırma jurnalı, VIII, İstanbul, 2008

Açar sözlər: Quran, insan, iradə, hürriyət,

Key words: Koran, human, willpower, freedom

Ключевые слова: Коран, человек, воля, свобода

Xülasə

İnsan hürriyəti problemi İslam dini, xüsusilə Quran müstəvisində ələ alınacaqsa, bu məsələnin Allahın mütləq iradəsi və elminin nəzərə alınaraq tədqiq edilməsi daha müvafiq olar. Çünki İslama görə insanın varlığının mənşəyi Tanrıya gedib çıxır. Buna görə də İslam düşüncəsində insanın hür iradəsiylə seçimlərini yerinə yetirmə qabiliyyəti Allahın güc və iradəsi çərçivəsində izah edilərək əsaslandırılır.

Quranda Allahın mütləq iradə və elm sahibi olduğunu bildiren ayələrlə bərabər insanın iradə hürriyətinə sahib olduğunu bildiren ayələr də mövcuddur. İradə hürriyətindən bəhs edən ayələri ümumi olaraq dəyərləndirdikdə, məlum olur ki, Allahın mütləq və sonsuz iradəsi qarşısında insan cüzi və məhdud iradəyə malikdir.

Resume

If the problem of free will of human being is studied in the Islamic, especially in the context of the Koran, the issue must be taken into the consideration the absolute will and knowledge of God. Because, according to Islam, God is origin of human beings in terms of ontology. Therefore, the ability to carry out his/her choice by means of free will is justified in the light of God's absolute power and will in Islamic thought. There are also verses in the Qur'an that indicate that God has absolute will and knowledge alongside free will of human being. When we evaluate the verses that refer to the conception of free will, it is clear that in the face of God's absolute and eternal will, human being has a small and limited will.

Резюме

Если проблема свободы человека будет рассматриваться в плоскости Ислама, и в особенности в плоскости Корана тогда будет более уместным исследовать данный вопрос сквозь призму абсолютной воли и знания Аллаха. Потому, что по исламу Бог является источником сущности человека. Поэтому способности выполнения своего выбора объясняется в исламской мысли как силой и свободой Бога. В Коране наряду с аятами о том, что Аллах обладает абсолютной волей и знаниями, имеются аяты про свободу воли человека. В общем оценив свободу воли в стихах становится ясно, что перед лицом обязательной и бесконечной волей Аллаха человеческая воля является малейшей и ограниченной

Rəuqi: i.e.d dosent Anar Qafarov

Мустафаева Дилара Ахмедага гызы28

ПРОБЛЕМЫ КЛАССИФИКАЦИИ УПРАЖНЕНИЙ

Проблема упражнений – одна из центральных проблем методики: выбор наиболее эффективной системы упражнений во многом определяет успех обучения иностранному языку.

Читая работы по методике преподавания иностранных языков, мы сталкиваемся с разнообразием определений, характеризующих упражнения: упражнения языковые и речевые, тренировочные и творческие, аналитические и синтетические, коммуникативные рецептивные и репродуктивные и т. д. Терминологическое разнообразие объясняется, с одной стороны, историческим развитием проблемы, а с другой – различными представлениями о процессе овладения иностранным языком и обучения ему, признак – лингвистический психологический, чисто методический – брался за основу при классификации.

Основной вид упражнений – система вопросов и ответов как наиболее естественный вид общения.

Упражнения распределяются по стадиям овладения иностранным языком в соответствии с представлениями автора об этих стадиях. Задача первого этапа – выработка умения узнавать изучаемое явление. Этому этапу соответствуют

«Опознавательные» упражнения. Второй этап – полурепродуктивное воспроизведение на упражнениях с заданными: «Выучите диалог и произнесите по ролям вдвоем», «Ответьте на вопросы, употребив [определенные] слова или грамматические явления», «Составьте рассказ по плану», «Переделайте диалог в связный рассказ» и др. Третий, завершающий этап – свободное, самостоятельное воспроизведение. Для этого этапа характерны упражнения, в которых учащиеся «воспроизводят то или иное явление языка для выражения своих мыслей».

Первый тип упражнений предназначается для усвоения языкового материала, второй – для развития речи на основе усвоенного.

Отличительной особенностью языковых упражнений, является возможность их проведения на отдельных словах и на предложениях, не связанных друг с другом по смыслу.

В противоположность языковым, в основу речевых упражнений положено «связное языковое целое», они должны состоять из «связных речевых единиц» – «в этом особенность речи по сравнению с отдельными языковыми явлениями». К числу речевых относится чтение вслух и про себя; заучивание стихов и прозы; грамматический перифраз связного текста; вопрос – ответные упражнения в связи с прочитанным текстом понимание рассказа учителя и понимание прочитанного вслух текста.

Можно добавить еще один признак, отличающий языковые упражнения от речевых, – объект, на котором сосредоточено внимание учащихся в процессе выполнения упражнений. Для языковых упражнений это языковая форма, для речевых это содержание.

Упражнение следует строить так, чтобы грамматическая цель его была скрыта от учащегося, которому должно казаться, что он усваивает не новую грамматическую категорию, а способ выражения мысли в ситуации, встречающейся в жизни. Необходимо изменить и формулировки заданий: в них предлагается изменение ситуации, требующей для своего выражения тех грамматических форм, которые отрабатываются. Например, чтобы учащийся употребил формы повелительного наклонения, можно предложить ситуацию типа: «Вам срочно требуется лекарство, пойти за ним вы не можете, потому что у вас очень болит голова. Попросите товарища пойти за лекарством» (Пойди, пожалуйста, в аптеку и купи таблетки).

При таком подходе важно, что упражнения, построенные по принципу ситуативности, дают возможность расширить их общую познавательную ценность.

Многими методистами убедительно отстаивается мнение о том, что весь процесс выработки грамматических навыков должен быть обеспечен коммуникативными упражнениями или упражнениями, имеющими коммуникативную направленность.

Требование максимального приближения процесса обучения иностранному языку к условиям реальной коммуникации основывается на выдвинутых психологией положениях, говорящих, что основными психологическими предпосылками процесса формирования прочного речевого навыка являются такие факторы, как целенаправленность, наличие внутренней мотивации и внешней установки, включение тренируемого явления и осмысленную речевую ситуацию.

Отработка нового материала, например, определенного речевого образца в соответствии со стадиями формирования речевого навыка, тоже приведет к определенной степени автоматизма, возможно, даже очень высокой. Но высокий уровень автоматизма может быть достигнут только в том случае, если новое грамматическое явление будет отрабатываться в упражнениях, воспроизводящих или имитирующих условия реальной речевой коммуникации. Обеспечение процесса выработки речевых навыков коммуникативными (или учебно-коммуникативными) упражнениями эффективно по нескольким причинам:

– подготовительные упражнения, имеющие коммуникативную направленность, позволяют совместить целенаправленную активизацию (тренировку) нового материала с речевой практикой (отработка материала происходит в акте речи);

– совмещение тренировки с речевой практикой способствует достижению не только высокой степени автоматизации отрабатываемого грамматического явления, но и высокого уровня автоматизма;

– если процесс формирования навыков обладает существенными характеристиками процесса коммуникации, т. е. является его моделью, то сформировавшиеся навыки более гибки и способны к переносу, так как степень легкости переноса зависит от того, насколько адекватно осознаются условия, с которыми связано включение навыка.

Одним из путей приближения упражнений к условиям естественной коммуникации было моделирование условий общения. Условия, в которых протекает речевое взаимодействие, описывались обычно в словесной форме, воссоздавались с помощью «реквизита» или средств изобразительной наглядности.

Большое распространение получили упражнения, называемые по-разному: «ситуативными», «ситуационными», «ситуативными направленными», «речевыми ситуациями» (упражнения типа: «Вы пришли в магазин, попросите отпустить нужные вам продукты»). Эти упражнения, помимо тренировки и отработки языкового материала, развивают мотивационную готовность к речи; они «способствуют возникновению побуждения и созданию целенаправленности речи.

В использовании ситуативных упражнений, как это всегда бывает при создании нового вида упражнений или возрождении забытого, были свои крайности. Это выражалось или в перегруженности описаний излишними деталями, ненужными для речевого высказывания и превращавшими эти задания из упражнений в говорении в упражнения, или в недостаточности информации, которая требовала от учащихся слишком большого воображения.

Поэтому в методической литературе правильно указывается, что «объем деталей ситуаций... не является результатом произвольного отбора, а определяется соотношением знаков двух порядков – лингвистических и экстралингвистических».

Таким образом, выполнении речевых упражнений, внимание учащихся направлено на содержание высказывания, необходимо обязательное соотнесение высказывания с собственным опытом ученика, с окружающей его действительностью. Поэтому к методике проведения речевых упражнениях предъявляется и такое требование: учитель

должен подсказывать ученику форму, слово, чтобы не прерывать логики изложения мыслей, но ни в коем случае нельзя подсказывать мысли.

Углубленная разработка системы упражнений, обучающих устной речи, критический анализ отдельных видов упражнений, экспериментальная проверка их эффективности именно в этой системе еще раз показали, что при построении системы упражнений не может быть использован единственный критерий. Например, для обучения устной речи исключительно важно создание автоматизмов, целостное, нерасчлененное восприятие и запоминание фраз. Для чтения же существенно умение анализировать, отделять элементы речи. Методист обязан каждый раз задаваться вопросом: для какой цели создается система упражнений, какому виду речевой деятельности призвана обучать данная система?

Из этого вытекает, что необходимы особые системы упражнений, обучающие устной и письменной речи. Учитывая различия между диалогической и монологической речью, нужно строить для усвоения каждого из этих видов речи свои системы упражнений. Особые системы необходимы также для порождения и распознавания речи.

Диалогическая речь представляет собой смену реплик собеседников, осуществляемую носителями языка в быстром темпе. Процессы распознавания речи (понимание того, что говорит собеседник) и порождения ее (подготовил своей собственной репликой на то, что говорит собеседник) происходят почти одновременно, поэтому по существу не могут быть разделены.

Вторая особенность диалогической речи – тесная связь с обстановкой, в которой происходит общение. Партнерам по диалогу нет необходимости отражать в своей речи многие элементы ситуации. Например, если участники общения рассматривают коллекцию марок, они могут обменяться такими репликами: Правится? – Да, очень. Особенно вот эта, красная. В самой речи собеседников не находит отражения тот факт, что они беседуют о марках. Тесная связь с ситуацией определяет взаимосвязанность реплик собеседников: взятые по отдельности, они не будут поняты.

Таким образом, в диалогической речи не могут быть разделены не только процессы порождения и распознавания, но и реплики собеседников, поэтому было бы неправильно выделять системы упражнений, обучающие распознаванию диалогической речи и ее порождению. Должна существовать одна система упражнений, вырабатывающая навыки и умения диалогической речи.

Таким образом, положив в основу построения систем упражнений различия между процессами порождения и распознавания речи, между устной и письменной речью и диалогической и монологической формами устной речи, получаем системы упражнений, обучающие четырем аспектам речевой деятельности: аудирование, говорение, чтение и письмо. Это обеспечивает реализацию основного принципа подбора упражнений – принципа адекватности упражнений характеру той деятельности, которую они призваны сформировать у обучаемых. Адекватность упражнений характеру формируемой деятельности заключается в соответствии действий, выполняемых в процессе упражнений, действиям, составляющим или всю заданную деятельность, или ее часть.

Но любая система упражнений должна строиться не только с учетом характера актов речи, но и с учетом «последовательности становления речевых умений и навыков» и порядка «нарастания языковых и операционных трудностей».

В соответствии с этими требованиями внутри каждой системы выделяются два типа упражнений: подготовительные, формирующие механизм порождения или распознавания, и речевые, обеспечивающие практические навыки в конкретном виде и форме коммуникации.

Одна из основных мыслей, уже давно настойчиво проводимая автором, заключается в том, что речевые упражнения, прежде всего – упражнения, и поэтому не могут быть полностью свободными от работы над языком. Задача речевых упражнений формулируется не как обучение выражению своих мыслей и пониманию мыслей других на иностранном языке, а как «обеспечение усвоения или продолжение усвоения языкового материала в условиях выражения своих мыслей и понимания мыслей других, в условиях пользования иностранным языком как средством общения».

Установлены требования, которые предъявляются к речевым упражнениям независимо от того, вырабатываются ли с их помощью навыки устной или письменной речи, аудирования или чтения.

Речевые упражнения должны быть коммуникативными (каждое предложение должно быть естественным, нести информацию, связанную с реальной действительностью, с жизненным опытом ученика) и творческими (учащиеся должны самостоятельно решать речевую задачу, применяя собственные умения и проявляя свою инициативу). Для речевых упражнений в устной речи и в письме вводится еще одна характеристика: они должны быть ситуативными, т. е. создаваться с использованием стимулов – вербальных или наглядных, которые вынуждали бы учащихся высказывать свои мысли о том, что является наиболее естественным при заданных обстоятельствах.

Мы рассмотрели проблему классификации упражнений и теоретических основ создания системы упражнений. Дальнейшее изложение будет ограничено вопросами создания системы упражнений, вырабатывающих навыки и умения говорения на начальном этапе обучения русскому языку как иностранному (главным образом, диалогической речи и отчасти монологической). Более узким объектом рассмотрения явится определение путей, которые могут привести к созданию коммуникативных подготовительных упражнений.

ЛИТЕРАТУРА

Э.Ю.Сосенко. «Коммуникативные подготовительные упражнения». Москва, Из-во «Русский язык». 1979 г.

А.А.Миролюбов. «Разработка теоретических вопросов системы упражнений в методике обучения иностранным языком».

А.К.Соловьева. «О некоторых общих проблемах диалога». 1965. «Вопросы Языкознания».

Ачар сюзляр: тапшырыг, дилчилик, диалог.

Ключевые слова: упражнение, языкознание диалог.

Мягала рус дили дярсяриндя нитгин инкишафында истифадя олунан цсуллардан бящс едир.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Nəsrin Əlibəyli29

MÜXTƏLİF DİLLƏRDƏ SƏYAHƏT KONSEPTİNİN LEKSİK İFADƏSİ

Konsept dilçilikdə həm yeni, həm də köhnə termindir. "Conseptus" sözü latın dilində " concipere-concapero" feilindən düzəlmiş mənası qavrama deməkdir.Bu gün konsept termini dilçiliyin müxtəlif sahələrində geniş şəkildə istifadə olunur. Dil konseptləri yaratmır, lakin onların mübadiləsinə və ünsiyyət prosesində müzakirəsinə xidmət edir.

Konsept insan şüurunda sanki mədəniyyət mübadiləsidir. Linqvomədəni konsept kimi "səyahət" mürəkkəb mental birləşmə olaraq çoxmənalı ifadəyə malikdir.Səyahət konsepti çoxölçülü məzmunla malikdir.O, tərkibi anlayış, obraz, əhəmiyyətli tərtibli freym şəkilində modelləşdirilir: obraz – yaxınları ilə sağollaşma, onlarla geri qayıdanda rastlaşma , səyahətçinin üzündə sevinc, təəccüb və ya yorğunluq ; anlayış – yaşayış evindən çox-çox uzaqlara elm, təhsil, idman və s. məqsədlərlə ayaqla və ya maşınla digər nəqliyyat vasitələri ilə gediş; əhəmiyyətli – səyahətin vacibliyini anlamaq səyahətdə gördüklərini müsbət qiymətləndirmə yolda çətinliklərin mənfəi təsiri.

Səyahət sözünün müxtəlif dillərdə ifadəsinə baxsaq oxşar anlayışlar tapırıq.

Azərbaycan dilində danışmaq lüğətində səyahət sözübelə ifadə olunur: səyahət: is. [ər.] Müəyyən məqsədlə (elmi, bir yerlə tanışlıq, idman və s.) ayaqla, ya miniklə yaşadığı yerdən uzaqlara getmə, səfər etmə[1].İngilis dilində bu, daha geniş ifadə olunmuşdur, hətta səyahət anlayışının müxtəlif növləri verilmişdir.

Travel (v)–səyahət etmək, səfərə çıxmaq, hərəkət etmək, yayılmaq, getmək, baxmaq gözdən/ nəzərdən keçirmək. Məsələn: The train was travelling 100 miles an hour –Qatar saatda 100 mil sürətlə gedirdi.

His eyes travelled over the picture –O şəkili gözdən /nəzərdən keçirdi.

Traveller – səyyah, ticarət agentı.

Traveller tales- ağ yalan, uydurma, "ovçu nağılları".

Space travel / trip – kosmosa uçuş

Journey – bir dəfə getmək üçün nəzərdə tutulan səfər səyahət etmək; məsələn:Did you have a good journey? -Səfəriniz yaxşı keçdimi?

Trip – daha çox əyləncə ya da iş üçün nəzərdə tutulmuş bir səfər,yerimək tez-tez və asan yerimək, dolaşdırmaq.

She tripped happily about the room- O, otaqda bəxtəvərcəsinə gəzişdi. Məsələn: That question tripped us all – O sual bizim hamımızı çaşdırdı.

To trip on over up –büdrmək. Məsələn: He tripped over a stone –O , daşa ilişib büdrədi.I am going on a business trip next week - Gələn həftə iş gəzintisinə çıxıram.

Brief trip – qısa müddətli səfər

Round trip- gediş dönüşü olan səfər

Scouting trip- tədqiqat etmək üçün olan səfər

Voyage – səyahət etmək (dənizlə); üzüb keçmək. Məsələn: To voyage across the Atlantic –Atlantik okeanını üzüb keçmək.

An-around-the world voyage - Gəmi ilə dünya səyahəti [2]

Cruise- gəmi ilə səyahət etmək

Have you thought about what time of year you want to take a cruise ?

İlin hansı zamanında səfərə çıxmaq istədiyini düşündünmü?(3)

Hike -uzun yol getmək (meşədə) (4)

Le voyage(m)– ingilis dilində olduğu kimi,fransız dilində dənizləsəyahət mənasını verir.Le grand voyage – ölüm, Bon voyage – Have a nice trip – Xoş istirahətlər (burada istirahət dedikdə səyahət nəzərdə tutulur).

Le périple –səyahət mənasını verir

La croisière-gəmi səfəri, hər b. kəşfiyyat məqsədli gəmi səfərində

Croisiériste – səyahətçi

L'expédition- səyahət, ekspedisiya

Pélerin,-e (m,f)- səyahətçi

Pérégrination-uzaq səyahət etmə

Pélerinage (m)-səyahət

Tournée (f) - səfər

Le trajet – səfər, yol

Odysée (f)- odyssey (məcəralarla dolu olan səyahət)[5]

İngilis və fransız dillərində daha geniş verilsə də, Azərbaycan dilində səyahətlə bağlı az sözlə rast gəlmək mümkündür; səfər,səyyahlıq,yol, xarici səyahət və s.Lakin ingilis dilindən travel, fransız dilindənvoyagesözü Azərbaycan dilinə tərcümədəsəyahət sözü əsas söz kimi götürülür və istər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilində səyahət təkə bir məkana deyil, həm də məcazi mənada hər hansı bir dövrə səyahət mənasında da istifadə olunur.Hətta səyahət konsepti ilə turizm konseptini müqayisə etsək, bir daha səyahət konseptinin daha geniş məna ifadə etdiyi qərarına gələ bilərik.Səyahət biznes, gəzinti, təhsil, yəni müxtəlif məqsədlər üçün ola bilər, lakin turizm isə dincəlmək məqsədi ilə başqa məkana getməkdir. Səyyah bir ölkədə uzun müddət qala bilər, turistlər isə qala bilməz.Bütün turistlər səyyah adlanır, amma bütün səyyahlar turist deyillər[6].

Səyahət konsepti sanki inkişafdır.Azərbaycan, ingilis və fransız atalar sözləri bu fikri özündə əks etdirir; Yüz dəfə eşitməkdənsə, bir dəfə görmək yaxşıdır [7]. So many countries, so many customs[8] – yəni nə qədər ölkə gəzirsən, o qədər mədəniyyət öyrənirsən;On voyage pour changer non de lieu,mais d'idees[9]–Biz məkanımızı dəyişmək üçün deyil, fikirlərimizi dəyişmək üçün səyahət edirik.Bu fikrin izahını sanki fransız yazıçısı Antuan dö Sent Ekzüperinin "Balaca Şahzadə" əsərində tapa bilərik.Balaca şahzadə müxtəlif planetləri gəzərək əslində məkanları deyil, fikirlərini dəyişirdi. O, yeddi müxtəlif planetə səyahət edir və hər bir planetdə müxtəlif xarakterli insanlarla rastlaşır [10].Daha sonra ingilis idiomunu

nümunə götürmək olar: Travel broadens the mind[11]. – səyahət dünyagörüşünü artırır.Bəlkə də buna görədirki, yapon atalar sözündə deyir;Oğlunu istəyirsənsə, səyahətə göndər [12].

Fransız yazıçısı Aleksandr Dümanın“Qafqaz səfəri” əsərindəməşhur alman alimi, diplomatı və səyyahı Adam Olearının Rusiya və İran səyahətinə dair təəssüratlarından bəhs edən kitabı, Övliya Çələbinin “Səyahətnamə”əsəri həmin atalar sözünə nümunə ola bilər. Bu əsərləri oxuyanda sanki müxtəlif ölkələri gəzmiş olursan və istər öz vətənin, istərsə də digər ölkələrin mədəniyyəti, dili barəsində məlumat əldə edirsən. Bu baxımdan Aleksandr Dümanın “Qafqaz səfəri” əsərində Azərbaycanla bağlı təəssüratlarını paylaşmaq olar:İki azərbaycanlı qadından biri Qarabağın sonuncu xanı Mehdiqulu xanın arvadı, o birisi isə qızı (*Xudşudbanu Natəvan nəzərdə tutulur) idi. Anaya qırx, qızına iyirmi yaşdan artıq vermək olmazdı. Hər ikisi milli geyimdə idilər. Qız zəngin olan milli geyimdə füsunkar görünürdü. Üç-dörd yaşlı, eynilə anası kimi geyinmiş balaca qız uşağı iri, qara gözlərini təəccüblə bizə zilləyərkən, beş-altı yaşında bir oğlan uşağı nənəsinin qucağına sığınmışdı və təsadüfən, yaxud qeyri-iradi olaraq, əli ilə xəncərinin dəstəyindən tutmuşdu. Tiyəsinin dalı-qabağı – hər iki tərəfi kəsən, ülgüc kimi iti, həqiqi bixəncəri fransız qadını heç vaxtlə öz uşağının əlinə verməzdi, ancaq bu Azərbaycanlı qadının öz uşağına verdiyi ilk oyuncaq idi(13,səh186-187). Bu əsərdə nəinki təbiət, millətlər,hətta müxtəlif sözlərin mənalarını da öyrənmək olar. Bu gün Qafqazın ən döyüşkən xalqlarından biri olan çərkəzlər özlərini adıgey adlandırırlar; bu sözün (“adıgey” sözünün) kökü “ada” deməkdir. Belə ki, Azərbaycan dilində olan ada sözü fransızca “İle”dir. “Ad”dan “adam”a gəldikdə, bu axırıncı da insan deməkdir. “Ada” ilə “adam” arasında təkə bir hərf fərqi vardır; şübhəsiz, bunun anlaşılmaz, dilin fonetik qaydaları ilə ziddiyyət təşkil edən etimologiya olduğunu desək, yəqin ki, yanlışdır [13,səh.11].

Bütün bu deyilənlər onu göstərir ki, sözü gedən səyahətnamə əslində, Qafqazın müəyyən bir mərhələ üçün həm tarixi, həm coğrafiyası, həm təbiəti, nəhayət,həm də onun qoynunu özü üçün məskən seçmiş çoxsaylı xalqların adətləri, etnoqrafiyası, mübarizə ənənələri haqqında yaxşı bir ensiklopediyadır [13,səh.5]. Digər səyyah və alimlərdən biri də XVIII əsrin sonu XIX əsrin birinci yarısında yaşamış Hacı Zeynalabdin Şirvanidir.Uzun illər onun etdiyi səyahət ona olduğu ölkələr gördüyü xalqlar haqqında küllü miqdarda material toplamağa imkan vermişdir. Həmin materiallar əsasında o gəzdirdiyi yerlərin coğrafiyasına aid dörd böyük kitab – “Riyazüs-səyahə” (“ Səyahət bağçaları”), “Hədayiqus-səyahə” (Səyahət bağları),“Büstanüs-səyahə” (Səyahət bostanı), Kəşfül-maarif (“Mə’rifətlərin kəşfi”) və bir çox başqa əsərlər yazmışdır[14].

Bu əsərləri oxuduqdan sonra belə nəticəyə gəlmək olarki, hər bir xalqın özünəməxsus düşüncə tərzini bu və ya digər hadisəni izah etmək üçün nitq ifadəsi fərqlidir.Xalqlar müxtəlif olduğu kimi, onların düşüncə tərzini də müxtəlifdir.Lakin burda isə iki müxtəlif dildə anlayışın eyni olduğunu görə bilərik:

East or west home is best. Gəzməyə qərib ölkə, ölməyə vətən yaxşı [15].“When you travel, remember that a foreign country is not designed to make you comfortable. It is designed to make its own people comfortable.” –Clifton Fadiman Sənsəyahət edəndə yadında saxla, xarici ölkə səni rahat etmək üçün, öz xalqını rahat etmək üçün qurulmuşdur. Amerika yazıçısının fikri bir daha atalar sözünü təsdiq edir[16].

Səyahət konsepti ilə yol konseptində sinonim götürmək olar.Azərbaycan atalar və ingilis atalar sözlərini nümunə göstərmək olar .Yolçu yolunda gərək -If you've got to make a journey, don't put it off; get on the road as soon as you can[3]. Azərbaycan dilində yolçu sözü əslində səyyah sözünə sinonim ola bilər.

Bad news travels fast[17] – Qara xəbər tez yayılır[18] – Les mauvaises nouvelles vont vite[19]. İngilis dilində travel sözü ilə ifadə olunsada, Azərbaycan dilində yayılmaq, fransız dilində isə getmək sözləri ilə ifadə olunmuşdur. Həmçinin Azərbaycan dilində səyahət sözü ilə gəzmək sözü sinonim götürülə bilər. Səyahət etmək, hər yeri dolaşmaq. O, bir çox ölkələri gəzmişdir. – [Sənubər:] Əlbəttə, bütün dünyanı gəzmək, görmək yaxşıdır. B.Bayramov[20].

ƏDƏBİYYAT

Orucov Ə.“Azərbaycanca –rusca danışmaq kitabı ” Bakı ,Dilçilik İnstitutu 1990

Musayev O.“İngiliscə -azərbaycanca lüğət A-Z” , Bakı -2003

<https://www.seslisozluk.net/cruise-nedir-ne-demek/>

<http://www.zargan.com/tr/q/hike-ceviri-nedir>

“Nouveau Dictionnaire Français-Azerbaïdjanais” , Bakı 2011

<http://pediiaa.com/difference-between-travel-and-tourism/>

<http://irs-az.com/new/pdf/201405/1401110130537956611.pdf>

<https://www.native-english.ru/proverbs/so-many-countries-so-many-customs>

<https://citations.ouest-france.fr/citation-hippolyte-taine/voyage-changer-non-lieu-idees-20856.html>

Antuan dö Sent Ekzüperi “Balaca Şahzadə” əsəri

<http://www.bbc.co.uk/blogs/learningenglish/2011/04/travel-broadens-the-mind.shtml>

https://az.wikiquote.org/wiki/Yapon_atalar_s%C3%B6zl%C9%99ri

Aleksandr D. “Qafqaz Səfəri “əsərindən Bakı, 2010

Kərəmov N. “Qırx il səyahətdə” Bakı – 1977

https://az.wikiquote.org/wiki/%C4%B0ngilis_atalar_s%C3%B6zl%C9%99ri

<https://www.wapititravel.com/blog/en/travel-proverbs/>

<https://slovar-vocab.com/english-russian/idioms-dictionary/bad-news-travels-fast-1113847.html>

<https://www.sozler.im/q/3HB8/qara-xeber-tez-yayilar>

<https://www.linguee.fr/francais-anglais/traduction/les+nouvelles+vont+vite.html>

<https://azerdict.com/az/izahli-luget/g%C9%99zm%C9%99k>

Açar sözlər:konsept, linqvo mədəniyyət, atalar sözü, idiomlar,turizm,yol

Ключевые слова:концепт,лингвокультура, пословицы, идиомы,туризм,путь

Key words: concept, linguistic culture, proverbs,idioms,tourism,way

Лексическое значение путешествующего концепта на разных языках

Резюме

В этой статье дана информация о значении и роли понятия "концепт". Используются пословицы на разных языках и идиомы. Благодаря пословицам одна мысль была выражена на нескольких языках. Также используются различные цитаты авторов и их работы. Изложены отличительные особенности концепций путешествий и туризма.

Исследования показывают, что путь и путешествующий концепт могут быть синонимами.

Travel concept's lexical meaning in different languages

Summary

In this article the information about the meaning of concept and its role is given. Proverbs in various languages and idioms have been used. The same ideas are expressed with proverbs in different languages. The distinctive features of travel and tourism concepts are stated. Various author's quotes and their works are used. The survey shows that way and travel concepts can be synonyms.

Оруджова Туркан

КОЛОРНИМЫ В СОСТАВЕ ЗООЛОГИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

(на материале русского и английского языков)

Как показали наши наблюдения над материалами терминологических словарей русского и английского языков, значительная часть названий растений и животных, состоящих из двух или более слов, содержит колоронимы. Само по себе это не удивительно, так как многие растения и животные имеют яркую покровительственную окраску. Однако, интересно выяснить, какие функции выполняет цвет в таких словосочетаниях.

Как известно, зоология - наука о животных. В настоящее время она представляет собой не единую науку, а систему наук, изучающих животный мир с самых различных точек зрения. В зоологии выделяются, с одной стороны, науки, изучающие отдельные стороны жизни животных - их строение, развитие, жизнедеятельность, распространение, связь с внешней средой и т. д.; с другой стороны, - науки, изучающие отдельные, наиболее крупные и практически важные группы животных (частная зоология). Соответственно, каждая из этих областей имеет свою терминологию, среди которой особое место занимают терминологические сочетания с компонентом-колоронимом. Поскольку в рамках одной статьи охватить все зоологические термины с компонентом-колоронимом невозможно, ограничимся рассмотрением лишь некоторых из них, представляющих, на наш взгляд, особый интерес.

Проанализированный нами в статье материал позволяет выделить следующие группы зоологической терминологии в сравниваемых языках:

1) устойчивые сочетания с колоронимами, в которых данным цветом обладает вся называемая реалья:

Белый- White: Белая мышь – вид грызунов семейства Мышиные. Видовой эпитет «белая» происходит от цвета шерсти [3, с. 11]; Белый кролик – видовой эпитет «белый» происходит от цвета шерсти [3, с. 11]; Белая чайка – видовой эпитет «белая» происходит от цвета оперения [3, с. 16]

White owl (Белая сова) – птица семейства совиных. Видовой эпитет «белая» происходит от цвета оперения [9, с. 13]; White skate (Белый скат) – вид глубоководных рыб. Видовой эпитет «белая» происходит от общей окраски тела [7, с. 44].

Желтый- Yellow: Желтый щукорылый угорь – семейство морских рыб. Видовой эпитет «желтый» происходит от цвета верхней части тела [7, с. 139]; Желтый сомик – вид лучеперых рыб. Видовой эпитет «желтый» происходит от цвета чешуи [7, с. 156]; Желтый опоссум – род млекопитающих семейства опоссумов. Видовой эпитет «желтый» происходит от цвета шерсти [5, с. 10];

Yellow seahorse (Желтый морской конек) – род небольших морских лучеперых рыб. Видовой эпитет «желтый» происходит от общей окраски тела [7, с. 228]; Yellow golden mole (Желтый златокрот) – семейство млекопитающих, объединяющее небольших роющих животных. Видовой эпитет «желтый» происходит от цвета шерсти [5, с. 31];

Зеленый-Green: Зеленая саламандра – вид хвостатых земноводных. Видовой эпитет «зеленая» происходит от цвета многочисленных пятен, расположенных на спине [4, с. 22]; Зеленый фазан – видовой эпитет «зеленый» происходит от цвета оперения крыльев [6, с. 63]; Зеленая мартышка – вид обезьян семейства мартышкообразных. Видовой эпитет «зеленый» происходит от цвета «шапочки» [5, с. 90].

Green sunfish (Зеленый солнечник) – семейство рыб из отряда окунеобразных. Видовой эпитет «зеленый» происходит от цвета чешуи, расположенных по бокам [7, с. 247]; Green colobus (Зеленый оливковый колобус) – вид обезьян семейства мартышковых. Видовой эпитет «зеленый» происходит от цвета шерсти [5, с. 91].

Коричневый- Brown: Коричневая черепаха – вид сухопутных черепах. Видовой эпитет «коричневая» происходит от цвета панциря [4, с. 153]; Коричневый (кривоклювый) пересмешник – певчая птица семейства пересмешниковых. Видовой эпитет «коричневый» происходит от общей окраски перьев [6, с. 299]. Коричневая древесная змея – видовой эпитет «коричневая» происходит от цвета кожи [4, с. 293]; Коричневый губан – вид лучеперых рыб семейства губановых. Видовой эпитет «коричневый» происходит от цвета чешуи [7, с. 313];

Brown wood turtle (Коричневая геомида) – вид черепах семейства азиатских пресноводных черепах. Видовой эпитет «коричневая» происходит от окраски тела, в котором преобладают коричневые тона [4, с. 149]; Brown lizardfish (Коричневый ящероголов) – семейство лучеперых рыб из отряда акулообразных. Видовой эпитет «коричневый» происходит от общей окраски тела [7, с. 87];

Красный-Red: Красный (ложный) тритон – хвостатое земноводное из семейства безлегочных саламандр. Видовой эпитет «красный» происходит от общей окраски кожи [4, с. 30]; Красная рыба-ящерица – семейство лучеперых рыб из отряда аулопообразных. Видовой эпитет «красная» происходит от общей окраски [7, с. 87];

Red mastiff bat (Красная бульдоговая летучая мышь) – семейство млекопитающих отряда рукокрылых подотряда летучих мышей, близкое к семейству гладконосых летучих мышей. Видовой эпитет «красная» происходит от общей окраски шерсти [5, с. 79]; Red soldierfish (Красная рыба-солдат) – род лучеперых рыб из семейства голоцентровых. Видовой эпитет «красная» происходит от общей окраски [7, с. 218].

Как видно из рассмотренных примеров, в обоих языках колороним «красный-red» в основном входит в состав ихтионимов-названий, рыб.

Оранжевый: Оранжевая жаба – небольшая жаба семейства бесхвостых земноводных. Видовой эпитет «оранжевая» происходит от общей окраски кожи [4, с. 40]; Оранжевые бротулы – вид хищных рыб из семейства угревых. Видовой эпитет «оранжевая» происходит от общей окраски тела [7, с. 209].

Orange salamander (Оранжевая саламандра) – вид животных из рода саламандр отряда хвостатых земноводных. Видовой эпитет «оранжевая» происходит от цвета пятен разбросанных по всему телу [4, с. 24].

Серый-Grey: Серая шестижаберная акула – вид акул семейства многожаберных акул. Видовой эпитет «серая» происходит от общей окраски тела [7, с. 18]; Серый пеликан – водоплавающая птица семейства пеликановых. Видовой эпитет «серый» происходит от общей окраски перьев [6, с. 20];

Grey cat shark (Серая кошачья акула) – вид акул из рода азиатских кошачьих акул. Видовой эпитет «серая» происходит от общей окраски тела [7, с. 20]; Grey heron (Серая цапля) – птица отряда аистообразных, семейства цаплевых. Видовой

эпитет «серая» происходит от общей окраски перьев [6, с. 23]; Grey fox (Серая лиса) – вид семейства волчьих. Видовой эпитет «серая» происходит от общей окраски шерсти [5, с. 95];

Синий-Blue: Синяя акула–вид хрящевых рыб из семейства серых акул отряда кархаринообразных. Видовой эпитет «синяя» происходит от общей окраски тела [7, с. 32]; Синий кит– морское млекопитающее из отряда китообразных, относящееся к усатым китам (род полосатиков). Видовой эпитет «синий» происходит от общей окраски тела [5, с. 120];

Blue tree snake (Синяя бойга) – род змей из семейства ужеобразных. Видовой эпитет «синий» происходит от общей окраски кожи [4, с. 285]; Blue duck (Синяя утка) – представитель птиц из нескольких родов семейства утиных. Видовой эпитет «синяя» происходит от общей окраски перьев [6, с. 34].

Голубой- Blue: Голубой древолаз– вид семейства лягушек древолазов, по другим данным – одна из цветовых вариаций пятнистого древолаза. Видовой эпитет «голубой» происходит от общей окраски кожи [4, с. 49]; Голубой шпрот– род лучеперых рыб из семейства сельдевых. Видовой эпитет «голубой» происходит от общей окраски кожи [7, с. 65];

Голубой гну– вид млекопитающих из семейства полорогих. Видовой эпитет «голубой» происходит от общей окраски шерсти [5, с. 30].

Blue flyingfish (Голубая летучая рыба) – семейство морских рыб отряда сарганообразных. Видовой эпитет «голубая» происходит от общей окраски тела [7, с. 187]; Great blue heron (Большая голубая цапля) – крупная птица семейства цаплевых. Видовой эпитет «голубая» происходит от общей окраски перьев [6, с. 23].

Розовый- Pink: Розовый скворец– птица семейства скворцовых, близкий родственник обыкновенного скворца.

Видовой эпитет «розовый» происходит от окраски нижней части грудки, брюха, спины и боков [9, с. 113]; Розовая чайка– вид птиц из семейства чайковых, единственный в роде розовых чаек. Видовой эпитет «розовая» происходит от общей окраски перьев [6, с. 91]. Как видно из примеров, в русском языке колороним «розовый» является компонентом орнитонимов-названий птиц.

Pink tetra (Розовая тетра) – один из видов мелких пресноводных рыб. Видовой эпитет «розовая» происходит от общей окраски тела [7, с. 123]; Pink snake (Розовый удав) – змея из семейства ложноногие. Видовой эпитет «розовый» происходит от общей окраски кожи [4, с. 275].

Черный- Black: Черный рыбозмей– семейство земноводных из отряда безногих. Видовой эпитет «черный» происходит от общей окраски кожи [4, с. 16]; Черная щука– вид североамериканских лучеперых рыб семейства щуковых. Видовой эпитет «черная» происходит от общей окраски тела [7, с. 76]; Black cat sharks (Черные кошачьи акулы) – один из родов семейства кошачьих акул. Видовой эпитет «черный» происходит от общей окраски тела [7, с. 24];

Такие словосочетания обладают буквальным значением, так как они при помощи содержащегося в них цветового прилагательного обозначают всю реалию.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Краткий зоологический словарь. Под редакцией В. А. Радкевича. Москва: Высшая школа, 1990, 238 с.

Пятиязычный словарь названий животных. Амфибии и рептилии. Под редакцией В. Е. Соколова. Москва: Русский язык, 1988, 560 с.

Пятиязычный словарь названий животных. Млекопитающие. Под редакцией В. Е. Соколова. Москва: Русский язык, 1984, 352 с.

Пятиязычный словарь названий животных. Птицы. Москва: Русский язык, 1994, 845 с.

Пятиязычный словарь названий животных. Рыбы. Под редакцией В. Е. Соколова. Москва: Русский язык, 1989, 733 с.

Русско-английский толковый словарь названий животных. Составитель Саламова Л. Д., Владикавказ: СЕМ, 2012, 160 с.

Русско-английский толковый словарь названий растений. Составитель Саламова Л. Д., Владикавказ: СЕМ, 2012, 176 с.

Ключевые слова: колоронимы, зоология, терминология, компонент, видовой эпитет, животные, птицы.

Açar sözlər: rəng adları, zoologiya, terminologiya, komponent, növ epiteti, heyvanlar, quşlar, baliqlar.

Keywords: coloronyms, zoology, terminology, component, specific epithet, animals.

Zoologiya terminologiyasında rəng adları (rus və ingilis dillərinin materialları əsasında)

Xülasə

Məqalədə rus və ingilis dillərinin materialları əsasında tərkibində rəng adları olan zoologiya terminləri sistemləşdirilir və müqayisəli aspektdə təhlil olunur. Zoologiya terminləri konkret struktur- semantuk qrup üzrə tədqiq olunur. Faktlar və misallar əsasında göstərilir ki, “aq”, “sarı”, “yaşıl”, “qırmızı”, “boz”, “mavi”, “narıncı”, “cəhrayı”, “bənövşəyi”, “qara” kimi rənglər hər iki dildə zoologiya terminlərinin komponentləridir. Məqalənin axırında tədqiqatın bəticələri verilir.

Coloronyms in the zoology terminology (on the material of the Russian and English languages)

Summary

The article deals with the systematization and comparative analysis of the zoology terms the components of which are coloronyms on the material of the Russian and English languages. The materials are analyzed upon the structural-semantic group. It is proved that such coloronyms as white, yellow, green, red, grey, blue, orange, pink, purple, black are the components of the zoological terms in both languages. There are results of the research at the end of the article.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Sima Quliyeva³⁰

Tibbi terminologiyanın kommunikativ-koqnitiv problemləri

Dil cəmiyyətlə bağlı olan ictimai hadisə olub cəmiyyət üzvləri arasında ünsiyyətin həyata keçirilməsində əsas vasitə kimi çıxış edir, bəzi hallarda müxtəlif sosial sferalarına məxsus kollektivlərin təsiri altında olur. Həmin təsir özünü sosial qrupun, sferanın və sahənin leksikasının işlədilməsində göstərir. Buna baxmayaraq bu amil eyni dilin daşıyıcıları arasındakı ünsiyyət imkanlarını pozmur, onların bir-birini anlamasına mane olmur və olmamalıdır. Dil həm də informasiyanın toplanması, qorunub saxlanması, gələcək nəsillərə ötürülməsi vasitəsidir. Dildə cəmiyyətin bütün üzvləri istifadə edir. Bununla belə, elə sahələr vardır ki, orada dildən istifadəçilərin dairəsi sıxılır və bu halda dildə istifadə olunan bəzi vahidlər, daha çox dilin leksik vahidlərinin bir qismi yalnız sahə mütəxəssislərinə aydın olur. Bu leksika xüsusi leksika adını almışdır.

Terminlər dilin xüsusi funksiya daşıyan sözləridir. «Dilin leksik sistemi bütövlükdə götürüldükdə iyerarxik ardıcılıqla düzülmiş spesifik səviyyələrə malik müxtəlif sistemlərin toplusudur. Yəni, bu sistemdə dilin ümumi leksikası, onun müəyyən bir hissəsini təşkil edən xüsusi leksika və bu leksik qatın da müəyyən bir qismini özündə birləşdirən terminoloji leksika bir-birini tamamlayır» (1, s.5).

Terminlər elmi-texniki tərəqqi prosesində yaranır. Bu tərəqqi ilə bağlı dilin lüğət fondundakı terminlərin sayı müntəzəm artır. Anlayış bildirən hər hansı bir söz elm sahəsində predmetin, hadisənin, gerçəkliyin elmi süzgəcindən keçərək xüsusiləşmə yolu ilə terminləşir. Yeni termin təkcə bu və ya digər elm sahəsinin leksik vahidi deyil, həm də cəmiyyətin sosial-ictimai fəaliyyətini dildə əks etdirən leksik qatın elementi olur. Lazım gəldikdə hər bir dil daşıyıcısı məlumat kitablarından, ensiklopediyalardan termini tapıb onun mənasını öyrənmək imkanına malikdir. Təbii ki, bu imkanın reallaşması üçün müvafiq ədəbiyyat, sorğu kitabları olmalıdır. Azərbaycanda terminologiyaya aid tədqiqatlar sistemli xarakter daşıyır və ardıcıl davam etdirilir. Hazırda terminoloji sistemi öyrənilməmiş sahə, demək olar ki, qalmamışdır və bu cəhət müvafiq tədqiqatları yeni istiqamətlərdə davam etdirmək, terminologiyanın bu gün üçün aktual olan məsələləri ilə məşğul olmaq lazımdır. Eyni zamanda lüğət, ensiklopediya və məlumat kitabları da indi ölkədə yetərinə nəşr edilmişdir.

Cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr dilin leksik sistemində təsir göstərir, yeni söz və terminlərin yaranmasına səbəb olur. Dilin lüğət tərkibi, eləcə də terminoloji sistemi daim zənginləşir.

Müasir dövr terminologiyasının səciyyəvi cəhəti terminlərin sayının artmasında, həmçinin ümumişlək leksik qata keçən terminlərin çoxalmasında əksini tapır. Hər bir dildə, o cümlədən də Azərbaycan dilində terminlərlə bağlı üç meyil müşahidə olunur: 1) terminlərin ümumişləkləşməsi; 2) beynəlmillət elmi terminlərin artması; 3) yeni terminlərin ingilis dili və onun vasitəsi ilə alınması.

Birinci meyilin izahı çətin deyildir. Əgər son iyirmi, otuz ildə Azərbaycan dilində yaradılmış yeni sözlərin və yeni terminlərin sayını müəyyənləşdirib müqayisə etmək olsa, yeni terminlərin miqdarca çoxluğu açıq-aşkar şəkildə özünü göstərəcəkdir.

Texnika məişətə sürətlə nüfuz edir və ümumişlək leksik qata terminlərin keçməsinə zəmin yaradır. İnsanların intellektual səviyyəsi artdıqca, dil əlaqələri genişləndikcə terminlərin də dildə yeri və tətbiqi sahəsi genişlənir. Birinci meyil determinləşmə də adlandırılır. Bu, terminlərin terminoloji sahədən çıxıb ünsiyyət sahəsinə daxil olmasıdır. Determinləşmə ilə yanaşı terminologiyada «reterminləşmə» anlayışı da istifadə olunur ki, bu təkrar terminləşmə anlamına gəlir. S.Sadiqova terminologiyada determinləşmə və reterminləşməyə münasibət bildirərkən göstərir ki, «terminologiyaya daxil olan terminlərin bir qismi müəyyən mühtidə ümumişlək səciyyəyə daşısa da, bu mühtidən kənarında xüsusi funksiya daşıyır və terminləşir. ...

Müxtəlif dillərin terminoloji sisteminin təhlili göstərir ki, bütün terminoloji sahələrdə ümumişlək sözlərin terminləşməsi ilə bağlı yaranmış çoxlu sayda terminoloji vahidlər mövcuddur. Bu proses dilin ayrı-ayrı sahə terminologiyalarının zənginləşmə mənbələrindən biri kimi özünü göstərən dil hadisəsidir. Bu proses dilçilikdə reterminləşmə və determinləşmə adlanır» (2, s. 9).

Müasir dövrdə terminologiya ilə bağlı tədqiqatların müxtəlif aspektlərdən aparılması, terminologiya ilə ayrı-ayrı elmlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin və qarşılıqlı təsirlərin güclənməsi tendensiyası artır. Maşın tərcüməsi, avtomatik axtarış sistemləri, ekspert sistemlərinin hazırlanması ilə bağlı tədqiq edilən məsələlər terminlər sisteminə yanaşmada yeni münasibətlərin formalaşdırılması tələbini ortaya atır.

Müasir dövrdə cəmiyyətin əksər üzvlərini terminoloji sahə ilə bağlama, terminoloji səciyyə daşıyan sözləri öyrənmə məcburiyyəti internet və ümumiyyətlə, yüksək texnologiyalarla birbaşa əlaqədir. İnternet və mobil telefonlardan, kompüterlərdən istifadə qeyd edilən sahə terminlərinin determinləşməsinə səbəb olur. İnternet, feysbuk, printer, fayl, votsap, sayt, bloq, bloqger, onlayn, internet-mağaza və s terminlərin mənası indi çoxlarına məlumdur və gündəlik danışq dilində də belə vahidlərdən istifadə edilir.

Cəmiyyət üzvlərini eyni zamanda əlaqəli olduğu bir sıra başqa sahələr də vardır. Musiqi, incəsənət, ədəbiyyat, idman və tibb bu qəbildəndir.

Tibb insanların sağlamlığı ilə bağlı olduğundan bu sahəyə dair bəzi biliklərə yiyələnmək istəyi mütəxəssis olmayanlarda da müşahidə edilir. Bundan əlavə, adi adamların tibb sahəsinin mütəxəssisləri ilə poliklinikada, tibb mərkəzlərində, laboratoriyalarda, xəstəxanalarda, sağlamlıq mərkəzlərində, fitnes klublarında, sanatoriya və kurortlarda, nəhayət əczaxanalarda təmaslar artır. Adamlar özlərinin yaxınlarının xəstəlikləri, dünyada geniş yayılmış xəstəliklər haqqında məlumatlara malik olurlar ki, bu məlumatlarda tibb terminologiyasında az və çox dərəcədə istifadə olunur. Məhz bu cəhətdən tibb terminologiyası kommunikativ-praqmatik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bir sıra tibb terminləri determinləşir və danışq dilinə keçir.

Tibb terminologiyası ilə təması ortaya çıxaran bir amil də dərmanlar, onların adları və istifadə qaydalarıdır. Hazırda apteklərdə buraxılan bütün dərmanlar “dərman pəreparatlarının istifadəsi üzrə təlimatlarla təchiz olunur. Bu məqalənin yazılmasına da bizi sövq etdirən məhz belə təlimatlardır.

Qeyd edək ki, dərman qutularına əlavə olunan bu təlimatlar Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin Farmokoloji və Farmokopeya Ekspert şurasında təsdiq olunur. Dərman qutusundakı kağız içliklər “Dərman vasitəsinin istifadəsi üzrə təlimat” adlandırılır və bəzilərinə bu addan sonra mötərizədə “xəstələr üçün” ifadəsi də əlavə olunur. Bir sıra belə təlimatlarda içliyi

atmamaq, ikinci dəfə oxumaq da tövsiyə olunur. Məsələn, “detraleks” dərmanına əlavə olunmuş təlimat belə başlanır: “Pereparatın qəbuluna başlamazdan əvvəl bu içlik vərəqəni sona qədər diqqətlə oxuyun, çünki burada sizin üçün vacib məlumat var. Bu içlik vərəqəni saxlayın. Onu yenidən oxumağa ehtiyacınız yarana bilər”[3]

“Enap” dərmanına əlavə edilmiş təlimatdan aydın olur ki, bu dərmanın beynəlxalq patentləşdirilmiş “Enalapril” adı vardır. Təlimatda Kimyəvi adı, Tərkibi, Təsviri, Farmakoterapevtik qrup, ATC kodu, Farmakoloji xüsusiyyətləri, Farmakokinetika, İstifadəsinə göstərişlər, Əks göstərişlər, Xüsusi göstərişlər, Hamiləlik və laktasiya dövründə istifadəsi, Nəqliyyat vasitələrini və potensial təhlükəli cihazları idarəetmə qabiliyyətinə təsiri, Digər dərman vasitələri ilə qarşılıqlı təsiri, Ehtiyat tədbirləri, İstifadə qaydası və dozası, Əlavə təsirlər, Ürək-damar sistemi tərəfindən əlavə təsirlər, Sinir sistemi tərəfindən əlavə təsirlər. Hissiyat orqanları tərəfindən əlavə təsirlər, Tənəffüs sistemi tərəfindən əlavə təsirlər, Allergik reaksiyalar, Sidik ifrazı sistemi tərəfindən əlavə təsirlər, Digər əlavə təsirlər, Doza həddinin aşılmasının əlamətləri, Buraxılış forması, Saxlanma şəraiti, Yararlıq müddəti, Aptekdən buraxılma şərti, İstehsalçı, Azərbaycan nümayəndəliyi bölmələri vardır[4]. Bu bölmələrin hər birində verilən məlumatın xəstə üçün əhəmiyyətli ola bilər şübhə doğurmur. Bununla belə, istifadəçi və ya xəstə tibb üzrə mütəxəssis olmadığından bölmə adlarını bildiren terminlərin mənasını başa düşməlidir. Bölmə adları arasında alınma terminlər vardır: farmakoterapevtik qrup, ATC kodu, farmakoloji xüsusiyyətləri, farmakokinetika, laktasiya dövrü, doza, allergik reaksiyalar. Belə qəbul edək ki, xəstə alınma “farmakologiya”, “farmakoloji xüsusiyyətlər”, “allergiya”, “reaksiya”, “allergik reaksiya”, “doza” sözlərinin nəyi ifadə etdiyi haqqında məlumata malikdir. Bu halda təlimatın qeyd olunan bölmələrində verilən təlimatı oxuyub başa düşməlidir. Yeri gəlmişkən onu qeyd edək ki, təlimatda verilmiş “ATC kodu C09AA02” xəstə üçün əhəmiyyətli informasiya deyildir. Bu informasiya ola bilsin ki, həkimlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Lakin dərmanı xəstəyə yazmış həkim yəqin ki, bu barədə məlumatlara malikdir və təlimat da dərman qutusunun içindədir və xəstə bu içlik vərəqəni oxuyur. Onun yenidən həkimə müraciət edib təlimatda yer alan terminoloji səciyyəli sözləri izah etməsinə yəqin ki, ehtiyac olmamalıdır. Deməli təlimat hazırlanarkən qeyd edilən cəhət nəzərə alınmamışdır. Təlimatı oxuyarkən xəstə kommunikasiya iştirakçısı olur və onun informasiya aldığı mənbə təlimat mətnidir. Bu kommunikasiya prosesində təlimatda yer alan tibb terminlərinin kommunikativ-koqnitiv xüsusiyyətləri üzə çıxır. Kommunikativlik prosesinin uğurlu olması üçün oxuyan mətnə verilən informasiyanı başa düşməli, verilən təlimatı dərk etmə isə koqnitivliklə bağlıdır.

Təlimatın “farmakoterapevtik qrup” bölməsi “Çevrilmiş-angiotenzin (APF) inhibitoru” konteksti verilmişdir. Burada “Çevrilmiş-angiotenzin” termini və onun abreviatür variantı “APF”, “Çevrilmiş-angiotenzin inhibitoru” termin-söz birləşməsi yer almışdır. Xəstə hər şeydən əvvəl “angiotenzin” termininin mənasını bilməlidir, bundan sonra “çevrilmiş-angiotenzin” nədir?” və “çevrilmiş-angiotenzin inhibitoru” nədir?” kimi suallara cavab axtarmalıdır. Fikrimizcə, belə sualların cavablarını tibb üzrə ensiklopediyalarda axtarmaq lazım gələcəkdir ki, xəstədə bu kimi vəsaitin olması isə real deyildir. “Çevrilmiş-angiotenzin inhibitoru” termin-söz birləşməsi üzrə internet axtarışı 40 nəticə verir[5].

Birinci mənbə (angiotenzin çevirici ferment) sənədini aqivləşdirdikdə orada terapiya üzrə test suallarının verildiyini görürük [6]. İkinci mənbənin aktivləşdirmə bizi Mehman Ağayevin 2007-ci ildə çap olunmuş 352 səhifəlik “Nefrologiya” kitabı ilə üz-üzə qoyur. Axtarışda bu nəticənin alınması “əmələ gəlir, renin-angiotenzin-aldosteron sisteminin mühüm komponenti ..... Bu üsullar oksidləşdiricilərin təsirindən bilirubinün yaşıl bilverdinə çevrilməsi- ..... Mikofenolat-mofetil inozin monofosfat dehidrogenazın inhibitoru” konteksti ilə əlaqədardır [7].

Üçüncü mənbə 2 “R.G.Rzayev, V.G.Fərzəliyev Heyvanların fiziologiyasından praktikum (dərs vəsaiti). Bakı-2014, 265 səhifə” kitabıdır [8].

Digər mənbələr də axtarılan informasiyanın birbaşa əldə edilmə imkanını vermir. “Angiotenzin” üzrə axtarış da birbaşa nəticə vermir. Beləliklə aydın olur ki, təlimatın “farmakoterapevtik qrup” bölməsindəki məlumat da xəstəyə heç nə vermir.

Terminlərin sabitləşməsi onların dildə mənimsənilməsinin göstəricisidir. Sabitləşmiş terminlər dilin həm leksik, həm də qrammatik normalalarının tələblərinə cavab verir, belə terminlərin fonetik cildi qərarlaşır, onlar üçün orfoqrafik və orfoepik normalar müəyyənləşir. Eyni zamanda termin işlək olur və sahə mütəxəssisləri tərəfindən qəbul olunur. Təhlilə cəlb edilmiş halda terminin artıq mütəxəssis üçün deyil, xəstə üçün aydın olması məsələsi qoyulur ki, onun Səhiyyə Nazirliyinin təqdim etdiyi və xəstəyə dönmə-dönə oxunması məsləhət görülən təlimatda izahsız və lazımsız olaraq verilməsi aşkardır.

Terminlərin bir dildən başqa dilə keçməsinin əsas səbəblərindən biri onların ifadə etdikləri anlayış və predmetlərin obyekt dildə yoxluğuudur. Obyekt dildə anlayışı ifadə edən termin olmadıqda həmin termin mənbə dildən alınır. Mənbə və obyekt dillərin terminoloji səviyyədə əlaqə prosesi həmişə terminin alınması ilə nəticələnir. Çox zaman mənbə dildəki terminin obyekt dildə qarşılığı axtarılır, yeni terminin yaradılmasına cəhd göstərilir. Dərmanlara əlavə olunan təlimatlarda bir sıra terminlərin Azərbaycan mənşəli qarşılıqları ilə rastlaşmaq olur. Lakin bu təlimatlarda alınmalar və daha çox beynəlmiləl alınma terminlər də çoxluq təşkil edir ki, onların internasioializmi də mütəxəssis səviyyəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Məlumdur ki, «beynəlmiləlterminlər» anlayışının təyininə daha çox terminin ən azı üç müxtəlif sistemli dildə işlənməsi əsas götürülür və beynəlmiləl terminlər buna görə təyin edilir.

Tədqiqatçıların böyük bir qismi müxtəlif sistemli dillərdə qeydə alınan, oxşar semantikaya, qrafik, fonetik və morfoloji əlamətlərə malik olan sözləri internasioial sözlər adlandırır. İnformasiya mübadiləsinin güclənməsi şəraitində alınan yeni terminlərin ümumişlək leksik qata keçməsi onların internasioial söz çevrilməsinə təkan verir. Lakin bu o demək deyildir ki, beynəlmiləl terminlər dildən istifadə edənlərin hamısı tərəfindən mənimsənilir, öyrənilir. Dərman pereparatlarına əlavə olunan təlimat mətnlərinin təhlili göstərir ki, onlarda istifadə olunan beynəlmiləl terminlərin, daha doğrusu üç müxtəlif sistemli dildə eyni şəkildə işlənən terminlərin mənalı mütəxəssislərə aydın ola bilər və xəstələr, dərman istifadəçiləri onların mənalılarından xəbərsiz olurlar. Bu isə terminlərin kommunikativlik və koqnitivlik xüsusiyyətlərinin pozulması kimi başa düşülməlidir.

ƏDƏBİYYAT

Супернская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. - Москва, Наука. 1989

Садıqova S. Termini ümumişlək sözlərdən fərqləndirən cəhətlər//Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 2010, s.5-11.

“Detraleks” dərmanına əlavə olunmuş “Dərman vasitəsinin istifadəsi üzrə təlimat (xəstələr üçün)

“Enap” dərmanına əlavə olunmuş “Dərman vasitəsinin istifadəsi üzrə təlimat(xəstələr üçün)”

https://www.google.az/search?biw=1378&bih=720&ei=0ZuoW_D9BIWagAaY7qToDQ&q=“Çevrilmiş-angiotenzin+inhibitoru”&oq

angiotenzin çevirici ferment// www.snsk.az/snsk/file/2015-08-25_15-26-46.docx

ii fəsil// snsk.az/snsk/file/2013-05-29_11-29-13.pdf

R.G.Rzayev, V.G.Fərzəliyev Heyvanların fiziologiyasından praktikum (dərs vəsaiti). Bakı-2014, 265

səhifə//elibrary.bsu.az/books_rax/N_43.pdf

Развитиетерминологиитеориивоспитаниявовзаимодействииислексикойдругихнаук//http://portalus.ru (с)

ПаршинаО. Д. Терминологическая лексика в аспекте семантики, структуры и функционирования (Дидактика) : Дис. ...

канд. филол. наук. Самара, 2006// http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/175729.html

Açar sözlər: terminologiya, termin, tibb termin, beynəlmiləl termin, semantik transformasiya, determinləşmə, reterminləşmə

Ключевые слова: терминология, термин, медицинский термин, интернациональный термин, семантическая

трансформация, детерминологизация, ретерминологизация,

Key words: terminology, term, medical term, international term, semantic transformation, determinologization, re-terminology

Коммуникативно-когнитивные особенности заимствованных медицинских терминов

Резюме

В статье исследуются вопросы связанные с употреблением заимствованных медицинских терминов в инструкциях по медицинскому применению препаратов, предназначенных для больных. Анализ текстов таких инструкции показывают, что значение основной части таких терминов не может быть ясным для больных. Специальная лексика составляет терминологический фонд языка. Развиваются различные области науки. Каждая новая область имеет свою терминологию. Множество терминов отдельно взятой науки дает возможность для создания различных видов словарей данной отрасли. Но терминологические словари предназначены для специалистов. Анализ терминов употребляемых в инструкциях лекарственных препаратов показывает, что такие инструкции по причине сложности и неясности передаваемой информации не пригодны для больных.

Communicative and cognitive peculiarities of borrowed medical terms

RESUME

The article studies questions related with the usage of borrowed medical terms in medical prescriptions' instructions which are intended for patients. The analyses of these texts reveal that meaning of main part of such terms are not fully understood by the patients. Special lexis is a terminological fund of the language. Various spheres of the science are being developed and each new sphere has its own terminology. Terms of any single science gives opportunity to constitute various kinds of dictionaries of this or that branch. However, terminological dictionaries are intended for specialists. The analyses of terms using in medical prescriptions' instructions shows such instructions are not useful for patients because of difficulty and unclear of information indicated in the instructions.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Arif Yunusov31

TÜRK ƏDƏBİ DİLİNDƏ İNVERSİV CÜMLƏLƏRİN SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Müasir türk dilində sintaktik baxımdan maraq doğuran məsələlərdən biri inversiya yolu ilə yaranmış inversiv cümlələrdir. Türk dilçiliyində “devrik cümle” şəklində tanınan cümlə tipi haqqında fərqli mülahizələr və yanaşmalar mövcuddur. Bu yazımızda biz inversiv cümlələr haqqında öz düşüncələrimizi müqayisəli səpkidə açıqlayacağıq. Türk dilçiləri (məsələn, Neşe Atabay, Sevgi Özel, Ayfer Çam vb) arasında geniş yayılmış fikrə görə, “öğələrinin dizilişi açısından önəmli bir tümce türü de devrik tümcedir; anlatımdaki yargıyı etkin bir biçimde açıqlamaq amacıyla, yüklemün tümcenin öteki öğələrindən önce kullanıldığı tümcelere devrik tümce denir.” (4, 114)

Tanınmış dilçi T. Banguoğlu isə inversiv cümlələri türk dilinin təbiətinə zidd olduğunu irəli sürmüş, bu tip cümlələrin uydurma bir tərz olduğunu bildirmiş və onları daha sadə şəkildə açıqlamışdır. H. Ediskun isə, inversiv cümlələri türk dili üçün qeyri-ənəvi adlandırmışdır. T. N. Gencanın düşüncəsinə görə, inversiv cümlələr, əşlində, cümlə tipi deyil, sadəcə sintaktik fiqurdur.

V. Hatipoğlunun düşüncəsinə görə, inversiv cümlələr danışanın və ya yazanın məna rolunu xüsusi vurğulamaq məqsədilə xəbərin cümlədəki yerini qəsdən dəyişdirməsidir. Həngirmen də, inversiv cümlələrin xüsusi tip olmadığı fikrindədir.

L. Karahan da inversiv cümlələrin türk dilinin təbiətinə zidd olduğunu irəli sürmüşdür. C. Kudret isə hesab edir ki, normal cümlə sırası pozulmuş bütün cümlələr inversiv cümlələrdir.

Maraqlıdır ki, inversiv cümlələri türk dilçiliyində quruluş baxımından müxtəlif qruplar halında təsnif edilir. Türk dilçisi C. Kudretin düşüncəsinə görə, bəzi hallarda fikri normal quruluşlu cümlələrlə ifadə etmək cümlənin ümumi intonasiasını, hiss və həyəcanını azaldır, fikri yeknəsəklidən qurtarmaq üçün inversiv cümləyə ehtiyac duyulur. Məsələn: Var mı bana yan bakan? - deyimini normal quruluşlu cümlə halında işlətmək mümkün deyildir: “yan bakan bana

var mı?” Yaxud, türk dilində aforizmə çevrilmiş “Ne mutlu Türküm diyene!” ifadəsini fərqli düzülüşdə söyləmək qəbul edilməzdir. Nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaq mümkündür: Otur, oturduğun yerde, söyletme beni, güleyim bari, al sana araba, öp babanın elini, kim o? vs.

Türk dilinin sintaktik quruluşunu geniş şəkildə tədqiq edən Bilgegil hesab edir ki, türk dilində normal quruluşlu cümlələrin – “kurallı cümlələr” in- cümlə üzvlərinin quruluş sxemi əksər hallarda bu şəkildə olur: mübtəda + zaman zərfliyi + təyin + tamamlıq + yer zərfliyi + xəbər. Məsələn: Ben yarın küçük kardeşimle okula gideceğim. Türk dilçiliyində inversiv cümlə-devrik cümle- bəzən yanlışlıqla “yüklemi öteki öğələrindən önce gelen tümce” də adlandırılır. Müşahidələr göstərir ki, türk dilçiliyində inversiv cümlələri quruluşuna görə təsnif edənlər də mövcuddur. H. Ediskunun təsnifatı bu baxımdan maraq doğurur. Onun fikrinə görə, türk dilində inversiv cümlələrin aşağıdakı növləri mövcuddur:

öznesi yüklemdən sonra gelen devrik cümlələr, öznenin sıfatı yüklemdən sonra gelen devrik cümlələr, belirtili nesnesi yüklemdən sonra gelen devrik cümlələr, belirtisiz nesnesi yüklemdən sonra gelen devrik cümlələr, -e-’li tümlecəli yüklemdən sonra gelen devrik cümlələr, -de-’li tümlecəli yüklemdən sonra gelen devrik cümlələr, -den-’li tümlecəli yüklemdən sonra gelen devrik cümlələr, zarf tümlecəli yüklemdən sonra gelen devrik cümlələr, edat tümlecəli yüklemdən sonra gelen devrik cümlələr, yan cümlecəli özne görevinde bulunan bileşik devrik cümlələr, yan cümlecəli nesne görevinde bulunan bileşik devrik cümlələr, yan cümlecəli dolaylı tümlecəli görevinde bulunan bileşik devrik cümlələr, yan cümlecəli zarf tümlecəli görevinde bulunan bileşik devrik cümlələr, yan cümlecəli sebep tümlecəli görevinde bulunan bileşik devrik cümlələr, yan cümlecəli şart tümlecəli görevinde bulunan bileşik devrik cümlələr. (3, 368)

Türk dilçiləri son illərdə inversiv cümlələrin mənacə növləri və xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə böyük diqqət yetirirlər.

İnversiv cümlələrin işlənməsini daha çox şifahi danışq dilində müşahidə etmək mümkündür.

C. Kudret müxtəlif quruluşlu cümlələri tədqiq edərək bu qənaətə gəlmişdir ki, əmr və sual məqsədli inversiv cümlələrdə hiss və həyəcan daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Məsələn: Çek kılıcını, ağam Gazan! Gördün mü, çoban? Acele etme, bekle. Gel keyfim, gel. Sus Allah aşkına, Gelin, kardeşler. (6, s.6-7)

Türk dilinin tarixi məxəzlərinə nəzər salsaq inversiv cümlələrin çox qədim zamanlardan işləndiyini müşahidə edərik.

Dizdaroğlunun təsbitinə görə, Orxon-Yenisey abidələrində, “Oğuz Kağan dastanı”nda, “Kitabi- Dədə Qorqud” əsərində, “Qabusnamə”də və digərlərində bu tipli cümlələr mövcuddur. (5, 250). Qeyd edək ki, Hatiboğlunun fikirlərinə görə, inversiv cümlələr türk dilinə heç də yad deyil və çox qədim zamanlardan mövcud olmuşdur. (6, 158) İnversiv cümlələrdən bəhs edən araşdırıcılar bu fikirdədirlər ki, inversiv cümlələrin danışq və yazı dilində işlənməsi fərqli səviyyədədir. Hər şeydən əvvəl, qeyd olunmalıdır ki, danışq dilində sərbəstlik əsasdır və dilin qrammatik qaydalarına ciddi diqqət göstərilir. Danışqda yarımçıq cümlələr, müxtəsər cümlələr kimi, inversiv cümlələrə də geniş yer verilir. M. Erginin mülahizəsinə görə, türk dilində inversiv cümlələr ilk öncə danışq dilində formalaşmış, daha sonra isə yazı dilinə sirayət etmişdir. (7, 9) Türk dilində inversiv cümlələrin cümhuriyyət dönmindən sonra daha geniş şəkildə işlənməsini qeyd edən tədqiqatçılar bu işdə bəzi dillərin xüsusi rolunun olduğunu vurğulayırlar. Araşdırmaçılar bu xüsusda Nurullah Ataç adlı yazıçının çox məhsuldar olduğu fikrindədirlər. N. Ataç danışq dilinin yazı dilinə gətirilməsinin tərəfdarıdır və öz əsərlərində inversiv cümlə quruluşuna geniş yer vermişdir. N. Ataç düzgün quruluşlu cümlələrin dilə ağırlıq və yeknəsəklik gətirdiyini iddia edir. Onun əqidəsinə görə, heç bir dildə, o cümlədən, türk dilində dəyişməz qayda anlayışı yoxdur. Başqa sözlə, türk dili qrammatikasında ÖNY (özne, yüklem, nesne) sxemi heç də hər mətinə öz doğruluğunu saxlaya bilmir. Məsələn: Mehmet Ankara’da okudu, Hasan İzmir’de okudu, Can İstanbul’da okudu- cümləsini Mehmet Ankara’da, Hasan İzmir’de, Can İstanbul’da okudu- şəklində də yazmaq və söyləmək mümkündür. Adnan adresi işte unutmş cümləsini işte unutmş adresi Adnan- şəklində də işlədə bilərik.

Avropa türkologları da türk dilində mövcud olan inversiv cümlələri araşdırmışlar. Məsələn, alman dilçisi B. Hoffmann müasir türk dilinə aid bir cümləni müxtəlif variantlarda işlətməmişdir:

1. (Okula gidersen) arkadaşlarımı görürüm. 2. Arkadaşlarımı (okula gidersen) görürüm. 3. (Okula gidersen) görürüm arkadaşlarımı. 4. Arkadaşlarımı görürüm (okula gidersen). 5. Görürüm arkadaşlarımı (okula gidersen). 6. Görürüm (okula gidersen) arkadaşlarımı. 7. (Gidersen okula) arkadaşlarımı görürüm. 8. Arkadaşlarımı (gidersen okula) görürüm. 9. (Gidersen okula) görürüm arkadaşlarımı. 10. Arkadaşlarımı görürüm (gidersen okula). 11. Görürüm arkadaşlarımı (gidersen

okula). 12. Görürüm (gidersem okula) arkadaşlarımı. 13. Görürüm gidersem arkadaşlarımı okula. 14. Görürüm okula arkadaşlarımı gidersem. 15. Okula arkadaşlarımı gidersem görürüm. 16. Okula arkadaşlarımı görürüm gidersem. 17. Okula görürüm arkadaşlarımı gidersem. 18. Okula görürüm gidersem arkadaşlarımı. 19. Arkadaşlarımı gidersem görürüm okula. 20. Arkadaşlarımı okula görürüm gidersem. 21. Gidersem arkadaşlarımı görürüm okula. 22. Gidersem arkadaşlarımı okula görürüm. 23. Gidersem görürüm arkadaşlarımı okula. 24. Gidersem görürüm okula arkadaşlarımı.

Əlbəttə ki, Hoffmannın təsbit etdiyi bu 24 variantın bəziləri türk dili üçün çox qəribə təsir bağışlayır və o variantlar yazı və danışq dilində işlənilmir. Qeyd etmək lazımdır ki, köməkçi nitq hissələrinin iştirak etdiyi cümlələrin inversiv cümləyə çevrilməsi imkanı məhdud olur. Məsələn:

1. Senin için yazdım. 2. İçin senin yazdım. 3. Senin yazdım için. 4. İçin yazdım senin. 5. Yazdım senin için. 6. Yazdım için senin.

Bu variantlardan ancaq ikisi türk dili üçün məqbul sayılır, çünki türk dilində qoşma ancaq aid olduğu sözlə bərabər və yalnız ondan sonra işlənə bilər. Bu cümlədə də “için” qoşması məntiqi olaraq aid olduğu “senin” sözündən sonra gəlməlidir.

Cümlələrin məna və quruluşca növlərinin müəyyənlişməsində hansı cümlə üzvünün vurğulanması da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, aşağıdakı cümləni fərqli tərtibdə ifadədə bilirik:

1. Tolga okula gitti. 2. Okula Tolga gitti.

Birinci cümlədə zərflik ön plana çıxmışdır, ikinci cümlədə isə əsas diqqət mübtədaya yönəldilmişdir. Azərbaycan türkoqları cümlə üzvlərinin məqsədyönlü şəkildə cümlə içərisində dəyişdirilməsini “xüsusiləşmə” adlandırırlar. Türk dilçiləri bu hadisəni “odak” şəkildə dəyərləndirirlər: “Odak, yorum birden fazla öge içerdiğinde yüklemden/fiilden hemen önce yer alan, vurgulu ve en belirgin ögedir” (8, 180).

Türk dilçisi Demircan inversiv cümlə tipini hər zaman uğurlu ola bilməsi ehtimalının çox yüksək olduğunu bildirmişdir.

Məsələn: “Fatma bugün küçük Ahmet’i gördü” cümlesini “Bugün küçük Ahmet’i gördü Fatma” şəkildə işlətmək mümkün deyil.

Bəzi türkoqlar inversiv cümlələrin türk dilinə tərcümə ədəbiyyatından keçdiyini irəli sürmüşlər. Onların mülahizəsinə görə, orta əsrlərdə əsərləri türk dilinə tərcümə edilən Aşık Paşazadə Tarihi, Tazarrunamə, Tarih-i İbn-i Kəsir, Gülistan kimi monumental əsərlər tərcümə edilərkən inversiv cümlələrin türk dilinə axını başlamışdır. (10, 27). Tədqiqatlar isə tam əksini əks etdirir, çünki Orhon-Yenisey yazılı abidələrində də inversiv cümlələr müşahidə olunmaqdadır. Məsələn: Süçig sabırığa yımşak ağsırığa arturup öküş Türk budun öltüg. (Şirin sözünə, yumuşaq ipək qumaşına aldanıb çox çox, türk milləti, öldün) Topaloğlunun düşüncəsinə görə, XIV əsrdən başlayaraq Qurani-kərimin türk dilinə tərcümə edilməyə başlaması ilə əlaqədar olaraq ərəb dilinin təsiri nəticəsində türk dilində inversiv cümlələrin faizi yüksəlməyə başladı. (9, 21).

Türk dilinin tarixi inkişaf mərhələlərində müşahidə olunan inversiv cümlələrin xəbərin yaranma üsuluna görə, müxtəlif yarımbaşlıq altında təhlil edə bilirik: feli xəbərlə və ismi xəbərlə inversiv cümlələr. Onlar da öz növbəsində fərqli qruplara təqsim olunur.

Mübtədasi sonda gələn inversiv cümlələr:

Lutf-ı amim ve hulk-ı keriminden saat-i saatte ve ruz-ı kiyamette, hevacir-ibevadi-yi hayrette, şefaati bahrinden bir katre ve inayeti nesiminden bir zerre buben zaif kulından diriğ itmeye kim, / egerçi ana layık hizmetüm ve ümmetligine münasib hasletüm yog-ise dahı ümmeti ziyinde geçti cümle ömrüm (32(1, s. 260).

(Ona layiq xidmətim və ümmətliyinə uyğun xüsusiyyətlərim olmasa da onun ümməti qılığında keçdi bütün ömrüm)

Padişah buyurdi, Mahmud Paşa’nun çadırını ve otağını başına yıkdurdi hünkar. (1, s. 524)

(Padişahın əmri ilə Mahmud paşanın çadırını və otağını başına yıxdırdı sultan)

Nümunə olaraq verdiyimiz yuxarıdakı iki inversiv cümlənin mübtədasi sonda gəlmişdir.

Tamamlığı sonda gələn inversiv cümlələr:

İşk bir bi-karar u şur-engizdür ki / kadem basicak, şur u gavgaya bırağuraləmi. (1, s. 218-).

(Eşq elə qərarlız bir coşqudur ki ayaq basınca gurultu və qovgaya buraxır aləmi)

Şeytani midür veya Rahmani midür, bu halk bilmezler anı? (1, s. 170).

(Kimin şeytan və ya rəhman olduğunuxalk bilməz onu)

Ekser halk andan bildiler hünkarun Allah emrine vasıl olduğun. (1, s. 121)

(Xalqın çoxu ondan sonra bildi hünkarın Allah əmrinə qovuşduğunu)

Zərfliyi sonda gələn inversiv cümlələr:

Ol dem kim seferden geldi İstanbol’a , bu tarafda İshak Paşa’yı dahı komışlardı Rumili’ne (1, s. 136)

(O zaman ki səfərdən gəldi İstanbula, butərəfdə İshaq paşanı da Rumelinə başçı qoymuşlardı)

İshak dahı ol araya geldüğün işidicek karşuladı, alup geldi Karaman vilayetine. (9, s. 140).

(İshaqın da o arada gəldiyini eşidib alıb gəldi Karaman vilayətinə)

Rumun ayan beglerinden bilevardılar kız almaga (9, s. 120)

(Rumun tanınmış bəyləriylə birlikdə getdilər qız almağa)

Birkaç yirden dahı küffar geçürdi ol vilayete (9, s. 136).

(Bir neçə yerdən kafirlər də keçirdi o vilayətə)

D. Köməkçi nitq hissələri sonda gələn inversiv cümlələr:

Bu kavlı karar üzerine mukarrer olundu; ta Temür vartasına değün. (Bu söz və qərar üzərində duruldu ta Teymur təhlükəsində)

Anun yanında niçə zamanlar oldı, ta devr-i Sultan Bayezid gelene kadar (Onun yanında uzun müddət qaldı Sultan Bəyazid gələnə qədər)

Birine beglik virdi rüşvet ilen (Birinə bəylik verdi rüşvət ilə)

Hamza Beg’ün başını kesdi, niçə Müsülmanların bile. (Həmzə bəyin başını kəsdi, neçə müsəlmanların hətta)

32 Məqalədə inversiv cümlələrə aid tarixi nümunələr “Aşık Paşazadə. Osmanoğulları’nın Tarihi. İstanbul, 2003” kitabından götürülmüşdür.

Türk dilinə aid yazılı mənbələrin təqiqi sübut edir ki, türk dilində xəbəri başda gələn inversiv cümlələr də mövcuddur.

Məsələn:

Cem ola anda evvelin ü ahirin. (9, s. 159)(Toplana onda öncəkilər və sonrakilər)

Gelün bənəşimden girü padişahlık benümdür, bana virildididi. (10, s. 77) -v. (Gəlin mənə, bundan sonra padişahlıq mənə verildi dedi)

Döndü bunlara tekür eydür: “Neyçün böyle dirsiz?” didi. (10, s. 151)

(Döndü bunlara təkfür, nə üçün belə söyləyirsiniz dedi)

Araşdırmalar göstərir ki, inversiv cümlələr arasında ismi xəbərlə cümlələr də mövcuddur. Məsələn:

Bir Kadir’dür kikudreti tahririnden aciz kalem-i a’la bir alim’dür kima’lumattı ihatasında kasır levh-i mu’alla(8, s.32)(Eləbir qüdrətdir ki, onu qələm təsvir edə bilməz, əks etdirə bilməz lövh-i müəlla)

Ey matlub, kigine sen talib-i kemalün / Ey mahbub, ki / gine sen muhibb-i cemulün (9, s.273)(Ey istənilən, yenə ağılım səni, ey sevgili, yenə seviləndir sənin hüsnü- camalın)

Bir ma’şuk, kigine sen aşık-ı envar-ı zatun /, Vey maksud, kigine sen kasıd-ı

izhar-ı sıfatun(Bir məşuq ki, yenə sən nurlu bir aşiq, ey dilədiyim, yenə xatirimdədir izhari- sifətin)

İsmi xəbərlə cümlələrdə də ismi-xəbərin başda işlənməsi faktları az deyildir. Məsələn:

İşktur cemallere zinet viren, işktur güzellere izzet viren(7, s.247) (Eşqdır camallara zinət verən, eşqdır gözəllərə izzət verən)

İşktur çarha koyan feleği, işktur temcid okudan meleği(Eşqdır çarxa qoyan fələyi, eşqdır dua etdirən mələyi)

İşktur çemende reyhanlar açan, işktur zülfləri reyhan gibi saçan (10, s.247) (Eşqdır çəməndəreyhanar açan, eşqdır zülfləri reyhan kimi ətir saçan)

Yoldaşdır adem oğlanını azıdan, işidür kişiye dürlü iş iden(10, s.95) (İnsan oğlunu yoldan çıxaran yoldaşdır, adamın başınacürbəcür hadisə gətirən işidir)

Inversiv cümlələr sadə və mürəkkəb quruluşlu olur. Məsələn:

Sadə inversiv cümlələr:

Sakla bizi cemi belalardan. Ali Paşa hayran u aciz kaldı bunların kurtulmasından. Sultan Bayezid Han dahı tekrar girü Konya’ya çıkdı, Cem’ün ardınca.

Mürəkkəb inversiv cümlələr:

Didi kim, Emre’m sağ olsun atamız gitdiyse. Cudun denizi cihana aktın’ola ben kemtere bir katre irişse mihrün güneşi alemlə tuttın’ola ben zerreye bir şu’le yitişse. Bir gün inayet-i Sübhani ire diyü umaram,ah eger irmezse.

Türk dili materiallarında sadə və mürəkkəb quruluşlu cümlələr də öz növbəsində müxtəlif tiplərə ayrılır. Onlar başqa araşdırmanın obyekt olduğundan bu məqalədə həmin tiplərin təhlilinə yer ayırmadıq.

Araşdırmalarsübut edir ki, inversiv cümlələr əsla türk dilinin təbiətinə zidd deyildir. Bizə bəlli olan ən qədim yazılı mənbələrdə belə, inversiv cümlələrin işləndiyini müşahidə etmək mümkündür. Müxtəlif dildə danışan ölkələrlə qonşuluq, iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr türk dilinin sonrakı inkişaf mərhələsində inversiv cümlələrin genişlənməsinə təkan vermişdir. Ərəb, fars, yunan, fransız, ingilis dilində olan mənlərin Türk dilinə tərcüməsi zamanı, nəticəetibarı ilə inversiya hadisəsinin türk dilində bərqərar olmasına optimal şərait yaratdı.

Əldə edilən araşdırma nəticəsinə görə, qeyd edə bilirik ki, müxtəlif tərkibli inversiv cümlələrdə mübtədanın sonda işlənməsi faktı türk dilində o qədər də zəngin deyil. Tədqiq edilən “Aşık Paşazadə tarixi” əsərində aşkar etdiyimiz devrik cümlələr içərisinə daha çox təsadüf ediləni vasitəsiz tamamlıqlarla bitən cümlələrdir. Zərflilərin cümlə sonunda gəlməsi də geniş müşahidə edilməkdədir. Məsələn:

Musa ol şəhrde korkıyılı yürürdi kim ol öleni gendüöldürdügin Fir’avn ve cemaatıbileler diyü. (9, s.15)

Maraq doğuran cəhətlərdən biri təyini söz birləşmələrinin iştirakı ilə yaranan inversiv cümlələrdir. Bu tipli inversiyalarda söz birləşmələri bir-birindən ayrı şəkildə dəişlənə bilər:

Kapusın yaddurdılar hisarun.(8, s. 42)Bu muhaldür ki hünərmendler öleler , bihünerler yirlerin tutalarhünərmendlerün.

(s.10)Muhabbetün bir bustan olmuştur, reyahın-i havf ü reca-y-ile araste.(9, s. 28)

Verilmiş nümunələrdəki “hisarun kapusu”, “hünərmenlərin yeri”, “muhabbetin reyahi” üçüncü növ təyini söz birləşmələri mətn daxilində bir-birindən ayrı şəkildə işlənərək inversiyaya səbəb olmuşdur.

Araşdırmalar sübut edir ki, inversiv cümlələrin əksəriyyətində məntiqi təhriflər yoxdur, cümlələrdə söz sırasının dəyişdirilməsi danışanın və yazanın şəxsi üslubu kimi dəyərləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

Aşık Paşazade. Osmanogulları’nın Tarihi. Hazırlayanlar: Kemal Yavuz, M. A. Yekta Saraç. İstanbul: Koç Kültür Sanat Tanıtım A. Ş, 2003

Acarlar Kevser. “Devrik Cümle”. Türk Dili. Mart, S 210, 1969, s. 755-758

Aksan Doğan. “Anlambilim, İlgili Alanlar ve Türkçe”. Dil Dergisi, Doğan Aksan Özel Sayısı. Şubat, S 16, 1994, s. 118-124

Atabay Neşe, Sevgi Özel, Ayfer Çam. Türkiye Türkçesinin Sözdizimi. İstanbul: Papatya Yayıncılık, 2003

Delice İbrahim. Türkçe Sözdizimi. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003

Gencan Tahir Nejat. “Devrik Cümle”. 8. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1957. Türk Dil Kurumu. Ankara:

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 1960, s. 45-56

Metin Bilgisi. İstanbul: Multilingual Yayınları, İstanbul, 2008

Hoffman Beryl. “A CCG Approach To Free Word Order Languages”. In Proceedings of the 30th Annual Meeting of the ACL (Association for Computational Linguistics), Student Session. İndirildiği tarih: 14 Ağustos 2007

Kıran Zeynel, Ayşe (Eziler) Kıran. Dilbilime Giriş. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2002

Ruhi Şükriye. “Yazılı Metin Oluşturmada Devrik Tümcenin İşlevi Üzerine Bir Gözlem”. Dilbilim Araştırmaları 1992. s. 53-58.

Синтаксические особенности инверсивных предложений
в турецком литературном языке

Резюме

Перестановка и изменение местаслова в предложениях, широкоизвестно как инверсия. Наблюдается инверсия как отдельных слов, так и целых групп. Инверсия – умышленное нарушение порядка слов автором высказывания с целью отметить важность специально выделенного члена предложения. Обычно инверсия применяется в эмоциональных, стилистических и риторических текстах, например в поэзии. В турецком да и в каждом языке, существует традиционный порядок слов в предложении (и словосочетании), который определяет место в них для каждого слова. Эта позиция, как правило, устойчивая и непоколебима. В данной статье прослеживаются инверсивные предложения в турецком литературном языке.

Ключевые слова: инверсия, предложение, наречие, перестановка, текст, язык

Syntactic features of inverse sentences in Turkish literary language

Abstract

The permutation and change of the word's place in sentences is commonly known as inversion. There is an inversion of both individual words and entire groups. Inversion - deliberate violation of the order of words by the author of the statement with the purpose of noting the importance of a specially selected member of the sentence. Usually inversion is used in emotional, stylistic and rhetorical texts, for example in poetry. In Turkish and in every language, there is a traditional order of words in the sentence (and phrase), which determines the place in them for each word. This position, as a rule, is stable and unshakable. In this article, inverse sentences are traced in the Turkish literary language.

Keywords: inversion, sentence, adverb, permutation, text, language

Rəyçi: dos.E.Vəliyeva

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Abasov Abdulla33

B. VAHABZADƏNİN POETİK DÜNYASI HAQQINDA

Qədim-ulu tarixdən bu günlərə, sələflərdən xələflərə, klassiklərdən müasirlərə qədər olan sənət-elm-sənətkarlıq, ədəbiyyat və incəsənət dünyasının hər bir hikmətindən zövq alan, nəticə çıxaran, klassik ənənələri qoruyan, yaradıcı şəkildə davam və inkişaf etdirən az-az, daha dəqiq desək, tək-tək ustadlar olub ki, onlardan biri də özünəməxsus, xüsusi və bənzərsiz poetik uslubu olan filosof şair Bəxtiyar Vahabzadə idi. Bu kiçik məqalədə müqayisələr-ümumiləşdirmələr və tezislər şəklində deyilən fikir və mülahizələr Bəxtiyar Vahabzadənin ədəbi-bədii irsindən qaynaqlanan, onun xüsusi bədiilik və fəlsəfi dərinliklə ifadə etdiyi müdriknamələrə əsaslanır, özü də möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyevin sərəncamı ilə nəşr olunan on iki cildlik əsərlərindən alınan təsəvvürlərin az bir qismini əks etdirir.

Bəxtiyar Vahabzadənin on iki cildində toplanan əsərlərin müəyyən bir qismi Sovet İmperiyasının dəhşətli-gərgin vaxtlarında yazılan, uzun müddət sandıq ədəbiyyatı kimi qalan-qorunan, şairin “sənətkar və zaman”, “yazıçı və vətəndaşlıq borcu” mövqeyini göstərən poetik nümunələrdir. Bəxtiyar Vahabzadənin özü bu əsərləri “sandıqdan səslər” adlandırmışdır. “... o dəhşətli illərdə çapa verə bilmədiyim, yalnız yazmaqla təsəlli tapdığım bu şeirlər qəlbimin fəryadı, yəni o zamanın ağrı-acıqlarıdır. 1950-ci illərdən Sovetlər İttifaqı dağılana qədər yazılmış və arxivimdə gizlədilmiş bu şeirlərin bir qismi ilk dəfə “Nağıl-həyat” (1991), “Ümidə heykəl qoyun” (1993), “Körpü çaydan uzaq düşüb” (1996) kitablarımda, tam halda isə 7 cildlik əsərlərimin 6-cı cildində (2003) “Sandıqdan səslər” başlığı altında şap olunmuşdur...” Klassik və müasir ədəbiyyat tarixlərindən də məlumdur ki, dünya – zaman-insan haqqında çoxlu əsərlər yazılmış, müxtəlif fikirlər, mülahizələr söylənilmişdir:

Fikirlər yığılır beynimdə qat-qat,
Cavablar qorxulu, suallar yasaq.
Həyatı qanana ögeydir həyat,
Onu qanmayana doğmadır ancaq,

Sözdə haqq, ədalət, demokratiya adı ilə danışan, necə deyirlər” dildə Allah-ürəkdə Şeytan” gəzdirən, daima ikili siyasət yürüdən şovinist-qərb dünyasının əsl siması təcridən açılaraq saxtakarlığı üzə çıxır. Ölkələrini bürüyən narazı xalq hərəkatları, xalqla dövlət arasında yaranan dərin uçurumlar qərbin gündən-günə artmaqda olan şovinist siyasəti, təcridatçı xarakteri “başqa dövlətlər-xalqlar-millətlər üçün qazdıqları quyuya özlərinin düşməsi”, qərb demokratiyasının əsl mahiyyətini-mürtəce xarakterini üzə çıxarır, necə deyirlər “cidanı çuvalda gizlətmək olmaz”. Bu faktın kökləri çox-çox qədimlərə gedib çıxır. Erməni-şovinist Qərb dünyası nə qədər çildini dəyişsə də, məzmun-mahiyyət etibarilə xain məsləhətini ört-basdır edə bilmir. Tarixən də indi də belədir.

Qədim dünyanın dahiləri-ustadları böyük cəsarətlə “Dünya ömrümüzdən keçən bir ”An”dır” deyiblər. Onu da qeyd ediblər ki, bütün uğurlar-şadlıq-firavanlıq-sevinclər, ümidlər-arzulular və rahatlıq eləcə də, kin-kudurət, qəzəb və nifrət, bütün ağrı-acıqlar bu “An”ın içərisindədir. Bu “An” tarixən yaşadığımız dünyanın “ağ və qara” günlərin, əlçatmaz, dərk olunmaz tilsimlərini-məqamlarını, aqlın gücü çata bilmədiyi sirlə-soraqlı gedişlərini, ulu tarixin açılmamış səhifələrini, bütün canlı və cansız varlıqların görünməyən incəliklərini qoruyub saxlayan, nə vaxtsa dərk və tədqiq olunacağı günü gözləyən talelər-alın yazısı, bəxt-ömrürlər-gələmlər-gedimlər məkanıdır. Dahilərin dünya-zaman-insan mənasında işlətdiyi bu “An” haqqında çox deyilib, çox yazılıb. “An” isə indiyə qədər yenə də “An” olaraq qalır.

Dərk olunduqca qapanan, açıldıqca bağlanan bu sirlə-sehrli-tilsimli “An” in daha çox insan mənasında qəbul olunan, yəni dünya və insanın sirri ulu Tanrının əlindədir. Böyük Allah bu sirri insan düzələn vaxtda açacaq. Tanrı böyükdür, mərhəmətli və səxavətlidir. İnsan düzəlmək üçün ürək-ağıl-hiss-duyğu və idrak verib, bu “An”ı tam olmasa da misqal-misqal aşmaq üçün ömür və vaxt verib. Naşükür insan, öz mənfur əməlləri ilə bu “An”ı “açmaq və düzəltmək” əvəzinə onu daha da dərinləşdirib, qaralı, ziddiyyətli vəziyyətə salıb. Üləmələr, ənbiyalar, övlialar, nəbilər, yuz iyirmi dörd min peyğəmbər bu sirlə-tilsimli “An”ın mövcudluğunu qəbul etsələr də, böyük tanrının tələb və tövsiyələrindən kənara çıxmaq xatirinə onu açmaq həvəsində olmamışlar. İnsanın “düzəlməsini”, düzələn gününü gözləmişlər. “An”ı sirlə-sehrli-tilsimli vəziyyətə salan insan isə düzəlmir ki, düzəlmir. Nəfsi-əmmarənin əlində əsir olan insan yalnız o zaman “düzələcək” ki, Allahın əmrinə, tələb və göstərişlərinə bütün varlığı ilə əməl edəcək, sidqi-ürəklə “Qurani-Kərim”ə bağlanacaq, pis əməllərdən uzaqlaşmaq üçün özündə güc taparaq tövbə edəcək. O zaman “an” bütün sirlərdən-tilsimlərdən azad olacaq. Onda:

“Kökü kəsiləcək nifrətin, kinin,
Loğmanlar olacaq onda hökmran.
Hamı bir ağızdan deyəcək yəqin,
Yaşasın dünyamız, yaşasın insan.”

Dahi Füzulinin dünyadan narazı və narahat olan insana səbr vermək xatirinə dediyi:

“O qəmlər ki, mənim vardır, bəirinin başına qoysan çıxar, kafir cəhənnəmdən gülər, əhli-əzab oyanar” məşhur kəlamı indi də öz qüvvəsində qalır. Dünyanı qorxunc vəziyyətə salan insan bilməlidir ki, son anda “An”ın qurbanı insanın özü olur. Odur ki, Dünya-zaman haqqında deyilən xoş-fərəhli-sərt-kinayəli fikirlər bir başa insana aiddir. Məhsəti xanımın “Dünya bir saman çöpünə dəyməz”, ustad M.Şəhriyar “Heydərbaba, dünya yalan dünyadı”, M. Arazın “Dünya sənin, dünya mənim, heç kimin” məşhur və məlum kəlamları insanın ağıllı, ayıq-sayıq olması üçün deyilmişdi.

Bir də görürsən ki, bir anda onun,
Nifrətə çevrilir məhəbbəti də.
Qırx il can dediyi “əziz” dostunun
Demə xəyanətmiş sədaqəti də.

Nağıllarda, əfsanələrdə, dini mühakimələrdə də dünya və zaman, insan mənasında işlədilib. Ağ qoç-xeyirxah insan-Habillik, qara qoç-bədxah insan-Qabillik kimi verilib. Hər ikisi bir adla- Dünya adı ilə adlanıb. S.Vurgunun “bir yandan boşalıb, bir yandan dolan dünyası” da insandır. Dünyaya gələn də, dünyadan gedən də insandır. Dünyanı işıqlı, qaranlıq edən də, əyən də, düzəlməyə qoymayann da dillər əzbəri, səxavətli edən də insandır. Həbilin-Qabilin nəvə-nəticələri, törəmələridir. Bunlar dövrən keçdikcə müxtəlif formalarda; Hörmüz-Əhriman-Xeyir-Şər və s. varlıqlar şəklində görünüblər. Hansı daha güclü olubsa dünya o adla da adlanıb. Bütün bəşəriyyət nəfisi-əmmarənin əlindən, Qabillikdən xilas olmağa çalışıb və bu arzu ilə yaşayıb. Azərbaycan və müasir dünya üçün Qabillik erməni cildində zühur edib. Onlar say etibarilə az olsalar da dünyaya səpələnib qorxunc əməlləri ilə ona meydan oxumaqla məşğuldurlar. Dünyanı çaxnaşmaya salan erməni, öz bədbəxtliyini bilib- bilib əməllərindən əl çəkmir. Erməninin gözü sanki bağlanıb, öz ölümünün yaxınlaşdığı günü belə görmür. Bilmir ki, “özgə atına minən tez düşər”. Hal-hazırda ermənilər müxtəlif donlarda, müxtəlif şəkillərdə, gizli – açıq formada fəaliyyət göstərir. Xəyanət-işğalçılıq yolu ilə torpaq əldə etməkdən başqa daha dəhşətli məqsədə çatmaq üçün yollar axtarır. Nə yaxşı ki, bəxt, alın yazısı-ömrür Tanrının əlindədir. Əgər bunlar erməninin, ümumən mənfur çoxsifətli ermənipərəst Qərbin əlində olsaydı onda görün dünya nə vəziyyətdə olardı. Başdan başa erməniləşərdi. Qərb ölkələri erməni fitvasını bilsə də, ikili siyasət yürüdür, erməni təxribatını, erməni xəyanətini dəstəkləyir, şovinist siyasətbazların haqq ilə nahaqqı eyni gözdə görməsi, ədalətə-haqqa göz yumması bəşəriyyəti faciəyə gətirib çıxarır. Xəyanətin əli ilə dünya-zaman təxribatla, haqsızlıqla üz-üzə qalıb:

Ünvanı dəyişib rəzalətin də,
Qaymaq da satılır şor qiymətində.
İndi sədaqətin səltənətində

Əyləşib hökm edir xəyanət- Allah! Budur ikili siyasətin əsl sifəti. Ona görə də mənfur erməni, ona dəstək verən, ondan daha dəhşətli, xain olan şovinistlər vəhşiliyi-qəddarlığı müdafiə edənlər dünyasında erməni hələlik sərbəst hərəkət edir, müasir dünyada son dərəcə qorxunc-hiyləgər görkəmdə- iblis-şeytan-satana-mefestofel cildində görünür, nəfisi-əmmarə şəklində fəaliyyət göstərir. Bunlar zahirən həlim, daxilən xəbis təbiətləri, yaltaq-hiyləgər sözləri ilə insanı ələ alır, sonra tora salırlar. Bəxtiyar Vahabzadənin “Şəhidlər”, “Şənbə gecəsinə gedən yol” əsərlərində erməni siqlətinin dünya-insanlığ üçün bir bəla olduğu dərinləndirilir. Erməni qorxunc, qəddar olmaqla yanaşı son dərəcə yaltaq, satqın və qorxaqdır. O, Azərbaycan xalqının qürur hissindən, cəsarət və şücaətindən, məğrur-dönməz vətəndaşlarından, dövlət siyasətimizin yenilməz qüdrətindən, türk dünyasının vahid birliyindən dəhşətə gəlir, gündən-günə əriyir, məhvə doğru gedir. Bu gedişatın sonuna çox az qalıb. Erməni tarixən də mənfur millət, satqın dövlət kimi tanınıb. Dünya tarixini, humanitar yaradıcılıq sahələrini vərəqləsən bu haqda nə qədər fakt görürsən. Böyük N.Gəncəvi nahaqdan demirdi ki, “bir insanın olmaz iki ürəyi, iki ürəklinin düz olmaz dili” və yaxud “insanla yaşamaq mərdidir, kişidir, kimsəni sevməmək namərd işidir”. Böyük-müdrək xalq, millət isə nankorlara-namərdlərə dönə-dönə çatdırıb ki, “sən saydığını say, gör fələk nə sayır”. Haqdan gələn kəlamları, müdrəknamələri deməklə qurtaran deyil. .. Bunları deyən də insandır, onlara əməl etməyən də erməni cildində olan insanlardır. Bu o deməkdir ki, namərd, ləyaqətsiz, nankor olan erməni, yer üzündə olan bütün vəhşiliklərdən-cani və yırtıcılardan daha dəhşətlidir. Şeytanlardan-iblislərdən daha hiyləgər, daha mənfur tiplərdir. Ona görə də ustad H.Cavid “hər kəsə bais olan insan nədir? - İblis” deyər həyəcan təbili çalırdı. Bu, müsair zaman faktı kimi son günlərdə daha aydın görünməkdədir. Yolunu azanlar artdıqca, Tanrının iradəsindən –tələb və tövsiyələrindən kənara çıxanlar çoxaldıqca, dünyanın “əyilmək-zədələnmək” təhlükəsi ilə üzləşməməsi üçün Ulu tanrı aqıl insana “Nahaq qalxar, yeriməz” misalını göndərdi. Böyük N.Gəncəvinin “Haqsızlıq haq ilə olarsa düşmən, haqq yerin tapacaq, haqsız peşiman” kəlamı dillər əzbəri oldu. Ustad bütün aqilləri səbrli-təmkinli, ehtiyatlı olmağa səslədi. Dedi ki: “Əlində yumşalsa dəmir bunu bil, tədbirlə yumşalır, hiddətlə deyil”. Bu, ustada görə şərə qələbə çalmağın tanrı məsləhəti-tanrı yolu, Haqq-ədalət yoludur. Aqıl və cahil insanın birgə yaşadığı başı bəlalı dünyada sahili-salamata çıxmaq üçün ədalət-hürriyyət-inam-ümid-cəsarət-ləyaqət və qeyrət yoludur, aqillərə verilən şans yoludur. Bu yol, “Dust bəpərvə, fələk birəhm, dövrən bisükün. Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale zəbun”, “Vəfa hər kimsədən kim, istədim ondan cəfa gördüm”, “Salam verdim, rüsvət deyildi deyər almadılar” və yaxud

“Dünya işinin mədarı çoxdur,
Heç kimsəyə etibarı yoxdur.
Eylər birisin sahibi-tac,
Ol birisini dəxi ona möhtac.”

M.P.Vaqifin “Müxtəsər kim böylə dünyadan gərək etməz həzər”, S.Mənsurun “Görmədim bir zərri-xalis butiyi nasutidə”, Q.Zakirin “Laçın yatağıdır bizim məkanlar”, və s. müdrəknamələr insan əməli ilə korlaşan zamanlarından azad olmaq üçün aqillərə tanrının verdiyi, ustadların dönə-dönə xatırlatdığı mərdlik-cəsarət-qeyrət-ədalət yoludur. Şərəfli-müqəddəs-çətin-əzab-əziyyətli olsa da əbədi yoldur. Dünyanı-“Qurani-Kərim”ə sadıq olanları yaşadan-qoruyan yoldur. Bu yolda azmaq, geri çəkilmək faciəyə bərabərdir. Ermənilər indi bu faciəni yaşayırlar! Faciə isə günü-gündən dərinləşir, sona yaxınlaşır...

Bir faktı, bir həqiqəti yaddan çıxartmaq olmaz! İnsana ömrü ulu tanrı verir. Onun alın yazısını ana bətnində yazır. Namərd insan-xain qərb dünyası nə qədər çalışsa da, nə qədər çapalasa da haqdan gələn bu qanunu bu yazını poza bilməz. Son anda, yekun sözü, yekun hökmü ulu Tanrındır. Bunu unudan, haqqı dananlarla-tanrıya inanan və güvənən insan sorğu-sual qarşısında dayanacaq. Bəxtiyar Vahabzadənin ədəbi-bədii irsindən qaynaqlanan bu fikirlər məsir dünyamızda ildən-ilə daha da müasirləşir, mənfur qərbin ikiüzlü siyasətinə nifrətlər oyadır. İnsan taleləri ilə oynayan, rəqs edən qərb-erməni işbazlarının, güya dövlətlər arasında anlaşma yaratmaq üçün yaradılan Minsk qrupunun ikiüzlü-xain mövqeyini ortaya qoyur.

Bəşər tarixində bəlalı insan,
İki qütb önündə çox dayanıbdı.
Haqdan yapışanlar köçüb həyatdan,
Həyatdan qopmayan haqqı danıbdı.

Yaşadığımız bu ikili insan dünyası hələ uzun əsrlərdir ki, “öz atını çapır”. Tanrının isə səbri çox böyükdür. “Gec eyləyər, amma ki, güc eyləyər”. Vay o gündən ki, tanrının səbri tükənsin. Onda Həzrəti İsrailə surunu çalmağı əmr edəcək... Tanrının “hər iki; cənnət və cəhənnəm qapıları taybatay açılacaq, hamı Sırat körpüsündən keçəcək! Burada şah-nökər, varlı-kasıb,

zalım-məzlum bütün dinlərdən olanlar arasında fərq olmayacaq. Hamı Tanrı haqqı-sınağı, “haqq-ədalət” divanı qarşısında qalacaq, öz əməllərinə uyğun qiymətləndiriləcək:

Gözümüz önündə arzular, kamlar,
Narahat dünyada dinclik olarmı?
Ürək sındırmayın, siz, ey insanlar,
Bülbül yuvasına daş atıllarmı?

Bu kiçik yazı, mənim, Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasını vərəqlədikcə gəldiyim fərdi nəticələr-düşüncələrimdir. Onu da bilirəm ki, Bəxtiyar Vahabzadə lirikası mənim düşüncələrimdən daha dərin, daha fəlsəfi, daha füsunkardır. Nəzərə alsaq ki, Bəxtiyar Vahabzadə haqqında çox deyilib, çox yazılıb lakin o, tam kəşf olunmayıb, bu faktıdır. Çünki, Bəxtiyar Vahabzadə sənəti yalnız bədii-fəlsəfi sənət deyil, o, dərinlik, millilik, bəşəriyyət sənəti olmaqla yanaşı həm də Haqq-Ədalət-Əbədlilik sənəti-dir. ..Bütövlükdə Dünya-Zaman-İnsan haqqında olan əbədi düşüncələr sənəti-dastanıdır.

Bəxtiyar Vahabzadənin çoxsaylı cildlərində-ədəbi-bədii, elmi irsində qədim ulu tarixdən, qərinələrdən, tanrı kəlamlarından tutmuş, yaşadığı müasir dünyaya-insan amilinə sistemli bir səyahət var. O, sələflər dünyasından, islami dəyərlərdən, müasir müdriknamələrdən bəhrələnsə də, heç kimi təkrar etmədən, yüksək elmi və bədii-estetik əbədi mühakimələr söyləyən, filosof alim cə sənətkar kimi XX əsrin şeir dünyasını zənginləşdirdi, əsrinin poeziya səltənətinə əbədlilik qazandırdı. Müasir insan və dünya ilə bağlı qənaətlərini birbaşa-açıq deməyi bacardı:

Bəxtiyar, qüdrətin əqlə güvəndi,
Göylərin əsrarı yerlərə endi.
Barmaqdan asılıb taleyi indi,
İnsan əməlinə kaş dözə dünya-dedi!

Bəxtiyar Vahabzadə sinkretik yaradıcılığa malik sənətkar idi. Onun ədəbi-bədii irsini zənginləşdirən poeziyası, poemaları, elmi-nəzəri əsərləri, dramaturgiyası ilə yanaşı güclü vətəndaşlığının da müstəsna rolu olmuşdur. Əlbəttə, bu möhtəşəm yaradıcılıq sahələrinin hər biri xüsusi araşdırma və tədqiqat mövzudur. Özü də bir tədqiqatçının yox, bir neçə araşdırıcının, institutun işidir. Biz sadəcə olaraq Bəxtiyar Vahabzadə irsinin mövzu, tematik zənginlik səviyyəsini nəzərə çatdırmaq məqsədilə çoxsaylı cildlərdə yaşayan ustadın sənət dünyası barədə tezislər şəklində tam olmasa da bəzi ümumiləşdirmələr elədik. Baş-əsas mövzu kimi onun müasir dünya və insan anlayışına münasibətini nəzərə çatdırmağa çalışdıq:

Min rəngi var, min donu var,
Neçə-neçə oyunu var,
Nə əvvəli-nə sonu var,
Yalan dünya, yalan dünya

Və yaxud müasir insanı sözdən çox, əməldə görmək istəyən şair, sonda bütün insanları yaşadığı zamanı-dünyanı qurumağa çağırır:

İnsan idrakının yaratdıqları,
İnsan idrakının hədəsindədir.
Gəlin, ay insanlar birləşək barı,
Dünyanın taleyi məndə, səndədir.

Bəxtiyar Vahabzadənin cildlərini vərəqlədikcə onun müasir dünya və insan haqqında olan çoxsaylı mülahizələrinin poetik və fəlsəfi ümumləşdirmələrinin şahidi oluruq. Onun çox cildlik əsərlər toplusu, böyük qırğız sənətkarı Ç. Aytmatovun “Həyat nədir” sualına poetik, həm də fəlsəfi cavabıdır.

Bəxtiyar Vahabzadənin “Sandıqdan səslər” şeirləri; “Hörümçək tor bağladı”, “Belə qalmaz”, “Diz üstə”, “Səbr elədik”, “Lal-kar”, “Başqasının yasında”, “Özüm özümü dandım”, “Dünyanın”, “Yalan hakim olub”. “Haqqı yox”, “Soz olub” və digər əsərlərində “Mənəvi-əxlaqi-kamilliyə” böyük ehtiyacı olan, şovinist siyasətin, qərbin əlində oyuncağa çevrilən narahat dünyanın – həyatın həyəcan səsləri eşidilir. “Sözüm haqq olduğu halda, necə danım haqqımı, tanrım, nahaq işdən saxla məni “ deyən Bəxtiyar Vahabzadə:

Yalanlar həqiqət qiyafəsində,
Yeklər cövlan edir şeş xanəsində.
Oğrular, əyriilər zəmanəsində,
Əyriilik sayılır fərasət, Allah! –

Budur ermənipərəst qərb dünyasının siması, budur güya “ədaləti bərpa edən” Minsk qrupunun mövqeyi. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyası lirik-romantik, fəlsəfi olduğu qədər də milli-bəşəri vətəndaşlıq poeziyasıdır.

Bəxtiyar Vahabzadə həm də lirik-romantik sənətkar idi. Onun bütün yaradıcılığı insanın-dünyanın taleyinə, əmin-amanlığına ünvanlanıb. O, bütün yazılarında xoş günlər, xoş arzularla, xoş xəyallar və ümidlərlə yaşayıb. O, böyük lirik idi. Deyəndə ki, “Köçür durna qatarı, o baharda dönəcək, ötən günlər dönəydi durna qatarları tək” bu lirik-romantik, poetik mətndə həm tarix-klassika, həm müasirlik, daha xoş günlər arzusu, həm də sakit-əmin dünya, pak-kamil insan arzusu var. Belə sənətkarı olan xalq alqışa layiqdir.

Ədəbi növ və janrlarla zəngin olan “Yaradıbdı inam məni, mən inamın övladıyam” deyən, Bəxtiyar Vahabzadə sənəti lirik-romantik, psixoloji-fəlsəfi və sosial-millî quruluşa, məntiqi poetik sistemə malikdir. Milli ruh, milli zövq, milli metodologiya ilə mayalanan bu bədii sistemdə dövr də, zaman da, təbiət və insan da, hətta adı, kiçik detallar, hadisə, əhvalat və vəziyyətlər belə, millilikdən bəşəri səviyyəyə yüksəlir, müasir tələblər, düşüncələr və ehtiraslar kontekstində bədii həllini tapır. Bir də ona görə ki, ilk əsərlərindən ədəbi-bədii kateqoriyaların bütün tələb və prinsiplərinə yüksək səviyyədə cavab verən, daima özündən narazı olan Bəxtiyar Vahabzadə, sənətin-poeziyanın ədəbi və əzəli tələbini təbiilik və səmimiyyətdə: şeiri şeir, şairi şair eləyən poetik qanunlarda görüb, ona əməl edib, sədaqətli olub, onu qoruyub. Bax, müasirlik də, əsl realizm də elə budur. Bəxtiyar Vahabzadə sənətində sevinc və kədər, cahilliklə aqillik, nadanlıqla müdriklik üz-üzə dayanır, bir kökün qoşa budaqları kimi zamandan-zamana, dövrədən-dövrə keçərək yaşamaq, özünü haqlı saymaq uğrunda mübarizə aparır. Bəxtiyar Vahabzadə dünyanın hər iki üzünü, hər şeyə ad qoyan insanda, onun əməllərində görür. Belə mülahizələrin gücü bir də odndadır ki, onlar öz lirik-psixoloji zənginliyini, öz başlanğıcını, sosial, hissi-idrakı zamandan, ictimai-fəlsəfi düşüncələrdən

alır. Belə sənət nümunələrində yalnız hisslər, duyğular ümumiləşmir, insan ağılı, insan idrakı və hissləri imtahana çəkilir. Poetik “mən” kimi çıxış edən müsbət ideyada, obrazda –insanda birləşən fəlsəfi mühakimələr sadə reallıqlar şəklində oxucularla bir növ dialoqa girir, poetik düşüncə, reallıq və həqiqətlər sanki sıraya düzülür-əl-ələ tutur. “Fikir qanadlarım”, “Dayan insan”, “Taleyin səsi”, “Axı dünya fırlanır” və daha nə qədər poetik nümunələrdə, “Gülüstan” əsərində “Dünyanın əlindən dad çəkən insan”, “Nəələr çəkməmişdir bu qara torpaq”, “Bəxtiyar, könlümə hey dedim kiri”, “Mən fikrə çevrilmişəm” və bu qəbildən olan daha nə qədər sərrast deyilmiş misralarda oxucu mütəfəkkir şairin dünyaya-insana demək istədiyi müasir fikirlər, reallıqlarla üz-üzə qalır, düşündükcə düşünür. Bəzən idrakına güc gələrək itirdiyi fikir zəncirini bərpa etmək üçün yaddaşını köməyə çağırır:

Bəxtiyar, könlümə hey dedim kiri,
Özümü dəfn etdim mən diri-diri.
Qovmaq istədikcə xatirələri,
Fikrimin sapına düzdü yaddaşım-

deyərkən insanı özünü yaxşı tanımasını ya olduğu kimi görünməsinə, ya da göründüyü kimi olmasını arzu edirdi:

Köhnə hava içində
Ürək susur, boğulur.
Kölgədə yatanların
Öz kölgəsi yox olur.

Bir xatirəni demək istəyirəm. Qoy yaddaşlarda qalsın. Sovet dövrü idi. Azərbaycan da başqa respublikalar kimi müstəqil deyildir. Yuxarıdan- İttifaqdan idarə olunurdu. Xalq şairi N.Həsənzadə bu dövr haqda yaxşı deyib:

İllər yaman tökdü qaş-qabağımı,
Qurtara bilmədik qəm ilə yaşdan.
Ancaq yüz illərlə yad bayrağımı,
Asdıq evimizdən, öz qapımızdan.

Bəxtiyar Vahabzadə ilə görüş keçirilirdi. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının üzvü, görkəli müəllim, Füzulişünas Kamil Mirbağirov çıxış etmək üçün söz aldı və Bəxtiyar Vahabzadəyə həsr etdiyi bir bəndlik şeirini deyib çıxışını qurtardı. O bir bəndlik şeir budur:

Hər kim sual etsə sənə, de, bəxt diyarısan,
Yox, taleyin tamam deyilsə bəxti yarısan.
Mən, bəxti kəm Füzulilərin yadıqarıyam,
Sən, bəxti yox diyarımızın Bəxtiyarısan.

Bəxtiyar Vahabzadə bu bir bəndlik şeiri çox yaxşı qarşıladı. Çünki o, şeir-poeziya vurğunu olduğu kimi, həm də əsaslı-yerində-vaxtında deyilmiş söz-fikir xiridari idi. Azərbaycan xalqı, bütün türk dünyası Bəxtiyar Vahabzadəni çox istəyirdi.

Allah Bəxtiyar Vahabzadəyə rəhmət eləsin, qəbri nurla dolsun-Amin!.

Ədəbiyyat

Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri 2 cildə Bakı, 2006.

Bəxtiyar Vahabzadə. Əsərləri. 12 cildə Bakı, 2010.

Kamil Fikrət oğlu Adışirinov

BÖYÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ ŞƏKİDƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİT

Böyük Vətən müharibəsi ərəfəsində Şəkiddə teatr iflic vəziyyətinə düşmüşdü. Elə bu xüsusdan idi ki, Azərbaycan İncəsənət İdarəsi işçilərinin 15 dekabr 1940-cı il tarixli iclası Nuxa teatrının fəaliyyətində olan müvəffəqiyyətlərlə yanaşı, nöqsanları da üzə çıxartdı. Müşavirədə çıxış edən yazıçı, dramaturq Mirzə İbrahimov Şəki Teatrının fəaliyyətinə tənqidi yanaşaraq demişdir: “Nuxa teatrından məsələnin mahiyyətini yoldaşlar kafi qədər başa düşməmişlər. Məsələn, biz Nuxa teatrından tələb etdikdə onlardan ilk dəfə repertuar üçün 19-20 əsərin adını almışdıq. Sonradan 13 əsər oldu. Halbuki, siz bilirsiniz ki, Nuxa teatrının gündə verə biləcəyi 10 premyeradır. Biz bundan 8-ni plana salırıq. Teatrda gözəl surətdə 13 pyesanın göstərilməsi özü onu göstərir ki, teatrın bədii hissələrinə fikir verilmir, direktor bu məsələnin əhəmiyyətini başa düşməyir və kafi qədər onun üzərində işləmir [2, f. 345, siyahı 1, səh 54]. Azərbaycan Respublikası və rayon teatrlarının direktorlarının və incəsənət rəhbərlərinin birlikdə 5-6 mart tarixli iclaslarında Nuxa teatrı kəskin tənqiddə məruz qalmışdır. İclasda teatrlarda maliyyə uçotu və maliyyə işinin vəziyyətindən danışan Rzayev çıxışında demişdir: “Teatrlarımızın premyera məsələsinə keçək. 192 premyera üçün plan verilməsi, planın həyata keçirilməsində teatrlar ümumiyyətlə müvəffəq olmuşlar. Ancaq bir neçə teatr bu sahədə çox ağır işləmişdir. Nuxa teatrı birini də verməmişdir. Repertuar planının həyata keçirilməsi ilə ümumi teatrların planının həyata keçirilməsində böyük fərq vardır.

Nuxa Dram Teatrı 33 min tamaşaçı əhatə etməli idi, 34 min tamaşaçı əhatə etmişdir. Mədxil planını 111% doldurmuşdur” [2, f. 345, siyahı 1, səh 129]. Məruzəçi Rzayev həmçinin teatr direktorlarının da fəaliyyətinə Nuxa Teatrının direktorunun şəxsində tənqidi yanaşaraq onları vəzifə səlahiyyətlərini düzgün icra etməməkdə günahlandıraraq demişdir: “Aktyor yaratmağa bədii rəhbərlər və direktorlar çox fikir verməlidir. Direktorlarımızda belə fikir formalaşmış ki, aktyor məsələsinə bədii rəhbər baxır. Bu cür deyil, direktor teatra birinci məsuldur, bədii rəhbər onun birinci və möhkəm köməkçisidir. Heç vaxt bu məsələni bədii rəhbərlik üzərinə atmaq olmaz. Direktorlar gərək özləri bu işlə məşğul olsunlar” [2, f. 345, siyahı 1, səh 130-131]. Teatrın içindəki nöqsanlar müşavirənin 6 mart 1941-ci il tarixli iclasında da müzakirə obyektinə çevrildi. Çıxış edən Məmmədov Nuxada dram əsərlərinin musiqi tərtibatına münasibət bildirərək demişdir: “Bizim çox rayon teatrimız vardır ki, keyfiyyətsiz əsərlər verirlər. Məsələn, Mən Nuxa rayonunda “Beş manatlıq gəlin” pyesi haqqında danışmaq istəyirəm. Musiqisini Nuxada özlərindən düzəltmişlər. Musiqisini dəyişdirmək keyfiyyətsiz və plansız iş görmək deməkdir. Keyfiyyətsiz əsər brak hesab olunur. Bu barədə Nuxaya teleqramma vurduq ki, daha bu əsəri oynamasınlar. Siz tamaşanı elə verməlisiniz ki, tamaşaçılar bundan razı qalsınlar” [2, f. 345, siyahı 1, səh 256].

1941-ci ilin avqust ayından Şəki Dövlət Dram Teatrına tanınmış aktyor Məmmədkəbir Hacıoğlu direktor təyin edildi. Səhnədə böyük yaradıcılıq yolu keçmiş istedadlı və təcrübəli bir insanın Şəki Teatrına rəhbər təyin edilməsi işdə mühüm dönüş yaratdı. M.Hacıoğlunun səhnə fəaliyyəti 1940-cı ildə dövlət tərəfindən yüksək qiymətləndirilərək Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin 1940-cı il 23 aprel tarixli fərmanı ilə ona Azərbaycan SSR əməkdar artisti fəxri adı verilmişdir. Xüsusi teatr təhsili olmasa da, uşaqlıqdan başlayaraq teatr sənətinə böyük rəğbət bəsləmiş, Azərbaycan səhnəsinin qabaqcıl ustalarının yaradıcılığını məhəbbətlə izləmişdir. Məmmədkəbir Hacıoğlunun artistlik sənətinə Sidqi Ruhulla və Abbas Mirzə Şərifzadə kimi ölməz sənətkarların böyük təsiri olmuşdur.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduğu ilk günlərdən o, burucu fabrikasında fəhlə kimi işləməklə orada dram dərnəyi təşkil edərək tamaşalar verməyə başlamışdır. Mövhumatçı ailə üzvləri onun oyunbazlıq etməsindən xoşlanmayaraq dəfələrlə onu evdən qovduqlarına və hədələdiyinə baxmayaraq o, şərəfli və qəlbən bağlı olduğu sənətdən bir an belə ayrılmamışdır.

Şəki Teatrının inkişaf tarixi ilə bağlı yerli və mərkəzi dövrü mətbuatı izləyərkən bu görkəmli səhnə ustasının ömür və yaradıcılıq yoluna dair yazılmış onlarla yazılara rast gəlmək mümkündür. 1955-ci ilin dekabr ayının 17-də Şəkiddə Məmmədkəbir Hacıoğlunun səhnə fəaliyyətinin 35 illik yubileyi ilə bağlı 40-cı illərin sonlarında Şəki teatrına rəhbərlik etmiş M.Cabbarov “35 il səhnədə” başlıqlı məqaləsində yazır: “Dekabrın 17-də axşam rayon mədəniyyət evinin iclas salonu adamlarla dolmuşdu. Onlar buraya Azərbaycan SSR əməkdar artisti M.Hacıoğlu yoldaşın səhnə fəaliyyətinin 35 illiyini keçirmək üçün gəlmişdilər. Yubilyara həsr olunmuş tənənəli gecədə onun adına bir çox yerlərdən təbrik teleqramları alınmışdır. Xüsusilə, bu teleqramlar içərisində Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri Mirzə İbrahimov, Azərbaycan SSR Mədəniyyət naziri M.Qurbanov, Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqı sədri S.Rəhimov, yazıçı və artistlərdən S.Rəhman, Ə.Sadiqov, S.Təğızadə yoldaşlardan da teleqramlar vardır. Tənənəli gecədə rəsmi hissədən sonra M.Hacıoğlu yoldaşın iştirakı ilə S.Vurğunun “Vaqif” pyesindən, Ü.Hacıbəyovun “Arşın mal alan”, S.Rüstəmin “Durna” musiqili komediyasının dan səhnəciklər göstərildi və müsəmirə oldu” [6]. ..Məmmədkəbir Hacıoğlunun Şəki Dövlət Dram Teatrına rəhbərlik etdiyi illəri keyfiyyət və məzmun baxımından düzgün qiymətləndirən 50-70-ci illər Şəki ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndəsi olmuş həkim-yazıçı Lütfuli Həsənovun “Səhnəyə həsr olunmuş həyat” adlı məqaləsindən oxuyuruq: “M.Hacıoğlu bütün ömrü boyu səhnə fəaliyyəti ilə bərabər, böyük təşkilatçılıq işi ilə də məşğul olmuşdur. O, uzun müddət Nuxa Dövlət Dram Teatrının direktoru vəzifəsində çalışmışdır. Onun direktor olduğu müddət teatr səhnəsində yüksək məzmunlu əsərlər tamaşaya qoyulmuş və hər yeni tamaşa tamaşaçılar tərəfindən yüksək hadisə kimi qiymətləndirilmişdir. Hacıoğlunun fəal və səmərəli işi həmin dövrdə aldığı fəxri fərmanlarda, təşəkkürlərdə öz parlaq ifadəsini tapmışdır” [7].

Məmmədkəbir Hacıoğlunun Şəki Dövlət Dram Teatrının direktoru təyin olunduğu il həyatın ən ağır sınaq ili idi. 1941-ci il iyunun 22-də faşist Almaniyası hücum etməmək haqqında Sovet İttifaqı ilə bağladığı müqaviləni xaincəsinə pozaraq SSRİ-yə hücum etdi. Azərbaycan zəhmətkeşləri bütün sovet xalqı ilə birlikdə sosialist vətəninin müdafiəsinə qalxdı. Müharibənin ilk günlərindən minlərlə gənc ərizə yazaraq döyüşən ordu sıralarına könüllü olaraq yazıldı. Məsələn, 1942-ci ilin oktyabr ayının dörd günü ərzində Şəki Hərbi Komissarlığına 100-dən çox gənc ərizə ilə müraciət edərək könüllü surətdə Qızıl Ordu sıralarına daxil olmaq, döyüş cəbhəsinə getmək istədiklərini bildirmişdir. Müharibənin ilk günlərindən aktyorların bir qismi səhnəni döyüş meydanı ilə əvəz etməli oldu. Respublikanın digər teatrları kimi Şəki Dövlət Teatrı da müharibənin

ilk günlərindən öz işini faşizm üzərində qələbəyə həsr etmişdi. 1941-45-ci illər Şəki Dövlət Dram Teatrının tarixinə humanizm və vətənpərvərlik əhvali-ruhiyyəsi ilə zəngin və gərgin yaradıcılıq dövrü kimi daxil olmuşdur. Mühəribə Şəki teatrını yeni mövzularla, obrazlarla zənginləşdirdi. Bu illərdə teatr ideya cəhətdən, realizm və müasirlik mövqeyindən daha da yüksəldi. Teatrın direktoru M.Hacıoğlunun yüksək təşkilatçılıq qabiliyyəti nəticəsində teatrın repertuarı vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq ruhunu aşıl原因 əsərlərlə zənginləşdirildi. 1941-42-ci illərdə M.Hacıoğlu tərəfindən verilmiş əmrlər dəftərini vərəqlədikcə bu zənginliyi görməmək mümkün deyil. Həmin illərdə teatrda “Vətən oğlu”, “Özgə uşağı”, “Aslan yatağı”, “Vaqif”, “Aşiq Qərib”, “5 manatlıq gəlin”, “Vətən namusu”, “Polad Qartal”, “Fərhad və Şirin”, Xoşbəxtlər”, “Səadət”, “Əsli və Kərəm”, “Qaçaq Nəbi”, “Nizami”, “Məşədi İbad”, 1943-cü ildə “Almaz” (C.Cabbarlı), “Məhəbbət” (M.İbrahimov), “Hücum davam edir” (Sabit Rəhman), 1944-45-ci illərdə “Eşq və intiqam” (S.S.Axundov), “İntizar” (M.Hüseyn və İ.Əfəndiyev) və s. əsərlər hazırlanıb tamaşaya qoyulmuşdur. Həmçinin 40-cı illərdə teatrın repertuarında “Hacı Qara”, “Molla İbrahimxəlil Kimyagər” (M.F.Axundov), “Bəxtsiz cavan” (Ə.Haqverdiyev), “1905-ci ildə”, “Sevil”, “Aydın”, “Od gəlini”, “Oqtay Eloğlu”, “Solğun çiçəklər” (C.Cabbarlı), “Ər və arvad”, “O olmasın bu olsun” (Ü.Hacıbəyov), “Evlikən subay” (Zülfüqar Hacıbəyov), “Bahar” (Məhəmməd Hüseyin Təhmasib), “Qız qalası” (Rza Şahvələd), “Praqanın şabalıd ağacları altında” (Konstantin Simonov), “Bayram günü” (Səttar Axundov) və s. əsərlər də mühüm yer tutmuşdur.

Rayon teatrlarının bir çoxu C.Cabbarlının əsərlərinin səbəbinə yaranıb meydana çıxmışdı. Bu barədə ən xarakterik misal Nuxa səhnəsidir.

Maraqlı faktır ki, Azərbaycan teatr tarixində C.Cabbarlının “Solğun çiçəklər” əsəri, ilk dəfə Nuxada tamaşaya qoyulmuşdur. Kollektiv stasionar səhnədə çıxış etməklə bərabər müəssisələrdə, təsərrüfatlarda səyyar tamaşalar göstərir, qonşu rayonlara qastrol səfərlərinə gedirdi. Mühəribə illərində kollektiv Azərbaycan Xalq Komissarları yanında İncəsənət İdarəsinin göstərişinə əsasən 1941-42-ci illərdə Zaqatalada, 1942-ci ilin müvafiq vaxtında Vartaşendə, 1943-cü ildə Ağdamda, 1944-cü ildə Ağdaş və Qaxda, 1945-ci ildə Yevlax və Kürdəmir rayonlarında qastrol səfərlərində olmuşdur [1, f. 20, saxlama vahidi 7, siyahı 2].

Teatrın kollektivi mühəribə dövrünün tələbləri ilə bağlı Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti yanında İncəsənət İşləri İdarəsinin 1942-ci il 29 sentyabr tarixli 613 №-li əmrinin ikinci paragrafindan: “Предложить директору театра М.Кечитову обеспечить во время отписки, систематическое обеслушивание концертными бригадами частей Красной Армии, а госпиталей и колхозов” irəli gələn vəzifələr mühəribənin sonlarına kimi əsas fəaliyyət proqramına çevrilmişdir [1, f. 20, saxlama vahidi 7, siyahı 2].

Mühəribə illərində gənclərin asudə vaxtının səmərəli təşkili və onların vətənpərvərlik tərbiyyəsi ilə bağlı, məktəblilərin qış tətili ilə bağlı 1945-ci ildə “Aslan yatağı” əsərindən 2 pərdənin, “Aydın”, və “Toy kimindir?” əsərlərinin tamaşasını keçirmişdir.

Tədqiq etdiyimiz Böyük Vətən müharibəsi illərində teatrın bir çox tamaşaları çatışmazlıq və nöqsanlara baxmayaraq uğurlu aktyor oyunları ilə yadda qalmışdır. Böyükxanım Axundova Həyat (“Həyat”) və Ediliya (“Sevil”), Cəlil Bağdadbəyov Hacı Qara (“Hacı Qara”) və Məşədi Hüseyn (“Həyat”), Yusif Vəliyev Aydın (“Aydın”) və Alxas bəy (“İntizar”), Hökumə Qasımova Gültəkin (“Aydın”), Kamil Qubuşov Polad (“Polad Qartal”) və Balas (“Sevil”), Bilqeyis Ələsgərova Zalxa (“Toy”), Xəlida Məmmədova Güllüş (“Sevil”) və Telli (“Arşın mal alan”), Sərxan Mustafayev Bahadır bəy (“1905-ci ildə”) və Arçil (“Vətən namusu”), Əliməmməd Novruzov Pardon Qurbənəli (“Həyat”) və Vəli (“Arşın mal alan”) Məmməd Xəlqov Atakişi (“Sevil”) və Əmiraslan bəy Salamov (“1905-ci ildə”), Məmmədkəbir Hacıoğlu Sardion (“Vətən namusu”) və Kərəmov (“Toy”) kimi tamaşaçıların yaddaşında qalan obrazlar yaratmışdılar.

Nuxa teatrının mühəribə illərində tamaşaya hazırladığı Hüseyn Mehdi və İylas Əfəndiyevin birgə yazdıqları “İntizar” pyesi öz müvəffəqiyyəti ilə daha yaddaqalan olmuşdur. Görkəmli ədəbiyyatşünas Məmməd Arif pyesin tamaşası ilə bağlı təəssüratlarını “İntizar” adlı məqaləsində aşağıdakı kimi bildirmişdir: “H.Mehdi və Ə.İlyasın “İntizar” draması aktyor sənəti üçün əlverişli vəsait verir. Burada nisbətən gurultusuz mükəlləmlər, daxili, psixoloji hərəkətlər, həyatın özü qədər mürəkkəb hisslər vasitəsilə açılan təbii insan səciyyələri vardır. Belə əsərlər səhnə işçilərinə geniş yaradıcılıq imkanı verir, artistlərin aktristlərin əl-qolunu bağlamır. Mən bunu xüsusilə, Nuxa Dövlət Dram Teatrının aktyor heyəti içərisində müşahidə etdim. Teatrın bədii rəhbəri Mikayıl Ağayev yoldaşdan tutmuş dünənki statistlərə qədər hər kəs oyunun bağlıladığı təsirlə maraqlanı, tamaşaçının münasibətini öyrənir və eyni zamanda camaatın alqışları axınına düşməməyə çalışır. Bu teatrda üç şey diqqəti cəlb edir: səhnə vəhdəti, oyunun ciddiliyi və dil təmizliyi. Aktyorların oyununa tamaşa edərkən bütün səhnələrin, hətta bütün əsərin vahid bir tam təşkil etdini görürsən. Parçalar, səhnələr, ədə və hərəkətlər, mükəlləmlər arasında bədii bir uyğunluq, bir intizam mövcuddur. Bəzi rayon teatrlarında (hətta yalnız rayon teatrlarında deyil) rast gəldiyimiz “qanuni jarja” burada təsadüf edilmir. Müəllifin mətni, rejissorun göstərişi və surətin daxili mənası aktyorlar üçün möhkəm bir qanundur. Nəhayət səhnə dili. Nuxa teatrında aktyorların olduqca düzgün ədəbi bir dillə danışması, azacıq belə olda şivə və ləhcə qarışıqlığına yol verməməsi teatrın böyük qələbələrindəndir” [5]. Teatrın aktyor qrupunun işinə və repertuarına obyektiv qiymət verən Rza Şahvələd “Nuxa Dövlət Dram Teatrında” adlı məqaləsində yazır: “Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən və mədəni mərkəzlərindən sayılan Nuxa öz yeni sovet ziyalıları və böyüyüb artmaqda olan doğma teatrları ilə fəxr edə bilər. Respublikamızın əməkdar artisti M.Hacıoğlu, Yusif Vəliyev, aktrisalardan Şirinbacı Cəfərova, Hökumə İsmayılova, Bilqeyis Ələsgərova kimi gənc və gözəl səhnə ustaları ilə Nuxa teatrları böyük, mürəkkəb əsərlərin öhdəsindən gəlir. Hacıoğlu oynadığı bütün rollarda istedadlı olduğunu sübut edir. Hacıoğlu ilə yanaşı onun oynadığı rolların səciyyəsinə yaxın aktyorlardan biri də Yusif Vəliyevdir. “Aydın”da Aydın, “İntizar”da Alxas bəy rollarını ifa edən bu gənc aktyorun bütün səhnə müvəffəqiyyəti nəinki onun, bəlkə də rejissor Mikayıl Ağayevin və Nuxa teatrının bütünlükdə müvəffəqiyyəti sayılmalıdır. Yusif Vəliyevin realist planda oynadığı Aydın surəti yüksək romantik səviyyəyə qaldırılıb tamaşaçıya olduqca dərin təsir bağışlayır. “Otello” və “Vaqif” kimi əsərləri tamaşaya qoyan bu teatr “Beş manatlıq gəlin” və “Ürək çalanlar” kimi musiqi əsərləri də oynayır. Nuxa teatrının musiqili əsərlər oynamasına baxmayaraq çalğıçıları yoxdur. Bu hal öz-özlüyündə musiqili əsərlərin nə dərəcədə sönük və başdansovdu verildiyini də sübut edir. Teatrın bəzi aktyorlarında gördüyümüz iki mühüm nöqsan bizi xeyli düşündürür. Bu da ayrı-ayrı aktyorların səhnədə olduqca yersiz

çağırmaları və ya əksinə, xeyli ağılları, fəğan və sızıltı qoparmalarıdır. Hər iki cəhət bu teatra kənardan gətirilmiş olsa da, hər halda Nuxa Teatrı və onun yaradıcı heyəti bununla mübarizə aparmalıdır” [9]. Teatrşünas Aslan Kənan Yusif Vəliyevlə bağlı qeydlərində yazır ki, M.Hüseyn və İ.Əfəndiyevin birgə yazdıqları “İntizar” pyesinin tamaşasında yaratdığı Alxas bəy obrazı ölməz sənətkarımız Kazım Ziyanın diqqətini cəlb etmiş və o, Y.Vəliyevin Bakıya – Gənc Tamaşaçılar Teatrına gəlməsinə köməklik göstərmişdir.

Cəfər Cabbarlının dramaturgiyasına münasibət Nuxa Dövlət Dram Teatrının repertuarının aparıcı mövzusu olmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, görkəmli dramaturqun “Solğun çiçəklər” pyesi ilk dəfə olaraq 1949-cu ildə Nuxa Dövlət Dram Teatrında oynanılmışdır. Əsərin quruluşçu rejissoru M.Cahangir “Solğun çiçəklər”in təbii, sadə boyalarla tamaşaçılara çatdırılmasına və C.Cabbarlının nifrət etdiyi pulun kapitalizm cəmiyyətində insan taleyinin məzarçıısı olmasını sübut etməyə can atmış və buna nail olmuşdur. Bəs necə olmuşdur ki, “Solğun çiçəklər” ilk dəfə Nuxada hazırlanmışdır. Tamaşanın quruluşçu rejissoru Cahangir Aslan oğlu bunu zamanın tələbi ilə əlaqələndirib demişdir: “1949-cu illərdə gənclərimizin tərbiyəsinin düzgün formalaşması, pulun insan üzərindənki hökmranlığını əyani surətdə göstərmək üçün məhz Cəfər Cabbarlının “Solğun çiçəklər”ini tamaşaya hazırladıq. “Solğun çiçəklər” 20 gün səhnədən düşmədi”.

Əsərin qəhrəmanı Sara rolunu H.Qasımova (İsmayılova) ifa edib. Onun aktyorluq məharəti haqqındakı “Nuxa fəhləsi” qəzetində xüsusi məqalə dərc edilib. Oradan oxuyuruq: “... Əsərin qəhrəmanı Sara surətini aktrisa H.İsmayılova ifa edir. Bu surətin mehribançılığı, etiraz etməyi bacara bilməməsi, təzyiqlərin, təcavüzlərin və məhrumiyyətlərin hədəfi olması aktrisanın yaradıcılığında özünü parlaq surətdə göstərir”. Rolun ifaçısı Qasımova Respublika Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənə arxivinin elmi işçisi ilə müsahibəsində demişdir: “Solğun çiçəklər”in bütün tamaşaları həyəcanla, böyük coşğunluqla keçdi. Əsərin quruluşçu rejissoru Cahangir müəllim hətta aktyorların geyimlərini belə rənglədib, saranın uğursuz məhəbbətinin yadigarı olan solğun çiçəklərin rənginə uyğun tikdirmişdir. “Solğun çiçəklər” uzun müddət səhnədən düşmədi və hər dəfə də rəğbətlə qarşılandı. Saranı mən bütün varlığım ilə sevərək oynayırdım” [10].

Aktyor Ramiz Sadiqov Saranın sadıq nökrəi Əbdül əminin daxili aləmini, yoxsul və xəstə Saraya yeganə məhrəm olub onu ovundurmağa çalışmasını tamaşaçılar qarşısında nümayiş etdirir. Bəhram rolunu əsərdə artist T.Qasimov ifa edir. T.Qasimov–Bəhram iradəsiz, etibarsız, mal və pul düşkünü kimi diqqəti cəlb edir.

Gülnisənin zülmkar canı surəti aktrisa B.Ələsgərova və S.İsmayılovada özünə möhkəm mövqə tutmuşdur. Pəri rolunu ifa edən B.Əliyevanın rolu nöqsanlı olmuşdur. O, Bəhramı Saradan ayırmaq məqsədini tamaşaçılara yaxşı çatdırma bilməmişdir.

40-cı illərin ikinci yarısında Şəki Dövlət Dram Teatrını kütlələrə sevdiren və teatra axınını təmin edən səbəblərdən biri teatrın nəzdində xalq çalğı alətləri orkestrinin fəaliyyəti olmuşdur. Orkestrin çalğıçıları və solistləri nəinki Şəkidə, həmçinin respublikada tanınan tarzanlar və müğənnilər olmuşdur. Şəkinin məşhur tarzanı olmuş Fərrux Abdurəhimov teatrın məşhur solistləri Ələvsət Sadiqovu və Yunis Məmmədovu aşağıdakı kimi xatırlamışdır: “Respublikamızın xalq artisti, görkəmli opera artisti və xanəndə Ələvsət Sadiqovu 1946-cı ildən tanıyırdım. Həmin illərdə mən Sabir adına Şəki Dövlət Dram Teatrının xalq çalğı alətləri orkestrində işləyirdim. Teatrımızın repertuarında opera əsərləri xüsusi yer tuturdu. Odur ki, mən Ü.Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun” əsərini əzbər bilirdim. Ələvsət Sadiqov həmin illərdə müntəzəm olaraq Şəki teatrı ilə sıx əlaqə saxlayırdı. Xüsusilə, teatrımızda Məcnun rolunun əvəzsiz ifaçısı Yunis Məmmədovla dostluq edirdi. Yunis dayı əslən Ağdamlı olduğu üçün Şəkidə ona Qarabağlı Yunis deyirdilər” [8].

1948-ci ilin avqust ayında Nuxa Dövlət Dram Teatrının direktoru vəzifəsinə Məmmədiyyə Cabbarov təyin olunur. Teatrın yeni repertuarına “Məlikməmməd”, “Dostlar” (Səttar Axundov), “Bayram günü” (S.Axundov), “Bahar suları” (İ.Əfəndiyev), “Gözün aydın”, “Kür sahilində”, “Qırmızı qalstuk” və s. kimi əsərlər daxil edilir. Qısa fasilələrlə direktor dəyişmələri teatrın fəaliyyətindəki durğunluqla bağlı idi.

1948-ci ilin yanvar ayının 1-nə olan məlumatlara görə teatrdə tarif cədvəli üzrə 65 nəfər çalışmış, bunlardan 7 nəfərinin ali (Mikayıl Ağayev, Zahid Məlikov, Zahid Zeynallı, Ağası Məşədibəyov, Hacıağa Quliyev, Nina Boqamolova, Rəfael Kostanyan), 22 nəfərinin orta, 36 nəfərinin isə müxtəlif sinifləri bitirməklə mükəmməl təhsili olmamışdır [2, f. 345, siy. 2a, iş 74, səh 7].

1949-cu ildə teatr işiqlərini söndürmüş, 1950-ci illərin ortalarında fəaliyyətini müvəqqəti olaraq dayandırmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi: f. 20, siy. 2, saxlama vahidi. 18, v 29.
2. Azərbaycan Respublikası Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi: f. 345, siy. 1, iş- 168, 252.
3. Babayeva S. Əyalət çərçivəsini sındıran Şəki Dövlət Dram Teatrı. “Üç nöqtə” qəz., Bakı, 2004, 11 noyabr.
4. Bizi də qınamayın. “Yeni Azərbaycan” qəz., Bakı, 2001, 27 yanvar.
5. Məmməd Arif. “İntizar”. “Ədəbiyyat və incəsənət”, qəz., Bakı.
6. Cabbarov M. 35 il səhnədə. “Nuxa fəhləsi” qəz., Nuxa, 1955, 21 dekabr.
7. Həsənov L. Səhnəyə həsr olunmuş həyat. “Şəki fəhləsi” qəz., Şəki, 1964, 1 avqust.
8. Rəşidzadə L. Uğurların sədası. “Sovet kəndi” qəz., 1983, 16 avqust.
9. Şahvələd Rza. Nuxa Dövlət Dram Teatrında. “Kommunist” qəz., 1946, 17 iyul.
10. Teymurov M. “Solğun çiçəklər”in ilk tamaşası//Mədəni-maarif işi, 1973, №3, s 9-

Açar sözlər: müharibə, rejissor, aktyor, səhnə həyatı, repertuar, mövzu, pyes, müharibə dövrü, teatr kollektivi, tamaşa, məqalə
Key words: war, director, actor, stage life, repertoire, theme, play, war era, theater collective, spectacle, article

Ключевые слова: война, режиссер, актер, сценическая жизнь, репертуар, тема, игра, эпоха войны, коллектив театра, спектакль, статья

В статье рассматривается роль театра в культурной жизни Шеки в 1940-1948 годах. В изученный период репертуар театра исследуется как ключевой объект с точки зрения его соответствия требованиям военного времени.

Исследователь останавливается на упадке и прогрессе в развитии театра во время войны в Шеки на основе архивных документов. В процессе анализа наряду с интерпретацией объекта некоторые театральные практикующие и зрители также широко используются для показателей эффективности театра.

Исследователь подталкивает свои аналитические способности, придавая важную роль сценическим выступлениям известных режиссеров и актеров, таких как Мамедкабир Гаджиоглу, Юсиф Велиев, Бильгейс Алескерова и другие, которые оказали специальные услуги по развитию театра во время войны.

Sheki Theater during the Great Patriotic War

Summary

The article examines the role played by Shaki theater in Shaki's cultural life in 1940-1948. The author draws the attention of the theater to interesting facts. In the studied period, the repertoire of the theater is investigated as a key object in terms of its relevance to the war-time requirements. The researcher dwells on the decline and progress in the development of theater during the war in Sheki on the basis of archival documents. In the process of analysis, along with the interpretation of the object, some theater practitioners and viewers are also widely used for the theater's performance indicators. The researcher pushes his analytical skills by giving important role to the stage performances of well-known directors and actors such as Mammadkabar Naciyoglu, Yusif Veliyev, Bilgeis Aleskerova and others, who had special services in the development of theater during the war.

Rəyçi: prof. Babayev Baba

Qalib Sayilov

TAPMACA-BAYATILARIN BƏDİİ SİSTEMİNDƏ İSLAM KANONLARINI
İNİKAS EDƏN METAFORİK MODEL LƏR

Məsələnin qoyuluşu: Bayatı formasında yaranan janrlardan biri də tapmacalardır. Belə tapmacalar tapmacaların bir qismini təşkil edir. Bu nümunələr hər nə qədər bayatı formasında olsa belə, struktur dəyişikliyi nəticəsində başqa bir janra çevrilmişdir. Bayatı yalnız janr deyil, həm də ədəbi formadır. Elə buna görə də bayatı formullu tapmacaların müxtəlif örnəklərini və məzmun səviyyəsini tədqiqatə cəlb etməyi vacib hesab edirik.

İşin məqsədi: Tədqiqatın aparılmasında başlıca məqsəd tapmaca-bayatıların bədii sistemində İslam kanonlarını inikas edən metaforik modelləri araşdırmaqdır. Nümunəyə diqqət yetirək:

Ay qız, hardan gəlırsən,
Qanı qaya dibindən.
Qanın niyə qurumuş,
Allah belə buyurmuş (kəklik) (3, 102).

Aydın olur ki, kəkliyin xüsusi əlamətlərini (burada ayaqlarının qırmızı rəngdə olması) tapmaca strukturuna uyğun olaraq sorğu-sual əsasında qurmuşlar. Ancaq burada bütün yaranmışların Uca Allahın buyruğu əsasında müxtəlif şəkillərdə yaranması ideyası mətn semantikasında özünü göstərir. Başqa bir örnəyə nəzər salaq:

Baltanı vurdum daşa,
Qan getdi coşa-coşa.
Göydən mələklər endi,
Səlam verdi birbaşə (Quran) (3, 103).

Örnəyin məzmun səviyyəsində isə Vahid inanc sistemi özünü aydın şəkildə göstərir. Hətta bu tapmacanın cavabında kamil səviyyədə bilgi nümayiş olunur. Mələklərin göydən enib Qurani-Kərimə qulaq asması və Mübarək kitabı tilavət edən ev əhlinə səlam verməsi kimi bilgilər bu tapmacanın məzmununa uyğun olaraq cavabında da semantik səviyyədə daşınır (7).

Ağac başında qora,
Bilmədim, düşdüm tora.
Hər kəs bunu tapbasa,
İmansız getsin gora (böhtan) (3, 102).

Digər janrlar kimi tapmacalarda da toplumun inanc və etiqađı əks olunmaqdadır. Bu tapmacadan bizə məlum olur ki, toplum üçün ən ağır olan vəziyyət insanın imansız dünyasını dəyişməsidir. Bu islamın təməl prinsiplərindən ən vacibidir. Biz bu barədə say-hesaba gəlməyən müxtəlif mənbələrə müraciət edə bilərik. Ancaq onu demək kifayətdir ki, islamda iman ən əsas olan keyfiyyətdir. Demək olar ki, islamın əsası imandır. Elə buna görə də Uca Allaha sidq ürəklə iman edən insanlara mömin deyilir. Bu örnəkdə hətta bu tapmacanın cavabını tapa bilməyən insanlar belə imanında zəif olan kəslər kimi xarakterizə olunur və onlara bəd dua edilir ki, "imansız gora getsinlər". Əlbəttə bu tapmaca strukturunun spesifikliyindən irəli gəlir. Ancaq bu səciyyənin özündə belə tapmaca söyləyicilərinin Vahid inanc sisteminə uyğun olan baxışları ciddi şəkildə özünü göstərir.

Aşiq minindi bozu,
Bir Allahdı, bir özü.
Quşlarda necə quşdu,
Bir burnu var, qırq gözü (çarığ) (6, 87).

Toplum inam və inancını söylədiyi tapmacaların ilk iki misrasında da, sonuncu misralarında da aktiv olaraq nümayiş etməyi vacib hesab edir. Xüsusilə bu spesifikasiylik inanc səviyyəsini göstərdikdə daha geniş məna və məzmun bağlılığı ilə müşaiət olunur. Biz bu tapmacada da eyni səciyyəni görürük. Tapmacanın birinci misrasında aşiqin boz atı minib tapmaca mərasiminə və yaxud el yığnağına gəlməsindən söhbət açılırsa, ikinci misrada meydana təkbəşinə mübarizə aparmalı olduğundan bəhs olunur. Burada inanc səviyyəsi semantik oxunuşda daha mənalı təzahürlərlə diqqət çəkir. Xalq arasında "Bir Allahdır, bir özü" ifadəsi əslində insanın Allahdan başqa dostu olmaması anlamında dərk olunur. Elə buna görə də təkbəşinə mübarizə aparmaq, tək qalmaq, yalnız olmaq mənasında işlək olur. İnsanın Allahdan başqa dostu və güvənci olmaması anlamını isə biz mübarək kitabımız Qurani-Kərimədən oxuyuruq: "Allah sizin düşmənlərinizi (sizdən) daha yaxşı tanıyır. Bir dost və yardımçı kimi Allah (sizə) kifayət edər" (4, 72).

Dört qırağı əlamət,
İçi qəzəl, qiyamət.
Yaş girər, quru çıxar,
"Salli-əla Məhəmməd" (çörək) (6, 98).

İlk olaraq onu qeyd edək ki, bu tapmacanın bütün qafiyə diaxroniyası dini-islami istilahlara elə yalnız qafiyə quruluşu ilə Vahid inanc sistemini işarələyə bilər. Əlamət sözü nişan, işarə anlamına gəlir (1, 181) istər dini-islami, istərsə də təsəvvüfi-ürfani ədəbiyyatda bütün yaranışın Uca Yaradandan əlamət olduğunu ifadə edir. Biz eyni anlamı klassik ədəbiyyatda həm təriqət şairlərində, həmçinin dini-ürfani istiqaməti əsərlərinin əsas məzmunu olaraq seçən mütəfəkkirlərdə aydın görürük:

S.İ.Nəsimidə: "Kövnü-məkandır ayətüm, zata gedər bidayətim, // Bu nişan ilə bil məni, bil ki, nişanə sığmazam (5, 148).

M.Füzulidə: "Nişanı-feydzir ol nüsretü iqbal kim, hala // Nə yan kim, əzm qılsa rəhbəri tə'yidi-Yəzdandır (2, 37).

Toplum Uca Allahı tərif və təqdis edir, onun göndərdiyi nəbilərin, xüsusilə sonuncu rəsul və nəbi olan Muhəmməd Rəsulullahın haqqında sevgi və məhəbbətlə bəhs açır, ümumiyyətlə bütün islami anlayışları sevə-sevə meydana gətirdiyi bədii-ədəbi-fəlsəfi nümunələrin tərkibinə hopdurur. Aşağıdakı örnək sanki islam rituallarının təbliği üçün meydana gəlmişdir:

Namazıyam, namazı,
Almışam dəstəməzi.
Ət məscidim, su qibləm,
Harda qılım namazı? (div) (6, 101)

Bu nümunədə aydın görürük ki, islamın ən əsas rüknlərindən olan namazdan bəhs olunur. Ancaq tapmacanın mənasını dərinləndirəndə o da məlum olur ki, bu nümunədə namazın fəzilətindən bəhs olunmaqla bərabər onun daxili yaşantısı da

ifadə olunur. Elə Qurani-Kərimdə də bildirilir ki, “Vay o kəslərin halına ki, namazlarında qafildirlər” (“Əl-Maun” surəsi, ayə 4-5) (4, 644).

Ümumiyyətlə bu tapmacanın söyləyisi və yaxud söyləyiciləri burada çox böyük ustalıqla tapmaca içərisində tapmaca qurmuşlar. Məlumdur ki, tapmacanın bir cavabı divdır. Ancaq bizə belə gəlir ki, kontekst məzmununa uyğun olaraq bu div bizim tanıdığımız xtonik qüvvə deyil, əksinə böyüklük, qəhrəmanlıq, şücaət anlamında işlənən, öz nəfsindən güclü olan varlıqdır. Məhz bu anlamın başqa bir təzahürü kimi meydana çıxan “ət məscidim, su qibləm” ifadəsi bunu təsdiq edir. Burada rəmzi-simvolik anlayışlarla geniş fikir yükü dinləyici yaddaşına köçürülür.

Ət cismi, bədəni, su isə göz yaşını simvolizə edir. Bu nümunədə eyni zamanda çox yüksək bədii ifadə səviyyəsində dərin fikir, incə müşahidə nəzərə çatdırılır. Məlumdur ki, göz yaşı gözdən axır və istər istəməz üz ona tərəf dayanmış olur. Bu baxımdan fikir bu şəkildə incə poetik yeniliklə ifadə olunur. Ancaq burada dini-islami bilgilər demək olar ki, mətnin əsas məzmununu təşkil edir. İşin yeniliyi və nəticəsi: Beləliklə, bayatı formullu tapmacalar həm öz poetik quruluşu baxımından müstəqil janr kimi folklorumuzda əhəmiyyətli yer tutur, həm bir qism tapmacalar bayatı formasında yaranmaqla bayatıların yalnız konkret janr deyil, ədəbi forma olmasını bir daha təsdiq edir, həmçinin məzmun səviyyəsində toplumun inanc qaynağı kimi etolon baxışlar sistemini öz bətnində saxlayaraq müxtəlif ifadə səviyyəsində aşkara çıxarır.

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan folklorşünaslıq, din tarixi, mifologiya, ibtidai fəlsəfə ilə bağlı digər tədqiqatlarda nəzəri qaynaq kimi istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə işdən ali məktəblərdə folklor, din və mifologiyanın tədrisi prosesində praktiki vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənleşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Tərtibçilər: Zərinəzadə H.H, Abdullayev B.T. Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1966, 1036 s.
2. Füzuli M. Əsərləri, 6 cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
3. Xulufu V. Tapmacalar. Bakı: Nurlan, 2013, 112 s.
4. Qurani-Kərim / Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyev. Bakı: Azərnəşr, 1992, 714 s.
5. Nəsimi İ. İraq divanı. Bakı: Yazıçı, 1987, 336 s.
6. Zeynallı H. Azərbaycan tapmacaları. Bakı: Elm və Təhsil, 2013, 102 s.
7. Они не участвуют в этих домах / <http://az.islam.az/article/a-639.html>

X Ü L A S Ə

Bayatı formasında yaranan janrlardan biri də tapmacalardır. Belə tapmacalar tapmacaların bir qismini təşkil edir. Bu nümunələr hər nə qədər bayatı formasında olsa belə, struktur dəyişikliyi nəticəsində başqa bir janra çevrilmişdir. Bayatı yalnız janr deyil, həm də ədəbi formadır. Tapmaca-bayatlarda Vahid Allah inanc sistemi özünü aydın şəkildə göstərir. Bunlarda toplumun inanc və etiqađı əks olunmaqdadır. Bayatı formullu tapmacalar məzmun səviyyəsində toplumun inanc qaynağı kimi etolon baxışlar sistemini öz bətnində saxlayaraq müxtəlif ifadə səviyyəsində aşkara çıxarır.

Açar sözlər: islam, islam kanonları, folklor, tapmaca, bayatı-tapmaca

Метафорические модели, отражающие каноны Ислама в художественной системе загадок-баяты

Резюме

Одним из жанров, созданных в форме баяты являются загадки. Такие загадки составляют лишь одну часть загадок. Несмотря на то, что эти образцы были созданы в форме баяты, в результате структурных изменений они превратились в иной жанр. Баяты не только жанр, но и литературная форма. В загадках-баяты ярко выражена система верований Единого Аллаха. В них отражаются верования и поверья общества. Загадки с формулой баяты, сохраняя эталон системы воззрений при себе как источник веры общества, на содержательном уровне, отражает ее в разных выразительных уровнях.

Ключевые слова: Ислам, каноны Ислама, фольклор, загадка, баяты-загадка

Metaphorical models reflecting the canons of Islam in the artistic system of riddles-bayati

Summary

One of the genres created in the form of “bayati” are riddles. Such riddles are only one part of the puzzles. Despite the fact that these samples were created in the form of a bayati, as a result of structural changes they turned into a different genre. Bayati is not only a genre, but also a literary form. In the riddles-bayati the belief system of the One Allah has been expressed definitely. They reflect the beliefs and faith of the society. Riddles with the formula of bayati, keeping the standard of the belief system as a source of public faith, on a meaningful level, reflects it in various expressive levels.

Key words: Islam, the canons of Islam, folklore, riddle, bayati-riddle

Əliyeva Simuzər Əliyulla qızı

XALQ BƏDİİ DÜŞÜNCƏSİNİN H. ARİF ŞERİNDƏ POETİK İNİKASI

Xalq yaradıcılığında bitib - tükənməyən zənginlik bütün sənətkarlıq yaradıcılığında bir istiqamət kimi nəzər-diqqət cəlb edir. Bu H.Arifin şerlərində də belədir.H.Arif şeri xalq bədii düşüncəsinə köklənmiş poeziyadır.Onun fəlsəfi- estetik mahiyyətində böyük sadəlikdən xalq müdrikiyinə qədər nəzərə çarpacaq hər şey var. Bu H.Arifin təbiət mövzulu şerlərində də, məhəbbət mövzulu şerlərində də hətta rənglər palitrasında da belədir.Məhz onun təbiət şairi adlan-ması təsadüfi deyil.

Təbiət özü poeziyadır. Təbiət təcəssümü mövzusu həmişə olduğu kimi 70-ci illər Azərbaycan poeziyasında da mühüm yer tutur. Azərbaycan poeziyasında bu istiqaməti ənənənin ən istedadlı,novator davamçısı Hüseyn Arif sözün həqiqi mənasında təbiət şairi idi.Onun ilham qaynaqları min bir rənglə boyanmış təbiətin gözəllikləri, torpaq inciləri idi. Şair vətən torpağını qarış-qarış gəzmiş, buz bulaqların suyundan icmiş,palid əzəmətini,qartal vüqarını,təbiət gözəlliklərini hiss etmiş,dönə-dönə mənən yaşamışdır. İstər lirik şerlərində,istərsə də epik əsərlərində o,torpağı bütün rəngləri,çalarları ilə əks etdirməklə,bu torpaqda böyüyan sadə adamları əsl məhəbbətilə tərənnüm edir.

Onu düşünürəm fikrimdə aləm,
İlk eşqim,son andım bu günə kimi,
Bir ovuc torpaqdan dönən deyiləm,
Bir ovuc torpağa dönənə kimi.

Dərin fəlsəfi – bəşəri mənalı təbiət gözəlliklərinin tərənnümcüsü olan Hüseyn Arif şerlərində özünü təbiətin övladı sayır.Şair vətən torpağı,onun füsunkar təbiəti ilə nəfəs alır. Zümrüd də, yaqut da bir ovuc Vətən torpağından dəyərsizdir.Çünki torpaq qızıl,zümrüd məkanıdır.Ən qiymətli inci isə insandır.

Vətən nə zümrüddür,nə yaqut,nə zər,
Qızıl bu gün məndə,sabah səndədir.
Əbədi özüllər,əbədi köklər
Bir ovuc torpağın üzərindədir.

Hüseyn Arif sənətkar kimi düşüncələrinin sadəliyi, səmimiliyi,mövzu axtarışlarından başlayır. Şair cölün,cəmənin,torpağın,qayaların “ dilini” yaxşı bilir.O,adi söhbət zamanı onlarca dağ çiçəyinin,gülünün,otunun ,pəncərinin adını çəkmiş,onların hansı azar-bezara məlhəm olduğunu,harada bitdiyi,ondan necə istifadə qaydalarını izah etmiş,xalq təbabətinin bu sahədəki ənənlərindən xəbərdar olmuşdur.Vətəninə çiçək-çiçək tanıyan şairimizin çiçəklə başlanan söhbəti bəzən ictimai-fəlsəfi sonluqla qurtarır:

Gün var mənimlə yaşar,
İl var yadımdan çıxıb,
Tikan var fikrimdədir,
Gül var yadımdan çıxıb.

Xalq ədəbiyyatında çiçəklər haqqında deyilmiş çoxlu bədii nümunələrə rast gəlirik.Qurbanın “ Bənövşə”, Aşıq Hüseyn Şəmkilinin “ Sari gül”. H.Arif də bu ənənəni davam etdirərək güllər,çiçəklər haqqında müxtəlif motivli,rəngarəng formalı şerlər yazmışdır. Güllər haqqında şerlərini oxuyarkən sənətkarın hər bir çiçəyin xarici görünüşünü, ifadə etdiyi mənanı insan taleyi ilə bağlı təqdimi oxucunu heyran edir.Sanki gül də insaniləşir,maraqlı obraza çevrilir.Məsələn: “ Xəzən çiçəyi” şerində göstirir ki,payız çiçəyi dağlarda sona qalır,el arana köçəndən sonra torpaqdan baş qaldırır tənhalığa düşər olur.Qız – gəlinlər onu tellərinə düzüb qoxulayırlar :

...Əzəldən həmdəmi təklək,çən,çisək
Bir də səhər yeli,axşam küləyi,
Acı taleyini düşünüb ona
Cobanlar ad verib : xəzən çiçəyi.

H.Arif canlı ilə cansız arasında,maddi ilə mənəvi arasında körpü yaradır. O,təbiətin təcəssümünə həsr olunmuş şerlərində təbiətlə insanın bağlılığını verir. Təbiətdə insanı görməyə,onun da insani keyfiyyətlərə malik olduğunu oxucuya çatdırmağa çalışır.Məsələn: “ Göy göl yaşıl meşənin Göy gözlü balasıdır”, “Tək dəniz qocalmayır”, “Bağrına basdı dəniz”, “Sarı xaltısını salıbdır payız” və s. kimi bu müqayisələr şairin təbiətə,torpağa,təbii gözəlliklərə son dərəcə vurğunluğunu ifadə edir. Azərbaycanın füsunkar gözəlliyi, şiş qayaları,ulu dağları odlu şair qəlbindən,sənətkar gözündən kənarında qalmır.

H.Arifin yaradıcılığında “dağ” obrazı xüsusi bir xətlə keçir.Dağ obrazına müraciət şairin bir daha Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər ənənələrinə,S.Vurğun,M.Şəhriyar sənətinə bağlılığını nümayiş etdirir. Eyni zamanda təbiətin bu zaman əsərinə müraciətlə öz fəlsəfi – poetik obrazını yaradır,estetik idealını əks etdirir.

Dağlar təbiətin ucalıq əyilməzlik,böyüklük,yarışıq mücəssəməsidir.Şahid dağların ülvi gözəlliyi,ehtişamlı mənəzəsi,qartal əzəməti bu el nəğməkarını rıqqətə gətirir, onu gəncliyə səsləyir,ruhuna qol-qanad verib,şairi daima cavan saxlayır.

Yorğunluq,arğımlıq
nədir bilmirəm,
Məşələr ovlağım
dağlar məskənim.
Harda uşaqlığım
bitdi bilmirəm
Gəncliyim əllidən
başlayır mənim.

H.Arif dağ mövzusunda müraciətdə təkcə onu əzəmət və vüqar mücəssəməsi kimi göstərməklə kifayətlənmir. Eyni zamanda,bu obraz bütün mahiyyəti etibarilə yeni poetik məna kəsb edir. Dağlar zahiri əzəmətilə nəzərdə canlanaraq canlılara xas mənəvi keyfiyyətlərlə dağa məxsus əlamətlər müqayisə edilir:

Hər dağ bir binadır daşlı,ağaclı,
Onu sellər,sular naxışlamışdır.

Hər dağ bir qaladır, ana təbiət
 Qurub insanlara bağışlamışdır

-deyə şair dağları təbiətin övladı sayaraq sanki onları canlandırır, insanla eyniləşdirir.

H.Arifin poetic məramında insan, torpaq, və təbiət aparıcısıdır. Şair insanları ana təbiəti yaxından tanımağa, təbiət gözəlliklərini duymağa, sevməyə səsləyir. Ma-raqlıdır ki, təbiəti, təbiətdəkilərlə yanaşı, təbii hadisələri də şerlərində canlı kimi alır.

Dağa çıxdım, yanıldım sağ-solumu,
 Buz göynətdi ayağımı, qolumu,
 Bir nəfəsə üçü kəsdi yolumu,
 Biri duman, biri çiskin, biri çən.

H.Arif poeziyasının ənənəsi və novatorluğu məcazlardan ustalıqla istifadə edilməsində də özünü göstərir. Şerdə səslərin, sözlərin düzülüşü zamanı onlar mənaya, məzmunə xələl gətirmir, əksinə onu daha canlı ürəyəyatan, oxunaqlı edir. Məsələn:

Gəl çıxmaq seyrinə uca dağların,
 Çəmən olan yerdə xalça nə lazımlı.
 Gözündən su içək buz bulaqların,
 Lilpar olan yerdə dolça nə lazımlı.

Buludla dərdini bölən dağlara,
 Şəfəqlə şadlanıb, gələn dağlara,
 Yəhərli, yüyənli köhlən dağlara
 Cığır kəməndini atdı babalar.

H.Arif meşə, torpaq, su, çəmən, dağları sadəcə təcəssüm etdirməklə kifayətlənmişdir. O, təbiət möcüzəsini poeziya həqiqətinə çevirir, vətənin hər qarışında insanların xariqələr yaratdığını göstərir. Səməd Vurğuna həsr etdiyi “Yolda”, “Dağ kəndi”, “Şamxor – SES nəğmələri” kimi poemalarında təbiət gözəlliklərinin təsvir və tərənnümü daha geniş, epik-lirik planda, rəngarəng üslublarda əks etdirmişdir. Məhz bütün bunlar ədəbiyyatda və ədəbi prosesdə H.Arifin təbiət şairi adlanması qənaətini doğrultmuşdur. Bu deyimləri ilə o poeziyada daha çox uğurlar qazanmış və original təfəkkür sahibi kimi nəzər – diqqəti özünə cəlb etmişdir.

H.Arifin məhəbbət mövzusunda yazdığı şerləri obrazlılığı, asan dili, yığcamlılığı ilə oxucular arasında tez yayılır. Onun şerlərində təkcə kiminsə eşqi ifadə edilmir. Burada böyük mahiyyət və anlam daşıma xüsusiyyəti daha qabarıq görünür. Sadəcə olaraq iki şəxsin sevgisinə yox, eyni zamanda başqa məqsədə də xidmət edir. İnsanları məhəbbətdən xeyirxahlığa qüvvət, bədxahlığa sədd kimi istifadə etməyə çağırır.

Söylədim, ülvi məhəbbət!...
 Aləmə bəllidir ondakı qüdrət.
 Qanarı qandırır Məcnunə nisbət,
 Qanmazı endirib, Məşdibad eylər

H.Arifin lirikasında məhəbbət motivinin təcəssümü də folklorumuzun incə, intim məqamlarına söykənməklə yanaşı, onun güclü fəlsəfi – social tutumunu da əhatə edir.

Biri – can ! – söyləyib, biri cövr edib,
 Hərə bir cür gəzib, bir cür dövr edib,
 Əsli təmizdirsə təmiz ömr edib,
 Ağrıya, acıya dözər gözəllər.

Xalqa, xalq şerinə yaxınlıq baxımından H.Arif qədər yaxın olan ikinci şair tapmaq çətinidir. Onun hər misrasında xalq ruhunun ifadəsi görünür. Eyni zamanda son dərəcə maraqlı ümumiləşdirmələrin aparılması aydınlığa nəzərə çarpır.

H.Arifin ürəyinin hər bir güşəsində vətənə, anaya, yara, övlada məhəbbət üçün xüsusi “yer ayrılıb”. Bunlar heç bir zaman bir-birinin yerini tuta bilməz. Belə olmasaydı şairin nənə, baba, ana, atalara həsr olunmuş şerləri bu qədər sevilməzdi. O, ana adının müqəddəsliyinə heyranlıqla deyir:

Ən böyük sənətkarın
 Şah əsəri anadır.
 Ayın da, Günəşin də,
 Bərabəri anadır.

Bütün bunlar H.Arif yaradıcılığında məhəbbətin böyük mahiyyət kəsb etdiyimi aydın şəkildə göstərir. Bu sadəcə olaraq iki şəxsin qarşılıqlı sevgisindən ibarət olmayıb, övlad, valideyn, yurd, torpaq, dünya sevgisinə qədər çalarlı bir səciyyə daşıyır. Onun kökləri isə xalqdan, gen yaddaşından baş alıb gəlir. Və xalq bədii düşüncəsinin H.Arif şerində poetic inikasını xarakterizə edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

- 1.H.Arif. Ayrı düşəli. Bakı, Gənclik, 1983. (bədi nümünəyə istinad) səh.23.
2. H.Arif. Ayrı düşəli. Bakı, Gənclik, 1983. (bədi nümünəyə istinad) səh.26.
- 3.H.Hüseynzadə. Sən mənimlə get. Bakı, 1966. (bədi nümünəyə istinad) səh.5-85.
- 4.H.Arif. Dünya fikir dünyasıdır. Bakı, Yazıçı. 1992.səh. (bədi nümünəyə istinad) 5-176.
5. H.Hüseynzadə. Sən mənimlə get. Bakı. 1966. (bədi nümünəyə istinad) səh. 39.
6. 4.H.Arif. Dünya fikir dünyasıdır. Bakı Yazıçı. 1992. (bədi nümünəyə istinad) Səh.48.
7. H.Arif. Ayrı düşəli. Bakı, Gənclik, 1983. (bədi nümünəyə istinad) səh.33.
- 8.H.Arif. Ömür deyir. Bakı. Gənclik. 1981. (bədi nümünəyə istinad).səh.196.
- 9.H.Arif. Secilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı. 1985.səh 226.
10. H.Arif. Dünya fikir dünyasıdır. Bakı, Yazıçı. 1992.səh. (bədi nümünəyə istinad) Səh.148.

Açar sözlər : şer, folklor, torpaq, aşuq , düşüncə ,həssas,yamac, təcəssüm, yaradıcılıq,müraciət.

Key Words : poem, folklore, land,ashuq, thinking, sensible, slop, embodiment, activity, application

РЕЗЮМЕ

Г. Ариф высоко оценил родину, любовь к земле, таинственную красоту природы, величие человеческой любви в своем творчестве. В статье было показано все о стихах Г. Арифа на эту тему. Деятельность Г. Арифа богата стихами на различные темы, часть его творчества - фольклор. Г.Ариф путешествовал по всему Азербайджану, собирал образцы фольклора и пользовался их творчеством. Он применил к прекрасным образцам ашугских стихов, которые представляют собой интересные темы, богатые композиции и факторы, которые привлекают его народную литературу в его произведениях. Есть интересные темы, богатые треки, факторы, которые заставляют его ссылаться на народную литературу. Прежде всего, он слушал фольклорные примеры стариков и ашугов об удивительной природе, великолепных горах, зеленых ковровых склонах и использовал их в качестве главной особенности своей работы. Все эти проблемы являются основной темой статьи.

SUMMARY

H. Arif highly appreciated his homeland, love for the land, the mysterious beauty of nature, the greatness of human love in his work. The article showed everything about the verses of H. Arif on this article. H. Arif's activity is rich with poems on various theme, part of his work is folklore. H.Arif has traveled all over Azerbaijan and collected folklore samples and has benefited from their creativity. He applied to beautiful examples of ashug poems, in which there are interesting themes, rich compositions, and factors that attract his folk literature in his works. There are interesting themes, rich tracks, factors that make him refer to folk literature. First of all, he listened to folklore examples of old men and ashugs about the amazing nature, magnificent mountains, green carpet slopes, and used them as the main feature of his work. All these problems are the main topic of the article.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Nizami Şamil oğlu Adışirinov

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN “LEYLİ VƏ MƏCNUN” POEMASINDA FOLKLOR MOTİVLƏRİ
 (“DƏDƏ QORQUQ KİTABI” İLƏ MÜQAYİSƏLİ)

Orta əsrlər türk dünyasında şeir öz zirvəsini məhz Füzuli yaradıcılığı ilə fəth etdi. İ.Həsənoğlu, Q.Bürhanəddin, İ.Nəsimi sənəti ilə türkcə şeir cilalanmışdı. Füzuli bu ənənələrdən gələn bütün uğurları mənimsədi, lakin bununla da kifayətlənməyib onları daha da təkmilləşdirdi. Füzuli türk dilində şeiri yeni mənə və üslubi tapıntılarla daha da zənginləşdirdi. Zəngin bir yaradıcılıq yolu keçən ustad sənətkar dogma türkcəmizdə qəzəl, qəsidə, tərkibənd, tərcibənd, qitə və rübailərdən ibarət “Divan”, “Bəngü Bad”, “Söhbətül əsmar”, “Leyli və Məcnun” kimi poemaların, “Şikayətnamə” kimi ictimai satiranın, bir sıra nəsr əsərlərinin, tərcümə əsərinin, fəlsəfi traktat müəllifi kimi məşhurdur.

Lirika bütövlükdə Füzuli şeirinin əsas istiqamətverici özəyini təşkil edir. Onun ölməz məhəbbət dastanı “Leyli və Məcnun” əsəri mövcud çoxsaylı “Leyli və Məcnun”lar sırasında ilk növbədə öz lirizmi ilə seçilir. Məlum olduğu üzrə, yaxın şərq ədəbiyyatında ilk “Leyli və Məcnun” müəllifi Nizami Gəncəvi olmuşdur. İlk dəfə məhz Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun” haqqında özünəqədərki qədim mənbələrdə bir-biri ilə o qədər də əlaqəsi olmayan dağınıq epizodları bir bütöv halında birləşdirərək sənət əsərinə çevirmişdir. Nizamidən sonra bir çox sənətkarlar öz istedadlarını bu əfsanədə sınaqdadılar. Yeni-yeni “Leyli və Məcnun”lar yarandı. Elə təkcə XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatında Əşrəf Marağayi, Salim Təbrizi, Zəmiri, Həqiri kimi şairlər “Leyli və Məcnun” yazdılar. Nizami “Leyli və Məcnun”unun fəlsəfi axarında ilkin kökdən gələn “üzri məhəbbət” konsepsiyası dururdu. (2, 12) Lakin Nizaminin əsərində sufiyanə eşq daha çox metaforik məzmun daşıyırdı, konsepsiya deyildi. M.Füzuli isə öz “Leyli və Məcnun” poemasında sufiyanə eşqi ümumi konsepsiya şəklində təqdim etdi. Sufizmin məhəbbət konsepsiyası insani eşqi və gözəlliyi də inkar etmir. Lakin burada bəşəri gözəllik və məhəbbət həqiqətə-Allaha qovuşmaq üçün bir körpü-məcəz kimi qəbul edilir. Füzuli “Leyli və Məcnun”unda da bu xətt izlənilir. Füzuli hələ əsərin girişində “həqiqətə çatmaq üçün məcəz yolunu tutduğunu” etiraf edir. Poema orta əsr epik ənənəsinə uyğun olaraq Tövhid, Minacat, Nət, Meracnamə kimi ənənəvi başlıqlarla başlayır. Orta əsr epik ənənəsinin prinsipləri əsasında yazılsa da, Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində şifahi xalq ədəbiyyatına aid folklor motivlərinə də kifayət qədər rast gəlmək mümkündür. Füzuli çox ustalılıqla folklor ənənələrini öz əsərinin ruhuna hopdurmağı bacarmışdır ki, bu da Füzulinin şifahi xalq ədəbiyyatına dərinləndirən bələd olmasını göstərən əyani sübut kimi qiymətləndirilməlidir. Bu araşdırmamızda M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında istifadə olunan folklor motivlərindən, epik formullardan bəziləri haqqında qısa şəkildə məlumat vermək istəyirik. 1.Övladsızlıq: Bu motiv şifahi ədəbiyyat nümunələrimizin bir çoxunda tez-tez rast gəldiyimiz motivdir. “Dədə Qorqud kitabı”nın ilk boyu olan “Dirsə xan oğlu Buğac boyu” da məhz bu motivlə bağlıdır. Dirsə xan varlı xandır, bəydir, ancaq övladı olmadığı üçün Bayındır xan tərəfindən cəzalandırılır- Qara çadırdə qonaqlanır. M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında da Məcnunun atası çox hörmətli, izzətli qəbilə başçısı olsa da övladı olmadığı üçün hər zaman qüssəli gəzir:

“...Əmvali cəmi cinsdən çox
 Əmma bu cahanda varisi yox.
 Gər qılsa onu tələf həvadis,
 Yox bir xələfi ki, ola varis” (2, 194)

2.Qəhrəmanın nəzir-niyazdan sonra doğulması: “Dədə Qorqud” dastanlarında da biz bəzi qəhrəmanların nəzir-niyazdan sonra doğulmasının şahidi olurduq. Dirse xan “ac görsə, doyurur, yalın görsə, donatır, borclunu borcundan qurtarır, dəpə kimi ət, göl kibi qımız yığdırır”. Bir ağzı dualının alqışı ilə Tanrı ona bir oğul verir. Dastanda Bamsı Beyrək də, Uruz da nəzir-niyazdan sonra hacət-dua nəticəsində doğulurlar. Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında da biz qəhrəmanın nəzir-niyazdan sonra doğulması motivinin şahidi olurduq:

“Çox məhliqa sənəmlər aldı.
 Çox türfə zəminə töxm saldı
 Çox nəzirlər etdi hər məzarə,
 Çox qıldı niyaz girdigarə.
 Təsir qılıb fəğanə-ahi,
 Övn etdi inayəti-İlahi.
 Bir gecə açıldı bəbi-rəhmət,
 Buldu əsəri-dua icabət” (2, 194)

3.Qəhrəmanın qeyri-adi şəkildə doğuluşu: Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında bu formulun, motivin də şahidi olurduq. Dünyaya yenidən doğulan Qeys ağlamağa başlayır. Füzuli, körpənin bu ağlamağına rəmzi mənə verir:

“Ol dəm ki bu xakdanə düşdü.
 Halını bilib fəğanə düşdü.
 Axır günün əvvəl eyləyib yad.
 Axıtdı sirişki, qıldı fəryad” (2, 195)

Həmçinin Qeysin zatında məhəbbət olduğundan hələ körpə ikən gözəlliyi duyub qiymətləndirə bilir. Dayanmadan ağlayan Qeys yalnız gözəl bir qızın qucağında sakitləşir:

“...Bir gün onu gəzdirirdi dayə
 Dərdini yetirməyə dəvayə
 Bir evdə mægər ki, bir pərivəş
 Ol tifli bəsi görüb müşəvvəş
 Rəhm etdi əlinə aldı bir dəm.
 Tifl onu görüncə oldu xürrəm.
 Hüsnünə baxıb qərar tutdu,
 Fəryadü fəğanını unutdu” (2, 196)

Bu onu göstərirdi ki, Qeys artıq doğulandan gözəllik aşiqi idi.

4. Qəhrəmana köməkçi qüvvələrin olması: Bu formul dastanlarda tez-tez təsadüf edilən formullardan biridir. “Dədə Qorqud kitabı”nda da qəhrəmanlara kömək edən qüvvələrin olduğunu şahidi oluruq. Buna misal kimi qəhrəmanların atını, boz atlı Xızırı, digər qəhrəmanları göstərə bilərik. “Leyli və Məcnun” poemasında da Füzuli bu motivdən istifadə etmişdir. Qeys hələ lap kiçik ikən dayənin tapdığı gözəl, Novhəl, Zeyd, Məcnunun atası qəhrəmana yardım etmək istəyən qüvvələr sırasında göstərilə bilər. 5. Ceyran: Geyik-ceyran türk xalqlarının folklor ənənəsində magik, sehrli gücə sahib olan bir heyvan olaraq səciyyələndirilir. Bir çox türk xalqlarının mədəniyyətində geyik ovlamanın fəlakət, uğursuzluq gətirəcəyinə dair inanclar bu gün də mövcuddur. (4, 69) “Dədə Qorqud kitabı”nın mətnlərinə də diqqət edildikdə geyikin ovlanması hər zaman qəhrəmana bədbəxtlik gətirir. Yəni, dastanlarda işlənən “geyik” formulu hansısa bədbəxt hadisənin baş verəcəyini qabaqcadan xəbər verən formul tipi kimi səciyyəvidir. Məsələn, “Bəkil oğlu İmran boyu”nda Bəkil ovda geyikin arxasınca düşüb onu ovlamaq istərkən qayadan yığılır və ayağını sındırır. Bamsı Beyrək də ovda olarkən qarşısına çıxan bir geyiki qova-qova öz yoldaşlarından ayrılır. “Geyik” formulu Beyrək üçün yeni bir macəranın başlanğıcı rolunu oynayır. “Leyli və Məcnun” poemasında da səhraya üz tutan Qeys-Məcnun ovçunun qurduğu tələyə düşən ceyranla qarşılaşır:

“Gördü ki, bir ovçu dam qurmuş
Dəminə qəzallar üz vurmuş
Ol dəma cəfayi-çərxi-qəddar
Bir ahunu eyləmiş giriftar” (2, 233)

Məcnunun ceyrana yazığı gəlir. Ceyranı ovçunun əlindən azad eləyəndən sonra ceyrandan getməməsini, onu tək qoymamasını istəyir:

“Tənha qoyma məni zəbuni
Olğıl mənə dəşt rəhnümünü
Gəz bir neçə gün mənimlə həmrəh
İnsan deyib etmə məndən ikrah
Qıldıqda xəyali-çəşmi-Leyli
Sən ver məni-xəstəyə təsəlli.
Çün ol bəşəriyyətin unutdu,
Ahu həm onunla üns tutdu.
Onun səbəbilə həm çox ahu.
Səhrada onunla tutdular xu” (2, 234)

B.Ögəlin fikrinə görə, “geyik” şaman rituallarında surətinə girilən bir ata ruh, ehtimal ki, totem sayılması səbəbiylə müqəddəsliyi olan bir heyvandır. (5, 52) “Geyiklə qarşılaşma” qəhrəmanların başına gələcək hadisələrin “xəbərçisi” kimi səciyyələndirilir ki, bu da qəhrəmanın fəaliyyətinin başlanğıcı kimi həm də “xəbərçi” formulu formalaşdırır. Göründüyü kimi, folklor ənənəsindən gələn və ilahi müqəddəsliyi olan bu formul “Leyli və Məcnun” poemasında da işlənmişdir.

6. Göyərçin: Ta əski çağlardan başlayaraq göyərçini nəinki ovlamaq, hətta ona daş atmaq, yuvasını dağıtmaq yasaq olmuşdur. Əks halda göyərçinin qarğısından fəlakət baş verə bilər. Əski inamlara görə göyərçin qadıdır, anadır, başqa sözlə, onların ruhudur. Folklor ədəbiyyatımızda da göyərçinlərin qız olmaları bərdə istənilən qədər nümunə tapmaq mümkündür. Maraqlısı budur ki, əski çağlarda daha çox ana olmuş qadınların ruhu göyərçin kimi bilinmişdir. Bu məsələdə adına bir sıra rəvayətlər qoşulmuş Semiramidanın da rolu olmuşdur. Assuriya hökmdarı olmuş Semiramida məhz göyərçinlərin himayəsində böyüyür. Bu baxımdan Semiramida “summat” sözü ilə bağlıdır və mənası da “göyərçin” deməkdir. Sonralar bu ad dəyişilərək “Şam-muramata”, “Şamira”, “Şəmira” şəklinə düşmüşdür. (1, 80) Bu addan yazılı ədəbiyyatda ilk dəfə Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” poemasında istifadə etmişdir. O, Bərdə hökmdarı Məhin Banunun əsl adının məhz Şəmira olduğunu qeyd edir:

“Şəmira adlanır o göyçək qadın.
Böyükdür mənası o gözəl adın.
Cürətdə kişidən heç geri durmur,
Böyük olduğundan Məhin Banudur” (3, 113)

“Dədə Qorqud kitabı”nda da biz göyərçin formulu formulu rast gəlirik. “Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu”nda Əzrayıl məhz göyərçinə dönrür və uçub gedir. Dəli Domrul onu tuta bilmir. Əzrayılın məhz göyərçin cildində uçub getməsi bir daha folklor ənənəsində göyərçinin məhz ilahi qüvvə kimi qəbul olunmasını təsdiqləyir.

“Leyli və Məcnun” poemasında da ceyranı xilas etdikdən sonra Məcnun səhrada gəzərkən yenə ovçunun qurduğu tələyə düşən göyərçin-kəbutər görür. Məcnunun ona baxıb canı yanır, göz yaşları “cuşə gəlir”. Qolundakı qiymətli ziynət əşyasını ovçuya verərək göyərçini ovçunun əlindən xilas edir. Bundan sonra Məcnun göyərçindən də kömək istəyir, onun yanında qalmasını, yanına xəbər aparmasını xahiş edir. Göyərçin də ceyran kimi Məcnuna kimsəsiz səhrada yoldaş olur:

“Onca dedi ona həm qəmi-dil
Kim qıldı onu həm ünsə mail.
Başında olub şəb aşyanı.
Gündüz olur oldu pasibanı.
Zatında görüb nişaneyi-xeyr,
Həm vəhş müti oldu, həm teyr.
Ram oldu bəhaim ol fiqarə
Bir fəvə yığıldı varə-varə” (2, 236)

Göründüyü kimi, insanlardan, cəmiyyətdən üz döndərən səhraya üz tutan, köməksiz, kimsəsiz qalan Məcnunu səhrada İlahi ruhlar olan ata ruhu-ceyran və ana ruhu-göyərçin bir növ öz himayəsinə götürmüş olur. M. Füzuli XVI əsr Bağdad mühitində islami hökmlərlə dindar bir həyat yaşasa da, şifahi xalq ədəbiyyatından gələn ən qədim inamların ifadə olunduğu folklor motivlərindən öz əsərlərində ustalıqla istifadə etmişdir.

7. Dağ və çəşmə: Türk folklorunda dağları, daşları, qayaları deyiləni başa düşən, səsə səs verən, bəddualardan qoruyan zənn etmişlər. Odur ki, dağlarla danışar, söhbətləşər, dağlara salam verərdilər. Dağlara münasibət, sözsüz ki, əski inam və etiqadlarla bağlı bir məsələ olmuşdur. “Dədə Qorqud” dastanlarında da dağların deyiləni başa düşməsi və istək yerinə

yetirməsi dönə-dönə vurğulanır. Qazan xan “Su Haq didarın görmüşdür. Su üzü mübarəkdir” deyərək çeşmə ilə xəbərləşir. Dastanın ilk boyunda Buğacı yaralı halda tapan anası da elə bilir ki, günahkar Qazılıq dağıdır. Qazılıq dağına qarğır: “Aqar sənin suların, Qazılıq dağı. Aqar ikən aqmaz olsun. Bitər sənin otların, Qazılıq dağı. Bitər ikən bitməz olsun”. Lakin gözlərini açan Buğac anasına Qazılıq dağına günahsız olduğunu, Qazılıq dağına qarğamamasını deyir. Yəni dağlara, çeşmələrə müraciət, onlarla söhbət eləmək ədəbiyyatımızda ən qədim folklor motivlərindən biri kimi səciyyələndirilir.

“Leyli və Məcnun” poemasında da səhraya üz tutan Məcnun bir dağa rast gəlir. Dağ Məcnunun naləsinə əks-səda ilə cavab verir:

“Bir dağə irişdi yolda nagrah
Qəddinə libasi-vəhm kutah
...Məcnun ona eyləyib təmaşa
Bir odlu sürud qıldı inşa
Olduqda sürud ilə nəvasaz
Ondan həm eşitdi əksi-avaz.
Sandı ki, özilə həmnəfəsdir
Dedi: Mənə bu rəfiq bəsdir” (2, 232)

Dağ özünə rəfiq-dost hesab edən Məcnun dağ ilə, çeşmə ilə söhbətləşir:

“Bidad ilə köksünə urub daş
Dərd ilə gözündən axıdıb yaş
Noldu sənə böylə məst olubsan?
Qəm daminə paybəst olubsan?” (2, 233)

8. Qəhrəmanın tək övlad olması: Bu formul dastan yaradıcılığı üçün, həmçinin folklor ənənəsi üçün heç də yad olmayan bir xüsusiyyətdir. Bir çox dastanların qəhrəmanları adətən tək övlad olurlar. Məsələn, “Koroğlu” dastanının qəhrəmanı Koroğlu, “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarından Buğac, Qanturalı, İmran da tək övladdırlar. Bu baxımdan, fikrimizcə, “Leyli və Məcnun” poemasında Məcnunun və Leylinin də tək övlad olmaları şifahi ənənədən gələn xüsusiyyət kimi səciyyələndirilməlidir.

9. Yurddan uzaqlaşma: Bu formul həm qəhrəmanlıq, həm də məhəbbət dastanları üçün xarakterik hesab oluna bilər. “Leyli və Məcnun” poemasında da Məcnun öz yurdundan, yuvasından uzaqlaşaraq əvvəlcə səhraya, daha sonar Kəbəyə üz tutur. Və hadisələrin ən dramatik, ən gərgin məqamı-Məcnunla Leylinin ikinci dəfə üz-üzə gəlməsi məhz səhrada baş verir. Yurddan uzaqlaşma da Füzulinin öz əsərində ustalıqla bəhrələndiyi folklor motivi kimi səciyyəvidir.

10. Yuxu: Yuxugörmə və yuxuyozmadan bir vasitə kimi istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatda tez-tez istifadə olunur. Yuxugörmə və yuxuyozma ilə bağlı ilk olaraq inam və etiqad laylarında, mif qatlarında duran məqamları düzgün öyrənmək, bilmək vacibdir. “Dədə Qorqud kitabı”nda doqquz dəfə yuxu və yuxugörmə hadisəsi ilə qarşılaşırıq. Məsələn olaraq Qazan xanın evinin yağmalanması ilə bağlı gördüyü yuxunu, Beyrəyin yuxuda ikən düşmənlər tərəfindən əsir alınmasını, Qanturalının yuxuda olarkən düşmən hücumuna məruz qalmasını, Əgrəyin yuxuda olarkən düşməne əsir düşməsinə, Qazılıq qoca oğlu Yegnəyin yuxusunu göstərə bilərik. “Yuxu” formulundan “Leyli və Məcnun” poemasında da istifadə edilmişdir. Poemanın sonunda Zeyd də yuxusunda Məcnun və Leylini cənnətdə görür:

“Ol munisü müşfiqü müvafiq
Bir gecə qəribü-sübhi-sadiq
Bimar tənində qalmayıb tab,
Qılmışdı məzarə yastanıb xab.
Xab içrə göründü ol nizarə
Bir bağidə iki mahiparə.
Rüxsarlarında zövqdən nur,
Bimi-qəmi dərdü qüssədən dur.
”...Budur- dedilər riyazi-rizvan,
Bir qövmü-xüçəstə hurü-qılman.
Bu iki məhi-xüçəstərüxsar
Məcnun ilə Leyliyi-vəfadar.
Çün vadiyi-eşqə girdilər pak.
Ol paklik ilə oldular xak.
Mənzilləri oldu bağı-rizvan
Çəkərləri oldu hurü-qılman.” (2, 337)

Zeyd yuxudan oyanandan sonra bu əhvalatı xalqa danışır:

“Çün Zeyd yuxudan oldu bidar.
Bu nüktəyi etdi xəlqə izhar.
Xəlqin olub etiqadı əfzun,
Ol qəbrə ziyarət oldu qanun.” (2, 337)

11. Dua-Bəddua: Dua formuluna “Dədə Qorqud” mətnlərində də kifayət qədər rast gəlinir: “Yerli qara dağların yıqılmasını. Kölgəliyə qaba ağacın kəsilməsini. Çapar ikə ağ-boz atın büdrəməsin” və ya bəddua formuluna misal olaraq “Oxuma sancıluyım. Qılıcıma toğranayım. Yer kibi kərtilyəyin. Oğlum toğmasın. Toğarsa, on günə varmasın” kimi formulaları göstərə bilərik. Dastan mətnlərində bu formulaların sayını kifayət qədər artırmaq mümkündür.

Bu formuldan “Leyli və Məcnun” poemasında da istifadə olunmuşdur. Məcnun Kəbəni ziyarət edərkən Allaha dua edir. Allah da Məcnunun duasını qarşılıqsız qoymur:

“Yarəb, bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni.

Bir dəm bəlayi-eşqdən etmə cüda məni.

Az eyləmə inayətini əhli-dərddən

Yəni ki, çox bəlalara qıl mübtəla məni.” (2, 231)

Allah, Məcnunun duasını məqbul sayıb qəbul etdiyi kimi, İbni Salama etdiyi bədduasını da qəbul edir:

“Qəm matəmin eyləyəndə bünyad

Neuyah bu növ çəkdi fəryad.

Kim, İbni Səlamı etdi gərdun

Amacı-xədəngi-ahi-Məcnun

Ol səddi götürməgə aradən

Əşk oldu rəvan iki yanadən.” (2, 304)

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, “Leyli və Məcnun” əsərində işlənən folklor motivlərinin yalnız müəyyən bir qismini qeyd etməklə kifayətlənirik. İnanırıq ki, gələcəkdə bu sahədə aparılan daha geniş elmi araşdırmalar bir sıra yeni elmi mülahizələrin aşkarlanmasına yardım etmiş olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

Abdulla B. (1999). “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası. Bakı: Elm.

Füzuli M. (2004). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çapaşoğlu.

Gəncəvi N. (1993). “Xosrov və Şirin”. Bakı: Yazıçı.

Gürsoy E. (2003). Altay destanı: Maaday Kara. İstanbul.

Ögəl B. (2006). Türk Mifologiyası. (I cild), Bakı: MBM.

Abstract

Some similar folklore motives used both M.Fuzuli “Leyli and Macnun” poem and “Dada Gorgud book”

When we look the “Leyli and Macnun” poem we can see some similar motives which used both “Dada Gorgud book” and “Leyli and Macnun” poem. We can show as examples of these motives “childless”, “gazelle”, “pigeons”, “mountains” and “spring” motives or formulas, also “dream” formulas and “moving away from land”. Also we witness that the similar formulas are also used in “Dada Gorgud book”. In this text some information is given about the motifs which are commonly used both “Dada Gorgud” and other Turkish epics. In common motifs used in Turkish epics show the points of view, the living styles, and the common mythological thoughts of different Turkish people. These motifs have common characteristics in many Turkish epics.

Key words: Dada Gorgud book, Leyli and Macnun, gazelle, mountains, motives, formulas

Резюме

Лекторные мотивы в поэме Физули «Лейли и Меджнун»

(в сравнении с «Книгой Деде Коркуда»)

В данной статье представлен краткий обзор о некоторых фольклорных мотивах, использованных в поэме М.Физули «Лейли и Меджнун». Некоторые из этих мотивов использованы и в главах «Деде Коркуда». Например, «бесплодие», «рождение героя после жертвоприношений», «джейран» и т.д. Мы старались сконцентрировать внимание на указанное сходство, наблюдаемое в обоих образцах. В этой статье описаны мотивы, которые использованы и в дастане «Деде Коркут», и в других тюркских эпосах. Использование этих мотивов в дастанах различных тюркских народов, сообщает об их сходствах в развитии, жизненных условиях и мифологических понятиях. Эти мотивы являются общими характеристиками тюркских дастанов.

Ключевые слова: Деде Коркуда, Лейли и Меджнун, бесплодие, рождение героя после жертвоприношений, джейран, М.Физули

Çapa tövsiyə edən: Fil.ü.e.d. Ramazan Qafarlı

Aynur Əsgərzadə

TƏRCÜMƏ ZAMANI QARŞIYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR

Regional sivilizasiyaların dünya sivilizasiyalarına çevrilməsi ilə xarakterizə olunan XX əsrin sonunda tərcümə doğrudan da xalqların əsl mənəvi körpüsünə çevrilir. Xalqlar bir – birinin ədəbi nailiyyətlərindən bəhrələnir, bir-birinin ədəbi-mədəni dəyərləri ilə zənginləşirlər.

Mütəxəssislər tərcümənin bir sənət kimi lap qədimlərdən mövcud olduğunu çoxdan sübut etmişlər. Hələ eramızdan əvvəl III–II əsrlərdə Luçiy Liviy Andronik Homerin məşhur “Odisseya” əsərini latın dilinə tərcümə edərək dünya ədəbiyyatı tarixində bədi tərcümənin bizə məlum nümunəsini yaratmışdır”.

Bəlkə də bədi tərcümə tarixi daha qədimlərə gedib çıxır. Hələlik mütəxəssislər həmin tarixi bu əsərin adı ilə bağlayırlar. Lakin buda həqiqətdir ki, əksər xalqların ədəbi fikrinə, ədəbiyyatının formalaşmasına və inkişafına daha çox inkişaf etmiş qonşu xalqların ədəbiyyatından edilən müxtəlif tipli iqtibaslarda öz təsirini göstərir və bu iqtibasların özlərində müəyyən mənada bədi tərcümə nümunələri hesab etmək olar. Ümumiyyətlə, ədəbi əsərlər bu və ya digər dilə tərcümə olunaraq həmin xalqın mənəvi sərvətinə çevrilir.

Tərcüməyə (tərcümə prosesinə) verilən müxtəlif təriflər içərisində ən yığcam olanı budur ki, tərcümə bir dildən ifadə olunanı başqa bir dilin imkan və vasitələri ilə ifadə edilməsidir. Bu isə yalnız o zaman mümkün olur ki, mütərcim hər iki dili ən dərin incəliklərinə bənzər bilir. Söhbət bədi tərcümədən gedirsə, mütərcim eyni zamanda çevirdiyi əsərin müəllifinin yaradıcılıq üslubuna, yazı tərzinə, yazının ölkəsinin adət - ənənələrinə, coğrafiyasına, ictimai-siyasi şəraitinə, o dilin dialektlərinə dərinləndirilməlidir. Mütərcim iki dildən birini yaxşı, digərini zəif bilirsə, tərcümənin sönük çıxacağı şübhəlidir.

Tərcüməçi xüsusilə öz ana dilini kamil bilməlidir. Qərribə görünsə də, əcnəbi dildən əsəri tərcümə etməkdən ötrü həmin xarici dildən daha çox ana dilini yüksək səviyyədə bilmək lazımdır ki, onu xalis xalq dilində tələbkar oxucuya çatdırıla bilər.

Görkəmli rus tərcüməşünası V.N. Komissarov qeyd edir ki, yazılı tərcümə prosesində çoxsayda informasiya mənbələrindən istifadə olunur. Bunların başında ikidilli və izahlı lüğətlər, sahəvi və xüsusi lüğətlər (terminlər lüğəti, orfoqrafiya lüğəti, qısaltmalar lüğəti və s. və i.a.), ensiklopediyalar, tərcümə mətni ilə əlaqədar xüsusi ədəbiyyat, mütəxəssis məsləhətləri və s.

Tərcüməyə başlamazdan əvvəl əsərin nəinki ideyasını, həm də onun emosional ruhunu dərinləndirərək dərk etmək lazımdır ki, əsərin üslubunu müəyyənləşdirib onu tərcümədə saxlamaq mümkün olsun. Hər bir müəllif dünyagörüşündən və həyat təcrübəsindən irəli gələn ifadə üslubuna malik olur. Bu və ya digər şairin, yaxud yazıçının üslubu hər şeydən əvvəl əsərin dilində, onun melodiyasında və intonasiasında, obrazlar sistemində və s. özünü göstərir. Bütün bunlar bir-birilə sıx əlaqədar olub yaradıcılığın harmonik ideya-bədii birliliyinə xidmət edir. Ona görə də bədii obrazın tərcümədə saxlanması üçün dil kateqoriyaları, mənə yığcamlığı, spesifik tarixi və milli çalarla yanaşı, yazıçının fərdi yaradıcılıq özünəməxsusluğu, fərdi üslubu mühüm rol oynayır. Bu məsələyə xüsusi əhəmiyyət vermək bir də ona görə vacibdir ki, fərdi üsluba, yazıçının özünəməxsus yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə biganəlik göstərmək milli koloritin qorunmasını çətinləşdirir. Yazıçı üslubunun saxlanmasını araşdırmaq məqsədilə S.Vurğunun "Azərbaycan" şeirinin müxtəlif tərcümə variantlarını müqayisə edək.

"Azərbaycan" şeirini ingilis dilinə 1974-ci ildə Marşall, sonralar Ənvər Rza (Ənvər Rzanın tərcüməsi Azərbaycan məktəbləri üçün ingilis dili dərsliyində daxil edilmişdir), 70-ci illərin ortalarında Qladus Evans, daha 10 il sonra isə Volter Mey tərcümə etmişdir. Təbii olaraq bu tərcümələr bir-birindən fərqlənir. Bu da onu göstərir ki, tərcüməçilərin hər biri bu işə fərdi yaradıcılıq kimi yanaşmış, hər biri şeiri öz bacarığı, yaradıcılıq imkanları müqabilində çevirmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, poeziya tərcüməsi zamanı obrazlı deyimlər, yığcam mənə çaları ilə yanaşı ritm, qafiyə quruluşu və s. prinsiplərin də saxlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Şeirin ritmik quruluşunu tərcümədə mümkün qədər dəqiq çatdırmaq zəruridir (əks halda tərcümə "yalançı tərcümə" olacaq, buna ingilisdilli şairlər "imitation" deyirlər). "Ritmik quruluş (bu isə özünü "zahiri", leksik-semantik səviyyədə göstərir), necə deyirlər, poetik mənənin "skletini" yaradır ki, bunu da şeirin "qanı və təri" adlandırmaq olar.

Bütövlükdə S.Vurğunun poeziyası öz ritmikliyi ilə seçilir. Bu cəhətdən "Azərbaycan" şeiri daha ritmik, daha melodikdir.

Şeirin ilk bəndinin tərcümələrinə baxaq:

El bilir ki, sən mənimsən,

Yurdum-yuvam məskənimdən,

Anam doğma Vətənimdən,

Ayrılarımı könül candan

Azərbaycan, Azərbaycan!

Marşallın tərcüməsi:

Steal the soul from its breast, never let it be said

You are my very own breath, my water and bread,

See before me your cities and countryside spread

And forever your son take this poet and man

Azerbaijan, Azerbaijan!

Ənvər Rzanın tərcüməsi:

Who knows not you are mine,

You are my nest, my shrine

My native land ever shine

You are my heart, I am your son

Azerbaijan, Azerbaijan!

Qladus Evansın tərcüməsi:

Men know that you are mine by birth,

My nest, my refuge, and my heart

My mother native land, dear earth!

Sever soul and body? Death but can.

Azerbaijan, my Azerbaijan!

Volter Meyin tərcüməsi:

All people know that you are my land,

My life, my nest, my country grand,

My dearest mother, my native strand

Can one split body and soul in a man?

Azerbaijan, Azerbaijan!

Tərcüməçilərin hamısı orijinaldakı qafiyə prinsipini (AAABB) qoruyub saxlamışdır. Lakin S.Vurğunun fərdi yaradıcılıq üslubundan gələn bir cəhət – axıcılıq, ritmiklik, melodiklik heç də bütün tərcümə variantlarında gözlənməmişdir. Bütün tərcümələrlə müqayisədə Volter Meyin və Ənvər Rzanın tərcüməsi orijinalda olduğu kimi daha ritmik, daha melodik səslənir, hər iki tərcüməçi ritmik quruluş baxımından şeirin milli koloritini qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu sözləri Qladus Evansın tərcüməsi barədə söyləmək olmaz.

Marşallın tərcüməsində isə orijinaldakı ritmik quruluş pozulmuşdur. Tərcüməçi fikri çatdırmaq üçün uzun-uzadı ifadələr işlətməli olmuşdur ki, bu da tərcümənin orijinaldan uzaqlaşmasına gətirib çıxarmışdır. Leksik-sintaktik quruluş baxımından da Volter Meyin tərcüməsi daha uğurludur.

Mirzə Əli Möcüzün "Canlı cənazə" şeirini ingilis dilinə çevirən Daryon Rotenberg orijinalda verilmiş mənəni təhrif etmişdir.

Şair yazır: Mən tapdalaram uşaqları

Arvad dönər itə

Arvad mənə yaman, mən ona

Silləvu-təpik.

İngiliscəsi: I begin to thrash the children and Khanum acts like a mad dog,

Khanum starts scolding me; her, too, I kick and flog.

Sətri tərcüməsi: Mən uşaqları döyməyə başlayanda

Xanım dəli it kimi hərəkət edir.

Xanım mənimlə dalaşmağa başlayır.

Onu da təpikləyib qamçılayıram.

Əslində tərcüməçi orijinalda ifadə olunan məzmunu olduğu kimi saxlamağa çalışmışdır. Lakin “arvad” sözünü “xanım”la əvəz etməsi mənanı təhrif edir. Məlum olduğu kimi Azərbaycan dilində “xanım” sözü müsbət mənada işlənir. M.Ə.Möcüzün “arvad itə dönür” ifadəsindəki “itə dönmək” idiomunu tərcüməçi “it kimi hərəkət edir” şəklində vermiş, demək olar ki, fikri çatdırma bilmişdir. Lakin əgər söhbət “arvadın itə dönməyindən” gedirsə, bu misrada müsbət mənə axtarmaq əbəsdir. Şairin kobud müqayisəsi bunu göstərir. Ona görə də tərcüməçi burada “xanım” sözünü işlətməklə təzadlı fikir yaratmışdır. Belə ki, orijinaldakı “itə dönmək” ifadəsi “xanım” sözü ilə heç cür uyuşmur. Ona görə tərcüməçi “xanım” yox, “arvad”, “həyat yoldaşı” kimi sözlərdən istifadə etməli idi.

Dərhal qeyd edək ki, heç bir tərcüməçi şeirin mətninin dəqiq, sözbəsöz tərcüməsinə nail ola bilməmişdir. Bu heç mümkün deyil. Çünki orijinalda işlədilən Azərbaycan dilinə məxsus səs əlaqələrini, söz sırasını ingilis dilində olduğu kimi saxlamaq qeyri-mümkündür. Yəni nəinki S.Vurğunun şeirlərini, ümumiyyətlə, Azərbaycan poeziyası nümunələrini ingilis dilinə çevirərkən orijinalın fonetik quruluşu demək olar ki, tərcümə olunmazdır. Bu hər iki dilin fonetik quruluşundakı fərqlərdən başqa, Azərbaycan poeziyasında işlənən alliterasiyalar sisteminin, daxili qafiyə quruluşunun və s. saxlamağın qeyri-mümkünlüyü ilə əlaqədardır. Əgər Ə.Şərif «Qurbəğalı» kəndinin rus dilində «selo Kvakşa» adlandırılmasının düzgün olmadığını məqbul hesab etmirdisə, bunun əksinə olaraq, S.Məmmədzadə C.Məmmədquluzadənin «Danabaş» kəndinə, Saltıkov-Şedrinin «Олупов» şəhərinə ekvivalent tapmağın zəruriliyini önə çəkmişdir. N.Lyubimov isə adların tərcüməsini artıq iş hesab edir və s. Moldav uşaq yazıçısı F.Mironovun «Bizi unutmayın, insanlar!..» povestinin rus dilinə tərcüməsində 1 moldav xalqına mənsub olan folklor obrazlarının adları orijinalda olduğu kimi saxlanılmışdır. Əsərdən bir nümunəyə diqqət edək: «Мать просто диву далась, увидев впервые фигурки, выставленные на солнце. – А это что еще за чудище? – со смехом спросила она. – Это не чудище.

– А что же?

– Это Стату

-Палме-Барбе

-Кот.

– А это кто?

– Это Стрымбе

-Лемне.

– А тот, с разинутым ртом?

– Не узнаешь? Это же Флэмынзила, мама. Завтра возьмусь делать Фэт-Фрумоса верхом на коне...»

Burada verilmiş moldav xalq nağıllarının personajları – uzundırnaqlı, saqqallı Statu-Palme-Barbe-Kot, meşə pəhləvanı kimi ad çıxarmış Strimbe-Lemne, qarınqulu kimi təsvir olunan Fleminzila və sair obrazların adları olduğu kimi verilmişdir.

Bu əsərin dilimizə tərcüməsində də bu xüsusiyyətlər olduğu kimi saxlanılmışdır: «Anası gün altına düzülmüş bu fiqurları ilk dəfə görəndə heyrətə gəldi.

– Bu nə əjdahadır belə?-deyə gül-gülə soruşdu.

– Əjdaha deyil.

– Bəs nədir?

– Statu-Palme-Barbe-Kotdur.

– Bəs bu kimdir?

– Strimbe-Lemnedir.

– Bəs bu ağzıaçıq?

– Ana, tanımadın, Fleminziladır da. Sabah səhrli at üstündə oturmuş Fet-Frumosun heykəlini düzəldəcəyəm...» Göründüyü kimi, obraz adlarının eyni ilə saxlanması tərcümənin bədii keyfiyyətini aşağı salmır. Sadəcə olaraq, tərcüməçi səhifənin sonunda adların izahını verməklə oxucunu onlarla yaxından tanış edir.

Ədəbiyyat

Xəlilov Ş. Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri. "Elm və həyat" jurnalı. 1983, № 6.

İbrahimov M. "Bədii tərcümə yaradıcılığıdır". "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 29 aprel 1967.

İbrahimov M. "Tərcümə sənəti" kitabına müqəddimə. B., Elm, 1990.

İsaxanlı Hamlet. Poetik tərcümə. Məhdud çərçivə içində xoş ahəng və gözəllik axtarışı. Poetik tərcümələr, 1-ci topla, Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 2005

Rzayev Ə. İ. "İngilis poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcümə məsələləri". Filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın aftoreferatı. Bakı, 1969.

Tərcümə sənəti (Məqalələr toplusu) B., 1990.

Vəlixanova F. Bir neçə söz. "Tərcümə sənəti" toplusu. B., 1990.

Yaqubi Ə. Füzulinin əsərləri xarici dillərdə

. "Azərbaycan" jurnalı, 1958, № 12.

Açar sözlər: tərcümə, metodika, tarix, problem, nəzəriyyə

Key words: translation, methods, history, problem, theory

Ключевые слова: перевод, методика, история, проблем, теория

Xülasə

Məqalədə tərcümə metodikası, tərcümənin yaranma tarixi, tərcümə zamanı tərcüməçinin məsuliyyəti, səriştəsi, bacarığından, tərcüməçinin rastlaşdığı çətinliklərdən bəhs olunub, müxəlif dilçilərin tərcümə haqqında fikirləri səslənib. Həmçinin fərqli

şeyrlərin fərqli tərcüməçilər tərəfindən tərcüməsi araşdırılıb tədqiq olunub və tərcümə qaydalarına nə dərəcədə əməl olunduğu müqayisəli şəkildə izah olunub.

Summary

Difficulties during translation

In article are analyzed the methods of translation , creation of translation history, responsibility of translator during translation , the ability and capability of translator (interpreter) and the difficulties which translators come across during translation , different linguists` thoughts are noticed about translation. Also different translations of poems by various poets are investigated and the level of following the rules of translation are explained and explored .

Резюме

Возникающие трудности во время перевода

В статье говорится о методика перевода, об истории создания перевода, об ответственности переводчика, о компетентности, с которыми сталкиваются во время перевода, прозвучало мысли о переводе разных языковедов. А также изучены и были исследованы переводы разных стихов от разных переводчиков и в сравнительной форме были разъяснены насколько соблюдают правила перевода.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

Dövlətzadə Məhrux Əfsəragə qızı

A.DİVANBƏYOĞLUNUN “ƏBDÜL VƏ ŞAHZADƏ” ƏSƏRİNDƏ MÜƏLLİFİN MAARİFÇİ DÜNYAGÖRÜŞÜNÜN BƏDİİ İFADƏSİ

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan bədii nəsrində Abdulla bəy Divanbəyoğlunun əhəmiyyətli mövqeyi vardır. Onu bir nasir kimi geniş oxucu kütləsinə tanıdan və sevdiren “Can yangısı” əsəri olmuşdur. Yazıcının yaradıcılığında tədqiqatçıların da diqqətini ən çox bu əsər çəkmişdir. Ədəbiyyat tariximizdə yazıcının mövqeyi əsasən bu əsərlə müəyyən olunur. Ədəbiyyat tarixi və dərslərdə onun “İlan”, “Fəhlə”, “Ərdoy dərəsi”, “Cəng”, “Parlaq ulduz” adlı hekayələrinin, “Əbdül və Şahzadə” povestinin də adlarının çəkilməsinə baxmayaraq A.Divanbəyoğlunun sənətkar “mən”inin müəyyənlişməsində “Can yangısı”na həlledici yer verilir. Fikrimizcə, bunun bir səbəbi onun yüksək sənətkarlıqla yazılmasıdır, digər səbəbi də “Can yangısı”nın ədəbiyyat tariximizə sentimental nəsr nümunəsi kimi daxil olmasıdır. A.Divanbəyoğlu yaradıcılığında oxuculara ən az məlum olan və tədqiqatçıların haqqında nadir hallarda, həm də epizodik şəkildə danışdıqları əsər “Əbdül və Şahzadə”dir. Olsun ki, əsərin geniş oxucu kütləsi arasında “Can yangısı” qədər tanınmamasında rus dilində yazılması və dilimizə xeyli sonralar tərcümə edilərək nəşr edilməsi də səbəb olmuşdur.

“Əbdül və Şahzadə” müəllifin bədii yaradıcılığının ilk illərində (1902) qələmə alınmışdır. Bədii-sənətkarlıq cəhətdən mükəmməl təsir bağışlayan “Əbdül və Şahzadə” müəllifin ən iri həcmli bədii əsəridir. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, ədəbiyyatşünaslığımızda “Can yangısı”nın roman, “Əbdül və Şahzadə”nin isə povest kimi təqdim edilməsində mübahisə üçün kifayət qədər yer var. Həcmnin “Can yangısı”ndan böyüklüyünü nəzərə almasaq belə, “Əbdül və Şahzadə” ideya-məzmun və problematikasının genişliyi, cəmiyyət hadisələrini daha əhatəli şəkildə öz içərisinə alması nöqtəyi-nəzərdən seçilir və fikrimizcə, bu əsəri XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaranan miniatür romanlar silsiləsinə daxil etməyə tam əsas verir.

Əslində, yazıçı dünyagörüşünün bədii ifadəsi, mövzu və problematika baxımından “Can yangısı” və “Əbdül və Şahzadə” bir-birinin davamı olaraq meydana çıxmışdır. Tədqiqatçılarda qeyd olunur ki, “sənətkarın yaradıcılığında Azərbaycan qadınlarının azadlıq problemləri əsas yer tutur. Bir çox insani hüquqlardan məhrum edilmiş anaların, bacıların taleyi Divanbəyoğlunu həmişə düşündürmüşdür. Ədib onların ictimai həyatın önündə, kişilərlə bərabər durmasını arzulamışdır” (1,s.45). A.Divanbəyoğlu özü də qeyd edir ki, Azərbaycan qadınlarının taleyi onu ömrü boyu düşündürmüşdür. Sözü həqiqi mənasında, A.Divanbəyoğlunu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai və ədəbi-mədəni mühitində feminizmin əsas nümayəndəsi hesab etmək olar. Gender məsələsi heç bir sənətkarı A.Divanbəyoğlu qədər ardıcıl və davamlı düşündürməmişdir. Milli cəmiyyətdə gender problemə verilən bədii həll baxımından “Can yangısı” və “Əbdül və Şahzadə” əsərləri xüsusilə seçilir. “Can yangısı” bədii planda, “Əbdül və Şahzadə” isə bədii-publisistik planda yazılmış əsərdir.

Tədqiqatlarda “Can yangısı”nın sentimental əsər kimi yazılması, demək olar ki, mübahisə doğurmur. Ancaq “Əbdül və Şahzadə”dən söhbət edəndə onun hansı “izm”də yazılması adətən arxa plana keçirilir. Elə isə “Əbdül və Şahzadə” hansı “izm”də, hansı yaradıcılıq metodunda yazılmışdır? Heç şübhəsiz ki, cüzi zaman fərqi ilə yazılmış bu əsərlərdə bədii inikas üsulunun xarakterində bir-birini tamamlayan kifayət qədər cəhətlər var. Nəzəriyyə kitablarında sentimentalizmin əsas əlamətlərindən biri kimi aşağıdakı cəhət xüsusi diqqət yetirilir: “Sentimentalistlərin əsərlərində tendensiya çox aydındır. Onlar nəciblə kobudluq, pak adamların əxlaqsızlığı, sadədil və səmimi insanla hiyləgəri açıq-aşkar üz-üzə qoyur, pis adamların nəcib şəxslərə etdiyi pisliliyi, kobudluğu göstərlər” (2,s.226). Əslində sentimentalizmin bu və bu kimi digər nəzəri prinsipləri baxımından “Can yangısı” və “Əbdül və Şahzadə” eyni tipli əsərlərdir. Bununla bərabər, sentimental poetika baxımından “Can yangısı” daha çox diqqəti çəkir, “Əbdül və Şahzadə”də sentimental elementlər maarifçi realizmin poetikası daxilindədir. Burada ziddiyyət varmı? Fikrimizcə yoxdur. Əgər klassizmlə sentimentalizm haqqında demək olarsa ki, onlar poetik antiqütblər kimi yaranmışdır və sentimentalizm klassizmi rədd edərək formalaşmışdır, sentimentalizmlə maarifçi realizm haqqında bunu demək olmaz. Tədqiqatlarda özünə yer alan bir fikir xüsusi maraq doğurur ki, sentimentalizm maarifçi realizmdən törəmədir, onun inkişafında xüsusi bir mərhələdir. Tədqiqatlarda oxuyuruq: “İngilis maarifçilik ədəbiyyatı üç mərhələ keçirmişdir: 1 – Erkən maarifçilik; 2 – Yetkin maarifçilik; 3-cü mərhələ XVIII əsrin son onilliyini əhatə edir. Bu dövrdə sentimentalizm əsas yer tutur” (3,s.11). Rus ədəbiyyatşünası P.A.Orlov isə bu məsələni belə şərh edir:

“Sentimentalizmin uğurları çox sıx surətdə rus maarifçiliyinin taleyi ilə bağlıdır. Bu isə həmin illərdə Fransa inqilabının təsiri ilə xüsusilə canlanmışdır... İctimai həyatda canlanma maarifçi düşüncənin inkişafına təsir göstərmişdi ki, bu da öz növbəsində tezliklə öz əksini sentimental ədəbiyyatda tapmışdır” (П.А. Орлов. Русский сентиментализм. М., 1977, с. 144) (4,s.34-35).

Deməli, A.Divanbəyoğlunun “Əbdül və Şahzadə” əsərində sentimental məzmun və xarakterin maarifçi dünyagörüşü ilə və maarifçi realizmin strukturunda inikası bədii qanunauyğunluq kimi təzahür edir.

Əsərin sentimental və maarifçi məzmunu mövzusunun xarakterindən irəli gəlir. Qadın problemi öz hissi məzmunu ilə sentimentalizmə, insani hüquqlar kontekstində isə maarifçi realizmə doğmadır. Sentimentalizm əsərdə hissi varlığı, maarifçi xətt isə əqli mühakiməni önə çəkir. Bədii inikasın ikili xarakteri ən adi insani hüquqlardan məhrum qadını göz yaşları içində boğulan vəziyyətdə və intihara gedən yolda təsvir predmetinə çevirməyə, başqa sözlə, əsərə sentimental xarakter verməyə, müəllifin mövqeyi və müəllif mövqeyinin ifadəçisi olan obrazın əqli mühakimələri qadınları öz hüquqları uğrunda mübarizə prosesinə cəlb etməyə, başqa sözlə, maarifçi xətti reallaşdırmağa imkan verir.

“Sentimentalistlər üçün hissiyata pərəstiş əsas yer tutur” (3,s.51). “Əbdül və Şahzadə”nin qadın qəhrəmanları bütövlükdə “hissiyata pərəstiş”in ağışundadırlar. Onlar qarşısalmaz bir duyğu, bütün varlıqları ilə sevdikləri insana qovuşmağı həyatlarının mənası hesab edir, bu yolda ölüm qədər getməkdən çəkinmirlər. Nigarı “ağır çiçək xəstəliyi keçirmiş” varlı mülkədar oğlu Əhməd bəyə zorla nişanlamaq istəyirlər, o isə sevdidi Murad bəyə qoşulub gedir. Yolda quldurlara rast gəlirlər, hər ikisi məhv olur.

Şahzadə atası Qeys bəyin iradəsinə zidd olaraq Əbdülü sevir, həyat yollarında onunla qoşa addımlamaq istəyir, lakin atasının gülləsi ilə ölür. Bu qəhrəmanlar ölümlərinə razı olurlar, lakin hissələrini boğub məhv etmək haqqında düşünmək belə istəmirlər. Nisə sevdidi Sultana düşdükləri ağır vəziyyətdən çıxmaq üçün bir-birinə qoşulub getməyi təklif edəndə varlığını saran hissələrdən çıxış edir. Lakin bu ehtiras deyil, qadını ölüm təhlükəsi qarşısında məğrur dayanmağa sövq edən sevgi odudur. Nisə deyir: “ – Sultan, əmr et, mən hər şeyi yerinə yetirməyə hazırım. Mən valideynlərimə rəhm etməyəcəyəm. Mən səni sevmişəm və səninlə birlikdə qalmaq istəyirəm” (5,s.59). Müəllif öz qəhrəmanlarını, ilk növbədə, təbii varlıq kimi təsvir edir. Onun birini sevmək, onunla qovuşmaq haqqı vardır. Bu insanın tam təbii bir ehtiyacıdır. Lakin A.Divanbəyoğlunun yaşadığı

və təsvir etdiyi cəmiyyətdə, əksər hallarda bu hüquq qadınların əlindən alınır. Müəllif də, onun maarifçi qəhrəmanı Əbdül də, özünü dərk edən qadın qəhrəmanları da bu hüquqlar uğrunda mübarizə aparırlar. Əgər müəllif və marifçi qəhrəman bunu şüurlu şəkildə və dərk edərək gerçəkləşdirməyə çalışırlarsa, qadın qəhrəmanlar öz təbii istəkləri uğrunda mübarizə ilə bu yola düşürlər.

Sentimentalizmin poetikası sadədir. Burada qütblər birmənalıdır. Konfliktin tərəfləri və səciyyəsi də tam aydındır. Rus və Ukrayna ədəbiyyatında sentimentalizmin təzahür xüsusiyyətlərindən danışan prof. P.Xəlilov yazır: “Rus və Ukrayna ədəbiyyatında sentimental yazıçılar maarifçi-dvoryan ziyalılarından ibarət olmuşdur... Onlar silki nəcabəti ilə öyünən cahil, kütbeyin, kobud dvoryanları tənqid edir, yoxsulun mənəvi ləyaqətini dərin rəğbətlə qələmə alır...” (2,s.227).

Sentimentalizmdə bədii konfliktin ənənəvi antiqütblərini prof. T.Məmməd daha universal şəkildə ümumiləşdirir: “Sentimentalizmdə isə cəmiyyətin kobud, insan sevgisindən məhrum, humanizm duyğusu olmayan insanları aşıqın iztirablarına, sevdüyindən uzaq qalmasına səbəb olur” (6,s.31).

Bu nəzəri postulatlar baxımından “Əbdül və Şahzadə”yə nəzər yetirsək, “cəmiyyətin kobud, insan sevgisindən məhrum, humanizm duyğusu olmayan insanları” sırasında birinci yeri Qeys bəyə vermək lazım gəlir. Mirzə Mehdi bəy və qismən də Rüstəm bəy Qədirov da bu sırada yer alır. Şərq ədəbiyyatı, o cümlədən milli ədəbiyyat kontesktində bu qütbün kobudluğunu, “insan sevgisindən məhrum”luğunu dünyagörüşünün darlığı və mühafizəkarlığı yaradır; bu dünyagörüş darlığı və mühafizəkarlığı ən çox qadına münasibətdə meydana çıxır. Öz mühafizəkar baxışları ilə iki gənc qızının ölümünə səbəb olan Qeys bəyin düşüncələri belədir: “Qədim ərəblər bu qadınları gözəl tanıyırdılar. Allah kimi cəzalandırmaq istəyirsə, ona qız verir... Görək indi də qızları diri-diri torpağa basdırmaq adəti olaydı. Mən birinci olaraq Şahzadəni basdırardım və heç hayıfım gəlməzdi...” (5,s.96).

Müəllifin tənqidi heç bir insani münasibət çərçivəsinə sığmayan bu baxış sisteminə qarşı çevrilir. Mina, Nigar, Nisə, Şahzadənin taleyində və Şərq tarixinə ekskurslar nəticəsində ağır tale yaşayan qadınların həyatından götürülən misallarda bədii konfliktin əks qütbündə dayanan insanları – qadınların çəkilməsi mümkün olmayan məşəqqətlərə düşər olmasına dərin təəssüf hissi, ürək ağrısı və vətəndaş yangısı ilə yanaşılır. Və məhz bu cəhət – “bəlayə mübtəla olan təmiz qəlbli, nəcib qızların acı taleyinə təəssüf oymatmaq” (2,s.229) “Əbdül və Şahzadə”də “sentimentalizmin bir xüsusiyyəti”, bəlkə də, belə demək olar ki, ən qabarıq xüsusiyyəti kimi meydana çıxır. Lakin məsələyə ümumdünya ədəbiyyatı kontesktində yanaşsaq, nəzərə almalıyıq ki, sentimentalizm bir ədəbi cərəyan olaraq XVIII əsr hadisəsidir. XX əsr müəllifinin XVIII əsrin ədəbi cərəyanının estetik prinsiplərinə qeyd-şərtsiz əməl etməsi prinsip etibarlı ilə mümkün deyildir. “Əbdül və Şahzadə”də sentimentalizmin estetik prinsipləri ilə XX əsrin əvvəllərinin maarifçi realizm estetikasının vəhdətdə çıxış etməsi əsərin mövzu və problematikasını, müəllifin nəzərdə tutduğu ideyanı gerçəkləşdirmək istəyindən güc alır. Buna görə də əsərin poetikasında maarifçi realizm elementləri get-gedə qüvvətlənir.

Məlum olduğu kimi, maarifçi realizmdə açıq tendensiyalıq əsas estetik prinsiplərdən sayılır. Lakin açıq tendensiyalıq sentimentalizmə də yad keyfiyyət deyildir. “Sentimentalistlərin əsərlərində tendensiya çox aydındır” (2,s.226) kimi nəzəri postulat elmi fikirdə kifayət qədər geniş yayılmışdır. Bununla belə, maarifçi realizmin açıq tendensiyalıq prinsipilə sentimentalizmdəki tendensiyanın aydınlığı məsələsi heç də eyni xarakterli deyil. Sentimentalizmdə bu bədii konfliktə antiqütblülüyü ilə və müəllifin birmənalı şəkildə qütblərdən birinin tərəfində dayanması ilə təzahür edir. “Sentimentalistlərin də yaradıcılığında sadə adamların həyatından bəhs edərəkən kədərli notların, qəlb aləminin dərinliklərinin, psixoloji ovqatın təqdimində, təsvirində müəllif intonasiası əsas rol oynayır. Müəllif intonasiası əsərin tendensiyasının, məramının açıqlanmasında, məzmunun dərkində müstəsna rol oynayır” (4,s.15). Lakin maarifçi realizmdə açıq tendensiyalıq estetik prinsip rolunda çıxışı sentimentalizmdəki keyfiyyətləri də özündə ehtiva etməklə bərabər, daha çox müəllif ideyalarının rüporu kimi çıxış edən müsbət qəhrəmanda - ziyalı obrazında təzahür edir. Maarifçi realist ədəbiyyatda Fəxrəddin (N.Vəzirov. “Müsbəti-Fəxrəddin”), Fərhad (Ə.Haqqverdiyev. “Dağılan tifaq”), Şeyda bəy (S.M.Qənizadə. Məktubati-Şeyda bəy Şirvani) obrazları bu baxımdan məşhurdur. “Əbdül və Şahzadə”dəki Əbdül obrazı da əsərə maarifçi ziyalı obrazı olaraq daxil olur və müəllif ideyasının rüporu rolunda çıxış edir. Sentimentalizmdə süjeti hissi təsvir hərəkətə gətirir: “Sentimentalistlər insan zəkasının gücündən də inanmırlar. Onlar ağılın, idrakin əvəzinə hissiyyəti irəli sürürlər” (3,s.51). Sentimentalizmin ənənəvi estetikası baxımından bu ümumiləşdirmə ilə razılaşmaq mümkün deyildir. Lakin yeni dövrün ədəbiyyatında hər şeyi hissiyyətin ixtiyarına buraxmaq tendensiyası qəbul olunmur. İnsanın insanlığını şərtləndirən amillər sırasında hissiyyətə böyük önəm verilir, lakin ağıldan kənar hissiyyət qəbul olunmur. Yeni dövrün maarifçiləri hissiyyətə ağılın nəzarəti tendensiyasını irəli sürürlər. “Əbdül və Şahzadə”də bu estetik funksiyanın yerinə yetirilməsi Əbdül obrazının üzərinə düşür. Əsərdə süjet elə qurulmuşdur ki, Əbdül bütün qadın qəhrəmanlarla ünsiyyətdə ola bilər. Çətin vəziyyətə düşən bu qadınlar ondan kömək istədikdə Əbdül çox ağıl işlətməyi, hissiyyətə qapılmamağı, düşünüb hərəkət etməyi tövsiyə edir. Ümumiyyətlə, əsərdə “bütün çətin vəziyyətlərdən çıxmaq üçün bir əsas yol vardır – ağılın gücünə inam” tezisi bir konsepsiya şəklində, müəllif ideyasının mahiyyəti kimi çıxış edir. Elmi ədəbiyyatda oxuyuruq: “Maarifçiliyin açar nöqtəsi ağıldır. İ.Kant cəmiyyəti və fərdləri hər şeyi ağıl süzgəcindən keçirməyə dəvət edir: “Öz ağılından istifadə etmə cəsarəti göstər”, deyir” (6,s.39). Maarifçiliyin ağıla “açar nöqtəsi” kimi yanaşmasının - “ənənəvi olan hər şeyə ağılla yanaşıb, onu dəyişdirməyə” və ağıl normalarına uyğunlaşdırmağa çalışmasının (6,s.39) “Əbdül və Şahzadə”də Əbdülün dilindən səslənən açılışı belədir: “İnsan gördüyü kimi hərəkət etməməli, yəni qurdların, şirlərin, vəhşi quşların və həşəratların hücumunu yamsılamaq, özünün dərin zəkasının göstərdiyi kimi hərəkət etməlidir” (5,s.17). Məsələyə bu estetik baxışda ağıl insanı digər canlılardan fərqləndirən xüsusiyyət kimi təqdim edilir. Maraqlıdır ki, Əbdülün dililə müəllif bu mesajı bədii konfliktin hər iki qütbünə ötürür. Məsələnin bu tərəfi əsərdə ancaq publisistik ifadəsini tapmır. Müəllif bu tövsiyyəni bədii konsepsiya kimi nəzərdə tutaraq obrazların taleyində əks etdirir. Qeys bəyin hərəkətləri heyvanların hərəkətlərini yamsılama kontekstində, ancaq hissiyyətə və ehtirasa qapılaraq hərəkət etmək kimi dəyərləndirilir. Nəticə etibarlı ilə onun öz ailəsini bədbəxt etməsində ağıla istinadsızlığın törətdiyi faciələr ümumiləşdirilir. Nigarın, Şahzadənin də taleyinin faciə ilə nəticələnməsi müəllif mövqeyində ancaq ictimai münasibətlər kontekstində, qadın hüquqsuzluğu nöqtəyi-nəzərindən izah olunmur, həm də qəhrəmanların instiktiv – hissiyyətə qapılaraq hərəkət etmələri, öz hisslərini ağılın gücünə tabe etməmələri ilə də izah olunur.

Tədqiqatlar sübut edir ki, “maarifçi realizm açıq tendensiyaya malik yaradıcılıq metodudur... Açıq tendensiya maarifçilərin yaradıcılığı üçün o qədər xarakterik cəhət idi ki, o hətta onların əsərlərinin süjet-kompozisiyasına təsir göstərir, bütün bədii vasitələr sənətkarın başlıca ideyasının qabarıq surətdə verilməsinə kömək edir” (7,s.40).

“Əbdül və Şahzadə” povestində “sənətkarın başlıca ideyası” Aqlın gücünə inam tələq etməklə ifadə olunur. Müəllifə görə, insanın insanlığını daim irəliyə doğru hərəkət şərtləndirir. A.Divanbəyoğlu insanı “irəli getməyə və parlağa məcbur edən” daxili qüvvəyə “şöhrətpərəstlik” adı verir (sözün yaxşı mənasında). Əbdülün dililə şöhrətpərəstliyin səmərəli nəticə verməsinin əsas şərti kimi isə Ağılı önə çəkir: “O (insanı irəli getməyə və parlağa məcbur edən qüvvə) aqlın gücüdür, ağıl olduqda isə qüsura yer yoxdur” (5,s.16).

Müəllif şöhrətpərəstliyi mühafizəkarlığa qarşı qoyur. Burada “şöhrətpərəstlik” anlayışı zamanın tələblərinə uyğunlaşmaq, dəyişən zamanın hərəkət məntiqini düzgün müəyyənəlməyə kimi başa düşülür. Bu məntiqin düzgün tutulmasında isə ağıla birinci yer verilir. Yalnız ağıl vasitəsilə insan pisi yaxşıdan, zəruri olanı zəruri olmayandan ayıra bilər - düşüncəsi povestdə qırmızı bir xətlə keçir. Mühafizəkarlıq insanın ağıla istinadını məhdudlaşdırır, buna görə də baş verən hadisələrə zamanın gerçəkləri kontekstində qiymət verməyə mane olan psixoloji bir qüvvə kimi təqdim edilir. Əbdül düşünür: “Yazıq Nigarın bədbəxtliyinə səbəb kimdir? Asiyanın həqiqi ruhunu mənimsəyən günahkar doğma ata Qeys bəydir. Nigarın atası mühafizəkarlığın quludur” (5,s.94). Bununla bərabər, müəllif nə aparıcı qəhrəmanın düşüncələrində, nə də baş verən hadisələrin hərəkət xəttində bizi pessimist düşüncələrə kökləmir. Povestdə süjetin hərəkət xətti maarifçi estetikaya tam uyğun şəkildə daim müəllif nəzarəti altındadır. Müəllif Asiya ruhunu (və eyni zamanda milli ruhu) ancaq Qeys bəylərlə məhdudlaşdırmır. Mühafizəkarlığın qulu olan insanlarla yanaşı, şərq mühitində real düşüncə bilən, zamanın məntiqini tuta bilən adamların – ataların da olduğuna diqqət çəkir.

Qeys bəyin bacısı qızı Məryəm (əsl adı Pərizad olan bu qıza qızılı saçlarına görə Məryəm deyirdilər) əmisioğlu Şamilin sevir. Şamil təhsilli idi və əmisi qızına da savad öyrətmişdi. Şamilin ata-anası elçiliyə gedəndə:

“Şamilin əmisi, Məryəmin atası deyirdi:

–Ay səni, bic, Məryəmi özü üçün oxutmusan? Eybi yoxdur, mən sizin birləşməyinizə ürəkdən xeyir-dua verirəm” (5,s.110). Məryəmin atası Nigarın və Şahzadənin atası Qeys bəyə qarşı qoyulmuş bir obrazdır. O, ağıl, düşüncəni, dəyişən zamanın məntiqinə görə hərəkət etməyi bacaran insanı simvollaşdırır. Müəllif Qeys bəyin bütün varlığını müəyyənləşdirən mühafizəkarlığına qarşı Məryəmin atasının “iti ağılı”nı qoyur. Zamanın insanın xoşbəxtliyin yolunu bu “açar”la tapacağına inamını ifadə edir: “Məryəmin atası savadlı deyildi, lakin buna baxmayaraq savadlı adamlar arasında olmağı və onların söhbətinə qulaq asmağı sevirdi. Kişini hər yerdə qəbul edib, onunla həvəslə söhbət edirdilər. Ona müxtəlif məlumatlar verirdilər. O, bu və ya digər məsələ barəsində öz fikrini söyləyirdi, bu fikirlər həmişə doğru olurdu. Onun iti ağılı vardı, yalnız müntəzəm təhsil çatmırdı” (5,s.111).

Müəllif mövqeyinin ifadəsi kimi səslənən bu mülahizələr - A.Divanbəyoğlunun dünyagörüşündə ön plana çıxan ağılla elmin, təhsilin vəhədətdə təzahürü ideyası Şərq dünyasını “qaranlıqdan işığa” çıxaracaq ən perspektivli yol kimi düşünüldü. İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1.Bəktəşi İ. Müəllif haqqında söz (Ön söz). / A.Divanbəyoğlu. Can yangısı. Bakı. Yazıçı, 1981.

2.Mir Cəlil. P.Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı. Maarif. 1988.

3.Şıxlı İ. Tahiri M.Ə., Həyatdə M.B. XVIII əsr xarici ədəbiyyat tarixi. Bakı. APİ-nin nəşri, 1970.

4.Babazadə B. Azərbaycan sentimentalizmi. Bakı. Bakı Universiteti nəşr., 2003.

5.Divanbəyoğlu A. Can yangısı. Bakı. Yazıçı, 1981.

6.Tahir M. Ədəbiyyat müasir elmi yanaşmalar kontekstində. Bakı. “Xan” nəşr., 2016.

7.Məmmədov X. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlində Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatı. Bakı. APİ-nin nəşri, 1978.

Açar sözlər: sentimentalizm, maarifçi -realizm, müəllif mövqeyi, maarifçi qəhrəman

Key words: Sentimentalism, educator realism , position of author, educator hero

Ключевые слова: сентиментализм, просветительский реализм, авторская позиция, герой-просветитель

Xülasə

Məqalədə A.Divanbəyoğlunun “Əbdül və Şahzadə” əsəri həm sentimentalizm, həm də maarifçi-realizmin estetik prinsiplərini daşıyan əsər kimi təqdim olunur. Tədqiqatın ağırlığı isə əsərdə müəllifin maarifçi dünyagörüşünün bədii ifadəsini aşkarlamağa istiqamətlənir. Maarifçi realizmin estetikasında mühüm yer tutan “Ağıla istinad” prinsipinin müəllifin dünyagörüşündə və qəhrəmanlara münasibətindəki yeri aydınlaşdırılır. Əsərdə aparıcı qəhrəman –Əbdülün maarifçi düşüncələrinin müəllif mövqeyinin ifadəsindəki yerinə aydınlıq gətirilir.

Резюме

В статье произведение А. Диванбейоглы «Абдуль и Шахзаде» представляется как произведение, которое пронизано эстетическими принципами не только сентиментализма. А также просветительского реализма. Сложность исследования направлена на выявление художественного выражения просветительского мировоззрения автора. При этом раскрывается место принципа «Опора на разум» в мировоззрении автора и в отношениях героев, что занимает важнейшее место в эстетике просветительского реализма. В произведении ясность придается тому месту, что занята просветительскими мышлениями ведущего героя произведения Абдуля в процессе выражения авторской позиции.

SUMMARY

Article is devoted to study of A. Divanbayoghlu’s “Abdul and Shahzada” masterpiece as a masterpiece beating the aesthetic principles of both sentimentalism and educator realism. Heaviness of the study is directed to reveal of artistic expression of educator outlook of the author in masterpiece. Place of principle “Referral to Mind” having significant place in the aesthetics of educator realism is clarified in the relation of outlook of author and heroes. Place of educator though of leading hero in the masterpiece – Abdul in the expression of the position of author has been clarified in this article.

Aqşın Rafiq oğlu Əliyev

İNGİLİS QADIN ŞAİRLƏRİNİN YARADICILIĞINA ÜMUMİ NƏZƏRİ BAXIŞ

İngiltərə ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yerlərdən birini tutur. Bu ədəbiyyat tarixinin bütün dövrlərində hər dövrün özünəməxsus tələbləri, ədəbi cərəyanları, janrları, mövzu, süjet və motivlərinə uyğun olaraq inkişaf etmiş və neçə-neçə görkəmli şair və yazıçılar, bir-birindən gözəl əsərlər yetirmişdir (1, 8). Bu baxımdan İngiltərə ədəbiyyatı tarixinə nəzər salsaq görərik ki, ingilis ədəbiyyatı kifayət qədər zəngin və rəngarəng ədəbiyyatlardan biridir. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, ingilis ədəbiyyatının inkişafında hamımıza məlum olan kişi yazıçılarla yanaşı, yalnız ingilislərə və avropalılara məlum olan qadın yazıçıların da böyük xidməti olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan ədəbiyyatından fərqli olaraq ingilis ədəbiyyatında qadın yazıçıların sayı onlarla, hətta yüzlərlədir. Onlar haqqında ətraflı məlumat vermək bir məqalənin həcmində sığışmadığına görə biz onlardan yalnız bir neçəsinin adlarını çəkəcəyik.

Belə ki, bu yazıçılardan Elizabet Akton (1799-1859), Barbarina Brand (1768-1854), Meri Karey (1609-1680), Elizabet Karter (1717-1806), Elizabet Kari (1585-1639), Ledi Ceyn Kavendiş (1621-1669), Dorotiya Selisiya (1738-1790), Süzanna Kentlivr (1667-1723), Meri Şudlef (1656-1710), Meri Barbara (1685-1755), Anna Koley (1743-1809), Alisiya Danvers (1668-1725), Sara Fayq Eqerton (1668-1723), Ceyn Eliot (1727-1805), Ceyn Barker (1652-1732), Ketrin Mariya Fanşou (1765-1834), Elizabet Bas (1776-1844), Anna Finç (1661-1720), Marta Fouk (1689-1736), Karolina Fray (1787-1846), Frencis Qrevil (1748-1818), Konstantia Qrierson (1705-1732), Yudif Madan (1702-1784), Elizabet Melvil və ya Ledi Kulros (1578-1640), Latetiya Elizabet Landon (1802-1838), Elizabet Barrett Brauninq (1806-1861), Elizabet Frencis Amherst (1716-1779), Henrietta Battier (1751-1813), Afra Ben (1640-1689), Anna Bredstrit (1612-1672), Felisiya Dorotiya Hemans (1793-1835), Meri Alkok (1742-1798), Penelopa Aubin (1679-1738), Ketrin Austin (1629-1683), Ledi Qrizel Bayliya (1665-1746), Elizabeth Tudor (1533-1603), Meri Vros (1587-1652), Margareta Kavendiş (1623-1673), Anna Bannerman (1765-1829), Anna Latetiya Barbould (1743-1825) və sairənin adlarını qeyd etmək xüsusilə yerinə düşərdi.

Hələ Orta əsrlər dövründə qadınlar vəziyyətlərinin ağır olmasına baxmayaraq cəmiyyətin müxtəlif sahələrində, o cümlədən ədəbiyyat sahəsində də dəyərli tövhələr verdilər. İlk anqlasakson qadın yazıçıları kilsələrdə rahibələr kimi bir çox dini məsələlərdən bəhs edən yazılarla və dini məktublarla elm və ədəbiyyat sahəsinə gəldilər (3, 49). Bu yazıçılardan Meri de Frans (XII əsrin sonu, XIII əsrin əvvəlləri) və Kristina de Pisan (1364 — 1430) daha çox məşhur idilər. Sonralar qadınlar poeziya sahəsində, şəhər həyatından bəhs edən kitabların yazılmasında, o cümlədən, vəkillik sənəti və məhkəmə hüquq sahəsində yaxından iştirak etdilər ki, bunlardan Marqarit Kempin (1373 – 1438) adını çəkmək olar.

Bir sözlə qadınlar ingilis cəmiyyətinin müxtəlif sahələrində, o cümlədən, ədəbiyyat sahəsində yorulmadan çalışmış, bu yolda müxtəlif çətinliklərlə də üzləşməli olmuşlar. Çox vaxt ciddi qəbul edilməyən qadın yazıçılar kişi adlarını özlərinə psevdonim kimi seçərək əsərlər nəşr etdirmişlər. Orta əsrlər dövrünün qadınlarının qarşısında duran ən böyük bələlərdən biri də çox vaxt onları cadügerlikdə ittiham edərək qəddarcasına edam edən və tonqallarda yandıran kilsənin inkvizisiya məhkəməsi idi. Sonrakı dövrdə də ingilis qadın yazıçıları müxtəlif təzyiqlər və təqiblərə məruz qalsalar da bu onların mübarizə əzmini və yüzib yaratmaq eşqini məhv edə bilmədi. Hər dəfə də onlar daha böyük enerji və fədakarlıqla çalışmağa başladılar.

Bu qadınlar çox vaxt da yüksək təbəqənin nümayəndələri olan qadın yazıçılar idilər ki, onlar da ya özlərinin mənsub olduğu zadəganlıq adına ya da ərlərinin gücünə və mənəbinə arxalanırdılar. Lakin bəzən bu da onları xilas edə bilmirdi (8, 54).

Bu baxımdan məşhur ingilis ədəbi tənqidçisi Kerranın fikirləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kerran qeyd edirdi ki, qadınların cəmiyyətdə özünü təsdiq etməsi və yazıçı kimi qəbul edilməsi onlara asan başa gəlməmişdir. Belə ki, mühavizəkar cəmiyyət ümumilikdə qadınları hər yaşda bir cür tərifləsə də, onlara səbirliliklə gözlədikləri müstəqillik və azadlığı vermədi. Qadınlar nə qədər azadlığa can atdırsa, bir o qədər tənqid edildilər, nə qədər özlərini cəmiyyətdə təsdiq etməyə çalışdırsa, bir o qədər ələ salındılar. Onların azadlıq yolunu mənəviyyət və dini məsuliyyət pərdəsi ilə kəsdilər, bu yolda qadınlardan öldürüləni də oldu, həbs ediləni də. Cəmiyyət onların xoşbəxtliyini psixoloji və emosional əhvali-ruhiyyətlərinin və intellektual bacarıqlarının nümayiş etdirilməsində yox, daha çox onların evdarlığında gördü. Hətta Elizabet Barret Brauninq kimi yüksək təbəqədən olan varlı və nüfuzlu qadınlar belə arzu etdikləri azadlığa qovuşa bilmədilər. (5, 147).

Digər ingilis tənqidçisi Meri Anna Stodart özünün “Qadın yazıçıları: onların uzaqgörən və faydalı fikirlərinin gücü” adlı 1842-ci ildə yazdığı məqaləsində qadın yazıçıların yaradıcılığına xüsusi yer ayıraraq vurğulayır ki, “kişiləri həyəcanlandırır onları lirik şeirlər yazmağa məcbur edən zərif qadın əlləri əlbəttə gözəl şeirlər yazmağa da qadirdir. Çünki onlar qadın dünyasına daha yaxşı bələd olub bu dünyanı başdan-başa sevgi ilə yoğrulmuş sirlə bir aləm kimi öyrənməyə can atan kişilərdən fərqli olaraq onun ziddiyyətlərini, çatışmazlıqlarını və naqisliklərini çox asanlıqla görə bilirlər” (10, 86).

İngilis ədəbi tənqidinin məşhur nümayəndələrindən biri olan İzabel Armstronq da özünün “Viktorian poeziyası” əsərində isə vurğulayır ki, “qadın yazıçılar ətrafda baş verən hadisələri özlərinin həssas və dəqiq düşüncəli iç dünyalarından keçirərək öz yaradıcılıq imkanlarını üzə çıxarırlar ki, biz bunu ney çalanın çöldəki havanı ciyərlərinə çəkib öz nəfəsindən keçirərək çaldığı neyin gözəl nəğməsi şəklində yenidən geri qaytarması ilə müqayisə edə bilərik” (2, 125).

Başqa ingilis tədqiqatçısı F.Elizabet Grey isə vurğulayır ki, “min illərdir şeirlərə mövzu olan qadın gözəlliyi onların öz yaradıcılığında psixoloji və mənəvi gözəlliklə əvəz olunur” (9,75).

Elizabet Akton (1799-1859) 17 aprel 1799-cu ildə İngiltərənin Saseks qraflığında anadan olmuşdur. İlk təhsilini Fransanın qızlar üçün internat məktəbində alan Elizabet 1826-cı ildə İngiltərəyə qayıdır. Onların ailəsi baptist olmuşdur. Onun özündən başqa üç bacısı və üç qardaşı olub. İlk yaradıcılığa Fransada olarkən başlamışdır. Burada o, “Parisə yetişərkən” əsərini yazmışdır. Bundan başqa onun bir neçə irihəcmli poemaları - “Kristof Framlinqam xronikalari”na daxil olan 1838-ci ildə yazdığı “Sadberi xronikası”, 1842-ci ildə yazdığı “Şimalın səsi” adlı əsərləri vardır. Tədqiqatçı Li Kristin O’Brayn onun “Məzarım üstə gələrsən” şeirini misal gətirərək qeyd edir ki, onun əsərlərində əsasən qarşılıqsız məhəbbətin nisgili və kişi xarakteri duyulmaqdadır.

Bu baxımdan adlarını yuxarıda qeyd etdiyimiz ingilis qadın şairlərinin bir sıra görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığına nəzər yetirmək xüsusilə yerinə düşərdi. Onlar ingilis və dünya ədəbiyyatı tarixinə yüzlərlə, hətta minlərlə bir-birindən dəyərli əsərlər vermişlər ki, aşağıda onlardan ən məşhurlarının yaradıcılığına nəzər salmışıq:

Meri Alkok (1742-1798) britaniyalı şair, esseist, xeyriyyəçisidir. O, Meri Covanna Bentlinin (1705-1775) və yepiskop Denison Kemberlendin (1705 -1774) ən kiçik uşaqları idi. Onun əsərlərindən “Həbs olunmuş borclu, yaxud həbsxanadan fraqmentlər”, “Hava şarı, yaxud uçan ölü”, “Poemalar” və s.-in adlarını çəkmək olar.

Penelopa Aubin (1679-1738) ingilis romançısı, şairəsi, və tərcüməçisidir. İlk yaradıcılığa 1707-ci ildə şeir yazmaqla başlayan Aubin 1721-ci ildə fransız dilindən etdiyi tərcüməsini nəşr etdirdi. O, 1738-ci ildə aprelə vəfat etdi. Lakin onun əri onun ölümünü 1740-cı ilə qədər gizli saxladı. Yazıcının “Lusindanın həyat və sevgi macərələri”, “Mənəviyyat doktrinası”, “Alicənab qullar yaxud, iki ağanın və iki xanımın macərələri”, “Klermon şahzadəsinin macərələri”, “Madam de Ravezan” və s. əsərləri vardır.

Ketrin Austin (1629-1683) tanınmış britaniyalı memuar ustası, şair və özünün çox məşhur meditasiya əlyazmalarından ibarət “M. kitabı” əsərinin müəllifidir. O, həmçinin kənd həyatına dair şeirləri və “Təntənəli dəfnlə əlaqədar” əsərini yazmışdır.

Ketrin Austin 1628-ci ildən 1683-cü ilə qədər Londonda yaşamış, vətəndaş müharibəsi və bərpa illərinin səs-küylü hadisələrinin şahidi olmuşdur. Ketrin varlı kommertsant ailəsindən çıxmış və eynilə özü kimi varlı və yüksək zümrədən olan Tomas Austin ilə evlənmişdir. Lakin onun əri Tomas çox yaşamadı və o öləndə Ketrinə üç uşaq və mülklərinin idarəetməsini qoyub getdi. Ketrin əri öləndən sonra yeddi il ərə getmədi. Dulluq həyatının ona bir çox məhrumiyyətlər gətirdiyini düşünən Ketrin əvvəlki var-dövlət və hakimiyətini geri qaytarmaq üçün yenidən evləndi. 1660-cı ildə yazdığı “Ən qəmgin illər” əsərində yazıcının mülk üstündə məhkəmə çəkişmələri, tarixi şərhləri, dualar, məktublar və 34 bənddən ibarət qafiyəli şeiri toplanmışdır.

Ledi Qrizel Bayliya (1665-1746) şotland əsilli ingilis nəğməkar şairəsidir. Qrizel Berkşirdə Redbres qəsriində 1665-ci ildə anadan olmuşdur. Onun atası Patrik Yum şotland sui-qəsdçisi Qraf Robert Bayliyaya pərəstiş edirdi və 12 yaşlı qızı Qrizeldə vasitəsilə ona məktublar göndərirdi. Bunu bilən kralın qoşunu Redbres qəsriini zəbt edir və Patrik Yum Polvars kilsəsində gizlədir. Sonra isə Birləşmiş Ştatlara qaçır. Onun ailəsi də buraya gəlib ona qoşulur. Hələ 12 yaşında olarkən Qraf Robertin oğlu Corc ilə tanış olan Qrizeldə sonradan onunla evlənilir və bu nığahdan onların iki qızı və bir oğlu olur. Onlar 1692-ci ildə yenidən Şotlandiyaya qayıdırlar və 1746-cı Qrizeldə Londonda vəfat edir və Mellersteyin məzarlığında dəfn edilir. Onun ən məşhur əsərləri 400 səhifədən ibarət “Şotland toy nəğmələri” əsəridir.

Elizabeth Tudorun (1533–1603) “Mən ədalətli və gənc olanda”, İndi gedin və imkan verin istirahət edim”, Cənabın getməsində”, “Vudstokun pəncərəsində almazla yazılan yazı”, “Vudstokun divarında yazılan yazı” əsərləri vardır.

Meri Barbara (1685-1755) şair və Svift dərənəyinin üzvü olmuşdur. Conatan Svift onu məşhur şair və alim Konstantia Qrierson və ədəbi tənqidçi Elizabet Sisan ilə birlikdə feminizmin öncülləri adlandırdı (). Onun ən məşhur əsərlərindən “Dul qadının ünvanı”, “Cənab Qreyin təmsillərinə əlavə olaraq”, “Tanınmış xanımların poemaları” və s. əsərləri var.

Anna Finçin (1661-1720) “Giriş”, “Göndərilmiş adam”, “Appologiya”, “Mənim özümde”, “Quş və qobelenlər”, “Parnas muzalarından”, “Apollon dövrü”, “Ardelianın evə qayıdışı ərəfəsində”, “Bülbül”, “Tez hirlənmək”, “Gecə xəyalpərəstliyi” və s. əsərləri vardır.

Elizabet Barrett Brauninqin (1806-1861) “Avrora Li”, “Səhralaşmış bağ”, “İtirilən əlaqələr”, “Həlak olmuş ağa”, “Müsiqi aləti”, “Portuqaliyalıdan sonetlər”, “Lord Vallterin arvadı” və s. əsərləri vardır.

Latetiya Elizabet Landonun (1802–1838) “Sevginin sonuncu dərəsi”, “Felisiya Hemans”, “Şahzadə Viktoriya”, “Şairin Partiyası”, “Çiçəyin ölümü”, “Təcrübə üçün çox gecdir”, “Əlvida” əsərləri vardır.

Ceyn Barker (1652-1732) ingilis şairəsi və sadıq yakobitçisidir. Onun əsərlərindən “Bosvil və Qalesiyanın məhəbbət və ya sevgi intriqaları”, “Ekzilius, və ya qovulmuş romalı”, “Poetik istirahətlər”, “Zamana müraciət edən poemalar toplusu” və s. əsərləri vardır. Heç vaxt evlənməyən Ceyn Barker 1732-ci ildə tənha və kimsəsiz şəkildə vəfat etdi.

Elizabet Bas (1776-1844) ingilis şairəsi və 66 şeirdən ibarət şeir toplusunun müəllifi. O, “Dostlar” cəmiyyətinin (dərənəyinin) üzvü idi (4, 250).

Henrietta Battier (1751-1813) irland əsilli satirik şairəsi və aktrisasıdır. Onun “Komik qəhrəmanlıq poeması”, “Qorunan qaçaqlar”, “Kirvanad və ya poetik müraciətnamə”, “Drayden kral üslubunda evlənmə” və s. əsərləri vardır.

Afra Ben (1640-1689) XVII əsr ingilis ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan qadın yazıçılardan biridir (6, 164). Onun qadın qələmi heç də o dövrün kişi yazıçılarından qələmindən geri qalmırdı (7, 58). ingilis şairəsi, dramaturqu, tərcüməçisi olmuşdur. Onun “Zorla evlənmə”, “Sevgi şahzadəsi”, “Holland həvəskarı”, “Şəhər modabazı”, “Gənc kral”, “Yalan hesab”, “Ata kimi, oğul kimi”, “Ay imperatoru”, “Dul qadın Ranter”, “Kiçik qardaş”, “Ədalətli fırıldaqçı”, “Rahibənin tarixi” və s. əsərləri vardır.

Anna Bredstrit (1612-1672) İngiltərənin Şimali Amerikadakı ilk məşhur şairəsidir. Onun əsərləri ölümündən sonra nəşr edilib. Onun əsərlərindən “Dörd element”, “Dörd monarxiya”, “Köhnə və yeni İngiltərə arasında dialoq”, “İlin dörd fəslı”, “Mənim əziz və sevimli ərimə”, “Hərərətdən xilas olma” və s. əsərləri vardır.

Felisiya Dorotiya Hemansın (1793–1835) “Qadınların hesabatları”, “Rossi Properziya”, “Hindistan qadınlarının ölüm mahnısı”, “Şairənin qəbri”, “Korinna Kapitolidə”, “Şair Vodsvorsa” və s. əsərləri vardır.

Meri Vrosun (1587–1652) “Pamfildən Amfilanta sonetlər”, “Qadın və kişi səsələri”, “Zamanın sakitliyi və hiyləgərliyi” və s. əsərləri vardır.

Margareta Kavendişin (1623–1673) “Atom poemaları”, “Mən şair kimi nə doğuldum, nə də yetişdim”, “Ağrı və bədən”, “Şadlıqdan”, “Bədən və ruh arasında dialoq”, “Yeni dünyanın təsviri, və ya parlaq dünyaya çağırış”, “Qadınların yaşa görə geyimləri”, və s. əsərləri vardır.

Anna Bannerman (1765-1829) şotland əsilli ingilis şairəsidir. Onun çoxlu poemaları, balladaları, odaları, sonetləri vardır. Ən məşhur əsərləri “Markiz de Lafayətdən General Vaşinqtona müraciətnamə” və “Mövhumat və alicənablıq” əsərləridir.

Anna Latetiya Barbauld (1743-1825) geniş mövzu diapazonuna malik Barbauldun poeziyası özünün feminist ideyaları ilə müasiri olduğu qadın yazıçılarından yaradıcılığına çox böyük təsir göstərdi ki, bu da bir çox ədəbi tənqidçilərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Bu tənqidçilərdən İzabel Armstrong qeyd edirdi ki, “Barbauld başqa romantik qadın yazıçıların heç bir xüsusi feminist ideyaları ilə razılaşmırdı. O öz yaradıcılığında iki strategiya tətbiq etdi. Beləki o, xüsusi intuitiv və emosional qadın forma, üslub və danışıq tərzindən və özlərinin qadın təcrübəsindən istifadə etməklə kişilərin ənənəvi fəlsəfi ideyalarına meydan

oxudular. Barbauldun əsərlərindən “Zəbur” kitabından seçilmiş bir çox dini şeirlərin nəzmlə tərcüməsi, “Dini sektalarda və dini təşkilatlarda dini zövq haqqında fikirlər”, “Uşaqlar üçün dərslər”, “Uşaqlar üçün himnlər” və s. əsərlər daxildir. Adlarını çəkdiyimiz ingilis qadın şairləri ingilis ədəbiyyatı tarixində çox böyük zəhməti olan və ədəbi yaradıcılıq baxımından heç də ingilis kişi şairlərindən geri qalmayan dahi söz ustalarıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Acheson, James and Romana Huk. Contemporary British Poetry. New York, “State UP”, 1996, 418 p.
  2. Armstrong Isobel. Victorian Poetry: Poetry, Poetics and Politics. London: “Routledge” 1993, 543 p.
  3. Barratt, Alexandra, ed. Women’s Writing in Middle Ages. London, “Longman”, 1992, 328 p.
  4. Cosman, Carol, et al., eds. The Penguin Book of Women Poets. London, “Allen Lane”, 1978, 399 p.
  5. Curran, Stuart. The Cambridge Companion to British Romanticism. Cambridge, “Cambridge University Press”, 2000, 217 p.
  6. Erikson, Robert A. “The Generous Heart. Aphra Behn, Oroonoko, and the Woman Writer”. Ch. 4 of The Language of the Heart, 1600-1750, Philadelphia, “U. Pennsylvania R”, 1997, pp. 147-184.
  7. Goldberg, Jonathan. “Aphra Behn’s Female Pen”. Desiring Women Writing. English Renaissance Examples. Stanford, “S.U.P.”, 1997, p.p. 42-72.
  8. Goreau, Angeline ed. The Whole Duty of a Woman: Female Writers in 17th-Century England. New York, “Dial”, 1985, 344 p.
  9. Gray F. Elizabeth. Alice Meynell. Literary Reviewing and the Cultivation of Scorn”. Women in Journalism at the Fin de Siecle: Making a name for Herself. Ed. Elizabeth Gray. New York: Polgrave Macmillan, 2012, pp. 71-90
  10. Stodart Mary Ann. Female writers. Thoughts on their Proper Sphere, and on their Powers of Usefulness. London: R.B. Seeley and W. Burnside, 1842, 399 p.
- Açar sözlər: İngilis ədəbiyyatı, qadın yazıçılar, Penelopa Aubin, Afra Ben, Elizabet Qrey.

“Tədqiqat Bakı Dövlət Universiteti üzrə Universitetdaxili “50+50” grant layihəsinin dəstəyi ilə aparılmışdır”

Türkan Zeynalova

HÜSEYN CAVID POEZİYASININ İNGİLİS DİLİNƏ
TƏRCÜMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan ədəbiyyatını tükənməz söz xəzinəsi ilə cilalayan böyük dramaturq, şair Hüseyn Cavid (1882-1941) dərin mənalı yaradıcılığı ilə həm öz dövründə, həm də sonrakı çağlarda diqqətdə olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, bu böyük mütəfəkkirin əsərləri müxtəlif dillərə tərcümə ediləndə də, onun müdrik, hikmətamiz fikirləri hər bir oxucunu heyrətdə qoyur. “Cavid hikmətinin əsas həcm yükünü onun şeirləri təşkil edir ki, bu da təsadüfi sayılmamalıdır. Cavid hər şeydən öncə böyük şairdir, söz ustadıdır və söz onun dilində mum kimi yumşalıb ən dərin mənalara ifadə etməyə qadir olur”[1, s.7].

Dahi sənətkarın zəngin yaradıcılığından sovetlər dönəmində ingilis dilinə çox az nümunələr tərcümə edilsə də, müstəqillik dövründə artıq tərcümə sahəsində öz sözünü deyən istedadlı mütərcimlər yetişmiş, onların səyi nəticəsində istər klassik ədəbiyyat, istərsə də çağdaş ədəbiyyat nümunələrinin Avropa dillərinə, xüsusilə ingilis dilinə tərcüməsində böyük uğurların şahidi oluruq. İlk öncə, hələ 1969-cu ildə Moskvanın “Proqress” nəşriyyatında ingilis dilində nəşr edilən, ta qədimdən müasir dövrə qədər böyük bir dövrü əhatə edən Azərbaycan poeziyası nümunələri sırasında böyük Cavid poeziyasından da seçmələr var. Bu antologiyada Hüseyn Cavidin “Azad əsirlər” (“Prisoners of Freedom”), “Bakıda”, yaxud “Məsud və Şəfiqə” (“A Talk between Masud and Shafiqə”), “Dün və bu Gün” (“Yesterday and Today”), “Azər” poeməsindən bir parçanın ingilis dilinə tərcüməsi verilmişdir. Sonrakı çağlarda 2010-cu ildə İslamabadda nəşr edilən “Azərbaycan poeziyası” (Okeanda bir Damlə”) adlı antologiyada böyük dramaturqun “Dün və bu Gün” şeiri təkrar verilmişdir. Cavid ədəbi irsindən verilən bu poetik nümunələri ingilis dilinə tanınmış mütərcim Qladis Evanz tərcümə etmişdir. İngilis dilinə edilmiş bu tərcümələr rus dilinə sətiri tərcümə əsasında edildiyindən, təbii ki, Hüseyn Cavid kimi nəhəng bir mütəfəkkirin deyim tərz, fikri, ideyası, yazılan əsərlərin ruhu dəyərincə qorunmamışdır. Bu da təbiidir. Köməkçi bir dilin vasitəsilə edilən tərcümədə məzmun zəifləyir, hətta vəzn pozulur, ixtisarlara, söz itkisinə yol verilir. Lakin ingilisdilli oxuculara klassiklərimizi tanımaq baxımından əlbəttə ki, bu tərcümələrin rolu böyükdür. “Azərbaycan romantizim ənənələrini yüksək səviyyəyə qaldıran və bu romantik ədəbi məktəbin ən qüdrətli nümayəndələrindən biri kimi Hüseyn Cavid əsərlərində xoşbəxt gələcək, azadlıq ideyaları, əsas qayə kimi tərənnüm edilir”[2, s.8]. Bununla yanaşı böyük sənətkarın fikirlərində dərin bir kədər, ümitsizlik nişanələri də əskik deyildir. Amma böyük mütəfəkkir naümid deyil, gələcəyə coşqun inamla inanır:

Dün səadətə parlayan gözlər,
İmdi yəsü kədər nisar eylər.
Dün təhəvvürlə gurlayan sözlər,
İmdi bir başqa macərə söylər.
Dünki xəndan könül bu gün sızlar,
Dün sönən bir əməl bu gün parlar[3, s.96].
Bu hissənin ingilis dilinə tərcüməsinə baxaq:

Happy the shining eyes but yesterday:
Here grief and mourning lies but come today.
Brave words so full of cheer but yesterday:
Full of despair and tears but come today.
Gay heart of yesterday it aches today.
Dead dreams of yesterday revive today [4, s.119].

Sətiri tərcüməsi:

İşıq saçan xoşbəxt gözlər, amma dünən:
Bura qəm və nalə isə bu gün gəlir.
Fərəh dolu cürətli sözlər, amma dünən.
Ümitsiz və göz yaşları ilə dolu bu gün gəlir.
Dünənin şad ürəyi bu gün sızlayır.
Dünənin ölü arzuları bu gün cana gəlir.

İstedadlı mütərcim Qladis Evanz böyük şair Hüseyn Cavid şeirinin məzmununu vermiş, şeirin formasını, hətta qafiyəli sözdərdən qabaq gələn rədifini də saxlamışdır. Şeirin sonrakı bəndinə nəzər etdikdə, mütərcimin bir daha tərcüməçilik bacarığının şahidi oluruq:

Seyr edir iştə kainatı bütün,
Devrilir hər addımda bir əzəmət,
Dinləməz dünki hadisatı bu gün,
Parlayır hər dəqiqə bir hikmət.
Hər qaranlıqda çırpınır bir nur,
Hər həqiqətdə bir xəyal uyuyur [3, s.97].

Bu beytlər ingilis dilində belə səslənir:

Just as firm steel is gnawed away by rust
At ever step the Great turns into Dust.
Today is not concerned with Yesterday.
New knowledge lights each minute of each day.
In every Darkness throbs at least one Gleam.
Each Truth-a womb that bears at least one Dream [4, s.119].

Sətiri tərcüməsi:

Möhkəm polad paslanaraq çürüyüb gedir
Hər addımda Əzəmət Toza dönür.

Bu günün Dnn aidıyyatı yoxdur.

Yeni elm hər günün hər dqiqsini işıqlandırır.

Hər Qaranlıq bir Nurla ırpınır.

Hər Həqiqət- bir Xyaldan doęur.

Fırtınalı bir həyat yaşayan Hseyñ Cavid bu şeiri gənc yaşlarında yazsa da, dvrn dərdini dərindən duymuş, bəşəriyyəti fəlakətə sürükləyən səbəbləri amaęa çalışmış, bəzən kskn olsa da, "hər bir qaranlıqda bir Nurun olduęu qnaitind qalır". Mütərcim bu beytlərin ümumi məzmununu vermişdir, lakin şeirin formasını orijinaldakı kimi saxlaya bilməmişdir.

Hseyñ Cavidin qələmə aldıęı şeirlərdən biri də Bakıda Balaxanı neft mədənlərində iki gəncin arasında gedən müsahibəni əks edən "Bakıda" və yaxud "Məsud v Şəfiqə"(1909) adlı eiridir. "Bakıda" eirinn yazıldıęı dövrdə, irtica illərində, ümumiyyətlə qurtuluş gn mənasında istiqbal, gələcək haqqında düşüncə, mühakimə, istiqbala ümid (xüsusən romantik şeirdə) sas motivlərdən idi"[5. s.9]. Əsərdə təsvir edilən Şəfiqə bir az xyalprvr gənc qızdır. Uzaqdan görünən neft buruqları ona romantik, gözəl bir lövhə təsiri baęılayır. Lakin Məsud bu irin xəyallar içərisində olan fiqnin sevincinə belə cavab verir:

O srvlr ki, uzaqdan sana təbəssüm edər,

Bir az da yaxınlaalım: bax, hmn tcssm edr:

nnd bir sr dhtli, sisli abidlr

Ki, daima saar trafa kirli rayihlr,

O srvlikd ayırdan, ikdn iz yoxdur,

Grrkn anlayacaqsan ki, hp bataqlıqdır[3. s.27].

Bu misraların ingilis dilind trcmsin baxaq:

Take that cypress there, for instance, it certainly draws the eye:

But better take a good look at those towers like cypresses high.

They're not green, are they? But black as the soot from a stove.

A forest of dirty oil-derricks-grove after grove.

They are dark ranks of tombstones, alive with awful sound:

And what a foul, repulsive smell they spread here, all around [6. s.261-262].

Stri trcmsi:

Oradakı srvlr ki, var, lbtt uzaqdan nzr kir:

Amma, n yaxısı srv kimi hndr olan o buruqlara yaxı bax.

Onlar yaşıl deyil, elə deyilmi? O Sobadan çıxan qapqara hisdir.

irkli neft buruqlar mesidir, balaca meşə.

Onlar tünd qəbir dalar dzmdr, dəhşətli səslər çıxarır.

Necə irklidir, iyrnc fnt bütün ətrafa yayılır.

Sətri tərcümədən də görünür ki, mütərcim Qladis Evanz orijinalda olan fikri vermək üçün çox cəhd etmişdir. Onu da qeyd edək ki, Hseyñ Cavid kimi zəngin bir düşüncə sahibinin fikir dünyasını duymaq, onu təhlil etmək o qədər də asan deyil. Buna baxmayaraq mütərcim Hseyñ Cavid dünyasına daxil ola bilmiş, ingilis oxucularında bu əsərlə baęlı tam təsəvvür yaratmışdır.

Böyük mütəfəkkirin bu şeirində "həqiqətlə xəyal (Msudla Şəfiqə) arasındakı fikir ixtilfları davam edir və son bəndlərdə əsaslı, doęru nəticə kara çıxarılır...O, fiqnin daima həyatı əlvan v parlaq görməyə adət etmiş gözlərindən romantik, airan pərdəni qaldırır, bir anlıq həqiqətin dəhşətli v sərt znni ona göstərir" [7.s.207]. Heyrt iind qalan Şəfiqə artıq bu haqsızlıęın səbəbini anlatmaęı sorurkn Məsud ona belə cavab verir:

Bu anlaılmayacaq bir suali-mkildir

Ki, həll edimsi zənnimcə qeyri-qabildir.

Bu fikrə qarşı n mazi cavab verdi, n hal;

Sənin bu fikrini kəşf eylər ancaq istiqbal...

Bu misralar ingilis dilində belə səslənir:

It's a complex question, and one difficult to solve;

I haven't the strength to do it. Yet we should involve

Ourselves. To find the answers in our day

Is almost beyond us. But these questions will not stay

Unanswered, as sure as there's a sun up in the sky-

To all the questions in our hearts, the Future alone can reply[6. s.265].

Sətri tərcüməsi:

Bu, çox mürəkkəb sualdır, həll etmək çətindir;

Bunu həll etməyə gücüm yoxdur. Hələ biz özümüz bunu həll edə bilmərik.

Bu gün buna cavab tapmaq demək olar ki, bizdən kənardır. Amma bu suallar belə qalmayacaq.

Cavabsızdır, minik ki, səmada günəş qalxır-

Qlbimizd olan bütün suallara ancaq Gələcək z cavab verə bilər.

Hseyñ Cavid poeziyasında olan fikir yk o qədər mrkkbdır ki, onu digər bir dildə olduęu kimi səsləndirmək təbii ki, çətindir. Lakin buna baxmayaraq, mütərcim Qladis Evanz böyük sy göstərərək bu qüdrətli mütəfəkkirin fikirlərini ingilis oxucusuna çatdırma bilmişdir.

Böyük şairin ingilis dilinə tərcümə edilən digər bir şeiri onun "eyx Sənan" faciəsindən kor ərəbin mahnısıdır. Bu eiri Azərbaycan tərcüməçilik sahəsində z sznni demiş, şair-tərcüməçi Sabir Mustafa orijinaldan ingilis dilinə tərcümə etmişdir. Onu da deyək ki, ingilis ədəbiyyatının korifeyi olan Vilyam Şekspir sonetlrini bütövlükdə orijinaldan ingilis dilinə tərcümə edən Sabir Mustafa 2012-ci ildə nəşr edilən "Poeziya lngi" (The Garland of Poetry) tərcümə toplusunda XII yüzillikdən

günümüzdəək böyük bir dövrü əhatə edən antologiyada şairlərimizin ədəbi irsindən seçilmiş poetik nümunələri ingilis dilinə tərcümə etmişdir. Bu antologiyada “Kor kişinin mahnısı” kimi verilən şeir parçasının orijinalına baxaq:

Nə eşq olaydı, nə aşiq; nə nazlı afət olaydı,
Nə xələq olaydı, nə xaliq; nə əşki-həsərət olaydı.

Nə dərd olaydı, nə dərman; nə sur olaydı, nə matəm,
Nə aşyaneyi-vüslət, nə bari-firqət olaydı.

Könüldə nuri-məhəbbət, gözümdə pərdeyi-zülmət...
Nə nur olaydı, nə zülmət; nə böylə xilqət olaydı.

Nədir bu xilqəti-bimərhəmət, bu pərdəli hikmət?
Bu zülmə qarşı nolur bir də bir ədalət olaydı.

Tükəndi taqəti-səbrim, ədalət! Ah, ədalət!
Nə öncə öylə səadət, nə böylə zillət olaydı[8. s.32].

Şeirin ingilis dilinə edilmiş tərcüməsinə baxaq:
There should be neither grief, nor remedy, nor merriment, nor funeral.
There should be neither friends' meeting, nor parting's calamity.

In my heart light of affection, on my eyes curtains of darkness,
There should be neither light, nor darkness, nor thus humanity.

What is this merciless creation, this mysterious wisdom?
If only there were against this oppression justice pretty.

I have lost my power and patience, justice! Oh, justice!
There should be neither first such happiness, nor then such adversity [9. s.49].

Sətri tərcüməsi:

Nə məhəbbət, nə sevgili olaydı, nə də şıltaq gözəl.
Nə bəşər, nə Tanrı olaydı, nə də təəssüf üçün axan göz yaşları.

Nə qüssə olaydı, nə dərman, nə sevinc, nə də matəm.
Nə dostların görüşü, nə ayrılıq dərd-sər olaydı.

Ürəyimdə məhəbbətin işığı, gözlərimdə qaranlıq pərdəsi,
Nə işiq, nə qaranlıq olaydı, nə də belə insanlıq.

Nədir bu rəhmsiz yaradılış, bu sirli hikmət?
Kaş bu rəzalətə qarşı yaxşı bir ədalət olaydı.

Mən gücümü itirmişəm, ədalət! Ah, ədalət!

Nə əvvəl belə xoşbəxtlik, nə də belə zillət olaydı.

Gördüyümüz kimi Sabir Mustafa istedadlı mütərcim kimi Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” əsərində olan kor ərəbin dilindən söylənmiş fəlsəfi məzmunlu şeiri yüksək səviyyədə ingilis dilli oxucuya çatdırmışdır. Şeirdəki ərəb-fars tərkibli sözləri, mürəkkəb ifadələri ingilis dilinin müvafiq leksik-stilistik qarşılıqları ilə verən Sabir Mustafa həmdə klassik şeirimizin bir başa originaldan tərcüməsinin üstünlüklərini də, yaxşı nümayiş etdirmişdir. Bu baxımdan Hüseyn Cavid əsərlərindən müəyyən parçaların orijinaldan rus dilinə sətrilər cümə əsasında ingilis dilinə edilən tərcümələr arasında böyük fərq görünür. Əlbəttəki, çox uzaq bir zaman kəsiyində edilmiş bu tərcümələrdə ilk təşəbbüs kimi təqdirə layiqdir, lakin bunlarda müəyyən qüsurlar da var. Bu baxımdan belə düşünmək olar ki, qloballaşma dövründə ölkələr arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişaf etdiyi bir vaxtda çox istedadlı tərcüməçilər yetişdiyi üçün artıq köməkçi dillərin vasitəsilə edilən tərcümələrə ehtiyac duyulmur.

Ədəbiyyat

Babaxanlı Gülbəniz. “Cavid hikməti”, (ön söz). Cavid Hikməti: seçmə aforizmlər (Azərbaycan və ingilis dillərində) “Elm və təhsil”. ( ) 2016

Habibaylı İsa. “Azerbaijani Poetry. Tradition and Modernity”. Poetry of Azerbaijan: A Drop in the Ocean. Compiled and edited by Eynulla Madatli. Leaf Publications-Islamabad, 2010

Hüseyn Cavid. “Dün və bu gün”. Əsərləri dörd cildə, birinci cild. (Tərtib edən Turan Cavid). “Yazıcı”, 1982

Hüseyn Cavid. “Yesterday and Today”. “Azerbaijan Poetry”. Tradition and Modernity. Poetry of Azerbaijan: A Drop in the Ocean. Compiled and edited by Eynulla Madatli. Leaf Publication-Islamabad, 2010

Məmməd Cəfər. “Böyük şair, mütəfəkkir” Hüseyn Cavid. (Ön söz). Əsərləri dörd cildə, birinci cild, (tərtib edən Turan Cavid). “Yazıcı”, 1982

Hüseyn Cavid. “A Talk Between Masud and Shafiq”. (Translated by Gladys Evans). Azerbaijanian Poetry. Classic. Modern. Traditional. Edited by Mirza Ibrahimov. Moscow, Progress Publishers, 1969

Məsud Əlioğlu. “H. Cavid şeirində fəlsəfi motivlər”. (İdeal və varlıq). “Məhəbbət və qəhrəmanlıq”. Bakı, “Yazıcı”, 1979

Hüseyn Cavid. “Bakıda”. Əsərləri dörd cildə, ikinci cild. (Tərtib edən Turan Cavid), “Yazıcı”, 1982

HuseynJavid. (Power and patience). "The Song of the Blind man". (Translated by Sabir Mustafa). Poeziya çələngi, (The Garland of Poetry),Bakı, "Avrasiya Press", 2012

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, şair-dramaturq, antologiya, poetik tərcümə, "Məsud və Şəfiqə"

Key-words: Hussein Javid, poet-dramatist, anthology, poetical translation, "Masud and Shafiqə"

Ключевые слова: Гусейн Джавид, поэт-драматург, антология, поэтический перевод, "Masud и Шафиға"

The translation peculiarities of Hussein Javid's poetry into English

Summary

The article deals with the great Azerbaijani poet-dramatist, one of outstanding thinker and representatives of Azerbaijani romanticism Hussein Javid, (1882-1941) and his works which had been translated into English. In this article are spoken about his works, such as "Yesterday and Today", "In Baku" or "To talk Between Masud and Shafiqə", and "The Song of the Blind man" from his historical work "Sheikh Sanan". Here is compared the poems with original and shown the different peculiarities of the translations. The poems by Hussein Javid were translated by talented translators Gladys Evans and at the same time by the prominent Azerbaijani poet Sabir Mustafa who is famous with his translations from original into English.

Особенности перевода поэзии Гусейна Джавида на английский язык

Резюме

Статья посвящена великому азербайджанскому поэту-драматургу, одному из выдающихся мыслителей и представителей азербайджанского романтизма Гусейну Джавиду (1882-1941) и его произведениям, которые были переведены на английский язык. В этой статье рассказывается о его произведениях, таких как, «Вчера и сегодня», «В Баку» или «Беседа между Масудом и Шафигой» и «Песня слепого» из его исторического труда «Шейх Санан». В статье эти переводы сравниваются с оригиналами стихови выявляются особенности различных переводов. Стихи Гусейна Джавида были переведены талантливыми переводчиками Глэдис Эванс и выдающимся азербайджанским поэтом-переводчиком Сабиром Мустафой, который известен своими переводами с оригинала на английский язык.

Rəuşi: dos. Əliyeva Leyli

Севиңдж Алимовсум гызы Абушова

К ВОПРОСУ СОХРАНЕНИЯ СТИЛЯ В ПЕРЕВОДЕ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПУБЛИЦИСТИКИ

Вопрос сохранения стиля в переводе любого текста, особенно художественного всегда вызывает живой интерес у специалистов. Ведь «стиль как слог, манера письма, своеобразное использование фразеологией, образными и выразительными средствами национального языка» передает тексту неповторимую форму изложения и соответствующую художественно эстетическую стройность, который требует в переводе адекватного решения. (4.68) В этом плане перевод художественной публицистики представляет особый подход. Как известно, газетная публицистика характеризуется разнообразными жанрами, которые условно разделяются на собственно – публицистические или собственно информационные жанры и художественно публицистические. К последней группе обычно причисляют очерки, эссе, фельетоны, памфлеты, зарисовки и другие жанры. Перевод и сохранение стиля жанров художественной публицистики представляет некоторые трудности. Дело в том, что в этих жанрах синтезируются собственно – публицистический и художественный стили. Другими словами, переводчику приходится отталкиваясь от конкретных фактов, переходить к их художественному осмыслению. Его творческий подход не в коем образом не должно повлиять на подлинность описываемых фактов. Среди крупных жанров художественной публицистики особое место занимает эссе. Жанровая принадлежность эссе вызывает бурные споры. Одни ученые называют его сугубо - научно публицистическим, другие - «жанром» художественной литературы, даже критики. Этот жанр получил широкое распространение ещё в эпоху возрождения. На французском, английском языках эссе означает «опыт». К нему обращались в свое время М. Монтень («Опыты»), Фр. Бекон («Опыты»). У Хезлитт («Политические опыты») и др. По мнению специалистов в эссе решающую роль играет интуиция; именно интуиция расковывает мысль. Переводчик должен знать, что новый интуитивный взгляд – это критический взгляд (точнее, докритический, так как истина основана на новой логике, той, которая обнаружена интуицией и будет проверена в опыте). Эссеист обычно не углубляет тему, а ищет новый аспект ее. Конечно, жанр эссе может быть не обязательно критическим по содержанию, но он несет в себе зерно критицизма (при определенных условиях - и скептицизма), с помощью которого эссеист преодолевает свою собственную узость и, порой, ограниченность или сложность своего времени. В качестве примера уместно будет отрывок из эссе известной представительницы азербайджанской эмигрантской литературы Умбил Бану, где речь идет о бурном споре между автором и известным писателем И. Буниным:

« – Вы подсознательно считаете французов ответственными за вашу эмиграцию и переносите на них все ваше сетования на судьбу. Это специфически эмигрантское мировоззрение. Не удивлюсь, если в один прекрасный день все русские, вроде вас (к счастью, не все такие, как вы). Пойдут по улице Пасси с лозунгами: «Долой французов» или «Франция для русских». Бунин побледнел и загремел: – Самое отвратительное, это видеть, как русская женщина превращается в иностранку. Вы вечно ломаете комедию, изображаете, что вам не найти подходящего русского слова. Вы, которая родилась в России... и т.д.

Теперь была моя очередь бледнеть:

– Я запрещаю вам переодевать меня в русскую. Слышите, запрещаю! Вы превратили мою родину в колонию, ладно, но мы вовсе не смирились этим «под тенью ваших дружеских клинков», как пишет, без всякой иронии ваш великий поэт Лермонтов». (1.23). Здесь судьба героев излагается в контексте всего общества. Однако переводчик должен принимать во внимание и тот факт, что в некотором роде, налицо субъективность суждения героев, не говоря уже о неточности в приведенных ими примерах или мотивировках: «Siz təhtəlsüür halda onları sizin mühacirliyiniz üçün məsuliyət daşdıgını hesab edirsiniz və tələddən bütün narazılıqlarınızı onlara yönləndirirsiniz. Bu spesifik mühacirlik dünyagörüşləridir. Günlərin bir günü bütün sizin kimi rusların (xoşbəxtlikdən onların hamısı sizin kimi deyillər) Pässe küçəsi boyunca “Rədd olsun fransızlar, yaxud “Fransa ruslar üçündür” şüarı ilə keçməsinə təəccüb etməzdim. Buninin rəngi ağardı və o gürlədi:

– Ən iyrənci rus qadınının əsnəbiyə çevrilməsini görməkdir. Siz həmişə komediya çıxarırsınız, özünüzü elə göstərirsiniz ki, guya sizə uyğun rus ifadəsi tapmaq çətinidir, sizin kimi Rusiyada doğulmuşlar... və sair.

İndi isə üzünün rənginin ağarması növbəsi mənim idi.

– Məni rus qafiyəsinə salmağı sizə qadağan edirəm. Eşidirsiniz, qadağan edirəm! Bəli siz mənim vətənim koloniyaya çevirdiniz, lakin biz sizin dahi Lermantovun kinayədən uzaq qeyd etdiyi bu “dostluq süngüsünün kölgəsi” ilə heç də barışmamışıq». (1. 21-33) Как известно, У Лермонтова не «под тенью дружеских клинков», а «штыков» («Мцыри»). И это исправление переводчик выделяет курсивом. А что касается великодержавной амбиции Бунина, то она сполна раскритикована его оппоненткой. Многие специалисты эссе считают свободным жанром. И.Нарский в опубликованных двух эссе Юма по вопросам эстетики писал: «Скептическая оценка им возможностей и границ самого скептицизма привела к существенным сдвигам в тех решениях, которые Юм предлагает для конкретных вопросов эстетической теории. У крупных мыслителей « способность подняться под самим собой» знаменует не только новый этап в их творчестве, но и приобретает важное значение для целой эпохи». (2.128) Даже у Монтеня субъективно – скептическое начало его « Опытов» не ослабляет их объективного значения: формула « что знаю я!» оказалась, в конечном счете трамплином, лишь в той мере овеванным сомнением, в которой это необходимо, чтобы помешать мысли сковать себя достойной догмой.

Эссеисты уточняют и исправляют ход и направление своей мысли, заменяют одни факты другими или иначе истолковывают их. Так «Опыты» Монтеня становятся не только средством само познания, но и средством само моделирования «Моя книга в такой же мере создана мной, в какой я сам создан моей книгой» – пишет, Монтень. (3, 397). С течением времени жанр эссе приобретает все новые виды и особенности, но все же его художественно – эстетические задачи расширились. Этот процесс мы особенно зримо ощущаем в творчестве С.Моема Э.Хемингуэя, Аддиссона. С. Моем в произведениях этого жанра рассуждает не только о поэзии, театре, искусстве, но и как художник слова высказывает мнения о сокровенных чувствах человека: “He ceases fo mbe himself. He is no longer an individual, but a thing, an insforuebt to some purpoge forign to his eqo hove is never quite, devion of sentimental”. Сегодня

объем жанра эссе колеблется между газетно – журнальными страницами и целыми книжными томами. Переводчик эссе сталкивается с самыми разнообразными темами. Потому что для эссеиста характерно стремление любой вопрос, любую узкую тему превратить в обобщенную, философскую, общечеловеческую. Знакомая читателя со своим «переживанием вечных проблем», эссеист развертывает перед читателем все богатства своего опыта, своих наблюдений и впечатлений. В конечном счете связи, обнаруженные художником, оказываются непродуманными и в этом смысле объективны. Субъективно же бывает их оценка, место в системе других связей жизненных явлений. И переводчик не должен забывать, что различие предметов отражения в этом жанре определяет и различные функции отдельных признаков. Следовательно, эссе носит чисто мировоззренческий характер. «Под мировоззрением художника мы обычно подразумеваем не только философские взгляды, но всю сумму его идеологических воззрений» (5.55).

К числу самых распространенных жанров художественной публицистики можно отнести фельетоны. Основная особенность фельетона как жанра художественной публицистики – это единство логического и образного, что должны найти свое отражение при переводе. В фельетоне широко применяется стилевой контраст. Емкость отдельных выражений придает содержанию особые когнитивные возможности. Главным признаком языковой формы фельетона является эмоциональность, оценочность. Переводчик фельетона имеет дело сатирической или юмористической формой изложения факта. Следует отметить, что эмоциональность лексики принижает все основные средства и приемы, используемые в этом жанре: эмоционально-оценочные слова, фразеологические сочетания, каламбуры, пародии, разрушение семантически норм сочетаемости слов, неологизмы, архаизмы, квазипаремии, сравнения, метафоры, перифразы и др.

Как правило, основная суть фельетона выражается «ударными» предложениями или даже одним словосочетанием («Брак стал браком...» –*toyu oldu – zay oldu*). В качестве ядерных слов в фельетонах последних десятилетий выступают часто квазипаремии: «Бедность не порох, не взорвется»; «То, что им вычеркнуто пером, что вырублено топором»; «*Üzdə gülüş, dalda qılinc* “..В чужом пиру – горькое похмелье». Традиционно в фельетонах социальные, политические и прочие проблемы излагаются иронией. Образцы таких фельетонов в азербайджанской художественной публицистике были созданы Дж. Мамедкулизаде, У. Гаджибековым, А. и другими. Опубликованные на страницах журнала «Молла Насреддин» фельетоны беспощадно описывали негативные стороны общественно-политической и духовной жизни: «*A mollalar, niyə məni döyürsüz? Olmaya məndən qorxusubuz Olmaya qorxusubuz ki, əyilib camaatın qulağına bir neçə söz pıçıldayaram, bir beçə mətləblərdən agh edəm ? Olmaya qorxusubuz ki, məsnuəmin vərəqlərini nöqərlər samavar alışığı edə - edə və şakillərini uşaqlar oynada –oynada axırda camaat gözünü açıb bəzi işlərdən xəbərdar olar*». С. Мəmmədquluzadə. “Niyə məni döyürsünüz.?”)

В переводе иронический тон оригинала сохранен хорошо: «О моллы, за что вы меня бьете? Или вы боитесь меня? Боитесь, что я пойду к народу и шепну ему на ухо несколько слов, расскажу кое о чем? Или вы боитесь, что слуги будут разжигать самовар страницами моего журнала, а дети будут забавляться картинками из него, и люди в конце концов узнают кое - что? Может быть, вы понимаете, что одной страной не могут править два царя, в одну эпоху не могут жить два моллы: Молла Хасреддин и Молла Насреддин?»

Проблема стиля напрямую связана социальной лексикой, а это в свою очередь указывает на национальный стиль, хотя некоторые специалисты отвергают наличие национального стиля. Допустим, это так, тогда куда же поставим социальную или функциональную лексику, выражающую национально-специфическую культуру, жизненную практику. В.Гумбольдт говорил «язык это дух народа.» (6.89). Именно лексикой родной речи можно полно ощутить психологию, образ мышления народа. Во многом это лексика дает зримое представление об условиях жизни народа. Если переводчик не знает значение, этимологию этой лексики, то вряд ли может воссоздать образ жизни переводимой культуры. Это особенно ощутимо в старых текстах, где достаточно емкое представление об истории культуры народа. Стирание в переводе национальной лексики неизбежно приводит к стиранию стиля речи персонажа и нивелированию облика культурно-исторической прошлого. Эти задачи включают в себе воспроизведение стиля текста как единство формы и содержания в соответствии с жанровыми особенностями переводимого произведения. Например, созданные Дж.Мамедкулизаде классические образцы фельетонов по стилю и по содержанию представляют уникальную творческую манеру изложения наиболее важных вопросов. Благодаря, классическому переводу Чингиза Гусейнова русскоязычный читатель достаточно живо и близко ощущает своеобразную иронию да и весь неповторимый стиль гениального молланасреддинца:

«В Шемахе пристав Джебрайлов разоряет дом бедной и одинокой женщины, а одно из духовных лиц Шемахи в связи с этим так кричит на меня, что голос его доносится до Тифлиса. Но, не довольствуясь этим, он пищит мне: «Ну, Мола Насреддин! Погоди – увидишь, что я с тобой сделаю!» «Братец мой, клянусь аллахом, я и лицо не видел Джебрайлова. Начиная с 7 апреля, я рассказываю сказки на Воронцовской улице в Тифлисе и в жизни своей ни разу не был в Шемахе. В Нахичевани начальник Энкель кулаками измолотил мусульман. И когда несчастные рассказывают моллам о своем горе, те отвечают им, что начальник не виноват и что да проклянет аллах Молла-Насреддина!» («Очень странно») (6.134) Самым распространенным жанром художественной публицистики это очерк. Очерки по темам и содержаниям достаточно разнообразны. Очерки бывают путевые, проблемные, портретные и др. В свое время А. М. Горький говорил, что очерк находится на стыке публицистики и художественности. По стилю и характеру речевых средств очерк относится к разновидности литературного языка. По причине отсутствия тематических отношений он может включать в себя разнообразные явления разговорной речи, которая может стать одним из источников, откуда очеркист черпает живые краски для создания непринужденности, жизненности авторского повествования и для построения речевых портретов персонажей. Иначе говоря, переводчик очерка с одной стороны должен сохранить стиль автора, с другой речевую характеристику каждого персонажа. Кстати, сложнее всего обстоит дело с передачей фразеологизмов или идиомов: «*To pull thtsfnuts out of fire for smv*” «таскать каштаны из огня для кого – либо, или «*odla oynamaq – to play with fire – играть с огнем*» «*strike the iron while it hot* – куй железо, пока горячо, –*dəmiri isti – isti döyürlər*”

Конечно, фразеологических эквивалентов сравнительно немного. Чаще всего они обнаруживаются у так называемых интернациональных фразеологизмов, заимствованных обоими языками из какого – ни будь третьего языка, главным образом, латинского или греческого: the hill of Achilles – Ахиллесова пята – Axullesin davanı, the sword of Damocles – Домоклов меч – Domokl qılıncı”. Практика перевода очерков и других жанров художественной публицистики показывает, что при заимствовании обоими языками одного и того же видоизменения эти фразеологизмы окажутся «ложными друзьями переводчика», т.е. сходными по форме но разными по содержанию. Например, английское «to lead by the nose» и русское «водить за нос,» азербайджанское «başına ip salmaq” по форме совпадают, но английский фразеологизм означает «полностью подчинить, командовать», а русский «обманывать» ... Перевод и сопоставительная характеристика исходного и переводящего текстов очерка, его тематическое многообразие приводит к его лексическому богатству. Они могут охватить все стороны материальной и духовной жизни личности и общества, все области внутренней и внешней деятельности государства. Поэтому словарь очерка отражает действительность, но способы ее отражения предпрешены возможностями лексика семантическими, стилистическими, экспрессивными, синонимическими единицами и их внутренними отношениями. Очерк обязательно должен обладать экспрессивностью, т.е. формой выразительности речи. Это особенно ярко демонстрируется в путевых очерках. Переводчик принимает во внимание характер ситуации. Иначе говоря, разнообразие описываемых предметов и ситуации требует гибкости манеры воспроизведения. Перевод и анализ стиля произведений путешественников, уже с первого взгляда показывают, что все богатство произведений этого рода не может быть рассмотрено в качестве побочной ветви очерка, т.е. оно не укладывается в «прокрустово ложе» теоретических определений «путевого очерка».

Обратите внимание на перевод: “Dahi rus şairi A.S. Puşkinin obrazı Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi dəqiqliklə öyrənilməyə layıqdır: bu şair-mütəfəkkir, mübariz bir insanın mürəkkəb obrazıdır. Ədəbiyyatda bədii vasitələrlə şairin obrazının bütün mürəkkəbliyi və xarakteri ilə yaratmaq xeyli çətin, məsuliyyətli və bunula yanaşı nəcib vəzifədir. Bu işi öhdəsinə götürən söz ustası çoxlu çətinliklərlə rastlaşır. Bədii obrazda şairin mürəkkəb xarakterini, onun parlaq fərdiliyini, özünəməxsus naturasını, habelə bütün təqiblərə baxmayaraq şairin optimist həyat duyumunu, sevincini və həyat eşqini tam dolğunluğu ilə vermək çox çətin vəzifədir”. Как видно, даже тогда, когда личность автора вытеснена с первого плана повествования, во всем ощущается ее активное участие. Прямое выражение авторского восприятия и его отношение к действительности, свободных от многих уз литературной условности – характерный признак очерка. Переводческое решение этих особенностей очерка, т.е. передача идейно – художественного своеобразия означает воспроизведение жанра на втором языке, для которого характерно стремление «очертить», то или иное социальное явление, не считаясь с барьерами между искусством, публицистикой, наукой. Именно в этом особенность его сила.

Хотелось отметить, что хотя многие особенности таких жанров в русском, английском и азербайджанском языках во многом схожи, все же при переводе не всегда возможны передать такие лексические единицы как неологизмы (лимпарт, Kaş olmasın...), квазепаремии («После брака кулаками не машут» «Şələ lələni basdı») и др. Журналисты часто используют фразеологизмы, творчески обрабатывая, изменяя их внутреннее содержание и форму, структуру. А в процессе перевода сохранение всех этих элементов невозможно, поэтому переводчик должен творчески подойти к таким единицам.

Таким образом. Перевод жанров художественной публицистики неразрывно связан синтезом минимум двух стилей. Переводчику с одной стороны необходимо соблюдать конкретность, верность изображаемых фактов, с другой – максимально сохранить специфический стиль текста перевода, творческие особенности автора оригинала, его индивидуальную манеру использования образительно – выразительных средств. В этих жанрах преобладают эмоциональная насыщенность и логически четкость речи. Проявляя творческую гибкость, переводчик должен сохранить органическое единство конкретности и образности в описании фактов.

ЛИТЕРАТУРА

Журнал «Время и мы» № 40,41. 1979.

Нарский И.С. Диалектическое противоречие и логика познания. М., 1969.

Монтень де Мишель. Опыты: Эссе, отобранные и проиллюстрированные С.Дали. М.Эскимо. 2006.

Соколов В. Теория стиля. М. Наука.1984.

Лармин О. В. Художественный метод и стиль. М.: МГУ. 1964.

Мамедкулизаде Дж. Рассказы, фельетоны, повести, пьесы. Баку,1989.

Гумбольдт Вл. Язык и философия культуры. М. Прогресс.1985

Ключевые слова: стиль публицистика, жанр, перевод, художественный

Açar sözlər: üslub, publisistika, janr, tərcümə, bədii.

Key words: style, publish, genre, translation, artistic S.Ə.Abuşova

Bədii publisitikanın tərcüməsində üslubun qorunması məsələlərinə dair

Xülasə

Məqalədə söhbət bədii publisistika janrlarının tərcüməsində orijinalın üslubunun qorunmasından gedir. Əsas diqqət tərcümədə orijinalın üslub və janr spesifikasiyasının qorunmasında milli dilin ifadəlilik imkanlarından maksimum istifadə üsullarının göstərilməsinə yönəlmişdir. Bədii publisitikanın tərcüməsi bilavasitə iki üslubun sintezi ilə bağlıdır. Tərcüməçi bir tərəfdən konkretlik. Təsvir olunan amillərə sadıqlıq, digər tərəfdən tərcümə olunan mətnin spesifikasiyasının qorunmalıdır. Bu üslublarda məntiqi dəqiqlik üstünlük təşkil edir.

To the question of preserving style in translation of artistic publicity

Summary

The article focuses on the protection of original style in the translation of artistic genre genres. The main focus is on translating the genre's style and genre specificity into the utilization of national language expressions. The translation of literary

journalism is directly related to the synthesis of two styles. Translator on the one hand concrete. The loyalty to the factors described above should, on the other hand, protect the specificity of the translated text. Logical accuracy prevails in these styles.

Rəyçi: prof. R.M.Novruzov

Эфендиева Суад Ариф гызы
 КОНТАКТНЫЕ СВЯЗИ В ЛИТЕРАТУРЕ XX ВЕКА: ФЕДЕРИКО ГАРСИА ЛОРКА
 И АЛИАГА КЮРЧАЙЛЫ

Оригинальные стихотворные формы могут развиваться в любой национальной поэзии двумя путями – «прорастая» изнутри национальной поэзии и при помощи заимствований новых жанровых форм.

Жанровое своеобразие азербайджанской классической лирики связано было с поэтическими формами восточной поэзии и традицией фольклорных стихов. Но в XX веке под влиянием контактных связей с русской поэзией появляются жанровые разновидности, не присущие восточной поэзии, которые, в свою очередь, были связаны с новым содержанием и, соответственно, новыми образами. Контакты между русской и азербайджанской литературой, приобретшие к этому времени разносторонние формы (переводы, юбилейные встречи и т.п.), спонтанно оказывали влияние на жанровые формы и содержание азербайджанской поэзии. Так, например, в результате контактных связей в азербайджанской поэзии XX века наряду с такими европейскими жанрами как гимн, марш, сонет, стихотворение в прозе, баллада появляется и романс.

Как жанр романс обладает двойственной природой. С одной стороны, он представляет собой музыкальное произведение, с другой – это поэтический текст, предполагающий исполнение под музыку, но вместе с тем существующий как самостоятельный жанр [4, с.17]. Истоки его – в романской поэзии, а именно – в Испании, где этот жанр стал особо популярным в XVI–XVII веках, когда к нему обратились такие мастера эпохи барокко, как Лопе де Вега, Франсиско Кеведо, Луис де Гонгора-и-Арготе. Тогда же и произошло деление жанра романса на любовные, сатирические и шуточные. Впоследствии этот жанр в европейской литературе стал настолько интересен и важен, что проник сначала во французскую, а затем – в русскую поэзию, где можно выделить романсы А.С.Пушкина, М.Ю.Лермонтова, Н.А.Некрасова, А.А.Фета, Ф.И.Тютчева, А.А.Блока, С.А.Есенина и др. Как отмечает исследователь русского романса Вадим Рабинович, «в некоторых языках романс и песня обозначаются одним словом: у немцев – это Lied, у англичан – Song, у французских – Lais (эпические народные песни). Английское romans означает эпическую песню-балладу, рыцарскую поэму. Испанское романсеро (romansero) – специально сложенные в законченный цикл народные, чаще всего героические романсы. То, что в романсеро главное (героическая страсть), в русском романсе – лишь возможность, преодоление личного, интимно-любовного начала, но свидетельствующее, однако, о теснейшей связи русской песенно-романсной культуры с историческими судьбами народа, страны» [4, с.17]. Полагают, что впервые слово романс как название стихотворного жанра употребили Григорий Хованский и Гавриил Державин в 1796 году. Это принципиально важно, ибо романс из двухголосного пения (певец и аккомпаниатор) превращается в одnogолосный. Его начинают называть российской песней, потому что происходит имитация народной песни (что кстати наблюдается и в азербайджанском романсе), где люди отождествляют свою судьбу с чувствительно-печальным сюжетом. Возникает даже романс-баллада. Отсюда популярность цыганских романсов. В такой музыкальной форме романс не только быстро распространяется, но и хорошо сохраняется. Как справедливо отмечает Вадим Рабинович, «<...> романс в его музыкально-поэтической цельности – надежнейшее хранилище для тех поэтических произведений, которые без музыки так и пропали бы» [4, с.22]. Это верное замечание относится и к азербайджанскому романсу.

Что же касается стихотворного романса, то, как отмечает А.Квятковский в «Поэтическом словаре», это – «небольшое лирическое стихотворение напевного типа, преимущественно на тему любви. По своей форме романс – строфического строения, стих рифмованный, обычно без рефрена». Далее он отмечает, что «в своем исследовании “Мелодика русского лирического стиха” Б.Эйхенбаум предложил называть романсной такую форму напевного стиха, которая построена “на основе непрерывно развивающегося одного мелодического движения...”» [1, с. 249]. Напевность этого стиха провоцировала композиторов к созданию музыкальных шедевров, достигших расцвета в конце XVIII – начале XIX веков. И поэтому читающая публика не всегда помнит о том, что романс как жанр возник в поэзии прежде всего. Не случайно Поль Верлен свой сборник стихов, изданный в 1874 году, назвал «Романсы без слов». В XX веке, продолжая традиции испанского литературного романса, Федерико Гарсиа Лорка (1898-1936) пишет «Цыганское романсеро» (1924-1927). Этот факт особенно важен в контексте нашей темы, ибо азербайджанский поэт Алиага Кюрчайлы (1928-1980) создает на родном языке стихотворные романсы – «Lorka haqqında qaraçı romansları» (Цыганские романсы о Лорке, 1965), собранные в цикле из семи стихотворений. Эти стихи, навеянные тематическими мелодиями и образным рядом испанского поэта, воссоздают на азербайджанском языке реалии Андалусии, Гранады. Примечателен и сам музыкальный инструмент – гитара (вместо азербайджанского национального тара). Поэтому поэтический возглас – «дайте мне гитару» – сразу переносит читателя в иную культурную матрицу:

Mənə gitara verin, tellərində hiçqırıq,
 Qoy qaraçı nəğməmi oxusun qırıq-qırıq.
 Bir qaraçı gözüydü onun gözü – qarqara,
 Oxu, oxu, gitara!
 Onun qırıqsız alını geniş səhraydı, səhra,
 Oxu, oxu, gitara!
 O, anadan olanda adicə bir uşaqdı,
 Min-min uşaqlar kimi,
 Dünyanın hər qəmindən, möhnətindən uzaqdı,
 Bütün uşaqlar kimi.
 İlk dəfə qulaq asdı kədərli laylalara,
 Oxu, oxu, gitara!
 Bildi: sirdaş yaranır dərdə, qəmə, qubara,
 Oxu, oxu, gitara!

Qaraçı kamanından qopan kədərli səslər,
 Bəlkə kiçik Lorkanı şair etdi bir səhər!
 Qaraçı kədərindən dünyada dərin nə var?!
 O titrəyən mahnılar, o titrəyən nidalar!..
 Sanırsan yer titrəyir, titrəyir asıman da
 Bir qaraçı havası səslənəndə kamanda.
 Gögünür o mahnılar can atırdı bahara...
 Qaraçı kamanıyla birgə oxu, gıtara! [6, c.335]

Гитара – музыкальный инструмент не столь характерный для азербайджанской музыки, но это национальный испанский инструмент. И появление его в поэзии Алиаги Кюрчайлы еще раз подчеркивает глубину и широту контактных связей в литературе XX века, ибо это стихотворение прямо перекликается с поэзией Лорки:

Гитара,
 и во сне твои слезы слышу.
 Рыданье души усталой,
 души погибшей
 из круглого рта твоего вылетает,
 гитара.
 Тарантул плетет проворно
 звезду судьбы обреченной,
 подстерегая вздохи и стоны,
 плывущие тайно в твоём водоеме
 черном. («Шесть струн»), [3, с.102]

Отличаются эти стихи лишь тем, что у Кюрчайлы напрямую обрисовываются образ Лорки и факты из его жизни. Но наиболее известен другой поэтический текст Лорки, посвященный гитаре, в прекрасном переводе Марины Цветаевой, что придало стихотворению классический характер:

Начинается
 плач гитары.
 Разбивается
 чаша утра.
 Начинается
 плач гитары.
 О, не жди от нее
 молчанья,
 не проси у нее
 молчанья!
 Неустанно
 гитара плачет,
 как вода по каналам – плачет,
 как ветра над снегами – плачет,
 не моли ее о молчанье!
 Так плачет закат о рассвете,
 так плачет стрела без цели,
 так песок раскаленный плачет
 о прохладной красе камелий.
 Так прощается с жизнью птица
 под угрозой змеиного жала.
 О гитара,
 бедная жертва
 пяти проворных кинжалов! («Гитара»), [3, с.90-91]

Навеянный стихотворением Лорки образ спровоцировал Алиагу Кюрчайлы на написание своих стихов на испанскую тематику. Возникает вопрос: как соотнести стихи Лорки с поэзией Алиаги Кюрчайлы? Объяснить такой интерес к испанскому поэту можно лишь следующим образом. Яркий представитель поэзии Серебряного века, прекрасный переводчик Марина Цветаева создала стихи, вошедшие в сокровищницу русской классики, где наряду с ее оригинальными сочинениями особое место занимают ее переводы. Так, привлекают внимание газеллы и касьды, написанные испанским поэтом Федерико Гарсиа Лоркой в переводах Цветаевой. Этот факт привлек наше внимание прежде всего потому, что азербайджанский поэт Алиага Кюрчайлы познакомился с творчеством Лорки, благодаря русским переводам. С другой стороны, в азербайджанской поэзии существует и поэтическая традиция Микаила Мушвига. Сравним, Микаил Мушвиг «Tar» (1933-1934):

Oxu tar, oxu tar!...
 Səşindən ən lətif şerlər dinləyim,
 Oxu tar, bir qadar,
 Nəğməni su kimi alışan ruhuma çiləyim.
 Oxu tar!
 Səni kim unudar? <...> [8, с.83]

Микаил Мушвиг (1908-1938) был современником Ф.Г.Лорки и такая тематическая адекватность говорит скорее о типологическом сходстве. Вряд ли Мушвиг, будучи даже современником Лорки, был знаком с его стихами. Во всяком

случае такой факт нам не известен. Что касается Алиаги Кюрчайлы здесь, разумеется, речь идет о контактных связях, – где пересекаются две традиции – одна, идущая от азербайджанской поэзии – лирика Микаила Мушвига, другая – от европейской литературы.

Таким образом, литературная реминисценция, связанная с образом гитары-тара выявляет новый пласт творчества Алиаги Кюрчайлы. Для исследователя важно то обстоятельство, что в поэзии Кюрчайлы мотивы Лорки, тематика его поэзии составляют объемный цикл в его наследии:

Mənə kaman verin siz, bir qaraçı kamanı,
Titrəyən nəfəsimlə oyadım bu sahanı.
Mənə gitara verin, tellərində hıçqırıq,
Bu qaraçı nəğməmi oxusun qırıq-qırıq:
Bir parça öldürdülər dünya səadətindən...
Bir parça öldürdülər baharın dəmətindən...
Bir nəğmə öldürdülər ürəyin telindəcə...
Dillərə yayılmamış...Öz ana dilindəcə...
Bir şair öldürdülər, qaraçı qəlbi vardı,
İspaniya xalqının taleyilə yanardı.
Matador öldürdülər, əlində al parçası,
Bir insan öldürdülər – dan yerinin qarçısı.
Bir insan öldürdülər – insanların insanı,
Din, qaraçı kamanı!..
Bir insan öldürdülər, qaş qara, gözlər qara,
Oxu, oxu, gitara!.. (1965), [6, с.339]

В этом романсе Алиага Кюрчайлы как поэт-протеист смог проникнуть в духовную культуру испанцев, где бык является символом грубой силы фашизма (см. «Гернику» Пабло Пикассо), и матадор, которого он отождествляет с Лоркой, гибнет в этой схватке. Интересно, что кроме испанских мотивов, в них даются реальные факты из жизни самого Лорки. Получается, что поэтические контексты Лорки проступают в этих произведениях как особый подтекст. Так, например, «Романсеро» Лорки подвигли Алиагу Кюрчайлы к написанию своих стихов в жанре романса – “Ayrılıq”, “Gəl barişaq”, “Yadıma sən düşürsən”, “Romans”. Рассмотрим последнее стихотворение, в названии которого дано уже жанровое определение его:

Romans.
Məcnun məhəbbəti qalar kölgədə
Bizim eşqimizin sözü düşəndə.
Özgəsi düşəndə dodaq büzənin
Gör necə olurmuş özü düşəndə.
Bu acı həsrətdi, yoxsa vüsaldı?
Hökmündən qurtarmaq əmri-mahaldı.
Səbri-qərarımı əlimdən aldı,
Sevən gözlərimə gözü düşəndə.
Mən səni gözləyəm boran içində,
Qasırğa içində, tufan içində.
Ömrümdən fəsilər, illər içində,
Saçıma illərin izi düşəndə [6, с.447]

Можно ли говорить о появлении этих прекрасных строк без контактных связей? Вряд ли. Это наглядный пример плодотворности этих связей.

Это ценно еще и потому, что в азербайджанском романсе воссоздается не только жанровая форма, образный ряд, но и тематическое своеобразие его. Романсное слово особенно емко и выразительно. Как правило, это стихи о любви, разлуке, встречах, расставаниях, нетленности чувства и т.д.

Так, благодаря Алиаге Кюрчайлы, жанр стихотворного романса, возникший в европейской литературе в эпоху Средневековья и Возрождения, как пишут, «без отчетливых жанровых признаков» [2, с.893], занимает в азербайджанской литературе свое место, обретая право на жизнь в контексте восточной, в нашем случае, – азербайджанской поэзии. И множество музыкальных переложений этих романсов еще раз подтверждает нашу мысль. И это не случайно. Впервые именно Федерико Гарсиа Лорка пытался соединить поэтический жанр романса с музыкальным. Еще в 30-е годы XX века, выступая с лекциями о «Цыганском романсеро», он писал: «Романс всегда оставался повествованием, прелесть его составлял рассказ; когда же брала верх лирика и сюжет исчезал, романс превращался в песню. Я хотел сплавить повествовательный романс с лирическим так, чтобы они не утратили своих достоинств, и, кажется, мне это удалось в некоторых стихотворениях “Романсеро”» [3, с.428]. Превращение стихотворного романса в песню мы наблюдаем и в поэзии Кюрчайлы.

Хотелось бы обратить внимание на один интересный образ из испанского фольклора, на который ссылается Лорка в своем выступлении о древнем андалузском пении – Канте хондо. Это сигирийя, навеянная мотивами газели Хафиза, где персидский поэт писал о том, что он весь мир отдаст за прядь волос любимой. У Хафиза это звучит так: «Сердце связано навеки прядями твоих волос – / Не видать ему свободы вплоть до Страшного суда» («Твоего изображения не сотрут в душе года...») [5, с.81]. В испанской сигирийе Лорка выделяет образ, насыщенный страстью и смертью:

«Умирать я стану –
в час последней муки
этой прядью, прядью своей черной

повяжи мне руки» [3, с.386]

Эти строки привели Лорку в восторг: «Не знаю ничего глубже и поэтичнее этих строк. В них – все величие и вся печаль любви» [3, с.386]. Практически он проводил типологическое сопоставление персидской и испанской поэзии. В нашем случае мы обнаруживаем такой же образ в поэзии Алиаги Кюрчайлы:

Yerə salma sözümlü,

Gizlət qara saçlarının zülmətində üzümü.

Yoxla məndə dözümlü,

Aylar, illər, qərinələr qatlayammaz dizimi.

Ölüm örtər gözümlü,

Fəqət silə bilməz sənənin yolundakı izimi.

Gizlət qara saçlarının zülmətində üzümü,

Yerə salma sözümlü. (Курсив наш – С.Э.), [6, с.426]

Привлекает звуковой ряд стихотворения: первый бейт звуки с и з, г и л и рефреном идут созвучные рифмы – sözümlü-üzümü-dözümlü-dizimi-gözümlü-izimi. Вторая строчка бейта – gizlət qara saçlarının zülmətində üzümü (сокрой во мраке черных волос мое лицо) – gizlət-zülmət-üzümü – воссоздают образ мрака и черного цвета более выразительно и ярко, а созвучие согласных и гласных звуков – g-z-l-t-m – i-ü-ö придают стиху определенную тональность и легкость воспроизведения. Как видим, Кюрчайлы в образной выразительности гораздо ближе к испанской сигрийе. Возникает вопрос, откуда истоки этого поэтического образа у Кюрчайлы – от Хафиза или Лорки? Как мы отметили ранее, речь идет о пересечении двух традиций – восточной и европейской.

В контексте сказанного интересно и стихотворение Алиаги Кюрчайлы «Səslə məni» (“Позови меня”), жанр которого Шалала Махмудова в своей диссертации «Əliağa Kürçaylı və poetik tərcümə məsələləri» (“Алиага Кюрчайлы и проблема поэтического перевода”) определяет как романс и проводит интересную параллель со стихотворением Константина Симонова «Жди меня» (1941). По мнению автора, появление романса Кюрчайлы было «спровоцировано» именно стихотворением Константина Симонова «Жди меня», блестящий перевод которого на азербайджанский язык впервые был осуществлен Алиагой Кюрчайлы, что породило множество новых переводов симоновского текста в азербайджанской поэзии [7, с.126]:

Harda olsan gələrəm –

Təki sən səslə məni.

Darda olsan gələrəm –

Təki sən səslə məni. <...> [6, с.460]

В этом романсе раскрывается диалогическая природа жанра, существенные стороны которого подробно осветил Вадим Рабинович: «Романс как общекультурная человеческая ценность, необходимый фрагмент человеческого существования представляет собой естественное сочетание достоверности и мечты. Он воплощенное чаяние. Даже если тот, кто слушает романс, в преклонном возрасте, то и тогда он возьмет у романса свое: чаяние предстанет как бывшее в молодые годы <...>. Больше того. Романс дает иллюзию достижимости недостижимого» [4, с.30]. Так, отдельная человеческая судьба сопрягается с историческим прошлым и будущим. Этот феномен причастности к течению времени, течению жизни.

Проделанный нами анализ жанра романса, возникшего в результате контактных связей, как нельзя лучше подтверждает справедливость этой мысли. Стихотворный романс становится частью азербайджанской культуры, неотъемлемой составляющей ее духовности.

Список использованной литературы

Квятковский А.П. Поэтический словарь. М., 1966, 376 с.

Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А.Н.Николюкина. М.: НПК «Интелвак», 2001, 1600 с.

Лорка Ф.Г. Избранные произведения. Том I. Стихи. Театр. Проза. М.: Худож. лит., 1986, 479 с.

Рабинович В.Л. «Красивое страданье» Заметки о русском романсе // Русский романс. М: Правда, 1987, с.7-30, (640 с.).

Хафиз. Сто семнадцать газелей. В переводе Германа Плисецкого. М., 1981, 183 с.

Kürçaylı Ə. Bütövlük. Bakı: Yazıçı, 1978, 598 s.

Mahmudova Ş.Ə. Əliağa Kürçaylı və poetik tərcümə məsələləri: Filol. üzrə fəls. d-ru ... dis. Bakı: 2009, 137 s.

Müşviq M. Yenə o bağ olaydı. Şeirlər və poemalar. Bakı: Gənclik, 1976, 166 s.

Ключевые слова: контактные связи, романс, испанская поэзия, Гарсиа Лорка, азербайджанская поэзия, Алиага Кюрчайлы.

Açar sözlər: kontakt əlaqələri, romans, ispan poeziyası, Qarsia Lorka, Azərbaycan poeziyası, Əliağa Kürçaylı.

Keywords: contact relations, Garcia Lorka, romance, the Azerbaijani poetry, Spanish poetry, Aliaga Kurchayli

XX əsr ədəbiyyatında kontakt əlaqələri: Federiko Qarsia Lorka və Əliağa Kürçaylı

Xülasə

Məqalədə XX əsr Azərbaycan poeziyasında romans janrının əmələ gəlməsindən bəhs olunur. Bununla bağlı görkəmli Azərbaycan şairi Əliağa Kürçaylının və məşhur ispan şairi Federiko Qarsia Lorkanın poeziyaları kontakt əlaqələri baxımından təhlil olunur. Əliağa Kürçaylının «Lorka haqqında qaraçı romansları» adlı silsilə şeirləri araşdırılır və sonralar şairin öz yaradıcılığında romans janrına ayrıca müraciət etməsi (“Ayrılıq”, “Gəl barışaq”, “Yadıma sən düşürsən”, “Romans”) bir daha kontakt əlaqələrinin, ədəbiyyatlar arasındakı qarşılıqlı təsir və nüfuzun danılmaz rolunu ispat edir.

Contact relations in the literature of the XX century: Federico Garcia Lorka and Aliaga Kurchayli
Summary

The article deals with the formation of the genre of romance in the 20th century Azerbaijani poetry. In this regard, poetry of eminent Azerbaijani poet Aliaga Kürçaylı and famous Spanish poet Federico Garcia Lorca are analyzed in terms of contact relations. A series of poems by Aliaga Kürçaylı "The Gypsy Romances on Lorca" are investigated and later, the poet's unique approach to the genre of romance ("Separation", "Come Peace", "Remember My Remembrance", "Romans") is another interconnected relationship between literatures proves the undeniable role of influence and influence.

Rəyçi: prof. R.H.Quliyeva

Мая Мехтиева Касимова

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНОГО И ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНОГО ГЕРОЯ В РУССКОЙ И РУССКОЯЗЫЧНОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРОЗЕ XX ВЕКА

Творчество русских и русскоязычных азербайджанских писателей, опирающееся на общие интересы и задачи теоретического аспекта в рассмотрении проблемы становления и развития национального и интернационального типа героя способствовало раскрытию черт их характера, в рамках «соборности», не противопоставляя при этом интересы этих типов героев идее всеобщего братства народов. В диалектической взаимосвязи национального и интернационального типа характера постановка вопроса о становлении их типов в концепции национального и интернационального принадлежит ведущее место, что заслуживает внимательного рассмотрения. Теоретический аспект в рассмотрении этого вопроса находится в такой специфической организации жизненного материала в рассказах, повестях и романах при котором раскрытию именно этих двух типов героев подчиняются сюжетно-композиционные и идейно-тематические особенности повествования. В современных подходах к их рассмотрению обозначается необходимость в постижении культурного пространства нации, определяемого в качестве художественного феномена концепции национально-го и интернационального, с обязательным включением природных социальных, исторических и аксеологических аспектов типа. Подобная тенденция свидетельствовала о широких концептуальных возможностях поэтики проблемы национального и интернационального, открывающая новые пути в освоения их типов характера. В них отражаются не только все художественные богатства, накопленные за многие века существования многонациональной литературы, но и опыт художественной культуры социализма, опирающийся на целостное многонациональное единство, возникшее в начале формирования этих типов характера. Национальный и интернациональный тип героя, сложившийся в итоге художественного творчества и теоретических размышлений писателей и критиков, отождествляя своей судьбой судьбы современников, выходят далеко за рамки воссоздания их неповторяющихся свойств и черт характера. А.Д.Трибушный в своей статье справедливо приводит высказывание Г.И.Ломидзе, который утверждал, что из художественного мышления нельзя исключить национальный момент, национальные традиции, национальный исторический опыт» т.е. «умалить реальное значение интернационального начала» (5, 37).

Обособление национального и интернационального типа героя в историческом мышлении русских и русскоязычных азербайджанских писателей от всего костного, застойного, социально несправедливого становилось выражением подлинных человеческих стремлений, выполняющих не предписания власти, а глубоко осознанное отношение писателей к выражению типа характера, опираясь на его историко-философскую функцию.

Подведение итогов о закреплении этих двух типов характера в литературном процессе конца 50-х – начала 60-х годов XX века, свидетельствовало о том, что их появление было вызвано исторически целесообразной потребностью времени, в связи с переходом писателей от героического типа героя к рассмотрению черт не только интернационального, но и национального типа. Задача исследователя на современном этапе жизни заключается в том, чтобы уясняя своеобразие национального и интернационального типа характера, он в первую очередь должен опираться на художественное произведение, в котором в процессе анализа соотношения утверждающихся критических начал в произведениях русских и русскоязычных азербайджанских писателей при постановке проблемы национального и интернационального типа характера осознается их причастность к жизненно-практическим, духовным и нравственным конфликтам своего времени. Признав решающее значение народа в судьбах мира и в судьбе культуры нации, писатели приходили к утверждению значимости национального и интернационального типа характера. И это мог быть и положительный и отрицательный тип героя, противостоящий обществу своим жизненным укладом и бытом, выражаемый в менталитете нации, опираясь при этом на богатые культурные традиции военной, деревенской и исторической прозы. В концепции личности национальный и интернациональный тип характера определяет дальнейшее развитие историко-литературного движения в литературном процессе конца 60-х годов XX века, ибо только этим эстетическим категориям, дается право осмысления основных ценностных аспектов личности героя в художественном творчестве русских, русскоязычных и многонациональных писателей с учётом роста значимости их художественных особенностей в социокультурной системе современного общества. В русской и русскоязычной азербайджанской прозе критерием национализма и интернационализма стали поверяться духовные ценности нации, как и художественные достижения каждого народа, будь то русская, азербайджанская, грузинская, киргизская и др. литературы. При осмыслении важнейших пространств бытия нации, писатели в своей основе, опираясь на интернациональную природу Октябрьской революции, заложившую основу черт и свойств национального и интернационального героя приобщали читателя к социальному и нравственному опыту многонациональных литератур в выражении типа характера. При этом в художественной образности типа характера в обязательном порядке проявляются традиции национальной и интернациональной классики, демократические национально-освободительные и интернациональные традиции, которые «органически сочетаются с традициями новой революционной литературы» (9, 45), возникшей после свершения Октябрьской революции.

Зрелость реализма современной русской и русскоязычной азербайджанской прозы была достигнута в процессе устоявшихся литературных и художественных традиций, в которых художественным типом характера стало определяться национальное и интернациональное художественно-эстетическое мышление писателей разных национальностей. Как справедливо отмечает Д.Урнов, «словесное творчество любого народа постоянно находится на перекрестке различных традиций, его формирование шло в русле благотворного воздействия опыта соседних и далеких литератур» (6, 36). В частности, русскоязычная азербайджанская проза, создавая образы, характеры, типы обращалась к опыту русской, азербайджанской и многонациональной литературе с целью воссоздания национального колорита характера и менталитета быта, как и общих представлений о дальнейшем формировании национального и интернационального типа героя. В опоре на традиции русской и азербайджанской литературы, русская и русскоязычная азербайджанская проза стремится проследить национальные и интернационально-атрибутивные типологические закономерности, проявляемые во внимании к духовному миру человека новой формации. «В их

пристальном взгляде обнаруживалось заимствование многих черт, и не каких-то периферийных, а тех самых, что создают основное национальное впечатление» (5, 3). Так, создавая свою первую повесть «Всадник в ночи» русскоязычный азербайджанский писатель Н.Расулзаде, одним из первых, опираясь на показ традиционных национальных черт азербайджанского народа, обозначил в литературном процессе русскоязычной прозы новый тип характера – «нового азербайджанца». Имран Касумов, создавая свои произведения, без политических высказываний показал интернациональный тип героя, опираясь на показ поэтики труда, явившейся источником его новаторства. Именно в этом направлении движения художественного мастерства писателей рассматриваются в современном русском и азербайджанском литературоведении национальный и интернациональный тип характера на материале творчества русских и русскоязычных азербайджанских писателей при раскрытии миропорядка в жизни русского и азербайджанского героя. Опираясь на это утверждение, мы можем, совершенно свободно обратиться к анализу повести русского Ю.Трифонова «Обмен» и русскоязычного писателя Анара «Шестой этаж пятиэтажного дома», появившиеся в конце 60-х начале 70-х годов как значимые «кульминационные» произведения «городской прозы». События, развертывающиеся вокруг жизни и быта главных героев этих двух повестей на материале современной русской и азербайджанской городской реалии, будут раскрыты не опосредованно, а через показ внутренней противоречивости души героев, на материале истории любви («Шестой этаж пятиэтажного дома») и обмена («Обмен»), данные как следствие анализа среды и менталитета нации. В них писатели уделили большое внимание деталям быта русской и азербайджанской действительности с учетом опоры на раскрытие психологических черт в характере русского и азербайджанского героя. На жизненно-бытовом материале ими будет дана обобщенная картина раздвоенности сознания души героев-интеллигентов, вызванная детерминированностью поведения героев социальными и национальными условиями проживания в городе.

Раскрывая общечеловеческие взгляды на семейные отношения (свекровь-невестка Ю.Трифонов не акцентирует внимание читателей на национальных чертах героя-интеллигента конца 60-х начала 70-х годов. Но ему, удастся показать и раскрыть свой взгляд на возникшие семейные отношения, разворачивающиеся в национальном пространстве семидесятых годов, в отличие от Анара, в повести которого четко просматривается национальный колорит типичных внутрисемейных и характерных для любой азербайджанской семьи, возникающих во взаимоотношениях матери и невесты. «Негармоничная» реальность, возникающая в душах героев в произведениях двух писателей, будет трансформироваться в мир хаоса души и абсурда их желаний на фоне национально-устойчивых традиций в семейных отношениях между мужем и женой в русской («Обмен»), матерью и невесткой в азербайджанской семье («Шестой этаж пятиэтажного дома») с апелляцией к испытанию бытом их личностного сознания.

В настоящее время постановка проблемы национального и интернационального типа характера, в которой происходит взаимообогащение и взаиморазвитие эстетических категорий «национальное» и «интернациональное» по сути своей не противоречащие друг другу, считается одной из актуальной и разносторонне сложной и своевременной задачей, требующей своего разрешения. Художественный прогресс каждой национальной литературы, как и мировой литературы в целом, возможен только в процессе взаимодействия литератур, в результате которого на каждом этапе развития типа характера в нем начинают формироваться новые черты и качества национального и интернационального типа характера. При этом индивидуальный подход в раскрытии специфических особенностей интернационального типа характера в обязательном порядке опирается на своеобразие «культуры, искусства, духовной жизни любого народа, так как невозможно, –справедливо отмечал Д.Урнов, – рассматривать эти явления изолированно, вне широкого общекультурного исторического контекста» (6, 36), ибо творчество истинного художника не только всегда народно и национально, но и интернационально.

Известный исследователь Г.Ломидзе, изучая проблему национального и интернационального в художественной литературе, справедливо утверждал, что «в каждой национальной форме есть и всеобщее, интернациональное... Национальное по форме предполагает равенство на все лучшее, жизнеспособное, деятельное, что добыто развитием культуры народа» (4, 107). Утверждая эту точку зрения, он правомерно рассматривает национальное в плане его взаимодействия с народными и интернациональными идеалами. «В социальном обществе», –замечает исследователь, – понятие национального получает иное смысловое наполнение, обретает новое качество, вполне гармонирующее с интернациональным социалистическим идеалом» (3, 108). В теоретическом аспекте проблемы национального и интернационального типа характера «концепция соотношения интернационального и национального в литературном процессе является общепринятой в советском литературоведении» (1, 105). Она «отражает принципиально новый этап в историческом развитии мирового литературного процесса» (1, 105), в котором плоды духовной деятельности каждой из отдельных наций становятся общим достоянием многонациональной литературы. Каждой национальной культуре характерна специфика выражения народной, национальной и интернациональной индивидуальности, проявляющейся через неповторимые художественные методы и художественные принципы поэтики. Для азербайджанской литературы, в отличие от русской, «спецификой национального является стремительный бег ашугской струны и народных сказаний (2, 3); для русской литературы жанр сказки, воплощающий в своей основе черты русского национального типа характера.

Постановка теоретического аспекта проблемы национального и интернационального героя, заявленная в данной статье, опирается на осмысление историко-литературного развития советского общества в связи с эстетическим освоением обновленных представлений о мире, о человеке, о сущности его бытия в пространственно-временном континууме, начиная с постановки героического типа характера в художественной литературе конца 20-х годов XX века. Именно в эти годы постановка темы гражданской войны и коллективизации, а в 30-е годы XX века в произведениях Д.Фурманова («Чапаев»), А.Фадеева «Разгром», С.Серафимовича («Железный поток») судьба героя ставилась в прямую зависимость от исторических событий в которых жизнь народа осмыслялась не только с народной точки зрения, но и с национальной и интернациональной.

При этом участие советских и национальных писателей в борьбе за социальное преобразование общества в художественных произведениях на тему гражданской войны и коллективизации осуществлялось через мысли и переживания героического типа народного характера. Наряду с этим типом характера в художественной прозе воплощались и те нравственные ценности в характере современника, которые первоначально создавались в толще национальной и интернациональной жизни на протяжении веков.

Необходимость в летописи духовной жизни русского и азербайджанского народа, включившей в свой состав литературы разных народов, так и русскоязычная проза, опирающаяся на исконно азербайджанскую литературу, с начала становления новой формации общества в эпоху глобализации, наряду с литературой разных народов стала способствовать формированию не только национального, но и интернационального типа характера. В ней осмысление историко-литературного развития типа современника, начиная уже с 20-х годов XX века, становятся основной движущей силой для становления и дальнейшего формирования народного, национального и интернационального типа героя.

Поиски национального и интернационального типа героя, воплощающих черты духовного облика молодого поколения в 40-50-е годы XX века, затронувшие тему Великой Отечественной войны, имели большие возможности в воспроизведении духа культуры и традиций разных народов, с точки зрения воспроизведения национального и интернационального типа героя, опирающегося на специфику менталитета нации разных народов. В искусстве и в публицистике черты их типа характера неизбежно шли под знаком активного интереса к ценностям национальной и интернациональной жизни героев.

Принцип постепенного перехода от героического типа героя к национальному и интернациональному, а, впоследствии, и к инонациональному, требует от исследователя в настоящее время всестороннего теоретического подхода к изучению концепции личности. «В центре литературного процесса любого историко-культурного периода всегда находилась категория личности, являющаяся основным движущим лицом в творении культуры. «Все развитие литературы, которая по своей сути антропоцентрична, было определено именно такой творческой установкой. Категория личности становится конструктивным моментом в формировании картины мира, и эволюция типа национального и интернационального характера». (4, 2001). Ибо только в этой эстетической категории дается право на осмысление основных ценностных аспектов в выражении качеств интернационального и национального типа героя с учетом роста этого типа характера.

В последующие годы важность постановки разных типов характера стала обуславливаться развитием историко-литературного движения конца 60-х– начала 70-х годов XX века, как и рядом причин среди которых одной из главных задач литературоведения стала попытка подведения понятия «интернациональный» тип характера под научную основу в связи с активным развитием многообразных направлений в произведениях русских, азербайджанских и русскоязычных писателей Азербайджана.

Литература

Брагинский Н.О. О соотношении интернационального и национального в развитии литератур народов // Вопросы литературы, 1977, №10, с. 105-112.

Велиханова XX век и русскоязычие национальных литератур. Компания Спутник, 2005, 123 с.

Лейдерман Н.С. Та горсть земли... Литературно – критические статьи. Свердловск. Средне.-Уральское книжное изд-во, 1988, 240 с.

Ломидзе Г.В. Интернациональный пафос советской литературы. М.: Советский писатель, 1970, 335с.

Трибушный А. Интернационализм и гуманизм (О нравственном идеале в литературе зрелого социализма // Проблемы нравственного воспитания личности в современной советской литературе. М., 1979, с. 34-61.

Урнов Д. Национальная специфика и литературный процесс. «Круглый стол Национальные культуры и межнациональные отношения //Вопросы литературы, 1989, № 8, с.3-76.

Ключевые слова: тип характера, национальный и интернациональный характер, нравственность, русская литература, азербайджанская литература.

Açar sözlər: xarakter tipi, milli və beynəlmiləl xarakter, əxlaq, rus ədəbiyyatı, Azərbaycan ədəbiyyatı.

Key words: type of character, national and international character, morality, Russian literature, Azerbaijani literature.

XX əsr rus və rusdilli Azərbaycan nəsrində milli və beynəlmiləl qəhrəman probleminin nəzəri aspekti

Xülasə

Məqalədə milli qəhrəman tipinin araşdırılmasının vacibliyinə əsaslan konsepsiyası açıqlanır. Burada XX əsrin 20 illərindən başlayaraq milli və beynəlmiləl qəhrəman tipinin qurulması araşdırılır. Müəllif XX əsrin 20 illərinin sonlarında bədii ədəbiyytdə qəhrəman xarakter tipindən çıxış edərək, dünya haqqında, insan haqqında, onun məkan-zaman kontinuumunda varlığının məgzi haqqında yenilənmiş təsəvvürlərin estetik qavranması ilə əlaqədar yazıçıların bu tip qəhrəmanlara müraciətinin doğruluğunu sübut edir

The theoretical aspect of the problem of the national and international hero in Russian and Russian-speaking Azerbaijani prose of the twentieth century

Summary

The article reveals the formulation of the concept of a national type of hero, based on the importance of considering its theoretical aspect. It looks at the formation of a national and international type of hero, starting in the 20s of the twentieth century. The article proves the legitimacy of writers' appeal to these types of heroes, in connection with the aesthetic development of updated ideas about the world, about man, about the essence of his existence in the space-time continuum, starting from the statement of the heroic type in fiction.

Rəyçi: Nizami Nəbiyev

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Əsmər Hüseynova³⁴

BƏKİR NƏBİYYEV POEZİYA TƏNQİDÇİSİ KİMİ

(Keçən əsrin 50-ci illərinin poetik təcrübəsi əsasında)

Akademik Bəkir Nəbiyev Azərbaycan tənqid və ədəbiyyatşünaslığının keçən əsrin 50- ci illərində sənət və yaradıcılıq aləminə gəlmiş nümayəndələrindən biri kimi ədəbi prosesin inkişaf meyilləri, milli bədii-tarixi təcrübənin keçmiş olduğu inkişaf mərhələləri, bu mərhələlərin formalaşmasında müstəsna mövqeyə malik olan ayrı-ayrı görkəmli sənətkarların ədəbi irsinin tədqiqat sahəsində məhsuldar fəaliyyət göstərmiş alimlərdən biridir. Altmış ildən artıq bir dövrü əhatə edən elmi-nəzəri fəaliyyətində ədəbiyyat tarixçiliyi sahəsində aparılan araşdırmalarla yanaşı, ədəbi əlaqələr, tərcümə məsələləri, uşaq ədəbiyyatının yaradıcılıq problemləri, mühacirət ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrinin həyat yolu və poetik irsinə həsr olunan fasiləsiz elmi axtarışlar alimin geniş erudisiyası və tədqiqatçılıq imkanları barədə kifayət qədər əyani təsəvvür yaradır. Şübhəsiz ki, bu sadalanan sahələr hələ bir tənqidçi-ədəbiyyatşünas kimi Bəkir Nəbiyevin elmi-nəzəri siqləti və miqyas genişliyi ilə seçilən fəaliyyətinin bütünlüklə də əks etdirmir. Onu da xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Bəkir Nəbiyev, hər şeydən əvvəl, professional tənqidçi idi. Tənqidçilik onun müasir ədəbi prosesin inkişaf dinamikası, ayrı-ayrı fakt və hadisələri haqqında obyektiv və prinsiplial mövqedən fikir yürütmək, çağdaş bədii düşüncənin fəlsəfəsini açmaq, bu xüsusda sənət meyrlarına əsaslanan təhlil və ümumiləşdirmələr aparmaq vasitəsi idi. Bu mənada tənqidçilik Bəkir Nəbiyevin ümumi elmi axtarışlarının mahiyyətində dayanan mühüm xüsusiyyətləri də özündə parlaq şəkildə əks etdirməkdədir. Daha dəqiq ifadə edilsə, o hətta ədəbiyyat tarixçiliyi istiqamətində apardığı araşdırmalarında və yaxud uşaq ədəbiyyatının yaradıcılıq problemlərindən bəhs edən yazılarında, ədəbi əlaqələr, istiqlal poeziyasının tanınmış nümayəndələrinin yaradıcılıq irsini tədqiq edən monoqrafiyalarında da tənqidçilik missiyasına sadıq qalır. Professor Şamil Salmanov “Tənqidçi və ədəbi proses” (Akademik Bəkir Nəbiyevin ədəbi-elmi fəaliyyəti və tənqidi görüşləri) monoqrafiyasında alimin elmi irsində nəzərə çarpan bu səciyyəvi məziyyətləri dəyərləndirərək belə bir obyektiv qənaətə gəlirdi: “Bəkir Nəbiyev bir tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətini tənqidin və ədəbiyyatşünaslığın onun fəaliyyətində üzvi, ayrılmaz vəhdət təşkil etmişdir. O, belə demək mümkündür ki, tənqidçi olduğu qədər həm də ədəbiyyat tarixçisi və nəzəriyyəçisidir. Tarixilik və nəzəriyyət onun tənqidində də güclüdür. Lakin eyni zamanda o, ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatlarında da öz tənqidçi xassəsini qoruyub saxlayır: ədəbi-tarixi fakt və prosesləri tənqidçi mövqeyindən, tənqidçi ehtirası ilə mənimsəyir və qiymətləndirir.” (1; s.48)

Bəkir Nəbiyevin tənqidçilik fəaliyyətini şərti olaraq poeziya, nəsr, dramaturgiya və incəsənət yönümlü digər sahələrə ayırmaq olar. Poeziya tənqidinə maraq qədər Bəkir Nəbiyevin elmi fəaliyyətində davamlı və sistemli xarakter daşmış ikinci bir yaradıcılıq sahəsini təsəvvür etmək çətinidir. Keçən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq üçüncü minilliyin ilk onilliyinə qədər olan böyük bir dövr ərzində şeirin mövzu və ideya-sənətkarlıq məziyyətlərini ümumiləşdirmək, bu prosesdə fəal iştirak edən qələm sahiblərinin yaradıcılıq axtarışları barədə yekdil qənaət yaratmaq tənqidçinin ədəbi-tənqidi məqalələrində əsas məqsəd və qayəyə çevrilirdi. Elmi-nəzəri fəaliyyətinin başlanğıc mərhələsi olan 50-ci illərdə Bəkir Nəbiyev məhsuldar yaradıcılıq axtarışları aparır, cari ədəbi prosesin problem xarakterli məsələlərinin izah və şərh istiqamətində fəal və məhsuldar fəaliyyət göstərir. Akademik Nizami Cəfərov bu mərhələni alimin yaradıcılıq axtarışları üçün oynamış olduğu məxsusi rolunu belə səciyyələndirir: “...50-ci illərdə, yəni iyirmi yaşından 30 yaşına qədərki dövrdə müxtəlif mətbuat orqanlarında 100-dən artıq elmi, elmi-publisist məqaləsi çap olunduqdan sonra Bəkir Nəbiyev “F.Köçərlinin həyat və yaradıcılığı” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.” (2; s.189-190) Tənqidçinin poeziyaya həsr olunan ilk məqaləsi hələ universitet tələbəsi ikən 1952-ci il fevral ayının 15-də “Ədəbiyyat qəzeti”ndə Osman Sarıvəllinin eyniadlı poeması haqqında dərc etdirdiyi “Ana” poeması” adlı yazıdır. Ədəbi tənqidin geniş yayılmış janrlarından olan reseenziya kimi işıq üzə çıxən bu yazı ilk qələm təcrübələrindən olmasına baxmayaraq Bəkir Nəbiyevin konkret bir poetik nümunə haqqında ümumiləşdirmələr aparmaq, şairin mövzu və sənətkarlıq axtarışları barədə yekdil qənaət yaratmaq meyli özünü bütün tərəfləri ilə nümayiş etdirirdi.

Müəllif Osman Sarıvəllinin epik səpkidə qələmə aldığı bu poemanı ilk təşəbbüs kimi dəyərləndirməklə yanaşı, yaradıcılıq prosesində şairin rastlaşdığı çətinliklərə də diqqət yönəldir, nöqsanları obyektiv və prinsiplial mövqedən nəzərə çatdırırdı. “Ana” poemasının ictimai mövzuda yaranan bir əsər kimi təhlil edən müəllif kapitalizm dünyasında-Amerika kimi bir dövlətin timsalında baş verən hadisələri, insanı qayğılandırın və əndişələr içərisində saxlayan məqamları epik şeirin əsas mövzu və münasibət predmeti seçilməsini sənətkar mövqeyinin fəallığı kimi şərh olunması obyektiv səciyyə daşıyırdı. Tipik kapitalist ölkəsindəki hərc-mərclik, insan haqlarının addımbaşı tapdanılmasını ana obrazının-Nellinin vasitəsilə açılışı da bu mənada təsadüfi hesab edilmir. Bununla bərabər, poemanın ideya-sənətkarlıq baxımından gözədən yayınmayan qüsurları tezis şəkildə ümumiləşdirmək də tənqidçinin təhlil və mülahizələrində qabarıq nəzərə çarpar. Məsələn, ana surətinin timsalında baş verən tərəddüd və ziddiyyətlərə tənqidçinin münasibəti də bu baxımdan birmənalı şəkildə müsbət səciyyə daşır. Tənqidçinin harada, hansı coğrafi məkanda yaşamasından, hansı irqi-dini mənsubiyətdən asılı olmayaraq ana xislətinə xas olan xüsusiyyətlərdən çıxış edərək əsərdə cərəyan edən hadisələrə, konkret situasiyalara münasibət bildirməsi diqqəti cəlb edən məziyyətlərdən hesab oluna bilər. O belə məqamlardan çıxış edərək poemada məntiqi ardıcılığın gözlənilməməsinin Nelli surətinin xarakter kimi bütövlüyünə gətirdiyi natamam məqamlar münasibət bildirərək belə bir qənaətə gəlirdi: “Birinci nöqsan poemanın əsas qəhrəmanı-ana surətinin natamamlığındadır. Poemanın ilk səhifələrində ananı mübarizədə tərəddüd göstərməyən, öhdəsinə düşən vəzifəni layiqincə yerinə yetirən fədakar bir qadın kimi tanıyırdıq. Lakin mister Brikerin uşaq almağa gəldiyi səhnədə ana çox müti, hətta balalarını satmağa razı olan bir qadın kimi verilir. Xarakterin belə “əlüstü” dəyişməsi oxucuları inandırmır”. (3) Poemanın səhifələrində dil-üslub və sənətkarlıq məsələləri ilə bağlı nöqsanların inandırıcı surətdə müəllifin diqqətinə yönəldilməsi tənqidçinin bərkəlmə mövqeyindən xəbər verirdi. Belə bir məziyyəti odövrün gənc tənqidçisi olan müəllifin Mədinə Gülgünün “Yadigar üzük” poeması haqqında irəli sürülən mülahizələrinə də şamil etmək olar. Bəkir Nəbiyev bir şair kimi Mədinə Gülgünün mövzu və ideyalar aləminin genişliyi məsələsi üzərində ətraflı dayanmaqla, istər ölkə daxilində baş verən müxtəlif xarakterli hadisələrə, istərsə də Cənubi Azərbaycanda və dünya miqyasında azadlıq və istiqlalçılıq uğrunda aparılan mübarizələrə həsr olunan şeirlərini ictimai məzmun və mündəricəsinə görə təqdir edir, bu poetik

34 Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbi tənqid şöbəsinin elmi işçisi e. posta: esmer 74. 17 @ mail. ru.

nümunələri fəal şair mövqeyini qabarıq nümayiş etdirən faktlar kimi nəzərdən keçirir. Bununla yanaşı, Bəkir Nəbiyev “Yadigar üzük” kitabındakı şeirlərdə, xüsusən kitabın ad və sərlövəsinə çevrilən eyniadlı poemada rast gəlinən qüsurları da ciddi və kifayət qədər inandırıcı şəkildə irəli sürməyə müvəffəq olur. Fikrimizi daha əyani şəkildə təsdiqləmək üçün tənqidçinin kitabdakı “Tarla düşərgəsində” adlı şeirə tutduğu iradları nəzərdən keçirək: “Etiraf etmək lazımdır ki, oxucular nə bu şeirlərdəki “ürəklərin döyüntüsünə, nə də şairənin inandırmağa çalışdığı başqa şeylərə inanmır. Çünki bu sözlərin vəzn və qafiyə xatirinə işlədildiyi ilk baxışda aydın olur. Deyə bilərlər ki, nə üçün başqa cəhətlərdən deyil, məhz təkrarlardan bu qədər bəhs olunur? Hər şeydən əvvəl ona görə ki, təkrar bu iki şeir üçün səciyyəvi nöqsandır. Bir də ona görə ki, gətirdiyimiz misallar Mədinənin son şeirləri üzərində məsuliyyətlə işləmədiyini sübut edir. Belə olduğu üçün də həmin şeirlər sənətkarlıq cəhətdən yüksək yüksək bədii səviyyədə deyil, solğun və zəif çıxmışdır” (4; s.139) Adətən ilk qələm təcrübəsi olan yazılar bədii yaradıcılığın bir o qədər də mürəkkəb olmayan problem məsələlərinə həsr edilməsi ilə yadda qalır. Bu da təbii, çünki gənc müəllifin birdən-birə nürəkkəb yaradıcılıq məsələlərinə girişməsi bəzən də səmərəli və effekt doğuran nəticələrlə tamamlanmır, mürəkkəb yaradıcılıq problemləri ilə bağlı irəli sürülən mülahizələrində bəzən kifayət qədər əsaslandırılmayan, mübahisə doğuran fikirlər də irəli sürülür. Ancaq Bəkir Nəbiyevin birdən-birə epik şeirlə bağlı yaradıcılıq problemlərini belə bir cəsarət və professionalıqla elmi münasibət hədəfi seçməsi bu mənada doğrudan da istisna hal kimi dəyərləndirilə bilər. Biz yuxarıda xatırladığımız ki, Bəkir Nəbiyevin elmi irsində uşaq ədəbiyyatına həsr olunan yazılara da əhəmiyyətli dərəcədə yer ayrılır. Maraqlı doğuran bir cəhət də odur ki, tənqidçinin uşaq ədəbiyyatının real vəziyyətinə münasibət bildirmək, onun yeni yaranan nümunələrini təhlil süzgecindən keçirmək cəhdi də elə bu dövrdən başlayaraq fəal bir məcraya yönəlir. Bu baxımdan Bəkir Nəbiyevin “Azərbaycan” jurnalında dərc olunan “Dörd uşaq kitabı haqqında” məqaləsi qaldırılan yaradıcılıq problemlərinin aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Müəllif əsasən 1953-cü ildənəşr olunan üç uşaq ədəbiyyatı nümunəsini və 1954-cü ildə balaca oxucuların ixtiyarına verilən bir kitab barədə öz təəssüratlarını qələmə alaraq geniş ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmağa çalışır. Doğrudur, nəşr olunan uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin hamısı şeir kitablarından ibarət olmasa da, müəllif Əliqə Kürçaylı, Novruz Gəncəli və Qabil İmamverdiyev kimi odövürün gənc şairlərinin bu sahədəki yaradıcılığını konkret nümunə və faktlar əsasında həllil etməyi qarşıya bir məqsəd kimi qoyurdu. İşıq üzü görünən bu kitabların ümumi məziyyətlərindən bəhs edərkən gənc tənqidçinin gəldiyi qənaətlər müəyyən dərəcədə özünün obyektivliyi və prinsipliliyi ilə maraqlı kəsb edir.

Müəllifin haqqında bəhs edilən məqaləsindən bir nəzəri başlanğıc kimi gətirilən aşağıdakı mülahizələr bu baxımdan səciyyəvidir: “Bu kitablar uşaqların biliyini və görüş dairəsini genişləndirir, zəngin və qaynar həyatımızın müxtəlif sahələri, rəngarəng təbiət hadisələri haqqında onlara maraqlı məlumatlar verir, uşaqlarımızda vətənə, xalqa məhəbbət, kollektivçilik ruhu, əməyə sevgi, doğruluq, dostluq və yoldaşlığa sədaqət kimi nəci b hissələr tərbiyə edir.”(5) Bəkir Nəbiyev uşaq ədəbiyyatının qarşısında duran mühüm yaradıcılıq problemlərini belə bir meyar və prinsiplərdən çıxış edərək təhlil edir, uşaq psixologiyasını, onun maraqları və düşüncə tərzinin bədii mətnədə nəzərə alınmasını əsas şərtlərdən biri dəyərləndirirdi. Bir tənqidçi kimi Bəkir Nəbiyevin bu dövrdə qələmə aldığı məqalələr Osman Sarıvəlli, Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Əhməd Cəmil, Zeynal Xəlil kimi kifayət qədər yaradıcılıq təcrübəsinə malik olan şairlərlə yanaşı, şeirə müharibə və müharibədən sonrakı illərdəgələn şairlərdən Hüseyn Hüseynzadənin (Hüseyn Arifin), Nəbi Babayevin (Nəbi Xəzrinin), İslam Səfərlinin, Mədinə Gülgünün, Adil Babayevin, Əli Kərimin, Xəlil Rzanın poeziyasının fərdi və üslubi keyfiyyətləri barədə yetərinə təsəvvür yarada bilir. Bəkir Nəbiyevin keçən əsrin 50-ci illərindəki tənqidçilik fəaliyyətində diqqəti cəlb edən mühüm məziyyətlərdən biri də yenidən işıq üzü görünən poeziya nümunələrində ənənə və novatorluq prinsiplərinin aktual bir problem kimi diqqət mərkəzində saxlanmasıdır. Belə bir ədəbi-nəzəri kateqoriyadan çıxış edərək o dövürün gənc şairlərinin poetik axtarışlarında tarixən təşəkkül tapan yaradıcılıq ənənələrinin davam və inkişafını, həm də dövürün tələbindən irəli gələn yenilik və müasirlik hissini prinsiplə meyar kimi ön plana çəkirdi. Bəkir Nəbiyevin bu illərə təsadüf edən tənqidçilik fəaliyyətində sosioloji, bəzi hallarda isə siyasi-ideoloji cəhətdən çıxış etmək meyilləri də özünü açıq-aydın büruzə verirdi. Belə bir yanaşma tərzini bəzən dətəhlilə cəlb edilən poetik mətnlərin mahiyyət və məğzi ilə də üzvi surətdə əlaqələndirilirdi.

Məlum həqiqətdir ki, hər bir dövürün ədəbi düşüncə və sənətkar qarşısına qoyduğu tələb və məhdudiyətlər zaman-zaman bu sahədə süni maneə və əngəllər yaratmış, bədii yaradıcılığın azad fikir demokratiyasını şəraitində geniş inkişafına imkan yaratmamışdır. Bu mərhələdəsiyasi-ideoloji qəliblər digər həmkarları kimi Bəkir Nəbiyevin də tənqidi mühakimələrində özünü nümayiş etdirir ki, bu, bir tərəfdən dövürün ideoloji təsisat sisteminin sənət və yaradıcılıq sahəsinə xüsusi nəzarətindən irəli gəlirdisə, digər tərəfdən eyni aqibəti yaşayan mətbuat orqanlarının publisistik yönümlü yazılara daha artıq dərəcədə üstünlük verməsi ilə sıx bağlı bir məsələ idi. (Bax: 6). Sonrakı yaradıcılıq mərhələlərində Bəkir Nəbiyevin ədəbi prosesi müntəzəm surətdə izləyən bir tənqidçi kimi fəaliyyətində analitik təhlil, bədii mətni bütöv bir struktur kimi geniş izah və şərh etmək cəhdi gercəkləşir ki, bu da cəmiyyət həyatında baş verən siyasi-ideoloji amirlik prinsipinin “yumşalma” prosesi ilə əvəz olunması ilə sıx bağlı bir məsələ idi.

Ədəbiyyat siyahısı

Salmanov Ş. Tənqidçi və ədəbi proses (Akademik Bəkir Nəbiyevin ədəbi-elmi fəaliyyəti və tənqidi görüşləri, Redakoru: prof. Yaşar Qarayev, Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 154 s.

Cəfərov N. Akademik Bəkir Nəbiyevin yaradıcılıq yolu, Seçilmiş əsərləri, Beş cildə, İkinci cild, Elmredaktoru: akad. İsa Həbibbəyli, Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2007, səh.189-190, 352 s.

Nəbiyev B. “Ana” poeması // “Ədəbiyyat qəzeti”, 15 fevral 1952-ci il

Nəbiyev B. “Yadigar üzük” // “Azərbaycan” jurnalı, 1953, №12

Dörd uşaq kitabı haqqında // “Azərbaycan” jurnalı, 1954, № 8

Akademik Bəkir Nəbiyev haqqında soruq kitabı. Bakı: Nafta-Press, 2010, 388s.

Açar sözlər: Sənətkarlıq məsələləri, müasirlik duyğusu, ənənə və novatorluq, estetik ideal, mövzu və ideya axtarışları

Бекир Набиев как поэтический критик
(на основе поэтического опыта 50-х гг. прошлого века)
Резюме

В статье рассматривается критическая деятельность академика Бекира Набиева в 50-е гг. прошлого столетия, которая является отражением творческих идейно-тематических поисков поэтов – представителей разных поколений и стилей

в азербайджанской поэзии. В качестве основного достижения литературно-критической деятельности Бекира Набиева отмечается стремление критика обобщить поэтическое наследие не только признанных мастеров слова, но и тех молодых и талантливых поэтов, которые пришли в поэзию в военные и послевоенные годы. Объективность и принципиальность суждений Бекира Набиева, его стремление изобразить литературные факты и явления на фоне жизненных реалий интерпретируются как главные качества, характеризующие индивидуальность критика. Ключевые слова: вопросы творчества, ощущение современности, традиция и новаторство, эстетический идеал, идейно-тематические поиски

Bekir Nabiyev as a critic of poetry
(based on the poetic experience of the last century's 50s)

Summary

The article deals with the Academician Bekir Nabiyev's critical activities in the last century's 50s., which is a reflection of the creative ideological and thematic search for poets – representatives of different generations and styles in Azerbaijani poetry. The critics strive to summarize the poetic legacy of not only well-known masters of the word, but also those young and talented poets who came to poetry in the war and postwar years is underlined as one of the main achievement of the literary-critical activity of Bekir Nabiyev. The objectivity and integrity of the judgments of Bekir Nabiyev, his desire to portray literary facts and phenomena against the backdrop of life realities are interpreted as the main qualities characterizing the individuality of the critic.

Keywords: questions of creativity, a sense of modernity, tradition and innovation, aesthetic ideal, ideological and thematic search

Rəyçi: fil.f., d. Aynurə Muctafayeva

MƏHƏMMƏD TAĞI SIDQININ YARADICILIĞININ BƏDİİ DİLİ VƏ ÜSLUBU

XIX-əsrin 80-90-cı illərində Naxçıvan ədəbi mühitinin ağısaqqalı və müəllimi olmuş Məhəmməd Tağı Sidqinin (1854-1903) çoxcəhətli fəaliyyəti klassik maarifçilərlə yeni maarifçi nəsil arasında varislik körpüsü funksiyasını yerinə yetirmişdir. M.T.Sidqinin yaradıcılığı maarifçi ədəbiyyatın dirçəlməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu qiymətli ədəbi irsin bir çox nümunələrindən bu gün də məktəb dərslərində istifadə edilir. Akademik İsa Həbibbəylinin təbirincə desək “XIX əsrin 70-80 - ci illərində yetişib formalaşan yeni maarifçi nəsil 90-cı illərdən etibarən müəyyən mənada M. T. Sidqinin əməl və ideyalarını müstəqil surətdə davam etdirməklə maarifçilik hərəkatı meydanına atılmışdır... Milli maarifçiliyin məktəb, dərslər, teatr, ədəbiyyat və mətbuatın inkişafı ilə bağlı ən yaxşı ənənələri bir çox görkəmli ziyalılarla yanaşı, həm də M.T. Sidqinin adı ilə bağlıdır (3, s. 4-5).

M.T. Sidqi yaradıcılığında təhkiyə ruhu epik əsərlərindən başqa, lirik əsərlərində də özünü göstərir. Bu, bəlkə də, onun tərbiyəedici xarakteri və cəmiyyətdəki maarifçilik mövqeyi ilə bağlıdır. Əsərlərindəki tərbiyəvi fikirlər, nəsihət səciyyəli kəlamlar bu fikri təsdiq edir. “Hikmət və nəsihətlər, tərbiyəvi fikirlər onun uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı bütün əsərlərinin mərkəzində durur” (2, s. 3). Məhəmməd Tağı Sidqinin rədifli qəzəlləri onu göstərir ki, o, bir şair kimi əsərlərinin dil və üslub gözəlliyinə xüsusi diqqət yetirib:

Könül nə hələdir bu ki, sən vəslə-yarə yetişdin?

Nə həsrətin dəxi var, yarı-gülüzərə yetişdin?

Hərimi-vəslə də şəmi-camali-yarə ənis olan,

Sükut qıl, dəxi pərvanə var, narə yetişdin.

Şair eşqi yolunda çəkdiyi ağrı-acıları qəzəldə ayrı-ayrı beytlərdə oxucusunun gözü qarşısında ritorik sualların, bədii ifadə vasitələrinin köməyi ilə canlandırır. Sidqinin qəzəllərinin lüğət tərkibindəki ərəb, fars söz və tərkiblərinin müəyyən hissəsi müasir dilimizdə işlənməyə də, bu sözlər o dövrdə ədəbi dildə geniş yer tutmuş, dövrün oxumuş ziyalılarına aydın olmuşdur:

Məgər bu vəslədən əyyami-hicri yada salırsan?

Nə karədir qəmi-hicran ki, sən nigarə yetişdin.

Əgərçi ahlə çəkdiyin qəmi-zimistanı,

Xudayə şükr elə kim, mövsümi-bahara yetişdin.

Sədaqət ilə içib Sidqi tək cəfa zəhrin,

Bu şüşə içrə meyi-saf, xoşgüvarə yetişdin.

Başqa bir qəzəldə isə dövrün eybəcərliklərini bədii dildə belə ifadə edir:

Qəm güşəsində nalə çəkim mən nə müsibətə?

Min canım olsa, tab eyləməz bu müsibətə!

Allah görüm xərəb eyləsin bu vilayəti,

Lənət gələ ruzigarə, bu növ vilayətə!...

M.T. Sidqinin qəzəllərində biz Nəsiminin, Füzulinin, Vaqifin əsərlərinin təsirini açıq-aşkar görürük. Bir sıra şeirlərində o, bu klassik şairlərin şeirlərindən bəhrələnir. İmadəddin Nəsiminin “Etməgil” rədifli qəzəlinin ruhunda yazılan “İstərsən” rədifli qəzəldə şair aşiqin mənəvi iztirablarını vermək üçün bədii təsvir vasitələrindən bacarıqla istifadə edir, təzadlar yaratmaqla özünün daxili aləmini, iztirablarını oxucusuna çatdırır. Sidqinin qəzəllərinin lüğət tərkibində ərəb, fars söz və tərkiblərinin nisbətən çox işlənməsi janrla izah etmək lazımdır. Sidqinin qəzəlləri əruz vəzninin müxtəlif bəhrlərində yazılmışdır. Heç şübhəsiz ki, təhsilini bu dillərdə alan, klassik ənənəmizi gözəl bilən şair bu ənənənin təsirindən kənar qalmamış və vəznin tələbi ilə özündən əvvəlki klassiklərimizdən yeri düşdükcə istifadə etmişdir:

Səri-zülfün kimi könlüm pərişan olsa, istərsən?

Və yənkə ləbi-ləlin kimi qan olsa, istərsən?

Gülüstan görmədim, gül dərmədim bağı-vüsalında,

Mənim avarə könlüm qönçə tək qan olsa, istərsən?

M. T. Sidqinin “Gördüm” rədifli qəzəli isə böyük ustad Məhəmməd Füzulinin bir qəzəlini yada salır:

Sənin eşqində mən ey bivəfa, yüz min cəfa gördüm,

Nə bir ömrümdə şad oldum, nə bir zövq-səfa gördüm. (3, s. 3-18)

M.T. Sidqi əsərlərində dilin təmizliyinə, sadəliyinə ciddi fikir verir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan şairlərimizin bir qisminin əsərlərində dilin ağırlığı, ərəb, fars tərkibli sözlərin çox işlənməsi ilə rastlaşırıq. Ancaq Sidqinin əsərlərinin dili yaşadığı dövrlə müqayisədə çox sadədir. Çünki şair maarifpərvər ziyalı kimi çalışırdı ki, şeirlərində dil sadə və axıcı olsun. Bu baxımdan onun qəzəllərində də dil rəvandır, axıcıdır, sadədir.

Əbəs sözdür, desə hər kəs gözəllər bivəfa olmaz,

Ki, mən hər qədr gəzdim, hər nə gördüm bivəfa gördüm.

Məhəbbət aləmində hər kəsi ki, aşına gördüm,

Həmişə qəmlərə həmdəm, bəlayə mübtəla gördüm.

Əzəl gündən qəm-dərdə nə çox mayilsən ey Sidqi,

Səni hər yerdə gördüm, əhli-dərdə aşına gördüm.

Filologiya elmləri doktoru Əsgər Qədimov “Məhəmməd Tağı Sidqinin həyat və yaradıcılığı” adlı kitabında şairin lirik əsərlərini daha geniş təhlil edib. O, Sidqinin lirik yaradıcılığını belə səciyyələndirir: “M.T.Sidqi aşiqanə-lirik şeirlərini, əsasən, romantik üslubda qələmə almışdır. Lakin şairin lirikası yalnız aşiqanə-romantik üslubda məhdudlaşmır. Onun şeir yaradıcılığında elə qəzəllərə rast gəlmək olur ki, onlarda romantik üslubla realist üslub birləşərək vəhdət təşkil edir. Klassik fəlsəfi lirikamızda geniş yer tutan hüsnimütləq fəlsəfəsinə, panteizm və sufizm görüşlərinin təbliğinə Sidqinin lirikasında çox

az rast gəlmək olur. Şairin aşiqanə qəzəllərində işlənən mey, saqi, şarab, meyخانə kimi obraz və ifadələr həyata bağlılığın və həyat eşqinin simvoluna çevrilərək poeziyanın romantik örpəyini açır və realist səciyyə kəsb edir” (6, s. 27)

Ey yar,sən də gəl gül kimi olma bivəfa,
Bu bülbülü xilas eylə bu rəncü ardən.
Yandır o şəm'i-ruyində bu cismi-zarimi,
Pərvanə tək qurtar məni bu intizardən.
Bax şəmə,ibrət eylə, eşit gül məzəmmətin,
Məhşər günündə xof eylə pərvərdigardən.
Al Sidqini kənarinə, qəmdən xilas eylə,
Qoyma qəriblər kimi baxsın kənardən.

M.T.Sidqinin lirikasında vətən təbiətinə məhəbbətin təsvir və tərənnümünə həsr olunmuş peyzaj lirikası da müəyyən yer tutur. Lirikanın bu növü Sidqinin yalnız qəzəllərində deyil, digər poetik formalarda qələmə aldığı şerlərində də özünü göstərir. Şair peyzaj lirikasına həsr etdiyi bir müstəzadında qışın çillələrinin çıxmasını,yeni yaz yağışlarının yağmasını, çəmənlərin cana gəlməsini, bağçalarda "güllü lələnin açmasını" və bülbüllərin şən nəğmələr oxumasını baharın gəlişində insan qəlbini ruhlandırان təbii fərəh və şadlıq kimi bədii təsvirləri vardır:

Novruz bahar oldu, cahan tazətər oldu,
Rəf oldu ələmlər.
Dağıldı bu şadlıq xəbəri,dərbədar oldu,
Batdı oda qəmlər.
Qırx bitdi,rəqəm sindi, zəmistan qələmindən,
Füsrət ələ düşdü.
Meydani-tərəbdə bu nə türfə hünər oldu,
Sərf oldu kərəmlər.
Göydən yerə yağdı nə gözəl şəbnəmi-rəhmət,
Bitdi güllü lələ.
Xoş nəğmələnilib bülbülü-şeyda ötər oldu,
Açıldı irəmlər.
Yüz həmdü sənə mayili-seyri-çəmən oldu,
Şad oldu könüllər.
Bir mövsümi-güldür bu ki,həqdən nəzər oldu,
Xoş gəldi bu dəmlər.

Bir qrup ərəb, fars tərkibləri birləşmə tərzinə görə Azərbaycan dilinin qrammatik xüsusiyyətlərinə yad olsa da, onların tərkibindəki sözlər dilimizdə möhkəmlənmiş o dövrün danışıq dilində, eləcə də müasir dövrdə işlənən sözlərdir ki, buda həmin izafətlərin anlaşılıqlı olmasına kömək etmişdir. Məsələn, meydani-tərəbdə, şəbnəmi-rəhmət, mayili-seyri-çəmən, mövsümi-güldür və s. Göründüyü kimi, bu silsiləli tərkiblərdəki sözlərin əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə işlənən meydan, rəhmət, çəmən, gül və s. kimi sözlərdən ibarətdir.

Sidqi gözəlin zahiri aləminin vəsfinə həsr etdiyi aşiqanə qəzəllərində də bədii təsvir və ifadə vasitələrindən, eyni zamanda klassik bənzətmə fiqurlarından və məharətlə istifadə edir. “Vurub” rədifli qəzəlində gözəlin cəmalına tökülən zülfü və qaşları on dörd gecəlik aya və ayın ətrafında bəzi hallarda görünən dairəyə bənzədilərək qiyyətli təşbeh yaradılmışdır:

Yüzündə zülfün əcəb mah kimi halə vurub,
Görən deyir ki, fələk bədrini hilalə vurub.

Qəzəldə məcazi mənə daşıyan söz və ifadələrdən bədii mükəlləmlərdən də təsvir vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur:

Səbəb nədir ki, çəkib bəzmindən ayaq badə?
Xumar olubdur, yəqin Saqini piyalə vurub...
Dedim:Nədür o qarə xəttü xal cidarında?
Dedi:Bu Mehrdir, fələk alıb qiyalə vurub.

M.T.Sidqinin lirik şerlərinin dili də özünün sadəliyi və xalq dilinə yaxınlığı ilə seçilir. Klassik poeziyamızda işlənən çətin ibarələr, ərəb və fars tərkibli izafət birləşmələri onun qəzəllərində çox az işlənir. Bu xüsusiyyət Sidqinin qəzəllərinə milli ruh və xəlqi məzmun verir.

Sidqi tanınmış maarifçi olmaqdan başqa, bədii, elmi və publisistik əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında tanınan görkəmli şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur. “Onun çoxcəhətli ədəbi-pedoqoji və elmi fəaliyyəti milli maariflik hərəkatının və ədəbiyatımızın tarixində Seyid Əzim Şirvani dövrünün davamı, Abdulla Şaiq, Süleyman Sani Axundov mərhələsinin ərəfəsi və başlanğıcıdır” (3,s.3).

Sidqi yaradıcılığı boyu Azərbaycan ədəbi dilinin müxtəlif funksional üslublarında əsərlər yazmışdır. M.Sidqi yaradıcılığının müəyyən mərhələsində ənənəvi klassik lirika janrlarında bir sıra nümunələr, xüsusən qəzəllər yazmışdı. Diqqət yetirsək onun bu tipli əsərlərinin özündə də yeni sənət axtarışının təzahürü vardır. Məhəbbət mövzusunda yazdığı lirik şeirlərinin bir çoxunda rast gəldiyimiz bədii təsvir və ifadə vasitələri sırasında məhz Sidqinin orijinal poetik təfəkkürünün bəhrəsi olan yeni deyimlər bu baxımdan maraqlıdır. O, bir sıra Azərbaycan klassik şairlərində olduğu kimi, yaradıcılığa aşiqanə-lirik qəzəllərə başlamışdır. M.T.Sidqi qəzəllərində klassik ənənələrə sadıq olmuşdur. Həmin janrdakı əsərlərdə üslub aydınlığı olsa da (yəni onlar konkret olaraq bədii üslubda yazılsa da), digər janrlardakı əsərlərində üslub birləşmələri, daha dəqiq deyərsək, bədiiiliklə publisistikanın vəhdəti özünü göstərir. Sidqi nədən yazır-yazsın, onun əsərləri bir maarifçi qələminin məhsulu olduğundan, onlarda bədii təfəkkürlə yanaşı, ictimai təfəkkürün ifadəsi vardır.

Hər bir üslub özünə xas olan leksika tələb edir. Sidqinin maarifçi şeirlərində ümumxalq dilinin təzahürləri onların axıcılığına və asan anlaşılmasına imkan yaradır. Məsələn, ədəbi dilimizdə “bacarmaq” mənasında olan “bilmək” feilinin iştirakı ilə yaranan tərkibi feillər (gələ bilmək, oxuya bilmək və s.) M.T.Sidqinin dilində xalq danışıq dilində olduğu kimi işlənir:

Hər kəsə desəydin , deyərdi olmaz,

Havada quş kimi insan uçmazz (4, s. 25).

Ədibin dilində fərqli, lakin dil və ürəyə yatan bir sıra ifadələr diqqəti çəkir. Məsələn, “ömrün doxsan yaş alması” kimi :

Mənim ömrüm alıb doxsan yaşımı ,
Siz çalışın, tapın əsrin işini (4, s. 25).

XIX əsr elmi üslub funksional baxımdan hələ özünün formalaşma mərhələsini keçirirdi. Buna görə də, bu cəhət elmi üsluba xas olan ifadəlilik vasitələrinin – dilin leksik və qrammatik vasitələrinin seçilməsində və işlədilməsində də öz əksini tapırdı. Bu dövrün elmi üslubu leksik, morfoloji və sintaktik səviyyələrdə başqa funksional üslublardan fərqli bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. XIX əsr elmi əsərlərin terminoloji leksikası üçün xarakterik cəhətlərdən ən başlıcası bu dövrdə elmi terminologiya yaratmaq məqsədi ilə ilk dəfə olaraq ümumxalq dilinin semantik, morfoloji və sintaktik imkanlarından sistemli şəkildə istifadə edilməsi və işlənən terminləri qaydaya salmaq yolunda ilk addımlar atılmasıdır. Bu baxımdan M.T.Sidqinin dil-üslub xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün yaradıcılığı kifayət qədər material verir. Belə ki, o, sözü böyük bir mənavi qüvvə hesab edərək onun məqamını bilmiş, sözləri ədəbi dilin üslublarına uyğun şəkildə işlətməmişdi. Onun dili publisistik və elmi əsərləri ilə müqayisədə bədi əsərlərində daha aydındır. Bu əsərlər, yəqin ki, daha çox məktəblilər üçün yazıldığından, onların leksikası asan başa düşüləndir. O, ədəbi dilin elmi üslubunda da qələmini sınamışdır. Onun “Puşkin”, “Heykəli-insana bir nəzər” və “Müxtəsər coğrafiya risaləsi” kimi əsərləri bu üslubda yazılmışdır. Bu əsərlərlə bağlı elmi-nəzəri təhlillər göstərir ki, onlar tamamilə elmi üslub örnəkləri deyil. Belə ki, həmin əsərlər daha çox elmi-publisistik üslubun xüsusiyyətlərini daşıyır. Məlumdur ki, elmi üslubun əsas göstəriciləri termin çoxluğu, ardıcılıq, konkretlik, məntiqlilik, birmənalı sözlərdən, mürəkkəb cümlələrdən və modal sözlərdən daha çox istifadə və digər xüsusiyyətlərdir. Lakin M.T.Sidqinin əsərlərində elmi üsluba məxsus məntiqlilik güclü olsa da, bu üslubun digər cəhətlərini əks etdirmir. Bu da ədibin qələmi üçün xarakterik cəhətlərdəndir. Çünki o, elmi əsərlərini də şagirdlər üçün nəzərdə tutmuşdur. Bundan başqa ədəbi dilin üslublarının bir-birinə təsiri, yəni üslublarının birləşməsi M.T.Sidqinin yaradıcılığında daha qabarıqdır. Onun “Heykəli-insana bir nəzər” əsəri də bu baxımdan da diqqəti çəkir. Bu əsər fəlsəfi xarakter daşıyır və burada elmi və publisistik üslub çalarları bir-birinə qovuşmuşdur. Bildiyimiz kimi, M.T. Sidqinin zamanında ədəbi dilimizdə izafət birləşmələri kimi ağır alınma ifadələr dilimizi ağırlaşdıran faktor kimi fəal olmuşdur. O zaman bədi əsərlərin dili sadəliyinə görə elmi və publisistik əsərlərdən xeyli dərəcədə fərqlənirdi. Bunu həmin dövrün müxtəlif üslublara aid yazılmış çoxsaylı örnəkləri də təstiq edir. Məsələn, M.Ə.Sabirin satiralarının dili məqalə felyetonlarının dilindən kəskin şəkildə fərqlənir, yəni satiralarının dili daha asandır. Bu, dövrün xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Təsədüfi deyil ki, o narazılıq törədir, həmin mövzu ilə bağlı ziyalılar arasında fikir müxtəlifliyi yaradırdı. Ona görə də XX əsrin əvvəli Azərbaycan ədəbi dili tarixinə ədəbi dil müstəvisində gedən müzakirə və mübahisələr dövrü kimi daxil olmuşdur. M.T. Sidqi yazırdı: “Söz bir tavusi–nəzərbaz və ya buqələmuni – sehrpərdədir ki, hər əsrdə bir rəng ilə və hər zəmanədə bir şəkil ilə, hər vaxtda bir heyətdə və hər saatda bir surətdə pərü balipürnəqş açıb, biixtiyar xatirələri və biqərar könulləri öz havasınca uçurmaqdadır” (4, s.123).

M.T.Sidqinin “Müxtəsər coğrafiya risaləsi” əsərində elmi məlumatlardan daha çox, coğrafiyanın faydaları haqqındakı fikirlərə geniş yer verilmişdir. Məsələn: “Coğrafiya elminin faydası odur ki, bir kimsə nə qədər dövlətmənd olsa və hər nə qədər ömür eləsə, yenə dünyanın hər bir məhəllini layiqincə gəzib dolana bilməz. Amma bu elmin vasitəsi ilə insan yer üzünün hər bir nöqtəsindən, dövlət və hökumətlərin məməkətlərindən o məmlekətlərin vilayətlərə təqsimindən, həmin vilayətlərin şəhər və qəsəbələrində insanların əxlaq və adətlərindən, şəkil və surətlərindən lazimi qədər xəbərdarlıq hasil edə bilər (4, s. 140).

M.T. Sidqinin elmi üslubda yazdığı əsərləri haqqında konkret olaraq belə demək mümkündür ki, onların üslub baxımından publisistik üslubla müqayisəyə layiq olması kütləvi xüsusiyyət daşması ilə daha çox bağlıdır. Yəqin ki, bu cəhətə görə Ə. Dəmirçizadə elmi üslubu iki yerə ayırmışdır :

1. Məhdud elmi üslub
2. Kütləvi elmi üslub (1, s. 36)

O, məhdud elmi üslubu qəliz hesab etmiş, kütləvi elmi üslubun isə sadə olduğunu göstərmişdir. Məhdud elmi üslub obyektiv münasibətlərə üstünlük verdiyi halda, kütləvi elmi üslubda subyektivlik bildirən söz və ifadələr əsas yer tutur. M.T.Sidqinin əsərləri ikinci qrupa aiddir ki, hazırda bu üslub “elmi–publisistik üslub” adlandırılır. Və bu maraqlıdır ki, həmin üslubun nüfuzu hazırda xeyli yüksəlmişdir. Belə ki, o fəallığı və geniş dairədə işlənməsi ilə diqqəti çəkir (5, s. 69) Maraqlıdır ki, M.T.Sidqinin hekayə janrına aid edilən əsərlərində də izahedicilə xüsusiyyətlər özünü göstərir. Məsələn, “Məktəb” hekayəsində belə məqamlar çoxdur. Burada “Məktəb nədir?” sualı qoyulur və bu sualın cavabı izahedicilə xüsusiyyət daşıyır: “Məktəb bizim elm və maarifimizin səadətindən səbəbidir. Bizləri nadanlıq zülmətindən qurtarıb nuri-mərifətə yetirən məktəbdir” (4, s. 65). Bu əsərdə müəllif məktəbin bütün keyfiyyətlərini saymaqla onu mükəmməl şəkildə şərh edir. M.T.Sidqinin “Diqqətli uşaq” hekayəsində də elmi üsluba xas olan izah xarakterli fikirlər əsas yer tutur. Əsər belə başlayır: “Diqqət dediyimiz bir böyük mənalı kəlamdır. Hər şagird diqqət kəlməsinin mənasını necə ki lazımdır, anlamaz. Diqqət kimi böyük nemət hər bir vücudda tapılmaz” (4, s.70). Bu bir tərəfdən də, ondan irəli gəlir ki, hekayə janrına aid edilən belə əsərlərin çoxu həmin janr üçün xarakterik olan mühüm bir cəhətə - sujet xəttinə malik deyil. Belə əsərlərdə sanki müəllif mövzu haqqında bilgi verir.

ƏDƏBİYYAT

Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərtədrinəşr, 1962, 270 səh.

Əliyeva N. Sidqi irsindən seçmələr. Naxçıvan: Qızıldağ, 2013

Həbibbəyli İ. Məhəmməd Tağı Sidqinin həyatı və ədəbi-pedoqoji fəaliyyəti / M.T.Sidqi. Əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, s. 3-18

M.T.Sidqi . Əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 280 s.

5. Sədaqət Həsənova. Məhəmməd Tağı Sidqi və ədəbi dilin funksional üslubları // İctimai-siyasi, ədəbi-bədi, elmi-publisistik jurnal, №29, Naxçıvan-2014

6. Qədimov Ə. Məhəmməd Tağı Sidqinin həyatı və yaradıcılığı. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, səh.152

Açar sözlər: Sidqi, bədi dil, bədi üslub, ədəbi dil, elmi üslub, maarifçi üslub

Key words: Sidqi, artistic language, artistic style, literary language, scientific style, enlightened style

Ключевые слова: Сидки, художественный язык, художественный стиль, литературный язык, научный стиль, просвещенный стиль

Особенности языка и стиля произведений Мамед Таги Сидги

Резюме

XIX век выходит как новый этап Азербайджанского литературного языка на основе периода национального языка. Научные исследования подтверждают, что литературные личности решительно принимали участие в развитие и формирование литературные среды Нахичеване в XIX в. В творчестве каждый из художников выросших в Нахичеванской литературной среде нашло свое уникальное отражение восточный мотив. Статья посвящена анализу лексических и фразеологических особенностей поэтического языка выдающегося мастера слова Мамед Таги Сидги. Чтобы создать полное представление об лексико-семантических особенностях произведений языка, Мамед Таги Сидги дано изъяснение языковых единиц, особо подчеркнуты лексические семантические категории в новом стилевом оттенке поэтического языка мастера. Мамед Таги Сидги, связанное с детской литературой, подвергается исследованию, научно изучаются, написанные им стихи, рассказы, научные и педагогические произведения и говорится об их идейно-художественных особенностях.

Language and style properties in Mahammad Taghi Sidgi's creative

Summary

The new phase of the XIX century literary era is emerging as a national organization. Scientific research confirms that the determination of Nakhchivan literary sphere participated in the formation of the literary personalities. Each of the artists who grew up in Nakhchivan literary environment in a way which was reflected in the creation of a kind of oriental motif. The article dedicates to the investigation of lexical and phraseological characters of Mahammad Taghi Sidgi's creative language. The article dedicates to the investigation of lexical and phraseological characters of Mahammad Taghi Sidgi's folk language who was the one of the poet. Mahammad Taghi Sidgi's creativity related to children's literature. It scientifically analyzes his poems, stories and scientific and pedagogical works on this topic and establishes the ideological and artistic features of these works.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Məmmədova Ruqiyə

ELÇİN KOMEDİYALARINDA BƏDİİ KONFLİKT

(AH, PARİS, PARİS!..)

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, xalq yazıçısı, publisist, tənqidçi, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi, ssenarist, ictimai xadim, filologiya elmləri doktoru, professor, əməkdar incəsənət xadimi Elçin İlyas oğlu Əfəndiyev milli dramaturgiyamız və müasir teatr sənətimizin inkişaf tarixini zənginləşdirən şəxsiyyətlərdəndir. Böyük Mirzə Fətəlidən, ölməz Mirzə Cəlildən, bənzərsiz Sabit Rəhmandan sonra Azərbaycan dramaturgiyasında Elçin yaradıcılığı da özünəməxsus yer tutur. O, Azərbaycan teatr sənətinin inkişafında görkəmli yazıçı-dramaturq İlyas Əfəndiyevdən sonra dramaturgiya kimi ağır sahənin varislik yükünü çiyinlərinə götürərək, dramaturgiyanın inkişafında böyük rol oynamış və ən məhsuldar pyes yazan, pyesləri dünya teatrlarının səhnələrində oynanan Azərbaycanlı müəlliflərdən biri olmuşdur. Elçin dramaturgiyası milli dramaturgiyamızda bu vaxta qədər rast gəlmədiyimiz yeni mövzuları, gözənlilməz süjet kombinasiyalarını, yeni insan tiplərini, obrazlarını yaratmışdır. Böyük sənətkarın dramaturgiyası öz orijinallığı ilə seçilir. Elçin vəziyyət komediyası ilə xarakterlər komediyasının üzvi vəhdətinə nail olmaq, obrazların mənəvi aləmini onların təbii hərəkət və rəftarında açmaq bacarığına malik bir dramaturqdur.

Onun "Ah, Paris, Paris", "Mən sənəin dayınam", "Dəlivanadan dəli qaçıb", "Mənim sevimli dəlim", "Arılar arasında", "Şekspir", "Cəhənnəm sakinləri", "Teleskop" və s. kimi pyesləri Azərbaycan dramaturgiyasını xeyli zənginləşdirmişdir. 1992-ci ildə yazılmış "Ah, Paris, Paris!.." komediyası iyirmi bir şəkildən ibarət klassik komediya janrında yazılan müasir səhnə əsəridir.

Pyesdə hadisələr Bəbirzadələr, İskəndərzadələr və Polyaniçkoların yaşadığı həyətdə baş verir. Üç ailə arasındakı ziddiyyət isə əsərin inkişaf xəttini təmin edir. Əsər sürücü Kərimin evinə Fransadan Əhməd bəyin gəlişi ilə başlanır. Qonşuluqda yaşayan Bəbirzadələr, İskəndərzadələr və Polyaniçkolar ailəsi onun gəlişini eşidib təşvişə düşür. Komediyanın birinci şəkli bütünlüklə xordan ibarətdir: "İstefa!.. Yaşasın Azad Azərbaycan!.. Qarabağ Azərbaycanın döyünən ürəyidir! İmperiya! Azərbaycandan əl çək!" (1, 126). Xorun sözlərindən aydın olur ki, komediya 1991-ci ildə Bakıda baş verən hadisələrə həsr edilmişdir.

Pyesin ikinci şəkildə isə bir neçə nəfərin Fransadan gəlmiş Əhməd bəy haqqında pıçıltılı danışmaları verilir. Üçüncü şəkli isə 1990-cı illərdə Azərbaycanın ictimai-siyasi vəziyyətini əks etdirir. Burada təminatının müdiri, işi-peşəsi rüşvət vermək-rüşvət almaq olan Əsədulla bəylə arvadı Firəngiz xanım arasındakı dialoqlarda dövrün mənzərəsi təsvir olunur. Dramaturq dövlətin hesabına milyon pul toplamış Əsədulla bəyin dövrədən şikayətlənməsini göstərən dialoqlar ilə onun şəxsiyyətindəki o tipli adamların təşvişə düşməsinə işarə edir: "Ara qarışıb, məzhəb itib, Firəngiz!.. Çoxe, çox qarışıb aləm, qadını alım sənün!.. Heç xoşuma gəlmir bu işlərin axırı Firəngiz!.. Bilmirsən yuxarının sözünə baxasan, yoxsa aşağının?! Bilmirsən kimə hörmət eliyəsən ki, mayon batmasın! Alə, belə zamanə olar?! Rüşvəti də, bilmirsən ki, kimə verəsən?!" (1, 127). Belələri bu vəziyyətdən çıxış yolunu xaricə getməkdə görürlər. Bu xaric isə onlar üçün Fransadır, Paris şəhəridir. Buna görə də Əsədulla bəy Firəngiz xanımla birlikdə azad Fransada yaşamaq və qaz vurub qazan doldurmaq üçün qızları Züleyxanı Əhməd bəyə ərə vermək xəyalına düşürlər.

Dördüncü şəkli isə Vera Nikolayevna və İvan İvanoviçin evində təsvir olunur. Hər gün günəbaxan yağında qızardılmış kartofa möhtac olan, vaxt ilə səhnədə özü Lenini, xanımı Vera Nikolayevna isə Nadejda Konstantinovna rolunu ifa etmiş İvan İvanoviç Polyaniçkon yaşadığı bu çətin həyatdan xilas olmaq naminə hər şeyə hazır dirlər. "Görünür, bizim bəxtimizə yazılıb ki, Sovet İttifaqında yaşayaq, qalıb çürüyək burda!". "Bu dünyada Allahın yəhudisi də olmadıq!". O hətta fikrindən keçirir ki, bir qızı olsaydı, Əhməd bəyə verərdi. Bu zaman isə ağına gəlir ki, arvadını Əhməd bəyə ərə versin. Polyaniçko nəinki arvadının ərə getməsinə istəyir, hətta kəbinli arvadının milyon Əhməd bəylə əlaqədə olmasına belə razılıq verir, Əhməd bəylə yaxınlaşmaq üçün yollar da göstərir: "Səni! Səni! Səni verəcəyəm Əhməd bəyə!". "Biz yalandan boşanıyıq! Əhməd bəyi aşiq eləyirsən özünə!.. Yalandan ərə gedəcəksən ona! Sonra bir yerdə gedəcəksiz Fransaya! Sonra da mənə dəvət göndərəcəksən, keçmiş ərə kimi!.." (1, 132). Bütün bu hadisələr əsərdəki ziddiyyəti daha da artırır. Yazıçı İvan İvanoviç Polyaniçko surəti ilə mal-dövlət üçün namusunu belə satan, əxlaqca naqis, iradəsiz bir insanın obrazını yaradır.

Beşinci şəkli isə İskəndərzadənin monoloqundan ibarətdir: "Ah Lenin!.. Lenin!.. Son zamanlar tərəddüdlər burulğanından çıxıb bilmirəm!.. Kimin ağına gələrdi, kimin?.. Partiya sarsılıb!.. Bu baş katibin əməllərindən heç şeytan da baş açıb bilməz! Partiya solub, saralıb... Kommunizm idealları ayaqlar altına düşüb" (1, 134). İskəndərzadə isə üçüncü ailənin başçısıdır. İskəndərzadə qonşusu Əsədullaya nisbətən, guya mədəni, həyalı görünsə də mənəvi eybəcərlikdə, düşkünlükdə heç də Əsədulladan geri qalmır. Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin məsul işçisi, bir çox partiya işçisi kimi sözdə "prinsiplər", əqidə haqqında danışan əslində isə heç öz dediyinə də inanmayan İskəndərzadə düşdüyü bu çətin vəziyyətdən çıxış yolunu qızı Gülbənizi Əhməd bəyə sırımaqda görür. Bu vaxt isə qızları Gülbəniz və Nurbəniz arasında Fransaya getmək üstündə başlanan münaqişə əsərdəki dramaturji hadisəni daha da gücləndirir. Yazıçı bu dövrə bəzi ailələrə məxsus eybəcərlik və tərbiyəsizlik təzahürü kimi bu qızlar arasındakı münaqişəni göstərir. Dramaturq belə kiçik detallara diqqət yetirməklə əsərin mahiyyətini daha da dərinləndirərək açmağa nail olur.

Komediyanın altıncı şəkildə birinci şəkildə olduğu kimi xor yenə də öz etirazını davam etdirir. "İstefa!.. Müstəqillik! Azadlıq! Sapı özümüzə olan baltalara ar olsun!.. İstiqlal, yaxud ölüm! Azərbaycan!.. Əhməd bəyin dayısı Mehdiqulu bəylə komediyanın səkkizinci şəkildə tanış oluruq. Biz əsərdə Mehdiqulu bəy surətinə də rast gəlirik. Komediyadakı Mehdiqulu bəy Əhməd bəyin dayısıdır. Cənubi Azərbaycan ləhcəsi ilə danışan bu şəxs də Əhməd bəylə birlikdə Fransadan gəlmişdir. Əsərdə Mehdiqulu bəy öz monoloqvari çıxışları ilə yadda qalır. Onun bu monoloqvari çıxışları üç səhnədə tamaşaçıya təqdim edilir. Pyesdə yazıçı öz fikirlərini məhz Mehdiqulu bəyin çıxışları vasitəsi ilə çatdırır: "Baba, nə qədər "milyonçu" deyib qəşş edərlər?! Ay həzrət, bunlar necə insanlardı?! Vallah bu milyon söhbəti mənə dəli elədi!.. Mən tamam məəttəl qalmışam!.. Elə bil bu camaat üçün dünyada başqa heç bir dərd-sər yoxdu, mövzu yoxdu, baba, maraq yoxdu, mövzu yoxdu!.. Ay bədbəxtlər! Həzrət Allah bu məmləkət üçün heç nə əsirgəməyib! Neft deyirsən, burada! Mandarin! Alması! Zeytunu! Üzümlü! Nə istəyirsən? Ay bədbəxtlər! Başqalarının milyonlarını saymaq darsa, qolunuzu çırmalayın, iş görür özünüz olun milyonçu!"

“Oyanın, ay bədbəxtlər!.. Oyanın, özünüə bir gün ağlayın!.. Heç kim sizin əvəzinizə gəlib bu millət üçün xidmət etməyəcək!.. Evladlarınıza bir gün ağlayın!.. Məmləkəti ağ günə çıxarın”.. (1, 159).

Əslində Mehdiqulu bəyin dilindən deyilən bu sözlər dramaturqun obrazın dilinə verdiyi öz sözləridir. Bu sözlər bizim hamımızın düşüncələri, demək istədikləridir. Həmçinin bu sözlər ünvansız da deyildir. Bu sözlər özünü əziyyətə vermək istəməyən, asan yolla pul qazanmaq istəyən kəndliyə, fəhləyə, Azərbaycan ziyalisinə deyilən sözlərdir.

Doqquzuncu şəkildə baş verən hadisələr isə Bəbirzadələrin evində cərəyan edir. Əhməd bəy onların evinə qonaq gəlir. Onu yeməyə qalması üçün nə qədər israr etsələr də, operaya gedəcəyini deyərək razı olmur. Onun danışığında görünür ki, o Azərbaycan dilini yaxşı bilmir, qırıq-qırıq danışır, nitqində fransız sözləri işlədir: “Yox! Yox! Yemək yox!” “Yox Müsyo... Təşəkkür! Mersi! “. Əhməd bəy əsərdə robotvari hərəkətlərlə, opera xəstəsi bir obraz kimi canlandırılır. O, ətrafında baş verən hadisənin fərqiində deyil. İnsanların ona qarşı dəyişik davranışı onun təəccübünə səbəb olur. Əhməd bəyin danışığını Əsədulla bəyə onun köməkçisi Eynşteyn tərcümə edir. Belə aydın olur ki, Eynşteyn az-çox fransızca bilir. Eynşteyn əsərdə Əsədullanın yanında baş gırləyən, hiyləgər, şəxsi mənfəəti üçün ən alçaq vasitələrə əl atan, satqın, xəbərçi bir obraz kimi yer almışdır. On dördüncü şəkildə isə vəziyyət tamamilə dəyişir. Belə ki, Mehdiqulu bəy bütün həqiqətləri üzə çıxarır və Əhməd bəyin milyoner olmadığını söyləyir: “Yox!Yoxdu milyon! Yoxdu! Yalan deyibər sizə! Əhməd bəy milyonçu deyil! Fransaya qayıtmayacaq. Burada qalıb şofer işləyəcək! Bildiniz?! Bir halal süd əmmiş azərbaycanlı qızla evlənmək istəyir, vəssalam! Gedin özünüə bir gün ağlayın! Bu cavanda işiniz olmasın! İyrəndirməyin onu özünüzdən! Yoxdu milyon! Yaddan çıxardın milyonları!Yalan deyiblər sizə!” (1, 155). Bundan sonra əvvəllər Əhməd bəyin varından danışanlar, onu tərifləyən insanlar indi onun haqqında “dələduz”, “afərist”, “cibgir”, “fırıldaqçı” kimi ifadələr işlədirlər.

On beşinci şəkildə isə “ağ günə” çıxmaq üçün qızlarını, arvadlarını Əhməd bəyə vermək istəyən üç ailə birlikdə səhnədə görsənir. Onlar Əhməd bəyin milyonçu olmadığını, burada qalıb şoferlik etmək istədiyini öyrəndikdən sonra çox peşmandırlar. Və öz peşmançılıqlarını monoloqlarla ifadə edirlər. Əsədulla deyir: “Mənə deyən lazımdı ki, ay axmaq, ay maymaq oğlu, maymaq, Fransadan gələndə nolar? Görmürdün ki, adam dilində iki kəlimə danışa bilmir?! Görmürdün ki, ay axmaq, ay ağılı dabanında, ləvəngili kütümü burda qoyub “opera-opera” deyə-deyə məliyirdi? Alə, belə adamdan da milyon olar?! Alə, ay gic, milyon də Fransadan gəlib burda şoferin evində qalar?!” (1, 155). İvan İvanoviç: “Mənə deyən lazımdı, ay axmaq! Fransadan gələn milyonçunun burda nə ölmü var, hə?! Sən bilmirsən ki, bunlar pul qazanansa ya Fransada qumara qoyar, ya da arvadlara xərcləyər?! Ay axmaq artist!..” (1, 156). İsgəndərzadə: “Bəs, mənim sinfi sayıqlığım harada idi? Kapitalist aləmindən gəlmiş avaranın birini milyonçu qəbul etmək?! Hətta onunla qohumluq bərdə fikirləşmək?!” (1, 157). Beləliklə, dramaturq bu monoloqlarla onların simasında vətəninə, xalqına qulluq etməyən, çətin gündə hər şeyi atıb öz günlərinə ağlayan insanların düşdüyü son vəziyyəti göstərir.

Onlar Əhməd bəylə rastlaşdıqda isə ona əvvəlki münasibətlə yanaşırlar, hətta Əhməd bəyin salamını ya almır, ya da ona əsəbiliklə kobud cavab verirlər. Əhməd bəy isə vəziyyəti başa düşür, təəccüb edir, həm də bundan məmnunluq hissi keçirir ki, qulağı dinc olacaqdır. Əsərdə hətta süpürgəçi obrazının da Əhməd bəyə qarşı münasibəti dəyişir. Əsərin əvvəllərində ona hörmət bəsləyib öz çıxış yolunu xalasını Əhməd bəyə ərə verməkdə görsə də onun milyonçu olmadığını eşidən kimi o da Əhməd bəydən üz döndərir. O hətta Əhməd bəyə qarşı ədəbsiz hərəkət edir, həyətin tozunu-torpağını Əhməd bəyin üstünə tozlaşmağa başlayır.

Dramaturq burada keçid dövrü hadisələrini komediya müstəvisinə gətirmişdir. Yazıcının komediyasında müasir dövrün son dərəcə mürəkkəb və ziddiyyətli hadisələri işıqlandırılmış, keçid dövrünün problemləri, qayğıları önə çəkilmişdir. Pyesdən aydın olur ki, məmləkət özünün çox çətin bir dövrünü yaşayır, kaos cəmiyyətin bütün təbəqələrinə və bütün istiqamətlərinə təsirsiz ötürməmişdir.Əsərdə baş verən hadisələr bütün çıpaqlığı və mürəkkəbliyi ilə təsvir olunmuş, insan taleləri mənalandırılaraq qələmə alınmışdır. Burada obrazlar yazıcının arzusu ilə deyil, əsərdə cərəyan edən hadisələrin axarında öz fərdi-xarakter xüsusiyyətlərinə, əqli-mənəvi və əxlaqi mövqələrinə uyğun fikirləşir, hərəkət edirlər.Komediya xarici ölkədən gəlmiş milyonçudan mənfəət götürmək üçün öz ləyaqət və şərafəti, mənliliyi, namusunu heçə sayan, ayaqlar altına atan adamlar gülüş obyektinə çevrilir. “Yazıcının təqdim etdiyi komediyanın gülüşləri arxasında fəci kolliziya dayanır.

Özünüitirmiş insanın faciəsi. İctimai-siyasi quruluşun sünü strukturlarının insan taleyindəki faciəsi. Bu, bir insanın faciəsi deyil, bəlkə, insanların faciəsi arxasında sistemin faciəsidir. Kompası, cihazları, gücdən düşmüş, həyatı dəyərdən məhrum gəminin və bu gəmiyə inanaraq minmiş insanların faciəsi... “ (2, 49). Komediya siyasi məzmununda daha çox mənəvi məsələləri əhatə edir. Əsərdə yazıcının məqsədi Əhmədin Fransadan gəlib öz vətəninə bir qızla evlənmək məsələsini həll etmək deyil, surətlərin daxili aləmindəki puçluğu açıb göstərməkdir. Əsərin konflikt xəttini Mehdiqulu bəylə əsərdəki digər obrazların fikirləri, düşüncələri təşkil edir. Bədii konflikt həyat ziddiyyətlərinin bədii ədəbiyyatda əks olunmasıdır. Bir-birinə əks mövqedə dayanan qəhrəmanların toqquşması, münaqişəsi süjetin əsasını təşkil edir. Bədii əsərin qəhrəmanlarının xarakteri konflikt vasitəsi ilə açılır. Lirik, epik, dramatik əsərlərdə bədii konflikt fərqli şəkildə meydana çıxır. Lirik konflikt qəhrəmanın hiss və duyğuları, fərdi, daxili aləmi, emosiyalarında, epik konflikt əhvalat və hadisələrin, dramatik konflikt isə daxili və zahiri fəaliyyətin toqquşmasında meydana çıxır. Dramatik konfliktlər janrdan asılı olaraq komik, dramatik, faciəvi olur və pyesin əsasını təşkil edir.

Pyesdə sosial-məişət məzmunlu konfliktdən əxlaqi-mənəvi konfliktə keçid var. Komediya mənəvi-əxlaqi məsələ digər məsələlərdən daha öndədir. Buradakı insanların Əhməd bəyə qarşı olan fikirləri, ona sitayiş etmələri yeni dövrün ölümlərinin mənəvi-əxlaqi kəfiyyətlərindən xəbər verir. Həmçinin evdə iki qızın yola getməməsi, ananın yalan danışması, atanın mənəvi-etiköçüləri qorudan hərəkət etməsi buna nümunədir. Elçinin “Ah Paris!...Paris” komediyası ilə Mirzə Fətəli Axundzadənin “Müsyo Jordan və Dərviş Məstəlişah” komediyası arasında mövzu cəhətdən bir yaxınlıq vardır. Hər iki əsərdə baş verən hadisələr sanki bir oyun üzərində qurulmuşdur. Komediyalardakı qəhrəmanlar isə daxillərindəki yaşayan hissləri ifadə etmək əvəzinə onları daxildən özünə çəkən bu oyunun havasına qoşulur, insani hisslərin olduğu real dünyadan qoparaq yalançı dünyaya daxil olurlar. Bütün mətləb onun üzərində qurulur ki, həmin dövrdə baş verən hadisələrin ağır nəticələrinə davam gətirməyən insanlaröz qəlblərini və beyinlərini bu oyuna təslim edirlər. Komediyalarda baş verən hadisələr müxtəlif dövrlərə aid olsa da təsvir olunan qəhrəmanlar eyni düşüncəyə, dnyagörüşünə malikdirlər. Onlar özləri üçün yalançı gerçəklik

illüziyası vardır və puç xəyallar gülüş səslərinin içində əsl həyat faciəsini yaradır. Mirzə Fətəli Axundzadənin “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” əsərinin əsas qəhrəmanı Şahbaz bəy gerçəklikdə bütün arzuları puç olsa da xəyalən də olsa Parisə gedir. Elçinin qəhrəmanı Əhməd isə artıq Parisdən Azərbaycana qayıdır. O, vətəninin pis günlərində öz elinə-obasına xeyir vermək məqsədi ilə geri döner.

Elçinin bu komediyası yalnız Axundovun təməlini qoyduğu ənənələrlə deyil, həm də digər Azərbaycan və dünya komediya ustalarının ənənələri ilə səsləşir.

Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, Elçinin “Ah, Paris, Paris!..” əsəri əsil sənət əsəridir. Elçin bu əsəri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusilə də dramaturgiyamızda öz dramaturq mövqeyini güclü yaradıcılıq qabiliyyəti ilə müəyyənləşdirdi. Onun bu komediyası həm milli çağdaş dramaturgiyamızın, həm teatr sənətimizin, həm də ictimai həyatımızın hadisəsi kimi qavranılıb müsbət rəy qazandı.

ƏDƏBİYYAT

1. Elçin “Seçilmiş əsərləri”. 10 cildə. 3. cild. Bakı, “Çinar-çap”, 2005, 509s.
2. Eyvazov S. “Xalq yazıçısı Elçinin dramaturgiyası”. Bakı, “ADPU”, 2008 158s.
3. Qarayev Y. “Səhnəmiz və müairlərimiz”. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1972, 302s.

4. Paşayeva N. “Yeniləşən ədəbiyyatın yeni insanı”. Bakı: “ATİ”, 2004, 224s.

5. Piriyev İ. “Müstəqillik dövrü teatrımızın inkişafında Elçin dramaturgiyasının mövqeyi”. Bakı, “Apostrof”, 2013, 228s.

Açar sözlər: Elçin, konflikt, komediya, teatr.

Своеобразие конфликта в комедии Эльчина Эфендиева «Ах Париж, Париж!..»

Резюме

Данная статья посвящена исследованию комедии «Ах Париж, Париж!..», принадлежащей перу выдающегося драматурга, народного писателя Эльчина Эфендиева, обогатившего своими произведениями азербайджанскую литературу. «Ах Париж, Париж!..» - классическая комедия в 21-ом действии обращает особое внимание на актуальные проблемы, противоречия, обострившие ситуацию в современном обществе.

Ключевые слова: Эльчин, конфликт, комедия, театр.

The peculiarity of the conflict in ElchinEfendiyev's comedy “Oh, Paris, Paris! ..”

Summary

The article is devoted to the study of the comedy "Oh, Paris, Paris! ..", belonging to the pen an outstanding playwright, national writer Elchin Efendiyev, who enriched Azerbaijani literature with his works.

“Oh, Paris, Paris! ..” - a classic 21st act comedy which draws special attention to actual problems, contradictions that exacerbated the situation in modern society.

Keywords: Elchin, comedy, collision, theatre

Rəyçi: dos. S.Abbasova

Gülər Sabir qızı Abdullayeva36

ŞEYX QALIB ŞEİRİNDƏ MƏNA AXTARIŞLARI

Ədəbiyyatın əsas silahı sözdür. Buna görə də ədəbiyyatı söz sənəti adlandırırlar. Bədii ədəbiyyatın gözəlliyi, təsir gücü onun ifadə tərzində əks olunur. Söz müəllif ilə cəmiyyət arasında əlaqə yaradan ən mühüm vasitə rolunu oynayır. Odur ki, dili gözəl bilib ondan yerli – yerində istifadə etmək söz sənətkarlarının əsas vəzifəsidir. Söz o zaman dəyər kəsb edir ki, o müəyyən informasiya yükünə malik olsun. Deməli, hər bir söz daşdığı informatik yükə görə əhəmiyyətlidir. Sözü kəsb etdiyi informatik yük nə qədər dərin, fəlsəfi mahiyyət daşıyarsa, söz bir o qədər əhəmiyyətli və kəsərlə hesab olunur. “Qurani-Kərim”in vəhy ilə (sözlərlə) nazil olduğunu, “Yasin” surəsinin 82-ci ayəsindəki “kən fə yəkən” (“ol” dedik oldu) kəlamına əsasən dünyanın yaranmasının sözlə bərqərar olması, müqəddəs kitabımızdakı fikirləri əsas tutaraq sözü müqəddəs hesab etmişlər. Bütün bu aləmin məhz “kon” (öl) kəlməsindən yaranması hamıya məlumdur. “Əl-Bəqərə” surəsinin 31-ci ayəsində, insanın üstünlüyü Allahın ona bütün adları (sözləri) öyrətmiş olmasıyla əlaqələndirilmişdir. Həz. Əlinin belə bir kəlamı var “İnsan öz dilinin arxasında gizləni. Danışandan sonra onun ağıllı və ağılsız olduğu ortaya çıxır.”

Şeyx Qalib yaradıcılığında həmişə təkrarçılığın əleyhinə çıxmış, yeni mənaya, təzə fikir tapıb onu poeziya dilinə, şeir dilinə çevirəyə üstünlük vermişdir. Şair şeirlərinin birində yazır ki, işimiz-gücümüz ancaq könül oğurlayan sevgilinin ağzını düşünməkdir. Marağımız və fikrimiz də söylənməmiş mənalara könül verməkdir. Şair demək istəyir ki, onun beytlərində zahiri mənə ilə yanaşı, daha dərin fəlsəfi mənə, incə fikirlər vardır və əsl şairin qüdrətini də məhz yeni yazdığı poetik fikirlər sübut edir.

Daima fikri-dəhanı dil-rübadır peşəmiz,

Maniyi-nagöftəyə dil-danədir əndişəmiz.

Vəsf-i zülf ü türreyi atəş-ruhəndir peşəmiz,

Maniyi piçidəyə piçidədir əndişəmiz. [1, s.273]

Şeyx Qalib “Hüsn və Eşq” məsnəvisində “təzə ədaya” qadir olduğunu və “xayidə ədaya” (çeynənmiş sözlərə) möhtac olmadığını deməklə, artıq dəfələrlə işlədilmiş, köhnəlmiş ifadələrin yeni şeirlərə gətirilməsinin əleyhinə olduğunu açıqca bildirir. O, yeni fikir və mənaları gizli xəzinə adlandırır. “Əfsunu bikri-fikrimin axır edib əsər”, sair gizli məqamları sirlə xəzinə kimi açdığını “Açdım tilsimi-mənəyi gənci-nihan kimi” deyir. Şeir yazmaq kəlimə mədəninəki gövhəri tapmaqdır. Şair gərək şərəblə dolu düşüncə dənizinə daldığı zaman gövhər alıb çıxsın. Şeyx Qalib gövhər dediyi zaman da qaş-gözdən deyil, daha incə və dərin mənələrdən bəhs edən şeiri nəzərdə tutur, sözdə mənə axtarır. Çünki ustadı Mövlanənin dediyi kimi: “Mənasız söz su üzərinə yazılan yazı kimidir” [2, s.210].

Dəryayi-şərab-i-fikrə dalsın,

Anı görəyim ki gövhər alsın.

Gövhər dedigim degildir ol söz,

Kim bir yerə gəlmiş ola qaş göz. [3, s.174]

Şeyx Qalib “Hüsn və Eşq” məsnəvisində yazır ki, sözdən anlayan birinin bəyəndiyi rəngli bir beyt min cahana bədəldir. İkinci beytdə fikrini davam etdirir: “əlindəki qələm daima ona deyir ki, şeiri anlamayan avam xalqın tərifi onun üçün fəlakət, böyük bir əzabdır”.

Bir əhli-süxən ki edə təhsin,

Mın çarxa dəyər o beyti-rəngin.

Daim bunu der ki əldə xamə,

Afət bana etibari-ammə. [3, s.81]

Orta əsr poeziyasında söz haqqında ibrətamiz, dəyərli informatik fikirlər demək olar ki, bütün sənətkarların yaradıcılığında var. Sənətkarlar sözdən yalnız xoş məqsəd və məramlar üçün istifadə etməyiblər. Sözü qılınc kimi təsirli olması da zaman-zaman insanların düşüncəsindən silinməz izlər buraxıb. Elə buna görədir ki, xalq arasında “gedər xəncəl yarası, getməz dil yarası” kimi deyim formalaşmış. Deməli, söz həm də güclü silahdır. Hələ XIV əsrdə Arif Ərdəbili sözdə od hərarəti, qılınc kəsəri olduğunu görür və odlu sözlərin niyə söz sənətkarının əlini yandırmağına təəcüb lənərmiş. Şairin fikrinə görə söz deyəndə dildən od tökülə bilər, qəlbin odundan dastan yaranır, ən gizli sirləri ancaq odlu sözlər əyan edə bilər. Şair şeirlərini birində deyir: “gizli sirləri gətirmə dilə, od tutar dilin, dönərsən külə” (4, 57)

Sözü ilahi hikmətlə əlaqəsi, Allah kəlamı olması haqqında Yunus Əmrə “söz qaradn ağdan degil, yazıb oxumaqdan deyil, bu yürüyən xalqdan deyil, xaliq avazından gəlir”, “mənim deyil bu kəlləçi, qüdrət sənin Yunus nəçi” deyirdisə, onun insan ruhu ilə bağlılığı haqqında M.Füzuli belə demişdir:

Söz candır əgər bilirsən insan,

Sözdür ki, deyirlər özgedir can.

Bundan başqa Füzuli yazır: “mən... aləm sədəfində insandan qiymətli bir gövhər görmədim və insan gövhərində isə sözdən şərəfli gövhər tapmadım.” Şairin bu fikirləri Şeyx Qalib yaradıcılığında müxtəlif formada səslənsə də, mahiyyətə eynidir. Şeyx Qalibin sənət aləminin Füzulinin şeir dünyası ilə yaxınlıq təşkil etməsi xüsusi maraq doğurur. Şeyx Qalib divanındakı çoxsaylı beytlərdən başqa bu iki şairin yaratdığı məsnəviləri həm ruh yaxınlığı, həm də poetik deyim tərzini bildirmişdir. Bu iki sənətkarı birləşdirən məqamlardan biri də onların yaradıcılığında olan bəzi ifadələrin üst-üstə düşməsidir. Bu oxşarlığın səbəblərindən biri də odur ki, Şeyx Qalib Füzuli yaradıcılığından kor-koranə bəhrələnmiş, o dövrün divan poetikası üçün formalaşan ümumi dəyərləri bilmiş və onlardan yaradıcı bəhrələnmişdir. “Divan şairləri istər öz şeirlərini, istərsə də başqa şairlərin şeirlərini poetik baxımdan dəyərləndirmək istədiklərində hər şeydən öncə məzmun, söz, mənə və şairlərin bu xüsusdakı bacarıqları üzərində durmuşlar. Şeyx Qalib də eyni fikirləri “Hüsn və Eşq” məsnəvisində vermişdir. Şeyx Qalib “Hüsn və Eşq” məsnəvisinin “Bəhsi-əvvəl dər vücudi-Süxən” (“Sözü varlığı haqqında ilk bəhs”) bölməsində göstərir ki, əgər şeir yazmağa, söz deməyə şairin qüdrəti varsa, bu qüdrətin sahibi də var. Qüdrət sahibi isə Allahdır. Sözə feyz

verən Allahdır və yaradılanların ən mükəmməli olan insan da bu nemətə haqq qazanmış, layiqlik görülmüşdür. Şair şeir yazmaq üçün Allah vergisi lazım olduğunu-söz söyləməyə “söylədən gərək olduğunu” bildirmişdir:

Məqturə ki müqtədir gərəkdir,
Söylənməyə söyletir gərəkdir.
Feyyazı-süxən Cənabı-Haqdır,
İnsan bu ətaya müstəhaqdır. [3, s.168]

Şeyx Qalib də həm “Hüsn ü Eşq” məsnəvisində, həm də divanında xüsusi olaraq söz, məna, məzmun və ümumi olaraq şeir yazmaq sənəti haqqındakı görüşlərini açıqca ortaya qoymuşdur. Xüsusilə “Hüsn ü Eşq” fantastik və simvolik bir çərçivə içərisində şeirin macərəsini anladan poetik bir roman xarakterindədir” [5, s.16]. Şeyx Qalib yaradıcılığında sözün gözəlliyi haqqında beytlərə xüsusi yer vermiş, sözə verilən dəyər, sözün kəsb etdiyi informatik yük haqqında çoxlu ibrətamiz fikirləri var.

Söz bir göhəri-ülvi, Lahut məkanıdır,
Məbdələ məad ol göhərə guşu zəbandır. [1, s.124]

Şair sözü gövhəri-ülvi, yəni müqəddəs, pak inci hesab edir və onun məskəninə qeyblər aləmi olduğunu söyləyir. Əzəli və əbədi olan söz bu varlıq aləminin özüdür, o inci – insan üçün quş dilidir.

Şeyx Qalibə görə, söz, “nəbiyi-mürşəl”, Tanrının göndərdiyi müqəddəslərdir. Yəni söz müqəddəsdir. Qurani – Kərimdə deyilir “hərful-mükəddə “ hərflər müqəddəsdir. Sözlər də məhs hərflərdən təşkil olunub. Bütün cümlə-ələm ona möhtacdır, onunla bu ələm var olub.

Möhtac ana cümlə xəlqi-ələm
Anımla bulur həyatı adəm. [3, s.161]

Şeyx Qalib yaradıcılığında sözün müqayisə vasitələri müxtəlifdir. Qurani –Kərimdə dəfələrlə adı çəkilən və 12-ci surənin adı onunla bağlı olan “Yusif “ surəsi qissələrin ən gözəli anlamını verən “Əhsənül-qissə” adlanır. Həzrəti Yaqub İbrahim (ə.s) nəvəsi olub Kənan ölkəsində yaşayan insanlara göndərilən peyğəmbər olmuşdur. 12 oğlu olmuş, onlardan ən sevimli oğlu həz. Yusif (ə.s) olmuş, bu da qardaşları qəzəbləndirərək Yusifin başına fəlakətin gəlməsinə səbəb olmuşdur. Uzun müddət oğlundan ayrı düşən Yaqub (ə.s) heç kəsə şikayət etməmiş, sıxıntısını, kədər və üzüntüsünü yalnız Allaha ərz etmişdir. Bununla bağlı Qurani-Kərimdə deyilir: “Mən dər-dərimi yalnız Allaha ərz etdim və Allahdan(gələn vəhy ilə) sizin bilməklərinizi (Yusifin vaxtilə gördüyü yuxunun çin çıxacağını, sizin və mənim ona tənzim edəcəyinizi) bilirəm. (Yusif.12,86) Şeyx Qalib divanında müqayisə olunan vasitələrdən biri də Yusif peyğəmbərin gözəlliyidir. Şair sözün gözəlliyini Yusif peyğəmbərin gözəlliyi ilə müqayisə edir və gözəl sözün gözəl üz kimi müqəddəs olduğunu söyləyir. Şeyx Qalib də divanında Yusif peyğəmbərlə bağlı beytlərə və onun müxtəlif adlarla zikr edildiyini görürük.

Pürhani pırahəni Yusifdən al örnək,
Həm rəngi məhəbbət görün ihvan arasında (6, 43).

Şair qardaşları tərəfindən öldürüldüyü zənn edilən, qanlı köynəyinin atasına göstərməsi əhvalatını poeziya dili ilə “həm rəngi məhəbbət” ifadəsini Yusifin qardaşlarının ona qarşı olan qısqanclığını vermək məqsədi ilə işləməsinə bir işarədir. Yusif qardaşlarının yalanı ilə quyuda atılmış, iftira sözlər üzündən zindana salınmışdır. Biz burada sözün müxtəlif funksiyaları ilə qarşılaşırıq. Zindana yalan sözlər vasitəsi ilə salınan Yusifin həyatında sözlərin mənfi funksiya daşdığını görürük. Sonda isə yenə də söz ilə (yuxu yozmaqla) Misir əzizi (başçısı) olmasını bilir. “Hüsn və Eşq” əsərində də Eşq quyuya– yeraltı dünyaya enir. Yeraltı dünyada Eşqin qarşılaşdığı ilk surət divdir. Müəllif quyuya saldığı Eşqi ilk dəfə məhz nəfsinə qalib gəlmək, onu yenməsi kimi çətin bir sınaqla imtahana çəkir. Divə- nəfsinə qalib gələn qəhrəman quyudan çətinliklə, Süxənin köməyi ilə İsmi-Əzəm (Allahın ən böyük adlarından biri) yazılmış bir ipdən tutaraq qurtarır.

Qəsd eyləyəcək, edər nə minnət,
Bir anda ziddi ziddə illət.
Gah olmuş əsiri-çahi-möhnət
Gah olmuş Əzizi-Misri-dövlət. [3, s.161]

Şeyx Qalib “Hüsn və Eşq” məsnəvisində Süxən-söz adlı obraz yaratmış, bu alleqorik qəhrəmanın təsvirində söz haqqında fikirlərini, düşüncələrini vermişdir. Şair əsərindəki obrazlardan biri kimi, sözü bir şəxs olaraq qələmə alır və Süxəni təsvir edərkən sözün ulviyyətini yaradılış hadisəsi vasitəsilə göstərir, dünyadan öncə sözün var olduğunu, sözün yaşca dünyadan daha böyük olduğunu göstərir:

Namı Süxən, əziz zati,
Məsbuk idi çarxdan həyatı. [3, s.159]

Sözün, səsin dünya yaranmazdan əvvəl belə mövcudluğu haqqındakı fikirlər Şeyx Qalib məsnəvisində bir daha öz təsdiqini Süxən obrazında tapır.

“Hüsn və Eşq” məsnəvisində Xoşrəbanın bütün əməlləri haqqında Süxən qabaqcadan Eşqi xəbərdar etmişdi. Süxən həkim cildində dəlir və Eşqi Hüsnün sarayına aparır. Süxən məhz həkim cildində görünməsinin təsəvvüf ədəbiyyatında “dər əhli olmaq”, “dər də mübtəla olmaq” kimi ifadə və deyimlərdə ilahi eşqin həsrətindən dər əhlinə çevrilmiş sevən aşiq obrazı nəzərdə tutulur. Dər əhli olan aşiqin dərmana ehtiyacı var. Bu “ söz-dərman” müstəqil mənasından çıxaraq, həkimin məlhəmini – “ruhi müalicəni” xatırladır. Qədim təbabət elmində əməli müalicə ilə yanaşı, sözlə ruhi müalicə olduqca geniş işlənmişdir. [7,45.]

Füzuli bir qitəsində sözü-dili yalnız insan üçün nəzərdə tutulmuş bir nemət olaraq göstərir və yazır ki, tutuquşuya təlim keçib ona insan kimi söz deməyi öyrətmək olar. Lakin onun yalnız nitqi, danışığı insana oxşayar, özü yenə də insan olmaz. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Bəqərə surəsinin 31-ci, yəni “Və bütün adları Adəmə öyrətdi” ayəsinə əsasən insanın üstünlüyü Allahın ona danışiq-söz demək qabiliyyəti verməsi ilə əlaqələndirərək şair yazır:

Eyləsən tutiyə təlim ədayi-kəlimat,
Nitqi insan olur, əmma özü insan olmaz. [8, s.357]

Təsədüfi deyil ki, Füzuli türkcə divanının dibacəsində ərəbcə verdiyi qitədə şairin bu ayədən iqtibas etmişdir:

Nuqəddisu mən lovla ianətə fəzlihi,

Lima əlləməl-əsməə Adəmə külləha.

(O kimsəni müqəddəs sayırıq ki, onun mərhəmətlə yardımını olmasaydı, Adəmə bütün adları (sözləri) öyrətməzdi) [8, s.26].

Bu ayəyə əsasən insanlar sözü və buna bağlı olaraq şairliyi Allah vergisi, ilahi istedad olduğunu dərk edirlər. Füzuli qəsidələr divanının dibaçəsində şairlər haqqında yazır: “həqiqətən, insan nəslində peyğəmbərlərdən və övliyadan sonar şairlərdən sadıq tayfa yoxdur” [9, s.17].

Şeyx Qalibin poetik görüşlərində də M.Füzuli ənənələrinin təsiri özünü qabarıq şəkildə göstərir. Füzuli kimi Şeyx Qalib də sözü müqəddəs mənşəli ilahi nemət hesab etmiş, şairliyi Allah vergisi adlandırmışdır. Füzuli şeirdən mənaya, məzmununa üstünlük verdiyi kimi, Şeyx Qalib də şeirdən elmilik və mənalı söz tələb etmişdir. Hər iki şairin yaradıcılığında oxşar məqamların olması onları birləşdirən cəhətlərdəndir. M.Füzulinin qəzəllərində olduğu kimi Ş.Qalibdə də sözün formasına, zahiri mənasına deyil, məzmununu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Şeyx Qalibin yaradıcılığında sözün informatik yükü onun formasını geridə qoyacaq dərəcədə dərin təsəvvüfi mənaya malikdir. Onları anlamaq üçün sufizmlə bağlı anlayışları və divan poetikasına bələd olmaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Şeyh Galib Divanı [hazırlayan: N. Okçu] İstanbul: Türkiyə Diyanət Vəqfi Yayınları, 2011, 959 s.
2. Eşq pərvanəsi Mövlanə Cəlaləddin Rumi (tərib edən: M.Cəfərov). Bakı: Nurlar, 2013, 264 s.
3. Galip Ş. Hüsnü Aşk [hazırlayanlar: Orhan Okay, Hüseyin Ayan]. İstanbul: Dergah yayınları, 2005, 464 s.
4. Yuzif Seyidov, Samət Əlizadə. Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında. Bakı, Gənclik 1977.s. 57.
5. Galib Ş. Hüsn ü Aşk [hazırlayan: Muhammet Nur Doğan]. İstanbul: Yelkenli, 2008,
6. Şeyh Qalib divanı. (Hayatı, Edebi Kişiliği, Şiirlerinin Umumi Tahlili) Hazırlayan: Naci Okcu, Ankara, 2011, 960 s.
7. Hümmətova X. Yunus Əmrənin “Olur” rədifli şeirində psixoloji hal dəyişməsi. Bakı. 2012. səh.236
8. Füzuli M. Əsərləri. 6 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
9. Füzuli M. Əsərləri. 6 cildə, IV c., Bakı:Şərq-Qərb, 2005, 344 s.

Açar sözlər: Məhəmməd Füzuli, Şeyx Qalib, söz, məna, məzmun, forma

Key words: Mahammed Fizuli, Sheikh Galib, word, meaning, form, content.

Ключевые слова: Мухаммед Физули, Шейх Галиб, слово, смысл, содержание, форма.

Резюме

SEARCH FOR MEANING IN SHEIKH GALIB'S VERSES

In Sheikh Galib's poetic views clearly traced an influence of Fizuli's traditions. As Fizuli Sh. Galib also considered a word as divine gift from holy origin. Like Fizuli in his verses preferred meaning and essence of word, Sh. Galib also demanded science and wise words from poetry. Existence of resemble moments in creativity of both poets is a feature which united their creativities. As in Fizuli's gazels in Sh. Galib's verses poetic meaning of word matters more than its form and semantic meaning. In the article, figures and their semantic meaning features of “Husn and Eshg” work by well known poet and wisdom of XVIII century are studied. The work is based purely on “metaphor a bridge of truth” idea.

Summary

ПОИСК СМЫСЛА В СТИХАХ ШЕЙХА ГАЛИБА

В поэтических взглядах Ш. Галиба ясно прослеживается влияние традиций М. Физули. Как и Физули и Ш. Галиб считал слово божественным даром святого происхождения. Как Физули в своих стихах отдавал предпочтение смыслу, содержанию слова также и Ш. Галиб требовал от стиха научность и мудрые слова. Существование похожих моментов в творчестве обоих поэтов особенность объединяющая творчество этих поэтов. Как и в газелях М. Физули также у Ш. Галиба смысл слова имеет большее значение чем форма слова и его лексический смысл. Представленная статья исследует символические образы в месневи «Хусн ве Эшг» выдающегося турецкого поэта и мыслителя XVIII века Шейха Галиба. Это произведение занимает особое место в тасаввуфской поэзии тюркской литературы. Данное месневи построено на идее, считающей «аллегория мостом истины».

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Əkrərova Əsmər37

MARQARET ETVUDUN “PİŞİK GÖZÜ” ROMANI FEMİNİST İDEYALARIN İNİKASI KİMİ

(Avtobiografik elementlər müstəvisində)

Childhood is very intense because children can't imagine a future. They can't imagine pain being over, which is why children are nearer to the absolute state of Heaven and Hell than adults are (Margaret Atwood. Cat's Eye) [11].

“Pişik gözü” (“Cat's Eye”, 1972) romanı iki uşaq entomoloq professorunun ailəsində böyüyən qızın böyük həyata, yeni mühitə adaptasiyası, özünün qadın kimliyinin, qadın başlanğıcının tapması və onunla (həmin başlanğıcla) barışa gedən çətin yoldan bəhs edir. Xatırladaq ki, M.Etvudun on iki yaşı olana kimi onların ailəsi də iki uşaq idi. Əsərin baş qəhrəmanı olan Eley (Elaine Risley), eynilə M.Etvudun öz uşaqlığında olduğu kimi, qardaşı Stiven və valideynlərlə şəhər mühitindən uzaqda yaşayırlar. Eynilə M.Etvud kimi Eley və qardaşı entomoloq atasının işi səbəbiylə, təbiət qoynunda həyat sürmək məcburiyyətindədir. Onların yaxın dost çevrəsi olmadığından zamanlarının böyük hissəsini onlar özləri özlərinə tərki edilmiş vəziyyətdə, ya təbiət qoynunda, ya mütləq keçirirlər. Öz yaşdıları ilə sıx təmasdan məhrum olan Eley münasibət qurmaq çətinliyi, özünü ifadə çətinliyi yaşayır. M.Etvudun özünün “Pişik gözü” romanında təsvir olunmuş hadisələrin onun həyatında yaşanmış mənəvi sarsıntılarının inikası olması fikrini etiraf etməməsinə baxmayaraq, bir çox tədqiqatçılar əsərin avtobiografik səciyyəyə daşmasına şübhə ilə yanaşırlar. Konkret olaraq, Robert Potts “Pişik gözü” Eleyin atasının Toronto Universiteti professor olduğundan sonra, şəhər mühitinə qayıtması və yalnız səkkiz yaşında məktəbə getməsinin M.Etvud bioqrafiyasını təkrarlamasını təsadüfdən uzaq hesab edir. Ehtimal ki, altı aylığından rüqzaka salınaraq təbiət qoynuna aparılan uşağın (balaca Marqaretin) səkkiz yaşında şəhər mühitinə adaptasiyası o qədər də asan olmamışdır. R.Potts yazıçıya istinadən habelə qeyd edir ki, həmin dövrdə mühiribə xəbərlərini belə, opreartiv şəkildə almaq mümkün deyildi: Etvudların yaşadığı müşəlikdə nə radio, nə kino, nə televiziya yox idi. Təhsil isə (Torontoda dövlət məktəbinə gedənə qədər – Ə.Ə.) Marqaret və Haroldun anaları ilə yalnız şəhər çağlarındakı bir neçə saatlıq məşğələlərlə kifayətlənirdi [10]. Yazıçının etirafı mövcud olmasa da, səkkiz yaşında ilk dəfə məktəbə qədəm qoymuş Eleyin yeni mühitə yaşadığı ayrışçılıq, kianyə, aqressiya obyekt kimi dışlanma, böyük ehtimalla demək olar ki, M.Etvudun öz uşaqlıq çağlarındakı yaşadığı travmaların yazıya hopmuş əks-sədasıdır.

Əslində Eleyin kənar aləmlə və eləcə də öz daxili komplekslərlə mübarizədə son nəticədə öz identikliyinə tapılmasına hədəflənmiş mübarizənin tərkib hissəsidir. Müəllif qadın identikliyinə nüvəsinin ən erkən uşaqlıq çağlarında qoyulduğunu vurğulayır. Eleyin femin xüsusiyyətləri daha qabarıq olan həmyaşlıqları qarşısında çarəsiz, bacarıqsız duruma düşməsinə diqqət çəkən M.Etvud, yaranan uşaqlıq travmalarının böyük əksəriyyətinin də elə onun (Eleyin) erkən mərhələdə cəmiyyətdən kənar həyat sürməsi, adaptasiyanın axıcı templərini yaşamadan ağırlı uyğunlaşma keçmək məcburiyyətində qalması ilə əlaqələndirir. M.Etvud Eleyin dilindən belə bir etirafı səsləndirir: “I'm not used to girls, or familiar with their customs. I feel awkward around them. I don't know what to say. I know the unspoken rules of boys, but with girls I sense that I am always on the verge of some unforeseen, calamitous blunder” [1;50].

Müstəqil və asi ruhlu anasından və özünü elmə həsr etmiş, vaxtının böyük hissəsini həşəratları müşəhidə və tədqiq etməklə keçirən atasından gender fərqliliyinin psixoloji aspektlərini mənimsəyə bilməyən Eley atıldığı yeni cəmiyyət münasibətlərində “əliyalın”dır, “silahsız”dır. Cəmiyyət şərtliliklərindən uzaq olan valideynlərin qızı olaraq Eley böyük cəmiyyətə hazır deyil. Roya Nikandam ona da diqqət çəkir ki, Eleyin qədəm qoyduğu topluluq mahiyyət etibarilə kişiyə reverans edən cəmiyyət modelinə malik olduğundan (phallogocentric society), burada qadını bədənə ilə özləşdirirlər. Tədqiqatçıya görə, M.Etvudun bir çox romanları kimi, “Cat's Eye” romanı da feminizm probleminə, qadının gender rollarının differensiasiyasındakı rolunun müəyyənəndirilməsinə, ideal feminliyin təsbiti və bu mərhələnin qət edilməsində cəmiyyətə hakim kəsilmiş ideya, inanc və dəyərlərə uyğunlaşma çətinliklərindən bəhs edir [9;120].

Əslində əsər yetkin yaşda olan Eley Rislinin (Risley) xatirələri əsasında qurulur. Məşhur Kanada rəssamı olan 50 yaşlı xanım Risli (əsər çap olunanda müəllifin özünü – M.Etvudu 50 yaşdan birçə il ayırırdı. Yenə də təsadüfdürmü?!) öz yaşadıklarının, hal-hazırkı yaşının fəvqündən arxaya boylandıqda anlayır ki, əslində zaman axıb getsə də, bəzi şeylər, bəzi yaşanmış xatirələr, alınan yaralar, keçilən sarsıntılı və məşəqqətli sınaqlar insan həyatında silinməz iz qoyaraq gedir. Bəzən isə insanın özünə belə etiraf etmək istəmədiyi ən iç qatında, altşüründə, qəlbın qırxıncı hücrəsində ilişib qalır. Bir silklənti, bir tərənəş yetər ki, insan həmin “unutduğu” yaşanmışları təkrarən ən ağırlı şəkildə xatırlayaraq bir daha yaşamış olsun. Bu mənada “Cat's Eye” romanını uşaqlığın vura biləcəyi yaraların anatomiyasını tədqiq edən dərin psixoloji əsər kimi dəyərləndirən tədqiqatçıların rəyi ilə [6;310] razılaşmaq çətinidir.

Alice McDermottun qeyd etdiyi kimi, gənclik çağlarında feminist hərəkətə qoşulan, rəssamlıq öyrənən, özünü tanımağa çalışan Eley nə edirsə etsin, hər çətinlik anında, hər sınaq mərhələsində, hər seçim məqamında ruhən məktəb çağlarındakı təqib və tənələrə, uşaqlıq travmalarına qayıdır: “You don't look back along time but down through it, like water. Sometimes this comes to the surface, sometimes that, sometimes nothing. Nothing goes away” [8].

Məktəb həyatının ilk dövründə Kordeliya (Cordelia) adlı sinif yoldaşı ilə ağır, psixoloji asılılıqla səciyyələnən “dostluq” münasibətləri quran Eley onun (Kordeliyanın) kinayə, istehza, aşığılanması ilə qarşılaşır. Daim emosional-psixoloji travmalar alan Eley onilliklər keçsə də, həmin ağırları tam sağalda bilmir. Anna Lloyd “Marqaret Etvudun “Pişik gözü” romanında uşaq travması və təqiblərinin tədqiqi” adlı araşdırmasında çox doğru dəyərləndirmə apararaq, əslində Kordeliyanın zədəli özgüvəni, natamamlıq kompleksi, aqressiya şəkildə ortaya çıxaraq, Eleyi emosional iflic durumuna salmaqla rahatlıq tapırdı. Kordeliya Eleyi öz daxili inamsızlıq və qorxularını proyeksiya edirdi [7;5]. Zətan hadisələrin sonrakı gedişatı – Kordeliyanın psixiatrik klinikaya salınması faktı bunu bir daha əyani şəkildə təsdiq edir. Uşaq ikən ailədə atasının təhqir və aşığılanmasına məruz qalan Kordeliya bunu eynilə Eley üzərində tətbiq etməklə özünün birinci situasiyadakı utan verici “qurban” mövqeyindən qurtulmağa çalışır. Bununla da, burada evdəki “qurban”ın məktəbdəki tirana çevrilməsi baş verir. Psixika, xüsusilə kövrək uşaq psixikası belə metamorfozları qaldıra bilmir və əks effekt yaranır: Kordeliyanın psixikası islaholunmaz dərəcədə zədələnir.

Digər tərəfdən Kordeliyanın təhqir və təqibləri son nəticədə, Eleyni də şəxsiyyət ikiləşməsi kimi durumla üz-üzə qoyur: illər sonra Eleyin eynilə Kordeliyanı “qurban” mövqeyinə qoyur və onun aciz durumunda illər öncəki özünü “tanıyaraq” dəhşətə gəlir.

Yaşlanmış Eleyinin ən ağırlı xatirələrinin məhz, Kordeliya və onun iki rəfiqəsinin (Carol və Grace) psixoloji təqiblərilə bağlı olması faktı, Holly Golveyə görə yetkin identikliyin bir çox problemlərinin kökünün uşaqlıq çağlarından gəlməsilə bağlı fikirlərini əyani şəkildə təsdiq edir [5]. Bu təqiblər o qədər inandırıcı, o qədər təsirli qələmə alınmışdır ki, Susanne Becker burada, hətta qotik elementlərin izləndiyini önə sürür [4;144].

Onu da qeyd edək ki, bu romanda da M.Etvud yaradıcılığında yetərincə aktual olan abort mövzusu da qaldırılır. Bu da heç də təsadüfi deyil. Belə ki, feminist ideyalara sadıq olan, hər zaman qadın hüquqları uğrunda mübarizə aparan M.Etvud Canadada aborta olan münasibətdən ciddi narahatlıq keçirməyə bilməzdi. Məlum olduğuna 1969-cu ilə qədər Kanadada, ölkənin cinayət məəcəlləsinin 241-ci maddəsinə görə, abort cinayət hesab edilir. O zamankı Kanada baş naziri – öz dövrünə görə yetərincə liberal görüşlərə malik Pierre Trudeau 1969-cu ildə qadının səhhəti təhlükə qarşısında olduqda tibb müəssisələrində abort edilməsinə icazə verən fərman imzaladı. Bütün digər hallarda abort 1988-ci ilə qədər Kanada dövlətində cinayət hesab edilməkdə davam edirdi, Yalnız 1988-ci ildə Kanada Ali Məhkəməsi abort haqqında qanunun Konstitusiyanın insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı maddəsinə kobud şəkildə pozmasını əsas gətirərək onu (abort qadağan edən cinayət maddəsinə) ləğv etdi [3].

Təsadüfi deyil ki, 1964-cü ildə yazılmağa başlamış və abortun leqallaşdığı 1988-ci ildə çap üzü görmüş bu roman 60-cı illərdə abortla bağlı yaşanan dəhşətləri dilə gətirirdi. Belə ki, Eleyin Risli hamının bu problemin dəhşəti və miqyası haqqında məlumatlı olduğu, lakin mövcud ənənələr, katolik mühafizəkarlığı baxımından, hətta bunun müzakirəsindən belə çəkdiyini etiraf edərək deyirdi: "Everyone my age knows about it. Nobody discusses it. Rumors are down there, kitchen tables, money exchanged in secret; evil old women; illegal doctors, disgrace and butchery" (kursiv bizimdir. – Ə.Ə.) [2;12].

Hər il yüzlərlə qadının qeyri-leqal edilmiş abortlardan səhhətindən ciddi ziyan vurması, hətta bu kimi halların ömürlük sonsuzluq və ya ölümlə nəticələnməsi M.Etvud kimi feminist ruhlu yazarı laqeyd qoya bilməzdi. Eleyin iki dəfə abort problemi ilə üzləşir. Birinci dəfə bu hal, Eleyinin özünün münasibət qurduğu rəsm müəllimi Mr. Hrbikin onunla (Eleyinlə) paralel olaraq görüşdüyü Suzinin (Susie) – Eleyinin rəsm məktəbindəki sinif yoldaşının hamilə qalması faktı ilə əlaqədar olur. Nikahdankənar övlad gətirmək istəməyən Suzi kömək üçün Eleyinə müraciət edir və Eleyin Suzinin uğradığı müvəffəqiyyətsiz abort əməliyyatının da fəsadlarını öz gözləri ilə izləmək məcburiyyətində qalır. İkinci dəfə Eleyin görüşdüyü Condan hamilə qalır və bu zaman onun özü abort təhlükəsi ilə üzləşir. Hələ ana olmaq hazır olmayan, eynilə Eleyin kimi ata olmağa hazır olmayan Condan övlad dünyaya gətirməyin məsuliyyətini dərk edir. İki “uşaq”ın uşağı olması ehtimalı Eleyini qorxudur. Abort təhlükəsilə üzləşən Eleyin daxili iztirablar yaşayır. Müqayisə üçün deyək ki, oxşar sarsıntı və iztirabları M.Etvudun digər romanının (“Surfacing”) baş qəhrəmanı da keçirmişdir (bu barədə irəlidə bəhs ediləcək). Lakin sonuncudan fərqli olaraq, Eleyin son nəticədə övladını dünyaya gətirir. Lakin bu fakt Eleyinin Conla onsuz da problemlə münasibətlərini xilas etmir. Göründüyü kimi, bir çox faktlar bilavasitə M.Etvudun öz uşaqlıq, gənclik çağlarında baş vermiş real hadisələrlə səsleşir. Bu isə öz növbəsində, yazıçıların əksər hallarda öz həyat hekayələrini, öz daxili qorxu və sarsıntılarını, öz ümid və arzularını qələmə alması ilə bağlı qəlibləşmiş fikirləri əyani şəkildə təsdiqləyir.

Ədəbiyyat

1. Atwood M. *Cat's Eye*. Toronto, Publisher: Anchor. 1998, 480p.
2. A Study Guide for Margaret Atwood's "Cat's Eye" (Novels for Students). Publisher: Gale. 2017, 50p.
3. Abortion in Canada <https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/-/article/abortion>
4. Becker S. *Gothic Forms of Feminine Fictions*, Manchester: Manchester University Press, 2012, 352 pp,
5. Govey H. Review: *Cat's Eye* by Margaret Atwood <http://portsmouthpoint.blogspot.com/2014/12/review-cats-eye-by-margaret-atwood.html>
6. Jovanovic E.S. *The cross-cultural roots of contemporary micronarratives: journeys across the Atlantic Rim*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid 2018, 384 pp.
7. Lloyd A. *A Study of Childhood Trauma and Bullying in Margaret Atwood's Cat's Eye*. Lund: Lund University, Autumn 2012, 20p.
8. McDermott A. *What Little Girls Are Made Of*//The New York Times. Feb 5, 1989.
9. Nikandam R. *Eating, Starving and the Body: The Presentation of Self* // *Asian Culture and History*; Vol. 5, No. 2; 2013, 115-127pp.
10. Potts R. *Light in the wilderness* // *The Guardian*. 26 Apr, 2003
11. *Surviving Childhood Victimization: Cat's Eye* http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/101433/12/12_chapter%206.pdf

Açar sözlər: Marqaret Etvud, “Pişik gözü”, feminist ideyaları, avtobiografik elementlər

Key words: Margaret Atwood, “Cat's Eye”, feminist ideas, autobiographical elements

Ключевые слова: Маргарет Этвуд, «Кошачий глаз», феминистские идеи, автобиографические элементы

Резюме

Роман Маргарет Этвуд «Кошачий глаз» как отражение феминистских идей (на основе автобиографических элементов)

Роман канадской писательницы М. Этвуд «Кошачий глаз» занимает достойное место в ряду произведений, изучаемых сквозь призму проблем феминизма. Роман способствует определению роли женщины в гендерной дифференциации ролей, утверждает о наличии идеальной фемининности и в процессе преодоления этого этапа повествует о трудностях приспособления к господствующим в обществе идеям, верованиям и ценностям. Автор статьи, путем выявления автобиографических элементов в романе «Кошачий глаз» вносит ясность в проблему феминизма.

Summary

The Novel "Cat's Eye" by Margaret Atwood as a Reflection of Feminist Ideas

(Based on Autobiographical Elements)

The novel by Canadian writer M. Atwood "Cat's Eye" occupies a worthy place in a series of works studied through the problems of feminism. The novel contributes to determining the role of women in gender differentiation of roles asserts the existence of ideal femininity and, in overcoming this stage, narrates the difficulties of adapting to the ideas, beliefs and values that dominate society. The author of the article, by identifying autobiographical elements in the novel "Cat's Eye", brings clarity to the problem of feminism.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Hüseynova Zemfira Cəbi qızı

ƏRƏB-FARS DİLLƏRİNDƏ OLAN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA
PEYĞƏMBƏR OBRAZLARI

Farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatı öz başlanğıcını X əsrin sonu XI əsrin əvvəllərində yaşamış Baba Kuhu Bakuvinin (934-1050) yaradıcılığından götürür. Baba Kuhinin ərəb dilində «Əxbər əl-arifin», «Əxbər əl-qafilin» və «Bədəyat hal əl-Həllac» adlı fəlsəfi traktatları olmuşdur. Eləcə də onun adına «Sufilərin tərcümeyi-halının toplusu», «Aforizmlər» və «Hədəslər» kitabını aid edirlər. Bu əsərlərdən «Bədəyat hal əl-Həllac» (Həllacın tərcümeyi-halı) əsəri 1914-cü ildə Parisdə çap olunmuşdur. Təbii ki, həmin elmi əsərlərində Kuhu həm də peyğəmbərlik missiyası ilə bağlı fikirlər söyləmişdir və bu fikirlər sonrakı dövr şairlərimizin yaradıcılığından fikir qaynağı kimi istifadə olunmuşdur.

Yaradıcılığının əksəriyyəti lirik şeirlərdən ibarət olan şairin ədəbi irsi özünün sufi məzmunu ilə də diqqəti cəlb edir. Təbii ki, şair söylədiyi dini-fəlsəfi fikirlərində peyğəmbər kəlamlarına da isnad etmiş və dövrünün təsəvvüf ədəbiyyatında yadda qalan əsrarəngiz poetik nümunələr yaratmışdır. Eyni fikri ədəbiyyatımızın sonrakı dövrlərində yaşayan farsdilli şairlərimizə - Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Məhsəti Gəncəviyə də aid edə bilərik. Əbu Bəkr ibn Xosrov əl-Ustad adlı XII əsr yazıcımız isə mədrəsə təhsili üçün yazdığı "Munisnamə" kitabında peyğəmbərimizin kəlamlarını elmi-pedaqoji kontekstdə vermişdir.

Başqa bir mütəfəkkirimiz Eynəlzəttat Miyanəci (1099-1131) özünün "Təmhidat" (müqəddimələr) və "Nameha" (məktublər) adlı əsərləri ilə məşhurdur. Miyanəcinin fəlsəfi məzmunlu "Zübdətül-həqayiq" və "Şəkva əl- qərib" əsərində də dini-fəlsəfi fikirlər, peyğəmbərlərin bəşəriyyətə ən qiymətli nemət kimi verdiyi dinlərin kəramətindən bəhs olunur.

XII əsr fəlsəfi məzmunlu şeirlərimizin müəlliflərindən biri də Şihabəddin Sührəvərdidir (1154-1192). Sührəvərdi Şərqdə işrafiyyə fəlsəfi konsepsiyasını yaratmışdır. Onun "Hikmət əl-ışraq", "Bustan əl-qülub", "Nəğmət əl- səməviyyə", "Risalat ət-teyr", "Munis əl-üşşaq", "İşiq heykəlləri", "Filosoflarla görüş" kimi dünyada məşhur olan əsərlərində peyğəmbərlik missiyalarını nəticəsində meydana gələn dini-fəlsəfi düşüncələrin tipologiyasından geniş bəhs edir və Allahın dərkində peyğəmbər hikmətlərinin kəraməti şərh olunur.

Farsdilli ədəbiyyatımızın dahi nümayəndəsi olan Nizami Gəncəvinin (1141- 1209) poeziyasında peyğəmbər obrazları və peyğəmbərlik missiyası xüsusi xətt təşkil edir. Onun ilk məsnəvisi olan "Sirlər xəzinə"sində Süleyman və İsa peyğəmbərin obrazı var, poemalarının müqəddiməsində peyğəmbərlərin tərifinə xüsusi yer ayrılmışdır. Şairin "Süleyman və əkinçi" adlı mənzum hekayəsini damşmazdan qabaq şair zəmanədən şikayət edib yazır:

Dünyadan insanlığı büsbütün götünmüşlər,
Süleyman dünyasından uzaqlaşmışdır fələk,
Artıq insanlıq olmuş gözə görünməz mələk (21, 55).

Nizami tarixdə Süleyman peyğəmbərin taxta oturub dünyanı idarə etdiyi vaxtları bəşəriyyətin ən xoşbəxt vaxtları kimi qiymətləndirir. Sonra Süleyman peyğəmbərlə bağlı bu əhvalat damşır:

İşindən ayrılaraq seyrə çıxdığı zaman,
Rast gəldi saf ürəkli bir adama Süleyman.
Öz köçüylə, taxtilə yaşıl çöllükdə durdu,
Cah-cəlalı taxtını mina taxt üstə qurdu.
Çöldəki əkinçinin hərəkəti, görkəmi,
Süleymanın qəlbində artırdı dərdi-qəmi.
Evində saxlamayıb bir ovuc taxıl belə,
Hamısını səpmişdi bu qoca kəndli çölə.
Hər tərəfə baxdıqca, bütün bir çöl boyımca,
Bərəkətli sünbüllər qalxmışdı xeyli uca.
Görünəcəkməni yaşadan bu sünbülü,
Açıldı Süleymanın quş kimi nitqi, dili.
Dedi: - Ey qoca kişi, cavanmərd ol hər zama!
Dərya kimi taxılın, yesəydin, bəsdin, inan!
Sən tor deyilsən, toxum səpmək yaraşmaz sənə,
Boş-boşuna danışıb quş dili tökmə mənə.
Qazmağa belin yoxdur, boş yerə əzab çəkmə!
Əkinçilər demiş; susuz torpağa taxd əkmə!
Sulu yerlərə toxum səpən bizlər, bir dinlə,
Bu ədiklərimizdən nə gətirdik biz ələ?
Sən bu toxum yandıran yanqu quraq çöldə,
Nə bəhrə görəcəksən, nə edəcəksən əldə? (21, 55-56).

Süleyman peyğəmbər əkinçini tədbirsiz hərəkət etməkdə ittiham edir və ona ağıllı olmağı tövsiyə edir. Əkinçi isə Süleyman peyğəmbərə belə cavab verir:

Qocasa ona dedi: - Cavabımdan incimə,
Sudan, torpaqdan mənim heç nə gəlməz vecimə;
Mənim quruyla, yaşla işim yox zərrə qədər,
Toxum səpən insana Allah da kömək edər.
Mənim belimin təri suyumdur, bulağımdır,
Şumlayan, topanlayan belimsə dırnağımdır.
Ölkə dərdi çəkərək olmayıram biaram,
Bəsimdi bu dənələr hər nə qədər ki, varam.
Muştuluq verən kimsə inanıram ki, mənə,
Verəcək bir dənədən, bəlli, yeddi yüz dənə.

Təki ruzgar salmasın sənə tamahla nəzər.
Sənin eyib paltarın toxunmuş tünük, incə,
Doqquz pərdə çəkilməş üstünə gündüz-gecə.
Bu üzük halqasına diqqətlə nəzər yetir,
Sənə boyun həlqəsi olmayan söylə nədir?
İt deyilsənsə çəkmə Sürəyya tövqünü sən,
Məsiha yükü çəkmə, əgər eşşək deyilsən.
Fələk nədir? Sadəcə dul bir arvad, dul qarı,
Dünya nədir? Ağacın zaval vurmuş tək ban.
Köhnə-təzə nə varsa gördüyümüz dünyada,
Keçici olduğundan dəyməz bir arpaya da.
Ey xacə, qalx, dünyanın qəmini yemə artıq,
Yeyərkən Nizaminin payını gəl ondan çıx (21, 71).

Nizaminin peyğəmbər surətləri bununla bitmir. Şair "İsgəndərnamə" poemasında Xızır peyğəmbərin obrazını yaratmışdır. Onun danışdığı əhvalat özünün süjet xətti ilə fərqlənir. Rəvayətə görə dirilik suyu Xızır peyğəmbərə nəsib olmuş və o, əbədi olaraq dünyada qalmışdır. Nizami də bu rəvayətin pafosuna uyğun özünün Xızır peyğəmbər obrazını yaratmışdır:

Cismani qulaqla duya bilməyən,
Bir sirri mənə XIZIR öyrətdi dünən:
- Ey tədbirlərimə xas bəndə olan,
Söz qədəhlərindən dadımlıq alan.
Eşitdim şahlan nəzmə çəkərək,
Sözlər yaradırsan axıcı su tək.
Dəyərsiz sözlərdən uzaq ol bir az.
Əyri pərdələrdə çalğı çalınmaz.
Ən incə sözlər tap, olasan dilbər,
Görüncə bəyənsin söz bəyənlər.
Əski dəyənləri eyləmə təkrar,
İnciyə, bax, iki dəlik açmazlar.
Ancaq sözü sözə bağlamaq üçün,
Bəzən nə eybi var, təkrar da mümkündür.
Ən yeni ustasan sən bu sənətdə,
Köhnələr iziylə getmə, əlbəttə.
Səndə ki, bakir söz xəznəsi var,
Dul sözə əl atmaq nəyinə yarar?
Qəm yemə bu ovu vurmam deyə,
Vaxtında ona da tək sənə yiyə.
Asan yaradılmaz daşda cəvahir,
Onu daşdan almaq asan deyildir.
... Quruda, dənizdə kim çəksə zəhmət,
Balıqdan dürr alar, öküzdən sərət.
Xızırın sözlərini eşitdikcə mən,
Beynimdə bir xəyal doğdu yenidən.
... Mənə bu saf öyüd təsir edincə,
İnciyə dil açdım incidən incə.
Yaratmaq fikrillə yeni şahnamə,
Açdım hər şivədən böyük həngamə (21, 402 - 403).

Xızır peyğəmbərin "öyüdü ona təsir" edir və şair yeni şahnamə olan "İsgəndərnamə" epopeyasını yaratmağa başlayır. Şair Xızır obrazını hamının dadına çatan, hamıya öyüd-nəsihət verən peyğəmbər kimi təsvir edir. Onun nəsihətləri ilə yaxşı öz yerini tapır, yeni-yeni işlər görməyə ruhlanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nizaminin yaratdığı İsgəndər obrazının özündə də bir peyğəmbərlik missiyası var, adı müqəddəs Qurani-Kərimdə belə çəkilən İsgəndər Nizaminin qələmində böyük bir tarixi missiyanı yerinə yetirərək peyğəmbərlik zirvəsinə qalxmış və 124 min peyğəmbərdən biri olmuşdur:

Cəmalını seyr elədi niqabsız nur mülkünün.
Xahiş etdi ümmətin əfv eyləsin Kirdkigar,
Hesab günü bağışlansın ümmətdəki günahlar (63, 13-14).

Nizami ədəbi məktəbinin görkəmli nümayəndələri olan Azərbaycan və Şərq klassiklərinin hamısı yazdıqları divanın əvvəlində peyğəmbərin tərifini vermiş və Nizami etik normaları çərçivəsində onun tarixi missiyasını təənnüm etmişlər.

Peyğəmbərlik missiyasından həm də orta əsr mütəfəkkirlərimiz kifayət qədər bəhs etmişlər. Mahmud Şəbüstərinin "Gülşəniraz" məsnəvisində Allahın dərkində peyğəmbərlərin müqəddəs missiyası şərh edilir. Nəsrəddin Tusinin kəlam elmi haqqında yazdığı kitablardan biri belə adlanır: "Təcridül-əqaid". Kitab altı fəsildən ibarətdir: birinci fəsildə ümumi məsələlər, ikincidə zehniyyətlər və təzahürlər, üçüncüdə Allahın isbatı və sifətləri, dördüncü peyğəmbərlik haqqında, beşincisi imamət haqqında, altıncı isə qiyamət və onun isbatı haqqındadır.

Ümumiyyətlə, Nəsrəddin Tusinin bu kitabı orta əsrlər Şərq fəlsəfi düşüncəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün, ona müntəzəm olaraq elmi şərhlər yazılmışdır. Həmin şərhləri yazanların özləri də Şərqin mütəfəkkir alimləri olmuşdur.

N.Tusinin "Xilaskarlıq missiyasının sübutu", "İxlas" surəsinin şərhini, "Əsr" surəsinin şərhini, "Ayin ehkamları və onun altı vəziyyəti", "Allahın qüdrəti", "Batiniyyənin təsdiqi dair "Möminlərin amalı" və s. elmi traktatlarında peyğəmbərlik

missiyasından kifayət qədər bəhs olunmuş və həmin bilgilərdən klassiklərimiz peyğəmbərlik missiyasından və peyğəmbər obrazını yaradarkən bir qaynaq kimi istifadə etmişlər.

Orta əsr mənbələrimizdən Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin “Qara məcmuə” əsərində, Şah Qasım Ənvarın “Ənisül-arifin” (Ariflərin dostu), “Məqamətül-arifin” (Ariflərin məqamı) əsərlərində peyğəmbərlik missiyası ilə bağlı fəlsəfi fikirlərə rast gəlirik. XVI əsrdən etibarən anadilli ədəbiyyatımızda peyğəmbərlik missiyasından daha geniş bəhs edilmişdir. Farsdilli və ərəbdilli ədəbiyyatımızda peyğəmbər obrazları unudulmamış və müqəddəslərin tarixi missiyası barədə yeni fikirlər söylənilmişdir. İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan ədəbiyyatı Şərq mənbələrində. (Tərtibçilər.Muradova). Bakı: Azərneşr, 1980, 186 s.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlənən Ərəb və fars sözlərinin lüğəti. Bakı: Maarif, 1983, 280 s.

Abbasov Ə.,H. Qənbərinin “İsgəndərnamə” poeması. Bakı: Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1966, 191 s.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, ərəb-fars dilləri, Orta əsrlər, peyğəmbər obrazı, dini-fəlsəfi.

Key words: Azerbaijani literature, arabic-persian languages, middle Ages, prophet's image, religious-philosophical.

Ключевые слова: азербайджанская литература, арабо-персидские языки, средневековья, образ пророка, религиозная-философическая.

Образы Пророка в Азербайджанская литература на арабско-персидских языках

РЕЗЮМЕ

В этой статье были изучены образы Пророка в Азербайджанская литература на арабско-персидских языках. Баба Кухи Бакуви, который жил в конце X века - в начале XI века был первых арабско-персидских языках азербайджанского писателя. Баба Кухи Бакуви, который жил в конце X века - в начале XI века, был первым арабско-персидским языком азербайджанского писателя. Его творчество состоит из лирических стихотворений. В азербайджанской литературе Хагани Ширвани, Фалеки Ширвани, Муджираддина Бейлагани, Махсати Гянджави, Абу Бакра бин Хосрова аль-Устада, Эйналгуззата Миянечи, Шихабалдина Сухраварди, Низами Гянджеви тоже написали их произведения на арабско-персидских языках. У них есть много религиозных произведений. Образы пророка занимают особое место в этих работах.

The Prophet images in the arabic-persian languages Azerbaijan literature

SUMMARY

The images of the Prophet in the arabic-persian languages Azerbaijan literature have been studied in this article. Baba Kuhu Bakuvi who lived at the end of the X century – at the beginning of the XI century is the first arabic-persian languages Azerbaijan writer. His creativity consists of lyric poems. In the Azerbaijan literature Khagani Shirvani, Faleky Shirvani, Mujiraddin Beylagani, Mahsati Ganjavi, Abu Bakr bin Khosrov al-Ustad, Eynalguzzat Miyanechi, Shihabaddin Suhravardy, Nizami Ganjavi also wrote their works in the arabic-persian languages. They have a lot of religious works. The images of the prophet take the special place in these works.

Rəyüçi: dos.S.Abbasova

Xalidə Şaiq qızıl (Məmmədova)38

DASTANLARDA MÖCÜZƏLİ DOĞULUŞ MOTİVİNİN FUNKSİONAL XARAKTERİ

Dastan qəhrəmanlarının qeyri-adi doğuluşu, sehirlil və möcüzəli qüvvələrin yardımı ilə dünyaya gəlməsi tipoloji bir motiv kimi əksər dünya xalqlarının folklorunda rast gəlinən bir məsələdir (7, 191).

Milli folklorlarda möcüzəli doğuluş motivinin kəmiyyət göstəricisi ikinci yerdə dastanları təyin etməkdədir. Bu motiv qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarımızda bərabər şəkildə təsvir edilmişdir. M. Cəfərli yazır ki, Azərbaycan dastan mətnlərində qeyri-adi doğuluş, yaxud möcüzəli doğuluş süjet hadisəsi olmaqla öz motivlənməsində aşağıdakı hadisələri gerçəkləşdirir:

Var-dövlət paylama, xeyirxah işlər görülməsi yolu ilə alqış-duanın müstəcəb olması nəticəsində uşağın doğulması

Dərvişin verdiyi almanı valideynlərin yeməsi nəticəsində uşağın doğulması

Digər tipli möcüzəli doğuluşlar (6, 27)

Eynən nağıllarda olduğu kimi, dastanlarımızda da möcüzəli doğuluşa gedən yol övladsızlıq motivi ilə mütləq şəkildə çarpazlaşır. Daha doğrusu bu motivin astanasında övladı olmayan valideynlər diqqət mərkəzinə gətirilir. Qəhrəmanlıq dastanlarımıza örnək hesab edilən “Dədə Qorqud Kitabı”nın birinci – “Dirse xan oğlu Buğac boyu”nda möcüzəli doğuluş motivinin yuxarıda qeyd olunan I tipi ilə səsləşən növü vardır. Amma bu oğuznamədə övladsızlıq motivinin təsviri bəzi özəllikləri ilə yadda qalmaqdadır. İlk boylarda epik ənənədə rast gəldiyimiz – həsrətdən giley-güzar edən övladsız valideynlər təsvir olunmur. Bu övladsızlığı bəylərə qaxınc edən, yada salıb aktuallaşdıran səlahiyyət sahibləri məsələyə qarışıq. Övladı olmadığına görə Dirse Xan ondan bir pillə daha yüksək vəzifə daşıyan Xanlar xanı Bayandır xanın əmrilə qara otağa yerləşdirilir: “Kimin oğlu-qızı yoxdursa, qara otaqda oturdun, altına qara keçə döşəyin, önünə qara qoyun ətinin qoburmasından gətirin. Yeyir-yesin, yemirsə, dursun getsin” deyilir. Məsələni çözmə bilməyən Dirse Xanın “Bayandır Xan mənim hansı əskikliyi gördü? Qılıncımdan gördü, süfrəmdənmi gördü? Məndən əskik kişiləri ağ otaqda, qırmızı otaqda oturtdu. Mənim günahım nə oldu...?” sualına cavabında deyirlər: Oğlu-qızı olmayanı Allah qarğayıdır, biz də qarğayıyıq” (8, 132). Burdan aydın olur ki, oğuz düşüncəsində oğlu-qızı olmamaq, yəni sonsuzluq tanrı qarğışı kimi qəbul olunur. Buna uyğun olaraq övladı olmaq da tanrı alqışı sayılır (9, 58). Mətni izləməkdə davam edirik və aydın olur ki, Dirse xan məhz qadınının təkidil ilə alqış yiyəsi olmaq üçün böyük məclis qurdu. Qadından gələn tapşırıq isə belədir:

Ac görsən, doydur, çıpaq görsən, geyindir!

Borclunu borcundan qurtar

Təpə kimi ət yığ, göl kimi qımız sağdır

Böyük şadlıq məclisi qur, Allahdan arzunu dilə!

Bəlkə bir ağzı dualının alqışı ilə

Tanrı bizə bir yetkin övlad verə (8, 133).

Məndən göründüyü kimi, bu tapşırıq əməl olunduğu üçün əl götürüb arzularını dilədilər; Allah bir ağzı dualının alqışı ilə övlad verdi. Dirse xanın arvadı hamilə oldu, bir neçə müddətdən sonra bir oğlan doğdu (8, 134).

“Dirse xan oğlu Buğac boyu”nun təhlilil göstərir ki, oğuz eli övlad haqqında düşünməyən bəyləri cəzalandırır. Əslində üzde tənə kimi görünən jestin alt qatında artım ideyasına xidmət göstərməyən, başı kef məclislərinə qarışan bəylərin yüngül cəzalandırılması durur. M. Təhmasibin sözləri ilə desək, Bayandır xan övlad qayğısına qalmayanları bu tədbir ilə utandırır, nəslil artırmağın nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olduğunu başa salmaq, dərk etdirmək istəyirmiş. Dastandan aydın olur ki, heç bir vəzifə, mövqə, imtiyaz və şöhrət övladsızlıq məsuliyyətini azalda bilmirmiş (10, 71) Bunu ictimai qınaq kimi qiymətləndirmək də olar. Bu cəzadan qurtulmaq üçün isə xeyriyyəçilik etmək, sosial rıvah yaratmaq şərtidir.

“Dədə Qorqud Kitabı”nın digər boyunda isə möcüzəli doğuluşa körpü salan övladsızlıq motivi bir az fərqli təsvir olunmuşdur. Artıq uşaqsız qalan oğuz bəyləri onlara ismaric verilməsini gözləmədən, yüngül cəzalanma istəmədən çarə axtarmağa başlayırlar. III boyun əsas simalarından biri sayılan Baybörə bəy hönkür-hönkür ağlayaraq qarğandığını etiraf edir: Mənim də oğlum olsun, Bayandır xanın xidmətində durub qulluq eləsin, mən də baxım, güvənim, sevinim, fərəhlənim...deyir. Belə dedikdə Qalın oğuz bəyləri göylərə üz tutdular. Əl qaldırıb dua elədilər. Allah-taala sənə bir oğul versin dedilər. O zamanlar bəylərin alqışı alqış, qarğışı qarğış idi. Duaları yerini tutdu. Baybican bəy də yerindən durdu, dedi: Bəylər, mənimçün də bir dua eliyin. Allah-taala mənimçün də bir qız versin, dedi. Qalın oğuz bəyləri əl qaldırdılar, dua elədilər. Allah-taala sənə də bir qız versin dedilər... bunun üstündən bir müddət keçdi. Allah Baybörə bəyə bir oğul, Baybican bəyə bir qız verdi (8, 150). Məndə həm mfoloji, həm də dini inanclar sintez halında təqdim olunur. Bunu incələyək: alqış və qarğış etmə arxetip fəaliyyət aktı olaraq miras qalmışdır. Monoteist dinlərin hamısında insanın yaranması tanrının adına bağlıdır. Təbii ki bu inanc özü qədim miflərdən qaynaqlanır. Və insanın doğuluşu da tanrı istəyi ilə ölçüldüyü üçün dini inanclar da burda nəzərdən qaçmır. Mifsiz, ritualsız dinin təsəvvür edilməsi, əlbəttə ki, çətindir.

“Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu” boyda möcüzəli doğuluş motivi təsvir olunmasa da, ananın dilindən deyilmiş oxşatma ilə məlum olur ki, burda da oğul diləklə göz açmışdır. Övladsız Burla xatun qara donlu dərvişlərə nəzir paylamış, umub-küşənə, dilənçiyə yemək vermiş, ac görsə doyuzdurmuş, çıpaq görsə geyindirmişdir. Xatunun öz dilindən eşidirik: Dilək ilə bircə oğul güclə tapdım (8, 171)

“Basatın təpəgözü öldürdüyü boy”(8, 98) da möcüzəli xarakterə malik uşaqların dünyaya gəlişini bəyan edir. Təpəgöz insanın – çobanın qeyri-insani varlıq hesab olunan, sakral mənşə mənsubiyyəti daşıyan pəri qızı ilə yaxınlıq etməsi nəticəsində doğulmuşdur. Varlıq zahiri görünüşü, hətta qeyri-adi forması ilə cəlb olunmasa belə, doğulmanın baş verməsi artıq möcüzə kimi qiymətləndirilməlidir. (Müqayisə üçün nağıllarda cin, şeytan, Hal və s. mifoloji personajlarla insanların izdivacından yaranan uşaqları xatırlayırıq). Çobanın pəri qızına yaxınlaşmasının zina adlandırılması və məhz bu zinanın nəticəsində alınanda tək gözü olan bədheybət bir varlığın doğulması arasında heç bir əlaqə yoxdur, deyə düşünerük. M. Təhmasibin məsələyə subyektiv münasibətini təqdim edirik: Oğuz elində başqa qadına xəyanət gözü ilə baxmaq ən böyük qəbahət hesab edilir, başqa qadınla zina təpəgözlər törədir (11, 82). Bizcə, bu məsələyə düzgün yanaşma deyildir, olsa-olsa, insanları etik normalara riayət etməyə çağırış kimi səslənə bilər. Amma Təpəgöz obrazının hansı məqsədlə yarandığı məsələsinə gəlincə, Təhmasib

müəllimin fikirlərinin aktuallaşa biləcəyinə etiraz etmirik. Bizim qənaətimiz isə budur ki, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Təpəgözün pəri anası sakral mənşəyi, marginal keyfiyyətləri ilə seçilən biri olduğu üçün ondan doğulan uşaq da möcüzəli uşaq hesab olunur. Onun doğulma riski möcüzəli şəkildə həyata keçmişdir. Təpəgözün müşahidə edilən bir çox əlamətləri insana xas deyildir. O, doğularkən ana südü əmməklə kifayətlənir: ona baxmaq üçün tapşırılmış dayənin “bir sordu, olan südünü aldı. İkinci dəfə sordu, qanını içdi, üçüncüdə canını aldı”(11, 197). Pəri ananın gəlib barmağına üzük keçirdirək “Oğul sənə ox batmasın, bədənin qılnc kəsməsin” dediyi Təpəgözün hannibal keyfiyyətləri də onun möcüzəli doğuluşunun bir şərti kimi də qiymətləndirilir. M.Cəfərli Təpəgözün doğuluşunu təqdim etdiyi 3 tipdən 3-cüyə - digər tipli doğuluşlara aid edib (6, 27). Əlimizin altında TMİ olduğuna görə bu tip doğuluş motivlərini indekslər içərisində axtarıq. T550.2 (Abnormally born child has unusual powers.) (15) nömrəsini belə tərcümə edirik: anormal doğulan uşaqlar və onların qeyri-adi gücləri. Beləliklə, məlum olur ki, “Dədə Qorqud” oğuznamələrində tədqim olunan 3 doğuluş tipindən ikisinin təsvirini oxuya bilirik. Bunlardan birincisi, xeyriyyəçilik etməklə alqış, xeyir-dua qazanmağın nəticəsi olaraq həm də övlad qazanmaq, yəni möcüzəli şəkildə doğuluşa nail olmaq anlamına gəlir. İkincisi isə, digər tip doğuluş dediyimiz, insanın mifoloji varlıqla cinsi əlaqəsi nəticəsində meydana gələn möcüzəli doğuluşları işarələyir. Var-dövlət paylama, xeyirxah işlər görülməsi yolu ilə alqış-duanın müstəcəb olması nəticəsində uşağın doğulmasını məhəbbət dastanlarında da izləyirik. İndi nəzər yetirəcəyimiz mənbə “Qurbanı” dastanının Diri versiyasıdır. Züryəti olmayan Fəraməz bəy mal-dövlətinin əksəriyyət hissəsini yetim-yesirə paylayır ki, Allah ona bir oğlan versin, Bu işdən sonra Allahın ona rəhmi gəlir və qurban günündə bir oğlu dünyaya gəlir (3, 87). Yazıya alınmış bir çox dastanlarda bu epik ənənənin davam etdiyini görməkdəyik. “Əsli və Kərəm”, “Leyli və Məcnun”, “Qul Mahmud”, “Novruz”, “Alı xan Pəri”, “Şirvanlı Qəhrəman şah”, “Tufarqanlı Abbas”, “Novruz-Qəndab” dastanlarını misal göstərə bilərik. Bəzi məhəbbət dastanlarında isə qəhrəmanlıq dastanlarında rast gəlmədiyimiz sehirli alma əsas vasitəyə çevrilir. Məhəbbət dastanlarında möcüzəli doğuluş motivinin özünəməxsus cəhəti, yəni həm də nağıllarda təsadüf edilməyən özəlliyi qəhrəmanların xarakteri, onların taleləri ilə sıx bağlı olur; bu haqda da təhlil yazmağa cəhd göstərəcəyik. “Tahir və Zöhrə” (3, 110) dastanında züryəti olmayan iki qardaşdan söhbət gedir. Günlərin birində peyda olan dərviş qardaşların birinə alma verərək “al, muradın hasil olar” deyir; sənə verdiyim almanı götür get qardaşının yanına. Yarısını sən öz arvadın ilə, yarısını da qardaşın öz arvadı ilə yeyər. Dastandan görürük ki, Əhmədin oğlu, Hatəmin isə qızı olur. Almadan doğulma motivi dastanlarımızda da ağac kultunun dərin kök saldığını sübut edir. “Ağ Aşıq və Süsənbər” dastanında da atası yuxuda deyir ki, cavan bir dağdağan ağacı var, onun ilk nübarı ilə sənənin də ilk barın olacaq (4, 341). Digər türkdilli xalqların da dastan yaradıcılığında ağacın doğum ideyasında aparıcı gücə malik olması mətnlərdən görünür. “Oğuz Xaqan” dastanında ağac oyuğundan yaranma motivi təsvir olunmuşdur. Möcüzəli doğuluşda ağac kultunun rolundan söhbət açarkən həm də ağac oyuğundan yaranma motivini incələmişik. Qırğız eposu olan “Manas” da isə sonsuz qadınların müqəddəs alma ağacının altında oynaması ilə uşağa qalmaları arasında bir əlaqənin mövcudluğu göstərilmişdir (12, 105). Möcüzəli doğuluş motivinin bir çox nağılların və eposların mərkəzi hissəsi olduğunu nəzərə alaraq V.M. Jirmunski sözügedən qırğız eposunda Manasın möcüzəli şəkildə anadan olması haqqında maraqlı fikir bildirmişdi: Manasın anası tərəfindən yuxuda gözlə almanın yeyilməsi hər hansı bir meyvənin dadılması nəticəsində geniş şəkildə yayılmış möcüzəli mayalanma motivinin formasıdır (14, 777). Azərbaycan dastanlarında da ağac kultunun atributlarından biri sayılan almanın doğuş, artım ideyasına göstərdiyi xidmət nağıl motivlərindəki almadan doğuluş motivinin daha obrazlaşdırılmış variantıdır. Həmçinin möcüzəli mayalanmanın hər iki valideynin iştirakı ilə doğulma növünə aiddir. Nağıllarda olduğu kimi, dastanlarda da belə nümunələrin sayı kifayət qədərdir. Onsuz da möcüzəli doğuluş motivinin təsvir olunduğu milli folklor mətnləri bir-birinə xeyli oxşardır. Hətta belə söyləmək olar ki, bəzi başlanğıclarda nağıl motivi mif motivini təkrarladığı kimi, dastan motivi də nağıl motivini təkrarlayır. M. Cəfərli yazır ki, bu cür təkrarlamalar mexaniki təkrarlama deyil. Burada söhbət şərti olaraq təkrarlama deyil (6, 26). Həqiqətən də dastanlarımızda təsvir olunan övladsızlıq motivinin sonucu olaraq sehirli almadan dünyaya gələn möcüzəli uşaqların epik taleyindəki fərqliliklər özünü büruzə vermədən qalmır. Təbii ki, burda janrların spesifikasiyasından irəli gələn fərqlər olduğu kimi, motivin təsvir üsullarında, obrazlılıq və poetizm baxımından bəzi özəlliklər də yox deyildir. Dastanlarımızda möcüzəli doğulan qəhrəmanlar digər folklor janrlarında rast gəlinməyən bir mərhələni də keçməklə qeyri-adi xarakterə malik olduqlarını sübut edirlər. Bu butaalma mərhələsidir ki, məhəbbət dastanlarımızın əsasını təşkil edir. Bu, çox hallarda qəhrəmanın dünyaya gəlmə xüsusiyyətlərindən asılı olur. “Miskin Abdal və Sənubər” dastanında, nağıllarımızda olduğu kimi, alma motivi təkrarlanır. Hüseyin, dərvişin verdiyi almanı onun valideynləri yedikdən 9 ay sonra möcüzəli şəkildə doğulur. Günlərin birində, 3 gecə yatıb ayılmayan Hüseyin haqqında dünyagörmüş bir qocanın dedikləri maraqlı doğurur: ona buta verilir, haqq aşığı olacaq (4, 81). Beləliklə, aydın olur ki, möcüzəli doğulan dastan qəhrəmanının möcüzəli doğulan nağıl qəhrəmanından ən böyük fərqi butaalma mərhələsindən keçməsi, bu mərhələdən dərhal sonra haqq aşığına çevrilməsidir. Novruz” dastanında paşalardan birinin var-dövləti ağır-füqaraya paylanıldıqdan sonra -“Allahın rəhmilə doğulmuş”, “mən butamın dalınca gedəcəyəm” deyən eyniadlı qəhrəmanı da sözügedən mərhələni keçə bilir (2, 25). Bir daha təsdiqlənmiş olur ki, sehirli alma motivini təkrarlamış kimi görünən dastan mətni əslində məzmun və formanı inkişaf etdirərək poetik yüksəliş qazanır. Əlbəttə ki, məhəbbət dastanlarının möcüzəli doğulmayan elə qəhrəmanları ilə tanış ki, onlara da yuxuda bədə içirdirlər, onlara da buta verib haqq aşığına çevriləcəklərini söyləyirlər. Məs: Aşıq Qərib dastanı (3, 161). Amma iş orasındadır ki, bəzən haqq aşıqları – yuxuda buta alanlar möcüzəli şəkildə doğulmasalar da, möcüzəli doğulanların hamısı butaalma mərhələsini adlayaraq haqq aşığına çevrilirlər. Qeyd olunur ki, ustad yanında aşıqlığın ədəb-ərkanını, saz çalıb oxumağı, dastan söyləməyi öyrənən şagirdlərin 3-4 ildən 10-15 ilə qədər təlim keçdikləri məlumdur (5, 127). Bildiyimiz kimi, dastanlarda möcüzəli doğulub haqq aşığına çevrilənlərin saz çalma məharəti qeyri-adi şəkildə - bədahətən, yəni doğuşdan mümkün olur. Tədqiqat zamanı hətta bəzən fikrimizi dəyişmək qərarına gəldik, bildirmək istədik ki, bəli, bəzi məhəbbət dastanlarının möcüzəli doğulan məşhur qəhrəmanları istisna hal kimi buta verilmədən də aşıq olurlar. “Əsli və Kərəm” dastanının simasında məsələyə diqqətlə yanaşaq. Gəncəli Ziyad xan və vəziri Qara keşişin övladı olmurdu: Nə sənənin övladın var, nə də mənim. Öləndən sonra bizim çirağımızı kim yandıracaq. Gəl ağır-füqaranın qanını doyduraq, nəzir-niyaz verək, bəlkə Allah bizə bir övlad verdi (2, 5). Dastanın sonrakı inkişaf mərhələsini diqqətlə izləyərkən adət etdiyimiz yatıb yuxuya dalma, ardınca butaalma epizodunu sezə bilmirik. Bu, ixtisarımla olunub, yazıya alınmayıb, bəlkə ümumiyyətlə xalq bunu düşünməyib tipli fikirlər söyləməyə cəhd edirdik. Amma Kərəm haqqında dastanın 13-cü səhifəsində deyilmiş bir cümlə məsələnin real mənzərəsini ortaya çıxarmış oldu: Bir gün butası yadına düşüb sazını sinəsinə alıb atasının yanına gəldi (1, 13).

Beləliklə, möcüzəli doğulan Kərəmə də buta verildiyi təsdiqlənir. Ustübdən ötəri keçmək istəmədiyimiz əsas məqam isə həm də Kərəmin nağıl motivini xatırladan, “Tahir və Zöhrə” dastanında olduğu kimi, sehirli almadan deyil, nəzir-niyazın paylanılmasına cavab olaraq doğulmasıdır. Dastanda nəql olunur ki, Ziyad xan Gəncə əhlini, fəqir-füqaranı bir yerə cəm edib onların qarını doyuzdurduqdan, əyinlərini geyindiridkdən, əlsiz-ayaqsızlara pul verib yola saldıqdan sonra arzusu həyata keçir; bir oğlu dünyaya gəlir. Buta verilən bütün dastan qəhrəmanları kimi, sözünü – ismarıcını sazı deyə bilməyən, “ata izn ver, dərdimi saz ilə deyim, dilnən desəm, dilim alışıb yanar” söyləyən Kərəmin doğuluşu möcüzəli olduğu kimi, ölümü də möcüzəli olur. O, toy gecəsi Əslinin əynindəki – keşiş tərəfindən xüsusi hazırlanmış tilsimbənd düymələri açarkən alışıb külə dönür. Əslidə o küldən bir ovuc götürərək sevgilisi ilə birlikdə alışıb-yanmağa macal tapır. Xalqın təqdirəlayiq fantaziyasına nəzər yetirək; sonda Əslinin və Kərəmin külünü sandığa qoyub basdırırlar. Sandıq, bilirik ki, ana bətnini simvolizə edən elementlərdən biri sayılıb. Bu minvalla doğuluşları möcüzəli sayılan qəhrəmanların öldükdən sonra sandığa qoyulması onların bir daha doğulacaqlarına bəslənən ümidlərlə bağlıdır. Bu həm də möcüzəli doğuluş motivi ilə birbaşa bağlı olan ölüb-dirilmə (inisiyasiya) rituallarını xatırladır. Nağıl mətnlərinin strukturuna uyğun quru kəllə tozundan – ölüdən doğulmanı simvolizə edən xüsusiyyətlər də “Əslidə və Kərəm” dastanında qəhrəmanların məhz yanib külə dönmüş nəslərinin sandığa qoyulması ilə əvəzlənir. Möcüzəli doğulan dastan qəhrəmanının butaalma mərhələsini yaşaması da onun haqq aşığı kimi yenidən doğulmasını ehtiva etməkdədir.

Əşq, yəni məhəbbət dastanlarının başlıca xarakterik cəhəti olan butaalma həm də qəhrəmanların fallik dönəmini, yəni yetginlik yaşına çataraq əks cinsə qarşı xüsusi bir maraq oyandığı dönəmi canlandırır. Bu da qəhrəmanların ikinci doğuluşunun simvolik göstəricisidir. Yatıb haqq aşığı kimi ayılan sevgililərin epik taleyi hardasa şaman mətnlərində rast gəldiyimiz bayımların, yuxuya dalmaların, bu ərfədə ölü zənn edilmək və şaman olaraq dirilmək kimi fəaliyyət aktlarına adekvat olduğu qəribə görünməməlidir.

Möcüzəli doğulan qəhrəmanının dastan mətnlərindəki funksiyası onların öz butasına çatmaq uğrunda mübarizə aparmaları ilə məhdudlaşır. Dastanlarımızda möcüzəli doğulan qəhrəmanların çiyinə digər səlahiyyətlər də düşür. Miskin Abdal haqda deyilir: O, öz ulularının müqəddəs yolunu yaşatmaq üçün bu dünyaya gəlmişdir (4). Bu cümlə “Miskin Abdal və Şah İsmayıl” dastanındandır. Hansı ki, “Miskin Abdal” dastanının məntiqi davamı olaraq yaradılmışdır. “Miskin Abdal və Sənubər” dastanının sehirli almanın kərəməti ilə doğulan qəhrəmanına badə içirdən dərviş ona “sən də mənim kimi kərəmət sahibi, övliya olacaqsan” deməklə yuxarıda vurğulanan müqəddəs yola eyham vurur. Bu dərvişlər, övliyələr möcüzəli doğulan qəhrəmanları himayə etdikləri üçün sakral qoruyucular adlandırılırlar ki, bu haqda da müfəssəl danışmışıq. İndi birçə əlavəmiz var: dastanlarda iştirak edən bu tip müsəlman övliyələr ilahi himayəçi rolunda qəhrəman körpənin atası kimi çıxış edən möcüzəli əcdadın yerini tutmuşdur (13, 229). Dastanlarımızda möcüzəli doğulan qəhrəmanların himayəçisi rolunda dərvişlər, Həzrət Əli, oğuznamələrdə Dədə Qorqud və Xızır çıxış etməkdədir. Orta Asiya eposlarında da bu mənzərə ilə qarşılaşırıq. Gələcək qəhrəmanların valideynləri sitayiş üçün müqəddəs müsəlman övliyələrinin – Əli-Şaximərdanın («Alpamış»), Baba Tuklasın («Şora-batır»), Baba Ömərini («Sain Batır»), Olaf Hacınin («özbək dastanı “Şirin və Şəkər”) qəbirlərini ziyarət edir, onların məzarlarının yanında yatırırlar. Adətən yuxuda onların yanına bir qoca gəlir və arzularını yerinə yetirəcəyini deyir; daha sonra bu qoca onun himayəçiliyi ilə doğulmuş qəhrəmanın havadarı, möcüzəli köməkçisi olur (229). V. Jirmunski Dədə Qorqudu da bu cür möcüzəli köməkçilərdən biri sayaraq, onu və qazax folklorunda məşhur olan Baba Tuklası- “tükli övliyanı” (şəşli Əzizi) müsəlmançılıqdan əvvəlki dövrün şamanı kimi qələmə vermişdir (13, 229)

Məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarında doğuluş motivinin möcüzəli xarakterini incələyərkən bəzi qənaətlərimiz oldu. Uşaqsız valideynlərin müəyyən öhdəlikləri yerinə yetirməli olduqdan sonra möcüzəli şəkildə övladlarının dünyaya gələcəklərinə dair kök salmış inamları bir daha vurğulamaq istərdik. Bu inamlara görə, arzu- diləyin hasil olması üçün yerinə yetirilməli həmin öhdəliklər aşağıdakılardır:

nəzir-niyaz – sədəqə paylamaq

əhatəli xeyriyyəçilik etmək

sosial rıvah yaratmaq

tanrıya yalvarmaq, ibadət etmək

alqış söyləmək, xeyir-dua etmək

Dərvişin verdiyi sehirli almaları gələcək qəhrəmanın valideynləri yeməlidir.

Möcüzəli doğulan qəhrəmanlar tipinə görə fərqlənirlər. Onlar:

Erkən yaşlarından qəhrəmana çevrilirlər

Onları qeyri-adi varlıqlar tərəfindən idarə olunurlar

Onlara yuxuda badə içirdirlər- buta verirlər

Onlar haqq aşığına çevrilirlər

Qeyri- insani varlıqlarla əlaqənin olması da möcüzəli doğulma ilə nəticələnir. Bu tip dastan qəhrəmanları fərqlənirlər:

Görünüşünə görə (təkgözlü)

Xarakterinə görə (hannibal)

Ədəbiyyat

AFK, XX cild. Bakı, Nurlan, 2010, 392 s.

AFK, XXI cild. Bakı, Nurlan, 2010, 392 s.

AFK, XIX cild. Bakı, Nurlan, 2010, 384 s.

AFK, XVII cild. Bakı, Nurlan, 2010: 420 s.

Bayat F. Məhəbbət(əşq) dastanları. Tədqiqələr, Bakı, Səda, 228 s.

Cəfərli M. Dastan və mif. Bakı. Elm. 2001. 188 s.

Cəfərli M. Məhəbbət dastanlarında möcüzəli doğuluş motivləri. Tədqiqələr, IX, Bakı, Səda, 2000.

Kitabi Dədə Qorqud, Bakı, Yazıçı, 1988, 266 s

Rzasoy S. “Azərbaycan dastanlarında şaman-qəhrəman arxetipi”. Bakı, elm və təhsil, 2015, 436

Təhmasib M. Məqalələr. Bakı. Elm. 2005, 218 s.

Təhmasib M.H. Seçilmiş əsərləri, I cild. Bakı. Mütərcim. 2010, 488 s.

Ögəl B "Türk mifologiyası" (tərcümə ədəbi: R.Əskər). Bakı, MBM, 2006. 626s

Жирмунский. В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград. Наука, 1974, 727с

Калбаева Г.С. Мотив чудесного рождения в каракалпакских народных легендах и его исторические основы. Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика, No 3

Thomson S. «Motif-index of folk-literature», <https://sites.ualberta.ca>

Açar sözlər: Azərbaycan folkloru, möcüzəli doğuluş motivi, məhəbbət dastanları, qəhrəmanlıq dastanları, "Dədə Qorqud" dastanı, buta, haqq aşığı

Ключевые слова: Азербайджанский фольклор, чудесное рождение, любовные дастаны, героические дастаны, дастан «Деде Горгуд», buta, ашуг истины

Key words: Azerbaijani folklore, miraculous birth, love epics, heroic epics, an epic "Dede Gorgud", buta, lover of justice
Резюме

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР МОТИВА ЧУДЕСНОГО РОЖДЕНИЯ В ДАСТАНАХ

Необычное рождение героев дастана, появление на свет при помощи волшебных и таинственных сил является типологическим мотивом, который можно найти в фольклорных произведениях многих народов мира. Количественный показатель мотива чудесного рождения в национальном фольклоре определяет дастаны на втором месте. Данный мотив описан в наших любовных и героических дастанах в равной мере. Необычное появление на свет или чудесное рождение в текстах азербайджанских дастанов, являясь сюжетным событием, в своем мотивировании воплощает следующие события: 1. Рождение ребенка в результате раздачи имущества, совершения добрых дел и выполнения пожеланий и молитв. 2. Рождение ребенка в результате съедания родителями яблока, преподнесенного дервишем. 3. Другие типы рождения в результате действия чудесных сил. Рассматривая чудесный характер мотива рождения в любовных и героических дастанах, мы пришли к определенным заключениям. Бездетные супруги должны выполнить некоторые обязательства, чтобы сбылись их мечты о ребенке. Это следующие обязательства: милостыня – раздача подаяния, совершение объемлющей благотворительности, создание социального благосостояния, мольбы, обращенные к всевышнему, совершение поклонения, произнесение слов благословения, выражение пожеланий, съедание волшебных яблок, преподнесенных дервишем

Summary

FUNCTIONAL CHARACTER OF MIRACULOUS BIRTH MOTIF IN THE EPICS

Unusual birth of the heroes of epics, the birth caused by magical and miraculous forces is an issue met as a typological motif in the folklore of the most world peoples. In the national folklore, the quantity indicator of the miraculous birth motif takes the second place in determining the epics. This motif was equally described in our heroic and love epics. Unusual birth or miraculous birth is the storyline in the epics of Azerbaijan and realize the following events in their motifs: 1. Childbirth as a result of distributing riches, the realization of prayers through carrying out benevolent works 2. Childbirth as a result of eating an apple by the parents given by a dervish. 3. Other kinds of the miraculous birth. We made some conclusions while studying the miraculous character of the birth motif in the love and heroic epics. Childless parents shall implement some commitments so that the prayers come true. These commitments include: giving alms, charity, contributing to social welfare, praying the God, blessings, eating the magic apple given by a dervish.

Rəyfi: dos.L.Ələkbərova

Гюльнара Гасанова³⁹

ПОВЕСТЬ «ХАДЖИ-МУРАТ» Л.Н.ТОЛСТОГО В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПУБЛИЦИСТИКЕ

Повесть «Хаджи-Мурат», запечатлевшая реалии кавказской войны, по праву считается документальной. Писатель не отступал от исторической правды.

Описанные события и судьба легендарного горца Хаджи-Мурата непосредственно связаны с Азербайджаном. Этот факт находит яркое освещение в азербайджанской публицистике.

Ранним утром 23 апреля 1852 года на лесной опушке под Нухой, близ селения Беляджик (Кахский район Азербайджана), Хаджи-Мурат со своими мюридами принял свой последний бой. В статье известного журналиста Ф.Закиева приводится свидетельство подполковника А.Зиссермана из книги «25 лет на Кавказе», изданной в 1888 году в Тифлисе: «Гаджи-ага выдвинулся со своими людьми вперед и крикнул по-аварски: «Хаджи-Мурат, сдавайся, а то погибнешь!». Но когда тот ответил: «Ты изменил святому делу мюридов, попробуй меня взять!», Гаджи-ага сделал по кустам залпы, а затем, выхватив саблю, с сыном бросился к кустам... Пять выстрелов встретило их почти в упор, но не остановило. Хаджи-Мурат, раненный уже до того несколькими пулями, он всякий раз вырывал из своего бешмета куски ваты и затыкал себе раны, сидел под кустом с пистолетом в руках и, как только показались первые люди, выстрелил в упор, убив одного из илисуйцев. Гаджи-ага рубанул его саблей по голове раз, другой, – и знаменитого наездника, грозы наших передовых линий, лучшего шамилевского наиба не стало» (4,с.132).

Художественное описание в повести почти совпадает с рассказом участника событий. Как видим, писатель не отступал от правды и был точен в деталях и подробностях, хотя порой и давал волю своему воображению, как в эпизоде с пьяным донским казаком, бродящим ночью по Куринскому укреплению и несущим в мешке за плечами отрубленную голову наиба.

Конечно, это всего лишь художественный вымысел, совершенно далёкий от правдоподобия. Тело горца после битвы было зарыто, а голова как трофей отправлена сперва в Шемаху губернатору, оттуда в Тифлис князю М.С.Воронцову, где выставлялась на всеобщее обозрение в анатомическом театре. А затем уже была доставлена в Санкт-Петербург, где по приказу Николая I передана на хранение в военный музей.

«В Помпейском зале Зимнего дворца заканчивался очередной обед. Император сделал знак, и военный министр Чернышёв встал.

–Господа! – торжественно объявил министр, – хочу сообщить вам приятную новость. Известный многим из вас легендарный горец Хаджи-Мурат убит на днях нашими войсками на юге. Вот-вот его голову должны доставить на обозрение. Будем надеяться, господа, что в скором времени подобная участь постигнет Шамиля, и на Кавказской линии наступит мир» (7).

Приведённый отрывок «Трагедия на десерт» из статьи азербайджанского журналиста М.Мирзоева явственно свидетельствует о том, что расправа над Хаджи-Муратом не так уж и расстроила Николая I, сожалевшего лишь о том, что так и не удалось с помощью храброго аварца покорить имамат.

Противостояние русских с горцами затянулось ещё на 7 лет. И лишь в 1859 году Шейх Шамиль был пленён «на почётных условиях» в своём прибежище – ауле Гуниб, приняв предложение о мире. Так был положен конец войне, продолжавшейся четверть века!

Известный в республике учёный-филолог Вилаят Гулиев в статье «Роковое пересечение» так описал всё происходившее тогда: «Шейх Шамиль... в сопровождении русских офицеров был торжественно доставлен в Петербург. Здесь его ждала не Петропавловская крепость, а Зимний дворец.

...прибывший в северную столицу в середине сентября, он был встречен с невиданной торжественностью. Все проявляли интерес к кавказскому герою – от членов императорской семьи и царедворцев до мещан и простолюдинов. На пути в Петербург 15 сентября 1859 года в Чугуеве император Александр II принял Шейха Шамиля. А через две недели в Царском Селе императрица приветствовала непокорного горца. Не счесть было желающих познакомиться с Шамилем и быть представленным ему» (2).

Так же, как когда-то и с Хаджи-Муратом, имя которого было предано забвению, как и могила, затерявшаяся среди рисовых полей. Долгие годы о ней никто не вспоминал. И только столетие спустя нашли последнее пристанище героя. Недалеко от селения Загаталы, на опушке леса, под одной из каменных плит с высеченной на арабском надписью: «Здесь покоится павший за веру аварец из Хунзаха Хаджи-Мурат. 1268 год хиджры» обнаружили его останки. Надгробие было установлено ещё в 1864 году старшим сыном наиба Гуллой. Именно оно и навело на след. А началось всё с археологических раскопок, которые проводил в этих местах учёный-археолог Мамедали Гусейнов. Случайно узнав, что вблизи селения Кипчак есть пир Гаджи Мурад-бабы, он вместе с проводником пробрался на поляну, где под раскинувшимся ореховым деревом стояла белая плита с арабской вязью. Получив разрешение на вскрытие могилы, сотрудники музея истории Азербайджана М.Гусейнов и Ш.Садыхзаде спешно приступили к поискам захоронения. Оно было обнаружено почти у подножия одной из стен ограды. «Спиной к стене лежал скелет... без головы. Левая нога прямая, правая – полусогнута. На шейных позвонках следы рубящих ударов» (7).

Как видим, Толстой не отступал от правды, и был настолько точен в деталях, что именно его повесть стала главным ориентиром в поисках.

Такова история опознания могилы легендарного горца.

В 1958 году решением археологической комиссии АН Азербайджана она вошла в «Перечень ценных исторических памятников» за № 670. А на месте старой плиты появилась новая мраморная, с выбитой прежней надписью.

В статье М.Мирзоева приводится интересный факт посещения могилы внучкой Хаджи Мурата. Осенью 1914 года, облачившись в мужскую одежду, «башлык, черкеска, у пояса кинжал, ружьё перекинуто через седло», она прибыла в село Дашкенд (7). Приняв её за юношу, сельчане собрались поглядеть на внука знаменитого Хаджи Мурата.

Старожилы принялись взахлёб пересказывать историю гибели горца, а потом сопроводили её к месту его захоронения. И здесь чувство гордости и почтения заставили откинуть с головы башлык. Каково же было удивление окружающих, когда вместо приезжего пред ними предстала девушка с длинными, волнистыми волосами, рассыпавшимися по плечам. Как оказалось позднее, это старая, слепая бабушка Сафиат наказала ей посетить могилу деда, и внучка решила исполнить последнюю просьбу умирающей. Семья Хаджи Мурата, сосланная в Казань, долгие годы жила этой надеждой. И она сбылась...

Конечно же, многое изменилось здесь по прошествии лет. Но старые деревья, возможно, ещё помнят храброго горца.

А дуб, под которым он стоял насмерть, теперь стал «памятником мужеству».

«Голые развесистые ветви... Корявые, похожие на змей корни... Терпким запахом отдаёт потрескавшаяся кора. Дубу, по всей вероятности, не меньше трёхсот лет. Перед глазами всплывают рисунок Е.Лансере и строчки Толстого:

«...несколько человек... с торжествующим визгом бросилось к упавшему телу», – писал известный журналист Ф.Закиев, побывавший на месте гибели Хаджи Мурата, «кровавом месте», как окрестили его местные жители (5).

Уединённый дуб, ещё не разбуженный весной, настроил на грустный лирический лад: «У дуба Хаджи Мурата я был ранней весной, в пору, когда у нас в Баку в лёгкий зелёный пушок только-только начинали укутываться ветки плакучих ив. Было ещё далеко до белых кашек, колокольчиков, овсюга и первых бабочек-крапивниц. Не пели, замирая на высокой ноте, и соловьи, напомнившие Хаджи Мурату песню о храбром джигите Гамзате. В апреле же, когда начинает «пылить» орешник и зацветает вяз, а на опушках ноги тонут в лютиках и незабудках, в Дашкендском лесу, рассказывают, по утрам ликующей трелью заливаются соловьи. Совсем как в повести» (5).

Кто знает, может и душа Хаджи Мурата прислушивается к этим соловьиным трелям, одиноко блуждая по земле, в долгом ожидании, когда голова его будет предана земле и воссоединится, наконец, с телом.

Прошло уже более полувека, но споры вокруг могилы героя-горца не утихают до сих пор. Известный российский учёный, историк-кавказовед Рудольф Иванов, во время приезда в Баку, в своих многочисленных интервью вполне определённо высказался на этот счёт: передать череп Хаджи-Мурата Азербайджану, место ему в могиле. «Это нужно сделать, чтобы избавиться от позора длиною в 160 лет» – заявил он (6).

Ровно столько лет теперь уже списанный военный трофей находится в Музее антропологии и этнографии имени Петра Великого в Санкт-Петербурге.

В своей книге «Правда о Хаджи-Мурате: в документах, очерках, искусстве, поэзии» Р.Иванов, с присущим ему вниманием к фактам, объективно подходит к событиям, связанным с жизнью и трагическим концом бесстрашного воителя. Документально точно описано и пребывание Хаджи-Мурата в Нухе, его бегство из-под надзора, отчаянная схватка с преследователями и гибель. Эти сведения представляются для нас особенно интересными, так как имеют прямое отношение к нашей стране. На это указывал и академик И.Габиббейли: «В сочинении о легендарном горце Хаджи-Мурате, возглавившем освободительную борьбу народов Кавказа, особое место принадлежит фактам, ценным материалам, связанным с Азербайджаном» (1).

Это отмечал и профессор Г.Гулиев: «Именно финал жизни неустрашимого горца, его могила на азербайджанской земле, усилия наших археологов по её сохранению, бережное отношение к памяти аварского воина, действия руководства республики, направленные на сохранение всего, что связывало Хаджи-Мурата с Азербайджаном, находят отражение в книге» (2).

Сам автор книги признаёт, что Хаджи-Мурат искренне любим в Азербайджане. И что, несмотря на смену властей (императорская, коммунистическая, ныне – демократическая в лице Азербайджанской Республики), отчаянного храбреца высоко ценили. А его могила стала местом паломничества (7).

Кстати, во время одного из посещений могилы, учёный выступил с предложением перенести её из приграничного Загатальскому и Кахскому районов села Тангит в город Шеки (Нуха). Шеки, как известно, считается «региональной столицей». Это повысит статус уникального памятника (8).

Одно можно сказать с уверенностью: где бы ни был установлен памятник Хаджи-Мурату, «не зарастёт к нему народная тропа». Ведь Хаджи-Мурата связывают с Азербайджаном не только исторические, литературные узы, но и духовные. Он покори нас своим мужеством, благородством, безудержным кавказским темпераментом, а главное, привязанностью к родной земле и готовностью погибнуть за свободу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Габиббейли И. Документальная эпопея: «Смертельная схватка». Газ. «Каспий». В рубрике: История. 07.02.2015 <http://www.kaspiy.az/news.php?id=22713#.W7DMxdf7TIV>
2. Гулиев В. Рокковое пересечение. Газ. «Зеркало». 2008, 7 октября <http://deyerler.org/ru/28553-rokovoje-peresechenie.html>
3. Гулиев Г. Все о Хаджи-Мурате. Газ. «Каспий». В рубрике: Культура. 22.11.13. <http://www.kaspiy.az/news.php?id=5175#.W7DNLdf7TIU>
4. Закиев Ф. За строкой Хаджи-Мурата // Литературный Азербайджан, 1978, №10, с. 132-133
5. Закиев Ф. Дуб Хаджи-Мурата. Газ. «Молодежь Азербайджана», 1968, 11 мая
6. Иванов Р. Правда о Хаджи-Мурате. М.: Наука, 2013, 392с.
7. Мирзоев М. Алиев Т. Хаджи-Мурат, аварец из Хунзаха (К 150-летию со дня рождения). Газ. «Баку», 1977, 17 декабря
8. Прах легендарного наиба Хаджи-Мурата может обрести окончательный покой в Шеки (Нуха). <http://alazan.su/news/2012-06>

Ключевые слова: «Хаджи-Мурат», азербайджанская публицистика, кавказская война, документализм повести, могила горца, исторические и духовные узы.

Açar sözlər: "Hacı-Murad", Azərbaycan publisistikası, Qafqaz müharibəsi, dokumentalizm-i aparmaq, dağlının qəbiri, tarixi və mənəvi zəncirlər.

Key words: Haji-Murat, Azerbaijani journalism, Caucasian war, documentalism of the story, mountaineer's grave, historical and spiritual bonds.

Xülasə

Qafqaz müharibəsinin reallıqlarını təsvir etmiş L. Tolstoyun "Hacı-Murad" povesti haqlı olaraq sənədlə hesab edilir. Yazıcı tarixi həqiqətdən geri çəkilmirdi. Təsvir edilmiş hadisələr və əfsanəvi dağlının taleyi Azərbaycanla bağlıdır. Bu fakt Azərbaycan publisistikasında parlaq işıqlandırmanı tapır.

Summary

The story "Haji-Murat" which imprinted realities of the Caucasian war by right is considered documentary. The writer did not recede from the historical truth. The described events and the fate of the legendary mountaineer are connected with Azerbaijan. This fact finds bright lighting in the Azerbaijani journalism.

Rəyçi: dos.L. Ələkbərova

Qurbanova Xədicə Məhərrəm qızı40

KLASSİK İNGİLİS ŞEİRLƏRİNDƏ MƏCAZLARIN MÖVQEYİ

Poeziyada məcazların önəmi çox böyükdür. Onlar fikrə gözəllik donu geydirən, onu zəngin edən ünsürlərdir. Azərbaycan alimi T.Əfəndiyevanın düzgün təbirincə, "Sözün həqiqi mənası əşyanı adlandırmaq üçündürsə, məcazi məna onu təsvir etmək üçündür. Çünki söz məcazi məna kəsb etdikdə, obrazlılıq kimi keyfiyyətə sahiblənin və fikrin təsirli, mənalı ifadəsinə xidmət edir" (3,7).

Bədii obraz Bayronun qələmində incəliyin ən dərin qatlarına yol tapır. Bu işdə şairin ilk köməkçisi onun dərin istedadı, sonra isə şeirlərində gen-bol rastlanan məcazlardır. Nəzərimizcə, Bayron təkcə şair deyil, həm də şair-rəssamdır. Dahi rus şairi Puşkin poeziyası haqda böyük rus tənqidçisi V.Belinskiyin yazdıqlarını sözün geniş anlamında Bayrona şamil etmək olar. Bu tənqidçi vurğulayırdı ki, "До Пушкина были у нас поэты, но не было ни одного поэта-художника; Пушкин был первым русским поэтом-художником" (6,240). Sitati azərbaycancaya belə tərcümə edirik ki, "Puşkinə qədər şairlərimiz olub, amma heç biri şair-rəssam deyildi; Puşkin ilk rus şair-rəssamı idi".

So we'll go no more a roving

Sərsəritək gəzən deyilik daha

Bayronun bu şeirinin 3 bəndi, hər bəndin də 4 misrası var. Qafiyələnməsi çarpazdır. Azərbaycan dilinə poetik tərcümə edən Hamlet İsaخانlı şeirin ruhunu tapıb və onu düzgün təqdim edib.

Şeirin 3-cü bəndini təqdim edirik (1,278):

Though the night was made for loving,

And the day returns too soon,

Yet we'll go no more a roving

By the light of the moon.

H.İsaخانlının poetik tərcüməsi (4,15)

Doğrudur, gecədə eşq havası var,

Gün də aman verməz, çox tez qayıdar.

Amma aylı gecə, üzü sabaha

Sərsəritək gəzən deyilik daha.

X. Qurbanovanın filoloji tərcüməsi:

Baxma gecə sevgi üçün yarandı,

Gündüz də olduqca tez qayıdır,

Biz daha veyil-veyil gəzmərik

Ay işığının müşayiətində.

Bayron uzanması olmayan ikihecalı "loving-roving" düzəltmə isim cütlüyünü çarpaz qafiyə olaraq seçib. Mütərcimin təqdimatında şeir, o sıradan bu bənd məsnəvi formasında aabb olaraq tərcümə olunub. Belə hal Bayronun qafiyə düzümünü pozub.

Sitatda yer alan "And the day returns too soon", yəni "Gündüz də olduqca tez qayıdır" cümləsində mürəkkəb məcaz və bədii təsvir vasitəsi olan metafora vardır. Belə ki, "qayıtmaq" insanın işi olsa da, metafora onu gündüzə köçürüb.

Bayronun iş metodundan bilirik ki, "gecə-gündüz", "ay-günəş-işiq-səma-ulduz" leksik vahidlərindən yararlanmaqla metaforik ifadələr yaradır. Bunun aydın nümunəsini sitatda olan night-day "gecə-gündüz" qarşılaşmasında və light-moon "ay-işiq" sözlərində görürük.

Remind me not

Mənə xatırlatma

Bayron qələminə məxsus və 1808-ci ildə yazılan bu şeirin 6 bəndi və hər bəndin 6 misrası var. Qafiyə düzümü 1-4, 2-5, 3-6 kimidir. Azərbaycan dilinə poetik tərcümə edən Mərufə Mədətova dörd bəndi tərcümə edib və qafiyə düzümünü də pozub.

Birinci bəndin 1-2-ci misraları (1, 104)

Remind me not, remind me not,

Of those beloved, those vanish'd hours,

M.Mədətovanın poetik tərcüməsi (5,41)

Mənə xatırlatma, xatırlatma sən

O əziz, o itən xoş zamanları,

X. Qurbanovanın filoloji tərcüməsi:

Mənə xatırlatma, mənə xatırlatma

O sevimli, o gözdən itən saatları,

Misranın başında Remind me not "Mənə xatırlatma" ifadəsi təkrar olunduğuna görə təkrinin anafora forması yaranmışdır.

Mütərcim bu təkriri saxlayıb. Bayron burada təkrir etməklə sevimli, ötən saatları ona qətiyyənlə xatırlatmamağı istəyir.

İkinci bəndin 1-2-3-cü misraları (1, 104):

Can I forget – canst thou forget,

When playing with thy golden hair,

How quick thy fluttering heart did move?

M.Mədətovanın poetik tərcüməsi (5, 41):

Qəlbinin o titrək səsini hər an

Bəxtəvər-bəxtəvər duymağımızı,

Parlaq gözlərinlə, bəyaz səsinlə

X.Qurbanovanın filoloji tərcüməsi:

Unuda bilərəmmi sənin unuduğunu,
Sənin qızılı saçlarınla oynamağımı,
Titrək ürəyinin necə tez döyünməsin?

Bayron bu üç misrada üç məsələni önə çəkir - yarının unuduğunu unuda bilməyəcəyini, onun qızılı saçlarıyla oynadığını və titrək ürəyinin necə tez döyünməsin.

M.Mədətovanın tərcüməsində belə ardıcılıq yoxdur. Mütərcim "bəxtəvər-bəxtəvər", "parlaq gözlər", "bəyaz səs" ifadələrini özündən artırıb. Sitada golden hair "qızılı saç" birləşməsində golden "qızılı" epitetdir. Mütərcimin verdiyi variantda "qızılı saç" mövcud deyil. Yuxarıdakı bəndin üç misrası bədii sualı gündəmə çıxarır. Şair qoyduğu üç suala da cavab istəmir. İkinci bəndin 4-5-6-cı misraları (1, 104):

Oh, by my soul, I see thee yet,
With eyes so languid, breast so fair,
And lips, though silent, breathing love.

M.Mədətovanın poetik tərcüməsi (5, 41):

İlahi, gözümə gördündün yenə,
İncə dodağından sevgi süzülən
Səni, dilbərini seyr edirəm mən.

X.Qurbanovanın filoloji tərcüməsi:

Ah, and olsun, hələ də səni görürəm,
Belə süst gözlərlə, belə gözəl simayla,
Dinməz, sevgi ilə nəfəs alan dodaqlarla.

Yuxarıdakı nümunədə Bayron gözlər, sima, dodaqlar olmaqla sevgilisinin üç görünən orqanını vəsf edir. Hər orqanın da özünə dair təyinləri var. Gözlərin bədii təyini olan languid "süst", dodaqların bədii təyini olan silent "dinməz" və dodaqların digər bədii təyini olan breathing love "sevgilə nəfəs alan" ifadələri epitet nümunələridir.

Qeyd edək ki, M.Mədətovanın təqdimatında Bayronun adlarını çəkdiyi üç orqanın "dodaq" olmaqla birinin adı çəkilir, gözlər və onların languid "süst" epiteti yoxdur. Bayronun silent "dinməz" və breathing love "sevgilə nəfəs alan" epitetlərinin yerinə mütərcim ancaq "incə" təyini işlədir. Dodağın incə olması, onun dinməz və sevgilə nəfəs alan olması deyildir.

Üçüncü bəndin 1-2-3-cü misraları (1, 106):

I dreamt last night our love returned,
And sooth to say, that very dream
Was sweeter in its phantasy,

M.Mədətovanın poetik tərcüməsi (5,41):

Yuxuma girmişdin sən keçən gecə
Yenə qayıtmışdı məhəbbətimiz.
Kaş ki sən gözünlə görəydin necə
Şirin əfsanəli yuxudaydıq biz

X.Qurbanovanın filoloji tərcüməsi:

Ötən gecə yuxuda gördüm, sevgimiz dönüb,
Və, sözün doğrusu, elə həmin o yuxu
Özünün fantaziyasında daha şirin idi,

Şair iki halı - sevgisinin döndüyünü, yuxunun daha şirin olduğunu vurğulayır. Bayronun üç misrası M.Mədətovanın dörd misrasında verilib. Burada metaforanı müşahidə edirik - sevginin dönməsini və bir epiteti -yuxunun şirin olmasını. Qeyd edək ki, "sooth to say" ingilis dilində arxaik ifadə olub mütərcimin adını çəkmədiy "sözün doğrusu" anlamında modal sözdür (2, 1176) Altıncı bəndin 1-2-ci misraları (1,106):

Tell me not, remind me not
Of hours which, though forever gone,

M.Mədətovanın poetik tərcüməsi (5, 41):

Günlərimin karvanı bir daha dönməz,

X.Qurbanovanın filoloji tərcüməsi:

Söyləmə mənə, xatırlatma mənə,
Həmişəlik getmiş saatlar haqda,

Qeyd edək ki, ingilis variantının ilk misrası mütərcimin tərcüməsində əks olunmayıb, halbuki me "mənə" əvəzliyi təkrir durumundadır. Sitada hours "saatlar" sözü "ömür" anlayışının simvolu, rəmzidir. Simvol o zaman ortaya çıxır ki, üzde bir şeydən danışasan, əslində başqa şeyi nəzərdə tutasan.

Twilight (Aşamçağı)

Bayronun bu şeirinin iki bəndi var. Birinci bəndin 6 misrası var və qafiyə düzümü 1-3, 2-4, 5-6 kimidir. İkinci bəndin isə 8 misrası var, qafiyə düzümü fərqli olub 1-2, 3-4, 5-6, 7-8 kimidir.

Şəhla Nağıyevanın bədii tərcüməsində 14 olmaqla misraların sayı və qafiyə düzümü tam saxlanılır.

Birinci bəndin 3-4-cü misraları (1,34):

It is the hour, when lover's vows
Seem sweet in every whispered word,

Ş.Nağıyevanın bədii tərcüməsi (5,35):

Ürəkdən sevnələr min bir həvəslə
Söz verib and içir, bağlayır peyman,

X.Qurbanovanın filoloji tərcüməsi:

O saatdır ki, sevnələrin andları
Hər pıçılacaq sözde şirin görünür,

Burada insan andının şirin görünməsi metaforik ifadənin yaranmasına səbəb olub. Digər tərəfdən, *whispered word* "pıçıladaşan söz" birləşməsində *whispered* "pıçıladaşan" sözü bədii təyin olan epitetdir. Söz özlüyündə pıçıladaşa bilməs, bunu insan edə bilər. Mütərcimin tərcüməsi pis deyil, amma "pıçıladaşan söz" adında məcazın yoxluğu şairin keçirdiyi duyğunun dərin qatlarını oxucuya çatdırmağa mane olur. Birinci bəndin 5-6-cı misraları (1,34):

And gentle winds, water near
Make music to the lonely ear.

Ş. Nağıyevanın bədii tərcüməsi (5,35):

Suyun şırıltısı, həm həzin külək
Nəgmə bəstələyir yanıqlı, kövrək.

X. Qurbanovanın filoloji tərcüməsi:

Həzin küləklər, həm də ki sular
Tənha qulağa nəgmə ötürürlər.

Qulaq ilə nəgmə arasında azca da olsa əlaqə olduğuna görə küləklərin və suların nəgmə ötürməsi metonimiyanı aşkara çıxarır. Tək halda "qulaq" əslincə cəmdə olan qulaqlara işarədir. Bu da metonimiyanın bir qolu olan sinekdoxa üçün zəmin yaradır. Həm də *lonely* "tənha" epitet yaradır. Bayron ikicə misrada metonimiya, sinekdoxa, epitet kimi məcazları yaradır, külək və su adında təbiətin iki obyektindən istifadə etməklə. Mütərcim *lonely ear* "tənha qulaq" ifadəsinin adını çəkməyə də, təbiətin iki varlığını saxlayıb.

Ədəbiyyat siyahısı

Byron G. Q., *The poems*, Moscow: Raduga, 1982, 1988 p.

Müller V.K. *Complete English-Russian dictionary*. Yekaterinburg: U-Factoria, 2007, 1536 p.

Əfəndiyeva T., *Azərbaycan dilinin ifadə vasitələri*. Bakı: Elm, 1973, 75 s.

"Xəzər-Xəbər" qəzeti, 2005, №180.

Poetik tərcümələr, 1-ci topla, Bakı: Xəzər Universiteti, 2005.

Белинский В.Т. *Сочинения Александра Пушкина*. М.: Художественная литература, 1985, 560 с.

Açar sözlər: Bayron, poeziya, sevgi, qeyri-kamil poetik tərcümə, sevnələrin andı, təbiət təsviri.

Ключевые слова: Байрон, поэзия, любовь, неточный поэтический перевод, клятва, описание природы.

Keywords: Byron, poetry, love, inaccurate poetic translation, oath, description of nature.

Метафоры в классических английских стихотворениях

Резюме

В статье исследуется с точки зрения литературоведения три стихотворения Байрона. Прежде всего, отметим, выпячивая некоторые идеи Байрона многие исследователи искажают поэтическую последовательность автора. В результате глубина мышления гениального поэта повреждается. Нет такого слова или выражения, использованного Байроном, которое бы не было на азербайджанском языке. Таким образом, если поэтические переводы не достигают оригинального уровня, азербайджанский язык не несет ответственности, а несут ответственность те, кто переводит поэтические переводы. Отметим, что у нас очень много замечаний по поводу перевода таких поэтических строк, как "with eyes o languid, breast so fair", "Of hours which though forever gone", "Seem sweet in every whispered word", "Make music to lonely ear".

THE SUBJECT OF TRAVELERS IN CLASSIC ENGLANDS

Summary

This article researches three rhymes by Byron from the literature criticism. First of all, our poets pervert in swelling of Byron's deep opinions and in keeping poetical orders. As we see, deep thoughts of the genius poet are damaged. There is not any word or expression writing by Byron, there are not in the Azerbaijan. So, the Azerbaijani does not bear responsibility in that poetical translations do not reach the original level, but who makes poetical translations they bear responsibility. We must say that we more cavil at the poetical translations of the hemistiches as "with eyes so languid, breast so fair", "of hours which, enough forever gone"? "seem sweet in every whispered word", "make music to the lonely ear".

Rəyçi: prof. R.M.Novruzov

Yeganə Abdullayeva41

POSTMODERNİST TƏHKİYƏDƏ ALLEQORİYA VƏ SIMVOL: ROMAN-PRİTÇA

(U.Qoldinq, C.Faulz, K.İşiquro yaradıcılığı əsasında)

Pritça üstüörtülü, alleqoriya formasında insan həyatı haqqında ibrətəməz nəsihətlərin qədim adıdır. Pritça janrı qədim dövrlərdən günümüzdə qədər gəlib çıxıb. İlk pritçalar hələ "Bibliya"da öz əksini tapmışdır. Onlar bir qayda olaraq nəsihət və təlimatlar şəklində kiçik hekayələr idi. Klassik ingilis ədəbiyyatı pritça janrına daima müraciət etmişdir. Lakin ingilis ədəbiyyatında yaranan pritçalar ölkənin tarixinə, yazıçıların milli xarakterləri və milli ənənələrinə bağlılığı ilə "Bibliya" pritçalarından köklü şəkildə fərqlənirdilər. İngilis pritçası gündəlik həyata, məişət xırdalığına da toxunurdu. İngilis yazıçıları belə hesab edirdilər ki, ruh vücudla bağlıdır və ruhu təmizlənmə vücudun təmizlənməsindəndə keçir və hər ikisi haqqında düşünmək vacibdir. Bununla bağlı əsas və vacib məsələləri onlar oxucuya oyunla və əyləncəli hadisələrlə çatdırırdılar. İngilis pritçalarının ən əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların tarix və siyasi həyatla bağlılığı idi. İngiltərədə belə pritça C.Benyanın "Zəvvarın yolu" romanıdır. Roman-pritçanın vacib xüsusiyyəti süjet qurmada ideyanın əsas mərhələ olmasıdır. Bu halda ideya özü süjetdə inkişaf edir və ifadə olur.

Bizə çatan qədim pritçaların yaranmasında "onu əhatə edən dünyanı oxşarlıq vasitəsilə anlamağa başlayan insanın dünyayabaxışı ifadə olunur" deyən P.Tolstoquzova da haqlıdır [12;39]. Bu məntiqdən çıxış edən P.Tolstoquzova qeyd edir ki, "fikir" və "obraz"ın qarşılıqlı yaxınlığı pritçanın xarakterini ikili edir. Bu ikitirəlik bir tərəfdən pritçanın "fikir" və "obraz"ında mövcud olan yaxınlığında, digər tərəfdən isə bir-biriylə qarşıdurmada özünü göstərir. Elə bununla bağlı pritçanın məntiqi fikrin obrazından çıxarılan nəticədir deyir P.Tolstoquzova [12;39].

Pritçanın forma xüsusiyyətinə aydınlıq gətirən O.Tovstenkonun da fikirləri maraqlıdır. O, yazır: “Pritçanı pritça edən nəinki onun məzmunlu tərəfidir (mənəvi problemlər, insani münasibətlər, insan və cəmiyyət münasibətləri) eyni zamanda xüsusi pritça strukturu, əsərin təşkilinin xüsusi üsulu, onun formasıdır” [11;26].

Postmodernist ədəbiyyatda roman janrı pritça ilə janr hibridliyindən yeni roman-pritça janrını yaratdı. Bu birlik romanın digər janrlarla qarşılıqlı əlaqəyə girə bilməsi faktı ilə bağlı idi. Romanın janr kimi dəyişikliyə uğramasına münasibət bildirən V.Pesteryev yazır: “Romanda “metamorfoz”ların baş verməsi, onun yenidən dərk edilməsi və janr təşkili, priyom və dil üslubunu, ümumilikdə formasını “adlaması” ilə bağlıdır. Yeni dövrdə janr qarışıqlığı və janr sinteziylə əlaqəsində (daima dəyişikliyə məruz qalmasıyla) roman dəqiq janr əlamətlərini itirdi. Bədii sintezin yeniləşən və yeni yolları sayəsində müasir roman janrı forma modifikasiyasına uğradı” [10;45]. V.Pesteryevin gəldiyi qənaəti əsas gətirərək qeyd etmək yerinə düşər ki, romanın belə dəyişikliyə uğraması digər janrlarla hibridliyində olduğu kimi roman-pritça janrının yaranmasına da yol açdı. Britaniya ədəbiyyatında roman-pritçanın ən uğurlu nümunəsi Uilyam Qoldinqin (1911-1993) “Milçəklər kralı” (Lord of the Flies) (1954) əsəridir. Məlumdur ki, “Milçəklər kralı” nəinki pritça, eyni zamanda Viktoriya ədəbiyyatına parodiya, xüsusilə də, R.M.Ballantaynın (R. M. Ballantyne) “Mərcaan adası” (The Coral Island) (1858) romanının yeni versiyasıdır. R.M.Ballantayn əsəri ilə polemikaya girən U.Qoldinq onu parodiyaya məruz qoyur, həqiqi dəyərlərlə yalançı dəyərlər arasında qalan insan varlığının dərinliyində “qorxulu” həqiqətin gizləndiyini göstərir.

Demək olar ki, U.Qoldinq bütün romanlarını pritçavari yazır, alleqoriya və simvolları istifadə edirdi. Elə bununla bağlı ədəbi tənqid onun romanlarını roman-pritça janrına aid edirdi [4,7,8]. “Milçəklər kralı” romanı özündə antiutopiya, pritça, ekzistensial və realist roman elementləri ilə yanaşı, postmodernizmin estetik prinsiplərindən yararlanmasıyla da maraqlıdır. Əsər U.Qoldinqin öz sözləri ilə deyilsə, R.M.Ballantaynın romanına istehza kimi nəzərdə tutulmuşdur. Lakin eyni zamanda, roman özündə insan mahiyyətinin dərinliyindəki dini görüşlərdən gələn ilkin günah hissini alleqoriyasıdır.

Simvol və alleqoriyalarla bol olan romanda, müəllifin özünü də dediyi kimi, ölü paraşütçü Ralfin “böyükklərin” dünyasından gözləndiyi işarə idi. Mühəribənin simvolu olan ölü paraşütçü böyükklərdən gözlənilən kömək kimi müəllif istehzasında ələ salınır. Adadakı “mühəribə” dünya mühəribəsinin kiçik modelinə çevrilərək, ölmüş paraşütçü obrazında canlanır. Milçəklərin kralı isə, şərin, fitnə-fəsadın simvolu olaraq bəşəri xəbərdarlıq, işarə kimi oxucuya çatdırılır.

U.Qoldinqin parodiyası həmçinin kontekst və mətnaltı mənə daşdığından əsərin mətnini pritça formasında fəlsəfi hekayə də adandırırlar. Real dünyadakı böyük insanların bir-birinə düşmən kəsilməsi, biri-birlərini heyvanlar kimi “ovlaması” adaya sığınan uşaq dünyasında təkrarlanır, ada dünyası genişlənərək dünya məşabına çevrilir. Bu dünyada da real həyatda olduğu kimi dəyərlər itir və vəhşi qanunlara tabe olan “dəyərlər” peyda olur. U.Qoldinqin yaratdığı roman-pritça dünyası əsərin sonunda açıq qalır, uşaqların gələcək taleyi oxucuya məlum olmur. Lakin roman-pritçanın məntiqinə görə bu gələcək həyat qəhrəmanların öz əllərindədir və onların hər biri dünya ilə çıxardığı nəticəyə uyğun əlaqə quracaq.

V.Pesterev [10;34] yazır ki, Qərb ədəbiyyatında roman-pritça ilə yanaşı, roman-parabola janrı da işlənir. Çox vaxt hər iki janrın xüsusiyyətlərini eyni sayırlar [2,6]. Digər kiçik janrlara nisbətən bu iki janrı biri-birindən ayırmaq çətindir. Pritçada fikir üstüörtülü, mətnaltı, dolayısıyla oxucuya çatdırılır, kiməsə ünvanlanır, alleqorik formada nəsihətəməz ideya daşıyır. Parabola isə daha çox simvola yaxındır, alleqoriyanın birmənalılıqna nisbətən çoxmənalı üstüörtülü, mətnaltına meyillidir. Bu baxımdan parabolalı “simvolik pritça” adlandırılır. Demək pritça əxlaqi mənə daşıyan, üstüörtülü, mətnaltı alleqorik hekayə, parabola isə dini-əxlaqi və universal fikirlərin birliyi olan çoxmənalı, üstüörtülü hekayədir. Elə bununla bağlı V.Pesterev [10;34] hesab edir ki, bu iki janrın xüsusiyyətini eyni saymaq olar.

Britaniya postmodernist nəsrində roman-pritçanın ən gözəl nümunəsi C.Faulzun (1926-2005) “Kolleksiyaçı” (“The Collector”, 1963) romanı hesab olunur. Yazıçının dünyaca məşhur “Maq” (“The Magus”, 1965), “Qara ağacdan qəs” (“The Ebony Tower”, 1974), “Mantissa” (“Mantissa”, 1982) romanlarında da pritça elementlərini izləmək olar. Lakin, onun “Kolleksiyaçı” əsəri roman-pritçanın bütün kanonlarına uyğun yazılıb. Bu əsərin əsasında gözəl qızın bədheybət tərəfindən qaçırılması nağılının motivi durur. Müxtəlif oxucu səviyyələri üçün nəzərdə tutulan postmodernist priyoma görə əsər psixoloji, kriminal, detektiv, məhəbbət romanı kimi oxuna bilər. Bu onunla bağlıdır ki, qəhrəman kütləvi mədəniyyəti sevən oxucu qisminə aiddir. Lakin postmodernist romana xas olan ikinci oxu tipi – elitar mədəniyyət – intellektual oxucu qisminə aid mətndə əsər fəlsəfi-simvolik mənə daşıyır və janr xüsusiyyətinə görə roman-pritçaya aiddir. Məhz bu yəndən o varlığın və şüurun vacib suallarına toxunur.

Sosial-psixoloji və ekzistensial problemləri birləşdirən “Kolleksiyaçı” roman-pritçası həmçinin metaforik, qroteskli təhkiyə üsulunda yazılıb. Çoxsaylı simvol və arxetipləri birləşdirən roman sözün həqiqi mənasında pritçadır. Bununla bağlı əsərdə həqiqətə uyğun olmayan epizodlar, qeyri-adi hadisələrin təsvirinə rast gəlinir.

Əsər postmodernist oyun prinsipinə uyğun yazılıb və müəllifin oxucu ilə oyunu bütün mətnin korpusunda özünü göstərir. Əsərin sonuna qədər oxucu baş qəhrəman Mirandanın qurtulacağına ümid bəsləyir, lakin bu yanaşma da müəllif tərəfindən atılan “yalançı” addım, oxucunu gərgin saxlamaq üsuludur.

Əsərdə Şekspirin “Tufan” pyesiylə intertekstual əlaqəni qəhrəmanların dünyaya baxışlarında da izləmək olar. Romanın nəsihətəməz ideyaları oxucunun mənəvi aləminə yönəlir, onu insani dəyərlərin müdafiəsinə səsləyir. Sadalanan bu fikirlərə əsaslanaraq C.Faulzun “Kolleksiyaçı” romanını pritça adlandırmaq olar. Romanın struktur elementləri olan qapalı məkan, qısa zaman kəsiyi, personajların az sayda olması və konfliktin dəyişkən süjet kəsimlərində parabolayla bağlılığı pritça janrının təbiəti ilə bağlıdır. Baş qəhrəman Mirandanın ölüm qabağı insani mahiyyətinin açılması pritçanın ekzistensial yönündən də xəbər verir.

Romanda iştirak edən obrazlar arasındakı konflikt konkret həyat hadisələrində və fəlsəfi-simvolik planda inkişaf edir. Birinci halda Miranda ilə Killeqin qarşılaşmasında konflikt canı və onun qurbanı arasında baş verirsə, ikinci halda Miranda və Killeq “seçilmişlər” – mənən zəngin olanlarla kütlə – “çoxluq”lar antoqonizmində dayanır. Hər iki qəhrəman nəinki dünyaya baxışlarında, eyni zamanda sosial statuslarında da fərqlidirlər [5]. C.Faulz Şekspirin “Tufan”ından Miranda ilə yanaşı kolleksiyaçı obrazı üçün iki personajı – ona “vurulan” vəhşi Kaliban və nəcib Ferdinand obrazlarını əsərə “cəlb” edir. Elə buna görə Miranda Killeqi öz adı ilə deyil Frederik adlandırır, onda nəcib hissələri oyatmaq istəyir. Məlum olanda ki, bu hissələr Killeqdə yerli-dibli mövcud deyil, onun Kaliban olduğu qənaətinə gəlir.

Fəlsəfi pritiça mərhələsinə yetişən “Kolleksiyaçı” romanı özünəməxsus şəkildə həyatın əksi – ölümü şərh edir. Romandakı obrazlar özünəməxsus maskalardır. Miranda həyat, incəsənətin mütləq azadlığı, yaradıcı insanın faciəsi, Klleq isə ölüm, “cansız”, insani hisslərdən məhrum obrazdır. Demək, C.Faulzun yaratdığı roman-pritiçada konflikt fəlsəfi-simvolik mərhələdə baş verir. C.Faulz mifoloji mətnaltıdan, üstüörtülü, dolayısı fikirlərdən istifadə etməklə yeni pritiça yaradır. Bütün bu elementlər bədii mətnin çoxsəsliliyindən xəbər verir və qarşımızda yeni tip roman, postmodernist oyun və parodiyadan yararlanan roman-pritiçanın yaranmasına gətirib çıxarır. Bundan başqa romanın ideyasında fəlsəfi nəsihətlər, qrotesklərdən istifadə onun postmodernist roman-pritiça janrında yazıldığına əsas verir.

Beləliklə, “Kolleksiyaçı” romanı dərin fəlsəfi mətnaltı ilə yazılmış, arxetipləri olan fəlsəfi pritiçadır. Lakin bu pritiça xeyir və şəhər haqqında deyil, daha çox insanın xislətində gizlənən “eybəcərliyin” üzə çıxması, şərin “çoxüzü” olmasına işarə edir.

Britaniya postmodernist ədəbiyyatının tanınmış simalarından biri, ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı (2017) almış Kazuo İşiquro “Üzən dünyanın artisti” (“An Artist of the Floating World”, 1986), “Həmin gündən qalanlar” (“The Remains of the Day”, 1989), “Təsəllisiz” (“The Unconsoled”, 1995), “Biz yetim olanda” (“When We Were Orphans”, 2000), “Məni heç vaxt tərk etmə” (“Never Let Me Go”, 2005), “Dəfn olunmuş nəhəng” (“The Buried Giant”, 2015) romanlarının müəllifidir.

Yazıcının demək olar ki bütün romanlarında pritiçanın janr xüsusiyyətlərini görmək olar. K.İşiquro romanlarının bu xüsusiyyətini müsahibələrində vurğulayır, ona maraqlı olan elmi fantastikanın nailiyyətləri, texnologiyanın gələcəkdə insan həyatına necə təsir edəcəyi ilə bağlı məsələlər deyil, insan və onun düşüncələri, həyat və ölüm haqqında ekzistensial problemlərin olduğunu söyləyir. Müsahibələrinin birində yazıçı: “I could see a way of writing a story that was simple, but very fundamental, about the sadness of the human condition”. “İnsanın hüznü haqqında sadə, amma çox təməl bir hekayə yazmağın yolunu görə bilirəm” - deyir [1].

K.İşiquronun «Məni heç vaxt tərk etmə» romanı dostluq, sevgi, yaddaş, həyatı dəyərlər haqqında roman-pritiçadır. Əsərin qəhrəmanı on üç yaşlı Ketu Heylşəm şəhərində oxuduğu “sirli” məktəb illərini xatırlayır. Oxucuya məlum olur ki, bu məktəbin sakinləri gələcəkdə əsil insanlara lazım olacaq donör kimi yetişdirilən insan klounlarıdır. Təhkiyəçi-klounun diliylə danışan müəllif personajlarını həyatı reallıqlarla üz-üzə qoyur, həyat-ölüm kimi əbədi məsələlərdən söz açır.

“Məni heç vaxt tərk etmə” pritiça janrının mövcud ideyasına – insanın taleyə boyun əyib bütün ömrünü itətdə keçməyi ilə bağlıdır. Roman-pritiçanın baş qəhrəmanları Ketu, Rut, Tommi də bütün canlı insanlar kimi yaşayır, nəfəs alır, sevir, iztirab çəkir, amma eyni zamanda da onları qorxudan həyat reallıqlarına gülür, ona ciddi yanaşmır, onu “ələ salır”lar. Bu cür yanaşma əsərin qroteskli sonunda bütün “çılpaq”lığı ilə oxucuya aydın olur. Əsərin qəhrəmanları arasında yeganə sağ qalan Ketu nə həyatını, nə də dünyanı dəyişməyə çalışır, onları necə var elə də qəbul edir və hər zaman öləcəyini bilən donör kimi ölümünü gözləyir. Pritiça janrından gələn bu keyfiyyət qəhrəmanı dərin hüznə və əzaba tabe olmağa, baş verən hadisələrə münasibətdə passiv mövqedə dayanmağa sövq edir. Belə qəhrəman “özgə dünyanı” dəyişməyə cəhd etmir. Əksinə o, “özgə dünya”dan və özünün antoqonistindən dərin təpkilərə, “hücumlara” məruz qalır. Bu həmçinin belə bir faktorla da bağlıdır ki, roman-pritiçada qəhrəmanın “özünün dünya”sı da bambaşqa bir nəsnəyə çevrilir. Roman-pritiçanın qəhrəmanı dəyişikliyə məruz qalan “öz dünya”sında məşəqqətlərə uğrayır. O, xarici şəraitin təzyiqi nəticəsində hərəkət etməyə məcburdur və onun roman-mifin qəhrəmanından fərqi əsərin sonuna qədər dəyişməz qalmasıdır.

Müəllifin sözlərinə görə o, insan həyatının ümumiləşmiş metaforasını yaratmağa və insanın kənar təsirlərə baxmadan sevgi və dostluğunun gücünü göstərməyə çalışıb: “Təbii insan olaraq həyatımıza paralel bir şey axtarmağa və əslində ölümlü olduğumuzu və ondan qaça bilmədiyimizi anlayanda bizə uyğun nəyisə tapmağa çalışdım... hamı uşaqlıqdan yetkinliyə, yaşlılığa keçəcək. Soruşuram: “İnsanlar nə istəyir? İnsanlar zamanın fərqi varanda fərq edəcəklərmi ən önəmli şey nədir? İnsan toplumunda bütün düşmənlərdən intiqam alacaq? Özəl əşya almaq istəyəcəkmi? Bizə ayrılan vaxt bitəndə nə etmək istəyəcək? ...mümkün olduqca, israrlı şəkildə zamanın tükənəcəyini hiss edən insana önəmli olan dostluq və sevgi kimi şeylərin olduğunu söyləməkdir”[9].

Elə bununla bağlı yazıcının “Məni heç vaxt tərk etmə” romanında ənənəvi pritiça formasının bütün əlamətlərini görmək mümkündür. Pritiçanın janr xüsusiyyətinə uyğun əsərin ideyası birbaşa verilmir, üstüörtülü şəkildə, mətnaltı mənə daşıyır. Həyatın mənası nədir və bizə ayrılan həyatı dəyərləndirə bilirikmi, təbii insanla kloun insan arasında yerdəyişmə baş verərsə onların mahiyyətdəyişəcəkmidi? Bütün bu sualların cavabını əsərdə görmək mümkün deyil. Bu “görünməzlik” elə pritiçanın janr xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Pritiça oxucuya ünvanlanır, nəsihətəməz təlimlər “göndərir”, lakin onun həlli yollarını göstərmir. Bununla bağlı Ketu “başqaların” dəyişməsindən danışır, “başqalaşan” dünyanı təsvir edir, lakin özü olduğu kimi qalır. Pritiçada qəhrəman və onu əhatə edən dünyadakı qarşıdurmanı dəyişmək mümkün deyil, bu qarşıdurma qaçılmazdır və ona görə də pritiça qəhrəmanları baş verənləri olduğu kimi qəbul edirlər. Elə müəllif də bu prinsipi əsas götürərək əsəri insan həyatının metaforası kimi göstərməyə çalışır.

Devid Kannigem “Məni heç vaxt tərk etmə” romanını təhlilə çəkərək onun tam doğru olaraq pritiça janrıyla əlaqəsindən yazır: “Biz onu təhkiyə metaforası, sxemli alleqoriya (digər metaforik elementlərlə birgə) kimi görsək də, xəyali pritiça kimi oxuyuruq”[3;37]. K.İşiquronun digər əsəri – “Dəfn olunmuş nəhəng”i də roman-pritiça janrında yazılıb. Əsərin qəhrəmanları həqiqət axtarır, öz keçmişləri haqda bilgi əldə etmək arzusundadırlar. Lakin yaddaşın bərpası keçmişdə baş verən dəhşətli cinayətlərin, düşmənciliyin üzə çıxmasına səbəb olur. Bunun səbəbi kimi hamı bir-birinə nifrət edir. İmplitis müəllif yaddaşın bərpasının vacib olub-olmaması sualını qaldırır. Roman-pritiça insan yaddaşı, sevgi və nifrət, insan rəhmi və qəddarlığı haqqındadır. K.İşiquronun pritiça alleqoriyası və metaforaları mürəkkəb strukturlu ideyayla bağlı olub həyat və ölüm, həyatın mənası haqqında romandır.

K.İşiquronun yaradıcılığı müasir ədəbi proseslə sıx əlaqədə inkişaf edir. Onun yaradıcılığında Böyük Britaniya postmodernist romanına münasibətdə yeni roman formasının yaranmasının müəyyən etmək olar. K.İşiquro romanlarının mürəkkəbliyi onunla şərtlənir ki, onun yaradıcılığında müxtəlif janr birliyi, süjetdən kənar “qoşma”lar müəllif təhkiyəsinə xidmət edir və yeni postmodernist romanın yaranmasına səbəb olur.

Göründüyü kimi, Böyük Britaniya nəsrində hər üç yazıçı – U.Qoldinq, C.Faulz və K.İşiquro roman-pritiça janrında yazır, ən gözəl ədəbi nümunələri ilə bu janrın müəllifləri sırasında yer alıblar. Onların yaradıcılığında roman janrı özünün yeni forma dəyişikliyinə məruz qalmış, romanla pritiçanın sintezindən mənəvi problemləri, o cümlədən, insani münasibətləri, insan və cəmiyyət problemlərini qaldırmağa müyəssər olmuşlar.

Ədəbiyyat:

1. An interview with Kazuo Ishiguro https://www.bookbrowse.com/author_-interviews/full/index.cfm/author_number/477/kazuo-ishiguro
  2. Baldick Ch. *The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms*. N.Y. Oxford University Press, 1990. 205p.
  3. Cunningham D., Mapp N. *Adorno and Literature*. Continuum. London. New York. 2006, 206p.
  4. Epstein E. L. *Notes on Lord of the Flies// Text, Notes and Criticism William Golding's Lord of the Flies*. Toronto, 1988, P. 277p.
  5. Fowles J. *The Collector*. Little, Brown and Company. 2012, 322p.
  6. Grambs D. *Literary Companion Dictionary*. L. 1985. 266p.
  7. Gindin J. "Gimmick" and metaphor in the novels of William Golding // *Postwar british fiction (new accents and attitudes)*. L., 1982. 246 p.
  8. Hynes S. *The Novels of Religious Man // William Golding's "Lord of the Flies": A source book*. N.Y. : W.W. Norton & Co., 1967. 49 p.
  9. *Never Let Me Go – Mark Romanek and Kazuo Ishiguro interview* <http://www.indielondon.co.uk/Film-Review/never-let-me-go-mark-romanek-and-kazuo-ishiguro-interview>
  10. Пестерев В.А. Модификации романной формы в прозе запада второй половины XX столетия. Волгоград: Изд. ВолГУ, 1999. 312с.
  11. Товстенко О.О. Специфика притчи как жанра художественного творчество (Притча как архетипическая форма литературы)// *Вестник Киевского университета. Романо-германская филология*. Вып.23. Киев, 1989, 122с.
  12. Толстогузов П. Притча// *Литературнаяучеба*. 1987. №3, 232с.
- Açar sözlər: postmodernist roman, alleqoriya, simvol, roman-pritça,
 Ключевые слова: постмодернистский роман, аллегория, символ, роман-притча
 Key words: postmodern novel, allegory, symbol, novel-parable

Резюме

Аллегория и символ в постмодернистском повествовании: роман-притча

(на основе творчества У. Голдинга, Дж. Фаулза и К. Исигуро)

Нравственные проблемы, человеческие отношения, проблема человека и общества являются определяющими чертами проблематики притчи. Модификация жанра романа в современной английской прозе привела к возникновению нового жанра – романа-притчи. К таковым можно отнести романы У. Голдинга, Дж. Фаулза и К. Исигуро. Все трое писателей создают свои романы в форме притчи, используя аллeгорию и символы. Автор статьи делает попытку выявить особенности романа-притчи У. Голдинга, Дж. Фаулза и К. Исигуро, вносит ясность в начинающиеся в форме притчи «Повелителя мух», «Коллекционера» и «Не отпускай меня».

Summary

Allegory and Symbol in the Postmodern Narrative: a Parable Novel

(Based on the Works of W. Golding, J. Fowles and K. Ishiguro)

Moral problems, human relations, the problem of man and society are the defining features of the problems of the parable. A modification of the novel genre in the modern English prose led to the emergence of a new genre — a parable novel. These include the novels of W. Golding, J. Fowles and K. Ishiguro. All three writers create their novels in the form of a parable, using allegory and symbols. The author of the article makes an attempt to reveal the peculiarities of the parable of W. Golding, J. Fowles and K. Ishiguro, brings clarity to those beginning in the form of the parable "Lord of the Flies", "The Collector" and "Never Let Me Go."

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Nəzakət Qafqazlı42

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN “ÖLÜLƏR” PYESİ DÖVRÜNÜN
ƏDƏBİ-TƏNQOD AYNASINDA

“Ölülər” pyesi tamaşaya qoyulduğu ilk gündən tənqidin diqqətini cəlb etmiş, geniş söhbətlərə, kəskin mübahisələrə səbəb olmuş, Bakı və Tiflis mətbuatında bir-birinin ardınca müxtəlif mövqeli tənqidçilərin “Ölülər”ə həsr etdikləri məqalələr dərc olunmağa başlamışdı. “Ölü fikirləri dirildən” (S.Qənizadə) “Ölülər” kimi bir əsərə tənqidin dərhal diqqət yetirməsi, ondan sərf-nəzər etməməsi əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mütərəqqi ədəbi fikrin çevikliyinə, məfkurəvi və nəzəri fəallığına dəlalət edirdi.

Sonrakı dövrlərdə elmi-nəzəri fikrimizdə “Ölülər”ə maraq daha da artdı. C.Məmmədquluzadənin bu böyük əsəri, eləcə də bütünlükdə yaradıcılığı bir çox ədəbiyyatşünas alimlərimizin geniş tədqiqat obyektinə çevrildi.

Lakin əldə edilən olduqca əhəmiyyətli nəticələrlə yanaşı, onu da etiraf etməmək olmaz ki, bütünlükdə “Ölülər” kimi klassik bir əsərin elmi şərhində olduğu kimi, onun XX əsr teatr tənqidindəki ilk təhlilində hələ aydınlaşdırılmasına ehtiyac duyulan məsələlər az deyildir.

“Ölülər” haqqında ilk tənqidi mülahizə əsərin səhnə təcəssümündən çox-çox əvvəl söylənilmişdir. H.Minasazov hələ 1909-cu ildə Tiflisdə çıxan “Zakavkazyə” qəzetində geniş bir məqalə çap etdirmişdir. (13;1909-cu il, №176) O vaxt C.Məmməd-quluzadə Tiflisdə yaşayırdı və çox güman ki, komediyanın ilk variantını dostu Hüseyn Minasazova oxumağa vermişdi. İstedadlı tənqidçi qələmindən çıxmış həmin məqalədə əsərin məzmununun yığcam şərh edilməsi və “müsəlman aləminin canlı, maraqlı panoramını görmək istəyirsinizsə, mütləq tatar (Azərbaycan – N.Q.) pyeslərini oxuyun və yaxud tamaşa edin” sözləri hələ tamaşaya qoyulmamış əsər haqqında oxucularda maraq oyadırdı. Əlamətdardır ki, tənqidçi aşkar rəğbət hissi ilə haqqında söhbət açdığı “Ölülər”in əsas məziyyətini onun realizmində – xalq həyatını dürüst əks etdirməsində görmüşdü. Müəllif “sadə, anlaşıqlı dildə yazılmış, nöqsansız tipləri olan son dərəcə həyatı” komediyanın ilk və tamamilə dəqiq şərhini verir, onu “kaleydoskop” adlandırır və oxucuları əmin edir ki, onlar kəhəlat və fanatizmi, ruhaniliyin “müqəddəsliyi” qarşısında kor-koranə diz çökməyi, çoxarvadlılığın dəhşətlərini və sairəni bütün sərrastlığı ilə müşahidə edə biləcəklər. Tənqidçi göstərir ki, C.Məmmədquluzadənin bu “kədərli və həyatı” olan komediyasında tamaşaçılar hədudsuz kütlüyün zülmət guşəsində qərq olan və öz vəziyyətlərinin dəhşətini dərk edə bilməyən insanların “faciəsini” görəcəkdir.

İskəndər surəti “Ölülər” pyesinin baş qəhrəmanı olduğu kimi, əsər ətrafında getmiş mübahisə və söhbətlərin də əsas hədəfini təşkil etmişdir. Komediyanın istər mündərcəsi, istərsə də sənətkarlığı ilə bağlı bütün əsas xüsusiyyətləri – realizminin gücü, humanist mahiyyəti, həyatiliyi, konfliktin tipikliyi, həmçinin janr xüsusiyyəti məhz İskəndərlə əlaqədar olduğu üçün tənqid də ən çox bu surət üzərində dayanmışdır. Tənqidi fikrin İskəndərə münasibəti əslində bütövlükdə əsərə münasibəti kimi mənalanırdı.

C.Məmmədquluzadə “Ölülər” pyesində onu düşündürən, ürəyini ağrıdan dərdləri əsasən İskəndərin dili ilə demişdir, onu bir növ öz fikirlərinin bədii ifadəçisinə çevrilmişdir. Buna görə də əsərdə baş qəhrəmanın ifşaçı mövqeyi əslində C.Məmməd-quluzadənin öz barışmaz mövqeyi idi. Doğrudur, əsər boyu İskəndər Şeyx Nəsrullahlar, Hacı Həsənlər, Heydər Ağalar mühiyyətinə qarşı, demək olar ki, açıq və müstəqim çıxış etmir, yeri gələndə atmaca sözlərə, kinayə və gülüşə meydan verir. Lakin bu atmacalarda, zarafat və kinayə ilə, tənqidi münasibətlə deyilmiş sözlərdə, oxucunu, tamaşaçını düşündürən ən dərin, ən incə mətləblərin gizləndiyini görürük. İlk tənqidi mülahizələrdə komediyanın həmin qüvvətli cəhəti dəqiq müşahidə edilmişdir: “Bu qaranlıq mühiyyətdə bir ulduz parlayır, o da iyirmi iki yaşlı ali təhsilli İskəndərdir. Tamaşaçı bütün əsər boyu İskəndərin qaranlığı əridən ildırımlı, şimşəkli qəhqəhələrini, paslanmış beyinlərin paxırını açan ağıllı sözlərin, din, şəriət adından alver edən lotuların maskasını yırtan öldürücü kinayələrini eşidir”. (6; 2 may 1916)

“Ölülər” əsəri feodal cəmiyyətinə kəskin bir ittihamnamə idi. Dövrün mütərəqqi tənqidi də əsərə verdiyi yüksək qiymətində bu vəqənin ağıl və fikirlər üzərinə böyük təsirlər icra edəcəyinə (Seyid Hüseyn) dərin inamını bildirir, ümid və iftixar hissi ilə yazırdı ki: Ustadanə qələm ilə yazılmış bu pyes ictimai işlərimizdə mühüm bir fəqərəni göstərir (7;7 may 1916). “Şeyx Nəsrullahın ölüləri diriltməsi yalansa da, “Ölülər”in ölü fikirləri diriltməsinə şübhə edilə bilməz”(9;1 may 1916).

“Ölülər”in tamaşasının ilk geniş təhlili Seyid Hüseynin məqalələrində öz əksini tapmışdır (10;2 may, 5 may 1916). Bu məqalələrdə demək olar ki, əsərdə qoyulan əsas məsələlər əhatə olunurdu. Doğrudur, tənqidçinin mülahizələrində birtərəfli hökmələr də az olmamışdır, lakin həmin məsələləri, xüsusilə, öz dövrü üçün qiymətli edən və bu gün də onlara qarşı maraq doğuran başlıca cəhət budur ki, S.Hüseynin “Ölülər” pyesinin cəsarətliyi, ideyamübarizliyi və mənəlliyi haqqda əsas mülahizələri, tamaşa barədə dövrün qabaqcıl ictimai-ədəbi cəbhəsinin məlum qənaəti ilə səsleşirdi. Tənqidçi “Ölülər”i V.Hüqonun “Səfillər” ilə müqayisə edərək yazırdı ki: “...bir əsr bundan əvvəl Fransa əhvali-ictimaiyyəsində “Səfillər” nə isə, Viktor Hüqonun ac və “səfil arvad-uşaqları və küçələrdə yaşayan sahipsiz” külxanbəyiləri cəmiyyəti-bəşəriyyəyə və Fransa əfkarına nasıl təsir bağışlamışsa, bizdə “Ölülər”... elə təsir oyatmışdır.(9;1 may 1916)

Bu müqayisə komediyaya verilən yüksək dəyərin göstəricisi idi.

S.Hüseyn Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsəri ilə “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin ideya əlaqəsini də düzgün hiss etmiş, pyesin “Molla Nəsrəddin”in mübarizəsini daha qüvvətlə davam etdirdiyini göstərmişdir: “Ölülər” pyesi də həmin “Molla Nəsrəddin”in gördüyü işi daha qüvvətli bir surətdə görmüş oldu” (10;2 may, 5 may 1916). Bu fikirlərin bir əhəmiyyəti də onda idi ki, onlarda mütərəqqi tənqidin “Molla Nəsrəddin” jurnalına da münasibəti öz aydın ifadəsini tapırdı. Həqiqətən “Ölülər” “Molla Nəsrəddin”in qəti, fəal, öldürücü satira ilə ifadə olunmuş mövqeyi idi. Böyük arzularla vətənə qayıdan İskəndər qaranlıq Kərbəlayılar, Hacı Həsənlər, Şeyx Nəsrullahlar mühiyyətinə bir işıq üzü görmür və tamamilə ümitsizliyə qapılır. İskəndərin ümitsizliyində, əlbəttə, C.Məmmədquluzadənin ümitsizliyini görmək səhv olardı. Yazıçının mövqeyi işıqlıdır, o, əsərdə Nazlı, Cəlil kimi gənclərin surətini yaradır və xalqın gələcəyinə ümidlə baxır. “Artıq o dərəcədə məharətlə yazılmış, məzmunu eynən həyatımızdan götürülmüş, ideyası inqilablıbu dram müsəlmanların həyatında böyük rollar oynayacaqdır, paslanmış beyinləri pasdan təmizləyib, ölmüş ruhlara can verəcəkdir” (10;2 may, 5 may 1916). Elə bu inqilabi ideyasına görə də mühafizəkar cəbhə “Ölülər”i bütünlükdə qəbul etmirdi və pyesi də məhz bu mövqedən tənqid edirdi. Bu cəbhəyəmənsüb

tənqidçilər “Ölülər” əsərinin ideyasını, ictimai mahiyyətini, mətləbini, demək olar ki, tamamilə bəsitləşdirirdilər. “Seyirçi” imzası ilə yazılmış məqalədə (14; 2 may 1916) tənqidçi “Ölülər”in məzmunundan bəhs edərək əsas fikrini Şeyx Nəsrullahın hiylələrinə, siğə oxumağına verir, əsərin kulminasiya nöqtəsi olan qəbristanlıq və ölü diriltmək səhnəsini isə az əhəmiyyətli bir hadisə kimi mötərizədə qeyd edir. Müəllif fikrini bu sözlərlə ümumiləşdirir: “...nədən isə mühərrir əfəndi bu qədər geniş bir temanı yalnız ölü diriltmək və siğə etmək kimi hiylələrlə ikmal etmiş. Halbuki, bunlardan daha şiddətli hiylələr mövcuddur ki, göstərsə idi daha ziyadə müvəffəqiyyət əldə edilə bilərdi”. (14;2 may 1916) Tənqidçi bu iradları ilə əsərin ideya mənasını məhdudlaşdırır, nəzərləri əsərdə qoyulan mühüm ictimai məsələlərdən uzaqlaşdırırdı.

Mühafizəkar tənqidçiləri narahat edən əsas məsələ “Ölülər”in ədəbi ictimaiyyət tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanması idi. Belə tənqidçilərdən biri Oruc Orucov pyesin Viktor Hüqonun, Qoqolun əsərləri ilə müqayisəsini düzgün hesab etmir, “...bir “Ölülər” faciəsi “bütün pisliklərimizi” heç bir zaman meydana qoyub şərh edə bilməz”, “...bir faciə nə dərəcədə “sənətkarənə və ustadanə” tərtib edilmiş isə də, yenə də heç bir millətin həyatında “inqilabi” rollar ifa etdiyini tarix göstərməyir” (12; 3 may 1916) yazırdı. Tənqidçi daha sonra Nəriman Nərimanovun pyes haqqındakı fikrini təhrif edərək göstərirdi: “Bu drama müsəlmanların həyatında böyük rollar oynayacaq və paslanmış, ölmüş ruhlara can verəcək” demək böyük xətdir”.(12;3 may 1916)

Elə o zaman dövrün tənqidi bu sözlərə biganə qalmamış, “Ölülər” haqqında söylənilən bu yanlış fikirləri rədd etmişdir. “Ədəbi əsərlərin tarixdə nasil inqilablar törətdiyinə cavab verməyi artıq bilirik. Zira bir çox inqilabların mənbəyi aranılısa və əsbabi-mövcibəsi tədqiq edilsə, ədəbi əsərlərin buna nə qədər təsirləri olduğu anlaşılır”.(15; 2 may, 5 may 1916)

Mühafizəkar tənqidçilər təkcə “Ölülər”in ideyasına qarşı deyil, həmçinin İskəndər surəti vasitəsilə onun realizmi əleyhinə çıxır, pyesin qiymətini heçə endirməyə çalışırdılar. Onlar İskəndər surətinin qeyri-təbii, inandırıcı olmadığını yazırdılar: “İştə yuxarıdan aşağı zikr edilən sözlərə diqqətlə baxılacaq olursa, bu cümlələr oylə bir silsiləvarı irad olunur ki, əsla bir sərxoş ağzından çıxan sözlərə bənzəməyir. Zira bir sərxoş nə qədər müqtədir olsa da, bu dərəcədə məhيرانə nəsaəhdə bulanamaz, bu isə qeyri-təbii bir hal kəsb edər”.(12;3 may 1916) “O halda nədən böylə aqılanə sözləri bir sərxoşun ağzından eşitməyə məcbur qalırız. Yəni bizə yol göstərən və nəsihət edən bir sərxoş olmuş olur. Daha doğrusu, sərxoşluqda heç bir nöqsan mövcud deyilməmiş! Halbuki sərxoşluq özü də ayrıca bir tənqiddə möhtac olduğu kimi bir rəzalət deməkdir. Çünki sərxoşluq özü mühüm qüsurlardan ədd edilməlidir”.(12;3 may 1916) Buna əlavə olaraq: “...əgər sərxoşluq ələmi təbii olaraq aqılanə sözlər və ifadələr bəyan etməyə münasib isə, o zaman əvvəlinci pərdədə söylənən sözləri də aqılanə hesab edəlimmi? Bu kitaba verilən bir manatı raqiyyə verib içsəydim, bundan yaxşı edərdim. Bənə oxu dedilər, adam ol demədilər”.(12;3 may 1916) – deyərək iradlara qarşı susmur, haqlı olaraq İskəndərin müdafiəsinə qalxır, müəllifin realizm cəbhəsindən çıxış etdiyini sübuta çalışırdı: “...kefli İskəndər rolunda, daha doğrusu, “Ölülər” qəhrəmanında xilafi-həqiqət heç bir şey yoxdur. Burasına müəllifin ayrıca əhəmiyyət verdiyi anlaşılır”.(15; 2 may, 5 may 1916) Bu sətirlərin müəllifi Seyid Hüseyin öz tərəf müqabilini realist sənətin prinsiplərini başa düşməməkdə təqsirləndirir, İskəndəri sadəcə bir kefli kimi başa düşməyin sadələşməlik olmasını sübuta çalışırdı. Məqalədə “həqiqiyyət-realizm” termini işlədilir və ona estetik meyar kimi hörmət etməyə çağırılırdı.

“Ölülər”in fəal müdafiəçilərindən olan Hacı İbrahim Qasimov İskəndərin kefliyi üçün əsil səbəbini aydınlaşdırma bilməmiş və özü də İskəndəri adi kefli kimi qəbul etmişdir: “Çünki kefli İskəndərin o halətini görənlər tamaşaçıları kefliyə saymasında insanın adama bənzəmədiyini hiss edirlər. Bir də kefli İskəndər: “Mən heç, mən bədbəxtəm və heç bir şeyə iqtidarım yoxdur” – sözünü deyirdi. O, bir qədər də irəliləyib özünü vaqiən ölü hesab edirdi və deyirdi ki, “Ya Şeyx, hərəgah sən ölünü diriltməyi bacarırsansa, buyur, mənə dirilt, çünki mən də ölüyəm”. Bundan görünür ki, Şeyx hiyləsinə uyan avam camaat ölü isə, mey aludəsi olan bir intelligent də ölüdür”. (7; 7 may 1916) İskəndər ölü deyil, “sərxoş İskəndər əsərdə ən ayıq adamdır” (C.Cəfərov). “Ölülər” komediyasının ilk tamaşasından bəhs edən Abbas Zamanov (1; 1957, №1) “Ölülər” əsərinə xüsusi monoqrafiya həsr etmişdir.

C.Məmmədquluzadə “Ölülər” əsəri ilə feodal-patriarxal həyatın qüsurlarının mahiyyətini real bədii lövhələrlə çəkir, fanatizm həddinə çatmayan dini təəssübkeşliyi həmin mühitin başlıca səciyyəsi, atributu kimi göstərirdi. İskəndər surəti də bu mühitin amansız tənqidində, öldürücü ifşasında əsas bədii vasitə idi.

“Ölülər” “Molla Nəsrəddin” kimi baltanı dibindən vuran bir əsərdir” (Ü.Hacıbəyov).

“Ölülər”i təkcə komediya adlandırmaq olmaz. Onda böyük faciələrə, qiyyətli dramalara xas olan keyfiyyətlər də vardır”. (4; 29 may 1956)

“İskəndərsiz “Ölülər” saf bir məzhəkə ola bilərdi. İskəndərli “Ölülər” isə dramatik ünsürlərə malik bir məzhəkədir. Mirzə Cəlilin həm məzhəkələrində, həm də dramalarında janr qarışıqlığı vardır”. (5;46)

“O tragediya deyil, komediya yazmışdır. Lakin onun böyüklüyü ondan ibarətdir ki, surətlərin arxasında gizlənən həyatı faciəni, dəhşətli həqiqəti görə bilməmişdir”.(3; 138)

C.Məmmədquluzadə özü də avtoqrafında (2; 606) əsərini faciə adlandırmışdı.

Bizcə, “Ölülər” komediya, çünki, əsər ona görə faciə deyil ki, faciə janrında tələb olunan şəxsiyyətə cəmiyyət arasındakı konflikt əsərdə müşahidə olunmur. Əsərin qəhrəmanı İskəndər açıq mübarizə etmir. İskəndərin sərxoşluğu əslində mühitin eybəcərliyinə qarşı ən güclü etiraz idi, çünki bu sərxoşluq belə həmin mühitlə barışmazlıqdan irəli gəlirdi. Odur ki, İskəndər ölülər dünyasında hər hansı bir mövqeyi, rütbəni deyil, ifşaçı rolunu seçir. Ətrafındakı dəhşətli nadanlıq, cəhalətini görənlər İskəndər “cəhalətin tünd qaranlığına qərq olmuş bu dözülməz, cansız mühit”lə (H.Minasazov) barışa bilmir. Qəhrəmanın mövqeyinin barışmazlığı onun ən böyük mübarizəliyi idi. İskəndərin faciəsinin böyüklüyü də elə bundadır. “Ölülər”də faciə üçün əsas olan qəhrəmanın aqibətine olacaq sualı meydana çıxır. Burada elə əvvəldən qəhrəmanın aqibəti məlumdur. O, Şeyx Nəsrullahların, Hacı Həsənlərin mühitində köməksizdir. Müəllifin ustalığı ondadır ki, komik şərtiliyin arxasında həyat həqiqətini bütün kəskinliyi, təbiiliyi ilə, “ustadanə bir qələmlə” (H.İ.Qasimov) verə bilməmişdir. Hüseyin Cavidin dediyi kimi: “Ölülər”in hər təbəssümündə acı bir fəryad qopur”. “Ölülər”də keyfiyyət çevrilməsi baş verir, komediya öz çərçivəsinə sığmır. “Beləliklə, dramaturq komediya içərişində faciə, çılğın qəhqəhələr içərişində göz yaşları yaradır”. (11; 292) Janrın nəzəriyyəsinə də komediyaya belə bir münasibət görünür. Komediya dramatik elementlərə istənilən qədər təsadüf etmək mümkündür. Lakin janr həmin elementlərə görə müəyyənləşdirilmir. Janr barədə biz əsas elementlər, konflikt, müəllifin öz qəhrəmanına necə münasibət bəsləməsi əsasında mühakimə yürüdürük. Əgər həmin qəhrəmanlar müəllifin qəlbində kinəyə hissi oyadırsa, əgər o, qəhrəmanlarını gülüş hədəfinə çevirirsə, bu zaman dramaturq pyesinə dram və faciə ünsürləri daxil etsə

belə, onun əsəri məzhəkə kimi səslənəcəkdir. Təsadüfi deyil ki, “Ölülər” haqqında geniş tədqiqat əsəri yazmış H.İsrafilov da doğru olaraq bu nəticəyə gəlir ki “Ölülər” klassik satiranın bariz nümunəsidir”. (8;75)

“Ölülər” Azərbaycan komediyası tarixində öz bədii quruluşu və ideya məzmunu cəhətdən o qədər yeni, novator və mürəkkəb bir əsər idi ki, zamanəsinin ən mütərəqqi tənqidçiləri belə onu obyektiv qiymətləndirmək, təhlil etməkdə müəyyən çətinliklərlə qarşılaşıblar.

Öz kəskin drammatizmi, emosional təsir qüvvəsi, milli-mənəvi xüsusiyyətlərin dəqiq ifadəsi, psixoloji tutumu, sənətkarlığı baxımından Azərbaycan dramaturgiyasının şedevri sayılan bu əsərin səhnəyə qədəm qoyduğu ilk gündən həm teatr, həm də ədəbi tənqidin ən geniş polemika meydanını dövrümüzə qədər heç bir milli dram nümunəsinə güzəştə getməmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbas Zamanov. “Ölülər” komediyasının ilk tamaşası. “Azərbaycan” jurnalı, 1957, №1
2. Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri, I c., Bakı, 1966, s.606
3. Cəfər Cəfərov. Azərbaycan Dram Teatrı, Bakı, 1959, s.138
4. Cəfər Xəndan. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 29 may 1956
5. Əli Sultanlı. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixi (dissertasiya), səh 46
6. Hacı İbrahim Qasimov. “Ölülər” haqqında, “Açıq söz” qəzeti, 2 may 1916-cı il
7. Hacı İbrahimov. “Ölülər” haqqında, “Bəsirət” qəzeti, 7 may 1916-cı il, №94
8. Hüseyn İsrafilov. “Ölülər”, Bakı, 1966, s.75
9. Kazımoğlu. “Ölülər” haqqında təəssürat, “Açıq söz” qəzeti, 1 may 1916-cı il, №173
10. Kazımoğlu. “Ölülər” haqqında təəssürat”, həmçinin bax: Seyid Hüseyn. “Ölülər” və onun tənqidləri haqqında bir müəlisə. “Açıq söz” qəzeti, 2 may 1916-cı il, №176, 5 may 1916-cı il, №177
11. Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri, I c., Bakı, 1966, s.75
12. Oruc Orucov. “Ölülər” haqqında bir mülahizə”. “Yeni iqbal” qəzeti, 3 may 1916-cı il, №298
13. “Олиляр” – Мертвецы. «Закавказье» qəzeti, 11 sentyabr 1909-cu il, №176
14. Seyirçi. “Ölülər”, “Yeni iqbal” qəzeti, 2 may 1916, №297
15. Seyid Hüseyn. “Ölülər” və onun tənqidləri haqqında bir müəlisə. “Açıq söz” qəzeti, 2 may 1916-cı il, №176, 5 may 1916-cı il, №177

Açar sözlər: “Ölülər” komediyası, dövrü mətbuat, satira, teatr, tənqid

Ключевые слова: комедия «Мертвецы», периодическая печать, сатира, театр, критика

Key words: comedy “The dead”, periodicals, satire, theater, criticism

Пьеса «Мертвецы» Дж.Мамедкулузаде в зеркале литературной критике своего времени

Резюме

В статье даются анализ и оценка сложного и противоречивого отношения азербайджанской критики начало XX в.к пьесе Дж.Мамедкулузаде «Мертвецы», в частности к образу главного героя произведения – Искендера.

Вместе с тем в ней подробно освещается деятельность таких выдающихся критиков, как Г.Минасазов, С.Гусейн, Г.И.Гасымов, О.Ориджов, и акцентируется внимание на тех их воззрениях, которые не привлекались к исследованиям.

The play “The Dead” by J.Mammadguluzadeh in the mirror of the literary criticism of his time

Summary

The article provides an analysis and assessment of a complex and controversial attitude at the beginning of the 20th century, to J.Mammadguluzadeh's play “The Dead”, in particular, to the image of the main character, Iskender.

At the same time, it highlights the activities of such eminent critics as T.Minasazov, S.Gusein, H.I.Gasimov, O.Orujev in details, and focuses on those views that have not been involved in research.

Rəyçi: dos.Nəsibova Hicran

Araz Xəlilov43

BƏDİİ MÜQƏDDİMƏDƏ SÖZÜN APOLOGİYASI

Uzun yüzilliklər ərzində İslam mədəniyyətlərinin ayrılmaz bir qolu kimi inkişaf etmiş klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbi-nəzəri fikri, xüsusən orta əsrlərdə şairlərin əsərlərinin, xüsusən epik örnəklərinin bədii mətnləri içərisində bir növ əridilmiş, belə demək mümkünsə, elmi rəqət formasında təqdim edilmişdir. Klassik Yaxın və Orta Şərq, o sıradan da Azərbaycan poeziyasında professional filoloqlar – ədəb və bədii elmlərinin araşdırıcıları olan alimlər tərəfindən yazılmış və yaradıcı sənətkarların ciddi əməl etdiyi ədəbiyyatşünaslıq vəpoetika əsərləri ilə yanaşı, bir sıra poetika və tənqid mətləblərinin açıqlanması üçün bədii mətnlərdən də geniş istifadə edilmişdir.

Bu baxımdan klassik Azərbaycan poeziyasında ədəbi-estetik görüşlərin öz əksini tapdığı ən mühüm materialardan biri kimi bədii müqəddiməni nəzərdən keçirmək mümkündür. Klassik sənətkarların bir çox ədəbi-nəzəri görüşləri öz əksini müxtəlif janrları əhatə edən və ümumilikdə bədii müqəddimə adı altında birləşdirilə bilən yazılarda tapmışdır. Buna görə də bədii əsərin başlanğıcında verilən və müəllifin ideya-estetik qayəsinin açılmasına xidmət göstərən bu cür özünəməxsus girişlərin elmi baxımdan araşdırılması maraq doğurmaqla yanaşı, həm də bu və ya başqa janrın inkişaf dinamikasında sənətkar mövqeyini üzə çıxarmağa xidmət göstərə bilər.

İlk rüşeymləri Xaqaninin “Töhfətül-İraqeyn” poemasında özünü göstərən, ancaq hələ janr halına düşməmiş bədii müqəddimənin klassik örnəkləri XII yüzillikdə Nizami Gəncəvinin poemalarında və onun müasiri olan Əbn Bəkr ibn Xosrov əl-Ustadın “Munisnamə” adlı nəsr əsərində özünü biruzə verir. Onu da qeyd edək ki, bədii müqəddimənin rəsmi müqəddimədən “seçilməsi” prosesi məhz Azərbaycan poeziya məktəbinə aiddir və tutaq ki, Firdovsidə hələ bu komponentlər qarışıq haldadır. Məsələn, Firdovsi “Şahnamə”sinin “Giriş hissəsində bölmələrin ardıcılığına diqqət yetirək: “Yaradanın adı ilə”, “Ağlın tərif”, “Dünyanın yaranması haqqında”, “İnsanın yaranması haqqında”, “Günəşin yaranması haqqında”, “Aynın yaranması haqqında”. “Peyğəmbərin tərif”, “Kitabın hazırlanması barədə”, “Şair Dəqiqinin dastanı”, “Kitabın əsasının qoyulması”, “Sultan Mahmudun vəsfi” (3, s. 38-51).

Göründüyü kimi, “Şahnamə”nin rəsmi müqəddiməsinin tərkib hissələrini təşkil edən bölmələr (Yaradanın adı ilə, Peyğəmbərin tərif, Sultan Mahmudun vəsfi) arasında bədii müqəddimənin bölmələri səpələnmişdir və bu da janrın forma bütövlüyünə xələl gətirmişdir. Halbuki, Nizami poemalarının giriş hissələrində biz rəsmi və bədii müqəddimənin bölmələri arasında dəqiq sərhəd çəkildiyini görürük. Nizamidən sonra da azərbaycanlı müəlliflər və şairin başqa ölkələrdəki ardıcılları bu bölgüyə əməl etmişlər.

Azərbaycan ədəbiyyatında bədii müqəddimənin klassik örnəkləri kimi Füzulinin türkcə, farsca və qəsidələr divanlarının dibacələrini nəzərdən keçirmək olar. Bunlardan biri Azərbaycan dilində, qalan ikisi isə fars dilində qələmə alınmışdır.

Füzuli divanlarının dibacələrini xüsusi elmi əsər kimi qiymətləndirən füzulşünas S.Əliyev yazır: “Bəzən şairin (Füzulinin – A.X.) əsərlərinə yazdığı dibacələri xüsusi elmi əsər hesab etməmək təşəbbüsləri ilə üzləşirik. Bu, əlbəttə, haqsızlıq və elmi yanlışlıqdır. Məgər müqəddimə indinin özündə də ən kütləvi və nüfuzlu elmi yaradıcılıq forma və janrlarından biri deyildirmi? Füzulinin kiçik elmi bəhslərində qaldırıldığı bəzi nəzəri məsələləri belə bütöv kitablara sığışdırmaq olmaz” (2, s. 6).

İlkin mənası “ipək parça” anlamına gələn “diba”, “dibac” sözlərinə yaxınlaşan “dibacə” – orta əsrlər ədəbiyyatlarında əsas etibarilə kitab – əksər hallarda divan və dastan, bəzən də poema müqəddiməsi mənasında işlənmiş və klassik sənətkarlar tərəfindən istifadə edilmişdir.

Müxtəlif dillərdə yazılmasına baxmayaraq, hər üç dibacədə Füzulinin ədəbi-estetik görüşləri özünün bariz əksini tapmışdır. Bu görüşlərin əsasını isə poetik söz qarşısında heyranlıq təşkil edir. Bədii və fəlsəfi əsərlərində olduğu kimi, divanların dibacələrində də Füzuli sözə, hər şeydən əvvəl, ilahi qüdrətin təzahürü kimi baxır və bəşər tarixinin və mədəniyyətinin ən böyük möcüzələrindən biri sayır. Şairə görə, söz-kəlam forma, məna isə məzmun mahiyyətindədir və forma ilə məzmunun vəhdətini sözlə mənanın birliyində görürək yazır:

Sözmənadən asılıdır, məna sözdən hər zaman,

Bir-birindən asılıdır necə ki, cism ilə can (5, s.11).

Qəsidələr “Divanı”nın dibacəsində söz haqqında, daha doğrusu, bədii söz haqqında mülahizələrini davam etdirən Füzuli, obrazlı şəkildə dünyanı sədəfə, insanı bu sədəf içərisindəki qiymətli gövhərə, sözü isə bu gövhərin ən şərəfli cövhərinə bənzədir:

Hər şeydən yüksəkdir sözün məqamı,

Hər yerdə sevrələr sahibkəlamı.

Sözün vəsfi mənim hünərim deyil,

Sözün qiymətinə söz yox, yəqin bil (6, s. 16).

Ancaq öz böyük sələfi Nizaminin ardınca Füzuli də belə hesab edir ki, söz cövhərinin arasında da düz söz hamısından üstündür:

Gözəl yaranmışdır söz əzəl başdan,

Düzlükdür ondakı hüsnü artıran.

Düzlüklə artmışdır sözün qiyməti,

Düzlükdür hər şeyin ilk məziyyəti (6, s. 16).

Sözün apologiyası, söz qarşısında heyranlıq hələ Füzulinin sələflərinin əsərlərindəki bədii müqəddimələrdə yüksək həddə çatmışdı və Füzulinin də sözə verdiyi qiymət buradan qaynaqlanırdı. Azərbaycan Atabəylərinin sarayında tərbiyəçi-müəllim vəzifəsini tutmuş Əbu Bəkr əl-Ustadın nəsrə yazdığı “Munisnamə” əsəri son dövrlərdə akademik Ziya Bünyadov tərəfindən aşkaredilmiş və professor Rüstəm Əliyev tərəfindən rus dilinə tərcümə edilmişdir. Həmin əsərin girişini orta əsrlərdə bədii müqəddimənin mükəmməl örnəyi kimi nəzərdən keçirmək olar. Əlbəttə, bunu demək artıqdır ki, həmin müqəddimə özündən əvvəl dörd yüz il ərzində İslam aləmində formalaşmış müqəddimələrə söykənir və onların üslubunu saxlayırdı. Məsələn, “Munisnamə”nin girişi kanonlaşmış nəsr örnəyi kimi belə sözlərlə başlayır:

43 AMEA Hüseyn Cavid adına Ev Muzeyinin Cavidşünaslıq

şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. araz2007@gmail.com

“İslam hakimi və padşahı, əzəmətli hökmdar və böyük atabəy, xosrov cahangir, xoşbəxt məlik. Dara həşəmətli, Əcəm xaqanı Nüsrətəddin vəd-dövlə, islamın və müsəlmanların hamisi – Allah onun yardımçıları xoşbəxt etsin, onun əzəmətini ucaltsın, onun sultanlığını əbədi etsin. Qiyamət günündə onun dəlillərini artırsın, onun şöhrətini və ad-sanını möhkəmlətsin, ona əbədi dövlət və hakimiyyət bəxş etsin! – onun iti zəkəsindən gizli deyil ki, – sanballı sübutlar və inandırıcı dəlillər açıq-aşkar şəhadət verir ki, üzvi və qeyri-üzvi dünyaların mövcudluğunun mahiyyətini canlılar təşkil edir, canlıların zirvəsi və tacı isə insandır – insan isə– danışa bilən canlıdır” (12, s.12).

Bu girişdən sonra Ustad insanın öz nitqi ilə şərəfli olduğunu, sözdən daha qiymətli bir gövhər olmadığını və onun da Tanrı tərəfindən ancaq insana göndərildiyini yazır. Nitqin, sözün gözəlliyi isə ondakı gözəl forma və dərin mənalarla ölçülür. Həm də söz nəsr və ya nəzm ola bilər. Ustada görə, bədii söz mənzum olduqda onun qiyməti daha da artır. Buradaca Ustad Məhəmməd peyğəmbərin belə bir hədisini misal gətirir ki, doğrudan da Allah-talının göylərdəki sərəyinin altındakı böyük xəzinələr var ki, onların açarı şairlərin dilinin altındadır” (12, s.13).

Mənzum sözün mənsur sözdən üstünlüyünü və bunu doğuran əsas səbətləri Ustad obrazlı şəkildə aşağıdakı kimi ifadə edir: “Mənzum söz daha kamil olub, mənsur sözdən üstün olduğuna görə, müdrik və şairlik istedadı olan ləyaqətli ərlər meydana çıxıb mövcud olandan bəri, onlar mənsur nitqdən mənzum söz yaratmağa başlamışlar və heç vaxt şairlik istedadı olanları şairi nəsrə çevirməmişlər. Axı uca və əzəmətli, hər şeyin yaradıcısı olan Allah ipəyi, atlası, kisəni və kətəni yaradandan bəri heç bir ağıllı adam ipəyi və atlası kətəni və kisəyə çevirməmiş, əksinə kisə evə kətəndən ipək və atlas yaratmağa çalışmışdır” (12, s.13).

Müəllif mənzum sözün bəzi üstünlüklərini də sadalayır. Bunlar: mənzum sözün tez yadda qalması və əzbərlənmək üçün asanlığı, insan duyğularına tez təsir etməsi, ahəngdarlığı, ritmikliyi, musiqililiyi. Onun vasitəsilə ürəklərə yol tapmaq, böyük adamların hüzuruna düşmək olar. Sonra müəllif qiyabi opponentinə cavab verir ki, nə üçün şairlik istedadı ola-ola “Munisnamə”ni nəsrə yazmışdır. Müəllifin bu dəlili isə çox qəribə səslənir:

“Mənə göstərdikləri xeyirxahlıq üçün İl-Dəniz nəslindən olan hökmdarlara bu kitabla minnətdarlığımı bildirmək istədim və o səbəbdən onun əsasını nəsrə qoymaq qərarına gəldim ki, mənim yüksək hamilərimdən bəziləri daim nəşverici vasitələrin təsiri altında olduqlarından, nəsrə mənimsəmək onlar üçün daha asandır” (12, s.15).

Xaqanın əsasən “Təhfətül-İraqeyn” poemasının bədii müqəddiməsində söz dünyanın və bəşər təfəkkürünün ən böyük möcüzələrindən biri kimi təqdim edilir, onun şənəni təriflər deyilir.

“Şair sözün böyüklüyünü, qüdrət və kəsərini onun incəliyində görür və incəliklə böyüklük təzadının (qanunauyğunluğunu) göstərmək üçün belə bir tutuşdurma aparır, diriliksuyunun yeri qaranlıq (zəlmət) olduğu kimi, sözün dolğunluğu da onun incəliyindədir” (11, s.30).

Nizami də öz poemalarının giriş hissələrində söz haqqında ədəbi-nəzəri görüşlərini ifadə etmişdir. Maraqlıdır ki, bunlardan bir çoxu Ustadın fikirləri ilə uyğunluq təşkil edir ki, bu da onların hər ikisinin eyni ədəbi-nəzəri qaynaqlara söykəndiyindən xəbər verir. İlk poeması “Sirlər xəzinəsi”ndən tutmuş son poeması “İskəndərnamə”yə qədər Nizami bədii müqəddimələrdə sözün şənəni mədhiyyə deməkdən, onun eczalarını sadalamaqdan yorulmamışdır. “Yeddi gözəl” poemasının “Sözə sitayiş, tövsiyə və nəsihət” adlı bölməsində şair yazır:

O ki həm yenidir, həm də köhnədir.
Sözdür və bu sözdə söz (məna) vardır.
Varlığın anası yaradılışdan
Sözdən gözəl heç bir övlad doğmayıb.
Sən demə ki, söz sənətkarları ölmüşlər.
Onlar söz dəryasına baş vurmuşlar.
Onlardan hər kimin adını çəksən,
Balıq kimi həmin sudan baş qaldırar.
Ruh kimi eyibsiz olan söz
Qeyb xəzinəsinin xəzinədarıdır...
..Adəm oğlundan yadigar qalan
Sözdür, qalan hər şey yeldir (8, s. 38)

“Munisnamə”də sözə verilən yüksək qiymət və onun insan həyatındakı funksiyası, estetik və tərbiyəvi təsir vasitəsi olması haqqında fikirlərlə Nizamının fikirlərinin uyğunluğu göz qabağındadır.

“İskəndərnamə” poemasının ikinci hissəsində – “İqbalnamə”də “Sözə sitayiş” bölməsi vardır. Şair həmin bölmədə artıq müdriklik yaşında olan bir sənətkar kimi sözün onun hakimiyyət altına keçməsindən, söz mülkünün şəriksiz hakimi olmasından məmnunluq duyaraq yazır:

Əgərdənizin dalğaları təlatümə gəlsə,
Sədəfın ağzında dürrü üzə qaldırar.
Dövlətim (bəxtim) bir daha işə başladı.
Səadətli ürəyim söz ilə həmdəm oldu.
Gecə keçdi, işıqlı gün gəldi,
Doğruçu sübh gecə oxuyan quş üçün açıldı.
Bəxtim yenə də tezdən oyandı,
Ürəyimin sevinci sözə hakim oldu...
Dövrün nəqşinə fərman verən
Söz mülkünün fərmanını mənim ixtiyarına verdi... (9, s. 439).

Sözün praktik tətbiqi bəzində də öz elmi mülahizələri olan, bu zaman maksimum lakoniklik göstərməyi bacaran ədiblərimizdən biri də Nizami Gəncəvidir. “Nizamiyərlərində” “Sözdən istifadə” məsələləri də mühüm yer tutur. Bu məsələlər bəzən elmi əhəmiyyət kəsb edir, bəzən arzu, məsləhət dairəsində etik əhəmiyyət daşıyır” (11, s.36).

Maraqlıdır ki, bir qədər yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz sənətkarların, ümumiyyətlə, söz və xüsusi halda mənzum söz haqqında irəli sürdüklerimüddəalara bənzər fikirləri Marağalı Övhədi elm haqqında irəli sürüb, onu insan təkəkkürünün ən ali fəaliyyət sahəsi kimi qiymətləndirərək yazır:

Nursuz göz kimidir elmsiz ürək,
Nadan insanlıqdan uzaqdır gerçək.
Elmin bayrağını qaldır göylərə,
O səni qaldırsın ən yüksəklərə.
Bilik arxasınca yürü hər zaman,
Biliklə Allaha gedib çatarsan (10, s. 38).

Göründüyü kimi, Övhədinin bu sözləri ilə Füzulinin türk divanının dibaçəsində dediyi aşağıdakı məşhur fikirlə səsleşməkdədir:

"...Məşşateyi-himmət rəva görmədi ki, müxəddəreyi- hüsnü-nəzmim pirayeyi-maarifdən xali, minəsseyi-dəhrdə cilvə qıla və sərrafi-istedadi -ülüvvi-rifət riza vermədi ki, rişteyi-silki-şeyrim cəvahirü-elmdən ari gərdənbəndi-ələm ola. Zira ki, elmsizşeyr əsası yox divar olur və əsassız divar qayətdə bietibar olur. Payeyi-şeyrimi hilyevi-elmdən müərra olmağı mucibi-ihanət bilib, elmsiz şeyrdən qalibi-biruh kimi tənəffüqulub, bir müddət nəqdi-həyatim sərfi-iktisabi-fünuni-əqli və nəqli və hasili-ömrüm bəzli-iqtisabi-fəvaidi-hikəmi və həndəsi qılmağın mürurilə ləaliyi-əsnafi-hünərdən şahidi-nəzmimə mürəttəb qıldım və tədris ilətətəbböi-təfəsis və əhadis edib, fəziləti-şeyrə məzəmmət isnadi-töhmət olduğunun həqiqətin bildim" (4, s. 29).

Çağdaş türkcəmizdə:

(Səy və qeyrətin bəzəkçisi rəva görmədi ki, şeyrimin gözəlliyinin cazibəsi maarif bəzəyindən xali olaraq dünya gərdəyində cilvələndə və yüksək istedad sərrafi razı olmadı ki, şeyr düzümünün sapı elm cəvahirati olmadan ələmə boyunbağı ola. Çünki elmsiz şeyr əsası yox divar olur və əsassız divar çox etibarsız olur. Şeyrimin dərəcəsinə elm bəzəyindən boş olmağını alçalmasına səbəb bilib, elmsiz şeyrdən ruhsuz bədən kimi nifrət edib, bir müddət həyatımı əqli və nəqli elm və fənləri kəsb etməyə sərf və ömrümü hikmət və həndəsi faydaların mənimsənilməsinə xərc etməklə tədris hünər peşəkarları leyliyəndən şeyrimin gözəlinə bəzək-düzək tərtib etdim və get-gedə təfsir və hədisləri izləyərək şeyr fəzilətinə məzəmmətin töhmətə dayağ olduğunun doğruluğunu bildim.)

XI yüzilliyin abidəsi olan məşhur "Qabusnamə" əsərində də, şairlik haqqında bəhs açılarda poeziyanın elmi əsaslarının mənimsənilməsi əsas şərtlərdən biri kimi qoyulur: "...Şeyr vəznlərini bil, şairlik elmini, bədi elminin qaydalarını öyrən, şairlər arasında yarış baş versə, qoy sənə bata bilməsinlər, imtahan etmək istəsələr, aciz qalmayan" (7, s.137).

Eyni dövrün müəllifi Nizami Əruzü Səmərqəndi də özünün "Dörd məqalə" əsərində şairliyin elmilə sıx bağlı olduğunu vurğulayaraq yazır: "Şair bütün elmlər barədə ətraflı məlumatla yiyələnməli, müxtəlif adətlərlə tanış olmalıdır. Çünki şeyr bütünelmlər üçün səmərəli ola bildiyi kimi, şeyrdə də hər elmdən istifadə oluna bilər (13, s.59).

Farsca divanının dibaçəsində Füzuli yenə də sözün qarşısında öz heyətini bildirməkdən yorulmayaraq yazır:

"Allah-Allah! Mənalər necə bir xəzinədir ki, xilqətin əvvəlindən bəri istər şəriətə tabe olanlar, istərsə də həvavü həvəsə uyanlar bir-birinə əks olan məzhəb və görüşlərin doğru və ya yanlış hökmlərini ifadə etmək üçün onları sərf edirlər, yenədə qətiyyənlər pozulub əksilmir: kəlam (söz) necə bir nazik gapdır ki, o xəzinənin dürləri dənə-dənə bu sapa ələ bir nizama düzülüşdür ki, heç bir mənə onsuz surət ala bilmir" (5, s.11).

Farsca divanının dibaçəsində Füzuli şeyrin özünü də elm sayır və bu elmin sirlərinə yiyələnmək yolunda yorulmadan çalışmaq, çox-çox əziyyətlərə qatlaşmaq lazım olduğunu vurğulayır:

İstəsən çatmaq kəmalın övcünə, qıl səy kim,
Etməsin məğbun səni naqislik ilə himmətin.
Olma qane elmdə hər rütbəyə çatsan da, bil,
Səyin artdıqca bu yolda artacaqdır qiymətin.

Bil ki, şeyr fəziləti də ayrı bir elmdir və kamal növlərindən mötəbər növdür. Bunu inkar edənlər onun zövqünə vaqif olmaları və şeyr söyləməyə qadir olmayanlardır (5, s.13).

Hər iki sənətkarın elm haqqında fikirlərinin qaynağı islam peyğəmbəri həzrət Məhəmmədin "Elm Çində də olsa, onun ardınca gedin!" hədisinə söykənir. Həmin hədisi məqalələrinin birində şərh edən böyük Azərbaycan şairi və dramaturqu Hüseyn Cavid yazır: "... Həzrəti-Rəsuli-Əkrəm zamanında Mədinə ilə biladi-Çin arasını üç-dörd ayzərfində teyy etmək mahalvə mümtəni birəmr imiş (coğrafiya elminə rücu edilsə məlum olur), pəs bu kəlamı-mübarəkdə olan israr və təkiddən məqsud filhəqiqə məzh tələbi-elmə təşviq və tərgib etməkdir. Vəsaniyənlər bu məzmunu-alidən hansı elmin təhsil olması, nə dildə və nə lisanla olmağına işarə olunub şərh və bəst verilməyib ki, aya bu elmi ingilis lisanında öyrənmək və ya Fransa dilində əxz etmək lazımdır və yaxud ərəb lisanından əlavə dildə olsa günah və qeyri-caizdir. Əstəğfirullah! Heç bu barədə, əlsineyi-mütəəddidə xüsusunda istisna olunub özgə bərirad varid olmayıbdır" (1, s. 185).

Beləliklə, klassik Azərbaycan ədəbiyyatında sözə və xüsusilə elmi məntiqə söykənən bədii sözə, mənzum sözə yüksək əhəmiyyət və qiymət verilmiş və bu mövqə xüsusi halda o dövrün sanballı əsərlərinin bədii müqəddimələrində öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat

Cavid H. Əsərləri. 5 cildə. C.5 Bakı: Lider-nəşriyyat, 2005. - 288 s.

Əliyev S. Füzuli (nəzəri-bədii düşüncələri). Bakı: Azərnəşr, 1996.- 316 s.

Firdovsi. Şahnamə. 2 cildə. C.2. Bakı: Nurlar, 2005.- 992 s.

4. Füzuli. Əsərləri. 6 cildə. C.1. Bakı: Şərq-Qərb, 2005. - 400 s.

5. Füzuli. Əsərləri. 6 cildə. C.3. Bakı: Şərq-Qərb, 2005. - 472 s.

6. Füzuli. Əsərləri. 6 cildə. C.4. Bakı: Şərq-Qərb, 2005. - 344 s.

Qabusnamə. Bakı: Çarşıoğlu, 2004.- 200 s.

Nizami. "Yeddi gözəl" (filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər professor Rüstəm Əliyevindir). Bakı: Elm, 1983.- 360 s.

Nizami. "İqbalnamə" (filoloji tərcümə və izahlar Vaqif Aslanovundur). Bakı: Elm, 1983.- 650 s.

Övhədi. Cami-Cəm. Bakı: Azərnəşr, 1970.- 248 s.

Seyidov Y., Əlizadə S. Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında (XI-XVIII əsrlər). Bakı: Gənclik, 1977.- 112 s.

Абу Бакр ибн Хосров ал-Устад. Муниснаме. Баку: Язычы, 1991.- 584 с.

Низами Арузи Самарканди. Собрание редкостей или четыре беседы. Москва: 1953.- 188 с.

Açar sözlər: Füzuli, bədiî müqəddimə, sələflər

Ключевые слова: Физули, преамбуле, predecessors

Key words: Fuzuli, preamble, predecessors

SUMMARY

The apology of word in artistic expression

In the presented essay works of well-known poets of great Azerbaijan literature has been interpreted on the basis of examples of high value about the value of the word. The apologies of the word, the admiration of the word, had reached a high point in the fables of Fuzuli's predecessors and the price that Fuzuli gave to the word came from here. Fuzuli considers, first and foremost, a manifestation of divine power and considers one of the greatest miracles of human history and civilization.

РЕЗЮМЕ

Апология слова в художественном выражении

В представленном очерке произведения известных поэтов великой азербайджанской литературы были интерпретированы на основе примеров высокой ценности о значении слова. Апологияза это слово, восхищение этим словом достигли высшей точки в баснях предшественников Физули, и цена, которую Физули дал этому слову, пришла отсюда. Физули считает, прежде всего, проявлением божественной силы и считает одним из величайших чудес человеческой истории и цивилизации.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Исламова Самира Ильхам гызы⁴⁴

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РУССКОЙ МЕМУАРНОЙ ПРОЗЫ

Русская мемуарная проза имеет длительную историю. Возникновение интересного и до сих пор малоисследованного жанра принято относить к созданию Н.М.Карамзиным «Писем русского путешественника». В форме зародившегося в России XVIII века эпистолярных заметок автор показал, что после петровская эпоха избрала европейский путь развития. Но общий прогресс цивилизации представлялся Карамзину не столько в виде смены одного общественного института России другим, сколько звеньями динамично развивающегося духовного мира его современников.

Первое мемуарное сочинение на Руси оказалось созвучно идеям, которые впоследствии будут продолжены писателем в знаменитом сентиментальном романе «Бедная Лиза». А именно: в форме воспоминаний о прошлом глазами русского путешественника представлены многие чувства лирического героя, «нежность души и сердца», гуманность идей. Одним словом, эмоциональное начало, перечеркнув собою разумное, сделалось мерилем современного Н.М.Карамзину общества, а их художественное отражение стало отныне главнейшей задачей национальной литературы.

И ещё, русская мемуарная проза XVIII века от корней своих словно задала особый специфический тон: расчёт на эпатаж современников. В зависимости от настроения героя-путешественника это мог быть восторг или, напротив, ненависть. Но в любом случае это произведение будило эмоции, крайние в своих полюсах – от положительного эффекта до отрицательного, никогда не оставляя читателей в состоянии равнодушия, безразличия к происходящим в России событиям тех времён.

Мемуарный жанр получил своё дальнейшее совершенствование в творчестве А.Н.Радищева. Им стало «Житие Ф.Н.Ушакова». Если Карамзин обратился к форме эпистолярного письма, то здесь мемуарный жанр представляет собой исповедь близкого друга революционно настроенного писателя. «Житие», как таковое, не предполагает писем или дневниковых заметок. Исстари он было наставлением для людей ещё в древнерусской литературе.

Характерно, что у Радищева в форме ясного (со времён древности) отхода от подвижнической жизни святых и соответствующих дидактических и проповеднических установок даётся последовательная биография друга.

Особенностью этого образца мемуарной прозы следует, по нашему мнению, считать не собственно фактографический материал (без которого так или иначе не существует изложения биографии), но прежде всего определение собственной жизненной позиции и образа мыслей писателя.

Иными словами, А.Н.Радищев в лице своего близкого друга и соратника по перу некоторым образом брал уроки и для самого себя. Объективная система нравственных координат лирического героя в мемуарах стала поводом для самокритики и самоанализа частной жизни автора.

Аналогичную цель, к примеру, поставил и Г.Р.Державин в мемуарах «Евгению. Жизнь Званская». Далее жанр романа-мемуара получил развитие в творчестве писателей второй половины XIX века: А.О.Смирновой-Россет, А.Фета, А.Панаевой, В.Н.Муровцева-Бунина. Салонная жизнь большинства героев находится в центре внимания перечисленных писателей.

С начала XX века речь идёт уже о более глубоком совершенствовании этого жанра в сочинениях И.Анненского («Муки творчества»), Н.Бенуа «Мои воспоминания», И.Одоевцевой «На берегах Сены» и «На берегах Невы», а также в работах З.Гиппиус и некоторых других.

Чем же примечательна история мемуарной прозы? По нашему убеждению, этот оригинальный жанр, во-первых, следует считать отдельным и самостоятельным. Во-вторых, мы против его принижения в качестве неоправданного смещения с другими, хотя бы и смежными жанрами (например, дневниковыми записями, путевыми заметками и т.п.). Ведь, что в сущности представляет собой дневник, который, иногда и специалисты путают с мемуарами? Между тем это разные понятия. Дневник представляет собой периодические записи о текущих событиях. По сути своей они напоминают эссе. Некоторых учёных сбивает с толку тот факт, что их общие признаки, словно «версия на скидку» полностью или частично совпадают. В самом деле, в дневниках и мемуарах почти тождественной оказывается степень выраженности авторского начала.

Однако роль автора представлена в произведениях по-разному. В дневниках идёт посуточная запись, в путевых заметках – дорожная, а в мемуарах – воспоминания об ушедших годах. Хотелось бы отметить, что в мемуарной прозе отсутствует построчная запись.

И потому единственное, что в жанровом отношении некоторым образом объединяет дневник с мемуарами – это документальность как реально полноценный и их достоверный признак. В-третьих, в мемуарах крайне силен элемент памяти.

Причём, мы уверены, что памятное в лучших образцах этого жанра правильнее рассматривать не в форме кратких заметок на основе отбора случайных и разрозненных фактов, но цепь последовательных и весьма значимых для автора событий. Они могут захватить читателя только в том случае, если он искренен и оставили глубокий след в его собственной душе. То есть это не кратковременная, а долговременная память.

Показательными примерами, на наш взгляд, могут служить воспоминания А.А.Громыко («Памятное». В 2-х книгах, 1990) и Г.К. Жукова «Воспоминания и размышления» (2002 год). В первом случае, понятно, образец политической мемуарной прозы; во втором – военной. Во всех указанных вариантах первоосновой мемуарной прозы является документ.

Отметим, что мемуарная проза базируется на документализме. Это один из её главных признаков. Он в свою очередь немислим без воспоминаний о прошедших годах. Воспоминание же – это своеобразное искусство возвращения: к окружающим, к тому, что на протяжении длительного времени в собственной жизни было дорого и оставило неизгладимый отпечаток в памяти. Достаточно популярные в XVIII столетии, составивший костяк эпистолярной

---

44 Бакинский славянский университет. samira@mail.ru

прозы в русской литературе XIX века, в начале XX мемуары в связи с революционной ситуацией оказались забытыми и не востребованными.

Советское литературоведение фактически принизило жанр структурализмом, течениями и направлениями, пропитанными различными хрестоматийными клише. После толстовских воспоминаний в книге Т.Л. Сухотиной «Моя жизнь в Ясной Поляне и дома», возрождения интереса к генеалогическому древу у Куприна («Куприн – мой отец») и некоторых других в развитии этого жанра оказался провал.

Трудно было с начала XX века встретить мемуарное исследование, главным пафосом которого стала бы любовь к художественному миру писателя, этапам его биографии, к мыслям и переживаниям героев, в которых вдумчивый, внимательный и проницательный читатель, не оравленный политикой, избитыми штампами, мог, как в зеркале, увидеть и самого себя. В длительной и официально провозглашённой битве за псевдо научность художественной литературы и теории литературоведения «нового времени» был утрачен интерес к интонации живого чувства, которое столь свойственно русской мемуарной прозе прошедших веков.

Другим важнейшим признаком мемуарной прозы является адекватное отражение жизни, характеризующееся прежде всего информационной точностью и предельной ясностью суждений. Она публицистична. Основу мемуарной прозы, как уже подчёркивали, составляет документалистика. В ней нет и быть не может открытого финала, так как в принципе исключена возможность подачи или защиты со стороны автора различных исторических версий.

Отмеченное, подводит нас к установлению и других специфических признаков мемуарного письма. Во-первых, это отсутствие эстетической функции. Почти в любом художественном тексте, в отличие от документального, широко и повсеместно используется эмоционально окрашенная лексика. В текстах активно применяются метафоры, эпитеты, метонимии, риторические вопросы, перифразы, обращения и т.д.

Правда, это не означает, что в мемуарах вообще нет никакой эмоциональной оценки. Читатель, к примеру, может испытывать некоторое эмоциональное воздействие, которое достигается в основном за счёт определённого отбора наиболее значимых фактов. Иногда от имени автора они в известной степени соотносятся с современными событиями.

В таких случаях они, как правило, комментируются, интерпретируются в согласии с мировоззрением писателя. Во-вторых, в мемуарной прозе мы нигде не встречаем подтекста. Даже в публицистике или ораторском искусстве, что очень отдалённо напоминает собственно художественный текст, он в известной степени допустим. Но трудно, пожалуй, представить себе мемуарную прозу с подтекстом любого рода.

Для мемуарной прозы характерно исключение образно-переносного значения. У современных исследователей не вызывает сомнений факт, что художественный текст воспринимается читателями в согласии с их индивидуальным мировоззрением. По отношению к содержанию любого художественного текста у каждого чаще всего возникают индивидуальные ассоциации. Но мемуары, во многих случаях, ориентируют читателей только на однозначность оценок. Сдержанность стилиевой манеры письма приводит к тому, что слово в мемуарной прозе, почти лишённое поэтических сравнений, употребляется в своём прямом, то есть номинативном значении.

Не наблюдается игры словами, более того, исключена любая разновидность игры с читателем. Тем самым диалог автора с читателем как бы отвечает известному библейскому афоризму «Вначале было слово...». Л. Гинзбург по этому поводу констатировала: «Литература с вымыслом черпает собственный материал из реальной действительности, как бы всецело поглощая её художественной структурой. Фактически достоверность изображаемого... становится в мемуарной прозе безразличной в эстетическом отношении. Документальная литература в свою очередь живёт как бы открытой жизнью, соотносённой с борьбой двух начал» [1,9].

Считаем необходимым сразу же оговориться: в теории современного литературоведения есть термин «Художественно-документальная проза». Её отличительной особенностью является реальная основа документа, переплавленного в искусство. Такой вид прозы в первую очередь отвечает законам художественного творчества. Но поэтика мемуарной прозы им по существу не подчиняется, и нас, прежде всего, интересует рассказ, который преимущественно ведётся с опорой на факты.

Характерно, что мемуары претерпели определённую трансформацию в сознании автора путём проекции от личных воспоминаний. Но всё же они не являются свободной и творческой интерпретацией.

Из отмеченного очевидна тенденция постепенного и неуклонного приближения художественной литературы к мемуарам. Л. Гинзбург отмечала, что к началу XX века мемуары уже фактически перестали быть исключительно историческим источником. Далее она продолжает, что, в отличие от XIX столетия, перед нами более не собрание всяческого рода фактического материала, потому что с помощью так называемой «эстетической организованности» способны создать свою картину мира. Тем самым исторические детали в мемуарной прозе перестали быть единичным фактом, становясь своеобразным художественным символом, образом, «единичными знаками обобщений» [1,8].

Мы согласны с мнением критика. Ведь образ, как и память – важнейшая структурная деталь документального источника – от эпохи к эпохе совершенствуется, настойчивее входя в общую литературную систему.

Документальному источнику, конечно, присуща эстетическая структурность, именно это делает её явлением искусства».

Кроме того, в мемуарах, равно как и в художественных произведениях, «вполне допустима, по словам Гартаковского, любая степень типизации, обобщения и тем более психологического проникновения в душевный мир личности» [3,43-44].

Характерно, что для многих учёных версия о сближении художественной литературы с мемуарами в XX веке становится бесспорной и очевидной. Вслед за Л. Гинзбург и Колядич, к примеру, настаивал на том, факте, что «мемуарная проза вполне может быть выделена в специфическое направление повествовательной литературы» [2, 4]. Однако, по нашему мнению, некорректно утрировать выраженную степень документальности для мемуарной прозы, потому что нельзя исключать возможные варианты творческой обработки самих документов. Например, не исключена

незначительная роль авторского воображения отдельных сцен, эпизодов и событий, как бы обрамляющих тот или иной документ.

Использованная литература

Гинзбург Л. О психологической прозе. М.: INTRADA, 1999

Колядич Т. Мгновенья, полные как годы... (Двадцатые годы в воспоминаниях писателей): Уч. пособие. М.: Прометей, 1993. 90 с.

Тартаковский А. Русская мемуаристика XVIII - первой половины XIX века: От рукописи к книге / АН СССР, Ин-т истории СССР. М.: Наука, 1991.286с.

Ключевые слова: мемуары, проза, роман, литература, жанр, образ.

Açar sözlər: memuar, nəsr, roman, ədəbiyyat, janr, obraz.

Keywords: memoir, prose, novel, literature, genre, image.

Rus memuar nəsrinin səciyyəvi xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalə rus memuar nəsrinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin təhlilinə həsr olunmuşdur. Müəllif qeyd edir ki, rus memuar janrı qədim tarixə malikdir. Rus ədəbiyyatında memuar nəsrin ilk nümunələri XVIII əsrdə yaranmışdır. Memuar janrı müəllif mövqeyini özündə qoruyub saxlaya bilir. Bu nəsr müəllifin bədii təxəyyülünün azad seçimi ilə fərqlənir. Memuar janrı bədii sənədli nəsrin əsasını təşkil edir.

Characteristic features of Russian memoir prose

Summary

The article is devoted to the analysis of the characteristics of the Russian memoir prose. The author notes that the Russian genre has an ancient history. The first examples of musical prose in Russian literature appeared in the XVIII century. Memorable genre is able to maintain the author's position. This prose differs from the author's choice of free artistic imagination. Memorial genre is the basis of artistic documentary prose.

Rəyçi: prof. R.H.Quliyeva

Şöhrət Məmmədova45

KLASSİKLƏRİN LAYİQLİ DAVAMÇISI

Bütün dövrlərdə uşaq ədəbiyyatı cəmiyyətin və dövrün siyasi təziqlərindən uzaq olub yüksək tərbiyəedici gücə malik olmuşdur. “Bədii ədəbiyyatın tərkib hissəsi olan uşaq ədəbiyyatında xalqların və uşaqların həyatına dair, onların yaş xüsusiyyətlərinə, qavrama qabiliyyətlərinə uyğun janr, janr, forma və üslubda müxtəlif problemlər qaldırılır, gənc nəsildə yüksək əxlaqi keyfiyyətlər, vətənpərvərlik, sədaqət, dostluq, doğruluq, əməksevərlik, beynəlmiləçilik, insanpərvərlik və humanizm tərbiyə edilir. Uşaq ədəbiyyatı əsərləri xeyirxah, mərd və cəsur qəhrəmanları, maraqlı süjet və kompazisiyası, anlaşılıq, sadə və aydın bədii ifadə vasitələri, səlis dili ilə seçilir” (1.s.475)

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı yaradıcıları ümumbəşəri və milli dəyərlərə söykənən, milli-əxlaqi keyfiyyətlərə malik, estetik zövqlü, müasir ruhlu, nikbin, vətənpərvər ruhlu nəslin yetişməsində rol oynayan bədii nümunələr yaratmışlar. Bu nümunələr həcmə kiçik olsalar da, sadəliyi, paklığı, müqəddəsliyi və ən başlıcası mənsub olduqları dünya sədaqəti ilə seçilir. Onların hər biri yarandığı dövrə, mühitə deyil, keçmiş və gələcəyə heyrətlə baxan quru daş parçasından tutmuş xırdaca bəcəyədək hər bir şeydə həyatın nəfəsini duyan, gözəllik axtaran uşaqların ədəbiyyatıdır. Böyüklərdən fərqli olaraq, bu ədəbiyyatın nümayəndələri - uşaqlar daha dinamik olur, bəzən yaşlarına uyğun gəlməyən problemlər qaldırır, oyuncaqlardan küsəndə təbiətə üz tutur, yağışın ucundan tutub Aya, ulduza uçur, çiçəklərdən çələng hörüb dünyanı bəzəyir, umu-küsiyini heyvanlara tökür, bəzən də uşaq hökmü ilə yerin altını üstünə çevirir. Bu nümunələri yaradanlar da fitrətən uşaq kimi saf, məsum olur, həyata, insana, cəmiyyətə, təbiətə, onları əhatə edən hər bir şeyə sayqı və heyranlıqla yanaşırlar.

Çağdaş Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında “uşaq nəsrinin yaşarı ənənələrini yaradan ölməz korifeylərin davamçıları cərgəsində” (C.Əhmədov) orjinal duyumu, öz sözü və üslubu ilə seçilən şair, nasir, dramaturq, publisist, filoloq alim Zahid Xəlil belə sənətkarlardandır. Ömrün səksəninci onilliyini ilmə-ilmə çözüən alimin istər elmi-filoloji, istər bədii yaradıcılığı oxucularını həmişə orjinallığı və sadəliyi ilə cəlb etmiş, ən kiçik mətləbləri belə böyük məsələlərin həlli kimi düşündürmüşdür.

Xalq şairi Səməd Vurğun yazırdı ki, biz uşaqla danışıdığımız zaman insanla danışıdığımızı, uşaq üçün yazdığımızı zaman insan üçün yaşadığımızı unutmamalıyıq. Xalq şairinin bu fikri Zahid Xəlil yaradıcılığının əsas kredisinə çevrilib: uşaq-insan üçün yazmaq, uşaq-insanı düşünmək. Onun qələmindən çıxan hər bir ifadə, hər bir sətirdə ağsaçlı müdrik bir onsanın uşaq kövrəkliyi, uşaq səmimiyyəti duyulur. (1, s.475)

Zahid Xəlil əlinə qələm aldığı gündən uşaq dünyasının seyrinə vaxif olmuş bu dünyanın acısını, şirinini, səmimiyyətini, hiyləsini yaşamış, bu yaşamın doğrularını təbii, real boyarla verməyə müvəffəq olmuşdur. Onun şeir və hekayələrinə veridiyi adlar, zəngin obrazlar qalereyası, bu obrazların hər birinin özünəməxsus danışığı nəinki kiçik yaşlı uşaqları, böyükləri belə yaş məhəvərindən çıxarıb uşaqlığa qaytarır. Bir anlıq uşaq olmaq, onlar kimi sevinmək, onlar kimi sızılmaq, onlar kimi höcətləşmək, onlar kimi sevinmək, onlar kimi nifrət etmək istəyirsən. Çünki uşaqların sevgisi təmiz, saf olduğu qədər, nifrəti də güclü olur. Zahid Xəlilin yaradıcılığını izləyərkən məlum olur ki, şair özünün sətirlərdə yaratdığı dünyanın-uşaq dünyasının bir üzvü kimi hiss edir. Bu dünyada bütün uşaqlar-qıvrımsaq, zənci, qarşın ərəb, irigöz moldavan gözlərindən od tökülən azərbaycanlı balası şən, mehriban, səmimi və şıltaqdır. Onların içində ürəyi onlarla bir döyünən ağsaçlı bir uşaq – “Azərbaycan uşaq nəsrinin inkişafında öz yaradıcılıq axtarışları ilə seçilən Zahid Xəlil uşaq dünyasının, uşaqların xəyal aləminin bədii inikasını yaratmaq üçün poeziyanın sehirli və sirli boyalarından məharətlə istifadə etmiş, uşaqların estetik-bədii zövqünü formalaşdırmaqdan ötrü bütün imkanlardan ustalıqla yararlanmışdır. (3.s.5)”

Zahid Xəlil öz kiçik oxucularını yaşadıkları evdən, getdikləri bağcadan ayıraraq “dünya genişliyinə” çıxarır. Onun şeir və hekayələrinin mövzu dairəsi olduqca genişdir. Uşaqları sevindirən, onlarda nəcib duyğular oyadan, dünyanı tanıdan, təbiəti sevdirən, mənəvi zövq verən məsələlər şairin qələmində başlıca mövzuya çevrilir. Sadə üslubda, uşaqların dilinə yaxın bir tərzdə yazılmış şeirlərin əksəriyyətində əməyə məhəbbət, həyatın mənasını başa düşmək, vətəni sevmək və doğru danışmaq və s. bu kimi hislər tərbiyə olunur. Professor Himalay Qasımov Zahid Xəlil şeirlərindəki təbiilik, ilkinlik, uşaq qəlbinə və körpə dünyasına bələdlik, səmimi hislərin müəllifin incə, həssas müşahidələrinin poetik ifadəsindən doğduğunu qeyd edir. “Fərqli doğuran budur ki, o, uşaqlara məxsus saflığı və şirinliyi, gəncliyə məxsus enerji və həvəsi öz içində, yaradıcılığında qoruyub saxlaya bilmişdir” (4.s.56)

Ədəbiyyatşünas tənqidçi Füzuli Əsgərli Zahid Xəlil yaradıcılığında söhbət açarkən deyir: “Zahid Xəlilin şeir yaradıcılığında poetik duyumun dəyəri və sirri ondadır ki, onun fərdi üslubunda folklorumuza xas olan şirindillik vardır”. Şairin bədii üslubu, forma və məzmunun harmonik vəhdəti fikri və onun obrazlı ifadəsi arasındakı uyumluluq və ən nəhayət, fikrin ifadə edilmə tərzini, xarakteri, üslubu kimi poetizmlə dolu qəlbin həmişə səslənən, gərilməmiş simləri ilə şərtlənə bilər. Şair uşaqlarla bu şirin üslubda təmas yaratdıqca, onları olduqca aydın, ahəngdar, rəvan nitqlə fikrini ifadə etmək bacarığına yiyələnəməyi öyrədir. Zahid Xəlil şeirlərində diqqəti çəkən cəhətlərdən biri canlı təbiət mövzusu, təbiət lövhələrinin yaradılmasıdır. Şair gözəl bilir ki, təbiət gözəlliklərini uşaqlara sevdirmək, ağaclar, quşlar, heyvanlar haqqında poetik bir dillə söhbət açmaq həm balaca oxucuların dünyagörüşünün genişlənməsinə, həm də onların estetik zövqünün inkişafına mühüm kömək edir. (4. S.5) Onun şeirlərində, nağıl və hekayələrində təbiətdə hər bir canlı dil açır danışır, uşağın adını bilmədiyi, tanımadığı quşlar, çiçəklər, heyvanlar elə detallarla təsvir edilir ki, oxucunun gözü qarşısında istər-istəməz onun obrazı canlanır. Şeirdə təsvir olunan bildirçin, kəklik, qırqovul, bülbül, qızılqu., qırqovul, hacıleylək, qaranqu., qartal, kəpənək ağacdələ, qırğı, sağsağan, ördək balası, arıların obrazı Zahid Xəlilin təsvirində sözlə deyil, fırça ilə çəkilmiş bir portreti xatırladır. Bunların hər birini şair elə ştrixlə təqdim edir ki, bəzən onun şair deyil, təbiətşünas bir alim olduğu fikrinə gəlirsən.

Tükləri çəhraydır,

Qanadı neçə rəngdi,

Ayaqları uzundu,

Qırmızıdır, qəşəngdir.

Uşaq psixologiyasında rəng çalarlarını bir-birindən ayırmaq üçün şair onları əşyaların üzərində izah edir. Dünyanı, təbiəti, rəngləri təzəcə duymağa başlayan uşaq belə mavi, qırmızı, ağ, qızılı rəngi əbədi yaddaşına həkk etmiş olur:

Səma mavi,
Yumurta ağ,
Sapsarıdır, günəbaxan,
Qırmızıdır, gülöyşən nar,
Yarpaq yaşıl, kömür qara,
Dəniz göydü,
Qızıldır boranlar.

Zahid Xəlil sözcülükdən uzaq bir şairdir. Təsadüfi deyil ki, onun əksər şeirlərinin sətrləri iki-üç sözdən ibarət olur, bu isə həmin ədəbi nümunələrin uşaqlar tərəfindən tez əzbərlənməsinə, yadda qalmasına əsas olur. Zahid Xəlil təbiətin min bir rəngini, canlı portretini sözlə yaratmağa müvəffəq olur. İstər şeirlərində, istərsə də hekayələrində baharın ilıq nəfəsi ilə qışın sazağı, yayın cırhacı istisi ilə payızın sərin küləyi eyni xoş hisslər oyadır.

Təbiətdə bir canlı-tikanotundan, qarışqadan tutmuş yirtıcı pələngə qədər onun bəzəyidir. Ən kamil varlıq olan insan təbiət gözəlliklərinə uşaq yaşlarından biganə qalmamalı, onları sevməyi və qorumağı bacarmalıdır. “Arı və kəpənək”, “Kəklik”, “Bildirçin”, “Qırqovul”, “Hacıleylək”, “Bülübl”, “Davakar sərçə”, “Cüllüt”, “Qaranquş”, “Şanapipik”, “Qartal”, “Qızıl qaz”, “Qırğılar”, “Qağayılar”, “Ördək balası”, “Tovuz quşu”, “Göyərçin” şeir və hekayələrində uşaqlar Azərbaycanın dilbər guşələ-rini bəzəyən quşlarla tanış olur, onların gözəlliyi, əsrarəngizliyi vasitəsilə nəcib hisslərə yiyələnirlər.

Həyatı əksətdirmə üsullarının heç birinə biganə qalmayan Zahid Xəlilin uşaq əsərlərinin bir hissəsini də hekayələr təşkil edir. Bu hekayələr ilk növbədə təsvir olunan hadisələrin qeyri-adiliyi ilə diqqəti cəlb edir. “Bağırmaq istəyən adam”, “Coğrafiya dərində taxılan eynək”, “Üçbucaq ölkənin adamları”, “Quyruq”, “Kölgələr”, “Cırtanla Azmanın yeni sərgüzəştəri”, “Əlvən nəğmələr”, “Yumru Yumaq və Qumru”, “Ayaqqabıların söhbəti” və sair hekayələrdə yazıçı ilk baxışdan əyləncəli, yumorostik, bəzən də oxucunun qəbul edə bilmədiyi qəribə hadisələrlə mürəkkəb məzmun yaratmağa nail olur. Uşaqlara adi görünən hadisə yaxud əhvalatın görünməyən tərəfində Zahid Xəlil cəmiyyəti narahat edən, bir ziyalı-müəllim kimi onu düşündürən əxlaqi-mənəvi dəyərlərin korlaşmasını, xudbinlik, lovğalıq, özündənrazılıq kimi xüsusiyyətlərin uşaq yaşlarından özünü göstərən, illər ötdükə isə faciəyə çevrildiyini göstərir.

Yazıcının hekayə və nağıllarının qəhrəmanları hər gün gördüyü, rastlaşdığı, üzgünlər, gözlərindən xoş hiylə yağan, şuluq, erköyün uşaqlardır. Onlar azyaşlı olsalar da, xalq malına, sərvətinə sədaqətlə, göz bəbəyi kimi baxır, xeyirxah yoldaşlıq edir, lazım gəldikdə “düşməne” qarşı birləşib mübarizə aparır, ən əsası, təbiəti sevir və onu qoruyurlar. Qəlbi, Aygöz, Cırtan, Qəlbinur, Anar, Orxan, Qumru, Qədər valideynlərini məhəbbətlə sevən, həssas, diribaş, qoçaq, qayğıkeş qorxmaz uşaqlardır. Bu obrazlar o qədər dolğun yaradılmışdır ki, ilk tanışlıqdan oxucunun qəlbinə hakim kəsilir, nağıl-hekayədən çıxıb hər bir ailənin sevimlisinə çevrilir.

Onun nağıl-hekayələri xalq nağıllarından bir o qədər də fərqlənmir. İngilis yazıçısı Oskar Uayldın nağıllarını xatırladan bu nağıllarda xeyirlə şəri bir-birindən ayırmaq, yumor hissi oyatmaq, satqınlığa nifrət, dostluğa sədaqət aşılamaq, düzlüyü, doğruculuğu, sadəliyi, təvazökarlığı, mənəvi saflığı təbliğ etmək əsas motivlərdəndir.

Rus ədəbiyyatşünası, tənqidçi İqor Motyaşov Zahid Xəlilin nəsr yaradıcılığı barədə yazır: “Zahid Xəlil hekayələrinin xarakterik cəhəti nədən ibarətdir? Hər şeydən əvvəl, onların həyatiliyidən. Belə ki, Zahidin hekayələrinin mövzusu gündəlik həyatımızdan, bizi əhatə edən detallardan, hadisələrdən götürülmüşdür. Hekayələrdəki konfliktlər, xarakterlər, personajlar, onların söhbəti hər gün gördüyümüz, qarşılaşdığımız əhvalatlardır. Hadisələrdəki illuziya, hekayələrin dinamikliyi maraqlı dairəsini artırır, yumor hissini gücləndirir ki, bu da bədii əsər üçün yaraşmayan sığala, primitivliyə yol vermir.

Zahid Xəlilin bütün hekayələri özünün rəngarəngliyi, kolliziyası ilə bir yazıçı təxəyyülünün, fantaziyasının məhsulu olub xeyirli qüvvələri şəra qərsi qoyur” [6, s55].

Zahid Xəlil hekayələrində istər uşaqların, istər quş və heyvanların, istərsə də əşya və predmetlərin həyatı uydurma yox, realdır. Onların hər birini danışırdan şair uşaqlarda əşya və predmetlər haqqında dolğun təsəvvür formalaşdırır. “Halal-haram, toxluq-tamahkarlıq, düzlük, mənəvi saflıq və saie fəzil və rəzil cəhətlər qarşı-qarşıya qoyulur” [6, s63].

“Quş toyu” hekayəsində baharın gəlişi ilə quşların toy-bayram etdiyini təsvir edilir. Yazıçı “toy” ifadəsini hərfi mənadan uzaqlaşdırıb uşaqlara sevinc, bayram, şadlıq kimi izah edir. İnsanların təkcə ailə qurmaq, birgə yaşayışının təntənəli mərasimi olan toy həm də şadlıq, fərəh deməkdir. Hekayədə göstərilir ki, aprel ayının sonuna təyin olunan toya bərk hazırlıq gedir. Ev sahibləri kolların dibini, yuvaları gözdən keçirib təmizləyirlər. Toyun ilk qonağı Qızıl qaz dəstəsi olur. Onların-çəhrayı tükləri günəşin işığında solğun alova bənzəyən qazların gəlişi ilə toy başlayır-bahar gəlir. Toya şanapipik “bup-bup” harayı ilə qoşulur, o tərəfdən ağacdələnlər öz “tuq-tuq” nağaralarını çalır. Ev sahibi-sərçələr hələ qonaqların çoxunun gəlmədiyinə görə həyəcanlansalar da, bu həyəcan havayı idi. “Leyləklər dimdiklərini şaqıldatmağa, bülüllər tütəklərini püfləməyə başlamışdılar. Qarğalar “qarr-qarr” edərək deyirdilər. Əgər mümkünsə, bir az bərk çalın. Torəğayların, bildirçinlərin, kəkliklərin səsi bir-birinə qarışır. Qızılağac qoruğunda quşların toyu apreldən sentyabrədək davam edir” [7, s.16].

Göründüyü kimi, quş toyunu yazıçı incə yumorla onların baharda qoruqda bir yerə toplaşması, uşaq ölkələrdən köçüb gəlmələri kimi təsvir edir. Onlar sevinir, həm də ona görə ki, qoruqda onlara heç kim ziyan vermir, insanlar onların qayğısına qalır. Yazıçı quşların timsalında böyük bir gələcəyə, xoş günlərə inamını bildirir.

Təbii ki, quşların gözəlliyini dəqiqliyi ilə təsvir etməsi Zahid Xəlilin onları tanımaqdan daha çox özünün təbiət aşiqi, təbiətin bu nəğməkar aşıqlarına məftunluğunun təcəssümüdür.

Ədəbiyyat

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. İxc. Bakı, 1986, 24 s.

Vurğun S. Balalarımız üçün gözəl əsərlər yarıdaq. Əsərləri, 6 cildə, Vc. Bakı: Elm, 1972, 374 s.

əsgərli F. Ön söz. Xəlil Z. Seçilmiş əsərləri, 6 cildə. Bakı: ADPU, 2008, 385 s.

Yusifoglu R. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Təhsil nəşr., 2002, 268 s.

Həsənlı B. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Müəllim., 2013, 511 s.

Ələsgərov B. Bibliografiya. Zahid Abdulla oğlu Xəlilov. Bakı: Pedaqoji Universitetin nəşri, 2012, 249 s.

Xəlil Z. Cırtanla Azmanın yeni sərgüzəştəri. Bakı: Gənclik, 1986, 340 s

Xəlil Z. Seçilmiş əsərləri, I c. Bakı: ADPU, 2008, 385 s

Açar sözlər: ədəbiyyat, uşaq ədəbiyyatı, çağdaş nəsr, çağdaş-uşaq poeziyası, nağıl-hekayə, mahnı şeir

Ключевые слова: литература, детская литература, современная проза, современная детская поэзия, сказка-рассказ, творчество Захида Халила, песня - стихотворения.

Key words: literature, children's literature, modern stories, modern children's poetry, poem, Zahid Khalil's creation, song-poetry.

The Deserved Follower of classical writers

The children's literature is different in theme, stylistics, semantics, and genre comparing with other parts of Azerbaijan literature. Although the volumes of these works are very short, they differ with their simplicity, innocence, holiness and most importantly with the faithfulness to the world they belong. The people who create these pieces of works also have the innocence nature like children, they approach to life, people, society, nature and to everything they are surrounded by respectfully and admiringly. Being a poet, prose-writer, publicist, dramatist, and philologist Zahid Khalil's creation is one of the main pages of children's literature which are very popular among the readers. Every character and personage in his poems and stories are the results of great fantasy and imagination of author.

The theme of "Zahid Khalil's" creation, which writes in three different literary types, are very large: patriotism, nationality, unity, morality, high, qualities understanding of environment, love for nature, admiration and other feelings are reflected in his poems, stories and dramatic works. In Zahid Khalil's representation every character is remembered with the specific features.

Достойное продолжатели классиков

Творчества поэта, писателя, публициста, драматурга, филолога-ученого Захида Халила, несущего бремя детской литературы в художественной и научно-педагогической деятельности, считается страницей современной детской литературы, которая в каждом слове, в каждом предложении является магией, ведущей в таинственный мир детей. В его стихах и рассказах, написанных для детей, каждый персонаж, каждый образ вступает созданием мощной фантазии, шедевром творческого воображения. Тема произведений Захида Халила, созданных в эпическом, лирическом и драматическом литературном виде, довольно богата; родина, нация, единство, духовные ценности, моральные качества, восприятие окружающего мира, любовь к природе, энтузиазм и восхищение в его стихотворениях, рассказах и драматических произведениях рассматриваются в ассоциативной форме. В представлении Захида Халила изображение каждого ребенка запоминается с характерными чертами.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Şəfiqə Nəcəfova46

MÜASİR DÜNYA ƏDƏBİYYATININ PROBLEMLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Giriş. Çağdaş ədəbi prosesin problemlərini araşdırmazdan öncə onun zaman sərhədlərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Adətən müasir ədəbiyyat deyərək, Sovetlərin dağılmasından sonra yaranan ədəbi-bədii mətnlər nəzərdə tutulur. Bəzi mənbələrdə dəqiq tarix 1985-ci ildən sonrakı ədəbi proses göstərilir. Əlbəttə, XXI əsrin birinci onilliyinin sonunda XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında yaranmış ədəbiyyatı müasir ədəbiyyat adlandırmaq bir qədər qəribə səslənə bilər. Amma həmin dövrdən sonra yaranan ədəbiyyatın ümumi cəhətlərini, bu tarixin təkcə ictimai-siyasi deyil, həm də ədəbi-bədii həyatda bir çox dəyişikliyə səbəb olduğunu nəzərə alarsaq, belə bölgünün mümkünliyini qəbul etməli və bu ədəbiyyatın özünəməxsus cəhətlərinin öyrənilməsinin vacibliyini etiraf etməliyik.

Qeyd etdiyimiz kimi, 1985-ci il ictimai-siyasi həyatda yenidənqurma prosesinin işə düşdüyü zaman olduğu kimi, həm də ədəbiyyatda yeni mövzuların yetişdiyi, qələm əhlinə nisbi azadlığın verildiyi, senzura qılıncının mülayimləşdiyi bir dövrdür. Artıq yazıçılar indiyədək müraciət etməyə ehtiyat etdikləri mövzuları (istər siyasi, istərsə də məişət səviyyəsində), obrazları ədəbiyyata gətirirlər. Əvvəlki illərdən fərqli qəhrəmanlar yetişməyə başlayır, bu qəhrəman indiyədək ədəbiyyata gətirilməyən meydan fəədisi də ola bilər, uzun illər narkomaniya adlı ölümdən əziyyət çəkən gənc də ola bilər, bütün həyatını cəmiyyətin dibində keçirən qadın da ola bilər və s.

Bu dəyişikliklər ədəbi prosesə yeni ədəbi cərəyanların daxil olmasına da rəvac verir. Ötən əsrin 70-ci illərində modernizmin ədəbiyyata daxil edilməsi keyfiyyətcə yeni bir ədəbiyyatın yaranmasına səbəb olur. İctimai-siyasi durumun hələ də sosializm realizmi tələb etdiyi zamanda – 60-70-ci illərdə belə ədəbiyyat açıq şəkildə yayıla bilmir və çox zaman senzuranın qurbanına çevrilir. Çünki buradakı, yəni modernist ədəbiyyatdakı eksperimentlər, mürəkkəb yazıçı təhkiyəsi, dil və üslub xüsusiyyətləri sosializm realizminə alışmış cəmiyyətdə dərhal qəbul edilə bilməzdi. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, senzura buna imkan verməzdi. Amma 80-ci illərin sonlarında buna uyğun və rahat zəmin tapıldı. Bəzən isə işə “samizdat” qatışmağa başlayır. Müəyyən zaman keçdikdən sonra isə yeni keyfiyyətli ədəbiyyatın nəşri və əsərlərin ildırım surəti ilə yayılması, hətta bəzi böyük tirajların bir günə satılması cəmiyyətin yeni ədəbiyyata necə “təşnə” olduğunu göstəricisinə çevrilir.

Müasir dünya ədəbiyyatına verilən təriflər də birmənalı deyildir. Məsələn, görkəmli ədəbiyyat tarixçisi, professor Andrey Nemzer haqqında danışdığımız dövrü belə səciyyələndirir: “XX əsrin sonu ədəbiyyatın “qızın onilliyi” adlana bilər” (1, 55). Çağdaş rus ədəbi tənqidinin ən öndər simalarından biri Yevgeni Şlkovski müasir ədəbiyyatı “əvsiz-əşiksiz ədəbiyyat” adlandırır (2). Və ya XX əsrin sonu – XXI əsrin başlanğıcındakı ədəbi proses “qəribəliklərlə dolu və orijinal” hesab edilir və ilbəl bu orijinallığı və qəribəliyi daha artırdığı göstərilir (3, 29).

Postsovet adlandırdığımız məkanda postsovet ədəbiyyatından danışan tədqiqatçıların bölgülərində XX əsrin 80-ci illəri xüsusi bölgü qrupuna daxil olur. Məsələn, belə maraqlı bölgülərdən biri tədqiqatçı İ.Nekrasova tərəfindən təqdim edilmişdir. Buraya ümumiyyətlə, Sovet ədəbiyyatı yarandığı gündən süquta uğrayan gündək xronoloji ardıcılıqla daxil edilmişdir (3, 31).

XX əsrin əllinci illərində həmin dövr üçün cəsarətli çıxışlardan biri V.Pomerantsev tərəfindən edilir. 1953-cü ildə Xruşov “otpepel”inin – “mülayimləşmə”sinin ədəbiyyata təsirini ədəbi prosesdə “mülayimləşmə” dövrü kimi məhz Pomerantsev xarakterizə edir (4). Doğrudan da, çağdaş dövəmdə “altmışıncılar” adlandırdığımız nəslin ədəbi-bədii yaradıcılığı məhz bu mülayimləşmə nəticəsində mümkün ola bilməzdi. Təəssüf ki, bu mülayimləşmə ictimai-siyasi həyatda durğunluq dövrü ilə əvəzləndiyi kimi, ədəbiyyatda da bir durğunluq dövrünə keçidi şərtləndirmiş olur. Bu dövrü dünya ədəbiyyatında staqnasiya dövrü də adlandırırlar. Bu dövrü iyirli idən artıq bi zamanı əhatə edir və bu zaman yaranan ədəbiyyatı şərti olaraq üç yerə bölmək olar. Bu bölgü yaranan ədəbi-bədii mətnlərin keyfiyyəti və məzmunu ilə bağlı aparılır. Beləliklə,

birinci ədəbiyyat dövlət sifarişi ilə yaranan ədəbiyyatdır.
ikinci ədəbiyyat yazıçının istəyi və maraqları ilə yaranan ədəbiyyatdır ki, çox zaman gizli şəkildə yazılır və gizli şəkildə də yayılır.

üçüncü ədəbiyyat isə “kordon”dan o yana yaranan ədəbiyyatdır ki, dissident yazıçıların yaratdıqları bədii mətnlər buraya aid edilə bilər.

“Mülayimləşmə” dövrünün ədəbiyyatından sonra “yenidənqurma” dövrünün ədəbiyyatına start verilir. Haqqında danışdığımız dövr 1985-ci ildən başlayır və hardasa təqribən 90-cı illərin ortalarına qədər davam edir. Bu dövrün ən xarakterik xüsusiyyəti vaxtilə “itirilmiş” ədəbiyyatın yenidən geri qaytarılması oldu. Yəni dissident ədəbiyyatına marağın artması, məlum səbəblərdən qadağan edilmiş müəlliflərə və onların əsərlərinə yenidən müraciət, onların yüksək tirajla nəşri bu dövrə təsadüf edir. Sadəcə bir misal - Soljenitsinin əsərlərinin yüksək tirajla nəşrini göstərmək kifayətdir ki, dövrün dolğun mənzərəsi yaradılmış olsun. Bundan əlavə, Bulqakovun romanları, Axmatovanın şeirləri də vaxtilə “itirilmiş” və 80-ci illərdə gedən ədəbi prosesdə “qaytarılmış” mətnlər sırasındadır.

Həmin dövrün ədəbiyyatını səciyyələndirən başqa bir cəhət ədəbiyyata yeni mövzuların, fərqli qəhrəmanların və fərqli məkanların gətirilməsi oldu (bu, əslində sağlam olan insanların salındığı dəlixana da ola bilər, minlərlə insanın azadlıq arzusu ilə yığıldığı meydan da).

Bədii nəsrin lirikaya və ümumiyyətlə, nəzmə nisbətən irəlində getməsi və inkişaf etməsi də xarakterik cəhətdir. Bu dövrdə ədəbiyyatda maraqlı bir prosesin də şahidi olmaq mümkündür. Eyni zamanda üç ədəbi cərəyan paralel olaraq mövcud olur və inkişaf edir; bunlar realizm, modernizm və postmodernizmdir.

Realizm ədəbi cərəyanı üçün aşağıdakılar xasdır:

Reallığın ağılabatan və adekvat şəkildə təqdimi və təsviri;

Qəhrəmana fərqli və xüsusi münasibət. Çünki realizm qəhrəmanı cəmiyyət və düşüdü mühitə uyğunlaşmış adamdır.

Xeyirlə şərin arasında qəti sərhədlərin çəkilməsi;

İdelan dəqiq müəyyən edilməsi;

Qəhrəmanların nitqinin səlisliyi;

Alt mənalarmın mövcud olmaması;

Realist təsvirlərin üstünlüyü;

Ənənələrə sadiqlik;

Detalların qabardılması və s.

Müasir dövr dünya ədəbiyyatındakı realizm daha çox modernizmə meyl edən bir ədəbi cərəyan sayılır. Hətta bir çox tədqiqatçıların fikrincə, müasir dövrdə yeni tip mətnlərin yaranması prosesi gedir - bu mətnlər realizmin və modernizmin ən yaxşı cəhətlərinin özündə ehtiva edir. Bu fikir daha çox XX əsrin əvvəllərində Y.Zamyatin tərəfindən irəli sürülən sintetizm ideyası ilə səsləşir. Müəllifin fikrincə, bu mətnlərdə “realizm mikroskopu” ilə “modernizm teleskopu” birləşir. “Realizm mikroskopu” dedikdə - realizmin detallara diqqəti yönəltməsi və konkretiyə meyl etməsi nəzərdə tutulursa, “modernizm teleskopu” anlayışı altında ümumiyyətlə, mövcudat və bütün kainat haqqında mülahizələrin irəli sürülməsi başa düşülür (5). Çağdaş realizmin bir neçə tematik istiqamətləri mövcuddur. Bunlar əsasən, dini tematika və bədii publisistikadır. Birinci (yəni dini tematika) ona görə marağa səbəb olur ki, dini mövzulara müraciət əvvəlki dövrlərdə ictimai-siyasi səbəblərdən mümkün deyildir. İkinci halda isə bədii mətnlə publisistik mətnlərin arasındakı sərhədin pozulmasından söhbət gedir.

Müasir dünya ədəbiyyatından qadın nəsrini qırmızı xətlə keçir. Gender tədqiqatlarının artmağa başladığı çağdaş dövrdə ədəbiyyatda da gender tematikasının və gender problematikasının yaranma prosesi həyata keçir. Bu zaman qadın nəsrini yeni bir ədəbi hadisə kimi meydana çıxır. Qadın nəsrini – qadınların qadınlar haqqında yaratdığı bədii mətnlərdir. Üslubi baxımdan qadın nəsrini realist və ya postrealist ola bilər. Bu, yazıçının fərdi dünyabaxışından və təsvir etdiyi hadisələrə münasibətindən irəli gəlir. Amma diqqətlə təhlil etdikdə, söyləmək mümkündür ki, qadın nəsrini daha çox realizmə meyl edir və belə ədəbi mətnlərdə ailə-məişət təsvirləri, məişət problemləri, ənənəvi ailə münasibətləri təsvir olunur. Əgər qadın nəsrinin yaradıcısı ötən əsrin səksəninci illərində İ.Qrekova və bu istiqamətdə ilk əsər “Dul gəmisini” sayılırsa (6), Azərbaycan ədəbiyyatında bu nəsrin ən görkəmli nümayəndəsi Afaq Məsuddur.

Modernizmə gəlinə isə, bu, aşağıdakı keyfiyyətlərlə səciyyələnən ədəbi-bədii metoddur:

modernizmdə dünya artıq mənəvi dəyərlərini itirmiş bir məkan kimi təsəvvür edilir;

ideal artıq itirilmiş, keçmişdə qalan unudulmuş bir məfhum kimi qəbul edilir;

müasir cəmiyyətlə müqayisədə keçmişin dəyərlərinin daha qiymətli olması qəbul edilir;

modernist mətnlə qəhrəmanlar haqqında söhbət məişət səviyyəsində deyil, ümumiyyətlə, kainat səviyyəsində aparılır;

modernist mətnlə qəhrəman işarə kimi təqdim edilir;

modernist mətnin strukturu da mürəkkəb olur, “mətnlə mətn” kimi düşünülür və s.

Modernizmin meydana gəlməsi ədəbi-bədii mühitdə - fəlsəfədə, estetikada, ədəbiyyatda gedən böhranla xarakterizə olunur.

Modernist ədəbiyyatı isə, öz növbəsində, mənbələrdə iki istiqamətə ayırırlar:

Şərti-metaforik nəsr

Kinayəli avanqard

Hər iki istiqamət ədəbiyyatda 60-cı illərin sonu yaranmış, 70-ci illərdə gənc ədəbiyyatının tərkib hissəsinə çevrilmiş, yalnız 90-cı illərin sonu dünya ədəbiyyatında ayrıca bir istiqamət kimi tanınmışlar. Şərti-metaforik nəsdə

Çağdaş dövr ədəbi prosesin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də “sərt realizmin” meydana gəlməsidir. Modernist ədəbiyyatın yuxarıda sadaladığımız bir çox cəhətləri məhz “sərt realizm” mətnlərində özünü göstərir.

Şərti – metaforik nəsrin ən əsas janrı özünəməxsusluğu orada antiutopiyanın işlənməsidir. Antiutopiya dedikdə, aşağıdakıları ehtiva edən bədii mətnlər nəzərdə tutulur:

antiutopiya hər zaman utopiyaya zidd mövqedə dayanır;

antiutopiyanın öz problematikası və mövzu dairəsi olur, burada insan və kollektiv, şəxsiyyət və cəmiyyət qarşı-qarşıya dayanır bilər;

antiutopiyada şəxsiyyət hər zaman tarixini və ictimaini üstələyə bilər;

antiutopiyada “mən” və “biz”in konfliktini ön sırada olur;

antiutopiyanın özünəməxsus xronotopu var: belə bədii mətnlərdə hadisələr iki zamanda cərəyan edir – kulminasiya nöqtəsi olan hadisəyə qədər, bu həm inqilab ola bilər, həm təbii fəlakət – və bu hadisədən sonra; məkana gəlinə isə, belə mətnlərdə məkan məhdudluğu olur.

Kinayəli avanqard – çağdaş modernizmin ikinci istiqamətidir. Belə mətnlərdə bütün müasirlik kinayəli şəkildə rədd edilir.

Postmodernizm isə çağdaş ədəbiyyatın ən qabaqcıl metodu kimi XXI əsrin bütün yenilikləri ilə hesablaşır və məhz bu yeniliklər bəzən ədəbiyyatın problematikasını müəyyən edir. Belə ki, elmi-texniki tərəqqi, virtual reallığın yaranması bir qisim yeni mövzular yaradır:

bu əsərlərdə dünya böyük bir kaos kimi təsvir edilir, bu dünyada heç bir norma mövcud deyildir;

bu əsərlərdə təsvir olunan dünyada reallıq saxta reallıqdır;

bu əsərlərdəki dünyada heç bir mənəvi dəyər yoxdur;

bu mətnlərdə intertekstuallıq vardır və s.

Nəticə. Beləliklə, müasir dünya ədəbiyyatında mövcud olan tendensiya və istiqamətləri ümumiləşdirərək, bu ədəbiyyatın qarşısında duran problemlərini də belə müəyyən edə bilərik: əvvəla, çağdaş dünya insanı ədəbiyyatın sərhədlərini aşmağa bilmir, və ya aşmaq istəmir. Etiraf edək ki, hal-hazırda kitab və onunla bir yerdə ədəbiyyatı arxa plana keçmiş, insanlar mənəvi və psixoloji inkişafı elmi-texniki tərəqqinin “uğurları”na qurban verirlər. İnsanları oxunmuş kitabların keyfiyyəti deyil, sayı maraqlandırır, bu halda ədəbiyyatın qavranılmasından söhbət gedə bilməz.

Müasir dünya ədəbiyyatının problemlərindən biri də janrı “kasıblığı”dır. Müasir ədəbiyyat bir çox janrların və xüsusilə süjetlərin sıradan çıxması ilə xarakterizə olunur.

Nəhayət, müasir dünya ədəbiyyatında “psevdoyazıçılar” üzə çıxır ki, onların yaratdıqları ədəbiyyat da “psevdoistedad”ın təzahürü olur.

ƏDƏBİYYAT

Немзер А. Литературное сегодня. Москва: Новое литературное обозрение, 1998, 432 стр.

Шкловский Е. Испытание правдой: Литература и перестройка. Москва: 1990

Некрасова И. Современный литературный процесс и новые подходы к его изучению // Известия Самарского научного центра Российской академии Наук. Социальные, гуманитарные, медико-биологические науки, т.18, № 2, 2016

Померанцев В. Об искренности в литературе // Новый мир, 1953, № 12, с. 7–24

Замятин Е. Избранные произведения. Москва: Советский писатель, 1989, 768 с.

Грекова И. Вдовый пароход. Москва: Эксмо-пресс, 2002, 689 с.

Açar sözlər: ədəbiyyat, modernizm, postmodernizm, mətn, ədəbi cərəyan

Ключевые слова: литература, модернизм, постмодернизм, текст, литературное течение

Keywords: literature, modernism, postmodernism, text, literary trend

Проблемы и перспективы современной мировой литературы

Резюме

В статье исследуются проблемы современной мировой литературы. Автор раскрывает полную картину современной мировой литературы, останавливается на основных литературных направлениях этой литературы, таких как реализм, постреализм, модернизм, постмодернизм и т.д. В начале изучаются основные характерные особенности этих литературных течений, события обуславливающие их формирование. В заключении всего вышесказанного автор раскрывает все проблемы мировой литературы, обобщает их.

Problems and prospects of the modern world literature

Summary

In the article the problems of the modern world literature are investigated. The author shows the whole picture of the modern world literature, stops on the main literary directions of this literature, such as realism, post-realism, modernism, postmodernism, etc. In the beginning the main characteristics of these literary trends, events causing their formation are studied. In the conclusion of the article the author explains all problems of the world literature and generalizes them.

Rəyçi: dos.Şakir Albaliyev

Sahibə Sədnik qızı Paşayeva47

FOLKLORDA DÖYÜŞ ƏNƏNƏLƏRİ

Azərbaycan folkloru Azərbaycan türklərinin şifahi xalq yaradıcılığıdır. Nəzm və nəsrə ipə çəkilmiş bu nümunələrdə ilahi eşq, anaya, qadına olan sevgi hisslərilə yanaşı, bir mübarizə ruhu da mövcuddur. Məqalədə Azərbaycan folklorunda döyüş ənənələrindən söhbət açılmışdır. Burada qeyd olunmuşdur ki, xalqın sosial-ictimai həyat tərzini, haqq-ədalət uğrunda apardığı mübarizə folklorunda döyüş səhnələrinin təsvirində öz əksini tapmış, bir çox qəhrəmanlıq rəvayətləri, bahadırlıq dastanları, cəngavər döyüşləri haqqında müxtəlif məlumat və motivlər, döyüş növləri və silahlar haqqında məlumatların tədqiq edilmiş yolları və üsulları folklor janrlarında müxtəlif formalarda verilmişdir.

Folklor hər bir xalqın milli yaddaşındadır. Tədqiqatçı-alim, filologiya elmləri doktoru Seyfəddin Rzasoyun sözləri ilə desək, “Xalqın varlığı söz və sənət kodları ilə onun yaddaşında inikas olunur... Milli yaddaşda millətin tarixi bütöv xalqın taleyindən keçdiyi kimi, hər bir fərdin taleyindən də keçib gələcəyə gedir... Folklor xalqın taleyidir: hər bir etnosun taleyi onun milli yaddaşına nə dərəcədə bağlılığından asılıdır. Yaddaşına qayıda bilən xalq onu millətlər içində millət edən zirvəyə qalxa bilir...” [19]

Folklor şifahi ənənədə mövcud olan bilikdir. Etnosun hər cür fiziki və mənəvi təcrübəsi folklorlarda şifahi ənənə vasitəsi ilə reallaşan elmi biliklərdir. Adət-ənənələr, düşüncə tərzini, əxlaq və davranışları və milli mədəniyyətin izlərini bu böyük salnamənin səhifələrində görmək mümkündür. Xalqın arzu və istəkləri, həqiqət və ədalət axtarışları, mübarizə tarixi folklorlarda öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan xalqının folkloru ötən günlərin milli xəzinəsi, gələcək üçün qorunub saxlanan örnək kitabıdır. Bu kitabın səhifələrində nələr yoxdur ki? Onu vərəqlədikcə Dədə-Qorqud boylarından Dədə Qorqudun “Qor-qud, xor-xut” deyərək səslənən sazi, Oğuz igidlərinin hay-harayı, Çənlibeldən Koroglu və onun dəlilərinin qılınclarının cingiltisi, Qıratın və Düratın dağları-daşları lərzəyə gətirən kişnətiləri eşidilir, sazını sinəsinə basıb öz Əslisini axtaran və onun eşqinin odunda yanan-qovrulmuş Kərəm, Arzusunu axtaran Qəmbər, Qəndəbin həsrətini son qoymaq üçün dərin dəryalara baş vuran Novruz zaman-zaman tarixin tozlu və qaranlıq divarları arxasından qalxaraq bizə baxır. Xalqın dilindən qopan nəğmələr, dastanlar, həyat təcrübəsindən yaranan atalar sözləri, bayatılar, tapmacalar, yanıltmaclar, yaşayışından, məişətindən, dövrünün ictimai-siyasi, mədəni və siyasətindən doğan, dini inanclarını əks etdirən əfsanə və rəvayətlər, nikbin ruhunu açan lətifələr də milli folklorumuzun qiymətli sərvətləridir. “Türk dünyasının dərin qatlarından süzülüb gələn ozan-aşıq sənəti tarixin müxtəlif keçidlərində enişli-yoxuşlu yollardan keçə-keçə Qorqud atanın əzəmətində ozanı yaşatmış, orta əsrlərdən isə Kərəmin, Sarı Aşığın, Qurbaninin, Abbas Tufarqanlıının, Xəstə Qasımın, nəhayət, Aşıq Ələsgərin simasında həmin zirvəni yaratmışdır.” [8, s.4]

Azərbaycan folkloru Azərbaycan türklərinin xalq yaradıcılığıdır. Nəzm və nəsrə ipə çəkilmiş bu nümunələrdə ilahi eşq, anaya, qadına olan sevgi hisslərilə yanaşı, bir mübarizə ruhu da mövcuddur. Bu mübarizə vətən uğrunda aparılıqda daha da güclənir. Azərbaycan folkloru eyni zamanda hər b sənətimizin tarixi güsgüsüdür.

Dünyanın hər b səhnəsində bir çox xalqlar iştirak etmişlər və hər b tarixi, hər b sənəti kimi indi də vərəqlənməkdə, inkişaf etməkdə olan böyük bir salnamə qoyub getmişlər. Azərbaycan hər b sənətinin tarixi də çox qədimdir. Qədim və mürəkkəb, keşməkeşli tarixə malik Azərbaycan xalqı əsrlər, minilliklər boyu öz azadlığı və dövlətçiliyi uğrunda mübarizə aparmışdır. Belə ki, “Albaniya dövlətini idarə edən Mehranilər sülaləsinin nümayəndəsi Cavanşir həm də sərkərdəlik bacarığı ilə seçilirdi. 816-837-ci illər arasında məşhur sərkərdəmiz Babək ərəb işğalçıların 6 ordusunu darmadağın etmişdi. Bu qələbələr bir sərkərdə kimi məhz onun həyata keçirdiyi strategiya nəticəsində əldə olunmuşdu. Erkən orta əsrlərdə Şəmsəddin Eldəniz, onun oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan, Qara Yusif, Uzun Həsən kimi hökmdar və sərkərdələrimiz də qələbə çaldıqları döyüşləri həyata keçirdikləri xüsusi taktikalar vasitəsilə əldə etmişdilər. Səfəvilər dövlətinin banisi Şah İsmayıl Xətai 14 il ərzində az qüvvə ilə 14 vilayəti özünə tabe etməyə nail olmuşdu.” [16] Əliağa Şıxlinski, Qalib bəy Vəkilov, Cahangir xan Xoyski, Cəfərqulu ağa Bakıxanov, Cəmşid Naxçıvanski, Səməd bəy Naxçıvanski kimi bir çox generallarımız Azərbaycan xalqının şan-şöhrətini bütünlükdə dünyaya yaymışlar.

İkinci Dünya müharibəsi cəbhələrində Həzi Aslanov, Mehdi Hüseynzadə, Ziya Bünyadov, İsrail Məmmədov, Gəray Əsədov, Məlik Məhərrəmov və başqa qəhrəman oğullar şücaət və mərdlik göstərirdilər. Onların qəhrəmanlığı sayəsində Azərbaycanın şanlı hər b tarixi ənənələri uğurla davam etdirilmişdir.

Azərbaycan xalqı özünün çoxəsrlik bədii təcrübəsində yaratdığı əsətlər, miflər, rəvayətlər, nağıllar, dastanlar və digər şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində əsrlərdən bəri süzülüb gələn hər b sənətimizin gözəl nümunələrini toplamış, yaddaşlarda yaşayan igid oğul və qızların əzəmətli bədii obrazlarını yaratmışlar. Xalq vətənin mərd oğullarını düşməndən intiqam almağa çağırırmışdır. Bu çağırışlar bayatılarımıza dərin ictimai-əxlaqi mənə aşlamışdır:

El batır qəm dəryada,

Kimə gedim mən dada?

İgid döyüşdə ölsə,

Adı qalar dünyada.

****

İgid gərək atlana,

Atın minə atlana.

Mərd odur ki, döyüşdə

Hər yaraya qatlana. [1, s.24]

Azərbaycan folklorunda göstərilir ki, vətənin gücü elin, xalqın gücündədir. Xalqın qüdrəti isə birlikdədir. Vətən torpağına yadların ayağı dəyməməlidir. Onların qarşısını almaq vətənin mərd oğullarının borcudur.

“Məlumdur ki, hər bir xalqın vətəninin taleyini düşünən, azadlığı və gələcək xoşbəxtliyi uğrunda mübarizə aparan epos qəhrəmanları olur. Bu qəhrəmanların bəşəri arzuları zamana görə dəyişir, bir-birindən fərqli bənzərsiz şəkildə eposlarda öz bədi əksini tapır. Məsələn, şumerlərin “Bilqamıs” dastanının qəhrəmanı Bilqamısın arzusu elə bir ot axtarıb tapmaqdır ki, onun xalqı həmişə cavan qalsın, əbədi həyat sürsün, ölümsüz yaşasın.” [10, s.13] Əcdadlarımızın göstərdiyi qəhrəmanlıq və şücaətlər el ədəbiyyatında silinməz izlər buraxmışdır. Azərbaycan folklorunda xalqın həyatı ilə bağlı tarixi hadisələrdən, insanların haqq-ədələt və azadlıq uğrunda apardığı mübarizədən bəhs edilir. Bu dastanların qəhrəmanları xalq içərisindən çıxmış igidlər olmuşdur. Bu materiallarda əfsanəvi döyüşçülərdən, qorxmaz gənc şahzadələrdən başlamış Astiaq, Tomiris, Cavanşir kimi real xalq igidlərinə qədər cəsur insanlar haqqında zəngin materiallar toplanmışdır. Azərbaycan folklorunda döyüş motivləri və onların təqdim edilmə yolları çox müxtəlif olmuşdur. Bir çox qəhrəmanlıq rəvayətləri, bahadırlıq dastanları, cəngavər döyüşləri, döyüş növləri və silahlar haqqında məlumatlar folklor janrlarında öz əksini tapmışdır.

“Məlikməmməd”, “Simanın nağılı”, “Uşaq pəhləvan”, “İbrahim”, “İsgəndər pəhləvan”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” kimi bir çox folklor nümunələrinin qəhrəmanları xalq içərisindən çıxmış igid oğullardır. “Hər bir xalq öz içərisindən çıxmış qəhrəmanını, öz övladını əfsanələşdirməyə çalışmış, ... ona əsətiri qüdrət vermişdir.” [9, s.18]

Məlikməmməd, Məlik Əhməd, Qazan xan, Dəli Domrul, Basat, Qaraca Çoban, Koroğlu, Eyvaz, Dəmirçiöglü, Halaypozan kimi igidlərin qəhrəmanlıq və rəşadətindən, Vətənə məhəbbət hissindən bütün el-oba danışmışdır. XVII əsrdə Koroğlu qoşmaları aşiq poeziyamıza döyüşkənlik, mübarizlik ruhu gətirmiş, onu dağ çeşmələrinin suyu kimi durultmuş, ümumiyyətcə, aşiq poeziyamızda qəhrəmanlıq motivlərini gücləndirmişdir. Telli saz Misri qılıncıla bərabər Koroğluya kömək etmiş, onunla döyüş meydanlarına getmiş, öz coşqun sədası ilə qəhrəmanları vəcdə gətirmişdir.

Məndən salam olsun əcəm oğluna,

Meydana girəndə, meydan mənimdir.

Qıratım köhləndi, özüm qəhrəman,

Çalırım qılıncı, düşməni mənimdir. [5, s.176]

Koroğlunun ilk döyüş nəğməsi olan bu misralarda “qəhrəmanın daxili aləmi, arzusu, həyəcanı məharətlə ifadə olunmuşdur. Bu, həm də ağır döyüşlərə hazırlaşan, düşmənlə ölüm-dirim mübarzəsinə atılan cəsur bir qəhrəmanın həyat əməlidir.” [9, s.75] Qəhrəmanlığın tərənnümü motivinə böyük maraq göstərən türkdilli xalqlar Koroğlu rəvayətlərini özlərinə məxsus bir sənətkarlıqla yenidən işləkən onu öz yaradıcılıq ənənəsi və milli koloritlə cilalamış, öz milli ədəbi nümunəsi kimi işləyib onun müxtəlif variantlarını yaratmışlar.

“Mənəvi və fiziki güc və onun nümayişi qəhrəmanlıq, təbiətin və cəmiyyətin, fərdin yaşam qanunudur. Odur ki, etnosu yaratmış bənzərsiz mənəvi, iradi və fiziki güc simvolu əcdad atanın timsalında milli sərvət, ləyaqət, qürur və başqa hissə və dəyərlərin qorunması müqəddəsliyi dastan vasitəsi ilə ardıcılıqla yeni nəsillərə təqdim olunur. Bu səbəbdən də etnoqonik dastanlar heç zaman məzmun dəyişikliyinə məruz qalmadan zaman-zaman yaşayır. Çünki bütün zamanlar üçün yaşam qanunu olan qəhrəmanlıq ən yüksək formada, psixoloji təlqin formasında ifadə olunmuşdur.” [4, s.118]

Böyük Çöldə yaşayan, Avropa və Asiyanın ərazilərini özlərinə vətən seçən türk xalqları kimi, Qafqazlarda yaşayan Azərbaycan türklərinin folkloru da döyüş səhnələri, silah növləri haqqında məlumatlarla zəngindir. “Qədim türklərin döyüş sənətinin ən sürətli formalaşma dövrü bozqır həyat tərzinə keçdikdən sonra baş vermişdir. Ancaq bu o demək deyildir ki, Türklər Ön Asiyada döyüş mədəniyyətinə sahib olmamışdır. Türk döyüş sənəti hələ, qədim türklər Ön Asiyada olarkən mövcud olmuşdur... Savaş mədəniyyəti bu etnosun həyat tərzinə daha qədimdən süzülüb gəlmiş, sadəcə bozqır çöllərində məcburiyyətdən bu savaş mədəniyyəti daha çox inkişaf dövrünü yaşamışdır. Orhun abidəsindəki Bilgə Tonyukukun yazısı, bu məcburiyyəti təsdiq edir: “Çuğay Kuzda, Qara qumda, məskən salmışdıq. Maral yeyərək, dövşən yeyərək otururduq. Xalqın boğazı tox idi. Ətrafdakı düşmənlərimiz yırtıcı quş tək, biz isə ov kimi idik.” [14] Döyüşçü həyat təzi yaşayan bu xalqların zəngin döyüş mədəniyyəti olmuşdur. Bunu ağızdan-ağıza keçərək yaşayan hər bir nağılda, nəğmədə, dastanda və bir çox digər folklor nümunələrində görmək olar. Bu yaradıcılıq növlərini nəzərdən keçirdikdə, müxtəlif döyüş sənəti növləri ilə tanış oluruq. Məsələn, əlbəyaxa döyüş sənəti göstərirdi ki, hər bir gənc hökmən pəhləvan, bahadır olmağı bacarmalı idi. Bu ona qarşısına çıxan çətinlikləri dəf etməkdə vacib idi. Əlbəyaxa döyüşlər zamanı fiziki gücdən, müxtəlif alət və vasitələrdən (ip, ərkan, dəyənək, şüvül, tir və d.) müxtəlif təyinatlı silahlardan (bıçaq, qılınc, cida, nizə, ox və d.) istifadə edilirdi. Məsələn, “Məlikməmməd” Azərbaycan xalq nağılında əsərin qəhrəmanı Məlikməmməd bir bahadır və bacarıqlı əsgərdir. O, divlərlə döyüşdə qılıncın, baltaların, əmudların köməyi ilə istədiyinə nail olmadığında əlbəyaxa döyüşdə onlara qalib gəlir və qələbə çalır. Oxşar motiv Koroğlu dastanında daha geniş yayılmışdır. Koroğlu ilə Ərəb Reyhanın döyüşü dastanda belə təsvir olunur: “Dava başlandı, yetmiş yeddi fəndin hamısını işlətdilər. Amma heç biri o birinə qalib gələ bilmədi. Nə qılıncdan kar aşdı, nə nizədən iş çıxdı, nə əmuddan murad hasil oldu. Axırda Koroğlu qəzəblənib atdan düşdü. Paltarının ətkələrini belini sancdı. Qollarını çırmadı. Meydanda gərmiş ələməyə başladı. Ərəb Reyhan da atdan düşdü. Küştü başlandı.” [5, s.191]

“Bütün bunlar sübut edir ki, qədim dövrdə hər bə savaş sənətinin təlim prosesində fiziki gücə hesablanmış texniki fənlər olmuş, bu təlim prosesi ordu daxilində müxtəlif sınaqlarla (yarışmalarla) müşahidə olunmuş, daha sonrakı dövrlərdə isə bu sınaqlar və ya döyüş sənəti metodikaları müxtəlif adlarla konsepsiya olunmuşdur. Hal-hazırda fəaliyyətdə olan köklü döyüş sənətlərinin qədim dövrlərdə hər bə savaş sənətinin tərkib hissəsi olması heç kimə sirt deyil.” [14]

Əcdadlarımızın istifadə etdiyi müxtəlif silah növləri haqqında məlumatları şihahi xalq ədəbiyyatı nümunələrimizdən əldə etmək mümkündür. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından aydın olur ki, öküz dərisindən beşik örtüyü və bəzi silahların (sapand, yay) hissələri kimi istifadə olunmuşdur. “Basatın yayı təkə buyuzundandır. Silahlar içində ox-yay, nizə və qılınc xüsusi yer tutur. Lakin nizələrin ən tipiki yoğun qamış gövdəsindəndir. Dəmir ucluqlu ox, polad qılınc o dövr üçün ən kəsərli, seçmə silah növləri kimi təqdim olunur” [13, s.16] “Kitabi-Dədə Qorqud” ən qədim qəhrəmanlıq dastanlarımızdan biri hesab olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Beyrəyin qəhrəmanlıq göstərməsi (14 yaşında) ona ad qoyulmasına səbəb olur. Eləcə də Buğac yetkinlik yaşında buğanı basdığına görə alqışlanır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Dirsə xanın xatununun Buğacı axtarmaq üçün Qazlıq dağına qalxması və Buğacı orada tapması da bu motivlə eyniyyət təşkil edir.” [18]

Yay-ox, sivri qılınc kimi silahların ilk dəfə qədim türklər tərəfindən istehsal edilməsi çox maraqlı faktdır. “Bizim eradan əvvəl II əsrə aid Çin qaynağına istinadən göstərilir: “Yay və ox işlətməkdə təcrübə və hünərləri çoxdur. Hər atdıqlarının hədəfə dəyəcəyinə əmindirlər... Hunlar at üstündə dördnala çaparkən belə,ox ata və yay çəkə bilirlər” Elə buradaca qeyd edək

ki, bu fikirlər “Kitab”dakı (“Kitabi-Dədə Qorqud”) “Ağ yeləklü ötkün oxıq maña vergil//Ərdənərə keçirəyim səni içün!” misralarının, eyni zamanda “Sağına-soluna eki qoşa yay çəkərdi” cümləsinin ümumi semantik yükü ilə səsleşir.” [11, s.20] Türklər qılınclarına and içərdilər, əyilib qılınclarından öpərdülər. İnanırdılar ki, and pozulsa, qılinc sahibini kəsəcək. Məsələn, “Qılinc - qurşanın, at-minəndir”, “Qılinc da öz qınıni kəsməz”, “Pahlı dəmirdən qılinc olmaz”, “Qılinc kəsəməyəni çörək kəsər” kimi bir çox atalar sözləri və məsəllərdə qılincin nə qədər qüdrəti olduğuna inam özünü hiss etdirirdi. “Azərbaycan xalqının etnogenezində yaxından iştirak etmiş iskit və sarmatlar qılincı savaş tanrısının simvolu hesab etmiş və ona tapınımışlar.” [15]

Folklor nümunələrimizdə döyüşə gedən igidlərin geyimləri haqqında da məlumatlar vardır. Əsgərlər müharibəyə getdikdə əyinə kip oturan, topuğa qədər uzanan, darqollu köynək geyərdilər. Sınələrini oxdan və nizədən qorumaq məqsədi ilə köynəklərin üstündən dəri ilə çarpaz bağlanmış dairəvi, üstü bəzəkli dəmir asardılar. Bu, Azərbaycan əsgərinin, Türk döyüşçüsünün geyim mədəniyyətinin tarixini işıqlandırır. Məsələn, “Şah İsmayıl” dastanında belə bir epizodda döyüşə gedən orta əsr əsgərinin geyimi əks olunmuşdur: “Ərəbzəngi nəre səsinə oyandı. Polad paltarını geyindi, ayaqdan qıfıllandı, başdan geyindi, ayaqdan geyindi, başdan qıfıllandı. Şah İsmayıl meydanına gəldi...” [2, s.146]

Professor M.H.Təhməsi “Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy”unu “mənsəyinə görə ən uzaq keçmişlə bağlı olanları əsətiri görüşlər, müxtəlif kultlar, bəhəddirlik-nağılları, yaxud çox qədim əfsanə-rəvayətlərlə səsleşən dastanlardan” [12, s.113] hesab edir. “Basat-Təpəgöz” dastanımız bu gün də öz fəlsəfi və əxlaqi əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Nağıl qəhrəmanlarının aslan südü ilə bəslənməsi, onun aslanla bir yerdə böyüməsi xalqımızın şir ürəkli oğul böyütmək, hər cür çətinlikdən çıxma biləcək, döyüşlərdə qalib gələ biləcək igid tərbiyə etmək arzusundan irəli gəlirdi. Bu cəsur insanlar xeyir və şər uğrunda mübarizə aparır, hər cür çətinliklərə qatlaşır, sonda ölkələrinə qələbə ilə qayıdır, düşməni torpaqlarından uzaqlaşdırırdılar. Xalqın təfəkküründə yaratdığı bir çox sehirli qüvvələr bu işdə onlara yaxından köməklik göstərirdi. Məsələn, Zümrüd quşu, sehirli xalça, sehirli üzük, sehirli papaq və s. əsasən nağıl qəhrəmanına kömək edərək, onu dardan qurtarırdı. Bunlar insanların ayrılmaz silahı idi. Onlar divlər, əjdəhalar, küpəgiran qarıları məhz bu qüvvələrin vasitəsilə məhv edirdilər. ““Məlikməmməd” nağılında sehirli obrazlar sırasında sehirli almalar, zümrüd quşu, Yel atı, ağ qoç, qara qoç və s. vardır. Nağılda işıqlı və qaranlıq dünya təsvir edilmişdir. Məlikməmməd padşahın kiçik oğludur. Qardaşlarının xəyanəti nəticəsində zülmət dünyasına düşən qəhrəman Zümrüd quşunun köməyi ilə işıqlı dünyaya çıxır.” [17]

Türk əsgərinin onun ayrılmaz dostu at müşaiyət edirdi. At sədaqət rəmzi olduğu kimi, həm də müqəddəs hesab olunurdu. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Beyrəyin atının kəsilib əhsan verilməsi, özünün isə atın dərisinə bükülməsi haqqında məlumatlar verilir. “Şah İsmayıl” dastanında qeyri-adi qəhrəman olan Şah İsmayılı Qəmərdəydan başqa heç bir at gəzdirə bilmirdi. “Koroğlu” dastanında da Koroğlu ilə Qıratın dostluğu dillər əzbəri idi. Koroğlu öz dostunu xilas etmək üçün hər cür təhlükəyə baxmayaraq həsrətlə:

Çənlibəldən səni deyib gəlmişəm,

Alma gözlüm, qız birçəklim Qırat gəl,

Dəmir libas, polad geyib gəlmişəm,

Alma gözlüm, qız birçəklim Qırat gəl. [5, s.186]

-deyərk, Toqata gedir və silahdaşını xilas edir.

Qaçaq Nəbinin, onun silahdaşı Həcər xanımın xilaskarı “Bozat” da dillər əzbəri olmuşdur. Qaçaq Nəbi də öz Bozatını yüksək qiymətləndirərək, onu cəldlikdə şirə, pələngə bənzətməmişdir:

Bozat, səni sər tövlədə bağlaram,

And içirəm, səni məxmər çullaram!

Əyər məni bu davadan qurtarsan,

Qızıldan, gümüşdən səni nallaram! [6, s.168]

Atın tükü qoruyucu vasitə hesab edildiyindən ondan tuğ düzəldirdilər və çadırın, papağın, qəbirin üzərinə vururdular.

Koroğlu ənənələri “Qaçaq Nəbi” dastanında davam etdirilmişdir. Xalqın səadətini, istiqlalıyyət və müstəqillik uğrunda qəhrəmanlıq ideyalarını nümayiş etdirən Koroğlu hayqıraraq:

Yağı düşmənin zərbəsi

Qaçırtmaz meydana mənə.

Qorxaq müxənnət zərbəsi

Qaçırtmaz meydana mənə.

****

Aləmə bəlli hünərim,

Çənlibəldə dəlilərim,

Mərd igidə pəşkəş sərim

Qaçırtmaz meydana mənə. [5, s.101]

-deyə səsələnirsə, Qaçaq Nəbi isə yoldaşlarına belə ürək-dirək verərək onları döyüşə çağırır:

Nəbi aynalını alar əlinə,

Hoy-hoy edib minər Boz at belinə,

Heç vaxt uymaz yağı düşmən felinə,

Mərd igiddi, dardan qurtarar Nəbi!

Düşmən üstə güllə yağdırar Nəbi!

****

Duman çökdü, bulud gəldi dağlara,

Külək vurdu, yağış yağdı bağlara,

Görünməyib Nəbi yada yalvara,

Mərd igiddi, dardan qurtarar Nəbi!

Düşmən üstə güllə yağdırar Nəbi! [6, s.68]

Bu dastan Azərbaycan xalq ədəbiyyatının yazılı ədəbi nümunəsi, qəhrəmanlığın bədii tarixidir. “Göründüyü kimi, qədim türklərin həyat tərzini olan savaş mədəniyyətində türkü əlbəyaxa döyüxsüz təsəvvür etmək mümkün deyil. Barmaqları ilə saf daşdan kəsik qoparan, gülüş zamanı barmaqlarını qəniminin ətinə yeridib onu diz çökdürən, öküzü başı üstünə qaldıran və ya bir zərbə ilə öküzü yerə sərən şir biləkli bahadirlər haqqında söhbətlər xalq arasında geniş yayılmışdır. Həmin söhbətlərin arxasında türk savaş ənənələrinin müəyyən əlamətləri gizlənmişdir.” [7, s.18]

Beləliklə, folklor tariximiz bizə əcdadlarımızın cəmiyyətdə baş verən hadisələrə biganə qalmadığından, xalqın tarixini, mənəviyyatını yaşatmasından xəbər verir. Filologiya elmləri doktoru, professor Füzuli Bayat qeyd edir ki, “Sözlü tarixin əsas materialı insandır. İnsanın həyatı, fəaliyyəti ilə bağlı hadisələr rəsmi tarixin sahəsini daha da genişlətməklə bərabər tarixə yön verənlərin, axarını dəyişənlərin sadəcə liderlər deyil, xalq icindən çıxmış sadə insanların, toplumun, bir sözlə, xalqın olduğunu vurğulayır, tarix bilincinin folklor bilinci ilə birləşməsini, eyniləşməsini saxlayır... Başlangıcdan bu günə qədər tarix folklor materiallarında - əfsanələrdə, mənəkələrdə, dastanlarda, atalar sözlərində, bayatılarda və s. yaşadılmışdır.” [3, s.79]

Xalq həyatının və məişətinin müxtəlif tərəfləri folklorumuzda hər janra məxsus bədii-emosional şəkildə əks olunmuşdur. Məsələn, qəhrəmanlıq nəğmələri, adətən, döyüş zamanı, yaxud döyüşdən əvvəl oxunaraq, döyüşçüləri səfərbərliyə, qorxmazlığa, igidliyə, cəngavərliyə çağırır. Əfsanələrdə, sehri nağıllarda fantastik element və hadisələr iştirak edir.

Beləliklə, tarixin mifik qatlarından keçib gələn və qəhrəmanlıq epizodları ilə zəngin olan bir çox folklor nümunələrimiz yaddaşlara həkk olunmuş, el şənliklərində böyük şövqlə ifa edilərək nəsil-dən-nəsilə keçmiş, tarixin ən qədim yadigarı kimi günümüzə qədər gəlib çatmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan bayatıları. Bakı: “XXI-Yeni Nəşrlər Evi”, 2004, 304 s.
  2. Azərbaycan dastanları. C.III. Bakı: Lider, 2005, 326 s.
  3. Bayat F.H. Sözlü ənənədə yaşayan yaxın tarix // “Folklor və tariximiz” mövzusunda AMEA Folklor İnstitutu və AMEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutunun Elmi Konfransının materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2012, s.79-85.
  4. Xəlilli X.D. Türk mənəviyyatı tarixində “Oğuz xaqan” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 232 s.
  5. Koroğlu: Dastan. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005, 552 s.
  6. Qaçaq Nəbi: Dastan /Tərt. ed. Əhliman Axundov. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1961, 309 s.
  7. Qırçaq M.N., Əsgər Ə.D. Türk savaş sənəti. Bakı: Yazıçı, 1996, 176 s.
  8. Namazov Q.M. Ozan-aşiq sənətinin tarixi. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 480 s.
  9. Nəbiyev A.M. Qəhrəmanlıq səhifələri. Bakı: Gənclik, 1975, 87 s.
  10. Pirsultanlı S.P. Ozan-aşiq yaradıcılığına dair araşdırmalar. C.I. Gəncə: “Pirsultan nəşriyyatı”, 2002, 183 s.
  11. Tanrıverdi Ə.V. Çal qılıncını, xan Qazan! (“DədəQorqud kitabı”nda silah adları). Bakı, Elm və təhsil, 2015, 191 s.
  12. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972, s. 113 s.
  13. Zeynalov F.R., Əlizadə S.Q. Tükənməz xəzinə: “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı: Yazıçı, 1988, 201 s.
  14. Alpaqut Turan Döyüş Sənəti.-www.alpagut.az.
  15. Qılıncı and içmək gələniyənin Qafqaz Albaniyasındakı izləri...-www. bextiyartuncay. wordpress.com
  16. Azərbaycanın hərbi tarixi-www.az.wikipedia.org
  17. Nağıl-www. az.wikipedia.org
  18. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı.-www.elibrary.bsu.az
  19. Mifologiya və folklor.-www.elibrary.bsu.az
- Açar sözlər: folklor, hərbi savaş sənəti, döyüş növləri, silahlar
 Ключевые слова: фольклор, военное искусство, боевые виды, оружие
 Key words: folklore, the art of military struggle, the types of battles, arms.

Боевые традиции в фольклоре

Резюме

Азербайджанский фольклор-это устное народное творчество азербайджанских тюрков. В этих примерах поэзии и прозы присутствует дух борьбы, а также божественная любовь к матери и женщине. В статье приводятся события о боевых традициях в азербайджанском фольклоре и борьбе народа в социально - общественной жизни за справедливость, дается описание отдельных героических историй и боевых сцен, представления о типах боевого оружия, а также информация о тактике сражений и боевом искусстве.

Fighting traditions in folklore

Resume

Azerbaijani folklore is the oral creative activity of the Azerbaijani Turks. In the samples of prose and poetry of the folklore there is a spirit of struggle, together with divine love, love for a mother and a woman. The article deals with the fighting traditions in Azerbaijani folklore. It states that the social life style as well as the struggle of the people for their rights, take place in the fighting scenes in folklore. A number of heroic stories, epics, various kinds of motives on the battles of the nights, the types of battles and arms were presented in different ways in the genres of folklore.

Rəyçi: dos.Şakir Albaliyev

Məmmədova Humay Hacı qızı48

AZƏRBAYCAN NƏSR VƏ DRAMATURGİYASININ İLK QADIN SİMƏSİ-SƏKİNƏ AXUNDZADƏ

Rus və Avropa ədəbiyyatında qadın romanı 18-ci əsrin sonlarından yaranmağa başlasa da, Azərbaycan ədəbiyyatında onun ilk nümunələrinə xeyli sonralar-19-cu əsrin sonlarında rast gəlirik.

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk qadın nasirlər Səkinə Axundzadə və Şəfiqə Əfəndizadə hesab olunur.

Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti tarixində, eləcə dəyəni dövr Azərbaycan maarifinin inkişafında Səkinə xanım Axundzadə xüsusi yer tutur.

Səkinə Axundzadə Azərbaycanın ilk qadın dramaturqu, roman janrında yazan ilk azərbaycanlı qadın yazıçısı, tanınmış maarif xadimi və Azərbaycan dilində məktəb dərslərlərinin müəllifi olmuş ilk azərbaycanlı qadın pedaqoqdur.

Səkinə xanım Axundzadə 1865-ci ildə Quba şəhərində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. Quba şəhərində böyüyüb, boya-baş çatan Səkinə xanım, elə təhsilini də burada almışdır. Onun atası "Fəda" təxəllüsü ilə şeir yazan şair və ziyalı Mirzə Heybət Axundzadə olmuşdur. Mirzə Heybət 19-cu əsrin birinci yarısında görkəmli alim, şair, filosof və mütəfəkkir Abbasqulu Ağa Bakıxanovun Qubada yaratdığı "Gülüstani-İrəm" ədəbi məclisinin fəal üzvlərindən biri kimi tanınmışdır. İlk təhsilini atasından alan Səkinə xanım, ana diliylə yanaşı, ərəb və fars dillərini də mükəmməl şəkildə öyrənmiş, gənc yaşlarından isə ədəbiyyata, incəsənətə xüsusi maraq göstərmişdir. (7-s.13)

Gənclik illərində Quba şəhərindəki məktəblərdə dərslər deyən Səkinə xanım açıq fikirli, mütərəqqi ziyalı qadın kimi rəğbət qazanır və kənd camaatı tərəfindən sevilir. Hətta bir çoxları ona "Böyük Ana" deyər müraciət etmişlər. Səkinə xanım gənc yaşlarında Talib adlı şəxslə ailə həyatı qurur və bu izdivacdan bir qız övladı- Höküməxanım dünyaya gəlir. Lakin cütlüyün ailə həyatı faciə ilə sona çatır. Mürtəce dindarların qəzəbinə düşər olan gənc müəlliminin həyat yoldaşı xüsusi sifariş ilə qaçaq Alı tərəfindən qətlə yetirilir. O dövrdə qadınların ön plana çıxması, dünyəvi biliklərə yiyələnməsi, müasir düşüncə tərzinə sahib olması, xalqın maariflənməsinə yönəlmiş açıq çıxışlar etməsi cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməz hal idi. Lakin bütün bu təzyiqlərə məruz qalan Səkinə xanım öz yolundan dönmür və pedaqoji fəaliyyətinə davam edir. 1900-cü ildə Səkinə Xanım H.Z.Tağıyev tərəfindən Bakıya ana dili və ədəbiyyatdan dərslər deməyə dəvət olunur. Beləliklə Səkinə xanımın başının üzərindən keçən qara buludlar 1900-cü ildə yavaş-yavaş dağılmağa başlayır. Səkinə xanım Tağıyevin Qızlar Məktəbində şəriət və ədəbiyyat dərslərini tədris edir. Məhz bu dövrdə Səkinə xanım Azərbaycanda ilk dəfə olaraq, qızlardan ibarət teatr truppası yaradır və ilk dram əsərlərini qələmə alır. O, qələmə aldığı əsərləri tələbələrini köməkliyi ilə səhnələşdirir. (1-s.4) Beləliklə, Səkinə xanım Axundzadəni Azərbaycanın ilk qadın dramaturqu olmaqla yanaşı, həm də ilk qadın rejissoru da adlandırmaq mümkündür.

Qulam Məmmədli yazırdı:

"Səkinə xanım müəllimliyə başladığı zaman Bakı səhnəsində Cahangir Zeynalov, Əbülfət Vəli, Mirzəəğa Əliyev, Hüseyin Ərəblinski kimi teatr xadimlərinin iştirakı ilə tamaşalar verildirdi. Qadın rollarını kişilər oynayırdı, səhnə qadın arzusu ilə, qadınlar isə səhnə həsrəti ilə yaşayırdılar. Çadra altında teatra gəlib, örtülü lojalardan səhnəyə baxan Səkinə xanımın ürəyindən nələr keçmirdi?" (7-s.15)

Lakin o vaxt bu arzuların qarşısında din və şəriət qanunları keçilməz dəmir hasar tək dayanmışdı. Bu hasarı uçurmaq asan deyildi. Hələlik onu yandan keçmək üçün yol tapılmalı idi.

Səkinə xanım zəngin yaradıcılıq irsinə sahib olmasa da Azərbaycan ədəbiyyatında ilk qadın dramaturq, ilk qadın romançı ünvanına sahibdir. Onun ədəbi irsindən bizə beş pyes, bir roman və bir neçə publisistik məqalə məlumdur. Təəssüf ki, Səkinə xanımın pyeslərinin heç biri dövrümüzdə gəlib çatmadığından onlar haqqında yalnız resenziya, salnamə və məqalələrdən azacıq məlumatla sahib ola bilirik. Səkinə xanımın pyeslərinin əldə olunmaması ilə bağlı Q. Məmmədli müsahibələrinin birində ürək ağrısı ilə deyir: "Necə təəssüflənməyəsən ki, 1903-cü ildən başlayaraq beş pyes yazan ilk dramaturq qadın Səkinə xanım Axundzadənin əsərlərindən biri də gəlib bizə çatmayıb. Axı Səkinə xanım Yaxın Şərqdə ilk dramaturq qadındır. Bununla fəxr etməmək olarmı?" (7-s.15)

Əsərlərinin taleyi haqqında dəqiq məlumat əldə yoxdur. Bəzi mənbələrdə Səkinə xanımın əsərlərinin qardaşı qızı- o vaxt Rəssamlar İttifaqı Heyətinin sədr müavini olan Reyhan Topçubaşova tərəfindən rəpessiya qorxusundan yandırıldığı deyilir. Beləki Səkinə xanımın oğlu Yusif bəy Gəncə Dövlət Universitetinin dosenti olmuş və açıq fikirliliyi o vaxtki hakimiyyəti narahat etdiyindən 1937-ci ildə sürgün olunmuş, bir müddət sonra güllələnmişdir. Məhz bu səbəbdən də qardaşı İbrahim bəyin qızı Reyhan Topçubaşova tərəfindən yandırılma biləcəyi güman olunur. (5-s.13)

Səkinə xanımın azərbaycanlı qadınların da səhnədə oynaması arzusu ilə yazdığı ilk səhnə əsəri 1904-cü ildə qələmə aldığı "Elmin səmərəsi" pyesidir. Əsər səhnələşdirilərkən obrazların çoxu qadınlar oldu, beləki rolları gimnaziyanın tələbələri və müəllimləri ifa etmişdir. Tamaşaçılar da ancaq qadınlardan ibarət idi. Qulam Məmmədli yazırdı: "Azəri qadınları səhnə mədəniyyətinin nübarını belə daddılar". Tədqiqatçı Nazif Qəhrəmanlı Səkinə xanımın ilk dram əsəri haqqında yazır: "Elmin səmərəsi" pyesi hardasa "Anamın kitabı"nı xatırladır. Lakin bu pyes "Anamın kitabı"ndan iyirmi il əvvəl yazılıb.

"Kaspi" qəzeti isə həmin tamaşadan bəhs edərək yazırdı:

"Səkinə xanım Bakı əhalisinə, müsəlman səhnəsi yolunda çalışan, bu sahəni hədsiz dərəcədə sevnələrdən sayılır. Demək olar ki, o bu sahədə hələlik yeganə qadındır. Tamaşaçılar indiyədək onun iki əsərini görmüşlər. "Bəxtsiz bala" və "Elmin səmərəsi".

Əgər bizim müsəlmanlar arasındakı ictimai şərait başqa cür olsaydı, müsəlmanlar Səkinə xanımın simasında görkəmli və məhsuldar bir yazıçı görmüş olardılar. Elə indi də Səkinə xanım bizim çox da zəngin olmayan repertuarımıza əsər yazmağa imkan tapır." (3-s.35)

Səkinə xanımın yaradıcılığında dramaturgiya daha önəmli yer tutur. Beləki səhnəyə, teatra bağlı olan Səkinə xanımın daha çox səhnə əsərləri yazmağa üstünlük vermişdir.

Səkinə xanımın dramaturgiyaya önəm verməsinin bir çox səbəbi var idi. Bunlardan ən əsası qadınların səhnəni görməyi, səhnəylə tanış olmağı, artıq qadın obrazlarını elə qadınların oynamağını istəməsi idi.

Səkinə xanımın dramaturgiyaya müraciətinin səbəblərindən biri də tamaşaya qoyulan yeni əsərlərin keyfiyyətindən narazılığı idi. Publisistik yazılarının əsasən, əsasən, “S.”, “S.A.” imzaları ilə yazan Səkinə xanım məqalələrindən birində yeni dram əsərlərinə belə münasibət bildirir. “On il bundan əvvəlləri səhnəmizdə oynanılan, olduğu qədər də ibrətamiz olan dramnəvis məşhur ədiblərimizdən M.F.Axundzadə, Ə.B.Haqverdiyev, N.Nərimanov, N.B.Vəzirov və qeyrilərinin asan dil ilə yazılmış “Hacı Qara”, “Ağa Məhəmməd şah Qacar”, “Nadir şah”, “Müsbəti Fəxrəddin” və qeyrilərinin yerinə indi nələrlər görürük? (6-s.11)

İlk səhnə əsərlərinin uğurlarına davam edən Səkinə xanım bu istiqamətdə fəaliyyətini davam etdirir. “Elmin səmərəsi” pyesindən sonra Səkinə xanım “Gəlin və qayınana”, “Şahzadə Əbülfəz”, “Haqq sözü acı olar”, “Zülmün səmərəsi”, “Bəxtsiz bala” adlı pyeslərini yazmış və ya başqa dildən tərcümə-təbdil etmişdir ki, bunlardan yalnız “Şahzadə Əbülfəz”in (roman formasında yazdığı “Şahzadə Əbülfəz və Rəna xanım”ın) 1918-ci ildə kitabça şəklində çap edilmiş nüsxəsi gəlib bizə çatmışdır. (6-s.11)

Səkinə xanım “Bəxtsiz bala” dramını Namiq Kamalın “Zavallı çocuq” əsərindən təbdil etmişdir. Son pyesi Leo Delibin “Lakmə” əsərindən təbdil etdiyi “Zülmün səmərəsi”dir. Güman edilir ki, avrosentrizm ideyalarının daşıyıcısı olan bu əsərin təbdilinin əsas səbəbi XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda qərbçilik ideyalarının geniş yayılması ilə bağlıdır. Lakin Seyid Hüseyn pyes haqqında yazdığı məqalədə belə bir fikri ifadə etmişdir ki, “S.Axundzadə öz yaradıcılıq işinə sənətkarlıq cəhətdən ciddi yanaşsa da, ideyaca faydalı əsər yarada bilməmişdir.” Buna səbəb kimi Leo Delibin birtərəfli yanaşma sərgiləyərək, Şərqi Qərbə qarşı qoyduğu əsəri təbdil etməsi göstərilmişdir. Lakin bu tənqidi fikirlərə rəğmən pyesin öz dövründə müsbət qarşılandığı deyilir. (7-s.15)

Qeyd etdiyimiz kimi Səkinə Axundzadə Azərbaycanın və Şərqi ilk qadın dramaturqu olduğu kimi həm də ilk qadın yazıçı hesab olunur.

Səkinə xanımın qələmə aldığı “Şahzadə Əbülfəz və Rəna xanım” əsəri ilə ilk qadın romançı ünvanının sahibi olmuşdur. Əsərin roman janrına daxil edilib-edilməməsi mübahisəlidir. Beləki həcmə kiçik olduğundan əsər bəzən hekayə, bəzən də forma etibarilə dastan adlandırılır. H.Ənvəroğlu “Azərbaycan romanının inkişaf problemləri” adlı tədqiqatında Səkinə xanımın əsərinin yalnız şərti olaraq roman adlandırılıla biləcəyini qeyd edir. (6-s.11)

Həmin kitab üçün yazılmış giriş sözündən Səkinə xanımın qələm üslubu, dili və Azərbaycan folkloruna münasibəti haqqında məlumat əldə etmək mümkündür:

“Uşaqlar nağıldan xoşlandığı kimi, böyük adamlar da roman səpgidə yazılan əsərlər insanların ruhunda böyük təsir buraxır. Odur ki, tarixi əsərləri də camaata oxutmaq üçün münasibə tərzində tarixi romanlar yazılır. Ona binaən mən də bu hekayəni roman tərzində yazmağı lazım bildim.

Hər millətdə kişilərdən şair və ədib olduğu kimi, məşhur şair və ədib xanımlar da çoxdur ki, onların vücudu ilə fəxr olunur. Qafqazda oxumuş və iqtidarlı xanım qızlarımız son vaxtlarda get-gedə artmaqdadır. Lakin bu vaxtadək adət olmadığı üçün yazmaqdan, bəzi səbəblərə görə çəkinirlər. Onlara bir yol açmaq məqsədilə bu romanı, layiq olmasa da yazıb meydana qoyub da, qarelərdən rica edirəm ki, bu qiymətsiz əsərimdə bir səhv və xəta olursa əfv etsinlər.” (3-s.37)

Bu yazıdan da aydın olduğu kimi, Səkinə xanım əsərinin bəsit və qüsurlu olduğunu bilir və açıq şəkildə ifadə edirdi. Lakin əsər dəyər biçən yazıçının ülvə amalıdır. Qadınları həvəsləndirmək, onlara cığır açmaq kimi çox məsuliyyətli bir vəzifəni məhz Səkinə xanım üstlənmişdir

Bu yazıdan həmçinin, Səkinə xanımın roman janrı haqqında olan fikirlərini də öyrənə bilirik. Beləki müəllif əsərini “insanların ruhunda böyük təsir buraxmaq” məqsədilə roman janrında yazdığını bildirir.

Əsər roman içində roman-nağıl texnikası ilə yazılıb. Kiçik təbiət təsviri ilə başlayan əsərdə əsas roman tərəkmə qızının öz sevgilisinin yolunu gözləməsi və kiffət çəkməsi ilə başlayıb, qarının hekayə (nağıl) danışib bitirməsindən dərhal sonra oğlanın gəlib, çıxması, bir neçə gün sonra onların evlənilib şad-xürrəm yaşaması ilə bitir. Əsərin adının da qarının danışdığı hekayə ilə bağlı olması onun əhəmiyyətini ön plana çəkir. (6-s.11)

“Şahzadə Əbülfəz və Rəna xanım əsər istər forma, istərsə də məzmun etibarilə həm nağıl, həm də dastanı xatırladır.

Nəticə.Səkinə xanım Axundzadənin istər Azərbaycan ədəbiyyatında, istər Azərbaycan teatr tarixində, istərsə də Azərbaycan təhsilində böyük xidmətlər göstərmiş və özünəməxsus yeri olmuşdur. Belə ki, çox çətinliklə olsa da, O həyatının ən böyük amalına, məramına nail olmuş, şərq qadınını ilk dəfə olaraq səhnəylə tanış etmiş, ilk qadın aktrissaların səhnəyə gəlişinə dəstək olmuşdur. Həmçinin Səkinə xanım daima ictimai həyatında mübariz qadın olmuş və Azərbaycan qadınının maaariflənməsi uğrunda da daima çalışmışdır.

ƏDƏBİYYAT

Arzumanlı V. Azərbaycanın və şərqin ilk qadın dramaturqu //Ədəbiyyat qəzeti. 2002, № 16 (3297), s. 4

Xəlilzadə F. Zülmətdə parlayan işıq // Mədəniyyət. 2011, 13 may, s. 13

Məmmədli Q. Azərbaycan teatr salnaməsi (mətn) (1850-1920), Bakı: Azərənəşr, 1975. 582 s.

Sarıyeva İ. Bir səmanın üç ulduzu- Ulduz Əliyeva, Səkinə Axundzadə və Göyərçin xanım // Bakı xəbər. 4 sentyabr, 2015, № 158 (3117), s. 15

Tahirqızı Ü. Çiçəksiz baharın fidanı // Xalq cəbhəsi. 11 oktyabr, 2014, s.13

Vahid M. Azərbaycan qadınının ilk roman təcrübəsi // Ədəbiyyat qəzeti. 1 avqust, 2015, s.11

Vahid M. İlk dramaturq və romançı qadın // Ədəbiyyat qəzeti. 25 iyul. 2015, s.15

Açar sözlər: roman, qadın, teatr, pyes, ilk qadın yazıçılar.

Key words: novel, woman, theatre, plays, the first women writer

Ключевые слова: роман, женщина, театр, пьеса, первые женские писатели.

Первая женщина представительница азербайджанской прозы и драмы Сакина Ханум Ахундзаде

Резюме

Жанр романа в русской и европейской литературе стал зарождаться в конце 18-го века, а в Азербайджане и на Востоке зарождение этого жанра началось только к концу 19-го века. Первое писательницей в Азербайджане и на Востоке была Сакина Ахундзаде. Сакинаханум Ахундзаде занимает особое место в истории азербайджанской литературы и

искусства, а также в развитии азербайджанского просвещения нового периода. Сакина Ахундзаде является первой азербайджанской женщиной-драматургом, первой азербайджанской писательницей в жанре романа, известным деятелем просвещения и первой женщиной-педагогом, ставшим автором школьных учебников на азербайджанском языке.

Как мы отметили, Сакинаханум является первой женщиной-драматургом. Её самая большая заслуга была именно в театральной сфере. Так, Сакинаханум, помимо написания первого сценического произведения, так же вывела на сцену первую актрису. Она создала первую театральную труппу из женщин. Большую часть её творчества составляют пьесы. Однако кроме пьес, Сакинаханум является автором одного романа и многих публицистических произведений.

Sakina Khanum Akhundzadeh- the first woman representative of azerbaijan prose and drama.

Summary

In Russian and European literature genre of then novel began to form in the late 18th century, but in Azerbaijan and East literature only started to be formed at the end of the 19th century. The first woman writer of Azerbaijan and East literature was Sakinakhanum Akhundzadeh. Sakina Akhundzadeh holds a special place in Azerbaijan literature and art history, as well as the development of a new era of enlightenment.

Sakina Akhundzadeh was first female playwright, who wrote the first woman writer in the genre of the novel/ the author of well-known educational figure and the first woman in the Azerbaijani language educator of school textbooks

As we mentioned, Sakinakhanum was the first woman playwright. She's the greatest service has been linked to the theater. So the first stage writing, Sakinakhanum also have staged the first woman actress. She was created the first women's theater group. There were plays the most of the creative's Sakinakhanum. But in additional plays of Sakina Akhundzadeh, she's an author of one novel and a lot of letters.

Rəyçi: f.e.d. Professor Bədirxan Əhmədov

Mikayılov Ulvi Aydın oğlu⁴⁹

“CƏHƏNNƏM” ROMANININ OBRAZ YARADILIŞINDA AVTOBİOQRAFİZM
ÇALARLARI

Bədii əsərlər müxtəlif parametrlərə görə müəyyən qruplara bölünə bilər. Burada janr müxtəlifliyi, mövzu rəngarəngliyi, əsərin real həyatı əks etdirən və ya fantastik olması götürülə bilər. Bədii mətnə oxucunun da yanaşması fərqlidir. Elə bədii əsərlər var ki, oxucu əsəri bir dəfə oxumaqla kifayətlənir. Amma elə roman və povestlərdə var ki, oxucuya bunları bir dəfə oxumaq yetərli olmur. Burada da iki məqam var. Birinci məqam odur ki, oxucu əsəri ilk oxunuşdan tam dərk etmir. İkinci məqam isə əsər fəlsəfiliklə yanaşı daha maraqlı olur. Təkrar oxunan roman və ya povest ilk baxışdan dərk edilməyən məqamları ilə belə oxucunun bədii mətnə böyük maraqla yanaşdığını göstərir.

Xalq yazıçısı İsa Muğannanın əsərləri də o qrupa aiddir ki, oxucu onları bir dəfə oxumaqla kifayətlənmir. Bu əsərlər silsiləsinə “İdeal”, İdealdan sonrakı müstəqillik dövründə yazdığı əsərləri aid edilə bilər. İsa Muğannanın müstəqillik dövrü yaradıcılığına “Gur Ün”, “Qəbristan”, “Cəhənnəm”, “İlan dərəsi”, “Qırx kisə qızıl”, “Tüfə”, “Söz yarası” əsərləri daxildir. İsa Muğanna yaradıcılığını bir dəfə səyahət etmək ona görə yetərli olmur ki, ədibin əsərlərində fəlsəfilik, tarixilik və OdƏr dili vəhdət təşkil edir. Muğanna əsərləri vasitəsi ilə OdƏr dilini təbliğ etməklə oxucusunu təhrif dildən və təhrif dünyadan uzaq durmağa çağırırdı. Əsərlərin dili və mahiyyəti dərk edilmə baxımından bir qədər çətin olsa da, çoxşaxəli məlumat almaq istəyən oxucu üçün maraqlı, maraqlı olmaqla bərabər araşdırma aparmaq üçün istiqamət verən bazadır. Ədibin yaradıcılığında tarixilik və fəlsəfiliklə bərabər bioqrafik obrazlarda üstünlük təşkil edir. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatına da nəzər saldıqda avtobioqrafizmə rast gəlinir. Buna misal olaraq Xəqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli və başqalarını göstərmək olar. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında isə İsmayıl Şıxlı, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Sabir Əhmədli, Əzizə Cəfərzadə, İsa Muğanna və digərlərinin yaradıcılığında avtobioqrafizmlə qarşılaşırıq.

İsa Muğanna avtobioqrafik obrazları iki yöndə yaradırdı. Birinci özünün (atasının, babasının, əmilərinin) avtobioqrafiyası ilə bağlı obrazlar. İkinci yəndə isə tarixi şəxsiyyətlərin Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Əmir Teymur və digərlərinin avtobioqrafiyasını bədii ədəbiyyata, gətirərək obrazlaşdırmışdır.

Hətta avtobioqrafik obrazlar yaratdığına görə yazıçı Mehdi Hüseyn Muğannanı tənbehdə etmişdir. İsa Muğanna “Həyatımdan səhifələr” adlı özünün bioqrafiyası ilə bağlı yazısında bu hadisəni belə xatırlayır.

Mehdi qağam xəstə idi. Nitroqliserin içirdi və tez-tez dəniz qırağına gedirdi. “Arx” haqqında söhbətimizdən sonra yenə nitroqliserin içdi.

-Gedək dəniz qırağına, bir az gəzinək,-dedi. Bu, 1949-cu ildə “Anadil ötən yerdə” oçerkim “Azərbaycan” jurnalında çap olunandan sonra oldu:

-Səni tənbeh eliyəcəm,-dedi,-Oçerki niyə atandan yazmısın? Çox düşünmədən dedim:

-Çünkü atamı yaxşı tanıyıram.(2, səh 44)

Muğanna Mehdi Hüseynnin dediklərini həmişə eşitsə də, öz yazıçı mövqeyindən əl çəkməyərək davamlı şəkildə tanıdıqlarının avtobioqrafik obrazlarını bədii ədəbiyyata məharətlə gətirməyə davam etdi. Ədibin müstəqillik dövrünə aid olan “Cəhənnəm” romanında da yenə də avtobioqrafik obrazlarla qarşılaşırıq.

Ədib “Cəhənnəm” romanını şərti olaraq dörd yarım başlığa ayıraraq yarım başlıqların birincisini fantastikasız fantastika, sonrakı yarım başlıqları isə yenə fantastikasız fantastika adlandırmışdır. Romanın başlanğıcında Cəhənnəm deyilən, doğrudan da varmı, ya yoxdur? (1, səh 5)

Roman bu sualla başlasa da yalnız bu xətt üzrə inkişaf etmir, eyni zamanda yer planetində insanlara cəhənnəm yaşadan Bünyad bəyin Göyə (kainata) aparılaraq saflaşdırılması romanın əsas xətlərindəndir. SafAğ elmi vasitəsi ilə Bünyad bəyin beyninin təmizlənməsi mümkün olmur. Buna bəyin günahlarının həddindən artıq çox olduğu imkan vermir. Romanda digər önəmli xətt isə Səməd Əmirli ilə Bünyad bəyin söhbətidir. Səməd Əmirli oxucuya “İdeal” romanından yaxşı tanışdır. Muğanna “İdeal” əsərində olduğu kimi “Cəhənnəm” romanında da Qarayazı meşəsini geniş təsvir etmişdir. Romanın üçüncü hissəsi Aya aparılan Bünyad bəyin Yer planetinə qaytarılması ilə başlanır.

Gözlərinə açanda özünü Qarayazı meşəsində, zversovxozla Muğanlı kəndinin arasındakı yolayrıcında gördü.

Dikəlib o yan-bu yana, sonra göyə baxdı. (1, səh 81)

Bu bölmənin əsas xəttini Səməd Əmirli ilə Bünyad bəy arasında Muğannalıqlarla bağlı söhbət təşkil edirdi. Səməd Əmirli, Bünyad bəydən Pirvəlinin, Hacıəlinin, Hüseynin, Musanın, İsa Əfəndinin və Mustafa Hüseynovun ölümləri ilə bağlı baş verənləri soruşur. Bu yerdə qeyd olunmalıdır ki, Mustafa Hüseynov, İsa Muğannanın atası, digər adları çəkilənlər isə əmiləridir. Romanda bölmələrin fantastikasız fantastika adlandırılması da OdƏr mədəniyyətindən yansımış məhfum kimi dəyərləndirilə bilər. İllər öncə İsa Muğanna müsahibələrinin birində ölüm nədir? sualına belə cavab vermişdir.

-Ölüm yoxdur. İkinci doğuluş var. SafAğ elmi tədris olunsa, ölümlü insanlar ikinci həyatın nə şəkildə başladığını, həyatın davamını dərk edər. (4, səh 178)

İkinci doğuluş fikrini yazıçı “Cəhənnəm” romanında da müəyyən məqamlarda təsvir edir. Bu fikir Səməd Əmirli ilə Bünyad bəyin söhbətlərindədə sezilir. Məqalədə əsas tədqiqat obyektini M.Hüseynovun bioqrafiyası ilə bağlı olduğundan bu məsələlərlə bağlı geniş danışmırıq.

-Omar ağanın kiçiyini kim öldürdü?Mustafanı?!

Bəy dedi:

-Allaha and içirəm, bilmirəm! Hər halda “Qızıl İlan”lardan biri vurub. Belə deyirlər: Mustafanı qırx altıncı ildən öldürmək istəyirmişlər: (1, səh 241)

Bünyad bəyin qırxaltıncı ili xatırlaması oxucunu “İdeal” romanına aparır. Çünki Muğannalıqlardan olan Mədət Əmirlidə 1946-cı ilin dekabrında vəfat etmişdir. M. Hüseynovla Mədət Əmirlinin ölümündə olan oxşarlıqlar və eyniliklər deməyə əsas verir ki, “İdeal”da yaradılmış Mədət Əmirli surəti də əsərdə Mustafa Hüseynovun avtobioqrafiyası fonunda əks olunmuşdur. İdeal əsərində Lüt Cəfər kimi tanınan Qonaqlının partkomu Cəfər, Mədət Əmirlinin ölümünü Səmədə demiş və onu hadisə yerinə apardıqda ilk sözü bu olmuşdur. Qəsd işi yoxdur.

Qaratikan yığınının yanında bir saqqız ağacının döşünü balta ilə çapıb, hamarlayıb, qızmar dəmirlə iri-iri qara həflər basmışdılar: “Mədat Əmirli burada həlak oldu. 23 dekabr 1946-cı il” (3, səh 22)

Bünyad bəy Səmədlə söhbətində M.Hüseynovun II dünya müharibəsində uğurlu iştirakından danışırsa da, ölümünü tam aydın şəkildə açmır. Romanın gedişində Səməd Bünyad bəydən yenə də Mustafanın ölümü haqqında soruşur. O da realdır ki, bu ölüm Səmədə məlum idi. Ancaq hadisəni Bünyad bəyin dilindən eşitmək istəyirdi. Səməd israrla:

-Yaxşı, bəsdə çərənledik,-dedi-Küllüyün tarixində ən faciəli hadisələrdən biri, Omar ağanın sonbeşiyi Mustafanın ölümüdür. Pünhan Muğannamızın atası Mustafa yerdə qalsaydı, indi doxsan üç yaşında olardı. Əmma Pünhan hələ də unuda bilmir onun faciəsini. De görüm, Mustafanın taleyi haqqında nə bilirsen? Dərsi qurtarıram bununla.

-Hə?! İnanım?!

-İnan, Bəy! (1, səh 258)

Söhbətin sonrakı gedişində Bünyad bəy M.Hüseynovun təhsil alması, məktəb direktoru işləməsini vurğulayır ki, buda İsa Muğannanın atasının gerçək bioqrafiyasında da öz əksini tapır. Səməd Əmirlinin Bünyad bəyi gərgin vəziyyətdə saxlayan sualları bitmirdi. İnsanlara əzab verən Bünyad Səmədin suallarından zillət içində qıvrılıra qəbri çalxalanır və mənən cəhənnəmə düşürdü.

Səməd dedi:

-Bəs Mustafanı kim vurdu?

Bəy dedi:

-Məndən-“Çax-çux”dan başqa bu tərəflərdə “Qızıl İlan” kliçkasında bir kəşfiyyatçımız da vardı. Çox dəqiq konspirasiyada saxlanırdı. Tanımırdıq biz onu. Aldığım məlumatlara görə, Mustafa özündən başqa dörd nəfər işçisi ilə Ceyrançöl deyilən yerdə kolxozun ölümlərini müəyyənləşdirməyə gedirmiş. Muğanlıda kolxoz sədri idi. O vaxt-əlli üçüncü ildə gürcücə “Kuxeti” deyilən dəmir yolu stansiyasından bir az aralananda düzənlikdə “Qızıl İlan” maşının qabağına çıxıb, əlini qaldırıb ki, “saxlayım, sözüm var, Mustafaya”. Mustafa “Vilis”dən düşəndə “Qızıl İlan” gözlənilmədən tapançasının küpü ilə vurub Mustafanın gicgahını deşib. Sonra maşındakılara əmr eləyib ki, maşını döndərin, Mustafanın başını maşının altına soxun. Budu. Maşındakı adamları danışdırıblar, hadisəyə “avariya” adı qoyublar. Vəssalam. (1, səh 266)

Romanda yazılan hissə ilə bağlı İsa Muğanna “Həyatımdan səhifələr” adlı bioqrafiyasında məlumat vermişdir.

Oktyabrın iyirmi üçü idi. Hadisə dünən, mən elektrickada olanda baş vermişdi. Bunu Ağstafaya çatanda bildik Raykomun birinci katibi ilə işçiləri, hamısı Muğanlıda, dəfəndə iştirak edib qayıtmışdılar Birinci katib məni qəbul etdi və ağızını açan kimi ilk sözləri bu oldu.

Qəsd işi yoxdu. Sui-qəsd yoxdu.

-Elə bu sözlər məni şübhələndirdi. Sonra hadisənin təfəsilatını danışdı. (2, səh 59)

Qəsd işi yoxdur ifadəsi oxucunu yenə də “İdeal” əsərinə qaytarır. Mədat Əmirlinin ölümündən sonra Səmədə də deyilən ilk ifadə bu olmuşdur. “Cəhənnəm” romanında Mustafa Hüseynovun obrazı demək olar ki, tamamilə avtobioqrafik şəkildə verilmişdir. Obrazı tam avtobioqrafik şəkildə əsərdə canlandırmaq yazıçıdan böyük cəsarət, səmimiyyət və yazıçı məhərəti tələb edir ki, qeyd etdiyimiz keyfiyyətlərin hər üçü İsa Muğannanın şəxsi xarakterində və yazıçı qələmində hər zaman mövcud olmuşdur. Muğanna ölüm hadisəsinin təfərrüatını belə yazır:

-Baytar həkimiyən, iki çobannan Qıraq Kəsəmənə gedirmiş ki, Kəsəmən rəhbər işçiləriyən Ceyrançölə getsin, sürülərin öyrüş yerlərini müəyyənləşdirsin. Soyuqbulaq stansiyasından Quxet stansiyasının arasında necə olubsa maşın aşırılıb, qarının iti ucu Mustafanın gicgahına batıb. (2, səh 59)

Mustafa Hüseynovun gerçək həyatı ilə romandakı taleyi eynilik təşkil edir. Yazıçı atasının tərcümeyi halını demək olar ki, romanda olduğu kimi əks etdirmişdir. Xüsusilə də ölüm hadisəsinə diqqət etsək ən xırda detalların belə eyniliyinin şahidi oluruz. Tarixilik, fəlsəfilik və fantastikanın qovşağında yazılan “Cəhənnəm” romanı həmdə ədəbiyyat tarixinin birləşməsi əsnasında oxucuya təqdim olunur. Roman ədəbi əsər olmaqla bərabər Muğannalılar tarixi kontekstində yazılmışdır. “İdeal” və ondan sonrakı əsərlər göstərir ki İsa Hüseynovun Muğanna imzası ilə yazması təsadüfi deyil. Xüsusi dəsti-xətti, yazıçı xarakteri olan İsa Muğannanın “Muğanna” imzası ilə yazdığı əsərlərdə OdƏr dili və mədəniyyəti ilə yanaşı Muğannalılar tarixi oxucuya əxz olunur. Xalq şairi Zəlimxan Yaqub yazılarının birində qeyd edirdi ki, təfəkkürdəki dərinlik, fikirdəki zənginlik, duyğulardakı ehtiras, sətirlərdəki yanğı, ürəkdəki çilgınlıq, xəyaldakı romantika, mənəvi göylərdəki üvilik və ucalıq, yaradıcılıq üföqlərindəki sonsuzluq, “Bağ”dan “Bağ”a gələn yol İsa Hüseynovu Muğannaya çevirdi. (5)

Yazıçı düşüncəsi, hüdudsuzluğu və genişliyi ilə seçilir. İsa Muğanna da isə bu keyfiyyətlərlə bahəm qeyri adilik də özünü göstərirdi. Dərin düşüncənin nəticəsi kimi yazdığı əsərlər oxucuya təqdim olunur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Muğanna İsa, “Cəhənnəm” roman, Bakı, Hədəf nəşrləri 2013, 272 səh
2. Muğanna İsa, “Həyatımdan səhifələr”, “İlan dərəsi” əsərlər, povestlər, Bakı, Hədəf nəşrləri 2013, 320 səh
3. Muğanna İsa, “Seçilmiş əsərləri IV cild”, “İdeal” roman, Bakı, Avrasiya press 2009, səh 576
4. Muğanna İsa, “Seçilmiş əsərləri VI cild”, “Bütün planetlər arasında yeganə doğuluş planeti “Yer planetidir” Bakı, Avrasiya press 2009, səh 384
5. Yaqub Zəlimxan, “İsa Hüseynova sevgi, Muğannaya inam”, 525-ci qəzet, 28 iyun 2008-ci il

Açar sözlər: İsa Muğanna, avtobioqrafizm, Mustafa Hüseynov, fantastikasız fantastika, müstəqillik dövrü, “Cəhənnəm” romanı
Key words: İsa Mughanna, autobiographism, Mustafa Huseynov, science fiction without fantasy, independence period, the novel “Hell”

Ключевые слова: Иса Муганна, автобиографизм, Мустафа Гусейнов, фантастика без фантастики, период независимости, роман «Ад»

AUTOBIOGRAPHICAL SHADES IN THE CREATION OF THE NOVEL "HELL"
SUMMARY

The novel "Hell" is a series of works related to the independence of the period of Isa Mughan. One of the main lines in the novel is to try to refine Bünyard Bey's brain, and another line is the conversation between Samet Amirli and Bunyad bey. The conversation is about the history of Mughannas and the death of Omar Agha's children.

The main research object in the novel "Hell" Isa is Mughanna's father, autobiographical character of Mustafa Huseynov. The writer skillfully reflected certain biographical moments from his father's life in the novel. In particular, death of Mustafa Huseynov was the same in the fiction and real life. By bringing autobiographical characters into fiction and creating the combination of history and literature, the writer presented this work to the reader.

ОТТЕНКИ АВТОБИОГРАФИЗМА В СОЗДАНИИ ОБРАЗА В РОМАНЕ «АД»

РЕЗЮМЕ

Роман «Ад» - это произведение, относящееся к творчеству Исы Муганна периода независимости. Если одной из линий романа является очистка мозгов Буньяд бека, то другая линия представляет собой разговор между Самедом Амирли и Буньяд беком. В данном разговоре повествуется об истории Муганна и смерти детей Омар ага.

Основным объектом исследования статьи является автобиографический образ отца Исы Муганна – Мустафы Гусейнова. Автор умело отобразил в романе некоторые моменты из жизни своего отца. Особенно смерть Мустафы Гусейнова составило единство между настоящей жизнью и художественной литературой. Писатель, приведя автобиографические образы в художественную литературу, создал этим единство истории и литературы, и представил читателю художественное произведение.

Rəyçi: professor Vaqif Sultanlı

Зейналлы Лятафет Яшаровна

ПОСТМОДЕРНИСТСКИЙ ДИСКУРС И ЕГО ПРОЯВЛЕНИЯ В АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Постмодернизм – это культурное самосознание, сложившееся в конце двадцатого столетия. Интересно, что его возникновение считают не только реакцией на кризис идей модернизма, но и смерть важных пластов: Бога (Ницше), автора (Барт), человека (гуманитарность). Тем самым на его возникновение и распространение оказали влияние философы, в частности Ф.Ницше и З. Фрейд. Они открыли совершенно новый взгляд на человечество и личность. В Америке – родине постмодернизма, а также в странах Западной Европы модернизм последовательно перешел к постмодернизму. Некоторые учёные, к примеру, Н. Голованова, считают, что постмодернизм является антитезой модернизма, ибо он открыт немногим, в частности, интеллектуальной элите и совершенно неинтересен народу в силу сложности и недоступности. В целом постмодернизм – это скорее мировоззренческая тенденция, которая проявляется в философии, науке, искусстве, архитектуре, социологии и литературе.

Занимательным является самое первое использование термина «постмодернизм». Его относят к английскому художнику Джону Уоткинсу Чэпмену, когда он в 1870 году для описания авангардного искусства употребил выражение «postmodern painting» («постмодернистская живопись»). Вторым использованием считается 1917 год – год публикации книги Рудольфа Паннвица «Кризис европейской культуры», где он применял слово «postmodern» по отношению к новым явлениям европейского сознания. Далее, в двадцатых годах прошлого века Бернард Иддингз Белл являющийся теологом, выпускает две книги под названиями: «Postmodernism and Other Essays» и «Religion for Living: A Book for Postmodernism». Следующее применение единицы «postmodern» было осуществлено в 1934 году литературоведом Федерико де Онисом: и это реакция на модернизм.

Теоретическим понятием «постмодернизм» стал в 80-е годы, преимущественно благодаря работам Ж.Ф.Лиотара. С точки зрения содержательности, прямое влияние на появление термина оказал анализ языка. В частности, исследования Фердинанда де Соссюра, Людвиг Витгенштейна, для которых значение слов и выражений естественного языка существует только в определенном контексте. Мишель Фуко занимался разработкой проблематики постструктурализма. Он выделил три эпистемы («познавательных поля»): Возрождение, где язык – вещь среди вещей, классический рационализм (это модернизм) – язык как средство выражения мысли и современная эпистема, для которой язык – самостоятельная сила. Именно на базе постструктурализма стал интенсивно развиваться постмодернизм.

Еще один видный ученый Жак Деррида – яркий представитель как пост структурализма, так и постмодернизма. В связи с его учением, для текста невозможно установить какой-либо единственный и устойчивый смысл, а также текст всегда создается на основе других, уже созданных текстов. Следовательно, вся культура рассматривается как совокупность текстов. При этом, они берут своё начало в предыдущих текстах, однако, и сами генерируют новые тексты.

Также видные представители постмодернизма Ж.Бодрийяр, Ж.Делез, Ф. Гваттари и другие. Их учения объединены одной идеей: предпочтением нестабильного знания постоянному, следовательно, истина относительна, и все подвержено человеческому истолкования, которое не может быть окончательным. Тем самым, интерпретатор и интерпретации существует наряду с миром. Представления об этом самом мире реализуются через непрерывную цепь интерпретаций. И, как отмечал Жак Деррид: мир – есть текст. Интерпретация – это свободная игра слов. Характерными чертами постмодернизма являются его ориентированность на массу, большое использование произведений искусства предыдущих эпох, ирония по отношению к художественной традиции прошлых лет, плюрализм, прием игры слов в создании произведений. Тем самым, само явление постмодернизма – дитя своего времени, конец двадцатого века – господство двойственности и амбивалентности. Постоянное обращение к разным историческим формам культуры, тяготение к полисемантичности и полистилистичности, большое внимание к чужому тексту (цитирование), наличие «разорванного» сознания, фрагментарность – проявления постмодернской культуры.

Характерной особенностью литературного постмодернизма представляется объединение мотивов и приемов из различных субкультур и эпох в рамках одного произведения. Кроме того, имеется широкое использование аллегорического языка классики, символики древних культур и цивилизаций. На основе всего этого создается новая мифология, которая отражает личные воспоминания автора. Чем же являются произведения постмодернистов? Они, в первую очередь, игровое пространство, где свободно двигаются идеи и смыслы. Применяемый авторами опыт мировой художественной литературы проявляется в виде шуток, гротеска, пародии. Также широко используются приемы художественного цитирования и повторения. Постмодернисты в своем описании мира находят постоянные иронические нотки, благодаря которым они могут свободно, без пафоса и занудства, говорить о жизни и смерти, об одиночестве и обреченности, о любви и ответственности. Являясь метаязыковой игрой ирония – существенная и универсальная доминанта в передаче сущности постмодернистского общества, и она занимает особое положение у английских и американских писателей.

Применительно к литературе сам термин «постмодернизм» был употреблён американским учёным ИхабХассаном в 1971 году. Он создал классификацию признаков постмодернизма. В своей книге «Расчленение Орфея» ИхабХассан рассуждает о литературе постмодернизма как об антилитературе, в силу преобладания в ней бурлеска, гротеска, фантастики и иных форм, и особого акцента на насилии, безумии и апокалиптичности. Взяв в пример, миф об Орфее, согласно которому его разорвали обезумевшие менады, Хассан пытается определить основное свойство этой постмодернистской литературы. Таким образом, новое искусство характеризуется отсутствием целостности, разорванности смысловых структур. Свойственные постмодернизму антиформа, игра, анархия и случайность формируют множественные подходы и комбинации.

Признаками постмодернизма обладает и творчество русско-американского писателя Владимира Набокова. Героями Набокова являются какие угодно люди, скрытые под масками шахматистов, авантюристов, предпринимателей,

филологов, профессоров, а также и самих художников. Мир его произведений двойственный. В нем параллельно сосуществуют воображаемый мир и реальная жизнь.

Немалое внимание на становление постмодернизма оказал и аргентинский писатель Хорхе Луис Борхес. Для него философия и искусство неразделимы. Его рассказы содержат отрывки из древнеиндийских, древнеперсидских, древнекитайских книг, арабских сказок, а также переводы христианских апокрифов и древнегерманских мифов, цитирования Вольтера, Франца Кафки и Эдгара По. Тем самым, он, словно любитесь всей этой многоликой игрой человеческой фантазии.

Еще одной значимой фигурой является Джон Барт, который возник в американской культуре на фоне многих социальных и военных потрясений. Для Барта современный человек – это бесчисленное количество масок, которые он меняет, теряясь среди лживых зеркал культуры. Внутренний смысл существования утерян, искусство иссякло, и преодолеть это можно только ценой самоиронии и само высмеивания.

Репрезентативным для искусства постмодернизма выступает творчество итальянского писателя Умберто Эко, в частности его произведение «Имя Розы». Ярко переплетаются в романе вдохновенная мысль и святая жертвенность с убийствами, эротическими историями и сомнительными тайнами. Сменяют друг друга и переходят друг в друга высокое и низкое, добро и зло, истина и ложь.

Таким образом, в творчестве вышеуказанных писателей видны все черты постмодернизма, который охватил как европейскую, так и мировую литературы. Разумеется, путь постмодернизма в каждой стране свой, и он основан на мировоззренческих, социальных, исторических и многих других аспектах развития того или иного общества.

Отдельным, особенным путем происходило становление постмодернизма в Великобритании. Как утверждал граф де Мельфор, известный своими «Английскими впечатлениями», Англия – страна «двадцати четырех религий и всего одного соуса». Этим «соусом» является здравый смысл, чувство реальности, столь присущее англичанам во все времена. Англичане вполне тешатся чудачествами. Так, к примеру, Сервантес со своим безумным Донкихотом для них всего лишь комический писатель. Его эксцентричность по душе насмешливой Остен, Филдингу и Стерну. Английский здравый смысл по сей день является особой приправой писателей. «Разум и чувствительность» столь характерные для английской литературы были лишь временно сменены на «постмодернистскую чувствительность», но с целью стать трамплином для традиционной английской иронии.

В первую очередь английский постмодернистский роман представлен именами П.Акройда, Дж. Барнса, Грэма Свифта, М. Брэдбери, А. Байетт. Ему свойственны особые признаки: самобытная «одержимость историей», боязнь будущего, отсутствие великих истин.

Английские писатели пытаются отработать технику приемов, письма, которые могли бы соединить прошлое с настоящим и сохранить память о нем. Воплощение в сюжет – единственная возможность исторического исследования. То есть, словесный вымысел и его формы имеют больше общего с литературой, чем с наукой.

Примерами являются: «Женщина французского лейтенанта» Д. Фаулза (1969), «История мира в 10 ½ главах» (1989) Дж. Барнса, «Ангелы и насекомые» (1992) А. С. Байетт.

Самый большой страх – возможная гибель человечества. В этом своеобразная попытка осознания несовершенства истории, примирение с ней, и предчувствие, что человеку не уйти от себя, своей природы. Писатели-постмодернисты пытаются нарушить иллюзию, бросить вызов достоверности и осмеять серьезность. Невозможно постичь истинный смысл истории.

Великие истины не предложены читателям. Единственное, что читатель видит – столкновение существующих истин с историческим процессом. Возникновение нового типа исторического романа. Основное его убеждение – самое ужасное и самое великое в человеческой цивилизации уже осталось позади. Следовательно, обращение к истории писателями всего лишь попытка распознавания механизмов вечного круговорота мировых событий.

Таким образом, современный британский роман является неоднозначным, сложным феноменом со свойственными только ему эклектизмом и отсутствием единой традиции. Как отмечает Л.Дюгид, английский роман прошел огромный путь с 1950 года, он «забыл о своем буржуазном происхождении, и, под воздействием иностранных веяний – ирландских, шотландских, индийских и караибских – превратился в британский роман», «дерзкий, мощный, всеохватывающий, многоголосый текст».

Иронические и текстовые стратегии Дж. Барнса, Г.Свифта, Дж.Барта, Дж. Фаулза, М.Эмиса, Э.Филдинга, И.Макьюена и других основаны на игровом начале, на позиции субъективности, на вариативности и глубокой рефлексивности. Они представляют окружающий мир во всей его красоте и противоречивости.

Отличительная особенность литературы английского постмодернизма конца XX века представлена диалогом с культурным наследием предыдущих эпох. Представленная в произведениях как тематически—единая и модально-целостная субстанция, имеющая символическую природу, эпоха может воспринимать как постмодернистский текст. Наряду с этим, постмодернистский текст является надтекстовым образованием в рамках одного произведения. В этом случае текст – это отражение эпохи, присутствующее в современном романе на различных уровнях и представленное в виде определенных основ как материальной, так и духовной и природной сферы, а также на манер различных образов, мотивов, сюжетов.

Постмодернистское искусство обладает диалогическим взаимодействием с традицией. Традиционная культура и ее достижения ставятся под сомнение, сама традиция деконструируется и является объектом иронии. Таким образом, создается плюралистическая эстетическая парадигма постмодернизма. Вместе с тем, экспериментирование с традицией, стирание граней между жанрами, направлениями и стилями превращают постмодернизм в синтез возврата в прошлое наряду с движением вперед. Именно поэтому утверждают, что постмодернизм показывает новое в старом, избавляется от деканонизации, создает условия для переосмысления и обновления всего культурного опыта человечества. Сочетание ностальгических настроений с оригинальным, в основном радикальным осмыслением, переакцентуация, деканонизация, своеобразная интерпретация традиции – основа поливалентной эстетики постмодернизма.

Становление иронии одной из центральных основ постмодернистского искусства, появление у У. Эко концепции иронического прочтения прошлого представляют значимую составляющую теории постмодернизма. Художественное прошлое человечества, стремление к равнозначному диалогу старого и нового, увлеченное цитирование, перекаивание, перераспределение игры, пародирование традиции и классики являются отличительными особенностями постмодернистской поэтики через ее интерес к художественному прошлому человечества. Тем не менее, присущее постмодернизму восприятие мира как хаоса (постмодернистской чувствительностью), эстетика симулякров, двойное кодирование, маргинальность, многоуровневость, неопределенность, открытость, плюрализм, схематичность, фрагментарность не принадлежит классической традиции. Постмодернизм – гибрид, который совмещает в себе как классические, так и экспериментальные тенденции, разнообразные художественные формы, виды письма, плюрализм методов, стилей, концепций и направлений, а также имеет готовность вступать в диалог или полилог существующих культурах и художественных направлениях. Отличительная черта постмодернизма Великобритании – его тесная связь с литературной традицией, антимодернистская направленность и возврат к комедийной и сатирической традициям. Стилизация под реализм XIX века, смещение вымысла и реальности, жанров, а также преобладающая критическая деконструкция составляют иронически-пародийный облик современного английского романа. При этом викторианскую литературу зачастую брали скорее как образец для подражания, нежели объект пародии. Происходит трансформация авторской иронии, направленной на указание актуальных проблем современности, а не открытие слабых сторон и недостатков классического текста, в постмодернистскую самоиронию, которая балансирует между непосредственным подражанием традиции и игрой условностей и правил, различных культурных знаков и кодов. В рамках постмодернизма можно говорить о неовикторианском романе – своеобразная жанровая модификация. Кроме того, литература английского постмодерна характеризуется также одержимостью историей и историографичностью, которая в свою очередь отрицает различия между художественным вымыслом и историческим фактом. Рассуждая об историографическом метаромане (Л.Хатчеон) как одной из разновидностей металитературы, указывают о выходе ее за пределы литературного дискурса в исторический дискурс с критикой одностороннего и бескомпромиссного понимания истории, с нарушением пространственно-временной линейности, фрагментарностью повествования и множественностью интерпретаций прошлого. Метароман в своем стремлении актуализировать прошлое своей тематикой, композицией, стилистикой постоянно соприкасается с традицией, создавая тем самым условия для диалога. Автор в неовикторианском романе подобен историку, устанавливающему с прошлым своеобразный диалог, вызывая это прошлое в своем воображении и оживляя его в своем историческом повествовании. Викторианская литература переживает очередное возрождение в современной английской прозе, творчество П. Акройда, А. С. Байетт, Д. Лоджа, Г. Свифта, С. Уотерс представляет подтверждение, что обуславливается не столько постмодернистским интересом к истории в целом, сколько особым положением викторианской эпохи в сознании англичан.

Английский роман конца XX века постоянно обращается к традиции, осознанно и неосознанно вступает с ней в функционирующий на разнообразных уровнях интертекстуальный диалог, цель которого – ее переосмысление, а также поддержание идеи преемственности английской литературы в целом и сохранение литературной и, шире, культурной памяти нации. Для современного английского романа викторианская литература становится объектом одновременно ре- и деконструкции, осуществляемой им с помощью интертекстуального диалога. Двойственность просматривается в стилистических реконструкциях под XIX век, пародировании викторианского романа, интертекстуальной игре подлинных текстов и текстов-подделок. При этом викторианская литература, выступая объектом стилизации и пародии, при реализации иронической интенции переносится в иной контекст, иную структуру, противопоставляется ей и обретает новое звучание, подтверждая мысль о взаимном обогащении в межтекстовом диалоге цитирующего и цитируемого текста. Теоретики современной литературы постмодернизма выражают убеждение, что историческое повествование является словесным вымыслом, формы которого имеют гораздо больше общего с литературой, чем с наукой. Эта идея блестяще реализуется в романе Дж. Барнса «История мира в 10 1/2 главах», автор которого не раз подчеркивает, что «история — это ведь не то, что случилось. История — это всего лишь то, что рассказывает нам историк: тенденции, планы, развитие, экспансия, торжество демократии; перед нами гобелен, поток событий, сложное повествование, связанное, объяснимое. Один изящный сюжет влечет за собой другой»; «Все мы знаем, что объективная истина недостижима, что всякое событие порождает множество субъективных истин, а мы затем оцениваем их и сочиняем историю, которая якобы повествует о том, что произошло в действительности». Историческое исследование возможно лишь благодаря «воплощению в сюжет», а такого рода литературной моделью являются трагедия, сатира, комедия и роман. Само рефлексирующая метапроза постмодернистов разрушает условные границы дискурса между художественной литературой и историей или автобиографией, смешивая реальность и фантазию в оригинальном коллаже форм и жанров (например, в «историографическом метавымысле»). Анализируя различие в обращении к истории у модернистов и постмодернистов, известный теоретик постмодернизма Линда Хатчон пишет: «Прошлое — это не то, чего нужно избежать, чем можно пренебречь или что можно контролировать, как предлагают различные формы модернистского искусства из-за своей имплицитной точки зрения на историю как на кошмар. Прошлое — это нечто, с которым мы должны найти общий язык, а такое сопоставление означает признание как ограниченности, так и силы прошлого». Английские писатели, роман за романом нащупывают, отрабатывают приемы, ходы, технику письма, которые бы «подключили» прошлое к настоящему, сохранили бы память о нем. Один из наиболее ранних романов, ярко «иллюстрирующих особенности постмодернистской метапрозы — «Любовница французского лейтенанта» (1969) Д. Фаулза. В этом же ряду «История мира в 10 1/2 главах» (1989) Дж. Барнса, «Реставрация» (1989) Р. Тремейн, «Топь» (1983) и «Когда-нибудь потом» (1992) Г. Свифта, «Ангелы и насекомые» (1992) А. Байетт, «Мильтон в Америке» (1996) П. Экройда. Писатели-постмодернисты не предлагают читателям Великих Истин. Однако, локальные истины и

глубокие противоречия, возникающие при столкновении этих истин с историческим процессом остроумно и образно анализируются ими.

Литература

- Барт Р. Основы семиологии//Французская семиотика: от структурализма и постструктурализма. М., 2000.
Вельш В. «Постмодерн». Генеалогия и значение одного спорного понятия. Путь. 1992. № 1.
Джумайло О. «За границами игры: английский постмодернистский роман». Вопросы литературы., 2007, № 5.
Ильин И. «Постмодернизм от истоков до конца столетия». М., 1998.
Кёлер М. «Постмодернизм».
Лиотар Ж. –Ф. Состояние постмодерна. М.: Институт экспериментальной социологии, Алетейя, 1998, 2010.
Постмодернизм и культура//Вопр. филос. – 1993 - № 5.
Самосознание европейской культуры XX века. М., 1991.
Хассаб И. «Постмодернистский поворот» 1987.
Duguid Lindsay. Before it comes literature: how fiction reviewers have dealt with the English Novel. In Zachary Leader, Modern British Fiction. Oxford University Press, 2002
Ключевые слова: постмодернизм, английская литература, постмодернистский текст
Açar sözlər: postmodernism, ingilis ədəbiyyatı, postmodernism mətni
Key words: postmodernism, English literature, postmodern text

XÜLASƏ

Bu məqalədə ədəbi hərəkət kimi postmodernizm mahiyyətini açıqlayır. Məna və məfhumu "postmoden-in" istifadəsinə verilir. Britaniyanın postmodernism ədəbiyyatının xüsusiyyətləri təhlil olunur və onun ən mühüm təmsilçiləri adlanır.

SUMMARY

This article reveals the essence of postmodernism as a literary movement. The meaning and the usage of the notion "postmodern" is given. The peculiarities of British postmodern literature with naming the most important figures are analyzed.

Рецензент: проф. Джалил Нагиев

Tamara Atakişiyeva

AZƏRBAYCAN MEMUAR ƏDƏBİYYATINDA KLASSİK EPİSTEMOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏR

(Baninin “Qafqaz günləri” əsəri əsasında)

Azərbaycan memuar ədəbiyyatı XI əsrdən başlayaraq dahi klassiklərimizin əsərlərində formalaşaraq və XX əsrdə müstəqil bir janr olaraq bizim indiki zamanımıza kimi gəlib çıxmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında memuar janrının mühüm yeri vardır. Yazıçı və şairlərimiz memuar janrını Şərq çalarları ilə zənginləşdirmiş, memuarları hətta elmin digər sahələrinə belə töhfə verəcək bir fəaliyyət növünə çevirmişdir. Memuar Azərbaycan ədəbiyyatında bədii özünəməxsusluğu ilə seçilən janrdır. Xatirə yaradıcılığın parlaq nümunələrindən biri Baninin “Qafqaz günləri”dir və bu məqalədə həmin əsərdəki klassik epistemoloji xüsusiyyətlər olaraq tənqid, fundamentalizm, subyektivlik kimi məsələlərə nəzər yetiriləcəkdir. Əsərlərdə tənqid epistemoloji xüsusiyyət olaraq yazıçının illüziya və reallıq, fikir və bilik arasındakı fərqlə münasibəti kimi nəzərdən keçirilir. Bu xüsusiyyətə Baninin “Qafqaz günləri” əsərindəki fikirləri ilə real vəziyyətin uyğun gəlib-gəlməməsini və bununla əlaqədar olaraq yazıçının özü ilə mücadilə etməsini, gərgin və çox vaxt əbəb daxili axtarışları nümunə ola bilər. Əsərin sadə, səmimi dildə yazılması və xatirə boyunca müəllifin ətrafı, mühiti, qohumlarını hətta özünü belə tənqid etməsi klassik epistemoloji xüsusiyyətin parlaq nümunəsidir. Yazıçının Ramazan bayramı ilə bağlı xatirələri daha maraqlıdır: “Öz payıma mən, Allahın xoşuna gəlmək üçün deyil, onu özümə borclu salmaq üçün oruc tuturdum. Ürəyimdə bir arzu tutur və güman edirdim ki, dinə xidmətimə görə Allah arzumu yerinə yetirəcək.”[1,15-16] Bu nümunədən göründüyü kimi Banin özünə o zamanlar üçün dini fanatizmin daha yüksək olduğu vaxtda tənqidi belə unutmur. Ətraf mühitin, insanların cəhaləti tənqidi bu əsərdə daha aydın verilib. Bu xüsusiyyət Məhərrəmlik mərasimi ilə bağlı hissədə daha gözəçarpanıdır. Bu kimi günlərdə Ümmülbanu bacıları ilə birgə əllərində güləb qabı tutub qadınların uzatmış əllərinə su çiləmək vəzifəsi tapşırılmışdı: “Bacılarımla mənə belə matəm mərasimlərində hər şeydən çox yalançı ağlaşma maraqlandırır. Doğrusu, bu məclislərdə əylənirdik.”[1,18] “Qafqaz günləri” ndə yazıçı bir çox ictimai məsələlərə toxunub. Onun çoxarvadlılığın xeyirxahlıq kimi qeyd etməsi ironiyadan bir texnika kimi bacarıqla istifadə etmə bacarığını göstərir. Mühitin, dinin təsirindən dəyişikliyə məruz qalan insanlar özləri də bilmədən bu cür yaşayış tərzinə aşiq olmuşdular, və bu cür münasibətdən qurtulub Avropaya baxan şəxslərə nifrətlə baxırdılar. Banin belə insanları nəəsinin timsalında aydın vermişdir: “Bizimlə nəəməiz arasındakı uçurum getdikcə dərinləşirdi.”[1,19] Müəllifin qeyd etdiyinə görə, nəənin övladlarının, nəvələrinin həyatı “çox səhv buraxılacaq ömür yolu” sayılırdı.

Fundamentalizm və ya normatizm – bu cür xüsusiyyət, demək olar, memuaristlərin əksəriyyətinin yaradıcılığında izlənilir. Bu yanaşmanın vəzifəsi memuar əsərlərdə xatirənin hansı fundament əsasında yazılmasıdır. Bir çox xatirə əsərlərdə baza fərqli ola bilər. Məsələn, Həmidə Məmmədquluzadənin xatirə yazma səbəbi və özü Cəlil Məmmədquluzadədir. Belə ki, yazıçının “Xatirələrim” əsərini oxusaq, əmin ola bilərik ki, böyük mütəfəkkir haqqında məlumat ətraflı şəkildə verilmişdir və yaxud, Ömər Faiq Nəmanzadənin “Şamaxı” xatirəsi adı çəkilən şəhərlə, Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin “Həyatımın 20 ili” müəllifin müəyyən yaş dövründən yazması və s, əslində əsas rolunda çıxış etmişdir. Bir çox yazıçılar da vardır ki, bu xüsusiyyətin əsas göstəricisi – xatirə əsərinin başlıca mətn yaradan amili kimi müəlliflərin həyat təcrübəsinin əsərdə mərkəzi yer tutmasını özlü kimi seçmişdir. Baninin “Qafqaz günləri”ni buna nümunə kimi göstərmək olar, belə ki, əsər yazıçının həyat yolu və təcrübəsindən ibarətdir və belə qənaətə gəlmək olar ki, Banin əsər üçün təməli məhz özünün həyatını seçmişdir: “Beləliklə, hər küncdə, hər cığırda dostlarım vardı; burada bir armud ağacı, orada bir pilləkən, bir sarmaşiq, bir gül kolu, bir hovuz və s. Özüm seçdiyim bu dostlarımdan razı idim.”[1,26] Xatirə hissəsindən göründüyü kimi burada əsas məsələ yazıçı və onun ətrafa münasibətidir. Ümumiyyətlə, klassik epistemologiyanın bir növü olaraq fundamentalizm hər yazıçı üçün əsas olan normanı müəyyənləşdirir.

Subyektin mərkəzləşdirilməsi – əsərdə müəllifin baş qəhrəman olaraq özünün bir subyekt kimi təhlil olunmasından, onun düşüncə, qavrayış və münasibətinin ifadə edilməsindən ibarətdir. Azərbaycan ədəbiyyatında memuar və avtobioqrafiya janrının bu xüsusiyyəti tipoloji, bu janra aid əksər əsərlərdə rast gəlinən tipoloji özünəməxsusluğu hesab oluna bilər. Baninin “Qafqaz günləri” əsərində də müəllifin bir subyekt olaraq ətraf aləmi dərk etməsi və ona əsasən qərarlar çıxarması nəzərə çarpır. Bu məsələ daha çox atasının evliliyi ilə bağlı hissədə sezilir. Yazıçının qeyd etdiyinə görə onların ailəsi neft hesabına varlanan sonra şirkət sahibi kimi atası Avropaya səfərləri çoxalır. Təbii olaraq, orada gördüyü “mədəni” avropalı qadınlarını azərbaycanlı xanımlarla müqayisə edir və həyat yoldaşının birinci qrup xanımlar kimi olmasını istəyir. Banin bütün bunların mərkəzində olan bir insan kimi atasının həyatını müşahidə edir və münasibət bilidirir. Əsərin başqa maraqlı məqamı balaca Ümmülbanunun kənddə tətlini keçirdiyi zaman ətraf aləmi özünəməxsus şəkildə qavraması idi. Belə ki, hər cənsiz obyekt; daşı, çubuğu, quyunu, ağacı özünə dost bilən Ümmülbanu onları canlı sayırdı. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, klassik epistemologiyanın subyektin mərkəzləşdirilməsi xüsusiyyəti Baninin şəxsiyyəti əsasında daha aydın hiss olunur. Ümumiyyətlə, Ümmülbanu Banin olana kimi öz həqiqət, bilik və müstəqilliyini formalaşdıraraq bir həyat təcrübəsi keçmişdir. Memuar əsərdə də göründüyü kimi, müəllifin heç bir ailə üzvü və ya qohumuna xüsusi məhəbbətlə yanaşdığı olmayıb, yalnız laqeydlik olub və bu da ona görə baş verib ki, ailədəki hər fərd şəxsi maraqlarına görə öz aralarında ədavət yaşayıb. Burada yazıçının aşkar etdiyi həqiqət ortaya çıxır: “Adam özünə dostu neçə-neçə tanış arasında seçməli olur; ona görə də kiçik bir dəstədən, ailədən yaxşı adam seçmək çox çətin məsələdir.” [1,19] Baninin həqiqəti hamının bildiyi və kimdənsə asılı olan həqiqət deyildi, onun doğrusu dövrünün qoyduğu şərtlər əsasında çıxan məsələlər idi. Müəllif həqiqətdən doğan bilik nəticəsində müstəqil fərd oldu və onu bu yolu “Qafqaz günləri” xatirə əsərinin davamı sayılan “Paris günləri”ndə daha aydın hiss olunur.

“Qadınların tanıma yolları” kitabında qeyd olunduğu kimi bəzi cəmiyyətlərdə, xüsusilə, patriarxal cəmiyyətdə epistemologiyanın bir aspekti kimi qadın və qız uşaqlarına “səssizlik” aşılardı. Bunun nəticəsi olaraq, qız uşaqları dünyaya gözlərini açandan sonra səbəb və nəticəsi nə olursa olsun heç zaman səsinə çıxarmamalı idi. Və bu da təbii olaraq, qadınların fərd kimi yetişməsinə mane olurdu. Belə cəmiyyətdə, qadınlar yalnız kişilərdən asılı idi, sözün əsl mənasında ikincilərin “kölgəsi” hesab olunurdular. Banin belə məqamı əsərdə işıqlandırır: “Ər arvadın ağasıdır və əsas işi uşaq doğuzdurmaq idi. Arvad ərinə az görünür, ərinin o biri arvaları, yəni öz günləri ilə yoldaşlıq edir, onlarla birgə çalışır, uşaqlarını böyüdüdü.” [1,21]

Belenki və başqalarının müəllifi olduqları kitabdakı müşahidələrə görə, qadının özünü tanıma prosesində ikinci mərhələ “qəbul olunmuş biliklər”dir. Bu o anlama gətirib çıxarır ki, qızlara uşaqlıqdan bir bilik toplusu ötürülür və onlardan sadəcə olaraq

“qaydalara riayət etmək” tələb edilir, hansı ki, bu məsələlər onlar üçün həyatı vəzifə və borclarına çevrilmişdir. Qadın yemək bişirməlidir, qadın paltar yumalıdır, qadın uşağa baxmalıdır, qadın evləri yığışdırmalıdır və s kimi müəmmalar əsasən müsəlman cəmiyyətində baş alıb gedir. Və təbii ki, Banin də bu məsələyə öz fikrini bildirmişdir. O xatirədə qeyd edir: “Arvadların qurbağalı hovuzun yanındakı son məclisində nənəmin Fəridə adlı bir qızdan danışdığı yadınıza düşürmü? Həmin qızın on altı yaşı vardı, ağıllı idi, altmış yaşlı kişiye getmək istəmirdi. Söhbətdən az sonra qız tələbkar atasının təkidi ilə təslim oldu (elə belə də olmalı idi) və həmin kişiye getməyə razılıq verdi.”[1,51] Bu hissədən göründüyü kimi, yazıçı bir şərqli qadının bir kişi tərəfindən deyilən sözə istəyinə qarşı olsa da əməl etməsini aydın vermişdir.

“Qadınların tanıma yolları” kitabında növbəti etap olaraq “subyektiv fikir: daxili səsdir”. Bu mərhələ Baninin şəxsiyyətində hiss olunur. Əsər boyu din və mühitindən qadınlar üçün doğan həyat şərtləri müəllifin sarkazm ilə qeyd etməsi onun bu realılıqla barışmamasında əks etdirir və hələ uşaqlıqdan həyatın belə tərəflərini qəbul etməyərək özünəməxsus yolla ifadə edir: “Gözəl Fəridə qadın məclisi üçün ayrılmış otağın ortasındakı stulda oturmuşdu. Adətə görə o, yerindən tərpənməməli və danışmamalı idi. Yazıq qız camaat kimi əylənə bilmirdi, yəqin darıxırdı, ona heç fikir verən də yox idi. Hər halda mən onun yerinə olsaydım, darıxardım. Bir sözlə hamı keyfində idi, vay gəlinin halına.”[1,52] Bu nümunə Banin şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətini mərhələlərlə inkişaf etdiyini göstərir, lakin Fəridə üçün deyil. On altı yaşlı qız birinci və ikinci mərhələdə qalaraq üçüncü mərhələyə Qafqazda inqilab baş verəndən sonra keçmişdir. Bu da özünü hadisələr zamanı çarşabını və ərinə atıb öz yaşadı ilə ailə qurmasında özünü göstərdi.

Növbəti mərhələ olaraq “prosessual bilik” nəzərdə tutulur, lakin bu epistemoloji xüsusiyyət “Qafqaz günləri” xarakterlərinin şəxsiyyətində əks olunmur. Bu mərhələdə olan qadınlar artıq öz sözlərini deyir, ayaqları üstə durmağı bacırır. Azərbaycan qadını bu addımı atmaq üçün hələ uzun yol keçəcəkdir.

Ümumiyyətlə, Baninin “Qafqaz günləri”ni epistemoloji cəhətdən təhlil etmək yazıcının kiminsə deyil, öz nöqtəyi-nəzərindən obyektlərə, hadisələrə münasibətinin aşkarlanmasında kömək edir. Müəllif ödə çəkdiyi hadisələri subyektiv təsvir edir, onların öz baxışına, mövqeyinə uyğun dəyərləndirir. Dinin cəhaləti və şərqli adətlərinin tüğyan etdiyi zamanda azərbaycanlı qadının həyatını ödə çıxarır.

Ədəbiyyat

1. Banin. “Qafqaz günləri”. Bakı. “Xan” nəşriyyatı. 2017
2. Belenky M.F, Clinchy B.M, Goldberger N.R, Tarule J.M “ Women’s way of knowing” 1986.
3. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Эпистемология>
4. <http://www.sjani.ge/sjani-19/2008/03/20080320.pdf> Epistemological aspects of life writing.

Açar sözlər: memuar, Banin, epistemologiya, analiz

Key words: memoir, Banine, epistemology, analysis

Ключевые слова: мемуар, Банин, эпистемология, анализ

Classical epistemological aspects of Azerbaijan memoir literature.

(on the base of “ Days in Caucasus” by Banine)

Summary

The article is devoted to the memoir work “Days in Caucasus” by Banine and its epistemological characteristics. The above mentioned work is a creation where the writer’s approach is shown towards the life affected by religion and oriental traditions. This work is analyzed through Banine’s point of view to reveal classical epistemological aspects like criticism, fundamentalism, and centralization of subject. During the analysis features like silence, received knowledge, subjective knowledge, procedural knowledge of women personalities of the work will be uncovered.

Классические эпистемологические аспекты азербайджанской мемуарной литературы
(на основе «Кавказские Дни» Банина)

Резюме

Статья посвящена мемуарной работе Банин «Кавказские Дни» и ее эпистемологической характеристике. Вышеупомянутая работа является творением, где авторский подход показан к жизни, затронутой религией и восточными традициями. Эта работа анализируется с точки зрения Банина, чтобы выявить классические эпистемологические аспекты, такие как критика, фундаментализм и централизация субъекта. В ходе анализа будут выявлены такие особенности, как молчание, полученные знания, субъективные знания, процедурные знания женщин о работе.

Rəyçi: dos. Şəfəq Dadaşova

Dadaşova Ülkər Adil qızı50

İRAQ-TÜRKMAN LİRİK NÜMUNƏLƏRİNİN POETİK MƏNA TUTUMU VƏ ŞUMER MƏNBƏLƏRİ İLƏ SƏSLƏŞMƏSİ

Enişli-yoxuşlu həyat yolu keçən insan yaşadığı situasiyadan duyğulanaraq fikirlərini sözlərin bədii-poetik gücü ilə ifadə etmiş, sonradan bu ifadələr nəsilədən nəslə ötürülərək ədəbi nümunələrdə qəlibləşmiş forma almışdır. Ulu əcdadlarımızın bədii sözün ifadə imkanlarından yararlanaraq ərsiyə gətirdikləri xəzinə əslində öz dövrünün dünyagörüşünü, ətrafı dərk edib onun haqqında olan ilkin təsəvvürlərini, insan və ona kömək edən qüvvələri və s. təqdim etmişdir. “Məhz buna görə də şifahi ədəbiyyatında rast gəlinən hər bir bədii- poetik hadisəni araşdırmaq, xalq simvolikasını, psixoloji paralelizm, qəliblənmiş epitet silsiləsi- bir sözlə, poetik priyom və vasitələri aşkar edərək, bu poetik hadisələri doğuran dövr və vəziyyəti bərpa etmək əhəmiyyətli məsələlərdəndir”. (1. 163)

İlkin təsəvvürlərdən xəbər verən poetik bədii nümunələrdə o biri dünyanın zülmətlər mərkəzi olduğu, Bilqamısın bu qaranlıq dünyadan keçmək üçün əlinə işıq saçan əşya götürdüyü təsvir olunmuşdur. “Bilqamıs - Bəşəriyyətin ümumi

eposudur” əsərində o biri dünyaya getmək istəyən Bilqamis o dünyaya gedən yolda –dağda qapı ağzında gözətçilik eyləyən əqrəb-adamla rastlaşır və onların danışığını nəzərdən keçirsək, ümumtürk xalqların ölü və ruh; “ocaq və dağ” sözlərinin bugünkü dilimizdə işlənmə məna yükünü, o biri dünya ilə bağlı təsəvvürləri, inanc mənbələrinin ilkin yaranma istiqamətlərinin başlanğıcını görmək olar.

İşıq üzü görünmür,
hakimdir qaranlıqlar.
Günəş doğandan sonra
qapını bağlayırlar,
Günəş batana kimi
belə də saxlayırlar.
Qaranlıq düşən zaman
qapıları açırlar
Mələklər ordan yalnız
Şamaşı çıxarırlar.
O bütün diriləri
qarşılıyır od ilə,
Oda qarşı bir tədbir.(5.109)

Bədii-poetik nümunəmizdə o biri dünya ilə bağlı bir neçə nüanslar diqqətə çatdırılmışdır. Qaranlığın höküm sürdüyü bir dünyadan, günəş çıxınca və batana kimi o biri dünyaya – dağa gedən yolların bağlanması, qaranlıqlar düşən zaman qapıların açılmasından, ora gələnlərin od ilə qarşılansından danışıqlar. Onu da qeyd etmək ki, bütün bunlar İrak-Türkman folklorunda da əks olunmuşdur və həmin detallara diqqət yetirərək müqayisələr aparacağıq.

İlk növbədə, nəzər yetirsək, görürük ki, ilkin dini-mistik təsəvvürlərinin bədii dillə ifadəsi olaraq qaranlıq dünya və işıqlandırma vasitəsinin İrak-Türkman bədii-poetik misralarda oxşar təqdimatlarla verilmişdir. Ulu babalarımız, o cümlədən Bilqamis müxtəlif vasitələrdən istifadə edərək qaranlıq dünyanı işıqlandırmışlar. ”Bu məqsədlə onlar günəş ziyalarının parıltısını xatırladan qızıl əşyalardan, alovun qırmızı şəfəqlərini təqlid edən qırmızı rəngli daşlardan istifadə edirdilər.” (7. 28.) İrak-Türkman folkloruna daxil olan bu ağının nə dərəcədə şumer mətnləri ilə səsleşdiyinin şahidi oluruz:

Musallanın çim daşı
Yandı üreğimin başı
Bir yoldaşığıgörende
Tökerem gözüm yaşı
Qanşardaputxanavar
Le’liyakutxanavar
Gédirsevişigapar
Ordazülmetxanavar . (8. 66)

Övladını itirmiş ananın dilindən söylənən bu ağıda ölümdən sonrakı dünya haqqında insanların təsəvvürləri ifadə olunmuşdur. Ağır iztirablı anlarını yaşayan ana qəlb çırpıntılarını, itkinin acısını acizənə şəkildə çəkir, lakin bir ana olaraq övladının o biri dünyadakı həyatına da düzəm qoşmağı unutmur. “İşıq üzü görünmür, hakimdir qaranlıqlar” misralarının məntiqi davamı olaraq narahat olan ana “Qanşardaputxana var, Leliyakutxana var” deyərək övladına “nabələd yolda” yardımçı olmaq istəmişdir. Qədim şumerlərdə mövcud olan bütül ilahələr anlamı daşımış, onlara qurbanlar verilmiş, onlara sitayiş edilmişdir. Transformasiyalaşaraq bütül Türklərin bir sıra mərasimlərinə: yas, yaşla bağlı keçirilən mərasimlərə və s. keçmişdir. “Qanşardaputxana var” deyən ana qarşıda ölümlərin məskəni, mələklərin idarə etdiyi, dağdan keçərək getdiyi qaranlıq axirət dünyasını nişan vermişdir. “Leliyakutxana var” deyərək günəşi simvolizə edən qırmızı qaşlı daşı yaqudxanadan götürməyi- işıq aparmağı məsləhət bilmiş, səbəbini isə “ Orda zülmetxana var” deyərək bildirmişdir.

“Axşam ölmüş kimsəni səhəri gün basdırırlar” (3.68),“Axşam vaxtı-günəş batdıqdan sonra iş görmək yaxşı sayılmaz”.(6.548), “Axşam vaxtı xoruzun banlamasının pis xəbəre işarə olaraq qəbul edilir”(8. 56),“Yuxunu axşam və ya gecə saatlarında danışıb-danışmamağa diqqət edirlər, əgər danışılarsa,” sebbəhniyyətinə”(sabah niyyətində)deyilir. (6. 541)və s. axşam və gündüz saatlarının fərqli kontekstində təqdimatı, fikrimizcə, yuxarıdakı şumerlərə məxsus olan mətnə əsaslanaraq onlardan gəlmə bir mifoloji yanaşma kimi qəbul etmək olar və bu mifoloji ideyaların davamını gətirərək deyərək bilirik ki, “Demonoloji təsəvvürlər dairəsində bu dünya ilə o biri - yeraltı dünya arasında münasibətlər ən mühüm yer tutur, yəni hər iki dünya biri-birinə təsir etməkdədir. Yeraltı dünya, ruhlar aləmi qaranlıq bir dünyadır. O biri dünya gücləri məhz gecənin qaranlığında daha fəal olurlar. Günün günorta çağı isə onlar qeybə çəkilmiş kimidir.Demonoloji sistemə daxil olan o biri dünya güclərinin başlıca əlaməti onların, ümumiyyətlə, dönərgə təbiətli olmalarıdır. Guya ölənlər o biri dünyada bu dünyadakının tam əksini təşkil edən situasiyaya düşürlər.” (4. 207)

Nəhayət, “od” və “dağ” sözlərinin mənfi situasiyalarda, adətən, yas, ölümlə bağlı işlənmə məqamlarını poetik nümunələrlə açaq:

Mən getdim, anamqaldı
Odumayanqaldı
Ne dünyadanxeyirgördüm
Ne birnişanamqaldı.(8.68)

Ümumtürk xalqlarında oda önəm verilərək özlərini şəfəqlərdən qorumaq məqsədi ilə işlətmələrinə rəğmən, sözlü leksik-semantik anlam baxımından mənfi auralı vəziyyəti də canlandırmasının kökündə, fikrimizcə, şumerlərdən gələn ilkin təsəvvürlər durur. İki bədii nümunənin eyniləşdirərək müqayisəli nəticəsindən görünür ki, hələ dünyadan doymayan bir gəncin dilindən deyilən ağıda odlandığını və anasının isə bu oddan yandığını bildirir. Bu məqamda şumer mətninə diqqət yetirsək, əqrəb-adam Bilqamisa xüsusi vurğulayır ki, qaranlıq dünyada odla qarşılanaq və buna qarşı tədbirli olmasını bildirir:

Qaranlıq düşən zaman
qapıları açırlar

Mələklər ordan yalnız

Şamaşı çıxarırlar.

O bütün diriləri

qarşılıyır od ilə,

Oda qarşı bir tədbir

varmı ki, səndə belə?" (5.109-110)

Tarixin müəyyən mərhələsində Türk xalqlarında ölənlərin yandırılması adətində, fikrimizcə, şumerlərin bu mətnindən çıxış edərək yanaşma lazımdır.

Qanad ağlar;

Ox titrər, qanad ağlar,

Ovum yaralı getdi,

Boyandı qana dağlar. (3. 16)

İraq- Türkmanlarına məxsus olan bu bədii-poetik nümunə "Bilqamis - bəşəriyyətin ümumi eposudur" əsərindən gətirdiyimiz yuxarıdakı bədii nümunə ilə nə dərəcə yaxından səsleşdiyi göz önündədir. "Yaralı ovunun" getdiyi yerin, yəni ölmə gedən yolun ünvanının "dağ" olması "Boyandı qana dağlar" misrasında təsdiqini tapır. Ümumiyyətlə, bu xoyratdakı əsas mahiyyət son olaraq bir mənalı şəkildə ölmə bildirsə də, lakin misralardakı çoxmənalılıqlar insanda iki düşüncə oyadır: ölmə gedənin əsl mənada yaralı olması və sözün məcazi anlamından yararlanaraq mübaliğəli şəkildə, hətta qəbirdə də qanın axma ehtimalını təsvir edərək "Boyandı qana dağlar" deyir; yaxud sözün məcazi anlamında ürəyindən yaralı olan, nakam birinin ölməsi və hətta məzarının, yəni dağın belə onun dərdindən qan ağlaması, qana dönməsi ifadə olunmuşdur.

"Dağ" sözünün həqiqi mənasından əlavə, mənfi anlamlı durumu daşımaqla leksik-semantik tutumuna gəldikdə səbəbini açmaq üçün yenə də şumer mətnlərini nəzərdən keçirmək lazım olur. Axirət dünyasına gedən yolun dağa daxil olmaqla baş tutması, fikrimizcə, türk xalqlarında dağ sözünü həqiqi mənasından uzaqlaşdırmışdır və bura gələnlərin odla qarşılanması sonradan dağ sözünə "damğa, qızdırılmış dəmirlə qoyulmuş iz" (2. 511)mənası daşıyan söz olaraq əlavə mənalara qazandırmışdır.

"Dağ" və "qəbir, axirət dünyası" transformativ ad dəyişmələrinin davamını digər nümunədə bir daha görmək olar:

Dağlara düşdü yolum,

Kimsəsizdi sağ-solum.

Kəsildi gəlib-gedən

Mən səni kimnən sorum. (3. 74)

Tarixi əsrlərlə ölçülən Şumerlərin həyatı dərk etmə təsəvvürləri ilə Türk xalqlarından olan İraq- Türkmanlarının ilkin təsəvvürlərinin üst-üstə düşməsi bir daha türklərin uzaq keçmişlə səsleşən ətrafa baxışını təmin edən, ədəbi popetik anlam daşıyan ədəbiyyata, mədəniyyətə malik olduğunu göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Afaq Xürrəmçizi. Azərbaycan mərasim folkloru."Səda" nəşriyyatı, Bakı,2002

2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (Dörd cildə), Icild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006

3. Azərbaycan folkloru antologiyası, II kitab (İraq-Türkman cildi), tərtibçilər: Paşayev Q. , d-r Əbdüllətif,Bakı, «Nurlan», 2009.

4. Bəydili (Məmmədov) C. Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya (monoqrafiya). Bakı: Mütərcim, 2007

5. Göyçəlini. Bilqamis - bəşəriyyətin ümumi eposudur. Bakı, «Elm və təhsil», 2015

6. Najdat Yashar Murad MURAD. İrak Türkmenlərinin folklor inancları ve bu inanclar etrafında oluşan folklor edebiyati unsurlarının incelenmesi. (Doktora tezi), Ankara 2009

7. Rzayev N. Əsərlərin səsi.Bakı, Azərneşr, 1974

8.Zainab Ayad SAEED. Kerkük Türkmenlərinin geçiş törenləri. (Yüksək lisans tezi), Ankara, 2014

Açar sözlər: ölü, ruh, ocaq və dağ, yaqut

Ключевые слова: мертвец и душа, очаг и гора, рубин.

Key words: dead and spirit; bonfire and mountain, evening and morning, ruby

Poetic semantics of Irak-Turkman lyrical samples
and their Sumer parallels

Summary

Literary works of our folklore, which demonstrate the people's attitude towards the surrounding world and the scope of their thoughts, differ from one-another for their specificities. Based on such specificities, we can divide these literary works into two types: lyrical and epical. To express more exactly, two different genres may be included in one and the same type. But if we focus on a theme, we can run into the same theme, reflecting the folk's setymology and the elements of the folk's initial world outlook, in different types, or even in different genres.

The Literature expressing the life eloquently takes the theme format from the life, and is nourished from the people's world outlook on their daily life and their initial impressions about the surrounding world. From this point of view, archaic genres covering the folk's initial world outlook, i.e. beliefs, prayers and damnations, oaths were not forgotten in our folklore literature, and were mentioned in the lyrical folklore works in different ways.

Семантико-поэтическое составляющее Ирако-Туркманских лирических образцов и их

Шумерские параллели

Резюме

Образцы устной народной литературы, которые являются выражением отношений и круга мыслей народа связанных с окружающим миром, отличаются друг от друга своеобразными особенностями. Опираясь на эти своеобразные особенности можно определить к лирическим или эпическим видам относятся эти образцы, а все более углубившись отличить друг от друга два жанра, входящих в один вид. Но подходить с точки зрения тематики одну и ту же тему,

отражающую в себе народную этимологию, первичное мировоззрение народа, можно встретить в разных видах и даже жанрах.

Литература, образно отображающая жизнь, тематику берет из жизни, из мировоззрения повседневной жизни народа, происходит из их первичных представлений об окружающем мире. С этой точки зрения в устных литературных образцах не остались в стороне охватывающие первичное мировоззрение народа архаичные жанры – поверья, молитвы, заклинания, клятвы, которые в том или ином виде отображены в лирических образцах.

Rəyçi fil.ü.f.d., dos. Ramazanova Afaq

Ismayılova Əzizə

CÜRCİ ZEYDANIN ƏRƏB XİLAFƏTİNİN MUSİQİ
MƏDƏNİYYƏTİ BARƏDƏ FİKİRLƏRİ

Tanınmış ərəb yazıçısı, tarixçi və ədəbiyyatşünas, publisist və nəhayət, islamın meydana gəlməsindən ta XVII əsrə qədər ərəb islam tarixinin ən qlobal tarixi hadisələrinə 22 tarixi roman həsr etmiş Cürçi Zeydan (1861-1914) özündən sonra çox zəngin, olduqca oxunaqlı tədqiqat əsərləri qoyub getmişdir.

XIX əsrin 60-cı illərində Beyrutda dünyaya göz açan Cürçi Zeydanın gənclik illəri əsasən Livanda keçmiş və o, 1886-cı ildən özünə münasib iş axtarmaq üçün Qahirəyə köçərək orada məskunlaşmış və həmin dövrdən ta vəfatına qədər taleyini ədəbiyyat və publisistikaya bağlamışdır. Cürçi Zeydan ərəb ədəbi mühitində əsasən tarixi romanlar müəllifi kimi tanınsa da, onun qələmindən müxtəlif yönümlü tarixi əsərlər çıxmış və o, bir publisist kimi də şöhrət tapmışdır. Bu ədibin 1892-ci ildə əsasını qoyduğu “əl-Hilal” (Aypara) adlı jurnal bu gün də mütəmadi olaraq çap olunur və biz deyərdik ki, bu ədəbi-bədii jurnal dünya mətbuatı tarixində ən uzun ömürlü ədəbi bir orqandır.

Cürçi Zeydanın 1911-1914-cü illərdə Qahirədə çap etdirdiyi dördcildlik “Tarixü ədəbi-l-ərəbi” (“Ərəb ədəbiyyatı tarixi”) əsəri ərəb ədəbiyyatının keçdiyi inkişaf yolu barədə ən mötəbər tədqiqat əsəri hesab olunur.

Cürçi Zeydanın adını tarixdə əbədiləşdirən bir tədqiqat əsərinin də adını çəkmək olar. Bu onun 1901-1905-ci illərdə Qahirədə çap etdirdiyi beşcildlik “Tarixü təmədduni-l-islami” (“İslam mədəniyyəti tarixi”) adlı tədqiqat əsəridir. Bu beşcildliyi ingilis dilinə tərcümə edən ingilis alimi Mərqolius onu belə dəyərləndirmişdir: “Mənim fikrimcə bu tədqiqat əsəri ərəblərin qədim xilafət tarixinə həsr olunmuş ən dərin tədqiqat əsəridir”. (1,7)

Ərəb və Avropa tarixçilərinin məziyyətlərini yüksək dəyərləndirdikləri bu beşcildlikdə ərəb-islam mədəniyyətinin bütün sahələri çox dəqiqliklə araşdırılmışdır. Orta əsr ərəb tarixçilərinin və məşhur ərəb filoloqlarının əsərlərindən bəhrələnməklə yazılan bu zəngin mədəniyyət xəzinəsində Cürçi Zeydan öz oxucusunu ərəb islam mədəniyyətinin necə dəyərlər A-dan Y-yə qədər bütün çalarları, növləri ilə tanış edir. Bu zəngin mədəniyyət nümunələrinin sırasında isə onun ərəblərin musiqi mədəniyyəti barədə söylədiyi fikirlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, dünya xalqlarının mədəni dünyasında şeirin, poeziyanın oynadığı rol ölçüyə gəlməz bir dəyərə malikdir. Belə ki, ilk misrasından son misrasına qədər insanın qəlbini rıqqətə gətirən hər bir şeir isə mahnıya, nəğməyə çevrildə, o gözəl səslə bir müğənninin ifasında xoş bir ritmlə, avazla oxunanda həmin mahnını daha da rəvnəqləndirən musiqi alətlərinin, çalğıçıların məharətlə ifa etdikləri simli, simsiz çalğı və nəfəs alətlərinin müşayiəti ilə daha da gözəlləşir və ürəyə, qəlbə daha yatımlı olur, zövqə, hissə ruh verən bir mədəni qidaya çevrilir. Bu mənada “İslam mədəniyyəti tarixi” əsərində islamda musiqi mədəniyyəti barədəki fikirlərində Cürçi Zeydan şeirlə musiqinin vəhdəti məsələsini ön plana çəkərək bu iki komponentin bir-biri ilə əlaqəsinə öləri toxunduqdan sonra ərəblərdə musiqinin yaranmasını ilkin olaraq ordu quruculuğu ilə bağlayır və göstərir ki, ərəblər qədimlərdə musiqidən ilkin olaraq ordunun yaranması və döyüşə hazırlanması zamanı istifadə etmişlər. O, “İslam mədəniyyəti tarixi”nin birinci cildində yazırdı ki, ərəblərdə ordunun təşəkkülü zamanı musiqidən istifadənin kökü qədim zamanlara qayıdır və o zaman ordunun qarşısında “nəğmə” (gına) və “təranüm” (nəşid) oxuyarmışlar və bu mahnılar “tabl” (dəf) vasitəsilə müşayiət olunarmış.

Sədrul İslam dövründə isə bu alətə “əbmaq” və “tubul” (dəflər) əlavə olunubmuş (2, 192).

Misirli ədib sonra qeyd edir ki, ərəblər islamıyyətdən sonra iranlılar və rumlarla olan təmasları nəticəsində bu xalqlardan müsbət, dəqiq elmlərdən əvvəl musiqi mədəniyyətlərini əxz etməli olmuşlar (2, s 193).

Şeir və musiqinin vəhdəti, onların birgə yaratdığı harmoniya ərəblərin Cahiliyyət dövründə qeyri-professional şəkildə mövcud olmuşdur. Belə ki, qəbiləarası döyüşlərdə öldürülən cəsür, qorxmaz igidlərə yazılan ağılar yas mərasimlərində xüsusi bir intonasiya ilə musiqisiz qadınlar tərəfindən ifa olunurdu. Biz buna misal olaraq əl-Xənsanın qəbilə davalarında öldürülən qardaşları Əmr və Saxra ünvanladığı mərsiyələri qeyd edə bilərik. Həmin ağıları əl-Xənsa xüsusi bir ritmlə hüsr yerlərində oxuyarmış.

Cürçi Zeydanın yazmasına görə ərəb dünyasında ərəb dilində ilk mahnı oxuyan müğənni Səid ibn Meshac adlı bir məkkəli kölə olmuşdur. Bu kölə Əməvilərin hicrətin 1-ci əsrinin sonlarına yaxın Məkkeyi-mükərrəməni mühasirə etdikləri zaman şəhərin təmir işlərində çalışan bir iranlı ustanın fars dilində həzin bir səslə bir mahnı oxuduğunu eşidir və həmin ustadan bu fars mahnısını ona öyrətməyi xahiş edir və həmin mahnını farsca züm-züm edir və bir müddətdən sonra o bu fars mahnısını sərbəst şəkildə oxuyur. Bundan sonra o, İrana və Şama gedərək fars və rum dillərində bir neçə mahnı öyrənir və beləliklə də o, bir müddətdən sonra bu mahnıların motivləri əsasında özünün ərəb dilində qoşduğu şeirlərə mahnılar bəstələyir və nəticədə ərəb dilində iran və rum mahnıların ritmləri əsasında sintez olunmuş mahnılar yaranır. Bu Əməvi xəlifəsi Abdullah bn Zübeyrin hakimiyyəti illərində baş vermişdir (3, 318).

Beləliklə Səid bn Meshac tarixə ilk ərəb müğənni və bəstəkarı kimi daxil olur və bu dövrdə yetişən müğənnilərin bir çoxu Səidin yolu ilə gedərək ərəb dilində yeni-yeni mahnılar bəstələyirlər və ərəb islam musiqi mədəniyyətinin ilkin nümayəndələri kimi məşhurlaşırırlar.

Cürçi Zeydan “İslam mədəniyyəti tarixi”nin üçüncü cildində Əməvilərin sonu və Abbasilərin ilk çağlarında yetişən belə müğənni-bəstəkarlardan Sürayə, Gariz, Mabel, Hakam əl-Vadi, Ömər əl-Vadi, Seyat kimi kişi müğənnilərinin, Abbasilər dövrünün isə məşhur müğənni-bəstəkarları, ata-oğul İbrahim və İshaq əl- Mosulilərin adlarını xüsusi qeyd edir.

Əməvilərin və ilkin Abbasilərin dövründə yetişən qadın müğənnilər barədə də ətraflı məlumat verən Cürçi Zeydan bu müğənnilərdən Cəmilə, Həbabə (bu müğənni barədə irəlində daha geniş məlumat verəcəyik), Sələmə, Uglulə kimi tanınmış bir sıra zərif cinsin nümayəndələrinin xəlifələrin kef, eys-işrət məclislərində dinləyicilərinin öz yanlıq nəğmələri ilə qəlblərini rıqqətə gətirdiklərini qeyd edir (3, 320).

Bir mənalı şəkildə qeyd olunmalıdır ki, ərəb xilafətinin mövcudluğu zamanı həm Əməvilərin, həm Abbasilərin müvafiq olaraq Dəməşq və Bağdaddakı xəlifə sarayları daima şairlər və müğənnilərin cəmləşdikləri məkanlar olmuşdur. Ömər ibn Əbdüləziz istisna olunmaqla Əməvi xəlifələrinin bir qrupu, ilkin Abbasi xəlifələrinin isə demək olar ki, hamısı öz məclislərini həmişə şairlərin, müğənnilərin əhatəsində keçirmişlər. Dövrün tanınmış şairlərindən əl-Əxtəlin, Cəririn, Fərzədqin əməvilər, Başşarın, Əbu Nuvasın, Əbul Ətahiyyənin, əl-Buhturi, Dəhhak və sairələrinin isə Abbasi xəlifələrinin yanında məqamları yüksək olmuşdur. Həmin məqamlara dövrün yuxarıda adlarını xatırladığımız müğənnilər pleyadası da yetişmişdir.

Cürçi Zeydanın "İslam mədəniyyəti tarixi"nin 5-ci cildində müğənnilərin bəzi xəlifələr yanında mövqelərinin, hörmət və izzətlərinin pik həddə çatdığı daha geniş işıqlandırılır və göstərilir ki, xəlifələr bəzi müğənnilərə, şairlərə verdikləri hədiyyə, bəxşiş və mükafatlardan qat-qat çox sərvət, daş-qaş, ləl-cəvahirat verirlərmiş. Xüsusilə, bu müğənni zərif cinsdən olardısısa onda xilafəti həmin xəlifədən daha çox o qadın idarə etmiş. O, nəinki özünün opekunu olan bu xəlifə ilə intim hissələrə girir, hətta bu xəlifənin necə deyərək cilovunu əlində möhkəm saxlayaraq dövləti vəzifələrə münasib bildiyi adamları əyləşdirərmiş. Cürçi Zeydan tədqiqatının 5-ci cildində Əməvi xəlifəsi Yəzid ibn Əbdülməliklə qadın müğənni Həbabə arasında olan sevgi-məhəbbət macərası haqqında ətraflı məlumat verir. O, Həbabənin xəlifənin cilovunu necə oğurlaması barədə orta əsrlərin məşhur ərəb tarixçiləri İbn əl-Əsir, Əbul Fida, əl-Məsudi kimi şəxsiyyətlərinin əsərlərindən əxz etdiyi mötəbər faktlara əsaslanmaqla bu iki personajın həyat və sevgi macərasını bir qədər nağılvari, bir qədər də düşündürücü formada belə təhkiyə edir; Yəzid bn Əbdülməlik Əməvi xəlifələrinin içərisində özünün islama olan məhəbbəti və sədaqəti ilə Əməvilərin ən ədalətli xəlifəsi kimi səciyyələnən Ömər bn Əbdüləzizdən sonra hakimiyyətə gəlmişdi. Hakimiyyətə gəldiyi gündən əyşəşliyə qurşanan, şəraba-ıçkiyə hədsiz meyilli olan Yəzid islam dininə, ərəb xilafətinə, müsəlman ümmətinə Ömər bn Əbdüləziz qədər sədaqətli olması, dövlət qarşısındakı məsuliyyətini dərk etmədi. Onun ətrafında hər birinin incə, qəlbləri heyrətə gətirən səsləri ilə könülləri fəth edən iki gənc qız – Sələmə və Həbabə adlı mütribələr vardı. Yəzid günlərini xilafəti idarəçilikdən daha çox bu gənc qızlarla keçirirdi. O, bu qızlarla kef, əyləncə məclisləri qurur, nəşələnir, günlərini əyşəşliqlə keçirirdi. Burada bir haşiyə çıxıb demək lazımdır ki, çox təəssüf ki, bu cür xəlifələr xilafətə daxil olan millətlər, o cümlədən də biz azərbaycanlılar tərəfindən "Əmir əl-müminin" (Möminlər əmiri) addlandırılmışdır.

Tədqiqat işində Cürçi Zeydanın bu nağılvari təhkiyəsi davam etdikcə oxucu bu cütlüyün arasında gərgin məhəbbət motivlərinin olduğunu görür və hətta bu məhəbbətin Leyli və Məcnun sevgisindən də üstün olması qənaətinə gəlir. Təhkiyənin kulminasiya nöqtəsində isə adam hətta bu xəlifənin halına bir qədər acımalı da olur. Təhkiyəni davam etdirən Cürçi Zeydan yazır: "Həbabə Yəzidin aqlını başından çıxarmışdı. O, xəlifənin qəlbinə o qədər hakim kəsilmişdi ki, hətta dövləti idarə edirdi. Kimi istəyirdi hakimiyyətə gətirir, kimi istəyirdi hakimiyyətdən uzaqlaşdırırdı. Yəzidin xilafətdə nə baş verməsindən xəbəri yox idi. Və məhz bir gün Yəzidin qardaşı Məsləmə onu məzəmmət edərək ona deyir: - Sən bu mənsəbə adil xəlifə Ömər bn Əbdüləzizdən sonra çatmışsan. Amma əfsuslar olsun ki, dövlətin işlərini başlı başına buraxıb bu cariyə ilə məşğul olursan. Sənin qarında isə ölkənin müxtəlif yerlərindən gəlmiş çoxlu şikayətçilər var. Onlar qışqırıb bağırırlar. Sən isə onların şikayətlərini dinləmək iqtidarında deyilsən. Belə olarmı? Qardaşı Məsləmən bu sözləri sanki Yəzidi ayıltı. Qardaşına deyir: - Düz deyərsən! Ona görə də o, şərabdən əl çəkir. Həbabə ilə isə bir müddət görüşür. Onun məlahətli səsinə qulaq asmaq istəmir.

...Yəzidin bu hərəkəti Həbabəni bərk mütəəssir edir və yaxın rəfiqələrinə tapşırır ki, Yəzid cümə namazına gedəndə ona xəbər versinlər... Günlərin birində Yəzid başının dəstəsi ilə cümə namazına gedəndə Həbabə qarşı tərəfdən əlində dəf çala-çala, nəğmə oxuya-oxuya onun önünə gəlir. Nəğmədə xəlifə məzəmmətlərə fikir verməməyə, sevgilini aramağa, həyatdan ləzzət almağa, könlünün istəklərini həyata keçirməyə çağırılırdı.

...Yəzid bu zaman qulamı çağırır qardaşı Məsləmənə cümə namazına başçılıq etməsini xahiş edir, özü isə mütribəyə qoşulub Dəməşq ətrafında olan bir villada qız ilə yemək-ıçməyə yollanır. Onlar yeyib içirlər. Bu zaman mütribə əlində nar yeyirmiş. Yemək əsnasında qız çəçəyir, narın bir dənəsi onun nəfəs yoluna düşür. Yəzid nə qədər cəhd etsə də qızı boğulmaqdan xilas edə bilmir. Qız nəticədə boğulub ölür... Yəzid üç gün qızın meyidini heç kəsə vermir. Meyidi öpüb iyləməklə məşğul olur... Üç gündən sonra meyidin qoxunladığını görüb onun basdırılmasına icazə verir... Özü isə yalnız yarım ay yaşayır. Yarım aydan sonra o da vəfat edir. Adamlar onun meyidini mütribənin qəbrinin yanında dəfn edirlər" (1, s. 92-93).

Abbasi xəlifəsi Məhəmməd Əmin (xəl. dövrü 809-813) də özünün nəşə, kef, əylənmək məclislərində cariyə müğənnilərin xidmətlərindən daha çox faydalanırmış. "Xəlifələr musiqiyə olduqca böyük əhəmiyyət verirdilər"- deyən Cürçi Zeydan xəlifələrin musiqi mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün özlərinin musiqiçiləri mükafatlandırmaqlarından əlavə onlar üçün yarışmalar, müsabiqələr təşkil etdiklərini də qeyd edir. Cürçi Zeydan yazır ki, xəlifələr hətta kişi müğənnilərdən xoşladıklarına cariyələr və kənzilər də bəxş etdiklərini qeyd edir. O, yazır ki, məşhur müğənni İbrahim Mosuli Bağdadda xəlifə Hadi, Əndəlusda isə müğənni Ziryab Əndəlus əmiri Əbdürrəhman bn Həkmət tərəfindən çox böyük var-dövlətlə mükafatlandırılmışlar. Araşdırmalarında islam musiqi mədəniyyətinin bu və ya digər dərəcədə inkişafı barədə demək olar ki, ilkin olaraq əhatəli məlumat verən Cürçi Zeydan eyni zamanda Abbasilər dövründə mövcud olan musiqi alətlərinin təkmilləşdirilməsi barədə də aparılan təşəbbüslərə toxunur. O, yazır ki, ərəblər musiqi alətlərinin çoxunun iranlılar, nəbatilər, rumlular və hindlilərdən əxz etmələrinə baxmayaraq onların özləri də mövcud musiqi alətlərinə müəyyən əlavələr etməklə yanaşı, hətta özləri də yeni musiqi alətləri icad etmişdilər. Bu baxımdan o, Əbu Nəsr Farabinin X əsrdə icad etdiyi kanon musiqi alətinin adını çəkir və göstərir ki, Farabinin X əsrdə icad etdiyi bu alət bu gündə - yəni XX əsrin əvvəllərində də özünün ilkin formasını saxlayır. Cürçi Zeydan udun islamilər tərəfindən təkmilləşdirilməsi barədə də mənbələrə söykənərək maraqlı fikirlər söyləyir. O, yazır ki, ud musiqi aləti ilk mərhələsində dörd simdən-təldən ibarət olmuşdur. Sonralar musiqiçi Ziryab ona bir tel də əlavə etmişdir. Bu tel qırmızı rəngdə olub və Ziryab onu o dörd telin mərkəzində yerləşdiribmiş. Bu udun mizrabı əvvəllər ağacdan olduğu halda Ziryab onu sonralar qara quşun lələyi ilə əvəz edibmiş.

Beləliklə, məqaləyə xülasə olaraq deməliyik ki, Cürçi Zeydanın "İslam mədəniyyəti tarixi" əsəri ilkin islamilər dövrünün ədəbi-mədəni həyatının beş əsrlik mənzərəsini özünün bütün çalarları ilə əhatəli şəkildə əks etdirən olduqca zəngin bir eksponatlar muzeyidir. Və bu muzeydə oxucu-tamaşaçı zövqünü, mədəniyyətini pozitiv cərəyanlarla gücləndirə bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Cürçi Zeydan. Fərqanə gəlini (tarixi roman). Ərəb dilindən tərcümə edən Vilayət Cəfər. Ön söz Ziya Bünyadovundur. Bakı, Gənclik, 1996.

Агаши Е. Джирджи Зейдан и его исторические романы. Москва, 1968.

جرجي زيدان, تاريخ التمدن الاسلامي , الجزء الاول, القاهرة: دار الهلال 1956

جرجي زيدان, تاريخ التمدن الاسلامي , الجزء الثالث, القاهرة: دار الهلال, 1958

جرجي زيدان, تاريخ التمدن الاسلامي , الجزء الخامس, القاهرة: دار الهلال, 1958

Açar sözlər: ədəbiyyat, musiqi, mədəniyyət, müğənni, xəlifə.

Ключевые слова: литература, музыка, культура, певец, халиф.

Key words: literature, music, culture, singer, caliph.

Резюме

В статье повествуется о музыкальной культуре халифата в эпоху правления династии Омейядов и Аббасидов. Также из пятитомного труда Дж.Зейдана «История мусульманской цивилизации» приводятся интересные сведения о жизни и деятельности дворцовых певцов и музыкантов.

Summary

The article tells about the musical culture during the Umayyad and Abbasid Caliphate period. Also from the five-volume work of J.Zeydan “The history of Muslim civilization” provides interesting information about the life and work of palace singers and musicians.

Rəyçi: prof. V.Cəfər

Psixologizm qəhrəmanın daxili aləminin, hiss və həyəcanlarının, arzu və istəklərinin bədii təsviridir. Qeyd etmək lazımdır ki, heç bir əsər qısa və primitiv də olsa, qəhrəmanın daxili aləmi haqqında məlumatlı keçinə bilməz. Ardıcıl olaraq, hər bir əsərdə psixoloji təsvir tapa bilərik. Ancaq bu zaman psixologizm estetik xarakterə malik olmur. Psixologizm haqqında o zaman danışmaq olar ki, psixoloji təsvir əsərdə əsas yer tutsun, məzmun yükünü daşsın, əsərin problematika və pafosunda böyük ölçüyə malik olsun. Psixoloji təsvir dərin məzmunla malik olub qəlbin vəziyyətinin sxematik təsviri ilə məhdudlaşdır. Psixologizm məfhumu özündə “mən” qarşıdurmasının başlanğıcını ehtiva edir (4,s1).

Bəzi nəzəriyyəçilərin fikrinə görə, psixologizm insanın elə bir təsviridir ki, bu zaman müəllif xarakterə kompleks halında yanaşır. Yəni, xarakterin yalnız müsbət və ya mənfi xüsusiyyətləri ayrı-ayrılıqda deyil, əksinə vəhdət halında verilir. Personajın bir-birinə zidd cəhətləri bir xətt üzrə yox, çoxplanlı təqdim olunur. (5, s2)

İnsanın daxili aləminə maraq, onun elmdə öyrənilməsi tarixi heç də qədim olmayıb XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində - insanın sürətlə dəyişdiyi və ətraf mühitə təsirinin çıxıldığı bir dövrə təsadüf edir. XX əsrin 60-cı illərində insan psixikasında təhtəşürün açılmasına diqqət artır. Qəhrəmanın psixologiyasını təsvir edərkən müəllif eyni zamanda şüurla şüuraltınn ziddiyyəti, onlar arasında mübarizəni açır. İnsan təkə obyektiv aləmi yox, həm də subyektiv aləmi də dərk edir. Daxili aləmə bu cür yanaşma psixologizmin əsas xüsusiyyətlərindən birini təşkil edir.

Daxili aləm anlayışı XVIII əsr Avropa ədəbiyyatına əsasən C.Riçardson, Russo və L.Sternin sentimental romanları ilə daxil olur. Riçardson və Russonun təşəbbüsü ilə təhkiyədə daxili insan obrazı əsas yer tutur. Bu meyl Sternə daha çox özünü göstərir.

R. Foks “Roman və xalq” əsərində yazır: “Riçardsonun, Russo və Sternin xidməti ondan ibarət deyil ki, onlar insanı təsvirin mərkəzinə qoyublar,ondadır ki onlar göstəriblər ki, insan təkə özü bütöv aləmdir”. (6, s2)Təsadüfi deyil ki, məhz Riçardson, Russo və Sternədən sonra psixologizm Avropada XIX əsrdən başlayaraq sürətlə inkişaf etməyə başladı. Höte, Myüsse, Hüqo, Hofman, Novalis kimi Avropa yazıçıların əsərlərində daxili aləmin təsviri, qəhrəmanın hiss və düşüncələri əsas aparıcı amil olur.

İnsan psixologiyasına maraq təqribən iki əsrlik tarixə malikdir və bu zaman ərzində təşəkkül taparaq xeyli irəliləyib, insan psixologiyasının yeni-yeni qatlarının bədii söz sənətinə gətirib. İnsanın daxili aləminin öyrənilməsi, şəxsiyyət, mənəvi-əxlaqi tərbiyə problemi, cəmiyyət və fərd qarşıdurması ədəbiyyatın düşüncə və tədqiqat obyektinə çevrilib. İnsan mənəviyyatının ön plana keçməsi, şəxsiyyət problemi, onun daxili varlığı, suverenliyi, insaniyyətdən uzaq aləmə qarşı durması ədəbiyyatın vəzifəsi kimi obyektiv araşdırma mövzusu olaraq bu gün də diqqəti cəlb edir.

Əsərlərdə insan və onun daxili aləmi, psixologiyası başlıca yer tutmalıdır, insan xoşbəxtliyi mövzusu aydın və emosional rəng almalı, təsiredici gücə malik olmalıdır. Bu da nərdə psixologizmin sayəsində mümkün olur.

Yazıçının nəsrində, adətən, psixologizmin formalaşmasının subyektiv və obyektiv amilləri müəyyən olunur. Subyektiv amillərə avtobiografik motivə müraciət, inkar, tərəddüd, etiraz pafosu və digər psixoloji motivlər aiddir.

XIX əsrdə psixologizm insanın daxili aləminin bədii dərkində yeni estetik zirvəyə çatır. Tekkerey, Dikkens, Stendal, Flober, Zolya, Mopassan, Tolstoy, Dostoyevski realist psixologizmi təqdim edirlər.

XX əsrdə Ceyms Coys, Marsel Prust, Uilyam Folkner, Frans Kafka və başqalarının adlarını çəkmək olar. Azərbaycan ədəbiyyatında isə Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Cəmənəzəminli, Süleyman Sani Axundov, Cəfər Cabbarlı insanın daxili dünyasını, psixologiyasını açmaqda xüsusi ustalığ göstəriblər. (5, s1)

Əlbəttə, bu ilk növbədə Ziqmund Freyding XIX əsrin sonu XX yüzilin əvvəllərində insan şüurununalt qatına enən psixanaliz metodunu kəşf etməsi və bunun digər sahələrə nüfuz etməsi ilə əlaqədardır.

Karl Yunqun analitik psixologiya elmi psixanalizin tətbiq dairəsini daha da genişləndirdi, ədəbiyyatşünaslıq elmində psixoloji araşdırmalara marağı artırdı.

Yunq “Psixologiya və poetik yaradıcılıq” əsərində yazırdı: “Psixologiyanın – ruhi proseslər barəsində olan elmin ədəbiyyatşünaslıqla bağlanması mümkünüyü sübut tələb etmir. Axı bütün elmlərin də, hər hansı sənət əsərinin də ana bətni ruhdur. Buna görə də ruh haqqında elm, gərək ki, bu bağlılıqda iki predmeti izah və şərh edə bilsin. Bir tərəfdən sənət əsərinin psixoloji strukturunu, digər tərəfdən isə bədii yaradıcı fərdin psixoloji hazırlıq səviyyəsini”.

Psixologizm problemi daim nəzəriyyəçi və tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu müəlliflər arasında L. Qinzburq, L.S.Viqotski, N.A. Qulyayev, A.İezuitov, A. Pavlovski, Y.Andreyev, M.Şatalin, A. Smorodin, F. Fellini, M.İmanov, T. Hüseynoğlu, T.Əlişanoğlu və başqalarının adlarını çəkmək olar.

Adı çəkilən müəlliflər zaman-zaman öz tədqiqat əsərlərində psixologizm probleminə, onun kateqoriyalarına, eləcə də nəzəri-estetik prinsiplərinə dair bir-birindən maraqlı mülahizələr söyləmişlər.

A.İezuitov psixologizm probleminin kompleks halında öyrənilməsini xüsusi olaraq önə çəkir. Tədqiqatçının fikrinə görə, psixologizmin məzmun və formanın daxili qatını təşkil edir və alt qatda gizlənən daxili aləmin və həyatın bədii-estetik ifadəsinə çevrilir. Psixoloji əksətdirmənin həllində qabarıq şəkildə özünü göstərən yazıçı şəxsiyyəti, onun fərdi həyat təcrübəsi, zəngin biliyə və yaradıcılıq prosesinə və həyat təcrübəsinə əsaslanan pıxtələmiş psixoloji biliyi və həyatı bədii zəmin yaradır. (3, s1)

A.İezuitov psixologizm probleminin bədii-estetik prinsip və keyfiyyət kimi öyrənilməsində üç mühüm cəhətə diqqəti çəkir:

1. Psixologizm söz sənəti ilə birlikdə doğulur və bədiiliyin təsdiqində onun üzvi hissəsi kimi çıxış edərək insanı bütünlüklə daxili aləmi ilə birgə alıb öyrənir.Bu baxımdan psixoloji analiz bədii düşüncəyə ayrı-ayrı tərəfləri ilə daxil olub öyrənilə bilər.

Məsələn,

a) xarakter cizgilərinin açılması və ifadəsi

b)cəmiyyətdəki münasibətlərin və məişət qayğılarının xarakterə təsiri

c) hissi hərəkətlər

ç)ehtirasların analizi

2.Psixologizm bədii yaradıcılığın nəticəsi kimi meydana çıxır.

3.Psixologizm ictimai şüur formalarından biri olaraq estetik prinsip kimi onun üzvi hissəsini təşkil edir.

Psixoloji nəsr öyrənməklə məşğul olan L.Qinzburq yaradıcı metod kimi psixologizm anlayışını açıq və gizli, birbaşa və dolayısı təsviri ayıraraq, belə nəticəyə gəlir ki, “ədəbi psixologizm uyğunsuzluqdan, qəhrəmanın gözlənilməz davranışından başlayır”. Deməli, psixologizm daxili aləmin təsviri predmeti yox, şəxsiyyətin qəlbinin – daxili aləminin estetik dərk, bədii təhlilidir.

İ.V.Straxov şəxsiyyətin daxili aləmini təsvir edərkən psixoloji analizin iki formasını təqdim edir: Daxili və xarici. Daxili psixoloji təhlil xarakterlərin daxili aləminin bədii dərk, yəni daxili nitq, yaddaş və ya təsəvvür vasitəsilə gerçəkləşir. Xarici psixoloji təhlildə isə daha çox obrazların və ya xarakterlərin nitq davranışı, mimika və başqa xarici vasitələrin açılması əsas götürülür. A.B.Yesin bu təsnifata “ümumi göstərmə” adlı daha bir forma əlavə edir. Bu forma personajın hiss və düşüncələri haqqında göstərmə yolu ilə, daxili aləmdə baş verən proseslərə son dərəcə konkret işarə etməklə məlumat versin”. (5, s2)

L. Kolobayeva psixologizmin yeni perspektivlərindən bəhs edərək yazır: “XX əsr psixologizmin ümumi və əsas tendensiyası – analitik üsulu sintetik üsulun xeyrinə rədd etmək, birbaşa və rəşional üsuldən çətin vasitə ilə ifadə olunan və bütün diqqət şüuraltıya yönələn dolayısı üsula keçməkdir”. (9, s3)

Futurizmin lideri F.Morinetti də ədəbiyyatı bütövlükdə psixologiyadan xilas etməyin tərəfdarıdır. Lakin qeyd etmək zəruridir ki, ədəbiyyatın əsas obyektı insandır və insanın psixologiyadan kənarında təhlilindən söhbət belə gedə bilməz. Demək ki, ədəbiyyatın məhz, psixologiyadan xilas da qeyri-mümkündür.

Lakin bəzən ola bilər ki, müəllif çox dərin qatlara enməyərək psixologizmin “dolayısı” formasından istifadə etsin.

Daxili aləmdə baş verən proseslərin vəhdətindən alınan psixoloji məqamda hiss və əhvalın, şüur və şüuraltı ifadəsi, şəxsiyyətin psixoloji strukturunda cəmləşən sosial və bioloji şərti keyfiyyəti, təcrübəsi və xüsusən ayrılıqda götürülmüş, onun fərdi-psixoloji həyatı bədii əsərin obyektinə və predmetinə çevirilir.

Psixologizm, həyatilik, varlığı rəngbərəngliyi ilə bədii ifadə dünya ədəbiyyatında XIX əsrin əvvəllərindən güclənmiş, realist yazıçılar yaradıcılıqlarını xalq həyatının təsvirinə istiqamətləndirmişlər... "Qafqaz əsiri", "Bağçasaray fantanı", "Qaraçılar", "Poltava" poemalarında Puşkin zamanı duymuş, fərdi keyfiyyətlərinin zənginliyi ilə fərqlənən, varlıqlarında səciyyəvi əhvalatları cəmləşdirən obrazları dövrün mürəkkəbliyi ilə təmasda ifadə etmişdir. Buna görə də "Ruslan və Lyudmila" Jukovskini dərinəndən təsirləndirmiş, özünün şəklini səmimi etirafla Puşkinə göndərmişdir: "Məğlub edilmiş şairdən qalib çıxmış şairə".

Psixologizm Azərbaycan ədəbiyyatında 1960-cı illərdə xüsusilə böyük vüsət almışdır. Yazıçılar psixologizmdən həm sənətkarlıq vasitəsi, həm də mövcud quruluşa bir protest kimi istifadə edirdilər.

Son əlli ildə Avropada insan ruhu barədə biliklər olduqca çox artmış, elmi psixologiya yaranmış və ilk addımlarında onun inkişafı bütün təsəvvürləri arxada qoymuşdur. Bununla birgə həssas duym özünün və doğmalarının daxili aləmini hiss etmək, oxumaq bacarığı inkişaf etmişdir. Dahi sayılan müəlliflər bu gün artıq sadəlvəh görünməyə başlamış, oxucu psixologiyası yazıçını qabaqlamışdır.

Orteqa Qasset “Roman haqqında düşüncələr” əsərində yazırdı: “Yəni roman və tarix doğrudanmı, psixologiyanın nailiyyətlərini öz xidmətlərinə yönəldə bilməyəcəkdir? İnsanlıq öz tələbatını həmişə , elə ki, əyani və konkret oldu, dərhal ödəmişdir”.

XX əsrin 30-cu illərində istər ənənəvi Avropa və Amerika romanlarında, istərsə də yeni tipli Latın Amerikasına romanında insan psixologiyasının yeni-yeni qatları bədii əsərlərə gəldi. Yeni mifo-poetik meyllər, mifologiyaya və etnik psixologiyaya maraq bütönlükdə dünya ədəbiyyatında təsirinə göstərdi.

Ədəbiyyat:

“Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm” Bakı, Elm, 1991. 116 səh.

<https://www.youtube.com/watch?v=vN45cT4jdQg>

<https://millixeber.az/marsel-prust-yaradiciliginda-psixologizm/>

<http://kaspı.az/az/sabir-ehmedlinin-yamacda-nisane-povestinde-psixologizm/>

<http://senet.az/%C9%99d%C9%99biyyatda-psixologizm-s%C9%99buhi-sahmursoy/>

https://gupea.ub.gu.se/bitstream/2077/26145/1/gupea_2077_26145_1.pdf

<http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423878056.pdf>

Turanî, A. Sanat terimləri sözlüğü, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1998

<http://qisadersmuhazireleri.blogspot.com/2016/01/bdiiliyin-meyari.html>

Xülasə

Məqalə psixologizmin aparıcı xüsusiyyətlərinin, özünəməxsusluqlarının öyrənilməsinə, eləcə də Avropa ölkələri ədəbiyyatında onun keçdiyi inkişaf prosesinin izlənilməsinə həsr edilmişdir. Məqalənin müəllifi psixologizm və Avropa ədəbiyyatı tarixinə dair elmi-nəzəri tədqiqatlara istinad edir. Janr haqqında tədqiqatlarda “psixologizm” ədəbi termininin və anlayışının dəqiqləşdirilməsi, janrın əsas xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi mərkəzi yer tutur. Məqalədə bu məsələlərə aid nəzəri fikirlərə və araşdırmalara işıq salınır. Sonda psixologizmin üzvi şəkildə yeni janrlara daxil olmaq imkanına malik olması nəticəsinə gəlinmişdir.

Açar sözlər: Psixologizm, Ədəbiyyat, janr.

SUMMARY

The history of the problem of psychologism in literature

The article deals with the studying of principal features and characteristics of the psychologism and the monitoring of the development process of this genre in the literatures of the Europe countries. The author of article refers to scientific-theoretical researches on the psychologism and the history of the European literature. The researches on the genre mainly focuses on the specification of the literary term and notion “psychologism” and the determination of its main characteristics. The article elucidates theoretical opinions and researches regarding these issues.

Finally, it was concluded that, psychologism has access to new genres naturally.

Keywords: Literature, genre, fiction, psychologism

Резюме

История проблемы психологии в литературе

Статья посвящена изучению ключевых особенностей психология, его уникальностей, а также процесса его продвижения в европейской литературе. Автор статьи относится к научно-теоретическим исследованиям истории психология и европейской литературы. В генеологических исследованиях основное внимание в определении литературного термина “психология” и уточнение понятия, имеет важную особенность в определении центрального места. В статье рассматриваются теоретические идеи и исследования по этим вопросам.

Ключевые слова: психология, литература, жанр

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Фатима Аскер кызы Дурсунова⁵²

КОНЦЕПЦИЯ СЧАСТЬЯ В ТЮРКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ВЫБОРА

Представление о счастье во все времена было важным явлением в стремлении человека познать себя и обрести внутреннюю гармонию. Споры вокруг этого явления, начатые еще Платоном и Аристотелем, не утихают по сей день. Хотя концепция счастья как философская категория была впервые затронута в работах античных философов, можно смело утверждать, что сколько существует человечество, столько и волнует его эта проблема. В истории развития человечества счастье стало некой финишной чертой, к которой во все времена стремился человек.

Возможно, именно по этой причине концепция счастья стала важным элементом соцреалистического искусства, так как создаваемый новый мир должен был стать идеальным историческим периодом, мифическим золотым веком человечества. Если выразиться словами героя культового романа А.Платонова «Чевенгур» Чепурного «окончательное счастье жизни вырабатывается в никем отныне не тревожимом пролетариате» (10, 299).

Концептуальная модель представления о счастье в тюркской литературе социалистического выбора, несмотря на влияние русской советской литературы, опирается больше на восточную философско-религиозную литературу. В исламской традиции истинного счастья может достичь каждый поступающий праведно верующий человек. «Кто совершил благое – муж или жена – и он верующий, Мы оживим его жизнью благой и воздадим награду их еще лучше, чем то, что они делали» (7, 229), говорится в 97 аяте суры «ан-Нахль» священной книги мусульман. В данном контексте, в первую очередь, нужно отметить, что согласно божественному руководству счастья постигает лишь тот, кто полностью уповает на Аллаха и на Его Посланника. «А если придет к вам от Меня руководство, то над теми, кто последует за Моим руководством, не будет страха, и не будет печали» (7, 31), сказано в 38 аяте суры «аль Бакара». Таким образом, все заповеди Всевышнего, отраженные в Коране и сунне Пророка Мухаммеда, так или иначе, ниспосланы людям для того, чтобы осчастливить их.

Однако в священной книге подчеркивается, что наша жизнь в этом бренном мире – это всего лишь возможность, дарованная нам Всевышним достичь райского обиталища в вечном мире, т.е. того самого счастья. «Сады вечности, в которые они войдут, внизу которых текут реки; там для них то, что они пожелают» (7, 223), говорится в 31 аяте суры «ан-Нахль». Так известный исламский богослов XI века, философ, один из основателей суфизма Абу Хамид Мухаммад ал-Газалиат-Туси в своем философском трактате “Эликсир счастья” (Кимийа-йиса'адат), в главе о мистическом познании загробного мира, описывая прелести рая и ужасы ада, указывает на важность достижения счастья (жизнь в раю) или несчастья (мучения в аду) в вечном мире. Основной миссией человека в этом мире Ал-Газали называет познание души, так как «познание своей души – ключ к мистическому познанию Истины и ключ к познанию загробного мира» (1, 141).

Но ради счастья в вечном мире, люди, зачастую, должны проходить через большие трудности в этой жизни. Те, кто «боролись на пути Аллаха, те надеются на милость Аллаха» (7, 50), говорится в 218 аяте суры «аль-Бакара». «Борьба на пути Аллаха» на арабском звучит как «джихад» - борьба со злом и несправедливостью. Пролитая на этом пути кровь считается священной, а погибший «шахидом», принявшим мученическую смерть в борьбе против врагов веры. Борьба и проливать кровь ради светлого будущего – тема многих произведений соцреалистического канона. Яркий пример этому роман «Священная кровь» (1938) Айбека (литературный псевдоним известного узбекского, советского писателя Мусы Ташмухамедова). В основу романа легли события, связанные со Среднеазиатским восстанием 1916 года, когда коренное мусульманское население среднеазиатских владений Российской империи встало на вооруженную борьбу против центральной власти. В советский период лидеры этого восстания рассматривались как революционеры, борцы с царской буржуазией. В их честь слагались стихи и писались романы.

Главный герой романа Юлчи вступает на путь классовой борьбы с угнетателями и эксплуататорами, но в конце погибает, проливая «священную кровь» праведника. Старец Шакир-ата, успокаивая плачущую у изголовья Юлчи его сестру Унсин, говорит:

— Доченька моя, родная, доченька! Не убивайся так. Ты умница, девушка, поймешь: смерть Юлчи — не простая смерть. За кого пролил кровь твой брат? Не за себя — за народ, за всех обиженных и обездоленных кровь свою он пролил. Эта кровь самая чистая, самая благородная. Это — священная кровь!.. Доченька, брат твой был мужественным джигитом. Честным джигитом. И он честно и мужественно умер. Кровь Юлчи не пропадет даром (2, 178).

Идеологическая концепция смерти мучеников - «шахидизма», внедренная некогда в сознание людей в мусульманской общине, как нельзя лучше вписывалась в представление об истинных революционерах – пламенных борцах за счастье человечества. Мученичество за веру было характерным не только для исламской религии, но и для советской идеологии. Принявший смерть во имя «всех обиженных и обездоленных», становился своеобразным героем-шахидом советской действительности.

Однако исламское учение о загробном мире, где в райских садах человека ждет истинное счастье, нельзя ставить на одну доску с учением одного из крупнейших представителей средневековой восточной философии Абу Насра ал-Фараби, основоположника философской концепции счастья в тюркском мире. Ал-Фараби считает возможным достижения счастья в бренном мире и связывает это с такими понятиями как нравственность и добродетель.

На философские воззрения Ал-Фараби, получившего почетное звание «Второй учитель», благодаря своим комментариям к трудам Аристотеля, оказали влияние не только арабо-мусульманская философия, но и традиционные языческие верования тюркских племен, основывающиеся на извечной борьбе двух начал: Добра и Зла.

Концептуальные модели счастья Ал-Фараби изложены в таких его трудах, как «Трактат о взглядах жителей добродетельного города», «Книга о достижении счастья» и др.

В «Трактате о взглядах...» Ал-Фараби называет совершенное общество «Добродетельным городом» и противопоставляет ему многочисленное количество порочных городов («Город Низости и Несчастья», «Город Сластолюбия», «Невежественный город» и др.). К примеру, в городе Необходимости люди стремятся удовлетворить лишь самые насущные потребности; у жителей города Обмена одна цель – деньги, роскошь, богатство; в городе Сластолюбия правит полная распущенность; в городе Властолюбия покорение и подчинение других людей собственной власти становится смыслом жизни.

Ал-Фараби рассматривает понятие совершенство (Камал) как тождественное благу и счастью (Са'ада). «Добродетельный город» – это город, «в котором объединение людей имеет своей целью взаимопомощь в делах, коими обретается истинное счастье» (3). В литературе советского периода новое социалистическое общество становится примером того самого «Добродетельного города» Ал-Фараби, ему противопоставляются все другие порочные города, которые можно определить фразой Ленина как «загнивающий капитализм». Жители нового общества, как и население Добродетельного города Ал-Фараби, становятся «солдатами одной, жизнь созидающей рати» (8, 70), поэтому самое время «радость трубить всеми голосами» (8, 70).

Сакен Сейфулин – основоположник советской казахской литературы, страстный борец за победу и утверждение советской власти в Казахстане, ставший жертвой этой власти в 1938 году, в 1935 году пишет поэму «Социалистан», в которой создает тот самый образ новой страны советов. В поэме, посвященной социалистическому строительству в Казахстане, автор рисует молодое советское государство, новое социалистическое общество, силу которого составляет сплоченный под знаменем Ленина рабочий класс, т.е. то самое общество где «люди помогают друг другу в целях достижения счастья» (3). Советская действительность воспета Сакеном Сейфулиным также в поэме «Советстан». Поэт рассказывает о достижениях советского строя за последние годы. Поэма пронизана радостью и счастьем. Главный герой поэмы счастливый советский человек – творец и созидатель этих успехов. Поэмы «Советстан» и «Социалистан» – это первые поэмы казахской советской литературы. Первой же поэмой на тюркском языке принято считать произведение выдающегося тюркского поэта, философа и мыслителя XI века, родившегося в городе Баласагун (ныне Республика Кыргызстан), Юсуфа Баласагуни «Кутадгу Билик» («Знания, дарующие счастье»). Поэма «Кутадгу Билик» – ответ Баласагуни на вопрос «Какими качествами и знаниями должны обладать человек и общество для достижения счастья?». Таким образом, можно утверждать, что концепция счастья была важной темой тюркской литературы с момента ее зарождения по современный период. Счастье человека Баласагуни видел в его гармоничном сосуществовании с другими членами общества, в справедливо управляемом государстве. Автор называет четыре главные основы, на которых зиждется счастье.

Четыре отличья — сей книги основа.

Одно из них — правда стези справедливой,

Другое — добро, благо доли счастливой,

Отличие третье — премудрость и ум,

Четвертое — праведность, сдержанность дум. (4, 11)

В поэме есть отдельные главы, где автор призывает с уважением относиться к простым людям: земледельцам, скотоводам и ремесленникам, так как именно они кормят и одевают людей. Мысли, изложенные в первой тюркской поэме, не шли вразрез с линией коммунистической партии. Таким образом, воспитанные на трудах Баласагуни тюркские писатели без труда воспевали новую действительность. Образ будущего, обещанного революцией, будоражил умы народа. Мечты о новом счастливом обществе находили художественное воплощение в произведениях тюркских писателей. Проекты нового социального устройства также опирались на уже существовавшие концепции, в частности на учения Аль Фараби, Насреддина Тузи, Низами Гянджеви.

Особый интерес представляет утопическая теория Низами об идеальном социальном устройстве, описанная им в поэме «Искендер-наме», где Александр Македонский отправляется в четвертое путешествие на север, на поиски благодатного города. После долгих скитаний Александр находит город, где цветут прекрасные сады, но нет оград, пасутся тысячу овец, но нет пастухов, высятся величавые замки, но на них нет замков. Жители города «спяны тесной дружбой. Если кого-либо постигает беда, то всякий старается помочь. Там не может быть раздоров, а потому и не нужен государственный аппарат» (5, 274).

В историческом романе социалистического выбора «Меч и перо» известного азербайджанского советского писателя М.С.Ордубади, где центральным образом является великий поэт Низами, опираясь на утопическую теорию поэта, писатель создает модель будущего бесклассового общества на примере деревни Джанполад. Все дома в этой деревне построены по одному образцу, каждый член семьи имеет свою комнату, у всех в домах одна и та же домашняя утварь, все одеты одинаково, женщины не избегают мужчин, как это принято на Востоке, люди живут не богато, но обеспеченно и экономно, поля, сады, виноградники – все общее, все работают на земле сообща и правят деревней вместе.

Один из главных героев романа Атабек Мухаммед, оказавшись в деревне Джанполад, удивлен, что в деревне нет совсем духовных лиц. Усомнившись в том, что жители деревни мусульмане, Атабек Мухаммед спросил какой они веры. На что жители деревни ответили, что они себя считают учениками Ахи Фарруха Зенджани и признают только его учение о братстве. Учение Ахи Фарруха Зенджани считается одним из самых смелых среди суфийских учений, так как именно этот орден наиболее смело становился на защиту городских ремесленников. Известный востоковед Е.Бертельс считал, что Низами был членом этого суфийского братства.

Идеи, изложенные в учении Ахи Фарруха Зенджани, как нельзя лучше перекликались с идеями советского государства, поэтому образ коммунистического будущего в романе был передан сквозь призму этого учения. Вся литература социалистического выбора служила одной цели – доказать всему миру, что именно советской власти удастся «сказку сделать былью» и ответить на извечный философский вопрос «В чем заключается счастье человека?».

Свое счастье советский человек находит в созидании нового социалистического общества, в преданности своим идеалам, ради которых он готов на любые жертвы. Образом счастливого человека в советской литературе становится герой романа П.Павленко «Счастье» Воропаев. Полковник в отставке, живший с мечтой найти счастье в спокойной жизни вдвоём с маленьким сыном, находит то «возбуждение, довольство и уверенность, которые делают человека счастливым» (9, 45) в работе с народом в качестве секретаря райкома партии.

Образ Воропаева перекликается с образом табунщика из повести известного киргизского советского писателя Касымалы Баялинова «Счастливы табунщики» (1929), который подобно Воропаеву находит свой эликсир счастья в созидании во благо народа в качестве табунщика в родном колхозе. Героини повести «Счастливые девушки» (1928) Дурли и Дурсолтан туркменского советского писателя Агахана Дурдыева видят счастье мусульманской женщины в осуществлении на деле прав, данных новым строем. Это уже новый тип молодежи на селе, строители общества, отличного от старого мира их родителей. Они получили хорошее образование, знают декреты правительства и не хотят жить по закону адата. Героиня же пьесы «Севиль» азербайджанского советского драматурга Джафара Джаббарлы открыто заявляет: «Путь к свободе женщины – только в социализме» (6, 240).

Литература:

Абу Хамид Мухаммад ал-Газали ат-Туси. Эликсир счастья. Москва, Ихлас, 2011, 464 с.

Айбек. Священная кровь. Ташкент, Укитувчи, 1975, 180 с.

Аль-Фараби. Трактат о взглядах жителей Добродетельного города.

https://studme.org/42211/filosofiya/alfarabi_traktat_vzglyadah_zhiteley_dobrodetelnogo_goroda

Баласагунский Ю. Благодатное знание. Наука, Москва 1983, 560 с.

Джаббарлы Дж. Пьесы. АГИ, Баку, 1969, 423 с.

Коран. Перевод И.Крачковского. Наука, Москва, 1986, 927 с.

Павленко П. Счастье, Государственное издательство художественной литературы, Москва, 1954, 398 с.

Платонов А. Чевенгур. Котлован. Москва, Время, 2011, 610 с.

Ключевые слова: концепция счастья, социалистический реализм, тюркская литература, философско-религиозная литература

Açar sözlər: xoşbəxtlik anlayışı, sosialist realizm, Türk xalqları ədəbiyyatı, fəlsəfi və dini ədəbiyyat

Keywords: concept of happiness, socialist realism, Turkic literature, philosophical and religious literature

Xülasə

Xoşbəxtlik konsepsiyası Sovet dövrü Türk xalqları ədəbiyyatında

İnsanların xoşbəxtlik haqqındakı təsəvvürləri özlərini dərk etmə və daxili harmoniyanı tapmaqda mühüm rol oynamışdır. Yeni qurulan Sovetlər ölkəsi dünya mədəniyyətinin ideal tarixi dövrü, bir növ qızıl dönəminə çevrilməliydi. Beləliklə xoşbəxtlik konsepsiyası sosialist realist sənətinin mühüm elementi hesab olunurdu.

Məqalədə Türk xalqları ədəbiyyatında sosialist realist metoduna uyğun olaraq yaradılan əsərlərdə xoşbəxtlik anlayışının konseptual modeli tədqiq olunur, rus ədəbiyyatının təsirinə baxmayaraq, bu konsepsiyanın Şərqi fəlsəfə və din anlayışına əsaslandığı qeyd olunur.

Summury

Concept of happiness in Turkic literature of the soviet period

The concept of happiness is an important phenomenon in the desire of people to comprehend himself and find inner harmony.

The concept of happiness became an important element of socialist-realist art, since the new soviet country was supposed to be the ideal historical period, the mythical golden age of humanity.

The article discusses the conceptual model of the happiness in Turkic literature of the soviet period, which relies more on Eastern philosophical and religious literature than the Russian Soviet literature.

Rəyçi: prof.R.Əskərov

Ülkər İman qızı Əliyeva53

ŞƏHƏR ƏFSANƏ VƏ RƏVAYƏTLƏRİ ŞƏHƏR FOLKLORUNUN MÜHÜM TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Giriş. Xalqın folklor mirasının önəmli tərkib hissəsi olan şəhər folkloru ümumi folklor ənənəsinin özündə şifahi yaradıcılığın bütün məlum janr və növlərini birləşdirən, fəqət spesifikliyi və marginallığı ilə fərqlənən modifikasiyasıdır. Burada bu və ya digər şəhərin keçmişi ilə bağlı əfsanə və rəvayətlərdən tutmuş kütləvi tədbirlərə, o cümlədən meydan tamaşalarına nəgmə və poeziya nümunələrindən tutmuş lətifələrə qədər bir çox şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri daxildir. Əgər daha qədimlərə getdikcə bu nümunələrlə tərəkmələr və əkinçilər arasında yaygın olan folklor nümunələri arasında bir yaxınlıq və doğmalıq hiss olunursa, müasir folklor nümunələrində fərqli yaşam tərzii və təsərrüfat sahələrindən qaynaqlanan fərqli elementlər daha qabarıq şəkildə özünü göstərir, önəmli dərəcədə fərqliləşmə hiss olunur (1, 5-6). Bu baxımdan Bakıda yaranan və özünəməxsusluğu ilə yaranan meyxana janrını misal çəkmək olar.

Belə hesab edilir ki, şifahi xalq şerinin bir növü olan meyxana həm də müəyyən mənada xalq teatrı formalarından biridir. Millətin içindən çıxan xalq şairlərinin əsasən toy mərasimlərində, eləcə də digər el şənliklərində bəzən musiqinin müşayiəti ilə, bəzənsə müşayiətsiz sinədən söylədikləri meyxanalarda məişətdən götürülmüş müxtəlif hadisələr, yaxın insanların davranışları və s. tənqidi formada təsvir edilir. Bu zaman dinləyici və tamaşaçılarda şuh əhval-ruhiyyə yaranır (2, 69)

Araşdırmalar göstərir ki, eyni millətin nümayəndələrinin yaşadığı müxtəlif şəhərlərdə ayrı-ayrı növ və janrlar daha çox sevilir. Məsələn, Bolqarıstanın Qabrovo şəhəri həmin ölkənin digər şəhərlərindən özünün məzəli-duzlu lətifələri ilə fərqlənir. C. Aslanoglu "Qabrovo lətifələri" adlı kitabı yazdığı ön sözdə haqlı olaraq bildirir ki, "Əgər ...soruşsalar dünyanın ən dövlətli, ən varlı şəhəri hansıdır, deyərdim Qabrovo. Ancaq qabrovolular öz dövlətlərini, sərvətlərini dəmir sandıqlarda, seyflərdə qoruyub saxlamırlar, böyük səxavətlə hamıya paylayırlar. Kim nə qədər istəyirsə aparsın. Elə aparırlar da. Bununla belə qabrovoluların var-dövləti azalmır, daha da artır. Çünki onların sərvəti gülüşdür, məzəli lətifələr, gülməli əhvalatlar, amacalar – ölməz xalq yumorudur" (3, 5). Şübhəsiz ki, bu fikirləri eyniyə Şəki lətifələrinə və onların yaradıcılarına da şamil etmək mümkündür.

S. Abbaslı haqlı olaraq yazır ki, "Şəkinin folklor örtüyü şifahi söz sənətinin ayrı-ayrı janrları ilə rəngarəng olsalar da bu mənəvi irsin fəvqində satira və yumor örnəkləri dayanır. Bugünədək 20 kitabı nəşr olunmuş çoxcildli regional "Azərbaycan folkloru antologiyası"nın 4 cildinin Şəki folkloruna həsr olunması da bu diyarın şifahi poetik söz sənətinin üfiqlərindən soraq verir. Bu zənginliyi "AFA"-na qədər dərc olunmuş regionla bağlı onlarla folklor topluları da təsdiq etməkdədir" (4, 25). Şəki lətifələrinin kulminasiya nöqtəsini, şübhəsiz ki, Hacı dayı ilə bağlı lətifələr təşkil edir. F.Çələbinin yazdığına görə, "Şəkiddə elə adamlar var ki, onların adı heç vaxt lətifəyə düşmür, lakin onlar lətifəni yaradırlar. Hər sözə bir söz düzən, bir qılı tirə döndərən adamlara Şəkiddə "şunquruxçu", onların törətdiyi əmələ isə "şunquruxqoşma deyirlər. Şunquruxçular, şəkiliylər özləri demişkən "pişikbəzəyən"ə, xüsusi zarafat istedadına malik olan adamlardır" (5, 4).

Şəhər folklorunun önəmli bir hissəsini şəhər əfsanələri təşkil edir ki, onların bir qismi bu və ya digər şəhərin əsasının qoyulması, başqa bir qismi sözügedən şəhərdə baş verdiyi hesab edilən hadisələr, digər bir qismi şəhərdə yerləşən müxtəlif tarixi abidələrlə və s. ilə bağlıdır.

Bu və ya digər şəhərin yaranması ilə bağlı əfsanələrdən biri də Naxçıvan şəhərinin yaranması ilə əlaqədar əfsanədir ki, bu əfsanə həzrət Nuhun (ə) adı ilə bağlanır: "Nuhun gəmisini öncə Cudi dağına, daha sonra Ağrı dağına yan alır, sonra Haçadağa toxunub onun zirvəsini parçalayıb haçalayır və ən sonda Nəhəcir dağına ilişib dayanır. Nuh gəmidən burada endiyi üçün əraziyə Nuhçıxan deyilir. "Naxçıvan" adı da buradan yaranıb".

Naxçıvanın Nuhla bağlılığı barədə maraqlı əfsanələrdən biri də I-II əsrlərdə yaşamış Roma tarixçisi Ptolomey tərəfindən qeydə alınmışdır. O, Nuhun Nüksuanada, yəni Naxçıvanda yaşayıb burada öldüyünü, burada yerdən duz çıxarmaqla məşğul olduğunu qeyd etmişdir. Bu əfsanələrdən söz açan Y. Oğuz və B. Tuncay yazırlar ki, "Naxçıvanda duz mağarası kimi tanınan və minillərdir duz çıxarılan mağarada aparılmış arxeoloji tədqiqatlar burada duz istehsalına minillər öncə, yəni təqribən Həzrət Nuh dövründən başladığını göstərmişdir ki, bu da Ptolomeyin məlumatını təsdiq edir. Üstəlik də Duzdağ ərazisində aparılan son arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində məlum olub ki, həmin ərazi dünyada duzun ilk dəfə istehsal və tətbiq edildiyi ərazidir. Deyilənlərə Səlcuqlular dövründə peyğəmbərin qəbrinin üzərində sərdabə tikildiyini, sonrakı əsrlərdə bir çox səyyahın bu sərdabəni ziyarət edərək, əsərlərində bu barədə qeydlər etdiyini əlavə etmək lazımdır. Yəni bu şəxs heç də mifik şəxsiyyət deyil, real tarixi şəxsiyyət olduğu, fəqət sonrakı dövrlərdə ətrafında bir çox miflər uydurulduğu heç bir şübhə oyatmır" (6, 194).

Naxçıvanla bağlı əfsanələrdən birinə SMOMPK məcmuəsində rast gəlirik. Azərbaycan folklorunun müxtəlif bölgələrindən toplanıb sistemli şəkildə həm doğma dildə, orijinalda, həm də rusçaya tərcümə olunaraq çap edildiyi həmin məcmuənin 1881-1926-cı illərdə nəşr olunan bir çox buraxılışlarında xeyli sayda Azərbaycan əfsanə və rəvayətləri yer almışdır.

Məcmuədə dərc edilmiş "Naxçıvan qəzasında yazıya alınan xalq rəvayətləri" adı fəsildə bir-birinin ardınca 3 kiçik əfsanə verilmişdir. Onlardan biri də Nuh peyğəmbərlə bağlıdır (7, 107-108).

Türk coğrafiyasının, o cümlədən bir sıra Azərbaycan şəhərlərinin adı türklərin ulu babası hesab edilən Nuh oğlu Yafəsin və ya da Alp Ət Tonqanın, başqa sözlə, Turan hökmdarı Əfrasiyabın adı ilə qoşa çəkilir. Həmin əfsanələrdən birini Rəşidəddin belə nəql edir: "Türk tarixçiləri və yüyrek dilli salnaməçilər bildirirlər ki, Nuh əleyhissəlam, - Allah ona rəhmət eləsin, - yer üzünün adamlar yaşayan hissəsini oğlanları arasında böləndə şərq ölkələrini, Türküstanı və ona yaxın yurdlarla birlikdə böyük oğlu Yafəsə verdi. Yafəs türklərin təbirincə Olcay xan ləqəbini aldı. O, səhrada yaşayırdı.

Olcay xanın yaylağı və qışlağı Türküstan torpaqlarında idi: Yaz aylarını o, İncə şəhərinin yaxınlığında olan Ortaq və Kurtaqda keçirir, qışlayanda isə yenə o tərəflərdə - Qaraqorum adı altında məşhur olan Qaraqumda Borsuk adlanan yerdə olurdu. Həmin yerdə iki şəhər vardı: Biri Talas, o biri Karı Sayram və bu sonuncu şəhərin qırx böyük qızıl qapısı vardı. İndi orada müsəlman türklər yaşayırlar, həmin yer Kunçi mülklərinin yaxınlığındadır və Kaydudan asılıdır... Olcay xanın paytaxtı da burada yeləşirdi" (8, 10).

Şəhərlərdəki abidələrin, ilk növbədə də qalaların tarixəsi ilə bağı əfsanələr də xüsusi diqqət çəkir. Bu baxımdan Qəbələ qalası ilə bağı əfsanələri misal çəkmək olar. Bunlardan birincisinin məzmununu belədir: “Belə danışırlar ki, qədim çağlarda Qəbələ qalasının dörd bir yanı su olub. Ona görə də qalaya birbaşa hücum etmək çətin imiş Qonşu hökmdarın gizlicə göndərdiyi qüvvətli bir cavan da bu qalaya daxil ola bilmirmiş. O, qalanın sirtini öyrənmək üçün bir yerli qadınla evlənir. Qadın ona öyrədir ki, suta saman tək. Saman suyun burulğanına düşərək oradan da axıb gedəcək. Onda bil ki, qalaya keçid oradandır. Düşmən bu sirri biləndən sonra qalanı ala bilir”.

İkinci əfsanə qalanı almaq istəyən düşmən hökmdarın rolunda Makedoniyalı İsgəndərin çıxış etməsi baxımından daha maraqlıdır: “Makedoniyalı İsgəndər çox cəhd göstərir, amma ətrafı su olan əzəmətli Qəbələ qalasını ala bilmir.

Qəbələ xanının qızı isə İsgəndəri görüb vurulubmuş. Qız İsgəndərə məktub yazır ki, əgər məni alsan, qalanın yolunu sənə deyərəm.

İsgəndər razı olur.

Qız İsgəndərə belə bir kağız yazır: Hökmdar, suya bir qucaq saman tək, izi ilə qalaya gir.

Bundan sonra İsgəndər qalanı ələ keçirir” (9, 266).

Əgər bu əfsanədə söhbət bilavasitə konkret bir şəhərin qalısından gedirsə, “Gülüstən qalası” əfsanəsinə mövzu olmuş qala bilavasitə hər hansısa bir şəhərin ərazisinə aid deyildir. Lakin bu qalanın, əfsanəyə görə, Bərdənin Gülüstən adlı qadın hökmdarı tərəfindən tikilməsinin qeyd edilməsi, eləcə də əfsanənin Bərdə şəhəri ilə bağı olması sözügedən folklor nümunəsini şəhər folkloru kimi gözdən keçirməyə də imkan verir: “Belə deyirlər ki, yad bir hökmdar Azərbaycana hücum edən zaman Bərdənin hökmdarı Gülüstən adlı bir qız imiş. Gülüstən Murovdağın ətəyində, İncəcaayın sahilində bir qala tikdiribmiş. Bu qalaya hökmdarın adı ilə “Gülüstən qalası” deyirmişlər. Düşmən qoşunu bərdəni tutur. Gülüstən başının dəstəsi ilə Murovdağdakı qalaya çəkilir. Qoşun qalanı bir neçə ay mühasirədə saxlayırsa da ala bilmir. Axırda təngə gəlib çıxıb getmək istəyir. Çayı krçib gedərkən əsgərlərdən biri çaylaqda bir qara it görür. Bunu qoşun başçısına xəbər verir. İti gözdən qoyurlar, görürlər ki, it çaydan su içib geri döndü və yerin altına girib görünməz oldu. Beləliklə də düşmənlər qala yolunu öyrənir, sirri açə bilirlər. Məlum olur ki, qaladakıların azuqə ehtiyatı içəridədir, suyu da yeraltı yolla gedib götürürlər. Düşmən qoşunu bir şey etmədən gecə yarısı qalaya daxil olur, Gülüstən isə düşmən əlinə keçməmək üçün özünü həlak edir” (9, 269-270).

“Gülüstən qalası” əfsanəsini mövzumuz baxımından maraqlı edən ən əsas cəhət onun süjeti ilə İdil bulqarlarından tatarlara miras qalan, Kazan şəhərinin tarixi ilə sıx bağı olan “Söembikə” əfsanəsinin süjeti ilə bənzərlik təşkil etməsidir.

“Söembikə” əfsanəsi müsəlmanların xristian Moskoviya tatarları ilə savaqlarına başçılıq edərək məğlub olan, xristianların xanı tərəfindən tutularaq zindanda həbs edilən Kazanın qadın hökmdarı Soembikənin adı ilə bağıdır. Əfsanənin bir zamanlar böyük bir dastan olduğu hesab edilir ki, həmin dastandan günümüzdə sözügedən əfsanə və bir neçə nəğmə yetişmişdir. Onlardan sadəcə ikisinin mətni məlumdur. Bunlar “Söembikə kitep bara”, (Söembikənin gedişi) və “Totkın Söembikə cıru” (Məhbus Söembikənin nəğməsi) adlı nəğmələrdir. Bunlardan sonuncusu məhbus həyatı yaşamağa məcbur olan Söembikənin qəm və kədərinin poetik ifadəsidir:

...İndə tac urunına kaldı (İndi tac yerinə qaldı

Bu özünə kara çəçəm. Bu uzun qara hörüyüm). (10, 13).

Məlumat üçün bildirik ki, “Kazan şəhərinin ən önəmli memarlıq abidələrindən biri və bəlkə də birincisi xalq arasında Söembikə Qalası adı ilə tanınan və hümdürlüyü 58 m. olan çoxmərtəbəli qəsrdir. Rəvayətə görə, Kazanın sonuncu xanı qadın idi. Söembikə adlı bu qadın çox gözəl idi və onun gözəlliyinin sorağı Moskva xanı Qorxunc İvana qədər gedib çatmışdı. Və o, Söembikə ilə evlənmək qərarına gəlir. Kazana elçi göndərir, lakin mənfə cəvab alır. Elə bu da onun Kazan şəhərinə hücumu keçməsinə səbəb olur. Uzun savaqda sonra Moskvalılar şəhəri alırlar. Söembikə Qorxunc İvana deyir ki, bir şərtlə ona ərə gedə bilər. Gərək onun özü kimi gözəl bir qəsrdə tikişsin. İvan razılışır və yeddi mərtəbəli bir qəsr tikdirir. Qəsri gözdən keçirmək adı ilə mərtəbələri bir-bir qalxan Söembikə düşməyə ərə getməmək üçün özünü yeddinci mərtəbədə yerə atır. O vaxtdan bu qəsrdə Söembikə Qalası adlanır” (11). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “İdil bulqarlarından Kazan tatarlarına miras qalan əfsanə və rəvayətlərin bir qismi Kazan şəhərinin salınması ilə bağıdır (12, 12-15).

Bütün bu deyilənlərə Bakıdakı Qız qalası, Beyləqandakı Örenqala, Dərbənddəki Dərbənd qalası və s. barədə əfsanələri də əlavə etmək lazımdır.

SMOMPK məcmuəsinin XIII buraxılışda Azərbaycan hökmdarı Şah Abbas haqqında Bakı şəhərində yazıya alınmış 2 rəvayət verilmişdir. Qeyd edək ki, bu hökmdarla bağı əfsanə, nağıl və rəvayətlərin toplanıb nəşr edilməsi SMOMPK məcmuəsindən başlayaraq günümüzdə də davam etməkdədir. Bu baxımdan “Şah Abbasın arvadı”, (13) və “Bu yurd bayquşa qalmaz” (14) adlı kitabları deyilənlərə misal çəkmək olar. O. Əliyev Bakıda və ümumilikdə Şirvanı yayılmış “Üç qapı”, “Baftaçı Şah Abbas”, “Şah Abbasla keçəl” və s. nağılları nəzərdən keçirərək yazır ki, Şah Abbasın adı ilə bağı nağıllarda hər hansı tarixdən, tarixi hadisələrdən danışılmaz. Sadəcə olaraq nağıl süjetinə bir vasitə kimi Şah Abbas və onun vəziri daxil edilir. “Süjet dəmirçinin, mollanın, kor oğlanın əhvalatı ilə bağı motivlərin əlavə edilməsilə davam etdirilir. Bu vasitədən–kontaminasiya üsulundan istifadə edən nağılcı səxavətli, səbrli olmağı, öz ruzusuna qane olub tamahkarlıq etməməyi cəlbədicə bir şəkildə nağıl edir. Belə təmtəraqlı təhkiyə üsulu Şirvan nağılcılığı üçün səciyyəvidir. Nağılcı Şah Abbasın adından söylədiklərinin daha çox maraqlı doğurması, yayılması üçün istifadə edir. İkinci tərəfdən isə Şah Abbasla bağı nağılların belə geniş yayılmasının başlıca səbəblərindən birinin də ənənə ilə bağı olduğunu göstərmək olar. Bu nağılda sənət öyrənməyin, ağılın şahlıqdan daha üstün olduğu ideyası təbliğ olunur” (15, 130-131).

Bakıda toplanmış əfsanələrdən ən maraqlılarından biri də, şübhəsiz ki, Qız qalası ilə bağı əfsanələrdir. Onlardan ən maraqlısı Bakının Türkan kəndində Teyyub Məmmədəğa oğlu Xanağayevin dilindən qeydə alınmışdır:

“Babam babasından, o da öz babasından, o da öz babasından eşidib, nəsilədən nəslə ötürüblər ki, Qız qalasını Bakının birinci xanı özünün gözəl-göycək qızını yad gözlərdən qorumaq üçün tikdirib. Deyilənə görə, qız o qədər göycəkmiş ki, aya deyirmiş sən çıxma, mən çıxım, günə deyirmiş sən çıxma, mən çıxım. Qızı görən onun gözəlliyinə tab gətirməyib qəşş edərmiş. Odur ki, xalq arasında gözəlliyinə görə ona Maral deyirmişlər.

Maral böyüyüb, həddi-bülüğa çatanda xan onu qisməti çıxana qədər naməhrəm gözündən uzaq tutmağa qərar verir və qalanı da bu məqsədlə tikdirib. Fikri qızı Rum şahının oğluna verməmiş. Qız darıxmasın deyə, Bakı kəndlərindən abırlı-həyalı qırx

incəbel qız seçib onun xidmətinə verirlər. Amma Maral qızlara deyir ki, tək qalıb zikr və dua etmək istəyir. Beləcə, hücrələrdən birinə çəkilib zikr etməyə başlayır. Allaha onu bu məhbəsdən qurtarması üçün gecə-gündüz dua edir. Günlərin birində, gecə vaxtı qalanın pəncərəsindən içəri bir işıq düşür. Işıq böyük bir canavara çevrilir. Qız bərk qorxur. Canavar dil açıb qıza deyir: - Qorxma, sən o qədər zikr və dua etdin ki, Allahın sənə rəhmi gəldi və məni göndərdi ki, səni bu məhbəsdən xilas edim. Mən belimə, səni uzaq ellərə aparacağam.

Maral Allaha şükr edir və canavarın belinə minir. Canavar deyir:

- Boynumu bərk-bərk qucaqla ki, yıxılmayasan.

Qız o deyən kimi edir, onun boynunu bərk-bərk qucaqlayır. Qurd qızla birlikdə özünü dənizə atır və üzüb o biri sahilə keçir.

Bundan sonra qızı görün olmur.

Qurdun Maralı qaçırdığını gören xidmətçi qızlar xanın qorxusundan Allaha dua edirlər ki, onları daşa döndərsin. Amma Allah onları daşa yox, qu quşlarına döndərir. Buyurur ki, Maralın dalınca uçsunlar və ona yenə də əvvəlki kimi xidmət etsinlər” (16, 141-142).

Bu tip əfsanələrdən biri neçəsi də Dərbənd qalası ilə bağlıdır. Onlardan birində deyilir:

“Bir oğlan bir qızı, qız da həmin oğlanı ürəkdən sevirmiş. Qızın yessi qardaşı varmış. Onlar bacılarını oğlana vermirlərmiş. Amma oğlan ümidini itirmir, qıza xəbər göndərir ki, elə dərd yoxdur ki, ona çarə tapılsın. Qız da ümidlə yaşayır. Bir gün oğlan da, qız da çöldən evə qayıdılar. Gəlib görünülər ki, Dərbənd darvazaları bağlanıb. Qaranlıqda oğlan qızı, qız da oğlanı tapmır. Axşamdan xeyli keçir. Oğlan deyir:

-Məndən çəkinmə. And içirəm ki, bu gündən ölən günə qədər mənim bacımsan.

Bundan sonra qız oğlana inanır, onun yapınısının altına girib yatır.

Sabah açılır. Yeddi qardaş gecə bacıları bayırda qalıb seyə, hamıdan tez darvazadan çıxır. Görürlər ki, bacıları oğlanla bir yapınıcı altında qalıb, deyirlər, daha verək getsin. Bu zaman oğlanla qız ayılır. Bir-birini tanıyır.

Oğlan deyir:

-Daha gecdir. And içmişəm, o mənim bacımdır.

Qız da görür ki, artıq hər şey bitdi. Belə deyirlər ki, qız o gündən sonra dağlarda oğlanın: “elə dərd yoxdur ki, ona çarə tapılsın” sözünü yada salıb bu bayatı-mahnını oxuyarmış:

Dərbənd üstə qala var,

Ürəyimdə yara var,

Mən ölürem dərmanısız,

Bəs deyirlər dərman var” (9, 272-273).

S.P.Pirsultanlı “Azərbaycan türklərinin xalq əfsanələri” adlı kitabında Dərbənd qalası ilə bağlı daha iki əfsanə təqdim edir (9, 273-275).

ƏDƏBİYYAT

Лазарев А. И. Городской фольклор / Гл. ред. В. В. Алексеев. — Екатеринбург: Академкнига, 2000.

Насијева М., Риһтим М. Folklor və təsəffüf ədəbiyyatı sözlüyü. Bakı, Nurlan, 2009.

Aslanoğlu C. Qabrovo görüşləri – Qabrovo gülüşləri, Qabrovo lətifələri, Bakı: Yazıçı, 1987, s. 5-8.

Abbaslı S. Azərbaycan lətifələrinin regional xüsusiyyətləri, Bakı, “Nurlan”, 2011, 160 səh.

Çələbi F. Şəki folkloruna bir nəzər // AFA, VI kitab, Şəki folkloru, II cild. Bakı: Səda, 2002, s. 3-32.

Oğuz Y. Tuncay B, Türkün gizli tarixi. Bakı: Apostrof, 2009, 549 s.

СМОМПК, II выпуск, Тифлис, 1881.

Rəşidəddin F. Oğuznamə. Fars dilindən tərcümə, ön söz və şərhlər: R. M. Şükürova; Elmi redaktoru: K. Vəliyev. Bakı: Azərnəşr, 1992, 72 s.

Pirsultanlı S. P. Azərbaycan türklərinin xalq əfsanələri. Bakı, Azərnəşr, 2009. 486 səh.

Хакимов Р. Ф. Исторические песни в татарском фольклоре. Автореферфт дисс. на соискание уч. степени кан. фил. наук. Казань, 2012.

Халиков А. Х. Что, башня, в имени твоём? // Татарыстан. 1992. № 11-12, с. 60-65.

Седеков М. Р. Татарский фольклор периода Казанского ханства в русских исторических источниках. Автореферфт дисс. на соискание уч. степени кан. фил. наук. Казань, 2001.

Şah Abbasın arvadı. (Toplayanı F. Bayat). Bakı: Yazıçı, 1996, 244 s

Bu yurd bayquşa qalmaz / Toplayıb tərtib edənlər V.Nəbioğlu, M.Qaradaşlı, Ə.Əsgər. Bakı: Yazıçı, 1995, 240 s.

Əliyev O. S. Azərbaycan nağıllarının regional özəllikləri // Dədə Qorqud (Elmi-ədəbi toplu). Bakı: 2002, II (3), s.129-139.

Tuncay B. Etnoqonik miflər (ümumtürk materialları əsasında). Bakı, “Nurlan”, 2013, 308 səh.

Açar sözlər: folklor, şəhər folkloru, janr, əfsanə, rəvayət

Ключевые слова: фольклор, городской фольклор, жанр, легенда

Key words: folklore, city folklore, genre, legend

Городские легенды и предания как основной элемент городского фольклора

Резюме

В статье исследуются своеобразные особенности городского фольклора. Для изучения особенностей городского фольклора автор выбрал основной жанр этого направления в фольклоре – жанр легенды и предания. Автор в основном затрагивает легенды, посвященные городу Баку и его окрестностям. На основе обширного материала Бакинского фольклора автор раскрывает роль и место легенд в городском фольклоре. В статье также были использованы материалы Нахчыванского и Шекинского фольклора, а также фольклорные тексты из сборника СМОМПК.

City legends and legends as the main

element of city folklore

Summary

In article peculiar features of city folklore are investigated. For studying of features of city folklore the author chose as main genre of this direction in folklore – a genre of a legend. The author generally mentions the legends devoted to the city of Baku and its vicinities. On the basis of extensive material of the Baku folklore the author opens a role and the place of legends in city folklore. In article materials of Nakhchivan and Shaki folklore and also folklore texts from the collection of SMOMPK were used.

Rəyçi fil.ü.f.d., dos. Afaq Ramazanova

Könül Surxay qızı Məmmədova⁵⁴

PROF. SƏDNİK PAŞAYEVİN TƏDQİQATLARINDA SARI AŞIĞ

Giriş. Sarı Aşıq XVII əsr xalq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biridir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına və folklorşünaslıq tarixinə dair tədqiqatlarda bu və ya digər şəkildə Sarı Aşıq yaradıcılığına müraciət olunur, onun ədəbi irsi, bayatı yaradıcılığı, “Yaxşı-Yaman” dastanı barəsində mülahizələr irəli sürülür. “Sarı Aşıqla bağlı bilgi toplayan və ilkin araşdırmalar apararı Ə.Qaracadağı, S.Mümtaz, B.Bəhcət, Ə.Axundov”dan (1, 556) sonra da onun irsi S.Paşayev, H.Kürdoğlu, H.Araslı və b. tərəfindən ardıcıl olaraq tədqiq edilmişdir.

Sarı Aşıq irsinə həsr edilmiş tədqiqatlar. Sarı Aşıq irsinin tədqiqinə həsr edilmiş əsərləri təhlil etdikdə müəyyən etmək olur ki, həmin tədqiqatlar əsasən iki istiqamətdə aparılmışdır:

Birincisi, söz ustasının həyat və yaradıcılığının tədqiqi;

İkincisi, Sarı Aşıq irsinin toplanması.

Amma etiraf etmək lazımdır ki, Sarı Aşıq yaradıcılığının tədqiq tarixində üçüncü bir istiqamət daha çox özünü göstərir. Bu da eyni tədqiqatçı və ya müəllif tərəfindən həmin poetik irsin paralel olaraq həm toplanması, həm də tədqiq edilməsidir. Məsələn, “Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları”nı fundamental şəkildə tədqiq edən repressiya qurbanı Salman Mümtaz Sarı Aşığa “Aşıq Abdulla” (2) kimi ayrıca tədqiqat həsr edirsə, eyni zamanda “Sarı Aşıq və bayatıları” kitabını (3) da çap etdirir.

Yaxud daha bir repressiya qurbanı ziyalıımız Bəhlul Bəhcət 1936-cı ildə Ədəbiyyat qəzetində iki məqalə çap etdirir ki, “Sarı Aşıq” (4) və “Aşıq təxəllüsü bayatı şairinin tərcümeyi-halı” (5) adlı bu yazıları Sarı Aşığın həyat və yaradıcılığının tədqiqinə həsr edir. Digər tərəfdən isə Sarı Aşığa məxsus 349 bayatı nümunəsi toplayır. Onun bu toplanmaları və “Bayatı şairi Sarı Aşığın tərcümeyi-halı” yazısı əlyazma şəkildə Respublika Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivində “Azərbaycan bayatıları haqqında elmi əsər” qovluğunda saxlanılır. Sevindirici haldır ki, Bəhlul Bəhcətin bu zəhməti itib batmamış və 2006-cı ildə dosent Rza Xəlilov tərəfindən “Sarı Aşığın bayatıları” adı ilə Azərbaycan folklorunun ilkin nəşrləri seriyasından ayrıca kitab şəkildə nəşr edilmişdir (6). Bu nəşrlə tanışlıq zamanı məlum olur ki, Bəhlul Bəhcət Sarı Aşığın tərcümeyi-halı barəsində tədqiqat və bayatı toplanmalarından əlavə, həm də bayatıların təhlili ilə də ciddi şəkildə məşğul olmuş, Sarı Aşığın bayatılarını məzmun baxımından təsnif etmiş və onlara geniş şərhlər və təhlillər yazmışdır.

Professor Sədnik Paşayevin Sarı Aşıq yaradıcılığının tədqiqi tarixində yeri. Üçüncü istiqamət - yəni həm tədqiqat, həm də toplama fəaliyyəti ilə məşğul olan tədqiqatçılar sırasında mütləq şəkildə bir alimin də adı çəkilməlidir. Professor Sədnik Paşayev ötən əsrin yetmişinci illərindən Sarı Aşıq irsi ilə maraqlanmış, ona məqalələr həsr etmiş, elmi fəaliyyətinin son illərində bu istiqamətdəki tədqiqatlarını kitab halında ümumiləşdirmiş, eyni zamanda zəngin toplama materialları da ortaya qoya bilmişdir.

Professor Sədnik Paşayevin Sarı Aşıq irsinə müraciəti, qeyd etdiyimiz kimi, XX əsrin 70-ci illərindən başlayır. Xronoloji ardıcılıqla yanaşsaq, professorun bu mövzuda ilk məqaləsi 1970-ci ildə Gəncə şəhərində “Yüksəliş” qəzetində dərc edilir. “Sarı Aşığın bayatı bağlamaları haqqında” adlanan bu məqalə qəzetin iki nömrəsində - 17 dekabr və 26 dekabr nömrələrində çap olunur (7).

Ünümüylə, XX əsrin 70-ci illəri Sarı Aşıq irsinin tədqiqi baxımından professor üçün məhsuldar il hesab oluna bilər. Belə ki, 1972-ci ildə Gəncə şəhərində yenə də “Yüksəliş” qəzetində alimin ““Lələ əfsanəsi” və Sarı Aşıq” (8), 1975-ci ildə “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” metodik məqalələr məcmuəsində isə ““Sarı Aşıq və “Yaxşı-Yaman” dastanı” məqalələri (9) dərc olunur.

Burada bir haşiyə çıxaraq onu söyləmək lazımdır ki, Sədnik Paşayev 2000-ci illərdən sonra folklor və folklorşünaslığa dair o zamanca yazdığı bütün məqalələrini bir yerə toplayaraq yenidən müxtəlif kitablar vasitəsilə oxucularına çatdırmış və müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, “kitabı gənc tədqiqatçıların istinad edəcəyi salnamə və yaxud mətnşünaslıq materialları” halına gətirmişdir. Eynilə də, Sarı Aşığa həsr edilmiş və Gəncə şəhərində 70-ci illərdə və daha sonralar çap olunan qəzet və məcmuə məqalələrinə ikinci həyat qazandırmışdır. Yenidən dərc olunan bu kitab və məcmuələr bizim məqalənin bibliografiya bölümündə öz əksini tapmışdır.

Yenə də xronoloji ardıcılığa riayət edərək professorun sonrakı tədqiqatlarına nəzər salaq.

1983-cü ildə “Xalq poeziyasında Sarı Aşıq ənənələri” məqaləsi (10) “Kirovabad kommunisti” qəzetində işıq üzü görür. Elə həmin il Sədnik Paşayevin başqa bir məqaləsi - “Ümmandan incilər: Sarı Aşığın bayatı bağlamaları” (11) “Sovet kəndi” qəzetində çap edilir. 1983-cü ildə həm də “Sarı Aşığın cinaslı bayatıları” məqaləsi “Azərbaycan müəllimi” qəzetində yayımlanır (12). 1984-cü ildə isə “Sarı Aşıq” məqaləsi (13) “Elm və həyat” jurnalında nəşr edilir.

Bütün yuxarıda adıçəkilən tədqiqatlar birbaşa olaraq Sarı Aşığa həsr edilmişdir. Amma professor Sədnik Paşayevin elə kitab və dərslikləri də vardır ki, orada tədqiqat obyektı Sarı Aşıq irsi olmasa da, müəllif bu bayatı ustasının yaradıcılığına bu və ya digər səbəbdən müraciət edir və Sarı Aşıq yaradıcılığına istinadlar edir. Məsələn, 2003-cü ildə işıq üzü görmüş “Heca vəzninin bayatı və qoşma möcüzələri” adlı dərs vəsaitində cinas qafiyələrə toxunan müəllif mütləq şəkildə Sarı Aşıq irsinə müraciət edir, Xəstə Qasım, Tufarqanlı Abbas yaradıcılığı ilə uğurlu paralellər aparır (14, 148). Bu dərsliyin bir yarımfəslı də - “Sarı Aşığın cinas bayatılarının bir küll halında meydana gəlməsi” - Sarı Aşığın cinas bayatılarına həsr edilmişdir.

Maraqlıdır ki, 2010-cu ildə Gəncə Dövlət Universitetində çıxmış “Azərbaycan aşıq poeziyasında və yazılı poeziyada təcnisin inkişaf tarixi” adlı dərslikdə də eyni yarımfəslə - “Sarı Aşığın cinas bayatılarının bir küll halında meydana gəlməsi” - rast gəlmək mümkündür (15, 39).

2000-ci illərdə professor haqqında danışdığımız tədqiqatları təkmilləşdirərək “Xalq cəbhəsi” qəzetində də nəşr etdirir. “Sarı Aşığın poeziyası” məqaləsi (16) qəzetin 6 dekabr 2012, “Bayatı yaradıcısı Lələ və Sarı Aşıq” məqaləsi (17) isə 30 avqust 2017-ci il tarixli nömrələrində dərc olunur. Bir cəhəti də qeyd edək ki, hər iki məqalə “Xalq cəbhəsi” qəzetinin internet səhifələrində də yer alır. Əgər birinci məqalə müəllifin sağlığında ikən özü tərəfindən təqdim edilibsə, ikinci məqalə, gördüyümüz kimi, Sədnik Paşayevin ölümündən dörd il sonra dərc edilmişdir. Bu da istər Sədnik Paşayevin elmi irsinə, istərsə də Sarı Aşıq yaradıcılığına olan oxucu marağının bariz təzahürüdür. Eynilə də, başqa bir anadilli xəbər portalı - kayzen.az

saytı Sədnik Paşayevin “Sarı Aşığın poeziyası” yazısını verir. Buradan məlum olur ki, həmin yazı çoxsaylı oxucu istəyi nəzərə alınmaqla sayta yerləşdirilmişdir.

“Poeziyamızda Sarı Aşığın bayatı zirvəsi” kitabı. Nəhayət, 2011-ci ildə professor Sədnik Paşayev o zamana qədər Sarı Aşıq haqqında pərakəndə şəkildə apardığı tədqiqatları sistemləşdirərək kitab halına salır və “Poeziyamızda Sarı Aşığın bayatı zirvəsi” adı altında nəşr etdirir (19). Bu kitaba nəzər saldıqda vaxtilə ayrıca hər məqalədə qoyulan problemlərin fəsilərdə öz əksini tapdığına şahidi oluruq. Məsələn, “Sarı Aşığın həyat və yaradıcılıq yolu” fəslində Sarı Aşığın doğumu, təxəllüsü və s. ətrafında gedən polemikalara həsr edilmişdir; “Sarı Aşığın dastan yaradıcılığı” hissəsi isə “Aşıq və Yaxşı” dastanından bəhs edir.

Kitabın ikinci fəslində isə Sarı Aşığın bayatlarına – cinaslı bayatılara və bağlama bayatlarına toxunulmuşdur.

Son olaraq onu qeyd edək ki, professor Sədnik Paşayevin qızı Sahibə Sədnikqızı da bir müddət Sarı Aşıq sehri altında olmuş, Sarı Aşığın poetik irsini çalışdığı AMEA Folklor İnstitutunda plan işi səviyyəsində araşdırmış və ərsəyə 50 səhifəlik, 4 fəsilədən ibarət “Sarı Aşığın yaradıcılıq yolu” adlı tədqiqat işi gətirmişdir. Əfuslar olsun ki, İnstitutun Elmi Arxivində həmin tədqiqat işi itib-batmışdır. Amma Sahibə Sədnikqızının bu tədqiqatının nəticəsi kimi “Sarı Aşıqla bağlı rəvayətlər” adlı bir elmi məqaləsi “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar” məcmuəsində çap edilmişdir (20).

Nəticə. Beləliklə, Sədnik Paşayevin Sarı Aşığın yaradıcılığının tədqiqinə həsr edilmiş bütün bu məqalələr, kitab və toplama işləri ilə tanışlıq zamanı professorun əsas tədqiqat istiqamətlərini bu şəkildə ümumiləşdirə bilərik:

Sarı Aşığın adı, təxəllüsü, vətəni, ümumiyyətlə, tərcümeyi-halı barəsində özündən öncə deyilənlərə münasibət - Sədnik Paşayev, Şübhəsiz, Salman Mümtaz, Əmin Abid, Məmmədhusəyn Təhməsi, Bəhlul Bəhcətlin Sarı Aşıq, onun vətəni və təxəllüsü barəsində dediklərini təhlil etmiş, hər məsələ ilə bağlı öz fikir və mülahizələrini təqdim etmişdir.

Sarı Aşığın bayatı ustası kimi dəyərləndirilməsi – Professor Sədnik Paşayev Sarı Aşığı bu şəkildə dəyərləndirir: “XVII əsrin nəhəng simalarının olan Sarı Aşığın bayatı yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Sarı Aşığın sələflərindən və xələflərindən heç biri bayatı yaradıcılığında onun fəth etdiyi zirvəyə yüksələ bilməmişlər. Sarı Aşıq bayatı yaradıcılığının şahıdır, pədişahıdır, tacidarıdır” (19, 73).

Sarı Aşığın bağlamalarının tədqiqi;

Sarı Aşığın cinaslı bayatlarının təhlili;

“Aşıq və Yaxşı” dastanının üzə çıxarılması və nəşri;

Lələ - Sarı Aşıq paralellərinin aparılması - istər məqalələrindən, istərsə də kitabdən məlum olur ki, Sədnik Paşayevi Sarı Aşığa gətirən yol Lələ ilə tanışlıqdan başlamışdır.

Bayatlı dastanlara münasibət;

Sarı Aşığın özündən sonra gələn söz ustalarına təsiri – “Neçə-neçə sənətkar Sarı Aşıqdan sonra sənət meydanına gəlmiş – Xəstə Qasım, M.V.Vidadi, M.P.Vaqif, Kazım ağa Salik, Q.zakir, Aşıq Həmayil, Aşıq Pəri, Məhəmməd bəy Aşıq, Aşıq Bəsti və başqaları onun bayatı yaradıcılığına xüsusi maraq göstərmişlər” (19, 69) və s.

ƏDƏBİYYAT

Qasımlı M. Sarı Aşıq // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, altı cildə, I cild. Bakı: Elm, 2004, s.556-563

Mümtaz S. Aşıq Abdulla //

Mümtaz S. Sarı Aşıq və bayatları. Bakı: Azərənəşr, 1935, 213 s.

Bəhcət B. Sarı Aşıq // Ədəbiyyat qəzeti, 29 fevral 1936

Bəhcət B. Aşıq təxəllüslü bayatı şairinin tərcümeyi-halı // Ədəbiyyat qəzeti, 24 mart 1936

Bəhcət B. Sarı Aşığın bayatları // transliterasiya və ön sözü müəllifi R.Xəlilov. Bakı: Səda, 2006, 97 s.

Paşayev S. Sarı Aşığın bayatı-bağlamaları haqqında // “Yüksəliş” qəzeti, Gəncə, 17 dekabr 1970, 26 dekabr 1970. Yenidən nəşr üçün bax: Pirsultanlı S.P. Sarı Aşığın bayatı-bağlamaları haqqında // Azərbaycan folkloruna dair tədqiqatlar. Gəncə:

Pirsultan, 2006, s.243-248

Paşayev S. “Lələ əfsanəsi” və Sarı Aşıq // “Yüksəliş” qəzeti, Gəncə, 18 may 1972. Yenidən nəşr üçün bax: Pirsultanlı S.P.

“Lələ əfsanəsi” və Sarı Aşıq // Azərbaycan folkloruna dair tədqiqatlar. Gəncə: Pirsultan, 2006, s.233-237

Paşayev S. Sarı Aşıq və “Yaxşı- Yaman” dastanı // “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” metodik məqalələr məcmuəsi.

“Azərbaycan məktəbi” jurnalına əlavə. Bakı: № 4 (88), 1975. Yenidən nəşr üçün bax: Pirsultanlı S.P. Sarı Aşıq və “Yaxşı- Yaman” dastanı // Ozan-aşıq yaradıcılığına dair araşdırmalar, 2 cildə, I hissə. Gəncə: Pirsultan, 2002, s.102-113

Paşayev S. Xalq poeziyasında Sarı Aşıq ənənələri // “Kirovabad kommunisti” qəzeti, 29 sentyabr 1983. Yenidən nəşr üçün bax: Pirsultanlı S.P. Xalq poeziyasında Sarı Aşıq ənənələri // Azərbaycan folkloruna dair tədqiqatlar. Gəncə: Pirsultan, 2006, s. 257-263

Paşayev S. Ümmandan incilər: Sarı Aşığın bayatı bağlamaları // Sovet kəndi, 1983, 17 dekabr

Paşayev S. Sarı Aşığın cinaslı bayatları // “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 10 avqust 1983. Yenidən nəşr üçün bax: Pirsultanlı S.P. Sarı Aşığın cinaslı bayatları // Azərbaycan folkloruna dair tədqiqatlar. Gəncə: Pirsultan, 2006, s. 249-257

Paşayev S. Sarı Aşıq // “Elm və həyat” jurnalı, № 4, 1984

Pirsultanlı S.P. Heca vəzninin bayatı və qoşma möcüzələri. Dərs vəsaiti. Bakı: 2003

Pirsultanlı S.P. Sarı Aşığın cinas bayatlarının bir küll halında meydana gəlməsi // Azərbaycan aşıq poeziyasında və yazılı poeziyada tənqis inkişaf tarixi. Gəncə: Gəncə Dövlət Universiteti, 2010, s.39-43

Pirsultanlı S.P. Sarı Aşığın poeziyası // Xalq cəbhəsi qəzeti, 6 dekabr 2012

Pirsultanlı S.P. Bayatı yaradıcısı Lələ və Sarı Aşıq // Xalq cəbhəsi qəzeti, 30 avqust 2017

Paşayev S. Sarı Aşıq poeziyası // <https://kayzen.az>

Pirsultanlı S.P. Poeziyamızda Sarı Aşığın bayatı zirvəsi. Bakı: Azərənəşr, 2011, 156 s.

Paşayeva S. Sarı Aşıqla bağlı rəvayətlər // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar, XVIII cild. Bakı: Səda, 2005, s.112-117

Açar sözlər: Sarı Aşıq, tədqiqat tarixi, Sədnik Paşayev, tənqis, bayatı, dastan

Ключевые слова: Сары Ашуг, история исследования, Седник Пашаев, теджнис, баяты, дастан

Key words: Sari Ashug, history of research, Sednik Pashayev, tajnis, bayati, epos

Сары Ашуг в исследованиях проф. Садника Пашаева

Резюме

В данной статье исследуются статьи, книги и фольклорные материалы профессора-фольклориста Садника Пашаева, посвященные видному представителю Азербайджанской народной литературы XVII века Сары Ашугу. Сары Ашуг известен как создатель уникальных образцов баяты и дастана «Яхши-Яман», построенный на чередовании прозы и образцов баяты.

Свои исследования в этой области Садник Пашаев в основном провел в таких направлениях, как – Сары Ашуг мастер баяты; Сары Ашуг создатель дастана «Яхши-Яман»; Сары Ашуг мастер баяты-загадок и т.д. Все эти вопросы в статье были исследованы на основе подробного и богатого материала из научного наследия профессора Садника Пашаева.

Sari Ashug in researches of the prof. Sadnik Pashayev

Summary

In this article articles, books and the folklore materials of professor-specialist in folklore Sadnik Pashayev devoted to the prominent representative of the Azerbaijani national literature of the 17th century of Sar; Ashug are investigated. Sar; Ashug it is known as the creator of unique samples of a bayati and dastan “Yakhshi-Yaman” constructed on alternation of prose and samples of a bayati. Sadnik Pashayev generally conducted the researches in this theme in such directions as – Sari Ashug the master of a bayati; Sari Ashug creator of a dastan “Yakhshi-Yaman”; Sari Ashug master of bayati-riddles, etc. All these questions in article were investigated on the basis of detailed and rich material from scientific heritage of professor Sadnik Pashayev.

Rəyçi fil.ü.f.d., dos. Afaq Xürrəmçizi

С.Б. Азадялиева

БЮЙЦК МЦТЯФЯККИР ВЯ ЩУМАНИСТ ШАИРИ SEYİD İMADEDDİN NƏSİMİ
ЩАГГЫНДА БЯЗИ ГЕЙДІЯР

Йахын Şərqin zəngin mədəni-minəvi sərəvətləri üzərində uralmış və bədiİ söz sənətinin son dərəcə qiymətli incilərini юз поезийасында даими тяряннцм етмиш Азярбайъанын буюцк мütəfəkkir вя шуманист şairi İмадяддин Нясиминин 2019-cu ildə 650-иллик йубилейинин йцксяк сывиййядя тятянляи шыкилдя гейд едилмяси барядя Азярбайъан Республикасынын Президенти Илщам Ялийев 15 ноябр 2018-ъи ил тарихдя Сяръям имзаламышдыр. Буюцк Азярбайъан шаири, Йахын Шярг поезийасынын эюркямли классики, мцтяфяккир вя шуманист Сейид İмадяддин Нясиминин анадан олмасынын 650-иллийи Шəрг вə Гəрб халгларынын мэдэни һайатында диггэтэлайиг һадисэдир. Буэцн гэдирбилэн Азябайъан халгы доьма поезийамызын фəхри, нэьиб ямяляри иля юз вэтэниндэн узагларда шыоцрятлянмиш, ады юлмүз адлар сырасында чэкилэн, бир чох халглар тэряфиндэн чох севилян, ирси диггятля юйрянилэн вə йцксяк дярягядя гиймэтляндирилэн Сейид İмадяддин Нясими кими истедадлы инсанлары даими йад едилрлр. Сяръямын биринъи бяндия эюстярлир ки, бөүк şair вə мütəfəkkir İmadəddin Nəsiminin 650-illik yubileyi Azərbaycan Respublikasında dövlət səviyyəsində geniş qeyd edilsin. Сяръямда ейни заманда гейд олунур ки, İmadəddin Nəsimi azərbaycan xalqının ümumbəşər mədəniyyətinə bəxş etdiyi qüdrətli və parlaq simalardandır. Nəsimi dünya poeziyasının ən kamil nümunələri sırasında diqqətəlayiq yer tutmuş, əsərlərində daim insanın əzəmətinə, insani məhəbbəti və şəxsiyyətin azadlığını tərənnüm etmişdir. Nəsiminin йарадығылыы юз dövründən dərindən poetik fikirləri ilə zəngin fəlsəfi düşüncələrinin vəhdətindən ibarət olaraq, elmi-fəlsəfi fikirlərin aydın ifadəsinə çevrilmiş müstəsna əhəmiyyətli ədəbi irsinin qədim köklərə və söhbətlik ənənələrə malik azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi mərhələ təşkil edir. Хүсуси вур-буланмалыдыр ки, Nəsiminin yaradıcılığı bir sıra xalqların bədii-ictimai fikrinin inkişafına əzəmətli təsir göstərmişdir. Nəsimi irsinin azərbaycan xalqının mədəniyyəti xəzində layiqli yer tutması üçün əsrin 70-ci illərində öz müdrik fəaliyyəti sayəsində tarixi-mədəni dəyərlərimizə münasib tədwişəsaslı dönuş yaratmış азярбайъан халгынын Цмуммилли лидери Heydər Əliyevin adı ilə birbаша bağıdır. Məhz Ylu Юндərimiz дащи Шейдяр Ялийевин тəşəbbüsü ilə azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından ilk dəfə Nəsiminin 600-illik yubileyi YUNESKO-nun tədbirləri siyahısına daxil edilmiş və 1973-cü ildə beynəlxalq miqyasda qeyd olunmuşdur. Nəmin dövrдən etibarən Nəsimi irsinin və bütövlүkdə klassik azərbaycan mədəniyyətinin daha əhatəli araşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılır. Мямнунлугла гейд етмяк олар ки, Nəsiminin yaradıcılığı artıq milli-mənavi varlığımızın ayrılmaz tərkib hissəsinə təşkil edir. Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətində Nəsiminin yaddaqalan obrazı yaradılmış, Bakı şairinin эюркямли mərkəzi йериндя şairin əzəmətli heykəli ucaldılmışdır, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutu Nəsiminin adını daşıyır. 2017-ci ilin may ayında Parisdə YUNESKO-nun Baş qərgahında Nəsiminin vəfatının 600 illiyinin qeyd edilməsi və 2018-ci ilin sentyabr ayında ölkəmizdə Nəsimi şeir, incəsənət və mədəniyyət festivalının təntənəli şəkildə keçirilməsi ölməz şairin хатирəsinə dərindən еhtiramın парлаг ifadəsi hesab oluna bilər. İmadəddin Nəsiminin adı һəqiqət naminə, fikir azadlığı yolunda qəhrəmanlığın rəmzi kimi əbədiləşib, əsrlərdən бəри Şərq xalqlarının yaddaşında yaşamaqdadır.

Шцбьəсизки, бу кичик мəгалədə əсас мəгсəd Nəsiminin йарадығылыынын бэр тэрəfli тэдгиги вя йа Нəсими йарадығылыына хас олан бцтцн хүсусийəтлэринə тэдвилмəsi дейилдир, ола да билмяз; чцнки мцяллив шыгигятя Нəсими дцнийасынын билиьиси дейилдир, йалныз мялум шыгигятляр ясасында Нəсими дцнийасынын зəнэин ирсини мямнунийятля эениш тьблии истигамятиндя фяал иштирак етмяк нийятиндядир. Дцщнцрям ки, мяоцтярям президентимизин сяръямынын шуманист рушуна уйун оларак, буюцк Нясиминин бцтцвцлцкдя юзцнцн, елягя дя онун иьтимаи-файдалы вя мяняви-ядьби ирсинин билаваситя эениш тьблииня дярщал башланьлмалыдыр вя республиканын зийальлары, алимляр ордусу, университетлярин профессор-мцяллим шейяти бу ваьиб дювлят тьдбиринин эениш халг кцтляси ичярисиндя, тьлябляр вя шаирдляр арасында, бцтцвцлцкдя бцтцн гьбщя бойу эениш тьблииндя руц йцксяклии иля фяаллыг эюстярмялидир.

Nəsimi буюцк вя истедадлы шаир оларак юз поезийасы иля доьма азярбайъан дилиндэ эюзлял əсəрлэр йаратмагла йцксэлтмиш вə шыөрэтлэнмишдир. О, юз дюврцнцн мцтярягги, һэгигэтэн һуманист идеяларынын гьрчысы оларак юз никбинлийи вə азад дцщнцнляри илэ гьмийятдя эениш шыөрэт газанмышдыр. Гядирбилян азярбайъан халгы доьма ана дилиндэ поезийанын инкишафы ишиндэ İмадяддин Нясиминин хидмэтлэрини даим хатырлайыр вя йцксяк гиймятляндирилдир. Щаший чыхараг гейд етмяк лязмыдыр ки, дярь олунмуш мялуматлара ясаян Сейид İмадяддин Нəсими о заманлар мəщур мэданийят мяркэзи олан Ширванда доьулмуш, гьйаты бойу бир чох чэтинликлэрлэ, изтирабларла вя тьгиблэрлэ цзялшымишдир. Бунунла беля поетик азадлыг ахтаран мцтяфяккцр шаир о заман юзцнц гьч йердэ тьлцкэдэн кьнар һисс едя билмямишдир. Нятыгэдя Нясиминин наращат гьйаты Сурийанын Щэлэб шьбьэриндэ фьбиэви шыкилдэ сона йетмишдир.

Азярбайъан халгынын дцнйа мяданийятинэ бəхш етдийи буюцк сюз усталары ичэрисиндя İмадэддин Нəсими диггэтэлайиг йер тутур. Чцнки Нəсими эьн гьйатыны, гцдрэтли истедадыны, буюцквя аловлу гэлбинин бцтцн ильамыны вя гьрэрэтини инсанын азадлыгы вə сэдяти уьрунда мцбаризэйэ һьср етмишдир. Онун тэряггипэрвяр иьтимаи-фялсəфи идеалларла зəнэин олан əдэби ирси йцксяк бэди-эстетик сывиййяйэ малик поезийа кими азярбайъан əдэбийаты тарихиндя йени, мясулдар вя мараглы бир мярьялэ тэшкил етмяклэ бярабяр тцрк дилли халгларында ядэби инкишафына олдугьа эьмийятли вя файдалы тэсир эюстэрмишдир. Нясиминин йарадығылыыны гядим янэняляри олан мядэни ирс цзэриндэ уьалмышды. Онун истедады илк нювбядэ доьма халгынын зəнэин шифаи дастанларындан, «Дядэ Горгуд» кими эпик абидяляриндэн, халг шеиринин янэняляриндэн илщам алмыш, Хагани, Низами кими буюцк сьляфляринин һуманист, дцнйави ирси иля тьрбийялэнмишдир. Бу гайнаглар Нясиминин XIV ясрдя ана дилиндя камил сянят нцмуняляри йаратмасы чцн гиймэтли зямин олмушдур. Нясимийни заманда эряб, фарс дилляри васитясиля бу халгларын елми вя бэди йарадығылыгы саһэсиндя ялдя етдикляри наилийятлэрля орижиналдан таньш олмуш, Йахын Шяргин буюцк сяняткарларынын, философларынын ясярлэриндэн бящрялэнмишдир.

İмадяддин Нəсими тэхминэн беш мин мисрадан артыг фарсъя диван йаратмыш, эряб юлкэлэриня сьйагьати заманы орадакы охуьулара юз идеяларыны чатдырмаг мягсэдиля ярябгядя шеирлэр гьлямя алмышдыр. Диггэтэлайиг щал

ондан ибарятдир ки, Нясими юз йарадыгылыбында шкурлу сурэтдэ буйцк цтцнлщцц аньаг юз доьма ана дилиня вермиш, бу дилдя он ики мин мисрадан артыг буйцк бир диван гойуб этмишдир.

Нәсими чох бюьранлы бир тарихи дюврдэ, теймурилэр истиласынын ъюкмранлыбы, ислам дининин мцдафиэсинэ архаланан сойьунчу ганлы мцъарибэлэрин шиддятлэндийи, ъьтимаи ядалэтсизлийин артдыбы бир зэманэдэ йашамыш вя йохсул халг кцтлэлэринин аьынаьаглы ъайатыны дэриндя дуймушдур. Зэьмэткеш аилэсиндэн чыхан Нәсими ушаглыг иллэриндя сяняткарларын мцъитиндя йашамыш, онларын арзу вэ идеалларына баьлы олдуьу цццн мадди немэтлэр йарадан инсанлара дярин мэьэббэт бяслэмиш, буна эюрэдэ феодал сарайларындакы мэдъийэ шеиринэ тьамам иля зидд, халгын ъьтимаи-сийаси идеалларыны, онун ъайат манафеини экс етдирян инсанпярварлик поезийасы йаратмышдыр.

Инсанпярвар вя щуманист Нясиминин инсан вя эюзяллик шаггында фьлясяфи бахышлары бахымындан о тамамиля шаглы олараг щесаь едирди ки, дцнйада эн гиймэтли сэрвэт инсандыр, инсан аллахын тэьэссцмцдир. Инсанынаьлы, камалы, зэкасы, йарадыгылыг гцдрэтивэ эюзэллийи дцнйаа зинэтдир, щяр шей инсана, онун рифашына вя сяядятиня хидмят етмэлидир, ццнки инсан цлвидир, мцгэдядсдир. Бунлар буйцк шаирин ъошгун ещтирасла тьряннцм етдийи идеаллардыр. Нясими обьектив дцнйаны, реал ъайаты тэсдиг едэн бир шаирдир вэ бу манада о бир мцтэфэьккир кими материалист дцнйэюрщщнэ йахынлашмышдыр. Бунунла беля Нәсимини материалист вэ атеист шаир кими гиймэтлэндирмяк сэьвдир. Банлы реалинсаны, онун эюзэллийини вэ дщиггятя лайиг ъайати мейллэрини тэсдиг едян бир шаир кими, о, дцнйави цлви мэьэбьятин, инсан эюзяллийинин эн ъошгун нэьмэкарларындан биридир. Нәсими атеист дейилдир. Лакин о щэриэт еькамларыны, ибадэт вэ рийазят мэрасимлярини кэскин тэнгид едэн, ахирэт хурафатыны, еькамчылыбы писляйэн, дини ибадятин мянэви эсарэтинэ гаршы цьйан едэн бир шаирдир. Она эюрэдэ Нәсиминин дини еькамлар элейһинэ, дини щэхси мэнфээт васитэсинэ чевирэн щэриэт хадимлэринэ гаршы кьскин тэнгиди халгын дцнйэви руьда, инсан пэрвэрлик руьунда тэрбийэсинэ хидмэт едир.

Нәсими юз зэманэсинин оьлудур. Орта яср феодал чэмийэтиндя ъюкм сурэн зиддийэтляр, дини-мистик идеолоэийа онун йарадыгылыбына вэ дцнйа эюрщщня дярин тьясир эюстярмишдир. Шаирин йарадыгылыбы зиддийятлидир. Онун шеирлэриндэ һям дцнйа севзиси, һйат ешги, һэмдя зцлм, эдалэтсизлик, ганлы мцъарибялэр ичэрисиндэ чьалайан дцнйаны тьрк етмэк, ондан цз дюдэрмэк мейллэри вар. Нәсимидэ эям оптимизм, һйатыщшэн, хошбэьт кечирмэьэ чьаьырыш, һэмдэ дэрин кэдэр, цмидсизлик, мэьуслуг вар. Онда һэм мцтэрэгги суфизм, һэмдэ еькампэрэст, тэрки дцнйачы, һйат вэ мэьэббэтэ дщмэн олан суфилэрэ шиддэтли етираз вар.

Нәсими һэмийэ халг һйатына, онун истэк вэ арзуларына баьлы олмуш, юз йарадыгылыбында халгын һэм дини-мистик дцнйэюрщщнц, щикайэт вя кэдэрини, һямдэ онун азад, хошбэьт ээляьэк һаггындакы кэсрэт вя арзуларыны экс етдирмишдир. Дьвлэт вя сярвэт еьтирасына, зцлм вэ эдалэтсизлийэ етираз, зэьмэт адамларына, мцсъялман олмайан халглара дэрин ъюрмэт вя рэьбэт, доьрулуг, сэдагят кими нэьиб идеялары илэ Нәсими бу эцндэ бизя доьма вэ йахындыр. Буна эюрэдэ Нәсими динсиз, кафир елан едиляряк дэьшэтли ъэзаландырылмасына бахмайараг, шеирлэри кэлэ юз саьлыбындан охуьуларын вэ динлэийиьилэрин дэрин мэьэбьятини газанмыш, шаирин мэтаньяти, горхмазлыбы, юз эгидьаси уьрунда ъаныны гурбан вермяси һаггында рэвайятлэр йарадылмыш, нэнки мцсэлман Щяргиндя, һятта христианлар, мэсэлян, ермяни шаирлэри вя ашыглары арасындада охунуб севилирди.

Мянбялярдян мялум олур ки, Нәсиминин йарадыгылыбыны эюркямли щяргщщнаслар да йцксэк гиймятлэндирмишдирляр, ясярляри XIX ясрдэ нюгсанлы, мяьдуд щякилдэ олса да, цч дэфя нящр едилмишдир. Лакин бунунла бэраьяр ъясарятлэ демьяк олар ки, Нясими ирси юз кэгиги елми гиймэтини йалныз Совет һакимийэтинин гьялябэсиндя сонра алмыш вэ онун ясярлэри йалныз бу дюврдя лайигинэьэ халга чатдырылмышдыр. Азярбайьанда совет һакимийэтинин илkillлэриндэн башлайараг, халгларын мядэни ирсини юйрянмэк, йцксяк гиймэтлэндирмэк истигамьатиндя Нәсиминин дя һаггында буйцк тьядгигат вя нэщрийят ищлэри башланды. 1923-ьц илдя, йениэьэ нящр олунмаьа башлайан «Маариф вя мядьянийят» журналынын 1-ьи нюмрэсиндя мяшьур эдябийятщщнас вэ йазычы Сьлманн Мумтаз Нясими һаггында олдугьа мараглы мягалья илэ чыхыш етмишдир. Бу мэгалэ елми-эдэби иьтимаийят тьряфиндэн буйцк разылыг вэ щщсн-рэьбэт һисси иля гаршыланды. Мэшьур йазычы вэ педагог Солтан Мьяьид Гьянизадьянин һэмин журналын 2-ьи нюмрэсиндэ дярэ етдирдийи «Идарэьэ мяктуь» йазысы буна эюзял сцбут ола бияр.

Бу һадисядэн бир гядяр сонра Сьлманн Мумтаз буйцк шаирин азербайьаньа диваныны бцтцн кечмиш нящрлэрдян да һамцкяммял вя даьа дцрцст щякилдэ чап етдирмишдир. Бунлара бахмайараг, Сьлманн Мумтазын истяр Нясими йарадыгылыбына бахышында, истярсэдя тэртиб етдийи диванын дилиндэ вэ цслубунда бэзи сьэьвяр вэ нюгсанлар вардыр. Буда филолоэийа елминин о дюврдэки сэвийэси бахымындан тьябии иди. О заман кьлэ Нясими йарадыгылыбынын проблемляри юйрянилмямишди. Аньаг гейд олунмалыдыр ки, Сьлманн Мумтаз фьадакар эмяйи, няьиб вя эярэин йарадыгылыг ахтарышлары иля Азербайьан бьядиирсини вя ел шаирлэринин эсярлярини мейдана чыхармагда, нэщр етмэктэ мисилсиз эдяби-тарихи ээьмийэти олан диггэтэ лайиг ищляр эюрдц. Бунларын ичярисиндэ Нясими ирсинин Азербайьанда илк дэфэ нящри вя юйрянилмэси ъидди елми вэ сийаси яьямийэтэ маликдир. Тэкьэ буну гейд етмэк кифайэтдир ки, Сьлманн Мумтазын 1926-ьыилдэ нящр етдирдийи Нәсимидиваны буйцк шаирин йарадыгылыбыны, дил-цслуб мясэлэлэрини юйрянмяк, бир чох елми эсэрляр, диссертасийалар йазмаг цццнбу эцнлэрэ гэдяр эсас мэнбэ олмушдур вя олмагда давам едир.

О да мараглыдыр ки, Нәсиминин Шамаьыда анадан олмасы һаггында Щцсейн Эфэнди Гаибовун, Ф.Кючэрлинин фикирлэрини тьядиг етмэк вя эсасландырмаг, онун тэхэллщсцнцн Фэзуллаь Нэими иля баьлы олдуьуну эюстэрмяк, шаирин гардашы Шаь Хьяданын Шамаьыда дэфн олундуьуну мейдана чыхармаг щярэфи илк дэфэ Сьлманн Мумтаза гисмят олмушдур. Одур ки, Сьлманн Мумтазын Нясими диванынын ящриня йаздыбы мцгэддимьяни тьядгигатчылар инди дя йцксяк гиймятляндирилир. Бундан сонра азярбайьан алимяринин, йазычыларынын, бцтцвлуьдя зийалыларын Нәсими ирсинин юйрэнилмясиня дэрин һывьаси эетдикэьэ артмагдадыр, буйцк Нәсиминин йарадыгылыбы орта вэ али мэктяблэрин програмларына дахил едилди. Эюркямли ядябийятщщнас Щьямид Араслы артыг 1937-ьи илдя башлайараг Нәсими йарадыгылыбындан ядэбийят дэрсликляриндэ бьэс едир, 1942-ьи илдэ

Няси́ми һаггында илк елми-күтляви әсәр олан «Фядакар шаир» адлы китабчасыны йазыр. Няси́ми йарадыгылыгынын тяълили ядәбийят тарихи китабларында әһәмийәтли йер тутур.

Щүрүфизмин фялсәфи-иътимаи маһийәти, онун азярбайған шәраитиндә мейдана чыхмасы вә инкишафы Фязлуллаһ Няиминин вә Нясиминин бу ырякатда мцтяфәккир шаир кими хидмятләринидя илк дяфя олараг XX ясрдя мяъз азярбайғанлы гадын фялсәфя елмляри доктору, профессор Зүмрүд Гулузадя ясаслы сурятдя тәдгиг етмишдир.

О да мараглы факт кими гейд олунмалыдыр ки, XX ясрин 70-ы илляриндя буюцк Нясиминин анадан олмасынын 600-иллик йүбилейи эцнләриндя шуманист шаирин ядыби ирсинин тарихи яһямийяти, йарадыгылыгынын иътимаи-фәлсәфи мәнасы, ядыби-мядани ирсинин тярягги пярвяр маһийәти дәриндән гиймятляндирилмиш, мящ Азярбайғанда бизим зәманямиздя мцтяфәккир шаир юз ыгыги гиймятини алмышдыр.

Азярбайған дювлятинин буюцк гайысы сайясиндя Няси́ми ирсинин юйрянилмәси, няшри, тярцмя едиляряк миллионларға халг күтләләринә чатдырылмасы саһясиндя гиймятли тядбирляр әюрүцлмщдир. Нясиминин азярбайғанға шеирляринин елми-тәнгиди мятни илк дәфә олараг цч ылддә һазырланыб няшр едилмиш, ясярляринин бир ылддлийи, әяньляр цццн сечилмиш шеирләри няфис шәкилдя һазырланмыш, рубаиләри чапдан чыхмышдыр.

Тарихдя илк дяфя олараг Нясиминин сечилмиш шеирляри Бақыда вә Москвада буюцк тиражла рус дилиндя нәшр едилмиш, ясярляриндя нцмунәлярин иэилис, франсыз, алман, ярәб, фарс дилләриндя чапдан чыхмышдыр. Бцтцн буналарын нятиһясиндя инсан пәрвярлик, азадлыг идеяларынын аловлу няһмякары олан Нясиминин юлмяз әдыби ирси, сцль вә азадлыг уьрунда мцбаризя апаран халглара чатдырылыр. Няси́ми дининдя, иргиндя асылы олмайараг бцтцн бәшяр ювладына бир әюзлә бахмаг, инсанлар арасында бирлик, достлуг идеялары тәблиь етмәклә халгларын дәрин рәбятини газанмыш, онларын гәлбиня доьма бир сяняткар кими дахил олмушдур. Мәъз бу сәбәбя әюрә онун шеиринин иътимаи-естетик әһәмийәти заман кечдикъә азалмайыр, яксиня, даһадаартыр.

Няси́ми тяряггипәрвәр иътимаи идеаллары, һуманист руһу вә һаяат севәрлийи иля дцнйә әдәбийятынын корифейләри сырасында шәряфли йер тутан буюцк сюз усталарындан биридир. Щә-йатынын гайясини халгын тәлейи иля мюькәм баьлайан, истедадыны вә йарадыгылыг мящарятини инсанын азадлығы вә сядяти уьрунда мцбаризяйя сярф едян сәняткарлар, зийалылар юлмяздир. Няси́ми дя мящз беля сяняткарлардан олдуьу цццн йашайыр вә дярин мяәббәтля севилир.

Әдәбийят

1. İmadəddin Nəsimi (Məqalələr məcmuəsi). Azərb.SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı, Elm, 1973.

Резюме

Насими, пропагандируя всему человечеству равное отношение друг к другу, идеи дружбы и единства, независимо от их религии и расы, завоевал глубокое уважение народов, остался в их сердцах как родной поэт, мастер слова.

Рәуҗи: dos. S.Abbasova

Məmmədov Məhəmməd Məmmədsəid oğlu

FOLKLORŞÜNASLIĞA TÖHFƏ

Folklorla magiyanın qarşılıqlı əlaqələri müasir folklorşünaslıq elminin maraq dairəsində olan problemlərdən biridir. Magiya dini düşüncənin həm qaynağı, həm də ilkin mərhələlərindən hesab olunsa da, o, şifahi düşüncə hadisəsi olan folklorla daeyni zamanda bağlıdır. Belə ki, sözlü mətnlər olan magik mətnlər şifahi şəkildə yaranır, yaşayır və söyləyicilər tərəfindən nəsilən-nəslə ötürülür. Müstəqil düşüncə forması olan magiyabütövlükdə folklor deyildir O, öz inkişafı ilə bir tərəfdən dini düşüncəyə doğru, ikinci bir tərəfdən isə sözlü janrlar kimi folklorun strukturuna daxil olur. Magiya bir insanın digər insanlara, heyvanlara, bitkilərə, hətta təbiət hadisələrinə təsir etmək bacarığına inamıdır.

Elmin inkişafı mədəniyyətin qədim tipi kimi bəşər cəmiyyətinin inkişaf tarixinin ən aşağı pilləsinə məxsus olan magiyanın cəmiyyətdəki rolunu minimuma endirsə də, o, öz funksional gücünü qorumağa və saxlamağa müəyyən qədər nail olmuşdur. Qorxunun qarşısını almaqda aciz olan insanlar sözün gücünə tapınmış, psixi düşüncədə qorxuya qarşı qorxusuzluq yaratmaqla onu dəf etməyə çalışmışdır. Magik elementlərlə zəngin olan poeziyanın, eləcə də sehrin, ovsunun, cadunun insan təkamülündəki ən başlıca xidmətləri məhz qorxu vahiməsini aradan qaldırmaqda, insanda qorxusuzluq düşüncəsinə inamı bərpa etməkdə, cəngavər, mübariz və vətənpərvər nəslin yaranmasındakı əhəmiyyəti idi.

Magiya uydurma, xəyali məharətin və yaxud ağılsız manipulyasiyanın köməyi ilə ətraf aləmə təsir etməkdir. Magik manipulyasiyanın əhatə dairəsi çox genişdir: bu, sözlər, əşyalar, yazılar və müxtəlif hərəkətlər ola bilər. Başqa sözlə, ana dilimizdə daha çox “sehr” mənasında olan “magiya” fəvqəlbəşər güclərdən istifadə ilə təbii prosesə müdaxilə edilməsi, təbiət qanunlarına zidd nəticələr əldə etmək üçün bəzi gizli və sirli əməliyyatlar edilməsidir. Folklor və magiya əlaqələrinin semantik sturukturu və tipologiyasının tədqiqi baxımdan mərasim mətnlərinin öyrənilməsi vacibdir, çünki belə mətnlər magik motivlərlə zəngindir.

Magiya və mifologiya bir-birindən ayrılmazdır və magik təsəvvürlər ümumən mifoloji inanclar sistemin bir parçasıdır. Folklorşünaslığımızda folklorun semantik strukturu və tipologiyası ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatlar olsa da, folklor və magiya əlaqələrini əks etdirən araşdırmalar demək olar ki, yoxdərəcəsidir. Məhz bu baxımdan Sevdə İmanovanın “Folklor və magiya” (“Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2017) monoqrafiyası diqqəti cəlb edir. Monoqrafiyada folklor və magiya əlaqələrinin semantik strukturu və tipologiyasının Azərbaycan folklor örnəkləri əsasında araşdırılması mövzunu daha da aktuallaşdırır.

Monoqrafiyada folklor və magiya probleminin nəzəri-tipoloji aspektləri, magik folklor janrlarının semantik strukturu və tipologiyası, mövsüm mərasim nəğmələrinin, epik folklor obrazlarının magik struktur və tipologiyası araşdırılır.

Monoqrafiyanın “Magiya, din, folklor və janr” adlanan I fəslində göstərilir ki, öz kökü etibarilə həm də magiya ilə bağlı olan folklorununla birləşdirən ortaq nöqtə magik söz kultlarıdır. Tədqiqatçı qeyd edir ki, folklor və magiya əlaqələrinin semantik strukturu və tipologiyasının ifadə olunduğu sahə magik folklor janrları ilə bağlıdır (1, 15-29). Poetik strukturun bütün səviyyələrində magiyanın hakim olduğu bu janrlar kiçik həcmli nümunələr olsa da, semantik struktur baxımdan zəngindir.

Təfəkkürün inkişafını ovsun-din-elm olmaqla üç mərhələyə ayıran C. Frezerin fikrincə, ovsun hələdinəqədər mövcud olmuşdur. Mifoloji varlıqların, ruhların adları ilə dolu, magik məzmun daşıyan və bu üzdən bəzən anlaşılmaz da ola bilən ovsun mifoloji mətn tipi kimi ayin-mərasimlər, mifopoetik sfera ilə sıx bağlılıqdadır. Magik xarakterli formullar olan bu kiçik həcmli mətnlər hər hansı bir arzuya çatmaq, hansısa bir diləyin qəbul olunması istəyinin ifadəsidir və bəlli bir məqsədlə işlədilir. Arxaik düşüncə çağında söz bildirdiyi cismin və ya obyektin özündən qırağa çıxmaması üçün əski ovsun sözdən həmin sözün işarələndiyi cismə birbaşa keçid görürdü. Bu mətnlərin başlıca səciyyəsi gizlin təbiət qüvvələrinə, gözəgörünməz ruhlara yalvarışdan ibarətdir. Ovsun sakral mətn olduğundan onun variantivlik dərəcəsi də minimum həddədir; struktur etibarilə kanonik tipli mətnlərə yaxın olduğundan toxunulmazdır və bu strukturun hər hansı bir şəkildə təhrifi, yəni ovsun mətninin dəyişikliyə uğradılması yolverilməzdir və hər hansı bir xırda pozulma ovsunun təsir gücünün azaldılması və ya heçəndirilməsi deməkdir. Ovsun mətnlərində insanı əhatə edən gerçək dünya arasında əlaqə öz ifadəsini tapır. Müəllif bildirir ki, ovsunların müəyyənləşdirici əlaməti Allaha, təbiət hadisələrinə, təbii və digər obyektlərə xahiş və ya müraciətdir. Ovsunlar uzun bir formalaşma, təkmilləşmə yolu keçmiş və bu yolda bu janra yaxın mövsüm-mərasim ayinləri, mərasim nəğmələri ilə semantik əlaqədə olmuş, bəzən hətta onlarla qovuşmuş, birləşmişlər. Elə buna görə bir sıra hallarda ovsunlar tilsim, fal, sehləəniləşdirilmişdir.

Monoqrafiyanın “Liro-dramatik folklor və magiya” adlanan II fəslində müəllif göstərir ki, ritualların tərkib hissələri olan mərasim nəğmələri magiya ilə sıx bağlıdır. Belə ki, fəvqəltəbii qüvvə və varlıqlara təsir etmək üçün təyin olunan ritual magiya olmadan keçinə bilməz. Ritual nəğmələrində qədim insanın məişətində rast gəldiyi və dərk etməkdə çətinlik çəkdiyi müxtəlif hadisələrə münasibəti əsasında formalaşan silsilə folklor nümunələridir. Burada erkən düşüncənin ifadə modelləri, etik-estetik dünyagörüşü, əxlaq, ritual və etiqadlar öz əksini tapmışdır. Mərasim nəğmələrinin böyük qismi bədnəzərlə, müxtəlif xəstəliklərlə, məişət və təbiət hadisələri, bitki və heyvanat aləmi ilə də bağlı yaranmışdır (1, 52). Müəllif “Epik folklor və magiya” fəslində qeyd edir ki, folklor və magiya əlaqələrinin semantik strukturu və tipologiyasının tədqiqi baxımından epik folklor janrları, xüsusilə dastanlar və nağıllar zəngin material verir. Magik düşüncə ilə bağlı təsəvvürlər folklorlarda özünü müxtəlif obrazların nümunəsində qorumaqda davam edir. Dədə Qorqud, Salur Qazan, Koroğlu, Kərəm və s. kimi obrazlar qədim magik-mifoloji təsəvvürlərə əlaqəli obrazlardır.

Tədqiqatçı tipoloji xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənən magik görüşlərlə bağlı obrazları 2 qrupda təsnif etməyi məqsəduyğun sayır: 1. Bilavasitə magik görüşləri təcəssüm etdirən obrazlar; 2. Magik cizgilərlə əlaqədar qəhrəman obrazları (1, 71). Müəllifin fikrincə, bilavasitə magik görüşləri təcəssüm etdirən obrazları birləşdirən əsas tipoloji əlamət, göstərici həmin obrazların “qam” adı ilə əlaqəli olmasıdır. Bayandır xanın atası Qamğan adı bir hökmdar, adı bir xan deyildir: O şaman hökmdarı, kahin hökmdardır. Müəllif prof. S. Rzasoya əsaslanaraq bildirir ki, Qamğan semantemi Çar-Jreç semanteminin oğuz-türk ekvivalenti olmaqla, bu titul daşıyıcılarının həm də sakral hakimiyyət daşıyıcıları olduğunu göstərir. Müqəddəs çar tanrılarla təbəələr arasında “əlaqəçi” idi, öz sakral qabiliyyətləri sayəsində cəmiyyət üçün sabitlik və çiçəklənməni təmin edirdi. Lap qədim dövrlərin düşüncəsinə qayıtdıcaq hökmdarların mifik-magik xüsusiyyətləri daha aydın bilinməyə başlayır.

Qamğan obrazı bu baxımdan yerlə göylər aləmi, insanlarla tanrılar arasında əlaqə yaradan obrazdır. Bu obrazın sintezmi onda 2 əsas xəttin-hakimiyyət və şamanlıq xətlərinin sintez olunmasında istifadə olunur (1, 74-75).

Dədə Qorqudun ad-titullarının hamısı magiya ilə bağlıdır. Oğuz elinin bilicisi olan Dədə Qorqud mediator, liminal obraz kimi birbaşa magik görüşlərlə bağlıdır. Çünki magik subyekt fərqli dünyalar arasında fəvqəladə üsullarla əlaqə yaradan mediator, liminal varlıqdır. Məhz magik qabiliyyətlərə malik olduğu üçün Dədə Qorqud Dəli Qarcarı ram edə bilir. “Vilayət issi” olmaq, “vəlilik sahibi” olmaq, yəni övliyalıq deməkdir. Övliyalıq isə magik gücə sahib olmağın islami dərəcələrindən biridir (1, 79-81).

Salur Qazan özünü bir şeir parçasında qaplanın, aslanın, qurdun, sunqur quşunun nəslindən hesab edir. Qazanın oğuzların tapındıqları bu heyvanlarla əlaqəsi, onların kökündən olması ilə fəxr etməsi onun həmin heyvanlarla mistik-magik əlaqəyə malik olduğunu göstərir. Salur Qazan obrazının bir qəhrəman kimi magik görüşlərlə bağlılığı öz bədii ifadəsini eposun II boyunda onun yurd, su, qurd və köpəklə xəbərləşməsində tapmışdır. ŞöklüMəliyin öz qoşunu iləgəlib Qazan xanın evini, yurdunu, ev adamlarını, təsərrüfatını talayib aparması hadisəsindən qəhrəman mistik-magik üsulla, yəni yuxu vasitəsilə xəbər tutur. Müəllifin fikrincə, Qazanın yuxusu mediasiya aktıdır və bu aktın mediasiya formulunun bütün strukturunu (qara qayğılı yuxu, onunla gələn mesaj, yuxu obrazları və presedentlərinin xaoskimsimvolikası və s.) əhatə etməsi Qazanın yuxugörmə aktını şaman//qəhrəman arxetipinin süjetdən “görünən” ilk funksional paradigması kimi qəbul etməyə imkan verir. Şamana tabe olan ruhlara ona hadisələri xəbər verdiyi kimi, şaman//qəhrəmanQazana təhlükə haqqında xəbərləri onlarla əlaqəli metafizik varlıqlar verir. Qazan xanın cansız əşya və heyvanlarla xəbərləşməsi, heç şübhəsiz ki, onun qeyri-adiqabiliyyətlərə, yəni bu qeyri-insani varlıqlarla magik-mediativəlaqə yaratmaq bacarığına sahib olduğunu göstərir.

Qəhrəmanın buxəbərləşmələrini “şaman qamlama aktı” adlandıran S.Rzasoyurd və s. xəbərləşməni düzgün olaraq “mediativ-mistik” kommunikasiya modeli kimi səciyyələndirir vəQazan buxəbərləşmələrlə şaman/qəhrəman kimi Ağ ban evin, Qarıcıq Ananın, oğluUruzun və s.izlərini müəyyənləşdirir. Bu izlər ona “kafərin” keçdiyi yolu göstərir.

Magiyada əsas olan təbiət güclərinin insaniradəsunə tabe edilməsidir. Burada biz magik üsullarla təbiəti, onun ayrı-ayrı obyektlərini təmsil edən güclərin ram edilərək insanın iradəsinə tabe edildiyini görürük. Qazanın yurda, suya müraciətləri əyə inancı ilə bağlıdır. Müəllif bildirir ki, Qazanın cansız təbiət gücləri və heyvanlarla “xəbərləşmələri” onun magik gücə və qabiliyyətlərə malik olduğunu göstərir, Qazan öz magik-mediativ qabiliyyətlərini öz heyvanəcaddlarından almışdır. Qazan dastanda bu heyvanların nəslindən olmasını özünün üstünlüyü kimi tərənnüm edir. Bu üstünlük də qəhrəmanın məhz magik-mifik güc və qabiliyyətlərə malik olmasında ifadəolunmuşdur (1, 85-95).

Dastanın “Dirə xan oğlu Buğacın boyu”nda Xızırın yaranı üç dəfə sıgallaması və ona südü ilə dağ çiçəyinin məlhəm olaraq göstərilməsi də magik görüşlərə əsaslanır. Ana südü və dağ çiçəyinin hər ikisi magik ana kultunun gücünü ifadə edir. Müəllif bu bölmədə “Dədə Qorqud” dastanının magik təsəvvürlərlə bağlılığı baxımından dörd üzə niqablı igid obrazı da diqqəti cəlb edir. S.İmanova qeyd edir ki, dünyanın bütün xalqlarında bəd göz, gözə gətirmə inancı vardır. S.Rzasoyun fikrinə əsaslananmüəllif qeyd edir ki, Beyrəyin üzünün niqablaörtülməsi islamın kontekstində müqəddəslərin öz simalarının, başqa sözlə, Allahın təcəlla etdiyi mənalara əlminigizlətmələrinə uyğundur (1,101-106).

“Koroğlu” dastanında milli-mənəvi dəyərlərimiz, o cümlədən magik görüşlərlə bağlı dəyərlərimiz özünəməxsus şəkildə ifadə olunmuşdur. Magiya və mifologiya bir-birindən ayrılmazdır və magik təsəvvürlər ümumən mifoloji inanclar sisteminin bir parçasıdır. Bu cəhətdən “Koroğlu” dastanının əfsanə, əsatirlər əsasında formalaşması onun həm də magik təsəvvürlər əsasında formalaşması deməkdir. Magik görüşlər tipologiyası etibarilə mifik inanclardan təşkil olunur. Magik təsəvvür, obraz və ideyaların zənginliyi baxımından diqqəti daha çox “Həmzənin Qıratı qaçırması qolu” cəlb edir. Tədqiqatçı qeyd edir ki, həmin qolda iki süjet diqqəti cəlb edir: Birincisi, Koroğlunun Hasan paşanın məclisinə aşıq paltarında getməsi və özünü bir aşıq kimi təqdim etməsi; ikincisi, “Qıratın dəliliyinin tutması” xəstəliyi. Hər iki detal birbaşa magik təsəvvürlərlə bağlıdır. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, Koroğlunun paşanın məclisinə daxil olması, əslində, ölüm dünyasına daxil olması deməkdir. Əski mifoloji-epik ənənədə qəhrəmanlar ölüm dünyasına daxil olmaq üçün magik güc-qüdrətə, magik qabiliyyətlərə malik olmalı idilər. Yəni Koroğlunun paşanın məclisinə libasdəyişmə yolu ilə daxil olması onu birbaşa magik-mifik görüşlərlə bağlayır. Bu cəhətdən Qıratın dəlilik xəstəliyi bunu birbaşa təsdiqləyir. Belə ki, Koroğlu paşanın məclisinə aşıq-cindar, aşıq-cadugər kimi daxil olur. Nəzərdən keçirdiyimiz süjetdə, əslində, bütöv magik akt təsvir olunmuşdur. Yəni burada əsas məsələ Qıratın, doğrudan da, xəstə olub-olmaması ilə bağlı deyildir. Əsas məsələ süjetdə əksini tapmış “yalançı” magik aktın təsviridir (1, 109-119).

“Əsli-Kərəm” dastanında baş qəhrəman və onun əsas rəqibi olan Qara Keşiş sanki birbaşa magik görüşləri təəcəssüm edən obrazlardır. Bunlardan biri (Kərəm) sanki xeyirə xidmət edən, o birisi isə (Qara Keşiş) şər xidmət edən maqlardır. Müəllif “Əsli-Kərəm” dastanının süjetini qara şamanın yeraltı dünyaya səfəri və şaman qamlamasının sturukturu ilə əlaqələndirir. S. Rzasoyun bu fikri Kərəm və Qara Keşiş obrazlarının magiya ilə bağlılığının üzərinə bir işıq salır. Dastanda Kərəm magik varıq kim təbiət stixiyaları ilə, cansız əşyalarla, heyvanlarla (dağ, su, tufan, qar, ceyran, quş, körpü, kəllə və s.) ilə danışır, onları sazi və sözü ilə rəhmə gətirir, yaxud onlara qarşı edib, bu qüvvələri qorxudur. İnsanın təbiətə güclərini ram edərək özünə tabe etməsi, bu qüvvələri öz mənafeyinə işləməyə məcbur etməsi magiyanın əsas əlamətidir. “Əsli-Kərəm” dastanında Kərəmin təbiət stixiyaları ilə dini yox, magik davranış modeli ilə ünsiyyətə girdiyini görürük. Kərəm bir insan kimi bu cansız ünsürlərlə danışa bilmədiyi halda, həmin ünsürlər “dilə gəlib” Kərəmə cavab verirlər. Bunun əsasında əyə arxetipi durduğunu nəzərə alsaq, demək, Kərəm qaya, meşə və çayın ruhu-əyəsi ilə xəbərləşir. Kərəm, əslində, mediator, mediasiya yaradıcı, dünyalar arasında əlaqə yaradıcı varlıqdır. Təbii ki, onun mediatorluğunun əsasında magik güc və bacarıqları durur. “Əsli və Kərəm” dastanında söz həlledici təsir gücünə malik sehrli qüvvə kimi qəbul olunur, alqış və qarğışlar bütün hallarda dünyanın pozulmuş quruluşunun bərpasına xidmət edir. Qəhrəman alqış və qarğış vasitəsilə ədalətsizliyi, nizamsızlığı, epik problemləri aradan qaldırır (1, 123-134).

Azərbaycan nağılları da magik görüşləri əks etdirən obraz və motivlərlə zəngindir. Magiya özünü xüsusilə sehrli nağıllarda göstərir. Bu da təbii, çünki, sehr, magiya bu nağıl qrupunun əsas poetik göstəricilərini təşkil edir və onda magiyanın ən müxtəlif təzahür formalarına rast gəlirik. Nağıllarda dərvişlər həm bədxah, həm də xeyrixah olmaqla bütün hallarda, sehr və magik biliklərlə bağlıdırlar. Nağıl mətnlərində dərvişlərlə bağlı müraciət edə biləcəyimiz istənilən epizod magiyanın izlərini özündə təzahür etdirir. Möcüzəli doğuluşun vasitəçisi, icraçısı dərviş olsa da, o, bu işi magik predmet olan alma vəs.-nin vasitəsi ilə həyata keçirir. Müəllif haqlı olaraq belə bir qənaətə gəlir ki, nağıllarda müxtəlif qidalara yeyilməsi ilə qadının hamilə qalmasının da əsasında mif mətnindəki “yemək və yeni statusda doğmaq” semantikasi durur (1, 145-153).

Nağil bir folklor janrıdır və onun öz poetik tipologiyası olduğundan onda heç vaxt "təmiz"magiyadan söhbət gedə bilməz. Nağil epik təhkiyə hadisəsidir və süjetin qurulması üçün istifadə olunan bütün materiallar epik təhkiyəyə xidmət edir. Magik görüşlərin nağıllardakı semantik sturukturu və tipologiyası da bu qanunauyğunluğun təsir dairəsindən kənara çıxmır. Sevda İmanovanın böyük zəhmət bahasına ərsəyə gətirdiyi monoqrafiyası dilinin aydın və oxunaqlı bir dildə olması,təhlil üslubunun orjinal, arqumentlərinin əsaslı və gəldiyi nəticələrin maraqlı olması ilə diqqəti cəlb edir.Müəllif mövzu ilə bağlı diqqət mərkəzində duran mühüm tədqiqatlara istinad etməsi və ümumiləşdirməsi problemi geniş rakursda izləməyə imkan vermişdir.Tədqiqatçı elmi-nəzəri ədəbiyyatdan bəhrələnməklə, Azərbaycan folklor örnəkləri əsasında folklor və magiya probleminə aydınlıq gətirməyə nail ola bilmişdir. Monoqrafiya bir neçə dildə verilmiş zəngin ədəbiyyat siyahısı ilə bitir. İnanırıq ki, folklor və magiya probleminə aydınlıq gətirilən bu monoqrafiya folklorşünasların diqqətini cəlb edəcək və onların həmin problemin müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılmasında istinad etdikləri əsas qaynaqlardan birinə çevriləcək.

Ədəbiyyat:

1.İmanova S. Folklor və magiya. Bakı: "Elm və təhsil", 2017, 181 s.

Açar sözlər: Magiya, mifoloji təsəvvürlər, cadu, ovsun, mərasim nəğmələri, şaman, mistika, mediasiya, arxetip, yuxu

Ключевые слова: Магия, мифологические представления, черная магия, заговоры, обрядовые песни, шаман, мистика, медиация, архетип, сновидение

Key words: Magia, mythological imaginations, ceremony songs, time, mediation, sleep, witchcraft, magic

SUMMARY

Contribution to our Folklore studies

The presented article is devoted to the book «Foklore and magic» by Sevda İmanova. The article deals with semantic structure and typology of folklore and magia ties and is being investigated on the base of Azerbaijan folklore examples. In the monograph the theoretical and typological aspects of folklore and magia problem, the semantic structure of magic folklore genre and its typology, seasonal songs ceremony, epic folklore genres, especially characters in epos and sagas are investigated.

РЕЗЮМЕ

Вклад в отечественную фольклористику

Вклад статья посвящена книге СевдыИмановой под названием «Фольклор и магия». Здесь на основе образцов азербайджанского фолклора и магии. В монографии СевдыИмановой исследуются теоретические и типологические аспекты проблемы взаимосвязи фольклора и магии, семантическая структура и типология фольклорных жанров, связанных с магией, а также магическая структура и типология календарных и обрядовых песен, эпических жанров фольклора, и особенности главных образов сказок и эпосов.

RƏYÇİ: prof.S.Rzasoy

Нурлана Нагиева⁵⁵

О ПЕРЕВОДЕ ПОВЕСТИ А.С.ПУШКИНА «АРАП ПЕТРА ВЕЛИКОГО»
НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

Нами был проанализирован перевод на Азербайджанский язык текста повести «Арап Петра Великого» А.С.Пушкина, выполненный М.Рзакулизаде. В настоящей статье будут рассмотрены отдельные фрагменты перевода, позволяющие делать обобщения.

Рассказ «Арап Петра Великого» написан живым и остроумным языком, полным особого изящества. Воссоздание в переводе языка и стиля, мысли и подтекста Пушкина очень сложно. В настоящей статье в наши задачи входит анализ текста и указание того, что, на наш взгляд, является не совсем точным. Приведем сразу же пример на стилистическую неточность, связанную с пушкинским остроумием.

У Пушкина встречаем: «...Регент приглашал его не раз на свои веселые вечера; он присутствовал на ужинах, одушевленных молодостию Аруэта и старостию Шолье, разговорами Монтестье и Фонтенеля; не пропускал ни одного бала, ни одного праздника, ни одного первого представления, и предавался общему вихрю со всею пылкостью своих лет и своей породы»(1).

Переводчик разбивает это предложение. В переводе идет новое предложение: «Regent onu dəfələrlə öz şəhər müsamirələrinə dəvət etmişdi; o, Aruətin cavanlığından, Şolyenin gocalığından, Monteskiye və Fontenelin söhbətlərindən zövq alır, axşam yeməklərində iştirak edirdi»(2).

Пушкинское изящное выражение «ужин, одушевленный молодостию ... старостию ... разговорами» безжалостно уничтожается переводчиком. У него Ибрагим получает удовольствие от молодости Аруэта, старости Шолье, разговоров Монтестье и Фонтенеля. Кроме того, что перевод совершенно ошибочный, он еще и двусмыслен. Если можно понять, что такое «получал удовольствие (zövq alır) от разговоров Монтестье и Фонтенеля, то очень трудно понять, что значит «получать удовольствие от молодости Аруэта», тем более странно «получать удовольствие от старости Шолье». Переводчик делает предложение непонятным.

Совершенная переводчиком трансформация лишает смысла и концовку предложения о том, что Ибрагим не пропускал ни одного ужина. У Пушкина все на своем месте: он не пропускал ни одного ужина, потому что они были одушевлены тем-то и тем-то. Но в переводе ведь Ибрагим получает удовольствие в отдельности от ужина. То есть сначала перечисляется, от чего он получает удовольствие, затем только говорится о том, что бывал и на ужинах. У Пушкина ужин упоминается только в связи с удовольствием, получаемым от интеллектуальной пищи. В переводе само понятие интеллектуальной пищи размывается (молодость, старость), и ужин остается сам по себе, как принятие пищи. Нечто вроде хорошо известного азербайджанцам *yemək-içmək*.

На наш взгляд, не совсем верно и слово *cins* как субститут слова *порода*. Из одного пушкинского предложения переводчик делает три. Третье, заключительное, звучит следующим образом: «Heç baldan, heç bir bayramdan, heç bir ilk təmədan geri qalmır, öz yaşının və cinsinin bütün ehtirası ilə ümumi coşğun əyləncələrə qoşulurdu».

Порода человека – это все же не то же самое, что порода животного. В азербайджанской культурной традиции, насколько нам известно, не принято говорить о человеке, имея в виду его происхождение, *onun cinsi*. Слово *cinsi* подразумевает половую принадлежность.

«Суровая простота Петербургского двора» в переводе становится просто «простотой». Переводчик уничтожает выражение, имевшее большое культурное значение в Петровскую и послепетровскую эпоху. Выражение *суровая простота* характеризуется положительной коннотацией, в сознании русских людей он ассоциируется с достоинствами Петра. Известно, что сам Петр лично много трудился и очень мало тратил, не одобрял излишеств и роскоши своих подданных. Не случайно его называли царь-труженик. Образ этого царя и его двора был бы неполон, если не сказать, что он был не только прост в обращении и в жизни, не только много трудился, но и вел спартанский образ жизни. Это был еще и царь-воин. Как известно, несмотря на положительную коннотацию, мало кого привлекает образ жизни древних спартанцев. Обычное понятие простоты не передает этого содержания. У Пушкина читаем: «Но мысль променять это рассеяние, эти блестящие забавы на суровую простоту Петербургского двора не одна ужасала Ибрагима»(1). В переводе: «...bu parlaq əyləncələri Peterburq sarayının sadəliyinə dəyişmək fikri deyildi»(2).

Пушкин пишет о графине следующее: «Графиня D., уже не в первом цвете лет, славилась еще своею красотою»(1). В переводе читаем следующее: «Gəncliyinin çiçəklənmə dövrünü çoxdan keçirən qrafinya D. hələ də öz gözəlliyi ilə məşhur idi»(2).

Перевод не только неточный, но и непонятный. По логике вещей, если графиня *gəncliyinin çiçəklənmə dövrünü çoxdan keçirən*, то она все еще остается юной, ведь речь идет о цветущей порою юности. Необходимо было оставить одно из двух, или *gənclik* или *çiçəklənmə dövrü*. У Пушкина речь идет не о юности, а о первом цвете лет, что, то же самое, что юность. Пушкин пишет не юность, он использует парафразу первый цвет лет. Ясно, что понятия «юность» и «первый цвет лет» - обозначают одно и то же. Переводчик дает и узуальное обозначение возраста (*gənclik*) и его метафорическую парафразу (*çiçəklənmə dövrü*). Ошибка в том, что *çiçəklənmə dövrü* относится к жизни, а не к юности, а в переводе оно относится к юности. Выходит, что у юности бывает период цветения, но бывает и период увядания, что, конечно, неверно. Переводчик допускает очень серьезную семантическую и стилистическую ошибку.

Пушкин пишет: «17 лет, при выходе ее из монастыря, выдали ее за человека, которого она не успела полюбить, и который впоследствии никогда о том не заботился»(1). В переводе: «On yeddi yaşlarında, monastirdən çıxar-çıxmaz, onu sevə bilmədiyi bir adama əgə verməmişlər; əri də sonralar buna heç bir əhəmiyyət verməmişdi» (2).

Акценты расставлены совершенно неверно. Пушкин говорит о том, что юная девушка вышла за незнакомого человека, которого она просто не знала и не успела полюбить. Переводчик говорит о том, что ее выдали за человека, которого она не могла полюбить, при этом остается невыясненным: почему она не могла его полюбить.

Пушкин говорит о том, что она не успела полюбить мужа, потому что его не знала, а он и впоследствии не позаботился о том, чтобы вызвать ее любовь. Переводчик говорит, что он не придавал этому никакого значения. Отсюда следует, что он знал, что она его не любит, но никакого значения этому не придавал. Переводчику мало сказать, что он не придавал значения (əhəmiyyət vermirdi), он усиливает экспрессию – не придавал никакого значения (heç bir əhəmiyyət vermirdi).

Пушкин пишет: «Молва приписывала ей любовников»(1). Переводчик понимает это как «Deyirdilər ki guya arvadın oynaşları varmış»(2). Слово arvad в высшей степени неуместно в данном контексте, кроме того, оно является грубым. Бывают слова, производящие в контексте впечатление грома среди ясного неба. Слово arvad в данном контексте является именно таким. Непонятно, откуда пришло в голову переводчику назвать графиню словом arvad. Грубым является и слово oynaş, мы не беремся утверждать категорично, но, возможно, слово məşuq было бы более уместно. В оригинале читаем: «Дом ее был самый модный»(1). В переводе: «Onun evi yeni dəbdə düzəldilmişdi»(2). Неужели переводчик не видит и не чувствует столь очевидную разницу между «самым модным домом, т.е. моднее не бывает» и «домом, который соответствовал моде»? Неужели нужно объяснять и доказывать различие между понятиями «человек, который был самым модным человеком в Париже» и «человек, который следовал моде»? Для Пушкина и для парижан всех времен совершенно бессмысленно говорить о том, что кто-то следовал моде в высшем свете. Высший свет на то и высший свет, что все его представители следуют моде. То, что называется модой, является обычным образом жизни людей света. Говорить о том, что «onun evi yeni dəbdə düzəldilmişdi» значит, ничего не сказать. Имеет информационную ценность только утверждение, что «onun evi Parisin ən dəbdə olan evidir». Этот перевод также не случаен. У Пушкина имеет значение не только то, что ее дом был самый модный в том смысле, что все в этом доме было самым модным, но важно и то значение выражения «самый модный», который означает, что «ходить в ее дом уже было модой, т.е. модно было собираться у нее». Это второе значение вообще не находит отражения в переводе. Что же касается того, что «ее дом был самый модный дом в Париже» в смысле того, что все новинки моды появлялись сначала здесь, то и в этом случае должно быть указание на то, что «onun evi Parisin ən dəbdəbəli evidir». Однако, скорее всего, в тексте актуализируется именно то первое значение, отмеченное нами, о котором в переводе вообще ничего не сказано. То есть речь идет о том, что дом графини собирал такое изысканное общество, что модно было ходить в ее дом. Это подтверждается и следующим предложением: «Дом ее был самый модный. У ней соединялось лучшее парижское общество». Второе предложение раскрывает смысл первого. У Пушкина: «Графиня приняла Ибрагима учтиво, но безо всякого особенного внимания; это польстило ему» (1). В переводе: «Qrafinya İbrahimi hörmətlə, lakin heç bir xüsusi diqqət yetirmədən, qəbul etmişdi; bu isə İbrahimin xoşuna gəlmişdi»(2).

Хоşuna gəlməкозначает «понравиться», ясно, что это совсем не то же самое, что «польстило». Можно сказать, что понятие «понравиться» является общим и абстрактным, в то время как «польстило» - частным и конкретным. Пушкин не говорит, что ему это понравилось, он говорит, что ему это польстило, из этого само собой вытекает, что ему это понравилось. Переводчик говорит, что это ему понравилось, но из этого вовсе не следует, что ему польстило то, что ему понравилось. Суть в том, что графиня поступила как хорошо воспитанный человек, и это оценил Ибрагим. Как будто бы переводчик передал содержание текста, но, упустив очень ценную часть информации, он лишил текст коннотации.

У Пушкина: «Он чувствовал, что он для них род какого-то редкого зверя, творенья особенного, чужого, случайно перенесенного в мир, не имеющий с ним ничего общего»(1). В переводе: «O hiss edirdi ki, bunlar üçün nadir bir yırtıcı heyvan pövvü...»(2).

Переводчику очень нравится это слово yırtıcı, он постоянно добавляет его к представлениям об Ибрагиме. Пушкин черным по белому пишет «редкого зверя», о хищности нет ни единого намека, переводчик пишет nadir heyvan, но и на этот раз добавляет yırtıcı. Возможно, причина этого в том, что переводчик чувствует разницу между словами зверь и животное, понимая, что азербайджанское heyvan больше соответствует русскому животное. Добавляя к heyvan слово yırtıcı, определяющее его, он, по его мнению, приближает его к понятию «зверь». Это ошибка. Ведь слово зверь не является синонимом слова хищник. Ср. лесные звери, под которыми подразумеваются как хищные, так и не хищные. Таким образом, переводчик вполне мог обойтись без определения yırtıcı.

Еще одна грубая ошибка допущена в переводе следующего предложения. Пушкин пишет: «Он даже завидовал людям, никем не замечанным,¹ и почитал их ничтожество благополучием»(1). В переводе: «O, hətta heç kəsin diqqətini cəlb etməyən adamlara qibtə edir və onların heçliyini bir məziyyət sayırdı»(2).

Неточность перевода связана с семантической ошибкой. Ибрагим считает благополучием, счастьем для человека, когда на него не смотрят как на редкого зверя, когда его вообще не замечают. Переводчик использует слово məziyyət-«достоинства». Ведь речь идет не о качествах или чертах характера Ибрагима. Речь идет о реакции на него окружающих, причем здесь достоинства и недостатки Ибрагима? Переводчик поступил правильнее даже в том случае, если бы усилил экспрессию, сделав благополучие счастьем. Например, «onların heçliyini xoşbəxtlik sayırdı».

Переводчик в корне меняет коннотацию следующего предложения. У Пушкина читаем: «Мало по малу она привыкла к наружности молодого негра и даже стала находить что-то приятное в этой курчавой голове, чернеющей посреди пудренных париков ее гостиний» (1). Обратим внимание на перевод: «...hətta ...İbrahimin qaralan qıvrısq saçlarını görməkdən zövq alırdı»(2).

Выражение «даже стала находить что-то приятное» обладает ясно очерченным значением, оно не оставляет места для сомнений. Причем это предложение логически связано с предшествующей информацией. Проанализируем суть этой информации. Ибрагим, где бы он ни появлялся, видел отношение к себе как к редкому зверю. Это его оскорбляло,

¹ Орфография оставляется нами без изменения, так как она дана в используемом нами тексте из полного собрания сочинений писателя. Известно, что в этом издании сохранена пушкинская орфография. См.: Пушкин. Полное собрание сочинений. Издательство Академии Наук СССР, том 8, 1948.

поэтому он стал даже завидовать людям ничтожным, считая их ничтожество благополучием. Графиня приняла его учтиво, но без особого внимания, что польстило негру. Графиня поступила как воспитанный человек, но это вовсе не означает, что Ибрагим не производил на нее того впечатления редкого зверя, которое он производил на других людей. Отличие графини от прочих светских людей заключалось в том, что она не проявляла внешне своих чувств, в то время как другие не могли скрыть своего почти детского непосредственного любопытства при виде черного человека. Они могли уставиться на него и рассматривать его, как редкого зверя в зоопарке. Естественно, Ибрагиму это было очень неприятно. У графини он вызывал то же смешанное чувство, что и у других людей: смесь неприязни и, возможно, боязни. Но графиня держала себя в руках, в ее взгляде и манере разговаривать нельзя было прочесть ее отношение. Вот почему Пушкин говорит мало по малу. То есть только по прошествии времени она могла потихоньку привыкнуть к нему, т.е. уже не бояться и т.д. Пушкин ясно выражает свою мысль: Мало по малу она привыкла к наружности молодого негра. Именно мало по малу, и именно привыкла, так как наружность негра ее пугала. И именно поэтому как следующий шаг даже стала находить что-то приятное в этой курчавой голове. Здесь большая логическая нагрузка падает на два слова. Это слова даже и что-то.

Понятие «даже» совершенно ясно дает понять, что фиксируется внимание на чем-то чрезмерном с эмоциональной точки зрения. То есть она привыкла и, что вообще трудно представить, даже... Семантически нагружено и слово что-то. Эта нагрузка контекстуально обусловлена, она в неопределенности. Это приятное непонятно в чем заключается, поэтому и удивительно. Когда что-то вызывает приятные эмоции, как правило, знают что это такое. Ведь говорят «мне это нравится», нравится что-то конкретное, просто так неопределенно ничего нравится не может. Суть ситуации, описываемой Пушкиным, заключается как раз в том, что графиня только перестала бояться наружности негра, только привыкла к ней, даже, т.е. сверх этого, она стала находить что-то приятное в этой курчавой голове, даже не в нем, а в его кудрях, что-то неопределенно приятное, чернеющее среди белых париков. Вот смысл пушкинского текста. Переводчик усиливает эффект, причем делает это неоправданно. У него графиня *zövq alır*, т.е. получает удовольствие, наслаждается, что не соответствует, как мы могли убедиться, пушкинской семантике.

На самом деле мы проводим глубинный анализ семантической структуры текста и выявляем информацию, нередко не выраженную эксплицитно. Но, как мы сумели убедиться, в тексте перевода каждый раз имеются и лексические несоответствия, которые выносят информационные лакуны и трансформации на эксплицитный уровень. Просто дело в том, что не всегда информационная лакуна непосредственно зависит от лексико-семантического несоответствия.

Поэтому, как правило, анализ перевода требует сопоставления с оригиналом по всем уровням. Мало просто указать на несоответствие лексических и фразеологических средств. Важно вскрыть характер семантического, информационного пространства, не находящего отражения в переводе.

Когда в переводе устраняется информация о фактах, или в силу непонимания фоновой семантики, или по халатности, или из уверенности переводчика в собственной правоте, когда он решает подправить гения, перевод серьезно страдает в плане уровня художественности.

В переводе пушкинских произведений на азербайджанский язык мы сталкиваемся с этим очень часто.

Ошибок, подобных выявленным и рассмотренным здесь, в переводах пушкинских произведений на азербайджанский язык чрезвычайно много. В рамках одной статьи нет возможности подробного анализа всех этих просчетов. Однако, безусловно, переводы всех произведений великого русского писателя должны быть тщательным образом проанализированы. Кроме того, один из наших выводов заключается в осознании необходимости создания новых переводов произведений Пушкина, а также анализа переводов произведений других классиков.

ЛИТЕРАТУРА

А.С.Пушкин. Арап Петра Великого. Полное собрание сочинений. Том 8, Изд-во АН СССР, 1948.

A.S.Puşkin. *Povestlər(tərcümə edəni M.Rzaquluzadə)*, Bakı: Gənclik, 1974.

Федоров А.В. Основы общей теории перевода. М.: Высшая школа, 1983.

Эткинд Е.Г. Художественный перевод: искусство и наука // Вопросы языкознания, 1970, № 4, с.15-29.

Новрузов Р.М. Художественный перевод и проблема взаимодействия, взаимообогащения литератур. Баку :Элм, 1990.

Ключевые слова: Оригинальный текст, перевод, ошибки, адекватность, теория, чужие слова.

Açar sözlər: orijinal məntərcümə, səhvlər, adekvatlıq, nəzəriyyə, yad sözlər.

Key words: original text translation, mistakes, adequacy, theory, foreign words.

XÜLASƏ

A.S.PUŞKININ “BÖYÜK PYOTRIN ƏRƏBİ” PÖVESTİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ HAQQINDA Məqalə A.S.Puşkinin “Böyük Pyotrin ərəbi” povestinin və onun Azərbaycan dilinə tərcüməsinin müqayisəli təhlilinə həsr olunub. Məqalədə tərcüməşünaslıq elminin ən vacib məsələləri ön plana çəkilir və müzakirə olunur. Qeyd olunur ki, müasir tərcüməşünaslıqda tərcümənin orijinala tam uyğun olması, tərcümə mətninin orijinala maksimum yaxınlığı, fon informasiyasının, eləcə də konnotativ mənanın tərcümədə ötürülməsi vacib məsələlərdəndir.

SUMMARY

ABOUT TRANSLATION OF A.S.PUSHKIN'S STORY “THE MOOR OF PETER THE GREAT” INTO AZERBAIJAN LANGUAGE

The article deals with Azerbaijani translation of “THE MOOR OF PETER THE GREAT” – A.S.Pushkin's story. The focus is the need to comment. Analysis shows that the translation of the novel is devoid of whatsoever comments. It is noted that the need to comment in translation due to many reasons. The most important among them are differences in the language semantic system, the distance of time, background information, lacunarity.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

PEDAĞOĞİKA- ПЕДАГОГІКА

Mobil Aslanlı Huntürk⁵⁶

«ŞAH İSMAYIL VƏ GÜLZAR» DASTANINDA FİZİKİ TƏRBİYƏ MOTİVLƏRİ

Dastandan aydın olur ki, Ədil şah minbir dua, nəzir-niyaz və qurbanla yeganə oğul tapır. Yaman gözə gəlməsin deyər onu həтта on beş yaşına qədər xüsusi yerdə saxlatdırıb günəş işığından da qoruyur. Oğlan böyüyür və həqiqətən azman bir pəhləvana çevrilir. Oğul - Şah İsmayıl bir gün ov zamanı Gülzarı görür, sevir, arxasınca gedir, minbir əzab-əziyyətdən sonra öz məqsədinə çatır, üç gözəllə atasının vilayətinə döndür. Ata öz gəlinlərini ələ keçirmək üçün oğlunun gözlərini çıxartdırıb quyuya atdırır. Doğma atanın oğula qarşı belə qəddar, vəhşi münasibəti, sonra isə oğlunun sağalıb atadan intiqam alması, yəni ədalətin bu şəkildə bərpa olunması dastanın çox geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. Şübhəsiz ki, burada saraylara xas olan despotizmin, taxt-tacı ələ keçirənlərin öz övladlarına, qardaşlarına, həтта atalarına qarşı qeyri-insani münasibətlərinin bədi inikası vardır.

"Şah İsmayıl-Gülzar"ın ondan yuxarı variantı mövcuddur. Variantlarda atanın adı, qəhrəmanın qalaçada rast gəldiyi ilk qızın adı, onun qardaşlarının müharibə etdikləri düşmənin adı, Ərəbzənginin adı, onun tərcümeyi-halı bir-birindən xeyli dərəcədə fərqlənir. Lakin süjet və poetik mətnlərdə elə bir ciddi ayrımı duyulmur.

Variantların hamısında Şah İsmayılın gözlərini çıxartdıran, quyuya atdıran atanır. Müxtəlif variantlarda Zülal şah, Ədil şah, Fətəli xan, Abdulla xan, Aslan şah adlanan bu qansız ata qabaqca oğlunu quyuya salmaq, bu baş tutmadıqda zəhərləmək qərarına gəlir. Bu fəndlər baş tutmur, belə olduqda, oğlunun qollarını bağlatdırıb gözlərini çıxartdırır. Oğul hər nə qədər:

Uca dağlar başı dumandı, çəndi,

Amandı Şah baba, zay etmə məni -

deyər yalvarırsa da, ata rəhmə gəlmir. Çünki öz oğlunun gözlərinin çıxarılmasına rahat-rahət baxan bu düşgün gözləri əxlaqsızlıq, pozğunluq, şəhvət ehtirası tamamilə dumanlatmışdır. Bir varianta görə onun Gülzara, başqa varianta görə isə Ərəbzəngiyə gözü düşür. Bir variantda da deyilir ki, o özü bu üç gözəli gətirmək istəmiş, lakin gətirə bilməmişdi deyər oğlunun bu bacarığı ona ağır gəlir.

Şah İsmayılın gözlərinin sağalması da variantlarda müxtəlif cür verilir. Onun gözlərini bəzən göyərçinlər, bəzən mələklər, bəzən isə qarğa sağaldır ki, bunlardan ən qədimi - arxaik vasitə sonuncudur.

Dastanda Rəmdar Pərinə qaçırtmağa gələn izdihamlı bədpərəst qoşunu ilə savaşa yüksək pəhləvanlıq rəşadəti göstərən Şah İsmayılın fiziki məharəti, fiziki-cismani yetkinliyi daha qabarıq şəkildə əks olunmuşdur. Bu hadisədən xəbər tutan Şah İsmayıl Rəmdar Pərinin yeddi qardaşının o boyda bədpərəstlərin dəstəsindəki seçmə heybətlə döyüşçülərlə üz bəzəy qaldığına görə dərhal vəfalı dostu Qəmərdayın yalmanına yapışaraq cəngə girir. Savaşa qızmış nər kimi girişən Şah İsmayıl barədə oxuyuruq:

Şah İsmayıl mən, varram hər yana,
Nərə çəkib indi girməm meydana,
Çəkərim qılıncı bularam qana,
Aman allah səndən mədəd istərəm! (1, 155).

Şah İsmayıl sözüni eləyib yeddi qardaşla bədpərəstlərin qoşununa vurdu. Bir yanda Şah İsmayıl, bir yandan Qəmərday, bir yandan yeddi qardaş onları qılıncdan keçirdilər. Bədpərəstlərin qırılanı qırıldı, qalanı qaçıb getdi».

Əsasən türkün igid və cəngəvar qadınlarının fiziki tərbiyə və qəhrəmanlıq motivləri leymotivləri kontekstində köklənmiş bu məqalənin başlıca kriteriyasını, məhz həmin məcayəyə yönəlmək qənaətindəyik.

Türkün qeyrət, namus mücəmməsi olan xanımlarından Ərəbzəngi kimi aslan ürəkli, qartal şücaətli xanımının inadından zərə qəddər dönməməsi, Şah İsmayıl tək cavanmərdin isə, fiziki hazırlığı baxımından özünə arxayınçılığı sayəsində təkiddli olması bu iki qoç igidi mübarizəyə sövq edir:

Aldı Ərəbzəngi:

Edə bilməz hər igid mənə cəngi,
Qorxudan qaçıbdı üzünün rəngi,
Cəngə girməmişdən qorxursan sən ki,
Hər gələn burada qaş verib gedər.

Aldı Şah İsmayıl:

Yeri, ərəb, gücün gəl vermə dilə,
Əgər igidsənsə karı ver ələ,
İgid hərifinin hünərin belə,
Yol ver, ərəb, yol ver, incitmə məni! (1, 156)

Şah İsmayıl istədi ki, oradan davasız-şavasız keçib getsin. Ərəbzəngi yol vermədi. Nərə çəkib ona həmlə elədi. Qılınc əl atdılar. Qılıncdan murad hasil olmadı. Əmüdə, nizəyə, kəməndə əl atdılar, yeni murad hasil olmadı. Bu minvalla axşam oldu. Onlar davanı sabaha qoydular. Ərəbzəngi Şah İsmayıla dedi: .

– Ey pəhləvan, dolaş günündə dolaş, barış günündə barış. İndi sən burada qəribsən, gəl gedək, bu axşam qonağım ol. Sabah açılısın, meydanda güləşərik. Allah ya sənə verər, ya da mənə (1, 158-159).

Dastanda fiziki tərbiyənin bəzi əsas növləri, o cümlədən fizikin təmrinlərin müxtəlif vasitələrindən istifadə edilməsinə də toxunulur. Məsələn, Sevgilisi Gülzarın fəraqında olan şah, gönəmli bir intizardan sonra vüsala yetişir. Ağır mərhumiyyət və əzablardan sonra yarın soracağına qovuşan şahın yüksək mərdlik və fədakarlıq göstərməsini məhz onun pəhləvanlıq şücaət ilə əlaqələndirilməlidir. Dastanda görüldüyü kimi, həm də orta əsrlərdə ümmətsiz dəryaları, sərhədsiz çay və gölləri balıq kimi üzən qovvasların (üzgüçülərin) fiziki bilik, bacarıq və vərdisləri də önə çəkilir. Şah İsmayıl sevimlisi Gülzar xanıma bu sayaq fikirlər:

⁵⁶ Ped. BDU

Mən gəlmişəm yar qalası almağa,
Qəvvas olub dəryaları dalmağa,
Gülməzlü yarımın murad almağa
Mənim yarım şirin dilinən gəlir (1, 165).

Öz fiziki güc və qüvvəsinə arxayınlığı sayəsində yağlarla cəng savaşına girməkdən zərrə qədər çəkinmədən, onların ağır həmləsinə nəinki mətanətlə döy gətirən, hətta onları əlində siyirmə qılınc at döşündə pərən-pərən salan Ərəbzəngi yatmış şirin şahı gecənin qəflət yuxusundan diksindirir:

...Çapar getdi, gələn indi həbəşi,
Onlar da bizimlə tutar savaşı,
Dərəyə, təpəyə, doldurar leşi,
Oyan, Şah İsmayıl, gör nələr oldu?

Çapar getdi, gələn indi firəngi,
Onlar da bizimlə tutarlar cəngi,
Qırar hamısını Ərəbzəngi,
Oyan, Şah İsmayıl, gör nələr oldu? (1, 166)

Dastanda göstərilirdi ki, Rəmdar Pərinin qardaşları Şah İsmayla məsləhət görürlər ki, Türkmənə gedən iki yoldan uzaq olsa da səlamətini seçsin. Çünki on günlük ikinci yol səlamətdir. Gələnin, gedənin malını, dövlətini soyub, özünü də öldürür. Lakin butasına qovuşmağa tələsən Şah İsmayıl ölümünü gözüünün qabağına alıb qısa, təhlükəli yolla gedir. Yolda çox ciddi maneə olan Ərəbzəngiyə rast gəlir. Buradan həmin epizodun dastanda icra etdiyi funksiya – yəni Şah İsmayılın Gülzərə çatmaq uğrunda çəkdiyi əzab-əziyyəti, onun məhəbbətinin sonsuzluğunu göstərmək vəzifəsi aydın olur. Ərəbzənginin əfsanəvi gücə malik yenilməz bir pəhləvan kimi təsvir edilməsi, onun döyüş keyfiyyətlərinin şifirlənməsi də qəhrəmanın nə qədər ağır imtahan qarşısında olduğunu bildirmək üçündür. Ərəbzənginin qeyri-adi qüvvəsi, döyüş məharəti, həm müxtəlif epitet və bənzətmələrlə, həm də dastanın digər surətlərinin münasibəti ilə bəlli olur. Onun ac şirə, ac qurda bənzədilməsi, nəzə çəkib davaya girməsi, qoşunun qarşısına təkbaşına çıxıb pəncərə kimi qırması, başdan hasar, leşdən minarə tikdirməsi gözlərimiz önündə sağlam, cüssəli, heybətli bir cəngavər obrazını canlandırır. Dastanda igid, qoçaq bir bahadır tək təsvir olunan Şah İsmayılın Ərəbzəngi ilə sabahkı döyüş qarşısında yuxusunun qaçması, «Çox güclü pəhləvandı. Bir də onunla meydana girsəm yəqin ki, salamat qurtara bilməyəcəyəm, muradım gözümdə qalacaqdır» – deyə düşünməsi, onun tərəfindən iki dəfə məğlub edilməsi və qalib gəlmək üçün hiyləyə əl atması Ərəbzənginin necə bir fəvqəladə qüvvət sahibi olduğundan xəbər verir. Oğlunu Ərəbzənginin meydanına göndərməli olan qoca cütlüyün artıq oğlunun ölümünə ağlayırmış kimi göz yaş tökməsi də bunu bir daha sübut edən detaldır. Lakin Ərəbzənginin ətrafında belə bir qorxu, dəhşət və ölüm saçan halənin yaradılması yuxarıda dediyimiz vəzifənin yerinə yetirilməsinə təbə edilmişdir.

Ərəbzəngi ilə Şah İsmayıl qarşılaşan zaman dastanlarımızda tez-tez təsadüf edilən deyişmələrlə başlayırlar. Bunu hər bə-zorba adlandırmaq daha düzgün olar. Tərəflərin hər biri öz fiziki gücünü, məharətini öyür, rəqibinə rəcəz oxumaqla psixoloji təsir göstərərək sarsıtmaqla, qarşıdakı döyüşdə zəfər çalmağın bəri aşdan təməlini qoyur.

Ərəbzəngi ilə Şah İsmayılın məşhur deyişməsi xalq arasında geniş yayılmış, dillər əzbəri olmuşdur:

Ərəbzəngi:

Çoxları odlayıb o yandan bəri,
İgidlər əlimdən çəkiblər zarı,
Kəllədən minarə, leşdən hasarı,
Buradan gələnlər baş verib gedər!

Aldı Şah İsmayıl:

Qaradı qaşların, Kəbə meracı,
Çəkərəm, yıxaram hasarı, burcu,
Kəsərəm başımı, yoxdu əlacı,
Yol ver, ərəb, yol ver, incitmə məni (1, 158).

Dastanlarımızda belə döyüşlər adətən bir neçə mərhələdən ibarət olur. Mərhələlər istifadə olunan döyüş atributlarının – silahların növünə görə bölünür. Rəqiblər qılınc əl atırlar, qılıncdan murad hasil olmadıqda əmudə, nizəyə, kəməndə keçirlər. Dastanlarda bir qayda olaraq, döyüşlərdə rəqiblərin mücadilənin son mərhələsi güləşdir. Qılınc, əmud, nizə və sairənin köməyi ilə bir-birini yenə bilməyən rəqiblər bütün yardımçı vasitələrdən burulmaz biləklərindəki, bükülməz qollarında gücə, ürəklərindəki təpərə arxalanırlar. Bu mərhələdə üstünlük gah rəqiblərdən birinə, gah da digərinə keçsə də, mütləq birinin qabiliyyəti, o birinin məğlubiyəti ilə nəticələnir. Ərəbzəngi ilə Şah İsmayılın qarşılaşmasında güc, qüvvət, döyüş məharəti cəhətdən üstünlük Ərəbzənginin tərəfində olur. O, iki dəfə Şah İsmayılı yerə vurub, Xəncərlə sinəsinə çökür. Lakin Şah İsmayılın dil tökməsi, «pəhləvan pəhləvanı birinci dəfə yıxanda öldürməz: ərənlər üç dəfə deyib, üçüncü dəfə yıxsan öldürərsən» – deməsi Ərəbzəngini güzəştə getməyə məcbur edir. Burada Ərəbzəngi ürəyiymişə, həm də öz gücünə güvənən, dürtüst döyüş aparən bir qız kimi çıxış edir. Təsadüfi deyildir ki, bu baxımdan xalqımız arasında dilimizdə «Ərəbzəngi kimi başımın üstünü alıb», «Ərəbzəngi kimi qapını ağzını kəsdirib» və s. ifadələr tez-tez işlədilir. Odur ki, bu qəbildən olan oğlan xislətli, dəcəl, qorxmaz, vurub-yıxan, fərasətli qız uşaqlarını Ərəbzəngiyə bənzədirlər.

Şah İsmayıl öz həyatını xilas etmək üçün fənd işlətməli olur. O, «əlini Ərəbzənginin polad geyiminin altına saldı, döşlərindən tutub elə sıxdı ki, Ərəbzənginin qolları boşaldı, çevrilib yerə yıxıldı» (1, 159). Lakin Ərəbzəngi Şah İsmayıldan fərqli olaraq bir qaşığı qanımdan ötrü rəqibinə yalvarmır, onun qarşısında alçalır. Dastanda xalqın hüsn-rəğbətini Ərəbzənginin tərəfindən olduğu, onun Şah İsmayılı nisbətən daha yüksək tutulduğu aşkardır.

Ərəbzəngi Şah İsmayılı öz butasına çatmaqda köməklik göstərərək onə olan qədərsiz sədaqətini, etibarını və qeyri-adi intəhasız fiziki gücünü nümayiş etdirir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarındakı igid, cəngavər qadınlardan fərqli olaraq Ərəbzəngi yenildikdən sonra da öz mənliliyini, yürürünü, nüfuzunu, bəhədirligini saxlayır, lakin onun istiqamətini dəyişdirib başqa məcraya yönəltdir. Bu dəfə onun gücü sevgilələri

birdləşdirmək, onların qarşısındakı maneələri bir az əvvəl Ərəbzəngi özü həmin maneələrdən biri, həm də ən ciddi idi. Türkmənə gedən yolda Ərəbzənginin yeni-yeni keyfiyyətləri üzə çıxır. Məsələn, Gülzar və Şah İsmayıl yuxuda ikən düşmənin gəldiyini gören Ərəbzəngi onları oyatmağı qiyməyib, təkbaşına cəngə atılır. Bu kişilərə nifrət etmiş, onlara qarşı çox qəddar olmuş qızın qəlbində bir dönüş yarandığını, onun ürəyinə öz qardaşı tərəfindən vurulmuş mənəvi yaranın tədricən sağaldığını, içində bir təbəddülat oyandığını, habelə zərif, munis, ülvü və s. kimi nəcib hissələrin baş qaldırdığını göstərir. Lakin həmin hissələri qətiyyənlə məhəbbət adlandırmaq olmaz. Ərəbzənginin Şah İsmayılə qiyməyib onu yuxudan oyatmaması sanki bir ananın balasına qayğısı, bir qəyyumun öz himayəsində olana nəvaziş təsirini bağışlayır.

«Şah İsmayıl» dastanındakı maraqlı qadın surətlərindən biri də Rəmdar Pəridir. Bu obrazda igidlik, qəhrəmanlıq xüsusiyyətləri olmasa da, onun üzərindən sükutla keçmək düzgün deyil. O, Ərəbzəngi ilə yanaşı Şah İsmayılə öz butasına çatmaqda kömək edən şəxsdir. Əgər Ərəbzəngi məsələləri qılınc ilə həll edərsə, Rəmdar Pəri rəmd ataraq gələcəyi görmək, gözlənilən təhlükələri duymaq bacarığından istifadə etməklə qəhrəmana yardım göstərir. Məsələn, Şah İsmayıl Rəmdar Pərinin verdiyi üziyü atasının qonaqlığında onun qabağına qoyulan xörəyin içinə atmaqla zəhər olduğunu öyrənir və beləliklə ölümdən qurtarır.

Dastanda Şah İsmayılın fiziki və qüvvəsi, misilsiz hünər və şücaəti daha qabarıq əksini tapır. Bir sıra qəhrəmanlıq nümunələri göstərmiş şahın həqiqi qəhrəmanlığının şahidi olmaq üçün Ədil şah oğlunu çətin sınağa çəkir: «Oğul, çox şükür, bu qədər zəhmətdən sonra Gülzarı gətirə bildin. Eşitmişəm, yollarda çox pəhləvanlara rast gəlmişəm, çoxlarını yıxmışam. De görüm, sənin gücün nəyə çatmaz? Gərək gücünü atanın gözünlə qabağında da göstərəsən» (1, 168). Həddən ziyadə sadə və təvazökar olan Şah İsmayıl öz fiziki imkanlarına arxayın olsa da, atası qarşısında lovğalanmağı ədəbsizlik sayır. Bu div ürəkli, əjdaha güclü, qaplan şücaətli türk cavannərdi nəhayət qərara gəlir ki, misilsiz bir rəşadət göstərsin: «– Mənim yeddi boyun cüt qayına gücüm çatmaz! Ədil şah hökm elədi, yeddi boyun cüt qayışı gətirdilər. Şah İsmayılın qollarını bağladılar. Şah İsmayıl elə zor verdi ki, qayış parça-parça olub yerə töküldü.

Ədil şah dedi:

– Afərin, oğlum, de görüm, daha nəyə gücün çatmaz?

Şah İsmayıl dedi:

– Yeddi qulac sicilmə gücüm çatmaz!

Ədil şah hökm elədi, Şah İsmayılın qollarını yeddi qulac sicimlə bağladılar. Şah İsmayıl elə zor verdi ki, sicim qırıq-qırıq oldu...» (1, 168).

Güclü, cəsur, igid və s. kimi iradi-fiziki keyfiyyətlər türk ədəbi terminində türk sözlünün etimoloji anlamda məhz pəhləvan, bahadır ifadəsi tək başa düşülməsidir. Çılpaq əllə şiri, ayını, pələngi boğub palaz kimi yerə sərən, öküzün buynuzundan yapışmaqla boynunu qarıb saman çöbpü kimi sındıran, bir yumruğunu zərbəsi ilə qızmış kimi sındıran, bir yumruğunun zərbəsi ilə qızmış nəri yerə uzadan türk oğlunun cahangirliyinin qneseoloji kökləri alplığın, ərdəmliyin uzaq qərinələrdən gəldiyini xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dastanları, 5 cildə, II c., toplayanı və tərtib edən: Ə.Axundov. Bakı, Azərəşr, 1961.
2. Məhərrəm Qasımlı. Folklor və ədəbiyyat araşdırmaları. Bakı, «Elm və təhsil», 2017.

Key words: Shah Khatai, Gulzar, physical qualities, physical readiness, brave, heroism

Açar sözlər: Şah Xətai, Gülzar, fiziki keyfiyyətlər, fiziki hazırlıq, hünər, qəhrəmanlıq

Summary

The presented article deals with the love saga (epos) loved by our people and Shah Ismayil and Gulzar's braveness, loyalty, dignity and deep spiritual qualities. One of the main moments in the play that attracts everybody's attention is presenting the heroes who have physical development, braveness and heroism as well.

XÜLASƏ

Məqalədə xalqımız tərəfindən çox sevilən bu məhəbbət dastanımızda Şah İsmayıl və Gülzarın mərdənəlikləri, qürur və ləyaqətləri, vəfa və sədaqətləri kimi dərin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri əks olunmuşdur. Əsərdə əsas diqqəti çəkən məqamlardan biri yüksək fiziki hazırlığa, fiziki inkişafa malik olan qəhrəmanların fəvqəlhünər və şücaətlərinin təqdim edilməsidir.

Гулиева Шаргия Махмуд гызы
К ИЗУЧЕНИЮ ПРЕДЛОЖЕНИЯ С ВВОДНЫМ СЛОВОМ
В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Проблема развития русской речи студентов-азербайджанцев является одной из важных и актуальных в теории и практике обучения русскому языку. Самая благодатная почва для развития связной речи – уроки практического русского языка, которые дают преподавателю максимальную возможность для работы над текстом разных типов. Это имеет особый смысл в связи с усилением внимания к изучению коммуникативного аспекта синтаксиса. В процессе анализа текстов разных типов и стилей речи формируются основные коммуникативные умения студентов. Поэтому в последние годы «в методической науке и практике преподавания русского языка как иностранного так остро стоит вопрос об усилении синтаксической направленности обучения, а также практического изучения ряда синтаксических понятий» (1, с. 49).

Вводные единицы языка – слова и предложения – относятся к активной лексике и составляют наиболее подвижный ее пласт. Вводные единицы являются также одним из средств предложений в тексте, умелое и уместное использование их делает нашу речь, как устную, так и письменную, более стройной, логичной или экспрессивно-выразительной. Напротив употребление вводных компонентов без особой необходимости обедняет речь: перегружает и засоряет ее. Следовательно, работа над предложениями с вводным словом является одним из важных средств развития логического мышления и связной речи студентов и результаты ее будут эффективны, если со стороны преподавателя будут выявлены типичные ошибки при употреблении вводных слов.

Простое предложение может быть осложнено словами, сочетаниями слов и конструкциями, которые, оказавшись по тем или иным причинам включенными в его состав, не вступают с членами этого предложения в подчинительную связь, т.е. не образуют с ним словосочетаний и не обнаруживают грамматической зависимости от них.

В этом смысле вводные компоненты считают грамматически не связанными с членами предложения.

Студенты чаще всего смешивают сложноподчиненные и бессоюзные сложные предложения с простыми предложениями, имеющими в своем составе вводные конструкции, которые либо построены как предложение, особенно если они находятся в препозитивном положении: как впоследствии выяснилось; я спрашиваю; я думаю; я не понимаю; я не знаю; прошу вас; ума не приложу, надо вам заметить; мне сказали; мне хотелось бы знать т. п. либо, «стоят на грани между вводными словами и вводными предложениями» (2, с. 513):

надеюсь; предположим; послушай (те); видишь (ли); видите (ли); знаешь (ли); знаете (ли); говорят; передают; непонятно и т. п.

Вводные конструкции рассматриваемого типа генетически восходят к частям сложного предложения, до сих пор сохранили общие с ними формальные признаки: например, формы 1-го лица, формы повелительного наклонения и т.д. Этот факт, с одной стороны, обуславливает наличие в языке омонимичных синтаксических параллелей, а с другой стороны, является причиной того, что простые предложения с вводными компонентами нередко принимаются за сложные предложения. Ср.: *Послушай, о чем они там говорят?* (с повышением тона на вопросительном слове) – *Послушай, о чем*

они там говорят (с повышением тона на первом компоненте).

Не понимаю, как это произошло? (с повышением тона на вопросительном слове) – *Не понимаю, как это произошло* (с повышением тона на первом компоненте).

Ввиду того, что в каждой паре примеров и та и другая конструкции внешне (без учета интонации) очень похожи друг на друга не только своим лексическим составом, но и формальными признаками, можно считать, что они построены по одной синтаксической модели. Однако, с точки зрения синтаксиса эти примеры далеко не тождественны. И дело здесь не столько в том, что они различны по цели высказывания и, соответственно, по интонации (хотя и это важно), сколько в том, что одни из них (первые в каждой паре) простые предложения, а другие – сложные.

Установление различительных признаков сложных предложений и сходных с ними простых предложений с вводными компонентами имеет большое теоретическое и практическое значение. Исходя из вышесказанного преподаватель задает следующий вопрос.

В чем же состоит различие между сложным предложением и простым предложением с вводным компонентом?

При изучении нового материала с помощью ниже приведенных примеров преподаватель приводит ясность вопросу.

1. Вводные компоненты грамматически не связаны с компонентами основной части высказывания и сами не являются ни членами предложения, ни частями сложного предложения. Ни от них, ни по отношению к ним нельзя поставить вопрос. Конечно, удаление вводного компонента из состава того или иного конкретного предложения не безразлично для содержания высказывания в целом, так как при этом оно лишается средства выражения отношения говорящего к тому, о чем идет речь. Модально-актуализирующую функцию выполняют вводные слова, которые соотносятся в смысловом отношении с компонентами актуального членения предложения (3, с. 76) (ср.: *Эта задача, мне кажется, нетрудна.* – *Эта задача нетрудная*). И все же вводные конструкции – всегда синтаксически автономные элементы. Сравним: *А я за что погибаю?* (скажи ты мне на милость).

(Послушай, Самир) Зачем _____ ты так гонишь лошадь?

(Не понимаю) Как это произошло?

(Посмотри) Какая красота кругом!

Что касается частей сложного предложения, то любая из них является неотъемлемым компонентом синтаксической конструкции, составляющей смысловое, интонационное, функциональное и структурно-грамматическое единство. По меткому замечанию В. А. Богородицкого, «во всяком сложном предложении его части составляют одно связное целое, так что, будучи взяты отдельно, уже не могут иметь вполне прежнего смысла или даже совсем невозможны, подобно тому, как морфологические части слова существуют только в самом слове, но не отдельно от него» (4, с. 229). Сравним:

На первый взгляд кажется, что и в предложениях типа *Послушай, о чем они там говорят?* от первого компонента можно задать вопрос *о чем?* Но, во-первых, второй компонент (*о чем они там говорят?*) выражает вопрос, а не объект действия *послушай*;

во-вторых, слово *послушай* употреблено здесь с ослабленным лексическим значением, что особенно видно на примере *Послушай, Клим, зачем ты так гонишь лошадь?* Совершенно очевидно, что не имеет смысла предлагать послушать то, что выражено предложением *Зачем ты так гонишь лошадь?*

2. Любая часть (т.е. любая предикативная единица) сложного предложения, являясь структурным компонентом единого целого, содержит в себе неотъемлемый элемент мысли, выражаемой коммуникативной единицей в целом. Вводные же компоненты используются лишь как средство для привнесения в объективное содержание высказывания таких оттенков, которые вытекают из субъективного отношения говорящего к сообщаемому. Таким образом, вводные компоненты выполняют прежде всего не коммуникативную, а модальную, эмоционально-оценочную, экспрессивную и контактирующую функции.

3. Любая часть сложного предложения произносится, в основном, в том же темпе, что и остальные части и имеет интонацию сообщения, вопроса или побуждения, являющаяся частью единого интонационного контура всей коммуникативной единицы в целом. А тот или иной вводный компонент по сравнению с омонимичной частью сложного предложения или по сравнению с компонентами основного высказывания, в которое он включается, обычно произносится в ускоренном темпе, близком к скороговорке, и с заметным понижением тона, характеризуясь, таким образом, специфической интонацией «вводности». Некоторое представление об этой разнице в интонации может дать такое схематическое изображение сравниваемых конструкций, где условно обозначено: разрядкой и сплошным шрифтом – различие в темпе произношения компонентов предложения, смещением текста по вертикали вниз – понижение тона, с которым произносится вводный компонент, выделением соответствующей буквы – место наибольшей высоты тона в предложении. Сложные предложения: *Не понимаю, как это произошло; Скажи ты мне на милость, за что я погибаю.*

Простые предложения: *Как это произошло? Не понимаю; А я за что погибаю, скажи ты мне на милость?*

4. Вводные компоненты могут вступать в синонимические отношения с другими вводными же словами. Поэтому в сомнительных случаях принадлежность той или иной конструкции к категории вводных можно проверить заменой ее каким-нибудь близким по значению вводным словом:

Кажется (вероятно, очевидно), ты хочешь нас навсегда покинуть?

Признаюсь (откровенно говоря), я этого не ожидал.

5. Порядок следования частей сложного предложения обусловлен семантико-синтаксическими отношениями между ними и структурой того или иного типа сложного предложения.

Поскольку вводные компоненты, сближающиеся с предложениями, обычно относятся не к отдельным членам, а ко всему предложению в целом, то они, не изменяя при этом своей вводной функции в принципе могут занимать любое положение препозитивное, постпозитивное и интерпозитивное. Это обстоятельство тоже можно использовать как прием для установления категориальной принадлежности интересующих нас компонентов. Например:

Я спрашиваю, кто здесь хозяин? Кто здесь хозяин, я спрашиваю? Кто здесь, я спрашиваю, хозяин?

Произведенная трансформация показывает, что *я спрашиваю* – не главная часть, а вводный компонент и все высказывание *Я спрашиваю, кто здесь хозяин?* – не сложноподчиненное предложение, а простое.

Даже контактирующие вводные компоненты типа *послушай, скажи, посмотри*, которые в силу своего специфического назначения – быть средством установления речевого контакта – обычно тяготеют к препозиции, в принципе способны занимать любое положение:

Скажите, есть возможность сегодня уехать на Москву? (В. Солоухин, Терновник); Ну чего ты, скажи, моргаешь? (П. Проскурин, Горькие травы); Как идут твои дела, скажи? (Л. Леонов, Русский лес). Ср. также: А я за что погибаю, скажи ты мне на милость? – Скажи ты мне на милость, а я за что погибаю? – А я, скажи ты мне на милость, за что погибаю?

В сложном предложении подобная трансформация невозможна. При попытке включения одной части в другую структура сложного предложения как таковая разрушается.

Вводные слова выступают также средством связи между предложениями в сложном синтаксическом целом (5, с.17). Субъективный фактор в языке давно привлекает внимание исследователей разных аспектов языка, особенно синтаксиса, а в последнее время – лингвистики текста.

Необходимо отметить, что изучение предложения с вводными словами будет успешным в следующих условиях:

- а) изучение предложения с вводными словами на материале текстов различных типов и стилей речи;
- б) создание системы упражнений, отражающих этапы усвоения различных смысловых групп вводных слов;
- в) соединение работы по развитию речи с изучением языковой системы;
- г) работа над выразительным чтением текста с вводными словами;
- д) органическое соединение анализа текстов с вводными словами на уроках русского языка.

В структуре текста вводные слова проявляют способность к расширению смысловых отношений (6; 7). Эксплицированные нами контекстуальные значения квалифицируются как текстовые в сопоставлении с основным модальным значением достоверности/недостоверности факта.

ЛИТЕРАТУРА

1. Акишина А.А. Учимся учить. Для преподавателя русского языка как иностранного. М.; Русский язык: Курсы, 2004.
2. Розенталь Д.Э. Вводные и вставные конструкции // Современный русский язык, ч. II. Под ред. Е.М.Галкиной-Федорук. М.: МГУ, 1964.
3. Гуревич В.В. Актуальное членение предложения в его разных проявлениях // Вопросы языкознания, 2004, №3, с. 69-87.
4. Богородицкий А.В. Общий курс русской грамматики. М.-Л.: Соцгиз, 1935.
5. Абдуллаев К.М. Сложное синтаксическое целое как объект семантико-грамматического анализа // Советская филология, 1978, с. 11-19.
6. Лашкевич О.А. Роль вводных слов и словосочетаний в выражении модальности текста. АКД, М., 1984.
7. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981.

Ключевые слова: вводное слово, структура простого и сложного предложения, содержание высказывания, отношение говорящего к сообщаемому, связность компонентов текста.

Açar sözlər: ara söz, sadə və müəkkəb cümlənin quruluşu, söyləmin məzmunu, danışanın məlumatamünasibəti, məmin komponentlərinin əlaqəsi.

Key words: parenthetical word, the structure of the simple and composite sentences, the content of the phrase, the speaker`s attitude to the information, the connection of the components of the text.

XÜLASƏ

RUS DİLİNDƏ ARA SÖZLÜ CÜMLƏNİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ DAİR

Məqalədə müəkkəb cümlələr və onlara oxşar tərkibində ara söz olan sadə cümlələr öyrənilir.

Bu cümlələrin bir-birindən fərqləri təsvir edilir. Ara söz yalnız kommunikativ funksiya deyil, eyni zamanda modal, emosional-ekspressiv funksiyaları yerinə yetirir. Ara söz həmçinin məmin komponentləri arasında əlaqə vasitəsi kimi çıxış edir.

SUMMARY

ABOUT STUDYING THE SENTENCE WITH PARENTHETICAL WORD IN RUSSIAN

In the given article composite sentences and the similar simple sentences with a parenthetical word are investigated. The differences of such kind of sentences are analysed here. Parenthetical word has not only a communicative function, but also emotional-expressive functions as well. It is also the means of communication between the components of the text.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ ÜZRƏ YENİ DƏRS LİK KOMPLEKTLƏRİNİN ƏNƏNƏVİ DƏRS LİK LƏRLƏ MÜQAYİSƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Dərslik təhsil siyasətinin əsasıdır. Dövlətin ümummilli mənafeyi dərs lükdə öz əksini tapır. Dərslik təhsilin mühüm komponenti milli mədəniyyətimizin mənbəyi, xalqın mənaevi sərvəti olub, neçə-neçə nəslin gözlərini həyata açır, onları pillə- pillə əlmin zirvəsinə doğru aparır. Ona görə də dərslik nəzəriyyəsi həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır. Yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi ilə keçirilən müasir dərs lər ənənəvi dərs lərdən bir çox üstün cəhətləri ilə fərqlənir:

Ənənəvi dərs lərin xüsusiyyətləri:

1. Diqqət bilik və bacarıqların mənimlənməsinə yönəlir, şagirdlərin tərbiyə və inkişafı çox vaxt müəllimin rəhbərliyindən kənar həyata keçirilir.

2. Müəllimin əsas funksiyası şagirdlərə məlumat çatdırmaq və onun mənimlənməsi üçün şərait yaratmaqdır.

3. Müəllim- şagird münasibətlərində avtoritar üslubun üstünlüyü.

4. Dərs tədris fənni çərçivəsi ilə ciddi məhdudlaşır.

5. İnkişafedici və tərbiyəedici amil kimi, əsasən, təhsilin məzmunu götürülür.

6. Dərs demək olar ki, həmişə adi qaydada keçilir.

7. Müəllim bütün funksiyaları özündə saxlayır.

İnteraktiv dərs lərin xüsusiyyətləri

1. Diqqət ilk növbədə şagirdin şəxsiyyətinin formalaşmasına yönəlir.

2. Müəllim ilk növbədə idrak fəaliyyətinin əlaqələndiricisi, şagirdlərin məsləhətçisi və köməkçisi kimi çıxış edir.

3. Müəllim və şagird arasında əməkdaşlıq, məktəblilərin dəlillərinə və fəaliyyətinə böyük diqqət.

4. Müasir nəzəriyyə müxtəlif fənlərdən dərs deyən bir neçə müəllim tərəfindən keçirilən fənlərarası dərs ləri istisna etmir.

5. Təhsilin məzmunu ilə yanaşı şagirdlərin tərbiyə və inkişafında təlim metodları və təşkilati formalar da mühüm rol oynayır.

6. Ənənəvi olaraq digər formaların əlamətləri dərs sayılan və ona qarşı qoyulan bəzi elementləri (məs: seminar-dərs, oyun- dərs, yarış- dərs, konfrans- dərs və s.) assimilyasiya edir.

7. Yeni dərslik komplektləri müəllimin funksiyalarının bir hissəsinin şagirdlərə verilməsi məsələlərində səciyyəvi xarakter daşıyır. Belə ki, bilik və bacarıqların yoxlanılması və qiymətləndirilməsi (qarşılıqlı və özünüqiymətləndirmə), işin planlaşdırılması, tədqiqat və özünü qiymətləndirmə elementləri və s. işlərdə müəllim-şagird münasibətləri subyekt-subyekt prinsiplərinə istinad edir [2.28].

Ənənəvi dərsliklərin dilinin aydınlığı onun hazırlanmasına verilən mühüm tələblərdən biri idi. Başqa dillərdən tərcümə edilən dərslik və dərs vəsaitlərinin dilinə xüsusi diqqətlə yanaşılması vacib sayılırdı. Dərsliklərdə vaxtaşırı yazılışı çətin sözlərə də rast gəlmək mümkün idi. Mövzu ilə bilavasitə bağlı olmayan bu çalışmaların verilməsində məqsəd yazılışı çətin sözlər üzrə vərdişləri möhkəmləndirməkdən ibarət idi. Dərs ilinin sonuna yaxın müəllim bütün sözlərin necə mənimləndiyini yoxlayırdı. Həm də dərslikdə imkan olmadığından hər məşğələ üçün 3-5 çalışma nəzərdə tutulurdu. Bu çalışmalar, əsasən sıra nömrəsi ilə yerinə yetirilməli, evə yazılı çalışmalar verilməli idi. Çalışmanın çatmayacağı hiss olunan halda müəllimin özü əvvəlcədən həmin çalışmalara bənzər çalışmalar tərtib edirdi. Dərsliklərdə nisbətən çətin, mürəkkəb çalışmaların həlli yolunu bütün şagirdlərin başa düşmələrini təmin etmək üçün nümunənin nümunənin verilməsi vacib sayılırdı. Həmin nümunə də çalışmanın mətindəki söz və cümlələrə bənzər yeni material əsasında verilir. Məsələn, əvvəlki Azərbaycan dili dərsliklərində çalışmaların məzmunu dörd vasitə ilə təqdim edilirdi, şəkillər, sözlər, cümlələr, rəhbərli mətnlər. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, şəkillər bir neçə növə - əşya şəkilləri, seriya şəkilləri, sətjetli şəkillərə bölünürdü. Bunların hər birindən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunurdu: Əşya şəkilləri bir neçə məqsədlə verilə bilirdi - lüğət işi aparmaq üçün, ayrı-ayrı əşyaların adlarını demək üçün, əşya şəkillərinə baxıb, adlarını düzgün tələffüz etmək, orfoqrafiya üzrə iş aparmaq üçün, ayrı-ayrı əşya şəkillərinə baxıb, düzgün yazılışı üzrə məşq etmək və s. Seriya şəkilləri, əsasən şagirdləri rəhbərli mətnin tərtibinə hazırlamağa xidmət edirdi. Seriyaya daxil olan hər şəkildə baş verən hadisənin bir epizodu öz əksini tapmalı idi. Şagirdlərin hər şəkil üzrə qurduğu bir neçə cümlə ardıcılığı birləşdirildikdə rəhbərli mətn, hekayə alınmalı idi. Sətjetli şəkillər daha dolğunluq, bitkinliyi, tamlığı ilə seçilirdi. Belə şəkillər artıq bədii əsər hesab olunurdu. Onun üzərində düşünmək, araşdırmaq, hekayə qurmaq mümkün idi. Sətjetli şəkillərin məzmunu mövzudan və məqsəddən asılı olaraq dərsliyin müəllifi tərəfindən müəyyənləşdirilirdi və ya hazır təsviri sənət əsərlərindən seçilirdi. Sətjetli şəkillər həm şifahi, həm də yazılı inşaların aparılması üçün verilir [1.18].

Ənənəvi dərsliklərdə sualların və tapşırıqların qoyuluşunda yeknəsəklikdən qaçmaq, onların rəngarəngliyini təmin etmək məqsədilə sual və tapşırıqlar tərtib olunarkən didaktikanın sadədən mürəkkəbə prinsipi nəzərə alınmış, eyni məsələ üzrə əvvəlcədən sadə, asan, tədricən şagirdləri müstəqilliyə aparın tapşırıqlar verilmişdir. Onu da qeyd edək ki, dərslikdə suallar yalnız faktları şərh etmək, şagirdlərin nələri öyrəndiklərini əskara çıxarmaq üçün deyil, həm də onlarda müşahidə aparmaq, müqayisə etmək, qarşılaşdırmaq, quruluşlandırmaq, təsnif etmək onların məntiqi və obrazlı təfəkkürü yiyələnmələrini təmin etmək, hadisə və proseslərin ardıcılığını, təbiətin obyektləri və hadisələri arasında münasibətləri müəyyənləşdirmək, insanla təbiət, insanla cəmiyyət arasında əlaqələri fərqləndirmək, öyrənilənləri təcrübəyə tətbiq etmək və s. vəzifələri yerinə yetirirdi [2.8].

Ənənəvi dərsliklərdə fənlərarası əlaqəyə geniş yer ayrılmırdı. Təlim prosesində hər bir dərsin elmi səviyyəsini yüksəltmək üçün fənlərarası əlaqəyə diqqət edilirdi. Məsələn, Azərbaycan dili orta məktəbdə tədris olunan fənlər içərisində ədəbiyyatla daha çox bağlı olduğundan, bu fənlərin əlaqəli öyrədilməsi tamamilə qanunauyğundur. Müşahidələr göstərir ki, şagirdlər dil materialına nə qədər çox yiyələnsələr, dilimizin forma və qanunlarını bir o qədər yaxşı dərk edər və daha geniş, daha dərin və müxtəlif növlü məlumatla sahib olurlar. Ədəbi əsərlərin qiraəti şagirdlərin ümumi mədəni və ədəbi - bədii səviyyəsini yüksəldir, lüğət ehtiyatlarını artırır, onlara sözlərin məna və əhəmiyyətini daha dərinləndirən anlamağa, cümlədə və bütün rəhbərli nitqdə sözlərin bir-birilə əlaqəsini öyrənməyə imkan verirdi. Çünki ədəbi materialın qiraəti şagirdlərə məzmunlu və ifadəli nitq nümunələri verirdi. Digər tərəfdən, qrammatik təhlil aparılmazsa, ədəbi mətnlərin dil və üslub xüsusiyyətləri bütün dərinliyi ilə anlaşılmaz və şagirdə onları öz nitqlərində dəqiq, yerli - yerində işlətmək bacarığına yiyələnmə bilməzlər. Mövzulararası əlaqədə, qrammatikanın ayrı-ayrı mövzuları, rəhbərli şəkildə şagirdlərə öyrədilir [4.18].

Müasir dərslikləri araşdırarkən məlum oldu ki, ənənəvi dərsliklərlə müqayisədə müasir dərsliklərdə verilən materiallar, əsasən, şagirdlərin deklorativ biliklərinə deyil, kontekstual və psixomotor biliklərinin inkişafına əsasən tərtib olunmuşdur. İbtidai siniflərdə tədris olunan Azərbaycan dili fənninin əsas məqsədi şagirdlərdə oxu, yazı, dinləmə və danışma bacarıqlarının formalaşmasını təmin etməkdən, onlarda ümumi nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi bu məqsədə nail olunmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir [2.13]. Azərbaycan dilindən II və III siniflərdə bəzi mövzuların tədrisində istifadə edilən materiallara nəzər salaq. Nağıl formasında verilən materiallar şagirdlərdə dərsə yüksək maraq yaradır. Məzmun standartlarının mahiyyəti ilə bağlı ikinci yanaşma onların sıralanması, düzülməsi ardıcılığındadır. Standartların sıralanmasının məntiqi müxtəlif fənlərdə müxtəlif ola bilər. Məsələn, ana dilində sadəcə mürəkkəb, riyaziyyatda məlumdan məchula, yaxud tarixdə xronologiya üzrə ola bilər. Təlim məqsədlərindən və fəal təlimin texnikalarının tipindən asılı olaraq dərs zamanı bir və ya bir neçə texnikadan istifadə edilə bilər. İnkişaf etdirmək istədiyi bacarıq vərdiş, keyfiyyət və ya kompetensiyaları nəzərə almaq şərti ilə müəllim öz təsnifat qrupunu yarada bilər [2.13].

Yeni dərslik komplektləri ilə iş zamanı elə ilk dərslərdən şagirdlə müəllim arasında qarşılıqlı məhsuldar təlim mühiti yaranır, nəticədə şagirdin məxsusi, müstəqil, yaradıcı fəaliyyəti maksimum aktivləşir. Çünki müəllimlə birgə tapşırıqların həlli zamanı şagird mütləq müstəqil düşüncəli və qərarlar qəbul etməli olur. Müasir inkişafetdirici dərsliklər yalnız bilik vermə, həm də problem qoymağı, tədqiq etməyi öyrədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Kərimov Y.Ş. "III sinifdə Azərbaycan dili dərsləri" Bakı, "Nasir" nəşriyyatı, 2003.
2. Ümumtəhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları). Bakı, 2010.
3. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2009.
4. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası". Bakı, 2013.
5. K.Məmmədova. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin inkişafı (metodik tövsiyə). Bakı, 2013.

Açar sözlər: Yeni dərslik komplekti, ənənəvi dərsliklər, inteqrasiya, təlim

Ключевые слова: Комплект нового учебника, традиционные учебники, интеграция, технология обучения,

Key words: New textbook set, traditional textbooks, integration, training technology, interactive lesson

Основные направления сравнения новых комплектов учебников в начальных классах по Азербайджанскому языку с соответствующими традиционными учебниками

Резюме

В статье изложено основные направления сравнения новых комплектов учебников в начальных классах по Родному языку с соответствующими традиционными учебниками. При сравнении новых и традиционных учебников по Родному языку указано что, составление материала для новых учебников основана не на декларативных знаниях учеников, а на развитие контекстуальных и психомоторных знаний. В отличие от традиционного учебника на новых учебниках с учетом цели обучения, выбор стратегии учения самим учителем и рассмотрения учащихся в качестве субъекта выдвинут на первый план.

The main directions of the comparison of new textbook sets with traditional ones on Azerbaijani language in primary classes.

Summary

The article deals with the main directions of the comparison of new textbook sets with traditional ones on Azerbaijani language in primary classes. Besides, it has been emphasized that materials given in modern textbooks must be mainly compiled according to development of contextual and psychomotor knowledge of students, but not to the development of their declarative knowledge when traditional textbooks are compared with modern ones; unlike traditional ones, teaching strategies should be selected by a teacher on the condition that teaching purposes are taken into consideration in new textbooks, students have to be seen as a subject.

Rəyçi: ADPU-nun "Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası" kafedrasının dosenti, pedaqoji elmlər doktoru **Nabat Cəfərova**

Sevda Abbasova, Aişə Məmmədova PEDAQOJİ KADR HAZIRLIĞINA YENİ YANAŞMA

Təhsil insanın mənəvi şəxsiyyətinin formalaşmasında, öz ölkəsinə olan sevgisində, daim yeniliklər etmək, yaratmaq və inkişaf etdirmək fonunda təzahür edir. Bu da vətənimiz olan Azərbaycanın uğurlu inkişafı üçün ən mühüm şərtidir. Təbii ki, bunlar Azərbaycan təhsilinin modernləşdirilməsi kontekstində mümkündür.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında bir çox sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də köklü islahatlar həyata keçirilmiş və uğurlu nəticələr əldə edilmişdir. Bu islahatların əsas məqsədi cəmiyyətin ehtiyac və tələbləri nəzərə alınmaqla, təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək və onun inkişafını təmin etməkdir. Bununla əlaqədar təhsilin keyfiyyətini şərtləndirən amillərə, ilk növbədə təhsilin məzmununa, müəllim hazırlığına və qiymətləndirmə sistemlərinə yenidən baxılması zərurəti yaranmışdır. Təsədüfi deyil ki, 2020-ci ilədək uzun bir dövrü nəzərdə tutan "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda da bu məsələyə xüsusi əhəmiyyət verilir. Strategiyada deyilir: "Təhsilalanın savadlı və səriştəli şəxs kimi formalaşmasına müəllimin təsiri müəllimin akademik bacarıqlarından, tədris təcrübəsindən və peşəkarlıq səviyyəsindən xeyli asılıdır. Müəllimin bu keyfiyyətləri ilə təhsilalanların nailiyyətləri arasında sıx korrelyasiya mövcuddur"(1)

Azərbaycan təhsil sistemi bu gün dünyaya inteqrasiya mərhələsindədir. Təhsilin tərkibində və strukturunda köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Bu iş bütün sahələrdə olduğu kimi müəllim şəxsiyyətində, müəllimin peşə etikasında da özünü göstərir. Mövcud siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni vəziyyət cəmiyyətdə müəllimlərin təhsilində yeniliklər tələb edir. Ən əhəmiyyətlisi isə odur ki, gələcəyin müəllimini hazırlayarkən - fərdi yaradıcı bir yanaşma və özünü inkişaf etdirmək konsepsiyası tələb olunur. Hər zaman müəllim öz şagirdləri və tələbələri üçün nümunədir.

Bu gün təhsil ictimaiyyəti belə bir ümumi fikrə gəlirlər ki, ənənəvi təhsil sistemi, onun məzmununu təşkil edən biliklər müasir tələblərə cavab vermir. İnkişaf və tərəqqi üçün fundamental biliklər, təhsilə yeni konseptual yanaşma tələb olunur. Bu qeyd etdiklərimiz gələcəkdə müəllim kimi yeyişməkdə olan tələbələrə tək səssizləri başa vurmaq üçün deyil, daha uzunmüddətli, gələcək fəaliyyətləri üçün daha lazımlı bacarıq və vərdislərlə təmin olunması ilə səciyyələnməlidir.

Bilirik ki, dövlətin, cəmiyyətin və insanların həyatında təhsilin əhəmiyyəti əvəz edilməzdir. YUNESKO-nun müəyyən etdiyi tərifi görə təhsil şəxsiyyətin bacarıq və davranışlarının təkmilləşdirilməsinin elə bir prosesi və nəticəsidir ki, bu zaman o, əqli yetkinlik və fərdi inkişafa nail olur. Təhsil daimi, fasiləsiz öyrənmə prosesidir. Təhsil vasitəsilə insanlar bilik və bacarıqlar qazanır ki, bu da onların gələcək həyatlarını necə qurmasına, necə karyera qazanmasına, bir sözlə arzularının gerçəkləşməsinə imkan yaradır.

Azərbaycan təhsil sisteminə formal, qeyri-formal, informal və əlavə təhsil formaları mövcuddur. Formal təhsil öz növbəsində erkən (məktəbəqədər), ibtidai, orta (ümumtəhsil və peşə-ixtisas təhsili daxil olmaqla) və ali təhsil (bakalavriat, magistratura və doktorantura) mərhələlərinə ayrılır.

Bu mərhələlərin hər birinin insan həyatında mühüm rolu var. Ölkəmizdə məktəbəqədər təhsilin məqsədi erkən yaş dövründən başlayaraq uşaqların əqli, fiziki və yaradıcı potensialının, mədəni səviyyəsinin inkişafının, psixoloji dayanıqlığının və sağlamlığının, mühafizəsinin, ətraf əlamə həssas, şüurlu münasibətinin və şəxsiyyətinin formalaşdırılmasından ibarətdir. Bu mərhələ uşaqların zəruri həyatı bacarıqlara yiyələnmələrini və məktəb təhsilinə hazırlığını təmin edir.

Ümumtəhsil məktəblərində təlim prosesinin məqsədi milli və ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnmə, yaradıcı və tənqidi düşünməyi bacaran, fəal şəxsiyyət yetişdirməkdir. Cəmiyyətin inkişafında, onun hər bir üzvünün təhsil almasında, dünyagörüşünün formalaşmasında, həmçinin onun gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşməsində müəllimdən çox şey asılıdır. Bu şərtlə işdə müəllimin missiyası ondan ibarətdir ki, müəllim hər bir şagirdin təlim fəaliyyətini tənzimləsin və onun normal inkişafına nəzarət etsin.

Məlumdur ki, müəllim şəxsiyyətin formalaşması və idarə edilməsi vəzifəsini eyni zamanda yerinə yetirir. Bu onunla əlaqədardır ki, müəllim şəxsiyyətin intellektual, peşə və fiziki hazırlığını idarə edir, onun mənəvi aləmini zənginləşdirir.

Müəllim olmaq məsuliyyətli, xeyirxah və eyni zamanda çətin bir işdir. İlk növbədə müəllim bacarıqlı, işgüzar, ixtisasını dərindən bilən, müəllimlik adını müqəddəs tutan, mənəviyyatca pak, özünə və şagirdlərinə qarşı tələbkar, sənətinə ürəkdən bağlı keyfiyyətləri özündə cəmləşdirməlidir. Hər bir müəllim ixtisasından asılı olmayaraq müasir metodikalara, yeni təlim texnologiyalarına yiyələnməli, daim özünütəhsillə məşğul olmalı, nəzəri və praktik xarakterli bilik və bacarıqlara sahib olmalıdır.

Hər bir şagirdin ümumi təhsil alması, sonra onu müxtəlif ixtisaslar üzrə ali məktəbdə davam etdirməsi, layiqli mütəxəssis kimi əmək bazarında yer tutması, rəqabət qabiliyyəti olması, sağlam həyat tərzini keçirməsi, həyatda düzgün mövqe seçmək baxımından təhsilin və tərbiyənin mühüm rolu vardır. Bu sahədə müəllimlərin hər bir şagirdə, tələbəyə humanist yanaşmasının əhəmiyyəti danılmazdır. Tələbələrə müasir dünyagörüş formalaşdırmaq, seçdikləri ixtisas üzrə sərbəst biliklər qazanmağı, həmin bilikləri analiz-sintez etmək bacarığı aşılamaq ali məktəbdə verilən təhsilin əsas vəzifələrindəndir. Bu prosese müəllim birbaşa rəhbərlik edir və onun düzgün istiqamətləndirilməsi, düzgün formalaşdırılması müəyyən qədər müəllimdən asılıdır. Dahilərin belə bir deyimi var ki, atam mənə həyat verib, amma müəllimlərim mənə ölməzlik bəxş ediblər.

Ümummilli lider Heydər Əliyev müəllim əməyini yüksək qiymətləndirərək bildirir: "Mən yer üzündə müəllimdən yüksək ad tanımıram. Hər birimizdə müəllimin hərərətli qəlbinin bir zərəciyi vardır. Məhz müəllim doğma yurdumuzu sevməyi, hamının rifahı naminə vicdanla işləməyi müdrikliklə və səbirlə bizə öyrətmis və öyrədir. Hər birimizin öz müəllimi vardır və biz bütün ömrümüz boyu onun xatirəsinə hörmətlə, minnətdarlıqla qəlbimizdə yaşadıırıq!"

Hazırda təhsilin məzmunca modernləşməsi prosesinin əsasını şəxsiyyətyönümlülük təşkil edir. Müasir təhsil sisteminin əsas prinsipi olan şəxsiyyətyönümlülük öyrənmə və öyrətmə prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tələbələrə elmi idrakın formalaşdırılması, tədris etdiyi fənnin imkanlarından istifadə edərək həmin fənnə marağın artırılması, təlim-tərbiyə prosesində səmərəli üsul və vasitələrdən səmərəli istifadə olunması, peşə qabiliyyətlərinin inkişafı müəllimdən, onun pedaqoji bacarığından, səriştəsindən asılıdır. Səriştəlilik isə müəllimin müvafiq pedaqoji bacarıqlara yiyələnməsidir. Pedaqoji səriştəlilik dedikdə müəllimin fəaliyyətinə şəxsi münasibəti, öz fəaliyyətini düzgün qura bilməsi və həyata keçirilməsini təmin etmək bacarığı nəzərdə tutulur.

Bu baxımdan ali məktəb müəllimlərinin də üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Bu məsuliyyət müəllim-tələbə münasibətlərinin əsasında formalaşır və birbaşa təlim prosesinin səmərəli qurulmasına təsir edir.

Ali məktəbdə çalışan müəllimlər tədris etdiyi fənni yüksək səviyyədə mənimsətmək üçün öz ixtisaslarını mükəmməl bilməklə yanaşı, onu tələbələrin peşə qabiliyyətinə çevirməyi, peşənin incəliklərini öyrətməyi bacarmalıdırlar.

Təhsil islahatlarının tələblərinin yerinə yetirilməsində, ilk növbədə, müəllim özü dəyişməli, təlimin yeni texnologiyalarını bilməli, yeni proqram və dərsliklərdən, fənn kurikulumunun tələblərindən irəli gələn dəyişiklikləri tətbiq etməyi bacarmalıdır. Yeni metodlardan istifadə zamanı müəllim şagirdlərin idraki fəallığına, müstəqil düşünmə qabiliyyətinin inkişafına nail olur. İş prosesində müəllim - şagird münasibətlərinin düzgün qurulması, şagirdlərin təhsilə marağının artmasında, tədris olunan fənlərin sevdirməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İxtisasından asılı olmayaraq hər bir müəllim məktəbdə həm təlim işi, həm geniş tərbiyə işi aparır. O, sadəcə dərs deməklə, öz fənnini tədris etməklə, tələbələrə, şagirdlərə elmlərin əsaslarını mənimsətməklə işini məhdudlaşdırma bilməz. Müəllim öz vəzifəsini yerinə yetirərkən gənc nəsli həyata və rəqabətqabiliyyətli cəmiyyətə hazırlamaq kimi, vətəni yurdunu sevən gənclər yetişdirmək kimi müqəddəs vəzifə yerinə yetirir. Bu vəzifənin uğurla həyata keçirilməsi isə müəllimin pedaqoji ustalığından, peşə səriştəsindən və əməli fəaliyyətdən çox asılıdır. Məhz buna görə də müasir dövrdə müəllimlərin peşə bacarığı ilə yanaşı, tərbiyəvi işlərin aparılması, onun forma və metodlarına yeni yanaşma mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Cəmiyyətin və dövlətin prioritetlərindən biri olan yüksək mənəviyyatlı, məsuliyyətli, yaradıcı, təşəbbüskar vətəndaşın formalaşması və inkişafı üçün təhsil sosial və pedaqoji dəstəkdir. Müasir təhsilin ən mühüm məqsədi məhz budur.

Təhsil həmişə cəmiyyətin mənəvi konsolidasiyasında, xarici və daxili problemlərin həll olunmasında və sosial həmrəyliyin möhkəmlənməsində əsas rol oynamışdır.

Əsas odur ki, gələcək müəllimin öyrənmə prosesində yüksək təhsili təmin edilsin, tədris aldığı illərdə ən yaxşı insan keyfiyyətləri formalaşsın və bunun üçün həqiqətən zəruri olan bütün bilikləri əldə etmək imkanı olsun. Bu, daha vacibdir, çünki bu gün şagirdlər və ya tələbələr qətiyyətlə öyrənmə bacarığını itirirlər, özlərini inkişaf etdirməyə deyil, bal yığmaq xatirinə oxuyurlar. Bir qayda olaraq, bu da şifahi nitq bacarıqlarının itirilməsinə, intellektual qabiliyyətinin olmaması səbəbindən bir çox problemlərin həll edilməməsinə səbəb olur. Yeni yanaşma standartları müəllimin ümumi mədəni və peşəkar bacarığına, eləcə də dövlətin sosial-iqtisadi ehtiyaclarına cavab verən tələblərə

yönləməli və bu kimi dəyərlərin formalaşmasına istiqamətlənməlidir. Bunların tətbiqi və həyata keçirilməsi tezliklə faydasını göstərməli və pedaqoji universitetlər bu prosədə fəal iştirak etməlidir.

Göstərilən məqsədin həyata keçirilməsi bir sıra prioritetməsələlərin həllini nəzərdə tutur, yəni:

- pedaqoji təhsili alan tələbələrin biliklərinin keyfiyyətinin artırılması;
- müəllimlərin yeni peşəkar standartlarının və yeni məktəb standartlarının tətbiqinin təmin edilməsi üçün təhsil proqramlarının və təlim texnologiyalarının məzmununun dəyişdirilməsi;
- müəllim hazırlığı proqramlarını həyata keçirən mövcud pedaqoji kollec və universitetlərin səmərəliliyinin artırılması;
- müxtəlif pedaqoji təhsil alan müəllimlərin müstəqil peşəkar sertifikatlaşdırma sisteminin tətbiqi və inkişaf etdirilməsi, müəllimlərin karyerasını inkişaf etdirmək üçün belə bir sistem təmin edilməsi.

Təsadüfə deyil ki, bununla bağlı Əmək Məcəlləsinə yeni maddə əlavə olunub. Bu maddəyə görə Azərbaycan Respublikasında dövlət ümumi təhsil müəssisələrində işləyən təhsilverənlərin sertifikatı keşiriləcəkdir. Yəni, Azərbaycanda dövlət ümumi təhsil müəssisələrində işləyən təhsilverənlərin peşəkarlıq səviyyəsini və peşə yararlılığının yoxlanılması məqsədilə müəllimlər “Təhsil haqqında” qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada sertifikatı əldə edəcəklər.

Bu baxımdan müəllimlərin peşə fəaliyyətinə dair innovativ yanaşmaları əks etdirən yeni normativ sənədlərin hazırlanmasının vacibliyi də qeyd olunmalıdır.

Müasir pedaqoji təhsildə didaktik və texnoloji xüsusiyyətlərin formalaşması vacibdir. Bu gün cəmiyyət nəhəng bir şəbəkəyə çevrilmişdir, yeni məlumatların yaradılması texnologiyaları praktik nəticələrə nail olmaq üçün məlumatın yenidən bölüşdürülməsini və strukturlaşdırılmasını idarə edir.

Yeni təhsil paradımı sivil mədəniyyət məkanını nəzərdə tutur. Burada vətəndaşın intellektual və mənəvi özünü inkişaf etdirmə prosesi baş verir, həqiqətin yaradıcısı və daşıyıcısı kimi bütün mənəvi azadlıqlar insana aid edilir. Cəmiyyətin mənəvi potensialının yaradıcı güclərini inkişaf etdirmək isə təhsilin vəzifəsidir. Ona görə təhsil müəssisələrinə adi məlumat ötürən işçilər deyil, peşəkarlar mütəxəssislər lazımdır. Bu həm də ali təhsilin pedaqoji problemi və onun həlli tələb olunur.

Müəllimin peşə standartında dəyişikliklər necə təsvir olunur:

Sürətlə dəyişən dünyada, müəllimin əsas peşəkar keyfiyyəti şagirdlərinə öyrənməni öyrətmək qabiliyyəti hesab edilir. Dəyişməyə hazırlıq, mobillik, hərəkətlik, qərar qəbul etmədə məsuliyyət və müstəqillik - müvəffəqiyyətli peşəkar fəaliyyətinin bütün bu xüsusiyyətləri müəllimə aid edilir. Bu qiymətli keyfiyyətləri tapmaq pedaqoji yaradıcılığın məkanını genişləndirmədən mümkün deyildir. Müəllimin işi ümumi nəzərdən kənar olan kiçik tənzimləmədən azad olmalıdır. Müəllimin təşəbbüsünü məhdudlaşdıran, həddən artıq əlavə vəzifələrlə yüklənən, uşaqlarla işləməkdən çəkinən keyfiyyətlər müasir dövrün tələblərinə uyğun deyil.

Müəllimlik peşəsinin professional standartı onun fəaliyyətini tənzimləyən köhnəlmiş sənədlərdən, metod və priyomlardan imtina edilməsi onun inkişafına təkan vermək üçün nəzərdə tutulub. Dünya dəyişir, uşaqlar dəyişir, bu isə öz növbəsində müəllimlərin ixtisaslarına yeni tələblər qoyur. Nəticədə, müəllim üçün yeni bir peşə standartının tətbiqi qaçılmaz olur.

Müəllimin azadlığının sərhədlərinin genişləndirilməsi, yeni peşə standartı onun işinin nəticələri üçün məsuliyyətini artırır, ixtisasına yeni tələblər qoyur, yeni qiymətləndirmə meyarları tələb edilir. Bu gün müəllimlərin peşəkarlıq və sərəştəllilik səviyyəsinin artırılması zəruriyyətdən irəli gələn bir məsələdir. Pedaqoji yenilikləri daim izləmək, onları mənimsəmək, onlardan istifadə etmək və yeniliklər yaratmaqla pedaqoji fəaliyyətin məzmununu dərinləşdirmək aktual problem olaraq müasir təhsilimizin qarşısında durur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsil üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı: 2013.
2. Əliyev H. Ə. Təhsil millətin gələcəyidir (Tərtib edənlər: M.Mərdanov, Ə.Quliyev). Bakı: Təhsil, 2002.
3. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998.
4. Əlizadə Ə., Əlizadə H. Pedaqoji psixologiya. Bakı: 2010.
5. İlyasov M.İ. Müəllimin pedaqoji ustalığı. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
6. Cəbrayilova F.A. Pedaqoji təmayüllü orta ixtisas məktəblərində tələbələrin peşə sərəştəlliliyinin inkişafının sosioloji təhlili // Təhsilin sosioloji problemləri. Bakı: Mütərcim, 2011, s. 274.

Açar sözlər: təhsil, peşəkarlıq, müəllimlik fəaliyyəti, şəxsiyyətin formalaşması, peşə bacarıqları

Ключевые слова: образование, профессионализм, педагогическая деятельность, формирование личности, профессиональные навыки.

Key words: education, professionalism, teaching activity, identity formation, professional skills

РЕЗЮМЕ

Новый подход к подготовке педагогических кадров

Расширяя границы свободы учителя, новый профессиональный стандарт повышает ответственность за результаты его работы, устанавливает новые требования к специальности и требует новых критериев оценки. Сегодня повышение уровня профессионализма и компетентности учителей является вопросом необходимости. Углубление содержания педагогической деятельности путем постоянного мониторинга, внедрения, использования и инновации педагогических инноваций стоит перед лицом современного образования.

SUMMARY

New approach to the training of teachers

Expansion Slot is a professional standard, the new standard will be responsible for its responsibilities, sets new requirements for specifications, and requires newer criteria. Сегодня повышение уровня профессионализм и компетентности учителей отвляется

вопросом необходимости. Concentration of pedagogical activity on permanent monitoring, retooling, exploitation and innovation of pedagogical innovations lies in the development of modern education.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

LİRİK ŞEİRLƏRİN TƏDRİSİNDƏ YENİ TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ

Ədəbiyyat dərslərinin təsirli ola bilməsi üçün dərslərdə bir üsul və vasitələrdən deyil, müxtəlif təlim texnologiyalarının tətbiqinə önəm verilməlidir. Xüsusilə də, ədəbiyyat dərslərinin proqramlarında verilən məqsədlərin gerçəkləşməsi, bilik, bacarıq və vərdişlərin şagirdlərə təsirli bir formada qazandırılma bilməsi üçün ədəbiyyat müəllimlərinin istifadə etdikləri üsul və vasitələrin zənginliyinə sahib olması vacibdir.

Ədəbiyyat dərslərində yer alan mövzular baxımından müxtəlif təlim texnologiyalarından istifadə zərurəti ortaya çıxır. Nümunə üçün orta məktəbin V sinfində ən çox istifadə edilə biləcək yeni təlim texnologiyaları bunlardır: Qərarlar ağacı, sual- cavab, beyin həmləsi (əqli hücum), akvarium, təqdimat, ikihissəli gündəlik.

Qərarlar ağacı- Bu zaman sinifdəki şagirdlər qruplara ayrılır, bu qruplar yarımdayır şəkildə yerləşdirilir. Qərarlar ağacı necə? və nə üçün? suallarına cavab verməklə düşünməyə sövq edən ən vacib yeni təlim texnologiyalarından biridir. Şagirdlərə qarışıq və çətin görünən hədəfə necə çatmağına dair sisteməlik bir vasitədir.

Şagirdlər bəhs edilən bir mövzu haqqında düşünərkən öz fərziyyələrini irəli sürməkdən ötrə və ya doğru hədəfə çatmaq üçün həmən mövzunun müsbət və mənfi cəhətləri sadalamalı və bunun ətrafında necə? və nə üçün? suallarına cavab verən düşüncələrini ağac budaqlarına bənzər şəkildə ifadə etməlidirlər. Şagirdlər bu fikirləri sadalayan zaman ağac gövdəsi şaxələni (budaqlanı). Bu şaxələnmə bitdiyi zaman yan tərəfə yıxılmış ağac şəkli ortaya çıxır.

Beyin həmləsi (əqli hücum)- Bir problem həll etmə yolu və bir mübahisə növüdür. Bu texnologiya iştirakçıların xəyallarının və xəyala dayalı olaraq yaradıcılıqlarını işə salma üsuludur. Beyin həmləsini bir cümlə ilə ifadə etsək: insanların uzun müddət ərzində düşündükləri yaradıcı fikirlərini bir qrup insan qısa zaman ərzində əldə edir.

Beyin həmləsinin aşağıdakı mərhələləri var:

1. Problemin qoyulması və müzakirəsi;
2. Problemin yenidən açıqlanması;
3. Adaptasiya (uyğunlaşma);
4. Beyin həmləsi;
5. Ağla gəlməyən fikir.

Qeyd: Problem qrupa daxil olan şagirdlər tərəfindən qəbul edilməli, bu səbəblə problem bir neçə dəfə təkrarlanmalı və məqsədəuyğun olmalıdır.

Əvvəlcə şagirdlərə beyin həmləsinin texnologiyası haqqında məlumat verilir, burada ən azı 5, ən çoxu 20 şagird iştirak edə bilər. Hətta bütün sinif də iştirak edə bilər. Bir istiqamətverən və bir və ya iki qeydiyyatçı olur. İstiqamətverən iştirakçılara sıra ilə söz verir. Hər növbəsi gələn şagird bir fikir və ya təklif söyləməlidir. Bununla bərabər növbəsi gələn şagird əgər bir fikir irəli sürməyəcəksə, "PAS" deməlidir. Qrupda hər kəs "PAS" deyincəyə qədər beyin həmləsi davam edir. Mövzuya uyğun olmayan fikir və təkliflər müzakirə edilmir.

Qeydiyyatçı bütün təklifləri qeyd edir. Kompüter və ya dinləmə cihazlarından istifadə edilməməlidir. Təkrar olunan təklif və fikirlər birləşdirilir. İstiqamətverən şagird təklif və fikirlərə öz münasibətini bildirməməlidir.

Akvarium- şagirdlərin maraqlandığı və çətinlik çəkdiyi mövzuların öyrədilməsində çox təsirli üsuldur. Şagirdlərin müzakirə və qrupla işləmək bacarıqlarını artıran bir yeni təlim texnikasıdır. Bu üsuldan istifadə edərkən sinifdə uyğun bir yerə bir çevrə çəkilir. Bu çevrənin ortasına boş stul qoyulur, şagirdlər isə çevrənin kənarında dayanır. Mövzu haqqında fikir söyləmək istəyən şagird stula oturur və düşüncəsini söyləyir. Daha sonra yerini bir başqa şagirdə verərək çevrənin kənarına çıxır.

Müzakirəni aparmaq və davam etdirmək üçün əvvəlcədən mövzu ilə bağlı suallar hazırlanmalıdır. Müzakirə sırasında çevrənin kənarındakılar səssiz olmalı, sadəcə stula oturan şagird danışmalıdır. Çevrənin kənarında duran şagirdlər müzakirələri qeyd etməli, müzakirə bitdikdən sonra bütün sinif qarşısında elan edilməlidir.

Qeyd: Bu üsul bir mövzunu araşdırmaq üçün şagirdlərin bir neçə qrupa ayrılması ilə də aparıla bilər. Hər qrup özünü təmsil edən bir nümayəndə seçər və mövzu haqqında qrupun və özünün fikirlərini elan edər. 10- 15 dəqiqəlik müzakirədən sonra nümayəndə öz qrupuna qayıda bilər.

Təqdimat- İnteraktiv təlim zamanı təqdimat mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məktəblilər tədqiq etdikləri məsələ barədə əldə olunan nəticələri sinif qarşısında müxtəlif formalarda (çıxış, yazı işi, cədvəl, sxem və s.) təqdim edirlər.

Təqdimat zamanı şagird problemin mahiyyəti ilə bağlı fikirlərini aydın, ardıcıl şəkildə çatdırmalıdır. Mövzu, problem dəqiq şərh edilməli, informasiya-kommunikasiya vasitələri, illüstrasiyalar, fotoşəkillərdən istifadə olunmalıdır.

Bununla yanaşı, ədəbiyyat təlimində özünü doğrultmuş, uzun illərin sınağından uğurla çıxmış ənənəvi metodlardan da yeri gəldikcə istifadə oluna bilər. Məsələn, müasir ədəbiyyat dərslərini ənənəvi yaradıcı oxu metodunun tərkib hissəsi olan, kurikulumda alt standart kimi qeyd edilən ifadəli oxusuz təsvür etmək qeyri-mümkündür.

Yaxud izahlı oxudun istifadə həmişə faydalı olacaqdır. Şagirdlərin müstəqil izah etməkdə çətinlik çəkdiyi mətləblərin, mətnəli mənalarnın izahlı oxu ilə aydınlaşdırılmasına ədəbiyyat dərslərində tez-tez ehtiyac yaranır (1,19)

İkhihissəli gündəlik- Bunun pedaqoji ədəbiyyatda bəzən "sitat" və onun "şərhi" (yəni mətndən sitat seçilir və nə üçün seçilməsinin səbəbi şərh olunur) kimi qələmə verilməsi doğru sayıla bilməz. Bu, onun imkanlarının məhdudlaşdırılması deməkdir. Şagirdlər bu gündəlikdə ("şərh" bölməsində), yeri gəldikcə, müstəqil aydınlaşdırma bilmədikləri sualları da yazırlar. Eləcə də mətndən seçilərək yazılan qeydlər şagirdlərdə hansı hiss və düşüncə oyadıbsa, həyat təcrübəsi ilə səsəşibsə, yadına müəyyən əhvalat salıbsa və s. gündəliyin şərh bölməsində yazıla bilər. Məhz buna görə də "sitat" və "şərh" sözləri gündəliyin məzmununa uyğun gəlmir.

“Təcrübə göstərir ki, cədvəlin birinci tərəfində “əsərdə diqqətimi daha çox cəlb edən”, ikinci tərəfdə “bunun səbəbi” yazılması məqsəduyğundur. “İkhişsəli gündəlik” müxtəlif formalarda təbiiq oluna bilər. Şagirdlər mətni oxuya-oxuya gündəlikdə müvafiq qeydlər aparırlar. Əsərin oxusu, qeydlərin aparılması başa çatdıqdan sonra şagirdlər yenidən mətnə müraciət edir, qeydlərini zənginləşdirirlər” (1,14)

Müzakirə mövzu ətrafında ideya, məlumat, təəssürat, təhlil və təkliflərin qarşılıqlı **Müzakirə-** mübadiləsidir. Onun əsas vəzifəsi problemi təhlil edərək həlli yolunu tapmaq, düzgün qərar qəbul etmək üçün imkan yaratmaqdır.

Müzakirə dinləmək, təqdim etmək, sual vermək mədəniyyətini formalaşdırır, şagirdlərin məntiqi və tənqidi tərakkürünü, şifahi nitqini inkişaf etdirir. Müzakirə apararkən əvvəlcədən şagirdlərə müzakirə qaydaları xatırladılır. Mövzu aydın şəkildə ifadə olunur. Müzakirə prosesini inkişaf etdirən suallar vermək və şagirdlərin cavablarını nəzərdən keçirməklə müəllim müzakirəni tənzimləyir. Bu zaman cavabı “Bəli” və ya “xeyr” olan qapalı suallar vermək məqsəduyğun hesab edilmir. Müzakirədə mövzuya aid “Nə baş verdi? Nə üçün baş verdi? Bu başqa cür ola bilərdimi və necə? Siz bu vəziyyətdə nə edərdiniz? Sizin fikrinizcə, həmin obraz nə hiss etdi? Siz bu şəraitdə nə hiss edərdiniz? Bu, düz idi mi? Nə üçün?” kimi suallardan istifadə olunur.

Ədəbiyyat dərslərinin hazırlanması zamanı tələb olunan standartlar, fəal (interaktiv) təlim üçün lazım olan məzmun xətləri, əsas və alt standartlar xüsusi diqqətlə seçilməli və istifadə olunmalıdır. Dərslərin səmərəli təşkili ilə əlaqədar müəllim dəyişilməyən əsas standartları və alt standartları mükəmməl bilməli, müəllim yaradıcılığı və təşəbbüskarlığına imkan verən yeni təlim texnologiyalarından istifadə şagird- şagird, şagird- müəllim əməkdaşlığı diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. V sinif ədəbiyyat fənninin kurikulumunda əks olunan bütün tələblər bu sinfi bitirən şagirdlərin sonda hansı nailiyyətləri- bilik və vərdişləri qazandıqlarını labüd edir.

Ə. Cavad “Azərbaycan! Azərbaycan!”

(məzmun üzrə iş)

Mövzu: Ə. Cavad “Azərbaycan! Azərbaycan!”

Standartlar: 1.1.1; 2.1.2; 3.1.2.

1.1.1. Heca vəznli şeirlərdə və sadə süjetli bədii nümunələrdə (əfsanə, nağıl, təmsil, hekayə) tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən istifadə etməklə aydınlaşdırır;

1.1.2. Heca vəznli şeirləri, sadə süjetli bədii nümunələri (əfsanə, nağıl, təmsil, hekayə) hadisələrin məzmununa uyğun ifadəli oxuyur;

1.1.5. Heca vəznli şeirlərdə, sadə süjetli bədii nümunələrdə bədii təsvir vasitələrini (epitet, təşbeh);

2.1.2. Bədii nümunələrlə bağlı fikirlərini aydın və ardıcıl şərh edir;

3.1.2. Mövzu ilə əlaqədar fikirlərini məntiqi ardıcılıqla şərh edir.

İntegrasiya: Tarix, həyat bilgisi

Texnikalar: Beyin həmləsi (əqli hücum), müzakirə

İş forması: böyük və kiçik qruplarla iş

Resurslar(təchizat): lent yazısı, iş vərəqləri, dərslük

Dərsin təlim nəticələri (1.1.1; 1.1.2; 1.1.5; 2.1.2; 3.1.2):

- şeirlərdə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətdən istifadə etməklə aydınlaşdırır;
- əsərin ifadəli oxusunda nitq texnikasının tələblərinə əməl etmək;
- bədii təsvir vasitələrinin şeirdə rolunu aydınlaşdırır;
- şeirin ideyasını müəyyənləşdirir;
- şeirlə bağlı fikirləri ardıcıl şərh edir;

Dərsin gedişi

1. Sınıfın təşkili və ev tapşırıqlarının yoxlanılması.

2.Motivasiya: Azərbaycana aid musiqi parçası.

Tədqiqat sualı: Vətən haradır? Vətənimiz Azərbaycan haqqında nə bilirik?;

3.Tədqiqatın aparılması: Kiçik qruplarla iş üçün tapşırıqlar verilməli, qruplara ad verilməlidir (şeirin məzmununa uyğun).

Qrupların adları: dağlar, orman, xəzər, sərvət qrupları.

Dağlar qrupu

- Şeirdəki çətin söz və ifadələrin məzmununu lüğət vasitəsilə aydınlaşdırın: orman, bar, oymaq, bəhri- xəzər, şölə salmaq, fələk, laçın, tərhan;

Orman qrupu

- Şeirin ilk üç bəndini ifadəli oxu üçün hazırlayın və oxuyun, aldığınız təəssüratı qeyd edin.

İfadəli oxuya hazırlaşarkən mətnin üzərində şərti işarələrin qoyulması; lazımdır:

Dağların başı qarlı,
Sinəsi yaşıl ormanlı,
Dərələrin şirin barlı,
Azərbaycan! Azərbaycan!

Durna gözlü bulaqların,
Cənnət kimi yaylaqların,
Geniş- geniş oymaqların,
Azərbaycan! Azərbaycan!

Ormanında maral gəzər,

Çöllərində ceyran süzər,
Göllərində qazlar üzər,
Azərbaycan! Azərbaycan!

Xəzər qrupu

- Şeirdəki təsvir və ifadə vasitələrini müəyyən edin. Təsvir və ifadə vasitələri (bənzətmə, təşbeh, epitet) haqqında məlumat verir. Sonra şeirdən bunlara aid misallar gətirir.

Sərvət qrupu

- Şeirdə ifadə olunan fikri ardıcılıqla qeyd edin.

4.Məlumat mübadiləsi: Qruplar (dağlar, orman, xəzər, sərvət) ayrılmış vaxt ərzində tədqiqatlarının nəticələri ilə yoldaşlarını tanış edirlər.

5.Məlumatın müzakirəsi və təşkili:

- 1)Şeir nə barədə idi? Şeirdə hara təsvir olunur?;
- 2)Şeirdəki çətin sözlər və ifadələrin mənasını anladınız mı?;
- 3)Yoldaşlarınızın ifadəli oxusu sizi qane etdimi?;
- 4)Şeirdə hansı təsvir və ifadə vasitələri verilmişdir?.

6.Nəticənin çıxarılması: Müzakirədən sonra fikirlər ümumiləşdirilir. Fərziyələr tutuşdurulur. Nəticədə yeni bilik əldə edilir.

7.Yaradıcı tətbiqetmə: Sinifdə: şeiri intonasiya ilə söyləmək yarışı; evdə: təqdim olunmuş mövzu üzrə esse hazırlamaq.

8.Refleksiya (qiymətləndirmə, bütünlük mərhələlərində aparıla bilər)

Meyarlar	Qruplar			
	I qrup	II qrup	III qrup	IV qrup
Aydınlaşdırma				
İfadəli oxuma				
Lüğətdən istifadə etmə				
Fikrini şərh etmə				

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Hüseynoğlu S, Həsənlı B, Səfərova Ə, Quliyev Ə. 5- ci sinif Ədəbiyyat fənnindən Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: “Bakınəşr”, 2012, 208 s.
2. Hüseynoğlu S, Həsənlı B, Səfərova Ə, Quliyev Ə. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinif üçün Ədəbiyyat dərsliyi. Bakı: “Bakınəşr”, 2013, 208 s.
3. Veysova Z. Fəal (interaktiv) təlim. Müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2007
4. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2014, 193 səh.

Açar sözlər: *ədəbiyyat, lirik şeir, kurikulum, təlim texnologiyaları*

Key words: *literature, lyric poetry, curriculum, training technology*

Ключевые слова: *литература, лирическая поэзия, курикулум, технологии обучения*

SUMMARY

The organization of courses of artistic heritage, training, maintenance and analysis of the high-level, independent thinking, and find ways stiuasiyalardan certain intellectual skills base is one of the most important tools in the development of new methods and techniques - forms of work. It is a model of modern learning theory, to construct a new scientific study of topical issues, to explore the best way to your destination.

РЕЗЮМЕ

Организация курсов художественного наследия, обучения, содержания и осуществления анализа высокого уровня, самостоятельного мышления, и найти пути определенная интеллектуальная навыки база является одним из наиболее важных инструментов в разработке новых методов и приемов - форм работы. Это модель современной теории обучения, чтобы построить новое научное исследование актуальных вопросов, чтобы исследовать наилучший путь к месту назначения.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

**Велиева Ирада Сабир гызы
ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ В УСТНОЙ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ**

Владение языком есть владение определёнными речевыми умениями и навыками. Чтобы говорить об овладении языком, необходимо чётко представлять себе психологическую специфику тех речевых умений, которые необходимо сформировать их место в общей системе речевых умений и т.д. иными словами, владение и овладение языком определены лишь в каждом отдельном случае через психологическую характеристику речевых действий, которые мы формируем.

Формирование русской речи в условиях иноязычной аудитории проходит в несколько этапов. Существенное значение имеет использование в процессе обучения таких приёмов, которые стимулировали бы поисковую деятельность студентов, т.е. в зависимости от этапа овладения языком подбирались бы такие методы, приёмы и упражнения, которые активизируют мыслительную деятельность.

Из форм общения первичной является устная и диалогическая. Анализ особенностей усвоения устной речи показывает, что усвоение диалогической формой общения представляет собой относительно лёгкую задачу. Обусловлено это рядом обстоятельств.

Во-первых, диалогическая речь обычно связана с бытовыми темами, близкими и понятными студентами.

Во-вторых, в диалоге логические отношения обычно выражаются различными вопросительными словами (как, когда, где, почему), структура предложения обычно проста, в них содержится языковой материал для вопросов и ответов.

В-третьих, в диалогической речи обучающихся имеет опору в речи собеседника, состоящей из вопросов и ответов на них.

Диалогическая речь предусматривает разговор двух или более лиц, в процессе которого его участники постоянно меняются ролями, то передавая какое-либо сообщение, то принимая его. В диалоге собеседники спрашивают, возражают, соглашаются, убеждают друг друга, т.е. интересуются определёнными обстоятельствами, требуют немедленного ответа. В связи с этим в разговоре возникают неопределённые ситуации, меняются объекты разговора, время, представления и т.д.

Эти особенности разговорной речи и в первую очередь диалогической требуют умелого использования различных способов и приёмов обучения.

Однако, при обучении устной речи студентов-азербайджанцев необходимо учитывать те трудности, которые возникают из-за различия синтаксического строя русского и азербайджанского языков. Особенно они ощутимы при конструировании студентами вопросительных предложений. Это вызвано влиянием норм родного языка. Эти трудности объясняются, во-первых, тем, что порядок слов в вопросительных предложениях русского языка, в которых подлежащее находится, как правило, после сказуемого, существенно отличается, от порядка слов в вопросительных предложениях родного языка, где сказуемое находится в конце предложения, и, во-вторых, тем, что вопросы некоторых падежей русского языка не совпадают с вопросами соответствующего падежа азербайджанского языка (например, родительного, творительного и предложного падежей).

Овладение синтаксическими структурами устной разговорной речи осуществляется с помощью типовых предложений, которые отрабатываются в устных ситуативных упражнениях. Преимущественное внимание при обучении разговорной речи уделяется структурам вопросно-ответных речевых образцов, грамматическим формам внутри речевых структур и их вариантам, а также параллельным конструкциям – грамматической синонимии.

В первую очередь отрабатываются вопросно-ответные единства, наиболее типичные для речевой ситуации изучаемой тематики. Хотя вопросно-ответная форма является необходимым звеном в общей цели обучения разговорному диалогу, однако обучение это ни в коем случае не должно сводиться к ответам на вопросы, ограничиваться ими. Ведь процесс общения – это далеко не всегда ответы на вопросы, здесь важны и высказывания. Злоупотребление вопросно-ответным методом, кроме того, мешает студентам отвечать на вопросы полными ответами. Но ведь возможны и редуцированные формы ответов структурами неполных предложений. Студентов надо учить умению задавать вопросы, не растягивать реплики и ответы, их надо учить искусству опускать в ответе на вопрос некоторые слова, т.е. прививать им навыки разговорной речи, обращая их внимание на то, как говорят по-русски.

Система упражнений для развития навыков устной речи носит творческий характер. Овладение структурами разговорной речи начинается с упражнений, которые построены в форме диалогов различных типов – имеют различные стержневые структуры и тесно связаны с темой или ситуацией, прорабатываемой со студентами. Упражнения по развитию навыков диалогической речи с определёнными стержневыми структурами надо строить так, чтобы тренируемая форма существовала в сознании студентов не абстрактно, а в связи с определённой ситуацией реальной действительности.

По мнению Л.В. Щербы, «ситуация, жест, выражение лица, интонация – всё настолько помогает взаимопониманию, что слова и их формы перестают играть сколько-нибудь существенную роль в этом процессе». [5, стр. 75]

Следовательно, одним из конструирующих элементов диалога является ситуация или контекст речи, т.е. условия, в которых осуществляется данное высказывание. Установками для выполнения ситуативных упражнений служит следующие стимулы: просьба, подтверждение мысли, высказанной собеседником, согласие на выполнение действия, возражение, желание осведомиться о чём-либо и т.д. Таким образом, речевой акт необходимо стимулировать посредством создания определённой речевой ситуации. Для создания на занятии речевой ситуации можно использовать разнообразные приёмы:

1. словесное описание речевой ситуации
2. использование иллюстративной наглядности
3. инсценирование готовых текстов
4. использование естественной жизненной ситуации

Под ситуацией следует понимать обстановку совокупность обстоятельств. Следует, однако, отметить что не каждая ситуация содержит речь, т.е. является речевой реакцией вследствие того, что информация ситуации не представляет интереса для человека, а иной раз отсутствуют условия для речевой реакции. Речевой следует считать такую ситуацию действительности, которая вызывает у человека речевую реакцию. Ситуация и речевая деятельность взаимосвязаны. Язык развивается через ситуации и неотделим от неё.

Стимуляторами для создания ситуации на основе стержневых структур в вопросно-ответных единствах могут и быть следующие упражнения по развитию навыков диалогической речи:

1. Составление диалога на заданную тему
2. Составление развёрнутого диалога на основе краткого диалогизированного текста на русском
3. Составление сжатого диалога на основе развёрнутого текста на русском языке.
4. Перевод диалога с азербайджанского языка на русский.
5. Реконструирование диалога на родном языке в сжатый или развёрнутый диалог на русском языке
6. Создание диалога на основе много логического текста
7. Диалогизация полного монолога или отдельных его фрагментов
8. Домысливание диалога, завершение начатой беседы и т.д.

Обучение диалогической речи будет успешным только в том случае, если студенты усвоят образцы и поймут их смысл в реальных условиях общения или максимально приближённых к ним, а также научатся воспроизводить усвоенные образцы при возникновении аналогичных условий в процессе обучения общения.

Для заучивания нужно давать такие диалоги, по образцам которых студенты могли бы построить аналогичные.

Обучение речевым моделям нужно проводить в связи с грамматикой. Без опоры на грамматику любая речевая конструкция будет заучена механически. Только связь с грамматикой поможет студентам строить по моделям новые предложения, научит расширить их, вникать в смысл словосочетаний, и, наконец, свободно пользоваться изученной лексикой.

Заучивание образцов диалога, с одной стороны, способствует активизации изучаемых грамматических форм и убеждает студентов в практической необходимости усваиваемых синтаксических категорий и конструкций, с другой стороны, создаёт базу для интенсивного развития навыков устной диалогической речи.

При проведении разговора на любую тему студенты незаметно для самих себя часто выходят за рамки разговора. Такой непринуждённый разговор способствует активизации лексического запаса и развитию навыков диалогической речи.

Все стороны обучения русскому языку в вузе должны быть подчинены ведущему принципу активной коммуникативности: содержание обучения, соотношение знаний с умениями и навыками, выбор методов и приёмов обучения, содержание воспитательных и образовательных задач.

Принцип активной коммуникативности предусматривает конкретные образцы коммуникативных фраз для тех или иных ситуаций общения, систему коммуникативных упражнений, имитирующих реальное речевое общение, речевую направленность самих заданий в упражнениях и прочее.

Любые упражнения должны соответствовать цели обучения. Основная цель обучения русскому языку – обеспечить возможность общения на русском языке, привить умения и навыки создавать продукты речи в процессе общения. Привитию этих умений способствуют коммуникативные упражнения.

Речевое общение предполагает высокую степень автоматизации владения фактическим, лексическим и грамматическим материалом. Без автоматизированных навыков не представляется возможным свободное речевое общение на втором языке. Поэтому система упражнений должны способствовать выработке произносительных, лексических и грамматических автоматизмов.

Всю работу по практическому овладению русским языком учащимися необходимо организовать таким образом, чтобы приобретённые в учебном процессе речевые умения и навыки легко можно было переносить в естественную речь. Это возможно с помощью коммуникативных упражнений.

Значит, назначение коммуникативных упражнений – формирование у студентов умений и навыков речевого общения, подготовка их к речевой деятельности на русском языке в условиях естественной коммуникации.

В соответствии с назначением коммуникативные упражнения должны быть разработаны с учётом особенностей реального речевого общения.

1. В условиях естественной коммуникации речевое общение всегда представляет собой обмен информацией. Поэтому коммуникативные упражнения должны быть информативными для студентов, целью их должно быть включение студентов в процесс обмена информацией.

2. Обмен информацией происходит всегда в конкретных ситуациях общения. Поэтому коммуникативные упражнения должны моделировать ситуации реального общения, что позволит обеспечить перенос речевых навыков, приобретённых в учебном процессе, на естественную речь.

3. Единицы информации находятся в тесной смысловой и контекстуальной взаимосвязи. Поэтому и коммуникативные упражнения должны предусмотреть изучение речевых единиц во взаимосвязи. Такую возможность предоставляет текст, который служит одновременно основой учебного речевого общения.

При выделении видов коммуникативных упражнений необходимо учитывать два фактора: во-первых, коммуникативные упражнения – это преимущественно устно-речевые упражнения, которые способствуют развитию диалогической речи; во-вторых, их виды выделяются главным образом на основе используемого материала. Говоря о коммуникации, можно отметить роль диалога в развитии устной речи учащихся.

Мы знаем, что диалог представляет собой цепь реплик, которые порождаются в процессе общения двух или нескольких лиц с целью обмена информацией. В диалоге наиболее ярко проявляется функция устной речи как способа непосредственного общения.

Диалог имеет ярко выраженный двусторонний характер: один говорит, другой слушает, притом говорящий и слушающий постоянно меняются ролями, переключаясь с одного вида речевой деятельности на другой. Поэтому для участия в диалоге требуется умение и говорить и понимать речь на слух. Вместе с тем восприятие информации и порождение высказывания в диалоге осуществляется быстро. От быстроты реакции на реплики зависит речевое поведение участников диалога, эффективность беседы. Иными словами, диалог требует автоматизированных речевых навыков. Выработка их и входит в задачу коммуникативных упражнений.

В структурном отношении диалогическая речь состоит из нескольких реплик, связанных между собой единством темы. В минимальном диалогическом высказывании выделяются две составные части: исходная реплика, или реплика – стимул и зависимая реплика, или реплика – реакция, которые образуют вместе структурное целое. Это объединение реплик в составе диалога называется диалогическим единством, которое должно быть принято в качестве единицы обучения диалогической речи.

Структурно-семантические типы диалогического единства определяются характером реплик. Леонтьев отмечал, что «по характеру реплик выделяются три основных структурно-семантических типа диалогических единств: 1. Запрос информации и речевая реакция на вопрос; 2. Сообщение информации и речевая реакция на сообщение; 3. Побуждение к действию и речевая реакция на побуждение, которые лежат в основе разграничения видов коммуникативных упражнений, способствующих развитию диалогической речи». [2, стр.102]

При изучении РКИ вопрос - ответ как диалогическое единство наиболее часто встречается в реальных актах общения. Вопросно-ответные диалоги наиболее просты по структуре: один запрашивает информацию, другой отвечает. Неслучайно вопросно - ответные упражнения наиболее распространены и в методике обучения второму языку, русскому языку. Вопрос всегда конкретно направлен собеседнику и побуждает его к речевой реакции. Поэтому вопросно-ответные упражнения всегда являются коммуникативными. Одновременно они выполняют тренировочную функцию – способствуют формированию автоматизированных навыков.

Вопросно-ответные упражнения могут проводиться, во-первых, на материале текстов, картин, просмотренных спектаклей, кинофильмов, телепередач и т.д., во-вторых, с опорой на знания студентов. В первом случае вопросно-ответные упражнения несамостоятельны, входят как составная часть в систему работы над текстом, картиной, кинофильмами, спектаклями,

телепередачами и т.д.; проводятся в целях извлечения информации из них; во втором случае они самостоятельны, используются как средство развития речевых навыков студентов.

Степень развернутости и сложности ответов в вопросно-ответных упражнениях зависит от характера вопросов. Одни вопросы требуют лаконичных ответов, на них можно ответить одним словом или неполными предложениями, например: У тебя есть брат? (Да. Нет). Где он работает? (На заводе. В школе). Такие вопросы называются общими. Они необходимы в диалогической речи как вопросы – стимулы.

Другие вопросы в своей формулировке частично содержат ответ, например, Ты увлекаешься спортом или искусством? Это так называемые альтернативные вопросы.

Третьи вопросы требуют развернутых ответов - это творческие вопросы. Например: Почему вы выбрали профессию учителя?

Вопросно – ответные упражнения могут быть выполнены на разных этапах урока и в разных формах: коллективно (преподаватель задаёт вопрос всей группе, студенты отвечают на них), индивидуально (вопрос задаётся отдельному студенту), самостоятельно и как часто работы по развитию речи.

Особенно эффективны коммуникативные упражнения, основанные на материале связанных текстов: они способствуют развитию навыков диалогической речи, развитию всех видов речевой деятельности – аудирования, говорения, чтения и письма.

Литература

1. Бедалов Ч.А. Методика преподавания русского языка в азербайджанской школе. Баку. 1991 г.
2. Леонтьев А.А. Некоторые проблемы обучения русскому языку как иностранному. М., 1990 г.
3. Мамедов Г.Г. Методика обучения учащихся – азербайджанцев общению на русском языке. Баку, 1991 г.
4. Назаров Г.А. Методика преподавания русского языка в азербайджанских группах вуза. Баку, 1997 г.
5. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Наука. Ленинградское отделение. 1974

Tələbələrə şifahi dialoq nitqinin öyrədilməsi

Xülasə

Dialoqu təşkil edən elementlərdən biri nitq situasiyası, yaxud konteksti, yəni bu fikirlərin həyata keçirildiyi şəraitdir.

Dialoq nitqin öyrədilməsi yalnız tələbələr tərəfindən nümunələrin mənimsənilməsi və real ünsiyyət zamanı, yaxud bu cür ünsiyyətə maksimal yaxın şəraitdə onların mənasının başa düşüldüyü halda, eləcə də ünsiyyətin öyrədilməsi prosesində analoji şəraitin yarandığı halda mənimsənilən nümunələri təkrar etməyi öyrənəndə uğurlu olacaq.

Açar sözlər: nitq, dialoq, öyrətmə, çalışma, ünsiyyət

Teaching of verbal dialogue speech to students

SUMMARY

One of the elements, consisting dialogue, is speech situation or context, in other words, the condition under which the thoughts are expressed.

The study of the dialogue speech will be successful in that case when the students will perceive the examples, understand their meaning under real condition of intercourse or maximally close to these conditions, as well as, will learn to produce the studied examples in case of analogous conditions under the process of study of communication.

Key words: speech, dialogue, studying, task, communication

Рецензент: проф. Везирова Л.О.

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI LEKSİK VƏRDIŞLƏRİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ
YOLLARI

İqtisadi–mədəni əlaqələrin genişləndiyi müasir dövrdə ingilis dilinin beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi nüfuzu artmaqdadır. Bu baxımdan tələbələrə leksik vərdişlərin inkişaf etdirilməsi aşağı kurslardan etibarən inkişaf etdirilir.

Aşağı kurslardan etibarən leksik biliklərin əldə olunması nəticəsində tələbələr zəngin lüğət ehtiyatına malik olurlar. Bu da öz növbəsində tələbələrin dildən sərbəst ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməsinə kömək edir.

Tələbələrin fərqli fərdi xüsusiyyətlərinə malik olması onların dili mənimsəməsi və qavraması zamanı nəzərə alınmalı olan məsələlərdəndir. Tələbələrin maraqlarına uyğun çalışmalar işlədilsə, dilə yiyələnmək prosesi bir o qədər də yaxşı olacaqdır. Leksikanın tədrisində autentik materiallardan istifadə dilə yiyələnmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tələbələrin maraq dairəsinə uyğun autentik materialların seçilməsi qısa zamanda təlimin səmərəli nəticələnməsinə təsir edəcəkdir.

Tapşırıq əsaslı dil təlimi tərəfdarları dərslər zamanı autentik materiallardan daha çox istifadə edilməsini dəstəkləyirlər. Autentik materiallara nümunə olaraq media mənbələrini misal göstərmək olar. Media mənbələrinə dair tapşırıq nümunələrini aşağıdakı kimi şərh etmək olar:

1. Qəzetlər:

- a) tələbələr qəzeti təcrübədən keçirirlər, onun bölmələrini müəyyənləşdirirlər və qəzetə əlavə olaraq 3 yeni bölməni də təklif edirlər;
- b) tələbələr təqdim olunan bölmədən sözləri seçərək iş axtarışı elanı hazırlayırlar;
- c) tələbələr müəyyən bölməni yenidən işləyərək təqdim edirlər.

2. Televiziya:

- a) tələbələr hava haqqında məlumat verildikən qeydlər götürür və təyin olunan tarix üçün havanı göstərən hava simvolları ilə xəritə hazırlayırlar;
- b) reklam çarxını izləyərkən tələbələr yeni sözləri müəyyənləşdirir və qeyd aparırlar, sonra bu sözlərin ardıcılığını izləyən yeni elan nümunəsi tərtib edirlər;
- c) film izlənməsindən sonra xarakterləri və onların epizoddakı başqa xarakterlərlə əlaqəsini təhlil edirlər.

3. İnternet:

- a) kitab başlıqlarına əsasən tələbələr 3 internet kitabxanasını, qiymət siyahısını, onlara aid fikirlərin müqayisəli təhlilini hazırlayıb seçim edirlər və öz seçimlərini əsaslandırmaq üçün nümayəndə seçirlər;
- b) Tokiyoda bahalı olmayan otel axtararkən, axtarış vaxtlarını müqayisə edərək və onların məqsədi üçün ən faydalı olan axtarış proqramını müəyyənləşdirmək üçün ilk on ən yaxşı proqramı təhlil edərək tələbələr 3 müxtəlif axtarış proqramından istifadə edir. (məs. Yahoo, Netscape, Snap) [8, 237]

Təqdim olunan tapşırıq nümunələri tələbələrin maraq dairələrinə uyğun olmaqla yanaşı fənnüstü inteqrasiya baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, burada dərslərdə biliklərin dərslər zamanı əldə olunan biliklərə inteqrasiyası təhsilçilərin dünyagörüşlərinin də inkişaf etməsinə müsbət təsir göstərir.

Penny Ur dil bacarıqlarının formalaşdırılması üçün müxtəlif çalışmalar və fəaliyyət növlərini araşdırmışdır. O, lüğətin mənimsənilməsinə dair aşağıdakı tapşırıq növünü təqdim edir:

Müəllim: Who knows the meaning of the word disappointment, (puzzled looks; a student hesitantly puts up his hand) Yes?

Tələbə 1: Write a point?

Müəllim: No... anyone else? (silence) Come on, think everybody, try again!

Tələbə 2: Lose a point?

Müəllim: No it has nothing to do with points. Try again. It has something to do with feelings [10, 47].

Bu üsulla müəllim tələbələrin fəallığını təmin edərək onların qarşısına problemlə situasiya qoyur. Daha sonra müəllimin istiqamətləndirməsi ilə tələbələr yeni sözlərin izahını tapmağa çalışırlar.

Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinin ən yaxşı yollarından biri də dərslərin kommunikasiyayönümlü və tələbələrin maraq dairələrinə uyğun şəkildə təşkil olunmasıdır. Tədqiqat prosesi zamanı yeni materiallar toplamaq üçün ünsiyyət əsaslıdır [7, 18]. Müəllimlərlə tələbələr arasında əlaqə olmalıdır. Müəllimlər tədris prosesində səmimi olmalı və tələbələrlə daim ünsiyyətdə olmalıdırlar [9, 88]. Tapşırıqlar kommunikasiya xarakterlidir. Tapşırıqların bir növü olan kollektiv tapşırıqlara nümunə olaraq tədris prosesi zamanı tələbələrin sevdiyi bir mahnı və yaxud klassik ədəbiyyatdan götürülmüş şeir nümunəsində işlənmiş yeni sözləri tapıb yeni mətn düzəltməyi qeyd etmək olar.

Leksik vahidlər dildən sərbəst şəkildə istifadə edə bilmək baxımından təlim zamanı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İkinci dilin tədrisi zamanı lüğət ehtiyatının zənginləşməsi təlimin mərkəzində dayanır. Bu zaman lüğət leksik ifadələrin, cümlə üzvlərinin, birləşmələrin daha çox ünsiyyətə inteqrasiyasını təmin edir [8, 226]. Məlumdur ki, leksik vahidləri bilmək lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə kömək edir. Lüğət ehtiyatının zənginləşməsi isə öz növbəsində kommunikasiyanın inkişafına xidmət edəcək.

Dilin funksiyaları ilə bağlı K.Byülerin təlimini linqvistik problemlərin psixoloji cəhətdən həllinə cəhd kimi qiymətləndirən R.V.Pazuxin belə hesab edir ki, "Dilin işlənmə səbəbini, ümumiyyətlə, onun strukturunu, eləcə də məlumatın tərkibində olan hər bir dil elementinin mahiyyətini aydınlaşdırmağa qadir olan yeganə funksiyası kommunikativlikdir" R.V.Pazuxinin monofunksionallıqla bağlı konsepsiyasının əsas müddəaları ondan ibarətdir ki, 1) dilin tək bir funksiyası var və o da kommunikativlikdir, 2) bütün digər funksiyalar ondan törəmədir. V.Humboldt isə dili əmələ gətirən ehtiyaclarla bağlı belə deyir: "Dil yalnız xarici ehtiyacdən, yəni ictimai əlaqə, ünsiyyət ehtiyacından deyil, insanlığın daxili ehtiyaclarından yaranmışdır" və bununla da, dilin çoxfunksiyallılığının əsasını qoyur. [1, 272]

Bu da öz növbəsində sübut edir ki, zaman- zaman tədqiqatçıların əksəriyyəti xarici dil öyrənməyin əsasını kommunikasiyada götürür. Leksik bazanın artırılmasında xarici dil- ingilis dilini öyrənən tələbələr üçün təlim materiallarının kommunikativ tərəfləri hər zaman diqqət olunan məsələlərdəndir. Təlim materiallarını tərtib edən tədris işçiləri, müəllimlər üçün kommunikasiya məsələsi hər zaman ön planda olmuşdur. İstər çalışmaların həlli yollarının müzakirəsi, istərsə də tapşırıqların həlli zamanı kommunikativ ünsürlər nəzərə alınır.

Leksikanın tədrisi zamanı kommunikasiya önəmlidir. Kommunikasiya prosesində tələffüzə əsasən sözlərin ifadə etdiyi məna müəyyən olunur. Sözlərin tələffüzünə əsasən ifadə etdiyi mənası isə cümlə daxilində müəyyənləşir. Sözlərin tələffüzü və orfoqrafiyasını bilmək dilöyrənmədə əsas amillərdən hesab olunur. Penny Ur qeyd edir ki, öyrənci sözlərin tələffüzünü və orfoqrafiyasını bilməlidir. Bir çox dilçilər

qeyd edirlər ki, sözlərin mənasını bilmək formasını bilməkdən daha vacibdir. Amma yadda saxlamaq lazımdır ki, sözün formasını bilmədən mənasını bilmək səmərəli deyil [10, 61].

Aydındır ki, ünsiyyət prosesində tələffüz zamanı başa düşülməyən sözlərə təsadüf olunur. Tələbələr yazılı formada bildikləri sözləri ünsiyyət zamanı anlaya bilmirlər. Bunun üçün, çoxlu birləşmələrin, birləşmələrin mənasını bilmək və danışıq prosesində istifadə etmək lazımdır [3, 72]. Tələbələrin danışıq zamanı etdikləri səhvləri digər sözlərlə birlikdə cəld deyərək düzəltmək olar. Bu zaman tələbələr eşitdiklərini təkrarlayacaq və səhvlərini düzəltməyə çalışacaqlar [5, 7].

Leksik biliklərin artırılmasında önəmli məsələlərdən biri də dərsin tələbəyönümlü təşkil olunmasıdır. Fəal təlimə əsaslanan dərslər tələbələrin fəallığına əsaslanır. Cim Skrivenerin fikrinə əsasən, müəllim ətraflı izahat verməzdən əvvəl tələbələri axtarışa sövq etməli və dərsdə aktiv iştirak etmələri üçün şərait yaratmalıdır [2, 18].

Müəllimlər öyrənməyə yararlı olan materialları axtarmaqda tələbələrə yardım etməlidirlər. Tələbələrin tədqiqatçılıq qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün müəllimlər öz təcrübələrinə əsaslanaraq təlim zamanı həvəsləndirici üsullardan istifadə etməlidirlər [6, 7].

Təlim materialları hazırlanan zaman diqqət edilməli olan digər məsələ isə mətnlərin seçilməsidir. Leksik biliklərin genişləndirilməsində mətnlərin rolunu xüsusi vurğulamaq lazımdır.

Unutmaq olmaz ki, təlim materialları müvəffəqiyyətli öyrənməni reallaşdırmazsa təlim prosesi səmərəli həyata keçirilə bilməz. Hətta yüksək bilik səviyyəsi olan müəllim belə aşağı səviyyəli hazırlanmış təlim materialı ilə müsbət nəticə əldə edə bilməz. Tədris prosesi zamanı uğurlu təlim materiallarının seçimi öyrətmə və öyrənmə prosesinin uğurla həyata keçirilməsinə xidmət edəcəkdir.

Məlum olduğu kimi, hər hansı dilin linqvistik kodunu bilmədən həmin dilə bu və ya digər dərəcədə yiyələnməkdən söhbət gedə bilməz. Bəzi hallarda materiallar tələbələrin maraq və tələbatlarını nəzərə almadan hazırlanır və bu zaman qarşıya qoyulan əsas məqsəd linqvistik materialların mənimsənilməsi olur.

Material seçimi məsələsində olduğu kimi metod seçimi də təlimin səmərəliliyini artıran məsələlərdəndir. Tədris prosesində tətbiq edilən metodlar və materiallar təhsilənlərin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun seçilir. Təlimin uğurla təşkil olunmasını təmin edən başlıca qüvvə - müəllimin rolu danılmazdır. Belə ki, tədris prosesi zaman öyrəncilərə yüksək motivasiyalı tədris mühiti yaratmaq müəllimin vəzifələrindən biridir. Bu da öz növbəsində, təlimdə tələbələrin məqsədmüvafiq inkişaf etməsinə təsir edir. Tələbələrin yeni material axtarması üçün onları motivasiya edən materiallar gətirmək lazımdır. Belə materiallara sosial əlaqələrlə bağlı, müxtəlif peşə sahələrində işləyən işçilərin şəraiti ilə bağlı, yeni texnologiyalarla əlaqəli və s. motivasiyaedici materialları nümunə göstərmək olar [4, 2].

Leksikanın tədrisi zamanı dərsin tələbəyönümlü təşkil olunmaması tələbələrin dilə yiyələnməsi prosesini ləngidə bilər. Bu halda tələbələrin dildən sərbəst ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməsi ehtimalı azala bilər. Tədris prosesinin səmərəli təşkil olunmasının əsas şərti təlimin fəal-interaktiv metodların tətbiqi ilə fəal təlimin xüsusiyyətlərinə əsasən təşkil olunmasıdır. Leksikanın tədrisi zamanı öyrənmələrin fəallığı üçün müsbət təlimin mühiti yaradılması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, aşağı kurs tələbələri müstəqilliyə yenicə qədəm qoymuş tələbələrdir. Gələcəkdə peşəkar kadr kimi yetişmələri üçün düzgün təlim strategiyaları tətbiq olunmalıdır. Təlim materialları motivasiya xarakterli olmalı, tələbələrdə ruh yüksəliyi yaratmağa xidmət etməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əsgərov B. M. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı: Elm və Təhsil, 2011, 308 səh
2. Boumova V. Traditional vs Modern teaching methods: Advantages and disadvantages of each. USA: Masaryk University press, 2008, 91 səh
3. Broughton G, Brumfit C, Flavell R, Hill P, Pincas A. Teaching English as a foreign language, second edition. London: Routledge, 2003, 257 səh
4. Kothari C. R. Research methodology: Methods and Techniques. India: New age International Ltd Publishers, 2004, 418 səh
5. Larsen – Freeman D. Language methods. Washington: United State Department of State, 1990, 65 səh
6. Pillai S. S. A note to the teacher educators. India: Tamilnadu Textbook Cooperation, 2008, 251 səh
7. Revel L. M. Methodology definition and observation tools/Consider Project. Lille, 2012, 30 səh
8. Richards C. J, Rodgers S. T. Approaches and methods in Language Teaching. England: Cambridge University Press, 2011, 270 səh
9. Tennand A, Negash N. Language improvement for English teachers. Senegal: Senegal press, 2009, 123 səh
10. Ur P. A Course in English language teaching. England: Cambridge University Press, 2012, 325 səh

Açar sözlər: Media mənbələri, müəllimin rolu, təlim mühiti, fəaliyyət növləri.

Key words: Media sources, teacher's role, learning environment, activities.

Ключевые слова: Медиа источники, роль учителя, учебная среда, виды деятельности.

Summary:

Ways for improving lexic skills in teaching English language in education institutions.

All of the words in English language has got its semantic nature. The article deals with lexic skills in comparison with morphology, syntax and some scientists' view about lexicology. Factors improving effectiveness of teaching activity in educational process are reflected in the article as well.

Резюме:

Пути совершенствования лексики в преподавании английского языка в высшей школе.

Все слова в английском языке имеют свою семантическую природу. В статье говорится о лексические навыки словах в сравнении с морфологии, синтаксис и о точке зрения некоторых ученых о лексикология. Факторы, развивающие эффективность обучающей деятельности в учебительном процессе также отражены в этой статье.

Rəyçi: dos.L.Ələbərova

MƏKTƏBLİLƏRİN MUSİQİ-ESTETİK ZÖVLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI
MƏSƏLƏLƏRİ

Gənc nəslin bədii zövqü, fəal həyat mövqeyi, vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hissələrinin tərbiyəsi – bütövlükdə estetik tərbiyə sisteminin vəzifəsidir. Musiqi tərbiyəsi estetik tərbiyənin bir hissəsi olub hərtərəfli harmonik şəxsiyyətin yetişdirilməsi işində böyük rol oynayır. Bu barədə prof. T. Kəngərli belə yazır: “Musiqi tərbiyəsinin məqsədi şagirdlərdə musiqili-estetik şüurun, ... estetik zövqün, tələbatların, meylliklərin və idealların yaradılmasıdır...” (1, 218.). Beləliklə, musiqi tərbiyəsinin qarşıya qoyduğu əsas məsələ – gənc nəslin musiqini estetik baxımdan mənimsəyə bilməsi və onda yüksək bədii musiqi-estetik zövqün aşılanmasıdır.

İnsanın estetik zövqü şəxsiyyətin təşəkkülü dövründə uzun illər ərzində formalaşır. Uşağın estetik inkişafına təsir göstərən əsas amillər aşağıdakılardır:

1. Mühitün estetikası – bu problem bəşəriyyətin ən qlobal problemlərindən biri olan ətraf mühitin və təbiətin zənginliklərindən rəşional istifadəsi məsələləri ilə bağlıdır.
2. Məişətin estetikası – bu əşyaların gözəlliyinin, harmoniyasının hissiyatıdır, onların məqsədəuyğun istifadəsi və məişətdə əndazalı yerləşdirilməsidir.
3. Davranışın və xarici görünüşün estetikası.

Musiqi müəlliminin işinin əsas və vacib hissəsini şagirdlərdə gözəl, incə estetik zövqün tərbiyəsi təşkil edir. Hər şeydən əvvəl müəllim özü yüksək estetik mədəniyyətə, artistizm, yumor hissəyə malik olmalıdır. O, öz mənəvi təcrübəsini şagirdlərinə ötürməyi bacarmalıdır və öz davranışında inandırıcı və əzmlı olmalı, özünü əldə saxlamağı və gərginliyi aradan qaldırmağı bacarmalıdır.

Bəs musiqi-estetik zövq nə deməkdir?

Gözəlliyi qavraya bilən insanın formalaşdırılması problemləri həmişə müxtəlif elm məktəblərinin və istiqamətlərin diqqəti mərkəzində olmuşdur. Öz traktatlarında qədim alimlər estetik şüurun və zövqün rəşional və cismani tərəflərinin mütənəsibliyi barəsində danışırdılar. Onlar zövqün ilkin (emosional, duyğulu reaksiyalar) və sonradan əlavə (rəşional, məntiqi) mülahizələrini ayırd edirdilər.

Estetika elminə dair lüğətlərdə biz “estetik zövq” kateqoriyasının tərifini görürük: estetik zövq – insanın həzz almaq və ya almamaq qabiliyyətidir (“xoslanıram” və ya “xoslanmıram”), müxtəlif estetik obyektləri differensial qavramaq, gərəklilikdə və incəsənətdə “gözəlliyi” evbəcərlikdən fərqləndirmək, estetik və qeyri-estetik məhfumları ayırd etmək, hadisələrdə faciəvi və komik cəhətləri aşkar etmək bacarığıdır. Bu tərifdən görünür ki, zövqə həmişə xas olan dəyərləndirmənin aksioloji (qiymətləndirici) aspekti qnoseoloji (idraki) aspektlə üst-üstə düşür. Lakin bədii və estetik zövq arasında fərqi dəqiqləşdirmək lazım bilirik. İncəsənət estetik varlığın bir növü olub tək-cə estetik hadisə sırasına aid deyil. Gözəllik kriterisi incəsənətdə onun idraki, mənəvi, kommunikativ və funksional əhəmiyyətini bitirmir.

Estetik zövq bizim simpatiyaların və antipatiyaların, meylliklərimizin və rədd etdiklərimizin sistemi olaraq bizim dünyagörüşümüzü, mədəniyyət səviyyəimizi, dünyaya estetik yanaşmamızı əks etdirir. Buna görə də şəxsiyyətin zövqlərində onun şüurunun ideoloji istiqaməti və etiqaı aşkar görünür.

Qeyd etməliyik ki, həmçinin “musiqi zövqü” anlayışı da mövcuddur. Musiqi pedaqogikasında “zövq” anlayışı estetika elmindən çox-çox əvvəllər yaranmışdır. Musiqi sənəti idraki dəyəərə malik olaraq və özündə ən yaxşını cəmləyərək, insanın zövqünün, şəxsi mədəniyyətinin və bütövlükdə cəmiyyətin mədəniyyətinin formalaşmasına təsir edir. Bundan əlavə, musiqi-estetik zövq musiqi əsərini əks etdirərək o əsərin yaradıcısının ideya istiqaməti ilə əlaqəyə girir və beləliklə musiqi əsəri dolayısı volla musiqi-estetik zövqün təşəkkülünə ideoloji təsir göstərir.

Müasir elmi ədəbiyyatda “musiqi-estetik zövq” kateqoriyasına fəlsəfi-sosioloji aspektdən ümuminin və fərdinin, obyektivliyin və subyektivliyin, rəşionallığın və emosionallığın vəhdəti kimi baxılır. Pedaqoji və psixoloji baxımdan isə – dinləyicinin musiqi mədəniyyətinin əksi olduğu, formalaşdırıla bilən musiqinin gözəlliyini anlamaq, dəyərləndirmək və həzz almaq qabiliyyəti kimi.

Y.Əliyevin fikrincə “musiqi zövqü altında musiqinin gözəlliyindən həzz alma, onun məzmunundan həvəcanlanma, musiqi sənətinin nümunələrini qiymətləndirmə, ən dəyərlilərə üstünlük vermə və evbəcərlərindən imtina etmə bacarığı başa düşülür” (2,12.). Başqa sözlə desək, musiqi zövqü estetik zövqün xüsusi bir komponentidir.

Beləliklə, musiqi-estetik zövqü altında biz insanların müxtəlif musiqi sənəti hadisələrinə differensial və adekvat şəkildə reaksiya vermə qabiliyyətini başa düşürük. Bu aşağıdakı amillər vasitəsilə bas verir: sensor (emosiyalar, hiss və duyğular), aksioloji (intuitiv fərziyələr, estetik dəyərləndirmələr) və prioritet (üstün meylliklər və tələbatlar).

İstənilən hadisənin estetik dəyərini müəyyənləşdirərkən subyekt bununla bir tərəfdən onu tam dəqiq-düzgün öyrənir, digər tərəfdən isə – özü və bütövlükdə cəmiyyət üçün onun əhəmiyyətini düzgün müəyyənləşdirir, bu hadisənin insanlara estetik həzz gətirməsini təstiq edir.

Estetik zövqün strukturunda üç başlanğıc mövcuddur: birincisi – estetik zövq öz mahiyyətinə görə estetik fəaliyyətin və dünyanın estetik şəkildə insan tərəfindən qavranılmasının özünəməxsus bir tənzimləyicisi kimi çıxır edir; ikincisi – zövq kamilliyin və qeyri-mükəmməlliyin kriterisi kimi çıxır edir; üçüncüsü – zövq estetik simpatiyaların, meylliklərin və antipatiyaların sistemi olaraq estetik tələbatları konkretləşdirir və müəyyənləşdirir.

Lakin musiqi-estetik zövq eyni tərkibli anlayış deyil. Çünki musiqi zövqünün emosional və məntiqi tərəfləri bir-birilə sıx bağlı və qarşılıqlı əlaqəlidir. Buna görə musiqi-estetik zövq – varlığın Gözəllik və vaxud Evbəcərlik prizmasından qiymətləndirilməsi mevarıdır. Estetik zövq – estetik normaların özünəməxsus sahəsidir ki, bunların əsasında bədii əsərin qiymətləndirilməsi bas verir. Lakin şəxsiyyətin inkişaf etmiş estetik süuru hər şeydən əvvəl özünə inkişaf etmiş estetik duyğuları (estetik qavramanı, emosiyaları, həvəcanı və estetik zövqün cismani tərəfini) və estetik inkişaf etmiş əqli və yaxud intellekti (estetik zövqün rəşional hissəsi, estetik idealı, estetik tələbatları, baxışları

və əqidəni) daxil edir.

Zövq meyllikləri sosial kontekstdən asılıdır: istənilən bir fərdin zövqü cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş estetik qiymətləndirməni ifadə edir. Keçmişin bir çox görkəmli musiqişünas-alimləri, musiqiçiləri, pedaqoqları və ictimai xadimləri xalqın daha geniş kütlələrini musiqi sənətinin şedevrlərinin mənimsənilməsinə, qavranılmasına cəlb etməyə cəhdlər göstərmişlər, bunula bərabər musiqidə keyfiyyətsiz və aşağı səviyyəli zövqün izharına qarşı çıxış edirdilər.

Musiqi-estetik zövq insanın gözəlliyi idrak etmək qabiliyyətində və incəsənət əsərlərinin dəyərləndirməsində təzahür edir. Özüdə bu zaman insanların estetik meylliklərinin əsası kimi abstrakt, sarsılmaz zövq normalarının mövcudluğu nəzərə alınır. Zövqə hər zaman emosional və rəsonal komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsində baxılmışdır, özüdə müxtəlif dövrlərdə bu və ya digər komponent növbə ilə əsas yeri tuturdu. Bir əşya özü-özlüyündə bəyəniləndikdə zövq estetik emosiyalarda və yaxud zövqün subyektiv və obyektiv mülahizələrində təzahür etməyə qadirdir.

Musiqi zövqünün əsasında uşağın ilkin musiqi meyllikləri durur ki, bunların təzahürü və inkişafı artıq körpəlik dövründə baş verir. Lakin məktəbəqədər dövrdə söhbət yalnız musiqi zövqünün ilkin zəmininin yaradılmasından gedə bilər. Belə ki bu dövrdə uşaq musiqiyə qarşı emosional-qiymətləndirici münasibəti göstəməyə çalışır. Zövq meylliklərinin inkişafının göstəricisi kimi sevimli əsərlərin mövcud olması və onlar barəsində fikir söyləmə cəhdləri çıxış edir.

Musiqi zövqünün formalaşdırılması musiqi şüurunun komponentləri ilə bağlıdır: emosiyalar, hisslər, maraqlar, tələbatlar və qiymətləndirmələr. Musiqi zövqünün formalaşdırılması – musiqini dinlədikdə və onun qavranılmasından sonra musiqi barəsində emosional-duygulu obrazların şüurda yaranması prosesidir. Həmçinin təsəvvürləri nəki musiqinin səslənməsi anında və hətta bir qədər ondan sonrakı müddətdə də yaranan emosional qavrama kimi də adlandırmaq olar. Rəsonal idrak nöqtəyi nəzərindən musiqi zövqünün əsasında abstrakt təfəkkür durur ki, onu duyğu və hisslərin hüdudlarından kənara çıxarır.

Musiqi-estetik zövqü xalq musiqisinin, musiqi klassikasının və müasir musiqinin ən yaxşı əsərlərinə qarşı fəal marağ, musiqi sənəti əsərlərindən həzz almaq bacarığı ilə xarakterizə olunur. Musiqi zövqü həmçinin musiqi əsərlərinə qarşı öz fikirlərini, münasibətini izah etmək bacarığı ilə də müəyyənləşdirilməlidir ki, bu münasibət musiqinin interpretasiyasında öz nöqtəyi nəzərinin təhlili və əsaslandırılması, musiqi sənətinin estetik dəyəri barəsində mühakimə aparma bacarığını nəzərdə tutur.

Məktəblilərdə musiqi zövqünün formalaşdırılması şüurlu şəkildə musiqi əsərinin dəyərli tərəfləri və çatışmamzlıqları barəsində öz qiymətləndirici fikirlərini əsaslandırmaqdan başlanmalıdır. Şagirdlərin musiqi əsərlərinə qarşı qiymətləndirici mövqeyi onların marağ səviyyələrindən, musiqini dinləmək istəyi və tələbatlarından çox asılıdır. Öz qiymətləndirici mövqeyində uşaq “qiymətləndirmə etalonları”na söykənə bilər: intonasiya təcrübəsindən irəli gələn etalon, emosionallıqla bağlı etalon, estetik mülahizələr etalonu, maddi etalon və s.

Özü də musiqinin qiymətləndirməsinin mövqeyi öz musiqi təsəvvürlərinin dərk edilməsi prosesində dəyişə bilər. Buna görə də musiqi dərslərində şagirdləri yüksək bədii səviyyəli əsərlərlə tanış etmək lazımdır ki, bunula onlarda yüksək bədii və musiqi zövqünü formalaşdırmış və inkişaf etdirmiş oluruq. Deməli “musiqi-estetik zövqü” anlayışı musiqili-qiymətləndirici münasibət ilə müəyyənləşdirilir ki, bu müxtəlif dövrlərin və üslubların musiqi əsərlərinə qarşı dayanıqlı şəxsi meylliklərdə özünü büruzə verir.

Kiçik, orta və yuxarı sinif məktəblilərində musiqi zövqünün əsası qiymətləndirici qavrama, musiqi bilikləri və intonasiya təcrübəsi, həmçinin musiqili-qiymətləndirici fəaliyyət təşkil edir. Həm kiçik, həm orta, həm də yuxarı sinif şagirdlərində musiqi zövqünün strukturunun əsası aşağıda adları çəkilən komponentlər təşkil edir:

- emosional və intellektual qavramada özünü göstərən marağ;
- dinləmə təcrübəsindən irəli gələn və musiqi-estetik ideala istiqamətlənən bədii cəhətdən əsaslandırılmış seçim;
- zövq meylliklərini müşayiət edən və həyacan təcrübəsinin mövcudluğundan xəbər verən musiqi-estetik həzz;
- düşünilmiş mənəvi mövqe və estetik dəyərlərlə xarakterizə olunan zövq meylliklərinin mənəvi istiqamətləndirilməsi.

Zövq təzahürünün əsası uşağın musiqi meylliklərinin emosional-estetik və bədii cəhətdən doğruldulmuş ifadəsi təşkil edir. Şagirdlərdə musiqi-estetik idealları barəsində möhkəm və dayanıqlı təsəvvürlərin yaradılması böyüməkdə olan şəxsiyyətin mənəvi, bədii və mədəni inkişafına imkan verir. İnkişaf etmiş musiqi zövqü insanın mədəniyyət səviyyəsinin göstəricisi kimi çıxış edərək, gələcəkdə insanın “həyat stilini” (yaşam tərzini), onun mənəvi qiymətləndirici istiqaməti sistemini formalaşdırır. Musiqili-zövqlü meylliklərin məzmunu kimi emosional-müsbət qavramanın və musiqi klassik nümunələrinin adekvat qiymətləndirilməsinin nəticələri çıxış edir ki, bunlar əsaslandırılmış estetik mülahizələrdə ifadə olunur.

Qeyd etdiyimiz kimi musiqi tərbiyəsinin qarşıya qoyduğu əsas məsələ – gənclərin musiqini estetik cəhətdən mənimsəyə bilməsi və onlarda yüksək bədii zövqün formalaşdırılmasıdır. Gənclərdə hələ nə həyat təcrübəsi, nə də estetik zövq mövcud deyildir. Onlar yaşlı nəslə nisbətən incəsənətin həyatla əlaqəsini daha bəsit, daha primitiv şəkildə qəbul edir. Məhz buna görə də onların düzgün şəkildə istiqamətləndirilməsi, yüksək ideallara yiyələnmə bilməsi işi olduqca vacib sayılır. Hal-hazırda bu iş vacib sosial problem kimi dəyərləndirilir. Ümumtəhsil məktəblərində kütləvi musiqi tərbiyəsinin əsas məqsədi, təkcə musiqinin öyrənilməsi deyil, onun vasitəsilə dühalana bilməsi və ən baslıcası da mənəviyyətə yiyələnməsindən ibarətdir. Bir çox ümumtəhsil məktəblərində varanmış musiqi-estetik tərbiyə sistemi təəssüf ki, qovulmuş problemə dair vaxsı nəticələr vermir, çünki tədris bir çox hallarda vənə də köhnə üsullara əsaslanır. Lakin qabaqcıl müəllimlər ənənəvi və innovasiyalı metodları birləşdirərək vaxsı nailiyyətlər əldə edirlər. Dövlətimiz tərəfindən təhsildə aparılan islahatlar bu cür yanaşmanın bütün məktəblərdə həyata keçirilməsini tələb edir. Bu günkü məktəbli tərbiyələndirməklə biz gələcəyimizi formalaşdırmış oluruq.

ƏDƏBİYYAT:

1. Т.Кенгерлинская. “Интегративный принцип построения системы специальной педагогической и исполнительской подготовки студентов”, Баку, 2007
2. Ю.Б.Алиев “Настольная книга школьного учителя-музыканта”, Москва, 2000

3. O.Rəcəbov, G.Məmmədova. "Pedaqoji təmayüllü orta ixtisas və ali məktəblərdə musiqi tədrisinin metodikası", Bakı, 2009

4. J.Qədimova. "Musiqinin tədrisi metodikası", Bakı, 2007

5. O.Rəcəbov.F.Hidayətova. Ümumtəhsil məktəblərində musiqinin tədrisi və tərbiyəsi metodikası. Bakı, 2013

Açar sözlər: estetik tərbiyə, musiqi zövqü, estetik dəyərləndirmə

Ключевые слова: эстетическое воспитание, музыкальный вкус, эстетическое оценивание

Key words: aesthetic education, musical taste, aesthetic evaluation

РЕЗЮМЕ:

«Вопросы формирования музыкально-эстетического вкуса школьников»

Формирование музыкального вкуса школьников следует начинать с умения осмысленно обосновать свои оценочные суждения о сильных и слабых сторонах музыкального произведения. Оценочная позиция школьников о музыкальном произведении в значительной степени зависит от уровня их интересов, желания и потребности слушать музыку.

SUMMARU:

“The formation of musical and aesthetic taste of students”

The formation of the musical taste of schoolchildren should begin with the ability to meaningfully substantiate their value judgments about the strengths and weaknesses of a musical work. The assessment position of schoolchildren about a piece of music largely depends on the level of their interests, desire and need to listen to music.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

**“ƏLAVƏ ALƏT” SİNFİNDƏ FORTEPIANO DƏRSLƏRİNDƏ POLİFONİK
ƏSƏRLƏR ÜZƏRİNDƏ İŞ**

Pedaqoji Universitetin “musiqi müəllimliyi” ixtisasına qəbul olunan tələbələrin sırasında müxtəlif alətlərdə (qarmon, tar, saz, kamança, skripka və s.) təhsil alanlar vardır. Bunlar fortepiano ifaçılığını “əlavə alət” sinfində öyrənirlər. Forteplano ifaçılığı sənətinin tədrisinin vacib hissəsini polifonik əsərlər üzərində iş təşkil edir. Buna görə hər bir piano ifaçısına inkişaf etmiş polifonik təfəkkürə malik olma çox vacibdir. Polifonik eşitmə qabiliyyətinin və polifonik təfəkkürün inkişafı tələbələrin musiqi mədəniyyətinin tərbiyəsi üçün çox vacib bir məqamdır. Polifonik parçanı eşitmək, polifonik əsərləri ifa etmək bacarığı bütün tədris boyu inkişaf etdirilir və dərinləşdirilir. Əgər tələbəyə tədrisin ilk günlərindən düzgün pianistik vərdişləri aşılanırsa, bu zaman polifonik repertuar da şüurlu şəkildə qavranılır və ifa olunur. Məlum olduğu kimi, polifoniya – çoxsəslilik növüdür ki, burada iki və ya daha çox bərabər hüquqlu melodiyanın eynizamanda uyğun şəkildə səslənməsi baş verir. Deməli, polifoniyanın öyrənilməsi polifonik musiqinin ən vacib komponentlərindən olan melodiyanın qavranılması bacarığından və ifasından başlanmalıdır. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsinə hələ ilk dərslərdən başlamaq lazımdır.

Ali məktəbdə tədrisin ilk günlərindən tələbələr müxtəlif bəstəkarların (Azərbaycan, Qərb, rus) polifonik elementləri mövcud olan pyeslərini ifa edirlər. Əsas aləti fortepiano olmayan tələbələr üçün belə əsərlərdən başlamaq daha yaxşı olar, çünki mürəkkəb polifonik əsərlərin ifası onlar üçün ilkin mərhələdə çətin olar. Bu pyeslərdə polifoniya əsasən səsaltı şəkildə, bəzilərinə isə imitasiya elementləri ilə özünü birtüzə verir. Belə əsərlər üzərində iş nəticəsində tələbələrdə lazımı vərdişlər toplanır ki, bunlar sonrakı semestrlərdə daha mürəkkəb imitasiyalı polifoniyanın öyrənilməsinə (məsələn, Y.S.Baxın polifonik əsərlərinə) keçməyə imkan yaradır.

İlkin mərhələdə polifonik material əsasən səsaltı üslubda işlənmiş asan xalq mahnılarından ibarət olur. Yaxşı olar ki, müəllim bu mahnıların xalq tərəfindən necə ifa olunduğu barəsində qısa məlumat versin. Məsələn, dərstdə səsaltı polifoniya üzərində işləyərkən müəllim tələbəyə pyesi “xor” üslubunda, rolları paylaşdıraraq ifa etməyi təklif edə bilər: tələbə solistin partiyasını çalır, müəllim isə obiri royaldə “xoru” təsvir edir. İki dərstdən sonra rollar dəyişir. Müəllimlə birgə ansamblda növbə ilə hər iki partiyayı ifa edərkən tələbə nəinki onların hər birinin müstəqil həyatını hiss edir, həm də hər iki səsin eynizamanda səsləndirilməsi ilə bütün pyesi tamlıqla eşidir. Eyniyə imitasiyanı da tələbələrə obrazlı şəkildə “əks səda” tipli izah oluna bilər. Bu onlarda xoş assosiasiyalar yaradar, həmçinin imitasiyanın qavranılmasını canlandırmaq üçün ansamblda ifa kömək edə bilər: melodiyanı tələbə çalır, onun imitasiyasını (əks sədasını) isə müəllim ifa edir. sonra rollar dəyişir.

Polifoniyanın mənimsənilməsinin ilk günlərindən tələbəni həm səslərin növbə ilə girişini aydın şəkildə ifadəsinə, həm də onların səlis, dəqiq keçirilməsinə və bitirməsinə altdırmaq gərəkdir. Fikir vermək lazımdır ki, bir səsdə motivin sonluğu digər səsin girişi ilə batırılmasın. Hər dərstdə hər bir səsdə ayrı-ayrılıqda kontrastlı dinamik təcəssümə və müxtəlif tembrlərə nail olmaq lazımdır. Məsələn, bir səsi bərk, digər səsi isə sakit çalırq – “əks səda” kimi.

Polifoniyanın mənimsənilməsinin yeni, daha mürəkkəb və labüd mərhələsi kimi böyük polifonist-bəstəkar Y.S.Baxın əsərlərinin öyrənilməsi çıxış edir. Məlumdur ki, Baxın əsərlərinin tədrisi fortepiano pedaqogikasının ən çətin məqamlarındandır. Əfsuslar olsun ki, çox vaxt tələbələr Y.S.Baxın polifonik musiqisinə quru, darıxdırıcı və maraqsız musiqi kimi baxırlar. Onları Baxın musiqisinin zəngin daxili aləmini və emosional məzmununu anlamağı və sevməyi öyrətmək – fortepiano sinfinin (əlavə alət) müəlliminin ən vacib vəzifələrindən biridir.

“Əlavə alət” sinfində tələbələri Baxın asan polifonik əsərləri ilə tanışlığını “Y.S. Baxın nor dəftəri” adlı toplusundan başlamaq gərəkdir ki, bu tələbənin polifonik təfəkkürünü, səs palitrasını inkişaf etdirən, üslub və forma hissiyatını tərbiyə edən çox qiymətli materialdır. Bu topluya daxil olan kiçik şedevrlər əsasən az həcmli rəqsvari pyeslərdir: polonez, menuet və marşlar. Onlar melodiyanın və ritmlərin heyvətəməz zənginliyi ilə, eləcə də burada əks olunmuş müxtəlif rəngarəng əhval-ruhiyyələri ilə fərqlənirlər.

Yaxşı olar ki, müəllim maraqlı və obrazlı şəkildə tələbəyə qədimi rəqslər barəsində (menuet, polonez) məlumat versin: XVII əsrin sonunda menuet tənənəli saray mərasimlərində ifa olunurdu, lakin VIII əsrdə o, kübar cəmiyyətdə dəbdə olan bir rəqsə çevrildi. Bu rəqsi pudralanmış patiklərdə kübar saray adamları ara-sıra baş əyərək (reverans) böyük tənənə ilə ifa edirdi. Buna uyğun olaraq menuetin musiqisi öz melodik quruluşunda baş əymələrin, reveransların axıcılığı və sürəkliyini əks etdirir. Sözsüz ki, Y.S.Bax öz menuetlərini rəqslər üçün bəstələməmişdir, lakin onlardan bəhrələnərək, rəqs ritm və formasını istifadə etmiş, bu pyesləri müxtəlif əhval-ruhiyyə ilə doldurmuşdur.

İşin ilkin mərhələsində pyesin xarakterini anlamaq lazımdır. Onun əhval-ruhiyyəsinə müəyyənləşdirəndən sonra müəllim tələbənin diqqətini üst və alt səslərin melodiyanın fərqliliyinə, onların müstəqilliyinə yönəldir, elə bil iki müxtəlif alət ifa edir. Sonra frazirovkanın və onunla bağlı hər səsin ayrı-ayrılıqda artikulyasiyasının göstərilməsinə keçir.

Polifonik əsərlərin öyrənilməsində həll olunan bir çox məsələlərdən ən vacibi intonasiya ifadəliliyi, axıcılıq və hər səsin müstəqilliyi üzərində işdir. Səslərin müstəqilliyi – mütləq tələbdir ki, istənilən polifonik əsərin ifasına verilir.

- Buna görə tələbəyə bu müstəqilliyin məhz nədə ifadə olduğunu göstərmək vacibdir:
- səsaparıcılığının müxtəlif xarakterində (“instrumentovka”);
  - demək olar ki, heç bir yerdə üst-üstə düşməyən müxtəlif frazirovkada;
  - üst-üstə düşməyən ştrixlərdə, məsələn, yuxarı səsdə – *legato*, aşağı səsdə isə – non *legato*;

- hər iki səsdə üst-üstə düşməyən kulminasiyalarda;

- səslərin müxtəlif ritmik şəklində, məsələn, aşağı səsdə – çərək və yarım notlar, yuxarı səsdə isə – səkkizliklər;
- dinamik inkişafın üst-üstə düşməməsində, məsələn, yuxarı səsdə – *crescendo*, aşağı səsdə isə – *diminuendo*.

Tələbə əsəri artıq yaxşı öyrənib çalandan sonra da hər bir səs üzərində iş dayanmamalıdır, çünki əks halda səsaparıcılığı tez bir zamanda itib-batır.

“Y.S. Baxın nor dəftəri”-ndən iki-üç pyesin materialı əsasında tələbə Bax musiqisinin müxtəlif cəhətlərini mənimsəyir, “səkkizlik” prinsipi və Baxın melodik dilinin çox vacib bir xüsusiyyəti ilə tanış olur. Bu xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, Baxda motivlər xanənin zəif hissəsində başlayıb, güclü hissəsində bitir. Buna görə motivlərin sərhədləri Baxda xanənin sərhədləri ilə üst-üstə düşür və onun əsərlərində aksentlər (vurgular) metrə yox, mövzunun, motivin daxili mənası ilə müəyyən olunur. “Y.S. Baxın nor dəftəri”, “Kiçik prelüdiya və fuqalar”, sonralar isə 15 ikisəsli və 15 üçsəsli invensiya və simfoniya və sair bu qəbildən olan toplularının tədrisi əhəmiyyəti çox böyükdür.

Y.S.Baxın “İnvensiya və simfoniya” toplusu obrazlarının bədiliyi və polifonik ustalığı sayəsində çox qiymətli material kimi çıxış edir. Əlavə alət (fortepiano) sinfində bu toplu pedaqoji repertuarın vacib hissəsidir. Baxın invensiyaları polifonik musiqisinin əsl şedevrləridir. Onlar formanın tənəsüblüyü, yüksək polifonik ustalığı, dərin mənası, fantaziyanın zənginliyi və janr çalarlarının müxtəlifliyi ilə fərqlənirlər.

Tələbə müəllimin ifasında pyeslə tanış olduqdan sonra onun məzmununun araşdırılmasına keçmək lazımdır. Tələbə ilə birgə mövzunun sərhədləri və xarakteri müəyyənləşdirilir. Baxın invensiyalarında mövzu – bütün əsərin mərkəzi, nüvəsidir və məhz o, və onda baş verən sonrakı dəyişikliklər və inkişaf bütün əsərin xarakterini və obraz sahəsini müəyyənləşdirir. Təkrar ifa zamanı pyesin formasını müəyyənləşdirib dərk etmək lazımdır. Tələbə invensiyanın quruluşunu aydın şəkildə təsvir etdikdən sonra hər bir səsin xətti üzərində iş keçmək olar. Səslərin öyrənilməsi zamanı düzgün ştrixlər, applikatura və dinamikaya fikir vermək lazımdır.

Hər bir səsin melodik xətti üzərində işləyərkən, tələbə diqqətlə uzun notları dinləməli, obiri səslərin təbii şəkildə bundan çıxdığını anlamalıdır. Tələbənin işini istiqamətləndirərkən, onun diqqətini invensiyada üç mövzunun birgə səslənməsində cəmləyərək, onların sanki bir-birilə söhbət etdiklərini və hər bir səsin özünə məxsus fikrinin olduğunu qeyd etmək olar. Hər bir səs öz “siması”, xarakteri və boyasına malikdir. Tələbə düzgün tuşəyə nail olmalıdır: yuxarı səsdə daha cingilti, açıq səslənməyə; bir qədər tutqun səslənməyə orta səsdə və daha qatı, əsaslı, nəcib və mötəbər səslənməyə basda. Səslər üzərində iş incəliklə əsaslı surətdə aparılmalıdır. Səslərin keifliyinin bilməsindən sonrakı işdə çox məqamlar asılı olacaqdır. Tələbə bütöv səslənməni daima təsvir etməsi üçün vacibdir ki, o pyesi daima bütöv, üçsəsli şəkildə müəllimin ifasında eşitsin. Burada ansamblda ifa çox faydalı ola bilər: tələbə hansısa bir səsi, müəllim isə digər iki səsi birgə çalırlar.

Öz əlyazmalarında Bax sadəcə notları və melizmləri qeyd etmişdir, lakin dinamika, temp, frazirovka, applikatura, melizmlərin açıqlanmasına dair heç bir göstərişlər verməmişdir. Bunlar barəsində məlumatı tələbəyə bilavasitə dərslərdə vermək lazımdır. Artikulyasiya – qədim musiqinin ifadəli səslənməsinin ən vacib şərtlərindən biridir. İş əsnasında buna böyük diqqət yetirilməlidir. Tələbəyə başa salınmalıdır ki, melodiyanın düzgün şəkildə motivlərə bölünməsinə və onların düzgün itonasiya olunmasına Y.S.Baxın dövründə böyük əhəmiyyət verilirdi. Həmçinin tələbə yadda saxlamalıdır ki, bəstəkarın musiqisində motivlər xanənin zəif vəznindən başlanır. Burada onu da qeyd etməliyik ki, redaktor tərəfindən və ya nadir hallarda Y.S. Baxın özü tərəfindən qoyulmuş qısa liqalar motivlərin sərhədlərini göstərdiyi halda heç də hər zaman əlin qalxmasına (çıxarılmasına) işarə deyil.

Artikulyasiya məsələlərini öz vaxtında hələ professor İ.A.Braudo tərəfindən və bütün incəliklə öyrənmişdir. Əlyazmaları və Baxın əsərlərinin ifaçılıq təcrübəsinin qanunauyğunluqlarını tədqiq edərək, o, iki artikulyasiya qaydasını çıxarmışdı: səkkizlik qaydası və fanfara qaydası. İ.A.Braudo fikir vermişdi ki, Bax invensiyalarının parçası əsasən qonşu ritmik uzunluqlardan ibarətdir. Bundan o belə nəticə çıxarmışdır ki, Baxın əsərlərində əgər bir səs çərəklərlə, digəri isə səkkizliklərlə verilibsə, bu halda çərək notlar da sanki bölünmüş, səkkizliklər isə əksinə birləşmiş artikulyasiya ilə ifa olunur. Bu elə səkkizlik qaydasıdır. Fanfara qaydasının məğzi isə aşağıdakıdan ibarətdir: səsi daxilində melodiya gah tədricən, gah da sıçrayışlarla hərəkət edir; və əgər melodiya sıçrayış böyük intervala olsa – sıçrayışın səsləri başqa artikulyasiya ilə çalınmalıdır.

Bax musiqisinə müxtəlif ştrixlər xarakterikdir: *legato*, xüsusilə də ayrılmış, yəni hər tonun aydın şəkildə ifadəsilə; *non legato*, *portamento*, *staccato*. Dinamika cəhətdən Bax musiqisinin əsas ifa xüsusiyyəti bundadır ki, onun əsərlərində ala-bula, qarışıq nüanslara yer yoxdur. Y.S.Baxın əsərlərində dinamika barəsində düşünərkən unutmamaq olar ki, onun yaşadığı Barokko dövrünün musiqisinə kontrastlı dinamika və uzun dinamik xəttlər xasdır. F.Buzoni və A.Şveytser bunu “terrasavari dinamika” (yəni sanki bir birinin üstündə yerləşən) adlandırmışlar. “Çəngəlcik” adlandırılan qısa *crescendo* və *diminuendo*-lar Baxın yazılış üslubunun gözəlliyini və casarətli sadəliyini pozur.

Templərə gəldikdə isə, Baxın dövründə bütün cəld templer müasirlərdən daha asta, ağır templer isə daha cəld idi. Müəllimin öz qeydləri istisna olmaqla, əsərlərdə, adətən, eyni bir temp gözlənilməlidir. Pedallaşma da böyük ehtiyatla aparılmalıdır. Pedaldan istifadəni yalnız melodik xəttin bir-birinə bağlanması üçün əllərin imkanı olmadığı halda və kadensiyalarda məsləhət bilmək olar.

Bax musiqisinin çox böyük ifadəlilik vasitəsi kimi müxtəlif bəzəklər – melizmlər çıxış edir. Bu problem ətrafında çoxlu mübahisələr aparılır. Özünün “Vilhelm Fridemanın not dəftəri” adlı toplusunda Bax bir sıra bəzəklərin açıqlamasını vermişdi.

İşin növbəti mərhələsi – tələbə tərəfindən səslərin birləşdirilməsi. Əvvəl iki səsi birləşdirmək, sonradan isə üçüncü səsi əlavə etmək olar. Burada tələbə üçün ən böyük çətinlik – bir əldə iki səsin cəmlənməsi çıxış edir. Tələbə

invensiyanı bütövlükdə ifa etdikdə, işə yeni musiqi vəzifələri daxil olur. Onlardan biri – bütün səslərin birgə səsləndirilməsi zamanı düzgün əlaqənin, nisbətən axtarılıb tapılması. İşin sonuncu mərhələsində invensiyanı tam, bütövlükdə ifası vaxt baxımından daha çox diqqət tələb edir. Bu mərhələdə əsas məsələni musiqinin məzmununun, onun xarakterinin düzgün ifadəsi təşkil edir.

Y.S.Baxın invensiyanı üzərində iş tələbəyə bəstəkarın bədii-musiqili obrazlarının dərinliyini, məzmununu dərk etməyə kömək edir. Üçsəsli invensiyanın öyrənilməsi tələbələrə polifonik musiqiyə dair ifaçılıq vərdişlərinin əldə olunması, eləcə də ümumiyyətlə pianoçuluq hazırlığını təmin edir. Fortepiano musiqi ədəbiyyatına bütövlükdə səslənmə palitrasının rəngarəngliyi və çoxcəhətliyi səciyyəvidir. İnvensiya üzərində işin əhəmiyyətli rolu tələbənin tembr cəhətdən eşitmə qabiliyyətinin inkişafında xüsusilə qeyd olunmalıdır.

Beləliklə, müxtəlif hazırlıq səviyyəsi olan tələbələrə iş vaxtı müəllimin qarşısında hər zaman ciddi vəzifə durur: polifonik musiqini sevməyi, onu anlamağı və onun üzərində həvəslə işləməyi öyrətmək. Müəllim unutmamalıdır ki, polifoniyaya sahib olma tələbələrə nəinki polifonik musiqinin ifa vərdişlərinə, həm də ümumilikdə pianoçuluq texnikasına yiyələnməyə kömək edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. M.R.Dadaşeva. Musiqi müəlliminin hazırlığının metodikası. Bakı, 2010
2. Калинина Н. Клавирная музыка Баха в фортепианном классе. Л., 1974.
3. Н.Любомудрова. Методика обучения игре на фортепиано. Москва, 1982
4. И.А.Браудо. Об органной и клавирной музыке. Л., 1976.
5. А.А.Шмидт-Шкловская. О воспитании пианистических навыков. Санкт-Петербург, 2015

Açar sözlər: *polifonik təfəkkür, eşitmə qabiliyyəti, melodik xətt, melizmlər*

Ключевые слова: полифоническое мышление, слух, мелодическая линия, мелизмы

Key words: polyphonic thinking, hearing, melodic line, melisms

РЕЗЮМЕ:

«Работа над полифоническими произведениями на уроках фортепиано в классе “дополнительный инструмент”»

Среди студентов, поступивших по специальности “учитель музыки” Педагогического университета, есть студенты, обучающиеся на различных инструментах, таких как гармонь, тар, саз, кеманча, скрипка и другие. Они обучаются фортепианному исполнительству в классе «дополнительный инструмент». Важной частью преподавания фортепианного исполнительства является работа над полифоническими произведениями. Воспитание полифонического слуха и полифонического мышления является важнейшим аспектом развития музыкальной культуры студентов.

SUMMARY:

“Work on polyphonic works in piano lessons in the class "additional instrument”.

Among the students enrolled in the specialty "music teacher" of the Pedagogical University are students studying various instruments, such as accordion, tar, saz, kemanca, violin and others. They learn piano performance in the “extra instrument” class. An important part of teaching piano performing is the work on polyphonic works. Raising polyphonic hearing and polyphonic thinking is the most important aspect of the development of students' musical culture.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

**“XOR SİNFİ” FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜƏLLİMƏ VERİLƏN
MÜASİR TƏLƏBLƏR**

Hal hazırda cəmiyyətimizin bütün sahələrində gedən fundamental dəyişikliklər ali məktəblərdə tələbələrin peşə hazırlığında da öz əksini tapır və ixtisas fənlərinin tədrisinə dair yeni tələblərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu gün ixtisasçı-pedaqoqlara böyük ehtiyac duyulur. Belə ki, onlar öz işini və vəzifələrini yaxşı anlayan, öz bilik və təcrübələrini gənc nəsələ ötürən, öz sahələrində dərin və hərtərəfli biliklərə malik, yeni innovasiyalı texnologiyaların istifadəsində mobillik nümayiş etdirən insanlar olmalıdır. Bütün bu söyləmələr gələcəyin musiqi müəllimlərinə də aiddir.

İncəsənətin əsas növlərindən biri musiqidir. O, böyük emosional təsir qüvvəsinə malik olaraq, insanın ideya etiqadının, əxlaqının formalaşmasında güclü vasitə kimi çıxış edir. Prof. J.Qədimovanın qeyd etdiyi kimi: «Musiqi sənəti hər bir xalqın, hər bir ölkənin mədəniyyət tarixinin tərkib hissəsini təşkil edir» (1,15.). Müasir dövrdə müstəqillik əldə etmiş respublikamızda böyüməkdə olan gənc nəslin hərtərəfli harmonik inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi formalaşmasında musiqi təlim və tərbiyənin böyük əhəmiyyəti vardır. «Əgər... təhsilə verilən tələblərə diqqət yetirsək görərik ki, müasir məktəb, müasir təlim-tərbiyə sisteminin əsas vəzifələrindən biri də savadlı, bacarıqlı, mədəni olmaqla bərabər, həm də Vətəninə sevnən, onu qoruya bilən, sərvətlərini artıran bir insan, müstəqil respublikamız üçün vətəndaş yetişdirməkdir» (2, 6.).

Böyüməkdə olan gənc nəslin inkişafında, tərbiyəsində və mənəviyyatının zənginləşməsində xorla oxuma böyük rol oynayır. Xorla oxuma gənclərin şəxsiyyətinin formalaşması, onların yaradıcı qabiliyyətlərinin və musiqi zövqünün inkişafı üçün ən qüdrətli vasitələrdən biridir, çünki o, yüksək səviyyəli ifaçılıq bacarığını tələb edir. Buna görə də “Xor sinfi” fənni gələcəyin musiqi müəlliminin inkişafında xüsusi bir yer tutur. Xorla oxuma ən qədim yaradıcılıq növü olmaqla bərabər həm də incəsənətin ən demokratik növüdür. Xorla oxuma heç də xor ifaçılarından çox böyük vokal imkanlarını tələb etmir, xorun hər iştirakçısı onun üçün mümkün olan öz töhfəsini xorun səslənməsinə əlavə edir. Lakin ifa olunan əsərin ümumi ideyası, ümumi həyəcan, bədii obrazın təsiri onları birləşdirir və hətta öz fəaliyyət xoru belə dinləyicilərə böyük bir qüvvə ilə emosional təsir bağışlaya bilər.

Xor fənnini tədris edən müəllim peşə fəaliyyətini uğurla həyata keçirmək üçün aşağıdakı qabiliyyət və bacarıqlara malik olmalıdır:

- peşə vərdişlərinə sahib olmalı;
- müxtəlif həyati situasiyalara çevik adaptasiya olmalı,
- lazımi biliklərə müstəqil yiyələnməli və onları peşə fəaliyyətində yaranan problemlərin həlli üçün məharətlə istifadə etməli;
- müstəqil tənqidi təfəkkür, real gerçəklikdə yaranan problemlərin həlli yollarını görmə bacarığına malik olmalı və müasir texnologiyalar əsasında onların səmərəli həlli üçün metod və üsulları tapma bacarığı;
- yeni ideyalar vermək və onları yaradıcı düşüncə əsasında mənimsəmək;
- informasiya ilə savadlı işləmə bacarıq və vərdişlərinə malik olmalı, müəyyən problemlərin həlli üçün informasiyanın axtarışına, problemin həlli üçün fərziyyə yürütmə və təhlil etmə, məsələlərin həllərini ümumiləşdirmə və analogi məsələlərlə müqayisə aparma, nəticələri əsaslandırma, onları yeni problemlərin həlli üçün tətbiq etmə bacarığına malik olmalı;
- müxtəlif sosial qruplarla kommunikaбельlik və kontakt yaratma bacarığı;
- öz intellektual, mədəni və mənəvi səviyyəsini müstəqil inkişaf etdirmə qabiliyyətinə malik olma.

Xor sinfinin müəlliminin əsas vəzifəsi gənc nəsildə xor ifaçılığına qarşı sevgi yaratmaq, labüd olan vərdişləri formalaşdırmaq və xorla oxumaları bir tələbat kimi onlarda tərbiyə etmək. Xor dərslərində notla və solfecio oxuma vərdişləri geniş istifadə olunmalı, daha sonra isə xor partituralarının oxunuşu vərdişləri mənimsənilməlidir. Lakin notla oxu sluxa oxu (eşitmə yolu ilə oxu) ilə növbələnməlidir ki, bu üsul musiqi yaddaşını möhkəmlədir.

Xor fənninin tədris olunduğu bütün müddət ərzində müəllim tələbələrin ən vacib vokal-xor vərdişlərinin (nəfəs, səsaparıcılığı, ansambl, kök, diksiya və s.) formalaşması və inkişafı prosesinə nəzarət etməli, tədricən səs diapazonunu genişləndirməli və tədrisi məsələləri mürəkkəbləşdirməlidir.

Repertuar seçimi də janr və məzmun cəhətdən rəngərəng olmalıdır: buraya Azərbaycan və xarici bəstəkarlarının klassik əsərləri, kütləvi mahnılar, müasir musiqi və xalq mahnıları daxil olunmalıdır. Repertuar seçdikdə müəllim belə əsərlərə üstünlük verməlidir ki, onların bədii səviyyəsi və ideya məzmunu yüksək olsun. Müəllim unutmamalıdır ki, xorla oxuma gənc nəslin vətənpərvər, bədii-estetik və mənəvi tərbiyəsində qüdrətli bir vasitədir.

Poetik mətn, musiqi və poetik cümlə üzərində iş xor məşğələlərində xüsusi yer tutmalıdır. Həmçinin əsərin formasının duyumu, kulminasiyaları qeyd etmə bacarığının aşılması vacib məsələlərdən biridir. Tədricən xor ifaçılığı təcrübəsi toplandıqca və tələbələr vokal-xor vərdişlərinə yiyələndikcə, müəllim repertuarı mürəkkəbləşdirə bilər. Qrup məşğələlərinin imkanlarından geniş və hərtərəfli istifadə edərək, müəllim unutmamalıdır ki, xor – kollektiv deməkdir. Belə ki, tədris prosesini təşkil edərkən kollektiv iş formalarından faydalanmaq, onları qrup, xırda qrupcuqlar və hətta fərdi iş formaları ilə koordinasiya etmək məqsədəuyğundur. Belə təşkilati prinsip bir ifaçı kollektivi kimi sinfin uğurlu işinə yardım edəcəkdir.

Xor məşğələlərində müəllim-xormeysterdən aşağıdakılar tələb olunur:

- səslənmənin xarakterini izah etmək;
- vokal-xor bacarıqlarını inkişaf etdirmək və möhkəmləndirmək;
- yeni əsərləri öyrətmək və onların müəllifləri barəsində qısa məlumat vermək;
- təlim səviyyəsinin monitorinqini aparmaq;
- xor priyomları və ifa vasitələri barəsində anlayışları genişləndirmək;

- ifanın bədii ifadəliliyi üzərində çalışmaq, daima xor kollektivinin ifaçılıq ustalığının daha da mükəmməlləşdirilməsinə istiqamətlənmək.

Bütün bu məsələlərin səmərəli həlli üçün müəllim müxtəlif texnologiyalardan istifadə etməlidir. Məsələn, *lokal texnologiya*: burada diqqət təlim-tərbiyə prosesinin ayrı-ayrı hissələrində, xüsusi didaktik və tərbiyəvi məsələlərin həllində, ayrıca anlayışların formalaşdırılmasında və prinsipal yanaşmalarda cəmləşdirilir. Bu da tədris fəaliyyətinin müxtəlifliyinə, rəngarəngliyinə, dərslərin hissələrinin sağlamlıq baxımından düzgün qurulmasına imkan yaradır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz xormeyster-müəllimə verilən tələblərdən görünür ki, xor məşğələsi kombinəlanmış dərslər kimi çıxış edir ki, onun prosesində dərslərin müxtəlif hissələrində öyrənlərin müxtəlif fəaliyyət növləri fəallaşır və üstünlük təşkil edir. Lokal texnologiya müəllimə xor məşğələsinin hər bir hissəsinin, mərhələsinin əsas məqsəd və vəzifələrini səlis, dəqiq görməyə imkan yaradır, tələbə və müəllimin birgə fəaliyyətinin əsas istiqamətini konkretləşdirir, diqqəti dərslərin hər bir ayrı hissəsinin daha vacib məsələsində cəmləşdirir.

Bundan başqa xor fənni qrup formasında keçirilirdiyi üçün, dar zaman çərçivəsində qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün və təlim prosesinin səmərəliliyi üçün *interaktiv təlim texnologiyalarından* və metodlardan burada çox geniş istifadə olunmalıdır ki, bunlar vokal-xor vərdişlərinin mənimsənilməsi prosesinin fəallaşdırır, kollektiv yaradıcılığa yeni stimulyer verir, xor dərslərində əməkdaşlıq atmosferində sanki vokal və xor “sirlərinin” birgə idrakı abu-havasını yaradır.

İnteraktiv texnologiyanın tətbiqindən danışarkən bir daha qeyd etməliyik ki, xorla oxuma artıq öz-özlüyündə interaktiv məşğələdir. Burada səs tellərinə məxsus olan bir xüsusiyyət – insanın eşitdiyi səs dalğalarının titrəməsini təkrar etmək, kopyalamaq kimi bir funksiya işə salınır. İntonasiya defekti olan şagirdin səs telləri onu əhatə edən xor səslənməsinin təsiri altında başlayır düzgün işləməyə, bununla da onun vokal intonasiyası yaxşılaşır. Beləliklə, zəif intonasiyası olan tələbələrin intonasiyalarının əhəmiyyətli dərəcədə düzəlməsi xor təliminin interaktiv olduğunun əyani sübutudur.

Tələbələr biri-birindən öyrənir (xorda hər zaman bir-neçə ifaçı olur ki, onların təbiətdən gələn güclü vokal qabiliyyətləri olur). “Xor sinfi” fənninin bütün kursu boyu tətbiq olunan interaktiv texnologiya kollektiv işin müxtəlif metod və formalarının daha geniş istifadəsinə imkan yaradır. Həmçinin xor fənninin tədrisinin sonuncu mərhələsində *peşakar-rollu* texnologiyalardan da istifadə etmək faydalıdır. Onların məzmununu bundan ibarətdir ki, öyrənlər (öz şəxsi istəyləri ilə) xor dirijoru rolunda çıxış edə bilər. Bundan başqa tələbələr aranjimançı rolunda da (məsələn, sevdiyi bir xalq mahnısını xor üçün işləyə bilər), hətta xor bəstəkarı rolunda da çıxış edə bilərlər. Bu texnologiya ilə işin nəticələri aşağıdakılar kimi ola bilər: tələbələrin yaradıcı fəaliyyətlərinin aktivləşdirilməsi, yaradıcı bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması, idrak fəaliyyətinin inkişafı, peşakar kompetensiyaların formalaşması, təlim motivasiyasının yüksəlməsi. Xor fənninin tədrisi dövründə müəllim qiymətləndirmənin üç formasından istifadə etməlidir – cari, aralıq və yekun. Xor sinfinin müəllimi təlim nəticələrinin nəzarətini, monitorinqini və qiymətləndirilmə sistemini aşağıdakı forma və metodlarla aparmalıdır:

Cari nəzarət metodu:

- seminar məşğələlərində auditoriyada praktiki işə görə frontal qiymətləndirmə;
- xor partiyalarının cari təhvil verilməsi;
- xorla oxuma metodikasına dair mühazirə materialının bilik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi.

Aralıq nəzarət formaları:

- sərbəst işlərin təhvil;
- kollokviumların verilməsi.

Yekun qiymətləndirmə metodu:

- imtahanda praktiki və nəzəri suallara cavab.

Tələbələrin təlim nəticələrinin nəzarəti müəllim tərəfindən cari məşğələlər, davamiyyət, fərdi və qrup halında partiyaların təhvil və mühazirə materialının bilik səviyyəsinin yoxlanılması əsasında aparılır. Tələbəni qiymətləndirərkən həmçinin onun müxtəlif konsert, müsabiqə, ali məktəbin ictimai işlərində iştirakı da nəzərə alınmalıdır. Hər dərstdə tələbənin bilik səviyyəsini qiymətləndirərkən, müəllim hər tələbənin öncəki hazırlıq səviyyəsinə əsaslanaraq, onun tədris materialının mənimsənilməsi dinamikasını, səyylərini təhlil etməli və onun fənnə qarşı marağını artırmalı və stimullaşdırmalıdır.

Yekun qiymətləndirilmə zamanı aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- tələbənin semestr ərzində işinin qiymətləndirilməsi;
- tələbənin semestr ərzində konsertlərdə çıxışı.

Beləliklə, gördüyümüz kimi, müasir dövrdə xor sinfinin müəllimi həm dərsləri yeni texnologiyalar əsasında, həm də qiymətləndirməni müasir formalarla aparmalı bacarmalıdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. J.Qədimova. Musiqinin tədrisi metodikası. Bakı, 2007
2. F.Hidayətova. Musiqi və vətəndaşlıq tərbiyəsi. Bakı, 2009
3. N.Mirzəyeva. Xorşünaslıq. Bakı, 2007
4. E.Dadaşova, M.Əliyeva. Dirijorluq və onunun tədrisi metodikası. Bakı, 2013
5. L.Veysova. Fəal təlim texnologiyaları: psixoloji mexanizmlər. Bakı, 2008

XÜLASƏ:

“Xor sinfi” fənninin tədrisinə verilən müasir tələblər.

Böyüməkdə olan gənc nəslin inkişafında, tərbiyəsində və mənəviyyatının zənginləşməsində xorla oxuma böyük rol oynayır. Müasir dövrdə xor sinfinin müəllimi həm dərsləri yeni texnologiyalar əsasında, həm də qiymətləndirməni müasir formalarla aparmalı bacarmalıdır.

РЕЗЮМЕ:

Современные требования к преподаванию предмета «хоровой класс».

В развитии, воспитании и духовном обогащении подрастающего поколения хоровое пение играет большую роль. В современных условиях учитель хорового класса должен не только уметь вести уроки при помощи новых технологий, но и проводить оценивание в современной форме.

SUMMARY:

Modern requirements for teaching “choral class”.

Choral singing plays an important role in the development, upbringing and moral enrichment of the younger generation. In modern conditions, a choral class teacher should not only be able to conduct lessons with the help of new technologies, but also conduct assessment in a modern form.

EƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

VOKAL DƏRSLƏRİNDƏ DAYAQ ÜZƏRİNDƏ İŞ

ADPU-nun musiqi müəllimliyi ixtisasını öyrənən tələbələrə plan üzrə “Vokal” fənni tədris olunur, çünki orta məktəbdə onlar uşaq kollektivi ilə iş görməli olacaqlar. Məlumdur ki, ümumtəhsil məktəblərdə musiqi dərslərində mahını oxuma əsas yer tutur. Buna görə də musiqi müəllimi yaxşı səsə malik olmalı, təmiz və düzgün oxumağı bacarmalıdır, həmçinin uşaq səslərini inkişaf etdirə bilməlidir. Bütün bunları gələcəyin musiqi müəllimləri ali məktəblərdə təhsil aldıkları dövrdə vokal dərslərində öyrənirlər.

Hələ qədim dövrlərdə səs aparatının ayrı-ayrı orqanlarının, nitq defektlərinin və səsyaranma prinsiplərinin təsviri cəhdləri aparılmışdır. Tarixi mənbələrdə biz Hippokrat, Aristotel, Halen kimi alimlərin yazılarına rast gəlirik. XI əsrdə İbn-Sina özünün “Əl Qanun fit Tibb” fundamental əsərində səs yaranma səbəblərini, onun eşitmə orqanları tərəfindən qavranılmasını, səs-nitq orqanlarının anatomiya və fiziologiyasını və ən başlıcası, səs aparatının beyin fəaliyyəti ilə əlaqəsini göstərmişdir.

Hər bir sənət öz texniki priyomlarına malikdir ki, bunlarsız, hətta təbiətdən gələn istedad olsa da, ifanın təkmilləşdirilməsi mümkün deyil. Müğənninin, vokalçının işi bu baxımdan hamıdan ağırdır, çünki o digər ifaçılar kimi öz “alətini” (qırtlağı) ələ almaq, onu yaxşı-yaxşı öyrənmək və gözəl izləmək, ona daha rahat vəziyyət seçmək imkanından məhrumdur.

Vokalçı yalnız intuitiv şəkildə öz alətinin düzgün vəziyyətdə olduğunu hiss edə bilər. Bu çətinlikdən başqa, müğənni alət ifaçısı ilə müqayisədə başqa bir çətinliklə də üzləşir – səs yaranması üsulunun mürəkkəbliyi ilə. Bunun üçün simli və zərb alət ifaçılarına əlləri, nəfəs alət ifaçılarına isə dodaqları xidmət edir ki, bu orqanlar ən inkişaf etmiş və itaətlidir. Müğənni isə sadə müşahidə və idarə üçün mümkünsüz vasitədən istifadə etməli olur – bu nəfəsdır ki, o çox mürəkkəb proses olub digər çətinliklə dərk edilən və aradan qaldırılan təsirlərdən asılıdır.

Üçüncü alət ifaçılarına tanış olmayan çətinlik – tonun qaldırılması və salınması üsullarıdır. Alət ifaçısı üçün bu iş nə qədər asan və onun barmaqlarına tabedirsə, bir o qədər də müğənnidə bu proses bilavasitə müşahidə üçün imkansızdır və qırtlaqda gizlənmiş və tamamilən bizim nəzarətimizdən asılı olmayan səs tellərinin reflektor işi kimi baş verir.

Nəhayət, alətdə ifa mətnin ifası ilə müşayiət olunmur ki, müğənni üçün bu iş mütləqdir və çətinliklə əldə olunandır.

Bütün bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün səs yaranma quruluşu məsələlərinə dair kifayət qədər geniş ədəbiyyat yaradılmışdır ki, burada oxu zamanı qırtlağın vəziyyəti barəsində çox saylı mülahizələr və tövsiyələr verilmişdir. Bu ədəbiyyatın bəzilərinə az da olsa düzgün fikirlər var, lakin əksər hallarda bunların çoxu cəfəngiyyat, heç bir elmi əsası olmayan və çox vaxt bir-birinə zidd bəyanatlarla doludur. Bizim məqsədimiz bu ədəbiyyatı araşdırmaq və tənqid etmək deyil, sadəcə tədqiqatımızı yerinə yetirdikdə lazım olan anlarda onlardan qısa məlumat verməkdir.

Vokalı öyrənməyə yeni başlayan tələbə hələ ki, bu və ya digər səs səsənməsinin necə yarandığını nə duyğularla, nə də əzələlərlə anlaya bilmir. Tədris müəllimin məqsədyönlü işi nəticəsində və duyğulara arxalanaraq, tələbə texnikanı yetişdirməyə başlayır və onda duyğu formalaşması ilə onun əzələ təcəssümü arasında çeşidli əlaqələrin formalaşması başlayır. Bu işdə başlıca amil – səs və nəfəs dayağının inkişaf etdirilməsidir. Dayaq – vokal sənətində dayaqlı, düzgün formalaşdırılmış oxu səsini (dayaqlı səsənmə) və səsyaranma üsulunu (dayaq üzərində oxuma) xarakterizə etmək üçün istifadə edilən termdir. Dayaqlı səsənmədə səs lazım olan bütün vokal keyfiyyətlərinə malikdir: cingiltlilik, yuvarlaqlıq, sabit vibrato və vokal texnikasının müxtəlif növlərini yerinə yetirmə azadlığı. Müxtəlif ifaçılarda subyektiv dayaq hissiyatı müxtəlif ola bilər. Biriləri onu nəfəs əzələlərinin müəyyən gərginlik dərəcəsi kimi hiss edir, digərləri – damağa və ya dişlərə dirənən hava sütunu kimi, obirləri – qırtlaq səviyyəsində havanın tormozlaşdırılması kimi (“dayaq” sözü də elə bundan əmələ gəlmişdir). İnsanda dayaq hissi anadan gəlmə deyil, o vokal texnikasının mənimsənilməsi prosesində inkişaf edir.

Səsin dayağı. Fizioloji cəhətdən səs yaranma belə izah etmək olar: dilaltı sümüyün aşağı mövqeyə salınması ilə passiv olaraq qırtlağın qalxan-sinə əzələlərinin köməyi ilə fəal fiksasiyası. Qırtlağın bu cür fiksasiyası onun zorla aşağı vəziyyətdə saxlanılması anlamına gəlməməlidir, çünki qalxan-sinə əzələlərin qüvvəsi o qədər də böyük deyil və onlar sadəcə nəfəsburaxma zamanı hava təzyiqindən qırtlağın yuxarı qalxmaması üçün lövbər rolunu oynayırlar.

Qalxan-sinə əzələlərinin tonusu bu təzyiqlə lap azca üstələyir, buna görə qırtlağın bu cür fiksasiyası və ya səs yaranma dayağı ifaçı tərəfindən zorakılıq kimi deyil, sadəcə dəstək kimi qəbul olunur.

Qırtlağın düzgün fiksasiyası səs yaranma bütün uzadılması boyu baş verməlidir, yəni ifaçı oxuyan zaman onu daima hiss etməlidir. Bundan başqa, o, hətta ayrı-ayrı sözlərin və frazaların arasında nəfəsalma zamanı da həmin vəziyyətdə qalmalıdır ki, hər yeni nəfəsalma vaxtı qırtlağ sonuncu notun səsənməsi vəziyyətində olsun. Bu tələb yerinə yetirilməsə, sonrakı səs əvvəlki ilə tembr, yuvarlaqlıq və təmizlik cəhətdən uyğun olmayacaq və oxuma hamar, rəvan olmayacaq.

Səs dayağının praktiki cəhətdən həyata keçirilməsi aşağıda göstəriləndən ibarətdir. Yuxarıda izah etdiyimiz üsulla (alt çənənin heç bir iştirakı olmadan) dilaltı sümüyü aşağıya salaraq və bununla da qırtlağa passiv şəkildə aşağı enməyə imkən yaradaraq, dərhal bundan sonra yeni, yüngül, qırtlağı aşağı vəziyyətdə möhkəmləndirən bir hərəkət etmək lazımdır. Bu zaman təkcə dilaltı-sinə əzələləri deyil, həm də qalxan-sinə əzələləri işə salınır.

Qırtlağın düzgün vəziyyətini yoxlamaq üçün şahadət barmağını bükülmüş vəziyyətdə boğaza, körpüçük sümükləri arasındakı dəlikçəyə qoymaq lazımdır. Yuxarıda dediyimiz o ikinci hərəkəti etdikdə və qırtlaq aşağıya doğru endikdə, barmaq yüngül bir təzyiqlə hiss edəcəkdir. Bundan dərhal sonra oxunağa başlamaq lazımdır və bütün səsənmə zamanı barmaq qırtlağın təzyiqini hiss etməlidir. Belədə həm *forte*, həm də *piano*-da səsənmə xüsusi bir sabitlik, sıxlıq, rəvanlıq və tembr cəhətdən dolğunluq keyfiyyətlərini alacaq. Buna dayaqlı səsənmə deyilir.

Təəssüf ki, bu cür aşağı dayaqlı üsulu yeganə mümkün olan deyil. Müğənnilər tərəfindən daha tez-tez istifadə edilən digər bir üsul da var. Çox zaman qırtlağın fiksasiyası dilaltı sümüyün altındakı əzələlər vasitəsilə deyil, üst əzələlər tərəfindən həyata keçirilir. Lakin belə üsul səsi sərt, ağır, cırıltılı və nüans çəvikliyində malik olmayan edir. Yüksək dayaqlı ən güclü və düzümümlü səsləri belə tez yorur və sıradan çıxarır. Bu cür dayaqlıdan istifadə edən müğənnilər görkəmli istedadla malik olsalar da, səhnədən tez düşür.

Nəfəsin dayağı. Bu termin havanın sıxılmış vəziyyətdə ağ ciyərlərdə saxlanılmasına işarə edir (baxmayaraq ki, o, oxu zamanı axıb-gedir). Buna qarın presinin daimi artan təzyiqlə və bu təzyiqlə təsirdən diafraqmanın tədrisən boşalması nəticəsində nail olunur.

Qarın presi və diafraqmanın işi arasında qarşılıqlı əlaqə hələ olmalıdır ki, nəfəsburaxma zamanı nəfəsin tədrisən axıb-getməsilə havanın yerinə boşaldılan qarına nəfəsalma vaxtı yerini dəyişmiş orqanlar dayanmadan qayıtsın (mədə, qara ciyər, dalaq).

Vokal sənətinin ən yüksək pilləsi hələ nəfəs dayağının əldə olunmasından ibarətdir ki, bu qarın presi və diafraqma arasında müənasib əlaqədən ibarətdir. Subyektiv olaraq, nəfəs dayağı ifadə tərəfindən daxilədən döş qəfəsinə doğru bir təzyiqlə hiss olunmasıdır. Bu subyektiv hissiyat əslində olan şeyləri əks etdirir, yəni qarın presinin aşağıdan yuxarıya doğru təzyiqləni.

Baxmayaraq ki, nəfəs buraxma vaxtı altdan yuxarıya doğru gedən qarın presinin təzyiqlə qarşı diafraqma müəyyən bir müqavimət göstərməlidir (çünki bunsuz ciyərlərə dolmuş bütün hava ani olaraq uçub-gedəcəkdir), lakin bu müqavimət o qədər də qüvvətli olmamalıdır ki, abdominal nəfəs buraxmanı çətinləşdirsin və yaxud kəssin. Kəsilmiş və ya çətinləşdirilmiş nəfəs buraxma hallarında bunların davamını qabırğalar öz üzərinə gətirir və bu zaman səs xırıltılı və ya solğun xarakter alır, bu hal zil notda baş versə səs tamamilən qırıla bilər (buna hərdən “xoruz buraxma” deyilir).

Oxuma zamanı bütün fraza boyunca ağ ciyərlər sıxılmamalıdır və nə qədər paradoksal səslənsə də, bunun tam əksi olaraq – genişlənməlidir. Bunun üçün diafraqmanı öz daxilinə çəkmək, sovurmaq yox, əksinə sanki xaricə yavaş-yavaş itələmək lazımdır ki, hava gərginləşsən və qüçənmədən səs dəliyindən çıxsın. Bu üsul tellərlə artıq təzyiqlə aradan qaldırmağa kömək edir. Deməli, səs daha yüngül, çevik və istənilən notu səsləndirməyə qadir olacaqdır. İlk başdan bu çətin görünümlü və hətta imkansız, lakin məhz bu metoddan dünyanın bütün görkəmli vokalçıları istifadə edib və edəcəkdir.

Beləliklə, nəfəs dayağının əldə edilməsi üçün aşağıdakılar vacibdir:

1. Oxumaqdan öncə bacarıca böyük miqdarda hava qarın, alt qabırğalar və böyürlərə doldurulur;
2. Ciyərləri və sinəni qaldırmayaraq, havanı daxilə saxlamaq;
3. Oxumağa başlayan zaman qarınla tədricən havanı itələmək, daxilədən ona arxalanaraq;
4. Frazə bitdikdən sonra təzyiqlə azaltmaq ki, baş gicəllənmə və yorğunluq əmələgəlməsin.

Unutmaq olmaz ki, nəfəs dayağı və səs dayağı arasında qarşılıqlı asılılıq var. Bu onunla ifadə edilir ki, nəfəs dayağı nə qədər möhkəm olsa, səs dayağı bir o qədər yaxşı və asan əldə edilir, eyni zamanda səs dayağı nə qədər mükəmməl olsa, bir o qədər nəfəs dayağını qoruyub-saxlamaq asan olur.

Məlum olduğu kimi, səsin həmləsinin üç növü mövcuddur: sərt, yumşaq və nəfəsyani *ataka*. Bunların hamısı sıx olaraq səs dayağı və nəfəs dayağı ilə bağlıdır. Sərt həmlədə (*ataka*-da) səs dəliyi bilavasitə səslənmə anında sıx olaraq qapanır və sonra buraxılan hava təzyiqlənin təsirindən güclə açılır. Səslənmənin əvvəlində bu zaman “k” səsinə oxşayan bir səs eşidilir. Sərt həmləyə adətən yüksək dayaqdan istifadə edən vokalçılar daha çox müraciət edir, çünki onların qırtlağı əzələlərdən daha yuxarı mövqedə fiksasiya olunur. Bu həmlə növü həmçinin çənəsinə aşağıya doğru çəkən müğənilərdə də maksimal dərəcəyə çatdırılır. Bu üsulla səsləndirilən notun bütün uzunluğu boyu səslənmənin kəskinliyi duyulur. Qeyd etmək lazımdır ki, sərt həmlə vasitəsilə daha yaxşı parlaq sinə seslərinin alınmasına baxmayaraq, hər dəfə səs dəliyinin tam sıxılması heç də vacib deyil, kifayətdir ki, o buraxılan havaya müəyyən müqavimət göstərərək onun çevikliyini səbəb olsun.

Nəfəsyani həmləni mahiyyətcə heç həmlə hesab etmək olmaz. Bu cür üsulla ifadəyə başlama, məlum olduğu kimi, əhəmiyyətli həcmdə hava itkisinə səbəb olur. Buna görə belə üsul çox nadir hallarda istifadə olunmalıdır və daima bu cür oxumaq olmaz! Bu üsulla, yəni səs tellərinin natamam qapanması üsulu ilə oxumanı başlama səs dayağının olmadığı (nə yüksək, nə də aşağı) halda baş verir, yəni qırtlaq nə aşağıda, nə də yuxarıda fiksə olunmadığı halda. Bu cür oxu üsulu onu göstərir ki, ifadənin nəfəsi düzgün işləmir və dayağı yoxdur. Bu zaman səslənmə boş, çalılarsız olur və sabit deyil, nəfəs çox qıscadır və o, hətta kiçik bir cümləyə də kifayət etmir.

Yumşaq həmlə səs tellərinin yaxınlaşması, lakin sıx qapanmaması ilə həyata keçirilir, birdə – bu oxumaqdan öncə deyil, oxuma momentində baş verir. Oxumanın başlanğıcında məhz yumşaq həmlə (aşağı dayaqla birgə) üstünlük təşkil etməlidir, çünki onun vasitəsilə həm zəif, həm də sərt səslənməni əldə etmək mümkündür. Bu cür həmlə, eyniyə sərt həmlə kimi, hava itkisinə səbəb olmur. Lakin onun işləmə mexanizmi tam sıxılmış səs tellərinin güclə açılması vasitəsilə deyil (sərt həmlədə olduğu kimi), lakin onların üstündən keçən hava cərəyanının təsirindən qapanması nəticəsində baş verir. Səsin aşağı dayağı olduqda və o yaxşı saxlanıldıqda yumşaq həmlə özü-özünü yaranır, bu zaman, istənilən dinamik səs çalılarının dəyişməsindən asılı olmayaraq, səs maksimal dərəcədə öz azdığını və yumşaqlığını qoruyub-saxlayır.

Hər bir təlim alan tələbə həmlənin bütün növlərini öyrənilməlidir. Həmlə vasitəsi ilə təsir vokal ifadəliliyi sənətində ən vacib üsullardan biridir. Bu zaman əlaqə hissələri və dayaqlı hissiyatı, yəni nəfəs qurğusu, aydın şəkildə ifadə olunur. Tələbədə səsin başlanğıc anına ən ciddi münasibət inkişaf etdirmək lazımdır. Həmlə tələbə tərəfindən dəqiq və şüurlu surətdə həyata keçirilməlidir. Ümumtəhsil məktəbində çalışan musiqi müəllimi peşəkar vokalçı olmasa da, o, həmlənin hər üç növünə sahib olmalıdır. Həmlə səs aparatına pedaqoji təsirin ən mühüm vasitəsi sayılır. Və burada səs tellərinin işi ilə bərabər düzgün nəfəsəmələ gətirilmə böyük rol oynayır. Beləliklə, dayaqlı oxu zamanı bir “hissiyat” kimi adlandırmaq olmaz. Əksinə olaraq, müəyyən hissiyat ifadə dayaqla nail olandan sonra yaranır. Müəllim tələbədə dayaqlı ifadəni inkişaf etdirərkən, heç bir “hissiyat” leksikasından istifadə etməməlidir, çünki hər bir insan bu dayaqlı başqa cür, fərdi hiss edə bilər və yalnız onu əldə edəndən sonra.

ƏDƏBİYYAT:

1. Quliyev. E.B. «Vokal metodikasının bəzi məsələləri», Bakı, 1999
2. N.Kamilova “Vokal və onun tədrisi metodikasi”, Bakı, 2010
3. Ю.Алиев. «Основы вокальной педагогики». Москва, 2001
4. Баттиста Л. Дж. Техника бельканто. Москва, 2013
5. Гарсиа М. Полный трактат об искусстве пения. Москва, 2015

Açar sözlər: vokal, nəfəs, dayaqlı, səs telləri, diafraqma, ağ ciyərlər

Ключевые слова: вокал, дыхание, опора, голосовые связки, диафрагма, легкие

Key words: vokal, breath, support, vocal cords, diaphragm, lungs

РЕЗЮМЕ:

Работа над опорой на уроках вокала

Поскольку пение является основным видом деятельности на уроках музыки в общеобразовательной школе, учитель музыки должен иметь хороший голос, уметь правильно и чисто петь, а также развивать детские голоса. На уроках вокала в результате целенаправленной работы происходит освоение основного вокально-технического навыка – пения на опоре, от чего зависит качество звука.

SUMMARY:

Work on the support of vocal lessons

Since singing is the main activity of music lessons in a secondary school, a music teacher should have a good voice, be able to sing correctly and cleanly, and develop children's voices. During vocal lessons, as a result of purposeful work, the basic vocal and technical skill is learned – singing on a support, on which the sound quality depends.

Rətçi: dos.S.Abbasova

Heyran İmran qızı Vəkilova
CÜMHURİYYƏTDƏN DOĞULAN MƏKTƏB

“Çar Rusiyasının heç bir təhsil ocağı Qori Müəllimlər Seminariyası qədər Azərbaycan mədəniyyət xadimi verməmişdir”.

Əziz Şərif, professor

XIX əsrin əvvəllərində Bakıda neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq texniki tərəqqi geniş vüsət almışdı. Bu səbəb də Bakı burjuaziyasını ölkədə bir sıra maarif ocaqları açmağa vadar etdi. Məktəblərdə maddi yardımla bərabər tədrislə məşğul olacaq hazırlıqlı müəllimlərə ciddi ehtiyac yaranırdı. Lakin bu tələbatı ödəyəcək kadr yoxluğu ilə üzləşən Çar Rusiyası 1879-cu ildə Qori Müəllimlər Seminariyası nəzdində Azərbaycan şöbəsini açmağa məcbur oldu. Azərbaycan şöbəsinin ilk dərsləri sentyabrın 1-də fəaliyyətə başladı. Az vaxt ərzində Azərbaycan şöbəsi çox işlər gördü, ciddi metodiki vəsaitlər hazırlanmağa başlandı. Seminariyanın müəllimi olan Aleksey Çernyayevski Azərbaycanlı uşaqlar üçün səs üsulu ilə yazılmış ilk “Vətən dili” dərslərini tədrisə təqdim etdi.

A. Çernyayevski Azərbaycanın maarifçisi, pedaqoqu olmuşdur. O, ilk təhsilini Şamaxıda dörd sinifli məktəbdə almış, Mərzə kəndində ilk xalq məktəbi yaratmışdır. Qori (Zaqafqaziya) Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin ilk müfəttişi vəzifəsində çalışmışdır. O, K.D.Uşinskiyin müəllimlər pedaqoji ideyalarının Azərbaycanda ilk davamçılarından biri sayılır. Azərbaycanda ziyalı kadrların hazırlanmasında xüsusi xidmət sahibidir. Firdudin bəy Köçərli, Rəşid bəy Əfəndiyev, Süleyman Sani Axundov, Cəlil Məmmədquluzadə və başqaları məhz A.Çernyayevskinin köməyi ilə təhsilə cəlb olunmuş, onun kitabından dərslər almışlar. C.Məmmədquluzadənin həyat yoldaşı, xeyriyyəçi qadın olan Həmidə xanım Məmmədquluzadə öz xatirələrində yazırdı ki, böyük ədib Çernyayevskini və onun arvadını çox sevirdi, onlara dərin hörmət bəsləyirdi, şəkillərini özündə saxlayırdı. Azərbaycan şöbəsinin gördüyü işlər, keçirdiyi tədbirlər 1900-cü ildə Parisdə keçirilən Dünya müəllimlərinin seminariyasında nümayiş olunmuş və birinci yeri tutmuşdur.

Azərbaycan şöbəsi Qoridə fəaliyyətdə olduğu 40 ildə Azərbaycan maarifinin, elminin və mədəniyyətinin qızıl fondunu təşkil edən 250-yə yaxın xalq müəllimi yetişdirib. Bu məzunlar müəllimlər ziyalı, pedaqoq, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yaradıcısı olan Firdudin bəy Köçərlinin sözləri ilə desək “Millətin چراغی” olan əsil müəllimlər idilər. Bu maarif fədailəri içərisində Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyov kimi dahi şəxsiyyətlərlə yanaşı, ömrünü Azərbaycan xalqının mənəvi yüksəlişinə həsr etmiş Firdudin bəy Köçərli, Rəşid bəy Əfəndiyev, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Süleyman Sani Axundov, Hacı Kərim Sanılı, Fərhad Ağazadə, İsmayıl Qayıbov, İsfəndiyar Vəkilov, Əhməd Seyidov və başqalarının adını iftixarla çəkə bilərik.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-ci ilin 22 iyulunda Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan Şöbəsinin əmlakının Qazağa köçürülməsi qərarını verir. Firdudin bəy Köçərliyə 5 min rubl vəsait ayrılır və Qazax Seminariyasının yaradılması üçün Gəncə xəzinədarlığından həmin vəsait Firdudin bəy Köçərliyə verilir.

Qazax Seminariyasının təşkili Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhsil sahəsində ilk və uğurlu addımlarından biri kimi qiymətlidir. Böyük çətinliklə Firdudin bəy bütün əmlakı Qoridən qatara yükləyib Ağstafa stansiyasına gətirir. Keçmiş seminaristlərin köməyi ilə əmlak Qazağa daşınır. Kosalar kəndindən olan varlı ağa Məşədi İbrahim öz şəxsi evini seminariyaya bağışlayır. Hökumətin və varlı bəylərin köməyi ilə 1918-ci il sentyabrın 17-də ilk dərslər zəngi çalınır. Bu günün seçilməsi də təsadüfi deyildi. Həmin gün milli hökumət Gəncədən Bakıya köçür, hökumətin Bakıda tənənlə qarşılanması mərasimi bayram edilir. Qazaxda dərslərin həmin günə təyin olunması Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin təhsilə göstərdiyi diqqət və qayğının bariz nümunəsi kimi təqdirəlayiqdir.

Seminariyanın direktoru F.Köçərli açılışda söylədiyi nitqində qeyd etmişdir ki, seminariyanın Gürcüstan mərkəzində, özgə zəmində və müsəlman ələmindən uzaqlarda yaradılmasına baxmayaraq, çox böyük əhəmiyyəti olmuş, mövcudluğu dövründə xalq məktəblərində işləməkdən ötrü Qafqaz müsəlmanlarına çoxlu sayda müəllimlər hazırlamışdır. Vətəndən ayrı düşmüş müsəlman gəncləri milliliyini təmizliyini və toxunulmazlığını qoruyub saxlaya bilməmişlər. İndi müstəqil seminariyaya çevrilərək doğma diyarına, Qazağa köçürülmüş Azərbaycan bölməsi xalqın mənəvi geriliyinin aradan qaldırılması yolunda mühüm amillərindən birinə çevriləcək və var qüvvəsi ilə çalışacaqdır.

Qazax müəllimlər seminariyasının məzunlarından biri olan xalq şairi Osman Sarıvəlli xatirələrində yazırdı:

“Qazax seminariyası bir çox ziyalılar kimi mənim də ilk mehriban tərbiyə beşiyim olmuşdur... Elmlərin əsasını burada öyrənmişəm, ədəbiyyatı və incəsənəti orada sevməyə başlamışam, onlarca odlu, aşiqənə gənclik şeirlərini orada yazmışam”.

Seminariyanın məhz Qazağa köçürülməsində bir çox səbəblər var idi. Birinci və əsas Qazax “Zaqafqaziyanın milli intellekt mərkəzi” sayılan Tiflisə yaxın idi, coğrafi mövqeyinə görə Azərbaycanın dünyaya açılan Qərb Qapısı idi, dəmir yolu buradan keçirdi. İkincisi, Qori seminariyasının məzunlarının əksəriyyəti Qazaxdan olan müdavimlər idi. Onlar da Qazax seminariyasının təşkili və fəaliyyət göstərməsində xüsusi rol oynadılar. Üçüncüsü, Firdudin bəy həyat yoldaşı Badisəbə xanım Vəkilovanın qardaşları ilə möhkəm dostluq münasibətində idi. Badisəbə xanımı Firdudin bəy çox sevirdi. Bu sevginin bariz nümunəsi Qoridən Salahlıya gələn məktublardan da görünür. Belə məktublardan bir neçə sətiri diqqətinizə çatdırmaq istərdim: “... Mənim canım Badisəbə, fikrim sənə yanındadır, həsrətlə yolunu gözləyirəm. Sənsiz burada tək qala bilmirəm. Üzündən, gözündən, əlindən öpürəm. Salamət olmağımı Allahdan istəyirəm. Səni çox istəyən Firdudin bəy köçərli!” Bəlkə bu sevgidəndir ki, Firdudin bəy seminariyanın Şuşaya deyil, Qazaxa köçürülməsində israrlı olmuşdu.

Firdudin bəy Qazaxda seminariyanın direktoru kimi deyil, az vaxtda böyük ictimai xadim kimi də şöhrətlənir. O, seminariya nəzdində yetimlər evinin açılmasına da nail olur. 1920-ci ilin aprel çevrilişi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu ilə nəticələnir. Ziyallılara, demokratik qüvvələrə qarşı terror əməliyyatı aparılır, Qori və Qazax seminariyalarında üst-üstə 25-illik can qoyan, ömrünü şam kimi əridən Firdudin bəy sorğusuz-sualsız, xain ermənilərin əli ilə Gəncə qazamatında qətlə yetirilir. Ərinin ölümündən sonra Badisəbə xanım Qazaxda qala bilmir, həyat yoldaşının, fədakar insanın yarımçıq qalan arzularının ardınca gedir. Azərbaycanın bir çox şəhərlərində, ən axırını isə Şəkiddə yetim qızlar məktəbini açır və ömrünün son gününə qədər ona rəhbərlik edir.

Sovetlər gələndən sonra Xalq maarif komissarlığının qərarına əsasən seminariya 1920-21-ci dərslər ilindən yeni tipli pedaqoji məktəb kimi Azərbaycanda pedaqoji kadrların hazırlanmasında fəallıq göstərir.

Dövlət başçımız İlham Əliyevin sərəncamı ilə 3 ildir ki, fəaliyyətdə olan Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialını tarixi seminariyanın varisi hesab etmək olar, mənəvə olar. Əvvəllər bir neçə təhsil müəssisəsinin – Zərdabi adına Pedaqoji Universitetin, Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun, sonda isə Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin filialı olan keçmiş filial bir neçə dəfə bağlanmaq təhlükəsi ilə üzləşmişdir. Filialın ağır və böhranlı günündə Qazağın qeyrətli oğlu, bu yaxınlarda dünyasını dəyişmiş, lakin əbədlilik universitetin tarixinə adı yazılacaq professor Vüsət Əfəndiyev çiyinlərini ağır və məsuliyyətli yükün altına qoydu. İlk gündən filialda ciddi islahatlar aparıldı. Təhsilin

keyfiyyəti, nizam-intizam bərpa olundu. Yenidənqurma, aparılan təmir-tikinti işləri, tələbə və müəllimlər üçün yaradılan şərait, abadlıq bu gün göz oxşayır. Filial nümunə göstərilə biləcək əsil təhsil müəssisəsinə çevrilmişdir. Rayon rəhbərliyinin doğma münasibətini, qayğı və diqqətini kollektiv daim hiss edir. Rayon icra hakimiyyətinin başçısı, hər bir Qazaxlının ürəyində xüsusi yeri olan Cənab Rəcəb Bəbaşovun göstərişi ilə filiala müasir tipli bina tikintisi üçün 10 hektar torpaq sahəsi ayrılmışdır. Bəlkə də bu sahə Cümhuriyyət dövründə ayrılan torpaq sahəsi olub. “Tarix təkrarlanır” kəlamı burada özünü bir daha təsdiqlədi. Lakin Şərqdə ilk Demokratik Respublikanın ömrü qısa olduğu üçün tikinti işləri aparıla bilməmiş, bütün işlər, arzular yarı yolda qalmışdır. Cənab Başçı və filialımızın ömürlük direktoru olaraq qalacaq, unudulmaz Vüsət Əfəndiyev bununla tarix yazdılar.

Bu ilin sentyabr ayının 17-də tarixi seminariyanın 100 yaşı tamam olur. Bu yaşı həm Firudin bəyin, həm də əsasını qoyduğu məktəbin yaşı kimi qəbul edə bilərik. Həyatını xalqın maariflənməsinə həsr edən ürfan çırağı, sənin olmayan qəbrin, ruhun hər birimizin qəlbindədir. Xalq üçün şam olub yananlar öləndən sonra ürəklərə köçür.

3 noyabr 2018-ci il sərəncamı ilə möhtərəm Prezidentimiz Seminariyanın 100 illiyi ilə bağlı tarixi bir sərəncama imza atdı. Bu nəinki Qazax təhsilinə, ümumilikdə ölkə təhsilinə verilən böyük qiymət və dəyər idi.

Ədəbiyyat

1. “Cəlil Məmmədquluzadə ensklopediyası” B-2008.
2. Ə.Seyidov “Azərbaycan müəllimlərinin hazırlanmasında Zaqafqaziya (Qori) Seminariyasının rolu” B-1960.
3. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti 6-12 yanvar 2000-ci il.

Xülasə

Firudin bəy Köçərli tərəfindən 1918-ci ildə əsası qoyulan Qazax seminariyasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini təhsil sahəsində həyata keçirdiyi ən böyük xidmətlərdən biri olduğu və ölkədə pedaqoji kadrların hazırlanmasında xüsusi mövqeyə malikliyi qələmə alınmışdır.

Summary

In the article it is showed the specisl role of Qazakh Seminary founded by Firudin bey Kocherli in 1918 which had importatnt role in educatiaon system of Azerbaijan Republic and in preparaung pedagogic skilled workers.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Самедов Бахруз Адиль оглы⁶¹

ПЕРИОДЫ И ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ ИСТОРИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Средний английский (1100-1500). В 1066 году Вильгельм Завоеватель, герцог Нормандский (часть современной Франции), вторгся и завоевал Англию. Новые завоеватели (называемые норманнами) привели с собой своего рода французский язык, который стал языком Королевского двора, а также правящего и бизнес-классов. В течение некоторого времени существовало своего рода лингвистическое разделение классов, где низкие классы говорили по-английски, а высшие классы говорили по-французски. В 14 веке английский снова стал доминирующим в Британии, но со многими французскими словами. Этот язык называется среднеанглийским. Это был язык великого поэта Чосера (с1340-1400), но носителям английского языка было бы все еще трудно понять его сегодня.

Пример Среднеанглийского языка применяемый Дж. Чосером

And whan I sawgh he wolde never fine
 To reden on this cursed book at night,
 Al sodeinly three leves have I plight
 Out of his book right as he redde, and eke
 I with my fist so took him on the cheeke
 That in oure fir he fil bakward adown.
 And up he sterte as dooth a wood leon
 And with his fist he smoot me on the heed
 That in the floor I lay as I were deed.
 And whan he swagh how stille that I lay,
 He was agast, and wolde have fled his way,
 Till atte laste out of my swough I braide:
 "O hastou slain me, false thief?" I saide,
 "And for my land thus hastou mordred me?
 Er I be deed yit wol I kisse thee."

Цель и задачи обучения. Основная цель обучения – познакомить студентов с процессом создания и развития языка во время обучения предмета «Истории языка». В ходе этих задач, как образование, так и воспитание являются неотъемлемой частью учебной программы «Языковая история» в высшей школе. Эти цели и задачи взяты за основу для всего учебного процесса в программе высшей школы. Учение «История языка» важно для всех учащихся в течение 2-х семестров и требует от студентов принятия минимального базового курса в неспециализированных Высших Учебных Заведениях. Этот минимальный базовый курс способствует дальнейшему направлению карьеры.

Средний английский - период великих перемен. Среднеанглийский период (1150–1500) был отмечен значительными изменениями в английском языке, более обширными и фундаментальными, чем те, которые произошли в любое время до или после. Некоторые из них были результатом нормандского завоевания и условий, которые последовали за этим событием. Другие были продолжением тенденций, которые начали проявляться в древнеанглийском языке. Это могло бы продолжаться даже без завоевания, но оно происходило быстрее, потому что норманнское вторжение убрало с английского те консервативные влияния, которые всегда чувствуются, когда язык широко используется в книгах и на котором говорит влиятельный образованный класс. Изменения этого периода повлияли на английский язык, как в грамматике, так и в словаре. Они были настолько обширны в каждом отделе, что трудно сказать, какая группа является более значимой. Из-за грамматики те, кто изучал грамматику, превратили английский язык с сильно выраженным языком в чрезвычайно аналитический. В лексике речь шла о потере значительной части древнеанглийского словарного запаса и добавлении тысяч слов из французского и латинского языка. В начале периода английский является языком, который должен изучаться как иностранный; в конце это современный английский.

Распад флекциональных окончаний. Изменения в грамматике английского языка могут быть описаны как общее уменьшение перегибов. Окончания существительного.

То, что изменение было завершено к 1500 году, было показано с убедительной статистикой Чарльза С. Фрица. Среднеанглийские и прилагательные, обозначающие различия числа и падежа и часто пола, были настолько изменены в произношении, что потеряли свою отличительную форму и, следовательно, свою полезность. В некоторой степени то же самое относится и к глаголу. Это выравнивание инфлексивных окончаний было частично связано с фонетическими изменениями, частично с операцией аналогии. Фонетические изменения были простыми, но далеко достигающими. Самым ранним, по-видимому, было изменение окончаний -m на -n, где бы оно ни происходило, т. д. В дательном множественном числе существительных и прилагательных, а также в дательном падеже единственного числа (мужского и среднего) прилагательных, когда они склоняются в соответствии с сильным склонением. Таким образом, *mīdum* (до уст) >*mīdun*, *gōdum*>*gōdun*. Этот -n, наряду с -n из других инфлексивных окончаний, был затем отброшен (*mīdu, *gōdu). В то же время гласные *a*, *o*, *u*, *e* в окончании флексии были затенены звуком, так называемым «неопределенным гласным», который стал записываться *e* (реже *l*, *y*, *u*, в зависимости от места и дата). В результате ряд первоначальные отчетливые окончания, такие как *-a*, *-u*, *-e*, *-an*, *-un* были уменьшены, как правило, до единого *-e*, и такие грамматические различия, которые они выражались ранее, больше не передавались. Следы этих изменений были обнаружены в древнеанглийских рукописях ещё в десятом веке. К концу двенадцатого века они, кажется, в целом были выполнены. Выравнивание несколько затруднено в письменном языке из-за тенденции писцов, чтобы сохранить традиционное правописание, и в некоторых местах окончательный *n* был сохранён даже в устной речи, особенно как знак множественного числа. Влияние этих

⁶¹ Д.ф.ф. доцент UNEC – Азербайджанский Государственный Экономический Университет Кафедра иностранных языков

изменений на склонение существительного и прилагательного, а также дальнейшее упрощение, вызванное операцией аналогии, может быть легко показано.

Существительное. Взгляд на несколько примеров склонения существительных в древнеанглийском языке покажет, насколько серьезно были затронуты инфлексивные окончания. Например, в лондонском английском «Чосер» в сильном мужском склонении формы *mūd, mūdes, mūde, mūd* в единственном числе и *mūdas, mūda* и *mūdum, mūdas* во множественном числе были сокращены до трех: *mūd, mūdes*, и *mūde*. В таких словах *-e*, который был органичным в дательном падеже единственного числа и родительном и дательном падеже множественного числа, был расширен по аналогии с номинативным и винительным падежом единственного числа. Так что появляются такие формы, как *stōne, mūde*, и единственным отличительным завершением является *-s* притяжательное единственное и именительного и винительного падежа. Потому что эти два случая множественного числа были наиболее подходящие.

Хронология этих изменений была разработана Сэмюэлем Муром в двух статьях: «Утрата финального 77 в слогах инфлексивного среднего английского», «Самые ранние морфологические изменения в среднем английском».

Кемп Мэлоун, «Когда начался средний английский?».

История английского языка, часто используемая, стала восприниматься как знак множественного числа и распространялась на все формы множественного числа. Таким образом, мы получаем перегиб существительного, идентичного тому, что мы имеем сегодня. Другие склонения пострадали еще больше, так и как во многих словах (*giefu, suni*, и т.д.) Различия между падежом и числом были полностью стёрты.

В раннем среднем английском только два метода указания множественного числа оставались отличительными: *-s* или *-es* от сильного мужского склонения и *-en* (как в слове *oxen*) от слабого. И какое-то время, по крайней мере, в южной Англии было бы трудно предсказать, что *-s* станет почти универсальным признаком множественного числа, которым оно стало. До тринадцатого века множественное число на юге пользовалось большой популярностью на юге, и его часто добавляли к существительным, которые не принадлежали к слабому склонению в древнеанглийском языке. Но в остальной Англии множественное число (и родительный падеж единственного числа) старого первого склонения (мужской род), по-видимому, было настолько характерным, что оно быстро распространялось. Его расширение произошло наиболее быстро на севере. Даже в древнеанглийском языке многие существительные, первоначально принадлежавшие к другим склонениям, перешли к этому склонению на нортумберлендском диалекте. К 1200-м годам было стандартное множественное число, оканчивающееся в северных и северных районах Мидленда; другие формы были исключительными. Пятьдесят лет спустя он покорил остальную часть Мидленда, и в течение четырнадцатого века он был определенно принят по всей Англии как нормальный знак множественного числа в английских существительных. Его распространению, возможно, способствовало раннее распространение *-s* на множественное число в англо-норманнском языке, но в целом это можно рассматривать как пример выживания наиболее приспособленным признаком в языке.

Прилагательное. В прилагательном уравнивание форм имело еще большие последствия. Частично в результате уже описанных звуковых изменений, частично благодаря обширной аналогии, форма именительного падежа единственного числа была рано распространена на все случаи единственного числа, а форма именительного множественного числа - на все случаи множественного числа, как в сильных и слабых склонениях. Результатом было то, что в слабом склонении больше не было никакого различия между единственным и множественным числом: оба оканчивались на *-e* (*blinda* > *blinde* и *blindan* > *blinde*). Это также относится и к тем прилагательным, находящимся под сильным склонением, единственное число которых оканчивается на *-e*. Примерно к 1250 году сильное склонение имело характерные формы для единственного и множественного числа только в определенных односложных прилагательных, которые заканчивались согласной в древнеанглийском языке (ед.ч. *glad*, мн.ч. *glade*). При данных обстоятельствах единственное окончание, которое оставалось для прилагательного, часто не имело особого грамматического значения, и его использование не регулировалось каким-либо сильным ощущением склонения прилагательного.

Ясно, что до конца четырнадцатого века в среднем английском окончание *-e* слабых и множественных форм было доступно для поэзии как в Восточном, так и в Западном Мидленде. Невозможно узнать самый обычный статус формы в разговорном языке. Конечно, прилагательные, отличные от *-e*, такие как *oure aller cok* Чосера, были архаичными пережитками к концу среднеанглийского периода.

Местоимение. Распад перегибов, который привел к такому упрощению существительного и прилагательного, как было описано, заставил меньше зависеть от формальных указаний пола, падежа и (в прилагательных) числа и больше полагаться на сопоставление, порядок слов и использование предлогов, чтобы прояснить соотношение слов в предложении. Это видно из соответствующего затухания местоименных сгибаний, где упрощение форм было обусловлено лишь в незначительной мере ослаблением окончательных слогов, которые сыграли столь большую роль в сокращении окончаний в существительном и прилагательном. Потеря была самой большой в демонстрационных материалах. Из многочисленных форм *sē, sēo, past* у нас есть только *the* и *that*, что сохранилось в среднеанглийском и продолжает использоваться сегодня. Множественное число *tho* (*those*) сохранились до елизаветинского времени. Все другие формы, указывающие на различный пол, число и падеж, исчезли на большинстве диалектов в начале периода Средней Англии. То же самое можно сказать о демонстративных местоимениях *pes, peos, pis* (*this*). Везде, но на юге, средняя форма *pis* стала использоваться в раннем английском языке для всех полов и падежей единственного числа, в то время как формы именительного множественного числа были одинаково распространены на все падежи множественного числа, появляясь в современном английском как *those* и *these*.

В личном местоимении потери были не так велики. Большинство различий, которые существовали в древнеанглийском, были сохранены. Однако формы дательного падежа и винительного падежа были рано объединены, как правило, в соответствии с формой дательного падежа (*him, her, fjhem*). В средних формах винительный падеж (*h*) стал общим объективным случаем, отчасти потому, что

В контексте *oure alter cok* переводится как «петух, который разбудил нас всех», где буква *r of alter* «всех нас» указывает на родительное множественное число от *al*. Сегодня у нас есть то, что можно считать склонным прилагательным в таких сочетаниях, как мужчины, студенты, женщины-солдаты. В древнеанглийском это была следующая флексивная история английского языка

	SING		PLURAL
	Masc.	Fem.	All
N.			þis, t^S
G.			þisses þissa
D.			þissu þissum
A.			þis þas, t*^s

это было похоже на именительный падеж, и отчасти потому, что дательный падеж *him* мог быть перепутан с соответствующим падежом мужского рода. Следует отметить еще одно общее упрощение: потеря двойного числа. Язык может обойтись без различия в местоимениях для двух человек и более двух; формы *wit*, J и их косвенные случаи не сохранились после тринадцатого века, и английский язык потерял двойное число.

Будет замечено, что местоимение у *she* было формы *hēo* на древнеанглийском языке. Современная форма могла появиться из древнеанглийского *hēo*, но некоторые полагают, что это частично связано, по крайней мере, с влиянием демонстративного *sēo*. Подобное усиливающее влияние демонстративного, возможно, можно увидеть в формах третьего лица множественного числа, *they*, *their*, *them*, но здесь источником современных разработок был, несомненно, скандинавский. Нормальное развитие древнеанглийских местоимений было бы *hi* (*he*), *here*, *hem*, и они очень распространены. Однако в округах, где скандинавское влияние было сильным, именительный *hi* рано начал заменяться скандинавской формой *þei* (ON *þeir*), и несколько позже аналогичная замена произошла в других случаях, *their* и *them*. Новые формы были приняты медленнее и дальше на юг, и обычное перегибание в Чосере является *thei*, *here*, *hem*. Но к концу среднеанглийского периода формы, которые *thei*, *here*, *hem*, можно считать нормальными английскими множественными числами.

Глагол. Помимо некоторого выравнивания перегибов и ослабления окончаний в соответствии с общей тенденцией, основными изменениями в глаголе в среднеанглийский период были серьезные потери, понесенные сильным спряжением. Это спряжение, хотя и включало некоторые из наиболее важных глаголов в языке, было относительно небольшим по сравнению с большим и постоянно растущим телом слабых глаголов. Например, древнеанглийский инфинитив *-an* стал *-en*, а затем *-e*: OE *drifan* > M.E.

dnīven > drive.

Факты, изложенные в этом разделе, основаны на коллекциях для 333 сильных глаголов в древнеанглийском языке. Это число включает в себя несколько глаголов, для которых встречаются только отдельные формы, и один (*stecan), который вообще не записывается, хотя его существование должно быть выведено из его сохранившихся форм в среднеанглийском языке.

Хотя случайный глагол развивал сильное прошедшее время или причастие прошлого по аналогии с подобными сильными глаголами, новые глаголы, образованные из существительных и прилагательных или заимствованные из других языков, регулярно спрягались как слабые. Таким образом, позиция меньшинства сильного сопряжения становилась все более заметной. После нормандского завоевания утрата родных слов еще больше истощила ряды сильных глаголов. Те, кто выжил, были подвержены влиянию большинства, и многие со временем перешли к слабому перегибу.

Потери среди сильных глаголов. Похоже, что почти треть сильных глаголов в древнеанглийском языке вымерла в начале периода Средней Англии. В любом случае, около девяноста из них не оставили никаких следов в письменных отчетах после 1150 года. Некоторые из них, возможно, какое-то время существовали в разговорной речи, но за исключением случаев, когда случайный глагол сохранился в современном диалекте, они не записываются. Некоторые были редки в древнеанглийском языке, а другие соревновались со слабыми глаголами подобного происхождения и значения, которые заменяли их. В дополнение к глаголам, которые вообще не встречаются после древнеанглийского периода, есть еще около десятка, которые встречаются только в Лайамоне (в. 1200 г.) или в некоторых текстах XII века, основанных непосредственно на проповедях Эльфрика и других древнеанглийских работ. Другими словами, более ста сильных древнеанглийских глаголов были утрачены в начале периода Средней Англии.

Но это было еще не все. Потеря продолжалась в последующие периоды. Еще около тридцати устарели в ходе среднего английского языка, и такое же количество, которое все еще использовалось в шестнадцатом и семнадцатом веках, окончательно вымерло, за исключением диалектов, часто после того, как они перешли на слабое спряжение или развились слабые формы рядом с сильными глаголами. Сегодня более половины сильных древнеанглийских глаголов полностью исчезли из стандартного языка.

Сильные глаголы, которые стали слабыми. Принцип аналогии - стремление языка, следуя определенным образцам и адаптировав менее распространенную форму к более знакомой - хорошо иллюстрируется в дальнейшей истории сильных глаголов. Слабое спряжение предложило довольно последовательную модель для прошедшего времени и причастия прошлого, тогда как в разных классах сильного глагола было много разнообразия. Мы говорим *sing—sang—sung*, но *drive—drove—driven*, *fall—fell—fallen*, и т. д. В то время, когда английский язык был языком, главным образом, для низких классов и в значительной степени был удален от сдерживающих влияний образования и литературного стандарта, было естественно, что многие говорящие должны применять образец слабых глаголов к некоторым, которые были исторически сильными. Тенденция не была неизвестна даже в древнеанглийском языке. Таким образом, *r* (*kd M*) (to advise) и *sceddan* (to injure) уже ослабло в древнеанглийском языке, в то время как другие глаголы показывают случайные слабые формы. В тринадцатом веке тенденция становится ясной.

Например, *dmnan* (исчезнуть), *rēocan* (курить). Десять сильных глаголов развили слабые формы к двенадцатому веку. Несомненно, большинство из этих слабых форм были случайны в древнеанглийском языке, хотя они не были зарегистрированы. Такие глаголы, как *bow*, *brew*, *burn*, *climb*, *flee*, *flow*, *help*, *mourn*, *row*, *step*, *walk*, *weep*, претерпевали изменения. К четырнадцатому веку движение было на пике. Не менее тридцати двух глаголов в дополнение к уже упомянутым теперь показывают слабые формы. После этого изменений стало меньше. Импульс, кажется, был проверен, возможно, устойчивым ростом английского языка в

социальной сфере, а затем стабилизирующим эффектом печати. Во всяком случае, пятнадцатый век показывает лишь около дюжины новых слабых образований, а за весь современный период их осталось примерно столько же.

Ни в одном из множества ослабевших глаголов не было такого внезапного перехода от сильного спряжения. Сильные формы продолжали использоваться, в то время как слабые росли, и во многих случаях они продолжали использоваться еще долго после того, как слабые перегибы утвердились. Таким образом, *oke* как прошедшее время от *ache* в течение пятнадцатого века все еще было написано, хотя слабая форма *ached* просуществовал уже сто лет. Одним и те же мы находим *stope* рядом с *stepped*, *rewe* рядом с *rowed*, *clew* рядом с *clawed*. Во многих случаях сильные формы оставались в языке до наших дней. *Climb*, которое еще в тринадцатом веке спрягалось как слабый глагол, до сих пор имеет альтернативную *clomb* прошедшего времени не только в Чосере и Спенсере, но и в Драйдене, а крепкое прошедшее время глагола *crope* был более распространенным чем *crept* до Шекспира.

Low for laughed, shove for shaved, yold for yielded, и т. д., все еще использовались в шестнадцатом веке, хотя эти глаголы уже переходили к слабому спряжению два столетия назад. Хотя слабые формы обычно побеждали, это не всегда имело место. У многих сильных глаголов также были слабые формы (*blowed* для *blew*, *knowed* для *knew*, *teared* для *tore*), которые не сохранились в стандартной речи, в то время как в других случаях обе формы продолжали использоваться (*cleft—clove, crowed—crew, heaved—hove, sheared—shore, shrived—shrove*).

Выживание сильных причастий. По некоторым причинам причастие прошедшего времени сильных глаголов, кажется, было более цепким, чем прошедшее время. У ряда глаголов появляются слабые причастия, и сильная форма часто продолжает использоваться после того, как глагол определенно стал слабым. В глаголе *beat* принцип *beaten* оставался стандартной формой, в то время как в ряде других глаголов все еще используются сильные причастия (*cloven, graven, hewn, laden, molten, mown, (mis) shapen, shaven, sodden, swollen*), особенно в качестве прилагательных.

Выживающие сильные глаголы. Когда мы вычтем глаголы, которые были полностью потеряны, и восемьдесят один, который стал слабым, в современном языке осталось только шестьдесят восемь сильных древнеанглийских глаголов. К этому числу может быть добавлено тринадцать глаголов, которые спряжены обоими способами или сохранили одну сильную форму. Эти цифры показывают, насколько большой была потеря сильных глаголов в языке. Помимо этой потери количество новых сильных образований было незначительным. Поскольку неправильность таких глаголов представляет собой трудность в языке, потерю в этом случае следует считать выгодой.

Выживающие сильные глаголы редко дошли до наших дней в форме, которая представляла бы нормальное развитие их основных частей в древнеанглийском языке. Во все языковые периоды они подвергались различным формам выравнивания и аналогичного влияния от одного класса к другому. Например, глагол *to slay* имел в древнеанглийском языке формы *slēan—slōg—slōgon—slægen*. Обычно они становились *slea* (произносится *slee*) - *slough—slain*, а в настоящее время *slea* фактически существовал вплоть до семнадцатого века. Современное слово *slay* преобразовано из причастия прошлого. Прошкое *slew* происходит из-за аналогии претеритов, таких как *blew, grew*. В древнеанглийском языке прошедшее время обычно имело различную форму в единственном и множественном числе, и в двух больших классах глаголов гласный во множественном числе также был похож на таковой у причастия прошлого (напр., *bindan—band—bundon—bunden*). Следовательно, хотя обычно единственная форма сохранилась в современном английском языке, во многих случаях гласный множественного числа или причастия прошлого занял свое место. Таким образом, *cling, sting, spin*, и т. д. должны были иметь прошедшее время: *clang, stang, span* (как и *sing*), но эти формы были заменены *clung, stung, spun* от множественного числа и причастия прошлого. Прошкое время *slide* должно было быть *slode*, но множественное число и прошедшее причастие имели *i*, и теперь мы говорим, *slide—slid—slid*. Иногда глагол меняется от одного класса к другому. *Break* изначально принадлежал к пятому классу сильных глаголов, и если бы он там оставался, он бы имел причастие прошедшего времени как *breken*. Но в древнеанглийском его путали с глаголами четвертого класса, которые имели в прошлом причастии, откуда наша форма сломалась. Эта форма сейчас распространилась на прошедшее время. Мы должны говорить «тормоз» или «тормоз», и последний по-прежнему используется в Библии, но, за исключением библейского языка, нынешняя форма теперь сломана. Говорят, было похожее развитие. Почти каждый сильный глагол в языке имеет интересную историю форм, но нашей нынешней цели будут в достаточной мере служить эти несколько примеров такого рода колебаний и изменений, которые происходили на протяжении всего периода среднего английского языка и которые еще не закончились.

Литература

1. М.М.Пашаева "История английского языка" Баку – 1972
2. Ш. Алиева "История английского языка" Баку – 2016

Ключевые слова: инфлексивное окончание, инфлекционное окончание, архаичные пережитки.

Key words: inflectional ending, inflective ending, inflectional ending, archaic remnants.

SUMMARY

In 1066 William the Conqueror, the Duke of Normandy (part of modern France), invaded and conquered England. The new conquerors (called the Normans) brought with them a kind of French, which became the language of the Royal Court, and the ruling and business classes. For a period there was a kind of linguistic class division, where the lower classes spoke English and the upper classes spoke French. In the 14th century English became dominant in Britain again, but with many French words added. This language is called Middle English. It was the language of the great poet Chaucer (c1340-1400), but it would still be difficult for native English speakers to understand today.

Рецензент: д.ф.ф. доцент Н.Г.Набиев
UNEC – Азербайджанский Государственный

КОММУНИКАТИВНАЯ МЕТОДИКА В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

В современном мире изменения затронули все стороны образования. Одним из важнейших вопросов является повышение эффективности процесса обучения.

В современной Азербайджанской школе существуют разные педагогические технологии, направленные на реализацию полученных знаний. Особое внимание среди них заслуживает коммуникативная методика проектов, так как она обеспечивает активный подход к речевой коммуникации на втором языке. Это всегда активный речевой процесс, в центре внимания которого оказывается речевая коммуникация каждого студента. Коммуникативная методика входит в образование как требование времени. В результате применения коммуникативной методики проявляются речевые интересы студентов, создаются благоприятные условия для их реализации и дальнейшего совершенствования, развиваются умения адаптироваться к коммуникативным условиям в условиях

Основа коммуникативной методики - идея о направленности учебно-познавательной деятельности студентов на активно-речевую коммуникацию на русск ком языке. Достижение конечных результатов становится важным показателем продуктивности учебной деятельности. При этом обязательна реализация принципа связи обучения с речевой практикой. Студенты-азербайджанцы любят общаться на русском языке. Надо сказать, что это один из способов их самовыражения.

В разработке и реализации конкретных коммуникативных задач по реализации усвоенной лингводидактической информации на русском языке решаются практические вопросы обучения русскому языку.

Целесообразно направлять речевую деятельность студентов на активную коммуникацию, учитывая их интересы, потребности и индивидуальные особенности. Знания будут восприниматься детьми действительно нужными только в случае наличия речевые проблемы, для решения которых им нужны применение полученных знания и умений на русском языке. Для решения поставленных задач необходимо применять умения и знания из разных речевых ситуациях, чтобы получить действительно ощутимый и значимый для них результат. Важно отметить, что в процессе преодоления коммуникативных барьеров студенты приобретают также и новые знания и умения.

Использование коммуникативной методики способствует развитию организаторских качеств участников диалога, объединению их интересов, выявлению студентов, склонных к лидерству и организаторской деятельности.

В процессе применения коммуникативной методики студенты учатся самостоятельному мышлению на русском языке, самоорганизации, инициативе, развивают чувство интуиции. Увеличивается активность участников: они начинают больше говорить, чаще общаются друг с другом, ведут обсуждения и дискуссии на русском языке на русском языке.

Необходимо подчеркнуть, что коммуникативная методика не заменяет, а дополняет другие виды технологий обучения. Хочется отметить, что использование данной методик возможно на любом уровне обучения русскому языку. Она одинаково полезна и эффективна как для слабоуспевающих обучающихся, так и для высокомотивированных и одаренных студентов.

Из практики преподавания русского языка можно сделать вывод, что коммуникативная методика является большим стимулом в работе для студентов, приводит к активному усвоению русского языка, применению своих знаний в каждой конкретной речевой ситуации.

Работу над развитием речи путем применения коммуникативной методики целесообразно проводить на всех этапах обучения русскому языку. Первоначально это могут быть мини-диалоги, затем они будут усложняться и расширяться. Можно довести эти диалоги до уровня научных споров по специальности, когда студенты уже обладают конкретной научной информацией и им остается выразить эту информацию на русском языке.

В практике преподавания русского языка в азербайджанской школе коммуникативная методика нашла большое применение. Это обусловлено рядом причин, в том числе, таких как наличие поставленных проблем на каждом уроке, большое количество составления собственных монологических и диалогических высказываний, изучение страноведческого материала, анализ и сопоставление культур двух народов.

На уроках русского языка более распространены учебные тексты, рассчитанные на активизацию речи студентов. Надо подчеркнуть, на их разработку требуется меньшее количество времени и они небольшие по объему. Данные тексты предназначены для использования на конкретной коммуникативной ситуации и имеют определенные цели. Тексты такого типа актуальны для использования на уроках грамматики, т.к. состоят в основном из речевых конструкций, применяемых в аутииноОркчевой коммуникации

. Задача преподавателя: правильно сформулировать темы коммуникативных текстов, определить круг необходимых вопросов, направленных на реализацию целей и задач конкретного урока. Можно привести примерную тематику учебных проектов: «Моя семья», «Наша группа», «Мой любимый город», «Наш университет», «Мой любимый писатель» и другие.

Также большое значение в обучении русскому языку играют обучающие программы, созданные на основе коммуникативной методики. Данные обучающие программы отражают основные принципы коммуникативной грамматики, рассчитанные на полное усвоение ее содержания. Естественно, эти программы отражают алгоритмы усвоения и применения усвоенной лингводидактической информации в устно-речевой коммуникации. Вообще сторонники данной методики считают, что употребление, вернее правильное употребление в устно-речевой коммуникации лингводидактической информации - показатель окончательной выработки автоматизма, что является основным принципом определения усвоения языка. Обучающие программы Студенты выполняют их как дома при подготовке домашнего задания или непосредственно на уроке. Обучающие программы могут быть выполнены не только в письменной форме, но и в устной.

Задача преподавателя: добиваться выполнения передачи точного конкретного содержания обучающей программы. Тематика обучающей программы зависит от конкретных целей и тем текущих уроков, разрабатывается преподавателем ..

⁶² BDU.Humanitar fakültələr üzrə rus dili kafedrası

Эффективность использования коммуникативной методики в формировании и совершенствовании основных умений и навыков студентов-азербайджанцев в различных видах речевой деятельности. При этом мы должны учитывать тот факт, что без модернизации обучающей системы невозможно активно применить обучающие программы.

Задачи модернизации обучающей системы не могут быть решены без оптимального внедрения информационных технологий в учебный процесс. Использование информационных технологий дает толчок развитию новых форм и содержания традиционных видов деятельности студентов, что ведет к их осуществлению на более высоком уровне. Работа с компьютером должна быть организована так, чтобы с первых же уроков обучения она стала мощным психолого-педагогическим средством формирования потребностно-мотивационного плана деятельности студентов, средством поддержания и дальнейшего развития их интереса к русскому языку. Правильно организованная работа студентов с компьютером может способствовать в частности росту их познавательного и коммуникативного интереса, что в свою очередь будет содействовать активизации и расширению возможностей самостоятельной работы обучаемых по овладению английским языком, как на уроке, так и во внеурочное время.

В ходе применения коммуникативной методики, мы пришли к выводу, что сфера применения компьютера в обучении русскому языку в Азербайджане необычно широка. Компьютер может быть эффективно использован для ознакомления с новым языковым материалом, новыми образцами высказываний, а также с деятельностью общения на русском языке. На этапе тренировки и на этапе применения сформированных знаний, навыков, умений компьютер может быть использован в самых разнообразных коммуникативных заданиях и ситуациях с учетом личностных особенностей обучаемых.

Привлечение компьютерной технологии и создание обучающих программ на базе коммуникативной методики может создавать оптимальные условия для успешного освоения лингводидактической информации: при этом обеспечивается гибкая, достаточная и посильная нагрузка упражнениями всех студентов в аудитории. Кроме того трудно переоценить роль компьютера как средства осуществления контроля над деятельностью студентов со стороны преподавателя, а также как средства формирования и совершенствования самоконтроля. В затруднительных случаях компьютер позволяет студенту получать необходимые сведения справочного характера за короткий промежуток времени, предъявлять ему те или иные "ключи" для успешного решения задания.

Важной особенностью использования компьютера с коммуникативными программами по русскому языку является то, что он может быть "собеседником" обучаемого, т. е. работать в коммуникативно-направленном диалоговом режиме и определенным образом, например, с графических средств, анализатора и синтезатора речи восполнять отсутствие естественного коммуниканта, моделируя и имитируя его неречевое и речевое поведение.

Компьютер позволяет предъявлять на экране дисплея элементы страноведческого характера, особенности окружения и обстановки, которые могут использоваться как фон формирования у обучаемых речевой деятельности на русском языке. Компьютер обладает большими возможностями для создания различных алгоритмов усвоения..

Отмеченные возможности таких программ делают компьютер прекрасным техническим средством для различного рода пояснений и обобщений явлений языка, речи, речевой деятельности.

Использованная литература

1. Бершадский, М. Информационная компетентность//Народное образование. - 2009 - №4. - с.139
2. Браун, Д.Р. Модель решения проблем для развития информационной грамотности: комплексный подход//Библиотека в школе - 2006. - №22 с. 6 - 11
3. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. - М: АРКТИ, 2004.
4. Ермаков, Д. Информатизация образования и информационная компетентность учащихся//Народное образование - 2009. - №4
5. Карпов А.С. Интернет в подготовке будущих учителей иностранного языка. ИЯШ, №4, 2002. с. 73-78.
6. Коряковцева Н.Ф. Современная методика организации
7. Лабораторный курс русского языка. 1. часть. БГУ 1994

Ключевые слова: коммуникация, методика, усвоение, русский язык

Açar sözlər: kommunikasiya, metodika, mənimsəmə, rus dili

Keywords: communication, methodology, learning, Russian language Keywords

Xülasə

Məqalədə hec dilinin tədrizində kommunikativ metjlların istifadəsindən danışılır. Qeyd edilir ki, müasir linqvovodaktika bu metodları tətbiq etməklə, tədris prosesinə kompüter texnologiyasını gətirir.

Резюме

В статье рассматривается вопрос о применении коммуникативной методики в процессе обучения русскому языку. В ней подчеркивается, что при применении данной методики современная лингводидактика привлекает в учебный процесс компьютерную технологию.

Summary

The article discusses the issue of the use of communicative methods in the process of learning the Russian language. It emphasizes that when applying this technique, modern linguodidacty attracts computer technology to the learning process.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

ÖYRƏNMƏ FƏALİYYƏTİNİN FUNKSIYALARI, STRUKTURU VƏ SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ

Öyrənmə fəaliyyəti şəxsiyyətin idrak fəallığı və onun inkişafına təsir edən əsas amillərdən biridir. İdrak fəaliyyəti fərd və mühit arasında müvazinət yaradaraq insanın davranışını tənzim edir və onun gələcəyə münasibətini təmin edir. İdrak mürəkkəb psixi fəaliyyət kimi öz tərkibinə idrak prosesləri ilə yanaşı emosional və iradi prosesləri də daxil edir. Onların qarşılıqlı əlaqəsi zəminində idrak motivləri formalaşır və nəticədə çoxcəhətli idrak fəaliyyəti baş verir. Öyrənmə fəaliyyəti idrak fəaliyyətini aktuallaşdırır və müəyyən motivlərlə şərtlənərək şəxsiyyətin idrak fəallığını bu və ya digər istiqamətə yönəldir.

Öyrənmə fəaliyyətinin tarixən formalaşan və möhkəmlənən funksiyaları vardır ki, bu da öyrənmə prosesindən bilavasitə idrak proseslərinin inkişafında müstəsna rol oynayır. Bu funksiyaların icrası şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafını və sosializasiyasını təmin edir. Öyrənmə prosesinin üç mühüm funksiyası vardır və bu funksiyalar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir:

1. Təlimləndirici funksiya- bilik və bacarıqlara yiyələnməyi özündə ehtiva edir.
2. Tərbiyələndirici funksiya- mənəvi və estetik dəyərlər, dünyagörüşü, davranış normaları və s. ilə sıx bağlıdır.
3. İnkişafetdirici funksiya - öyrənmə prosesi zamanı fərd bütün istiqamətlərdə inkişaf edir: nitqi, təfəkkürü, emosional-iradi, motiv-tələbatlar və sensor-perseptiv sferası inkişaf edir.

Öyrənmənin və ya təlimin psixoloji strukturuna aşağıdakı komponentləri daxil etmək olar: idrak tələbatları, təlim motivləri, təlim məqsədləri və vəzifələri, tədris işləri, özünə nəzarətə keçən nəzarət, özünü qiymətləndirməyə keçən qiymətləndirmə.

Öyrənmənin strukturunda təlim məqsədləri və vəzifələrinin də özünəməxsus yeri və rolu vardır. Məhz bu cəhət öyrənmənin təlim xarakteri daşmasına imkan verir. Başqa sözlə, öyrənmə planlı, müəyyən məqsəd və vəzifələri yerinə yetirəcək şəkildə təlimə çevrilir, bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsinə gətirib çıxarır. Öyrənmənin məqsəd və vəzifələrini həyata keçirməyə imkan verən tədris işləri də onun strukturunda əsas yerlərdən birini tutur. Bu cür işlərə, birinci növbədə, icraedici (təhrikedici) işlər daxildir. Öyrənmə adam həmin tədris işlərindən istifadə etmədən müvafiq bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə bilməz. Bu cür işlər insanı fəaliyyətə yönəldən işlərdir. Ona görə də burada öyrənmənin motivləri öz təsirini göstərir. Proqram məqsədli işlərə gəldikdə, bu cür tədris işləri proqram tələblərini ödəməklə bağlı olan şifahi və yazılı çalışmalardan, laborator işlərindən və s. ibarət olur. Fəal-əməliyyatlı tədris işləri şagirdlərin aqli inkişafına təkan verir, onları sadəcə reproduktivlikdən uzaqlaşdırır. Onlar oxuduqlarını yadda saxlayıb, yada salmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda həmin materialı dərk edir, anlaşırlar.

Adətən, öyrənmənin psixologiyasında müvəffəqiyyətini təmin edən amilləri daxili və xarici olmaqla iki yerə bölmək olar. Öyrənmənin daxili amillərin bir növ subyektiv amillər adlandırmaq mümkündür. Bu cür subyektiv amillərdən xüsusilə təlimin motivlərini aid etmək olar.

Psixoloji ədəbiyyatda öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin edən daxili amil kimi diqqət və yönəlişliyə xüsusi yer verilir. Bizə hər an saysız-hesabsız cisim və hadisələr təsir edir. Bunların içərisindən hal-hazırda bizə lazım olan, tanımaq və öyrənmək, mənimsəmək istədiyimiz cisim və hadisələri ayrıca, seçə bilmədən qarşımıza qoyduğumuz məqsədə nail ola bilmərik. Bunlar isə diqqətin bilavasitə iştirakı olmadan mümkün deyil. Xüsusilə təlim fəaliyyətində diqqətin oynadığı rolu nəzərə alaraq K.D.Uşinski yazmışdır: "Diqqət şüurumuzun elə bir yeganə qapısıdır ki, şüurumuzda olan hər bir şey mütləq buradan keçir. Ona görə də şagirdləri təlim prosesində həmin qapını açıq saxlamağa alışdırmaq lazımdır". Təcrübə göstərir ki, müəllim dərstdə şagirdlərin diqqətini təşkil etməyi bacarmasa heç bir informasiyanı mənimsədə bilməz. Ona görə də diqqət öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin edən ən mühüm daxili amillərdən biri kimi özünü göstərir. Bu cəhəti nəzərə alaraq müəllim təlim prosesində diqqətin qanunauyğunluqlarından geniş istifadə etməlidir.

İnformasiyanın seçilməsi, işlənməsi və onlardan istifadə edilməsi prosesində insan şəxsiyyətinin təzahür etmə halını psixoloqlar yönəlişlik adlandırırlar. Yönəlişlik dedikdə, tələbatı müəyyən tərzdə təmn etməyə hazırlıq başa düşülür. Yönəlişlik müəyyən bir fəaliyyətdə şəxsiyyət tərəfindən dərk edilməyən hazırlıq halətidir. Aparılmış müşahidə və eksperimentlər fərdin yönəlişliyinin təlim fəaliyyətində mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu göstərmişdir.

Məsələn, psixoloji eksperiment zamanı iki qrupda eyni material eyni yolla öyrədilmiş, hər iki qrupda eyni miqdarda təkrar aparılmışdır. Lakin qrupların birinə qabaqcadan xəbərdarlıq edilmişdir ki, həmin materialı necə öyrəndiklərini soruşana qədər bir daha təkrar aparılmayacaq, istənilən vaxt onlar yoxlanıla bilərlər. İkinci qrupa materialı öyrənmək tapşırıqların bildirilmişdir ki, yoxlamadan əvvəl mütləq materialı bir daha təkrar etməyə imkan olacaqdır. Sonradan gözlənilmədən hər iki qrupda sorğu aparılmışdır. Nəticədə birinci qrupa nisbətən ikinci qrupun nümayəndələri bir daha təkrar edəcəklərini zənn edərək materialı pis yadda saxlamışdır (11).

Öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin edən xarici amillər təlim materialının xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bu xüsusiyyətlər çoxdur. Psixoloqların apardıqları tədqiqatlar həmin xüsusiyyətlərin sistemini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir.

Təlim materiallarının xarici amil kimi öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin edən xüsusiyyətlərindən birincisi onun məzmunudur. Təlim materiallarının əsas məzmununu məlumatlar, anlayışlar, prinsiplər, qaydalar, bacarıq və vərdişlər təşkil edə bilər. Həmin məzmunun düzgün seçilməsi təlimin səmərəliliyi üçün zəruridir. Təlim materialları məzmunca dolğun, anlayışları dəqiq açacaq, şagirdlərin yaş və bilik səviyyələrinə uyğun olmalıdır.

Təlim materialını öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin edən xarici amil mühüm xüsusiyyəti onun formasıdır. Adətən, təlim materialları müxtəlif formaya malik ola bilər. Forma etibarilə o, əşyavi, obrazlı, sözlü və simvolik şəkildə ifadə edilir. Təlim materialının göstərilən formalarının hər birinin özünə məxsus dil və üslub xüsusiyyətləri vardır. Ona görə də təlimin həmin formalarından və onların xüsusiyyətlərindən asılı olaraq öyrənmə, mənimsəmə də müxtəlif şəkildə gedir. Bu baxımdan təlim prosesində həmin cəhətlərin nəzərə alınması zəruridir. Müəyyən yaş dövründə təlim materiallarının müvafiq formasından istifadə olunması öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin etmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Psixoloji tədqiqatlar əsasında materialın formaca düzgün tərtib edilməsinə verilən psixoloji tələblər müəyyənləşdirilmişdir. Bu tələblər düzgün əməl edilməsi təlim materiallarını şagirdlərin səmərəli şəkildə öyrənmələrinə imkan yaradır. Belə tələblərdən biri fikir istinadların, mətnin quruluş "vahidinin" qabarıq şəkildə verilməsidir. Bu tələbə görə təqdim edilən təlim materialının əsas cəhətlərini qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırmaq lazımdır. Material elə tərtib olunmalıdır ki, əsas cəhətləri bir-birindən dərhal fərqlənə bilsin, onları birləşdirmək, qruplaşdırmaq və ümumiləşdirmək mümkün olsun (A.A.Smimov).

Öyrənmənin müvəffəqiyyətinə təsir göstərən xarici amillərdən biri də təlim materiallarının çətinlik dərəcəsidir. Öyrənmənin səmərəliliyə, onun sürətinə və düzgünlüyünə bu amilin böyük təsiri vardır. Materialın çətinliyi onda olan informasiyaların məktəblinin idrak imkanlarına müvafiq olmaması ilə müəyyən edilir. Materialın ayrı-ayrı ünsürləri arasında əlaqənin zəif olması, onun bir tərkib hissəsinin özündən sonra gələn tərkib hissəsinə ətraflı aydınlaşdırma bilməməsi, səbəb-nəticə əlaqəsinin pozulması, ardıcılığın itməsi, mətn daxilində qayda və tərifləri üzə çıxarmaq imkanı verən ümumiləşdirilmənin zəif olması materialın çətinlik dərəcəsinə artırır. Ona görə də bu cür materiallar şagirdlər tərəfindən çətin mənimsənilir.

Təlim materialının öyrənməyə təsir edən əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun əhəmiyyətidir. Materialın əhəmiyyətlik dərəcəsi müxtəlif səhələrlə bağlı ola bilər. Material, ola bilsin ki, şagirdlərə təqdim edilmiş digər materialları mənimsəmək, qarşıda duran məsələni həll etmək, yeni məlumatlar əldə etmək şagirdlərdə şəxsiyyətin bu və ya digər keyfiyyətini formalaşdırmaq və s. baxımından əhəmiyyətli olsun. Bunların hamısında materialdan insanın faydalanması nəzərdə tutulur. Əgər verilmiş təlim materialı heç cür faydalanmağa imkan vermirsə, onun öyrənilməsi də bir o qədər səmərəsiz olacaqdır. Çox vaxt dərslərdə və ya şagirdlərə təqdim olunan əlavə ədəbiyyatdakı materiallar bu tələbə cavab vermədiyinə görə şagirdlər tərəfindən rəğbətə qarşılanmır, əksinə asanlıqla psixoloji doyumluluq yarada bilərlər. Ümumiyyətlə götürüldükdə təlim materialının əhəmiyyətliyi qnostik (idrakı), praktik (əməli), etik (əxlaqi), estetik (bədi), sosial (ictimai), tərbiyəvi (pedaqoji) sahələri əhatə edir.

Lakin buradan heç də belə bir nəticə çıxarmaq olmaz ki, materialın təkcə öz-özlüyündə əhəmiyyətli olması onun müvəffəqiyyətlə mənimsənilməsinə təmin edə bilər. Öyrənmənin müvəffəqiyyətlə getməsi üçün material şagird üçün əhəmiyyətlik kəsb etməli, onun tələbat və maraqlarına cavab verməlidir. Təlim materialının anlaşılacağı da onun öyrənilməsinə təsir edən əsas amillərdəndir. Psixoloqların apardıqları müşahidə və eksperimentlər göstərmişdir ki, anlaşılılıq dərəcəsi yüksək olan materiallar daha tez mənimsənilməklə yanaşı bu prosesdə buraxılan səhvərin miqdarı da az olur və həmin material uzun müddət yaddan çıxır. Anlama öyrənmənin səmərəli yollarından hesab olunur. Şagird öyrəndiyini anlamalıdır. Materialın mənasını düzüst və dərinləndirən anlayaraq öyrənmənin mexaniki öyrənmədən fərqli olduğu sübhəsidir. Şagird dərinləndirən anlayaraq, əsaslı şəkildə düşünərək öyrəndikdə həmin materialı bir o qədər düzgün və möhkəm yadda saxlayır. Psixoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, mənasını anlamadan, başa düşmədən materialı mexaniki öyrənmək üçün daha çox təkrar tələb olunur, bu cür öyrənilən material, mənası anlaşılaraq öyrənilən materialdan tez unudulur.

Tədris materialının strukturu, quruluşu da onun öyrənilməsinə, yaxşı və ya pis mənimsənilməsinə öz təsirini göstərir. Materialın bu xüsusiyyəti onun anlaşılılıqlığı ilə sıx bağlıdır. Materialın anlaşılılıqlığı yeni ilə köhnə, məlum olmayanla məlum olan arasındakı əlaqəyə, materialın strukturu isə bu əlaqənin necə, hansı yollarla yarandığına əsasən müəyyən edilir.

Materialın həcmi də onun mənimsənilməsinə təsir edən mühüm xüsusiyyətlərdəndir. Mənalı təlim materialının həcmi yalnız mənimsənilməsi tələb olunan yeni anlayış və işlərin miqdarı ilə ölçmək mümkündür. Bu cür materialın həcmi eyni zamanda onda müəyyən edilən əlaqələrinin və mühakimələrinin miqdarı ilə də ölçmək mümkündür. Təcrübə göstərir ki, məhz bu cəhətlər nəzərə alınmadıqda şagirdlərin öyrənməli olduqları mənalı materialın həcmi dərslə və dərslər vəsaitlərində ya tələb olunduğundan artıq, ya da aşağı səviyyədə olur ki, bunların hər ikisi şagirdlərin öyrənməsinə mənfi təsir göstərir. Materialın həcmindən artıq şişirdilməsi, şagirdlərdə yorğunluq, materiala qarşı ikrah hissi yaradır. Şagirdlər belə materialdan birtəhər yaxa qurtarmağa çalışırlar. Materialın həcmi az olduqda, daha doğrusu buradakı yeni anlayış və əlaqələrin miqdarı həddindən aşağı olduqda material şagird üçün maraqsız olur.

Nəhayət təlim materialının emosionallıq dərəcəsi də şagirdlərin həmin materialı mənimsəmələrinə xüsusiyyət kimi özünü göstərir. Buraya materialın cazibədarlığı, şagirdlərdə müəyyən hissə və emosiyaya yarada bilmə xüsusiyyətlərini aid etmək olar. Adətən, şagirdlərdə qüvvətli müsbət hissi hal yaranan material cansıxıcı materiala nisbətən asan öyrənilir və yadda saxlanılır. Mənfi emosional təsirə malik olan material isə bəzən pis, bəzən də cansıxıcı materiala nisbətən yaxşı yadda saxlanılır.

İnsanın öyrənməyə, təlim fəaliyyətinə təhrik olunmasında xarici və şəxsi mənbələrin rolu da az deyildir. Xarici mənbələr insanın həyat və fəaliyyətinin sosial şəraiti ilə müəyyən edilir. Burada insanın hansı davranış tərzini və fəaliyyət növünü seçməsi ilə bağlı onun qarşısına qoyulan tələblər, ondan gözlənilən nəticələr və müvafiq fəaliyyət növünü yerinə yetirməsi üçün imkanların, obyektiv şəraitiin olması əsas götürülür.

Təcrübə göstərir ki, insan davranışının qeyd etdiyimiz daxili, xarici və şəxsi stimulları təlim fəaliyyətlə əlaqələndikdə onun müvəffəqiyyətinə əsaslı təsir edir. Başqa sözlə təlim fəaliyyətinin motivasiyası sahəsi formalaşmış olur.

Təlim materiallarının mənimsənilməsi tələbələrə dərslə, dərslər vəsaiti və başqa mənbələrlə işlədikləri vaxtda yaranır. Bu isə onların oxu qabiliyyətlərindən də asılıdır. Oxu bütün ali psixi funksiyaların birbaşa iştirak etdiyi mürəkkəb, kompleks bir prosesdir. Oxu mətnin qavrayış və anlaşma prosesləri bir-biri ilə əlaqəlidir və birləşməsindən ibarətdir. Mətn oxuduğunda mətn qavrayışının koqnitiv, konativ və affektiv komponenti fərqlənir. Oxucunun mətnin qavranılması çərçivəsində koqnitiv komponenti mətnin informativ məzmununu göstərir: mövzu sahəsi, təsviri, funksional stil. Mətn qavrayışının konativ (davranış) komponenti kontekstində mətnə verilən məlumatların istifadəsi istiqamətləri məsələni həll edilir. Qavrayışın affektiv komponentində isə oxucunun mətnə münasibəti və ümumi dəyərlərə söykənən təsvir mövzusunə mənsub olduğu bildirilir.

Mətnin anlaşılması mətnin məqsədi və strukturundan asılı olaraq oxuma strategiyasının dəyişdirilməsi qabiliyyətinə malikdir. Mətn - öyrənməyə yönəlmiş, biliklərin mövcudluğunun əsas formasıdır. Mətn mənalı daşıyıcıdır, bu da onunla aparılan işin əsas məzmunudur. Mətnin daxili mənası yazıçı tərəfindən dəqiq bir plan, proqram şəklində həyata keçirilir və mətnin birləşdirilməsinə, bir məntikli zəncir şəklində mətnin açıq şəkildə qurulmasına kömək edir. Mətnin strukturunda təsvir edilən müəllifin mənası analitik və sintetik emal mövzusu olur. Nəticədə, tələbə mətnə mənalı obyektləri, informativ faktları fərqləndirir. Bu obyektlərin tapılması və anlayışı mətnin adlandırma və mənalandırma vasitəsi ilə qatlanmış formada əks etdirmək imkanı yaradılır. Mənimsəmə prosesi fəallaşır və informasiyanın gələcək xatirəsi və istifadəsi asanlaşır.

Oxu fəallığı şagirdlərin və tələbələrin müstəqil öyrənmədə ən vacib məqamlardandır. Universitetdə tədris prosesinin effektivliyi tələbələrə oxu vərdişlərinin inkişafından asılıdır. Bəzi insanlar özləri oxu vərdiş və bacarıqlarını inkişaf etdirir. Təəssüf ki, hər kəs bunu edə bilmir. Araşdırmalar göstərir ki, həm məktəb şagirdləri, həm də universitet tələbələri oxu bacarıqlarının formalaşmasında çatışmazlıq göstərilir. Demək olar ki, müasir təlim prosesinin ayrılmaz hissəsi olan oxu fəaliyyətinin inkişafı öyrənmənin səmərəli təşkilini təmin edən amillərdəndir.

Öyrənmənin, yaddasaxlanmanın səmərəli yollarından istifadə olunmasından da çox asılıdır. Öyrənmənin yaddasaxlanmanın səmərəliliyini artıran bu cür tərzlər çox və müxtəlifdir. Onlardan bəzilərinə nəzər salaq. Dərslə öyrənmənin, yaddasaxlanmanın bilavasitə müəllimlə bağlı səmərəli yollarından biri kimi şagirdlərdə öyrənilən materiala qarşı idrak maraqlarının aşılmasını, başqı sözlə, təlimin daxili motivlərinin inkişaf

etdirilməsini göstərmək olar. Müəllim şagirdlərdə öyrəndiklərinə qarşı idrak marağı yaratdıqda şagirdlərin öyrəndiklərini yaddasxlamaları da səmərəli olur.

Yaxşı öyrənmək və yaddasxlamamanın səmərəli şərtlərindən biri də müəllimin dərslər zamanı şagirdlərin diqqətini səfərbər edə bilməsidir. Bu baxımdan dərslərdə şagirdlərin diqqətini öyrənilən obyekt üzərinə yönəltmək, onun ətrafında mərkəzləşdirmək ən zəruri şərtlərdəndir.

Öyrənilən materialın daha yaxşı yaddasxlanılması qarşıya qoyulmuş yaddasxlama məqsədi, yaddasxlama müddətindən də asılıdır. Yaddasxlamamanın səmərəli yollarından biri də öyrəndiklərini anlamadır. Əgər müəllim verdiyi materialın şagirdlər tərəfindən anlaşılmasına nail olarsa yaddasxlama da bir o qədər davalı və səmərəli olur. Müəllimin öyrətdiyi materialları həyatla əlaqələndirməsi də yaddasxlamamanın səmərəliliyinə müsbət təsir edən şərtlərdəndir.

Ədəbiyyat siyahısı:

- 1.Əlizadə Ə.Ə, Bayramov Ə.S Psixologiya. Bakı, 2002.
- 2.Həmzəyev M.Ə Pedaqoji psixologiya. Bakı, 1991, səh. 70-144
- 3.Əlizadə Ə.Ə Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 1998, səh. 34-82
- 4.Məmmədov A. Təlimin psixoloji əsasları. Bakı,1993, səh. 62-83
- 5.Маркова А.Н. Формирование мотивации учения в школьном возрасте. М., 1983
- 6.Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении.М.,1972
- 7.Матюшкин А.М. Отстающие в учении школьники . Проблемы психического развития .М.,1986
- 8.Ильясов И.И. Структура процесса учения. М., 1986
- 9.Кабанова. Меллер Е.Н. Учебная деятельность и развивающее обучение. М., 1981
- 10.Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении. М., 1972
- 11.Якиманская И.С. Развивающее обучение . М., 1979, с 7-104

Açar sözlər: *idrak fəallığı, öyrənmə fəaliyyəti, öyrənmənin funksiyaları*

Ключевые слова: познавательные активность, учебная деятельность, функции обучение

Key words: cognitive activity, process learning activity, learning functions

Резюме

Учебная деятельность является одним из основных факторов развития познавательной активности личности. Познавательная активность, обеспечивая взаимоотношения индивида со средой, регулирует поведение и определяет перспективы на будущее. Познавательная активность имеет сложную организацию и включает наряду с познавательными процессами эмоциональные и волевые процессы. В статье раскрывается роль функций и структурных компонентов учебной деятельности для развития познавательной активности, особо подчеркивается их значение для процесса социализации и всестороннего развития личности. Успешность запоминания материала и его усвоения зависит от цели запоминания, от длительности хранения выученного материала и от сформированности навыков чтения.

Summary

Educational activity is one of major factors of development of informative activity of the personality. Informative activity, providing relationship of the individual with society, regulates behavior and defines prospects on the future. The informative activity has the complex organization and includes emotional and strong-willed processes along with informative processes. In article the role of functions and structural components of educational activity for development of informative activity reveals, their value for process of socialization and all-round development of the personality is highlighted. The success of storing of material and its assimilation depends on the storing purpose, on storage period of the learned material and on formation of skills of reading.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

İNGİLİS DİLİNDƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNƏ VERİLƏN BAŞLİCA TƏLƏBLƏR

İngilis dilinin sözlün həqiqi mənasında beynəlxalq dil olduğu və geniş ünsiyyətə xidmət etdiyi indiki zamanda düzgün, aydın, məntiqli, yığcam, canlı, sadə, dəqiq və təsirli danışa və yazma bilmək, başqa sözlə, yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnmək mühüm tələb kimi qarşıya qoyulur.

Düzgün, səlis, mənalı, rəvan və gözəl danışmağı bacaran, öz çıxışlarında nitq mədəniyyətinin bütün tələblərini gözləyən şəxsə natiq deyilir. Yaxşı natiq olmaq ictimai həyatda olduğu kimi, nitq mədəniyyəti sahəsində insanın əldə etdiyi çox böyük nailiyyətdir. Natiqlik sənətinin əsas göstəriciləri aşağıdakılardır:

1. Düzgün, dəqiq və intonasiya ilə danışmaq.
2. Dinləyicilərin səviyyəsini nəzərə alaraq onların başa düşəcəyi dildə danışmaq.
3. Nitqin intonasiyasına, ritminə fikir vermək və jest, mimikalardan yeri-yerinə istifadə etmək.
4. Qısa danışmaq, dinləyiciləri yormamaq
5. Nitqə əvvəlcədən hazırlaşmaq, müqayisələr aparıb, nəticə çıxarmaq [8, 142].

Natiqlik sənətinin yaranması Yunanıstan və Roma ilə bağlıdır. Yunan natiqlik sənətinin parlaq ulduzu Demosfenin 61 nitqi, 56 çıxışı, 6 məktubu ilə dünya natiqlik məharətinin inkişafında mühüm mərhələ olmuşdur. Mark Tuli, Siseron, Yuli Sezar, Mark Yuni Brut kimi ictimai xadimlər Roma natiqlik sənətini bütün dünyada şöhrətləndirmişlər. Natiqlik sənətinin müxtəlif növləri vardır:

1. Bədii natiqlik- natiqliyin bu növü poema və povestlərin ifadəli və emosional oxunuşunu nəzərdə tutur.
2. Akademik natiqlik- bu aydın tələffüz olunan elmi-filosofi nitqdir.
3. Siyasi natiqlik- siyasətçilərə, dövlət xadimlərinə və diplomatlara aiddir.
4. Biznes natiqliyi- iş adamlarına məxsusdur və ölkənin iqtisadiyyatı ilə bağlıdır.

Eramızdan əvvəl VII-IV əsrlərdə fəaliyyət göstərən yunan natiqlik məktəbi Aristotel, Antifont, Andokid, Lisiy, İsey, İsokrat, Molon, Kvintilian, Demosfen, Hipeorid, Likurq, Esxil, Dinarx və b. kimi görkəmli natiqlər yetirmişdir. Kvintilian natiqlik sənətinə yiyələnməyi təhsilin zirvəsi hesab edirdi. Onun dediyi ilə tam razılıqla fikrini ifadə edək: “Şair doğulurlar, natiq isə olurlar. Natiqlik sənətinə isə təlimin köməyi ilə yiyələnmək mümkündür” [1,97]. Nitqin nitqi, hər şeydən əvvəl, bədii təsvir vasitələri ilə, sinonimlər, frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri, zərbi məsəllər, aforizmlər və s. ilə zəngin olmalıdır. Natiq bu vasitələrlə ən incə mətləbləri öz dinləyicilərinə çatdırmaqla bilməlidir. Nitq mədəniyyəti orfoqrafik və orfoepik qaydalara, qrammatik qayda-qanunlara, zəngin söz ehtiyatına malik olmaq, nitqin etik normalarını gözləməkdir. Görkəmli söz ustaları həmişə nitq mədəniyyətini inkişaf etdirməyə, yığcam və təsirli danışmağa, nitqdə işlədilən sözlərin saflığına, yerli-yerində deyilməsinə bir sözlə nitq mədəniyyətini yüksəltməyə xüsusi diqqət yetirmişlər [9, 23].

Nitq mədəniyyəti insanın yüksək ictimai mədəniyyəti, təfəkkür mədəniyyəti, dilə şüurlu sevgisi, ən yüksək keyfiyyətdir. Böyük Britaniyada qadınların nitqi ilə bağlı aparılan sosioloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, nə qədər nitq düzgündürsə qadın şəxsi və professional həyatda bir o qədər xoşbəxttir. Bu nəticəni, şübhəsiz, dilin bütün daşıyıcılarına aid etmək olar.

Gözəl nitq üçün, birinci növbədə, aşağıdakılar tələb olunur:

- 1) dilin özünün səlisliyi, ifadə imkanlarının genişliyi;
- 2) həmin dildən istifadə edənlərin hazırlığı, yəni dilin səlisliyindən, ifadə imkanlarının genişliyindən düzgün faydalanmaq vərdişlərinin olması.

Antik dövrün böyük filosofu Sokratın: “Ey insan danış səni tanıyım” [5, 192] fikri ilə tam razıyam.

K.S.Stanislavskinin dediyi kimi, “sadə və gözəl danışığı bacarmaq özü bir elmdir və onun xüsusi qanunları var”.

Mədəni nitq ədəbi dilə yaxşı yiyələnmiş şəxslərin işlətdiyi nitqdir. Deməli ədəbi dilə mükəmməl yiyələnmiş mədəni nitqdən danışmaq olmaz. Buna nail olmaq üçün nitq mədəniyyətinin göstəricilərindən hesab olunan orfoqrafik və orfoepik normaları da bilmək mütləqdir. Orfoqrafik normalardan bir neçəsini nəzərdən keçirək:

1. Sonu samitlə bitən sifətlər müqayisə dərəcəsində işlənərək onlarda samit artımı müşahidə olunur. Məsələn, big-bigger, hot-hotter, fat-fatter və s. Bundan fərqli olaraq, sifətlər müqayisə dərəcəsində işlənərək sonu y səsi ilə bitən sözlər i səsinə keçir: *early*→*i+er* = *earlier* → *earliest*; *easy*→*easier*, *easiet*, *happy*→*happier*, *happiest*

2. Sonu [f ; fe] səsləri ilə bitən isimlər cəmdə işləndiyi zaman onlarda iki cür dəyişmə müşahidə olunur: səsartımı və səsdəyişməsi: f, fe→v+es: *leaf* (yarpaq)→*leaves* (yarpaqlar); *wolf*→*wolves* (cana-varlar); *knife*→*knives* (bıçaqlar); *wife*→*wives* (arvadlar). Lakin bir istisna var: *roof*→*roofs* (dam).

3. Sonu samit+y səsi ilə bitən isimlər cəmdə işlənərkən onlarda iki cür dəyişiklik olur: y→i+es. Məs.: *lady-ladies*; *baby-babies*; *army-armies*; *party-parties*;

4. Adi indiki zamanda III şəxsin təkində sonu y samiti ilə bitən fellərdə y→i-es dəyişməsi olur. Məs.: *to carry-he carries*; *to copy-she copies*; *to worry-worries*.

5. Adi keçmiş zamanda sonu y samiti ilə bitən fellərdə y→i+ed dəyişməsi baş verir. Məs.: *to study-studied*, *to worry-worried*, *to carry-carried*.

6. *happy+ness*, *busy+ness*, *busy+ness* şəkilçisi bu sözlərdə isim yaratdıqda kökün son samiti y→i ilə əvəzlənir: *happiness*, *business*.

7. Sonu -s, -ss, -ch, -sh, -tch, -x hərfliəri ilə bitən isimlər cəmdə işləndikdə i-səsartımı olur və “s” əvəzinə “es” həm yazıda, həm də tələffüzdə mövcudluğunu qoruyub saxlayır. Məsələn: *bus*→*buses*, *class*→*classes*, *bench*→*benches*, *fox*→*foxes* [22, 56-58]

8. Qaydalı fellərin keçmiş zaman qeyri-müəyyən formasını düzəltmək üçün işlənən -ed suffiksi: *invited*, *worked*;

İngilis dilində də oxunmayan hərf və hərf birləşmələri daha genişdir.

1. kn-səs birləşməsi yazılır, amma heç vaxt tələffüz olunmur: *knee* [ni:] -diz, *know* [nəu] -bilmək, *knife* [naif] - bıçaq, *knight* [nait] - cəngavər və s.

2. wh-yalnız o saiti olanda “h” səsi tələffüz olunur: [o,u] kimi səslənir: who [hu:]-kim, whom[hɜ:m]-kimi, kimə, whose [hu:z]- kimin, whole[həʊl]-bütün.

3. bir sıra qaydasız fellər keçmiş və Perfect zamanında “gh” işlənir, ancaq bu samit birləşməsi heç vaxt tələffüz olunmur: brought [bro:t]-gətirdi, bought [bo:t]- almaq, fought[fɔ:t]- dalaşmaq və s.

4. ue saitləri tələffüz olunmur: technique [teknik]-texnika, mosque [mosk]-məscid və s.

5. Bir çox sözlərdə samitlər yazılır, ancaq tələffüz olunmur:

a) bu sözlərdə “b” tələffüz olunmur: debt [det]- borc, comb [kəʊm]- daraq və s.

b) “n” tələffüz olunmur: autumn [ɔ:təm]- payız, solemn [soləm]- təntənəli və s.

c) “t” və “d” tələffüz olunmur: castle[ka:sl]-saray, thistle [sɪsl]- qanqal, ballet [bæleɪ]-balet; boulevard-d tələffüz edilmir: [bu:lva:]-bulvar və s.

ç) “l” tələffüz olunmur: to walk [wo:k]- gəzmək, to talk [to:k]-söhbət etmək, folk [fəʊk]-insanlar və s.

d) bir çox sözlərin əvvəlində “h” yazılır, ancaq tələffüz olunmur: hour[auə]-saat, honest [onɪst]- düz, honour [onə]- şərəfli və s.

e) s tələffüz olunmur: island[ailənd]-ada, isle[ail]-ada və s [22, 73].

Müasir ingilis dilinin qrammatik quruluşu söz birləşmələrində və cümələrdə sözlər arasındakı sintaktik əlaqələrdə başlıca olaraq köməkçi sözlər, köməkçi fellər, sözlənüləri, artıqlıq, söz sırası və digər vasitələrlə ifadə edilir. Məsələn, müasir ingilis dilində felə xas olan zaman formalarının əksəriyyəti köməkçi fellər vasitəsilə düzəldilir: indiki və keçmiş zamanların davamedici formaları “to be” köməkçi feli, indiki və keçmiş zamanların bitmiş formaları “to have” köməkçi feli, gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması “shall/ will” köməkçi felləri, gələcək zamanın davamedici forması “shall/ will” və “to be” köməkçi felləri, indiki və keçmiş zamanların davam edib bitmiş formaları “to have” və “to be” köməkçi felləri, gələcək zamanın davam edib bitəcək forması isə “shall/ will”, “to have” və “to be” köməkçi felləri vasitəsilə düzəldilir, məsələn:

I am speaking. I have said. They will stay at home. I shall be working. They will be watching etc.

İngilis dilində ismə xas olan qeyri-müəyyənlik və müəyyənlik kateqoriyası analitik yolla, artıqlıq adlanan köməkçi nitq hissəsi ilə ifadə edilir, məsələn:

I see a tree. The tree is tall. It is an egg. The egg is boiled.

Müasir ingilis dilində sözlərin cümlədə və habelə, söz birləşmələrində sırası da sözlər arasındakı sintaktik əlaqələrin ifadəsində ciddi rol oynayır. Bunu aşağıdakı misallarda aydın görmək olar:

Light lamp- işıqlı lampa, lamp light - lampa işığı

Tom knew Brown- Tom Braunu tanıdı. Brown knew Tom- Braun Tomu tanıdı.

NƏTİCƏ. Nitqin quruluşu danışanın təhsil səviyyəsi, dünyagörüşü, fərdi zövqü və digər amillərlə birbaşa əlaqəlidir. Düşündürük ki, ingilislərin nitqlərində istifadə olunan atalar sözləri, idiomlar və frazeoloji birləşmələrin bu mədəniyyətin güzgüsü hesab edilməsi düzgündür. Bununla yanaşı tərəfimizdən belə qənaətə gəlinmişdir ki, nitq prosesində istifadə edilən qeyri-verbal vasitələr (intonasiya, jest, mimika, proxem davranışlar (ünsiyyət zamanı məsafədən istifadə və zaman anlayışına diqqət yetirmə)) də mədəniyyətin göstəricilərindəndir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Guirdham H. Cultures and Organizations. Mc Grow-Hill Book Company, 2005
2. Hall E.T. Beyond Culture. New York, 1976
3. Hall E.T. Understanding Cultural Differences. New York, 1990
4. Harry C. American-English Idioms. USA, 1994
5. Hemingway E.M. A Farewell to arms. New York: Scribner Classics edition, 1997
6. Homby A.S. Oxford Advanced Learners Dictionary of Current English. Oxford University Press, 2005
7. Jennifer Seidl, W.Mc.Mordie. English Idioms and how to use them. Moscow, 1968

Açar sözlər: nitq, dəqiq, natıqlıq, dinləyici, növ

ключевые слова; речь, точность, искусство речи, слушатель, добрый

Key words: speech, exactly, oratory, listener, type

SUMMARY

The speech structure is directly related to the student's educational level, outlook, personal taste, and other factors. We think that the words, idioms, and frazeological formations used in the English speeches are considered to be mirrors of this culture. Along with this, we have come to the conclusion that non-verbal means used in the speech process (intonation, gesture, mimicry, proxem behaviors (attention to distance and distance understanding in communication) are also indicators of culture.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Səmədova Sənur⁶⁵

İNGİLİS DİLİNDƏ NİTQ ETİKETLƏRİNİN ROLU

Ünsiyyət- qarşılıqlı münasibət, əlaqə, yaxınlıq, ülfət, xoş münasibət, mehribanlıq mənasını ifadə edir. Ünsiyyət insanların birgə ictimai əmək fəaliyyətində, ailənin qurulması və möhkəmləndirilməsi, uşaqları tərbiyə etmə, gündəlik məişət şəraiti və s. zaman yaranır.

Fransız sözü olan etiket (etiquette-yarlıq, etiketka) insanlar arasındakı münasibətlərin zahiri görüntülərini əks etdirir. Etiket şəxsiyyətin mədəni səviyyəsinin güzgüsüdür. Mənbələrdə etiket sözünün Fransada yarandığı və ilk dəfə Y. Lüdovik tərəfindən tətbiq olunduğu bildirilir. Biz gündəlik həyatda çoxsaylı etiket elementlərindən istifadə etməklə təəssüf hissimizi bildiririk, başsağlığı veririk. Bununla belə xahiş etdiyimiz məqamlar da az olmur. Bütün bunlar həm rəsmi, həm də qeyri- rəsmi şəkildə baş verir.

Nitq etiketləri xalqın milli təfəkkürünə uyğun olur və nitq mədəniyyətinin mühüm göstəricisi sayılır.

Azərbaycanlı filosof, astronom, riyaziyyatçı, tarixçi, maliyyəçi, ilahiyyatçı və hüquqşünas, dövlət xadimi N.Tusinini fikri ilə razılaşaraq vurğulayaq: “Böyüklər danışarkən kinayə işlətməməli,... nalayiq sözlər işlətməməli, dilini söyüşə öyrətməməli, zərurət üzündən ayıb kəlməyə ehtiyac yarananda onu obrazlı, məcazi ifadələrlə anlatmalı, hər məclisdə münasib danışmağı bacarmalıdır”. [12, 182]

N.Formanovskaya haqlı olaraq yazır: "...Etiketın təsır gücü onun səciyyəvi sosial və linqvistik mahiyyəti ilə bağıdır. Əgər yaşadığın cəmiyyətdə, işlədiyın mühitdə yad görünmək istəmirsənsə, sən öz öhdənə düşənləri icra etməlisən. Bunu səndən gözləyirlər və yeri gəlsə tələb də edirlər. Linqvistik planda isə nitq etiketi nitq fəaliyyətidir. Belə çıxır ki, biz etiketlə həqiqi mənada iş görürük". [7, 11]

İngilis vətəndaşları, diplomatları, dövlət və hökumət nümayəndələri üçün adi vaxtlardan fərqli olaraq, müraciət, salamlamaq, xudahafizləmək, təbrik çatdırmaq, xoş arzularını bildirmək, başsağlığı ifadə etmək mühüm əhəmiyyətli nitq etiketlərindəndir.

V. Hüqo yazırdı ki, yaşadığımız dünyada səmədan da gözəl mənəzərə vardır, bu, insan qəlbının dərinliyidir. Bu dərinliyə baş vura bilmək üçün gözəl danışmağı bacarmaq, müraciət formalarını bilmək, dinləməyi bacarmaq lazımdır. Onun bu fikri ilə razılaşmaq yerinə düşərdi.

Etiketın ən populyar elementlərindən biri müraciətdir. Burada dilin kontakt funksiyası gerçəkləşir. Qədim Romada bir vaxtlar Yuli Sezara öz adı ilə müraciət edirdilər. Lakin imperator hakimiyyəti gücləndikcə monarxlara müraciətdə xüsusi formalar tətbiq olunmağa başladı.

Hər bir xalqın cəmiyyət üzvləri arasındakı müraciət etiketləri həmin xalqın ümumi mədəniyyətinin bir hissəsidir. İnsanlar arasındakı ünsiyyət bir-birinə müraciətdən başlanır. Müraciət forması isə müraciət edənə müraciət olunan arasındakı münasibətdən asılıdır. Münasibətlər müxtəlif olduğu kimi, müxtəlif mədəniyyətlərdə müraciətlər də müxtəlifdir.[10, 62]

İngilis dilində nitq-müraciət etiketləri də müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur. İngilislər "oğlum,qızım, dayı, əmi, xala, nənə, baba kimi müraciət formalarından yalnız ailədaxili ünsiyyət zamanı istifadə edirlər.

Müraciət zamanı sən və siz işlənmə məqamı müxtəlifdir. Azərbaycanlılar ünsiyyətdə yaş fərqi olduqda "siz" müraciət etiketindən istifadə edirlər. Ünsiyyət prosesində yaşca böyük adamlara, tanış olmayanlara, vəzifə sahiblərinə, ümumiyyətlə özündən böyük kişi və qadınlara müraciət zamanı siz, kiçiklərə isə sən əvəzliyindən istifadə olunur. İngilis dilində isə bu halda "you" əvəzliyindən istifadə olunur.

İngilislər rəsmi, qeyri-rəsmi üslubda "Mr, Mrs: Ms+soyad" istifadə edilir.

İngilis mədəniyyətində şəxsin sosial vəziyyəti yox, onun şəxsiyyəti əsas götürülür.

C.Makkonellin müraciət bildirən sözləri əməli işdə ictimai əlaqələr yaradan "pəncərələr" adlandırması ilə tam razıyam. [31, 69]

Mr.- mister sözünün qısaltılmış formasıdır, soyadların və ya vəzifə adlarının qarşısında işlədilir. Məs: "Some people, Mr.Poirot, have no sense of public duty"[31, 48].

Mrs.- mistress sözünün qısaltılmış formasıdır. Bu forma əsasən ərlı qadınlara soyadlarının qarşısında işlədilir. Məs: "I am not ill, Mrs. Marbury. Just a little worried over various personal matter".

Miss- ailə qurmayan, subay xanımlara müraciət zamanı işlədilir. Məs: "Farewell, Mr.Rochester.for the present".

"What must I say?"

"The same, if you like sir."

"Farewell, Miss Eyre, for the present;is that all"

"Yes"[18, 238].

Müstəsna hal kimi Miss sözündən, eyni zamanda müəlliməyə müraciət edərkən də istifadə etmək olar. Ancaq tanımadığımız xanıma müraciət zamanı həmin müraciət formasından istifadə etmək nəzakətlik formasına aid edilmir.

İngilis danışq dilində elə müraciət bildirən sözlər vardır ki, onlardan tez-tez istifadə olunur. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

Madam (xanım, madam)- qadına müraciət edərkən istifadə olunan nitq etiketlərindən biridir.

Sir(cənab)- yalnız yüksək rütbəli şəxslərə müraciət zamanı işlədilmir. Belə ki, məktəbdə şagirdlər kişi müəllimlərə, orduda əsgərlər rütbəyə özündən böyük olanlara, mağazada satıcılar müştərilərə müraciət edərkən bu sözlərdən istifadə edə bilirlər. Məs: "She'd a little in the Savings Bank, sir-enough to buy her proper, that's what she always said".

Müraciət bildirən sözlərdən biri də "dear"- çox hörmətli, mənasında işlədikdə ehtiram, hörmət bildirir. Məs: "Dear Sir,- I hope you'll forgive the library I take in writing to you".

İngilis ünsiyyət mədəniyyətində işçinin müdirə, tələbənin müəllimə müraciətində qeyri-rəsmi üslub gözlənilir. "Hi Tom/Hi Jenry.

İngilis mədəniyyətində salamlama formulları demokratikliyi ilə fərqlənir. "Good morning, Good afternoon, Good evening" rəsmi,

"Morning, Afternoon, Evening" qeyri-rəsmi ünsiyyət zamanı istifadə olunur.

"Good morning", I said.

"Good morning", she said and come over to the bed. "We haven't been to the doctor. He's gone to Lake Como. No one knew there was a patient coming. What's wrong with you anyway?" [28, 82].

İngilis mədəniyyətində hansısa məclisə gələrkən orada bir neçə nəfər toplaşbsa hökmən birinci salam vermək lazımdır. Kişi qadına birinci salam verməlidir. Kişi ilə görüşərkən birinci əl uzatmaq lazımdır. Qadınla salamlaşarkən baş əyməklə də kifayətlənmək olar. Onların əlcəklə əl verməsi normal haldır. Kişilər üçün isə belə hərəkət ədəbsizlikdir. Əli cibində olan vəziyyətdə başqasıyla salamlamaq və söhbət etmək olmaz.

İngilis mədəniyyətində bir kəsə tanış olduqda yaxınlaşb əl verməmişdən əvvəl özünü təqdim etmək lazımdır. Bu zaman ad, familiya, bildirilməlidir. Tanışlıq zamanı papağı çıxarmaq, yaxud azacıq qaldırmaq lazımdır.[5, 134].

İngilislərin təşəkkürmə formulaları aşağıdakılardır: "thank you very much, thank you so much, thank you ever so much".

"Have you any cheese?"

The major spoke grudgingly to the orderly who ducked back into the hole again and come out with a quarter of white cheese.

"Thank you very much," I said.

"You'd better not go out"[18, 129].

Azərbaycan dilini ingilis dilindən fərqləndirən fərqli azərbaycan dilində vidalaşma və təşəkkürün eyni formada ifadə olunması ilə bağıdır. Məsələn: "Sağ ol (olun)" ifadəsi azərbaycan dilində həm təşəkkür, həm də sağollaşma bildirir. Bu söz ingilis dilində müvafiq olaraq, "thank you" və "goodbye" formasında ifadə edilir.

Ünsiyyət zamanı ingilis mədəniyyətində təşəkkür etmək çox vacibdir.

Nəticə. Hər bir xalqın cəmiyyət üzvləri arasındakı nitq etiketləri həmin xalqın ümumi mədəniyyətinin bir hissəsidir. Bunu deyə bilərik ki, nitq etiketlərindən yerli-yerində istifadə etmək ingilis dili baxımından çox mühüm mənbə hesab edilə bilər.

Fikirləşirik ki, mədəni nitqi şərtləndirən nitqin aydınlığı, sadəliyi, orijinallığı, yığcamlılığı, ifadəliliyi, zənginliyi də nitqin mədəniyyətlə əlaqəsində mühüm rol oynayan amillərdəndir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Arnold I. Smimitsky A. Kunin A. A dictionary of phraseology. Moscow, 1995
2. Austen J. G. New York Wild Jot Press 2009
3. Bronte C.P. Jane Eyre. New York, 1847
4. Brown H.D. Learning a Second Culture . Cambridge, 1986
5. Collins V.H. A book of English Idioms. London, L.1 960
6. Crystal D. English as a Global language. 2 edition Cup 2003

Açar sözlər: *nüqə, dəqiqlik, dinləyici, növ*

Ключевые слова: *речь, точность, искусство речи, слушатель, добрый*

Key words: *speech, exactly, oratory, listener, type*

SUMMARY

Speech tags among the community members of every nation are part of the common culture of that nation. We can say that the use of speech labels locally can be considered a very important source of English language.

We believe that the clarity, simplicity, originality, compassion, expressionism, richness of the speech that constitutes the cultural speech are also factors that play a vital role in the culture of speech.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Üniversite Öğrencilerinin Duygusal Zekalarının Bazı Değişkenleri Açısından İncelenmesi

¹Prof. Dr, Necmettin Erbakan Üniversitesi, eyilmaz@konya.edu.tr²Öğrenci, Necmettin Erbakan Üniversitesi, ulvimedded@gmail.com

GİRİŞ: Son yıllarda insan davranışlarının açıklanmasında duygusal zeka kavramı araştırmacıların ilgisinin çeken bir kavramdır. İngilizce’de “EmotionalIntelli gence - EI” veya “EmotionalQuotient - EQ” olarak bilinen ve Türkçe’ye “Duygusal Zeka - DZ” olarak çevrilen yeni zeka kavramı; hem duyu, hem de zeka konusundaki araştırmaları gündeme getirmiştir (Doğan & Şahin, 2007).

İnsan beyni üzerinde yapılan araştırmalarda insan zekasının bir tek bilişsel zekadan oluşmadığını, bilişsel zeka kadar insan yaşamına büyük ölçüde etkileyen duygusal zekanın da varlığından söz edilmektedir (Goleman, 1995; akt: Güllüce & İşcan, 2010). Duygusal zeka kavramını ilk kez çalışmalarında ortaya koyan John Mayer ve Peter Salovey “TheIntelligence of EmotionalIntelligence” (1990) adlı makalede duygusal zekayı, kişinin kendi ve diğerlerinin duygularını gözlemleme yeteneğini, duyguları ayırt edebilmeyi ve bu bilgiyle düşünce ve davranışlara yön veren sosyal zeka türü olarak tanımlamaktadır (Çakar & Arbak, 2004).

Goleman (1995) “Duygusal Zeka” adlı kitabında duyguların özel, sosyal ve iletişimsel becerilerine dikkat çekmiştir. Duygusal zekayı: “kendini harekete geçirebilme, aksiliklere rağmen yoluna devam edebilme, dürtülere hâkim olup tatmini erteleyebilme, ruh halini kontrol edebilme, kendini başkasının yerine koyup olaylara onun bakış açısından bakabilme, düşünceleri yönltebilme” olarak tanımlanmıştır. Bir başka tanıma göre ise duygusal zeka; bireyin kendi duygularını anlayabilme, çevresindeki insanları motive edebilme ve ilişkilerini başarılı bir şekilde yönetebilme yeteneğidir (Furunham, 2000). Duygular her insanda vardır. Duygusal zeka; kendimizin ve başkalarının duygularını tanıma ve değerlendirmenin yanı sıra duygulara ilişkin bilgileri ve duyguların enerjisini günlük yaşamımıza ve işimize etkin bir biçimde yansıtarak onlara uygun tepkiler vermemizi sağlar (Yeşilyaprak, 2001).

Günümüzde ise duygusal zeka, bir özellik olarak duygusal zeka ve bilgi işlem olarak duygusal zeka olmakla iki farklı şekilde tanımlanmaktadır. Özellik olarak duygusal zeka daha çok bireyin kişilik özellikleri (iyimserlik, güvenli, girişkenlik, empativ.b.) üzerinde durur. Bilgi işlem süreci olarak ise duygusal zeka yetenekleri (duyguları tanıma, ifade etme, etiketleme v.b.) ifade etmektedir (Furunham, 2000; İşmen, 2001).Bireyin kendi duygularını ve diğerlerin duygularını düzenleyebilmesi için duygulara karşı duyarlı olması, duygulara açık kalabilmesi, duyguları izleyebilmesi gerekmektedir. Bireyin duygulara açık olmayaacağı durumda ise bireyin hissettikleri ve gözlemledikleri algılarına göre şekillendirdiği bir duygusal gerçeklik olacaktır ve çok zaman birey görmek istediğini algılayacaktır (Çakar & Arbak, 2004).

Yapılan bir çok araştırmada, araştırmacılar duygusal zekası yüksek olan bireylerin duygulara yönelik sorunları çözmeye daha başarılı olduğunu saptamışlardır (İşmen, 2001). Ayrıca duygusal zekası yüksek olan bireyler başka insanlara karşı daha duyarlıdır ve empati kurmaya daha yakındır. Duygusal zeka stresle baş etmemize yardımcı oluyor (Deniz & Yılmaz, 2005; Göçet, 2006). Duygusal zekası yüksek olan bireyler, kendilerinde olumsuz duygular uyandıracak durumlara daha iyi baş edebiliyorlar (Doğan & Şahin, 2007). Duygusal zeka iş yaşamını da olumlu şekilde etkiliyor (Canbulat, 2007).

Bireylerin yaşadıkları ortamlara bağlı olarak duygusal zekaları da farklılık göstermektedir, ancak duygusal zeka geliştirilebilir. Duygusal zekanın gelişimine katkı sağlayan önemli etkenlerden aile ve çevreyi gösterebiliriz (Maboçoğlu, 2006). Goleman duygusal zekanın her yaşta ve her zaman geliştirilebilir ve öğrenilebilir olduğunu belirterek, duygusal zekanın gelişimine önem verilmesi gerektiği ihtiyacına dikkat çekmiştir. Duygusal zekanın öğrenilebileceğini ancak bunun çok kolay bir süreç olmadığını ireli sürmüştür. Bar-On araştırmalarında duygusal zekanın çocukluktan başlayarak 40’lı yaşların sonlarına kadar yükselmeye devam ettiğini ve çok da uzun süreli olmayan eğitimlerle daha anlamlı oranda yükselebileceğini ireli sürmüştür. Duygusal zeka kavramını ilk kez tanımlayan John Mayer ve Peter Salovey de duygusal becerileri ve bilgiyi geliştirecek eğitimlerin olabileceğine inanmaktadırlar. Goleman, duygusal zekanın - özdenetim, sebatkarlık, motivasyon, empati ve dürtü kontrolü niteliklerini içerir-okulda ve yaşamda başarının anahtarları olduğunu ve insanların, bilişi de içeren diğer becerilerini nasıl iyi kullandıklarını tanımlamayı içeren “uzman bir tutum” olduğunu savunmuştur (Köksal, 2007).

Türkiye’de de duygusal zeka konusuyla ilgili bir çok araştırmalar yapılmıştır. Bu konularda duygusal zekanın, liderlikle, stresle başa çıkmayla, yaşam doyumuyla, iş tatminiyle vs. ilişkisi, bireylerin yaş, cinsiyet, okudukları bölüm, okudukları sınıf vs. gibi demografik göstericilerine göre incelenmesi görülmektedir. Ama duygusal zekanın bireylerin uyruklarına, üniversite türüne göre incelendiği çalışmaların olmadığı ve ya çok az sayıda olduğu görülmüştür. Son 10-15 yılda Türkiye’ye eğitim için gelen uluslararası öğrencilerin sayısındaki yüksek artış göz önünde bulundurularak yapacağımız bu araştırmanın önemli olduğunu düşünmekteyiz.

Bu çalışmada üniversite öğrencilerimizin duygusal zeka boyutlarının öğrencilerin cinsiyetleri, uyrukları, eğitim düzeyleri ve okudukları üniversite türü açısından anlamlı bir farklılık olup olmadığını incelemektedir.

Bu amaç kapsamında aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır.

Üniversite öğrencilerinin duygusal zekanın alt boyut (İyi oluş, öz kontrol, duygusallık ve sosyallik) puan ortalamaları öğrencilerin cinsiyetlerine, uyruklarına, eğitim düzeylerine ve okudukları üniversite türüne göre anlamlı bir şekilde farklılaşmakta mıdır?

YÖNTEM: Araştırmamız mevcut durumun ortaya konulmasını sağlayan tarama modellerinden, ilişkisel tarama modeli uygulanarak gerçekleştirilmiştir. İlişkisel tarama modelinde iki ve daha çok değişken arasındaki ilişki statistik olarak belirlemeye çalışılır.

Çalışma Grubu: Araştırmanın örneklemi, 2017-2018 yılında Türkiye’nin Konya şehrinde Necmettin Erbakan Üniversitesi, Selçuklu Üniversitesi ve Karatay Üniversitesinin farklı bölümlerinde öğrenim görmekte olan Türk, Azerbaycanlı, Kazak, Kırgız, Suriyeli ve Afgan öğrenciler arasından tesadüfi küme örnekleme yoluyla seçilen toplam 532 öğrenciden oluşmaktadır. Örnekleme oluşturan öğrencilerden 335’i (63%) erkek ve 197’si (37%) kız öğrenciler; diğer taraftan öğrencilerin uyruklarına bakıldığında, öğrencilerden 263’ü (49.4%) Türk uyruklu, 83’ü (15.6%) Azerbaycan uyruklu, 36’sı (6.8%) Kazak uyruklu, 66’sı (12.4%) Kırgız uyruklu, 41’i (7.7%) Suriye uyruklu ve 43’ü (8.1%) Afgan uyruklu öğrencilerden oluşmaktadır.

Veri Toplama Araçları

Duygusal zeka özelliği ölçeği-kısa formu: Araştırma için veri toplama aracı olarak Petrides ve Furunham (2001) tarafından geliştirilmiş ve Deniz, Özer ve Işık (2013) tarafından Türkçe’ye uyarlanmış Duygusal Zeka ölçeği gereken izinler alınarak kullanılmıştır. Ölçek 10 olumsuz ve 10 olumlu olmakla 20 maddeden oluşmakta. Duygusal zeka ölçeği 4 alt boyuttan oluşmaktadır. Ölçeğin alt boyutları: iyi oluş, öz kontrol, duygusallık ve sosyalliktir. Deniz ve diğerleri (2013) tarafından ölçeğin güvenilirlik katsayısı (Cronbach Alfa).81 bulunmuştur. Bu da

ölçeğin kullanılması için güvenilirliğin yeterli olması demektir. Bu çalışmada ölçeğin güvenilirlik katsayısı (Cronbach Alfa) .0785 bulunmakta, iyi düzeyde düşünülmektedir.

Veri Analizi: Öğrencilerin cinsiyet, eğitim düzeyi ve okudukları üniversite türü bağımsız değişkenine göre öğrencilerin duygusal zekalarının alt boyut puan ortalamalarının farklılaşma düzeylerini t testi ile sınamıştır. Öğrencilerin uyruk bağımsız değişkenine göre öğrencilerin duygusal zekalarının alt boyut puan ortalamalarının farklılaşma düzeyleri tek yönlü varyans analizi (ANOVA testi) test edilmiştir.

BULGULAR VE YORUMLAR: Araştırmanın bu kısmında öğrencilerin cinsiyetleri, uyrukları, eğitim düzeyleri ve üniversite türleri ile duygusal zeka düzeyleri arasındaki istatistik testlerden elde edilen bulgu ve yorumlara yer verilmiştir.

Tablo 1: “Cinsiyet Değişkenlerine Göre Öğrencilerin Duygusal Zeka Alt Boyutları Puanları Arasındaki t Testi Karşılaştırmasına İlişkin Bulgular”

Duygusal Zeka Alt Boyutları	Cinsiyet	N	$\bar{X}$	SS	T	P
İyi oluş	Erkek	334	20.598	4.420	1.007	.314
	Kadın	196	20.188	4.698		
Öz kontrol	Erkek	333	17.744	4.482	2.145	.032
	Kadın	195	16.882	4.421		
Duygusallık	Erkek	334	18.524	3.995	.479	.632
	Kadın	193	18.352	3.905		
Sosyallik	Erkek	335	19.083	4.358	.872	.384
	Kadın	194	18.742	4.301		

Tablo 1 incelendiğinde duygusal zekanın iyi oluş, duygusallık ve sosyallik alt boyutlarında p değerinin .05’den büyük olduğu (p > .05) görülmekte, ancak duygusal zekanın öz kontrol boyutunda p değerinin .032, (p<. 05), t değerinin ise 2.145 olduğu görülmektedir. Üniversite öğrencilerinin cinsiyet değişkenine göre; iyi oluş, duygusallık ve sosyallik alt boyutlarının puan ortalamaları anlamlı bir şekilde farklılaşmamaktadır. Duygusal zekalarının öz kontrol alt boyutunda erkeklerin puan ortalaması 17.744; kadınların puan ortalaması ise 16.882 olduğu görülmüştür. Üniversite öğrencilerinin cinsiyetine göre duygusal zekanın öz kontrol alt boyutunda erkeklerin puan ortalamaları, kadınların puan ortalamalarından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

Tablo 2 : “Üniversite öğrencilerinin Duygusal Zeka Alt Boyutları Düzeyinin Öğrencilerin Uyruklarına Göre İstatistiksel Verileri”

Duygusal Zekanın Alt Boyutları	Uyruk	N	$\bar{X}$	SS	F	P	Anlamlı farklılık
İyi oluş	1.Türk	262	19.771	4.572	6.517	.000	2 - 1 2 - 5
	2.Azerbaycanlı	83	22.494	4.180			
	3.Kazak	36	21.305	3.998			
	4.Kırgız	65	21.015	4.758			
	5.Suriyeli	41	18.756	4.097			
	6.Afgan	43	20.651	3.866			
Öz kontrol	1. Türk	260	17.000	4.595	3.473	.004	4 - 5
	2.Azerbaycanlı	82	17.902	4.506			
	3.Kazak	36	18.694	3.785			
	4.Kırgız	66	18.697	4.064			
	5.Suriyeli	41	15.804	4.314			
	6.Afgan	43	17.627	4.309			
Duygusallık	1.Türk	259	17.799	4.038	4.040	.001	3 - 1 4 - 1
	2.Azerbaycanlı	82	18.902	3.809			

	3.Kazak	36	19.944	2.483		
	4.Kırgız	66	19.621	3.975		
	5.Suriyeli	41	18.170	3.590		
	6.Afgan	43	18.860	4.356		
	1. Türk	261	19.023	4.539		
	2.Azerbaycanlı	83	19.180	4.345		
Sosyallik	3.Kazak	36	19.972	2.813	1.466	.199
	4.Kırgız	65	19.061	4.372		
	5.Suriyeli	41	17.512	3.808		
	6.Afgan	43	18.511	4.382		

Tablo 2 incelendiğinde üniversite öğrencilerin uyruklarına göre duygusal zekanın sosyallik alt boyutunun farklılaşmadığı, ancak iyi oluş, öz kontrol ve duygusallık alt boyutlarında anlamlı düzeyde bir farklılaşmanın olduğu görülmüştür. Yapılan Tukey testi sonucunda duygusal zekanın iyi oluş puan ortalamalarında Azerbaycan uyruklu öğrencilerin duygusal zeka düzeylerinin Türk ve Suriyeli uyruklu öğrencilerin duygusal zeka düzeylerinden yüksek olduğu görülmüştür. Duygusal zekanın öz kontrol alt boyutunda Kırgız uyruklu öğrencilerin duygusal zeka düzeylerinin Suriyeli uyruklu öğrencilerden yüksek olduğu görülmüştür. Duygusal zekanın sosyallik alt boyutunda Türk uyruklu olan öğrencilerin Kazak ve Kırgız uyruklu olan öğrencilerden düşük olduğu görülmüştür.

Tablo 3: “Üniversite Öğrencilerin Eğitim Düzeyi Değişkenlerine Göre Öğrencilerin Duygusal Zeka Alt Boyutları Puanları Arasındaki t Testi Karşılaştırmasına İlişkin Bulgular”

Duygusal Zekanın Alt Boyutları	Eğitim düzeyi	N	$\bar{X}$	SS	T	P
İyi oluş	Lisans	426	20.251	4.630	-2.059	.040
	Lisansüstü	103	21.271	3.998		
Öz kontrol	Lisans	424	17.108	4.413	-3.385	.001
	Lisansüstü	103	18.757	4.518		
Duygusallık	Lisans	424	18.257	3.904	-2.475	.014
	Lisansüstü	102	19.333	4.098		
Sosyallik	Lisans	425	18.847	4.373	-1.238	.216
	Lisansüstü	103	19.436	4.188		

Tablo 3’de görüldüğü gibi üniversite öğrencilerinin eğitim düzeylerine göre duygusal zekanın sosyallik alt boyutu puan ortalaması anlamlı düzeyde bir farklılık göstermemektedir ($p>.05$; $t = -1.238$). Duygusal zekanın iyi oluş, öz kontrol ve duygusallık alt boyut puan ortalamalarında anlamlı bir şekilde farklılaşmanın olduğu görülmektedir. Üniversite öğrencilerin okudukları üniversite türüne göre duygusal zekanın iyi oluş, öz kontrol ve duygusallık alt boyutlarında lisansüstü düzeyde okuyan üniversite öğrencilerinin puan ortalamaları, lisans düzeyinde okuyan üniversite öğrencilerinin puan ortalamalarından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

Tablo 4: “Üniversite Öğrencilerinin Okudukları Üniversite Türüne Göre Öğrencilerin Duygusal Zeka Alt Boyutları Puanları Arasında t Testi Karşılaştırılmasına İlişkin Bulgular”

Duygusal Zekanın Alt Boyutları	Üniversite türü	N	$\bar{X}$	SS	T	P
İyi oluş	Kamu	424	20.863	4.273	4.303	.000
	Özel	106	18.783	5.106		
Öz kontrol	Kamu	425	17.668	4.500	2.538	.011
	Özel	103	16.427	4.246		
Duygusallık	Kamu	425	18.792	3.920	3.982	.000
	Özel	102	17.078	3.837		
Sosyallik	Kamu	425	19.164	4.181	2.220	.027
	Özel	103	19.436	4.188		

Tablo 4’de görüldüğü gibi üniversite öğrencilerinin okudukları üniversite türüne göre duygusal zekanın iyi oluş, öz kontrol, duygusallık ve sosyallik alt boyutlarının puan ortalamaları anlamlı düzeyde bir farklılaşmanın olduğu görülmüştür ($p<.05$). Üniversite

öğrencilerinin okudukları üniversite türüne göre duygusal zekanın bütün alt boyutlarında kamu üniversitesinde okuyan öğrencilerin puan ortalamaları, özel üniversitede okuyan öğrencilerin puan ortalamalarından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

TARTIŞMA ve SONUÇ: Üniversite öğrencilerinin duygusal zekalarının farklı değişkenler açısından incelendiği bu çalışmada, bulgulardan da görüldüğü gibi üniversite öğrencilerinin duygusal zekalarının iyi oluş, duygusallık ve sosyallik alt boyutları öğrencilerin cinsiyetine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir. Öz kontrol alt boyutunda ise aşağı düzeyde farklılaşma görülmektedir. Genel olarak üniversite öğrencilerinin duygusal zekalarının öğrencilerin cinsiyetlerine göre farklılaşmadığını söyleyebiliriz. Çalışmadan elde edilen bu sonuç Türkiye’de yapılan bazı araştırma sonuçlarıyla (Erdoğan, 2005; Bender, 2006; Erdoğan, 2008; Göçet, 2002; Ergin, 2002; Yılmaz ve Deniz, 2004; Ünal, 2001; akt: İkiz & Görmez, 2010) paralellik gösterirken bazı çalışmalarla (Göçet, 2005; Sevindik, 2012) paralellik göstermemektedir.

Öğrencilerin uyruklarına göre duygusal zekalarının farklılaştığı görülmektedir. Duygusal zekanın iyi oluş alt boyutunda uyruğu Azerbaycanlı olan öğrencilerin duygusal zekalarının uyruğu Türk ve uyruğu Suriyeli olan öğrencilerden yüksek olduğu görülmektedir. Duygusal zekanın öz kontrol alt boyutunda uyruğu Kırgız olan öğrencilerin duygusal zekalarının uyruğu Suriyeli olan öğrencilerden yüksek bulunmuştur. Duygusallık alt boyutunda uyruğu Kazak ve uyruğu Kırgız olan öğrencilerin duygusal zekalarının uyruğu Türk olan öğrencilerden yüksek olduğu saptanmıştır. Duygusal zekanın sosyallik alt boyutunda farklılaşmanın olmadığı görülmüştür.

Bir çok araştırmacılar tarafından yapılan araştırmalarda genel olarak temel duyguların öfke, üzüntü, korku, mutluluk, sevgi, şaşkınlık, iğrenme, utanç şeklinde tanımlanmıştır (Akt. Tuğrul, 1999; Plutehik, 1962; Tomkius ve McCarter, 1964; Dökmen, 1987). Suriyeli öğrencilerinin duygusal zekalarının aşağı düzeyde bulunması son dönemde savaştan dolayı yaşadıkları duyguların (korku, üzüntü, öfke v.b.) duygusal zekalarını kötü yönde etkilediği düşünülebilir. Diğer taraftan Türk uyruklu öğrencilerin duygusal zekaların diğer uyruklu öğrencilerden aşağı düzeyde olması, seçilen örneklerle ilgili olabilir. Yurt dışından gelen öğrenciler seçilmiş öğrenciler olması ve farklı bir ülkede eğitim almaları, onların sahip oldukları duyguların farkında olmalarını, kendilerini motive etmeleri vs. bu gibi duygusal zeka becerilerin gelişmiş olması olarak düşünülebilir.

Üniversite öğrencilerinin eğitim düzeylerine göre duygusal zekalarının iyi oluş, öz kontrol, duygusallık boyutlarında anlamlı düzeyde farklılaşma bulunmuşken, sosyallik boyutunda farklılaşma görülmemektedir. İyi oluş, öz kontrol, duygusallık boyutlarında lisansüstü düzeyde okuyan üniversite öğrencilerinin duygusal zeka düzeyleri lisans düzeyinde okuyan öğrencilerden yüksek bulunmuştur. Duygusal zekanın geliştirilebilir bir özellik olduğunu ve çocukluktan başlayıp yaşla orantılı olarak artmasını ve diğer taraftan eğitim seviyesinin de duygusal zeka düzeyine etki ettiğini göz önünde bulundurarak elde edilen bu sonuçların doğal ve gözlenilebilir bir sonuç olduğu söylenilebilir. Yapılan bazı sınıf düzeyi ve yaş değişkenine göre de buna benzer sonuçlar elde edilmiştir (Tunca , 2010; Özdemir, 2015; Özdemir & Dilekmen, 2016).

Üniversite öğrencilerinin okudukları üniversite türüne göre öğrencilerin duygusal zekalarının iyi oluş, öz kontrol, duygusallık ve sosyallik boyutlarında anlamlı düzeyde farklılaşma görülmüştür. Duygusal zekanın tüm alt boyutlarında kamu üniversitesinde okuyan öğrencilerin duygusal zeka düzeyleri özel üniversitede okuyan öğrencilerden yüksek bulunmuştur.

Bu araştırmada Konya’da eğitim görmekte olan üniversite öğrencilerinin duygusal zekaları farklı değişkenler açısından incelenmiştir. Diğer taraftan çalışmanın örneklemini oluşturan öğrenciler Türk uyruklu öğrenciler ile beraber, Azerbaycan uyruklu, Kazak uyruklu, Kırgız uyruklu, Suriye uyruklu ve Afkan uyruklu öğrencilerle kısıtlıdır. Benzer çalışmalar Türkiye genelinde ve uyruk olarak daha büyük örneklemlerde yapılabilir.

KAYNAKÇA

1. Canbulat, S. (2007). Duygusal zekanın çalışanların iş doyumları üzerindeki etkisinin araştırılması. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
2. Çakar, U., & Arbak, Y. (2004). Modern yaklaşımlar ışığında değişen duygu-zeka ilişkisi ve duygusal zeka. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(3), 23-84.
3. Deniz, E., & Yılmaz, E. (2005). Üniversite öğrencilerinde duygusal zeka ve stresle başa çıkma stilleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 3(25), 17-26.
4. Deniz, E., Özer, E., & Işık, E. (2013). Duygusal zeka özelliği ölçeği-kısa formu: geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Eğitim ve Bilim*, 38(169), 407-419.
5. Doğan, S., & Şahin, F. (2007). Duygusal zeka : tarihsel gelişimi ve örgütler için önemine kavramsal bir bakış. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 231-252.
6. Furrerham, P. (2000). On the dimensional structure of emotional intelligence. *Personality and Individual Differences*, 313-320.
7. Göçet, E. (2006). Üniversite öğrencilerinin duygusal zeka düzeyleri ile stresle başa çıkma tutumları arasında ilişki. (Yayımlanmış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
8. Goleman, D. (2010). *Duygusal zeka*. İstanbul: Kurtiş Matbaacılık.
9. Güllüce, A. Ç., & Işcan, Ö. F. (2010). Mesleki tükenmişlik ve duygusal zeka arasında ilişki. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 5(2), 7-29.
10. İkiz, E., & Görmez, S. K. (2010). İlköğretim ikinci kademe öğrencilerinde duygusal zeka ve yaşam doyumunun incelenmesi. *İlköğretim Online*, 9(3), 1216-1225.
11. İşmen, E. (2001). Duygusal zeka ve problem çözme. *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 111-124.
12. Köksal, A. (2007). Üstün zekalı çocuklarda duygusal zekayı geliştirmeye dönük program geliştirme çalışması. (Yayımlanmış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
13. Maboçoğlu, F. (2006). Duygusal zeka ve duygusal zekanın gelişimine katkıda bulunan etkenler. (Yayımlanmış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
14. Özdemir, M. (2015). Eğitim fakültesi öğrencilerinin duygusal zekaları ile yaşam doyumlarının incelenmesi. (Yayımlanmış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
15. Özdemir, M., & Dilekmen, M. (2016). Eğitim fakültesi öğrencilerinin duygusal zeka ve yaşam doyumlarının incelenmesi. *Sakarya University Journal of Education*, 98-113.
16. Sevindik, F., Uncu, F., & Dağ, D. G. (2012). Sağlık yüksekokulu öğrencilerinin duygusal zeka düzeylerinin bazı değişkenler açısından incelenmesi. *Fırat Üniversitesi.Sağ.Bil.Tıp Derg.*, 26(1), 21-26.
17. Tuğrul, C. (1999). Duygusal zeka. *Klinik Psikiyatri*, 12-20.
18. Tunca, Ö. (2010). Duygusal zeka düzeylerinin sınıf yönetimi becerilerine etkisi ve bir araştırma. (Yayımlanmış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
19. Yeşilyaprak, B. (2001). Duygusal zeka ve eğitim açısından doğruları. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 139-146.

ÖZET

Bu arařtırmanın amacı, üniversite de öğrenim görmekte olan öğrencilerin duygusal zekalarının öğrencilerin bazı deęişkenleri açısından farklılaşma düzeylerini incelemektir. Arařtırmamız mevcut durumun ortaya konulmasını saęlayan tarama modellerinden, ilişkiyel tarama modeli uygulanarak gerçekleştirilmiştir.

Arařtırmada öğrencilerin duygusal zekalarını ölçmek amacı ile Petrides ve Furunham tarafından geliştirilmiş ve Deniz ve dięerleri tarafından Türkçe'ye uyarlanmış "Duygusal Zeka Ölçeęi- kısa formu" kullanılmıştır. Arařtırmanın çalışma grubunu Konya ilinde özel ve kamu üniversitelerinde öğrenim görmekte olan Türk, Azerbaycanlı, Kırgız, Kazak, Afkan ve Suriyeli öğrencilerden oluşan 532 üniversite öğrencisi oluşturmaktadır.

Arařtırmanın sonucuna göre; üniversite öğrencilerinin cinsiyetlerine göre duygusal zekanın öz kontrol boyutunda anlamlı farklılaşma varken duygusal zekanın dięer boyutlarında anlamlı farklılaşma bulunmamıştır. Üniversite öğrencilerinin uyruklarına ve eğitim düzeylerine göre duygusal zekalarının iyi oluş, öz kontrol, duygusallık boyutlarında anlamlı bir farklılaşma varken, sosyallik boyutunda anlamlı farklılaşma bulunmamıştır. Öğrencilerin okudukları üniversite türüne göre bütün boyutlarda anlamlı düzeyde bir farklılık bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Duygusal zeka, duygusal zekanın boyutları, öğrencilerin demografik göstericileri.

RƏYÇİ: Prof. L.Əhmədova

О ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В ВУЗАХ:
ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ

Предлагаемая нами дидактическая модель обучения лингвистической компетенции на изучаемом иностранном языке студентов продвинутого этапа языкового вуза и разработанная на основе предлагаемой модели система упражнений прошли экспериментальную проверку на III-IV курсах факультета английского языка в Азербайджанском Университете Языков в течение ряда лет (2011/2012; 2012/2013; 2013/2014 учебные годы), которая состояла из следующих этапов:

1. Констатирующий срез (2011/2012 уч. г.);
2. Экспериментально-опытное обучения (2012/2013 уч.г.)

Рассмотрим подробнее каждый из этих этапов.

1. Анализ результатов констатирующего среза.

Основная цель проведения констатирующего среза заключалась в определении уровня сформированности лингвистической компетенции у студентов - азербайджанцев на продвинутом этапе, так как консультации с преподавателями и практика преподавания свидетельствуют о наличии значительного количества ошибок в использовании лингвистических единиц изучаемого языка на старших курсах языковых факультетов.

Определение данного уровня предполагало:

1. Выявление уровня сформированности умения использовать лингвистические единицы английского языка в процессе речевой коммуникации.
2. Установление уровня сформированное умения использовать усвоенный лингвистический материал вне условий речевой коммуникации.
3. Определение характера ошибок, допущенных при использовании лингвистических единиц, выявление причин из совершения, и трудностей, возникающих в азербайджаноязычной студенческой аудитории языкового вуза при использовании лингвистических единиц английского языка.

Констатирующий срез проводился самим экспериментатором в Азербайджанском Университете Языков в I семестре 2011/2012 учебного года и состоял из следующих этапов:

1. В целях выявления уровня владения умением использовать лингвистические единицы английского языка в процессе творческой речевой коммуникации, испытуемым предлагались задания, предполагающие участие в обсуждении той или иной проблемы (определение психологической проблемы, характеристика персонажей, взаимоотношения между действующими лицами, отношение автора к действующим лицам). Также студентам предлагалось, работая в парах и группах, выразить своё отношение к действиям персонажей, представить себя в аналогичной ситуации, описывая свои предполагаемые действия в гипотетической ситуации. При этом испытуемым предлагалось обратить внимание на использование подлежащих усвоению и ранее усвоенных лексических единиц и грамматических структур. Таким образом, испытуемые должны были обратить особое внимание на адекватность использования интонационных структур.

2. Для установления уровня сформированности у обучаемых умения использовать ранее усвоенный и подлежащий активизации лингвистический материал в репродуктивной речи, им предлагалось передать содержание прочитанного или прослушанного текста без предварительной установки на употребление в речи лексических единиц, грамматических и интонационных структур.

3. Для выявления степени сформированности уровня умения использовать усвоенный лингвистический материал *“вне условий речевой коммуникации”* (термин С.Ф.Шатилова) испытуемым предлагалось выполнить письменные задания на использование лексических единиц и грамматических структур из базового текста.

Высказывания студентов подвергались анализу, результаты подвергались обработке по количественному показателю и по показателю правильности использования лингвистического материала в репродуктивной речи в процессе речевой коммуникации.

Как было отмечено выше результаты выполнения устных заданий подвергались качественно-количественному анализу по следующим показателям:

1. По числу использованных лексических единиц и грамматических структур. Данный показатель определялся процентным соотношением числа правильно употреблённых лексических единиц и грамматических структур к общему числу использованных в речи студентов лексических единиц и грамматических единиц по формуле.

$$P.прав. = \frac{\text{количество правильно употребленных лингвистических единиц}}{\text{общее количество использованных лингвистических единиц}} \times 100$$

Констатирующий эксперимент был проведён на III курсе факультета английского языка АУЯ в октябре 2011/2012 учебного года. В проведении первого этапа констатирующего среза участвовали студенты шести академических групп (87 человек) азербайджанского отделения факультета английского языка. Основной целью проведения данного среза было выявление уровня сформированности умения использовать усвоенный лингвистический материал в процессе творческого речевого общения на изучаемом языке.

Используемым предлагались следующие типы заданий:

1. Работая в парах и группах, принять участие в обсуждении проблем, затронутых в прочитанном тексте (*“Destination Tokyo”* by Sue Leather).
2. Работая в парах и группах, высказаться на материале прослушанного текста (*“Ed Winchester”* by Alan Battersby).

⁶⁶ Доктор философии по педагогике Азербайджанский Университет Языков
dilchilik2001@gmail.com

- 1) Определить, в чём состоит фабула рассказа.
- 2) Кто основные персонажи, каково отношение автора к действующим лицам?
3. Какие лингвистические средства использует автор для характеристики своих персонажей?
- 3) Высказывания по ситуации ("The Weather" by Kate Fox).

Для проведения данного этапа констатирующего эксперимента были отобраны аутентичные, фабульные текста ситуативного характера с имплицитно выраженной идеей, для понимания которой необходимо наличие умения соотносить текстовой материал с ситуациями реальной действительности. При выполнении первого задания испытуемым предъявлялся для прочтения аутентичный текст. Текст "Destination Tokyo" (S.Leather). На чтение текста отводилось 5 минут. Предварительно испытуемые были проинформированы относительно того, что основной целью является выявление уровня сформированности у них умения использовать усвоенный лингвистический материал в процессе творческой речевой деятельности на изучаемом языке. После ознакомления с текстом испытуемым предлагалось: определить фабулу рассказа, высказаться относительно отношения автора к затронутой проблеме, определить, кто является основными персонажами рассказа, какие лексические единицы и грамматические структуры, использует автор для того, чтобы охарактеризовать тех или иных персонажей.

Второе задание включало прослушивание текста "Ed Winchester" (Alan Batterby) с последующим его обсуждением.

Испытуемым предъявлялся для прослушивания текст, длительностью звучания 10-12 минут при нормальном для естественной английской речи темпе. Затем испытуемым предлагалось определить основную идею рассказа, охарактеризовать основных персонажей, работая в парах и группах, обсуждение отношения автора к героям рассказа, выявить мотивы, побуждающие героев действовать тем или иным образом.

Считаем необходимым отметить, что аналогичные задания на основе печатного и аудируемого текстов позволили выявить более высокий уровень сформированности у студентов умения правильно и адекватно использовать усвоенные лексические и грамматические единицы, а также более адекватное использование интонационных структур изучаемого языка в процессе устного речевого общения, в случае предъявления печатного текста, зрительно. Именно поэтому, в процессе экспериментального обучения при формировании у студентов навыков использования лингвистического материала вне условий речевой коммуникации, а также в репродуктивной речи, в большей мере использовался печатный текст, а при формировании умения адекватно использовать усвоенные лингвистические единицы в процессе творческого речевого общения привлекался также аудитивный материал.

При выполнении третьего задания (в связи с ситуацией или определенной проблемой), испытуемым предлагалось представить себя в ситуации речевой коммуникации, в которой находились персонажи рассказа "The Weather" Кейт Фокс. Работая в парах и группах, испытуемые должны были высказаться о том, как бы они сами поступили с той или иной гипотетической ситуацией. Основной целью предъявления этого задания было определения уровня сформированности умения использовать усвоенный лингвистический материал в процессе творческого речевого общения на базе ситуации. Для подготовки испытуемым давалось 5 минут, на говорение - 2 минуты. Следует отметить, что анализ речевых высказываний по количеству использованных лексических единиц и грамматических структур установил, что из возможных, подлежащих актуализации лингвистических единиц в речи студентов было реализовано 34,2%. Анализ же данных по показателю правильности употребления показал, что количество правильно использованных лингвистических единиц составило 35,4% от общего числа реализованных в речи лексических и грамматических единиц. Следует оговорить, что число лингвистических единиц, подлежащих актуализации, в печатном и аудируемом текстах было принято за возможное число потенциальных реализаций лексических и грамматических единиц в процессе выполнения коммуникативных заданий.

Анализ результатов выполнения 1-го задания свидетельствует от недостаточном уровне количественных реализаций в речи подлежащих активизации лингвистических единиц, несмотря на предварительную установку.

Достаточно низким оказался и показатель правильности. Наличие столь значительного числа ошибок убедительно свидетельствует о недостаточной степени сформированности навыков использования усвоенных ранее лингвистических единиц в процессе творческого речевого общения на изучаемом языке, о низком уровне владения умением соотносить подлежащие усвоению и активизации лексические единицы, а также грамматические и интонационные структуры с соответствующей ситуацией иноязычноречевой коммуникации.

Многочисленные ошибки, совершаемые студентами в процессе речевой коммуникации свидетельствуют о высоком проценте забываемости ранее пройденного лингвистического материала. При анализе результатов констатирующего среза было установлено, что процентный показатель количества употреблений усвоенных лингвистических единиц в репродуктивных высказываниях значительно превышал соответствующий уровень в высказываниях творческого характера. Более высокий показатель правильности использования подлежащих активизации лингвистических единиц был также зафиксирован в репродуктивной речи. Подобное положение свидетельствует о тенденции к запоминанию лингвистического материала базового текста и последующему его воспроизведению.

Большее число ошибок на уровне употребления подлежащего усвоению лингвистического материала в процессе творческого речевого общения, по всей видимости, является результатом сфокусированности внимания на содержании речевого высказывания. Подавляющее большинство ошибок было допущено вследствие отождествления семантических структур слов - коррелятов в двух языках. Что касается грамматических единиц, то здесь большинство ошибок было допущено на уровне предложных конструкций, что является вполне объяснимым следствием отсутствия аналогичных структур в родном языке студентов.

-At five o'clock that afternoon I was sitting in (on) the British Airways flight from Heathrow to Tokyo, thinking.

-I would have much (of a) chance about (in) my present state.

Следует отметить, что большинство ошибок, допущенных студентами, свидетельствует о невладении умением адекватного выбора лингвистических единиц согласно содержанию речевого высказывания, несформированностью у них умения правильно, творчески и, что не менее важно, адекватно коммуникативному контекстному, в котором происходит речевое общение использовать лексические единицы, грамматические и интонационные структуры для достижения своих коммуникативных интенции. Значительное ошибок, допускаемых испытуемыми, являющимися студентами IV курса в процессе выполнения заданий на

использование ранее усвоенных лингвистических единиц вне условий речевой коммуникации является свидетельством деавтоматизации ранее сформированных навыков, что в значительной степени осложняет процесс формирования иноязычно речевой лингвистической компетенции. Вся работа по формированию лингвистической компетенции состояла из нескольких этапов. По окончании экспериментально-опытного обучения по разработанному нами комплексу упражнений был проведен пост экспериментальный срез, в цели которого входило выявление степени прочности наметившейся тенденции к повышению уровня владения умением использовать усвоенный лингвистический материал в процессе творческой речевой деятельности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Celce-Murcia M., Domyeu L. and Thurrell S. Communicative competence: a pedagogically motivated model with content specifications // Applied Linguistics, 1995, v. 6 (2), p.5-35.

2. Гусейнзаде Г.Д. Совершенствование лексико-синтаксической стороны устной английской речи на старших курсах в национальной аудитории языкового вуза: Дис.... канд. пед. наук. М, 1989, 240 с.

Açar sözlər: *lingvistik kompetensiya, eskperiment, tələbə, təhlil, nəticə*

Ключевые слова: *лингвистическая компетенция, эксперимент, студент, анализ, результат*

Key words: *linguistic competence, experiment, student, analysis, result*

Ali məktəblərdə ingilis dilinin tədrisi haqqında: eksperimental təlim

Xülasə

Məqalədə eksperimental təlim və onun təzahür formaları tədqiq edilmişdir. Müəllif həmçinin bu tlinin nəticələrinin təhlilinə də yer vermişdir. Əsasən fərqli illərdə Azərbaycan Dillər Universitetinin son kurslarında tədris olunan xarici dil dərslərində təklif olunan didaktik model və bu model əsasında tərtib olunmuş təlimlər sistemi sınaqdan keçirilmişdir. Müəllif bu təlimin müxtəlif mərhələlərdən ibarət olduğunu göstərmiş və hər bir mərhələnin səciyyəsinə vermişdir.

On the process of teaching English language in Universities: experimental training

Summary

The article examined experimental training and its manifestation forms. The author also included the analysis of the results of this study. The didactic model offered in the foreign language lessons taught at the last courses of the Azerbaijan University of Languages and the system of trainings based on this model was tested in different years. The author has shown that this training consists of different stages and has given the characteristic of each stage.

Rəyçi fil.ii.f.d., dos. Afaq Xürrəmqızı

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Русский язык, отличающийся своей изысканностью и богатством речевых оборотов, один из самых распространенных и наиболее изучаемых языков мира. Являясь одним из шести официальных языков ООН, он так же служит средством общения государств – участников СНГ и стран Балтии. В Азербайджане русский язык всегда пользовался огромной популярностью среди населения, вплоть до политических событий 90-ых годов, что привело к значительному сокращению масштабов его изучения. На сегодняшний день русский язык не имеет официального статуса в Азербайджане, однако продолжает активно бытовать в повседневной жизни жителей Баку, хотя за пределами столицы количество владеющих и использующих русский язык сильно понизилось после распада Советского Союза, а русскоязычная бакинская субкультура пережила сильный упадок вследствие эмиграции большого числа её носителей. Сегодня русский язык в Азербайджане распространён в основном среди интеллигенции и так называемой «элиты».

Несмотря на это русский язык остается предметом изучения в учебных заведениях в качестве обязательной или факультативной дисциплины. В предстоящем учебном году десятки тысяч школьников в Азербайджане будут получать образование на русском языке. Более того, согласно приказу Министра образования Азербайджанской Республики в начинающемся учебном году в ряде школ Азербайджана продолжится изучение русского языка по интенсивным программам. Интенсивное обучение русскому языку направлено на более глубокое его изучение учащимися азербайджанского сектора. Необходимо отметить, что данные школы выбраны не случайно, в этих учебных заведениях сложилась традиция глубокого изучения русского языка и литературы, благодаря сильному преподавательскому составу учащиеся этих школ традиционно успешно проявляли себя на олимпиадах и конкурсах. Таким образом, русский язык в Азербайджане – это живой организм, который продолжает развиваться и играть важную роль в жизни общества. Помимо углубленного изучения русского языка школьниками, получающими образование на азербайджанском языке, в стране есть более 350 школ, где обучение проводится на русском языке.

Наблюдающееся за последние годы возрастание интереса к русскому языку можно объяснить следующими причинами: возможность получения образования в республиках бывшего союза и в России, трудоустройство, переезд на постоянное местожительство в Россию, налаживание бизнеса с партнерами из России, туризм и т.д.

Изучение русского языка для Азербайджана является ещё и традиционным. Русский язык открывал возможности для учебы в других русскоязычных республиках и давал доступ к огромному числу русской и переводной литературы. Для страны, где испокон века представители различных национальностей, религий и культур проживают в мире и согласии, русский язык – язык межнационального общения, он позволяет свободно контактировать с представителями десятков стран, не нуждаясь в переводе.

Все вышесказанное позволяет нам утверждать, что актуальность русского языка в Азербайджане поддерживают три основных фактора: экономические связи с Россией и другими русскоговорящими странами, культурное влияние России и давно установленные традиции, из-за которых многие до сих пор предпочитают русский язык.

Однако в современном мире позиция любого языка поддерживается с учетом его места в системе образования. Исходя из этого, становятся все более актуальными вопросы о методике изучения русского языка. Это продиктовано тем, что преподавание русского языка как иностранного не может осуществляться без прочного теоретического фундамента, «поскольку без теории процесс преподавания языка будет сводиться к механическому «натаскиванию» учащихся на овладение языковым материалом» [1, с. 62]. Знание же основных положений обучения способствует существенному росту профессионального мастерства преподавателей русского языка как иностранного.

Поскольку до сих пор среди ученых существует много разногласий по поводу точного определения, что же называть методикой преподавания русского языка как иностранного предлагается взять за основу следующее высказывание Н. Власовой наиболее полно раскрывающего на наш взгляд суть вопроса: «Методика преподавания русского языка как иностранного – это указание на последовательность введения строго отобранного грамматического и лексического материала, соблюдение повторяемости лексических единиц и грамматических форм, а также ограничение объема изучаемого материала для обучения устной и письменной речи иностранцев, проживающих в России, и тех, кто изучает русский язык, проживая в нерусскоязычной среде. Методика преподавания – это не приемы проведения урока» [2, с. 3].

Таким образом, прежде чем приступить к обучению русскому языку аудиторию совершенно не владеющую этим языком, необходимо просмотреть методики преподавания русского как иностранного. На сегодняшний день существует множество методик, которые с успехом используются преподавателями русского языка.

Давайте же разберем основные положения обучения русскому языку иностранца:

Если вы преподаете русский язык иностранцам необходимо учитывать специфику родной культуры обучающихся и дать представление об истории и культуре России. Так как многие современные методики базируются на особенностях родных языков иностранцев преподавателю необходимо владеть родным языком учащихся или хорошо представлять себе его структуру;

Для того чтобы обучить иностранца русскому языку необходимо руководствоваться некоторыми правилами. Первое из них – это индивидуальный подход. Учитель должен понимать, что преподаваемый им предмет является новым для начинающего изучать язык и первоначально ему будет крайне трудно. Именно поэтому, первые уроки лучше всего проводить индивидуально. Впоследствии когда обучающийся достигнет определенного уровня и начнет разбираться в русской речи можно будет перевести его в группу. На первом этапе занятия лучше проводить более интенсивно, что позволяет добиться лучшего результата за короткий срок;

Как известно русский язык причисляется к одному из трудных для изучения языков, из-за чего его изучение превращается в крайне сложный процесс. Исходя из этого, программа обучения должна включать в себя три важных на наш взгляд пункта: умение разговаривать на русском, изучение правил, применение знаний на практике;

⁶⁷ Сумгаитский государственный технический колледж при Сумгаитском государственном университете.
Avdan.Allahguliyeva@mail.ru

Начинать процесс обучения языку обязательно надо с изучения алфавита и знакомства со звуковым строем языка. Нельзя забывать что, речевой аппарат человека формируется еще в детстве и в последствии ему сложно перестраиваться на фонетическую систему другого языка. Тем более что звуки в разных языках, несмотря на кажущуюся схожесть в большинстве своем не повторяются. Учитывая все это, следует уделить особое внимание звуковому строю изучаемого языка и отрабатывать правильное произношение звукосочетаний. После того как обучающийся, запомнит и выучит все буквы и ознакомиться с правильным произношением, можно приступать к чтению;

В процессе обучения в обязательном порядке должны присутствовать следующие разделы: фонетика, лексика, грамматика и речевое развитие. Особое внимание следует уделить развитию речи. Следует так же больше практиковать разговорную речь и пересказы. Не лишним будет выписать фразеологизмы и шутки, которые часто употребляются русскими в разговоре Например: «Здравствуй, коли не шутишь», «Водить за нос», «Кот наплакал», «Жить хорошо» и т.д.

Очень важно обратить внимание иностранца на то, что русский язык богат словами, которые имеют несколько значений. Он должен понимать, что нужно не просто учить правила и руководствоваться ими, но и воспринимать русский язык, как средство для общения. С этой целью желательно как можно чаще использовать диалоги, чтобы учащиеся могли практиковаться в развитии устной речи. Тема должна соответствовать аудитории и вызывать у них интерес и спровоцировать их на диалог. Диалог обязательно должен быть именно на том языке, который в данный момент изучается. Чем больше обучающиеся будут общаться на языке, который они изучают, тем лучше и быстрее они его выучат;

С начинающими изучать русский язык говорить следует исключительно на русском языке. Так он быстрее привыкнет к звучанию русских слов и быстрее их запомнит. Прибегать к родному языку обучающегося можно только в случае крайней необходимости если того требует разъяснение материала. Здесь следует обратить особое внимание на словарный запас обучающегося, который необходимо постоянно пополнять новыми словами. Для этого на каждом уроке нужно вводить определенное количество новых слов. Эти же слова рекомендуется по несколько раз повторно использовать в течении урока, что облегчает их запоминание и приводит к автоматическому пополнению словарного запаса;

Обучающийся не должен ограничиваться только уроками и должен стараться максимально использовать русский язык во всех аспектах своей жизни. В этом ему поможет просмотр фильма на русском языке или прослушивание аудиозаписи или музыки желательно совместно с носителем языка, который изучается. Это включает обучающегося в процесс слушания речи, которая наполнена разговорными конструкциями, расцвечена диалектами и говорами. Полезно будет посещать музеи, выставки, концертные залы. Изучение языка должно сопровождаться знакомством с культурой страны. Для этого необходимо посещать лекции по искусству, музеи и галереи, концерты и спектакли. Изучая русскую оперу, живопись, архитектурные храмы и т.д. иностранцы учатся понимать русский национальный характер и логику языка (построение фраз, спряжение глаголов, употребление времен);

Общение со своими русскоязычными друзьями также является важной частью программы обучения. Это объясняется тем, что чем больше человек будет разговаривать на русском языке, тем быстрее он его выучит;

Так же желательно проводить занятия в игровой форме, чтобы обучение не выглядело навязчивым и монотонным;

Как видно из всего вышесказанного изучение языка это сложный процесс, требующий от педагога полной погруженности в процесс и личностного подхода к каждому обучаемому. Однако есть пункты, которые являются общими при любом методе обучения. Таким образом «направленность на подготовку к «реальной» коммуникации можно выделить как одно из основных направлений современной методики преподавания РКИ» [3, с.180].

В качестве итога хочется отметить, что современный образовательный процесс отличается своей динамичностью, что требует постоянной корректировки и обновления нормативных материалов для различных уровней обучения русскому языку.

Все эти основные принципиальные положения нашли свое отражение в разработках новых учебников по русскому языку.

ЛИТЕРАТУРА

1. В.А. Степаненко. Современные подходы к методике преподавания русского языка как иностранного. Вестник РУДН, серия Вопросы образования: языки и специальность, 2013, № 3
2. Власова Н. Основы методики РКИ и методики преподавания иностранных языков (интернет ресурсы) <https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Petrikova4/subor/12.pdf>
3. Лебединский С.И., Гербиц Л. Ф. Методика преподавания русского языка как иностранного. Учебное пособие – Москва, 2011. – 309 с.

Açar sözlər: rus dili, tədris usulları, öyrənən, xarici, mədəniyyət

Key words: the Russian language, teaching methods, learner, foreign, culture

Ключевые слова: русский язык, методы обучения, обучающийся, иностранный, культура

XULASƏ

RUS DİLİNİN XARİCİ DİL KİMİ ÖYRƏNİLMƏSİNİN ƏSAS MÜDDƏALARI

Məqalədə rus dilinin hazırda respublikamızda tutduğu yer barədə danışılır və onun öyrənilməsinə artan marağın səbəbləri açılır. Buna əsaslanaraq rus dilinin xarici dil kimi öyrənilməsində yaranan çətinliklərə diqqət yetirərək onun tədrisində müəllimə köməkçi ola bilən əsas müddəalar göstərilir. Məqalənin aktuallığı rus dilinin öyrənilməsinə artan tələbatın qarşılığında yeni usulların axtarılması zəruriyyəti ilə izah olunur.

SUMMARY

THE MAIN PRINCIPALS OF THE RUSSIAN LANGUAGE AS LEARNING FOREIGN LANGUAGE

The main role of the Russian language in Azerbaijan Republic and the main causes of its learning increasing interest are explained in this article. Based on this, attending to the difficulties in learning process of the Russian language as foreign language the main principals which can be assisting to the language instructor in the period of training are noted. Actuality of the article is explained by searching necessary new methods in mutual requirements of increasing learning Russian language.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Быстрая смена технологий в современном мире формирует принципиально новую систему образования, предполагающую постоянное обновление. Грамотное использование возможностей инновационных средств обучения способствует активизации познавательной деятельности иностранных студентов при изучении русского языка. Основные методические инновации связаны с применением интерактивных методов обучения. Слово интерактив заимствовано из английского языка «interactive». В Новом словаре методических терминов и понятий дается следующее определение данному понятию: «Интерактивный – основанный на взаимодействии. Применительно к процессу обучения означает наличие обратной связи между педагогом или средством обучения и учащимися». Таким образом, интерактивный означает способность взаимодействовать или находиться в режиме беседы, диалога с кем-либо (человеком) или с чем-либо (например, компьютером). Следовательно, интерактивное обучение – это, прежде всего, диалоговое обучение, способствующее взаимодействию.

Одним из наиболее эффективных методов интерактивного обучения является использование интерактивной доски, применение которой позволяет реализовать совершенно новые педагогические приемы.

Интерактивная доска – это доска, на которую проецируется изображение, причем она используется как сенсорный экран: стилусом или пальцами рук можно управлять программной средой точно так же, как обычной мышью, т.е. при выборе слайдов, решении задач, построении геометрических фигур и т.д. можно, прикасаясь к поверхности доски выполнять необходимые действия. Специальное программное обеспечение для интерактивных досок позволяет работать с текстами и объектами, аудио-, фото- и видеоматериалами, Интернет-ресурсами, делать записи от руки прямо поверх открытых документов и сохранять информацию. Преподаватель имеет возможность сделать процесс обучения русскому языку значительно более наглядным и интерактивным. Этому способствуют красочные и наглядные обучающие программы по русскому языку как иностранному, позволяющие моделировать этапы уроков, возможности тестирования иностранных студентов с моментальным выводом на доску полученных результатов, проведения аудирования, демонстрации тематических видеоматериалов и т.д. Используя широкие возможности экранного меню, можно создать собственную обучающую программу, заранее подготовить все необходимые материалы, включая готовые грамматические модели, иллюстрации, схемы, вносить любые дополнения в ходе проведения занятия, акцентировать наиболее значимые моменты, что формирует интерактивное пространство у иностранных студентов. Это объясняется такими видами воздействия интерактивной доски на обучение, как:

- разнообразие цветов, доступных на интерактивной доске, для выделения важных областей и привлечения внимания к ним;
- возможность делать записи позволяет добавлять информацию, вопросы и идеи к тексту, изображениям на экране, а также сохранять их, еще раз просматривать или распечатывать;
- аудио-, фото- и видео- вложения значительно усиливают подачу материала. Это очень важно при обучении русскому языку как иностранному;
- тест, схему, грамматическую модель или иллюстрацию на интерактивной доске можно выделить. Это позволяет преподавателям и студентам фокусироваться на отдельных этапах занятия. Часть экрана можно скрыть и показать его, когда будет нужно. При помощи интерактивной доски осуществляется эффективный контроль знаний.

Разнообразие ресурсов предоставляет широкий выбор подходов к обучению русского языка как иностранного при помощи интерактивной доски.

При обучении русскому произношению важно развивать слухопроизносительные навыки, лежащие в основе формирования всех видов речевой деятельности. Это необходимое условие для успешного овладения русским языком как иностранным. Аудиозаписи, сделанные носителями языка, удобный интерфейс, игровая форма позволяют добиться определенных результатов при обучении восприятию и пониманию русской речи на слух. На интерактивной доске можно захватывать видеоизображения и отражать их статично, чтобы иметь возможность обсуждать и добавлять к ним свои комментарии.

При введении нового лексического материала наиболее эффективными являются такие приемы, как: «Распределение на группы», «Сопоставление», «Заполнение пробелов». Для разработки данных заданий используется функция клонирования, которая позволяет увеличить количество одинаковых объектов. На их материале можно не только вводить новые лексические единицы, но и обучать постановке вопроса, составлению высказывания, организации речевой ситуации, что способствует развитию коммуникативных умений иностранных студентов. Например: работа с лексикой по теме «Магазин» на большой иллюстрации магазина намного интереснее, да и учителю не надо носить с собой ворох бумажных картинок. Метод

⁶⁸ Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti. rena2213m@gmail.com

работы тот же, учащийся «перетаскивает» слово к нужному объекту, произнося слово или предложение (зависит от задания учителя). При такой работе лексика запоминается намного быстрее и лучше, так как задействована и ассоциативная память. При обучении письменной речи и правописанию наиболее эффективными являются задания «Заполнение пробелов», «Восстановление деформированного текста», «Текст с пропусками», используются функции «Шторка», которая позволяет быстро и эффективно организовывать контроль, и «Прозрачность», благодаря которой можно высвечивать правильные варианты. Знание грамматики очень актуально для изучающих русский язык как иностранный, поскольку русский язык принадлежит к числу флективных языков. Недостаточный уровень грамматических навыков не позволит сформировать полную языковую, речевую и социокультурную компетенцию. При отработке грамматического материала можно использовать приемы: «Найдите ошибку», «Уберите лишнее», «Заполнение пробелов», «Текст с пропусками», «Создание схем», «Лингвистические игры». Во время презентации грамматического явления можно представить схему, используя разные цвета. При изучении отдельных речевых конструкций целесообразно использовать тексты с пропусками, позволяющие быстро контролировать сформированность грамматических навыков иностранных студентов.

Интерактивное обучение требует от преподавателя необходимых методических, специальных и психологических знаний и компетенций. Например, умение включать всех участников учебного занятия в процесс обсуждения, умение осуществлять психологическую подготовку обучающихся и правильно организовывать пространство для занятия, умение грамотно распределять учебное время. Использование интерактивных информационных технологий позволяет преподавателю экономить время при объяснении и проверке материала, повышает мотивацию студентов, но самое главное - повышает качество знаний обучающихся. Отмечая все положительные стороны использования интерактивных компьютерных технологий, хочется подчеркнуть, что никакие самые новейшие информационные технологии не смогут заменить на уроке преподавателя. Применение же компьютерных технологий следует рассматривать как один из эффективных способов организации учебного процесса и на более продвинутом этапе при правильном, разумном и творческом его применении может стать полезным и необходимым средством для обучения русскому языку как иностранному. Инновации как теоретически обоснованные и целенаправленные новшества неизбежны: они порождены изменениями в обществе и логикой развития научно-технической революции. Технический прогресс существенным образом влияет на все стороны современной жизни. Сегодня компьютер является одним из технических устройств, активно проникающим во все области человеческой деятельности. Практически любая компьютерная программа является мультимедийной. Она способна воспринимать, воспроизводить и перерабатывать информацию самой разнообразной природы. Все это приводит к тому, что современные информационные технологии находят все более широкое применение в образовании, качественно изменяют его как в плане новых форм обучения, так и новых видов достижения цели. В профессиональном образовании инновационные технологии повышают эффективность обучения и воспитания личности, направлены на подготовку высококвалифицированных специалистов, получивших фундаментальные и прикладные знания. Использование инновационных технологий в учебном процессе способствует повышению качества подготовки специалистов и активизации роли самостоятельной работы студентов. Обычно к основным инновационным технологиям в образовании относят:

- информационные технологии, позволяющие увеличить эффективность преподавания (технологии, основанные на использовании компьютеров, компьютерные обучающие и контролирующие программы);
    - интернет-ресурсы;
    - информационные методы преподавания, способствующие повышению качества образования;
    - инновационные формы активизации познавательной деятельности студентов.
  - Теория и методика преподавания РКИ располагает определенными теоретическими и практическими достижениями в области создания и использования электронных средств обучения. Современные информационные технологии существенно расширяют диапазон возможностей для изучения и преподавания русского языка как иностранного, и это связано с тем, что:
  - использование мультимедийных средств делает возможной эффективную презентацию материала (и в особенности, по страноведению);
  - интерактивные учебные задания (существующие чаще всего в тестовой форме) и обучающие программы позволяют работать над развитием навыков во всех видах речевой деятельности;
  - доступ к огромному количеству электронных ресурсов и национальным корпусам текстов позволяет объединить текстовые, аудио- и видеоматериалы и способствовать формированию социокультурной и лингвострановедческой компетенции иностранных студентов;
  - средства электронного общения (по электронной почте, в чатах, icq, на форумах и т.п.), возможность публикации студенческих работ в Интернете позволяют сделать существенным компонентом учебного процесса не только учебную, но и реальную коммуникацию на изучаемом языке;
  - дистанционный доступ к учебным ресурсам позволяет сделать более гибкой и мобильной организацию обучения, значительно индивидуализировать обучение, увеличить объем самостоятельной и творческой работы студентов, усилить роль преподавателя как консультанта и координатора учебного процесса.
- При этом особо важной оказывается разработка инновационных заданий для иностранных студентов, поскольку основной целью таких заданий является активизация регулярной мыслительной деятельности

uçacağını na stadii inisiyasi.

V çastnosti, k odnoy iz form innovatsionnykh upravleniy možno otnesti testovyye zadaniya, provodimyie posle izuçeniya opredelennogo bloka grammaticheskogo i leksicheskogo materiala. Istoçnikami tekstovogo materiala, ispolzuemogo pri sostavlenii testov, sluzhat bazovyye učebniki i učebnyie posobiya po izuçаемой discipline, çto pozvolyaet iskluçit' vozmožnost' oshibok, svyazannykh s predmetnoy nekompetentnost'yu studentov. Testy tekuşçego kontrolya proverayut znaniya, umeniya i navyki po otдельным razdelam discipline, poluchennyye inostrannymi studentami v protseste obuçeniya v vuzе, imenyut neskolko variantov i sootnosyatsya s konkretnymi razdelami discipline «Russkiy yazyk kak inostrannyy». Test ispolzuetsya ne tolko dlya provedeniya promezhuçhnogo kontrolya, no i kak itogovyy, kontrolynyy. Osobennoştyu testovogo kontrolya yavlyatsya to, çto rabota možet vypolnyatsya kak v auditorii v kaçestve proveroçhnoy, tak i na vneauditornykh zanyatiy dlya samokontrolya studentov.

Poyavleniye Interneta, aktivnoe ispolzovanie ego resursov dalo novyye vozmožnosti v obuçenii studentov. Yavlyaysya naibolee globalnoy, operativnoy i interaktivnoy informatsionnoy sredoy, Internet stano vit'sya ne tolko istoçnikom učebnoy informatsii, no i vazhnym sredstvom i usloviem samostoyatel'nogo obuçeniya. Tak, na osnove podgotovlennyykh materialov kursa, a takzhe imenyuyushchysya resursov Interneta studentam predlagayutsya serii problemnykh zadaniy, svyazannykh s programmoy kursa, naprimer, takie kak: vybrat' neobxodimuyu informatsiyu dlya vypolneniya kontrolynykh rabot, podgotovit' soobshçeniye na osnove materialov Interneta, napisat' referat po ukazannoy probleme, priyat' uçastie v obşudnenii toy ili inoy probleme ili podgotovit' prezentatsiyu. I kak pokazivaet praktika, studenty proyavlyayut bolşuyu aktivnost' i zainteresovanost' pri vypolnenii podobnykh zadaniy.

Takim obrazom, innovatsionnyie podkhody v prepodavanii russkogo yazyka kak inostrannogo bazyruyutsya na emotsional'noy pamyati uçaşçegoşya, na formirovaniy kommunikativnoy i professional'noy kompetentsii, na regulyarnoy trenirovke tvorçeskoy deyatelnosti studenta. Pri etom naibolşee raspromstraneniye poluçayut innovatsii, svyazannyye s organizatsiyey učebnogo protsesta i vnedreniyem novyykh obrazovatel'nykh tekhnologiy v obrazovatel'nyy protsest.

Innovatsionnyy komponent v obuçenii russkomu yazyku kak inostrannomu pozvolyaet aktivizirovat' protsest usvoeniya materiala i podgotovitsya k sdaçe zaçeta ili ekzamina po discipline.

Spisok literatury:

1. Azimov Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). М. Издательство ИКАР. 2009.
2. Груздинский А.О. Университет как предпринимательская организация. Социологические исследования. 2003. №4.
3. Золотых Л.Г., Лаптева М.Л., Кунусова М.С., Бардина Т.К. Методика преподавания русского языка как иностранного в китайской аудитории. Издательский дом «Астраханский университет», 2012.
4. Ляудис В.Я. Инновационное обучение и наука. М., 1992.

Açar sözlər: metodik innovasiyalar, interaktiv metodlar, nitq fəaliyyəti, ünsiyyətli bacarıqlar.

Ключевые слова: методические инновации, интерактивные методы, речевая деятельность,

Keywords: methodical innovations, interactive methods, speech activity, communication skills.

Rus dilinin xarici dil kimitədrisində innovativ texnologiyaların istifadəsi

Xülasə

Məqalədə innovativ tədris vasitələrinin imkanlarından səmərəli istifadəsi rus dilinin öyrənilməsində xarici tələbələrin bilişsel fəaliyyətinin intensivləşməsinə kömək edir. Əsas metodik yeniliklərin interaktiv tədris metodlarından istifadəsi ilə bağlı olduğunu xüsusilə qeyd etmək olar. Rus dilini xarici dil kimi tədris edən yenilikçi texnologiyalar da nəzərdən keçirilir. Texniki inkişaf tərəqqi müasir həyatın bütün istiqamətlərini əhəmiyyətli dərəcədə təsirləndirir. Bu gün kompüter, insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə fəal şəkildə daxil olan texniki cihazlardan biridir. Tədris prosesində yenilikçi texnologiyaların istifadəsi tədrisin keyfiyyətinin artırılmasına və tələbələrin müstəqil fəaliyyətinin rolunun artırılmasına kömək edir. Beləliklə, müasir informasiya texnologiyaları təhsildə daha geniş tətbiqi tapır, yeni təhsil forması və yeni hədəf nailiyyətləri baxımından keyfiyyətə dəyişir.

USING INNOVATIVE TECHNOLOGIES WHEN TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE AS A FOREIGN LANGUAGE

Summary

The article says that the competent use of the possibilities of innovative teaching aids contributes to the intensification of the cognitive activity of foreign students in the study of the Russian language. It is particularly noted that the main methodological innovations are associated with the use of interactive teaching methods. Some innovative technologies in teaching Russian as a foreign language are also considered. Technical progress significantly affects all aspects of modern life. Today the computer is one of the technical devices, actively penetrating into all areas of human activity. The use of innovative technologies in the educational process contributes to improving the quality of training and enhancing the role of independent work of students. Thus, modern information technologies find more and more wide application in education, qualitatively change it both in terms of new forms of education and new types of goal achievement.

Rəyçi: Bəyimxanım Əliyeva Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Mustafayeva Sədaqət Ənvər qızı
NƏSİLLƏRƏ NÜMUNƏ

“Professorlar, müəllimlər hər bir cəmiyyətin elitasıdır.
Bu insanlar ölkənin inkişafını,

Müəllim, Azərbaycanın ilk, Şərqi ikinci qadın pedaqoji elmlər doktoru, professoru, Beynəlxalq Pedaqoji Akademiyasının respublikamızda ilk və yeganə akademiki Rəfiqə Şahgül qızı Mustafayeva.

Bu titulları daşıyan qadın mənim anamdır .

Ağlım kəsəndən onun adı ilə qürurlanmışam. "Rəfiqə müəllimənin qızı". Uşaq bağçasından tutmuş, məktəbdə təhsil aldığım illərdə, sonralar ali məktəbdə, özü də mənə dərs deyəndə özümü xoşbəxt sanmışam. Mən Rəfiqə müəllimin qızıyam. Kənardan baxanlar – yoldaşlarım, tələbə dostlarım, tanış-biliş mənə bəxtəvərlik veriblər...

Amma heç kəs bilməyib ki, bu adı daşımaq məni böyük məsuliyyət qarşısında qoyub...

O qədər ciddi, tələbkər olub ki (indi də elədir), ağlım kəsəndən indiyədək (artıq nənə olsam da) gördüyüm işlər üçün onun qarşısında məsuliyyət hiss edirəm...

Anam mənim. Fikirinşirəm ki, mənim anam o yox, bir başqası olsa idi, mən kim olardım? Kimi özümə nümunə bilər, kimə oxşamağa çalışardım?!

Yubileylərində, onunla keçirilən görüşlərdə, evimizə gələn məktəb yoldaşlarının xatirələrindən öyrənmişəm ki, məktəbdə həmişə fəal, əlaçı şagird olub. Bir il doğulduğu Balaxanı kəndindəki 69 nömrəli məktəbdə, sonra isə 204 nömrəli qız məktəbində təhsil alıb. IX sinifdə oxuyanda siniflərinə oğlanlar gəlib. Siniflərində 2 oğlan olub.

V sinifdən pioner drujinasının sədri, sonra isə məktəbi bitirənə qədər şagird təşkilatının rəhbəri olub.

I sinifdə ona Dilbər müəllim dərs deyib. Sol əllə yazmasına mane olmayıb. Nədənə yarım ildən sonra müəllimləri dəyişib, Bikə adlı bir qadın Dilbər müəlliməni əvəz edib. Rəfiqəni sağ əllə yazmağa məcbur edib. Görünür? bu səbədən xətti gözəl deyil. Elə indi də deyir ki, müəllimim məni zorla sağ əllə yazmağa məcbur etməsəydi, yaxşı xəttim olardı.

2-3-cü siniflərdə isə indi də adını sevə-sevə çəkdiyi Firuzə Məmmədovanın şagirdi olub. O, Rəfiqəni övladı kimi sevib. Bu gözəl müəllim-şagird münasibəti sonralar da davam edib. Hətta Rəfiqənin namizədlik dissertasiyasının müdafiəsində də iştirak edirdi...

204 sayılı məktəbdə direktorları Əfidə Babayeva – Balaxanıda tanınmış tələbkər bir rəhbər olub. Həm də 5-6-7-ci siniflərdə ədəbiyyat dərslərini deyib. İş çox olduğundan, bəzən Rəfiqəyə dərslərini "əvəz" etməyi tapşırırmış. O da özünü müəlliminə oxşatmağa çalışaraq "dərs keçirmiş".

Rəfiqə VIII sinifdə oxuyanda Ağalar Əzimov adlı Böyük Vətən müharibəsi iştirakçısı onlara ədəbiyyat dərsləri deməyə başlayıb. Və Rəfiqənin bütün həyatı ədəbiyyat dərslərinə köklənib... Hər gün 2 saat dərs, sonra da ədəbiyyat məşğələləri. Boş vaxtlarda inşa yazı yazmağa hazırlıq... Onun üçün ən asan dərs inşa yazı dərsləri olub...

Respublikanın tanınmış şairləri, yazıçıları, artistlər məktəblərinə gəlirmiş. Bütün görüşlərdə də Rəfiqə çıxış edirmiş... O vaxtlar Səməd Vurğunun adı dillər əzbəri idi. Ağalar müəllim onu da məktəbə dəvət edib. Bu, Balaxanının həyatında böyük hadisə olub. Rəfiqə həmin görüşdə "Qoca Şərqi günəş doğur" şeirini əzbər deyib. Şair Rəfiqənin şeir oxumağını çox bəyəniş, alından öpüb. Hətta sonra qonşu Sabunçu rayonundakı 155 sayılı məktəbdə görüş zamanı "hörüklü, qara qız"ın çox gözəl şeir söylədiyini qeyd edib...

Şair Rəsul Rza ilə görüş keçirilərkən Rəfiqə "Kür qırağının acəb seyrəngahı var, Yaşılbaş sonası yaxşı ki, yoxdur" şeirini oxuyub. Sonra da şairə sual verib ki, nə üçün "yaşılbaş sonası yaxşı ki, yoxdur" yazmışınız?. Şair bir az əsəbiləşən kimi olub. "Sənə söyləyiblər ki, belə sual ver?" – deyib. Rəfiqə isə "Mənə heç kəs söyləməyib, özüm belə düşünürəm" - deyər cavab verib...

Sabunçudakı Mədəniyyət sarayında Hüseyn Mehdiyin "Səhər" romanının müzakirəsində əsərin əsas təhlilçisi Rəfiqə olub...

X sinfi bitirəndə 14 nəfər olublar. Bir-birinin həvəsinə 7 nəfər – 6 qız, bir oğlan Azərbaycan Dövlət Universitetinə (indiki BDU) sənəd verməyə gəlirlər. Sənədləri qəbul edən Nərgiz xanım "Filologiyaya daxil olmağa nə var, hünəriniz var, jurnalistikaya sənəd verin" - deyir.

Rəfiqə dərhal sənədlərini geri götürür, ərizəsini dəyişib, jurnalistika fakültəsində oxumaq istədiyini yazır.

Beləcə, 5 il Azərbaycanın ən görkəmli ali təhsil ocağında – Azərbaycan Dövlət Universitetində respublikanın tanınmış alimlərindən dərs alıb. O, əziz müəllimləri Mir Cəlal Paşayev, Cəfər Xəndan, Həsən Şahgəldiyev, Nəsir İmanquliyev, Şirməmməd Hüseynov, Məmməd Arif, Bəxtiyar Vahabzadə, Anya Rzayeva və başqalarının adlarını bu gün də hörmətlə yad edir...

Yəqin ki, bu alimlərin təsiri ilə anamın təbiətində belə ciddilik, tələbkərlik yaranıb...

Əmək fəaliyyətinə ibtidai sinif müəllimi kimi başlayıb. Onda mənim 4, bacımın 1 yaşı olub. Mən uşaq bağçasına, bacım isə körpələr evinə getmişik...

Ağlım kəsəndən evimizə anamın şagirdləri gəliblər. Onlar anamı çox sevdilər. O da bütün qüvvəsini uşaqlara daha çox bilik verməyə sərf edirdi. Özü indi də o ilk şagirdlərinin çoxunun adlarını xatırlayır: Bakıxan, Əli, Tahirə, Sənubər, Salar...

Amma bu iş onu təmin etməyib. Ədəbiyyat müəllimi olmaq istəyirdi. Nəhayət, arzusuna çatıb. 182 sayılı məktəbdə ədəbiyyat müəllimi kimi fəaliyyətə başlayıb. Bu gün də həmin məktəb onun üçün əziz bir məkandır. O dövrdəki şöhrətini saxlamasa da, həmin məktəbi doğma evi bilir.

Orada dərs dediyi illərdə şagirdlərindən 17 nəfəri məktəbi "qızıl", bir nəfəri isə "gümüş" medalla bitirib. 54 şagirdi sevimli müəllimlərinin yolu ilə gedərək, ədəbiyyat müəllimi olub, respublikanın müxtəlif məktəblərində çalışıblar. Bu, respublikamızın təhsil tarixində analoqu olmayan hadisədir. Rəfiqə xanım bundan böyük qürur hissi duyur!

Onun iş təcrübəsi bütün Binəqədi rayonunda, sonra isə Bakı Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun baş metodisti, qocaman müəllim İbrahim Zülfiqarovun səyi ilə Bakı müəllimləri arasında yayılıb...

Bu müddət ərzində Rəfiqə müəllimə respublikanın tanınmış şair və yazıçıları 182 nömrəli məktəbə qonaq çağırıb. Binəqədidəki 182 sayılı məktəbin şöhrəti Azərbaycana yayılıb.

Qısa zaman ərzində Xaqi Şairi Süleyman Rüstəm, sonralar elmi rəhbəri olmuş yazıçı Mir Cəlal Paşayev, Mirzə İbrahimov, Nəbi Xəzri, Nurəddin Babayev, Firudin Hüseynov, Tofiq Əfəndiyev, Xalid Əlimirzəyev, Cabir Novruz, Ağacavad Əlizadə, Oqtay Rza, Firudin Ağayev məktəbin qonağı olublar. Bu görüşlər, sözlün əsl mənasında, anamın hünəri, savadı, bacarığı, təşkilatçılıq qabiliyyəti nəticəsində baş tuturdu. Cavan qadının enerjisi, öyrətmək, öyrənmək istəyi aşıb-daşırdı.

Ev işləri, bizə qayğı, dərslərimizlə məşğul olmaqla yanaşı, o özü də oxuyub öyrənir, aspiranturaya hazırlanırdı...

Müəllimin fəaliyyətinin sədası Təhsil Nazirliyinə çatmışdı. Günlərin birində böyük pedaqoq, unudulmaz alim, o dövrdə Respublika Təhsil naziri olan akademik Mehdi Mehdizadə bir qrup işçisi ilə 182 sayılı məktəbə gəlmiş, Rəfiqə Mustafayevanın fəaliyyəti ilə maraqlanmışdı... Bu, Azərbaycanın təhsil tarixində görünməmiş hadisə idi.

Dərs vaxtı bitmiş olduğundan anam məktəbdə deyilmiş. Direktorun təklifi ilə fəal şagirdlərdən biri, Telli adlı qız ədəbiyyat kabinetini açmış, nazir burada şagirdlərin köməyiylə yaradılmış zəngin kitabxana, şair və yazıçıların məktəblilər tərəfindən çəkilmiş portretləri, kabinetdə saxlanan inşa dəftərləri ilə tanış olmuş, həmin şagirdin onun suallarına verdiyi cavablardan çox razı qalmış, direktora müəllimin sabah Nazirliyə gəlməsini tapşırırmışdı.

Ertəsi gün işdən sonra Rəfiqə müəllimə nazirin görüşünə getmişdi.

Proqram-Metodika İdarəsinin rəisi İmran Məmmədovun da iştirak etdiyi söhbətdə nazir Rəfiqə müəllimə Ə.Əfəndizadənin redaktorluğu ilə çap olunan "Azərbaycan dili və ədəbiyyat" məcmuəsi haqqında rəy yazmağı tapşırırmışdı.

- Sizə bu iş üçün nə qədər vaxt lazımdır? İki ay bəsdür?

- Yox, iki ay çoxdur, bir həftəyə hazırlayaram. (Nazirin etimadı onu çox sevindirmişdi).

...Rəy nazirin çox xoşuna gəlmişdi. Aradan bir müddət keçdi. Nazirin göstərişi ilə "Xalq şairi Səməd Vurğun" adlı tədris filminin çəkilişinə başlanmış, bu filmə Rəfiqə müəllim və şagirdləri də çəkilmişdilər. Bu ilk tədris filmində şagirdlərin arasında mən də var idim...

...Evimizdə yeni bir "köməkçi" meydana gəlmişdi. Anam çoxdan arzuladığı "Erika" markalı yazı makinası almışdı. İş təcürbəsinə dair məqalələri indi həmin makinada yazırdı. Mən və bacım da anama kömək etmək arzusu ilə makinada yazmağı öyrənirdik...

Aspiranturaya daxil olması anamın ad-sanını daha da artırdı. Məqalələri respublikanın qəzet və jurnallarında, hətta Moskvada çıxan "Literatura v şkolə" jurnalında da çap olunur, səsi həm respublika, həm də ittifaq konfranslarından, pedaqoji mühazirələrindən gəlirdi.

Azərbaycan televiziyası ilə nümunəvi ədəbiyyat dərsləri aparırdı və bu onu bütün ədəbiyyat müəllimlərinə tanıtmışdı.

Namizədlik dissertasiyasının müdafiəsinə hazırlaşdı...

Həmin möhtəşəm gün yaddaşıma yazılıb...

Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun böyük əkl zalında bir yer belə boş qalmamışdı. Dəhliz də gələnlərlə dolmuşdu...

Böyük uğurla baş tutan müdafiəyə o qədər gül gətirmişdilər ki, zal gül dənizinə dönmüşdü...

Ailəmiz üçün doğma olan Azərbaycan Elmi Tədqiqat Pedaqoji Elmlər İnstitutunda (indiki Təhsil İnstitutu) çalışır, tədqiqatlarını davam etdirir, məqalələr yazır, proqramlar tərtib edirdi...

İllər sürətlə keçir, mən də, bacım da ali təhsil alırdıq.

Bu illər ərzində anam "Qabaqcıl Maarif Xadimi" döş nişanı, "Yubiley medalı", "Qırmızı Əmək Bayrağı Ordeni" ilə təltif edilmişdi. Pedaqoji elmlər namizədi, baş elmi işçi adlarına layiq görülmüşdü...

Bir gün Anam Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun (Sonralar Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu) elan etdiyi müsabiqədə iştirak etdi, baş müəllim qəbul edildi... Daha sonra dosent və Pedaqogika kafedrasının müdiri seçildi...

Bu qədər gərgin işləsə də, bizim təhsilimizi unutmurdu. Hər ikimiz elmlər namizədi adını alıb, ali məktəblərdə işləməyə başlayandan sonra bir az rahat nəfəs aldı... Siz mənim yolumu davam etdirməli, yaxşı müəllim olmalısınız! - deyirdi.

Özü isə dincəlmədən məqalələr yazır, kitablar çap etdirirdi...

Onu təkidlə Mərkəzi Komitəyə işə dəvət edirdilər. Anam isə "yox, mən doktorluq dissertasiyası müdafiə edəcəyəm", deyərək, tədqiqatlarını davam etdirirdi...

Tbilisidə doktorluq dissertasiyasının müdafiəsi, sonralar professor elmi adı və özünün çox sevdiyi "Respublikanın Əməkdar müəllimi" fəxri adını alması həyatının əlamətdar anları idi.

Rusiyanın paytaxtına növbəti elmi səfəri zamanı onu Beynəlxalq Pedaqoji Akademiyanın həqiqi üzvü seçdilər. Bu onu çox sevindirdi. Bu da respublikada ilk dəfə idi. Daha bir ilk!

23 il kafedra müdiri işlədikdən sonra Azərbaycan Təhsil Problemləri İnstitutunda (indiki Təhsil İnstitutu) işlədi və son üç kitabını orada yazdı.

Mir Cəlal Paşayev yaradıcılığında gənclərin tərbiyəsi məsələləri (Bakı 2007), Son 20 ildə çap olunanlardan nümunələr (Bakı 2011), Gənclər siyasəti XXI əsrdə: ali məktəb tələbələrini tərbiyəsinin bəzi məsələləri (Bakı 2016).

Ümumilikdə, Rəfiqə Mustafayevanın 24 kitabı, dərsliyi və dərs vəsaiti çap olunub.

70 illik yubileyi münasibətilə Respublika Pedaqoji kitabxanasının işçiləri ilə akademik fəaliyyətini əks etdirən biblioqrafik kitabça hazırladıq. Rəfiqə xanımın fəaliyyətini əks etdirən bu toplunu bir də nəzərdən keçirəndə həyatını gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə həsr etmiş bu qadının, ananın, böyük müəllimin, alimin hünərinə heyran qaldım.

Rəfiqə xanım pedaqoji fəaliyyətə başlayandan bu günədək haqqında saysız-hesabsız yazılar yazılıb.

Rəfiqə Mustafayevanın yaradıcılıq fəaliyyəti, görkəmli alimlərin, şagirdləri, tələbələri, dissertant və aspirantlarının, birlikdə işlədiyi insanların onun haqqında yazdığı xoş sözlər 70 illik yubileyi münasibətilə çap edilən "Azərbaycan pedaqogikasının sərv ağacı" adlı topluda cəmlənib.

Gənc Rəfiqə müəllimə haqqında mətbuatda ilk oçerki isə professor Şəmistan Mikayılov yazıb... Sonra isə "Ədəbiyyat" qəzetində dövrün məşhur yazarlarından olan Ağacavad Əlizadə "Rəfiqə" adlı tam bir səhifə həcmində gözəl bir yazı ilə çıxış etmişdir.

Bir neçə nümunə ilə kitablarda haqqında yazılmış məqalələrdən bəhs etmək istəyirəm:

Oqtay Qasımovun "Bizim və sizin Balaxanı" (Bakı, 2002) kitabından: "Elm işığı, fədakar pərvanələr" bölməsində "Rəfiqə Şahgül qızı Mustafayeva" adlı yazıdan nümunə: "Əxlaqi ilə xülqü vəhdət təşkil edən, bilikdə nümunə, çətin zamanlarda insanlara dayaq, halal ruzisini əldə etməkdə və özünəməxsus mərtəbəni tutmaqda mübariz, dinində möhkəm və mülayim, imanında və dostluğunda şübhəyə düşməyən, tamahdan uzaq, elmə həris, alimliyi aləmlərdən uca tutan, təmənnaşız, gözəl və təmiz əməllər təcəssümü olan mehriban insandır" (s. 166-168);

Allahverdi Eminovun "XX əsrin 20 böyük azərbaycanlı pedaqoqu" (Bakı, 2002) kitabından isə bir cümləni bura yazmaq istəyirəm: "Professor Rəfiqə Mustafayevanı mən görkəmli alim, bütöv şəxsiyyət sayıram və onu XX əsrin seçmə, əsl azərbaycanlı qadın pedaqoqu timsalında görürəm" (s.81).

Qəzet və jurnal məqalələrinin sayı çox olduğu üçün ancaq böyük nəşrlərdə yer almış materialların adlarını qeyd edəcəyəm:

“Varlıq” Ensiklopedik toplusu, Bakı, 1998, s. 154; Azərbaycan Qadın Ensiklopediyası, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, Bakı, 2002, s.304; Azərbaycanın tanınmış qadınları, Bakı, “Adiloğlu”, 2002, s.196; Azərbaycan qadınları, Ensiklopedik toplusu (II) Bakı, 2002, s.180; Azərbaycanın Elmi elitası, Elmlər doktorları, Məlumat kitabçası, Bakı, 2011, s.159.

İndi təqaüdə çıxıb. Amma dissertantları, keçmiş şagird və tələbələri üçün bir nümunə məktəbi olaraq qalır. Onlar tez-tez evimizə zəng vurur, anamla uzun-uzadı söhbət edir, ən müxtəlif mövzularda məsləhətlər alır, bayramlarda və ad günlərində böyük məhəbbətlə iştirak edirlər. Çoxuna bacı deyirəm...

Uzun illər Balaxanı qəsəbəsində keçirilən tədbirlər onun aparıcılığı ilə baş tutub. “Qadın ili” tədbirində Şövkət Ələkbərova, Maral Rəhmanzadə, Nəsimə Zeynalova və bir çox görkəmli qadınlar Balaxanıya gəlmişdilər və bu görüşü məhz balaxanlıların dəvəti ilə anam idarə etmişdi. Fasilədə Şövkət xanım anama sual vermişdi: “Xanım, Siz, təsadüfən, cavanlıqda oxumamısınız? Gözəl səsiniz var.” Anam çox az adamın bildiyi bir faktı gözəl müğənniyə söyləmişdi. IV sinifdə oxuyanda uşaq xorunda Qara Qarayevin və Fikrət Əmirovun bəstələdikləri “Əcəb ağ gündədir mənim Vətənim” mahnısını ifa edərək, müsabiqədə qalib gəlmiş və dahi bəstəkar Ü.Hacıbəyovun göstərişi ilə səsi val yazısına köçürülmüşdü...

Bu tədbirdə iştirak edən Maral Rəhmanzadə çox təkidlə onu emalatxanasına dəvət etmiş, şəklini çəkmək istəmişdi... Lakin işi çox olduğundan, anam buna vaxt tapmamışdı.

Amma sonralar tanınmış balaxanlı rəssam Arif Mərdan onun portretini işləmiş, Əzizbala Balaxanlı Balaxanı saytında Rəfiqə xanım haqqında geniş məlumatla birlikdə yerləşdirmişdir.

Balaxanıda keçirilmiş və Rəfiqə xanımın uğurla idarə etdiyi daha bir maraqlı məclis Balaxanıdan olan Cahangir Cahangirovun yubiley məclisi idi. Burada bəstəkar üzünü məclisə tutmuş, balaxanlılardan təhsil aldığı 8 saylı məktəbə öz adının verilməsini arzuladığını demişdi... Tədbirin sonunda anama minnətdarlığını bildirmiş, arzusunu unutmamalarını xahiş etmişdi...

Qəsəbənin tanınmış ziyalılarından olan Əmrah Dadaşov (BDU-nun professoru) anamın tərtib etdiyi məktubu lazımı mənbələrə çatdırmışdı. Qəsəbə sakinlərinin xahişi nəzərə alınmış, 8 saylı məktəbə böyük bəstəkarın adı verilmişdir.

Balaxanlılar öz məşhur övladları ilə fəxr edirlər.

Rəfiqə xanımın 60 və 70 illik yubileyləri qəsəbədə böyük təntənə ilə qeyd edilib. Əmrah Dadaşovun ona həsr etdiyi “Əziz yubilyarımız” şeirinə balaxanlı, “İrs” folklor ansamblının bədii rəhbəri Sidqi Mustafayev musiqi bəstələmiş və yubiley tədbirində bu səmimi mahnı ifa olunmuşdu. Yeri gəlmişkən, həmin tədbirdə professor Vidadi Xəlilovun Rəfiqə xanım haqqında yazdığı “Alimlər anası” şeirinə bəstəkar Təriyel Məmmədovun bəstələdiyi mahnı da böyük uğurla “İrs” ansamblı tərəfindən ifa olundu.

Balaxanıda keçirilən 70 illik yubiley tədbirində isə hamımız böyük bir sürprizlə qarşılaşmışdıq. Bu tədbirə unudulmaz Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə gəlmiş və vaxtilə sevimli tələbəsi olmuş Rəfiqəni təbrik etmişdi.

Sən demə, Əmrah Dadaşov universitetdə dəvətnamələri dekanlığa gətirəndə şair keçmiş tələbəsinin şəklini görüb tanınmış, yubiley günü tədbirin keçiriləcəyi məclisə gəlmişdi. Bu gəliş Balaxanıda böyük hadisəyə çevrilmişdi...

Lap bu yaxınlarda Binəqədirdəki 182 saylı məktəbi 50 il əvvəl bitirmiş şagirdlərimdən biri anama zəng vurmuşdu. Hal-əhval tutdu. Sonra “Rəfiqə müəllimə, sinfimizin uşaqları yığışın, Sizinlə görüşmək istəyirik. Gələrsiz?”- dedi. Anam, səhhəti qaydasında olmasa da, “gələrim”- dedi.

Bu görüşü təsvir edə bilmirəm. Hər biri anamı daha çox qucaqlamağa, onunla daha çox şəkil çəkdirməyə, onunla bağlı xatirələrini danışmağa çalışırdı. Maraqlısı bu idi ki, üstündən 50 il keçsə də, anam hər birini tanıdı, adını dedi... Anam onlara, onlar da müəllimlərinə bu illər boyu əldə etdikləri barədə hesabat verdilər. Düşündüm ki, bu qədər məhəbbəti qazanmaq üçün yəqin hər kəs şagirdlərini anam kimi, ana kimi ürəkdən sevməli, onları övladlarından ayırmamalıdır...

Qoy anamın həyat yolu gələcək nəsillər üçün nümunə olsun, öz əsərləri, haqqında yazılanlar hələ uzun illər şagirdlər, tələbələr, müəllimlər, elm adamları üçün gərəklilik olsun...

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена первой в Азербайджане, второй на всем Востоке женщине – доктору педагогических наук, профессору, академику Международной Педагогической Академии Мустафаевой Рафиге Шахгул гызы. Описываются этапы ее жизни, научные достижения, высказывания о ней видных ученых-педагогов, общественных деятелей, литераторов.

SUMMARY

The article is devoted to the first in Azerbaijan, the second in the whole East to the woman - the doctor of pedagogical sciences, professor, academician of the International Pedagogical Academy Mustafayeva Rafige Shahgul. Describes the stages of her life, scientific achievements, statements about her prominent scientists, educators, public figures, writers.

Açar sözlər: *pedaqoq, professor, akademik, ana, müəllimlər müəllimi*

Ключевые слова: *педагог, профессор, академик, мать, учитель учителей*

Keywords: *teacher, professor, academician, mother, teacher of teachers*

Rəyçi: *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ağakışiyev Əliheydər Yunis oğlu*

Кази-заде Динара Адиль гызы
**КОНСПЕКТИРОВАНИЕ КАК ОДИН ИЗ ВИДОВ АНАЛИТИКО-СИНТЕТИЧЕСКОЙ
ПЕРЕРАБОТКИ ИНФОРМАЦИИ**

Одним из видов речевого общения, которое требует навыков самостоятельного, творческого мышления, является конспектирование. Под конспектированием понимается процесс мыслительной переработки и письменной фиксации читаемого или аудируемого текста; процесс, результатом которого является запись, позволяющая ее автору (конспектирующему студенту) немедленно или через некоторый срок с необходимой полнотой восстановить полученную информацию.

С первых дней пребывания в институте студенты сталкиваются с необходимостью конспектировать, поскольку в лекциях и в текстах по специальности дается сводный материал, почерпнутый из разных источников, что при современном развитии всех отраслей науки естественно и необходимо, и большая часть содержащейся в лекциях и в текстах информации не может сразу запечатлеться в памяти слушателей.

Студенты, не владеющие искусством конспектирования, поступают по-разному: пытаются вести запись со стенографической точностью, составляют план вместо конспекта, выборочно записывают наиболее важную или трудно запоминаемую информацию.

Стремление к точному воспроизведению лекционного или текстового материала приводит к пропускам и в конечном счете к частичной утрате информации.

Стенографирование лекций или текстов студентами менее целесообразно, чем конспектирование, так как стенографическая запись требует дополнительного времени для расшифровки. Мыслительные операции, сопровождающие процесс конспектирования, позволяют студентам лучше усваивать материал уже в самом процессе записи.

Составление подробного плана вместо записи лекций или текстов по специальности также не приводит к положительным результатам. Чем больше времени проходит со дня такой записи, тем меньше информации восстанавливается.

Запись наиболее важных, с точки зрения студентов, и трудно запоминаемых сведений приводит к разрушению логического построения материала. Информация, зафиксированная таким образом, вместе с информацией, которая хранится в памяти автора записи, не воссоздает целостной системы знаний.

Конспектирование - сложный и очень своеобразный процесс. В нем сочетаются аудирование или чтение (рецептивный вид речевой деятельности) с письмом (продуктивный вид речевой деятельности). Однако разные виды речевой деятельности при конспектировании сочетаются не механически. Фиксации полученной информации предшествует ее специфическая обработка. Эта обработка заключается в свертывании текста или лекции. Конспектирующий не просто отбрасывает ненужную для него информацию и сокращает текст, а именно сворачивает его таким способом, чтобы и через достаточно длительный промежуток времени суметь вновь его развернуть без существенной утраты информации.

У студентов национальных групп возникают трудности, связанные с недостаточной языковой подготовкой, поэтому часто они отказываются от записи лекций или текстов на русском языке и переходят на родной язык или язык-посредник. Подобная запись имеет недостатки: это попытки дословной записи, запись, которая сводится к плану и выборочная запись. Кроме того, конспектируя лекции или тексты по специальности на родном языке или языке-посреднике, студент должен делать двойной перевод: при записи лекций или текста и при их расшифровке. Неточность такого перевода не вызывает сомнений. Все специальные термины должны записываться на русском языке, так как на родном языке или языке-посреднике студент очень часто не знает их.

Если лекция или текст читаются на русском языке, а их конспектирование происходит на любом другом языке, то это, кроме прямых, уже указанных последствий, влечет за собой и побочные: при ответе, подготовленном по такому конспекту, неизбежен переход (соскальзывание) внутренней речи на родной язык, а значит, и ошибки, связанные с переключением с одного языка на другой.

Так как процесс конспектирования объединяет элементы заимствования с аналитической переработкой информации, он носит аналитико-синтетический характер.

Конспектирование – один из видов аналитико-синтетической переработки информации.

Конспектирование помогает лучше разобраться в прочитанном, так как заставляет вдумываться в текст, анализировать его, разграничивать главное и второстепенное, отделять основную мысль от доказательств, аргументов, устанавливать смысловые логические связи, обобщать их. Организация материала в конспекте повышает информационную ценность понятий и тем самым разгружает память от излишнего запоминания.

Студенты, изучающие русский язык как иностранный, стоят перед необходимостью перерабатывать и закреплять в памяти огромное количество разнообразных сведений, относящихся к различным отраслям знаний, конспектирование для них является естественной коммуникативной потребностью. Анализ конспектов, составленных студентами национальных групп, свидетельствует о том, что студенты зачастую не владеют соответствующими умениями. Конспектирование кажущихся им важными сведений сводится к переписыванию отдельных кусков текста или лекции, содержащих как существенную, так и избыточную информацию.

При определении содержания обучения конспектированию студентов, изучающих русский язык как иностранный, важное значение имеет правильный подбор текстового материала. Целесообразным является обучение отдельным элементам конспектирования на материале текстов по специальности, что вызывает значительный интерес у студентов. Работа над текстами по специальности способствует углублению знаний студентов по профилирующим предметам. Студенты приобретают достаточно высокий уровень владения приемами кодирования и декодирования информации, позволяющий при восприятии и переработке речевого сообщения сосредоточивать основное внимание не на форме выражения информации, а на ее содержании. Студенты приобретают языковые знания, навыки и умения в речевой деятельности, необходимые и достаточные для участия в учебном процессе, для общения в среде изучаемого языка и для чтения адаптированной учебной литературы и литературы по специальности.

Конспектирование – один из видов аналитико-синтетической переработки информации, осуществляемой в сфере информационной деятельности. Анализ и синтез – это процессы практического или мысленного разложения целого на части и восстановления целого из частей. Анализ и синтез – не два процесса, связанные между собой, но две стороны единого процесса.

Анализ и синтез лежат в основе всех видов познавательной деятельности людей. Главная цель аналитико-синтетической переработки информации, содержащейся в некотором множестве источников, состоит в извлечении из этого множества новых фактов и сведений, в явном виде в них не выраженных, но выводимых логическим путем с привлечением экстралингвистической информации.

Основной задачей конспектирования являются группировка, сопоставление, оценка и обобщение той информации, которая явно имеется в источниках, а также представление обобщенной информации в компактном виде, удобном для практического использования.

В конспектировании различаются два процесса, которые зависят от способов предъявления информации: процесс конспектирования письменного текста и процесс конспектирования устной речи.

При работе над письменным текстом конспектирующий имеет возможность чередовать рецептивные и продуктивные виды речевой деятельности. Иначе говоря, студент прочитывает какую-то часть текста и, свернув ее, записывает, затем прочитывает следующую часть и т.д.

Конспектирование устной речи может происходить в разных ситуациях. В случаях немассовой коммуникации с постоянной обратной вербальной связью (т.е. при беседе в узком кругу и особенно при диалоге) дефицит времени ощущается конспектирующим лишь минимально, так как собеседник, передающий информацию, имеет возможность приспособиться к конспектирующему.

Другой случай конспектирования устной речи – конспектирование в условиях массовой коммуникации. Актом массовой коммуникации может являться доклад, сообщение, лекция или иное выступление перед большой группой слушателей. Чаще всего в повседневной практике студентам приходится заниматься конспектированием лекций.

Конспекты принято подразделять по объему и количеству перерабатываемых источников.

По объему выделяются краткие, подробные (или развернутые) и смешанные конспекты. Для краткого конспекта отбираются лишь положения общего характера, в подробный включаются их доказательства, пояснения, иллюстративный материал; смешанный конспект предполагает совмещение того и другого способа представления информации, допускает изложение некоторых элементов первоисточника в виде пунктов плана, тезисов и т.д. Конспект любого из перечисленных видов будет выполнять свое целевое назначение только при условии, если позволит его автору с достаточной полнотой восстановить извлеченную ранее информацию без повторного обращения к оригиналу.

По количеству перерабатываемых источников различают конспекты монографические – составленные по одному источнику, и сводные (или обзорные) – составленные по нескольким источникам на одну тему.

По семантической эквивалентности первоисточника и конспекта можно выделить а) интегральный конспект и б) селективный конспект.

Интегральным называется конспект, который передает все основные положения и важнейшие смысловые связи, т.е. всю смысловую сетку первоисточника, и, следовательно, является семантически эквивалентным ему. К такому конспекту прибегают при «вхождении» в какую-то новую область знаний, тему, когда возникает необходимость разобраться в сложном источнике, прочно запомнить его содержание, т.е. когда составитель заинтересован во включении в конспект всей наиболее важной информации первоисточника.

Селективным называется конспект, включающий отдельные элементы первоисточника, которые представляют новизну и значимость для его составителя, но в совокупности не отражают основных положений первоисточника, т.е. семантически не эквивалентны ему. Селективный конспект имеет значительно более индивидуальный характер, так как отражает не только особенности мышления, памяти, опыта и знаний составителя, но прежде всего его конкретные потребности в той или иной информации.

Требование к объему как интегрального, так и селективного конспекта не является жестким. Объем обычно устанавливает сам составитель в зависимости от многих факторов: степени значимости текста в целом и его отдельных частей для него лично, от трудности текста для усвоения, от общего объема текста, степени знакомства с излагаемой в нем темой и т.д. Однако не следует забывать и того, что конспект должен быть законченным, компактным, обобщенным изложением содержания первоисточника. Отдельные фразы и даже отдельные слова в конспекте имеют более важное значение, чем в обстоятельном и подробном изложении.

В последнее время внимание преподавателей привлекли конспекты нового типа, требующие активной мыслительной деятельности для отражения логических связей между смысловыми опорами. Конспектируя печатный источник, студенты обычно больше внимания уделяют объему информации, чем ее последовательности, поэтому необходимо учить их определению логических связей. Логические связи могут фиксироваться отдельными словами, словосочетаниями, условными обозначениями, символами, простейшими рисунками и схемами. Материал, зафиксированный таким образом, превращается в конспект, с помощью которого увеличивается объем памяти. Это достигается сокращением единиц запоминаемого материала в результате объединения их в более крупные «куски» информации. Такой конспект отражает опорные моменты и служит для подготовки к устным ответам.

Другой вид конспекта, который требует активного мыслительного процесса при чтении текста, – конспект с пропусками информативных единиц. Этот конспект составляется преподавателем и предназначается для домашних заданий или контрольных работ, студенты должны найти в дополнительной литературе или в учебнике нужную информацию.

Третий вид конспекта можно условно назвать «ключевым». Его суть заключается в том, что во время чтения текста по специальности студент должен определить информацию, на основе которой можно сформулировать развернутый ответ на поставленные преподавателем ключевые вопросы.

Эффективность конспектирования текста по специальности во многом зависит от сформированности навыка быстрого выделения информативных единиц текста, скоростного отбора, оценки и извлечения нужной для данной темы информации, от умения формулировать программу дальнейших действий в тексте.

Психологи дают следующие рекомендации для ускорения процесса чтения: 1) активизировать мышление, 2) рационально организовать процесс получения и отбора информации. Данные рекомендации позволяют определить типы заданий, направленных на совершенствование навыка конспектирования.

Будучи самостоятельным видом учебной деятельности, стимулируемым важными коммуникативными задачами, конспектирование выступает как одна из целей обучения русскому языку как иностранному. Тот факт, что в его основе лежат механизмы и восприятия, и порождения речи, позволяет решать задачу комплексного обучения различным видам речевой деятельности и, следовательно, делает конспектирование ценным средством обучения. Сказанное заставляет в практике преподавания русского языка как иностранного уделять обучению конспектирования значительное внимание.

Литература

1. Павлова В.П. Обучение конспектированию. М., 1978.
2. Виноградов В.В. Русский язык. 2-е изд. М., 1972.
3. Кожина М.Н., Которова М.П. О некоторых тенденциях функционирования единиц синтаксиса в русской научной речи. – В кн.: СТИЛЬ НАУЧНОЙ РЕЧИ. М., 1978.
4. Зинченко П.И. Непроизвольное запоминание. М., 1961.
5. Зарубина Н.Д. Методика обучения связной речи. М., 1977.
6. Кузнецова Л.М. Пособие по обучению конспектированию. М., 1980.

Ключевые слова: конспект, коммуникация, анализ, синтез

Açar sözlər: konsept, əlaqə, analiz, sintez

Keywords: summary, communication, analysis, sintez

Xulasə

Bu məqalədə müəllif rus dilinin tədrisində konseptin çox aktual olduğunu göstərir. Müəllif bu məsələləri metodik aspektdə araşdırmağa çalışıb.

Konsept – rus dilinin xarici dil kimi tədrisinin aktual problemlərindən biri dir.

Summary

The author of this article shows the actuality of the summary in Russian language education. The author tries to investigate these issues in methodic aspect.

Summary – is the one of the actual problems in Russian language education as foreign.

Рецензент: Расулова Г.М.

ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Инклюзивное образование - это организация процесса обучения, при которой все дети, независимо от их физических, психических, интеллектуальных особенностей, включены в общую систему образования и обучаются по месту жительства вместе со своими сверстниками без инвалидности в одних и тех же общеобразовательных школах. В этих школах общего типа, которые учитывают их особые образовательные потребности и оказывают своим учениками необходимую специальную поддержку

Инклюзивное обучение осуществляется с первого дня встречи учителя с учениками. Инклюзивность—это учет в обучении индивидуальных и групповых потребностей. Сюда относятся личные, культурные познавательные физические и чувственные потребности. В классе каждый ученик имеет своеобразные потребности и желания. Если учитель умеет определить индивидуальные особенности учащихся, понимает их то он сможет учесть эти потребности своих учеников. В соответствии с учебной программой потребности удовлетворяются, а желания (если они полезны, соответственны) обеспечиваются.

Инклюзия – это воплощение мечты человека о справедливом мире, где н одна группа людей не изолирована от других, а интересы каждого учтены и уважаемы другими людьми.

Задача инклюзии детей с особенностями развития социум-приоритетная задача всей системы образования. Решение этой задачи определяет степень зрелости общества и уровень его морально-нравственной культуры. Ценностью обладает каждая человеческая жизнь независимо от обстоятельств и характеристик развития, и прожить свою жизнь достойно имеет право каждый человек. Для обеспечения качества жизни в современном мире очень важно получить хорошее образование. Вопрос получения качественного образования рассматривается в тесной связи с вопросом его доступности для всех категорий детей. Инклюзивное образование—это не значит собранные в одну «безликую» кучу все дети, а наоборот, инклюзия способствует тому, чтобы каждый не чувствовал себя оторванным от общего коллектива, чтобы он ощущал, что его готовы принять таким, какой он есть, при этом способности такого ребёнка учитываются, также, как и его потребности, и присутствует их оценка, а учебные цели и планы подстраивались под особенностей такого ребёнка. При этом, безусловно важной становится роль учителей и специальных педагогов которые, используя свой опыт и знания создают такой особенно организованный педагогический процесс, в котором каждый ребёнок учится с наибольшей для себя пользой.

В Азербайджане ведется последовательная работа по созданию модели инклюзивного образования для людей с ограниченными физическими возможностями, нуждающихся в особой заботе и внимании общества. Мысль о создании равных возможностей для всех людей общества является не новой. Разные государства мира в своих законодательствах отмечали соответствующими статьями создание равных возможностей для всех людей в обществе, особенно в образовании. В этом процессе Азербайджан не является исключением. С первых дней завоевания государственной независимости в нашей стране повышение благосостояния детей стало в центре внимания правительства. Основу этой политики заложил великий лидер нашего народа Гейдар Алиев и в настоящее время успешно продолжается президентом Ильхамом Алиевым. В год независимости Азербайджан стал участником международных соглашений и конвенций по правам человека и особенно по правам детей, и в связи с этим взял на себя ряд обязанностей. Среди этих документов можно особо отметить документ 1991-го года об участии Азербайджана в «Конвенции о Правах Детей».

В этом документе нашли свое отражение такие вопросы, как право на образование детей, и на основе равных возможностей претворение в жизнь этих прав; организация инклюзивного образования для лиц, имеющих инвалидность не допуская пристрастность; проявление особой заботы с целью оказания помощи в пределах возможности обеспечения условий для их самостоятельной и достойной жизни; право детей на образование и на подготовку, право детей национальных меньшинств и местного населения на использование своей культуры и своего родного языка и право уверовать своей религии направление образования на развитие умственных и физических способностей личности, воспитание в образовании уважения культурным традициям и ценностям других людей.

В Азербайджане лица с физическими ограничениями составляет 6 %. Это самый низкий показатель на пространстве СНГ. В «Государственной программе развития инклюзивного образования для инвалидов в Азербайджане на 2018-2024 годы» отражены все факторы обеспечивающие право на образование лиц с ограниченными физическими возможностями наравне с другими людьми, а также создание беспрепятственной среды для их образования и интеграции в обществе посредством инклюзивного образования. Кроме того, Азербайджан является членом Всемирного фонда инвалидов, куда входит 85 стран. В Баку прошла международная конференция под названием «Инклюзивное высшее образование: международные тенденции и опыт Азербайджанского государственного экономического университета». Конференция была посвящена всем аспектам инклюзивного высшего образования. Главные инструкторы образовательного сектора «Национальной организации социального обеспечения Объединенных Арабских Эмиратов “Zayed” Шерон Кеган и Тина Мерк поделились своим опытом.

«Наша организация обслуживает детей с физическими недостатками в Абу-Даби. Мы стремимся к их интеграции в образование с другими детьми. Мы работаем над тем, чтобы предоставить им необходимые учебные пособия, обеспечить их технологическими знаниями и в тоже время проводим работу по повышению навыков»-рассказывала Шерон Кеган, эксперт в области инклюзивного образования. На конференции был подписан документ предусматривающий разработку эффективных педагогических процедур с целью реабилитации инвалидов. На сегодняшний день инклюзивное образование представляет собой совместное обучение детей с ограниченными возможностями здоровья со своими развивающимися сверстниками. Благодаря данному образованию дети смогут расти и развиваться вместе с другими ребятами, общаться и дружить с ними, в общем, жить, как живут все остальные дети. Для того чтоб получить качественное образование, детям с ограниченными возможностями здоровья необходимо полноценное взаимодействие с другими детьми. Всё это существенно повышает роль инклюзивного, совместного обучения, позволяющего принципиально расширить возможности социализации детей с инвалидностью.

⁶⁹ Азербайджанский Университет Языков

Долгие годы система образования чётко делила детей на обычных и инвалидов, которые практически не имели возможности получить образование и реализовать свои возможности, их не брали в учреждения, где обучаются нормальные дети. Несправедливость такой ситуации очевидна. Дети с особенностями развития должны иметь равные возможности с другими детьми. Вот и возникла потребность во внедрении такой формы обучения, которая создаст им оптимальные условия обучения-инклюзивное образование. Инклюзивный подход предполагает понимание различных образовательных потребностей детей и предоставление услуг в соответствии с этими потребностями через более полное участие образовательном процессе, привлечение общественности и устранение дискриминации в образовании. Инклюзивное образование понимает под собой создание условий для совместного обучения детей с ограниченными возможностями и их здоровых сверстников.

Литература.

1. Алехина С.В, Семаго Н.Я., Фади́на А.К. «Инклюзивное образование» Выпуск 1 , М.: Центр «Школьная книга» 2010
2. Виневская А. «Практические материалы для педагогов реализующих инклюзивное образование».
3. Загуменнов Ю.Л. «Инклюзивное образование: создание равных возможностей для всех учащихся»- Минская школа сегодня. 2008 № 6.
4. Зайцев Д.В. «Социальная интеграция детей – инвалидов современной России»- Саратов «Научная книга» 2003
5. http://www.cbc.az/ru/v_story/video1518455727
6. http://nsportal.ru/sites/default/files/2016/05/10/inklyuzivnoe_obrazovanie.docx

Ключевые слова: инклюзивное образование, процесс обучения, инвалидность, индивидуальные особенности, потребности, желания.

Açar sözlər: inklüziv təhsil, təlim prosesi, əlillik, fərdi xüsusiyyətlər, ehtiyaclar, istəklər.

Key words: inclusive education, learning process, disability, individual characteristics, needs, desires **Ключевые**

РЕЗЮМЕ

Целью инклюзивного образования является преодоление социальных, физиологических и психологических барьеров на пути приобщения ребёнка к общему образованию, введение его в культуру, приобщение к жизни в социуме. Основным условием обеспечения инклюзивности является определение с первого дня индивидуальных особенностей учащихся, и их нужд и потребностей, и построить на нем процесс обучения. Поведение ученика может часто меняться, учитель должен хорошо знать своих учащихся, их индивидуальные особенности чтобы предотвратить нежеланное их поведение, и при планировании каждого урока должен заранее предусматривать различные ситуации и их предотвращение.

XÜLASƏ

İnklüziv təhsilin məqsədi uşağın ümumi təhsili tətbiq etmək, onu mədəniyyətlə tanış etmək və cəmiyyətdə həyata keçirmək üçün sosial, fizioloji və psixoloji maneələri aradan qaldırmaqdır. Təqdimatın təmin edilməsinin əsas şərtləri şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini, onların ehtiyaclarını və ehtiyaclarını ilk gündən müəyyən etmək və onu öyrənmə prosesini qurmaqdır. Şagird davranışları tez-tez dəyişə bilər, müəllim öz şagirdlərini, onların istəksiz davranışlarını qarşısını almaq üçün fərdi xüsusiyyətlərini yaxşı bilməli və hər bir dərs planlaşdırılması zamanı müxtəlif vəziyyətləri və onların qarşısının alınması nəzərdə tutmalıdır.

SUMMARY

The goal of inclusive education is to overcome social, physiological and psychological barriers to introducing a child to general education, introducing it into culture, and introducing it to life in society. The main condition for ensuring inclusiveness is to determine the individual characteristics of students, their needs and requirements from the first day, and to build on it the learning process. The behavior of the student can often change, the teacher should be well aware of their students, their individual characteristics in order to prevent their unwanted behavior, and when planning each lesson, it must foresee various situations and their prevention

Rəyçi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Mustafayeva Jalə Ənvər qızı

Mobil Aslanlı Huntürk⁷⁰

«ŞAH İSMAYIL VƏ GÜLZAR» DASTANINDA FİZİKİ TƏRBİYƏ MOTİVLƏRİ

Dastandan aydın olur ki, Ədil şah minbir dua, nəzir-niyaz və qurbanla yeganə oğul tapır. Yaman gözə gəlməsin deyər onu həтта on beş yaşına qədər xüsusi yerdə saxlatdırıb günəş işığından da qoruyur. Oğlan böyüyür və həqiqətən azman bir pəhləvana çevrilir. Oğul - Şah İsmayıl bir gün ov zamanı Gülzarı görür, sevir, arxasınca gedir, minbir əzab-əziyyətdən sonra öz məqsədinə çatır, üç gözəllə atasının vilayətinə döndür. Ata öz gəlinlərini ələ keçirmək üçün oğlunun gözlərini çıxartdırıb quyuya atdırır. Doğma atanın oğula qarşı belə qəddar, vəhşi münasibəti, sonra isə oğlunun sağalıb atadan intiqam alması, yəni ədalətin bu şəkildə bərpa olunması dastanın çox geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. Şübhəsiz ki, burada saraylara xas olan despotizmin, taxt-tacı ələ keçirənlərin öz övladlarına, qardaşlarına, həтта atalarına qarşı qeyri-insani münasibətlərinin bədi inikası vardır.

"Şah İsmayıl-Gülzar"ın ondan yuxarı variantı mövcuddur. Variantlarda atanın adı, qəhrəmanın qalaçada rast gəldiyi ilk qızın adı, onun qardaşlarının müharibə etdikləri düşmənin adı, Ərəbzənginin adı, onun tərcümeyi-halı bir-birindən xeyli dərəcədə fərqlənir. Lakin süjet və poetik mətnlərdə elə bir ciddi ayrımı duyulmur.

Variantların hamısında Şah İsmayılın gözlərini çıxartdıran, quyuya atdıran atanır. Müxtəlif variantlarda Zülal şah, Ədil şah, Fətəli xan, Abdulla xan, Aslan şah adlanan bu qansız ata qabaqca oğlunu quyuya salmaq, bu baş tutmadıqda zəhərləmək qərarına gəlir. Bu fəndlər baş tutmur, belə olduqda, oğlunun qollarını bağlatdırıb gözlərini çıxartdırır. Oğul hər nə qədər:

Uca dağlar başı dumandı, çəndi,

Amandı Şah baba, zay etmə məni -

deyər yalvarırsa da, ata rəhmə gəlmir. Çünki öz oğlunun gözlərinin çıxarılmasına rahat-rahət baxan bu düşgün gözləri əxlaqsızlıq, pozğunluq, şəhvət ehtirası tamamilə dumanlatmışdır. Bir variantda görə onun Gülzara, başqa variantda görə isə Ərəbzəngiyə gözü düşür. Bir variantda da deyilir ki, o özü bu üç gözəli götürmək istəmiş, lakin götürə bilməmişdi deyər oğlunun bu bacarığı ona ağır gəlir.

Şah İsmayılın gözlərinin sağalması da variantlarda müxtəlif cür verilir. Onun gözlərini bəzən göyərçinlər, bəzən mələklər, bəzən isə qarğa sağaldır ki, bunlardan ən qədimi - arxaik vasitə sonuncudur.

Dastanda Rəmdar Pərinə çıxartmağa gələn izdihamlı bədpərəst qoşunu ilə savaşa yüksək pəhləvanlıq rəşadətə göstərən Şah İsmayılın fiziki məharəti, fiziki-cismani yetkinliyi daha qabarıq şəkildə əks olunmuşdur. Bu hadisədən xəbər tutan Şah İsmayıl Rəmdar Pərinin yeddi qardaşının o boyda bədpərəstlərin dəstəsindəki seçmə heybətlə döyüşçülərlə üz bəzə qaldığına görə dərhal vəfalı dostu Qəmərdayın yalmanına yapışaraq cəngə girir. Savaşa qızmış nər kimi girişən Şah İsmayıl barədə oxuyuruq:

Şah İsmayıl mən, varram hər yana,
Nərə çəkib indi girməm meydana,
Çəkərim qılıncı bularam qana,
Aman allah səndən mədəd istəmə! (1, 155).

Şah İsmayıl sözüni eləyib yeddi qardaşla bədpərəstlərin qoşununa vurdu. Bir yanda Şah İsmayıl, bir yandan Qəmərday, bir yandan yeddi qardaş onları qılıncdan keçirdilər. Bədpərəstlərin qırılanı qırıldı, qalanı qaçıb getdi».

Əsasən türkün igid və cəngəvar qadınlarının fiziki tərbiyə və qəhrəmanlıq motivləri leytmotivləri kontekstində köklənmiş bu məqalənin başlıca kriteriyasını, məhz həmin məcayyəyə yönəlmək qənaətindəyik.

Türkün qeyrət, namus mücəmməsi olan xanımlarından Ərəbzəngi kimi aslan türəklə, qartal şücaətli xanımının inadından zərə qədər dönməməsi, Şah İsmayıl tək cavanmərdin isə, fiziki hazırlığı baxımından özünə arxayınçılığı sayəsində təkidli olması bu iki qoç igidi mübarizəyə sövq edir:

Aldı Ərəbzəngi:

Edə bilməz hər igid mənə cəngi,
Qorxudan qaçıbdı üzüntün rəngi,
Cəngə girməmişdən qorxursan sən ki,
Hər gələn burada qaş verib gedər.

Aldı Şah İsmayıl:

Yeri, ərəb, gücün gəl vermə dilə,
Əgər igidsənsə karı ver ələ,
İgid hərifinin hünərin belə,
Yol ver, ərəb, yol ver, incitmə məni! (1, 156)

Şah İsmayıl istədi ki, oradan davasız-savasız keçib getsin. Ərəbzəngi yol vermədi. Nərə çəkib ona həmlə elədi. Qılınc əl atdılar. Qılıncdan murad hasil olmadı. Əmüdə, nizəyə, kəməndə əl atdılar, yeni murad hasil olmadı. Bu minvalla axşam oldu. Onlar davanı sabaha qoydular. Ərəbzəngi Şah İsmayıla dedi: .

– Ey pəhləvan, dolaş günündə dolaş, barış günündə barış. İndi sən burada qəribsən, gəl gedək, bu axşam qonağım ol. Sabah açılısın, meydana güləşərik. Allah ya sənə verər, ya da mənə (1, 158-159).

Dastanda fiziki tərbiyənin bəzi əsas növləri, o cümlədən fizikin təmrinlərin müxtəlif vasitələrindən istifadə edilməsinə də toxunulur. Məsələn, Sevgilisi Gülzarın fəraqında olan şah, gönəmli bir intizardan sonra vüsala yetişir. Ağır mərhumiyyət və əzablardan sonra yarın soracağına qovuşan şahın yüksək mərdlik və fədakarlıq göstərməsini məhz onun pəhləvanlıq şücaət ilə əlaqələndirilməlidir. Dastanda görüldüyü kimi, həm də orta əsrlərdə ümmansız dəryaları, sərhədsiz çay və gölləri balıq kimi üzən qəvvasların (üzgüçülərin) fiziki bilik, bacarıq və vərdişləri də önə çəkilir. Şah İsmayıl sevimlisi Gülzar xanıma bu sayaq fikirlə:

Mən gəlmişəm yar qalası almağa,

⁷⁰ Ped. BDU

Qəvvas olub dəryaları dalmağa,
Gütlüzlü yarımından murad almağa
Mənim yarım şirin dilinən gəlir (1, 165).

Öz fiziki güc və qüvvəsinə arxayınlığı sayəsində yağlarla cəng savaşına girməkdən zərər qədər çəkinmədən, onların ağır həmləsinə nəinki mətanətlə döy gətirən, hətta onları əlində siyirmə qılınc at döşündə pərən-pərən salan Ərəbzəngi yatmış şirin şahı gecənin qəflət yuxusundan diksindirir:

...Çapar getdi, gələn indi həbəşi,
Onlar da bizimlə tutar savaşı,
Dərəyə, təpəyə, doldurar leşi,
Oyan, Şah İsmayıl, gör nələr oldu?

Çapar getdi, gələn indi firəngi,
Onlar da bizimlə tutarlar cəngi,
Qırar hamısını Ərəbzəngi,
Oyan, Şah İsmayıl, gör nələr oldu? (1, 166)

Dastanda göstərilirdi ki, Rəmdar Pərinin qaradşları Şah İsmayılı məsləhət görürlər ki, Türkmənə gedən iki yoldan uzaq olsa da səlamətini seçsin. Çünki on günlük ikinci yol səlamətdir. Gələnin, gedənin malını, dövlətini soyub, özünü də öldürür. Lakin butasına qovuşmağa tələsən Şah İsmayıl ölümünü gözüünün qabağına alıb qısa, təhlükəli yolla gedir. Yolda çox ciddi maneə olan Ərəbzəngiyə rast gəlir. Buradan həmin epizodun dastanda icra etdiyi funksiya – yəni Şah İsmayılın Gülzərə çatmaq uğrunda çəkdiyi əzab-əziyyəti, onun məhəbbətinin sonsuzluğunu göstərmək vəzifəsi aydın olur. Ərəbzənginin əfsanəvi gücə malik yenilməz bir pəhləvan kimi təsvir edilməsi, onun döyüş keyfiyyətlərinin şifərlənməsi də qəhrəmanın nə qədər ağır imtahan qarşısında olduğunu bildirmək üçündür. Ərəbzənginin qeyri-adi qüvvəsi, döyüş məharəti, həm müxtəlif epitet və bənzətmələrlə, həm də dastanın digər surətlərinin münasibəti ilə bəlli olur. Onun ac şirə, ac qurda bənzədilməsi, nəzə çəkib davaya girməsi, qoşunun qarşısına təkbaşına çıxıb pəncərə kimi qırması, başdan hasar, leşdən minarə tikdirməsi gözlərimiz önündə sağlam, cüssəli, heybətli bir cəngavər obrazını canlandırır. Dastanda igid, qoçaq bir bahadır tək təsvir olunan Şah İsmayılın Ərəbzəngi ilə sabahkı döyüş qarşısında yuxusunun qaçması, «Çox güclü pəhləvandı. Bir də onunla meydana girsəm yəqin ki, salamat qurtara bilməyəcəyəm, muradım gözümdə qalacaqdır» – deyə düşünməsi, onun tərəfindən iki dəfə məğlub edilməsi və qalib gəlmək üçün hiyləyə əl atması Ərəbzənginin necə bir fəvqəladə qüvvət sahibi olduğundan xəbər verir. Oğlunu Ərəbzənginin meydanına göndərməli olan qoca cütçünün artıq oğlunun ölüsünə ağlayırmış kimi göz yaş tökməsi də bunu bir daha sübut edən detaldır. Lakin Ərəbzənginin ətrafında belə bir qorxu, dəhşət və ölüm saçan halənin yaradılması yuxarıda dediyimiz vəzifənin yerinə yetirilməsinə tabe edilmişdir.

Ərəbzəngi ilə Şah İsmayıl qarşılaşan zaman dastanlarımızda tez-tez təsadüf edilən deyişmələrlə başlayırlar. Bunu hər bə-zorba adlandırmaq daha düzgün olar. Tərəflərin hər biri öz fiziki gücünü, məharətini öyür, rəqibinə rəcəz oxumaqla psixoloji təsir göstərib sarsıtmaqla, qarşıdakı döyüşdə zəfər çalmağın bəri aşdan təməlini qoyur.

Ərəbzəngi ilə Şah İsmayılın məşhur deyişməsi xalq arasında geniş yayılmış, dillər əzbəri olmuşdur:
Ərəbzəngi:

Çoxları odlayıb o yandan bəri,
İgidlər əlimdən çəkiblər zarı,
Kəllədən minarə, leşdən hasarı,
Buradan gələnlər baş verib gedər!

Aldı Şah İsmayıl:

Qaradı qaşların, Kəbə meracı,
Çəkərəm, yıxaram hasarı, burcu,
Kəsərəm başımı, yoxdu əlacı,
Yol ver, ərəb, yol ver, incitmə məni (1, 158).

Dastanlarımızda belə döyüşlər adətən bir neçə mərhələdən ibarət olur. Mərhələlər istifadə olunan döyüş atributlarının – silahların növünə görə bölünür. Rəqiblər qılınc əl atırlar, qılıncdan murad hasil olmadıqda əmudə, nizəyə, kəməndə keçirlər. Dastanlarda bir qayda olaraq, döyüşlərdə rəqiblərin mücadilənin son mərhələsi güləşdir. Qılınc, əmud, nizə və sairənin köməyi ilə bir-birini yenə bilməyən rəqiblər bütün yardımçı vasitələrdən burulmaz biləklərindəki, bükülməz qollarında gücə, ürəklərindəki təpərə arxalanırlar. Bu mərhələdə üstünlük gah rəqiblərdən birinə, gah da digərinə keçsə də, mütləq birinin qabiliyyəti, o birinin məğlubiyəti ilə nəticələnir. Ərəbzəngi ilə Şah İsmayılın qarşılaşmasında güc, qüvvət, döyüş məharəti cəhətdən üstünlük Ərəbzənginin tərəfində olur. O, iki dəfə Şah İsmayılı yerə vurub, Xəncərlə sinəsinə çökür. Lakin Şah İsmayılın dil tökməsi, «pəhləvan pəhləvanı birinci dəfə yıxanda öldürməz: ərənlər üç dəfə deyib, üçüncü dəfə yıxsan öldürərsən» – deməsi Ərəbzəngini güzəştə getməyə məcbur edir. Burada Ərəbzəngi ürəyiymışaq, həm də öz gücünə güvənən, dürtüst döyüş aparan bir qız kimi çıxış edir. Təsadüfi deyildir ki, bu baxımdan xalqımız arasında dilimizdə «Ərəbzəngi kimi başımın üstünü alıb», «Ərəbzəngi kimi qapını ağzını kəsdirib» və s. ifadələr tez-tez işlədilir. Odur ki, bu qəbildən olan oğlan xislətli, dəcəl, qorxmaz, vurub-yıxan, fərəsatli qız uşaqlarını Ərəbzəngiyə bənzədirlər.

Şah İsmayıl öz həyatını xilas etmək üçün fənd işlətməli olur. O, «əlini Ərəbzənginin polad geyiminin altına saldı, döşlərindən tutub elə sıxdı ki, Ərəbzənginin qolları boşaldı, çevrilib yerə yıxıldı» (1, 159). Lakin Ərəbzəngi Şah İsmayıldan fərqli olaraq bir qaşığı qanından ötrü rəqibinə yalvarmır, onun qarşısında alçalır. Dastanda xalqın hüsn-rəğbətini Ərəbzənginin tərəfindən olduğu, onun Şah İsmayılı nisbətən daha yüksək tutulduğu aşkardır.

Ərəbzəngi Şah İsmayılı öz butasına çatmaqda köməklik göstərəkən ona olan qədərsiz sədaqətini, etibarını və qeyri-adi intəhasız fiziki gücünü nümayiş etdirir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarındakı igid, cəngavər qadınlardan fərqli olaraq Ərəbzəngi yenildikdən sonra da öz mənliliyini, yürürünü, nüfuzunu, bəhadrılığını saxlayır, lakin onun istiqamətini dəyişdirib başqa məcraya yönəldir. Bu dəfə onun gücü sevgilələri birləşdirmək, onların qarşısındakı maneələri bir az əvvəl Ərəbzəngi özü həmin maneələrdən biri, həm də ən ciddi idi. Türkmənə gedən yolda

Ərəbzənginin yeni-yeni keyfiyyətləri üzə çıxır. Məsələn, Gülzar və Şah İsmayıl yuxuda ikən düşmənin gəldiyini gören Ərəbzəngi onları oyatmağı qiyməyib, təkbaşına cəngə atılır. Bu kişilərə nifrət etmiş, onlara qarşı çox qəddar olmuş qızın qəlbində bir dönüş yarandığını, onun ürəyinə öz qardaşı tərəfindən vurulmuş mənəvi yaranın tədricən sağaldığını, içində bir təbəddülat oyandığını, habelə zərif, munis, ülvü və s. kimi nəcib hissələrin baş qaldırdığını göstərir. Lakin həmin hissələri qətiyyənlə məhəbbət adlandırmaq olmaz. Ərəbzənginin Şah İsmayıl ilə qiyməyib onu yuxudan oyatmaması sanki bir ananın balasına qayğısı, bir qəyyumun öz himayəsində olana nəvaziş təsirini bağışlayır.

«Şah İsmayıl» dastanındakı maraqlı qadın surətlərindən biri də Rəmdar Pəridir. Bu obrazda igidlik, qəhrəmanlıq xüsusiyyətləri olmasa da, onun üzərindən sükuatla keçmək düzgün deyil. O, Ərəbzəngi ilə yanaşı Şah İsmayıl ilə öz butasına çatmaqda kömək edən şəxsdir. Əgər Ərəbzəngi məsələləri qılınc ilə həll edərsə, Rəmdar Pəri rəmd ataraq gələcəyi görmək, gözlənilən təhlükələri duymaq bacarığından istifadə etməklə qəhrəmana yardım göstərir. Məsələn, Şah İsmayıl Rəmdar Pərinin verdiyi üziyü atasının qonaqlığında onun qabağına qoyulan xörəyin içinə atmaqla zəhər olduğunu öyrənir və beləliklə ölümdən qurtarır.

Dastanda Şah İsmayılın fiziki və qüvvəsi, misilsiz hünər və şücaəti daha qabarıq əksini tapır. Bir sıra qəhrəmanlıq nümunələri göstərmiş şahın həqiqi qəhrəmanlığının şahidi olmaq üçün Ədil şah oğlunu çətin sınağa çəkir: «Oğul, çox şükür, bu qədər zəhmətdən sonra Gülzarı gətirə bildin. Eşitmişəm, yollarda çox pəhləvanlara rast gəlmişəm, çoxlarını yıxmışam. De görüm, sənin gücün nəyə çatmaz? Gərək gücünü atanın gözüntün qabağında da göstərəsən» (1, 168). Həddən ziyadə sadə və təvəzökar olan Şah İsmayıl öz fiziki imkanlarına arxayın olsa da, atası qarşısında lovğalanmağı ədəbsizlik sayır. Bu div ürəkli, əjdaha güclü, qaplan şücaətli türk cavannərdi nəhayət qərara gəlir ki, misilsiz bir rəşadət göstərsin: «– Mənim yeddi boyun cüt qayına gücüm çatmaz! Ədil şah hökm elədi, yeddi boyun cüt qayıyı gətirdilər. Şah İsmayılın qollarını bağladılar. Şah İsmayıl elə zor verdi ki, qayış parça-parça olub yerə töküldü.

Ədil şah dedi:

– Afərin, oğlum, de görüm, daha nəyə gücün çatmaz?

Şah İsmayıl dedi:

– Yeddi qulac sicilmə gücüm çatmaz!

Ədil şah hökm elədi, Şah İsmayılın qollarını yeddi qulac sicimlə bağladılar. Şah İsmayıl elə zor verdi ki, sicim qırıq-qırıq oldu...» (1, 168).

Güclü, cəsur, igid və s. kimi iradi-fiziki keyfiyyətlər türk ədəbi terminində türk sözlünün etimoloji anlamda məhz pəhləvan, bahadır ifadəsi tək başa düşülməsidir. Çılpaq əllə şiri, ayını, pələngi boğub palaz kimi yerə sərən, öküzün buyuzundan yapışmaqla boynunu qanırır saman çöbpü kimi sındıran, bir yumruğunu zərbəsi ilə qızmış kimi sındıran, bir yumruğunun zərbəsi ilə qızmış nəri yerə uzadan türk oğlunun cahangirliyinin qneseoloji kökləri alplığın, ərdəmliyin uzaq qərinələrdən gəldiyini xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dastanları, 5 cildə, II c., toplayanı və tərtib edən: Ə.Axundov. Bakı, Azəməşr, 1961.
2. Məhərrəm Qasımlı. Folklor və ədəbiyyat araşdırmaları. Bakı, «Elm və təhsil», 2017.

Key words: Shah Khatai, Gulzar, physical qualities, physical readiness, brave, heroism

Açar sözlər: Şah Xətai, Gülzar, fiziki keyfiyyətlər, fiziki hazırlıq, hünər, qəhrəmanlıq

Summary

The presented article deals with the love saga (epos) loved by our people and Shah Ismayil and Gulzar's braveness, loyalty, dignity and deep spiritual qualities. One of the main moments in the play that attracts everybody's attention is presenting the heroes who have physical development, braveness and heroism as well.

XÜLASƏ

Məqalədə xalqımız tərəfindən çox sevilən bu məhəbbət dastanımızda Şah İsmayıl və Gülzarın mərdənlikləri, qürur və ləyaqətləri, vəfa və sədaqətləri kimi dərin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri əks olunmuşdur. Əsərdə əsas diqqəti çəkən məqamlardan biri yüksək fiziki hazırlığa, fiziki inkişafa malik olan qəhrəmanların fəvqəlhünər və şücaətlərinin təqdim edilməsidir.

Гулиева Шаргия Махмуд гызы
К ИЗУЧЕНИЮ ПРЕДЛОЖЕНИЯ С ВВОДНЫМ СЛОВОМ
В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Проблема развития русской речи студентов-азербайджанцев является одной из важных и актуальных в теории и практике обучения русскому языку. Самая благодатная почва для развития связной речи – уроки практического русского языка, которые дают преподавателю максимальную возможность для работы над текстом разных типов. Это имеет особый смысл в связи с усилением внимания к изучению коммуникативного аспекта синтаксиса. В процессе анализа текстов разных типов и стилей речи формируются основные коммуникативные умения студентов. Поэтому в последние годы «в методической науке и практике преподавания русского языка как иностранного так остро стоит вопрос об усилении синтаксической направленности обучения, а также практического изучения ряда синтаксических понятий» (1, с. 49).

Вводные единицы языка – слова и предложения – относятся к активной лексике и составляют наиболее подвижный ее пласт. Вводные единицы являются также одним из средств предложений в тексте, умелое и уместное использование их делает нашу речь, как устную, так и письменную, более стройной, логичной или экспрессивно-выразительной. Напротив употребление вводных компонентов без особой необходимости обедняет речь: перегружает и засоряет ее. Следовательно, работа над предложениями с вводным словом является одним из важных средств развития логического мышления и связной речи студентов и результаты ее будут эффективны, если со стороны преподавателя будут выявлены типичные ошибки при употреблении вводных слов.

Простое предложение может быть осложнено словами, сочетаниями слов и конструкциями, которые, оказавшись по тем или иным причинам включенными в его состав, не вступают с членами этого предложения в подчинительную связь, т.е. не образуют с ним словосочетаний и не обнаруживают грамматической зависимости от них.

В этом смысле вводные компоненты считают грамматически не связанными с членами предложения.

Студенты чаще всего смешивают сложноподчиненные и бессоюзные сложные предложения с простыми предложениями, имеющими в своем составе вводные конструкции, которые либо построены как предложение, особенно если они находятся в препозитивном положении: как впоследствии выяснилось; я спрашиваю; я думаю; я не понимаю; я не знаю; прошу вас; ума не приложу, надо вам заметить; мне сказали; мне хотелось бы знать т. п. либо, «стоят на грани между вводными словами и вводными предложениями» (2, с. 513):

надеюсь; предположим; послушай (те); видишь (ли); видите (ли); знаешь (ли); знаете (ли); говорят; передают; непонятно и т. п.

Вводные конструкции рассматриваемого типа генетически восходят к частям сложного предложения, до сих пор сохранили общие с ними формальные признаки: например, формы 1-го лица, формы повелительного наклонения и т.д. Этот факт, с одной стороны, обуславливает наличие в языке омонимичных синтаксических параллелей, а с другой стороны, является причиной того, что простые предложения с вводными компонентами нередко принимаются за сложные предложения. Ср.: *Послушай, о чем они там говорят?* (с повышением тона на вопросительном слове) – *Послушай, о чем*

они там говорят (с повышением тона на первом компоненте).

Не понимаю, как это произошло? (с повышением тона на вопросительном слове) – *Не понимаю, как это произошло* (с повышением тона на первом компоненте).

Ввиду того, что в каждой паре примеров и та и другая конструкции внешне (без учета интонации) очень похожи друг на друга не только своим лексическим составом, но и формальными признаками, можно считать, что они построены по одной синтаксической модели. Однако, с точки зрения синтаксиса эти примеры далеко не тождественны. И дело здесь не столько в том, что они различны по цели высказывания и, соответственно, по интонации (хотя и это важно), сколько в том, что одни из них (первые в каждой паре) простые предложения, а другие – сложные.

Установление различительных признаков сложных предложений и сходных с ними простых предложений с вводными компонентами имеет большое теоретическое и практическое значение. Исходя из вышесказанного преподаватель задает следующий вопрос.

В чем же состоит различие между сложным предложением и простым предложением с вводным компонентом?

При изучении нового материала с помощью ниже приведенных примеров преподаватель приводит ясность вопросу.

1. Вводные компоненты грамматически не связаны с компонентами основной части высказывания и сами не являются ни членами предложения, ни частями сложного предложения. Ни от них, ни по отношению к ним нельзя поставить вопрос. Конечно, удаление вводного компонента из состава того или иного конкретного предложения не безразлично для содержания высказывания в целом, так как при этом оно лишается средства выражения отношения говорящего к тому, о чем идет речь. Модально-актуализирующую функцию выполняют вводные слова, которые соотносятся в смысловом отношении с компонентами актуального членения предложения (3, с. 76) (ср.: *Эта задача, мне кажется, нетрудна.* – *Эта задача нетрудная*). И все же вводные конструкции – всегда синтаксически автономные элементы. Сравним: *А я за что погибаю?* (скажи ты мне на милость).

(Послушай, Самир) Зачем _____ ты так гонишь лошадь?

(Не понимаю) Как это произошло?

(Посмотри) Какая красота кругом!

Что касается частей сложного предложения, то любая из них является неотъемлемым компонентом синтаксической конструкции, составляющей смысловое, интонационное, функциональное и структурно-грамматическое единство. По меткому замечанию В. А. Богородицкого, «во всяком сложном предложении его части составляют одно связное целое, так что, будучи взяты отдельно, уже не могут иметь вполне прежнего смысла или даже совсем невозможны, подобно тому, как морфологические части слова существуют только в самом слове, но не отдельно от него» (4, с. 229). Сравним:

На первый взгляд кажется, что и в предложениях типа *Послушай, о чем они там говорят?* от первого компонента можно задать вопрос *о чем?* Но, во-первых, второй компонент (*о чем они там говорят?*) выражает вопрос, а не объект действия *послушай*;

во-вторых, слово *послушай* употреблено здесь с ослабленным лексическим значением, что особенно видно на примере *Послушай, Клим, зачем ты так гонишь лошадь?* Совершенно очевидно, что не имеет смысла предлагать послушать то, что выражено предложением *Зачем ты так гонишь лошадь?*

2. Любая часть (т.е. любая предикативная единица) сложного предложения, являясь структурным компонентом единого целого, содержит в себе неотъемлемый элемент мысли, выражаемой коммуникативной единицей в целом. Вводные же компоненты используются лишь как средство для привнесения в объективное содержание высказывания таких оттенков, которые вытекают из субъективного отношения говорящего к сообщаемому. Таким образом, вводные компоненты выполняют прежде всего не коммуникативную, а модальную, эмоционально-оценочную, экспрессивную и контактирующую функции.

3. Любая часть сложного предложения произносится, в основном, в том же темпе, что и остальные части и имеет интонацию сообщения, вопроса или побуждения, являющаяся частью единого интонационного контура всей коммуникативной единицы в целом. А тот или иной вводный компонент по сравнению с омонимичной частью сложного предложения или по сравнению с компонентами основного высказывания, в которое он включается, обычно произносится в ускоренном темпе, близком к скороговорке, и с заметным понижением тона, характеризуясь, таким образом, специфической интонацией «вводности». Некоторое представление об этой разнице в интонации может дать такое схематическое изображение сравниваемых конструкций, где условно обозначено: разрядкой и сплошным шрифтом – различие в темпе произношения компонентов предложения, смещением текста по вертикали вниз – понижение тона, с которым произносится вводный компонент, выделением соответствующей буквы – место наибольшей высоты тона в предложении. Сложные предложения: *Не понимаю, как это произошло; Скажи ты мне на милость, за что я погибаю.*

Простые предложения: *Как это произошло? Не понимаю; А я за что погибаю, скажи ты мне на милость?*

4. Вводные компоненты могут вступать в синонимические отношения с другими вводными же словами. Поэтому в сомнительных случаях принадлежность той или иной конструкции к категории вводных можно проверить заменой ее каким-нибудь близким по значению вводным словом:

Кажется (вероятно, очевидно), ты хочешь нас навсегда покинуть?

Признаюсь (откровенно говоря), я этого не ожидал.

5. Порядок следования частей сложного предложения обусловлен семантико-синтаксическими отношениями между ними и структурой того или иного типа сложного предложения.

Поскольку вводные компоненты, сближающиеся с предложениями, обычно относятся не к отдельным членам, а ко всему предложению в целом, то они, не изменяя при этом своей вводной функции в принципе могут занимать любое положение препозитивное, постпозитивное и интерпозитивное. Это обстоятельство тоже можно использовать как прием для установления категориальной принадлежности интересующих нас компонентов. Например:

Я спрашиваю, кто здесь хозяин? Кто здесь хозяин, я спрашиваю? Кто здесь, я спрашиваю, хозяин?

Произведенная трансформация показывает, что *я спрашиваю* – не главная часть, а вводный компонент и все высказывание *Я спрашиваю, кто здесь хозяин?* – не сложноподчиненное предложение, а простое.

Даже контактирующие вводные компоненты типа *послушай, скажи, посмотри*, которые в силу своего специфического назначения – быть средством установления речевого контакта – обычно тяготеют к препозиции, в принципе способны занимать любое положение:

Скажите, есть возможность сегодня уехать на Москву? (В. Солоухин, Терновник); Ну чего ты, скажи, моргаешь? (П. Проскурин, Горькие травы); Как идут твои дела, скажи? (Л. Леонов, Русский лес). Ср. также: *А я за что погибаю, скажи ты мне на милость? – Скажи ты мне на милость, а я за что погибаю? – А я, скажи ты мне на милость, за что погибаю?*

В сложном предложении подобная трансформация невозможна. При попытке включения одной части в другую структура сложного предложения как таковая разрушается.

Вводные слова выступают также средством связи между предложениями в сложном синтаксическом целом (5, с.17). Субъективный фактор в языке давно привлекает внимание исследователей разных аспектов языка, особенно синтаксиса, а в последнее время – лингвистики текста.

Необходимо отметить, что изучение предложения с вводными словами будет успешным в следующих условиях:

- а) изучение предложения с вводными словами на материале текстов различных типов и стилей речи;
- б) создание системы упражнений, отражающих этапы усвоения различных смысловых групп вводных слов;
- в) соединение работы по развитию речи с изучением языковой системы;
- г) работа над выразительным чтением текста с вводными словами;
- д) органическое соединение анализа текстов с вводными словами на уроках русского языка.

В структуре текста вводные слова проявляют способность к расширению смысловых отношений (6; 7). Эксплицированные нами контекстуальные значения квалифицируются как текстовые в сопоставлении с основным модальным значением достоверности/недостоверности факта.

ЛИТЕРАТУРА

1. Акишина А.А. Учимся учить. Для преподавателя русского языка как иностранного. М.; Русский язык: Курсы, 2004.
2. Розенталь Д.Э. Вводные и вставные конструкции // Современный русский язык, ч. II. Под ред. Е.М.Галкиной-Федорук. М.: МГУ, 1964.
3. Гуревич В.В. Актуальное членение предложения в его разных проявлениях // Вопросы языкознания, 2004, №3, с. 69-87.
4. Богородицкий А.В. Общий курс русской грамматики. М.-Л.: Соцгиз, 1935.
5. Абдуллаев К.М. Сложное синтаксическое целое как объект семантико-грамматического анализа // Советская тюркология, 1978, с. 11-19.
6. Лашкевич О.А. Роль вводных слов и словосочетаний в выражении модальности текста. АКД, М., 1984.
7. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981.

Ключевые слова: вводное слово, структура простого и сложного предложения, содержание высказывания, отношение говорящего к сообщаемому, связность компонентов текста.

Açar sözlər: ara söz, sadə və mürəkkəb cümlənin quruluşu, söyləmin məzmunu, danışanın məlumatamünasibəti, mətin komponentlərinin əlaqəsi.

Key words: parenthetical word, the structure of the simple and composite sentences, the content of the phrase, the speaker's attitude to the information, the connection of the components of the text.

XÜLASƏ

RUS DİLİNDƏ ARA SÖZLÜ CÜMLƏNİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ DAİR

Məqalədə mürəkkəb cümlələr və onlara oxşar tərkibində ara söz olan sadə cümlələr öyrənilir.

Bu cümlələrin bir-birindən fərqləri təsvir edilir. Ara söz yalnız kommunikativ funksiya deyil, eyni zamanda modal, emosional-ekspressiv funksiyaları yerinə yetirir. Ara söz həmçinin mətin komponentləri arasında əlaqə vasitəsi kimi çıxış edir.

SUMMARY

ABOUT STUDYING THE SENTENCE WITH PARENTHETICAL WORD IN RUSSIAN

In the given article composite sentences and the similar simple sentences with a parenthetical word are investigated. The differences of such kind of sentences are analysed here. Parenthetical word has not only a communicative function, but also emotional-expressive functions as well. It is also the means of communication between the components of the text.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Məmmədova Könül Ələddin qızı

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ ÜZRƏ YENİ DƏRSLİK KOMPLEKTLƏRİNİN ƏNƏNƏVİ DƏRSLİKLƏRLƏ MÜQAYİSƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Dərslik təhsil siyasətinin əsasıdır. Dövlətin ümummilli mənafeyi dərslikdə öz əksini tapır. Dərslik təhsilin mühüm komponenti milli mədəniyyətimizin mənbəyi, xalqın mənafeyi sərəvəti olub, neçə-neçə nəslin gözlərini həyata açır, onları pillə-pillə elmin zirvəsinə doğru aparır. Ona görə də dərslik nəzəriyyəsi həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır. Yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi ilə keçirilən müasir dərslər ənənəvi dərslərdən bir çox üstün cəhətləri ilə fərqlənir:

Ənənəvi dərslərin xüsusiyyətləri:

1. Diqqət bilik və bacarıqların mənimsənilməsinə yönəlir, şagirdlərin tərbiyə və inkişafı çox vaxt müəllimin rəhbərliyindən kənar həyata keçirilir.

2. Müəllimin əsas funksiyası şagirdlərə məlumat çatdırmaq və onun mənimsənilməsi üçün şərait yaratmaqdır.

3. Müəllim-şagird münasibətində avtoritar üslubun üstünlüyü.

4. Dərs tədris fənni çərçivəsi ilə ciddi məhdudlaşır.

5. İnkişafedici və tərbiyəedici amil kimi, əsasən, təhsilin məzmunu götürülür.

6. Dərs demək olar ki, həmişə adi qaydada keçilir.

7. Müəllim bütün funksiyaları özündə saxlayır.

İnteraktiv dərslərin xüsusiyyətləri

1. Diqqət ilk növbədə şagirdin şəxsiyyətinin formalaşmasına yönəlir.

2. Müəllim ilk növbədə idrak fəaliyyətinin əlaqələndiricisi, şagirdlərin məsləhətçisi və köməkçisi kimi çıxış edir.

3. Müəllim və şagird arasında əməkdaşlıq, məktəblilərin dəlillərinə və fəaliyyətinə böyük diqqət.

4. Müasir nəzəriyyə müxtəlif fənlərdən dərs deyən bir neçə müəllim tərəfindən keçirilən fənlərarası dərsləri istisna etmir.

5. Təhsilin məzmunu ilə yanaşı şagirdlərin tərbiyə və inkişafında təlim metodları və təşkilati formalar da mühüm rol oynayır.

6. Ənənəvi olaraq digər formaların əlamətləri dərs sayılan və ona qarşı qoyulan bəzi elementləri (məs: seminar-dərs, oyun- dərs, yarış- dərs, konfrans- dərs və s.) assimilyasiya edir.

7. Yeni dərslik komplektləri müəllimin funksiyalarının bir hissəsinin şagirdlərə verilməsi məsələlərində səciyyəvi xarakter daşıyır. Belə ki, bilik və bacarıqların yoxlanılması və qiymətləndirilməsi (qarşılıqlı və özünüqiymətləndirmə), işin planlaşdırılması, tədqiqat və özünü qiymətləndirmə elementləri və s. işlərdə müəllim-şagird münasibətləri subyekt-subyekt prinsiplərinə istinad edir [2.28].

Ənənəvi dərslərin dilinin aydınlığı onun hazırlanmasına verilən mühüm tələblərdən biri idi. Başqa dillərdən tərcümə edilən dərslik və dərs vəsaitlərinin dilinə xüsusi diqqətlə yanaşılması vacib sayılırdı. Dərslərdə vaxtaşırı yazılışı çətin sözlərə də rast gəlmək mümkün idi. Mövzu ilə bilavasitə bağlı olmayan bu çalışmaların verilməsində məqsəd yazılışı çətin sözlər üzrə vərdişləri möhkəmləndirməkdən ibarət idi. Dərs ilinin sonuna yaxın müəllim bütün sözlərin necə mənimsənildiyini yoxlayırdı. Həm də dərslikdə imkan olmadığından hər məşğələ üçün 3-5 çalışma nəzərdə tutulurdu. Bu çalışmalar, əsasən sıra nömrəsi ilə yerinə yetirilməli, evə yazılı çalışmalar verilməli idi. Çalışmanın çatmayacağı hissə olunan halda müəllimin özü əvvəlcədən həmin çalışmalara bənzər çalışmalar tərtib edirdi. Dərslərdə nisbətən çətin, mürəkkəb çalışmaların həlli yolunu bütün şagirdlərin başa düşmələrini təmin etmək üçün nümunənin nümunənin verilməsi vacib sayılırdı. Həmin nümunə də çalışmanın mətindəki söz və cümlələrə bənzər yeni material əsasında verilir. Məsələn, əvvəlki Azərbaycan dili dərslərində çalışmaların məzmunu dörd vasitə ilə təqdim edilirdi, şəkillər, sözlər, cümlələr, rəhbərli mətnlər. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, şəkillər bir neçə növə - əşya şəkilləri, seriya şəkilləri, sujetli şəkillərə bölünürdü. Bunların hər birindən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunurdu: Əşya şəkilləri bir neçə məqsədlə verilməli idi - lüğət işi aparmaq üçün, ayrı-ayrı əşyaların adlarını demək üçün, əşya şəkillərinə baxıb, adlarını düzgün tələffüz etmək, orfoqrafiya üzrə iş aparmaq üçün, ayrı-ayrı əşya şəkillərinə baxıb, düzgün yazılışı üzrə məşq etmək və s. Seriya şəkilləri, əsasən şagirdləri rəhbərli mətnin tərtibinə hazırlamağa xidmət edirdi. Seriyaya daxil olan hər şəkildə baş verən hadisənin bir epizodu öz əksini tapmalı idi. Şagirdlərin hər şəkil üzrə qurduğu bir neçə cümlə ardıcılığı birləşdirildikdə rəhbərli mətn, hekayə alınmalı idi. Sujetli şəkillər daha dolğunluq, bitkinliyi, tamlığı ilə seçilirdi. Belə şəkillər artıq bədii əsər hesab olunurdu. Onun üzərində düşünmək, araşdırmaq, hekayə qurmaq mümkün idi. Sujetli şəkillərin məzmunu mövzudan və məqsəddən asılı olaraq dərslərin müəllifi tərəfindən müəyyənləşdirilirdi və ya hazır təsviri sənət əsərlərindən seçilirdi. Sujetli şəkillər həm şifahi, həm də yazılı işlərin aparılması üçün verilir [1.18].

Ənənəvi dərslərdə sualların və tapşırıqların qoyuluşunda yeknəsəklikdən qaçmaq, onların rəngarəngliyini təmin etmək məqsədilə sual və tapşırıqlar tərtib olunarkən didaktikanın sadədən mürəkkəbə prinsipi nəzərə alınmış, eyni məsələ üzrə əvvəlcədən sadə, asan, tədricən şagirdləri müstəqilliyə aparacaq tapşırıqlar verilmişdir. Onu da qeyd etmək ki, dərslərdə suallar yalnız faktları şərh etmək, şagirdlərin nələri öyrəndiklərini aşkara çıxarmaq üçün deyil, həm də onlarda müşahidə aparmaq, müqayisə etmək, qarşılaşdırmaq, quruluşlandırmaq, təsnif etmək onların məntiqi və obrazlı təfəkkürü yiyələnmələrini təmin etmək, hadisə və proseslərin ardıcılığını, təbiətin obyektləri və hadisələri arasında münasibətləri müəyyənləşdirmək, insanla təbiət, insanla cəmiyyət arasında əlaqələri fərqləndirmək, öyrənilənləri təcrübəyə tətbiq etmək və s. vəzifələri yerinə yetirirdi [2.8].

Ənənəvi dərslərdə fənlərarası əlaqəyə geniş yer ayrılmırdı. Təlim prosesində hər bir dərslərin elmi səviyyəsini yüksəltmək üçün fənlərarası əlaqəyə diqqət edilirdi. Məsələn, Azərbaycan dili orta məktəbdə tədris olunan fənlər içərisində ədəbiyyatla daha çox bağlı olduğundan, bu fənlərin əlaqəli öyrədilməsi tamamilə qanunauyğundur. Müşahidələr göstərir ki, şagirdlər dil materialına nə qədər çox yiyələnsələr, dilimizin forma və qanunlarını bir o qədər yaxşı dərk edər və daha geniş, daha dərin və müxtəlif növlü məlumatlara sahib olurlar. Ədəbi əsərlərin qiraəti şagirdlərin ümumi mədəni və ədəbi - bədii səviyyəsini yüksəldir, lüğət ehtiyatlarını artırır, onlara sözlərin məna və əhəmiyyətini daha dərinləndirməyə, cümlədə və bütün rəhbərli nitqdə sözlərin bir-birilə əlaqəsini öyrənməyə imkan verir. Çünki ədəbi materialın qiraəti şagirdlərə məzmunlu və ifadəli nitq nümunələri verir. Digər tərəfdən, qrammatik təhlil aparılmazsa, ədəbi mətnlərin dil və üslub xüsusiyyətləri bütün dərinliyi ilə anlaşılmaz və şagirdə onları öz nitqlərində dəqiq, yerli - yerində işlətmək bacarığına yiyələnmə bilməzlər. Mövzulararası əlaqədə, qrammatikanın ayrı-ayrı mövzuları, rəhbərli şəkildə şagirdlərə öyrədilir [4.18].

Müasir dərslikləri araşdırarkən məlum oldu ki, ənənəvi dərsliklərlə müqayisədə müasir dərsliklərdə verilən materiallar, əsasən, şagirdlərin deklorativ biliklərinə deyil, kontekstual və psixomotor biliklərinin inkişafına əsasən tərtib olunmuşdur. İbtidai siniflərdə tədris olunan Azərbaycan dili fənninin əsas məqsədi şagirdlərdə oxu, yazı, dinləmə və danışma bacarıqlarının formalaşmasını təmin etməkdən, onlarda ümumi nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi bu məqsədə nail olunmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir [2.13]. Azərbaycan dilindən II və III siniflərdə bəzi mövzuların tədrisində istifadə edilən materiallara nəzər salaq. Nağıl formasında verilən materiallar şagirdlərdə dərsə yüksək maraq yaradır. Məzmun standartlarının mahiyyəti ilə bağlı ikinci yanaşma onların sıralanması, düzülməsi ardıcılığındadır. Standartların sıralanmasının məntiqi müxtəlif fənlərdə müxtəlif ola bilər. Məsələn, ana dilində sadəcə mürəkkəb, riyaziyyatda məlumdan məchula, yaxud tarixdə xronologiya üzrə ola bilər. Təlim məqsədlərindən və fəal təlimin texnikalarının tipindən asılı olaraq dərs zamanı bir və ya bir neçə texnikadan istifadə edilə bilər. İnkişaf etdirmək istədiyi bacarıq vərdiş, keyfiyyət və ya kompetensiyaları nəzərə almaq şərti ilə müəllim öz təsnifat qrupunu yarada bilər [2.13].

Yeni dərslik komplektləri ilə iş zamanı elə ilk dərslərdən şagirdlə müəllim arasında qarşılıqlı məhsuldar təlim mühiti yaranır, nəticədə şagirdin məxsusi, müstəqil, yaradıcı fəaliyyəti maksimum aktivləşir. Çünki müəllimlə birgə tapşırıqların həlli zamanı şagird mütləq müstəqil düşüncəli və qərarlar qəbul etməli olur. Müasir inkişafetdirici dərsliklər yalnız bilik vermə, həm də problem qoymağı, tədqiq etməyi öyrədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Kərimov Y.Ş. "III sinifdə Azərbaycan dili dərsləri" Bakı, "Nasir" nəşriyyatı, 2003.
2. Ümumtəhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları). Bakı, 2010.
3. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2009.
4. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası". Bakı, 2013.
5. K.Məmmədova. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin inkişafı (metodik tövsiyə). Bakı, 2013.

Açar sözlər: Yeni dərslik komplekti, ənənəvi dərsliklər, inteqrasiya, təlim

Ключевые слова: Комплект нового учебника, традиционные учебники, интеграция, технология обучения,

Key words: New textbook set, traditional textbooks, integration, training technology, interactive lesson

Основные направления сравнения новых комплектов учебников в начальных классах по Азербайджанскому языку с соответствующими традиционными учебниками **Резюме**

В статье изложено основные направления сравнения новых комплектов учебников в начальных классах по Родному языку с соответствующими традиционными учебниками. При сравнении новых и традиционных учебников по Родному языку указано что, составление материала для новых учебников основана не на декларативных знаниях учеников, а на развитие контекстуальных и психомоторных знаний. В отличие от традиционного учебника на новых учебниках с учетом цели обучения, выбор стратегии учения самим учителем и рассмотрения учащихся в качестве субъекта выдвинут на первый план.

The main directions of the comparison of new textbook sets with traditional ones on Azerbaijani language in primary classes. **Summary**

The article deals with the main directions of the comparison of new textbook sets with traditional ones on Azerbaijani language in primary classes. Besides, it has been emphasized that materials given in modern textbooks must be mainly compiled according to development of contextual and psychomotor knowledge of students, but not to the development of their declarative knowledge when traditional textbooks are compared with modern ones; unlike traditional ones, teaching strategies should be selected by a teacher on the condition that teaching purposes are taken into consideration in new textbooks, students have to be seen as a subject.

Rəyçi: ADPU-nun "Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası" kafedrasının dosenti, pedaqoji elmlər doktoru **Nabat Cəfərova**

Sevda Abbasova, Aişə Məmmədova **PEDAQOJİ KADR HAZIRLIĞINA YENİ YANAŞMA**

Təhsil insanın mənəvi şəxsiyyətinin formalaşmasında, öz ölkəsinə olan sevgisində, daim yeniliklər etmək, yaratmaq və inkişaf etdirmək fonunda təzahür edir. Bu da vətənimiz olan Azərbaycanın uğurlu inkişafı üçün ən mühüm şərtidir. Təbii ki, bunlar Azərbaycan təhsilinin modernləşdirilməsi kontekstində mümkündür.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında bir çox sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də köklü islahatlar həyata keçirilmiş və uğurlu nəticələr əldə edilmişdir. Bu islahatların əsas məqsədi cəmiyyətin ehtiyac və tələbləri nəzərə alınmaqla, təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək və onun inkişafını təmin etməkdir. Bununla əlaqədar təhsilin keyfiyyətini şərtləndirən amillərə, ilk növbədə təhsilin məzmununa, müəllim hazırlığına və qiymətləndirmə sistemlərinə yenidən baxılması zərurəti yaranmışdır. Təsəvvüf deyil ki, 2020-ci ilədək uzun bir dövrü nəzərdə tutan "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda da bu məsələyə xüsusi əhəmiyyət verilir. Strategiyada deyilir: "Təhsilənin savadlı və səriştəli şəxs kimi formalaşmasına müəllimin təsiri müəllimin akademik bacarıqlarından, tədris təcrübəsindən və peşəkarlıq səviyyəsindən xeyli asılıdır. Müəllimin bu keyfiyyətləri ilə təhsilənlərin nailiyyətləri arasında sıx korrelyasiya mövcuddur"(1)

Azərbaycan təhsil sistemi bu gün dünyaya inteqrasiya mərhələsindədir. Təhsilin tərkibində və strukturunda köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Bu iş bütün sahələrdə olduğu kimi müəllim şəxsiyyətində, müəllimin peşə etikasında da özünü göstərir. Mövcud siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni vəziyyət cəmiyyətdə müəllimlərin təhsilində yeniliklər tələb edir. Ən əhəmiyyətlisi isə odur ki, gələcəyin müəllimini hazırlayarkən - fərdi yaradıcı bir yanaşma və özünü inkişaf etdirmək konsepsiyası tələb olunur. Hər zaman müəllim öz şagirdləri və tələbələri üçün nümunədir.

Bu gün təhsil ictimaiyyəti belə bir ümumi fikrə gəlirlər ki, ənənəvi təhsil sistemi, onun məzmununu təşkil edən biliklər müasir tələblərə cavab vermir. İnkişaf və tərəqqi üçün fundamental biliklər, təhsilə yeni konseptual yanaşma tələb olunur. Bu qeyd etdiklərimiz gələcəkdə müəllim kimi yeyişməkdə olan tələbələrə tək səssizləri başa vurmaq üçün deyil, daha uzunmüddətli, gələcək fəaliyyətləri üçün daha lazımlı bacarıq və vərdislərlə təmin olunması ilə səciyyələnməlidir.

Bilirik ki, dövlətin, cəmiyyətin və insanların həyatında təhsilin əhəmiyyəti əvəzədləndirəlməzdir. YUNESKO-nun müəyyən etdiyi tərifi görə təhsil şəxsiyyətin bacarıq və davranışlarının təkmilləşdirilməsinin elə bir prosesi və nəticəsidir ki, bu zaman o, əqli yetkinlik və fərdi inkişafı nail olur. Təhsil daimi, fasiləsiz öyrənmə prosesidir. Təhsil vasitəsilə insanlar bilik və bacarıqlar qazanır ki, bu da onların gələcək həyatlarını necə qurmasına, necə karyera qazanmasına, bir sözlə arzularının gerçəkləşməsinə imkan yaradır.

Azərbaycan təhsil sisteminə formal, qeyri-formal, informal və əlavə təhsil formaları mövcuddur. Formal təhsil öz növbəsində erkən (məktəbəqədər), ibtidai, orta (ümumtəhsil və peşə-ixtisas təhsili daxil olmaqla) və ali təhsil (bakalavriat, magistratura və doktorantura) mərhələlərinə ayrılır.

Bu mərhələlərin hər birinin insan həyatında mühüm rolu var. Ölkəmizdə məktəbəqədər təhsilin məqsədi erkən yaş dövründən başlayaraq uşaqların əqli, fiziki və yaradıcı potensialının, mədəni səviyyəsinin inkişafının, psixoloji dayanıqlığının və sağlamlığının, mühafizəsinin, ətraf əlamə həssas, şüurlu münasibətinin və şəxsiyyətinin formalaşdırılmasından ibarətdir. Bu mərhələ uşaqların zəruri həyatı bacarıqlara yiyələnmələrini və məktəb təhsilinə hazırlığını təmin edir.

Ümumtəhsil məktəblərində təlim prosesinin məqsədi milli və ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnmə, yaradıcı və tənqidi düşünməyi bacaran, fəal şəxsiyyət yetişdirməkdir. Cəmiyyətin inkişafında, onun hər bir üzvünün təhsil almasında, dünyagörüşünün formalaşmasında, həmçinin onun gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyənələnməsində müəllimdən çox şey asılıdır. Bu şərtlə işdə müəllimin missiyası ondan ibarətdir ki, müəllim hər bir şagirdin təlim fəaliyyətini tənzimləsin və onun normal inkişafına nəzarət etsin.

Məlumdur ki, müəllim şəxsiyyətin formalaşması və idarəedilməsi vəzifəsini eyni zamanda yerinə yetirir. Bu onunla əlaqədardır ki, müəllim şəxsiyyətin intellektual, peşə və fiziki hazırlığını idarə edir, onun mənəvi aləmini zənginləşdirir.

Müəllim olmaq məsuliyyətli, xeyirxah və eyni zamanda çətin bir işdir. İlk növbədə müəllim bacarıqlı, işgüzar, ixtisasını dərindən bilən, müəllimlik adını müqəddəs tutan, mənəviyyatca pak, özünə və şagirdlərinə qarşı tələbkar, sənətinə ürəkdən bağlı keyfiyyətləri özündə cəmləşdirməlidir. Hər bir müəllim ixtisasından asılı olmayaraq müasir metodikalara, yeni təlim texnologiyalarına yiyələnməli, daim özünütəhsillə məşğul olmalı, nəzəri və praktik xarakterli bilik və bacarıqlara sahib olmalıdır.

Hər bir şagirdin ümumi təhsil alması, sonra onu müxtəlif ixtisaslar üzrə ali məktəbdə davam etdirməsi, layiqli mütəxəssis kimi əmək bazarında yer tutması, rəqabət qabiliyyəti olması, sağlam həyat tərzi keçirməsi, həyatda düzgün mövqe seçmək baxımından təhsilin və tərbiyənin mühüm rolu vardır. Bu sahədə müəllimlərin hər bir şagirdə, tələbəyə humanist yanaşmasının əhəmiyyəti danılmazdır. Tələbələrə müasir dünyagörüş formalaşdırmaq, seçdikləri ixtisas üzrə sərbəst biliklər qazanmağı, həmin bilikləri analiz-sintez etmək bacarığı aşılamaq ali məktəbdə verilən təhsilin əsas vəzifələrindəndir. Bu prosese müəllim birbaşa rəhbərlik edir və onun düzgün istiqamətləndirilməsi, düzgün formalaşdırılması müəyyən qədər müəllimdən asılıdır. Dahilərin belə bir deyimi var ki, atam mənə həyat verib, amma müəllimlərim mənə ölməzlik bəxş ediblər.

Ümummilli lider Heydər Əliyev müəllim əməyini yüksək qiymətləndirərək bildirir: "Mən yer üzündə müəllimdən yüksək ad tanımıram. Hər birimizdə müəllimin hərərətli qəlbinin bir zərəciyi vardır. Məhz müəllim doğma yurdumuzu sevməyi, hamının rifahı naminə vicdanla işləməyi müdrikliklə və səbirlə bizə öyrətmis və öyrədir. Hər birimizin öz müəllimi vardır və biz bütün ömrümüz boyu onun xatirəsinə hörmətlə, minnətdarlıqla qəlbimizdə yaşadıırıq!"

Hazırda təhsilin məzmunca modernləşməsi prosesinin əsasını şəxsiyyətyönümlülük təşkil edir. Müasir təhsil sisteminin əsas prinsipi olan şəxsiyyətyönümlülük öyrənmə və öyrətmə prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tələbələrə elmi idrakın formalaşdırılması, tədris etdiyi fənnin imkanlarından istifadə edərək həmin fənnə marağın artırılması, təlim-tərbiyə prosesində səmərəli üsul və vasitələrdən səmərəli istifadə olunması, peşə qabiliyyətlərinin inkişafı müəllimdən, onun pedaqoji bacarığından, səriştəsindən asılıdır. Səriştəlilik isə müəllimin müvafiq pedaqoji bacarıqlara yiyələnməsidir. Pedaqoji səriştəlilik dedikdə müəllimin fəaliyyətinə şəxsi münasibəti, öz fəaliyyətini düzgün qura bilməsi və həyata keçirilməsini təmin etmək bacarığı nəzərdə tutulur.

Bu baxımdan ali məktəb müəllimlərinin də üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Bu məsuliyyət müəllim- tələbə münasibətlərinin əsasında formalaşır və birbaşa təlim prosesinin səmərəli qurulmasına təsir edir.

Ali məktəbdə çalışan müəllimlər tədris etdiyi fənni yüksək səviyyədə mənimsətmək üçün öz ixtisaslarını mükəmməl bilməklə yanaşı, onu tələbələrin peşə qabiliyyətinə çevirməyi, peşənin incəliklərini öyrətməyi bacarmalıdırlar.

Təhsil islahatlarının tələblərinin yerinə yetirilməsində, ilk növbədə, müəllim özü dəyişməli, təlimin yeni texnologiyalarını bilməli, yeni proqram və dərsliklərdən, fənn kurikulumunun tələblərindən irəli gələn dəyişiklikləri tətbiq etməyi bacarmalıdır. Yeni metodlardan istifadə zamanı müəllim şagirdlərin idraki fəallığına, müstəqil düşünmə qabiliyyətinin inkişafına nail olur. İş prosesində müəllim - şagird münasibətlərinin düzgün qurulması, şagirdlərin təhsilə marağının artmasında, tədris olunan fənlərin sevdirməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İxtisasından asılı olmayaraq hər bir müəllim məktəbdə həm təlim işi, həm geniş tərbiyə işi aparır. O, sadəcə dərs deməklə, öz fənnini tədris etməklə, tələbələrə, şagirdlərə elmlərin əsaslarını mənimsətməklə işini məhdudlaşdırma bilməz. Müəllim öz vəzifəsini yerinə yetirərkən gənc nəsli həyata və rəqabətqabiliyyətli cəmiyyətə hazırlamaq kimi, vətəni yurdunu sevən gənclər yetişdirmək kimi müqəddəs vəzifə yerinə yetirir. Bu vəzifənin uğurla həyata keçirilməsi isə müəllimin pedaqoji ustalığından, peşə səriştəsindən və əməli fəaliyyətdən çox asılıdır. Məhz buna görə də müasir dövrdə müəllimlərin peşə bacarığı ilə yanaşı, tərbiyəvi işlərin aparılması, onun forma və metodlarına yeni yanaşma mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Cəmiyyətin və dövlətin prioritetlərindən biri olan yüksək mənəviyyatlı, məsuliyyətli, yaradıcı, təşəbbüskar vətəndaşın formalaşması və inkişafı üçün təhsil sosial və pedaqoji dəstəkdir. Müasir təhsilin ən mühüm məqsədi məhz budur.

Təhsil həmişə cəmiyyətin mənəvi konsolidasiyasında, xarici və daxili problemlərin həll olunmasında və sosial həmrəyliyin möhkəmlənməsində əsas rol oynamışdır.

Əsas odur ki, gələcək müəllimin öyrənmə prosesində yüksək təhsili təmin edilsin, tədris aldığı illərdə ən yaxşı insan keyfiyyətləri formalaşsın və bunun üçün həqiqətən zəruri olan bütün bilikləri əldə etmək imkanı olsun. Bu, daha vacibdir, çünki bu gün şagirdlər və ya tələbələr qətiyyətlə öyrənmə bacarığını itirirlər, özlərini inkişaf etdirməyə deyil, bal yığmaq xatirinə oxuyurlar. Bir qayda olaraq, bu da şifahi nitq bacarıqlarının itirilməsinə, intellektual qabiliyyətinin olmaması səbəbindən bir çox problemlərin həll edilməməsinə səbəb olur. Yeni yanaşma standartları müəllimin ümumi mədəni və peşəkar bacarığına, eləcə də dövlətin sosial-iqtisadi ehtiyaclarına cavab verən tələblərə

yönləməli və bu kimi dəyərlərin formalaşmasına istiqamətlənməlidir. Bunların tətbiqi və həyata keçirilməsi tezliklə faydasını göstərməli və pedaqoji universitetlər bu prosədə fəal iştirak etməlidir.

Göstərilən məqsədin həyata keçirilməsi bir sıra prioritetməsələlərin həllini nəzərdə tutur, yəni:

- pedaqoji təhsili alan tələbələrin biliklərinin keyfiyyətinin artırılması;
- müəllimlərin yeni peşəkar standartlarının və yeni məktəb standartlarının tətbiqinin təmin edilməsi üçün təhsil proqramlarının və təlim texnologiyalarının məzmununun dəyişdirilməsi;
- müəllim hazırlığı proqramlarını həyata keçirən mövcud pedaqoji kollec və universitetlərin səmərəliliyinin artırılması;
- müxtəlif pedaqoji təhsil alan müəllimlərin müstəqil peşəkar sertifikatlaşdırma sisteminin tətbiqi və inkişaf etdirilməsi, müəllimlərin karyerasını inkişaf etdirmək üçün belə bir sistem təmin edilməsi.

Təsadüfü deyil ki, bununla bağlı Əmək Məcəlləsinə yeni maddə əlavə olunub. Bu maddəyə görə Azərbaycan Respublikasında dövlət ümumi təhsil müəssisələrində işləyən təhsilverənlərin sertifikatı keşiriləcəkdir. Yəni, Azərbaycanda dövlət ümumi təhsil müəssisələrində işləyən təhsilverənlərin peşəkarlıq səviyyəsini və peşə yararlılığının yoxlanılması məqsədilə müəllimlər “Təhsil haqqında” qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada sertifikatı əldə edəcəklər.

Bu baxımdan müəllimlərin peşə fəaliyyətinə dair innovativ yanaşmaları əks etdirən yeni normativ sənədlərin hazırlanmasının vacibliyi də qeyd olunmalıdır.

Müasir pedaqoji təhsildə didaktik və texnoloji xüsusiyyətlərin formalaşması vacibdir. Bu gün cəmiyyət nəhəng bir şəbəkəyə çevrilmişdir, yeni məlumatların yaradılması texnologiyaları praktik nəticələrə nail olmaq üçün məlumatın yenidən bölüşdürülməsini və strukturlaşdırılmasını idarə edir.

Yeni təhsil paradımı sivil mədəniyyət məkanını nəzərdə tutur. Burada vətəndaşın intellektual və mənəvi özünü inkişaf etdirmə prosesi baş verir, həqiqətin yaradıcısı və daşıyıcısı kimi bütün mənəvi azadlıqlar insana aid edilir. Cəmiyyətin mənəvi potensialının yaradıcı güclərini inkişaf etdirmək isə təhsilin vəzifəsidir. Ona görə təhsil müəssisələrinə adi məlumat ötürən işçilər deyil, peşəkarlar mütəxəssislər lazımdır. Bu həm də ali təhsilin pedaqoji problemi və onun həlli tələb olunur.

Müəllimin peşə standartında dəyişikliklər necə təsvir olunur:

Sürətlə dəyişən dünyada, müəllimin əsas peşəkar keyfiyyəti şagirdlərinə öyrənməni öyrətmək qabiliyyəti hesab edilir. Dəyişməyə hazırlıq, mobillik, hərəkətlik, qərar qəbul etmədə məsuliyyət və müstəqillik - müvəffəqiyyətli peşəkar fəaliyyətinin bütün bu xüsusiyyətləri müəllimə aid edilir. Bu qiymətli keyfiyyətləri tapmaq pedaqoji yaradıcılığın məkanını genişləndirmədən mümkün deyildir. Müəllimin işi ümumi nəzərdən kənar olan kiçik tənzimləmədən azad olmalıdır. Müəllimin təşəbbüsünü məhdudlaşdıran, həddən artıq əlavə vəzifələrlə yüklənən, uşaqlarla işləməkdən çəkinən keyfiyyətlər müasir dövrün tələblərinə uyğun deyil.

Müəllimlik peşəsinin professional standartı onun fəaliyyətini tənzimləyən köhnə sənədlərdən, metod və priyomlardan imtina edilməsi onun inkişafına təkan vermək üçün nəzərdə tutulub. Dünya dəyişir, uşaqlar dəyişir, bu isə öz növbəsində müəllimlərin ixtisaslarına yeni tələblər qoyur. Nəticədə, müəllim üçün yeni bir peşə standartının tətbiqi qaçılmaz olur.

Müəllimin azadlığının sərhədlərinin genişləndirilməsi, yeni peşə standartı onun işinin nəticələri üçün məsuliyyətini artırır, ixtisasına yeni tələblər qoyur, yeni qiymətləndirmə meyarları tələb edilir. Bu gün müəllimlərin peşəkarlıq və sərəştəllik səviyyəsinin artırılması zəruriyyətdən irəli gələn bir məsələdir. Pedaqoji yenilikləri daim izləmək, onları mənimsəmək, onlardan istifadə etmək və yeniliklər yaratmaqla pedaqoji fəaliyyətin məzmununu dərinləşdirmək aktual problem olaraq müasir təhsilimizin qarşısında durur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

7. .Azərbaycan Respublikasında təhsil üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı: 2013.
8. Əliyev H. Ə. Təhsil millətin gələcəyidir (Tərtib edənlər: M.Mərdanov, Ə.Quliyev). Bakı: Təhsil, 2002.
9. 5Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998.
10. .Əlizadə Ə., Əlizadə H. Pedaqoji psixologiya. Bakı: 2010.
11. İlyasov M.İ. Müəllimin pedaqoji ustalığı. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
12. Cəbrayilova F.A. Pedaqoji təmayüllü orta ixtisas məktəblərində tələbələrin peşə sərəştəlliyinin inkişafının sosioloji təhlili // Təhsilin sosioloji problemləri. Bakı: Mütərcim, 2011, s. 274.

Açar sözlər: təhsil, peşəkarlıq, müəllimlik fəaliyyəti, şəxsiyyətin formalaşması, peşə bacarıqları

Ключевые слова: образование, профессионализм, педагогическая деятельность, формирование личности, профессиональные навыки.

Key words: education, professionalism, teaching activity, identity formation, professional skills

РЕЗЮМЕ

Новый подход к подготовке педагогических кадров

Расширяя границы свободы учителя, новый профессиональный стандарт повышает ответственность за результаты его работы, устанавливает новые требования к специальности и требует новых критериев оценки. Сегодня повышение уровня профессионализма и компетентности учителей является вопросом необходимости. Углубление содержания педагогической деятельности путем постоянного мониторинга, внедрения, использования и инновации педагогических инноваций стоит перед лицом современного образования.

SUMMARY

New approach to the training of teachers

Expansion Slot is a professional standard, the new standard will be responsible for its responsibilities, sets new requirements for specifications, and requires newer criteria. Сегодня повышение уровня профессионализм и компетентности учителей отвляется

вопросом необходимости. Concentration of pedagogical activity on permanent monitoring, retooling, exploitation and innovation of pedagogical innovations lies in the development of modern education.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

LİRİK ŞEİRLƏRİN TƏDRİSİNDƏ YENİ TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ

Ədəbiyyat dərslərinin təsirli ola bilməsi üçün dərslərdə bir üsul və vasitələrdən deyil, müxtəlif təlim texnologiyalarının tətbiqinə önəm verilməlidir. Xüsusilə də, ədəbiyyat dərslərinin proqramlarında verilən məqsədlərin gerçəkləşməsi, bilik, bacarıq və vərdişlərin şagirdlərə təsirli bir formada qazandırılma bilməsi üçün ədəbiyyat müəllimlərinin istifadə etdikləri üsul və vasitələrin zənginliyinə sahib olması vacibdir.

Ədəbiyyat dərslərində yer alan mövzular baxımından müxtəlif təlim texnologiyalarından istifadə zərurəti ortaya çıxır. Nümunə üçün orta məktəbin V sinfində ən çox istifadə edilə biləcək yeni təlim texnologiyaları bunlardır: Qərarlar ağacı, sual- cavab, beyin həmləsi (əqli hücum), akvarium, təqdimat, ikihissəli gündəlik.

Qərarlar ağacı- Bu zaman sinifdəki şagirdlər qruplara ayrılır, bu qruplar yarımdayır şəkildə yerləşdirilir. Qərarlar ağacı necə? və nə üçün? suallarına cavab verməklə düşünməyə sövq edən ən vacib yeni təlim texnologiyalarından biridir. Şagirdlərə qarışıq və çətin görünən hədəfə necə çatmağına dair sisteməlik bir vasitədir.

Şagirdlər bəhs edilən bir mövzu haqqında düşünərkən öz fərziyyələrini irəli sürməkdən ötrə və ya doğru hədəfə çatmaq üçün həmən mövzunun müsbət və mənfi cəhətləri sadalamalı və bunun ətrafında necə? və nə üçün? suallarına cavab verən düşüncələrini ağac budaqlarına bənzər şəkildə ifadə etməlidirlər. Şagirdlər bu fikirləri sadalayan zaman ağac gövdəsi şaxələni (budaqlanı). Bu şaxələnmə bitdiyi zaman yan tərəfə yıxılmış ağac şəkli ortaya çıxır.

Beyin həmləsi (əqli hücum)- Bir problem həll etmə yolu və bir mübahisə növüdür. Bu texnologiya iştirakçıların xəyallarının və xəyala dayalı olaraq yaradıcılıqlarını işə salma üsuludur. Beyin həmləsini bir cümlə ilə ifadə etsək: insanların uzun müddət ərzində düşündükləri yaradıcı fikirlərini bir qrup insan qısa zaman ərzində əldə edir.

Beyin həmləsinin aşağıdakı mərhələləri var:

6. Problemin qoyulması və müzakirəsi;
7. Problemin yenidən açıqlanması;
8. Adaptasiya (uyğunlaşma);
9. Beyin həmləsi;
10. Ağa gəlməyən fikir.

Qeyd: Problem qrupa daxil olan şagirdlər tərəfindən qəbul edilməli, bu səbəblə problem bir neçə dəfə təkrarlanmalı və məqsədəuyğun olmalıdır.

Əvvəlcə şagirdlərə beyin həmləsinin texnologiyası haqqında məlumat verilir, burada ən azı 5, ən çoxu 20 şagird iştirak edə bilər. Hətta bütün sinif də iştirak edə bilər. Bir istiqamətverən və bir və ya iki qeydiyyatçı olur. İstiqamətverən iştirakçılara sıra ilə söz verir. Hər növbəsi gələn şagird bir fikir və ya təklif söyləməlidir. Bununla bərabər növbəsi gələn şagird əgər bir fikir irəli sürməyəcəksə, "PAS" deməlidir. Qrupda hər kəs "PAS" deyincəyə qədər beyin həmləsi davam edir. Mövzuya uyğun olmayan fikir və təkliflər müzakirə edilmir.

Qeydiyyatçı bütün təklifləri qeyd edir. Kompüter və ya dinləmə cihazlarından istifadə edilməməlidir. Təkrar olunan təklif və fikirlər birləşdirilir. İstiqamətverən şagird təklif və fikirlərə öz münasibətini bildirməməlidir.

Akvarium- şagirdlərin maraqlandığı və çətinlik çəkdiyi mövzuların öyrədilməsində çox təsirli üsuldur. Şagirdlərin müzakirə və qrupla işləmək bacarıqlarını artıran bir yeni təlim texnikasıdır. Bu üsuldan istifadə edərkən sinifdə uyğun bir yerə bir çevrə çəkilir. Bu çevrənin ortasına boş stul qoyulur, şagirdlər isə çevrənin kənarında dayanır. Mövzu haqqında fikir söyləmək istəyən şagird stula oturur və düşüncəsini söyləyir. Daha sonra yerini bir başqa şagirdə verərək çevrənin kənarına çıxır.

Müzakirəni aparmaq və davam etdirmək üçün əvvəlcədən mövzu ilə bağlı suallar hazırlanmalıdır. Müzakirə sırasında çevrənin kənarındakılar səssiz olmalı, sadəcə stula oturan şagird danışmalıdır. Çevrənin kənarında duran şagirdlər müzakirələri qeyd etməli, müzakirə bitdikdən sonra bütün sinif qarşısında elan edilməlidir.

Qeyd: Bu üsul bir mövzunu araşdırmaq üçün şagirdlərin bir neçə qrupa ayrılması ilə də aparıla bilər. Hər qrup özünü təmsil edən bir nümayəndə seçər və mövzu haqqında qrupun və özünün fikirlərini elan edər. 10- 15 dəqiqəlik müzakirədən sonra nümayəndə öz qrupuna qayıda bilər.

Təqdimat- İnteraktiv təlim zamanı təqdimat mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məktəblilər tədqiq etdikləri məsələ barədə əldə olunan nəticələri sinif qarşısında müxtəlif formalarda (çıxış, yazı işi, cədvəl, sxem və s.) təqdim edirlər.

Təqdimat zamanı şagird problemin mahiyyəti ilə bağlı fikirlərini aydın, ardıcıl şəkildə çatdırmalıdır. Mövzu, problem dəqiq şərh edilməli, informasiya-kommunikasiya vasitələri, illüstrasiyalar, fotoşəkillərdən istifadə olunmalıdır.

Bununla yanaşı, ədəbiyyat təlimində özünü doğrultmuş, uzun illərin sınağından uğurla çıxmış ənənəvi metodlardan da yeri gəldikcə istifadə oluna bilər. Məsələn, müasir ədəbiyyat dərslərini ənənəvi yaradıcı oxu metodunun tərkib hissəsi olan, kurikulumda alt standart kimi qeyd edilən ifadəli oxusuz təsvür etmək qeyri-mümkündür.

Yaxud izahlı oxudun istifadə həmişə faydalı olacaqdır. Şagirdlərin müstəqil izah etməkdə çətinlik çəkdiyi mətləblərin, mətnəli mənalarnın izahlı oxu ilə aydınlaşdırılmasına ədəbiyyat dərslərində tez-tez ehtiyac yaranır (1,19)

İkhihissəli gündəlik- Bunun pədaqoji ədəbiyyatda bəzən "sitat" və onun "şərhi" (yəni mətndən sitat seçilir və nə üçün seçilməsinin səbəbi şərh olunur) kimi qələmə verilməsi doğru sayıla bilməz. Bu, onun imkanlarının məhdudlaşdırılması deməkdir. Şagirdlər bu gündəlikdə ("şərh" bölməsində), yeri gəldikcə, müstəqil aydınlaşdırma bilmədikləri sualları da yazırlar. Eləcə də mətndən seçilərək yazılan qeydlər şagirdlərdə hansı hiss və düşüncə oyadıbsa, həyat təcrübəsi ilə səsəşibsə, yadına müəyyən əhvalat salıbsa və s. gündəliyin şərh bölməsində yazıla bilər. Məhz buna görə də "sitat" və "şərh" sözləri gündəliyin məzmununa uyğun gəlmir.

“Təcrübə göstərir ki, cədvəlin birinci tərəfində “əsərdə diqqətimi daha çox cəlb edən”, ikinci tərəfdə “bunun səbəbi” yazılması məqsəduyğundur. “İkissəli gündəlik” müxtəlif formalarda təbii oluna bilər. Şagirdlər mətni oxuya-oxuya gündəlikdə müvafiq qeydlər aparırlar. Əsərin oxusu, qeydlərin aparılması başa çatdıqdan sonra şagirdlər yenidən mətnə müraciət edir, qeydlərini zənginləşdirirlər” (1,14)

Müzakirə mövzu ətrafında ideya, məlumat, təəssürat, təhlil və təkliflərin qarşılıqlı **Müzakirə-** mübadiləsidir. Onun əsas vəzifəsi problemi təhlil edərək həlli yolunu tapmaq, düzgün qərar qəbul etmək üçün imkan yaratmaqdır.

Müzakirə dinləmək, təqdim etmək, sual vermək mədəniyyətini formalaşdırır, şagirdlərin məntiqi və tənqidi tərakkürünü, şifahi nitqini inkişaf etdirir. Müzakirə apararkən əvvəlcədən şagirdlərə müzakirə qaydaları xatırladılır. Mövzu aydın şəkildə ifadə olunur. Müzakirə prosesini inkişaf etdirən suallar vermək və şagirdlərin cavablarını nəzərdən keçirməklə müəllim müzakirəni tənzimləyir. Bu zaman cavabı “Bəli” və ya “xeyr” olan qapalı suallar vermək məqsəduyğun hesab edilmir. Müzakirədə mövzuya aid “Nə baş verdi? Nə üçün baş verdi? Bu başqa cür ola bilərdimi və necə? Siz bu vəziyyətdə nə edərdiniz? Sizin fikrinizcə, həmin obraz nə hiss etdi? Siz bu şəraitdə nə hiss edərdiniz? Bu, düz idi mi? Nə üçün?” kimi suallardan istifadə olunur.

Ədəbiyyat dərslərinin hazırlanması zamanı tələb olunan standartlar, fəal (interaktiv) təlim üçün lazım olan məzmun xətləri, əsas və alt standartlar xüsusi diqqətlə seçilməli və istifadə olunmalıdır. Dərslərin səmərəli təşkili ilə əlaqədar müəllim dəyişilməyən əsas standartları və alt standartları mükəmməl bilməli, müəllim yaradıcılığı və təşəbbüskarlığına imkan verən yeni təlim texnologiyalarından istifadə şagird- şagird, şagird- müəllim əməkdaşlığı diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. V sinif ədəbiyyat fənninin kurikulumunda əks olunan bütün tələblər bu sinfi bitirən şagirdlərin sonda hansı nailiyyətləri- bilik və vərdişləri qazandıqlarını labüd edir.

Ə. Cavad “Azərbaycan! Azərbaycan!”

(məzmun üzrə iş)

Mövzu: Ə. Cavad “Azərbaycan! Azərbaycan!”

Standartlar: 1.1.1; 2.1.2; 3.1.2.

1.1.2. Heca vəznli şeirlərdə və sadə süjetli bədii nümunələrdə (əfsanə, nağıl, təmsil, hekayə) tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən istifadə etməklə aydınlaşdırır;

1.1.2. Heca vəznli şeirləri, sadə süjetli bədii nümunələri (əfsanə, nağıl, təmsil, hekayə) hadisələrin məzmununa uyğun ifadəli oxuyur;

1.1.5. Heca vəznli şeirlərdə, sadə süjetli bədii nümunələrdə bədii təsvir vasitələrini (epitet, təşbeh);

2.1.2. Bədii nümunələrlə bağlı fikirlərini aydın və ardıcıl şərh edir;

3.1.2. Mövzu ilə əlaqədar fikirlərini məntiqi ardıcılıqla şərh edir.

İntegrasiya: Tarix, həyat bilgisi

Texnikalar: Beyin həmləsi (əqli hücum), müzakirə

İş forması: böyük və kiçik qruplarla iş

Resurslar(təchizat): lent yazısı, iş vərəqləri, dərslik

Dərsin təlim nəticələri (1.1.1; 1.1.2; 1.1.5; 2.1.2; 3.1.2):

- şeirlərdə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətdən istifadə etməklə aydınlaşdırır;
- əsərin ifadəli oxusunda nitq texnikasının tələblərinə əməl etmək;
- bədii təsvir vasitələrinin şeirdə rolunu aydınlaşdırır;
- şeirin ideyasını müəyyənləşdirir;
- şeirlə bağlı fikirləri ardıcıl şərh edir;

Dərsin gedişi

1. Sınıfın təşkili və ev tapşırıqlarının yoxlanılması.

2.Motivasiya: Azərbaycana aid musiqi parçası.

Tədqiqat sualı: Vətən haradır? Vətənimiz Azərbaycan haqqında nə bilirik?;

3.Tədqiqatın aparılması: Kiçik qruplarla iş üçün tapşırıqlar verilməli, qruplara ad verilməlidir (şeirin məzmununa uyğun).

Qrupların adları: dağlar, orman, xəzər, sərvət qrupları.

Dağlar qrupu

- Şeirdəki çətin söz və ifadələrin məzmununu lüğət vasitəsilə aydınlaşdırın: orman, bar, oymaq, bəhri- xəzər, şölə salmaq, fələk, laçın, tərən;

Orman qrupu

- Şeirin ilk üç bəndini ifadəli oxu üçün hazırlayın və oxuyun, aldığınız təəssüratı qeyd edin.

İfadəli oxuya hazırlaşarkən mətnin üzərində şərti işarələrin qoyulması; lazımdır:

Dağların başı qarlı,
Sinəsi yaşıl ormanlı,
Dərələrin şirin barlı,
Azərbaycan! Azərbaycan!

Durna gözlü bulaqların,
Cənnət kimi yaylaqların,
Geniş- geniş oymaqların,
Azərbaycan! Azərbaycan!

Ormanında maral gəzər,

Çöllərində ceyran süzər,
Göllərində qazlar üzər,
Azərbaycan! Azərbaycan!

Xəzər qrupu

- Şeirdəki təsvir və ifadə vasitələrini müəyyən edin. Təsvir və ifadə vasitələri (bənzətmə, təşbeh, epitet) haqqında məlumat verir. Sonra şeirdən bunlara aid misallar gətirir.

Sərvət qrupu

- Şeirdə ifadə olunan fikri ardıcılıqla qeyd edin.

4.Məlumat mübadiləsi: Qruplar (dağlar, orman, xəzər, sərvət) ayrılmış vaxt ərzində tədqiqatlarının nəticələri ilə yoldaşlarını tanış edirlər.

5.Məlumatın müzakirəsi və təşkili:

- 1)Şeir nə barədə idi? Şeirdə hara təsvir olunur?;
- 2)Şeirdəki çətin sözlər və ifadələrin mənasını anladınız mı?;
- 3)Yoldaşlarınızın ifadəli oxusu sizi qane etdimi?;
- 4)Şeirdə hansı təsvir və ifadə vasitələri verilmişdir?.

6.Nəticənin çıxarılması: Müzakirədən sonra fikirlər ümumiləşdirilir. Fərziyələr tutuşdurulur. Nəticədə yeni bilik əldə edilir.

7.Yaradıcı tətbiqetmə: Sinifdə: şeiri intonasiya ilə söyləmək yarışı; evdə: təqdim olunmuş mövzu üzrə esse hazırlamaq.

8.Refleksiya (qiymətləndirmə, bütün mərhələlərdə aparıla bilər)

Meyarlar	Qruplar			
	I qrup	II qrup	III qrup	IV qrup
Aydınlaşdırma				
İfadəli oxuma				
Lüğətdən istifadə etmə				
Fikrini şərh etmə				

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

5. Hüseynoğlu S, Həsənlı B, Səfərova Ə, Quliyev Ə. 5- ci sinif Ədəbiyyat fənnindən Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: “Bakınəşr”, 2012, 208 s.
6. Hüseynoğlu S, Həsənlı B, Səfərova Ə, Quliyev Ə. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinif üçün Ədəbiyyat dərsliyi. Bakı: “Bakınəşr”, 2013, 208 s.
7. Veysova Z. Fəal (interaktiv) təlim. Müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2007
8. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2014, 193 səh.

Açar sözlər: *ədəbiyyat, lirik şeir, kurikulum, təlim texnologiyaları*

Key words: *literature, lyric poetry, curriculum, training technology*

Ключевые слова: *литература, лирическая поэзия, куррикулум, технологии обучения*

SUMMARY

The organization of courses of artistic heritage, training, maintenance and analysis of the high-level, independent thinking, and find ways stiuasialardan certain intellectual skills base is one of the most important tools in the development of new methods and techniques - forms of work. It is a model of modern learning theory, to construct a new scientific study of topical issues, to explore the best way to your destination.

РЕЗЮМЕ

Организация курсов художественного наследия, обучения, содержания и осуществления анализа высокого уровня, самостоятельного мышления, и найти пути определенная интеллектуальная навыки база является одним из наиболее важных инструментов в разработке новых методов и приемов - форм работы. Это модель современной теории обучения, чтобы построить новое научное исследование актуальных вопросов, чтобы исследовать наилучший путь к месту назначения.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

**Велиева Ирада Сабир гызы
ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ В УСТНОЙ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ**

Владение языком есть владение определёнными речевыми умениями и навыками. Чтобы говорить об овладении языком, необходимо чётко представлять себе психологическую специфику тех речевых умений, которые необходимо сформировать их место в общей системе речевых умений и т.д. иными словами, владение и овладение языком определены лишь в каждом отдельном случае через психологическую характеристику речевых действий, которые мы формируем.

Формирование русской речи в условиях иноязычной аудитории проходит в несколько этапов. Существенное значение имеет использование в процессе обучения таких приёмов, которые стимулировали бы поисковую деятельность студентов, т.е. в зависимости от этапа овладения языком подбирались бы такие методы, приёмы и упражнения, которые активизируют мыслительную деятельность.

Из форм общения первичной является устная и диалогическая. Анализ особенностей усвоения устной речи показывает, что усвоение диалогической формой общения представляет собой относительно лёгкую задачу. Обусловлено это рядом обстоятельств.

Во-первых, диалогическая речь обычно связана с бытовыми темами, близкими и понятными студентами.

Во-вторых, в диалоге логические отношения обычно выражаются различными вопросительными словами (как, когда, где, почему), структура предложения обычно проста, в них содержится языковой материал для вопросов и ответов.

В-третьих, в диалогической речи обучающихся имеет опору в речи собеседника, состоящей из вопросов и ответов на них.

Диалогическая речь предусматривает разговор двух или более лиц, в процессе которого его участники постоянно меняются ролями, то передавая какое-либо сообщение, то принимая его. В диалоге собеседники спрашивают, возражают, соглашаются, убеждают друг друга, т.е. интересуются определёнными обстоятельствами, требуют немедленного ответа. В связи с этим в разговоре возникают неописанные ситуации, меняются объекты разговора, время, представления и т.д.

Эти особенности разговорной речи и в первую очередь диалогической требуют умелого использования различных способов и приёмов обучения.

Однако, при обучении устной речи студентов-азербайджанцев необходимо учитывать те трудности, которые возникают из-за различия синтаксического строя русского и азербайджанского языков. Особенно они ощутимы при конструировании студентами вопросительных предложений. Это вызвано влиянием норм родного языка. Эти трудности объясняются, во-первых, тем, что порядок слов в вопросительных предложениях русского языка, в которых подлежащее находится, как правило, после сказуемого, существенно отличается, от порядка слов в вопросительных предложениях родного языка, где сказуемое находится в конце предложения, и, во-вторых, тем, что вопросы некоторых падежей русского языка не совпадают с вопросами соответствующего падежа азербайджанского языка (например, родительного, творительного и предложного падежей).

Овладение синтаксическими структурами устной разговорной речи осуществляется с помощью типовых предложений, которые отрабатываются в устных ситуативных упражнениях. Преимущественное внимание при обучении разговорной уделяется структурам вопросно-ответных речевых образцов, грамматическим формам внутри речевых структур и их вариантам, а также параллельным конструкциям – грамматической синонимии.

В первую очередь отрабатываются вопросно-ответные единства, наиболее типичные для речевой ситуации изучаемой тематики. Хотя вопросно-ответная форма является необходимым звеном в общей цели обучения разговорному диалогу, однако обучение это ни в коем случае не должно сводиться к ответам на вопросы, ограничиваться ими. Ведь процесс общения – это далеко не всегда ответы на вопросы, здесь важны и высказывания. Злоупотребление вопросно-ответным методом, кроме того, мешает студентам отвечать на вопросы полными ответами. Но ведь возможны и редуцированные формы ответы структурами неполных предложений. Студентов надо учить умению задавать вопросы, не растягивать реплики и ответы, их надо учить искусству опускать в ответе на вопрос некоторые слова, т.е. прививать им навыки разговорной речи, обращая их внимание на то, как говорят по-русски.

Система упражнений для развития навыков устной речи носит творческий характер. Овладение структурами разговорной речи начинается с упражнений, которые построены в форме диалогов различных типов – имеют различные стержневые структуры и тесно связаны с темой или ситуацией, прорабатываемой со студентами. Упражнения по развитию навыков диалогической речи с определёнными стержневыми структурами надо строить так, чтобы тренируемая форма существовала в сознании студентов не абстрактно, а в связи с определённой ситуацией реальной действительности.

По мнению Л.В. Щербы, «ситуация, жест, выражение лица, интонация – всё настолько помогает взаимопониманию, что слова и их формы перестают играть сколько-нибудь существенную роль в этом процессе». [5, стр. 75]

Следовательно, одним из конструирующих элементов диалога является ситуация или контекст речи, т.е. условия, в которых осуществляется данное высказывание. Установками для выполнения ситуативных упражнений служит следующие стимулы: просьба, подтверждение мысли, высказанной собеседником, согласие на выполнение действия, возражение, желание осведомиться о чём-либо и т.д. Таким образом, речевой акт необходимо стимулировать посредством создания определённой речевой ситуации. Для создания на занятии речевой ситуации можно использовать разнообразные приёмы:

5. словесное описание речевой ситуации
6. использование иллюстративной наглядности
7. инсценирование готовых текстов
8. использование естественной жизненной ситуации

Под ситуацией следует понимать обстановку совокупность обстоятельств. Следует, однако, отметить что не каждая ситуация содержит речь, т.е. является речевой реакцией вследствие того, что информация ситуации не представляет интереса для человека, а иной раз отсутствуют условия для речевой реакции. Речевой следует считать такую ситуацию действительности, которая вызывает у человека речевую реакцию. Ситуация и речевая деятельность взаимосвязаны. Язык развивается через ситуации и неотделим от неё.

Стимуляторами для создания ситуации на основе стержневых структур в вопросно-ответных единствах могут и быть следующие упражнения по развитию навыков диалогической речи:

9. Составление диалога на заданную тему
10. Составление развёрнутого диалога на основе краткого диалогизированного текста на русском
11. Составление сжатого диалога на основе развёрнутого текста на русском языке.
12. Перевод диалога с азербайджанского языка на русский.
13. Реконструирование диалога на родном языке в сжатый или развёрнутый диалог на русском языке
14. Создание диалога на основе много логического текста
15. Диалогизация полного монолога или отдельных его фрагментов
16. Домысливание диалога, завершение начатой беседы и т.д.

Обучение диалогической речи будет успешным только в том случае, если студенты усвоят образцы и поймут их смысл в реальных условиях общения или максимально приближённых к ним, а также научатся воспроизводить усвоенные образцы при возникновении аналогичных условий в процессе обучения общения.

Для заучивания нужно давать такие диалоги, по образцам которых студенты могли бы построить аналогичные.

Обучение речевым моделям нужно проводить в связи с грамматикой. Без опоры на грамматику любая речевая конструкция будет заучена механически. Только связь с грамматикой поможет студентам строить по моделям новые предложения, научит расширить их, вникать в смысл словосочетаний, и, наконец, свободно пользоваться изученной лексикой.

Заучивание образцов диалога, с одной стороны, способствует активизации изучаемых грамматических форм и убеждает студентов в практической необходимости усваиваемых синтаксических категорий и конструкций, с другой стороны, создаёт базу для интенсивного развития навыков устной диалогической речи.

При проведении разговора на любую тему студенты незаметно для самих себя часто выходят за рамки разговора. Такой непринуждённый разговор способствует активизации лексического запаса и развитию навыков диалогической речи.

Все стороны обучения русскому языку в вузе должны быть подчинены ведущему принципу активной коммуникативности: содержание обучения, соотношение знаний с умениями и навыками, выбор методов и приёмов обучения, содержание воспитательных и образовательных задач.

Принцип активной коммуникативности предусматривает конкретные образцы коммуникативных фраз для тех или иных ситуаций общения, систему коммуникативных упражнений, имитирующих реальное речевое общение, речевую направленность самих заданий в упражнениях и прочее.

Любые упражнения должны соответствовать цели обучения. Основная цель обучения русскому языку – обеспечить возможность общения на русском языке, привить умения и навыки создавать продукты речи в процессе общения. Привитию этих умений способствуют коммуникативные упражнения.

Речевое общение предполагает высокую степень автоматизации владения фактическим, лексическим и грамматическим материалом. Без автоматизированных навыков не представляется возможным свободное речевое общение на втором языке. Поэтому система упражнений должны способствовать выработке произносительных, лексических и грамматических автоматизмов.

Всю работу по практическому овладению русским языком учащимися необходимо организовать таким образом, чтобы приобретённые в учебном процессе речевые умения и навыки легко можно было переносить в естественную речь. Это возможно с помощью коммуникативных упражнений.

Значит, назначение коммуникативных упражнений – формирование у студентов умений и навыков речевого общения, подготовка их к речевой деятельности на русском языке в условиях естественной коммуникации.

В соответствии с назначением коммуникативные упражнения должны быть разработаны с учётом особенностей реального речевого общения.

1. В условиях естественной коммуникации речевое общение всегда представляет собой обмен информацией. Поэтому коммуникативные упражнения должны быть информативными для студентов, целью их должно быть включение студентов в процесс обмена информацией.

2. Обмен информацией происходит всегда в конкретных ситуациях общения. Поэтому коммуникативные упражнения должны моделировать ситуации реального общения, что позволит обеспечить перенос речевых навыков, приобретённых в учебном процессе, на естественную речь.

3. Единицы информации находятся в тесной смысловой и контекстуальной взаимосвязи. Поэтому и коммуникативные упражнения должны предусмотреть изучение речевых единиц во взаимосвязи. Такую возможность предоставляет текст, который служит одновременно основой учебного речевого общения.

При выделении видов коммуникативных упражнений необходимо учитывать два фактора: во-первых, коммуникативные упражнения – это преимущественно устно-речевые упражнения, которые способствуют развитию диалогической речи; во-вторых, их виды выделяются главным образом на основе используемого материала. Говоря о коммуникации, можно отметить роль диалога в развитии устной речи учащихся.

Мы знаем, что диалог представляет собой цепь реплик, которые порождаются в процессе общения двух или нескольких лиц с целью обмена информацией. В диалоге наиболее ярко проявляется функция устной речи как способа непосредственного общения.

Диалог имеет ярко выраженный двусторонний характер: один говорит, другой слушает, притом говорящий и слушающий постоянно меняются ролями, переключаясь с одного вида речевой деятельности на другой. Поэтому для участия в диалоге требуется умение и говорить и понимать речь на слух. Вместе с тем восприятие информации и порождение высказывания в диалоге осуществляется быстро. От быстроты реакции на реплики зависит речевое поведение участников диалога, эффективность беседы. Иными словами, диалог требует автоматизированных речевых навыков. Выработка их и входит в задачу коммуникативных упражнений.

В структурном отношении диалогическая речь состоит из нескольких реплик, связанных между собой единством темы. В минимальном диалогическом высказывании выделяются две составные части: исходная реплика, или реплика – стимул и зависимая реплика, или реплика – реакция, которые образуют вместе структурное целое. Это объединение реплик в составе диалога называется диалогическим единством, которое должно быть принято в качестве единицы обучения диалогической речи.

Структурно-семантические типы диалогического единства определяются характером реплик. Леонтьев отмечал, что «по характеру реплик выделяются три основных структурно-семантических типа диалогических единств: 1. Запрос информации и речевая реакция на вопрос; 2. Сообщение информации и речевая реакция на сообщение; 3. Побуждение к действию и речевая реакция на побуждение, которые лежат в основе разграничения видов коммуникативных упражнений, способствующих развитию диалогической речи». [2, стр.102]

При изучении РКИ вопрос - ответ как диалогическое единство наиболее часто встречается в реальных актах общения. Вопросно-ответные диалоги наиболее просты по структуре: один запрашивает информацию, другой отвечает. Неслучайно вопросно - ответные упражнения наиболее распространены и в методике обучения второму языку, русскому языку. Вопрос всегда конкретно направлен собеседнику и побуждает его к речевой реакции. Поэтому вопросно-ответные упражнения всегда являются коммуникативными. Одновременно они выполняют тренировочную функцию – способствуют формированию автоматизированных навыков.

Вопросно-ответные упражнения могут проводиться, во-первых, на материале текстов, картин, просмотренных спектаклей, кинофильмов, телепередач и т.д., во-вторых, с опорой на знания студентов. В первом случае вопросно-ответные упражнения несамостоятельны, входят как составная часть в систему работы над текстом, картиной, кинофильмами, спектаклями,

телепередачами и т.д.; проводятся в целях извлечения информации из них; во втором случае они самостоятельны, используются как средство развития речевых навыков студентов.

Степень развёрнутости и сложности ответов в вопросно-ответных упражнениях зависит от характера вопросов. Одни вопросы требуют лаконичных ответов, на них можно ответить одним словом или неполными предложениями, например: У тебя есть брат? (Да. Нет). Где он работает? (На заводе. В школе). Такие вопросы называются общими. Они необходимы в диалогической речи как вопросы – стимулы.

Другие вопросы в своей формулировке частично содержат ответ, например, Ты увлекаешься спортом или искусством? Это так называемые альтернативные вопросы.

Третьи вопросы требуют развёрнутых ответов - это творческие вопросы. Например: Почему вы выбрали профессию учителя?

Вопросно – ответные упражнения могут быть выполнены на разных этапах урока и в разных формах: коллективно (преподаватель задаёт вопрос всей группе, студенты отвечают на них), индивидуально (вопрос задаётся отдельному студенту), самостоятельно и как часто работы по развитию речи.

Особенно эффективны коммуникативные упражнения, основанные на материале связанных текстов: они способствуют развитию навыков диалогической речи, развитию всех видов речевой деятельности – аудирования, говорения, чтения и письма.

Литература

6. Бедалов Ч.А. Методика преподавания русского языка в азербайджанской школе. Баку. 1991 г.
7. Леонтьев А.А. Некоторые проблемы обучения русскому языку как иностранному. М., 1990 г.
8. Мамедов Г.Г. Методика обучения учащихся – азербайджанцев общению на русском языке. Баку, 1991 г.
9. Назаров Г.А. Методика преподавания русского языка в азербайджанских группах вуза. Баку, 1997 г.
10. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Наука. Ленинградское отделение. 1974

Tələbələrə şifahi dialoq nitqinin öyrədilməsi

Xülasə

Dialoqu təşkil edən elementlərdən biri nitq situasiyası, yaxud konteksti, yəni bu fikirlərin həyata keçirildiyi şəraitdir.

Dialoq nitqin öyrədilməsi yalnız tələbələr tərəfindən nümunələrin mənimsənilməsi və real ünsiyyət zamanı, yaxud bu cür ünsiyyətə maksimal yaxın şəraitdə onların mənasının başa düşüldüyü halda, eləcə də ünsiyyətin öyrədilməsi prosesində analoji şəraitin yarandığı halda mənimsənilən nümunələri təkrar etməyi öyrənəndə uğurlu olacaq.

Açar sözlər: nitq, dialoq, öyrətmə, çalışma, ünsiyyət

Teaching of verbal dialogue speech to students

SUMMARY

One of the elements, consisting dialogue, is speech situation or context, in other words, the condition under which the thoughts are expressed.

The study of the dialogue speech will be successful in that case when the students will perceive the examples, understand their meaning under real condition of intercourse or maximally close to these conditions, as well as, will learn to produce the studied examples in case of analogous conditions under the process of study of communication.

Key words: speech, dialogue, studying, task, communication

Рецензент: проф. Везирова Л.О.

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI LEKSİK VƏRDIŞLƏRİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ
YOLLARI

İqtisadi-mədəni əlaqələrin genişləndiyi müasir dövrdə ingilis dilinin beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi nüfuzu artmaqdadır. Bu baxımdan tələbələrə leksik vərdişlərin inkişaf etdirilməsi aşağı kurslardan etibarən inkişaf etdirilir.

Aşağı kurslardan etibarən leksik biliklərin əldə olunması nəticəsində tələbələr zəngin lüğət ehtiyatına malik olurlar. Bu da öz növbəsində tələbələrin dildən sərbəst ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməsinə kömək edir.

Tələbələrin fərqli fərdi xüsusiyyətlərinə malik olması onların dili mənimsəməsi və qavraması zamanı nəzərə alınmalı olan məsələlərdəndir. Tələbələrin maraqlarına uyğun çalışmalar işlədilsə, dilə yiyələnmək prosesi bir o qədər də yaxşı olacaqdır. Leksikanın tədrisində autentik materiallardan istifadə dilə yiyələnmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tələbələrin maraq dairəsinə uyğun autentik materialların seçilməsi qısa zamanda təlimin səmərəli nəticələnməsinə təsir edəcəkdir.

Tapşırıq əsaslı dil təlimi tərəfdarları dərslər zamanı autentik materiallardan daha çox istifadə edilməsini dəstəkləyirlər. Autentik materiallara nümunə olaraq media mənbələrini misal göstərmək olar. Media mənbələrinə dair tapşırıq nümunələrini aşağıdakı kimi şərh etmək olar:

1. Qəzetlər:

- a) tələbələr qəzeti təcrübədən keçirirlər, onun bölmələrini müəyyənləşdirirlər və qəzetə əlavə olaraq 3 yeni bölməni də təklif edirlər;
- b) tələbələr təqdim olunan bölmədən sözləri seçərək iş axtarışı elanı hazırlayırlar;
- c) tələbələr müəyyən bölməni yenidən işləyərək təqdim edirlər.

2. Televiziya:

- a) tələbələr hava haqqında məlumat verildikən qeydlər götürür və təyin olunan tarix üçün havanı göstərən hava simvolları ilə xəritə hazırlayırlar;
- b) reklam çarxını izləyərkən tələbələr yeni sözləri müəyyənləşdirir və qeyd aparırlar, sonra bu sözlərin ardıcılığını izləyən yeni elan nümunəsi tərtib edirlər;
- c) film izlənməsindən sonra xarakterləri və onların epizoddakı başqa xarakterlərlə əlaqəsini təhlil edirlər.

3. İnternet:

- a) kitab başlıqlarına əsasən tələbələr 3 internet kitabxanasını, qiymət siyahısını, onlara aid fikirlərin müqayisəli təhlilini hazırlayıb seçim edirlər və öz seçimlərini əsaslandırmaq üçün nümayəndə seçirlər;
- b) Tokiyoda bahalı olmayan otel axtararkən, axtarış vaxtlarını müqayisə edərək və onların məqsədi üçün ən faydalı olan axtarış proqramını müəyyənləşdirmək üçün ilk on ən yaxşı proqramı təhlil edərək tələbələr 3 müxtəlif axtarış proqramından istifadə edir. (məs. Yahoo, Netscape, Snap) [8, 237]

Təqdim olunan tapşırıq nümunələri tələbələrin maraq dairələrinə uyğun olmaqla yanaşı fənnüstü inteqrasiya baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, burada dərsləndirən biliklərin dərslər zamanı əldə olunan biliklərə inteqrasiyası təhsilçilərin dünyagörüşlərinin də inkişaf etməsinə müsbət təsir göstərir.

Penny Ur dil bacarıqlarının formalaşdırılması üçün müxtəlif çalışmalar və fəaliyyət növlərini araşdırmışdır. O, lüğətin mənimsənilməsinə dair aşağıdakı tapşırıq növünü təqdim edir:

Müəllim: Who knows the meaning of the word disappointment, (puzzled looks; a student hesitantly puts up his hand) Yes?

Tələbə 1: Write a point?

Müəllim: No... anyone else? (silence) Come on, think everybody, try again!

Tələbə 2: Lose a point?

Müəllim: No it has nothing to do with points. Try again. It has something to do with feelings [10, 47].

Bu üsulla müəllim tələbələrin fəallığını təmin edərək onların qarşısına problemlə situasiya qoyur. Daha sonra müəllimin istiqamətləndirməsi ilə tələbələr yeni sözlərin izahını tapmağa çalışırlar.

Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinin ən yaxşı yollarından biri də dərslərin kommunikasiyayönümlü və tələbələrin maraq dairələrinə uyğun şəkildə təşkil olunmasıdır. Tədqiqat prosesi zamanı yeni materiallar toplamaq üçün ünsiyyət əsaslıdır [7, 18]. Müəllimlərlə tələbələr arasında əlaqə olmalıdır. Müəllimlər tədris prosesində səmimi olmalı və tələbələrlə daim ünsiyyətdə olmalıdırlar [9, 88]. Tapşırıqlar kommunikasiya xarakterlidir. Tapşırıqların bir növü olan kollektiv tapşırıqlara nümunə olaraq tədris prosesi zamanı tələbələrin sevdiyi bir mahnı və yaxud klassik ədəbiyyatdan götürülmüş şeir nümunəsində işlənmiş yeni sözləri tapıb yeni mətn düzəltməyi qeyd etmək olar.

Leksik vahidlər dildən sərbəst şəkildə istifadə edə bilmək baxımından təlim zamanı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İkinci dilin tədrisi zamanı lüğət ehtiyatının zənginləşməsi təlimin mərkəzində dayanır. Bu zaman lüğət leksik ifadələrin, cümlə üzvlərinin, birləşmələrin daha çox ünsiyyətə inteqrasiyasını təmin edir [8, 226]. Məlumdur ki, leksik vahidləri bilmək lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə kömək edir. Lüğət ehtiyatının zənginləşməsi isə öz növbəsində kommunikasiyanın inkişafına xidmət edəcək.

Dilin funksiyaları ilə bağlı K.Byülerin təlimini linqvistik problemlərin psixoloji cəhətdən həllinə cəhd kimi qiymətləndirən R.V.Pazuxin belə hesab edir ki, "Dilin işlənmə səbəbini, ümumiyyətlə, onun strukturunu, eləcə də məlumatın tərkibində olan hər bir dil elementinin mahiyyətini aydınlaşdırmağa qadir olan yeganə funksiyası kommunikativlikdir" R.V.Pazuxinin monofunksionallıqla bağlı konsepsiyasının əsas müddəaları ondan ibarətdir ki, 1) dilin tək bir funksiyası var və o da kommunikativlikdir, 2) bütün digər funksiyalar ondan törəmədir. V.Humboldt isə dili əmələ gətirən ehtiyaclarla bağlı belə deyir: "Dil yalnız xarici ehtiyacdən, yəni ictimai əlaqə, ünsiyyət ehtiyacından deyil, insanlığın daxili ehtiyaclarından yaranmışdır" və bununla da, dilin çoxfunksiyallılığının əsasını qoyur. [1, 272]

Bu da öz növbəsində sübut edir ki, zaman- zaman tədqiqatçıların əksəriyyəti xarici dil öyrənməyin əsasını kommunikasiyada götürür. Leksik bazanın artırılmasında xarici dil- ingilis dilini öyrənən tələbələr üçün təlim materiallarının kommunikativ tərəfləri hər zaman diqqət olunan məsələlərdəndir. Təlim materiallarını tərtib edən tədris işçiləri, müəllimlər üçün kommunikasiya məsələsi hər zaman ön planda olmuşdur. İstər çalışmaların həlli yollarının müzakirəsi, istərsə də tapşırıqların həlli zamanı kommunikativ ünsürlər nəzərə alınır.

Leksikanın tədrisi zamanı kommunikasiya önəmlidir. Kommunikasiya prosesində tələffüzə əsasən sözlərin ifadə etdiyi məna müəyyən olunur. Sözlərin tələffüzünə əsasən ifadə etdiyi mənası isə cümlə daxilində müəyyənləşir. Sözlərin tələffüzü və orfoqrafiyasını bilmək dilöyrənmədə əsas amillərdən hesab olunur. Penny Ur qeyd edir ki, öyrənci sözlərin tələffüzünü və orfoqrafiyasını bilməlidir. Bir çox dilçilər

qeyd edirlər ki, sözlərin mənasını bilmək formasını bilməkdən daha vacibdir. Amma yadda saxlamaq lazımdır ki, sözün formasını bilmədən mənasını bilmək səmərəli deyil [10, 61].

Aydın ki, ünsiyyət prosesində tələffüz zamanı başa düşülməyən sözlərə təsadüf olunur. Tələbələr yazılı formada bildikləri sözləri ünsiyyət zamanı anlaya bilmirlər. Bunun üçün, çoxlu birləşmələrin, birləşmələrin mənasını bilmək və danışıq prosesində istifadə etmək lazımdır [3, 72]. Tələbələrin danışıq zamanı etdikləri səhvləri digər sözlərlə birlikdə cəld deyərək düzəltmək olar. Bu zaman tələbələr eşitdiklərini təkrarlayacaq və səhvlərini düzəltməyə çalışacaqlar [5, 7].

Leksik biliklərin artırılmasında önəmli məsələlərdən biri də dərslərin tələbəyönümlü təşkil olunmasıdır. Fəal təlimə əsaslanan dərslər tələbələrin fəallığına əsaslanır. Cüm Skrivenerin fikrinə əsasən, müəllim ətraflı izahat verməzdən əvvəl tələbələrə axtarıla sövq etməli və dərstdə aktiv iştirak etmələri üçün şərait yaratmalıdır [2, 18].

Müəllimlər öyrənməyə yararlı olan materialları axtarmaqda tələbələrə yardım etməlidirlər. Tələbələrin tədqiqatçılıq qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün müəllimlər öz təcrübələrinə əsaslanaraq təlim zamanı həvələndirici üsullardan istifadə etməlidirlər [6, 7].

Təlim materialları hazırlanan zaman diqqət edilməli olan digər məsələ isə mətnlərin seçilməsidir. Leksik biliklərin genişləndirilməsində mətnlərin rolunu xüsusi vurğulamaq lazımdır.

Unutmaq olmaz ki, təlim materialları müvəffəqiyyətli öyrənməni reallaşdırmazsa təlim prosesi səmərəli həyata keçirilə bilməz. Hətta yüksək bilik səviyyəsi olan müəllim belə aşağı səviyyəli hazırlanmış təlim materialı ilə müsbət nəticə əldə edə bilməz. Tədris prosesi zamanı uğurlu təlim materiallarının seçimi öyrətmə və öyrənmə prosesinin uğurla həyata keçirilməsinə xidmət edəcəkdir.

Məlum olduğu kimi, hər hansı dilin linqvistik kodunu bilmədən həmin dilə bu və ya digər dərəcədə yiyələnməkdən söhbət gedə bilməz. Bəzi hallarda materiallar tələbələrin marağı və tələbatlarını nəzərə almadan hazırlanır və bu zaman qarşıya qoyulan əsas məqsəd linqvistik materialların mənimsənilməsi olur.

Material seçimi məsələsində olduğu kimi metod seçimi də təlimin səmərəliliyini artıran məsələlərdəndir. Tədris prosesində tətbiq edilən metodlar və materiallar təhsilçilərin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun seçilir. Təlimin uğurla təşkil olunmasını təmin edən başlıca qüvvə - müəllimin rolu danılmazdır. Belə ki, tədris prosesi zaman öyrəncilərə yüksək motivasiyalı tədris mühiti yaratmaq müəllimin vəzifələrindən biridir. Bu da öz növbəsində, təlimdə tələbələrin məqsədmüvafiq inkişaf etməsinə təsir edir. Tələbələrin yeni material axtarması üçün onları motivasiya edən materiallar gətirmək lazımdır. Belə materiallara sosial əlaqələrlə bağlı, müxtəlif peşə sahələrində işləyən işçilərin şəraiti ilə bağlı, yeni texnologiyalarla əlaqəli və s. motivasiyaedici materialları nümunə göstərmək olar [4, 2].

Leksikanın tədrisi zamanı dərslərin tələbəyönümlü təşkil olunmaması tələbələrin dilə yiyələnməsi prosesini ləngidə bilər. Bu halda tələbələrin dildən sərbəst ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməsi ehtimalı azala bilər. Tədris prosesinin səmərəli təşkil olunmasının əsas şərti təlimin fəal-interaktiv metodların tətbiqi ilə fəal təlimin xüsusiyyətlərinə əsasən təşkil olunmasıdır. Leksikanın tədrisi zamanı öyrənmələrin fəallığı üçün müsbət təlimin mühiti yaradılması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, aşağı kurs tələbələrini müstəqilliyə yenidən qədim qoymuş tələbələrdir. Gələcəkdə peşəkər kadr kimi yetişmələri üçün düzgün təlim strategiyaları tətbiq olunmalıdır. Təlim materialları motivasiya xarakterli olmalı, tələbələrdə ruh yüksəliyi yaratmağa xidmət etməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

11. Əsgərov B. M. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı: Elm və Təhsil, 2011, 308 səh
12. Boumova V. Traditional vs Modern teaching methods: Advantages and disadvantages of each. USA: Masaryk University press, 2008, 91 səh
13. Broughton G, Brumfit C, Flavell R, Hill P, Pincas A. Teaching English as a foreign language, second edition. London: Routledge, 2003, 257 səh
14. Kothari C. R. Research methodology: Methods and Techniques. India: New age International Ltd Publishers, 2004, 418 səh
15. Larsen – Freeman D. Language methods. Washington: United State Department of State, 1990, 65 səh
16. Pillai S. S. A note to the teacher educators. India: Tamilnadu Textbook Cooperation, 2008, 251 səh
17. Revel L. M. Methodology definition and observation tools/Consider Project. Lille, 2012, 30 səh
18. Richards C. J, Rodgers S. T. Approaches and methods in Language Teaching. England: Cambridge University Press, 2011, 270 səh
19. Tennand A, Negash N. Language improvement for English teachers. Senegal: Senegal press, 2009, 123 səh
20. Ur P. A Course in English language teaching. England: Cambridge University Press, 2012, 325 səh

Açar sözlər: Media mənbələri, müəllimin rolu, təlim mühiti, fəaliyyət növləri.

Key words: Media sources, teacher's role, learning environment, activities.

Ключевые слова: Медиа источники, роль учителя, учебная среда, виды деятельности.

Summary:

Ways for improving lexic skills in teaching English language in education institutions.

All of the words in English language has got its semantic nature. The article deals with lexic skills in comparison with morphology, syntax and some scientists' view about lexicology. Factors improving effectiveness of teaching activity in educational process are reflected in the article as well.

Резюме:

Пути совершенствования лексики в преподавании английского языка в высшей школе.

Все слова в английском языке имеют свою семантическую природу. В статье говорится о лексические навыки словах в сравнении с морфологии, синтаксис и о точке зрения некоторых ученых о лексикология. Факторы, развивающие эффективность обучающей деятельности в учебительном процессе также отражены в этой статье.

Rəyçi: dos.L.Ələbərova

MƏKTƏBLİLƏRİN MUSİQİ-ESTETİK ZÖVLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI

MƏSƏLƏLƏRİ

Gənc nəslin bədii zövqü, fəal həyat mövqeyi, vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hissələrinin tərbiyəsi – bütövlükdə estetik tərbiyə sisteminin vəzifəsidir. Musiqi tərbiyəsi estetik tərbiyənin bir hissəsi olub hərtərəfli harmonik şəxsiyyətin yetişdirilməsi işində böyük rol oynayır. Bu barədə prof. T. Kəngərli belə yazır: “Musiqi tərbiyəsinin məqsədi şagirdlərdə musiqili-estetik şüurun, ... estetik zövqün, tələbatların, meylliklərin və idealların yaradılmasıdır...” (1, 218.). Beləliklə, musiqi tərbiyəsinin qarşıya qoyduğu əsas məsələ – gənc nəslin musiqini estetik baxımdan mənimsəyə bilməsi və onda yüksək bədii musiqi-estetik zövqün aşılanmasıdır.

İnsanın estetik zövqü şəxsiyyətin təşəkkülü dövründə uzun illər ərzində formalaşır. Uşağın estetik inkişafına təsir göstərən əsas amillər aşağıdakılardır:

1. Mühitün estetikası – bu problem bəşəriyyətin ən qlobal problemlərindən biri olan ətraf mühitin və təbiətin zənginliklərindən rəşional istifadəsi məsələləri ilə bağlıdır.
2. Məişətin estetikası – bu əşyaların gözəlliyinin, harmoniyasının hissiyatıdır, onların məqsədəuyğun istifadəsi və məişətdə əndazlı yerləşdirilməsidir.
3. Davranışın və xarici görünüşün estetikası.

Musiqi müəlliminin işinin əsas və vacib hissəsini şagirdlərdə gözəl, incə estetik zövqün tərbiyəsi təşkil edir. Hər şeydən əvvəl müəllim özü yüksək estetik mədəniyyətə, artistizm, yumor hissəyə malik olmalıdır. O, öz mənəvi təcrübəsini şagirdlərinə ötürməyi bacarmalıdır və öz davranışında inandırıcı və əzmlı olmalı, özünü əldə saxlamağı və gərginliyi aradan qaldırmağı bacarmalıdır.

Bəs musiqi-estetik zövq nə deməkdir?

Gözəlliyi qavraya bilən insanın formalaşdırılması problemləri həmişə müxtəlif elm məktəblərinin və istiqamətlərin diqqəti mərkəzində olmuşdur. Öz traktatlarında qədim alimlər estetik şüurun və zövqün rəşional və cismani tərəflərinin mütənəsibliyi barəsində danışırdılar. Onlar zövqün ilkin (emosional, duyğulu reaksiyalar) və sonradan əlavə (rəşional, məntiqi) mülahizələrini ayırd edirdilər.

Estetika elminə dair lüğətlərdə biz “estetik zövq” kateqoriyasının tərifini görürük: estetik zövq – insanın həzz almaq və ya almamaq qabiliyyətidir (“xoslanıram” və ya “xoslanmıram”), müxtəlif estetik obyektləri differensial qavramaq, gərəklilikdə və incəsənətdə “gözəlliyi” evbəcərlikdən fərqləndirmək, estetik və qeyri-estetik məhfumları ayırd etmək, hadisələrdə faciəvi və komik cəhətləri aşkar etmək bacarığıdır. Bu tərifdən görünür ki, zövqə həmişə xas olan dəyərləndirmənin aksioloji (qiymətləndirici) aspekti qnoseoloji (idraki) aspektlə üst-üstə düşür. Lakin bədii və estetik zövq arasında fərqi dəqiqləşdirmək lazım bilirik. İncəsənət estetik varlığın bir növü olub tək-cə estetik hadisə sırasına aid deyil. Gözəllik kriterisi incəsənətdə onun idraki, mənəvi, kommunikativ və funksional əhəmiyyətini bitirmir.

Estetik zövq bizim simpatiyaların və antipatiyaların, meylliklərimizin və rədd etdiklərimizin sistemi olaraq bizim dünyagörüşümüzü, mədəniyyət səviyyəimizi, dünyaya estetik yanaşmamızı əks etdirir. Buna görə də şəxsiyyətin zövqlərində onun şüurunun ideoloji istiqaməti və etiqaı aşkar görünür.

Qeyd etməliyik ki, həmçinin “musiqi zövqü” anlayışı da mövcuddur. Musiqi pedaqogikasında “zövq” anlayışı estetika elmindən çox-çox əvvəllər yaranmışdır. Musiqi sənəti idraki dəyəərə malik olaraq və özündə ən yaxşını cəmləyərək, insanın zövqünün, şəxsi mədəniyyətinin və bütövlükdə cəmiyyətin mədəniyyətinin formalaşmasına təsir edir. Bundan əlavə, musiqi-estetik zövq musiqi əsərini əks etdirərək o əsərin yaradıcısının ideya istiqaməti ilə əlaqəyə girir və beləliklə musiqi əsəri dolayısı volla musiqi-estetik zövqün təşəkkülünə ideoloji təsir göstərir.

Müasir elmi ədəbiyyatda “musiqi-estetik zövq” kateqoriyasına fəlsəfi-sosioloji aspektdən ümuminin və fərdinin, obyektivliyin və subyektivliyin, rəşionallığın və emosionallığın vəhdəti kimi baxılır. Pedaqoji və psixoloji baxımdan isə – dinləyicinin musiqi mədəniyyətinin əksi olduğu, formalaşdırıla bilən musiqinin gözəlliyini anlamaq, dəyərləndirmək və həzz almaq qabiliyyəti kimi.

Y.Əliyevin fikrincə “musiqi zövqü altında musiqinin gözəlliyindən həzz alma, onun məzmunundan həvacanlanma, musiqi sənətinin nümunələrini qiymətləndirmə, ən dəyərlilərə üstünlük vermə və evbəcərlərindən imtina etmə bacarığı başa düşülür” (2,12.). Başqa sözlə desək, musiqi zövqü estetik zövqün xüsusi bir komponentidir.

Beləliklə, musiqi-estetik zövqü altında biz insanların müxtəlif musiqi sənəti hadisələrinə differensial və adekvat şəkildə reaksiya vermə qabiliyyətini başa düşürük. Bu aşağıdakı amillər vasitəsilə bas verir: sensor (emosiyalar, hiss və duyğular), aksioloji (intuitiv fərziyələr, estetik dəyərləndirmələr) və prioritet (üstün meylliklər və tələbatlar).

İstənilən hadisənin estetik dəyərini müəyyənləşdirərkən subyekt bununla bir tərəfdən onu tam dəqiq-düzgün öyrənir, digər tərəfdən isə – özü və bütövlükdə cəmiyyət üçün onun əhəmiyyətini düzgün müəyyənləşdirir, bu hadisənin insanlara estetik həzz gətirməsini təstiq edir.

Estetik zövqün strukturunda üç başlanğıc mövcuddur: birincisi – estetik zövq öz mahiyyətinə görə estetik fəaliyyətin və dünyanın estetik şəkildə insan tərəfindən qavranılmasının özünəməxsus bir tənzimləyicisi kimi çıxış edir; ikincisi – zövq kamilliyin və qeyri-mükəmməlliyin kriterisi kimi çıxış edir; üçüncüsü – zövq estetik simpatiyaların, meylliklərin və antipatiyaların sistemi olaraq estetik tələbatları konkretləşdirir və müəyyənləşdirir.

Lakin musiqi-estetik zövq eyni tərkibli anlayış deyil. Çünki musiqi zövqünün emosional və məntiqi tərəfləri bir-birilə sıx bağlı və qarşılıqlı əlaqəlidir. Buna görə musiqi-estetik zövq – varlığın Gözəllik və vaxud Evbəcərlik prizmasından qiymətləndirilməsi mevarıdır. Estetik zövq – estetik normaların özünəməxsus sahəsidir ki, bunların əsasında bədii əsərin qiymətləndirilməsi bas verir. Lakin şəxsiyyətin inkişaf etmiş estetik süuru hər şeydən əvvəl özünə inkişaf etmiş estetik duyğuları (estetik qavramanı, emosiyaları, həvacanı və estetik zövqün cismani tərəfini) və estetik inkişaf etmiş əqli və yaxud intellekti (estetik zövqün rəşional hissəsi, estetik idealı, estetik tələbatları, baxışları

və əqidəni) daxil edir.

Zövq meyllikləri sosial kontekstdən asılıdır: istənilən bir fərdin zövqü cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş estetik qiymətləndirməni ifadə edir. Keçmişin bir çox görkəmli musiqişünas-alimləri, musiqiçiləri, pedaqoqları və ictimai xadimləri xalqın daha geniş kütlələrini musiqi sənətinin şedevrlərinin mənimsənilməsinə, qavranılmasına cəlb etməyə cəhdlər göstərmişlər, bunula bərabər musiqidə keyfiyyətsiz və aşağı səviyyəli zövqün izharına qarşı çıxış edirdilər.

Musiqi-estetik zövq insanın gözəlliyi idrak etmək qabiliyyətində və incəsənət əsərlərinin dəyərləndirməsində təzahür edir. Özüdə bu zaman insanların estetik meylliklərinin əsası kimi abstrakt, sarsılmaz zövq normalarının mövcudluğu nəzərə alınır. Zövqə hər zaman emosional və rəsonal komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsində baxılmışdır, özüdə müxtəlif dövrlərdə bu və ya digər komponent növbə ilə əsas yeri tuturdu. Bir əşya özü-özlüyündə bəyəniləndikdə zövq estetik emosiyalarda və yaxud zövqün subyektiv və obyektiv mülahizələrində təzahür etməyə qadirdir.

Musiqi zövqünün əsasında uşağın ilkin musiqi meyllikləri durur ki, bunların təzahürü və inkişafı artıq körpəlik dövründə baş verir. Lakin məktəbəqədər dövrdə söhbət yalnız musiqi zövqünün ilkin zəmininin yaradılmasından gedə bilər. Belə ki bu dövrdə uşaq musiqiyə qarşı emosional-qiymətləndirici münasibəti göstəməyə çalışır. Zövq meylliklərinin inkişafının göstəricisi kimi sevimli əsərlərin mövcud olması və onlar barəsində fikir söyləmə cəhdləri çıxış edir.

Musiqi zövqünün formalaşdırılması musiqi şüurunun komponentləri ilə bağlıdır: emosiyalar, hisslər, maraqlar, tələbatlar və qiymətləndirmələr. Musiqi zövqünün formalaşdırılması – musiqini dinlədikdə və onun qavranılmasından sonra musiqi barəsində emosional-duygulu obrazların şüurda yaranması prosesidir. Həmçinin təsəvvürləri nəinki musiqinin səslənməsi anında və hətta bir qədər ondan sonrakı müddətdə də yaranan emosional qavrama kimi də adlandırmaq olar. Rəsonal idrak nöqtəyi nəzərindən musiqi zövqünün əsasında abstrakt təfəkkür durur ki, onu duyğu və hisslərin hüdudlarından kənara çıxarır.

Musiqi-estetik zövqü xalq musiqisinin, musiqi klassikasının və müasir musiqinin ən yaxşı əsərlərinə qarşı fəal marağ, musiqi sənəti əsərlərindən həzz almaq bacarığı ilə xarakterizə olunur. Musiqi zövqü həmçinin musiqi əsərlərinə qarşı öz fikirlərini, münasibətini izah etmək bacarığı ilə də müəyyənləşdirilməlidir ki, bu münasibət musiqinin interpretasiyasında öz nöqtəyi nəzərinin təhlili və əsaslandırılması, musiqi sənətinin estetik dəyəri barəsində mühakimə aparma bacarığını nəzərdə tutur.

Məktəblilərdə musiqi zövqünün formalaşdırılması şüurlu şəkildə musiqi əsərinin dəyərli tərəfləri və çatışmamzlıqları barəsində öz qiymətləndirici fikirlərini əsaslandırmaqdan başlanmalıdır. Şagirdlərin musiqi əsərlərinə qarşı qiymətləndirici mövqeyi onların marağ səviyyələrindən, musiqini dinləmək istəyi və tələbatlarından çox asılıdır. Öz qiymətləndirici mövqeyində uşaq “qiymətləndirmə etalonları”na söykənə bilər: intonasiya təcrübəsindən irəli gələn etalon, emosionallıqla bağlı etalon, estetik mülahizələr etalonu, maddi etalon və s.

Özü də musiqinin qiymətləndirməsinin mövqeyi öz musiqi təsəvvürlərinin dərk edilməsi prosesində dəyişə bilər. Buna görə də musiqi dərslərində şagirdləri yüksək bədii səviyyəli əsərlərlə tanış etmək lazımdır ki, bunula onlarda yüksək bədii və musiqi zövqünü formalaşdırmış və inkişaf etdirmiş oluruq. Deməli “musiqi-estetik zövqü” anlayışı musiqili-qiymətləndirici münasibət ilə müəyyənləşdirilir ki, bu müxtəlif dövrlərin və üslubların musiqi əsərlərinə qarşı dayanıqlı şəxsi meylliklərdə özünü büruzə verir.

Kiçik, orta və yuxarı sinif məktəblilərində musiqi zövqünün əsası qiymətləndirici qavrama, musiqi bilikləri və intonasiya təcrübəsi, həmçinin musiqili-qiymətləndirici fəaliyyət təşkil edir. Həm kiçik, həm orta, həm də yuxarı sinif şagirdlərində musiqi zövqünün strukturunun əsası aşağıda adları çəkilən komponentlər təşkil edir:

- emosional və intellektual qavramada özünü göstərən marağ;
- dinləmə təcrübəsindən irəli gələn və musiqi-estetik ideala istiqamətlənən bədii cəhətdən əsaslandırılmış seçim;
- zövq meylliklərini müşayiət edən və həyacan təcrübəsinin mövcudluğundan xəbər verən musiqi-estetik həzz;
- düşünilmiş mənəvi mövqe və estetik dəyərlərlə xarakterizə olunan zövq meylliklərinin mənəvi istiqamətləndirilməsi.

Zövq təzahürünün əsası uşağın musiqi meylliklərinin emosional-estetik və bədii cəhətdən doğruldulmuş ifadəsi təşkil edir. Şagirdlərdə musiqi-estetik idealları barəsində möhkəm və dayanıqlı təsəvvürlərin yaradılması böyüməkdə olan şəxsiyyətin mənəvi, bədii və mədəni inkişafına imkan verir. İnkişaf etmiş musiqi zövqü insanın mədəniyyət səviyyəsinin göstəricisi kimi çıxış edərək, gələcəkdə insanın “həyat stilini” (yaşam tərzini), onun mənəvi qiymətləndirici istiqaməti sistemini formalaşdırır. Musiqili-zövqlü meylliklərin məzmunu kimi emosional-müsbət qavramanın və musiqi klassik nümunələrinin adekvat qiymətləndirilməsinin nəticələri çıxış edir ki, bunlar əsaslandırılmış estetik mülahizələrdə ifadə olunur.

Qeyd etdiyimiz kimi musiqi tərbiyəsinin qarşıya qoyduğu əsas məsələ – gənclərin musiqini estetik cəhətdən mənimsəyə bilməsi və onlarda yüksək bədii zövqün formalaşdırılmasıdır. Gənclərdə hələ nə həyat təcrübəsi, nə də estetik zövq mövcud deyildir. Onlar yaşlı nəsələ nisbətən incəsənətin həyatla əlaqəsini daha bəsit, daha primitiv şəkildə qəbul edir. Məhz buna görə də onların düzgün şəkildə istiqamətləndirilməsi, yüksək ideallara yiyələnmə bilməsi işi olduqca vacib sayılır. Hal-hazırda bu iş vacib sosial problem kimi dəyərləndirilir. Ümumtəhsil məktəblərində kütləvi musiqi tərbiyəsinin əsas məqsədi, təkcə musiqinin öyrənilməsi deyil, onun vasitəsilə dühalana bilməsi və ən baslıcası da mənəviyyətə yiyələnməsindən ibarətdir. Bir çox ümumtəhsil məktəblərində varanmış musiqi-estetik tərbiyə sistemi təəssüf ki, qovulmuş problemə dair vaxsı nəticələr vermir, çünki tədris bir çox hallarda vənə də köhnə üsullara əsaslanır. Lakin qabaqcıl müəllimlər ənənəvi və innovasiyalı metodları birləşdirərək vaxsı nailiyyətlər əldə edirlər. Dövlətimiz tərəfindən təhsildə aparılan islahatlar bu cür yanaşmanın bütün məktəblərdə həyata keçirilməsini tələb edir. Bu günkü məktəbli tərbiyələndirməklə biz gələcəyimizi formalaşdırmış oluruq.

ƏDƏBİYYAT:

1. Т.Кенгерлинская. “Интегративный принцип построения системы специальной педагогической и исполнительской подготовки студентов”, Баку, 2007
2. Ю.Б.Алиев “Настольная книга школьного учителя-музыканта”, Москва, 2000

3. O.Rəcəbov, G.Məmmədova. "Pedaqoji təmayüllü orta ixtisas və ali məktəblərdə musiqi tədrisinin metodikası", Bakı, 2009

4. J.Qədimova. "Musiqinin tədrisi metodikası", Bakı, 2007

5. O.Rəcəbov.F.Hidayətova. Ümumtəhsil məktəblərində musiqinin tədrisi və tərbiyəsi metodikası. Bakı, 2013

Açar sözlər: estetik tərbiyə, musiqi zövqü, estetik dəyərləndirmə

Ключевые слова: эстетическое воспитание, музыкальный вкус, эстетическое оценивание

Key words: aesthetic education, musical taste, aesthetic evaluation

РЕЗЮМЕ:

«Вопросы формирования музыкально-эстетического вкуса школьников»

Формирование музыкального вкуса школьников следует начинать с умения осмысленно обосновать свои оценочные суждения о сильных и слабых сторонах музыкального произведения. Оценочная позиция школьников о музыкальном произведении в значительной степени зависит от уровня их интересов, желания и потребности слушать музыку.

SUMMARU:

“The formation of musical and aesthetic taste of students”

The formation of the musical taste of schoolchildren should begin with the ability to meaningfully substantiate their value judgments about the strengths and weaknesses of a musical work. The assessment position of schoolchildren about a piece of music largely depends on the level of their interests, desire and need to listen to music.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

**“ƏLAVƏ ALƏT” SİNFİNDƏ FORTEPIANO DƏRSLƏRİNDƏ POLİFONİK
ƏSƏRLƏR ÜZƏRİNDƏ İŞ**

Pedaqoji Universitetin “musiqi müəllimiyi” ixtisasına qəbul olunan tələbələr arasında müxtəlif alətlərdə (qarmon, tar, saz, kamança, skripka və s.) təhsil alanlar vardır. Bunlar fortepiano ifaçılığını “əlavə alət” sinfində öyrənirlər. Forteplano ifaçılığı sənətinin tədrisinin vacib hissəsini polifonik əsərlər üzərində iş təşkil edir. Buna görə hər bir piano ifaçısına inkişaf etmiş polifonik təfəkkürə malik olma çox vacibdir. Polifonik eşitmə qabiliyyətinin və polifonik təfəkkürün inkişafı tələbələr arasında musiqi mədəniyyətinin tərbiyəsi üçün çox vacib bir məqamdır. Polifonik parçanı eşitmək, polifonik əsərləri ifa etmək bacarığı bütün tədris boyu inkişaf etdirilir və dərinləşdirilir. Əgər tələbəyə tədrisin ilk günlərindən düzgün pianistik vərdişləri aşılanırsa, bu zaman polifonik repertuar da şüurlu şəkildə qavranılır və ifa olunur. Məlum olduğu kimi, polifoniya – çoxsəslilik növüdür ki, burada iki və ya daha çox bərabər hüquqlu melodiyanın eynizamanda uyğun şəkildə səslənməsi baş verir. Deməli, polifoniyanın öyrənilməsi polifonik musiqinin ən vacib komponentlərindən olan melodiyanın qavranılması bacarığından və ifasından başlanmalıdır. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsinə hələ ilk dərslərdən başlamaq lazımdır.

Ali məktəbdə tədrisin ilk günlərindən tələbələr müxtəlif bəstəkarların (Azərbaycan, Qərb, rus) polifonik elementləri mövcud olan pyeslərini ifa edirlər. Əsas aləti fortepiano olmayan tələbələr üçün belə əsərlərdən başlamaq daha yaxşı olar, çünki mürəkkəb polifonik əsərlərin ifası onlar üçün ilkin mərhələdə çətin olar. Bu pyeslərdə polifoniya əsasən səsaltı şəkildə, bəzilərdə isə imitasiya elementləri ilə özünü birtəvə verir. Belə əsərlər üzərində iş nəticəsində tələbələrdə lazımı vərdişlər toplanır ki, bunlar sonrakı semestrlərdə daha mürəkkəb imitasiyalı polifoniyanın öyrənilməsinə (məsələn, Y.S.Baxın polifonik əsərlərinə) keçməyə imkan yaradır.

İlkin mərhələdə polifonik material əsasən səsaltı üslubda işlənmiş asan xalq mahnılarından ibarət olur. Yaxşı olar ki, müəllim bu mahnıların xalq tərəfindən necə ifa olunduğu barəsində qısa məlumat versin. Məsələn, dərstdə səsaltı polifoniya üzərində işləyərkən müəllim tələbəyə pyesi “xor” üslubunda, rolları paylaşdıraraq ifa etməyi təklif edə bilər: tələbə solistin partiyasını çalır, müəllim isə obiri royaldə “xoru” təsvir edir. İki dərstdən sonra rollar dəyişir. Müəllimlə birgə ansamblda növbə ilə hər iki partiyayı ifa edərkən tələbə nəinki onların hər birinin müstəqil həyatını hiss edir, həm də hər iki səsin eynizamanda səsləndirilməsi ilə bütün pyesi tamlıqla eşidir. Eyniyə imitasiyanı da tələbələrə obrazlı şəkildə “əks səda” tipli izah oluna bilər. Bu onlarda xoş assosiasiyalar yaradar, həmçinin imitasiyanın qavranılmasını canlandırmaq üçün ansamblda ifa kömək edə bilər: melodiyanı tələbə çalır, onun imitasiyasını (əks sədasını) isə müəllim ifa edir. sonra rollar dəyişir.

Polifoniyanın mənimsənilməsinin ilk günlərindən tələbəni həm səslərin növbə ilə girişini aydın şəkildə ifadəsinə, həm də onların səlis, dəqiq keçirilməsinə və bitirməsinə altdırmaq gərəkdir. Fikir vermək lazımdır ki, bir səsdə motivin sonluğu digər səsin girişi ilə batırılmasın. Hər dərstdə hər bir səsdə ayrı-ayrılıqda kontrastlı dinamik təcəssümə və müxtəlif temblərə nail olmaq lazımdır. Məsələn, bir səsi bərk, digər səsi isə sakit çalır – “əks səda” kimi.

Polifoniyanın mənimsənilməsinin yeni, daha mürəkkəb və labüd mərhələsi kimi böyük polifonist-bəstəkar Y.S.Baxın əsərlərinin öyrənilməsi çıxış edir. Məlumdur ki, Baxın əsərlərinin tədrisi fortepiano pedaqogikasının ən çətin məqamlarındandır. Əfsuslar olsun ki, çox vaxt tələbələr Y.S.Baxın polifonik musiqisinə quru, darıxdırıcı və maraqsız musiqi kimi baxırlar. Onları Baxın musiqisinin zəngin daxili aləmini və emosional məzmununu anlamağı və sevməyi öyrətmək – fortepiano sinfinin (əlavə alət) müəlliminin ən vacib vəzifələrindən biridir.

“Əlavə alət” sinfində tələbələri Baxın asan polifonik əsərləri ilə tanışlığını “Y.S. Baxın nor dəftəri” adlı toplusundan başlamaq gərəkdir ki, bu tələbənin polifonik təfəkkürünü, səs palitrasını inkişaf etdirən, üslub və forma hissiyatını tərbiyə edən çox qiymətli materialdır. Bu topluya daxil olan kiçik şedevrlər əsasən az həcmli rəqsvari pyeslərdir: polonez, menuet və marşlar. Onlar melodiyanın və ritmlərin heyvətəməz zənginliyi ilə, eləcə də burada əks olunmuş müxtəlif rəngarəng əhval-ruhiyyələri ilə fərqlənirlər.

Yaxşı olar ki, müəllim maraqlı və obrazlı şəkildə tələbəyə qədimi rəqslər barəsində (menuet, polonez) məlumat versin: XVII əsrin sonunda menuet tənənəli saray mərasimlərində ifa olunurdu, lakin VIII əsrdə o, kübar cəmiyyətdə dəbdə olan bir rəqsə çevrildi. Bu rəqsi pudralanmış patiklərdə kübar saray adamları ara-sıra baş əyərək (reverans) böyük tənənə ilə ifa edirdi. Buna uyğun olaraq menuetin musiqisi öz melodik quruluşunda baş əymələrin, reveransların axıcılığı və sürəkliyini əks etdirir. Sözsüz ki, Y.S.Bax öz menuetlərini rəqslər üçün bəstələməmişdir, lakin onlardan bəhrələnərək, rəqs ritm və formasını istifadə etmiş, bu pyesləri müxtəlif əhval-ruhiyyə ilə doldurmuşdur.

İşin ilkin mərhələsində pyesin xarakterini anlamaq lazımdır. Onun əhval-ruhiyyəsinə müəyyənləşdirəndən sonra müəllim tələbənin diqqətini üst və alt səslərin melodiyanın fərqliliyinə, onların müstəqilliyinə yönəldir, elə bil iki müxtəlif alət ifa edir. Sonra frazirovkanın və onunla bağlı hər səsin ayrı-ayrılıqda artikulyasiyasının göstərilməsinə keçir.

Polifonik əsərlərin öyrənilməsində həll olunan bir çox məsələlərdən ən vacibi intonasiya ifadəliliyi, axıcılıq və hər səsin müstəqilliyi üzərində işdir. Səslərin müstəqilliyi – mütləq tələbdir ki, istənilən polifonik əsərin ifasına verilir.

Buna görə tələbəyə bu müstəqilliyin məhz nədə ifadə olduğunu göstərmək vacibdir:

- səsaparıcılığının müxtəlif xarakterində (“instrumentovka”);
- demək olar ki, heç bir yerdə üst-üstə düşməyən müxtəlif frazirovkada;
- üst-üstə düşməyən ştrixlərdə, məsələn, yuxarı səsdə – *legato*, aşağı səsdə isə – non *legato*;

- hər iki səsdə üst-üstə düşməyən kulminasiyalarda;

- səslərin müxtəlif ritmik şəklində, məsələn, aşağı səsdə – çərək və yarım notlar, yuxarı səsdə isə – səkkizliklər;
- dinamik inkişafın üst-üstə düşməməsində, məsələn, yuxarı səsdə – *crescendo*, aşağı səsdə isə – *diminuendo*.

Tələbə əsəri artıq yaxşı öyrənib çaldan sonra da hər bir səs üzərində iş dayanmamalıdır, çünki əks halda səsaparıncılığı tez bir zamanda itib-batır.

“Y.S. Baxın nor dəftəri”-ndən iki-üç pyesin materialı əsasında tələbə Bax musiqisinin müxtəlif cəhətlərini mənimsəyir, “səkkizlik” prinsipi və Baxın melodik dilinin çox vacib bir xüsusiyyəti ilə tanış olur. Bu xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, Baxda motivlər xanənin zəif hissəsində başlayıb, güclü hissəsində bitir. Buna görə motivlərin sərhədləri Baxda xanənin sərhədləri ilə üst-üstə düşür və onun əsərlərində aksentlər (vurgular) metrə yox, mövzunun, motivin daxili mənası ilə müəyyən olunur. “Y.S. Baxın nor dəftəri”, “Kiçik prelüdiya və fuqalar”, sonralar isə 15 ikisəsli və 15 üçsəsli invensiya və simfoniya və sair bu qəbildən olan toplularının tədrisi əhəmiyyəti çox böyükdür.

Y.S.Baxın “İnvensiya və simfoniya” toplusu obrazlarının bədiliyi və polifonik ustalığı sayəsində çox qiymətli material kimi çıxış edir. Əlavə alət (fortepiano) sinfində bu toplu pedaqoji repertuarın vacib hissəsidir. Baxın invensiyaları polifonik musiqisinin əsl şedevrləridir. Onlar formanın tənəsüblüyü, yüksək polifonik ustalığı, dərin mənası, fantaziyanın zənginliyi və janr çalarlarının müxtəlifliyi ilə fərqlənirlər.

Tələbə müəllimin ifasında pyeslə tanış olduqdan sonra onun məzmununun araşdırılmasına keçmək lazımdır. Tələbə ilə birgə mövzunun sərhədləri və xarakteri müəyyənləşdirilir. Baxın invensiyalarında mövzu – bütün əsərin mərkəzi, nüvəsidir və məhz o, və onda baş verən sonrakı dəyişikliklər və inkişaf bütün əsərin xarakterini və obraz sahəsini müəyyənləşdirir. Təkrar ifa zamanı pyesin formasını müəyyənləşdirib dərk etmək lazımdır. Tələbə invensiyanın quruluşunu aydın şəkildə təsvir etdikdən sonra hər bir səsin xətti üzərində iş keçmək olar. Səslərin öyrənilməsi zamanı düzgün ştrixlər, applikatura və dinamikaya fikir vermək lazımdır.

Hər bir səsin melodik xətti üzərində işləyərkən, tələbə diqqətlə uzun notları dinləməli, obiri səslərin təbii şəkildə bundan çıxdığını anlamalıdır. Tələbənin işini istiqamətləndirərkən, onun diqqətini invensiyada üç mövzunun birgə səslənməsində cəmləyərək, onların sanki bir-birilə söhbət etdiklərini və hər bir səsin özünə məxsus fikrinin olduğunu qeyd etmək olar. Hər bir səs öz “siması”, xarakteri və boyasına malikdir. Tələbə düzgün tuşəyə nail olmalıdır: yuxarı səsdə daha cingilti, açıq səslənməyə; bir qədər tutqun səslənməyə orta səsdə və daha qatı, əsaslı, nəcib və mötəbər səslənməyə basda. Səslər üzərində iş incəliklə əsaslı surətdə aparılmalıdır. Səslərin keifliyinin bilməsindən sonrakı işdə çox məqamlar asılı olacaqdır. Tələbə bütöv səslənməni daima təsvir etməsi üçün vacibdir ki, o pyesi daima bütöv, üçsəsli şəkildə müəllimin ifasında eşitsin. Burada ansamblda ifa çox faydalı ola bilər: tələbə hansısa bir səsi, müəllim isə digər iki səsi birgə çalırlar.

Öz əlyazmalarında Bax sadəcə notları və melizmləri qeyd etmişdir, lakin dinamika, temp, frazirovka, applikatura, melizmlərin açıqlanmasına dair heç bir göstərişlər verməmişdir. Bunlar barəsində məlumatı tələbəyə bilavasitə dərslərdə vermək lazımdır. Artikulyasiya – qədim musiqinin ifadəli səslənməsinin ən vacib şərtlərindən biridir. İş əsnasında buna böyük diqqət yetirilməlidir. Tələbəyə başa salınmalıdır ki, melodiyanın düzgün şəkildə motivlərə bölünməsinə və onların düzgün itonasiya olunmasına Y.S.Baxın dövründə böyük əhəmiyyət verilirdi. Həmçinin tələbə yadda saxlamalıdır ki, bəstəkarın musiqisində motivlər xanənin zəif vəznindən başlanır. Burada onu da qeyd etməliyik ki, redaktor tərəfindən və ya nadir hallarda Y.S. Baxın özü tərəfindən qoyulmuş qısa liqalar motivlərin sərhədlərini göstərdiyi halda heç də hər zaman əlin qalxmasına (çıxarılmasına) işarə deyil.

Artikulyasiya məsələlərini öz vaxtında hələ professor İ.A.Braudo dərindən və bütün incəliklə öyrənmişdir. Əlyazmaları və Baxın əsərlərinin ifaçılıq təcrübəsinin qanunauyğunluqlarını tədqiq edərək, o, iki artikulyasiya qaydasını çıxarmışdı: səkkizlik qaydası və fanfara qaydası. İ.A.Braudo fikir vermişdi ki, Baxın əsərlərində əgər bir səs çərəklərlə, digəri isə səkkizliklərlə verilibsə, bu halda çərək notlar da sanki bölünmüş, səkkizliklər isə əksinə birləşmiş artikulyasiya ilə ifa olunur. Bu elə səkkizlik qaydasıdır. Fanfara qaydasının məğzi isə aşağıdakıdan ibarətdir: səsi daxilində melodiya gah tədricən, gah da sıçrayışlarla hərəkət edir; və əgər melodiya sıçrayış böyük intervala olsa – sıçrayışın səsləri başqa artikulyasiya ilə çalınmalıdır.

Bax musiqisinə müxtəlif ştrixlər xarakterikdir: *legato*, xüsusilə də ayrılmış, yəni hər tonun aydın şəkildə ifadəsilə; *non legato*, *portamento*, *staccato*. Dinamika cəhətdən Bax musiqisinin əsas ifa xüsusiyyəti bundadır ki, onun əsərlərində ala-bula, qarışıq nüanslara yer yoxdur. Y.S.Baxın əsərlərində dinamika barəsində düşünərkən unutmamaq olar ki, onun yaşadığı Barokko dövrünün musiqisinə kontrastlı dinamika və uzun dinamik xəttlər xasdır. F.Buzoni və A.Şveytser bunu “terrasavari dinamika” (yəni sanki bir birinin üstündə yerləşən) adlandırmışlar. “Çəngəlcik” adlandırılan qısa *crescendo* və *diminuendo*-lar Baxın yazılış üslubunun gözəlliyini və casarətli sadəliyini pozur.

Templərə gəldikdə isə, Baxın dövründə bütün cəld templer müasirlərdən daha asta, ağır templer isə daha cəld idi. Müəllimin öz qeydləri istisna olmaqla, əsərlərdə, adətən, eyni bir temp gözlənilməlidir. Pedallaşma da böyük ehtiyatla aparılmalıdır. Pedaldan istifadəni yalnız melodik xəttin bir-birinə bağlanması üçün əllərin imkanı olmadığı halda və kadensiyalarda məsləhət bilmək olar.

Bax musiqisinin çox böyük ifadəlilik vasitəsi kimi müxtəlif bəzəklər – melizmlər çıxış edir. Bu problem ətrafında çoxlu mübahisələr aparılır. Özünün “Vilhelm Fridemanın not dəftəri” adlı toplusunda Bax bir sıra bəzəklərin açıqlamasını vermişdi.

İşin növbəti mərhələsi – tələbə tərəfindən səslərin birləşdirilməsi. Əvvəl iki səsi birləşdirmək, sonradan isə üçüncü səsi əlavə etmək olar. Burada tələbə üçün ən böyük çətinlik – bir əldə iki səsin cəmlənməsi çıxış edir. Tələbə

invensiyanı bütövlükdə ifa etdikdə, işə yeni musiqi vəzifələri daxil olur. Onlardan biri – bütün səslərin birgə səsləndirilməsi zamanı düzgün əlaqənin, nisbətin axtarılıb tapılması. İşin sonuncu mərhələsində invensiyanı tam, bütövlükdə ifası vaxt baxımından daha çox diqqət tələb edir. Bu mərhələdə əsas məsələni musiqinin məzmununun, onun xarakterinin düzgün ifadəsi təşkil edir.

Y.S.Baxın invensiyaları üzərində iş tələbəyə bəstəkarın bədii-musiqili obrazlarının dərinliyini, məzmununu dərk etməyə kömək edir. Üçsəsli invensiyaların öyrənilməsi tələbələrə polifonik musiqiyə dair ifaçılıq vərdişlərinin əldə olunması, eləcə də ümumiyyətlə pianoçuluq hazırlığını təmin edir. Fortepiano musiqi ədəbiyyatına bütövlükdə səslənmə palitrasının rəngarəngliyi və çoxcəhətliyi səciyyəvidir. İvensiyalar üzərində işin əhəmiyyətli rolu tələbənin tembr cəhətdən eşitmə qabiliyyətinin inkişafında xüsusilə qeyd olunmalıdır.

Beləliklə, müxtəlif hazırlıq səviyyəsi olan tələbələrlə iş vaxtı müəllimin qarşısında hər zaman ciddi vəzifə durur: polifonik musiqini sevməyi, onu anlamağı və onun üzərində həvəslə işləməyi öyrətmək. Müəllim unutmamalıdır ki, polifoniyaya sahib olma tələbələrə nəinki polifonik musiqinin ifa vərdişlərinə, həm də ümumilikdə pianoçuluq texnikasına yiyələnməyə kömək edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. M.R.Dadaşeva. Musiqi müəlliminin hazırlığının metodikası. Bakı, 2010
2. Калинина Н. Клавирная музыка Баха в фортепианном классе. Л., 1974.
3. Н.Любомудрова. Методика обучения игре на фортепиано. Москва, 1982
4. И.А.Браудо. Об органной и клавирной музыке. Л., 1976.
5. А.А.Шмидт-Шкловская. О воспитании пианистических навыков. Санкт-Петербург, 2015

Açar sözlər: *polifonik təfəkkür, eşitmə qabiliyyəti, melodik xətt, melizmlər*

Ключевые слова: полифоническое мышление, слух, мелодическая линия, мелизмы

Key words: polyphonic thinking, hearing, melodic line, melisms

РЕЗЮМЕ:

«Работа над полифоническими произведениями на уроках фортепиано в классе “дополнительный инструмент”»

Среди студентов, поступивших по специальности “учитель музыки” Педагогического университета, есть студенты, обучающиеся на различных инструментах, таких как гармонь, тар, саз, кеманча, скрипка и другие. Они обучаются фортепианному исполнительству в классе «дополнительный инструмент». Важной частью преподавания фортепианного исполнительства является работа над полифоническими произведениями. Воспитание полифонического слуха и полифонического мышления является важнейшим аспектом развития музыкальной культуры студентов.

SUMMARY:

“Work on polyphonic works in piano lessons in the class "additional instrument”.

Among the students enrolled in the specialty "music teacher" of the Pedagogical University are students studying various instruments, such as accordion, tar, saz, kemanca, violin and others. They learn piano performance in the “extra instrument” class. An important part of teaching piano performing is the work on polyphonic works. Raising polyphonic hearing and polyphonic thinking is the most important aspect of the development of students' musical culture.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

**“XOR SİNFİ” FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜƏLLİMƏ VERİLƏN
MÜASİR TƏLƏBLƏR**

Hal hazırda cəmiyyətimizin bütün sahələrində gedən fundamental dəyişikliklər ali məktəblərdə tələbələrin peşə hazırlığında da öz əksini tapır və ixtisas fənlərinin tədrisinə dair yeni tələblərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu gün ixtisasçı-pedaqoqlara böyük ehtiyac duyulur. Belə ki, onlar öz işini və vəzifələrini yaxşı anlayan, öz bilik və təcrübələrini gənc nəsələ ötürən, öz sahələrində dərin və hərtərəfli biliklərə malik, yeni innovasiyalı texnologiyaların istifadəsində mobillik nümayiş etdirən insanlar olmalıdır. Bütün bu söyləmələr gələcəyin musiqi müəllimlərinə də aiddir.

İncəsənətin əsas növlərindən biri musiqidir. O, böyük emosional təsir qüvvəsinə malik olaraq, insanın ideya etiqadının, əxlaqının formalaşmasında güclü vasitə kimi çıxış edir. Prof. J.Qədimovanın qeyd etdiyi kimi: «Musiqi sənəti hər bir xalqın, hər bir ölkənin mədəniyyət tarixinin tərkib hissəsini təşkil edir» (1,15.). Müasir dövrdə müstəqillik əldə etmiş respublikamızda böyüməkdə olan gənc nəslin hərtərəfli harmonik inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi formalaşmasında musiqi təlim və tərbiyənin böyük əhəmiyyəti vardır. «Əgər... təhsilə verilən tələblərə diqqət yetirək görərik ki, müasir məktəb, müasir təlim-tərbiyə sisteminin əsas vəzifələrindən biri də savadlı, bacarıqlı, mədəni olmaqla bərabər, həm də Vətəninə sevnən, onu qoruya bilən, sərvətlərini artıran bir insan, müstəqil respublikamız üçün vətəndaş yetişdirməkdir» (2, 6.).

Böyüməkdə olan gənc nəslin inkişafında, tərbiyəsində və mənəviyyatının zənginləşməsində xorla oxuma böyük rol oynayır. Xorla oxuma gənclərin şəxsiyyətinin formalaşması, onların yaradıcı qabiliyyətlərinin və musiqi zövqünün inkişafı üçün ən qüdrətli vasitələrdən biridir, çünki o, yüksək səviyyəli ifaçılıq bacarığını tələb edir. Buna görə də “Xor sinfi” fənni gələcəyin musiqi müəlliminin inkişafında xüsusi bir yer tutur. Xorla oxuma ən qədim yaradıcılıq növü olmaqla bərabər həm də incəsənətin ən demokratik növüdür. Xorla oxuma heç də xor ifaçılarından çox böyük vokal imkanlarını tələb etmir, xorun hər iştirakçısı onun üçün mümkün olan öz töhfəsini xorun səslənməsinə əlavə edir. Lakin ifa olunan əsərin ümumi ideyası, ümumi həyəcan, bədii obrazın təsiri onları birləşdirir və hətta öz fəaliyyət xoru belə dinləyicilərə böyük bir qüvvə ilə emosional təsir bağışlaya bilər.

Xor fənnini tədris edən müəllim peşə fəaliyyətini uğurla həyata keçirmək üçün aşağıdakı qabiliyyət və bacarıqlara malik olmalıdır:

- peşə vərdişlərinə sahib olmalı;
- müxtəlif həyati situasiyalara çevik adaptasiya olmalı,
- lazımi biliklərə müstəqil yiyələnməli və onları peşə fəaliyyətində yaranan problemlərin həlli üçün məharətlə istifadə etməli;
- müstəqil tənqidi təfəkkür, real gerçəklikdə yaranan problemlərin həlli yollarını görmə bacarığına malik olmalı və müasir texnologiyalar əsasında onların səmərəli həlli üçün metod və üsulları tapma bacarığı;
- yeni ideyalar vermək və onları yaradıcı düşüncə əsasında mənimsəmək;
- informasiya ilə savadlı işləmə bacarıq və vərdişlərinə malik olmalı, müəyyən problemlərin həlli üçün informasiyanın axtarışına, problemin həlli üçün fərziyyə yürütmə və təhlil etmə, məsələlərin həllərini ümumiləşdirmə və analogi məsələlərlə müqayisə aparma, nəticələri əsaslandırma, onları yeni problemlərin həlli üçün tətbiq etmə bacarığına malik olmalı;
- müxtəlif sosial qruplarla kommunikaбельlik və kontakt yaratma bacarığı;
- öz intellektual, mədəni və mənəvi səviyyəsini müstəqil inkişaf etdirmə qabiliyyətinə malik olma.

Xor sinfinin müəlliminin əsas vəzifəsi gənc nəsildə xor ifaçılığına qarşı sevgi yaratmaq, labüd olan vərdişləri formalaşdırmaq və xorla oxumaları bir tələbat kimi onlarda tərbiyə etmək. Xor dərslərində notla və solfecio oxuma vərdişləri geniş istifadə olunmalı, daha sonra isə xor partituralarının oxunuşu vərdişləri mənimsənilməlidir. Lakin notla oxu sluxa oxu (eşitmə yolu ilə oxu) ilə növbələnməlidir ki, bu üsul musiqi yaddaşını möhkəmlədir.

Xor fənninin tədris olunduğu bütün müddət ərzində müəllim tələbələrin ən vacib vokal-xor vərdişlərinin (nəfəs, səsaparıcılığı, ansambl, kök, diksiya və s.) formalaşması və inkişafı prosesinə nəzarət etməli, tədricən səs diapazonunu genişləndirməli və tədrisi məsələləri mürəkkəbləşdirməlidir.

Repertuar seçimi də janr və məzmun cəhətdən rəngərəng olmalıdır: buraya Azərbaycan və xarici bəstəkarlarının klassik əsərləri, kütləvi mahnılar, müasir musiqi və xalq mahnıları daxil olunmalıdır. Repertuar seçdikdə müəllim belə əsərlərə üstünlük verməlidir ki, onların bədii səviyyəsi və ideya məzmunu yüksək olsun. Müəllim unutmamalıdır ki, xorla oxuma gənc nəslin vətənpərvər, bədii-estetik və mənəvi tərbiyəsində qüdrətli bir vasitədir.

Poetik mətn, musiqi və poetik cümlə üzərində iş xor məşğələlərində xüsusi yer tutmalıdır. Həmçinin əsərin formasının duyumu, kulminasiyaları qeyd etmə bacarığının aşılması vacib məsələlərdən biridir. Tədricən xor ifaçılığı təcrübəsi toplandıqca və tələbələr vokal-xor vərdişlərinə yiyələndikcə, müəllim repertuarı mürəkkəbləşdirə bilər. Qrup məşğələlərinin imkanlarından geniş və hərtərəfli istifadə edərək, müəllim unutmamalıdır ki, xor – kollektiv deməkdir. Belə ki, tədris prosesini təşkil edərkən kollektiv iş formalarından faydalanmaq, onları qrup, xırda qrupcuqlar və hətta fərdi iş formaları ilə koordinasiya etmək məqsədəuyğundur. Belə təşkilati prinsip bir ifaçı kollektivi kimi sinfin uğurlu işinə yardım edəcəkdir.

Xor məşğələlərində müəllim-xormeysterdən aşağıdakılar tələb olunur:

- səslənmənin xarakterini izah etmək;
- vokal-xor bacarıqlarını inkişaf etdirmək və möhkəmləndirmək;
- yeni əsərləri öyrətmək və onların müəllifləri barəsində qısa məlumat vermək;
- təlim səviyyəsinin monitorinqini aparmaq;
- xor priyomları və ifa vasitələri barəsində anlayışları genişləndirmək;

- ifanın bədii ifadəliliyi üzərində çalışmaq, daima xor kollektivinin ifaçılıq ustalığının daha da mükəmməlləşdirilməsinə istiqamətlənmək.

Bütün bu məsələlərin səmərəli həlli üçün müəllim müxtəlif texnologiyalardan istifadə etməlidir. Məsələn, *lokal texnologiya*: burada diqqət təlim-tərbiyə prosesinin ayrı-ayrı hissələrində, xüsusi didaktik və tərbiyəvi məsələlərin həllində, ayrıca anlayışların formalaşdırılmasında və prinsipal yanaşmalarda cəmləşdirilir. Bu da tədris fəaliyyətinin müxtəlifliyinə, rəngarəngliyinə, dərslərin hissələrinin sağlamlıq baxımından düzgün qurulmasına imkan yaradır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz xormeyster-müəllimə verilən tələblərdən görünür ki, xor məşğələsi kombinləşmiş dərslər kimi çıxış edir ki, onun prosesində dərslərin müxtəlif hissələrində öyrənmələrin müxtəlif fəaliyyət növləri fəallaşır və üstünlük təşkil edir. Lokal texnologiya müəllimə xor məşğələsinin hər bir hissəsinin, mərhələsinin əsas məqsəd və vəzifələrini səlis, dəqiq görməyə imkan yaradır, tələbə və müəllimin birgə fəaliyyətinin əsas istiqamətini konkretləşdirir, diqqəti dərslərin hər bir ayrı hissəsinin daha vacib məsələsində cəmləşdirir.

Bundan başqa xor fənni qrup formasında keçirilirdi üçün, dar zaman çərçivəsində qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün və təlim prosesinin səmərəliliyi üçün *interaktiv təlim texnologiyalarından* və metodlardan burada çox geniş istifadə olunmalıdır ki, bunlar vokal-xor vərdişlərinin mənimsənilməsi prosesinin fəallaşdırır, kollektiv yaradıcılığa yeni stimullar verir, xor dərslərində əməkdaşlıq atmosferində sanki vokal və xor "sirlərinin" birgə idrakı abu-havasını yaradır.

İnteraktiv texnologiyaların tətbiqindən danışarkən bir daha qeyd etməliyik ki, xorla oxuma artıq öz-özlüyündə interaktiv məşğələdir. Burada səs tellərinə məxsus olan bir xüsusiyyət – insanın eşitdiyi səs dalğalarının titrəməsini təkrar etmək, kopyalamaq kimi bir funksiya işə salınır. İntonasiya defekti olan şagirdin səs telləri onu əhatə edən xor səslənməsinin təsiri altında başlayır düzgün işləməyə, bununla da onun vokal intonasiyası yaxşılaşır. Beləliklə, zəif intonasiyası olan tələbələrin intonasiyalarının əhəmiyyətli dərəcədə düzəlməsi xor təliminin interaktiv olduğunun əyani sübutudur.

Tələbələr biri-birindən öyrənir (xorda hər zaman bir-neçə ifaçı olur ki, onların təbiətdən gələn güclü vokal qabiliyyətləri olur). "Xor sinfi" fənninin bütün kursu boyu tətbiq olunan interaktiv texnologiya kollektiv işin müxtəlif metod və formalarının daha geniş istifadəsinə imkan yaradır. Həmçinin xor fənninin tədrisinin sonuncu mərhələsində *peşakar-rollu* texnologiyalardan da istifadə etmək faydalıdır. Onların məzmununu bundan ibarətdir ki, öyrənmələr (öz şəxsi istəyləri ilə) xor dirijoru rolunda çıxış edə bilər. Bundan başqa tələbələr aranjimançı rolunda da (məsələn, sevdiyi bir xalq mahnısını xor üçün işləyə bilər), hətta xor bəstəkarı rolunda da çıxış edə bilərlər. Bu texnologiya ilə işin nəticələri aşağıdakılar kimi ola bilər: tələbələrin yaradıcı fəaliyyətlərinin aktivləşdirilməsi, yaradıcı bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması, idrak fəaliyyətinin inkişafı, peşakar kompetensiyaların formalaşması, təlim motivasiyasının yüksəlməsi. Xor fənninin tədrisi dövründə müəllim qiymətləndirmənin üç formasından istifadə etməlidir – cari, aralıq və yekun. Xor sinfinin müəllimi təlim nəticələrinin nəzarətini, monitorinqini və qiymətləndirilmə sistemini aşağıdakı forma və metodlarla aparmalıdır:

Cari nəzarət metodu:

- seminar məşğələlərində auditoriyada praktiki işə görə frontal qiymətləndirmə;
- xor partiyalarının cari təhvil verilməsi;
- xorla oxuma metodikasına dair mühazirə materialının bilik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi.

Aralıq nəzarət formaları:

- sərbəst işlərin təhvil;
- kollokviumların verilməsi.

Yekun qiymətləndirmə metodu:

- imtahanda praktiki və nəzəri suallara cavab.

Tələbələrin təlim nəticələrinin nəzarəti müəllim tərəfindən cari məşğələlər, davamiyyət, fərdi və qrup halında partiyaların təhvil və mühazirə materialının bilik səviyyəsinin yoxlanılması əsasında aparılır. Tələbəni qiymətləndirərkən həmçinin onun müxtəlif konsert, müsabiqə, ali məktəbin ictimai işlərində iştirakı da nəzərə alınmalıdır. Hər dərslə tələbənin bilik səviyyəsini qiymətləndirərkən, müəllim hər tələbənin öncəki hazırlıq səviyyəsinə əsaslanaraq, onun tədris materialının mənimsənilməsi dinamikasını, səyylərini təhlil etməli və onun fənnə qarşı marağını artırmalı və stimullaşdırmalıdır.

Yekun qiymətləndirilmə zamanı aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- tələbənin semestr ərzində işinin qiymətləndirilməsi;
- tələbənin semestr ərzində konsertlərdə çıxışı.

Beləliklə, gördüyümüz kimi, müasir dövrdə xor sinfinin müəllimi həm dərsləri yeni texnologiyalar əsasında, həm də qiymətləndirməni müasir formalarla aparmanı bacarmalıdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. J.Qədimova. Musiqinin tədrisi metodikası. Bakı, 2007
2. F.Hidayətova. Musiqi və vətəndaşlıq tərbiyəsi. Bakı, 2009
3. N.Mirzəyeva. Xorşünaslıq. Bakı, 2007
4. E.Dadaşova, M.Əliyeva. Dirijorluq və onunun tədrisi metodikası. Bakı, 2013
5. L.Veysova. Fəal təlim texnologiyaları: psixoloji mexanizmlər. Bakı, 2008

XÜLASƏ:

"Xor sinfi" fənninin tədrisinə verilən müasir tələblər.

Böyüməkdə olan gənc nəslin inkişafında, tərbiyəsində və mənəviyyatının zənginləşməsində xorla oxuma böyük rol oynayır. Müasir dövrdə xor sinfinin müəllimi həm dərsləri yeni texnologiyalar əsasında, həm də qiymətləndirməni müasir formalarla aparmanı bacarmalıdır.

РЕЗЮМЕ:

Современные требования к преподаванию предмета «хоровой класс».

В развитии, воспитании и духовном обогащении подрастающего поколения хоровое пение играет большую роль. В современных условиях учитель хорового класса должен не только уметь вести уроки при помощи новых технологий, но и проводить оценивание в современной форме.

SUMMARY:

Modern requirements for teaching “choral class”.

Choral singing plays an important role in the development, upbringing and moral enrichment of the younger generation. In modern conditions, a choral class teacher should not only be able to conduct lessons with the help of new technologies, but also conduct assessment in a modern form.

EƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

VOKAL DƏRSLƏRİNDƏ DAYAQ ÜZƏRİNDƏ İŞ

ADPU-nun musiqi müəllimliyi ixtisasını öyrənən tələbələrə plan üzrə “Vokal” fənni tədris olunur, çünki orta məktəbdə onlar uşaq kollektivi ilə iş görməli olacaqlar. Məlumdur ki, ümumtəhsil məktəblərdə musiqi dərslərində mahını oxuma əsas yer tutur. Buna görə də musiqi müəllimi yaxşı səsə malik olmalı, təmiz və düzgün oxumağı bacarmalıdır, həmçinin uşaq səslerini inkişaf etdirə bilməlidir. Bütün bunları gələcəyin musiqi müəllimləri ali məktəblərdə təhsil aldıkları dövrdə vokal dərslərində öyrənirlər.

Helə qədim dövrlərdə səs aparatının ayrı-ayrı orqanlarının, nitq defektlərinin və səsyaranma prinsiplərinin təsviri cəhdləri aparılmışdır. Tarixi mənbələrdə biz Hippokrat, Aristotel, Helen kimi alimlərin yazılarına rast gəlirik. XI əsrdə İbn-Sina özünün “Əl Qanun fit Tibb” fundamental əsərində səs yaranma səbəblərini, onun eşitmə orqanları tərəfindən qavranılmasını, səs-nitq orqanlarının anatomiya və fiziologiyasını və ən başlıcası, səs aparatının beyin fəaliyyəti ilə əlaqəsini göstərmişdir.

Hər bir sənət öz texniki priyomlarına malikdir ki, bunlarsız, hətta təbiətdən gələn istedad olsa da, ifanın təkmilləşdirilməsi mümkün deyil. Müğənninin, vokalçının işi bu baxımdan hamıdan ağırdır, çünki o digər ifaçılar kimi öz “alətini” (qırtlağı) ələ almaq, onu yaxşı-yaxşı öyrənmək və gözəl izləmək, ona daha rahat vəziyyət seçmək imkanından məhrumdur.

Vokalçı yalnız intuitiv şəkildə öz alətinin düzgün vəziyyətdə olduğunu hiss edə bilər. Bu çətinlikdən başqa, müğənni alət ifaçısı ilə müqayisədə başqa bir çətinliklə də üzləşir – səs yaranması üsulunun mürəkkəbliyi ilə. Bunun üçün simli və zərb alət ifaçılarına əlləri, nəfəs alət ifaçılarına isə dodaqları xidmət edir ki, bu orqanlar ən inkişaf etmiş və itaətlidir. Müğənni isə sadə müşahidə və idarə üçün mümkünsüz vasitədən istifadə etməli olur – bu nəfəsdır ki, o çox mürəkkəb proses olub digər çətinliklə dərk edilən və aradan qaldırılan təsirlərdən asılıdır.

Üçüncü alət ifaçılarına tanış olmayan çətinlik – tonun qaldırılması və salınması üsullarıdır. Alət ifaçısı üçün bu iş nə qədər asan və onun barmaqlarına tabedirsə, bir o qədər də müğənnidə bu proses bilavasitə müşahidə üçün imkansızdır və qırtlaqda gizlənmiş və tamamilən bizim nəzarətimizdən asılı olmayan səs tellərinin reflektor işi kimi baş verir.

Nəhayət, alətdə ifa mətnin ifası ilə müşayiət olunmur ki, müğənni üçün bu iş mütləqdir və çətinliklə əldə olunandır.

Bütün bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün səs yaranma quruluşu məsələlərinə dair kifayət qədər geniş ədəbiyyat yaradılmışdır ki, burada oxu zamanı qırtlağın vəziyyəti barəsində çox saylı mülahizələr və tövsiyələr verilmişdir. Bu ədəbiyyatın bəzilərinə az da olsa düzgün fikirlər var, lakin əksər hallarda bunların çoxu cəfəngiyyat, heç bir elmi əsası olmayan və çox vaxt bir-birinə zidd bəyanatlarla doludur. Bizim məqsədimiz bu ədəbiyyatı araşdırmaq və tənqid etmək deyil, sadəcə tədqiqatımızı yerinə yetirdikdə lazım olan anlarda onlardan qısa məlumat verməkdir.

Vokalçı öyrənməyə yeni başlayan tələbə helə ki, bu və ya digər səs səsənməsinin necə yarandığını nə duyğularla, nə də əzələlərlə anlaya bilmir. Tədris müəllimin məqsədyönlü işi nəticəsində və duyğulara arxalanaraq, tələbə texnikanı yetişdirməyə başlayır və onda duyğu formalaşması ilə onun əzələ təcəssümü arasında çeşidli əlaqələrin formalaşması başlayır. Bu işdə başlıca amil – səs və nəfəs dayağının inkişaf etdirilməsidir. Dayaq – vokal sənətində dayaqlı, düzgün formalaşdırılmış oxu səsini (dayaqlı səsənmə) və səsyaranma üsulunu (dayaq üzərində oxuma) xarakterizə etmək üçün istifadə edilən termdir. Dayaqlı səsənmədə səs lazım olan bütün vokal keyfiyyətlərinə malikdir: cingiltlilik, yuvarlaqlıq, sabit vibrato və vokal texnikasının müxtəlif növlərini yerinə yetirmə azadlığı. Müxtəlif ifaçılarda subyektiv dayaq hissiyatı müxtəlif ola bilər. Biriləri onu nəfəs əzələlərinin müəyyən gərginlik dərəcəsi kimi hiss edir, digərləri – damağa və ya dişlərə dirənən hava sütunu kimi, obirləri – qırtlaq səviyyəsində havanın tormozlaşdırılması kimi (“dayaq” sözü də elə bundan əmələ gəlmişdir). İnsanda dayaq hissi anadan gəlmə deyil, o vokal texnikasının mənimsənilməsi prosesində inkişaf edir.

Səsin dayağı. Fizioloji cəhətdən səs yaranma belə izah etmək olar: dilaltı sümüyün aşağı mövqeyə salınması ilə passiv olaraq qırtlağın qalxan-sinə əzələlərinin köməyi ilə fəal fiksasiyası. Qırtlağın bu cür fiksasiyası onun zorla aşağı vəziyyətdə saxlanılması anlamına gəlməməlidir, çünki qalxan-sinə əzələlərinin qüvvəsi o qədər də böyük deyil və onlar sadəcə nəfəsburaxma zamanı hava təzyiqindən qırtlağın yuxarı qalxmaması üçün lövbər rolunu oynayırlar.

Qalxan-sinə əzələlərinin tonusu bu təzyiqli lap azca üstələyir, buna görə qırtlağın bu cür fiksasiyası və ya səs yaranma dayağı ifaçı tərəfindən zorakılıq kimi deyil, sadəcə dəstək kimi qəbul olunur.

Qırtlağın düzgün fiksasiyası səs bütün uzadılması boyu baş verməlidir, yəni ifaçı oxuyan zaman onu daima hiss etməlidir. Bundan başqa, o, hətta ayrı-ayrı sözlərin və frazaların arasında nəfəsalma zamanı da həmin vəziyyətdə qalmalıdır ki, hər yeni nəfəsalma vaxtı qırtlağ sonuncu notun səsənməsi vəziyyətində olsun. Bu tələb yerinə yetirilməsə, sonrakı səs əvvəlki ilə tembr, yuvarlaqlıq və təmizlik cəhətdən uyğun olmayacaq və oxuma hamar, rəvan olmayacaq.

Səs dayağının praktiki cəhətdən həyata keçirilməsi aşağıda göstəriləndən ibarətdir. Yuxarıda izah etdiyimiz üsulla (alt çənənin heç bir iştirakı olmadan) dilaltı sümüyü aşağıya salaraq və bununla da qırtlağa passiv şəkildə aşağı enməyə imkən yaradaraq, dərhal bundan sonra yeni, yüngül, qırtlağı aşağı vəziyyətdə möhkəmləndirən bir hərəkət etmək lazımdır. Bu zaman təkcə dilaltı-sinə əzələləri deyil, həm də qalxan-sinə əzələləri işə salınır.

Qırtlağın düzgün vəziyyətini yoxlamaq üçün şahadət barmağını bükülmüş vəziyyətdə boğaza, körpüçük sümükləri arasındakı dəlikçəyə qoymaq lazımdır. Yuxarıda dediyimiz o ikinci hərəkəti etdikdə və qırtlaq aşağıya doğru endikdə, barmaq yüngül bir təzyiqli hiss edəcəkdir. Bundan dərhal sonra oxunağa başlamaq lazımdır və bütün səsənmə zamanı barmaq qırtlağın təzyiqini hiss etməlidir. Belədə həm *forte*, həm də *piano*-da səsənmə xüsusi bir sabitlik, sıxlıq, rəvanlıq və tembr cəhətdən dolğunluq keyfiyyətlərini alacaq. Buna dayaqlı səsənmə deyilir.

Təəssüf ki, bu cür aşağı dayaqlı üsul yeganə mümkün olan deyil. Müğənnilər tərəfindən daha tez-tez istifadə edilən digər bir üsul da var. Çox zaman qırtlağın fiksasiyası dilaltı sümüyün altındakı əzələlər vasitəsilə deyil, üst əzələlər tərəfindən həyata keçirilir. Lakin belə üsul səsi sərt, ağır, cırıltılı və nüans çəvikliyinə malik olmayan edir. Yüksək dayaqlı ən güclü və düzümli səsleri belə tez yorur və sıradan çıxarır. Bu cür dayaqlıdan istifadə edən müğənnilər görkəmli istedadla malik olsalar da, səhnədən tez düşür.

Nəfəsin dayağı. Bu termin havanın sıxılmış vəziyyətdə ağ ciyərlərdə saxlanılmasına işarə edir (baxmayaraq ki, o, oxu zamanı axıb-gedir). Buna qarın presinin daimi artan təzyiqli və bu təzyiqlin təsirinə diafraqmanın tədrisən boşalması nəticəsində nail olunur.

Qarın presi və diafraqmanın işi arasında qarşılıqlı əlaqə helə olmalıdır ki, nəfəsburaxma zamanı nəfəsin tədrisən axıb-getməsilə havanın yerinə boşaldılan qarına nəfəsalma vaxtı yerini dəyişmiş orqanlar dayanmadan qayıtsın (mədə, qara ciyər, dalaq).

Vokal sənətinin ən yüksək pilləsi hələ nəfəs dayağının əldə olunmasından ibarətdir ki, bu qarın presi və diafraqma arasında müənasib əlaqədən ibarətdir. Subyektiv olaraq, nəfəs dayağı ifaçı tərəfindən daxildən döş qəfəsinə doğru bir təzyiqin hiss olunmasıdır. Bu subyektiv hissiyat əslində olan şeyləri əks etdirir, yəni qarın presinin aşağıdan yuxarıya doğru təzyiqini.

Baxmayaraq ki, nəfəs buraxma vaxtı altdan yuxarıya doğru gedən qarın presinin təzyiqinə qarşı diafraqma müəyyən bir müqavimət göstərməlidir (çünki bunsuz ciyərlərə dolmuş bütün hava ani olaraq uçub-gedəcəkdir), lakin bu müqavimət o qədər də qüvvətli olmamalıdır ki, abdominal nəfəs buraxmanı çətinləşdirsin və yaxud kəssin. Kəsilmiş və ya çətinləşdirilmiş nəfəs buraxma hallarında bunların davamını qabırğalar öz üzərinə gətirir və bu zaman səs xırıltılı və ya solğun xarakter alır, bu hal zil notda baş versə səs tamamilən qırıla bilər (buna hərdən “xoruz buraxma” deyilir).

Oxuma zamanı bütün fraza boyunca ağ ciyərlər sıxılmamalıdır və nə qədər paradoksal səslənsə də, bunun tam əksi olaraq – genişlənməlidir. Bunun üçün diafraqmanı öz daxilinə çəkmək, sovurmaq yox, əksinə sanki xaricə yavaş-yavaş itələmək lazımdır ki, hava gərginliksiz və gücənmədən səs dəliyindən çıxsın. Bu üsul telləraltı artıq təzyiqi aradan qaldırmağa kömək edir. Deməli, səs daha yüngül, çevik və istənilən notu səsləndirməyə qadir olacaq. İlk başdan bu çətin görünə bilər və hətta imkansız, lakin məhz bu metoddan dünyanın bütün görkəmli vokalçıları istifadə edib və edəcəkdir.

Beləliklə, nəfəs dayağının əldə edilməsi üçün aşağıdakılar vacibdir:

5. Oxumaqdan öncə bacarıca böyük miqdarda hava qarın, alt qabırğalar və böyürlərə doldurulur;
6. Ciyərləri və sinəni qaldırmayaraq, havanı daxilə saxlamaq;
7. Oxumağa başlayan zaman qarınla tədricən havanı itələmək, daxilə ona arxalanaraq;
8. Frazə bitdikdən sonra təzyiqi azaltmaq ki, baş gicəllənmə və yorğunluq əmələgəlməsin.

Unutmaq olmaz ki, nəfəs dayağı və səs dayağı arasında qarşılıqlı asılılıq var. Bu onunla ifadə edilir ki, nəfəs dayağı nə qədər möhkəm olsa, səs dayağı bir o qədər yaxşı və asan əldə edilir, eynizamanda səs dayağı nə qədər mükəmməl olsa, bir o qədər nəfəs dayağını qoruyub-saxlamaq asan olur.

Məlum olduğu kimi, səsin həmləsinin üç növü mövcuddur: sərt, yumşaq və nəfəsyani *ataka*. Bunların hamısı sıx olaraq səs dayağı və nəfəs dayağı ilə bağlıdır. Sərt həmlədə (*ataka*-da) səs dəliyi bilavasitə səslənmə anında sıx olaraq qapanır və sonra buraxılan hava təzyiqinin təsirindən güclə açılır. Səslənmənin əvvəlində bu zaman “k” səsinə oxşayan bir səs eşidilir. Sərt həmləyə adətən yüksək dayaqdan istifadə edən vokalçılar daha çox müraciət edir, çünki onların qırtlağı əzələlərdən daha yuxarı mövqedə fiksasiya olunur. Bu həmlə növü həmçinin çənəsinə aşağıya doğru çəkən müğənnilərdə də maksimal dərəcəyə çatdırılır. Bu üsulla səsləndirilən notun bütün uzunluğu boyu səslənmənin kəskinliyi duyulur. Qeyd etmək lazımdır ki, sərt həmlə vasitəsilə daha yaxşı parlaq sinə seslərinin alınmasına baxmayaraq, hər dəfə səs dəliyinin tam sıxılması heç də vacib deyil, kifayətdir ki, o buraxılan havaya müəyyən müqavimət göstərərək onun çevikliyində səbəb olsun.

Nəfəsyani həmləni mahiyyətcə heç həmlə hesab etmək olmaz. Bu cür üsulla ifaya başlama, məlum olduğu kimi, əhəmiyyətli həcmdə hava itkisinə səbəb olur. Buna görə belə üsul çox nadir hallarda istifadə olunmalıdır və daima bu cür oxumaq olmaz! Bu üsulla, yəni səs tellərinin natamam qapanması üsulu ilə oxumanı başlama səs dayağının olmadığı (nə yüksək, nə də aşağı) halda baş verir, yəni qırtlaq nə aşağıda, nə də yuxarıda fiksə olunmadığı halda. Bu cür oxu üsulu onu göstərir ki, ifaçının nəfəsi düzgün işləmir və dayağı yoxdur. Bu zaman səslənmə boş, çalarlırsız olur və sabit deyil, nəfəs çox qıtsadır və o, hətta kiçik bir cümləyə də kifayət etmir.

Yumşaq həmlə səs tellərinin yaxınlaşması, lakin sıx qapanmaması ilə həyata keçirilir, birdə – bu oxumaqdan öncə deyil, oxuma momentində baş verir. Oxumanın başlanğıcında məhz yumşaq həmlə (aşağı dayağ ilə birləşmə) üstünlük təşkil etməlidir, çünki onun vasitəsilə həm zəif, həm də sərt səslənməni əldə etmək mümkündür. Bu cür həmlə, eyniyə sərt həmlə kimi, hava itkisinə səbəb olmur. Lakin onun işləmə mexanizmi tam sıxılmış səs tellərinin güclə açılması vasitəsilə deyil (sərt həmlədə olduğu kimi), lakin onların üstündən keçən hava cərəyanının təsirindən qapanması nəticəsində baş verir. Səsin aşağı dayağı olduqda və o yaxşı saxlanıldıqda yumşaq həmlə özü-özlüyündən yaranır, bu zaman, istənilən dinamik səs çalarlarının dəyişməsindən asılı olmayaraq, səs maksimal dərəcədə öz azdığını və yumşaqlığını qoruyub-saxlayır.

Hər bir təlim alan tələbə həmlənin bütün növlərini öyrənilməlidir. Həmlə vasitəsi ilə təsir vokal ifaçılığının sənətində ən vacib üsullardan biridir. Bu zaman əlaqə hissələri və dayağ hissiyatı, yəni nəfəs qurğusu, aydın şəkildə ifadə olunur. Tələbədə səsin başlanğıcına ən ciddi münasibət inkişaf etdirmək lazımdır. Həmlə tələbə tərəfindən dəqiq və şüurlu surətdə həyata keçirilməlidir. Ümumtəhsil məktəbində çalışan musiqi müəllimi peşəkar vokalçı olmasa da, o, həmlənin hər üç növünə sahib olmalıdır. Həmlə səs aparatına pedaqoji təsirin ən mühüm vasitəsi sayılır. Və burada səs tellərinin işi ilə bərabər düzgün nəfəsəlmə böyük rol oynayır. Beləliklə, dayağı oxu zamanı bir “hissiyat” kimi adlandırmaq olmaz. Əksinə olaraq, müəyyən hissiyyat ifaçı dayağa nail olandan sonra yaranır. Müəllim tələbədə dayaqlı ifanı inkişaf etdirərkən, heç bir “hissiyat” leksikasından istifadə etməməlidir, çünki hər bir insan bu dayağı başqa cür, fərdi hiss edə bilər və yalnız onu əldə edəndən sonra.

ƏDƏBİYYAT:

1. Quliyev. E.B. «Vokal metodikasının bəzi məsələləri», Bakı, 1999
2. N.Kamilova “Vokal və onun tədrisi metodikasi”, Bakı, 2010
3. Ю.Алиев. «Основы вокальной педагогики». Москва, 2001
4. Баттиста Л. Дж. Техника бельканто. Москва, 2013
5. Гарсиа М. Полный трактат об искусстве пения. Москва, 2015

Açar sözlər: vokal, nəfəs, dayağ, səs telləri, diafraqma, ağ ciyərlər

Ключевые слова: вокал, дыхание, опора, голосовые связки, диафрагма, легкие

Key words: vokal, breath, support, vocal cords, diaphragm, lungs

РЕЗЮМЕ:

Работа над опорой на уроках вокала

Поскольку пение является основным видом деятельности на уроках музыки в общеобразовательной школе, учитель музыки должен иметь хороший голос, уметь правильно и чисто петь, а также развивать детские голоса. На уроках вокала в результате целенаправленной работы происходит освоение основного вокально-технического навыка – пения на опоре, от чего зависит качество звука.

SUMMARY:

Work on the support of vocal lessons

Since singing is the main activity of music lessons in a secondary school, a music teacher should have a good voice, be able to sing correctly and cleanly, and develop children's voices. During vocal lessons, as a result of purposeful work, the basic vocal and technical skill is learned – singing on a support, on which the sound quality depends.

Rətçi: dos.S.Abbasova

Heyran İmran qızı Vəkilova
CÜMHURİYYƏTDƏN DOĞULAN MƏKTƏB

“Çar Rusiyasının heç bir təhsil ocağı Qori Müəllimlər Seminariyası qədər Azərbaycan mədəniyyət xadimi verməmişdir”.

Əziz Şərif, professor

XIX əsrin əvvəllərində Bakıda neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq texniki tərəqqi geniş vüsət almışdı. Bu səbəb də Bakı burjuaziyasını ölkədə bir sıra maarif ocaqları açmağa vadar etdi. Məktəblərdə maddi yardımla bərabər tədrislə məşğul olacaq hazırlıqlı müəllimlərə ciddi ehtiyac yaranırdı. Lakin bu tələbatı ödəyəcək kadr yoxluğu ilə üzləşən Çar Rusiyası 1879-cu ildə Qori Müəllimlər Seminariyası nəzdində Azərbaycan şöbəsini açmağa məcbur oldu. Azərbaycan şöbəsinin ilk dərsləri sentyabrın 1-də fəaliyyətə başladı. Az vaxt ərzində Azərbaycan şöbəsi çox işlər gördü, ciddi metodiki vəsaitlər hazırlanmağa başlandı. Seminariyanın müəllimi olan Aleksey Çernyayevski Azərbaycanlılaşmaqlar üçün səs üsulu ilə yazılmış ilk “Vətən dili” dərslərini tədrisə təqdim etdi.

A. Çernyayevski Azərbaycanın maarifçisi, pedaqoqu olmuşdur. O, ilk təhsilini Şamaxıda dörd sinifli məktəbdə almış, Mərzə kəndində ilk xalq məktəbi yaratmışdır. Qori (Zaqafqaziya) Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin ilk müfəttişi vəzifəsində çalışmışdır. O, K.D.Uşinskiyin müəllimlər pedaqoji ideyalarının Azərbaycanda ilk davamçılarından biri sayılır. Azərbaycanda ziyalı kadrların hazırlanmasında xüsusi xidmət sahibidir. Firdudin bəy Köçərli, Rəşid bəy Əfəndiyev, Süleyman Sani Axundov, Cəlil Məmmədquluzadə və başqaları məhz A.Çernyayevskinin köməyi ilə təhsilə cəlb olunmuş, onun kitabından dərs almışlar. C.Məmmədquluzadənin həyat yoldaşı, xeyriyyəçi qadın olan Həmidə xanım Məmmədquluzadə öz xatirələrində yazırdı ki, böyük ədib Çernyayevskini və onun arvadını çox sevirdi, onlara dərin hörmət bəsləyirdi, şəkillərini özündə saxlayırdı. Azərbaycan şöbəsinin gördüyü işlər, keçirdiyi tədbirlər 1900-cü ildə Parisdə keçirilən Dünya müəllimlərinin seminariyasında nümayiş olunmuş və birinci yeri tutmuşdur.

Azərbaycan şöbəsi Qoridə fəaliyyətdə olduğu 40 ildə Azərbaycan maarifinin, elminin və mədəniyyətinin qızıl fondunu təşkil edən 250-yə yaxın xalq müəllimi yetişdirib. Bu məzunlar müəllimlər ziyalı, pedaqoq, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yaradıcısı olan Firdudin bəy Köçərlinin sözləri ilə desək “Millətin çirağı” olan əsil müəllimlər idilər. Bu maarif fədailəri içərisində Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyov kimi dahi şəxsiyyətlərlə yanaşı, ömrünü Azərbaycan xalqının mənəvi yüksəlişinə həsr etmiş Firdudin bəy Köçərli, Rəşid bəy Əfəndiyev, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Süleyman Sani Axundov, Hacı Kərim Sanılı, Fərhad Ağazadə, İsmayıl Qayıbov, İsfəndiyar Vəkilov, Əhməd Seyidov və başqalarının adını iftixarla çəkə bilərik.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-ci ilin 22 iyulunda Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan Şöbəsinin əmlakının Qazağa köçürülməsi qərarını verir. Firdudin bəy Köçərliyə 5 min rubl vəsait ayrılır və Qazax Seminariyasının yaradılması üçün Gəncə xəzinədarlığından həmin vəsait Firdudin bəy Köçərliyə verilir.

Qazax Seminariyasının təşkili Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhsil sahəsində ilk və uğurlu addımlarından biri kimi qiymətlidir. Böyük çətinliklə Firdudin bəy bütün əmlakı Qoridən qatara yükləyib Ağstafa stansiyasına gətirir. Keçmiş seminaristlərin köməyi ilə əmlak Qazağa daşınır. Kosalar kəndindən olan varlı ağa Məşədi İbrahim öz şəxsi evini seminariyaya bağışlayır. Hökumətin və varlı bəylərin köməyi ilə 1918-ci il sentyabrın 17-də ilk dərslər zəngi çalınır. Bu günün seçilməsi də təsadüfi deyildi. Həmin gün milli hökumət Gəncədən Bakıya köçür, hökumətin Bakıda tənənlə qarşılanması mərasimi bayram edilir. Qazaxda dərslərin həmin günə təyin olunması Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin təhsilə göstərdiyi diqqət və qayğının bariz nümunəsi kimi təqdirəlayiqdir.

Seminariyanın direktoru F.Köçərli açılışda söylədiyi nitqində qeyd etmişdir ki, seminariyanın Gürcüstan mərkəzində, özgə zəmində və müsəlman ələmindən uzaqlarda yaradılmasına baxmayaraq, çox böyük əhəmiyyəti olmuş, mövcudluğu dövründə xalq məktəblərində işləməkdən ötrü Qafqaz müsəlmanlarına çoxlu sayda müəllimlər hazırlamışdır. Vətəndən ayrı düşmüş müsəlman gəncləri milliliyini təmizliyini və toxunulmazlığını qoruyub saxlaya bilməmişlər. İndi müstəqil seminariyaya çevrilərək doğma diyarına, Qazağa köçürülmüş Azərbaycan bölməsi xalqın mənəvi geriliyinin aradan qaldırılması yolunda mühüm amillərindən birinə çevriləcək və var qüvvəsi ilə çalışacaqdır.

Qazax müəllimlər seminariyasının məzunlarından biri olan xalq şairi Osman Sarıvəlli xatirələrində yazırdı:

“Qazax seminariyası bir çox ziyalılar kimi mənim də ilk mehriban tərbiyə beşiyim olmuşdur... Elmlərin əsasını burada öyrənmişəm, ədəbiyyatı və incəsənəti orada sevməyə başlamışam, onlarca odlu, aşiqənə gənclik şeirlərini orada yazmışam”.

Seminariyanın məhz Qazağa köçürülməsində bir çox səbəblər var idi. Birinci və əsas Qazax “Zaqafqaziyanın milli intellektmərkəzi” sayılan Tiflisə yaxın idi, coğrafi mövqeyinə görə Azərbaycanın dünyaya açılan Qərb Qapısı idi, dəmir yolu buradan keçirdi. İkincisi, Qori seminariyasının məzunlarının əksəriyyəti Qazaxdan olan müdavimlər idi. Onlar da Qazax seminariyasının təşkili və fəaliyyət göstərməsində xüsusi rol oynadırlar. Üçüncüsü, Firdudin bəy həyat yoldaşı Badisəbə xanım Vəkilovanın qardaşları ilə möhkəm dostluq münasibətində idi. Badisəbə xanımı Firdudin bəy çox sevirdi. Bu sevginin bariz nümunəsi Qoridən Salahlıya gələn məktublardan da görünür. Belə məktublardan bir neçə sətiri diqqətinizə çatdırmaq istərdim: “... Mənim canım Badisəbə, fikrim sənə yanındadır, həsrətlə yolunu gözləyirəm. Sənsiz burada tək qala bilmirəm. Üzündən, gözündən, əlindən öpürəm. Səlamət olmağımı Allahdan istəyirəm. Səni çox istəyən Firdudin bəy köçərli!” Bəlkə bu sevgidəndir ki, Firdudin bəy seminariyanın Şuşaya deyil, Qazaxa köçürülməsində israrlı olmuşdu.

Firdudin bəy Qazaxda seminariyanın direktoru kimi deyil, az vaxtda böyük ictimai xadim kimi də şöhrətlənir. O, seminariya nəzdində yetimlər evinin açılmasına da nail olur. 1920-ci ilin aprel çevrilişi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu ilə nəticələnir. Ziyallılara, demokratik qüvvələrə qarşı terror əməliyyatı aparılır, Qori və Qazax seminariyalarında üst-üstə 25-illik can qoyan, ömrünü şam kimi əridən Firdudin bəy sorğusuz-sualsız, xain ermənilərin əli ilə Gəncə qazamatında qətlə yetirilir. Ərinin ölümündən sonra Badisəbə xanım Qazaxda qala bilmir, həyat yoldaşının, fədakar insanın yarımçıq qalan arzularının ardınca gedir. Azərbaycanın bir çox şəhərlərində, ən axırını isə Şəkiddə yetim qızlar məktəbini açır və ömrünün son gününə qədər ona rəhbərlik edir.

Sovetlər gələndən sonra Xalq maarif komissarlığının qərarına əsasən seminariya 1920-21-ci dərs ilindən yeni tipli pedaqoji məktəb kimi Azərbaycanda pedaqoji kadrların hazırlanmasında fəallıq göstərir.

Dövlət başçımız İlham Əliyevin sərəncamı ilə 3 ildir ki, fəaliyyətdə olan Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialını tarixi seminariyanın varisi hesab etmək olar, mənəvə olar. Əvvəllər bir neçə təhsil müəssisəsinin - Zərdabi adına Pedaqoji Universitetin, Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun, sonda isə Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin filialı olan keçmiş filial bir neçə dəfə bağlanmaq təhlükəsi ilə üzləşmişdir. Filialın ağır və böhranlı günündə Qazağın qeyrətli oğlu, bu yaxınlarda dünyasını dəyişmiş, lakin əbədlilik universitetin tarixinə adı yazılacaq professor Vüsət Əfəndiyev çiyinlərini ağır və məsuliyyətli yükün altına qoydu. İlk gündən filialda ciddi islahatlar aparıldı. Təhsilin

keyfiyyəti, nizam-intizam bərpa olundu. Yenidənqurma, aparılan təmir-tikinti işləri, tələbə və müəllimlər üçün yaradılan şərait, abadlıq bu gün göz oxşayır. Filial nümunə göstərilə biləcək əsil təhsil müəssisəsinə çevrilmişdir. Rayon rəhbərliyinin doğma münasibətini, qayğı və diqqətini kollektiv daim hiss edir. Rayon icra hakimiyyətinin başçısı, hər bir Qazaxlının ürəyində xüsusi yeri olan Cənab Rəcəb Bəbaşovun göstərişi ilə filiala müasir tipli bina tikintisi üçün 10 hektar torpaq sahəsi ayrılmışdır. Bəlkə də bu sahə Cümhuriyyət dövründə ayrılan torpaq sahəsi olub. “Tarix təkrarlanır” kəlamı burada özünü bir daha təsdiqlədi. Lakin Şərqdə ilk Demokratik Respublikanın ömrü qısa olduğu üçün tikinti işləri aparıla bilməmiş, bütün işlər, arzular yarı yolda qalmışdır. Cənab Başçı və filialımızın ömürlük direktoru olaraq qalacaq, unudulmaz Vüsət Əfəndiyev bununla tarix yazdılar.

Bu ilin sentyabr ayının 17-də tarixi seminariyanın 100 yaşı tamam olur. Bu yaşı həm Firudin bəyin, həm də əsasını qoyduğu məktəbin yaşı kimi qəbul edə bilərik. Həyatını xalqın maariflənməsinə həsr edən ürfan çırağı, sənin olmayan qəbrin, ruhun hər birimizin qəlbindədir. Xalq üçün şam olub yananlar öləndən sonra ürəklərə köçür.

3 noyabr 2018-ci il sərəncamı ilə möhtərəm Prezidentimiz Seminariyanın 100 illiyi ilə bağlı tarixi bir sərəncama imza atdı. Bu nəinki Qazax təhsilinə, ümumilikdə ölkə təhsilinə verilən böyük qiymət və dəyər idi.

Ədəbiyyat

4. “Cəlil Məmmədquluzadə ensklopediyası” B-2008.
5. Ə.Seyidov “Azərbaycan müəllimlərinin hazırlanmasında Zaqafqaziya (Qori) Seminariyasının rolu” B-1960.
6. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti 6-12 yanvar 2000-ci il.

Xülasə

Firudin bəy Köçərli tərəfindən 1918-ci ildə əsası qoyulan Qazax seminariyasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini təhsil sahəsində həyata keçirdiyi ən böyük xidmətlərdən biri olduğu və ölkədə pedaqoji kadrların hazırlanmasında xüsusi mövqeyə malikliyi qələmə alınmışdır.

Summary

In the article it is showed the specisl role of Qazakh Seminary founded by Firudin bey Kocherli in 1918 which had importatnt role in educatiaon system of Azerbaijan Republic and in preparaung pedagogic skilled workers.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Самедов Бахруз Адиль оглы⁷⁵

ПЕРИОДЫ И ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ ИСТОРИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Средний английский (1100-1500). В 1066 году Вильгельм Завоеватель, герцог Нормандский (часть современной Франции), вторгся и завоевал Англию. Новые завоеватели (называемые норманнами) привели с собой своего рода французский язык, который стал языком Королевского двора, а также правящего и бизнес-классов. В течение некоторого времени существовало своего рода лингвистическое разделение классов, где низкие классы говорили по-английски, а высшие классы говорили по-французски. В 14 веке английский снова стал доминирующим в Британии, но со многими французскими словами. Этот язык называется среднеанглийским. Это был язык великого поэта Чосера (с1340-1400), но носителям английского языка было бы все еще трудно понять его сегодня.

Пример Среднеанглийского языка применяемый Дж. Чосером

And whan I sawgh he wolde never fine
 To reden on this cursed book at night,
 Al sodeinly thre leves have I plight
 Out of his book right as he redde, and eke
 I with my fist so took him on the cheeke
 That in oure fir he fil bakward adown.
 And up he sterte as dooth a wood leon
 And with his fist he smoot me on the heed
 That in the floor I lay as I were deed.
 And whan he swagh how stille that I lay,
 He was agast, and wolde have fled his way,
 Till atte laste out of my swough I braide:
 "O hastou slain me, false thief?" I saide,
 "And for my land thus hastou mordred me?
 Er I be deed yit wol I kisse thee."

Цель и задачи обучения. Основная цель обучения – познакомить студентов с процессом создания и развития языка во время обучения предмета «Истории языка». В ходе этих задач, как образование, так и воспитание являются неотъемлемой частью учебной программы «Языковая история» в высшей школе. Эти цели и задачи взяты за основу для всего учебного процесса в программе высшей школы. Учение «История языка» важно для всех учащихся в течение 2-х семестров и требует от студентов принятия минимального базового курса в неспециализированных Высших Учебных Заведениях. Этот минимальный базовый курс способствует дальнейшему направлению карьеры.

Средний английский - период великих перемен. Среднеанглийский период (1150–1500) был отмечен значительными изменениями в английском языке, более обширными и фундаментальными, чем те, которые произошли в любое время до или после. Некоторые из них были результатом нормандского завоевания и условий, которые последовали за этим событием. Другие были продолжением тенденций, которые начали проявляться в древнеанглийском языке. Это могло бы продолжаться даже без завоевания, но оно происходило быстрее, потому что норманнское вторжение убрало с английского те консервативные влияния, которые всегда чувствуются, когда язык широко используется в книгах и на котором говорит влиятельный образованный класс. Изменения этого периода повлияли на английский язык, как в грамматике, так и в словаре. Они были настолько обширны в каждом отделе, что трудно сказать, какая группа является более значимой. Из-за грамматики те, кто изучал грамматику, превратили английский язык с сильно выраженным языком в чрезвычайно аналитический. В лексике речь шла о потере значительной части древнеанглийского словарного запаса и добавлении тысяч слов из французского и латинского языка. В начале периода английский является языком, который должен изучаться как иностранный; в конце это современный английский.

Распад флекциональных окончаний. Изменения в грамматике английского языка могут быть описаны как общее уменьшение перегибов. Окончания существительного.

То, что изменение было завершено к 1500 году, было показано с убедительной статистикой Чарльза С. Фрица. Среднеанглийские и прилагательные, обозначающие различия числа и падежа и часто пола, были настолько изменены в произношении, что потеряли свою отличительную форму и, следовательно, свою полезность. В некоторой степени то же самое относится и к глаголу. Это выравнивание инфлексивных окончаний было частично связано с фонетическими изменениями, частично с операцией аналогии. Фонетические изменения были простыми, но далеко достигающими. Самым ранним, по-видимому, было изменение окончаний -m на -n, где бы оно ни происходило, т. д. В дательном множественном числе существительных и прилагательных, а также в дательном падеже единственного числа (мужского и среднего) прилагательных, когда они склоняются в соответствии с сильным склонением. Таким образом, *mīdum* (до уст) > *mīdun*, *gōdum* > *gōdun*. Этот -n, наряду с -n из других инфлексивных окончаний, был затем отброшен (*mīdu, *gōdu). В то же время гласные *a*, *o*, *u*, *e* в окончании флексии были затенены звуком, так называемым «неопределенным гласным», который стал записываться *e* (реже *l*, *y*, *u*, в зависимости от места и дата). В результате ряд первоначальные отчетливые окончания, такие как *-a*, *-u*, *-e*, *-an*, *-un* были уменьшены, как правило, до единого *-e*, и такие грамматические различия, которые они выражались ранее, больше не передавались. Следы этих изменений были обнаружены в древнеанглийских рукописях ещё в десятом веке. К концу двенадцатого века они, кажется, в целом были выполнены. Выравнивание несколько затруднено в письменном языке из-за тенденции писцов, чтобы сохранить традиционное правописание, и в некоторых местах окончательный *n* был сохранён даже в устной речи, особенно как знак множественного числа. Влияние этих

⁷⁵ Д.ф.ф. доцент UNEC – Азербайджанский Государственный Экономический Университет Кафедра иностранных языков

изменений на склонение существительного и прилагательного, а также дальнейшее упрощение, вызванное операцией аналогии, может быть легко показано.

Существительное. Взгляд на несколько примеров склонения существительных в древнеанглийском языке покажет, насколько серьезно были затронуты инфлексивные окончания. Например, в лондонском английском «Чосер» в сильном мужском склонении формы *mūd, mūdes, mūde, mūd* в единственном числе и *mūdas, mūda* и *mūdum, mūdas* во множественном числе были сокращены до трех: *mūd, mūdes*, и *mūde*. В таких словах *-e*, который был органичным в дательном падеже единственного числа и родительном и дательном падеже множественного числа, был расширен по аналогии с номинативным и винительным падежом единственного числа. Так что появляются такие формы, как *stōne, mūde*, и единственным отличительным завершением является *-s* притяжательное единственное и именительного и винительного падежа. Потому что эти два случая множественного числа были наиболее подходящие.

Хронология этих изменений была разработана Сэмюэлем Муром в двух статьях: «Утрата финального 77 в слогах инфлексивного среднего английского», «Самые ранние морфологические изменения в среднем английском».

Кемп Мэлоун, «Когда начался средний английский?».

История английского языка, часто используемая, стала восприниматься как знак множественного числа и распространялась на все формы множественного числа. Таким образом, мы получаем перегиб существительного, идентичного тому, что мы имеем сегодня. Другие склонения пострадали еще больше, так и как во многих словах (*giefu, suni*, и т.д.) Различия между падежом и числом были полностью стёрты.

В раннем среднем английском только два метода указания множественного числа оставались отличительными: *-s* или *-es* от сильного мужского склонения и *-en* (как в слове *oxen*) от слабого. И какое-то время, по крайней мере, в южной Англии было бы трудно предсказать, что *-s* станет почти универсальным признаком множественного числа, которым оно стало. До тринадцатого века множественное число на юге пользовалось большой популярностью на юге, и его часто добавляли к существительным, которые не принадлежали к слабому склонению в древнеанглийском языке. Но в остальной Англии множественное число (и родительный падеж единственного числа) старого первого склонения (мужской род), по-видимому, было настолько характерным, что оно быстро распространялось. Его расширение произошло наиболее быстро на севере. Даже в древнеанглийском языке многие существительные, первоначально принадлежавшие к другим склонениям, перешли к этому склонению на нортумберлендском диалекте. К 1200-м годам было стандартное множественное число, оканчивающееся в северных и северных районах Мидленда; другие формы были исключительными. Пятьдесят лет спустя он покорил остальную часть Мидленда, и в течение четырнадцатого века он был определенно принят по всей Англии как нормальный знак множественного числа в английских существительных. Его распространению, возможно, способствовало раннее распространение *-s* на множественное число в англо-норманнском языке, но в целом это можно рассматривать как пример выживания наиболее приспособленным признаком в языке.

Прилагательное. В прилагательном уравнивание форм имело еще большие последствия. Частично в результате уже описанных звуковых изменений, частично благодаря обширной аналогии, форма именительного падежа единственного числа была рано распространена на все случаи единственного числа, а форма именительного множественного числа - на все случаи множественного числа, как в сильных и слабых склонениях. Результатом было то, что в слабом склонении больше не было никакого различия между единственным и множественным числом: оба оканчивались на *-e* (*blinda* > *blinde* и *blindan* > *blinde*). Это также относится и к тем прилагательным, находящимся под сильным склонением, единственное число которых оканчивается на *-e*. Примерно к 1250 году сильное склонение имело характерные формы для единственного и множественного числа только в определенных односложных прилагательных, которые заканчивались согласной в древнеанглийском языке (ед.ч. *glad*, мн.ч. *glade*). При данных обстоятельствах единственное окончание, которое оставалось для прилагательного, часто не имело особого грамматического значения, и его использование не регулировалось каким-либо сильным ощущением склонения прилагательного.

Ясно, что до конца четырнадцатого века в среднем английском окончание *-e* слабых и множественных форм было доступно для поэзии как в Восточном, так и в Западном Мидленде. Невозможно узнать самый обычный статус формы в разговорном языке. Конечно, прилагательные, отличные от *-e*, такие как *oure aller cok* Чосера, были архаичными пережитками к концу среднеанглийского периода.

Местоимение. Распад перегибов, который привел к такому упрощению существительного и прилагательного, как было описано, заставил меньше зависеть от формальных указаний пола, падежа и (в прилагательных) числа и больше полагаться на сопоставление, порядок слов и использование предлогов, чтобы прояснить соотношение слов в предложении. Это видно из соответствующего затухания местоименных сгибаний, где упрощение форм было обусловлено лишь в незначительной мере ослаблением окончательных слогов, которые сыграли столь большую роль в сокращении окончаний в существительном и прилагательном. Потеря была самой большой в демонстрационных материалах. Из многочисленных форм *sē, sēo, past* у нас есть только *the* и *that*, что сохранилось в среднеанглийском и продолжает использоваться сегодня. Множественное число *tho* (*those*) сохранились до елизаветинского времени. Все другие формы, указывающие на различный пол, число и падеж, исчезли на большинстве диалектов в начале периода Средней Англии. То же самое можно сказать о демонстративных местоимениях *pes, peos, pis* (*this*). Везде, но на юге, средняя форма *pis* стала использоваться в раннем английском языке для всех полов и падежей единственного числа, в то время как формы именительного множественного числа были одинаково распространены на все падежи множественного числа, появляясь в современном английском как *those* и *these*.

В личном местоимении потери были не так велики. Большинство различий, которые существовали в древнеанглийском, были сохранены. Однако формы дательного падежа и винительного падежа были рано объединены, как правило, в соответствии с формой дательного падежа (*him, her, fihem*). В средних формах винительный падеж (*h*) стал общим объективным случаем, отчасти потому, что

В контексте *oure alter cok* переводится как «петух, который разбудил нас всех», где буква *r of alter* «всех нас» указывает на родительное множественное число от *al*. Сегодня у нас есть то, что можно считать склонным прилагательным в таких сочетаниях, как мужчины, студенты, женщины-солдаты. В древнеанглийском это была следующая флексивная история английского языка

	SING		PLURAL
	Masc.	Fem.	All
N.			þis, t^S
G.			þisses þissa
D.			þissu þissum
A.			þis þas, t*^s

это было похоже на именительный падеж, и отчасти потому, что дательный падеж *him* мог быть перепутан с соответствующим падежом мужского рода. Следует отметить еще одно общее упрощение: потеря двойного числа. Язык может обойтись без различия в местоимениях для двух человек и более двух; формы *wit*, J и их косвенные случаи не сохранились после тринадцатого века, и английский язык потерял двойное число.

Будет замечено, что местоимение у *she* было формы *hēo* на древнеанглийском языке. Современная форма могла появиться из древнеанглийского *hēo*, но некоторые полагают, что это частично связано, по крайней мере, с влиянием демонстративного *sēo*. Подобное усиливающее влияние демонстративного, возможно, можно увидеть в формах третьего лица множественного числа, *they*, *their*, *them*, но здесь источником современных разработок был, несомненно, скандинавский. Нормальное развитие древнеанглийских местоимений было бы *hi* (*he*), *here*, *hem*, и они очень распространены. Однако в округах, где скандинавское влияние было сильным, именительный *hi* рано начал заменяться скандинавской формой *þei* (ON *þeir*), и несколько позже аналогичная замена произошла в других случаях, *their* и *them*. Новые формы были приняты медленнее и дальше на юг, и обычное перегибание в Чосере является *thei*, *here*, *hem*. Но к концу среднеанглийского периода формы, которые *thei*, *here*, *hem*, можно считать нормальными английскими множественными числами.

Глагол. Помимо некоторого выравнивания перегибов и ослабления окончаний в соответствии с общей тенденцией, основными изменениями в глаголе в среднеанглийский период были серьезные потери, понесенные сильным спряжением. Это спряжение, хотя и включало некоторые из наиболее важных глаголов в языке, было относительно небольшим по сравнению с большим и постоянно растущим телом слабых глаголов. Например, древнеанглийский инфинитив *-an* стал *-en*, а затем *-e*: OE *drifan* > M.E.

dnīven > drive.

Факты, изложенные в этом разделе, основаны на коллекциях для 333 сильных глаголов в древнеанглийском языке. Это число включает в себя несколько глаголов, для которых встречаются только отдельные формы, и один (*stecan), который вообще не записывается, хотя его существование должно быть выведено из его сохранившихся форм в среднеанглийском языке.

Хотя случайный глагол развивал сильное прошедшее время или причастие прошлого по аналогии с подобными сильными глаголами, новые глаголы, образованные из существительных и прилагательных или заимствованные из других языков, регулярно спрягались как слабые. Таким образом, позиция меньшинства сильного сопряжения становилась все более заметной. После нормандского завоевания утрата родных слов еще больше истощила ряды сильных глаголов. Те, кто выжил, были подвержены влиянию большинства, и многие со временем перешли к слабому перегибу.

Потери среди сильных глаголов. Похоже, что почти треть сильных глаголов в древнеанглийском языке вымерла в начале периода Средней Англии. В любом случае, около девяноста из них не оставили никаких следов в письменных отчетах после 1150 года. Некоторые из них, возможно, какое-то время существовали в разговорной речи, но за исключением случаев, когда случайный глагол сохранился в современном диалекте, они не записываются. Некоторые были редки в древнеанглийском языке, а другие соревновались со слабыми глаголами подобного происхождения и значения, которые заменяли их. В дополнение к глаголам, которые вообще не встречаются после древнеанглийского периода, есть еще около десятка, которые встречаются только в Лайамоне (в. 1200 г.) или в некоторых текстах XII века, основанных непосредственно на проповедях Эльфрика и других древнеанглийских работ. Другими словами, более ста сильных древнеанглийских глаголов были утрачены в начале периода Средней Англии.

Но это было еще не все. Потеря продолжалась в последующие периоды. Еще около тридцати устарели в ходе среднего английского языка, и такое же количество, которое все еще использовалось в шестнадцатом и семнадцатом веках, окончательно вымерло, за исключением диалектов, часто после того, как они перешли на слабое спряжение или развились слабые формы рядом с сильными глаголами. Сегодня более половины сильных древнеанглийских глаголов полностью исчезли из стандартного языка.

Сильные глаголы, которые стали слабыми. Принцип аналогии - стремление языка, следуя определенным образцам и адаптировав менее распространенную форму к более знакомой - хорошо иллюстрируется в дальнейшей истории сильных глаголов. Слабое спряжение предложило довольно последовательную модель для прошедшего времени и причастия прошлого, тогда как в разных классах сильного глагола было много разнообразия. Мы говорим *sing—sang—sung*, но *drive—drove—driven*, *fall—fell—fallen*, и т. д. В то время, когда английский язык был языком, главным образом, для низких классов и в значительной степени был удален от сдерживающих влияний образования и литературного стандарта, было естественно, что многие говорящие должны применять образец слабых глаголов к некоторым, которые были исторически сильными. Тенденция не была неизвестна даже в древнеанглийском языке. Таким образом, *r* (*kd M*) (to advise) и *sceddan* (to injure) уже ослабло в древнеанглийском языке, в то время как другие глаголы показывают случайные слабые формы. В тринадцатом веке тенденция становится ясной.

Например, *dnman* (исчезнуть), *rēocan* (курить). Десять сильных глаголов развили слабые формы к двенадцатому веку. Несомненно, большинство из этих слабых форм были случайны в древнеанглийском языке, хотя они не были зарегистрированы. Такие глаголы, как *bow*, *brew*, *burn*, *climb*, *flee*, *flow*, *help*, *mourn*, *row*, *step*, *walk*, *weep*, претерпевали изменения. К четырнадцатому веку движение было на пике. Не менее тридцати двух глаголов в дополнение к уже упомянутым теперь показывают слабые формы. После этого изменений стало меньше. Импульс, кажется, был проверен, возможно, устойчивым ростом английского языка в

социальной сфере, а затем стабилизирующим эффектом печати. Во всяком случае, пятнадцатый век показывает лишь около дюжины новых слабых образований, а за весь современный период их осталось примерно столько же.

Ни в одном из множества ослабевших глаголов не было такого внезапного перехода от сильного спряжения. Сильные формы продолжали использоваться, в то время как слабые росли, и во многих случаях они продолжали использоваться еще долго после того, как слабые перегибы утвердились. Таким образом, *oke* как прошедшее время от *ache* в течение пятнадцатого века все еще было написано, хотя слабая форма *ached* просуществовал уже сто лет. Одним и те же мы находим *stope* рядом с *stepped*, *rewe* рядом с *rowed*, *clew* рядом с *clawed*. Во многих случаях сильные формы оставались в языке до наших дней. *Climb*, которое еще в тринадцатом веке спрягалось как слабый глагол, до сих пор имеет альтернативную *clomb* прошедшего времени не только в Чосере и Спенсере, но и в Драйдене, а крепкое прошедшее время глагола *crope* был более распространенным чем *crept* до Шекспира.

Low for *laughed*, *shove* for *shaved*, *yold* for *yielded*, и т. д., все еще использовались в шестнадцатом веке, хотя эти глаголы уже переходили к слабому спряжению два столетия назад. Хотя слабые формы обычно побеждали, это не всегда имело место. У многих сильных глаголов также были слабые формы (*blowed* для *blew*, *knowed* для *knew*, *teared* для *tore*), которые не сохранились в стандартной речи, в то время как в других случаях обе формы продолжали использоваться (*cleft—clove*, *crowed—crew*, *heaved—hove*, *sheared—shore*, *shrived—shrove*).

Выживание сильных причастий. По некоторым причинам причастие прошедшего времени сильных глаголов, кажется, было более цепким, чем прошедшее время. У ряда глаголов появляются слабые причастия, и сильная форма часто продолжает использоваться после того, как глагол определенно стал слабым. В глаголе *beat* принцип *beaten* оставался стандартной формой, в то время как в ряде других глаголов все еще используются сильные причастия (*cloven*, *graven*, *hewn*, *laden*, *molten*, *mown*, *(mis) shapen*, *shaven*, *sodden*, *swollen*), особенно в качестве прилагательных.

Выживающие сильные глаголы. Когда мы вычтем глаголы, которые были полностью потеряны, и восемьдесят один, который стал слабым, в сегодняшнем языке осталось только шестьдесят восемь сильных древнеанглийских глаголов. К этому числу может быть добавлено тринадцать глаголов, которые спряжены обоими способами или сохранили одну сильную форму. Эти цифры показывают, насколько большой была потеря сильных глаголов в языке. Помимо этой потери количество новых сильных образований было незначительным. Поскольку неправильность таких глаголов представляет собой трудность в языке, потерю в этом случае следует считать выгодой.

Выживающие сильные глаголы редко дошли до наших дней в форме, которая представляла бы нормальное развитие их основных частей в древнеанглийском языке. Во все языковые периоды они подвергались различным формам выравнивания и аналогичного влияния от одного класса к другому. Например, глагол *to slay* имел в древнеанглийском языке формы *slēan—slōg—slōgon—slægen*. Обычно они становились *slea* (произносится *slee*) - *slough—slain*, а в настоящее время *slea* фактически существовал вплоть до семнадцатого века. Современное слово *slay* преобразовано из причастия прошлого. Прошкое *slew* происходит из-за аналогии претеритов, таких как *blew*, *grew*. В древнеанглийском языке прошедшее время обычно имело различную форму в единственном и множественном числе, и в двух больших классах глаголов гласный во множественном числе также был похож на таковой у причастия прошлого (напр., *bindan—band—bundon—bunden*). Следовательно, хотя обычно единственная форма сохранилась в современном английском языке, во многих случаях гласный множественного числа или причастия прошлого занял свое место. Таким образом, *cling*, *sting*, *spin*, и т. д. должны были иметь прошедшее время: *clang*, *stang*, *span* (как и *sing*), но эти формы были заменены *clung*, *stung*, *spun* от множественного числа и причастия прошлого. Прошкое время *slide* должно было быть *slode*, но множественное число и прошедшее причастие имели *i*, и теперь мы говорим, *slide—slid—slid*. Иногда глагол меняется от одного класса к другому. *Break* изначально принадлежал к пятому классу сильных глаголов, и если бы он там оставался, он бы имел причастие прошедшего времени как *breken*. Но в древнеанглийском его путали с глаголами четвертого класса, которые имели в прошлом причастии, откуда наша форма сломалась. Эта форма сейчас распространилась на прошедшее время. Мы должны говорить «тормоз» или «тормоз», и последний по-прежнему используется в Библии, но, за исключением библейского языка, нынешняя форма теперь сломана. Говорят, было похожее развитие. Почти каждый сильный глагол в языке имеет интересную историю форм, но нашей нынешней цели будут в достаточной мере служить эти несколько примеров такого рода колебаний и изменений, которые происходили на протяжении всего периода среднего английского языка и которые еще не закончились.

Литература

1. М.М.Пашаева “История английского языка” Баку – 1972
2. Ш. Алиева “История английского языка” Баку – 2016

Ключевые слова: инфлексивное окончание, инфлекционное окончание, архаичные пережитки.

Key words: inflectional ending, inflective ending, inflectional ending, archaic remnants.

SUMMARY

In 1066 William the Conqueror, the Duke of Normandy (part of modern France), invaded and conquered England. The new conquerors (called the Normans) brought with them a kind of French, which became the language of the Royal Court, and the ruling and business classes. For a period there was a kind of linguistic class division, where the lower classes spoke English and the upper classes spoke French. In the 14th century English became dominant in Britain again, but with many French words added. This language is called Middle English. It was the language of the great poet Chaucer (c1340-1400), but it would still be difficult for native English speakers to understand today.

Рецензент: д.ф.ф. доцент Н.Г.Набиев
UNEC – Азербайджанский Государственный

КОММУНИКАТИВНАЯ МЕТОДИКА В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

В современном мире изменения затронули все стороны образования. Одним из важнейших вопросов является повышение эффективности процесса обучения.

В современной Азербайджанской школе существуют разные педагогические технологии, направленные на реализацию полученных знаний. Особое внимание среди них заслуживает коммуникативная методика проектов, так как она обеспечивает активный подход к речевой коммуникации на втором языке. Это всегда активный речевой процесс, в центре внимания которого оказывается речевая коммуникация каждого студента. Коммуникативная методика входит в образование как требование времени. В результате применения коммуникативной методики проявляются речевые интересы студентов, создаются благоприятные условия для их реализации и дальнейшего совершенствования, развиваются умения адаптироваться к коммуникативным условиям в условиях

Основа коммуникативной методики - идея о направленности учебно-познавательной деятельности студентов на активно-речевую коммуникацию на русск ком языке. Достижение конечных результатов становится важным показателем продуктивности учебной деятельности. При этом обязательна реализация принципа связи обучения с речевой практикой. Студенты-азербайджанцы любят общаться на русском языке. Надо сказать, что это один из способов их самовыражения.

В разработке и реализации конкретных коммуникативных задач по реализации усвоенной лингводидактической информации на русском языке решаются практические вопросы обучения русскому языку.

Целесообразно направлять речевую деятельность студентов на активную коммуникацию, учитывая их интересы, потребности и индивидуальные особенности. Знания будут восприниматься детьми действительно нужными только в случае наличия речевые проблемы, для решения которых им нужны применение полученных знания и умений на русском языке. Для решения поставленных задач необходимо применять умения и знания из разных речевых ситуациях, чтобы получить действительно ощутимый и значимый для них результат. Важно отметить, что в процессе преодоления коммуникативных барьеров студенты приобретают также и новые знания и умения.

Использование коммуникативной методики способствует развитию организаторских качеств участников диалога, объединению их интересов, выявлению студентов, склонных к лидерству и организаторской деятельности.

В процессе применения коммуникативной методики студенты учатся самостоятельному мышлению на русском языке, самоорганизации, инициативе, развивают чувство интуиции. Увеличивается активность участников: они начинают больше говорить, чаще общаются друг с другом, ведут обсуждения и дискуссии на русском языке на русском языке.

Необходимо подчеркнуть, что коммуникативная методика не заменяет, а дополняет другие виды технологий обучения. Хочется отметить, что использование данной методик возможно на любом уровне обучения русскому языку. Она одинаково полезна и эффективна как для слабоуспевающих обучающихся, так и для высокомотивированных и одаренных студентов.

Из практики преподавания русского языка можно сделать вывод, что коммуникативная методика является большим стимулом в работе для студентов, приводит к активному усвоению русского языка, применению своих знаний в каждой конкретной речевой ситуации.

Работу над развитием речи путем применения коммуникативной методики целесообразно проводить на всех этапах обучения русскому языку. Первоначально это могут быть мини-диалоги, затем они будут усложняться и расширяться. Можно довести эти диалоги до уровня научных споров по специальности, когда студенты уже обладают конкретной научной информацией и им остается выразить эту информацию на русском языке.

В практике преподавания русского языка в азербайджанской школе коммуникативная методика нашла большое применение. Это обусловлено рядом причин, в том числе, таких как наличие поставленных проблем на каждом уроке, большое количество составления собственных монологических и диалогических высказываний, изучение страноведческого материала, анализ и сопоставление культур двух народов.

На уроках русского языка более распространены учебные тексты, рассчитанные на активизацию речи студентов. Надо подчеркнуть, на их разработку требуется меньшее количество времени и они небольшие по объему. Данные тексты предназначены для использования на конкретной коммуникативной ситуации и имеют определенные цели. Тексты такого типа актуальны для использования на уроках грамматики, т.к. состоят в основном из речевых конструкций, применяемых в аутииноОркчевой коммуникации

. Задача преподавателя: правильно сформулировать темы коммуникативных текстов, определить круг необходимых вопросов, направленных на реализацию целей и задач конкретного урока. Можно привести примерную тематику учебных проектов: «Моя семья», «Наша группа», «Мой любимый город», «Наш университет», «Мой любимый писатель» и другие.

Также большое значение в обучении русскому языку играют обучающие программы, созданные на основе коммуникативной методики. Данные обучающие программы отражают основные принципы коммуникативной грамматики, рассчитанные на полное усвоение ее содержания. Естественно, эти программы отражают алгоритмы усвоения и применения усвоенной лингводидактической информации в устно-речевой коммуникации. Вообще сторонники данной методики считают, что употребление, вернее правильное употребление в устно-речевой коммуникации лингводидактической информации - показатель окончательной выработки автоматизма, что является основным принципом определения усвоения языка. Обучающие программы Студенты выполняют их как дома при подготовке домашнего задания или непосредственно на уроке. Обучающие программы могут быть выполнены не только в письменной форме, но и в устной.

Задача преподавателя: добиваться выполнения передачи точного конкретного содержания обучающей программы. Тематика обучающей программы зависит от конкретных целей и тем текущих уроков, разрабатывается преподавателем ..

⁷⁶ BDU.Humanitar fakültələr üzrə rus dili kafedrası

Эффективность использования коммуникативной методики в формировании и совершенствовании основных умений и навыков студентов-азербайджанцев в различных видах речевой деятельности. При этом мы должны учитывать тот факт, что без модернизации обучающей системы невозможно активно применить обучающие программы.

Задачи модернизации обучающей системы не могут быть решены без оптимального внедрения информационных технологий в учебный процесс. Использование информационных технологий дает толчок развитию новых форм и содержания традиционных видов деятельности студентов, что ведет к их осуществлению на более высоком уровне. Работа с компьютером должна быть организована так, чтобы с первых же уроков обучения она стала мощным психолого-педагогическим средством формирования потребностно-мотивационного плана деятельности студентов, средством поддержания и дальнейшего развития их интереса к русскому языку. Правильно организованная работа студентов с компьютером может способствовать в частности росту их познавательного и коммуникативного интереса, что в свою очередь будет содействовать активизации и расширению возможностей самостоятельной работы обучаемых по овладению английским языком, как на уроке, так и во внеурочное время.

В ходе применения коммуникативной методики, мы пришли к выводу, что сфера применения компьютера в обучении русскому языку в Азербайджане необычно широка. Компьютер может быть эффективно использован для ознакомления с новым языковым материалом, новыми образцами высказываний, а также с деятельностью общения на русском языке. На этапе тренировки и на этапе применения сформированных знаний, навыков, умений компьютер может быть использован в самых разнообразных коммуникативных заданиях и ситуациях с учетом личностных особенностей обучаемых.

Привлечение компьютерной технологии и создание обучающих программ на базе коммуникативной методики может создавать оптимальные условия для успешного освоения лингводидактической информации: при этом обеспечивается гибкая, достаточная и посильная нагрузка упражнениями всех студентов в аудитории. Кроме того трудно переоценить роль компьютера как средства осуществления контроля над деятельностью студентов со стороны преподавателя, а также как средства формирования и совершенствования самоконтроля. В затруднительных случаях компьютер позволяет студенту получать необходимые сведения справочного характера за короткий промежуток времени, предъявлять ему те или иные "ключи" для успешного решения задания.

Важной особенностью использования компьютера с коммуникативными программами по русскому языку является то, что он может быть "собеседником" обучаемого, т. е. работать в коммуникативно-направленном диалоговом режиме и определенным образом, например, с графических средств, анализатора и синтезатора речи восполнять отсутствие естественного коммуниканта, моделируя и имитируя его неречевое и речевое поведение.

Компьютер позволяет предъявлять на экране дисплея элементы страноведческого характера, особенности окружения и обстановки, которые могут использоваться как фон формирования у обучаемых речевой деятельности на русском языке. Компьютер обладает большими возможностями для создания различных алгоритмов усвоения..

Отмеченные возможности таких программ делают компьютер прекрасным техническим средством для различного рода пояснений и обобщений явлений языка, речи, речевой деятельности.

Использованная литература

8. Бершадский, М. Информационная компетентность // Народное образование. - 2009 - №4. - с.139
9. Браун, Д.Р. Модель решения проблем для развития информационной грамотности: комплексный подход // Библиотека в школе - 2006. - №22 с. 6 - 11
10. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. - М: АРКТИ, 2004.
11. Ермаков, Д. Информатизация образования и информационная компетентность учащихся // Народное образование - 2009. - №4
12. Карпов А.С. Интернет в подготовке будущих учителей иностранного языка. ИЯШ, №4, 2002. с. 73-78.
13. Коряковцева Н.Ф. Современная методика организации
14. Лабораторный курс русского языка. 1. часть. БГУ 1994

Ключевые слова: коммуникация, методика, усвоение, русский язык

Açar sözlər: kommunikasiya, metodika, mənimsəmə, rus dili

Keywords: communication, methodology, learning, Russian language Keywords

Xülasə

Məqalədə hec dilinin tədrizində kommunikativ metjlların istifadəsindən danışılır. Qeyd edilir ki, müasir linqvodidaktika bu metodları tətbiq etməklə, tədris prosesinə kompüter texnologiyasını gətirir.

Резюме

В статье рассматривается вопрос о применении коммуникативной методики в процессе обучения русскому языку. В ней подчеркивается, что при применении данной методики современная лингводидактика привлекает в учебный процесс компьютерную технологию.

Summary

The article discusses the issue of the use of communicative methods in the process of learning the Russian language. It emphasizes that when applying this technique, modern linguodidacty attracts computer technology to the learning process.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

ÖYRƏNMƏ FƏALİYYƏTİNİN FUNKSIYALARI, STRUKTURU VƏ SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ

Öyrənmə fəaliyyəti şəxsiyyətin idrak fəallığı və onun inkişafına təsir edən əsas amillərdən biridir. İdrak fəaliyyəti fərd və mühit arasında müvazinət yaradaraq insanın davranışını tənzim edir və onun gələcəyə münasibətini təmin edir. İdrak mürəkkəb psixi fəaliyyət kimi öz tərkibinə idrak prosesləri ilə yanaşı emosional və iradi prosesləri də daxil edir. Onların qarşılıqlı əlaqəsi zəminində idrak motivləri formalaşır və nəticədə çoxcəhətli idrak fəaliyyəti baş verir. Öyrənmə fəaliyyəti idrak fəaliyyətini aktuallaşdırır və müəyyən motivlərlə şərtlənərək şəxsiyyətin idrak fəallığını bu və ya digər istiqamətə yönəldir.

Öyrənmə fəaliyyətinin tarixən formalaşan və möhkəmlənən funksiyaları vardır ki, bu da öyrənmə prosesindən bilavasitə idrak proseslərinin inkişafında müstəsna rol oynayır. Bu funksiyaların icrası şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafını və sosializasiyasını təmin edir. Öyrənmə prosesinin üç mühüm funksiyası vardır və bu funksiyalar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir:

1. Təlimləndirici funksiya- bilik və bacarıqlara yiyələnməyi özündə ehtiva edir.
2. Tərbiyələndirici funksiya- mənəvi və estetik dəyərlər, dünyagörüşü, davranış normaları və s. ilə sıx bağlıdır.
3. İnkişafetdirici funksiya - öyrənmə prosesi zamanı fərd bütün istiqamətlərdə inkişaf edir: nitqi, təfəkkürü, emosional-iradi, motiv-tələbatlar və sensor-perseptiv sferası inkişaf edir.

Öyrənmənin və ya təlimin psixoloji strukturuna aşağıdakı komponentləri daxil etmək olar: idrak tələbatları, təlim motivləri, təlim məqsədləri və vəzifələri, tədris işləri, özünə nəzarətə keçən nəzarət, özünü qiymətləndirməyə keçən qiymətləndirmə.

Öyrənmənin strukturunda təlim məqsədləri və vəzifələrinin də özünəməxsus yeri və rolu vardır. Məhz bu cəhət öyrənmənin təlim xarakteri daşmasına imkan verir. Başqa sözlə, öyrənmə planlı, müəyyən məqsəd və vəzifələri yerinə yetirəcək şəkildə təlimə çevrilir, bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsinə gətirib çıxarır. Öyrənmənin məqsəd və vəzifələrini həyata keçirməyə imkan verən tədris işləri də onun strukturunda əsas yerlərdən birini tutur. Bu cür işlərə, birinci növbədə, icraedici (təhrikedici) işlər daxildir. Öyrənmə adam həmin tədris işlərindən istifadə etmədən müvafiq bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə bilməz. Bu cür işlər insanı fəaliyyətə yönəldən işlərdir. Ona görə də burada öyrənmənin motivləri öz təsirini göstərir. Proqram məqsədli işlərə gəldikdə, bu cür tədris işləri proqram tələblərini ödəməklə bağlı olan şifahi və yazılı çalışmalardan, laborator işlərindən və s. ibarət olur. Fəal-əmaliyyətli tədris işləri şagirdlərin aqli inkişafına təkan verir, onları sadəcə reproduktivlikdən uzaqlaşdırır. Onlar oxuduqlarını yadda saxlayıb, yada salmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda həmin materialı dərk edir, anlayırlar.

Adətən, öyrənmənin psixologiyasında müvəffəqiyyətini təmin edən amilləri daxili və xarici olmaqla iki yerə bölmək olar. Öyrənmənin daxili amillərin bir növ subyektiv amillər adlandırmaq mümkündür. Bu cür subyektiv amillərdən xüsusilə təlimin motivlərini aid etmək olar.

Psixoloji ədəbiyyatda öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin edən daxili amil kimi diqqət və yönəlişliyə xüsusi yer verilir. Bizə hər an saysız-hesabsız cisim və hadisələr təsir edir. Bunların içərisindən hal-hazırda bizə lazım olan, tanımaq və öyrənmək, mənimsəmək istədiyimiz cisim və hadisələri ayrıca, seçə bilmədən qarşımıza qoyduğumuz məqsədə nail ola bilmərik. Bunlar isə diqqətin bilavasitə iştirakı olmadan mümkün deyil. Xüsusilə təlim fəaliyyətində diqqətin oynadığı rolu nəzərə alaraq K.D.Uşinski yazmışdır: "Diqqət şüurumuzun elə bir yeganə qapısıdır ki, şüurumuzda olan hər bir şey mütləq buradan keçir. Ona görə də şagirdləri təlim prosesində həmin qapını açıq saxlamağa alışıdırmaq lazımdır". Təcrübə göstərir ki, müəllim dərstdə şagirdlərin diqqətini təşkil etməyi bacarmasa heç bir informasiyanı mənimsədə bilməz. Ona görə də diqqət öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin edən ən mühüm daxili amillərdən biri kimi özünü göstərir. Bu cəhəti nəzərə alaraq müəllim təlim prosesində diqqətin qanunauyğunluqlarından geniş istifadə etməlidir.

İnformasiyanın seçilməsi, işlənməsi və onlardan istifadə edilməsi prosesində insan şəxsiyyətinin təzahür etmə halını psixoloqlar yönəlişlik adlandırırlar. Yönəlişlik dedikdə, tələbatı müəyyən tərzdə təmin etməyə hazırlıq başa düşülür. Yönəlişlik müəyyən bir fəaliyyətdə şəxsiyyət tərəfindən dərk edilməyən hazırlıq halıdır. Aparılmış müşahidə və eksperimentlər fərdin yönəlişliyinin təlim fəaliyyətində mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu göstərmişdir.

Məsələn, psixoloji eksperiment zamanı iki qrupda eyni material eyni yolla öyrədilmiş, hər iki qrupda eyni miqdarda təkrar aparılmışdır. Lakin qrupların birinə qabaqcadan xəbərdarlıq edilmişdir ki, həmin materialı necə öyrəndiklərini soruşana qədər bir daha təkrar aparılmayacaq, istənilən vaxt onlar yoxlanıla bilərlər. İkinci qrupa materialı öyrənmək tapşırıqların bildirilmişdir ki, yoxlamadan əvvəl mütləq materialı bir daha təkrar etməyə imkan olacaqdır. Sonradan gözlənilmədən hər iki qrupda sorğu aparılmışdır. Nəticədə birinci qrupa nisbətən ikinci qrupun nümayəndələri bir daha təkrar edəcəklərini zənn edərək materialı pis yadda saxlamışdır (11).

Öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin edən xarici amillər təlim materialının xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bu xüsusiyyətlər çoxdur. Psixoloqların apardıqları tədqiqatlar həmin xüsusiyyətlərin sistemini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir.

Təlim materiallarının xarici amil kimi öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin edən xüsusiyyətlərindən birincisi onun məzmunudur. Təlim materiallarının əsas məzmununu məlumatlar, anlayışlar, prinsiplər, qaydalar, bacarıq və vərdişlər təşkil edə bilər. Həmin məzmunun düzgün seçilməsi təlimin səmərəliliyi üçün zəruridir. Təlim materialları məzmunca dolğun, anlayışları dəqiq açacaq, şagirdlərin yaş və bilik səviyyələrinə uyğun olmalıdır.

Təlim materialını öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin edən xarici amil mühüm xüsusiyyəti onun formasıdır. Adətən, təlim materialları müxtəlif formaya malik ola bilər. Forma etibarilə o, əşyavi, obrazlı, sözlü və simvolik şəkildə ifadə edilir. Təlim materialının göstərilən formalarının hər birinin özünə məxsus dil və üslub xüsusiyyətləri vardır. Ona görə də təlimin həmin formalarından və onların xüsusiyyətlərindən asılı olaraq öyrənmə, mənimsəmə də müxtəlif şəkildə gedir. Bu baxımdan təlim prosesində həmin cəhətlərin nəzərə alınması zəruridir. Müəyyən yaş dövründə təlim materiallarının müvafiq formasından istifadə olunması öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin etmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Psixoloji tədqiqatlar əsasında materialın formaca düzgün tərtib edilməsinə verilən psixoloji tələblər müəyyənləşdirilmişdir. Bu tələblər düzgün əməl edilməsi təlim materiallarını şagirdlərin səmərəli şəkildə öyrənmələrinə imkan yaradır. Belə tələblərdən biri fikir istinadların, mətnin quruluş "vahidinin" qabarıq şəkildə verilməsidir. Bu tələbə görə təqdim edilən təlim materialının əsas cəhətlərini qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırmaq lazımdır. Material elə tərtib olunmalıdır ki, əsas cəhətləri bir-birindən dərhal fərqlənə bilsin, onları birləşdirmək, qruplaşdırmaq və ümumiləşdirmək mümkün olsun (A.A.Smimov).

⁷⁷ Prof.R.H.Qədirova, dos.T.T.Babayeva

Öyrənmənin müvəffəqiyyətinə təsir göstərən xarici amillərdən biri də təlim materiallarının çətinlik dərəcəsidir. Öyrənmənin səmərəliliyə, onun sürətinə və düzgünlüyünə bu amilin böyük təsiri vardır. Materialın çətinliyi onda olan informasiyaların məktəblinin idrak imkanlarına müvafiq olmaması ilə müəyyən edilir. Materialın ayrı-ayrı ünsürləri arasında əlaqənin zəif olması, onun bir tərkib hissəsinin özündən sonra gələn tərkib hissəsinə ətraflı aydınlaşdırma bilməməsi, səbəb-nəticə əlaqəsinin pozulması, ardıcılığın itməsi, mətn daxilində qayda və tərifləri üzə çıxarmaq imkanı verən ümumiləşdirilmənin zəif olması materialın çətinlik dərəcəsinə artırır. Ona görə də bu cür materiallar şagirdlər tərəfindən çətin mənimsənilir.

Təlim materialının öyrənməyə təsir edən əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun əhəmiyyətidir. Materialın əhəmiyyətlik dərəcəsi müxtəlif səhələrlə bağlı ola bilər. Material, ola bilsin ki, şagirdlərə təqdim edilmiş digər materialları mənimsəmək, qarşıda duran məsələni həll etmək, yeni məlumatlar əldə etmək şagirdlərdə şəxsiyyətin bu və ya digər keyfiyyətini formalaşdırmaq və s. baxımından əhəmiyyətli olsun. Bunların hamısında materialdan insanın faydalanması nəzərdə tutulur. Əgər verilmiş təlim materialı heç cür faydalanmağa imkan vermirsə, onun öyrənilməsi də bir o qədər səmərəsiz olacaqdır. Çox vaxt dərslərdə və ya şagirdlərə təqdim olunan əlavə ədəbiyyatdakı materiallar bu tələbə cavab vermədiyinə görə şagirdlər tərəfindən rəğbətə qarşılanmır, əksinə asanlıqla psixoloji doymululuq yarada bilərlər. Ümumiyyətlə götürüldükdə təlim materialının əhəmiyyətliyi qnostik (idrakı), praktik (əməli), etik (əxlaqi), estetik (bədi), sosial (ictimai), tərbiyəvi (pedaqoji) səhələri əhatə edir.

Lakin buradan heç də belə bir nəticə çıxarmaq olmaz ki, materialın təkcə öz-özlüyündə əhəmiyyətli olması onun müvəffəqiyyətlə mənimsənilməsinə təmin edə bilər. Öyrənmənin müvəffəqiyyətlə getməsi üçün material şagird üçün əhəmiyyətlik kəsb etməli, onun tələbat və maraqlarına cavab verməlidir. Təlim materialının anlaşıldığını da onun öyrənilməsinə təsir edən əsas amillərdəndir. Psixoloqların apardıqları müşahidə və eksperimentlər göstərmişdir ki, anlaşılıqlıq dərəcəsi yüksək olan materiallar daha tez mənimsənilməklə yanaşı bu prosesdə buraxılan səhvərin miqdarı da az olur və həmin material uzun müddət yaddan çıxır. Anlama öyrənmənin səmərəli yollarından hesab olunur. Şagird öyrəndiyini anlamalıdır. Materialın mənasını düzüst və dərinləndirən anlayaraq öyrənmənin mexaniki öyrənmədən fərqli olduğu sübhəsidir. Şagird dərinləndirən anlayaraq, əsaslı şəkildə düşünərək öyrəndikdə həmin materialı bir o qədər düzgün və möhkəm yadda saxlayır. Psixoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, mənasını anlamadan, başa düşmədən materialı mexaniki öyrənmək üçün daha çox təkrar tələb olunur, bu cür öyrənilən material, mənası anlaşılaraq öyrənilən materialdan tez unudulur.

Tədris materialının strukturu, quruluşu da onun öyrənilməsinə, yaxşı və ya pis mənimsənilməsinə öz təsirini göstərir. Materialın bu xüsusiyyəti onun anlaşılıqlığı ilə sıx bağlıdır. Materialın anlaşılıqlığı yeni ilə köhnə, məlum olmayanla məlum olan arasındakı əlaqəyə, materialın strukturu isə bu əlaqənin necə, hansı yollarla yarandığına əsasən müəyyən edilir.

Materialın həcmi də onun mənimsənilməsinə təsir edən mühüm xüsusiyyətlərdəndir. Mənalı təlim materialının həcmi yalnız mənimsənilməsi tələb olunan yeni anlayış və işlərin miqdarı ilə ölçmək mümkündür. Bu cür materialın həcmi eyni zamanda onda müəyyənləşdirilən əlaqələrinin və mühakimələrinin miqdarı ilə də ölçmək mümkündür. Təcrübə göstərir ki, məhz bu cəhətlər nəzərə alınmadıqda şagirdlərin öyrənməli olduqları mənalı materialın həcmi dərslə və dərslər vəsaitlərində ya tələb olunduğundan artıq, ya da aşağı səviyyədə olur ki, bunların hər ikisi şagirdlərin öyrənməsinə mənfi təsir göstərir. Materialın həcmi həddindən artıq şişirdilməsi, şagirdlərdə yorğunluq, materiala qarşı ikrah hissi yaradır. Şagirdlər belə materialdan birtəhər yaxa qurtarmağa çalışırlar. Materialın həcmi az olduqda, daha doğrusu buradakı yeni anlayış və əlaqələrin miqdarı həddindən aşağı olduqda material şagird üçün maraqsız olur.

Nəhayət təlim materialının emosionallıq dərəcəsi də şagirdlərin həmin materialı mənimsəmələrinə xüsusiyyət kimi özünü göstərir. Buraya materialın cazibədarlığı, şagirdlərdə müəyyən hissə və emosiyaya yarada bilmə xüsusiyyətlərini aid etmək olar. Adətən, şagirdlərdə qüvvətli müsbət hissi hal yaranan material cansıxıcı materiala nisbətən asan öyrənilir və yadda saxlanılır. Mənfi emosional təsirə məlik olan material isə bəzən pis, bəzən də cansıxıcı materiala nisbətən yaxşı yadda saxlanılır.

İnsanın öyrənməyə, təlim fəaliyyətinə təhrik olunmasında xarici və şəxsi mənbələrin rolu da az deyildir. Xarici mənbələr insanın həyat və fəaliyyətinin sosial şəraiti ilə müəyyən edilir. Burada insanın hansı davranış tərzini və fəaliyyət növünü seçməsi ilə bağlı onun qarşısına qoyulan tələblər, ondan gözlənilən nəticələr və müvafiq fəaliyyət növünü yerinə yetirməsi üçün imkanların, obyektiv şəraitiin olması əsas götürülür.

Təcrübə göstərir ki, insan davranışının qeyd etdiyimiz daxili, xarici və şəxsi stimulları təlim fəaliyyətlə əlaqələndikdə onun müvəffəqiyyətinə əsaslı təsir edir. Başqa sözlə təlim fəaliyyətinin motivasiyası sahəsi formalaşmış olur.

Təlim materiallarının mənimsənilməsi tələbələrə dərslə, dərslər vəsaiti və başqa mənbələrlə işlədikləri vaxtda yaranır. Bu isə onların oxu qabiliyyətlərindən də asılıdır. Oxu bütün ali psixi funksiyaların birbaşa iştirak etdiyi mürəkkəb, kompleks bir prosesdir. Oxu mətnin qavrayış və anlaşma prosesləri bir-biri ilə əlaqəlidir və birləşməsindən ibarətdir. Mətn oxuduğunda mətn qavrayışının koqnitiv, konativ və affektiv komponenti fərqlənir. Oxucunun mətnin qavranılması çərçivəsində koqnitiv komponenti mətnin informativ məzmununu göstərir: mövzu sahəsi, təsviri, funksional stil. Mətn qavrayışının konativ (davranış) komponenti kontekstində mətnə verilən məlumatların istifadəsi istiqamətləri məsələni həll edilir. Qavrayışın affektiv komponentində isə oxucunun mətnə münasibəti və ümumi dəyərlərə söykənən təsvir mövzusuna mənsub olduğu bildirilir.

Mətnin anlaşılması mətnin məqsədi və strukturundan asılı olaraq oxuma strategiyasının dəyişdirilməsi qabiliyyətinə məlikdir. Mətn - öyrənməyə yönəlmiş, biliklərin mövcudluğunun əsas formasıdır. Mətn mənalı daşıyıcıdır, bu da onunla aparılan işin əsas məzmunudur. Mətnin daxili mənası yazıçı tərəfindən dəqiq bir plan, proqram şəklində həyata keçirilir və mətnin birləşdirilməsinə, bir məntikli zəncir şəklində mətnin açıq şəkildə qurulmasına kömək edir. Mətnin strukturunda təsvir edilən müəllifin mənası analitik və sintetik emal mövzusu olur. Nəticədə, tələbə mətnə mənalı obyektləri, informativ faktları fərqləndirir. Bu obyektlərin tapılması və anlayışı mətnin adlandırma və mənalandırma vasitəsi ilə qatlanmış formada əks etdirmək imkanı yaradılır. Mənimsəmə prosesi fəallaşır və informasiyanın gələcək xatirəsi və istifadəsi asanlaşır.

Oxu fəallığı şagirdlərin və tələbələrin müstəqil öyrənmədə ən vacib məqamlardandır. Universitetdə tədris prosesinin effektivliyi tələbələrə oxu vərdişlərinin inkişafından asılıdır. Bəzi insanlar özləri oxu vərdiş və bacarıqlarını inkişaf etdirir. Təəssüf ki, hər kəs bunu edə bilmir. Araşdırmalar göstərir ki, həm məktəb şagirdləri, həm də universitet tələbələri oxu bacarıqlarının formalaşmasında çatışmazlıq göstərilir. Demək olar ki, müasir təlim prosesinin ayrılmaz hissəsi olan oxu fəaliyyətinin inkişafı öyrənmənin səmərəli təşkilini təmin edən amillərdəndir.

Öyrənmənin, yaddasaxlanmanın səmərəli yollarından istifadə olunmasından da çox asılıdır. Öyrənmənin yaddasaxlanmanın səmərəliliyini artıran bu cür tərzlər çox və müxtəlifdir. Onlardan bəzilərinə nəzər salaq. Dərslə öyrənmənin, yaddasaxlanmanın bilavasitə müəllimlə bağlı səmərəli yollarından biri kimi şagirdlərdə öyrənilən materiala qarşı idrak maraqlarının aşılmasını, başqı sözlə, təlimin daxili motivlərinin inkişaf

etdirilməsini göstərmək olar. Müəllim şagirdlərdə öyrəndiklərinə qarşı idrak marağı yaratdıqda şagirdlərin öyrəndiklərini yaddasxlamaları da səmərəli olur.

Yaxşı öyrənmək və yaddasxlamamanın səmərəli şərtlərindən biri də müəllimin dərslər zamanı şagirdlərin diqqətini səfərbər edə bilməsidir. Bu baxımdan dərslərdə şagirdlərin diqqətini öyrənilən obyekt üzərinə yönəltmək, onun ətrafında mərkəzləşdirmək ən zəruri şərtlərdəndir.

Öyrənilən materialın daha yaxşı yaddasxlanılması qarşıya qoyulmuş yaddasxlama məqsədi, yaddasxlama müddətindən də asılıdır. Yaddasxlamamanın səmərəli yollarından biri də öyrəndiklərini anlamadır. Əgər müəllim verdiyi materialın şagirdlər tərəfindən anlaşılmasına nail olarsa yaddasxlama da bir o qədər davalı və səmərəli olur. Müəllimin öyrətdiyi materialları həyatla əlaqələndirməsi də yaddasxlamamanın səmərəliliyinə müsbət təsir edən şərtlərdəndir.

Ədəbiyyat siyahısı:

- 1.Əlizadə Ə.Ə, Bayramov Ə.S Psixologiya. Bakı, 2002.
- 2.Həmzəyev M.Ə Pedaqoji psixologiya. Bakı, 1991, səh. 70-144
- 3.Əlizadə Ə.Ə Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 1998, səh. 34-82
- 4.Məmmədov A. Təlimin psixoloji əsasları. Bakı,1993, səh. 62-83
- 5.Маркова А.Н. Формирование мотивации учения в школьном возрасте. М., 1983
- 6.Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении.М.,1972
- 7.Матюшкин А.М. Отстающие в учении школьники . Проблемы психического развития .М.,1986
- 8.Ильясов И.И. Структура процесса учения. М., 1986
- 9.Кабанова. Меллер Е.Н. Учебная деятельность и развивающее обучение. М., 1981
- 10.Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении. М., 1972
- 11.Якиманская И.С. Развивающее обучение . М., 1979, с 7-104

Açar sözlər: *idrak fəallığı, öyrənmə fəaliyyəti, öyrənmənin funksiyaları*

Ключевые слова: познавательные активность, учебная деятельность, функции обучение

Key words: cognitive activity, process learning activity, learning functions

Резюме

Учебная деятельность является одним из основных факторов развития познавательной активности личности. Познавательная активность, обеспечивая взаимоотношения индивида со средой, регулирует поведение и определяет перспективы на будущее. Познавательная активность имеет сложную организацию и включает наряду с познавательными процессами эмоциональные и волевые процессы. В статье раскрывается роль функций и структурных компонентов учебной деятельности для развития познавательной активности, особо подчеркивается их значение для процесса социализации и всестороннего развития личности. Успешность запоминания материала и его усвоения зависит от цели запоминания, от длительности хранения выученного материала и от сформированности навыков чтения.

Summary

Educational activity is one of major factors of development of informative activity of the personality. Informative activity, providing relationship of the individual with society, regulates behavior and defines prospects on the future. The informative activity has the complex organization and includes emotional and strong-willed processes along with informative processes. In article the role of functions and structural components of educational activity for development of informative activity reveals, their value for process of socialization and all-round development of the personality is highlighted. The success of storing of material and its assimilation depends on the storing purpose, on storage period of the learned material and on formation of skills of reading.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

İNGİLİS DİLİNDƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNƏ VERİLƏN BAŞLİCA TƏLƏBLƏR

İngilis dilinin sözlük həqiqi mənasında beynəlxalq dil olduğu və geniş ünsiyyətə xidmət etdiyi indiki zamanda düzgün, aydın, məntiqli, yığcam, canlı, sadə, dəqiq və təsirli danışma və yazma bilmək, başqa sözlə, yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnmək mühüm tələb kimi qarşıya qoyulur.

Düzgün, səlis, mənalı, rəvan və gözəl danışmağı bacaran, öz çıxışlarında nitq mədəniyyətinin bütün tələblərini gözləyən şəxsə nitq deyilir. Yaxşı nitq olmaq ictimai həyatda olduğu kimi, nitq mədəniyyəti sahəsində insanın əldə etdiyi çox böyük nailiyyətdir. Natiqlik sənətinin əsas göstəriciləri aşağıdakılardır:

1. Düzgün, dəqiq və intonasiya ilə danışmaq.
2. Dinləyicilərin səviyyəsini nəzərə alaraq onların başa düşəcəyi dildə danışmaq.
3. Nitqin intonasiyasına, ritminə fikir vermək və jest, mimikalardan yeri-yerinə istifadə etmək.
4. Qısa danışmaq, dinləyiciləri yormamaq
5. Nitqə əvvəlcədən hazırlaşmaq, müqayisələr aparıb, nəticə çıxarmaq [8, 142].

Natiqlik sənətinin yaranması Yunanıstan və Roma ilə bağlıdır. Yunan natiqlik sənətinin parlaq ulduzu Demosfenin 61 nitqi, 56 çıxışı, 6 məktubu ilə dünya natiqlik məharətinin inkişafında mühüm mərhələ olmuşdur. Mark Tuli, Siseron, Yuli Sezar, Mark Yuni Brut kimi ictimai xadimlər Roma natiqlik sənətini bütün dünyada şöhrətləndirmişlər. Natiqlik sənətinin müxtəlif növləri vardır:

1. Bədii natiqlik- natiqliyin bu növü poema və povestlərin ifadəli və emosional oxunuşunu nəzərdə tutur.
2. Akademik natiqlik- bu aydın tələffüz olunan elmi-filosofi nitqdir.
3. Siyasi natiqlik- siyasətçilərə, dövlət xadimlərinə və diplomatlara aiddir.
4. Biznes natiqliyi- iş adamlarına məxsusdur və ölkənin iqtisadiyyatı ilə bağlıdır.

Eramızdan əvvəl VII-IV əsrlərdə fəaliyyət göstərən yunan natiqlik məktəbi Aristotel, Antifont, Andokid, Lisiy, İsey, İsokrat, Molon, Kvintilian, Demosfen, Hipeorid, Likurq, Esxil, Dinarx və b. kimi görkəmli natiqlər yetirmişdir. Kvintilian natiqlik sənətinə yiyələnməyi təhsilin zirvəsi hesab edirdi. Onun dediyi ilə tam razılışaraq fikrini ifadə edək: "Şair doğulurlar, nitq isə olurlar. Natiqlik sənətinə isə təlimin köməyi ilə yiyələnmək mümkündür" [1,97]. Nitqin nitqi, hər şeydən əvvəl, bədii təsvir vasitələri ilə, sinonimlər, frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri, zərbi məsəllər, aforizmlər və s. ilə zəngin olmalıdır. Nitq bu vasitələrlə ən incə mətləbləri öz dinləyicilərinə çatdırma bilməlidir. Nitq mədəniyyəti orfoqrafik və orfoepik qaydalara, qrammatik qayda-qanunlara, zəngin söz ehtiyatına malik olmaq, nitqin etik normalarını gözləməkdir. Görkəmli söz ustaları həmişə nitq mədəniyyətini inkişaf etdirməyə, yığcam və təsirli danışmağa, nitqdə işlədilən sözlərin saflığına, yerli-yerində deyilməsinə bir sözlə nitq mədəniyyətini yüksəltməyə xüsusi diqqət yetirmişlər [9, 23].

Nitq mədəniyyəti insanın yüksək ictimai mədəniyyəti, təfəkkür mədəniyyəti, dilə şüurlu sevgisi, ən yüksək keyfiyyətdir. Böyük Britaniyada qadınların nitqi ilə bağlı aparılan sosioloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, nə qədər nitq düzgündürsə qadın şəxsi və professional həyatda bir o qədər xoşbəxtədir. Bu nəticəni, şübhəsiz, dilin bütün daşıyıcılarına aid etmək olar.

Gözəl nitq üçün, birinci növbədə, aşağıdakılar tələb olunur:

- 3) dilin özünün səlisliyi, ifadə imkanlarının genişliyi;
- 4) həmin dildən istifadə edənlərin hazırlığı, yəni dilin səlisliyindən, ifadə imkanlarının genişliyindən düzgün faydalanmaq vərdişlərinin olması.

Antik dövrün böyük filosofu Sokratın: "Ey insan danış səni tanıyım" [5, 192] fikri ilə tam razıyam.

K.S.Stanislavskinin dediyi kimi, "sadə və gözəl danışığı bacarmaq özü bir elmdir və onun xüsusi qanunları var".

Mədəni nitq ədəbi dilə yaxşı yiyələnmiş şəxslərin işlətdiyi nitqdir. Deməli ədəbi dilə mükəmməl yiyələnmiş mədəni nitqdən danışmaq olmaz. Buna nail olmaq üçün nitq mədəniyyətinin göstəricilərindən hesab olunan orfoqrafik və orfoepik normaları da bilmək mütləqdir. Orfoqrafik normalardan bir neçəsini nəzərdən keçirək:

1. Sonu samitlə bitən sifətlər müqayisə dərəcəsində işlənərək onlarda samit artımı müşahidə olunur. Məsələn, big-bigger, hot-hotter, fat-fatter və s. Bundan fərqli olaraq, sifətlər müqayisə dərəcəsində işlənərək sonu y səsi ilə bitən sözlər i səsinə keçir: *early*→*i+er* = *earlier* → *earliest*; *easy*→*easier*, *easiet*, *happy*→*happier*, *happiest*

2. Sonu [f ; fe] səsləri ilə bitən isimlər cəmdə işləndiyi zaman onlarda iki cür dəyişmə müşahidə olunur: səsartımı və səsdəyişməsi: f, fe→v+es: *leaf* (yarpaq)→*leaves* (yarpaqlar); *wolf*→*wolves* (cana-varlar); *knife*→*knives* (bıçaqlar); *wife*→*wives* (arvadlar). Lakin bir istisna var: *roof*→*roofs* (dam).

3. Sonu samit+y səsi ilə bitən isimlər cəmdə işlənərkən onlarda iki cür dəyişiklik olur: y→i+es. Məs.: *lady-ladies*; *baby-babies*; *army-armies*; *party-parties*;

4. Adi indiki zamanda III şəxsin təkində sonu y samiti ilə bitən fellərdə y→i-es dəyişməsi olur. Məs.: *to carry-he carries*; *to copy-she copies*; *to worry-worries*.

5. Adi keçmiş zamanda sonu y samiti ilə bitən fellərdə y→i+ed dəyişməsi baş verir. Məs.: *to study-studied*, *to worry-worried*, *to carry-carried*.

6. *happy+ness*, *busy+ness*, *busy+ness* şəkilçisi bu sözlərdə isim yaratdıqda kökün son samiti y→i ilə əvəzlənir: *happiness*, *business*.

7. Sonu -s, -ss, -ch, -sh, -tch, -x hərfliəri ilə bitən isimlər cəmdə işləndikdə i-səsartımı olur və "s" əvəzinə "es" həm yazıda, həm də tələffüzdə mövcudluğunu qoruyub saxlayır. Məsələn: *bus*→*buses*, *class*→*classes*, *bench*→*benches*, *fox*→*foxes* [22, 56-58]

8. Qaydalı fellərin keçmiş zaman qeyri-müəyyən formasını düzəltmək üçün işlənən -ed suffiksi: *invited*, *worked*;

İngilis dilində də oxunmayan hərf və hərf birləşmələri daha genişdir.

1. kn-səs birləşməsi yazılır, amma heç vaxt tələffüz olunmur: *knee* [ni:] -diz, *know*[nəu]-bilmək, *knife* [naif]- bıçaq, *knight* [nait]-cəngavər və s.

2. wh-yalnız o saiti olanda “h” səsi tələffüz olunur: [o,u] kimi səslənir: who [hu:]-kim, whom[hɜ:m]-kimi, kimə, whose [hu:z]- kimin, whole[həʊl]-bütün.

3. bir sıra qaydasız fellər keçmiş və Perfect zamanında “gh” işlənir, ancaq bu samit birləşməsi heç vaxt tələffüz olunmur: brought [bro:t]-gətirdi, bought [bo:t]- almaq, fought[fɔ:t]- dalaşmaq və s.

4. ue saitləri tələffüz olunmur: technique [teknik]-texnika, mosque [mosk]-məscid və s.

5. Bir çox sözlərdə samitlər yazılır, ancaq tələffüz olunmur:

a) bu sözlərdə “b” tələffüz olunmur: debt [det]- borc, comb [kəʊm]- daraq və s.

b) “n” tələffüz olunmur: autumn [ɔ:təm]- payız, solemn [soləm]- təntənəli və s.

c) “t” və “d” tələffüz olunmur: castle[kɑ:sɪ]-saray, thistle [sɪsɪ]- qanqal, ballet [bæleɪ]-balet; boulevard-d tələffüz edilmir: [bu:lva:]-bulvar və s.

ç) “l” tələffüz olunmur: to walk [wo:k]- gəzmək, to talk [to:k]-söhbət etmək, folk [fəʊk]-insanlar və s.

d) bir çox sözlərin əvvəlində “h” yazılır, ancaq tələffüz olunmur: hour[auə]-saat, honest [onɪst]- düz, honour [onə]- şərəfli və s.

e) s tələffüz olunmur: island[ailənd]-ada, isle[ail]-ada və s [22, 73].

Müasir ingilis dilinin qrammatik quruluşu söz birləşmələrində və cümələrdə sözlər arasındakı sintaktik əlaqələrdə başlıca olaraq köməkçi sözlər, köməkçi fellər, sözlənüləri, artıqlı, söz sırası və digər vasitələrlə ifadə edilir. Məsələn, müasir ingilis dilində felə xas olan zaman formalarının əksəriyyəti köməkçi fellər vasitəsilə düzəldilir: indiki və keçmiş zamanların davamedici formaları “to be” köməkçi feli, indiki və keçmiş zamanların bitmiş formaları “to have” köməkçi feli, gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması “shall/ will” köməkçi felləri, gələcək zamanın davamedici forması “shall/ will” və “to be” köməkçi felləri, indiki və keçmiş zamanların davam edib bitmiş formaları “to have” və “to be” köməkçi felləri, gələcək zamanın davam edib bitəcək forması isə “shall/ will”, “to have” və “to be” köməkçi felləri vasitəsilə düzəldilir, məsələn:

I am speaking. I have said. They will stay at home. I shall be working. They will be watching etc.

İngilis dilində ismə xas olan qeyri-müəyyənlik və müəyyənlik kateqoriyası analitik yolla, artıqlı adlanan köməkçi nitq hissəsi ilə ifadə edilir, məsələn:

I see a tree. The tree is tall. It is an egg. The egg is boiled.

Müasir ingilis dilində sözlərin cümlədə və habelə, söz birləşmələrində sırası da sözlər arasındakı sintaktik əlaqələrin ifadəsində ciddi rol oynayır. Bunu aşağıdakı misallarda aydın görmək olar:

Light lamp- işıqlı lampa, lamp light - lampa işığı

Tom knew Brown- Tom Braunu tanıdı. Brown knew Tom- Braun Tomu tanıdı.

NƏTİCƏ. Nitqin quruluşu danışanın təhsil səviyyəsi, dünyagörüşü, fərdi zövqü və digər amillərlə birbaşa əlaqəlidir. Düşündürük ki, ingilislərin nitqlərində istifadə olunan atalar sözləri, idiomlar və frazeoloji birləşmələrin bu mədəniyyətin güzgüsü hesab edilməsi düzgündür. Bununla yanaşı tərəfimizdən belə qənaətə gəlinmişdir ki, nitq prosesində istifadə edilən qeyri-verbal vasitələr (intonasiya, jest, mimika, proxem davranışlar (ünsiyyət zamanı məsafədən istifadə və zaman anlayışına diqqət yetirmə)) də mədəniyyətin göstəricilərindəndir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Guirdham H. Cultures and Organizations. Mc Grow-Hill Book Company, 2005
2. Hall E.T. Beyond Culture. New York, 1976
3. Hall E.T. Understanding Cultural Differences. New York, 1990
4. Harry C. American-English Idioms. USA, 1994
5. Hemingway E.M. A Farewell to arms. New York: Scribner Classics edition, 1997
6. Homby A.S. Oxford Advanced Learners Dictionary of Current English. Oxford University Press, 2005
7. Jennifer Seidl, W.Mc.Mordie. English Idioms and how to use them. Moscow, 1968

Açar sözlər: nitq, dəqiq, natıqlıq, dinləyici, növ

ключевые слова; речь, точность, искусство речи, слушатель, добрый

Key words: speech, exactly, oratory, listener, type

SUMMARY

The speech structure is directly related to the student's educational level, outlook, personal taste, and other factors. We think that the words, idioms, and frazeological formations used in the English speeches are considered to be mirrors of this culture. Along with this, we have come to the conclusion that non-verbal means used in the speech process (intonation, gesture, mimicry, proxem behaviors (attention to distance and distance understanding in communication) are also indicators of culture.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Səmədova Sənur⁷⁹

İNGİLİS DİLİNDƏ NİTQ ETİKETLƏRİNİN ROLU

Ünsiyyət- qarşılıqlı münasibət, əlaqə, yaxınlıq, ülfət, xoş münasibət, mehribanlıq mənasını ifadə edir. Ünsiyyət insanların birgə ictimai əmək fəaliyyətində, ailənin qurulması və möhkəmləndirilməsi, uşaqları tərbiyə etmə, gündəlik məişət şəraiti və s. zaman yaranır.

Fransız sözü olan etiket (etiquette-yarlıq, etiketka) insanlar arasındakı münasibətlərin zahiri görüntülərini əks etdirir. Etiket şəxsiyyətin mədəni səviyyəsinin güzgüsüdür. Mənbələrdə etiket sözünün Fransada yarandığı və ilk dəfə Y. Lüdovik tərəfindən tətbiq olunduğu bildirilir. Biz gündəlik həyatda çoxsaylı etiket elementlərindən istifadə etməklə təəssüf hissimizi bildiririk, başsağlığı veririk. Bununla belə xahiş etdiyimiz məqamlar da az olmur. Bütün bunlar həm rəsmi, həm də qeyri- rəsmi şəkildə baş verir.

Nitq etiketləri xalqın milli təfəkkürünə uyğun olur və nitq mədəniyyətinin mühüm göstəricisi sayılır.

Azərbaycanlı filosof, astronom, riyaziyyatçı, tarixçi, maliyyəçi, ilahiyyatçı və hüquqşünas, dövlət xadimi N.Tusinini fikri ilə razılaşaraq vurğulayaq: “Böyüklər danışarkən kinayə işlətməməli,... nalayiq sözlər işlətməməli, dilini söyüşə öyrətməməli, zərurət üzündən ayıb kəlməyə ehtiyac yarananda onu obrazlı, məcazi ifadələrlə anlatmalı, hər məclisdə münasib danışmağı bacarmalıdır”. [12, 182]

N.Formanovskaya haqlı olaraq yazır: "...Etiketın təsır gücü onun səciyyəvi sosial və linqvistik mahiyyəti ilə bağıdır. Əgər yaşadığın cəmiyyətdə, işlədiyin mühitdə yad görünmək istəmirsənsə, sən öz öhdənə düşənləri icra etməlisən. Bunu səndən gözləyirlər və yeri gəlsə tələb də edərlər. Linqvistik planda isə nitq etiketi nitq fəaliyyətidir. Belə çıxır ki, biz etiketlə həqiqi mənada iş görürük". [7, 11]

İngilis vətəndaşları, diplomatları, dövlət və hökumət nümayəndələri üçün adi vaxtlardan fərqli olaraq, müraciət, salamlamaq, xudahafizləmək, təbrik çatdırmaq, xoş arzularını bildirmək, başsağlığı ifadə etmək mühüm əhəmiyyətli nitq etiketlərindəndir.

V. Hüqo yazırdı ki, yaşadığımız dünyada səmədan da gözəl mənərə vardır, bu, insan qəlbının dərinliyidir. Bu dərinliyə baş vura bilmək üçün gözəl danışmağı bacarmaq, müraciət formalarını bilmək, dinləməyi bacarmaq lazımdır. Onun bu fikri ilə razılaşmaq yerinə düşərdi.

Etiketın ən populyar elementlərindən biri müraciətdir. Burada dilin kontakt funksiyası gerçəkləşir. Qədim Romada bir vaxtlar Yuli Sezara öz adı ilə müraciət edirdilər. Lakin imperator hakimiyyəti gücləndikcə monarxlara müraciətdə xüsusi formalar tətbiq olunmağa başladı.

Hər bir xalqın cəmiyyət üzvləri arasındakı müraciət etiketləri həmin xalqın ümumi mədəniyyətinin bir hissəsidir. İnsanlar arasındakı ünsiyyət bir-birinə müraciətdən başlanır. Müraciət forması isə müraciət edənə müraciət olunan arasındakı münasibətdən asılıdır. Münasibətlər müxtəlif olduğu kimi, müxtəlif mədəniyyətlərdə müraciətlər də müxtəlifdir.[10, 62]

İngilis dilində nitq-müraciət etiketləri də müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur. İngilislər "oğlum,qızım, dayı, əmi, xala, nənə, baba kimi müraciət formalarından yalnız ailədaxili ünsiyyət zamanı istifadə edirlər.

Müraciət zamanı sən və siz işlənmə məqamı müxtəlifdir. Azərbaycanlılar ünsiyyətdə yaş fərqi olduqda "siz" müraciət etiketindən istifadə edirlər. Ünsiyyət prosesində yaşca böyük adamlara, tanış olmayanlara, vəzifə sahiblərinə, ümumiyyətlə özündən böyük kişi və qadınlara müraciət zamanı siz, kiçiklərə isə sən əvəzliyindən istifadə olunur. İngilis dilində isə bu halda "you" əvəzliyindən istifadə olunur.

İngilislər rəsmi, qeyri-rəsmi üslubda "Mr, Mrs: Ms+soyad" istifadə edilir.

İngilis mədəniyyətində şəxsin sosial vəziyyəti yox, onun şəxsiyyəti əsas götürülür.

C.Makkonellin müraciət bildirən sözləri əməli işdə ictimai əlaqələr yaradan "pəncərələr" adlandırması ilə tam razıyam. [31, 69]

Mr.- mister sözünün qısaltılmış formasıdır, soyadların və ya vəzifə adlarının qarşısında işlədilir. Məs: "Some people, Mr.Poirot, have no sense of public duty"[31, 48].

Mrs.- mistress sözünün qısaltılmış formasıdır. Bu forma əsasən ərlı qadınlara soyadlarının qarşısında işlədilir. Məs: "I am not ill, Mrs. Marbury. Just a little worried over various personal matter".

Miss- ailə qurmayan, subay xanımlara müraciət zamanı işlədilir. Məs: "Farewell, Mr.Rochester.for the present".

"What must I say?"

"The same, if you like sir."

"Farewell, Miss Eyre, for the present;is that all"

"Yes"[18, 238].

Müstəsna hal kimi Miss sözündən, eyni zamanda müəlliməyə müraciət edərkən də istifadə etmək olar. Ancaq tanımadığımız xanıma müraciət zamanı həmin müraciət formasından istifadə etmək nəzakətlik formasına aid edilmir.

İngilis danışq dilində elə müraciət bildirən sözlər vardır ki, onlardan tez-tez istifadə olunur. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

Madam (xanım, madam)- qadına müraciət edərkən istifadə olunan nitq etiketlərindən biridir.

Sir(cənab)- yalnız yüksək rütbəli şəxslərə müraciət zamanı işlədilmir. Belə ki, məktəbdə şagirdlər kişi müəllimlərə, orduda əsgərlər rütbəyə özündən böyük olanlara, mağazada satıcılar müştərilərə müraciət edərkən bu sözlərdən istifadə edə bilərlər. Məs: "She'd a little in the Savings Bank, sir-enough to buy her proper, that's what she always said".

Müraciət bildirən sözlərdən biri də "dear"- çox hörmətli, mənasında işlədikdə ehtiram, hörmət bildirir. Məs: "Dear Sir,- I hope you'll forgive the library I take in writing to you".

İngilis ünsiyyət mədəniyyətində işçinin müdirə, tələbənin müəllimə müraciətində qeyri-rəsmi üslub gözlənilir. "Hi Tom/Hi Jenry.

İngilis mədəniyyətində salamlama formulları demokratikliyi ilə fərqlənir. "Good morning, Good afternoon, Good evening" rəsmi,

"Morning, Afternoon, Evening" qeyri-rəsmi ünsiyyət zamanı istifadə olunur.

"Good morning", I said.

"Good morning", she said and come over to the bed. "We haven't been to the doctor. He's gone to Lake Como. No one knew there was a patient coming. What's wrong with you anyway?" [28, 82].

İngilis mədəniyyətində hansısa məclisə gələrkən orada bir neçə nəfər toplaşıbsa hökmən birinci salam vermək lazımdır. Kişi qadına birinci salam verməlidir. Kişi ilə görüşərkən birinci əl uzatmaq lazımdır. Qadınla salamlaşarkən baş əyməklə də kifayətlənmək olar. Onların əlcəklə əl verməsi normal haldır. Kişilər üçün isə belə hərəkət ədəbsizlikdir. Əli cibində olan vəziyyətdə başqasıyla salamlamaq və söhbət etmək olmaz.

İngilis mədəniyyətində bir kəsə tanış olduqda yaxınlaşb əl verməmişdən əvvəl özünü təqdim etmək lazımdır. Bu zaman ad, familiya, bildirilməlidir. Tanışlıq zamanı papağı çıxarmaq, yaxud azacıq qaldırmaq lazımdır.[5, 134].

İngilislərin təşəkkürmə formulaları aşağıdakılardır: "thank you very much, thank you so much, thank you ever so much".

"Have you any cheese?"

The major spoke grudgingly to the orderly who ducked back into the hole again and come out with a quarter of white cheese.

"Thank you very much," I said.

"You'd better not go out"[18, 129].

Azərbaycan dilini ingilis dilindən fərqləndirən fərqli azərbaycan dilində vidalaşma və təşəkkürün eyni formada ifadə olunması ilə bağıdır. Məsələn: "Sağ ol (olun)" ifadəsi azərbaycan dilində həm təşəkkür, həm də sağollaşma bildirir. Bu söz ingilis dilində müvafiq olaraq, "thank you" və "goodbye" formasında ifadə edilir.

Ünsiyyət zamanı ingilis mədəniyyətində təşəkkür etmək çox vacibdir.

Nəticə. Hər bir xalqın cəmiyyət üzvləri arasındakı nitq etiketləri həmin xalqın ümumi mədəniyyətinin bir hissəsidir. Bunu deyə bilərik ki, nitq etiketlərindən yerli-yerində istifadə etmək ingilis dili baxımından çox mühüm mənbə hesab edilə bilər.

Fikirləşirik ki, mədəni nitqi şərtləndirən nitqin aydınlığı, sadəliyi, orijinallığı, yığcamlılığı, ifadəliliyi, zənginliyi də nitqin mədəniyyətlə əlaqəsində mühüm rol oynayan amillərdəndir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Arnold I. Smimitsky A. Kunin A. A dictionary of phraseology. Moscow, 1995
2. Austen J. G. New York Wild Jot Press 2009
3. Bronte C.P. Jane Eyre. New York, 1847
4. Brown H.D. Learning a Second Culture . Cambridge, 1986
5. Collins V.H. A book of English Idioms. London, L.1 960
6. Crystal D. English as a Global language. 2 edition Cup 2003

Açar sözlər: *nüqə, dəqiqlik, dinləyici, növ*

Ключевые слова; речь, точность, искусство речи, слушатель, добрый

Key words: speech, exactly, oratory, listener, type

SUMMARY

Speech tags among the community members of every nation are part of the common culture of that nation. We can say that the use of speech labels locally can be considered a very important source of English language.

We believe that the clarity, simplicity, originality, compassion, expressionism, richness of the speech that constitutes the cultural speech are also factors that play a vital role in the culture of speech.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Üniversite Öğrencilerinin Duygusal Zekalarının Bazı Değişkenleri Açısından İncelenmesi

¹Prof. Dr, Necmettin Erbakan Üniversitesi, eyilmaz@konya.edu.tr²Öğrenci, Necmettin Erbakan Üniversitesi, ulvimeded@gmail.com

GİRİŞ: Son yıllarda insan davranışlarının açıklanmasında duygusal zeka kavramı araştırmacıların ilgisinin çeken bir kavramdır. İngilizce’de “EmotionalIntelli gence - EI” veya “EmotionalQuotient - EQ” olarak bilinen ve Türkçe’ye “Duygusal Zeka - DZ” olarak çevrilen yeni zeka kavramı; hem duyu, hem de zeka konusundaki araştırmaları gündeme getirmiştir (Doğan & Şahin, 2007).

İnsan beyni üzerinde yapılan araştırmalarda insan zekasının bir tek bilişsel zekadan oluşmadığını, bilişsel zeka kadar insan yaşamına büyük ölçüde etkileyen duygusal zekanın da varlığından söz edilmektedir (Goleman, 1995; akt: Güllüce & İşcan, 2010). Duygusal zeka kavramını ilk kez çalışmalarında ortaya koyan John Mayer ve Peter Salovey “TheIntelligence of EmotionalIntelligence” (1990) adlı makalede duygusal zekayı, kişinin kendi ve diğerlerinin duygularını gözlemleme yeteneğini, duyguları ayırt edebilmeyi ve bu bilgiyle düşünce ve davranışlara yön veren sosyal zeka türü olarak tanımlamaktadır (Çakar & Arbak, 2004).

Goleman (1995) “Duygusal Zeka” adlı kitabında duyguların özel, sosyal ve iletişimsel becerilerine dikkat çekmiştir. Duygusal zekayı: “kendini harekete geçirebilme, aksiliklere rağmen yoluna devam edebilme, dürtülere hâkim olup tatmini erteleyebilme, ruh halini kontrol edebilme, kendini başkasının yerine koyup olaylara onun bakış açısından bakabilme, düşünceleri yönltebilme” olarak tanımlanmıştır. Bir başka tanıma göre ise duygusal zeka; bireyin kendi duygularını anlayabilme, çevresindeki insanları motive edebilme ve ilişkilerini başarılı bir şekilde yönetebilme yeteneğidir (Furunham, 2000). Duygular her insanda vardır. Duygusal zeka; kendimizin ve başkalarının duygularını tanıma ve değerlendirmenin yanı sıra duygulara ilişkin bilgileri ve duyguların enerjisini günlük yaşamımıza ve işimize etkin bir biçimde yansıtarak onlara uygun tepkiler vermemizi sağlar (Yeşilyaprak, 2001).

Günümüzde ise duygusal zeka, bir özellik olarak duygusal zeka ve bilgi işlem olarak duygusal zeka olmakla iki farklı şekilde tanımlanmaktadır. Özellik olarak duygusal zeka daha çok bireyin kişilik özellikleri (iyimserlik, güvenli, girişkenlik, empativ.b.) üzerinde durur. Bilgi işlem süreci olarak ise duygusal zeka yetenekleri (duyguları tanıma, ifade etme, etiketleme v.b.) ifade etmektedir (Furunham, 2000; İşmen, 2001).Bireyin kendi duygularını ve diğerlerin duygularını düzenleyebilmesi için duygulara karşı duyarlı olması, duygulara açık kalabilmesi, duyguları izleyebilmesi gerekmektedir. Bireyin duygulara açık olmayaacağı durumda ise bireyin hissettikleri ve gözlemledikleri algılarına göre şekillendirdiği bir duygusal gerçeklik olacaktır ve çok zaman birey görmek istediğini algılayacaktır (Çakar & Arbak, 2004).

Yapılan bir çok araştırmada, araştırmacılar duygusal zekası yüksek olan bireylerin duygulara yönelik sorunları çözmeye daha başarılı olduğunu saptamışlardır (İşmen, 2001). Ayrıca duygusal zekası yüksek olan bireyler başka insanlara karşı daha duyarlıdır ve empati kurmaya daha yakındır. Duygusal zeka stresle baş etmemize yardımcı oluyor (Deniz & Yılmaz, 2005; Göçet, 2006). Duygusal zekası yüksek olan bireyler, kendilerinde olumsuz duygular uyandıracak durumlara daha iyi baş edebiliyorlar (Doğan & Şahin, 2007). Duygusal zeka iş yaşamını da olumlu şekilde etkiliyor (Canbulat, 2007).

Bireylerin yaşadıkları ortamlara bağlı olarak duygusal zekaları da farklılık göstermektedir, ancak duygusal zeka geliştirilebilir. Duygusal zekanın gelişimine katkı sağlayan önemli etkenlerden aile ve çevreyi gösterebiliriz (Maboçoğlu, 2006). Goleman duygusal zekanın her yaşta ve her zaman geliştirilebilir ve öğrenilebilir olduğunu belirterek, duygusal zekanın gelişimine önem verilmesi gerektiği ihtiyacına dikkat çekmiştir. Duygusal zekanın öğrenilebileceğini ancak bunun çok kolay bir süreç olmadığını ireli sürmüştür. Bar-On aştırmalarında duygusal zekanın çocukluktan başlayarak 40’lı yaşların sonlarına kadar yükselmeye devam ettiğini ve çok da uzun süreli olmayan eğitimlerle daha anlamlı oranda yükselebileceğini ireli sürmüştür. Duygusal zeka kavramını ilk kez tanımlayan John Mayer ve Peter Salovey de duygusal becerileri ve bilgiyi geliştirecek eğitimlerin olabileceğine inanmaktadırlar. Goleman, duygusal zekanın - özdenetim, sebatkarlık, motivasyon, empati ve dürtü kontrolü niteliklerini içerir-okulda ve yaşamda başarının anahtarı olduğunu ve insanların, bilişi de içeren diğer becerilerini nasıl iyi kullandıklarını tanımlamayı içeren “uzman bir tutum” olduğunu savunmuştur (Köksal, 2007).

Türkiye’de de duygusal zeka konusuyla ilgili bir çok araştırmalar yapılmıştır. Bu konularda duygusal zekanın, liderlikle, stresle başa çıkmayla, yaşam doyumuyla, iş tatminiyle vs. ilişkisi, bireylerin yaş, cinsiyet, okudukları bölüm, okudukları sınıf vs. gibi demografik göstericilerine göre incelenmesi görülmektedir. Ama duygusal zekanın bireylerin uyruklarına, üniversite türüne göre incelendiği çalışmaların olmadığı ve ya çok az sayıda olduğu görülmüştür. Son 10-15 yılda Türkiye’ye eğitim için gelen uluslararası öğrencilerin sayısındaki yüksek artış göz önünde bulundurularak yapacağımız bu araştırmanın önemli olduğunu düşünmekteyiz.

Bu çalışmada üniversite öğrencilerimizin duygusal zeka boyutlarının öğrencilerin cinsiyetleri, uyrukları, eğitim düzeyleri ve okudukları üniversite türü açısından anlamlı bir farklılık olup olmadığını incelenmektedir.

Bu amaç kapsamında aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır.

Üniversite öğrencilerinin duygusal zekanın alt boyut (İyi oluş, öz kontrol, duygusallık ve sosyallık) puan ortalamaları öğrencilerin cinsiyetlerine, uyruklarına, eğitim düzeylerine ve okudukları üniversite türüne göre anlamlı bir şekilde farklılaşmakta mıdır?

YÖNTEM: Araştırmamız mevcut durumun ortaya konulmasını sağlayan tarama modellerinden, ilişkisel tarama modeli uygulanarak gerçekleştirilmiştir. İlişkisel tarama modelinde iki ve daha çok değişken arasındaki ilişki statistik olarak belirlemeye çalışılır.

Çalışma Grubu: Araştırmanın örnekleme, 2017-2018 yılında Türkiye’nin Konya şehrinde Necmettin Erbakan Üniversitesi, Selçuklu Üniversitesi ve Karatay Üniversitesinin farklı bölümlerinde öğrenim görmekte olan Türk, Azerbaycanlı, Kazak, Kırgız, Suriyeli ve Afgan öğrenciler arasından tesadüfi küme örnekleme yoluyla seçilen toplam 532 öğrenciden oluşmaktadır. Örnekleme oluşturan öğrencilerden 335’i (63%) erkek ve 197’si (37%) kız öğrenciler; diğer taraftan öğrencilerin uyruklarına bakıldığında, öğrencilerden 263’ü (49.4%) Türk uyruklu, 83’ü (15.6%) Azerbaycan uyruklu, 36’sı (6.8%) Kazak uyruklu, 66’sı (12.4%) Kırgız uyruklu, 41’i (7.7%) Suriye uyruklu ve 43’ü (8.1%) Afkan uyruklu öğrencilerden oluşmaktadır.

Veri Toplama Araçları

Duygusal zeka özelliği ölçeği-kısa formu: Araştırma için veri toplama aracı olarak Petrides ve Furunham (2001) tarafından geliştirilmiş ve Deniz, Özer ve Işık (2013) tarafından Türkçe’ye uyarlanmış Duygusal Zeka ölçeği gereken izinler alınarak kullanılmıştır. Ölçek 10 olumsuz ve 10 olumlu olmakla 20 maddeden oluşmakta. Duygusal zeka ölçeği 4 alt boyuttan oluşmaktadır. Ölçeğin alt boyutları: iyi oluş, öz kontrol, duygusallık ve sosyallıktır. Deniz ve diğerleri (2013) tarafından ölçeğin güvenilirlik katsayısı (Cronbach Alfa).81 bulunmuştur. Bu da

ölçeğin kullanılması için güvenilirliğin yeterli olması demektir. Bu çalışmada ölçeğin güvenilirlik katsayısı (Cronbach Alfa) .0785 bulunmakta, iyi düzeyde düşünülmektedir.

Veri Analizi: Öğrencilerin cinsiyet, eğitim düzeyi ve okudukları üniversite türü bağımsız değişkenine göre öğrencilerin duygusal zekalarının alt boyut puan ortalamalarının farklılaşma düzeylerini t testi ile sınamıştır. Öğrencilerin uyruk bağımsız değişkenine göre öğrencilerin duygusal zekalarının alt boyut puan ortalamalarının farklılaşma düzeyleri tek yönlü varyans analizi (ANOVA testi) test edilmiştir.

BULGULAR VE YORUMLAR: Araştırmanın bu kısmında öğrencilerin cinsiyetleri, uyrukları, eğitim düzeyleri ve üniversite türleri ile duygusal zeka düzeyleri arasındaki istatistik testlerden elde edilen bulgu ve yorumlara yer verilmiştir.

Tablo 1: “Cinsiyet Değişkenlerine Göre Öğrencilerin Duygusal Zeka Alt Boyutları Puanları Arasındaki t Testi Karşılaştırmasına İlişkin Bulgular”

Duygusal Zeka Alt Boyutları	Cinsiyet	N	$\bar{X}$	SS	T	P
İyi oluş	Erkek	334	20.598	4.420	1.007	.314
	Kadın	196	20.188	4.698		
Öz kontrol	Erkek	333	17.744	4.482	2.145	.032
	Kadın	195	16.882	4.421		
Duygusallık	Erkek	334	18.524	3.995	.479	.632
	Kadın	193	18.352	3.905		
Sosyallik	Erkek	335	19.083	4.358	.872	.384
	Kadın	194	18.742	4.301		

Tablo 1 incelendiğinde duygusal zekanın iyi oluş, duygusallık ve sosyallik alt boyutlarında p değerinin .05’den büyük olduğu (p > .05) görülmekte, ancak duygusal zekanın öz kontrol boyutunda p değerinin .032, (p<. 05), t değerinin ise 2.145 olduğu görülmektedir. Üniversite öğrencilerinin cinsiyet değişkenine göre; iyi oluş, duygusallık ve sosyallik alt boyutlarının puan ortalamaları anlamlı bir şekilde farklılaşmamaktadır. Duygusal zekalarının öz kontrol alt boyutunda erkeklerin puan ortalaması 17.744; kadınların puan ortalaması ise 16.882 olduğu görülmüştür. Üniversite öğrencilerinin cinsiyetine göre duygusal zekanın öz kontrol alt boyutunda erkeklerin puan ortalamaları, kadınların puan ortalamalarından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

Tablo 2 : “Üniversite öğrencilerinin Duygusal Zeka Alt Boyutları Düzeyinin Öğrencilerin Uyruklarına Göre İstatistiksel Verileri”

Duygusal Zekanın Alt Boyutları	Uyruk	N	$\bar{X}$	SS	F	P	Anlamlı farklılık
İyi oluş	1.Türk	262	19.771	4.572	6.517	.000	2 - 1 2 - 5
	2.Azerbaycanlı	83	22.494	4.180			
	3.Kazak	36	21.305	3.998			
	4.Kırgız	65	21.015	4.758			
	5.Suriyeli	41	18.756	4.097			
	6.Afgan	43	20.651	3.866			
Öz kontrol	2. Türk	260	17.000	4.595	3.473	.004	4 - 5
	2.Azerbaycanlı	82	17.902	4.506			
	3.Kazak	36	18.694	3.785			
	4.Kırgız	66	18.697	4.064			
	5.Suriyeli	41	15.804	4.314			
	6.Afgan	43	17.627	4.309			
Duygusallık	1.Türk	259	17.799	4.038	4.040	.001	3 - 1 4 - 1
	2.Azerbaycanlı	82	18.902	3.809			

	3.Kazak	36	19.944	2.483		
	4.Kırgız	66	19.621	3.975		
	5.Suriyeli	41	18.170	3.590		
	6.Afgan	43	18.860	4.356		
	2. Türk	261	19.023	4.539		
	2.Azerbaycanlı	83	19.180	4.345		
Sosyallik	3.Kazak	36	19.972	2.813	1.466	.199
	4.Kırgız	65	19.061	4.372		
	5.Suriyeli	41	17.512	3.808		
	6.Afgan	43	18.511	4.382		

Tablo 2 incelendiğinde üniversite öğrencilerin uyruklarına göre duygusal zekanın sosyallik alt boyutunun farklılaşmadığı, ancak iyi oluş, öz kontrol ve duygusallık alt boyutlarında anlamlı düzeyde bir farklılaşmanın olduğu görülmüştür. Yapılan Tukey testi sonucunda duygusal zekanın iyi oluş puan ortalamalarında Azerbaycan uyruklu öğrencilerin duygusal zeka düzeylerinin Türk ve Suriyeli uyruklu öğrencilerin duygusal zeka düzeylerinden yüksek olduğu görülmüştür. Duygusal zekanın öz kontrol alt boyutunda Kırgız uyruklu öğrencilerin duygusal zeka düzeylerinin Suriyeli uyruklu öğrencilerden yüksek olduğu görülmüştür. Duygusal zekanın sosyallik alt boyutunda Suriyeli uyruklu öğrencilerin Kazak ve Kırgız uyruklu olan öğrencilerden düşük olduğu görülmüştür.

Tablo 3: “Üniversite Öğrencilerin Eğitim Düzeyi Değişkenlerine Göre Öğrencilerin Duygusal Zeka Alt Boyutları Puanları Arasındaki t Testi Karşılaştırmasına İlişkin Bulgular”

Duygusal Zekanın Alt Boyutları	Eğitim düzeyi	N	$\bar{X}$	SS	T	P
İyi oluş	Lisans	426	20.251	4.630	-2.059	.040
	Lisansüstü	103	21.271	3.998		
Öz kontrol	Lisans	424	17.108	4.413	-3.385	.001
	Lisansüstü	103	18.757	4.518		
Duygusallık	Lisans	424	18.257	3.904	-2.475	.014
	Lisansüstü	102	19.333	4.098		
Sosyallik	Lisans	425	18.847	4.373	-1.238	.216
	Lisansüstü	103	19.436	4.188		

Tablo 3’de görüldüğü gibi üniversite öğrencilerinin eğitim düzeylerine göre duygusal zekanın sosyallik alt boyutu puan ortalaması anlamlı düzeyde bir farklılık göstermemektedir ($p>.05$; $t = -1.238$). Duygusal zekanın iyi oluş, öz kontrol ve duygusallık alt boyut puan ortalamalarında anlamlı bir şekilde farklılaşmanın olduğu görülmektedir. Üniversite öğrencilerin okudukları üniversite türüne göre duygusal zekanın iyi oluş, öz kontrol ve duygusallık alt boyutlarında lisansüstü düzeyde okuyan üniversite öğrencilerinin puan ortalamaları, lisans düzeyinde okuyan üniversite öğrencilerinin puan ortalamalarından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

Tablo 4: “Üniversite Öğrencilerinin Okudukları Üniversite Türüne Göre Öğrencilerin Duygusal Zeka Alt Boyutları Puanları Arasında t Testi Karşılaştırılmasına İlişkin Bulgular”

Duygusal Zekanın Alt Boyutları	Üniversite türü	N	$\bar{X}$	SS	T	P
İyi oluş	Kamu	424	20.863	4.273	4.303	.000
	Özel	106	18.783	5.106		
Öz kontrol	Kamu	425	17.668	4.500	2.538	.011
	Özel	103	16.427	4.246		
Duygusallık	Kamu	425	18.792	3.920	3.982	.000
	Özel	102	17.078	3.837		
Sosyallik	Kamu	425	19.164	4.181	2.220	.027
	Özel	103	19.436	4.188		

Tablo 4’de görüldüğü gibi üniversite öğrencilerinin okudukları üniversite türüne göre duygusal zekanın iyi oluş, öz kontrol, duygusallık ve sosyallik alt boyutlarının puan ortalamaları anlamlı düzeyde bir farklılaşmanın olduğu görülmüştür ($p<.05$). Üniversite

öğrencilerinin okudukları üniversite türüne göre duygusal zekanın bütün alt boyutlarında kamu üniversitesinde okuyan öğrencilerin puan ortalamaları, özel üniversitede okuyan öğrencilerin puan ortalamalarından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

TARTIŞMA ve SONUÇ: Üniversite öğrencilerinin duygusal zekalarının farklı değişkenler açısından incelendiği bu çalışmada, bulgulardan da görüldüğü gibi üniversite öğrencilerinin duygusal zekalarının iyi oluş, duygusallık ve sosyellik alt boyutları öğrencilerin cinsiyetine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir. Öz kontrol alt boyutunda ise aşağı düzeyde farklılaşma görülmektedir. Genel olarak üniversite öğrencilerinin duygusal zekalarının öğrencilerin cinsiyetlerine göre farklılaşmadığını söyleyebiliriz. Çalışmadan elde edilen bu sonuç Türkiye’de yapılan bazı araştırma sonuçlarıyla (Erdoğan, 2005; Bender, 2006; Erdoğan, 2008; Göçet, 2002; Ergin, 2002; Yılmaz ve Deniz, 2004; Ünal, 2001; akt: İkiz & Görmez, 2010) paralellik gösterirken bazı çalışmalarla (Göçet, 2005; Sevindik, 2012) paralellik göstermemektedir.

Öğrencilerin uyruklarına göre duygusal zekalarının farklılaştığı görülmektedir. Duygusal zekanın iyi oluş alt boyutunda uyruğu Azerbaycanlı olan öğrencilerin duygusal zekalarının uyruğu Türk ve uyruğu Suriyeli olan öğrencilerden yüksek olduğu görülmektedir. Duygusal zekanın öz kontrol alt boyutunda uyruğu Kırgız olan öğrencilerin duygusal zekalarının uyruğu Suriyeli olan öğrencilerden yüksek bulunmuştur. Duygusallık alt boyutunda uyruğu Kazak ve uyruğu Kırgız olan öğrencilerin duygusal zekalarının uyruğu Türk olan öğrencilerden yüksek olduğu saptanmıştır. Duygusal zekanın sosyallik alt boyutunda farklılaşmanın olmadığı görülmüştür.

Bir çok araştırmacılar tarafından yapılan araştırmalarda genel olarak temel duyguların öfke, üzüntü, korku, mutluluk, sevgi, şaşkınlık, iğrenme, utanç şeklinde tanımlanmıştır (Akt. Tuğrul, 1999; Plutehik, 1962; Tomkius ve McCarter, 1964; Dökmen, 1987). Suriyeli öğrencilerinin duygusal zekalarının aşağı düzeyde bulunması son dönemde savaştan dolayı yaşadıkları duyguların (korku, üzüntü, öfke v.b.) duygusal zekalarını kötü yönde etkilediği düşünülebilir. Diğer taraftan Türk uyruklu öğrencilerin duygusal zekalarını diğer uyruklu öğrencilerden aşağı düzeyde olması, seçilen örneklerle ilgili olabilir. Yurt dışından gelen öğrenciler seçilmiş öğrenciler olması ve farklı bir ülkede eğitim almaları, onların sahip oldukları duyguların farkında olmalarını, kendilerini motive etmeleri vs. bu gibi duygusal zeka becerilerin gelişmiş olması olarak düşünülebilir.

Üniversite öğrencilerinin eğitim düzeylerine göre duygusal zekalarının iyi oluş, öz kontrol, duygusallık boyutlarında anlamlı düzeyde farklılaşma bulunmuşken, sosyallik boyutunda farklılaşma görülmemektedir. İyi oluş, öz kontrol, duygusallık boyutlarında lisansüstü düzeyde okuyan üniversite öğrencilerinin duygusal zeka düzeyleri lisans düzeyinde okuyan öğrencilerden yüksek bulunmuştur. Duygusal zekanın geliştirilebilir bir özellik olduğunu ve çocukluktan başlayıp yaşla orantılı olarak artmasını ve diğer taraftan eğitim seviyesinin de duygusal zeka düzeyine etki ettiğini göz önünde bulundurarak elde edilen bu sonuçların doğal ve gözlenilebilir bir sonuç olduğu söylenilebilir. Yapılan bazı sınıf düzeyi ve yaş değişkenine göre de buna benzer sonuçlar elde edilmiştir (Tunca , 2010; Özdemir, 2015; Özdemir & Dilekmen, 2016).

Üniversite öğrencilerinin okudukları üniversite türüne göre öğrencilerin duygusal zekalarının iyi oluş, öz kontrol, duygusallık ve sosyallik boyutlarında anlamlı düzeyde farklılaşma görülmüştür. Duygusal zekanın tüm alt boyutlarında kamu üniversitesinde okuyan öğrencilerin duygusal zeka düzeyleri özel üniversitede okuyan öğrencilerden yüksek bulunmuştur.

Bu araştırmada Konya’da eğitim görmekte olan üniversite öğrencilerinin duygusal zekaları farklı değişkenler açısından incelenmiştir. Diğer taraftan çalışmanın örneklemini oluşturan öğrenciler Türk uyruklu öğrenciler ile beraber, Azerbaycan uyruklu, Kazak uyruklu, Kırgız uyruklu, Suriye uyruklu ve Afgan uyruklu öğrencilerle kısıtlıdır. Benzer çalışmalar Türkiye genelinde ve uyruk olarak daha büyük örnekleme yapılabilir.

KAYNAKÇA

20. Canbulat, S. (2007). Duygusal zekanın çalışanların iş doyumları üzerindeki etkisinin araştırılması. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
21. Çakar, U., & Arbak, Y. (2004). Modern yaklaşımlar ışığında değişen duygu-zeka ilişkisi ve duygusal zeka. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(3), 23-84.
22. Deniz, E., & Yılmaz, E. (2005). Üniversite öğrencilerinde duygusal zeka ve stresle başa çıkma stilleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 3(25), 17-26.
23. Deniz, E., Özer, E., & Işık, E. (2013). Duygusal zeka özelliği ölçeği-kısa formu: geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Eğitim ve Bilim*, 38(169), 407-419.
24. Doğan, S., & Şahin, F. (2007). Duygusal zeka : tarihsel gelişimi ve örgütler için önemine kavramsal bir bakış. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 231-252.
25. Furrinham, P. (2000). On the dimensional structure of emotional intelligence. *Personality and Individual Differences*, 313-320.
26. Göçet, E. (2006). Üniversite öğrencilerinin duygusal zeka düzeyleri ile stresle başa çıkma tutumları arasında ilişki. (Yayımlanmış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
27. Goleman, D. (2010). *Duygusal zeka*. İstanbul: Kurtiş Matbaacılık.
28. Güllüce, A. Ç., & Işcan, Ö. F. (2010). Mesleki tükenmişlik ve duygusal zeka arasında ilişki. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 5(2), 7-29.
29. İkiz, E., & Görmez, S. K. (2010). İlköğretim ikinci kademe öğrencilerinde duygusal zeka ve yaşam doyumunun incelenmesi. *İlköğretim Online*, 9(3), 1216-1225.
30. İşmen, E. (2001). Duygusal zeka ve problem çözme. *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 111-124.
31. Köksal, A. (2007). Üstün zekalı çocuklarda duygusal zekayı geliştirmeye dönük program geliştirme çalışması. (Yayımlanmış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
32. Maboçoğlu, F. (2006). Duygusal zeka ve duygusal zekanın gelişimine katkıda bulunan etkenler. (Yayımlanmış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
33. Özdemir, M. (2015). Eğitim fakültesi öğrencilerinin duygusal zekaları ile yaşam doyumlarının incelenmesi. (Yayımlanmış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
34. Özdemir, M., & Dilekmen, M. (2016). Eğitim fakültesi öğrencilerinin duygusal zeka ve yaşam doyumlarının incelenmesi. *Sakarya University Journal of Education*, 98-113.
35. Sevindik, F., Uncu, F., & Dağ, D. G. (2012). Sağlık yüksekokulu öğrencilerinin duygusal zeka düzeylerinin bazı değişkenler açısından incelenmesi. *Fırat Üniversitesi.Sağ.Bil.Tıp Derg.*, 26(1), 21-26.
36. Tuğrul, C. (1999). Duygusal zeka. *Klinik Psikiyatri*, 12-20.
37. Tunca, Ö. (2010). Duygusal zeka düzeylerinin sınıf yönetimi becerilerine etkisi ve bir araştırma. (Yayımlanmış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
38. Yeşilyaprak, B. (2001). Duygusal zeka ve eğitim açısından doğruları. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 139-146.

ÖZET

Bu arařtırmanın amacı, üniversite de öğrenim görmekte olan öğrencilerin duygusal zekalarının öğrencilerin bazı deęişkenleri açısından farklılaşma düzeylerini incelemektir. Arařtırmamız mevcut durumun ortaya konulmasını saęlayan tarama modellerinden, ilişkiyel tarama modeli uygulanarak gerçekleştirilmiştir.

Arařtırmada öğrencilerin duygusal zekalarını ölçmek amacı ile Petrides ve Furunham tarafından geliştirilmiş ve Deniz ve dięerleri tarafından Türkçe'ye uyarlanmış "Duygusal Zeka Ölçeęi- kısa formu" kullanılmıştır. Arařtırmanın çalışma grubunu Konya ilinde özel ve kamu üniversitelerinde öğrenim görmekte olan Türk, Azerbaycanlı, Kırgız, Kazak, Afkan ve Suriyeli öğrencilerden oluşan 532 üniversite öğrencisi oluşturmaktadır.

Arařtırmanın sonucuna göre; üniversite öğrencilerinin cinsiyetlerine göre duygusal zekanın öz kontrol boyutunda anlamlı farklılaşma varken duygusal zekanın dięer boyutlarında anlamlı farklılaşma bulunmamıştır. Üniversite öğrencilerinin uyruklarına ve eğitim düzeylerine göre duygusal zekalarının iyi oluş, öz kontrol, duygusallık boyutlarında anlamlı bir farklılaşma varken, sosyallik boyutunda anlamlı farklılaşma bulunmamıştır. Öğrencilerin okudukları üniversite türüne göre bütün boyutlarda anlamlı düzeyde bir farklılık bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Duygusal zeka, duygusal zekanın boyutları, öğrencilerin demografik göstericileri.

RƏYÇİ: Prof. L.Əhmədova

О ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В ВУЗАХ:
ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ

Предлагаемая нами дидактическая модель обучения лингвистической компетенции на изучаемом иностранном языке студентов продвинутого этапа языкового вуза и разработанная на основе предлагаемой модели система упражнений прошли экспериментальную проверку на III-IV курсах факультета английского языка в Азербайджанском Университете Языков в течение ряда лет (2011/2012; 2012/2013; 2013/2014 учебные годы), которая состояла из следующих этапов:

1. Констатирующий срез (2011/2012 уч. г.);
2. Экспериментально-опытное обучения (2012/2013 уч.г.)

Рассмотрим подробнее каждый из этих этапов.

1. Анализ результатов констатирующего среза.

Основная цель проведения констатирующего среза заключалась в определении уровня сформированности лингвистической компетенции у студентов - азербайджанцев на продвинутом этапе, так как консультации с преподавателями и практика преподавания свидетельствуют о наличии значительного количества ошибок в использовании лингвистических единиц изучаемого языка на старших курсах языковых факультетов.

Определение данного уровня предполагало:

1. Выявление уровня сформированности умения использовать лингвистические единицы английского языка в процессе речевой коммуникации.
2. Установление уровня сформированное умения использовать усвоенный лингвистический материал вне условий речевой коммуникации.
3. Определение характера ошибок, допущенных при использовании лингвистических единиц, выявление причин из совершения, и трудностей, возникающих в азербайджаноязычной студенческой аудитории языкового вуза при использовании лингвистических единиц английского языка.

Констатирующий срез проводился самим экспериментатором в Азербайджанском Университете Языков в I семестре 2011/2012 учебного года и состоял из следующих этапов:

1. В целях выявления уровня владения умением использовать лингвистические единицы английского языка в процессе творческой речевой коммуникации, испытуемым предлагались задания, предполагающие участие в обсуждении той или иной проблемы (определение психологической проблемы, характеристика персонажей, взаимоотношения между действующими лицами, отношение автора к действующим лицам). Также студентам предлагалось, работая в парах и группах, выразить своё отношение к действиям персонажей, представить себя в аналогичной ситуации, описывая свои предполагаемые действия в гипотетической ситуации. При этом испытуемым предлагалось обратить внимание на использование подлежащих усвоению и ранее усвоенных лексических единиц и грамматических структур. Таким образом, испытуемые должны были обратить особое внимание на адекватность использования интонационных структур.

2. Для установления уровня сформированности у обучаемых умения использовать ранее усвоенный и подлежащий активизации лингвистический материал в репродуктивной речи, им предлагалось передать содержание прочитанного или прослушанного текста без предварительной установки на употребление в речи лексических единиц, грамматических и интонационных структур.

3. Для выявления степени сформированности уровня умения использовать усвоенный лингвистический материал “вне условий речевой коммуникации” (термин С.Ф.Шатилова) испытуемым предлагалось выполнить письменные задания на использование лексических единиц и грамматических структур из базового текста.

Высказывания студентов подвергались анализу, результаты подвергались обработке по количественному показателю и по показателю правильности использования лингвистического материала в репродуктивной речи в процессе речевой коммуникации.

Как было отмечено выше результаты выполнения устных заданий подвергались качественно-количественному анализу по следующим показателям:

1. По числу использованных лексических единиц и грамматических структур. Данный показатель определялся процентным соотношением числа правильно употреблённых лексических единиц и грамматических структур к общему числу использованных в речи студентов лексических единиц и грамматических единиц по формуле.

$$P.прав. = \frac{\text{количество правильно употребленных лингвистических единиц}}{\text{общее количество использованных лингвистических единиц}} \times 100$$

Констатирующий эксперимент был проведён на III курсе факультета английского языка АУЯ в октябре 2011/2012 учебного года. В проведении первого этапа констатирующего среза участвовали студенты шести академических групп (87 человек) азербайджанского отделения факультета английского языка. Основной целью проведения данного среза было выявление уровня сформированности умения использовать усвоенный лингвистический материал в процессе творческого речевого общения на изучаемом языке.

Используемым предлагались следующие типы заданий:

1. Работая в парах и группах, принять участие в обсуждении проблем, затронутых в прочитанном тексте (“Destination Tokyo” by Sue Leather).
2. Работая в парах и группах, высказаться на материале прослушанного текста (“Ed Winchester” by Alan Battersby).

⁸⁰ Доктор философии по педагогике Азербайджанский Университет Языков
dilchilik2001@gmail.com

- 1) Определить, в чём состоит фабула рассказа.
- 2) Кто основные персонажи, каково отношение автора к действующим лицам?
3. Какие лингвистические средства использует автор для характеристики своих персонажей?
- 3) Высказывания по ситуации ("The Weather" by Kate Fox).

Для проведения данного этапа констатирующего эксперимента были отобраны аутентичные, фабульные текста ситуативного характера с имплицитно выраженной идеей, для понимания которой необходимо наличие умения соотносить текстовой материал с ситуациями реальной действительности. При выполнении первого задания испытуемым предъявлялся для прочтения аутентичный текст. Текст "Destination Tokyo" (S.Leather). На чтение текста отводилось 5 минут. Предварительно испытуемые были проинформированы относительно того, что основной целью является выявление уровня сформированности у них умения использовать усвоенный лингвистический материал в процессе творческой речевой деятельности на изучаемом языке. После ознакомления с текстом испытуемым предлагалось: определить фабулу рассказа, высказаться относительно отношения автора к затронутой проблеме, определить, кто является основными персонажами рассказа, какие лексические единицы и грамматические структуры, использует автор для того, чтобы охарактеризовать тех или иных персонажей.

Второе задание включало прослушивание текста "Ed Winchester" (Alan Batterby) с последующим его обсуждением.

Испытуемым предъявлялся для прослушивания текст, длительностью звучания 10-12 минут при нормальном для естественной английской речи темпе. Затем испытуемым предлагалось определить основную идею рассказа, охарактеризовать основных персонажей, работая в парах и группах, обсуждение отношения автора к героям рассказа, выявить мотивы, побуждающие героев действовать тем или иным образом.

Считаем необходимым отметить, что аналогичные задания на основе печатного и аудируемого текстов позволили выявить более высокий уровень сформированности у студентов умения правильно и адекватно использовать усвоенные лексические и грамматические единицы, а также более адекватное использование интонационных структур изучаемого языка в процессе устного речевого общения, в случае предъявления печатного текста, зрительно. Именно поэтому, в процессе экспериментального обучения при формировании у студентов навыков использования лингвистического материала вне условий речевой коммуникации, а также в репродуктивной речи, в большей мере использовался печатный текст, а при формировании умения адекватно использовать усвоенные лингвистические единицы в процессе творческого речевого общения привлекался также аудитивный материал.

При выполнении третьего задания (в связи с ситуацией или определённой проблемой), испытуемым предлагалось представить себя в ситуации речевой коммуникации, в которой находились персонажи рассказа "The Weather" Кейт Фокс. Работая в парах и группах, испытуемые должны были высказаться о том, как бы они сами поступили с той или иной гипотетической ситуацией. Основной целью предъявления этого задания было определения уровня сформированности умения использовать усвоенный лингвистический материал в процессе творческого речевого общения на базе ситуации. Для подготовки испытуемым давалось 5 минут, на говорение - 2 минуты. Следует отметить, что анализ речевых высказываний по количеству использованных лексических единиц и грамматических структур установил, что из возможных, подлежащих актуализации лингвистических единиц в речи студентов было реализовано 34,2%. Анализ же данных по показателю правильности употребления показал, что количество правильно использованных лингвистических единиц составило 35,4% от общего числа реализованных в речи лексических и грамматических единиц. Следует оговорить, что число лингвистических единиц, подлежащих актуализации, в печатном и аудируемом текстах было принято за возможное число потенциальных реализаций лексических и грамматических единиц в процессе выполнения коммуникативных заданий.

Анализ результатов выполнения 1-го задания свидетельствует от недостаточном уровне количественных реализаций в речи подлежащих активизации лингвистических единиц, несмотря на предварительную установку.

Достаточно низким оказался и показатель правильности. Наличие столь значительного числа ошибок убедительно свидетельствует о недостаточной степени сформированности навыков использования усвоенных ранее лингвистических единиц в процессе творческого речевого общения на изучаемом языке, о низком уровне владения умением соотносить подлежащие усвоению и активизации лексические единицы, а также грамматические и интонационные структуры с соответствующей ситуацией иноязычноречевой коммуникации.

Многочисленные ошибки, совершаемые студентами в процессе речевой коммуникации свидетельствуют о высоком проценте забываемости ранее пройденного лингвистического материала. При анализе результатов констатирующего среза было установлено, что процентный показатель количества употреблений усвоенных лингвистических единиц в репродуктивных высказываниях значительно превышал соответствующий уровень в высказываниях творческого характера. Более высокий показатель правильности использования подлежащих активизации лингвистических единиц был также зафиксирован в репродуктивной речи. Подобное положение свидетельствует о тенденции к запоминанию лингвистического материала базового текста и последующему его воспроизведению.

Большее число ошибок на уровне употребления подлежащего усвоению лингвистического материала в процессе творческого речевого общения, по всей видимости, является результатом сфокусированности внимания на содержании речевого высказывания. Подавляющее большинство ошибок было допущено вследствие отождествления семантических структур слов - коррелятов в двух языках. Что касается грамматических единиц, то здесь большинство ошибок было допущено на уровне предложных конструкций, что является вполне объяснимым следствием отсутствия аналогичных структур в родном языке студентов.

-At five o'clock that afternoon I was sitting in (on) the British Airways flight from Heathrow to Tokyo, thinking.

-I would have much (of a) chance about (in) my present state.

Следует отметить, что большинство ошибок, допущенных студентами, свидетельствует о невладении умением адекватного выбора лингвистических единиц согласно содержанию речевого высказывания, несформированностью у них умения правильно, творчески и, что не менее важно, адекватно коммуникативному контекстному, в котором происходит речевое общение использовать лексические единицы, грамматические и интонационные структуры для достижения своих коммуникативных интенции. Значительное ошибок, допускаемых испытуемыми, являющимися студентами IV курса в процессе выполнения заданий на

использование ранее усвоенных лингвистических единиц вне условий речевой коммуникации является свидетельством деавтоматизации ранее сформированных навыков, что в значительной степени осложняет процесс формирования иноязычно речевой лингвистической компетенции. Вся работа по формированию лингвистической компетенции состояла из нескольких этапов. По окончании экспериментально-опытного обучения по разработанному нами комплексу упражнений был проведен пост экспериментальный срез, в цели которого входило выявление степени прочности наметившейся тенденции к повышению уровня владения умением использовать усвоенный лингвистический материал в процессе творческой речевой деятельности.

ЛИТЕРАТУРА

3. Celce-Murcia M., Domyeu L. and Thurrell S. Communicative competence: a pedagogically motivated model with content specifications // Applied Linguistics, 1995, v. 6 (2), p.5-35.

4. Гусейнзаде Г.Д. Совершенствование лексико-синтаксической стороны устной английской речи на старших курсах в национальной аудитории языкового вуза: Дис.... канд. пед. наук. М, 1989, 240 с.

Açar sözlər: *lingvistik kompetensiya, eskperiment, tələbə, təhlil, nəticə*

Ключевые слова: *лингвистическая компетенция, эксперимент, студент, анализ, результат*

Key words: *linguistic competence, experiment, student, analysis, result*

Ali məktəblərdə ingilis dilinin tədrisi haqqında: eksperimental təlim

Xülasə

Məqalədə eksperimental təlim və onun təzahür formaları tədqiq edilmişdir. Müəllif həmçinin bu tlinin nəticələrinin təhlilinə də yer vermişdir. Əsasən fərqli illərdə Azərbaycan Dillər Universitetinin son kurslarında tədris olunan xarici dil dərslərində təklif olunan didaktik model və bu model əsasında tərtib olunmuş təlimlər sistemi sınaqdan keçirilmişdir. Müəllif bu təlimin müxtəlif mərhələlərdən ibarət olduğunu göstərmiş və hər bir mərhələnin səciyyəsinə vermişdir.

On the process of teaching English language in Universities: experimental training

Summary

The article examined experimental training and its manifestation forms. The author also included the analysis of the results of this study. The didactic model offered in the foreign language lessons taught at the last courses of the Azerbaijan University of Languages and the system of trainings based on this model was tested in different years. The author has shown that this training consists of different stages and has given the characteristic of each stage.

Rəyçi fil.ii.f.d., dos. Afaq Xürrəmqızı

Аллахгулиева Джавахир Мирахмед гызы⁸¹

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Русский язык, отличающийся своей изысканностью и богатством речевых оборотов, один из самых распространенных и наиболее изучаемых языков мира. Являясь одним из шести официальных языков ООН, он так же служит средством общения государств – участников СНГ и стран Балтии. В Азербайджане русский язык всегда пользовался огромной популярностью среди населения, вплоть до политических событий 90-ых годов, что привело к значительному сокращению масштабов его изучения. На сегодняшний день русский язык не имеет официального статуса в Азербайджане, однако продолжает активно бытовать в повседневной жизни жителей Баку, хотя за пределами столицы количество владеющих и использующих русский язык сильно понизилось после распада Советского Союза, а русскоязычная бакинская субкультура пережила сильный упадок вследствие эмиграции большого числа её носителей. Сегодня русский язык в Азербайджане распространён в основном среди интеллигенции и так называемой «элиты».

Несмотря на это русский язык остается предметом изучения в учебных заведениях в качестве обязательной или факультативной дисциплины. В предстоящем учебном году десятки тысяч школьников в Азербайджане будут получать образование на русском языке. Более того, согласно приказу Министра образования Азербайджанской Республики в начинающемся учебном году в ряде школ Азербайджана продолжится изучение русского языка по интенсивным программам. Интенсивное обучение русскому языку направлено на более глубокое его изучение учащимися азербайджанского сектора. Необходимо отметить, что данные школы выбраны не случайно, в этих учебных заведениях сложилась традиция глубокого изучения русского языка и литературы, благодаря сильному преподавательскому составу учащиеся этих школ традиционно успешно проявляли себя на олимпиадах и конкурсах. Таким образом, русский язык в Азербайджане – это живой организм, который продолжает развиваться и играть важную роль в жизни общества. Помимо углубленного изучения русского языка школьниками, получающими образование на азербайджанском языке, в стране есть более 350 школ, где обучение проводится на русском языке.

Наблюдающееся за последние годы возрастание интереса к русскому языку можно объяснить следующими причинами: возможность получения образования в республиках бывшего союза и в России, трудоустройство, переезд на постоянное местожительство в Россию, налаживание бизнеса с партнерами из России, туризм и т.д.

Изучение русского языка для Азербайджана является ещё и традиционным. Русский язык открывал возможности для учебы в других русскоязычных республиках и давал доступ к огромному числу русской и переводной литературы. Для страны, где испокон века представители различных национальностей, религий и культур проживают в мире и согласии, русский язык – язык межнационального общения, он позволяет свободно контактировать с представителями десятков стран, не нуждаясь в переводе.

Все вышесказанное позволяет нам утверждать, что актуальность русского языка в Азербайджане поддерживают три основных фактора: экономические связи с Россией и другими русскоговорящими странами, культурное влияние России и давно установленные традиции, из-за которых многие до сих пор предпочитают русский язык.

Однако в современном мире позиция любого языка поддерживается с учетом его места в системе образования. Исходя из этого, становятся все более актуальными вопросы о методике изучения русского языка. Это продиктовано тем, что преподавание русского языка как иностранного не может осуществляться без прочного теоретического фундамента, «поскольку без теории процесс преподавания языка будет сводиться к механическому «натаскиванию» учащихся на овладение языковым материалом» [1, с. 62]. Знание же основных положений обучения способствует существенному росту профессионального мастерства преподавателей русского языка как иностранного.

Поскольку до сих пор среди ученых существует много разногласий по поводу точного определения, что же называть методикой преподавания русского языка как иностранного предлагается взять за основу следующее высказывание Н. Власовой наиболее полно раскрывающего на наш взгляд суть вопроса: «Методика преподавания русского языка как иностранного – это указание на последовательность введения строго отобранного грамматического и лексического материала, соблюдение повторяемости лексических единиц и грамматических форм, а также ограничение объема изучаемого материала для обучения устной и письменной речи иностранцев, проживающих в России, и тех, кто изучает русский язык, проживая в нерусскоязычной среде. Методика преподавания – это не приемы проведения урока» [2, с. 3].

Таким образом, прежде чем приступить к обучению русскому языку аудитории совершенно не владеющую этим языком, необходимо просмотреть методики преподавания русского как иностранного. На сегодняшний день существует множество методик, которые с успехом используются преподавателями русского языка.

Давайте же разберем основные положения обучения русскому языку иностранца:

Если вы преподаете русский язык иностранцам необходимо учитывать специфику родной культуры обучающихся и дать представление об истории и культуре России. Так как многие современные методики базируются на особенностях родных языков иностранцев преподавателю необходимо владеть родным языком учащихся или хорошо представлять себе его структуру;

Для того чтобы обучить иностранца русскому языку необходимо руководствоваться некоторыми правилами. Первое из них – это индивидуальный подход. Учитель должен понимать, что преподаваемый им предмет является новым для начинающего изучать язык и первоначально ему будет крайне трудно. Именно поэтому, первые уроки лучше всего проводить индивидуально. Впоследствии когда обучающийся достигнет определенного уровня и начнет разбираться в русской речи можно будет перевести его в группу. На первом этапе занятия лучше проводить более интенсивно, что позволяет добиться лучшего результата за короткий срок;

Как известно русский язык причисляется к одному из трудных для изучения языков, из-за чего его изучение превращается в крайне сложный процесс. Исходя из этого, программа обучения должна включать в себя три важных на наш взгляд пункта: умение разговаривать на русском, изучение правил, применение знаний на практике;

⁸¹ Сумгаитский государственный технический колледж при Сумгаитском государственном университете.
Avdan.Allahguliyeva@mail.ru

Начинать процесс обучения языку обязательно надо с изучения алфавита и знакомства со звуковым строем языка. Нельзя забывать что, речевой аппарат человека формируется еще в детстве и в последствии ему сложно перестраиваться на фонетическую систему другого языка. Тем более что звуки в разных языках, несмотря на кажущуюся схожесть в большинстве своем не повторяются. Учитывая все это, следует уделить особое внимание звуковому строю изучаемого языка и отрабатывать правильное произношение звукосочетаний. После того как обучающийся, запомнит и выучит все буквы и ознакомиться с правильным произношением, можно приступать к чтению;

В процессе обучения в обязательном порядке должны присутствовать следующие разделы: фонетика, лексика, грамматика и речевое развитие. Особое внимание следует уделить развитию речи. Следует так же больше практиковать разговорную речь и пересказы. Не лишним будет выписать фразеологизмы и шутки, которые часто употребляются русскими в разговоре Например: «Здравствуй, коли не шутишь», «Водить за нос», «Кот наплакал», «Жить хорошо» и т.д.

Очень важно обратить внимание иностранца на то, что русский язык богат словами, которые имеют несколько значений. Он должен понимать, что нужно не просто учить правила и руководствоваться ими, но и воспринимать русский язык, как средство для общения. С этой целью желательно как можно чаще использовать диалоги, чтобы учащиеся могли практиковаться в развитии устной речи. Тема должна соответствовать аудитории и вызывать у них интерес и спровоцировать их на диалог. Диалог обязательно должен быть именно на том языке, который в данный момент изучается. Чем больше обучающиеся будут общаться на языке, который они изучают, тем лучше и быстрее они его выучат;

С начинающими изучать русский язык говорить следует исключительно на русском языке. Так он быстрее привыкнет к звучанию русских слов и быстрее их запомнит. Прибегать к родному языку обучающегося можно только в случае крайней необходимости если того требует разъяснение материала. Здесь следует обратить особое внимание на словарный запас обучающихся, который необходимо постоянно пополнять новыми словами. Для этого на каждом уроке нужно вводить определенное количество новых слов. Эти же слова рекомендуется по несколько раз повторно использовать в течении урока, что облегчает их запоминание и приводит к автоматическому пополнению словарного запаса;

Обучающийся не должен ограничиваться только уроками и должен стараться максимально использовать русский язык во всех аспектах своей жизни. В этом ему поможет просмотр фильма на русском языке или прослушивание аудиозаписи или музыки желательно совместно с носителем языка, который изучается. Это включает обучающегося в процесс слушания речи, которая наполнена разговорными конструкциями, расцвечена диалектами и говорами. Полезно будет посещать музеи, выставки, концертные залы. Изучение языка должно сопровождаться знакомством с культурой страны. Для этого необходимо посещать лекции по искусству, музеи и галереи, концерты и спектакли. Изучая русскую оперу, живопись, архитектурные храмы и т.д. иностранцы учатся понимать русский национальный характер и логику языка (построение фраз, спряжение глаголов, употребление времен);

Общение со своими русскоязычными друзьями также является важной частью программы обучения. Это объясняется тем, что чем больше человек будет разговаривать на русском языке, тем быстрее он его выучит;

Так же желательно проводить занятия в игровой форме, чтобы обучение не выглядело навязчивым и монотонным;

Как видно из всего вышесказанного изучение языка это сложный процесс, требующий от педагога полной погруженности в процесс и личностного подхода к каждому обучаемому. Однако есть пункты, которые являются общими при любом методе обучения. Таким образом «направленность на подготовку к «реальной» коммуникации можно выделить как одно из основных направлений современной методики преподавания РКИ» [3, с.180].

В качестве итога хочется отметить, что современный образовательный процесс отличается своей динамичностью, что требует постоянной корректировки и обновления нормативных материалов для различных уровней обучения русскому языку.

Все эти основные принципиальные положения нашли свое отражение в разработках новых учебников по русскому языку.

ЛИТЕРАТУРА

1. В.А. Степаненко. Современные подходы к методике преподавания русского языка как иностранного. Вестник РУДН, серия Вопросы образования: языки и специальность, 2013, № 3
2. Власова Н. Основы методики РКИ и методики преподавания иностранных языков (интернет ресурсы) <https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Petrikova4/subor/12.pdf>
3. Лебединский С.И., Гербики Л. Ф. Методика преподавания русского языка как иностранного. Учебное пособие – Москва, 2011. – 309 с.

Açar sözlər: rus dili, tədris usulları, öyrənən, xarici, mədəniyyət

Key words: the Russian language, teaching methods, learner, foreign, culture

Ключевые слова: русский язык, методы обучения, обучающийся, иностранный, культура

XULASƏ

RUS DİLİNİN XARİCİ DİL KİMİ ÖYRƏNİLMƏSİNİN ƏSAS MÜDDƏALARI

Məqalədə rus dilinin hazırda respublikamızda tutduğu yer barədə danışılır və onun öyrənilməsinə artan marağın səbəbləri açılır. Buna əsaslanaraq rus dilinin xarici dil kimi öyrənilməsində yaranan çətinliklərə diqqət yetirərək onun tədrisində müəllimə köməkçi ola bilən əsas müddəalar göstərilir. Məqalənin aktuallığı rus dilinin öyrənilməsinə artan tələbatın qarşılığında yeni usulların axtarılması zəruriyyəti ilə izah olunur.

SUMMARY

THE MAIN PRINCIPALS OF THE RUSSIAN LANGUAGE AS LEARNING FOREIGN LANGUAGE

The main role of the Russian language in Azerbaijan Republic and the main causes of its learning increasing interest are explained in this article. Based on this, attending to the difficulties in learning process of the Russian language as foreign language the main principals which can be assisting to the language instructor in the period of training are noted. Actuality of the article is explained by searching necessary new methods in mutual requirements of increasing learning Russian language.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Быстрая смена технологий в современном мире формирует принципиально новую систему образования, предполагающую постоянное обновление. Грамотное использование возможностей инновационных средств обучения способствует активизации познавательной деятельности иностранных студентов при изучении русского языка. Основные методические инновации связаны с применением интерактивных методов обучения. Слово интерактив заимствовано из английского языка «interactive». В Новом словаре методических терминов и понятий дается следующее определение данному понятию: «Интерактивный – основанный на взаимодействии. Применительно к процессу обучения означает наличие обратной связи между педагогом или средством обучения и учащимися». Таким образом, интерактивный означает способность взаимодействовать или находиться в режиме беседы, диалога с кем-либо (человеком) или с чем-либо (например, компьютером). Следовательно, интерактивное обучение – это, прежде всего, диалоговое обучение, способствующее взаимодействию.

Одним из наиболее эффективных методов интерактивного обучения является использование интерактивной доски, применение которой позволяет реализовать совершенно новые педагогические приемы.

Интерактивная доска – это доска, на которую проецируется изображение, причем она используется как сенсорный экран: стилусом или пальцами рук можно управлять программной средой точно так же, как обычной мышью, т.е. при выборе слайдов, решении задач, построении геометрических фигур и т.д. можно, прикасаясь к поверхности доски выполнять необходимые действия. Специальное программное обеспечение для интерактивных досок позволяет работать с текстами и объектами, аудио-, фото- и видеоматериалами, Интернет-ресурсами, делать записи от руки прямо поверх открытых документов и сохранять информацию. Преподаватель имеет возможность сделать процесс обучения русскому языку значительно более наглядным и интерактивным. Этому способствуют красочные и наглядные обучающие программы по русскому языку как иностранному, позволяющие моделировать этапы уроков, возможности тестирования иностранных студентов с моментальным выводом на доску полученных результатов, проведения аудирования, демонстрации тематических видеоматериалов и т.д. Используя широкие возможности экранного меню, можно создать собственную обучающую программу, заранее подготовить все необходимые материалы, включая готовые грамматические модели, иллюстрации, схемы, вносить любые дополнения в ходе проведения занятия, акцентировать наиболее значимые моменты, что формирует интерактивное пространство у иностранных студентов. Это объясняется такими видами воздействия интерактивной доски на обучение, как:

- разнообразие цветов, доступных на интерактивной доске, для выделения важных областей и привлечения внимания к ним;
- возможность делать записи позволяет добавлять информацию, вопросы и идеи к тексту, изображениям на экране, а также сохранять их, еще раз просматривать или распечатывать;
- аудио-, фото- и видео- вложения значительно усиливают подачу материала. Это очень важно при обучении русскому языку как иностранному;
- тест, схему, грамматическую модель или иллюстрацию на интерактивной доске можно выделить. Это позволяет преподавателям и студентам фокусироваться на отдельных этапах занятия. Часть экрана можно скрыть и показать его, когда будет нужно. При помощи интерактивной доски осуществляется эффективный контроль знаний.

Разнообразие ресурсов предоставляет широкий выбор подходов к обучению русского языка как иностранного при помощи интерактивной доски.

При обучении русскому произношению важно развивать слухопроизносительные навыки, лежащие в основе формирования всех видов речевой деятельности. Это необходимое условие для успешного овладения русским языком как иностранным. Аудиозаписи, сделанные носителями языка, удобный интерфейс, игровая форма позволяют добиться определенных результатов при обучении восприятию и пониманию русской речи на слух. На интерактивной доске можно захватывать видеоизображения и отражать их статично, чтобы иметь возможность обсуждать и добавлять к ним свои комментарии.

При введении нового лексического материала наиболее эффективными являются такие приемы, как: «Распределение на группы», «Сопоставление», «Заполнение пробелов». Для разработки данных заданий используется функция клонирования, которая позволяет увеличить количество одинаковых объектов. На их материале можно не только вводить новые лексические единицы, но и обучать постановке вопроса, составлению высказывания, организации речевой ситуации, что способствует развитию коммуникативных умений иностранных студентов. Например: работа с лексикой по теме «Магазин» на большой иллюстрации магазина намного интереснее, да и учителю не надо носить с собой ворох бумажных картинок. Метод

⁸² Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti. rena2213m@gmail.com

работы тот же, учащийся «перетаскивает» слово к нужному объекту, произнося слово или предложение (зависит от задания учителя). При такой работе лексика запоминается намного быстрее и лучше, так как задействована и ассоциативная память. При обучении письменной речи и правописанию наиболее эффективными являются задания «Заполнение пробелов», «Восстановление деформированного текста», «Текст с пропусками», используются функции «Шторка», которая позволяет быстро и эффективно организовывать контроль, и «Прозрачность», благодаря которой можно высвечивать правильные варианты. Знание грамматики очень актуально для изучающих русский язык как иностранный, поскольку русский язык принадлежит к числу флективных языков. Недостаточный уровень грамматических навыков не позволит сформировать полную языковую, речевую и социокультурную компетенцию. При отработке грамматического материала можно использовать приемы: «Найдите ошибку», «Уберите лишнее», «Заполнение пробелов», «Текст с пропусками», «Создание схем», «Лингвистические игры». Во время презентации грамматического явления можно представить схему, используя разные цвета. При изучении отдельных речевых конструкций целесообразно использовать тексты с пропусками, позволяющие быстро контролировать сформированность грамматических навыков иностранных студентов.

Интерактивное обучение требует от преподавателя необходимых методических, специальных и психологических знаний и компетенций. Например, умение включать всех участников учебного занятия в процесс обсуждения, умение осуществлять психологическую подготовку обучающихся и правильно организовывать пространство для занятия, умение грамотно распределять учебное время. Использование интерактивных информационных технологий позволяет преподавателю экономить время при объяснении и проверке материала, повышает мотивацию студентов, но самое главное - повышает качество знаний обучающихся. Отмечая все положительные стороны использования интерактивных компьютерных технологий, хочется подчеркнуть, что никакие самые новейшие информационные технологии не смогут заменить на уроке преподавателя. Применение же компьютерных технологий следует рассматривать как один из эффективных способов организации учебного процесса и на более продвинутом этапе при правильном, разумном и творческом его применении может стать полезным и необходимым средством для обучения русскому языку как иностранному. Инновации как теоретически обоснованные и целенаправленные новшества неизбежны: они порождены изменениями в обществе и логикой развития научно-технической революции. Технический прогресс существенным образом влияет на все стороны современной жизни. Сегодня компьютер является одним из технических устройств, активно проникающим во все области человеческой деятельности. Практически любая компьютерная программа является мультимедийной. Она способна воспринимать, воспроизводить и перерабатывать информацию самой разнообразной природы. Все это приводит к тому, что современные информационные технологии находят все более широкое применение в образовании, качественно изменяют его как в плане новых форм обучения, так и новых видов достижения цели. В профессиональном образовании инновационные технологии повышают эффективность обучения и воспитания личности, направлены на подготовку высококвалифицированных специалистов, получивших фундаментальные и прикладные знания. Использование инновационных технологий в учебном процессе способствует повышению качества подготовки специалистов и активизации роли самостоятельной работы студентов. Обычно к основным инновационным технологиям в образовании относят:

- информационные технологии, позволяющие увеличить эффективность преподавания (технологии, основанные на использовании компьютеров, компьютерные обучающие и контролирующие программы);
    - интернет-ресурсы;
    - информационные методы преподавания, способствующие повышению качества образования;
    - инновационные формы активизации познавательной деятельности студентов.
  - Теория и методика преподавания РКИ располагает определенными теоретическими и практическими достижениями в области создания и использования электронных средств обучения. Современные информационные технологии существенно расширяют диапазон возможностей для изучения и преподавания русского языка как иностранного, и это связано с тем, что:
  - использование мультимедийных средств делает возможной эффективную презентацию материала (и в особенности, по страноведению);
  - интерактивные учебные задания (существующие чаще всего в тестовой форме) и обучающие программы позволяют работать над развитием навыков во всех видах речевой деятельности;
  - доступ к огромному количеству электронных ресурсов и национальным корпусам текстов позволяет объединить текстовые, аудио- и видеоматериалы и способствовать формированию социокультурной и лингвострановедческой компетенции иностранных студентов;
  - средства электронного общения (по электронной почте, в чатах, icq, на форумах и т.п.), возможность публикации студенческих работ в Интернете позволяют сделать существенным компонентом учебного процесса не только учебную, но и реальную коммуникацию на изучаемом языке;
  - дистанционный доступ к учебным ресурсам позволяет сделать более гибкой и мобильной организацию обучения, значительно индивидуализировать обучение, увеличить объем самостоятельной и творческой работы студентов, усилить роль преподавателя как консультанта и координатора учебного процесса.
- При этом особо важной оказывается разработка инновационных заданий для иностранных студентов, поскольку основной целью таких заданий является активизация регулярной мыслительной деятельности

uçacağını na stadii inisiyasi.

V çastnosti, k odnoy iz form innovatsionnykh upravleniy možno otнести testovyye zadaniya, provodimyye posle izucheniya opredelennogo bloka grammaticheskogo i leksicheskogo materiala. Istochnikami tekstovogo materiala, ispolzuemogo pri sostavlenii testov, sluzhat bazovyye učebniki i učebnyye posobiya po izuchаемой discipline, çto pozvolyaet iskluçit' vozmožnost' oshibok, svyazannykh s predmetnoy nekompetentnost'yu studentov. Testy tekuşçego kontrolya proverayut znaniya, umeniya i navyki po otdeľnym razdelam discipline, poluchennyye inostrannymi studentami v protseste obuçeniya v vuzе, imenyut neskol'ko variantov i sootnosyatsya s konkretnymi razdelami discipline «Russkiy yazyk kak inostrannyy». Test ispolzuetsya ne toľko dlya provedeniya promezhuçhnogo kontrolya, no i kak itogovyy, kontroľnyy. Osobennoştyu testovogo kontrolya yavlyetsya to, çto rabota možet vypolnyatsya kak v auditorii v kachestve proveroçnoy, tak i na vneauditornykh zanyatiy dlya samokontrolya studentov.

Poyavleniye Internetа, aktivnoye ispolzovanie ego resursov dalo novyye vozmožnosti v obuçenii studentov. Yavlyaysya naibolee globalnoy, operativnoy i interaktivnoy informatsionnoy sredoy, Internet stanoвится ne toľko istoçnikom učebnoy informatsii, no i vazhnyim sredstvom i usloviem samostoyatel'nogo obuçeniya. Tak, na osnove podgotovlennyykh materialov kursа, a takzhe imenyuyushchysya resursov Internetа studentam predlagayutsya serii problemnykh zadaniy, svyazannykh s programmoy kursа, naprimer, takie kak: vybrat' neobxodimuyu informatsiyu dlya vypolneniya kontroľnykh rabot, podgotovit' soobshçeniye na osnove materialov Internetа, napisat' referat po ukazannoy probleme, priyat' uçastie v obşudnenii той или иной проблемы или подготovit' prezentatsiyu. I kak pokazivaet praktika, studenty proyavlyayut bol'shuyu aktivnost' i zainteresovanost' pri vypolnenii podobnykh zadaniy.

Takim obrazom, innovatsionnyye podkhody v prepodavanii russkogo yazyka kak inostrannogo bazyruyutsya na emotsional'noy pamyati uçaşçegoşy, na formirovaniy kommunikativnoy i professional'noy kompetentsii, na regulyarnoy trenirovke tvorçeskoy deyatelnosti studentа. Pri etom naibol'shее raspromstraneniye poluchayut innovatsii, svyazannyye s organizatsiyeй učebnogo protsesta i vnedreniem novyykh obrazovatel'nykh tekhnologiy v obrazovatel'nyy protsest.

Innovatsionnyy komponent v obuçenii russkomu yazyku kak inostrannomu pozvolyaet aktivizirovat' protsest usvoeniya materialа i podgotovitsya k sdaçe zheçta или экзамена по discipline.

Spisok literatury:

5. Azimov Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). М. Издательство ИКАР. 2009.
6. Грузинский А.О. Университет как предпринимательская организация. Социологические исследования. 2003. №4.
7. Золотых Л.Г., Лаптева М.Л., Кунусова М.С., Бардина Т.К. Методика преподавания русского языка как иностранного в китайской аудитории. Издательский дом «Астраханский университет», 2012.
8. Ляудис В.Я. Инновационное обучение и наука. М., 1992.

Açar sözlər: metodik innovasiyalar, interaktiv metodlar, nitq fəaliyyəti, ünsiyyətli bacarıqlar.

Ключевые слова: методические инновации, интерактивные методы, речевая деятельность,

Keywords: methodical innovations, interactive methods, speech activity, communication skills.

Rus dilinin xarici dil kimitədrisində innovativ texnologiyaların istifadəsi

Xülasə

Məqalədə innovativ tədris vasitələrinin imkanlarından səmərəli istifadəsi rus dilinin öyrənilməsində xarici tələbələrin bilişsel fəaliyyətinin intensivləşməsinə kömək edir. Əsas metodik yeniliklərin interaktiv tədris metodlarından istifadəsi ilə bağlı olduğunu xüsusilə qeyd etmək olar. Rus dilini xarici dil kimi tədris edən yenilikçi texnologiyalar da nəzərdən keçirilir. Texniki inkişaf tərəqqi müasir həyatın bütün istiqamətlərini əhəmiyyətli dərəcədə təsirləndirir. Bu gün kompüter, insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə fəal şəkildə daxil olan texniki cihazlardan biridir. Tədris prosesində yenilikçi texnologiyaların istifadəsi tədrisin keyfiyyətinin artırılmasına və tələbələrin müstəqil fəaliyyətinin rolunun artırılmasına kömək edir. Beləliklə, müasir informasiya texnologiyaları təhsildə daha geniş tətbiqi tapır, yeni təhsil forması və yeni hədəf nailiyyətləri baxımından keyfiyyətə dəyişir.

USING INNOVATIVE TECHNOLOGIES WHEN TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE AS A FOREIGN LANGUAGE

Summary

The article says that the competent use of the possibilities of innovative teaching aids contributes to the intensification of the cognitive activity of foreign students in the study of the Russian language. It is particularly noted that the main methodological innovations are associated with the use of interactive teaching methods. Some innovative technologies in teaching Russian as a foreign language are also considered. Technical progress significantly affects all aspects of modern life. Today the computer is one of the technical devices, actively penetrating into all areas of human activity. The use of innovative technologies in the educational process contributes to improving the quality of training and enhancing the role of independent work of students. Thus, modern information technologies find more and more wide application in education, qualitatively change it both in terms of new forms of education and new types of goal achievement.

Rəyçi: Bəyimxanım Əliyeva Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Mustafayeva Sədaqət Ənvər qızı
NƏSİLLƏRƏ NÜMUNƏ

“Professorlar, müəllimlər hər bir cəmiyyətin elitasıdır.
Bu insanlar ölkənin inkişafını,

Müəllim, Azərbaycanın ilk, Şərqi ikinci qadın pedaqoji elmlər doktoru, professoru, Beynəlxalq Pedaqoji Akademiyasının respublikamızda ilk və yeganə akademiki Rəfiqə Şahgül qızı Mustafayeva.

Bu titulları daşıyan qadın mənim anamdır .

Ağlım kəsəndən onun adı ilə qürurlanmışam. “Rəfiqə müəllimənin qızı”. Uşaq bağçasından tutmuş, məktəbdə təhsil aldığım illərdə, sonralar ali məktəbdə, özü də mənə dərs deyəndə özümü xoşbəxt sanmışam. Mən Rəfiqə müəllimin qızıyam. Kənardan baxanlar – yoldaşlarım, tələbə dostlarım, tanış-biliş mənə bəxtəvərlik veriblər...

Amma heç kəs bilməyib ki, bu adı daşımaq məni böyük məsuliyyət qarşısında qoyub...

O qədər ciddi, tələbkər olub ki (indi də elədir), ağlım kəsəndən indiyədək (artıq nənə olsam da) gördüyüm işlər üçün onun qarşısında məsuliyyət hiss edirəm...

Anam mənim. Fikirinşirəm ki, mənim anam o yox, bir başqası olsa idi, mən kim olardım? Kimi özümə nümunə bilər, kimə oxşamağa çalışardım?!

Yubileylərində, onunla keçirilən görüşlərdə, evimizə gələn məktəb yoldaşlarının xatirələrindən öyrənmişəm ki, məktəbdə həmişə fəal, əlaçı şagird olub. Bir il doğulduğu Balaxanı kəndindəki 69 nömrəli məktəbdə, sonra isə 204 nömrəli qız məktəbində təhsil alıb. IX sinifdə oxuyanda siniflərinə oğlanlar gəlib. Siniflərində 2 oğlan olub.

V sinifdən pioner drujinasının sədri, sonra isə məktəbi bitirənə qədər şagird təşkilatının rəhbəri olub.

I sinifdə ona Dilbər müəllim dərs deyib. Sol əllə yazmasına mane olmayıb. Nədənə yarım ildən sonra müəllimləri dəyişib, Bikə adlı bir qadın Dilbər müəlliməni əvəz edib. Rəfiqəni sağ əllə yazmağa məcbur edib. Görünür? bu səbədən xətti gözəl deyil. Elə indi də deyir ki, müəllimim məni zorla sağ əllə yazmağa məcbur etməsəydi, yaxşı xəttim olardı.

2-3-cü siniflərdə isə indi də adını sevə-sevə çəkdiyi Firuzə Məmmədovanın şagirdi olub. O, Rəfiqəni övladı kimi sevib. Bu gözəl müəllim-şagird münasibəti sonralar da davam edib. Hətta Rəfiqənin namizədlik dissertasiyasının müdafiəsində də iştirak edirdi...

204 sayılı məktəbdə direktorları Əfidə Babayeva – Balaxanıda tanınmış tələbkər bir rəhbər olub. Həm də 5-6-7-ci siniflərdə ədəbiyyat dərslərini deyib. İş çox olduğundan, bəzən Rəfiqəyə dərslərini “əvəz” etməyi tapşırırmış. O da özünü müəlliminə oxşatmağa çalışaraq “dərs keçirmiş”.

Rəfiqə VIII sinifdə oxuyanda Ağalar Əzimov adlı Böyük Vətən müharibəsi iştirakçısı onlara ədəbiyyat dərsləri deməyə başlayıb. Və Rəfiqənin bütün həyatı ədəbiyyat dərslərinə köklənib... Hər gün 2 saat dərs, sonra da ədəbiyyat məşğələləri. Boş vaxtlarda inşa yazı yazmağa hazırlıq... Onun üçün ən asan dərs inşa yazı dərsləri olub...

Respublikanın tanınmış şairləri, yazıçıları, artistlər məktəblərinə gəlirmiş. Bütün görüşlərdə də Rəfiqə çıxış edirmiş... O vaxtlar Səməd Vurğunun adı dillər əzbəri idi. Ağalar müəllim onu da məktəbə dəvət edib. Bu, Balaxanının həyatında böyük hadisə olub. Rəfiqə həmin görüşdə “Qoca Şərqi günəş doğur” şeirini əzbər deyib. Şair Rəfiqənin şeir oxumağını çox bəyəniş, alından öpüb. Hətta sonra qonşu Sabunçu rayonundakı 155 sayılı məktəbdə görüş zamanı “hörüklü, qara qız”ın çox gözəl şeir söylədiyini qeyd edib...

Şair Rəsul Rza ilə görüş keçirilərkən Rəfiqə “Kür qırağının acəb seyrəngahı var, Yaşılbaş sonası yaxşı ki, yoxdur” şeirini oxuyub. Sonra da şairə sual verib ki, nə üçün “yaşılbaş sonası yaxşı ki, yoxdur” yazmışınız?. Şair bir az əsəbiləşən kimi olub. “Sənə söyləyiblər ki, belə sual ver?” – deyib. Rəfiqə isə “Mənə heç kəs söyləməyib, özüm belə düşünürəm” - deyər cavab verib...

Sabunçudakı Mədəniyyət sarayında Hüseyn Mehdiyin “Səhər” romanının müzakirəsində əsərin əsas təhlilçisi Rəfiqə olub...

X sinfi bitirəndə 14 nəfər olublar. Bir-birinin həvəsinə 7 nəfər – 6 qız, bir oğlan Azərbaycan Dövlət Universitetinə (indiki BDU) sənəd verməyə gəlirlər. Sənədləri qəbul edən Nərgiz xanım “Filologiyaya daxil olmağa nə var, hünəriniz var, jurnalistikaya sənəd verin” - deyir.

Rəfiqə dərhal sənədlərini geri götürür, ərizəsini dəyişib, jurnalistika fakültəsində oxumaq istədiyini yazır.

Beləcə, 5 il Azərbaycanın ən görkəmli ali təhsil ocağında – Azərbaycan Dövlət Universitetində respublikanın tanınmış alimlərindən dərs alıb. O, əziz müəllimləri Mir Cəlal Paşayev, Cəfər Xəndan, Həsən Şahgəldiyev, Nəsir İmanquliyev, Şirməmməd Hüseynov, Məmməd Arif, Bəxtiyar Vahabzadə, Anya Rzayeva və başqalarının adlarını bu gün də hörmətlə yad edir...

Yəqin ki, bu alimlərin təsiri ilə anamın təbiətində belə ciddilik, tələbkərlik yaranıb...

Əmək fəaliyyətinə ibtidai sinif müəllimi kimi başlayıb. Onda mənim 4, bacımın 1 yaşı olub. Mən uşaq bağçasına, bacım isə körpələr evinə getmişik...

Ağlım kəsəndən evimizə anamın şagirdləri gəliblər. Onlar anamı çox sevirilər. O da bütün qüvvəsini uşaqlara daha çox bilik verməyə sərf edirdi. Özü indi də o ilk şagirdlərinin çoxunun adlarını xatırlayır: Bakıxan, Əli, Tahirə, Sənubər, Salar...

Amma bu iş onu təmin etməyib. Ədəbiyyat müəllimi olmaq istəyirdi. Nəhayət, arzusuna çatıb. 182 sayılı məktəbdə ədəbiyyat müəllimi kimi fəaliyyətə başlayıb. Bu gün də həmin məktəb onun üçün əziz bir məkandır. O dövrdəki şöhrətini saxlamasa da, həmin məktəbi doğma evi bilir.

Orada dərs dediyi illərdə şagirdlərindən 17 nəfəri məktəbi “qızıl”, bir nəfəri isə “gümüş” medalla bitirib. 54 şagirdi sevimli müəllimlərinin yolu ilə gedərək, ədəbiyyat müəllimi olub, respublikanın müxtəlif məktəblərində çalışıblar. Bu, respublikamızın təhsil tarixində analoqu olmayan hadisədir. Rəfiqə xanım bundan böyük qürur hissi duyur!

Onun iş təcrübəsi bütün Binəqədi rayonunda, sonra isə Bakı Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun baş metodisti, qocaman müəllim İbrahim Zülfiqarovun səyi ilə Bakı müəllimləri arasında yayılıb...

Bu müddət ərzində Rəfiqə müəllimə respublikanın tanınmış şair və yazıçıları 182 nömrəli məktəbə qonaq çağırıb. Binəqədəki 182 sayılı məktəbin şöhrəti Azərbaycana yayılıb.

Qısa zaman ərzində Xaqi Şairi Süleyman Rüstəm, sonralar elmi rəhbəri olmuş yazıçı Mir Cəlal Paşayev, Mirzə İbrahimov, Nəbi Xəzri, Nurəddin Babayev, Firudin Hüseynov, Tofiq Əfəndiyev, Xalid Əlimirzəyev, Cabir Novruz, Ağacavad Əlizadə, Oqtay Rza, Firudin Ağayev məktəbin qonağı olublar. Bu görüşlər, sözün əsl mənasında, anamın hünəri, savadı, bacarığı, təşkilatçılıq qabiliyyəti nəticəsində baş tuturdu. Cavan qadının enerjisi, öyrətmək, öyrənmək istəyi aşıb-daşırdı.

Ev işləri, bizə qayğı, dərslərimizlə məşğul olmaqla yanaşı, o özü də oxuyub öyrənir, aspiranturaya hazırlanırdı...

Müəllimin fəaliyyətinin sədası Təhsil Nazirliyinə çatmışdı. Günlərin birində böyük pedaqoq, unudulmaz alim, o dövrdə Respublika Təhsil naziri olan akademik Mehdi Mehdizadə bir qrup işçisi ilə 182 sayılı məktəbə gəlmiş, Rəfiqə Mustafayevanın fəaliyyəti ilə maraqlanmışdı... Bu, Azərbaycanın təhsil tarixində görünməmiş hadisə idi.

Dərs vaxtı bitmiş olduğundan anam məktəbdə deyilmiş. Direktorun təklifi ilə fəal şagirdlərdən biri, Telli adlı qız ədəbiyyat kabinetini açmış, nazir burada şagirdlərin köməyiylə yaradılmış zəngin kitabxana, şair və yazıçıların məktəblilər tərəfindən çəkilmiş portretləri, kabinetdə saxlanan inşa dəftərləri ilə tanış olmuş, həmin şagirdin onun suallarına verdiyi cavablardan çox razı qalmış, direktora müəllimin sabah Nazirliyə gəlməsini tapşırırmışdı.

Ertəsi gün işdən sonra Rəfiqə müəllimə nazirin görüşünə getmişdi.

Proqram-Metodika İdarəsinin rəisi İmran Məmmədovun da iştirak etdiyi söhbətdə nazir Rəfiqə müəllimə Ə.Əfəndizadənin redaktorluğu ilə çap olunan "Azərbaycan dili və ədəbiyyat" məcmuəsi haqqında rəy yazmağı tapşırırmışdı.

- Sizə bu iş üçün nə qədər vaxt lazımdır? İki ay bəsdir?

- Yox, iki ay çoxdur, bir həftəyə hazırlayaram. (Nazirin etimadı onu çox sevindirmişdi).

...Rəy nazirin çox xoşuna gəlmişdi. Aradan bir müddət keçdi. Nazirin göstərişi ilə "Xalq şairi Səməd Vurğun" adlı tədris filminin çəkilişinə başlanmış, bu filmə Rəfiqə müəllim və şagirdləri də çəkilmişdilər. Bu ilk tədris filmində şagirdlərin arasında mən də var idim...

...Evimizdə yeni bir "köməkçi" meydana gəlmişdi. Anam çoxdan arzuladığı "Erika" markalı yazı makinası almışdı. İş təcürbəsinə dair məqalələri indi həmin makinada yazırdı. Mən və bacım da anama kömək etmək arzusu ilə makinada yazmağı öyrənirdik...

Aspiranturaya daxil olması anamın ad-sanını daha da artırdı. Məqalələri respublikanın qəzet və jurnallarında, hətta Moskvada çıxan "Literatura v şkolə" jurnalında da çap olunur, səsi həm respublika, həm də ittifaq konfranslarından, pedaqoji mühazirələrindən gəlirdi.

Azərbaycan televiziyası ilə nümunəvi ədəbiyyat dərsləri aparırdı və bu onu bütün ədəbiyyat müəllimlərinə tanıtmışdı.

Namizədlik dissertasiyasının müdafiəsinə hazırlaşdı...

Həmin möhtəşəm gün yaddaşıma yazılıb...

Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun böyük əkl zalında bir yer belə boş qalmamışdı. Dəhliz də gələnlərlə dolmuşdu...

Böyük uğurla baş tutan müdafiəyə o qədər gül gətirmişdilər ki, zal gül dənizinə dönmüşdü...

Ailəmiz üçün doğma olan Azərbaycan Elmi Tədqiqat Pedaqoji Elmlər İnstitutunda (indiki Təhsil İnstitutu) çalışır, tədqiqatlarını davam etdirir, məqalələr yazır, proqramlar tərtib edirdi...

İllər sürətlə keçir, mən də, bacım da ali təhsil alırdıq.

Bu illər ərzində anam "Qabaqcıl Maarif Xadimi" döş nişanı, "Yubiley medalı", "Qırmızı Əmək Bayrağı Ordeni" ilə təltif edilmişdi. Pedaqoji elmlər namizədi, baş elmi işçi adlarına layiq görülmüşdü...

Bir gün Anam Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun (Sonralar Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu) elan etdiyi müsabiqədə iştirak etdi, baş müəllim qəbul edildi... Daha sonra dosent və Pedaqogika kafedrasının müdiri seçildi...

Bu qədər gərgin işləsə də, bizim təhsilimizi unutmurdu. Hər ikimiz elmlər namizədi adını alıb, ali məktəblərdə işləməyə başlayandan sonra bir az rahat nəfəs aldı... Siz mənim yolumu davam etdirməli, yaxşı müəllim olmalısınız! - deyirdi.

Özü isə dincəlmədən məqalələr yazır, kitablar çap etdirirdi...

Onu təkidlə Mərkəzi Komitəyə işə dəvət edirdilər. Anam isə "yox, mən doktorluq dissertasiyası müdafiə edəcəyəm", deyərək, tədqiqatlarını davam etdirirdi...

Tbilisidə doktorluq dissertasiyasının müdafiəsi, sonralar professor elmi adı və özünün çox sevdiyi "Respublikanın Əməkdar müəllimi" fəxri adını alması həyatının əlamətdar anları idi.

Rusiyanın paytaxtına növbəti elmi səfəri zamanı onu Beynəlxalq Pedaqoji Akademiyanın həqiqi üzvü seçdilər. Bu onu çox sevindirdi. Bu da respublikada ilk dəfə idi. Daha bir ilk!

23 il kafedra müdiri işlədikdən sonra Azərbaycan Təhsil Problemləri İnstitutunda (indiki Təhsil İnstitutu) işlədi və son üç kitabını orada yazdı.

Mir Cəlal Paşayev yaradıcılığında gənclərin tərbiyəsi məsələləri (Bakı 2007), Son 20 ildə çap olunanlardan nümunələr (Bakı 2011), Gənclər siyasəti XXI əsrdə: ali məktəb tələbələrini tərbiyəsinin bəzi məsələləri (Bakı 2016).

Ümumilikdə, Rəfiqə Mustafayevanın 24 kitabı, dərsliyi və dərs vəsaiti çap olunub.

70 illik yubileyi münasibətilə Respublika Pedaqoji kitabxanasının işçiləri ilə akademik fəaliyyətini əks etdirən biblioqrafik kitabça hazırladıq. Rəfiqə xanımın fəaliyyətini əks etdirən bu toplunu bir də nəzərdən keçirəndə həyatını gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə həsr etmiş bu qadının, ananın, böyük müəllimin, alimin hünərinə heyran qaldım.

Rəfiqə xanım pedaqoji fəaliyyətə başlayandan bu günədək haqqında saysız-hesabsız yazılar yazılıb.

Rəfiqə Mustafayevanın yaradıcılıq fəaliyyəti, görkəmli alimlərin, şagirdləri, tələbələri, dissertant və aspirantlarının, birlikdə işlədiyi insanların onun haqqında yazdığı xoş sözlər 70 illik yubileyi münasibətilə çap edilən "Azərbaycan pedaqogikasının sərv ağacı" adlı topluda cəmlənib.

Gənc Rəfiqə müəllimə haqqında mətbuatda ilk oçerki isə professor Şəmistan Mikayılov yazıb... Sonra isə "Ədəbiyyat" qəzetində dövrün məşhur yazarlarından olan Ağacavad Əlizadə "Rəfiqə" adlı tam bir səhifə həcmində gözəl bir yazı ilə çıxış etmişdir.

Bir neçə nümunə ilə kitablarda haqqında yazılmış məqalələrdən bəhs etmək istəyirəm:

Oqtay Qasımovun "Bizim və sizin Balaxanı" (Bakı, 2002) kitabından: "Elm işığı, fədakar pərvanələr" bölməsində "Rəfiqə Şahgül qızı Mustafayeva" adlı yazıdan nümunə: "Əxlaqi ilə xülqü vəhdət təşkil edən, bilikdə nümunə, çətin zamanlarda insanlara dayaq, halal ruzisini əldə etməkdə və özünəməxsus mərtəbəni tutmaqda mübariz, dinində möhkəm və mülayim, imanında və dostluğunda şübhəyə düşməyən, tamahdan uzaq, elmə həris, alimliyi aləmlərdən uca tutan, təmənnaşız, gözəl və təmiz əməllər təcəssümü olan mehriban insandır" (s. 166-168);

Allahverdi Eminovun "XX əsrin 20 böyük azərbaycanlı pedaqoqu" (Bakı, 2002) kitabından isə bir cümləni bura yazmaq istəyirəm: "Professor Rəfiqə Mustafayevanı mən görkəmli alim, bütöv şəxsiyyət sayıram və onu XX əsrin seçmə, əsl azərbaycanlı qadın pedaqoqu timsalında görürəm" (s.81).

Qəzet və jurnal məqalələrinin sayı çox olduğu üçün ancaq böyük nəşrlərdə yer almış materialların adlarını qeyd edəcəyəm:

“Varlıq” Ensiklopedik toplusu, Bakı, 1998, s. 154; Azərbaycan Qadın Ensiklopediyası, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, Bakı, 2002, s.304; Azərbaycanın tanınmış qadınları, Bakı, “Adiloğlu”, 2002, s.196; Azərbaycan qadınları, Ensiklopedik toplusu (II) Bakı, 2002, s.180; Azərbaycanın Elmi elitası, Elmlər doktorları, Məlumat kitabçası, Bakı, 2011, s.159.

İndi təqaüdə çıxıb. Amma dissertantları, keçmiş şagird və tələbələri üçün bir nümunə məktəbi olaraq qalır. Onlar tez-tez evimizə zəng vurur, anamla uzun-uzadı söhbət edir, ən müxtəlif mövzularda məsləhətlər alır, bayramlarda və ad günlərində böyük məhəbbətlə iştirak edirlər. Çoxuna bacı deyirəm...

Uzun illər Balaxanı qəsəbəsində keçirilən tədbirlər onun aparıcılığı ilə baş tutub. “Qadın ili” tədbirində Şövkət Ələkbərova, Maral Rəhmanzadə, Nəsimə Zeynalova və bir çox görkəmli qadınlar Balaxanıya gəlmişdilər və bu görüşü məhz balaxanlıların dəvəti ilə anam idarə etmişdi. Fasilədə Şövkət xanım anama sual vermişdi: “Xanım, Siz, təsadüfən, cavanlıqda oxumamısınız? Gözəl səsiniz var.” Anam çox az adamın bildiyi bir faktı gözəl müğənniyə söyləmişdi. IV sinifdə oxuyanda uşaq xorunda Qara Qarayevin və Fikrət Əmirovun bəstələdikləri “Əcəb ağ gündədir mənim Vətənim” mahnısını ifa edərək, müsabiqədə qalib gəlmiş və dahi bəstəkar Ü.Hacıbəyovun göstərişi ilə səsi val yazısına köçürülmüşdü...

Bu tədbirdə iştirak edən Maral Rəhmanzadə çox təkidlə onu emalatxanasına dəvət etmiş, şəklini çəkmək istəmişdi... Lakin işi çox olduğundan, anam buna vaxt tapmamışdı.

Amma sonralar tanınmış balaxanlı rəssam Arif Mərdan onun portretini işləmiş, Əzizbala Balaxanlı Balaxanı saytında Rəfiqə xanım haqqında geniş məlumatla birlikdə yerləşdirmişdir.

Balaxanıda keçirilmiş və Rəfiqə xanımın uğurla idarə etdiyi daha bir maraqlı məclis Balaxanıdan olan Cahangir Cahangirovun yubiley məclisi idi. Burada bəstəkar üzünü məclisə tutmuş, balaxanlılardan təhsil aldığı 8 saylı məktəbə öz adının verilməsini arzuladığını demişdi... Tədbirin sonunda anama minnətdarlığını bildirmiş, arzusunu unutmamalarını xahiş etmişdi...

Qəsəbənin tanınmış ziyalılarından olan Əmrah Dadaşov (BDU-nun professoru) anamın tərtib etdiyi məktubu lazımı mənbələrə çatdırmışdı. Qəsəbə sakinlərinin xahişi nəzərə alınmış, 8 saylı məktəbə böyük bəstəkarın adı verilmişdir.

Balaxanlılar öz məşhur övladları ilə fəxr edirlər.

Rəfiqə xanımın 60 və 70 illik yubileyləri qəsəbədə böyük təntənə ilə qeyd edilib. Əmrah Dadaşovun ona həsr etdiyi “Əziz yubilyarımız” şeirinə balaxanlı, “İrs” folklor ansamblının bədii rəhbəri Sidqi Mustafayev musiqi bəstələmiş və yubiley tədbirində bu səmimi mahnı ifa olunmuşdu. Yeri gəlmişkən, həmin tədbirdə professor Vidadi Xəlilovun Rəfiqə xanım haqqında yazdığı “Alimlər anası” şeirinə bəstəkar Təriyel Məmmədovun bəstələdiyi mahnı da böyük uğurla “İrs” ansamblı tərəfindən ifa olundu.

Balaxanıda keçirilən 70 illik yubiley tədbirində isə hamımız böyük bir sürprizlə qarşılaşmışdıq. Bu tədbirə unudulmaz Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə gəlmiş və vaxtilə sevimli tələbəsi olmuş Rəfiqəni təbrik etmişdi.

Sən demə, Əmrah Dadaşov universitetdə dəvətnamələri dekanlığa gətirəndə şair keçmiş tələbəsinin şəklini görüb tanınmış, yubiley günü tədbirin keçiriləcəyi məclisə gəlmişdi. Bu gəliş Balaxanıda böyük hadisəyə çevrilmişdi...

Lap bu yaxınlarda Binəqədirdəki 182 saylı məktəbi 50 il əvvəl bitirmiş şagirdlərimdən biri anama zəng vurmuşdu. Hal-əhval tutdu. Sonra “Rəfiqə müəllimə, sinfimizin uşaqları yığışın, Sizinlə görüşmək istəyirik. Gələrsiz?”- dedi. Anam, səhhəti qaydasında olmasa da, “gələrim”- dedi.

Bu görüşü təsvir edə bilmirəm. Hər biri anamı daha çox qucaqlamağa, onunla daha çox şəkil çəkdirməyə, onunla bağlı xatirələrini danışmağa çalışırdı. Maraqlısı bu idi ki, üstündən 50 il keçsə də, anam hər birini tanıdı, adını dedi... Anam onlara, onlar da müəllimlərinə bu illər boyu əldə etdikləri barədə hesabat verdilər. Düşündüm ki, bu qədər məhəbbəti qazanmaq üçün yəqin hər kəs şagirdlərini anam kimi, ana kimi ürəkdən sevməli, onları övladlarından ayırmamalıdır...

Qoy anamın həyat yolu gələcək nəsillər üçün nümunə olsun, öz əsərləri, haqqında yazılanlar hələ uzun illər şagirdlər, tələbələr, müəllimlər, elm adamları üçün gərəkli olsun...

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена первой в Азербайджане, второй на всем Востоке женщине – доктору педагогических наук, профессору, академику Международной Педагогической Академии Мустафаевой Рафиге Шахгул гызы. Описываются этапы ее жизни, научные достижения, высказывания о ней видных ученых-педагогов, общественных деятелей, литераторов.

SUMMARY

The article is devoted to the first in Azerbaijan, the second in the whole East to the woman - the doctor of pedagogical sciences, professor, academician of the International Pedagogical Academy Mustafayeva Rafige Shahgul. Describes the stages of her life, scientific achievements, statements about her prominent scientists, educators, public figures, writers.

Açar sözlər: *pedaqoq, professor, akademik, ana, müəllimlər müəllimi*

Ключевые слова: *педагог, профессор, академик, мать, учитель учителей*

Keywords: *teacher, professor, academician, mother, teacher of teachers*

Rəyçi: *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ağakışiyev Əliheydər Yunis oğlu*

Кази-заде Динара Адиль гызы
**КОНСПЕКТИРОВАНИЕ КАК ОДИН ИЗ ВИДОВ АНАЛИТИКО-СИНТЕТИЧЕСКОЙ
ПЕРЕРАБОТКИ ИНФОРМАЦИИ**

Одним из видов речевого общения, которое требует навыков самостоятельного, творческого мышления, является конспектирование. Под конспектированием понимается процесс мыслительной переработки и письменной фиксации читаемого или аудируемого текста; процесс, результатом которого является запись, позволяющая ее автору (конспектирующему студенту) немедленно или через некоторый срок с необходимой полнотой восстановить полученную информацию.

С первых дней пребывания в институте студенты сталкиваются с необходимостью конспектировать, поскольку в лекциях и в текстах по специальности дается сводный материал, почерпнутый из разных источников, что при современном развитии всех отраслей науки естественно и необходимо, и большая часть содержащейся в лекциях и в текстах информации не может сразу запечатлеться в памяти слушателей.

Студенты, не владеющие искусством конспектирования, поступают по-разному: пытаются вести запись со стенографической точностью, составляют план вместо конспекта, выборочно записывают наиболее важную или трудно запоминаемую информацию.

Стремление к точному воспроизведению лекционного или текстового материала приводит к пропускам и в конечном счете к частичной утрате информации.

Стенографирование лекций или текстов студентами менее целесообразно, чем конспектирование, так как стенографическая запись требует дополнительного времени для расшифровки. Мыслительные операции, сопровождающие процесс конспектирования, позволяют студентам лучше усваивать материал уже в самом процессе записи.

Составление подробного плана вместо записи лекций или текстов по специальности также не приводит к положительным результатам. Чем больше времени проходит со дня такой записи, тем меньше информации восстанавливается.

Запись наиболее важных, с точки зрения студентов, и трудно запоминаемых сведений приводит к разрушению логического построения материала. Информация, зафиксированная таким образом, вместе с информацией, которая хранится в памяти автора записи, не воссоздает целостной системы знаний.

Конспектирование - сложный и очень своеобразный процесс. В нем сочетаются аудирование или чтение (рецептивный вид речевой деятельности) с письмом (продуктивный вид речевой деятельности). Однако разные виды речевой деятельности при конспектировании сочетаются не механически. Фиксации полученной информации предшествует ее специфическая обработка. Эта обработка заключается в свертывании текста или лекции. Конспектирующий не просто отбрасывает ненужную для него информацию и сокращает текст, а именно сворачивает его таким способом, чтобы и через достаточно длительный промежуток времени суметь вновь его развернуть без существенной утраты информации.

У студентов национальных групп возникают трудности, связанные с недостаточной языковой подготовкой, поэтому часто они отказываются от записи лекций или текстов на русском языке и переходят на родной язык или язык-посредник. Подобная запись имеет недостатки: это попытки дословной записи, запись, которая сводится к плану и выборочная запись. Кроме того, конспектируя лекции или тексты по специальности на родном языке или языке-посреднике, студент должен делать двойной перевод: при записи лекций или текста и при их расшифровке. Неточность такого перевода не вызывает сомнений. Все специальные термины должны записываться на русском языке, так как на родном языке или языке-посреднике студент очень часто не знает их.

Если лекция или текст читаются на русском языке, а их конспектирование происходит на любом другом языке, то это, кроме прямых, уже указанных последствий, влечет за собой и побочные: при ответе, подготовленном по такому конспекту, неизбежен переход (соскальзывание) внутренней речи на родной язык, а значит, и ошибки, связанные с переключением с одного языка на другой.

Так как процесс конспектирования объединяет элементы заимствования с аналитической переработкой информации, он носит аналитико-синтетический характер.

Конспектирование – один из видов аналитико-синтетической переработки информации.

Конспектирование помогает лучше разобраться в прочитанном, так как заставляет вдумываться в текст, анализировать его, разграничивать главное и второстепенное, отделять основную мысль от доказательств, аргументов, устанавливать смысловые логические связи, обобщать их. Организация материала в конспекте повышает информационную ценность понятий и тем самым разгружает память от излишнего запоминания.

Студенты, изучающие русский язык как иностранный, стоят перед необходимостью перерабатывать и закреплять в памяти огромное количество разнообразных сведений, относящихся к различным отраслям знаний, конспектирование для них является естественной коммуникативной потребностью. Анализ конспектов, составленных студентами национальных групп, свидетельствует о том, что студенты зачастую не владеют соответствующими умениями. Конспектирование кажущихся им важными сведений сводится к переписыванию отдельных кусков текста или лекции, содержащих как существенную, так и избыточную информацию.

При определении содержания обучения конспектированию студентов, изучающих русский язык как иностранный, важное значение имеет правильный подбор текстового материала. Целесообразным является обучение отдельным элементам конспектирования на материале текстов по специальности, что вызывает значительный интерес у студентов. Работа над текстами по специальности способствует углублению знаний студентов по профилирующим предметам. Студенты приобретают достаточно высокий уровень владения приемами кодирования и декодирования информации, позволяющий при восприятии и переработке речевого сообщения сосредоточивать основное внимание не на форме выражения информации, а на ее содержании. Студенты приобретают языковые знания, навыки и умения в речевой деятельности, необходимые и достаточные для участия в учебном процессе, для общения в среде изучаемого языка и для чтения адаптированной учебной литературы и литературы по специальности.

Конспектирование – один из видов аналитико-синтетической переработки информации, осуществляемой в сфере информационной деятельности. Анализ и синтез – это процессы практического или мысленного разложения целого на части и восстановления целого из частей. Анализ и синтез – не два процесса, связанные между собой, но две стороны единого процесса.

Анализ и синтез лежат в основе всех видов познавательной деятельности людей. Главная цель аналитико-синтетической переработки информации, содержащейся в некотором множестве источников, состоит в извлечении из этого множества новых фактов и сведений, в явном виде в них не выраженных, но выводимых логическим путем с привлечением экстралингвистической информации.

Основной задачей конспектирования являются группировка, сопоставление, оценка и обобщение той информации, которая явно имеется в источниках, а также представление обобщенной информации в компактном виде, удобном для практического использования.

В конспектировании различаются два процесса, которые зависят от способов предъявления информации: процесс конспектирования письменного текста и процесс конспектирования устной речи.

При работе над письменным текстом конспектирующий имеет возможность чередовать рецептивные и продуктивные виды речевой деятельности. Иначе говоря, студент прочитывает какую-то часть текста и, свернув ее, записывает, затем прочитывает следующую часть и т.д.

Конспектирование устной речи может происходить в разных ситуациях. В случаях немассовой коммуникации с постоянной обратной вербальной связью (т.е. при беседе в узком кругу и особенно при диалоге) дефицит времени ощущается конспектирующим лишь минимально, так как собеседник, передающий информацию, имеет возможность приспособиться к конспектирующему.

Другой случай конспектирования устной речи – конспектирование в условиях массовой коммуникации. Актом массовой коммуникации может являться доклад, сообщение, лекция или иное выступление перед большой группой слушателей. Чаще всего в повседневной практике студентам приходится заниматься конспектированием лекций.

Конспекты принято подразделять по объему и количеству перерабатываемых источников.

По объему выделяются краткие, подробные (или развернутые) и смешанные конспекты. Для краткого конспекта отбираются лишь положения общего характера, в подробный включаются их доказательства, пояснения, иллюстративный материал; смешанный конспект предполагает совмещение того и другого способа представления информации, допускает изложение некоторых элементов первоисточника в виде пунктов плана, тезисов и т.д. Конспект любого из перечисленных видов будет выполнять свое целевое назначение только при условии, если позволит его автору с достаточной полнотой восстановить извлеченную ранее информацию без повторного обращения к оригиналу.

По количеству перерабатываемых источников различают конспекты монографические – составленные по одному источнику, и сводные (или обзорные) – составленные по нескольким источникам на одну тему.

По семантической эквивалентности первоисточника и конспекта можно выделить а) интегральный конспект и б) селективный конспект.

Интегральным называется конспект, который передает все основные положения и важнейшие смысловые связи, т.е. всю смысловую сетку первоисточника, и, следовательно, является семантически эквивалентным ему. К такому конспекту прибегают при «вхождении» в какую-то новую область знаний, тему, когда возникает необходимость разобраться в сложном источнике, прочно запомнить его содержание, т.е. когда составитель заинтересован во включении в конспект всей наиболее важной информации первоисточника.

Селективным называется конспект, включающий отдельные элементы первоисточника, которые представляют новизну и значимость для его составителя, но в совокупности не отражают основных положений первоисточника, т.е. семантически не эквивалентны ему. Селективный конспект имеет значительно более индивидуальный характер, так как отражает не только особенности мышления, памяти, опыта и знаний составителя, но прежде всего его конкретные потребности в той или иной информации.

Требование к объему как интегрального, так и селективного конспекта не является жестким. Объем обычно устанавливает сам составитель в зависимости от многих факторов: степени значимости текста в целом и его отдельных частей для него лично, от трудности текста для усвоения, от общего объема текста, степени знакомства с излагаемой в нем темой и т.д. Однако не следует забывать и того, что конспект должен быть законченным, компактным, обобщенным изложением содержания первоисточника. Отдельные фразы и даже отдельные слова в конспекте имеют более важное значение, чем в обстоятельном и подробном изложении.

В последнее время внимание преподавателей привлекли конспекты нового типа, требующие активной мыслительной деятельности для отражения логических связей между смысловыми опорами. Конспектируя печатный источник, студенты обычно больше внимания уделяют объему информации, чем ее последовательности, поэтому необходимо учить их определению логических связей. Логические связи могут фиксироваться отдельными словами, словосочетаниями, условными обозначениями, символами, простейшими рисунками и схемами. Материал, зафиксированный таким образом, превращается в конспект, с помощью которого увеличивается объем памяти. Это достигается сокращением единиц запоминаемого материала в результате объединения их в более крупные «куски» информации. Такой конспект отражает опорные моменты и служит для подготовки к устным ответам.

Другой вид конспекта, который требует активного мыслительного процесса при чтении текста, – конспект с пропусками информативных единиц. Этот конспект составляется преподавателем и предназначается для домашних заданий или контрольных работ, студенты должны найти в дополнительной литературе или в учебнике нужную информацию.

Третий вид конспекта можно условно назвать «ключевым». Его суть заключается в том, что во время чтения текста по специальности студент должен определить информацию, на основе которой можно сформулировать развернутый ответ на поставленные преподавателем ключевые вопросы.

Эффективность конспектирования текста по специальности во многом зависит от сформированности навыка быстрого выделения информативных единиц текста, скоростного отбора, оценки и извлечения нужной для данной темы информации, от умения формулировать программу дальнейших действий в тексте.

Психологи дают следующие рекомендации для ускорения процесса чтения: 1) активизировать мышление, 2) рационально организовать процесс получения и отбора информации. Данные рекомендации позволяют определить типы заданий, направленных на совершенствование навыка конспектирования.

Будучи самостоятельным видом учебной деятельности, стимулируемым важными коммуникативными задачами, конспектирование выступает как одна из целей обучения русскому языку как иностранному. Тот факт, что в его основе лежат механизмы и восприятия, и порождения речи, позволяет решать задачу комплексного обучения различным видам речевой деятельности и, следовательно, делает конспектирование ценным средством обучения. Сказанное заставляет в практике преподавания русского языка как иностранного уделять обучению конспектирования значительное внимание.

Литература

1. Павлова В.П. Обучение конспектированию. М., 1978.
2. Виноградов В.В. Русский язык. 2-е изд. М., 1972.
3. Кожина М.Н., Которова М.П. О некоторых тенденциях функционирования единиц синтаксиса в русской научной речи. – В кн.: Стили научной речи. М., 1978.
4. Зинченко П.И. Непроизвольное запоминание. М., 1961.
5. Зарубина Н.Д. Методика обучения связной речи. М., 1977.
6. Кузнецова Л.М. Пособие по обучению конспектированию. М., 1980.

Ключевые слова: конспект, коммуникация, анализ, синтез

Açar sözlər: konsept, əlaqə, analiz, sintez

Keywords: summary, communication, analysis, sintez

Xulasə

Bu məqalədə müəllif rus dilinin tədrisində konseptin çox aktual olduğunu göstərir. Müəllif bu məsələləri metodik aspektdə araşdırmağa çalışıb.

Konsept – rus dilinin xarici dil kimi tədrisinin aktual problemlərindən biri dir.

Summary

The author of this article shows the actuality of the summary in Russian language education. The author tries to investigate these issues in methodic aspect.

Summary – is the one of the actual problems in Russian language education as foreign.

Рецензент: Расулова Г.М.

ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Инклюзивное образование - это организация процесса обучения, при которой все дети, независимо от их физических, психических, интеллектуальных особенностей, включены в общую систему образования и обучаются по месту жительства вместе со своими сверстниками без инвалидности в одних и тех же общеобразовательных школах. В этих школах общего типа, которые учитывают их особые образовательные потребности и оказывают своим учениками необходимую специальную поддержку

Инклюзивное обучение осуществляется с первого дня встречи учителя с учениками. Инклюзивность—это учет в обучении индивидуальных и групповых потребностей. Сюда относятся личные, культурные познавательные физические и чувственные потребности. В классе каждый ученик имеет своеобразные потребности и желания. Если учитель умеет определить индивидуальные особенности учащихся, понимает их то он сможет учесть эти потребности своих учеников. В соответствии с учебной программой потребности удовлетворяются, а желания (если они полезны, соответственны) обеспечиваются.

Инклюзия – это воплощение мечты человека о справедливом мире, где н одна группа людей не изолирована от других, а интересы каждого учтены и уважаемы другими людьми.

Задача инклюзии детей с особенностями развития социум-приоритетная задача всей системы образования. Решение этой задачи определяет степень зрелости общества и уровень его морально-нравственной культуры. Ценностью обладает каждая человеческая жизнь независимо от обстоятельств и характеристик развития, и прожить свою жизнь достойно имеет право каждый человек. Для обеспечения качества жизни в современном мире очень важно получить хорошее образование. Вопрос получения качественного образования рассматривается в тесной связи с вопросом его доступности для всех категорий детей. Инклюзивное образование—это не значит собранные в одну «безликую» кучу все дети, а наоборот, инклюзия способствует тому, чтобы каждый не чувствовал себя оторванным от общего коллектива, чтобы он ощущал, что его готовы принять таким, какой он есть, при этом способности такого ребёнка учитываются, также, как и его потребности, и присутствует их оценка, а учебные цели и планы подстраивались под особенностей такого ребёнка. При этом, безусловно важной становится роль учителей и специальных педагогов которые, используя свой опыт и знания создают такой особенно организованный педагогический процесс, в котором каждый ребёнок учится с наибольшей для себя пользой.

В Азербайджане ведется последовательная работа по созданию модели инклюзивного образования для людей с ограниченными физическими возможностями, нуждающихся в особой заботе и внимании общества. Мысль о создании равных возможностей для всех людей общества является не новой. Разные государства мира в своих законодательствах отмечали соответствующими статьями создание равных возможностей для всех людей в обществе, особенно в образовании. В этом процессе Азербайджан не является исключением. С первых дней завоевания государственной независимости в нашей стране повышение благосостояния детей стало в центре внимания правительства. Основу этой политики заложил великий лидер нашего народа Гейдар Алиев и в настоящее время успешно продолжается президентом Ильхамом Алиевым. В год независимости Азербайджан стал участником международных соглашений и конвенций по правам человека и особенно по правам детей, и в связи с этим взял на себя ряд обязанностей. Среди этих документов можно особо отметить документ 1991-го года об участии Азербайджана в «Конвенции о Правах Детей».

В этом документе нашли свое отражение такие вопросы, как право на образование детей, и на основе равных возможностей претворение в жизнь этих прав; организация инклюзивного образования для лиц, имеющих инвалидность не допуская пристрастность; проявление особой заботы с целью оказания помощи в пределах возможности обеспечения условий для их самостоятельной и достойной жизни; право детей на образование и на подготовку, право детей национальных меньшинств и местного населения на использование своей культуры и своего родного языка и право уверовать своей религии направление образования на развитие умственных и физических способностей личности, воспитание в образовании уважения культурным традициям и ценностям других людей.

В Азербайджане лица с физическими ограничениями составляет 6%. Это самый низкий показатель на пространстве СНГ. В «Государственной программе развития инклюзивного образования для инвалидов в Азербайджане на 2018-2024 годы» отражены все факторы обеспечивающие право на образование лиц с ограниченными физическими возможностями наравне с другими людьми, а также создание беспрепятственной среды для их образования и интеграции в обществе посредством инклюзивного образования. Кроме того, Азербайджан является членом Всемирного фонда инвалидов, куда входит 85 стран. В Баку прошла международная конференция под названием «Инклюзивное высшее образование: международные тенденции и опыт Азербайджанского государственного экономического университета». Конференция была посвящена всем аспектам инклюзивного высшего образования. Главные инструкторы образовательного сектора «Национальной организации социального обеспечения Объединенных Арабских Эмиратов “Zayed” Шерон Кеган и Тина Мерк поделились своим опытом.

«Наша организация обслуживает детей с физическими недостатками в Абу-Даби. Мы стремимся к их интеграции в образование с другими детьми. Мы работаем над тем, чтобы предоставить им необходимые учебные пособия, обеспечить их технологическими знаниями и в тоже время проводим работу по повышению навыков»-рассказывала Шерон Кеган, эксперт в области инклюзивного образования. На конференции был подписан документ предусматривающий разработку эффективных педагогических процедур с целью реабилитации инвалидов. На сегодняшний день инклюзивное образование представляет собой совместное обучение детей с ограниченными возможностями здоровья со своими развивающимися сверстниками. Благодаря данному образованию дети смогут расти и развиваться вместе с другими ребятами, общаться и дружить с ними, в общем, жить, как живут все остальные дети. Для того чтоб получить качественное образование, детям с ограниченными возможностями здоровья необходимо полноценное взаимодействие с другими детьми. Всё это существенно повышает роль инклюзивного, совместного обучения, позволяющего принципиально расширить возможности социализации детей с инвалидностью.

⁸³ Азербайджанский Университет Языков

Долгие годы система образования чётко делила детей на обычных и инвалидов, которые практически не имели возможности получить образование и реализовать свои возможности, их не брали в учреждения, где обучаются нормальные дети. Несправедливость такой ситуации очевидна. Дети с особенностями развития должны иметь равные возможности с другими детьми. Вот и возникла потребность во внедрении такой формы обучения, которая создаст им оптимальные условия обучения-инклюзивное образование. Инклюзивный подход предполагает понимание различных образовательных потребностей детей и предоставление услуг в соответствии с этими потребностями через более полное участие образовательном процессе, привлечение общественности и устранение дискриминации в образовании. Инклюзивное образование понимает под собой создание условий для совместного обучения детей с ограниченными возможностями и их здоровых сверстников.

Литература.

7. АLEXINA C.B, Семаго Н.Я., Фади́на А.К. «Инклюзивное образование» Выпуск 1 , М.: Центр «Школьная книга» 2010
8. Виневская А. «Практические материалы для педагогов реализующих инклюзивное образование».
9. Загуменнов Ю.Л. «Инклюзивное образование: создание равных возможностей для всех учащихся»- Минская школа сегодня. 2008 № 6.
10. Зайцев Д.В. «Социальная интеграция детей – инвалидов современной России»- Саратов «Научная книга» 2003
11. http://www.cbc.az/ru/v_story/video1518455727
12. http://nsportal.ru/sites/default/files/2016/05/10/inklyuzivnoe_obrazovanie.docx

Ключевые слова: инклюзивное образование, процесс обучения, инвалидность, индивидуальные особенности, потребности, желания.

Açar sözlər: inklüziv təhsil, təlim prosesi, əlillik, fərdi xüsusiyyətlər, ehtiyaclar, istəklər.

Key words: inclusive education, learning process, disability, individual characteristics, needs, desires **Ключевые**

РЕЗЮМЕ

Целью инклюзивного образования является преодоление социальных, физиологических и психологических барьеров на пути приобщения ребёнка к общему образованию, введение его в культуру, приобщение к жизни в социуме. Основным условием обеспечения инклюзивности является определение с первого дня индивидуальных особенностей учащихся, и их нужд и потребностей, и построить на нем процесс обучения. Поведение ученика может часто меняться, учитель должен хорошо знать своих учащихся, их индивидуальные особенности чтобы предотвратить нежеланное их поведение, и при планировании каждого урока должен заранее предусматривать различные ситуации и их предотвращение.

XÜLASƏ

Inklüziv təhsilin məqsədi uşağın ümumi təhsili tətbiq etmək, onu mədəniyyətlə tanış etmək və cəmiyyətdə həyata keçirmək üçün sosial, fizioloji və psixoloji maneələri aradan qaldırmaqdır. Təqdimatın təmin edilməsinin əsas şərtləri şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini, onların ehtiyaclarını və ehtiyaclarını ilk gündən müəyyən etmək və onu öyrənmə prosesini qurmaqdır. Şagird davranışları tez-tez dəyişə bilər, müəllim öz şagirdlərini, onların istəksiz davranışlarını qarşısını almaq üçün fərdi xüsusiyyətlərini yaxşı bilməli və hər bir dərs planlaşdırılması zamanı müxtəlif vəziyyətləri və onların qarşısının alınması nəzərdə tutmalıdır.

SUMMARY

The goal of inclusive education is to overcome social, physiological and psychological barriers to introducing a child to general education, introducing it into culture, and introducing it to life in society. The main condition for ensuring inclusiveness is to determine the individual characteristics of students, their needs and requirements from the first day, and to build on it the learning process. The behavior of the student can often change, the teacher should be well aware of their students, their individual characteristics in order to prevent their unwanted behavior, and when planning each lesson, it must foresee various situations and their prevention

Rəyçi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Mustafayeva Jalə Ənvər qızı

JURNALİSTİKA –ЖУРНАЛИСТИКА

Aliyə Hacıyeva

ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZ VƏ EFİRİN DANİŞIQ ÜSLUBU

Dinləyici gün ərzində efirdə müxtəlif proqramlarda bir-birindən fərqlənən danışıq tərz, diksiya və tələffüz üsulları eşıdır. Çünki müxtəlif məzmunlu verilişlərdə çıxış edən müxtəlif peşə sahibləri və müxtəlif sosial qruplara mənsub adamlar öz danışıqları ilə ekranda bir-birilərindən fərqli nitq mənzərəsi yaradırlar. Bir tərəfdən verilişlərin xarakteri, digər tərəfdən isə, danışanların sosial mənsubiyyəti və fərqli danışıq xüsusiyyətləri televiziya nitqində *tələffüz üslubu* anlayışını meydana çıxarır.

“Efirdə tələffüz üslubunu, ilk növbədə, verilişlərin janrı, mövzusu, forması, məqsədi və danışan adamın fərdi danışıq xüsusiyyətləri, onun nitq mədəniyyətinə nə dərəcədə yiyələnməsi müəyyənəşdirir. Ümumiyyətlə, radio nitqi həm şifahi, həm də yazılı ədəbi dilin xüsusiyyətlərini əks etdirdiyinə görə burada ümumxalq danışıq dilinin müəyyən qanunauyğunluqları özünü göstərir. Adətən, biz müxtəlif şəraitdə, müxtəlif cür danışıdığımız, sözləri necə gəldi tələffüz etməyimizə diqqət yetirmirik. Doğrudur, biz bəzən ünsiyyət zamanı hansı sözü seçmək qayğısına qalsaq da, onu necə tələffüz etməyin fərqi varmıdır.

Biz bir qayda olaraq, məişətdə tez-tez danışıq, vaxta və sözə qənaət etməyə çalışır, jestlərdən gen-bol istifadə edir, tələffüzümüzdə o qədər də əhəmiyyət vermirik. Amma hər hansı iclasda kürsüyə qalxarkən, toplantıda çıxış edərkən, bizdən söz soruşularkən nitqimizin bir qədər ləngərli, asta və maksimum aydın olmasına çalışırıq. Vəziyyətlə, nitq şəraiti ilə və bunun nəticəsi kimi temp arasındakı fərqlərlə şərtlənən bu variantlar tələffüzün müxtəlif üsullarına mənsubdurlar. Amma bu, o demək deyildir ki, tələffüzün üsulları nitqin tempinə görə müəyyənəşir. Ümumiyyətlə, üslub anlayışı dil vahidlərinin məqsədəuyğun işlədilməsini, priyomlarını, dilin funksionallaşmasının qanunauyğunluğunu nəzərdə tutur. Tələffüz üsullarından istifadə, bir növ, fərdi səciyyə daşıyır. Belə ki, bəziləri kiminlə və harada danışmasından asılı olmayaraq, həmişə bu üsulların birindən, məsələn, kitab üslubundan, yaxud adi danışıq üslubundan istifadə edirlər. Bəziləri isə, nitqin işlənmə məqamını düzgün müəyyən edərək, həm normativ üslubu, həm adi danışıq, həm də kitab üslubunu işlədirlər. Hər bir üslubda nitqin məqsədindən, məzmunundan və təyinatından asılı olan ifadə vasitələrinin seçilməsi və işlədilməsinin xüsusi prinsipləri mövcuddur. Məsələn, rəsmi sənədin yazılışı zamanı istifadə olunan leksik-üslubi vasitələr lirik şeir yazılarkən işlədilən vasitələrdən kəskin şəkildə fərqlənir. Bu, o deməkdir ki, üslub dilin fonetik, leksik və qrammatik imkanlarının konkret istifadə olunması sistemidir, söylənmiş fikrin məzmununu danışan və ya yazanın münasibətidir”. (82.117)

Amma üslubi fərqlər təkcə adları çəkilən leksik, frazeoloji, qrammatik qatlarda deyil, həm də dilimizin fonetik qatlarında mövcuddur. Təsədüfi deyildir ki, bütövlükdə “üslub dedikdə biz sözlərin, istifadələrin, qrammatik vasitələrin və fonetik imkanların məqsədəuyğunluq əsasında seçilmiş vahidlər sistemini başa düşürük” (Ə.Dəmirçizadə). Üslubun formalaşmasının mənbəyini də məhz bu göstərilən dil vahidlərinin seçilməsi prinsipi təşkil edir.

Bəs bu gün funksional üsulların tərkib hissəsi olan nitq üsulları efirdə necə gerçəkləşir? Hazırda radio və televiziya nitqində hansı tələffüz üsulları özünü göstərir? Efir dili üçün tələffüz üsulları səciyyəvidir?

Müşahidələr göstərir ki, hazırda müxtəlif janrlı, forma, məzmun və məqsədcə müxtəlif xarakterli verilişlərdə gerçəkləşən radio nitqində əsasən üç tələffüz üslubu özünü büruzə verir:

1. Yüksək üslub (əsasən normativ),
2. Kitab üslubu (yarımnormativ),
3. Danışıq üslubu (sərbəst).

Yüksək üslub ekran-efirdəki normativ ədəbi tələffüzün əsasıdır. Kifayət qədər geniş yayılmış bu üslub auditoriyanın yüksək mədəni tələbatına cavab verir. Onu xarakterizə edən ən mühüm cəhət odur ki, bu üslub kommunikativ funksiyadan başqa, estetik-ekspressiv funksiya da daşıyır. Yalnız yüksək məzmun, forma, ictimai əhəmiyyət kəsb edən verilişlərdə (ilk növbədə, informasiya proqramlarında) televiziyanın mükəmməl yaradıcılıq və şifahi nitq qanunlarını mənimsəmiş peşəkar aparıcıların nitqində, həmçinin bir çox ziyalıların çıxışlarında normativ tələffüz üslubu özünü göstərir. Normativ üsluba sözlərin dəqiq deyilişi, cilalanmış tələffüz çaları xasdır. Bir qayda olaraq belə tam, akademik üslubda “sözlərin fonetik qabığını təşkil edən səslər məxrəclərinə görə çox aydın, bu səslərdən formalaşmış hecalar isə adətən, üzvlənmiş halda artıq nitq zəncirinin düzgün, aydın seçilə bilən halqaları kimi tələffüz olunur. Sözlün formalaşmasında zəruri sayılan vurğular dəqiq, öz yerində vurulur...Cümlələr arasında fasilə cümlə üzvləri arasındakı fasilədən çox olur.” (Ə.Dəmirçizadə). Məsələn, bu üslubda başlayır yox, “başlıyır”, müavin yox, “ma:vin”, bundan yox, “bunnan” deyilir. Həmçinin bu üslub üçün, məsələn, vurğusuz vəziyyətdə yumşaq samitlərdən sonra “ə”, “e” hərfələrinin əvəzinə “ı” tələffüzü xas deyil. Məsələn: *televizor-t(i)l(v)izor* kimi, yaxud *Gülüstan - Gül(i)stan* kimi yox, dəqiq səs məxrəcində tələffüz edilir. Ümumiyyətlə, yüksək üslub məhz nümunəvi - ədəbi tələffüz deməkdir.

Kitab üslubu süni yaradılmış oxu və danışıq tərzidir. Məsələn, çoxlarına elə gəlir ki, “Azərtac”ın, “Turan”ın, “Röyter”in, yaxud SITA-nın informasiyalarını, eləcə də Prezident Aparatının, MTN-in, DİN-in mətbuat xidmətlərinin məlumatlarını həddən artıq ciddi, quru və rəsmi tonda oxumaq və tələffüzün ahəngini çox ciddiləşdirmək lazımdır. Adətən, emosional cəhətdən kasad olan bu tələffüz üslubu sırf kommunikativ səciyyə daşıyır. Bu üslubda danışanların əksəriyyəti ədəbi tələffüzü-sözləri yazıldığı kimi oxumaq şəkildə başa düşürlər. Bu üslub xüsusən dialoq şəraitində, müxtəlif nitq situasiyalarında televiziya nitqini sxematikləşdirir və üslubi cəhətdən televiziya dilinə solğunluq gətirir.

Danışıq üslubu isə nitqin sərbəstliyi, ədəbi tələffüz normalarına, səslərin düzgün, dəqiq tələffüzünə müəyyən mənada biganəlik xasdır. Burada söhbət aramla deyil, nisbətən cəld, yeyin olur, çox zaman sözlərin səs məxrəcləri bir-birinə qovuşur. Bu üslub üçün, tutaq ki, “ı”laşma kimi təzahür xarakterikdir. Məsələn, *vid(i)o* (video), *t(i)lv(i)zor* (televizor), *Gül(i)stan* (Gülüstan), *bund(i)sver* (bundesver) və s. məhz danışıq üslubunun “parlaq” göstəricisidir. Danışıq üslubunda dialekt sözlərinə və tələffüz formalarına daha çox yer verilir. Burada vurğusuz saitlərin ayrı-ayrı səslər və hətta hecalar itənədək əhəmiyyətli dərəcədə reduksiyası müşahidə olunur. *Harada* əvəzinə *harda*, *burada* əvəzinə *burda*, *nə üçün* yerinə *neyçün* və sair eşitmək olar. Danışıq üslubunda vurğudan əvvəlki vəziyyətdə saitlərin yığılmasına təsadüf edilir, yəni uzun səs əvəzinə qısa səs deyilir: *m(ə):təl* əvəzinə *m(ə)təl* (məttəl), *t(ə):cüb* əvəzinə *t(ə)cüb* deyilir.

Burada samitlər qrupunda bir samitin düşməsinə, səs məxrəcəsinə təsir etməsinə də təsadüf edilir - *məşhur əvəzinə məşhur, təhqir əvəzinə təhqir, dostlar yerinə dostlar* və sairə deyilir. Beləliklə, danışıq üslubunda normativ üsluba nisbətən müqayisəyə gəlməz dərəcədə az səlislik müşahidə olunur. Bu üslub estetik təyinatdan məhrum olsa da, kommunikativ və ekspressiv funksiyaları yerinə yetirə bilər. Nitqin danışıq üslubu vasitəsiz, təbii, qeyri-rəsmi ünsiyyət üslubudur. Bu üslub məişət tipli dialoq nitqinin şifahi formasında özünü daha qabarıq göstərir. Bu cür nitq iti sürətlə açılır, genişlənir və danışanın ifadə vasitələrini axtarıb tapmaq üçün düşünməyə vaxtı və ehtiyacı olmadığı bir şəraitdə davam edir.

Göründüyü kimi, radio dili yekcins deyil. Müxtəlif üslub axınları onun məcrasına sığınaraq bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə, bəzən hətta təmasda olaraq yanaşı axır, amma heç vaxt tamam qovuşmur. Beləliklə, radio verilişləri üslubunun mövcudluğunu təsdiq və onu dil üslubları sistemində daxil etmək, iki təzahürü – dilin işlənməsini və ünsiyyətin müəyyən məqsədləri ilə şərtlənən normalaşdırılmış ifadə vasitələri olan cəmiyyət tərəfindən dərk edilən dil üslubunu qarışdırmaq deməkdir.

Bir çoxları dilin radiofonikliyi təminatını onun danışıq nitqinə yaxınlaşmasında görürlər: “Nə kitab, nə də qəzet, yalnız danışıq dili radio dili olmalıdır”; “Radionun məsuliyyətinin özü danışıq nitqi tələb edir”; “Radio verilişlərinin dili ədəbi dilin danışıq növüdür”; “Səslənən nitq dinləyicidə danışıq nitqi təssüratı oyatmalıdır” və s. Bu sözlərdə həqiqət var və radio dilində *danışıq üslubunun* əhəmiyyətli yer tutduğunu təsdiq edir. Doğrudur, bəzən danışıq nitqi anlayışı mücərrəd xarakter daşıyır, onun linqvistik məzmunu açıqlanmır. Amma biz əvvəldə danışıq dili anlayışının məna çərçivəsini müəyyən etməyə çalışmışıq.

Danışıq nitqi dedikdə, danışıq üslubunun, şifahi formanın, dialoq növünün, nitqin məişət, yaxud neytral tipinin səciyyəvi olduğu nitq nəzərdə tutulursa, məlum olur ki, radio dili bu çərçivəyə sığmır. Deməli, biz *nitqin danışıq* üslubundan - vasitəsiz, təbii, qeyri-rəsmi ünsiyyət üslubundan bəhs etməliyik. Bu üslub məişət tipli dialoq nitqinin şifahi formasında özünü daha bariz şəkildə göstərir. Bu cür nitq iti sürətlə açılır, genişlənir və danışanın ifadə vasitələri axtarıb tapmaq üçün düşünməyə vaxtı və ehtiyacı olmadığı bir şəraitdə davam edir. Danışıq üslubunda sözün deyilişinin dolğunluğu və dəqiqliyi nəinki vacib deyil, bəzən hətta gərəksizdir, çünki, həmsöhbətlər bir-birini çox vaxt yarım kəlmədən başa düşür. Üstəlik, şifahi ünsiyyət onlara deyilən sözə məna və emosional çalarlar verən intonasiya kimi güdrətli vasitədən istifadə etmək imkanı verir. Mimika və əl-qol hərəkəti (jest) isə bu ünsiyyətin sərbəstliyini gücləndirir. Danışıq üslubu nitqi anlaşılıqlığın ən aşağı həddinədək yığcamlaşdırmağa imkan yaradır və bu yığcamlığın vacibliyini tələb edir.

Nitqin danışıq üslubu neytral vasitələrlə yanaşı, spesifik danışıq leksikasından, frazeologiyadan, qrammatik formalardan, sintaktik quruluşlardan istifadəni də nəzərdə tutur. Nitqin danışıq üslubuna bir sıra ifadə səciyyəvi xüsusiyyətlər də xasdır. Məsələn, *süründürmək* (neytral mənada yubatmaq, ləngitmək), *vızıldatmaq* (bərk tullamaq, atmaq), *gopçu* (yalançı, aldadan), *güdmək* (izləmək, arxasınca düşmək), *zay* (gərəksiz, pis), *tay* (bərabər, eyni), *atmaq* (kələk gəlmək) və s. sözlərdə danışıq üslubuna mənsubluq aşkar hiss olunur.

Nitqin danışıq üslubunda (neytrala nisbətən aşağı səviyyədə) deyilən sözün mükəmməlliyinə cəhd nəzərə çarpmır. Çox vaxt samitlər düşür. Məsələn, *mənə əvəzinə mənə (n)ə, rüsvayçılıq əvəzinə rüsva(y)çılıq* deyilir. Nailiyyət, fəaliyyət sözləri isə *na (i)liyyət, fə(ə)aliyyət* kimi səslənir.

Bütövlükdə isə, danışıq üslubu üçün başlıca səciyyəvi cəhət-sərbəstlik, fikri ifadə etmək üçün sözlərin düşünülüb seçilməməsi, nitqin səlisliyi naminə mükəmməllikdən uzaq qaçmaqdır. Öz dinləyicisinin diqqətini cəlb etməyi, onu inandırmağı qarşısına məqsəd qoyan radio jurnalisti söhbətin ayrılıqda götürülən hər bir dinləyici ilə məhz onunla aparıldığı təssüratı oyada biləcək dil vasitələrinə müraciət edir. Buna misal olaraq, radio dinləyicilərinə müraciəti, natamam cümlələrin, birləşdirici və seqmentləşdirilmiş quruluşunun, giriş qeydlərinin, təsdiq və inkar söz cümlələrinin, sözlərin yerdəyişməsinin, sinonimlər qrupunun, danışanın nitq faktına münasibətini bildiren dəyərləndirici formaların geniş tətbiq edilməsini göstərmək olar.

İtaliyalı U.Amicis belə hesab edirdi ki, “şifahi nitqlə yazı dili arasındakı fərqi qaçışla yerləşmə arasındakı fərqi bənzətmək olar.” Böyük ingilis yazıçısı Bernard Şounun iddiasına görə, “bəli” və “xeyr” sözlərini deməyin əlli üsulu var, amma bu sözləri yalnız bu cür yazmaq olar. Deməli, biz üslubi baxımından da, dilimizi zənginləşdirən radioda “danışıq üslubu”nun üstün mövqeyini qəbul etməliyik. Bu isə o deməkdir ki, sərbəst danışıqda canlı sözə hansı tələblərlə yanaşırsa, radio verilişinin mətninə də eyni münasibət göstərməliyik. Əlbəttə, ki, əsas şərt qəlibdən qaçmaq, ifadələri sərbəst işlətməkdir. Radionun spesifikasiyası üçün sözün köməyi ilə fantaziyayı gücləndirmək və dinləyicini düşünməyə vadar edən obrazlar yaratmaq zəruridir. K.S.Stanislavski deyirdi ki, fikir təkəşidilən və anlaşılacaq yox, həm də görülən və duyulan olmalıdır. Deməli, fikirlərə sözlərdən elə bir don geyindirmək lazımdır ki, qabarıq görünsün. Mətnin dili xəlqi, işarəli, yaraşlıq olmalı, dinləyicidə xoş ovqat yaratmalıdır.

Qəzetdə və bədii ədəbiyyatda olduğu kimi, efrirdə də sözün əsas əlaməti onun mənasıdır. Lakin təsvir və səslə müşayiət olunan bu söz həm də bir sıra başqa əlamətlərə, o cümlədən üslubi çalara malikdir. Məhz bu üslubi çalar sözün həqiqi mənasını, əsl incə fikri belə ən əlverişli dil vasitələri ilə, gözəl bir formada tamaşaçı auditoriyasına çatdırmağa imkan verir. Axı: “hər hansı gözəl fikir, əgər pis ifadə olunursa, bütün dəyərini itirir” (Volter). Radionun hər bir yaradıcı əməkdaşı bunu bilməli və verilişin səsi, mətni üzərində işləyərkən göstərilən üslubi normalara ciddi riayət etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev.K.N. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatının əsasları. Bakı, BDU, 2001
2. Həsənov H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatının əsasları. Bakı, BDU, 1999
3. Xudiyev N. Televiziya, radio və ədəbi dil. Bakı, Elm, 2001
4. Əlizadə Y. Radiojurnalistikanın əsasları. Bakı, BDU, 1991
5. Əlizadə Y. Məhərrəmli Q. Azərbaycan efriri: Tarix və müasirlik. Bakı, 2006
6. Məhərrəmli Q. Radiodramaturgiya dili. Bakı, Elm, 1990

Açar sözlər: intonasiya, jest, mimika, intonasiya üslubu, danışıq üslubu, verilişlərin xarakteri

Ключевые слова: интонация, жест, мимика, стиль произношение, стиль разговора, характер передач

Key words: Intonation, gesture, expression, pronunciation style, speech style, character of programs

Литературное произношение и стиль эфирного разговора.

Резюме

Характер трансляций представляет собой концепцию социальной принадлежности и разных стилей произношения. В радио передачах различного характера представлены три стиля произношения. Они изучаются по отдельности и объясняются. Стиль эфирного разговора - стереотипный, естественный, неформальный стиль общения. Этот стиль проявляется в устной форме диалекта домашнего типа. Интонация, мимика, жест укрепляет свободу речи. Лингвистические особенности относящиеся к стилю речи анализируются, исследуются и объясняются.

Literary pronunciation and speaking style of live broadcast

Summary

The character of the programs, the social origin and the difference of the spoken, reveal the concept of pronunciation style. In the radio talk which took place in different character programs, three styles of pronunciation are mentioned. They are being explored separately, being explained. The way of broadcasting is natural, informal communication style. This style shows itself in everyday, natural dialogues.

Intonation, gesture strengthens the freedom of speech. The language features are explored and explained according to their style in this article.

Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor İsmayıl Məmmədov

Namazova Səba Azad qızı⁸⁴
ERMƏNİLƏRİN XALQIMIZA QARŞI TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIMLAR
CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ PUBLİSİTİKASINDA

XX əsrin başlanğıcında milli düşüncənin inkişafına rəvac verən müstəqil ruhlu yazıların, publisistik nümunələrin ayrı-ayrı mətbu orqanlarda silsilə şəkildə dərc olunmasına məxsusi diqqət yetirilirdi. Xalqın azad yaşamaq uğrunda mübarizəsi daha da genişlənməkdə idi.

Tarixən ciddi siyasi və mənəvi zərbələrə məruz qalmış Azərbaycan xalqı bütün baş verənlərə rəğmən, öz milli dəyərlərini zaman-zaman qorumuş, taleyüklü sınaq anında da inadla suveren dövlət haqqını bərpa etmək naminə imkanlarını səfərbər edərək irəliyə doğru addımlayırdı. Bu yöndə publisistik sözün ifadə imkanlarından istifadəyə daha artıq dərəcədə ehtiyac duyulurdu.

O cür məsul dövəndə ədəbi-bədii fikrin qarşısında cəmiyyətdə mövcud olan ictimai problemlərin işıqlandırılması məsələsi son dərəcə ciddiyyətlə qoyulmuşdu. Həmin dövrdə Azərbaycanda çıxan dövri mətbuat orqanları sözsüz ki, milli oyanış, özünüdərk proseslərinin aparıcı vasitələrindən idilər.

Azərbaycanın müstəqilliyinə xələl gətirmək istəyən, dövlətçiliyini süquta uğratmaq üçün saysız cəhdlər göstərən xain qüvvələr ötən əsrin ilk onilliyinin sonlarında da öz mənfur niyyətlərini həyata keçirmək üçün səfərbər olmuşdular. Onlar həmin məqsədlə kütləvi qırğın aksiyaları törətmək, Azərbaycanın tarixən mövcud olan milli mənəvi sərvətlərini ələ keçirmək istəyirdilər. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması uğrunda fəal mübarizəni XX əsrin ilk iyirmi illik dövründə görkəmli publisistlər ayrı-ayrı mətbu orqanların səhifələrində dərc etdirdikləri yazılar vasitəsilə aparırdılar. Bu cür çağırışlardan biri Mirzəbala Məhəmmədşadənin "Açıq söz" qəzetinin 15 mart 1918-ci il tarixli sayında yer almışdı. Gənc türklərə xitabən yazılmış məqalədə müəllif onları vətənin bütövlüyü yolunda dönmədən çalışmağa, fədakarlığa səsləyirdi.

Buna rəğmən, 1918-ci il martın 31-də bolşevik və ermənilərin hərbi birləşmələri Azərbaycan xalqına qarşı amansızlıqla qətlialmlar həyata keçirdilər. Bakı, Şamaxı, Quba, Salyan, Neftçala və başqa yerlərdə minlərlə insanın həyatına xüsusi qəddarlıqla son qoyuldu. Qanlı genosid aktlarının həyata keçirildiyi həmin dövəndə çox sayda tarixi abidələr yerlə-yeksan edildi, "Novruz", "Açıq söz", "Turan", "Kaspi" mətbələri yandırıldı, Orucov qardaşlarının mətbəəsi dağıldı. Vəziyyət ələ bir gərgin həddə çatdı ki, "Açıq söz", "El həyatı", "İstiqlal", "Bəsirət", "İttihad" qəzetləri də fəaliyyətlərini dayandırmalı oldular.

Ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri qətlialmların qurbanları sırasında ədəbi fikir, düşüncə adamları, görkəmli qələm sahibləri də vardı. Onlardan Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət və Cəfər Bünyadzadənin adlarını məxsusi vurğulamaq gərəkdir. Belə ki, məhz "Azərbaycan" qəzetinin 13 noyabr 1918-ci il tarixli sayında dərc edilmiş yazıda onların vəfatı ilə əlaqədar olaraq bildirilirdi ki, Abbas Səhhət bolşeviklər Şamaxıya hücum etdikləri zaman Gəncəyə getmək istəmiş, ələ həmin vaxt da mənfur erməni-bolşevik qatilləri tərəfindən qarət olunmuşdu. Ağır mənəvi sarsıntıdan və aldığı xəsarətlər üzündən şair Gəncəyə gəldikdən sonra az keçmir ki, xəstələnərək vəfat edir. Məhəmməd Hadinin isə Gəncədə xain bolşevik və ermənilərin birləşmiş qüvvələrinə qarşı hərbi əməliyyatların gedişində həyatdan köçdüüyü qeyd olunur. Bununla yanaşı, "Tuti" jurnalının redaktoru Cəfər Bünyadzadə də 1918-ci il mart ayının 31-də Bakıda ermənilərin törətdikləri qətlialmların qurbanı olmuşdu.

Azərbaycan xalqına qarşı ermənilərin həyata keçirdikləri soyqırım aktları, törətdikləri çoxsaylı qanlı faciələr Cümhuriyyət dövrünün mətbuat və publisistikasının başlıca mövzusu idi. Belə ki, alovlu publisist və jurnalist Üzeyir Hacıbəyli "Azərbaycan" qəzetinin 31 mart 1919-cu il tarixli nömrəsində dərc olunmuş "31 Mart" adlı məqaləsində yazırdı:

"Mart hadisəti Azərbaycan tarixində mühüm bir səhifə işğal edib Azəri türklərinin istiqlal yolunda can verib qan tökdüklərini gələcək nəsllə oxutduracaqdır. Bugünkü vəzifəmiz isə o qara günləri yaddan çıxartmamaq və buna görə də həmişə və hər an hazır olmaqdır. Böylə hazırlıq ki, bu hadisələr bir də təkrar edərsə, müdafiəsinə hazır olalım, Bunun üçün həm hökumətimizin, həm də millətimize yaşaması lazımdır" [2].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün satirik nəşrlərindən sayılan "Şeypur" jurnalının səhifələrində də ermənilərin törətdikləri qanlı əməllər pislənir, onların xain simasını kəskin şəkildə ifşa edən yazılar dərc olunurdu. İlk sayı 1918-ci il oktyabrın 5-də işıq üzü görmüş "Şeypur"un naşiri Səməd Mənsur, redaktoru isə Məhəmməd Əli Sidiqi olmuşdur. Bu jurnal Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ideallarını yaymaqla məşğul olur, bolşevik təbliğatına qarşı mübarizə aparırdı. Jurnalın əsas hədəflərindən biri də erməni daşnaklarının Qarabağda törətdikləri qətlialmlar idi.

"Şeypur" jurnalın 1919-cu il 11 yanvar tarixli 13-cü nömrəsində "Azərbaycanlı" imzalı müəllifin "Erməni yuxusu" başlığı altında felyetonu dərc olunmuşdu. Həmin felyetonda ermənilərin qəddarcasına həyata keçirdikləri qətlialmlara işarə edilmiş, Azərbaycanın müstəqilliyinə qarşı əks mövqedə olan bolşeviklər satirik gülüş hədəfi seçilmişdilər:

"Kerenski hökumətindən sonra Rusiyada baş qaldırıb dünyanı azad edəcəyini vəd edən füyqərə tərəfdarı, bir nan firqə adamı "bolşoy" (yəni böyük adam) peyda olub... Həmin firqə Bakıda rəhmətlik Şaumyandan ibarət idi. Bakıda yaşlı iranlılardan bəziləri bu firqənin məramnaməsini qəbul edib, bərbad halda olan İrani abad etmək istəyirdilər" [5].

Bununla yanaşı, jurnalda milli dövlət qurmağın vacibliyi fikri oxuculara satirik dərğinin dəst-xəttinə uyğun şəkildə belə çatdırılmışdı:

⁸⁴ filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Gəncə Dövlət Universiteti, seba8080@mail.ru

“Mart hadisələrindən sonra suya batmış toyuq kimi suyun süzülə-süzülə, büzülmüş bir tərəfdə qalmışdın. Öz şəhərinə, öz evində özgə yerdən gəlmişlərin əli altında əzilirdin. Küçədən keçəndə divar dibi yeriyib öz ana dilində danışmağa ehtiyat edirdin. Bu altı ay sənün üçün çox zülmələr olub. Lakin oyunlar üçün çalmağa şeypur olmayıb. İndi şükür olsun “Şeypur”umuzu partlayana qədər çalmağa başlayırıq”.

Üzeyir Hacıbəyli ümumən publisistikasında Azərbaycan istiqlalının qorunub saxlanmasını, ölkənin ərazi bütövlüyünün təmini məsələsini ön planda saxlamış, ermənilərin xalqımıza qarşı zaman-zaman davam etmiş məkrli hərəkətlərini kəskin şəkildə tənqid və ifşa edən yazılara geniş yer ayırmışdır.

Keçən əsrin əvvəllərindən bu günədək davam edən ermənilərin xalqımıza qarşı silsilə şəkildə həyata keçirdikləri kütləvi qətləmlər, azərbaycanlılara qarşı arasıkəsilməyən ərazi iddialarını, məkrli siyasətin müxtəlif məqamlarını Üzeyir Hacıbəyli yazılarında son dərəcə ciddiyyətlə şərh edir, satirik qələmlə münasibətini bildirirdi. Bir sözlə, görkəmli qələm sahibi dövrün ictimai-siyasi hadisələrini ardıcıl surətdə izləyərək onlara qarşı sərt mövqe nümayiş etdirirdi. Ədibin “Qarabağ haqqında”, “Fitnələr qarşısında”, “Qara təhlükə”, “Qarabağ hadisəsi”, “Andranikin məsələsi” və s. publisistik yazıları bu qəbildəndir. Onun siyasi məzmun daşıyan “Kirimirlər”, “Eyni müamələ gözləyirik”, “Nə istəyirlər” kimi məqalələrində də ermənilərin əsl siması uzaqgörənliklə açılmışdır. Üzeyir Hacıbəylinin milli birliyə, həmrəyliyə çağırış ruhu ilə seçilən siyasi publisistikası çoxcəhətli yaradıcılığında xüsusi önəm daşıyır.

Bu baxımdan publisistin “Qarabağ haqqında” məqaləsində də dövrün ağırlı hadisələrinin təfərrüatlarına varılmış, ermənilərin məkrli siması kəsərli bir şəkildə ifşa olunmuşdur. Məqalədən sətirələrə diqqət edək:

“Təqribən bir ay bundan əvvəl idi ki, Qarabağdan gələn ahu-fəryadlar həm hökumətimizi, həm də cəmiyyətimizi təhciz etməklə Azərbaycan torpağının bu hissəsinə xüsusi bir nəzər yetirilməsini tələb edirdi.

Nə olmuşdu orada?

Ermənilərin generalı ədd olunan Andranik öz xunxar dəstəsi ilə Qarabağın Zəngəzur adlanan uyezdə üzərinə tökülüb müsəlman əhalisini qətlə qarət kimi quldurlara məxsus əməlləri ilə tədhiş edib buraları “müsəlmanlardan təmizləmək” istəyirdi” [1].

Azərbaycanda erməni genosidi, daşnakların irtica yönüli hərəkətləri, qəddarlıqları Azərbaycan milli mətbuatının “Azərbaycan”, “İstiqlal”, “Bəsirət”, “Övraqi-nəfisə”, “Əfkari-müəllimin”, “Qurtuluş” kimi çeşidli nümunələrinin səhifələrində sərgilənən çoxsaylı publisistik yazıların da başlıca mövzusunə çevrilmişdi. Erməni qətləminə məruz qalmış dinc, günahsız xalqın ağırlı durumu mətbuatda ayrıca diqqət mərkəzində saxlanılırdı. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Mirzəbala Məhəmmədzadə, Seyid Hüseyn və başqaları alovlu publisistik yazılarında bu ciddi, siyasi məsələdən hərtərəfli bəhs etmişdilər.

O dövrdə Azərbaycan istiqlalını təbliğ edən mətbu orqanlardan biri də “Övraqi-nəfisə” idi və onun səhifələrində ermənilərin törətdikləri soyqırım və zorakılıq hərəkətləri daşnak ermənilərin vəhşilikləri barədə çeşidli publisistik yazılar dərc olunmuşdu.

Cümhuriyyət dövrü publisistikasının ən dəyərli nümayəndələrindən olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin yazılarında da dövlət və dövlətçilik ideyalarına xidmət, xalqın milli mənəvi dəyərlərinin təbliği ön plana çəkilirdi.

Ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı davamlı şəkildə həyata keçirilmiş qanlı terror hərəkətlərini əks etdirən daha bir ədəbi nümunə Seyid Hüseyn yaradıcılığına məxsusdur. Publisistik səciyyəli “Həzin bir xatirə. İsmailiyyə” və “İsmailiyyə” oçerklərinin hər ikisində milli ruhun ifadəsi konkret detallarla təqdim edilmişdir. Azərbaycanda törədilən mart hadisələri zamanı fiziki və mənəvi itkilərimizlə yanaşı, milli istiqlaliyyətimizin qərargahı hesab edilən tarixi “İsmailiyyə” binasının xain ermənilər tərəfindən yandırılması faktına bu yazıda diqqət yönəldilmişdir:

“Gözlərimə inanmaq istəməyirdim. İsmailiyyə, o milli əməllərimizin doğulduğu yer, o möhtəşəm bina, o Azərbaycan fikrini, Azərbaycan hürriyyət və istiqlaliyyəti-məfkurəsini bir ana kibi bəsləyib tərbiyə edən, millət qarşısında nəşr edən mərkəz, o gözəl və sevimli bina qəzəbli, həm də xəyanət nəticəsi olaraq məğlubiyyətdən dolayı qəzəbli bir qəhrəman kibi, məğlub olmuş bir qəhrəman kibi ərzi-vücut etməkdə, ona tamaşa edənlərə kinli-kinli baxmaqda idi” [3].

Erməni qəddarlığının növbəti misalı olan hadisəni əks etdirən “Həzin bir xatirə. İsmailiyyə” hekayəsi barədə professor Yaşar Qarayev belə yazırdı:

“Barbarlıq, adamyeyənlik (vandalizm!), mədəniyyəti və memarlığı dağıtmaq müsabiqəsində birinci yeri “İsmailiyyə”ni yandıran erməni daşnakları tutmuşdu. Humanizm və insanlıq əleyhinə, bəşər mədəniyyəti əleyhinə bu qəsdə qarşı vicdani-əxlaqi və mənəvi-humanitar fikrin ağırsı, üsyanı, harayı müsabiqəsində isə qələbə çələngini “Həzin bir xatirə. İsmailiyyə” hekayəsi ilə “Yaşıl qələm”in rəhbəri Seyid Hüseyn qazandı” [4].

O qanlı hadisələrdə öldürülən, məhv edilən tək-cə xalqın qeyrətli oğul və qızları deyildi. Azərbaycanın misilsiz mədəniyyət abidələri də dağıdılmış, yerlə-yeksan olunmuşdu. Erməni daşnaklarının bu mədəniyyət genosidi publisistikada ayrıca müzakirə mövzusu seçilmişdi.

Qeyd edək ki, 1918-1920-ci illərdə də Azərbaycanda ideoloji sahədə mübarizənin ön sıralarında dövrü mətbuat durur, milli publisistika mövzu və ideyaca zənginləşir, xalqın gələcəyi ilə bağlı son dərəcə ciddi, tələyüklü məsələlərə cəsarətlə müxtəlif məzmunlu yazılarda toxunulurdu. O baxımdan “Azərbaycan türklüyünün ictimai-mədəni intibaha başlayıb tərəqqi etməsində ən qüvvətli amillərdən birini mətbuat təşkil etmişdir” fikri olduqca yerində səslənir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də ictimai-siyasi və ədəbi-bədii fikrin formalaşmasında mətbuat vacib mövqe nümayiş etdirmiş, kəsərli silah olan publisistika vasitəsilə xalqa doğru yol göstərilmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. “Azərbaycan” qəz., 30 yanvar 1919, № 101
2. “Azərbaycan” qəz., 31 mart 1919

3. "İstiqlal" qəz., 4 fevral 1920
4. Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı XIX və XX yüzillər. Bakı: Elm, 2002, 740 səh.
5. "Şeypur" jurnalı, 11 yanvar 1919

Açar sözlər: *Cümhuriyyət dövrü, publisistika, məqalə, soyqırım, yaradıcılıq*

Ключевые слова: *период Республики, публицистика, статья, геноцид, творчество*

Key words: *Republic period, publicism, article, genocide, creativity*

РЕЗЮМЕ

Геноцид, совершенный армянами против нашего народа, в публицистике периода Республики

В начале двадцатого века азербайджанская публицистика была тесно связана с народной жизнью, на страницах отдельных печатных органов публиковалось множество статей по вопросам, отражающим реалии жизни. Массовые погромы, учиненные армянами в Азербайджане, мотивы борьбы народа за самоопределение стали ведущей темой публицистики. Мирзабала Мухаммадзаде был одним из публицистов, который геноцид, совершенный армянами против азербайджанского народа, выбрал в качестве главной темы своего творчества. В серии его статей, опубликованных в 1919 году в газете «Басират», были явно раскрыты коварные намерения армяно-дашнакских сил.

В публицистике периода Республики учиненному армянами против нашего народа геноциду отдавалось особое место. Так, в своей статье под названием «31 марта», опубликованной в номере газеты «Азербайджан» от 31 марта 1919 года, Узеир Гаджибейли решительно заявил никогда не забывать эту болезненную историю и всегда оставаться на чеку.

SUMMARY

Genocide committed by Armenians against Azerbaijani people in publicism of the Republic period

At the beginning of the twentieth century, Azerbaijani publicism was closely associated with people's life, many articles were published on the pages of individual press on issues reflecting the realities of life. The mass massacres committed by Armenians in Azerbaijan, motives of people's struggle for self-determination became the leading topic of publicism. Mirzabala Muhammadzade was one of the publicists to choose the genocide committed by Armenians against the Azerbaijani people as the main theme of his creativity. The devious intentions of the Armenian Dashnak forces were clearly revealed in a series of his articles published in the "Basirat" newspaper in 1919.

The genocide committed by Armenians against our people was given a special place in publicism of the Republic period. Thus, in his article entitled "March 31," published in the "Azerbaijan" newspaper dated March 31, 1919, Uzeyir Hajibeyli decisively stated never forget this painful history and always stay on the lookout.

Rəyçi: prof. Asif Rüstəmli

Зульфугарлы Лейла
ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НЕОЛОГИЗМОВ В СОВРЕМЕННОЙ
ПУБЛИЦИСТИКЕ

Как известно, публицистический стиль – универсальный источник информации, доходящей до большого количества людей одновременно. Материалом нашего исследования послужили неологизмы, взятые методом сплошной выборки из газеты «Крымская правда» за 2017 год. Анализ фактического материала позволяет проследить активное использование неологизмов в публицистических текстах.

По предварительным подсчетам, примерно каждая вторая статья газеты содержит неологизмы. В них часто употребляемые слова постепенно теряют свой статус. Частота употребления – 4-5 неологизмов в девяти номерах газеты.

Весомой проблемой медиатекстов является чрезмерное использование неологической лексики (арт-салон, брифинг, видеоклип, диджей, экстрадиция, имидж, масс-медиа, римейк, топ-модель, хит).

Проанализировав неологизмы в текстах газет, мы выделили несколько лексико-семантических групп по критерию категориальной принадлежности:

- а) предмет;
- б) человек;
- в) действие;
- г) явление.

В исследуемом материале нами выявлены следующие неологические единицы, отражающие предметы окружающей действительности: гимназия, лицей, бакалавр, магистр, бугик, ваучер, дисплей, драйв, инновация, маркетолог, сайт, секьюрити, волонтер, автомайдан, антимайдан, титушки, майдауны, майданутых, майданофилы и т.д.

Лексемы, характеризующие людей: политиков, спортсменов и других представителей общественно-политической жизни, – выражены в основном существительными.

Такие языковые единицы, которые ранее употреблялись преимущественно в устно-разговорной речи, в периодических изданиях появляются как средство оценки деятельности представителей власти, политических лидеров и т.д.

В рассматриваемом материале имеются следующие неологизмы для обозначения людей: фан, хакер, фолловер. В публицистических текстах также активно используется неологизм *мажор* для обозначения детей или других молодых родственников политических, партийных, государственных деятелей, которые стали виновниками или участниками преступлений и т.д. [1, с. 56].

В отношении представителей криминального мира авторы публицистических изданий выражают негативное отношение, используя неологизмы, которые происходят из современного жаргона преступников (тихари, барсеточники, щипачи, аферисты, нелегалы). Проанализированные неологизмы публицистического дискурса близки по своим характеристикам, как и большинство неологизмов. Они, в большинстве своем, появляются не из привычного материала родного языка, а являются иноязычными заимствованиями.

Иногда такие иноязычные слова-доноры даже не адаптированы к русскому произношению или орфографии. Однако реалии диктуют человеку новые условия коммуникации, и люди в определенной степени пытаются ими пользоваться. Неологизмы очень важны, поскольку их появление свидетельствует о том, что русский язык интенсивно развивается. Это положительный факт, так как по статистике в мире языки находятся на грани исчезновения (например, яганский). Как известно, с исчезновением языка исчезает и народ. Пути появления неологизмов – преимущественно с Запада.

Тем не менее, неологизмы должны использоваться уместно и рационально. Когда речь идет о неологизмах, невозможно не упомянуть об их месте в научно-техническом прогрессе. Неологизмы связаны практически со всеми сферами современного общества. Наибольшее количество новых лексических единиц появилось в связи с развитием компьютерной техники, космологии, авиации, телевидения, образования и др. Вследствие усовершенствования компьютерных технологий появились неологизмы: флешка, диск, степлер, компьютер, Интернет, ноутбук, мобильник, картридж, цифровик, видео.

Эта лексика вошла в активное использование в последние годы благодаря средствам массовой информации вообще и газетам, в частности, которые, в первую очередь, популяризируют все новшества технологий. Вышеприведенные слова вошли в разряд часто употребляемых слов, закрепились в русском языке и употребляются всеми носителями языка в различных сферах деятельности. Их употребление не ограничивается определенным ареалом, профессией или социальной группой.

В качестве примеров можно привести слова «мышь», «качалка» и «портянка», охарактеризовав их первоначальное и приобретенное значение: МЫШЬ. Небольшой грызун с острой мордочкой, усиками и длинным хвостом [2, с. 370].

– МЫШЬ, ж. Специальный манипулятор, который является одним из устройств ввода информации в персональном компьютере [3];

– КАЧАЛКА, ж. Кресло на качающейся подставке [3, с. 271]

– КАЧАЛКА, ж. Программа для скачивания, то есть, переписывания файлов из Интернета [3];

ПОРТЯНКА, ж. Кусок ткани для обмотки ноги под сапог вместо или поверх носка [2, с. 564] –

ПОРТЯНКА, ж. Очень длинный текст, скучный, трудночитаемый, неинтересный [3].

Информационная революция конца XX – начала XXI века остается наиболее влиятельным фактором процесса пополнения словарного состава современного языка. С интернетизацией общества, в частности, связано наибольшее количество лексико-фразеологических инноваций последнего времени. В целом, лексико-фразеологические и семантические инновации, связанные с Интернетом, отражают, прежде всего, влияние глобальной компьютерной сети и новой техники на различные аспекты общественной жизни, раскрывают преимущества и некоторые негативные последствия интернетизации.

Активное использование неологизмов авторами публицистических изданий свидетельствует о том, что неологическая лексика выходит за пределы своего традиционного устно-разговорного употребления и переходит в пласт публицистической лексики.

Семантический анализ материала показал, что неологизмы в периодических изданиях составляют многочисленную группу, служащую средствами вербализации в публицистике новых объектов и явлений современной действительности.

Подразделив неологизмы на лексико-семантические группы, мы определили, что в рассматриваемых нами публицистических текстах наиболее часто применяются лексемы, обозначающие предмет. Мы считаем, что с помощью имен существительных авторы периодических изданий передают то, каким образом различные новообразования, находящиеся в фокусе социального внимания, их действия и состояния отражаются в современном массовом сознании.

Обращение к газетному тексту и исследование особенностей функционирования в нём неологизмов диктуется стилистической спецификой текста.

В газетном тексте новое слово имеет реальную возможность пройти стадию социализации.

Газета- первый письменный фиксатор, регистрирующий появление лексических инноваций, которые имеют новую тенденцию войти в литературный язык и в речь носителей языка [4].

Так, слова консалтинг, *истэблшмент*, *дедлайн*, *бэкграунд*, *адвертайзинг*, *менеджмент* и многие другие, появившись на газетных полосах, укореняются в современном русском языке.

Для анализа функционирования неологизмов отбирались газетные статьи разных жанров:

- сообщения, комментарии, репортажи, передовицы, очерки и т. д. на двух языках – английском и русском – из “The Guardian”, “The Daily Express”, «Российская газета» и «Независимая газета». Нами установлено, что новые лексические единицы присутствуют во всех разновидностях газетных статей. Мы выделили три типа неологизмов:

собственно неологизмы (*audiotyping* – аудиопечатание, био-компьютер – компьютер, имитирующий нервную систему живых организмов),

трансноминации (*ObamaCare* – обозначение реформы здравоохранения США, *пилинг* – очистка кожи с удалением ороговевших частиц с ее поверхности),

семантические инновации (*bread* – деньги, *кукла* – свёрток с нарезанной бумагой, выдаваемой за деньги), которые были идентифицированы нами по частотности их употребления (Рисунок 1).

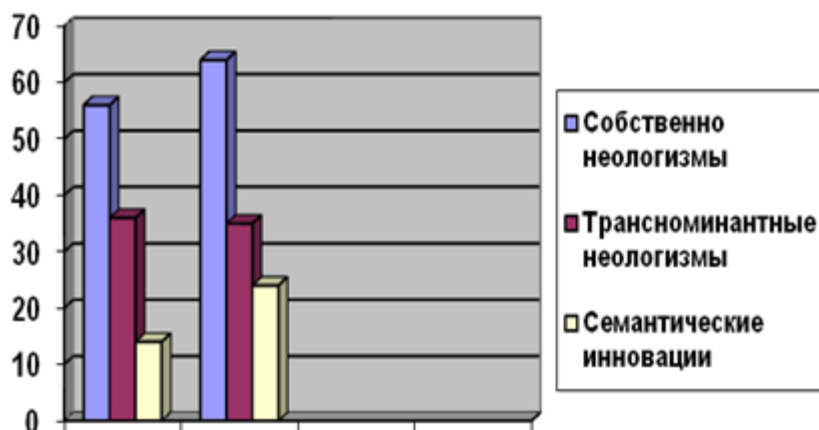

Рисунок 1. Частотность употребления неологизмов в газетных текстах

На рисунке 1 представлено количественное сравнение употребления всех трех типов неологизмов в отобранных нами английских (48) и русских (48) газетных текстах.

Анализируя газетные тексты, мы обнаружили, что самую обширную группу новообразований составляют собственно неологизмы, где новизна формы сочетается с новизной содержания. Как правило, это- утвердившиеся новые лексические единицы, например, *thought-processor* – компьютер, логически выстраивающий и развивающий идеи. Сопоставляя трансноминационные неологизмы в английском и русском языках, зафиксированные в газетных текстах, необходимо отметить активное использование модели словосложения на основе игры слов, например, *sudser* – мыльная опера, *google-box* – телевизор. Как в английских, так и в русских газетных текстах, чаще семантические новообразования представляют собой простые существительные, например, *drag* – скука. На рисунке 2 представлены результаты

составительского анализа употребления неологизмов первого типа (собственно неологизмы) в английских и русских газетных текстах.

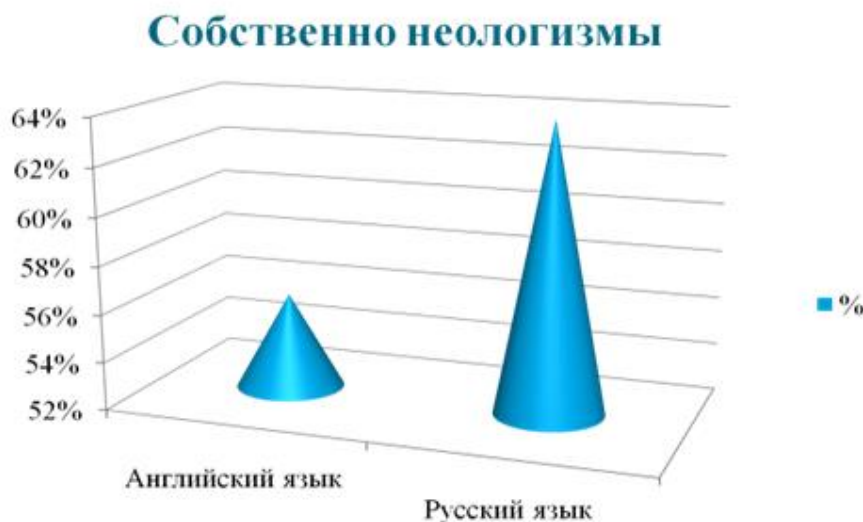

Рисунок 2. Сопоставительный анализ собственно неологизмов в английских и русских газетных текстах

Как видно из рисунка 2, в русских текстах количество неологизмов первого типа (собственно неологизмы) значительно превалирует над английскими. Мы объясняем это как интралингвистическими (например, невероятно большим количеством заимствований из английского языка), так и экстралингвистическими (появление новых экономических, политических и других реалий) факторами.

Хотя газета отличается существенным своеобразием условий языкового творчества (она создается в кратчайшие сроки, не дающие возможности довести до идеала обработку языкового материала), большая часть неологизмов, появляющихся на ее страницах, уверенно обосновываются в национальном корпусе обоих языков [5].

Проведенный анализ функционирования неологизмов в английских и русских публицистических текстах позволил исследователям прийти к выводу, что использование неологизмов, безусловно, помогает наладить определённый контакт между автором и читателем газетного текста на уровне средств массовой коммуникации. Практическая значимость нашего исследования заключается в том, что его материалы и результаты могут быть использованы в практике перевода газетных текстов преподавателями вузов и школ, учащимися и всеми, кто изучает английский язык.

Проблематика использования неологизмов продолжает оставаться в поле зрения современных исследователей. Это объясняется, в первую очередь, тем, что, несмотря на некоторую общность процессов в условиях общеязыкового контакта, каждый конкретный случай наличия неологизма в тексте имеет свою специфику.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Заботкина, В.И. Новая лексика современного английского языка [Текст] / В.И. Заботкина. – М.: Высшая школа, 1989. – 129 с.
2. Абрегов А.Н. Словарь русской лингвистической терминологии / под ред. А.Н. Абрегова. – Майкоп: Качество, 2004. – 400с.
3. Арутюнова Н.Д. (1999). Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры. – 2-е изд., испр. – 896 с.
4. Гальцева А.А. (2014). Неологизмы XXI века // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – № S13. – С. 21–25.
5. Воробьева И. А. Основные способы перевода неологизмов с английского языка на русский // Вопросы теории и практики в современной науке: сборник статей Международной научно-практической конференции (г. Самара, 20 мая 2017 г.). Самара: ЦНИК, 2017. С. 91-93.

Ключевые слова: неологизм, СМИ, газета, статья, лексико-семантические группы неологизмов, частотность использования неологизмов

Keywords: Neologism, mass media, newspaper, article, lexical-semantic groups, frequency of occurrence

Açar sözlər: neologizmlər, KİV, qəzet, məqalə, neologizmləriñ leksik-semantik qrupları, neologizmləriñ müəttamadi istifadəsi

The Peculiarities of use neologisms in the modern publicism

Summary

The article deals with the analysis of the factual material (newspaper articles) in order to reveal the frequency of occurrence of neologisms. The quantitative comparison of use of the different neologisms is presented on the basis of the statistical data. The Russian and English texts have been collected and systematized for the analysis.

The neologisms in the considered publicistic texts are divided into the lexical-semantic groups. It is noted that despite some community of processes in the conditions of common language contact each concrete case of presence of a neologism in a text has its own specificity.

Neologizmlərin müasir publisistikada işlədilməsinin hüsüsüyətleri Xülasə

Məqalədə neologizmlərin mütəmadi istifadə edilməsinin faktiki material üzrə analiz aparılır. Statistiki məlumat əsasında müxtəlif neologizmlər qruplarının istifadə edilməsinin say üzrə müqayisəsi təqdim olunmuşdur. Analiz üçün rus və ingilis dillərində tekstlər seçilərək götürülmüşdür. Baxılan publisistik məqalələrdə neologizmlər dəqiqləşdirilmiş, leksik-semantik qruplara bölünmüşdür. Qeyd edilir ki, coxdilli kontaktın şəraitində proseslərin ümumiliyinə baxmayaraq hər bir neologizmin mövcud olduğu halı müəyyən bir hüsüsata malikdir

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Aliyə Hacıyeva ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZ VƏ EFİRİN DANIŞIQ ÜSLUBU

Dinləyici gün ərzində efirdə müxtəlif proqramlarda bir-birindən fərqlənən danışiq tərz, diksiya və tələffüz üsulları eşidir. Çünki müxtəlif məzmunlu verilişlərdə çıxış edən müxtəlif peşə sahibləri və müxtəlif sosial qruplara mənsub adamlar öz danışıqları ilə ekranda bir-birilərindən fərqli nitq mənzərəsi yaradırlar. Bir tərəfdən verilişlərin xarakteri, digər tərəfdən isə, danışanların sosial mənsubiyyəti və fərqli danışiq xüsüsüyətleri televiziya nitqində *tələffüz üslubu* anlayışını meydana çıxarır.

“Efirdə tələffüz üslubunu, ilk növbədə, verilişlərin janrı, mövzusu, forması, məqsədi və danışan adamın fərdi danışiq xüsüsüyətleri, onun nitq mədəniyyətinə nə dərəcədə yiyələnməsi müəyyənəşdirir. Ümümüyyətə, radio nitqi həm şifahi, həm də yazılı ədəbi dilin xüsüsüyətlerini əks etdirdiyinə görə burada ümumxalq danışiq dilinin müəyyən qanunauyğunluqları özünü göstərir. Adətən, biz müxtəlif şəraitdə, müxtəlif cür danışıqımız, sözləri necə gəldi tələffüz etməyimizə diqqət yetirmirik. Doğrudur, biz bəzən ünsiyyət zamanı hansı sözü seçmək qayğısına qalsaq da, onu necə tələffüz etməyin fərqi varmırq.

Biz bir qayda olaraq, məişətdə tez-tez danışıq, vaxta və sözə qənaət etməyə çalışır, jestlərdən gen-bol istifadə edir, tələffüzümüzdə o qədər də əhəmiyyət vermirik. Amma hər hansı iclasda kürsüyə qalxarkən, toplantıda çıxış edərkən, bizdən söz soruşarkən nitqimizin bir qədər ləngərli, asta və maksimum aydın olmasına çalışırıq. Vəziyyətlə, nitq şəraiti ilə və bunun nəticəsi kimi temp arasındakı fərqlərlə şərtlənən bu variantlar tələffüzün müxtəlif üsullarına mənsubdurlar. Amma bu, o demək deyildir ki, tələffüzün üsulları nitqin tempinə görə müəyyənəşir. Ümümüyyətə, üslub anlayışı dil vahidlərinin məqsədəuyğun işlədilməsini, priyomlarını, dilin funksionallaşmasının qanunauyğunluğunu nəzərdə tutur. Tələffüz üsullarından istifadə, bir növ, fərdi səciyyə daşıyır. Belə ki, bəziləri kiminlə və harada danışmasından asılı olmayaraq, həmişə bu üsulların birindən, məsələn, kitab üslubundan, yaxud adi danışıq üslubundan istifadə edirlər. Bəziləri isə, nitqin işlənmə məqamını düzgün müəyyən edərək, həm normativ üslubu, həm adi danışıq, həm də kitab üslubunu işlədirlər. Hər bir üslubda nitqin məqsədindən, məzmunundan və təyinatından asılı olan ifadə vasitələrinin seçilməsi və işlədilməsinin xüsüsü prinsipləri mövcuddur. Məsələn, rəsmi sənədin yazılışı zamanı istifadə olunan leksik-üslubi vasitələr lirik şeir yazılarkən işlədilən vasitələrdən kəskin şəkildə fərqlənir. Bu, o deməkdir ki, üslub dilin fonetik, leksik və qrammatik imkanlarının konkret istifadə olunması sistemidir, söylənmiş fikrin məzmununu danışan və ya yazanın münasibətidir”. (82.117)

Amma üslubi fərqlər təkə adları çəkilən leksik, frazeoloji, qrammatik qatlarda deyil, həm də dilimizin fonetik qatlarında mövcuddur. Təsadüfi deyildir ki, bütövlükdə “üslub dedikdə biz sözlərin, istifadələrin, qrammatik vasitələrin və fonetik imkanların məqsədəuyğunluq əsasında seçilmiş vahidlər sistemini başa düşürük” (Ə.Dəmirçizadə). Üslubun formalaşmasının mənbəyini də məhz bu göstərilən dil vahidlərinin seçilməsi prinsipi təşkil edir.

Bəs bu gün funksional üsulların tərkib hissəsi olan nitq üsulları efirdə necə gerçəkləşir? Hazırda radio və televiziya nitqində hansı tələffüz üsulları özünü göstərir? Efir dili üçün tələffüz üsulları səciyyəvidir?

Müşahidələr göstərir ki, hazırda müxtəlif janrlı, forma, məzmun və məqsədcə müxtəlif xarakterli verilişlərdə gerçəkləşən radio nitqində əsasən üç tələffüz üslubu özünü büruzə verir:

4. Yüksək üslub (əsasən normativ),
5. Kitab üslubu (yarımnormativ),
6. Danışıq üslubu (sərbəst).

Yüksək üslub ekran-efirdəki normativ ədəbi tələffüzün əsasıdır. Kifayət qədər geniş yayılmış bu üslub auditoriyanın yüksək mədəni tələbatına cavab verir. Onu xarakterizə edən ən mühüm cəhət odur ki, bu üslub kommunikativ funksiyadan başqa, estetik-ekspressiv funksiya da daşıyır. Yalnız yüksək məzmun, forma, ictimai əhəmiyyət kəsb edən verilişlərdə (ilk növbədə, informasiya proqramlarında) televiziyanın mükəmməl yaradıcılıq və şifahi nitq qanunlarını mənimsəmiş peşəkar aparıcıların nitqində, həmçinin bir çox ziyalıların çıxışlarında normativ tələffüz üslubu özünü göstərir. Normativ üsluba sözlərin dəqiq deyilişi, cillənmiş tələffüz çaları xasdır. Bir qayda olaraq belə tam, akademik üslubda “sözlərin fonetik qabığını təşkil edən səslər məxrəclərinə görə çox aydın, bu səslərdən formalaşmış hecalar isə adətən, üzvlənmiş halda artıq nitq zəncirinin düzgün, aydın seçilə bilən halqaları kimi tələffüz olunur. Sözü formalaşmasında zəruri sayılan vurğular dəqiq, öz yerində vurulur...Cümlələr

arasında fasilə cümlə üzvləri arasındakı fasilədən çox olur.” (Ə.Dəmirçizadə). Məsələn, bu üslubda başlayır yox, “başlayır”, müavin yox, “ma:vin”, bundan yox, “bunnan” deyilir. Həmçinin bu üslub üçün, məsələn, vurğusuz vəziyyətdə yumşaq samitlərdən sonra “ə”, “e” hərfələrinin əvəzinə “i” tələffüzü xas deyil. Məsələn: *televizor-t(i)(i)vizor* kimi, yaxud *Gülüstan - Gül(i)stan* kimi yox, dəqiq səs məxrəcində tələffüz edilir. Ümumiyyətlə, yüksək üslub məhz nümunəvi - ədəbi tələffüz deməkdir.

Kitab üslubu sünü yaradılmış oxu və danışq tərzidir. Məsələn, çoxlarına elə gəlir ki, “Azərac”ın, “Turan”ın, “Röyter”in, yaxud SİTA-nın informasiyalarını, eləcə də Prezident Aparatının, MTN-in, DİN-in mətbuat xidmətlərinin məlumatlarını həddən artıq ciddi, quru və rəsmi tonda oxumaq və tələffüzün ahəngini çox ciddiləşdirmək lazımdır. Adətən, emosional cəhətdən kasad olan bu tələffüz üslubu sırf kommunikativ səciyyə daşıyır. Bu üslubda danışqanların əksəriyyəti ədəbi tələffüzü-sözləri yazıldığı kimi oxumaq şəklində başa düşürlər. Bu üslub xüsusən dialoq şəraitində, müxtəlif nitq situasiyalarında televiziya nitqini sxematikləşdirir və üslubi cəhətdən televiziya dilinə solğunluq gətirir.

Danışq üslubuna isə nitqin sərbəstliyi, ədəbi tələffüz normalarına, səslərin düzgün, dəqiq tələffüzünə müəyyən mənada biganəlik xasdır. Burada söhbət aramla deyil, nisbətən cəld, yeyin olur, çox zaman sözlərin səs məxrəcləri bir-birinə qovuşur. Bu üslub üçün, tutaq ki, “i”ləşmə kimi təzahür xarakterikdir. Məsələn, *vid(i)o* (video), *t(i)lv(i)zor* (televizor), *Gül(i)stan* (Gülüstan), *bund(i)sver* (bundesver) və s. məhz danışq üslubunun “parlaq” göstəricisidir. Danışq üslubunda dialekt sözlərinə və tələffüz formalarına daha çox yer verilir. Burada vurğusuz saiflərin ayrı-ayrı səslər və hətta hecalar itənədək əhəmiyyətli dərəcədə reduksiyası müşahidə olunur. *Harada* əvəzinə *harda*, *burada* əvəzinə *burda*, *nə üçün* yerinə *neyçün* və sair eşitmək olar. Danışq üslubunda vurğudan əvvəlki vəziyyətdə saiflərin yığılmasına təsadüf edilir, yəni uzun səs əvəzinə qısa səs deyilir: *m(ə):tal* əvəzinə *m(ə)tal* (məəttəl), *t(ə):ciib* əvəzinə *t(ə)ciib* deyilir.

Burada samitlər qrupunda bir samitin düşməsinə, səs məxrəcinə təsir etməsinə də təsadüf edilir - *məşhur* əvəzinə *məşhur*, *təhqir* əvəzinə *təqir*, *doslar* yerinə *doslar* və sairə deyilir. Beləliklə, danışq üslubunda normativ üsluba nisbətən müqayisəyə gəlməz dərəcədə az səlislik müşahidə olunur. Bu üslub estetik təyinatdan məhrum olsa da, kommunikativ və ekspressiv funksiyaları yerinə yetirə bilir. Nitqin danışq üslubu vasitəsiz, təbii, qeyri-rəsmi ünsiyyət üslubudur. Bu üslub məişət tipli dialoq nitqinin şifahi formasında özünü daha qabarıq göstərir. Bu cür nitq iti sürətlə açılır, genişlənir və danışqanın ifadə vasitələrini axtarıb tapmaq üçün düşünməyə vaxtı və ehtiyacı olmadığı bir şəraitdə davam edir.

Göründüyü kimi, radio dili yekcins deyil. Müxtəlif üslub axınları onun məcrasına sığınaraq bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə, bəzən hətta təmasda olaraq yanaşı axır, amma heç vaxt tamam qovuşmur. Beləliklə, radio verilişləri üslubunun mövcudluğunu təsdiq və onu dil üslubları sistemində daxil etmək, iki təzahürü – dilin işlənməsini və ünsiyyətin müəyyən məqsədləri ilə şərtlənən normalaşdırılmış ifadə vasitələri olan cəmiyyət tərəfindən dərk edilən dil üslubunu qarışdırmaq deməkdir.

Bir çoxları dilin radiofonikliyinə təminatını onun danışq nitqinə yaxınlaşmasında görürlər: “Nə kitab, nə də qəzet, yalnız danışq dili radio dili olmalıdır”; “Radionun məsuliyyətinin özü danışq nitqi tələb edir”; “Radio verilişlərinin dili ədəbi dilin danışq növüdür”; “Səslənən nitq dinləyicidə danışq nitqi təssüratı oyatmalıdır” və s. Bu sözlərdə həqiqət var və radio dilində *danışq üslubunun* əhəmiyyətli yer tutduğunu təsdiq edir. Doğrudur, bəzən danışq nitqi anlayışı mücərrəd xarakter daşıyır, onun linqvistik məzmunu açıqlanmır. Amma biz əvvəldə danışq dili anlayışının məna çərçivəsini müəyyənləşdirməyə çalışmışıq.

Danışq nitqi dedikdə, danışq üslubunun, şifahi formanın, dialoq növünün, nitqin məişət, yaxud neytral tipinin səciyyəvi olduğu nitq nəzərdə tutulursa, məlum olur ki, radio dili bu çərçivəyə sığmır. Deməli, biz *nitqin danışq üslubundan* - vasitəsiz, təbii, qeyri-rəsmi ünsiyyət üslubundan bəhs etməliyik. Bu üslub məişət tipli dialoq nitqinin şifahi formasında özünü daha bariz şəkildə göstərir. Bu cür nitq iti sürətlə açılır, genişlənir və danışqanın ifadə vasitələri axtarıb tapmaq üçün düşünməyə vaxtı və ehtiyacı olmadığı bir şəraitdə davam edir. Danışq üslubunda sözün deyilişinin dolğunluğu və dəqiqliyi nəinki vacib deyil, bəzən hətta gərəksizdir, çünki, həmsöhbətlər bir-birini çox vaxt yarım kəlmədən başa düşür. Üstəlik, şifahi ünsiyyət onlara deyilən sözə məna və emosional çalarlar verən intonasıya kimi qüdrətli vasitədən istifadə etmək imkanı verir. Mimika və əl-qol hərəkəti (jest) isə bu ünsiyyətin sərbəstliyini gücləndirir. Danışq üslubu nitqi anlaşqılığın ən aşağı həddinədək yığcamlaşdırmağa imkan yaradır və bu yığcamlığın vacibliyini tələb edir.

Nitqin danışq üslubu neytral vasitələrlə yanaşı, spesifik danışq leksikasından, frazeologiyadan, qrammatik formalardan, sintaktik quruluşlardan istifadəni də nəzərdə tutur. Nitqin danışq üslubuna bir sıra ifadə səciyyəvi xüsusiyyətlər də xasdır. Məsələn, *süründürmək* (neytral mənada yubatmaq, ləngitmək), *vızıldatmaq* (bək tullamaq, atmaq), *gopçu* (yalançı, aldadan), *güdmək* (izləmək, arxasınca düşmək), *zay* (gərəksiz, pis), *tay* (bərabər, eyni), *atmaq* (kələk gəlmək) və s. sözlərdə danışq üslubuna mənsubluq aşkar hiss olunur.

Nitqin danışq üslubunda (neytrala nisbətən aşağı səviyyədə) deyilən sözün mükəmməlliyinə cəhd nəzərə çarpmır. Çox vaxt samitlər düşür. Məsələn, *mənə* əvəzinə *mə* (*nə*), *rüsvayçılıq* əvəzinə *rüsva(y)çılıq* deyilir. Nailiyyət, fəaliyyət sözləri isə *na* (*i*)*liyyət*, *fə*(*ə*)*aliyyət* kimi səslənir.

Bütövlükdə isə, danışq üslubu üçün başlıca səciyyəvi cəhət-sərbəstlik, fikri ifadə etmək üçün sözlərin düşünülüb seçilməməsi, nitqin səlistliyi naminə mükəmməllikdən uzaq qaçmaqdır. Öz dinləyicisinin diqqətini cəlb etməyi, onu inandırmağı qarşısına məqsəd qoyan radio jurnalisti söhbətin ayrılıqda götürülən hər bir dinləyici ilə məhz onunla aparıldığı təssüratı oyada biləcək dil vasitələrinə müraciət edir. Buna misal olaraq, radio dinləyicilərinə müraciəti, natamam cümlələrin, birləşdirici və seqmentləşdirilmiş quruluşunun, giriş qeydlərinin, təsdiq və inkar söz cümlələrinin, sözlərin yerdəyişməsinin, sinonimlər qrupunun, danışqanın nitq faktına münasibətini bildiren dəyərləndirici formaların geniş tətbiq edilməsini göstərmək olar.

İtaliyalı U.Amicis belə hesab edirdi ki, “şifahi nitqlə yazı dili arasındakı fərqi qaçışla yerləşmə arasındakı fərqlə bənzətmək olar.” Böyük ingilis yazıçısı Bernard Şounun iddiasına görə, “bəli” və “xeyr” sözlərini deməyin əlli üsulu var, amma bu sözləri yalnız bu cür yazmaq olar. Deməli, biz üslubi baxımından da, dilimizi zənginləşdirən radioda “danışq üslubu”nun üstün mövqeyini qəbul etməliyik. Bu isə o deməkdir ki, sərbəst danışqda canlı sözə hansı tələblərlə yanaşırsa, radio verilişinin mətninə də eyni münasibət göstərməliyik. Əlbəttə, ki, əsas şərt qəlibdən qaçmaq, ifadələri sərbəst işlətməkdir. Radionun spesifikası üçün sözün köməyi ilə fantaziyayı gücləndirmək və dinləyicini düşünməyə vadar edən obrazlar yaratmaq zəruridir. K.S.Stanislavski deyirdi

ki, fikir tək cə eşidilən və anlaşılan yox, həm də görülən və duyulan olmalıdır. Deməli, fikirlərə sözlərdən elə bir don geyindirmək lazımdır ki, qabarıq görünsün. Mətnin dili xəlqi, işarəli, yaraşlıq olmalı, dinləyicidə xoş ovqat yaratmalıdır.

Qəzetdə və bədii ədəbiyyatda olduğu kimi, efridə də sözün əsas əlaməti onun mənasıdır. Lakin təsvir və səslə müşayiət olunan bu söz həm də bir sıra başqa əlamətlərə, o cümlədən üslubi çalara malikdir. Məhz bu üslubi çalar sözün həqiqi mənasını, əsl incə fikri belə ən əlverişli dil vasitələri, gözəl bir formada tamaşaçı auditoriyasına çatdırmağa imkan verir. Axı: “hər hansı gözəl fikir, əgər pis ifadə olunursa, bütün dəyərini itirir” (Volter). Radionun hər bir yaradıcı əməkdaşı bunu bilməli və verilişin səsi, mətni üzərində işləyərkən göstərilən üslubi normalara ciddi riayət etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

7. Əliyev.K.N. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatının əsasları. Bakı, BDU, 2001
8. Həsənov H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, BDU, 1999
9. Xudiyev N. Televiziya, radio və ədəbi dil. Bakı, Elm, 2001
10. Əlizadə Y. Radiojurnalistikanın əsasları. Bakı, BDU, 1991
11. Əlizadə Y. Məhərrəmli Q. Azərbaycan efridi: Tarix və müasirlik. Bakı, 2006
12. Məhərrəmli Q. Radiodramaturgiya dili. Bakı, Elm, 1990

Açar sözlər: intonasiya, jest, mimika, intonasiya üslubu, danışiq üslubu, verilişlərin xarakteri

Ключевие слова: интонация, жест, мимика, стиль произношение, стиль разговора, характер передач

Key words: Intonation, gesture, expression, pronunciation style, speech style, character of programs

Литературное произношение и стиль эфирного разговора.

Резюме

Характер трансляций представляет собой концепцию социальной принадлежности и разных стилей произношения. В радио передачах различного характера представлены три стиля произношения. Они изучаются по отдельности и объясняются. Стиль эфирного разговора - стереотипный, естественный, неформальный стиль общения. Этот стиль проявляется в устной форме диалекта домашнего типа. Интонация, мимика, жест укрепляет свободу речи. Лингвистические особенности относящиеся к стилю речи анализируются, исследуются и объясняются.

Literary pronunciation and speaking style of live broadcast

Summary

The character of the programs, the social origin and the difference of the spoken, reveal the concept of pronunciation style. In the radio talk which took place in different character programs, three styles of pronunciation are mentioned. They are being explored separately, being explained. The way of broadcasting is natural, informal communication style. This style shows itself in everyday, natural dialogues.

Intonation, gesture strengthens the freedom of speech. The language features are explored and explained according to their style in this article.

Рәәçi: Filologiya elmləri doktoru, professor İsmayıl Məmmədov

Namazova Səba Azad qızı⁸⁵
ERMƏNİLƏRİN XALQIMIZA QARŞI TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIMLAR
CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ PUBLİSİTİKASINDA

XX əsrin başlanğıcında milli düşüncənin inkişafına rəvac verən müstəqil ruhlu yazıların, publisistik nümunələrin ayrı-ayrı mətbu orqanlarda silsilə şəkildə dərc olunmasına məxsusi diqqət yetirilirdi. Xalqın azad yaşamaq uğrunda mübarizəsi daha da genişlənməkdə idi.

Tarixən ciddi siyasi və mənəvi zərbələrə məruz qalmış Azərbaycan xalqı bütün baş verənlərə rəğmən, öz milli dəyərlərini zaman-zaman qorumuş, taleyüklü sınaq anında da inadla suveren dövlət haqqını bərpa etmək naminə imkanlarını səfərbər edərək irəliyə doğru addımlayırdı. Bu yöndə publisistik sözün ifadə imkanlarından istifadəyə daha artıq dərəcədə ehtiyac duyulurdu.

O cür məsul dövəndə ədəbi-bədii fikrin qarşısında cəmiyyətdə mövcud olan ictimai problemlərin işıqlandırılması məsələsi son dərəcə ciddiyyətlə qoyulmuşdu. Həmin dövrdə Azərbaycanda çıxan dövri mətbuat orqanları sözsüz ki, milli oyanış, özünüdərk proseslərinin aparıcı vasitələrindən idilər.

Azərbaycanın müstəqilliyinə xələl gətirmək istəyən, dövlətçiliyini süquta uğratmaq üçün saysız cəhdlər göstərən xain qüvvələr ötən əsrin ilk onilliyinin sonlarında da öz mənfur niyyətlərini həyata keçirmək üçün səfərbər olmuşdular. Onlar həmin məqsədlə kütləvi qırğın aksiyaları törətmək, Azərbaycanın tarixən mövcud olan milli mənəvi sərvətlərini ələ keçirmək istəyirdilər. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması uğrunda fəal mübarizəni XX əsrin ilk iyirmi illik dövründə görkəmli publisistlər ayrı-ayrı mətbu orqanların səhifələrində dərc etdirdikləri yazılar vasitəsilə aparırdılar. Bu cür çağırışlardan biri Mirzəbala Məhəmmədzadənin “Açıq söz” qəzetinin 15 mart 1918-ci il tarixli sayında yer almışdı. Gənc türklərə xitabən yazılmış məqalədə müəllif onları vətənin bütövlüyü yolunda dönmədən çalışmağa, fədakarlığa səsləyirdi.

Buna rəğmən, 1918-ci il martın 31-də bolşevik və ermənilərin hərbi birləşmələri Azərbaycan xalqına qarşı amansızlıqla qətlialmlar həyata keçirdilər. Bakı, Şamaxı, Quba, Salyan, Neftçala və başqa yerlərdə minlərlə insanın həyatına xüsusi qəddarlıqla son qoyuldu. Qanlı genosid aktlarının həyata keçirildiyi həmin dövəndə çox sayda tarixi abidələr yerlə-yeksan edildi, “Novruz”, “Açıq söz”, “Turan”, “Kaspi” mətbələri yandırıldı, Orucov qardaşlarının mətbəəsi dağıldı. Vəziyyət elə bir gərgin həddə çatdı ki, “Açıq söz”, “El həyatı”, “İstiqlal”, “Bəsirət”, “İttihad” qəzetləri də fəaliyyətlərini dayandırmalı oldular.

Ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri qətlialmların qurbanları sırasında ədəbi fikir, düşüncə adamları, görkəmli qələm sahibləri də vardı. Onlardan Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət və Cəfər Bünyadzadənin adlarını məxsusi vurğulamaq gərəkdir. Belə ki, məhz “Azərbaycan” qəzetinin 13 noyabr 1918-ci il tarixli sayında dərc edilmiş yazıda onların vəfatı ilə əlaqədar olaraq bildirilirdi ki, Abbas Səhhət bolşeviklər Şamaxıya hücum etdikləri zaman Gəncəyə getmək istəmiş, elə həmin vaxt da mənfur erməni-bolşevik qatilləri tərəfindən qarət olunmuşdu. Ağır mənəvi sarsıntıdan və aldığı xəsarətlər üzündən şair Gəncəyə gəldikdən sonra az keçmir ki, xəstələnərək vəfat edir. Məhəmməd Hadinin isə Gəncədə xain bolşevik və ermənilərin birləşmiş qüvvələrinə qarşı hərbi əməliyyatların gedişində həyatdan köçdüüyü qeyd olunur. Bununla yanaşı, “Tuti” jurnalının redaktoru Cəfər Bünyadzadə də 1918-ci il mart ayının 31-də Bakıda ermənilərin törətdikləri qətlialmların qurbanı olmuşdu.

Azərbaycan xalqına qarşı ermənilərin həyata keçirdikləri soyqırım aktları, törətdikləri çoxsaylı qanlı faciələr Cümhuriyyət dövrünün mətbuat və publisistikasının başlıca mövzusu idi. Belə ki, alovlu publisist və jurnalist Üzeyir Hacıbəyli “Azərbaycan” qəzetinin 31 mart 1919-cu il tarixli nömrəsində dərc olunmuş “31 Mart” adlı məqaləsində yazırdı:

“Mart hadisəti Azərbaycan tarixində mühüm bir səhifə işğal edib Azəri türklərinin istiqlal yolunda can verib qan tökdüklərini gələcək nəsllə oxutduracaqdır. Bugünkü vəzifəmiz isə o qara günləri yaddan çıxartmamaq və buna görə də həmişə və hər an hazır olmaqdır. Böylə hazırlıq ki, bu hadisələr bir də təkrar edərsə, müdafiəsinə hazır olalım, Bunun üçün həm hökumətimizin, həm də millətimizin yaşaması lazımdır” [2].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün satirik nəşrlərindən sayılan “Şeypur” jurnalının səhifələrində də ermənilərin törətdikləri qanlı əməllər pislənir, onların xain simasını kəskin şəkildə ifşa edən yazılar dərc olunurdu. İlk sayı 1918-ci il oktyabrın 5-də işıq üzü görmüş “Şeypur”un naşiri Səməd Mənsur, redaktoru isə Məhəmməd Əli Sidiqi olmuşdur. Bu jurnal Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ideallarını yaymaqla məşğul olur, bolşevik təbliğatına qarşı mübarizə aparırdı. Jurnalın əsas hədəflərindən biri də erməni daşnaklarının Qarabağda törətdikləri qətlialmlar idi.

“Şeypur” jurnalın 1919-cu il 11 yanvar tarixli 13-cü nömrəsində “Azərbaycanlı” imzalı müəllifin “Erməni yuxusu” başlığı altında felyetonu dərc olunmuşdu. Həmin felyetonda ermənilərin qəddarcasına həyata keçirdikləri qətlialmlara işarə edilmiş, Azərbaycanın müstəqilliyinə qarşı əks mövqedə olan bolşeviklər satirik gülüş hədəfi seçilmişdilər:

“Kerenski hökumətindən sonra Rusiyada baş qaldırıb dünyanı azad edəcəyini vəd edən füyqərə tərəfdarı, bir nan firqə adamı “bolşoy” (yəni böyük adam) peyda olub... Həmin firqə Bakıda rəhmətlik Şaumyandan ibarət idi. Bakıda yaşlı iranlılardan bəziləri bu firqənin məramnaməsini qəbul edib, bərbad halda olan İrani abad etmək istəyirdilər” [5].

Bununla yanaşı, jurnalda milli dövlət qurmağın vacibliyi fikri oxuculara satirik dərğinin dəst-xəttinə uyğun şəkildə belə çatdırılmışdı:

⁸⁵ filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Gəncə Dövlət Universiteti, seba8080@mail.ru

“Mart hadisələrindən sonra suya batmış toyuq kimi suyun süzülə-süzülə, büzülmüş bir tərəfdə qalmışdın. Öz şəhərinə, öz evində özgə yerdən gəlmişlərin əli altında əzilirdin. Küçədən keçəndə divar dibi yeriyib öz ana dilində danışmağa ehtiyat edirdin. Bu altı ay sənün üçün çox zülmələr olub. Lakin oyunlar üçün çalmağa şeypur olmayıb. İndi şükür olsun “Şeypur”umuzu partlayana qədər çalmağa başlayırıq”.

Üzeyir Hacıbəyli ümumən publisistikasında Azərbaycan istiqlalının qorunub saxlanmasını, ölkənin ərazi bütövlüyünün təmini məsələsini ön planda saxlamış, ermənilərin xalqımıza qarşı zaman-zaman davam etmiş məkrli hərəkətlərini kəskin şəkildə tənqid və ifşa edən yazılara geniş yer ayırmışdır.

Keçən əsrin əvvəllərindən bu günədək davam edən ermənilərin xalqımıza qarşı silsilə şəkildə həyata keçirdikləri kütləvi qətləmlər, azərbaycanlılara qarşı arasıkəsilməyən ərazi iddialarını, məkrli siyasətin müxtəlif məqamlarını Üzeyir Hacıbəyli yazılarında son dərəcə ciddiyyətlə şərh edir, satirik qələmlə münasibətini bildirirdi. Bir sözlə, görkəmli qələm sahibi dövrün ictimai-siyasi hadisələrini ardıcıl surətdə izləyərək onlara qarşı sərt mövqe nümayiş etdirirdi. Ədibin “Qarabağ haqqında”, “Fitnələr qarşısında”, “Qara təhlükə”, “Qarabağ hadisəsi”, “Andranikin məsələsi” və s. publisistik yazıları bu qəbildəndir. Onun siyasi məzmun daşıyan “Kirimirlər”, “Eyni müamələ gözləyirik”, “Nə istəyirlər” kimi məqalələrində də ermənilərin əsl siması uzaqgörənliklə açılmışdır. Üzeyir Hacıbəylinin milli birliyə, həmrəyliyə çağırış ruhu ilə seçilən siyasi publisistikası çoxcəhətli yaradıcılığında xüsusi önəm daşıyır.

Bu baxımdan publisistin “Qarabağ haqqında” məqaləsində də dövrün ağırlı hadisələrinin təfərrüatlarına varılmış, ermənilərin məkrli siması kəsərli bir şəkildə ifşa olunmuşdur. Məqalədən sətirələrə diqqət edək:

“Təqribən bir ay bundan əvvəl idi ki, Qarabağdan gələn ahu-fəryadlar həm hökumətimizi, həm də cəmiyyətimizi təhciz etməklə Azərbaycan torpağının bu hissəsinə xüsusi bir nəzər yetirilməsini tələb edirdi.

Nə olmuşdu orada?

Ermənilərin generalı ədd olunan Andranik öz xunxar dəstəsi ilə Qarabağın Zəngəzur adlanan uyezdə üzərinə tökülüb müsəlman əhalisini qətlə qarət kimi quldurlara məxsus əməlləri ilə tədhiş edib buraları “müsəlmanlardan təmizləmək” istəyirdi” [1].

Azərbaycanda erməni genosidi, daşnakların irtica yönüli hərəkətləri, qəddarlıqları Azərbaycan milli mətbuatının “Azərbaycan”, “İstiqlal”, “Bəsirət”, “Övraqi-nəfisə”, “Əfkari-müəllimin”, “Qurtuluş” kimi çeşidli nümunələrinin səhifələrində sərgilənən çoxsaylı publisistik yazıların da başlıca mövzusunə çevrilmişdi. Erməni qətləməsinə məruz qalmış dinc, günahsız xalqın ağırlı durumu mətbuatda ayrıca diqqət mərkəzində saxlanılırdı. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Mirzəbala Məhəmmədzadə, Seyid Hüseyn və başqaları alovlu publisistik yazılarında bu ciddi, siyasi məsələdən hərtərəfli bəhs etmişdilər.

O dövrdə Azərbaycan istiqlalını təbliğ edən mətbu orqanlardan biri də “Övraqi-nəfisə” idi və onun səhifələrində ermənilərin törətdikləri soyqırım və zorakılıq hərəkətləri daşnak ermənilərin vəhşilikləri barədə çeşidli publisistik yazılar dərc olunmuşdu.

Cümhuriyyət dövrü publisistikasının ən dəyərli nümayəndələrindən olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin yazılarında da dövlət və dövlətçilik ideyalarına xidmət, xalqın milli mənəvi dəyərlərinin təbliği ön plana çəkilirdi.

Ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı davamlı şəkildə həyata keçirilmiş qanlı terror hərəkətlərini əks etdirən daha bir ədəbi nümunə Seyid Hüseyn yaradıcılığına məxsusdur. Publisistik səciyyəli “Həzin bir xatirə. İsmailiyyə” və “İsmailiyyə” oçerklərinin hər ikisində milli ruhun ifadəsi konkret detallarla təqdim edilmişdir. Azərbaycanda törədilən mart hadisələri zamanı fiziki və mənəvi itkilərimizlə yanaşı, milli istiqlaliyyətimizin qərgahı hesab edilən tarixi “İsmailiyyə” binasının xain ermənilər tərəfindən yandırılması faktına bu yazıda diqqət yönəldilmişdir:

“Gözlərimə inanmaq istəməyirdim. İsmailiyyə, o milli əməllərimizin doğulduğu yer, o möhtəşəm bina, o Azərbaycan fikrini, Azərbaycan hürriyyət və istiqlaliyyəti-məfkurəsini bir ana kibi bəsləyib tərbiyə edən, millət qarşısında nəşr edən mərkəz, o gözəl və sevimli bina qəzəbli, həm də xəyanət nəticəsi olaraq məğlubiyyətdən dolayı qəzəbli bir qəhrəman kibi, məğlub olmuş bir qəhrəman kibi ərzi-vücut etməkdə, ona tamaşa edənlərə kinli-kinli baxmaqda idi” [3].

Erməni qəddarlığının növbəti misalı olan hadisəni əks etdirən “Həzin bir xatirə. İsmailiyyə” hekayəsi barədə professor Yaşar Qarayev belə yazırdı:

“Barbarlıq, adamyeyənlik (vandalizm!), mədəniyyəti və memarlığı dağıtmaq müsabiqəsində birinci yeri “İsmailiyyə”ni yandıran erməni daşnakları tutmuşdu. Humanizm və insanlıq əleyhinə, bəşər mədəniyyəti əleyhinə bu qəsdə qarşı vicdani-əxlaqi və mənəvi-humanitar fikrin ağrısı, üsyanı, harayı müsabiqəsində isə qələbə çələngini “Həzin bir xatirə. İsmailiyyə” hekayəsi ilə “Yaşıl qələm”in rəhbəri Seyid Hüseyn qazandı” [4].

O qanlı hadisələrdə öldürülən, məhv edilən tək-cə xalqın qeyrətli oğul və qızları deyildi. Azərbaycanın misilsiz mədəniyyət abidələri də dağıdılmış, yerlə-yeksan olunmuşdu. Erməni daşnaklarının bu mədəniyyət genosidi publisistikada ayrıca müzakirə mövzusu seçilmişdi.

Qeyd edək ki, 1918-1920-ci illərdə də Azərbaycanda ideoloji sahədə mübarizənin ön sıralarında dövrü mətbuat durur, milli publisistika mövzu və ideyaca zənginləşir, xalqın gələcəyi ilə bağlı son dərəcə ciddi, tələyüklü məsələlərə cəsərlə müxtəlif məzmunlu yazılarda toxunulurdu. O baxımdan “Azərbaycan türklüyünün ictimai-mədəni intibaha başlayıb tərəqqi etməsində ən qüvvətli amillərdən birini mətbuat təşkil etmişdir” fikri olduqca yerində səslənir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də ictimai-siyasi və ədəbi-bədii fikrin formalaşmasında mətbuat vacib mövqe nümayiş etdirmiş, kəsərli silah olan publisistika vasitəsilə xalqa doğru yol göstərilmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

6. “Azərbaycan” qəz., 30 yanvar 1919, № 101

7. “Azərbaycan” qəz., 31 mart 1919

8. "İstiqlal" qəz., 4 fevral 1920
 9. Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı XIX və XX yüzillər. Bakı: Elm, 2002, 740 səh.
 10. "Şeypur" jurnalı, 11 yanvar 1919

Açar sözlər: *Cümhuriyyət dövrü, publisistika, məqalə, soyqırım, yaradıcılıq*

Ключевые слова: *период Республики, публицистика, статья, геноцид, творчество*

Key words: *Republic period, publicism, article, genocide, creativity*

РЕЗЮМЕ

Геноцид, совершенный армянами против нашего народа, в публицистике периода Республики

В начале двадцатого века азербайджанская публицистика была тесно связана с народной жизнью, на страницах отдельных печатных органов публиковалось множество статей по вопросам, отражающим реалии жизни. Массовые погромы, учиненные армянами в Азербайджане, мотивы борьбы народа за самоопределение стали ведущей темой публицистики. Мирзабала Мухаммадзаде был одним из публицистов, который геноцид, совершенный армянами против азербайджанского народа, выбрал в качестве главной темы своего творчества. В серии его статей, опубликованных в 1919 году в газете «Басират», были явно раскрыты коварные намерения армяно-дашнакских сил.

В публицистике периода Республики учиненному армянами против нашего народа геноциду отдавалось особое место. Так, в своей статье под названием «31 марта», опубликованной в номере газеты «Азербайджан» от 31 марта 1919 года, Узеир Гаджибейли решительно заявил никогда не забывать эту болезненную историю и всегда оставаться на чеку.

SUMMARY

Genocide committed by Armenians against Azerbaijani people in publicism of the Republic period

At the beginning of the twentieth century, Azerbaijani publicism was closely associated with people's life, many articles were published on the pages of individual press on issues reflecting the realities of life. The mass massacres committed by Armenians in Azerbaijan, motives of people's struggle for self-determination became the leading topic of publicism. Mirzabala Muhammadzade was one of the publicists to choose the genocide committed by Armenians against the Azerbaijani people as the main theme of his creativity. The devious intentions of the Armenian Dashnak forces were clearly revealed in a series of his articles published in the "Basirat" newspaper in 1919.

The genocide committed by Armenians against our people was given a special place in publicism of the Republic period. Thus, in his article entitled "March 31," published in the "Azerbaijan" newspaper dated March 31, 1919, Uzeyir Hajibeyli decisively stated never forget this painful history and always stay on the lookout.

Rəyçi: prof. Asif Rüstəmli

Зульфугарлы Лейла
ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НЕОЛОГИЗМОВ В СОВРЕМЕННОЙ
ПУБЛИЦИСТИКЕ

Как известно, публицистический стиль – универсальный источник информации, доходящей до большого количества людей одновременно. Материалом нашего исследования послужили неологизмы, взятые методом сплошной выборки из газеты «Крымская правда» за 2017 год. Анализ фактического материала позволяет проследить активное использование неологизмов в публицистических текстах.

По предварительным подсчетам, примерно каждая вторая статья газеты содержит неологизмы. В них часто употребляемые слова постепенно теряют свой статус. Частота употребления – 4-5 неологизмов в девяти номерах газеты.

Весомой проблемой медиатекстов является чрезмерное использование неологической лексики (арт-салон, брифинг, видеоклип, диджей, экстрадиция, имидж, масс-медиа, римейк, топ-модель, хит).

Проанализировав неологизмы в текстах газет, мы выделили несколько лексико-семантических групп по критерию категориальной принадлежности:

- а) предмет;
- б) человек;
- в) действие;
- г) явление.

В исследуемом материале нами выявлены следующие неологические единицы, отражающие предметы окружающей действительности: гимназия, лицей, бакалавр, магистр, буюик, ваучер, дисплей, драйв, инновация, маркетолог, сайт, секьюрити, волонтер, автомайдан, антимайдан, титушки, майдауны, майданутых, майданофилы и т.д.

Лексемы, характеризующие людей: политиков, спортсменов и других представителей общественно-политической жизни, – выражены в основном существительными.

Такие языковые единицы, которые ранее употреблялись преимущественно в устно-разговорной речи, в периодических изданиях появляются как средство оценки деятельности представителей власти, политических лидеров и т.д.

В рассматриваемом материале имеются следующие неологизмы для обозначения людей: фан, хакер, фолловер. В публицистических текстах также активно используется неологизм *мажор* для обозначения детей или других молодых родственников политических, партийных, государственных деятелей, которые стали виновниками или участниками преступлений и т.д. [1, с. 56].

В отношении представителей криминального мира авторы публицистических изданий выражают негативное отношение, используя неологизмы, которые происходят из современного жаргона преступников (тихари, барсеточники, щипачи, аферисты, нелегалы). Проанализированные неологизмы публицистического дискурса близки по своим характеристикам, как и большинство неологизмов. Они, в большинстве своем, появляются не из привычного материала родного языка, а являются иноязычными заимствованиями.

Иногда такие иноязычные слова-доноры даже не адаптированы к русскому произношению или орфографии. Однако реалии диктуют человеку новые условия коммуникации, и люди в определенной степени пытаются ими пользоваться. Неологизмы очень важны, поскольку их появление свидетельствует о том, что русский язык интенсивно развивается. Это положительный факт, так как по статистике в мире языки находятся на грани исчезновения (например, яганский). Как известно, с исчезновением языка исчезает и народ. Пути появления неологизмов – преимущественно с Запада.

Тем не менее, неологизмы должны использоваться уместно и рационально. Когда речь идет о неологизмах, невозможно не упомянуть об их месте в научно-техническом прогрессе. Неологизмы связаны практически со всеми сферами современного общества. Наибольшее количество новых лексических единиц появилось в связи с развитием компьютерной техники, космологии, авиации, телевидения, образования и др. Вследствие усовершенствования компьютерных технологий появились неологизмы: флешка, диск, степлер, компьютер, Интернет, ноутбук, мобильник, картридж, цифровик, видео.

Эта лексика вошла в активное использование в последние годы благодаря средствам массовой информации вообще и газетам, в частности, которые, в первую очередь, популяризируют все новшества технологий. Вышеприведенные слова вошли в разряд часто употребляемых слов, закрепились в русском языке и употребляются всеми носителями языка в различных сферах деятельности. Их употребление не ограничивается определенным ареалом, профессией или социальной группой.

В качестве примеров можно привести слова «мышь», «качалка» и «портянка», охарактеризовав их первоначальное и приобретенное значение: МЫШЬ. Небольшой грызун с острой мордочкой, усиками и длинным хвостом [2, с. 370].

– МЫШЬ, ж. Специальный манипулятор, который является одним из устройств ввода информации в персональном компьютере [3];

- КАЧАЛКА, ж. Кресло на качающейся подставке [3, с. 271]

– КАЧАЛКА, ж. Программа для скачивания, то есть, переписывания файлов из Интернета [3];

ПОРТЯНКА, ж. Кусок ткани для обмотки ноги под сапог вместо или поверх носка [2, с. 564] –

ПОРТЯНКА, ж. Очень длинный текст, скучный, трудночитаемый, неинтересный [3].

Информационная революция конца XX – начала XXI века остается наиболее влиятельным фактором процесса пополнения словарного состава современного языка. С интернетизацией общества, в частности, связано наибольшее количество лексико-фразеологических инноваций последнего времени. В целом, лексико-фразеологические и семантические инновации, связанные с Интернетом, отражают, прежде всего, влияние глобальной компьютерной сети и новой техники на различные аспекты общественной жизни, раскрывают преимущества и некоторые негативные последствия интернетизации.

Активное использование неологизмов авторами публицистических изданий свидетельствует о том, что неологическая лексика выходит за пределы своего традиционного устно-разговорного употребления и переходит в пласт публицистической лексики.

Семантический анализ материала показал, что неологизмы в периодических изданиях составляют многочисленную группу, служащую средствами вербализации в публицистике новых объектов и явлений современной действительности.

Подразделив неологизмы на лексико-семантические группы, мы определили, что в рассматриваемых нами публицистических текстах наиболее часто применяются лексемы, обозначающие предмет. Мы считаем, что с помощью имен существительных авторы периодических изданий передают то, каким образом различные новообразования, находящиеся в фокусе социального внимания, их действия и состояния отражаются в современном массовом сознании.

Обращение к газетному тексту и исследование особенностей функционирования в нём неологизмов диктуется стилистической спецификой текста.

В газетном тексте новое слово имеет реальную возможность пройти стадию социализации.

Газета- первый письменный фиксатор, регистрирующий появление лексических инноваций, которые имеют новую тенденцию войти в литературный язык и в речь носителей языка [4].

Так, слова консалтинг, *истэблшмент*, *дедлайн*, *бэкграунд*, *адвертайзинг*, *менеджмент* и многие другие, появившись на газетных полосах, укореняются в современном русском языке.

Для анализа функционирования неологизмов отбирались газетные статьи разных жанров:

- сообщения, комментарии, репортажи, передовицы, очерки и т. д. на двух языках – английском и русском – из “The Guardian”, “The Daily Express”, «Российская газета» и «Независимая газета». Нами установлено, что новые лексические единицы присутствуют во всех разновидностях газетных статей. Мы выделили три типа неологизмов:

собственно неологизмы (*audiotyping* – аудиопечатание, био-компьютер – компьютер, имитирующий нервную систему живых организмов),

трансноминации (*ObamaCare* – обозначение реформы здравоохранения США, *пилинг* – очистка кожи с удалением ороговевших частиц с ее поверхности),

семантические инновации (*bread* – деньги, *кукла* – свёрток с нарезанной бумагой, выдаваемой за деньги), которые были идентифицированы нами по частотности их употребления (Рисунок 1).

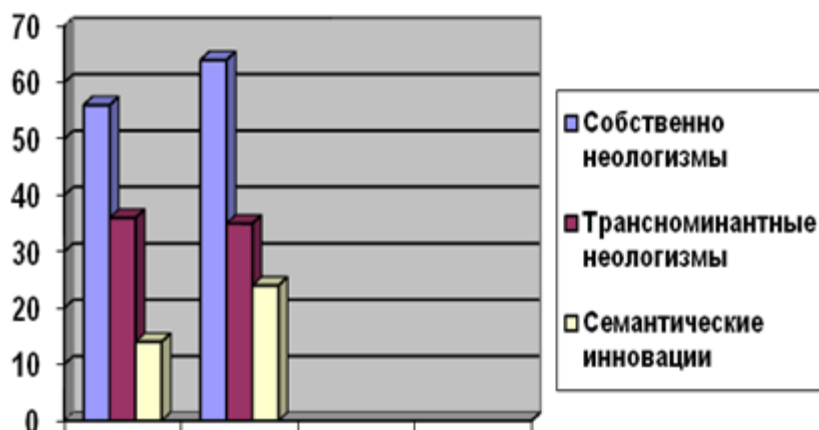

Рисунок 1. Частотность употребления неологизмов в газетных текстах

На рисунке 1 представлено количественное сравнение употребления всех трех типов неологизмов в отобранных нами английских (48) и русских (48) газетных текстах.

Анализируя газетные тексты, мы обнаружили, что самую обширную группу новообразований составляют собственно неологизмы, где новизна формы сочетается с новизной содержания. Как правило, это- утвердившиеся новые лексические единицы, например, *thought-processor* – компьютер, логически выстраивающий и развивающий идеи. Сопоставляя трансноминантные неологизмы в английском и русском языках, зафиксированные в газетных текстах, необходимо отметить активное использование модели словосложения на основе игры слов, например, *sudser* – мыльная опера, *google-box* – телевизор. Как в английских, так и в русских газетных текстах, чаще семантические новообразования представляют собой простые существительные, например, *drag* – скука. На рисунке 2 представлены результаты

составительского анализа употребления неологизмов первого типа (собственно неологизмы) в английских и русских газетных текстах.

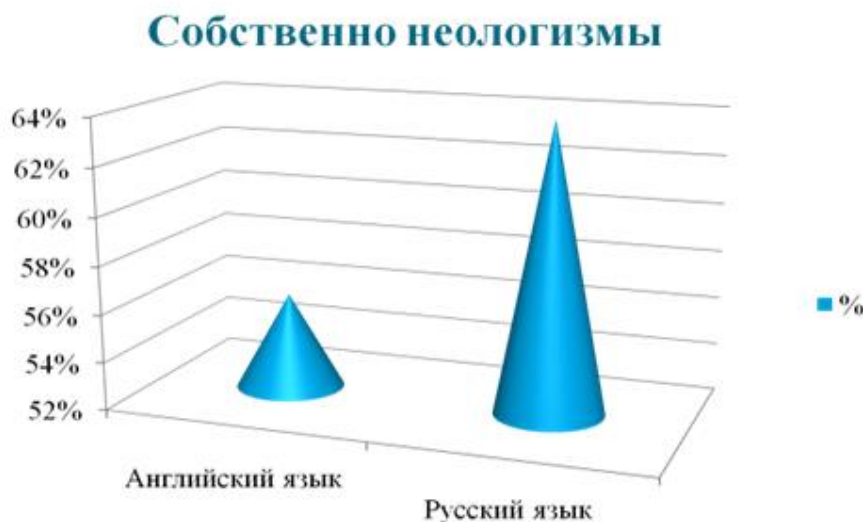

Рисунок 2. Сопоставительный анализ собственно неологизмов в английских и русских газетных текстах

Как видно из рисунка 2, в русских текстах количество неологизмов первого типа (собственно неологизмы) значительно превалирует над английскими. Мы объясняем это как интралингвистическими (например, невероятно большим количеством заимствований из английского языка), так и экстралингвистическими (появление новых экономических, политических и других реалий) факторами.

Хотя газета отличается существенным своеобразием условий языкового творчества (она создается в кратчайшие сроки, не дающие возможности довести до идеала обработку языкового материала), большая часть неологизмов, появляющихся на ее страницах, уверенно обосновываются в национальном корпусе обоих языков [5].

Проведенный анализ функционирования неологизмов в английских и русских публицистических текстах позволил исследователям прийти к выводу, что использование неологизмов, безусловно, помогает наладить определённый контакт между автором и читателем газетного текста на уровне средств массовой коммуникации. Практическая значимость нашего исследования заключается в том, что его материалы и результаты могут быть использованы в практике перевода газетных текстов преподавателями вузов и школ, учащимися и всеми, кто изучает английский язык.

Проблематика использования неологизмов продолжает оставаться в поле зрения современных исследователей. Это объясняется, в первую очередь, тем, что, несмотря на некоторую общность процессов в условиях общеязыкового контакта, каждый конкретный случай наличия неологизма в тексте имеет свою специфику.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Заботкина, В.И. Новая лексика современного английского языка [Текст] / В.И. Заботкина. – М.: Высшая школа, 1989. – 129 с.
2. Абрегов А.Н. Словарь русской лингвистической терминологии / под ред. А.Н. Абрегова. – Майкоп: Качество, 2004. – 400с.
3. Арутюнова Н.Д. (1999). Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры. – 2-е изд., испр. – 896 с.
4. Гальцева А.А. (2014). Неологизмы XXI века // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – № S13. – С. 21–25.
5. Воробьева И. А. Основные способы перевода неологизмов с английского языка на русский // Вопросы теории и практики в современной науке: сборник статей Международной научно-практической конференции (г. Самара, 20 мая 2017 г.). Самара: ЦНИК, 2017. С. 91-93.

Ключевые слова: неологизм, СМИ, газета, статья, лексико-семантические группы неологизмов, частотность использования неологизмов

Keywords: Neologism, mass media, newspaper, article, lexical-semantic groups, frequency of occurrence

Açar sözlər: neologizmlər, KİV, qəzet, məqalə, neologizmləriñ leksik-semantik qrupları, neologizmləriñ mütəmadi istifadəsi

The Peculiarities of use neologisms in the modern publicism

Summary

The article deals with the analysis of the factual material (newspaper articles) in order to reveal the frequency of occurrence of neologisms. The quantitative comparison of use of the different neologisms is presented on the basis of the statistical data. The Russian and English texts have been collected and systematized for the analysis.

The neologisms in the considered publicistic texts are divided into the lexical-semantic groups. It is noted that despite some community of processes in the conditions of common language contact each concrete case of presence of a neologism in a text has its own specificity.

**Neologizmlərin müasir publisistikada işlədilməsinin hüsüsüətləri
Xülasə**

Məqalədə neologizmlərin mütamadi istifadə edilməsinin faktiki material üzrə analiz aparılır. Statistiki məlumat əsasında müxtəlif neologizmlər qruplarının istifadə edilməsinin say üzrə müqayisəsi təqdim olunmuşdur. Analiz üçün rus və ingilis dillərində tekstlər seçilərək götürülmüşdür. Baxılan publisistik məqalələrdə neologizmlər dəqiqləşdirilmiş, leksik-semantik qruplara bölünmüşdür. Qeyd edilir ki, çoxdilli kontaktın şəraitində proseslərin ümumiliyinə baxmayaraq hər bir neologizmin mövcud olduğu halı müəyyən bir hüsüsata malikdir

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

KITABŞUNASLIQ – КНИГОВЕДЕНИЕ

Məmmədov Mehmanəli

XÜSUSİ KITABXANALAR VƏ ONLARIN FUNKSIYALARI

“Xüsusi kitabxana” termini kitabxanasünaslıq elmi ədəbiyyatına ingilis dilindən (special library) keçmişdir. Terminoloji lüğətlərdə bu kitabxanalar sahəvi kitabxanalar kimi təqdim olunur (3,3-7). Görkəmli rus kitabxanasünas alimi prof.T.F.Karatığınanın fikrincə bu termin keçmiş SSRİ-də ilk dəfə H.B.Xavkina tərəfindən dövrüvvəvə daxil edilmişdir. Rəsmi mətbuatda isə “xüsusi kitabxana” termini 1920-ci ildən işlədilməyə başlamışdır. Həmin dövrdən başlayaraq bu termin bir sıra görkəmli kitabxanasünaslar tərəfindən istifadə edilmişdir (7, 119). Belə ki, 1931-1932-ci illərdə Moskva və Sankt-Peterburqda xüsusi (elmi) Kitabxanaların Assosiasiyası yaradılmış və 1934-cü ildə isə Rusiya Elmi Kitabxanaların Assosiasiyasına daxil edilmişdir. Məhz bu illərdən başlayaraq “xüsusi kitabxanalar” rəsmi “vətəndaşlıq hüququ” qazanmışlar. Keçmiş SSRİ-də ilk dəfə kitabxanaların pasportlaşdırılmasında başqa tip kitabxanalarla yanaşı, sahəvi və elmi kitabxanaların da adı çəkilmişdir.

Texniki kitabxanalar da daxil olmaqla xüsusi kitabxanalar sırasında kənd təsərrüfatı, tibbi, pədaqoji, musiqi kitabxanalarının qruplaşdırılmalarnın adlarını çəkmək olar. "Xüsusi kitabxana" termini, köhnə kitabxana ənənələri olan Böyük Britaniyada (4) meydana gəlmişdir. Burada belə kitabxanalar alimlər və kitab həvəskarları klubları nəzdində ölkənin müxtəlif əyalətlərində (əsasən, tibbi və tarixi profilli) yaradılmağa başlandı. İlk dəfə bu termin XVIII əsrin sonunda, 1877-ci ildə ölkənin Kitabxana assosiasiyasını təşkil etməyə qərar qəbul etmiş Britaniya kitabxanalarının I konfransında səslənmişdir.

O zamanlar xüsusi kitabxana dedikdə nəslərin növləri müəvvən edilmiş və ya istehlakçıların müəvvən tipi üçün nəzərdə tutulmuş müəvvən profil ədəbiyyat toplusu anlaşırdı. Rusiya kitabxana isinin tarixçiləri Rusiyada xüsusi (təşkilati) kitabxanaların mənəvinə XVII əsrdə olduğunu göstərirlər (5). Rusiyada ilk xüsusi kitabxanalar arasında Aptekar, Posol, Puskar və s. struktur vahidlərinin nəzdindəki kitabxanalarını göstərmək olar (4, 81-128) Artıq XVIII əsrdə dağ verlərindəki məktəblərin, ixtisas məktəblərinin, Elmlər Akademiyasının, elmi təşkilatların kitabxanaları yaradılır. Bu prosesin fəallaşması Rusiyada kapitalizmin inkişafı dövrünə təsadüf edir. İngiltərədə olduğu kimi xüsusi kitabxanalar, bir qayda olaraq, müəssisələrin tərkibinə daxil idilər. Burada xidmət əsasən əməkdaşlara göstərilirdi.

Cox ehtimal ki, "xüsusi kitabxana" (və ya "texniki kitabxana") sözünə (termininə) uyğun ekvivalent kimi ingilis tərifinə uyğun Con Kotton Dan (1856-1929) tərəfindən daxil edilmiş "işgüzar kitabxana" Amerika terminini hesab etmək olar (6).Con Kotton Dan *işgüzar kitabxanaların və ABS-in informasiya orqanlarının formalaşmasında və təkmilləşdirilməsində, həmçinin 1909-cu ildə Xüsusi Kitabxanalar Assosiasiyasının yaradılmasında və metodik rəhbərliyində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Öz ingilis həmkarları kimi D.K.Dan da "işgüzar " kitabxananın bütün fəaliyyətini şəxsi və ya dövlət idarələrinin maraqlarına tabe edilməsi uğrunda çıxış edirdi.*

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində və müharibədən sonrakı dövrdə Böyük Britaniyada xüsusi kitabxanaların təyinatı genişlənir: onlar artıq kitabxanalararası abonement vasitəsilə yalnız özünüklərinə yox, həm də yad oxuculara kitabxana xidməti göstərirdilər.

Birinci Dünya müharibəsi bütün ölkələr qarşısında sənəve potensialının möhkəmləndirilməsi ehtivacı qoymaqla, müəvvən dərəcəyə qədər elmə və xalq təsərrüfatına xidmət edən kitabxanaların yaradılmasının sürətləndirilməsi, onların qarşılıqlı təsirinin möhkəmləndirilməsinə təkən oldu. XX əsrin birinci üç onilliyində xüsusi kitabxanaların fəaliyyətinin uzlaşdırılması məqsədi ilə ABS-da, İngiltərədə, SSRİ-də ardıcıl olaraq 1909, 1924, 1931-1932-ci illərdə xüsusi kitabxanalar assosiasiyaları yaradılır. 1935-ci ildə Kitabxana Assosiasiyalarının Beynəlxalq Federasiyası tərkibində xüsusi kitabxanaların altkomissiyası yaradılmışdır. Onun varisi Altkomissiya 1951-ci ilə qədər mövcud olmuşdur. Həm də onun varisi xüsusi kitabxanaların seksiyaları (1936-1976) və xüsusi kitabxanaların bölmələri (1977-ci il) olmuşdur.

Sovet hakimiyyətinin ilk 20 ili ərzində xüsusi kitabxanaların birinci sovet assosiasiyalarının fəaliyyəti haqqında materialları, birinci dəfə kitabxanaların siyahıya alınması və yaxud digər ədəbi mənbələrə aid sənədlər ilə tanışlıq göstərir ki, xüsusi kitabxanalara müəssisələrin, müxtəlif idarələrin (Xalq Maarif Komissarlığından başqa), təşkilatların nəzdində olan, həmçinin mərkəzi, qovşaq adlandırılan kitabxanalar aid edilirdi. Bu kitabxanalar onların əməkdaşlarının istehsal (peşəkar) və elmi sorğularının təmin olunması üçün yaradılırdı.

Belə kitabxanaların yaradılması ideyası 1930-cu ilin başlanğıcında RSSFR-ın Xalq Maarif Komissarlığının elm sektoru yanında Kitabxana Komissiyası tərəfindən irəli sürülmüşdü. Mərkəzi kitabxanalar elmin böyük sahələri üzrə güclü fondları toplayır və KAA (Kitabxanalararası abonement) və sahə üzrə bibliografiya mərkəzlərinə çevrilməyə başlamışlar. Kitabxanaların bu növünün yaradılması perspektivliliyi və müasirliyi 1930-cu ildə Kommunist Akademiyasının Kitabxanasının, SSRİ-in Ağır sənəvesinin Xalq Komissarlığının Dövlət Elmi Kitabxanası, dəmiryol nəqliyyatının Elmi-Texniki Kitabxana, Elmi-Tibbi Kitabxana, Teatr kitabxanası, Politexnik muzeyinin kitabxanaları, Xalq Maarifi kitabxanalarının fəaliyyəti ilə sübut edilmişdi (4,182). Nəzdində yaradılan müəssisəvə xidmət edərək, mərkəzi (qovşaq) kitabxanalar, eyni zamanda, "ədəbiyyatın müvafiq xüsusi elm sahələri üzrə (ictimai elmlər, kənd təsərrüfatı, texnika, təbiətsünaslıq və s.) respublika miqyasında kitabxanalar ayrı-ayrı elmi-tədqiqat institutları, dövlət müəssisələr və ali məktəblərin nəzdində kitabxanalar üçün zəruri baza olmağa

başladılar..." (4, 79).

Beləliklə, ilk dəfə kitabxanaların siyahıya alınması Sovetlər ölkəsinin istər bu və ya digər müəssisə nəzdində, istərsə də, muxtar şəkildə məhdud sahəli və ya coxsahəli kitabxanaların yaranması faktını təsdiqləmişdi. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində xüsusi kitabxanaların yaradılması kütləvi (onda onlar kütləvi, ictimai və ya ümummarifləndirici adlandırılırdı) və elmi (universal və dövlət ictimai) kitabxanaların inkişafı ilə paralel gedirdi.

Qeyd edilməlidir ki, əgər söhbət ancaq xüsusi vox, həm də mərkəzi (qovsaq) coxsahəli kitabxanalar haqqında gedirsə, "xüsusi" əcnəbi sözünün məzmununu rus dilində onun izahatına tamamilə uyğun gəlmir. Burada "Xüsusi" – sözü yalnız məhdud sahəli vox, həm də coxsahəli kitabxanaya deyilir.

Sovet kitabxanasünaşlığında xüsusi və bütövlükdə bütün elmi kitabxanaların fəaliyyətini xarakterizə edən əsas əlamət sorğuların təmin olunması hesab olunurdu. Bu sorğular "elmi və istehsal fəaliyyəti, xalq təsərrüfatının bütün sahələri üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssis kadrlarının hazırlanması ilə bağlı idi" (7,116).

"Xüsusi kitabxana" termininin məzmununda onun təkamülünün öyrənilməsi və ətraflı tədqiqatı bizdə və xaricdə böyük məqalənin mövzusu ola bilər. Ancaq qeyd edilməlidir ki, son zamanlar bu terminin birmənalı izah edilməsi ehtivacı yalnız regional deyil, həm də beynəlxalq miqyasda daha çox aktualıq kəsb edir.

Bu məsələdə ümumi dil tapmaq cəhdi İFLA-nın 42-ci sessiyasında xüsusi kitabxanaların seksiyasının fəaliyyətində özünü əsaslı şəkildə ifadə etmişdi (15). Terminoloji istiqaməti isə tam şəkildə F.E.Mak-Kennin (ABS-in Xüsusi kitabxanalar Assosiasiyası) məruzəsində öz əksini tapmışdır. Məruzəçi xüsusi kitabxananın aşağıdakı dörd əlamətini qeyd etdi. Bu, elə bir müəssisədir ki, burada:

- bir və ya daha çox predmetlər (şəkillər, xəritələr, səsyazmalar) və ya formatlar qrupu üzrə informasiyanın (biliklərin) fiziki kolleksiyası formalaşdırılmışdır:

- onun inkişafına malivə vətiran bu və ya digər müəssisəyə və ya təşkilata tabe olur:

- peşəkar kitabxana bilikləri ilə predmetin biliyini özündə birləşdirən kitabxanaçı və ya mütəxəssis tərəfindən idarə edilir:

- tədqiqatçılar həmin müəssisənin inkişafının ən perspektivli istiqamətləri üzrə məlumata keçidi əldə etməyə, təmin etməyə, təşkil etməyə cəlb edilmişdir.

Kitabxananın təminatı (başqa bir sev vox) onun komplektləşdirməsinin profilini, oxucuların kontingentini, formaların və is metodlarının seçimini müəvvən edir. Yalnız belə vənasma savəsində müxtəlif idarələrdə fəaliyyət göstərən kitabxana müəssisələrinin tipik xüsusiyyətlərini müəvvən etməyə və elm, sənaye, kənd təsərrüfatı sahələrində kitabxana xidmətinin bu və ya digər məsələsinin icrasında onların rolunu dəqiq aşkar etmək olar.

Artıq yuxarıda deyildiyi kimi, xüsusi kitabxanalar ya müstəqil olur, ya da bu və ya digər müəssisənin struktur bölməsi olmaqla, həmin müəssisənin maraqlarının təmin olunması, onun kitab komplektlərinin komplektləşdirməsi, təşkili və təbliği üzrə kitabxana işini həyata keçirir. Elmi müəssisələrlə, layihə-konstruktor təşkilatları ilə üzvi surətdə bağlı olaraq, xüsusi kitabxanalar onların tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Bu, kitabxanaların əhəmiyyətli üstünlüklərindən biridir. Çünki onlar təşkil olunmuş, nisbətən sabit kollektivlərə xidmət edir. Bu və ya digər kitabxananın xüsusi kitabxana dərəcəsinə aid edilməsinin ümumi meyarını təyin edərkən, eyni zamanda bu kitabxananın fəaliyyət göstərdiyi həmin ölkənin (ölkələrin) sosial, siyasi, iqtisadi şəraiti ilə bu fəaliyyətin xarakterinə göstərdiyi böyük təsiri də qeyd etməliyik.

Kecmis SSRİ-də xüsusi kitabxanaların məqsədləri, məzmunu və is metodları ölkə tərəfindən həll edilən sosial məsələlərlə, bütün mütəxəssislərin cəmiyyətin maddi-texniki bazasının yaradılmasında fəal, yaradıcı, süurlu, peşəkar iştirakını tələb edən elmi-texniki tərəqqinin xarakteri ilə təyin olunurdu. Qərb sosioloqları "mədəni-texnoloji səviyyə" anlayışının mənasını yalnız peşəkar hazırlıq ilə məhdudlaşdırırlar.

Mövcud cəmiyyətdə bu anlayış genişləndirilmiş, yeni məzmunla zənginləşdirilmişdir və özünə yalnız peşəkar bilikləri və istehsal təcrübəsini vox, həm də elmi diünvagörüsünün formalaşması, ictimai-siyasi hazırlığı, ümumi mədəni səviyyənin yüksəldilməsi və estetik baxışların inkişafını daxil edir. Bununla həm də sovet kitabxanalarının mədəni-maarif və təbliğatçılıq işinin əsas istiqamətləri müəvvən edilmişdir:

- elm və sənaye işçilərinin ideoloji mətnliyinin təmin edilməsi və onların ümumi diünvagörüşünün formalaşması

- oxucuların ümummədəni, elmi-texniki diünvagörüsünün genişlənməsi;

- peşəkar airaətin təşkilinə və aabaacıl is təcrübəsinin tətbiqinə vardım.

Yuxarıda sərhl edilən əsaslandırılmış elmi nəzəri müddəalara sövkənərək cədvəl 1-də xüsusi kitabxanaların ayrıca kitabxana tipi kimi inkişafının ümumi mənzərəsini özündə əsasən ehtiva edən nəzəri vənasma sxematik planda göstərilmişdir. Beləliklə, əlaqələr sxemi, vəni tip (elmi kitabxana); növ (xüsusi kitabxana) və qrup (texniki, kənd təsərrüfatı kitabxanası və s.) aşağıdakı kimi qurula bilər: *Azərbaycan kitabxanasünaşlığında kitabxanaların tipinə və növünə görə təsnifləndirilməsi konsepsiyasının müəllifi, gərəkəmlı kitabxanasünaş alim, prof.A.A.Xələfovun fikrinə görə xüsusi tip kitabxanalar ayrıca təşkil olunaraq fəaliyyət göstərən idarə və müəssisələrin, eləcə də ictimai birlik və təşkilatların nəzdində, onların struktur funksional komponenti kimi səciyyəvləndirilir. Prof.A.A.Xələfov göstərir ki, bu səbəkə bilavasitə ayrı-ayrı idarə və təşkilatlar, elm və təsərrüfat müəssisələri tərəfindən yaradılır və əsasən onların stukturuna daxil edilir (1, 365-366).*

Prof.A.A.Xələfov xüsusi kitabxanaları 3 əsas qrupa bölmüşdür: sosial-siyasi, təbii-elmi və tətbiqi.

Göstərilən qruplarda öz növbəsində elm və sənaye sahələrinə, həmçinin inzibati-tabecilik prinsipinə görə bölünürlər. Mahiyyət etibarı ilə bu yanaşma əvvəldə göstərilən ümumi, nəzəri və elmi yanaşmaların yeni, daha təkmilləşdirilmiş, tutarlı faktlarla əsaslandırılmış istiqamətdir.

Xüsusi kitabxanaların diqqət mərkəzində yeni texnika və qabaqcıl texnologiya haqqında ədəbiyyatın təbliğati durur. Oxucuların ideya tərbiyəsi, ixtisasartırılma və xalq təsərrüfatı işçilərinin mədəni-texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə sıx bağlı olmalıdır. Bu kitabxanalar alimlərin, mütəxəssislərin və ixtiraçıların konkret pəşə sorğularına cavab verməlidir. Xüsusi kitabxanalar bilavasitə məxsus olduqları elmi idarə və müəssisələrin kollektivinə xidmət göstərir. Xüsusi kitabxanaların fondu kitab və dövrü mətbuatla yanaşı olaraq, standartlarla, ixtiraçıların təsviri ilə, rəsmi idarə nəşrləri ilə, hesabatlarla, sertifikatlarla və audivizual materiallarla komplektləşdirilə bilər. Burada, həmçinin kartoqrafik nəşrlər, audivizual materiallar, notlar və digər informasiya xarakterli nəşrlərdə olmalıdır.

Ölkəmizin zəngin kitabxana təcrübəsi xüsusi kitabxanaların əsas sosial proseslərdə aparıcı sosial funksiyalarının necə təzahür tapdığını göstərir. Bu da, öz növbəsində, əsas məsələnin icrasına yönəldilmiş kitabxana işi metodlarında, yeni insanın təlim və tərbiyəsi üçün kitab sərəvətlərinin daha tam istifadəsində kitabxanaların rolunun gücləndirilməsində, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsində öz ifadəsini tapır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Xələfov A.A. Kitabəstünəşliyə giris.- 2001.- 398 s.
2. Məmmədov M.Ə. Azərbaycanca texniki kitabxanaların inkişafı.- B.2016.- 281 s.
3. Моргенштерн И.Г. Основные термины информационной работы библиотеки.- Науч. и техн. Биб-ки СССР.- 1977.- № 2.- с.3-7
4. Ошанина Е.А. Библиотечное обслуживание науки и техники в Великобритании. Ист. обзор.- М., 1981.- 15 с.
5. Клещук С.Е. Джон Кортон Дана (ист. очерк.-) Науч. и техн. Биб-ки СССР.- 1971.- с.26 – 29
6. Международная Федерация Библиотечных Ассоциаций.- М., 1986.- 99 с.
7. Каратыгина Т. Ф. Специальные библиотеки на фоне истории страны.- М., 2012.- 115 с.

Special Libraries and their functions

Summary

The scientific article provides data on the creation, development and modernization of special libraries. The role of special libraries among the library network and also readers of these libraries and the organization of fund are also defined in the article. This network is created by separate departments and organizations, scientific and economic institutions and generally works within their structure.

Key words: special libraries, scientific libraries, technical libraries, branch libraries

Специальные библиотеки и функции

Резюме

Статья изучает создание, развития и современное состояние специальных библиотек. Определяется роль специальных библиотек в библиотечной сети и определяется взаимоотношения читателей с формированием фонда. Специальные библиотеки создаются при отдельных учреждений, хозяйственных субъектов и имидже содержится.

Ключевые слова: Специальные библиотеки, научные библиотеки, технические библиотеки, отраслевая библиотеки

Rə uçı: professor Bayram Allahverdiyev

Məhəmmədli Daşqın Heydər oğlu
**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ZAQATALA İNZİBATI RAYONUNUN KİTABXANA-
 İNFORMASIYA İNFRASTRUKTURU**

Azərbaycan Respublikasının Şəki-Zaqatala iqtisadi regionunun tərkibinə daxil olan inzibati rayonlar içərisində (Şəki, Balakən, Qəbələ, Qax, Oğuz, Zaqatala) Zaqatala inzibati rayonunun xüsusi yeri vardır. Zaqatala rayonu Azərbaycan Respublikasının şimal-qərbində, Böyük Qafqaz sıra dağlarının cənub yamaqları boyunca və

Qanıx-Əyriçay vadisində yerləşir. Cənubdan Gürcüstan Respublikası, şimaldan Dağıstan Respublikası, qərbdən və şərqdən Azərbaycan Respublikasının Balakən və Qax rayonları ilə həmsərhəddir. Mərkəzi Zaqatala şəhəridir.

Şəhər dəniz səviyyəsindən 535 metr hündürlükdə, Azərbaycan Respublikasının paytaxtı olan Bakı şəhərindən 445 km aralıda, Tala çayının sahilində, Yevlax-Balakən şossesi yolunun üzərində, nəhəng İpək yolunun üstündə, vaxtı ilə Şərqi ən böyük ticarət mərkəzlərindən (bazarlarından) olan “Əskibazarın” (yer adı tamamilə öyrənilməmişdir) 25-30 km-də, Böyük Qafqaz silsiləsinin cənub ətəyində yerləşir. [10, s.39].

Zaqatala inzibati rayonu 1830-cu ildə təşkil edilmişdir. Zaqatala rayonunun ümumi sahəsi 1348 km-dir. Ərazisi dağlıq və aran hissədən ibarətdir. Rayonun ərazisindən 7 çay axır: Qanıx çay (Alazan), Tala çay, Katex çay, Muxax çay, Bəkməz çay və s. [11, s.49].

Zaqatala 1840-cı ildən şəhər adlandırılmışdır. 1803-cü ildə Zaqatala qəzası Rusiyanın tərkibinə daxil olmuşdur. Zaqatala sözünün yaranmasına dair (etimologiyaya görə) bir neçə rəvayət vardır. Müasir Zaqatala adı Sakatala (Sak düzü) adının dəyişilmiş formasını təşkil edir. E.ə. VII əsrin əvvəlində Kimmer-Skit dalgaları ilə Ön Asiyaya düşmüş sak tayfaları Albaniyanın ərazisində də məskən salmışlar və bu ərazi Kür çayının sağ sahilindən (Kür-Araz qovşağı daxil olmaqla) Qafqaz dağ ətəklərinə qədərki ərazini tuturdu. Bu dövrdə Zaqatala rayonu qədim Qafqaz Albaniyasının ayrılmaz hissəsi olmaqla onun qərbində yerləşirdi. [13, s.99].

Zaqatala Rayon ərazisində 252 mədəniyyət obyekti (mədəniyyət evi, klub, kitabxana, muzey, Tarix Mədəniyyət Qoruğu, Tarixi abidə və s.) var. “Aygün” müstəqil televiziya şirkəti 1993-cü ildən fəaliyyətə başlayıb. “Aygün” televiziyası təkcə Zaqatala rayonunda deyil, o cümlədən Şəki, Qax və Balakən rayonlarında da yayımlanır. “Aygün” televiziyasında yayımlanan verilişlərdə vətənpərvərlik, dövlətçilik, milli adət-ənənələrimiz, rayonda, eləcə də bölgədə aparılan tikinti-abadlıq və quruculuq səliqə-səhman işləri, sosial problemlərin həlli istiqamətində görülən işlər üstünlük təşkil edir. [8, s.98].

“Zaqatala” qəzeti redaksiyası 1923-cü ilin mart ayından fəaliyyətə başlamışdır. İlk əvvəllər “Zaqatala kəndlisi” adlanan qəzet sonralar “Kolxozun səsi”, “Bolshevik kolxozu uğrunda”, “Qırmızı bayraq” və s. başlıqlarla fəaliyyət göstərmişdir. 1991-ci ilin oktyabr ayından isə “Zaqatala” adı ilə fəaliyyətini davam etdirir. [6, s.33].

Ərazinin zəngin təbii landşaftı və toxunulmamış meşə sahələri turizmin inkişafı üçün əlverişli perspektivlər açır. Ərazidə həm respublika vətəndaşlarının, həm də xarici vətəndaşların maraqlı istirahət mənbəyi ola biləcək əvəzsiz təbiət guşələri (Qəbizdərə, Honzoqor dağı, Xalaxı gölü, Moorçay, Malarasa aşırımı və s.) mövcuddur. Zaqafqaziyada təşkil edilmiş ilk qoruq sayılan (1929-cu il) və çox zəngin flora və faunaya malik olan Zaqatala Dövlət Qoruğu (ərazisi 47.4 min ha.) ekoturizmin inkişafı üçün əvəzsizdir.

Rayonun ərazisi mürəkkəb coğrafi relyefə malikdir. Alazan vadisindən başlayaraq 40-50 kilometr məsafədə hündürlük 350 metrdən 3000 metrə qədər yüksəlir. Bu da ərazidə yaşayan heyvanların növ müxtəlifliyinə və onların artıb çoxalmasına əlverişli şərait yaradır. Odur ki, respublikada mövcud olan 340 quş növündən 104-ü, 92 növ məməlidən 42-i rayon ərazisində mövcud arsallar üzrə yayılmışdır. Rayonun bioekoloji xüsusiyyətləri, o cümlədən Zaqatala meşə təsərrüfatının Car, Tala və Muxax meşəçiliklərinin orta və yuxarı meşə qurşaqları, eləcə də yay otlaqlarının bir hissəsi daxil olmaqla 30 min hektar ərazidə özəl ovçuluq təsərrüfatı yaradıla bilər. Bu təsərrüfat həmçinin həmin ərazilərdə geniş yayılmış dərman bitkilərinin tədarükü və emalı ilə də məşğul ola bilər. Dərman bitkilərinin tədarükü və emalı sənayesinin inkişafı üçün rayonun ərazisində 1000-ə qədər bitki növü, o cümlədən 50-ə qədər dərman bitkiləri mövcuddur. Əhalisi 2017-ci ilin məlumatına görə 126900 min nəfərdir. [10, s.79].

Zaqatala Mərkəzi Kitabxanasının Əsası 1923-cü ildə qoyulmuşdur. Kitabxana ötən dövr ərzində xalqın maariflənməsində, ölkənin elmi, iqtisadiyyatı, mədəniyyətin və təhsilinin inkişafında öz müstəsna rolunu nümayiş etdirmiş, cəmiyyətin mühüm informasiya infrastrukturu kimi onun intellektual potensialının inkişafına səmərəli təsir göstərən zəngin bilik xəzinəsinə çevrilmişdir. Rayon Mərkəzi kitabxanası Azərbaycanın dahi şairi Nizami Gəncəvinin adını daşıyır. Bütün Azərbaycanda olduğu kimi Zaqatala rayonunda da 1974-cü ildə kitabxananın mərkəzləşdirilməsi işi həyata keçirildi. 1976-cı ildə Zaqatala MKS-i formalaşmış, 79 kitabxana filialı və 1 rayon Mərkəzi kitabxanası fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. [13, s.88].

Zaqatala rayon Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemində (MKS) 1 Mərkəzi Kitabxana və 45 kitabxana filialı fəaliyyət göstərir. MKS üzrə 108 nəfər kitabxanaçı çalışır ki, onlardan 23 nəfər ali, 8 nəfər ali ixtisas, 37 nəfər orta ixtisas, 40 nəfər isə ümumi orta təhsillidir.

2018-ci ildə MKS üzrə kitab fondu 372.8 (latın 302.1, kiril 2160.4, digər dillərdə 33.3, elektron nəşrlər 601) nüsxə, oxucuların sayı 22016, kitabxanaya gəliş 106589, kitab verilişi 226347 nüsxə olmuşdur. MKS-nin ümumi kitab fonduna 3.9 nüsxə ədəbiyyat daxil olmuş, 16.8 nüsxə ədəbiyyat fondan çıxarılmışdır. [16].

MKS üzrə cəmi kompüterlərin sayı 41 ədəddir. MKS-in zaqatala.cls.az; **E-mail: zaqatala-mks@mail.ru** veb saytları fəaliyyət göstərir.

Mərkəzi Kitabxana üzrə işçilərin ümumi sayı 28 nəfər təşkil edir. Onlardan 7 nəfər ali, 6 nəfər ali-ixtisas, 10 nəfər orta-ixtisas, 3 nəfər isə ümumorta təhsillidir. ZaqatalaMK-da aşağıdakı şöbələr fəaliyyət göstərir:

Komplektləşdirmə və kitabışləmə şöbəsi;
 Metodika və bibliografiya şöbəsi;

Xidmət şöbəsi;
Uşaq şöbəsi;
Kitabxana-bibliografya proseslərinin avtomatlaşdırılması şöbəsi;
İnformasiya-resurs şöbəsi.

2011-ci il oktyabr ayında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 162 №-li qərarına əsasən “Azərbaycan Respublikasının şəhər (rayon) mərkəzləşdirilmiş kitabxana sistemlərinin, müstəqil kitabxanaların, şəhər, qəsəbə və kənd kitabxana filiallarının, habelə şəhər, qəsəbə kütləvi, uşaq və gənclər kitabxanalarının nümunəvi strukturu və ştat vahidlər” nə dair təlimatına görə respublika kitabxanalarında struktur dəyişiklikləri yarandı. Bu təlimata əsasən müasir şəraitdə kitabxana oxucu xidmətinin müasir informasiya texnologiyası ilə təmin edilməsi sahəsində xeyli tədbirlər görülmüşdür. Kitabxanaların internet şəbəkəsinə qoşulması, oxucular üçün ümumaçıq informasiya məkanının formalaşdırılması, xidmət prosesində elektron sənədləri və kataloqları, elektron poçtu, CD ROM və s. informasiya texnologiyasının tətbiqini təmin edən tədbirlər həyata keçirilir.

Kitabxanalar xalqımızın tarix boyu yaratdığı sərvətdir. Kitabxananın fəaliyyətinin əsas məqsədi oxucu tələbatını ödəməkdən ibarətdir. Rayonun kitabxanaçıları öz qarşılarında duran vəzifələri yerinə yetirmək üçün bütün imkanlardan istifadə edirlər. Kitabxananın əməkdaşları tez-tez beynəlxalq və Bakı şəhərində keçirilən müxtəlif trening və konfransların iştirakçısı olmuşlar.

2009-cu ilin noyabr ayının 16-20-də Zaqatala rayon MKS-nin direktoru Gülniyar Məmmədova Moskvanın “Erşəvo” sağlamlıq mərkəzində “İnformasiya texnologiyası, komputer sistemi və kitabxanalar üçün materiallar” mövzusunda həsr olunmuş “İLBCOM-2009” 13-cü Beynəlxalq konfrans sərgisində müxtəlif seminarlarda (“Kitabxana menecmenti və kitabxana innovatikasi”, “Müasir dövrdə ekologiya informasiyası”, “Avtomatlaşdırılmış kitabxana sistemində “İRBİS-64” proqramından istifadə və təkmilləşdirilməsi”) iştirak etmişdir. Həmin konfransda Zaqatala Mərkəzi kitabxanası Yeni İnformasiya Texnologiyaları ilə Elektron kitabxanaların İşçiləri və İstifadəçilərinin Beynəlxalq Assosiasiyasının üzvü seçildi.

1 aprel 2014-cü il tarixində MKS-nin direktoru Gülniyar Məmmədova və informasiya-resurs şöbəsinin müdiri Almaz Məmmədova “Kitabxana-informasiya” sahəsində əldə edilmiş nəzəri və təcrübi nəliyyətlərin tətbiqi” mövzusunda ADA Universiteti kitabxanasının I Beynəlxalq Elmi konfransında iştirak etmişdirlər. [16].

19 noyabr 2015-ci il tarixində MKS-nin direktoru Gülniyar Məmmədova və kitabxananın informasiya texnologiyaları üzrə mütəxəssisləri Leyla Məmmədova və Ülkər Hacıyeva Zaqatalaya həsr olunmuş “Bölgələrdən paytaxta” layihəsində iştirak etmişdilər. Həmin layihədə kitabxanamız öz kitab sərgiləri ilə iştirak etmişdir.

Kitabxana son 10 il ərzində müxtəlif səpkili çoxsaylı kütləvi tədbirlər keçirmişdir. Son 10 il ərzində kitabxananın uğurları 2 yeni şöbənin açılması, müxtəlif mövzularda metodiki vəsaitlərin hazırlanması, 2006-cı ildə Zəlimxan Yaqubla görüş, həmçinin yerli yazarlardan olan Mustafa Camal, Həşim İsmayılov, Aşıq Valeh, Vəli Hüseynov, Şirin Qəlbınur və başqaları ilə oxucuların görüşləri, keçirilmişdir. [16].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin doğum günü münasibətilə keçirilmiş Kitab bayramları artıq ənənə halını almış, 2015-ci ildə VII kitab bayramı keçirilmişdir. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin, Rusiya Federasiyası Mədəniyyət və Kinematografiya üzrə Federal Agentliyinin, Rusiya Federasiyası İncəsənət, Mədəniyyət və Turizm İşçilərinin Yenidən Hazırlanma Akademiyasının və Zaqatala Rayonu İcra Hakimiyyətinin birgə təşkilatçılığı ilə “Ekoloji tərbiyə və ekoloji problemlər: kitabxanaların rolu” mövzusunda beynəlxalq konfrans, “12 dekabr yaddaşımızda necə yaşamaq və yaşadılmalıdır” mövzusunda elmi-praktik konfrans (2008), “Kitab və müəllif hüquqları günü” adlı tematik gecə (2009) keçirilmiş, “Zaqatala böyük vətən müharibəsində”, “Zaqatalalıların şəxsi kitabxanaları” adlı məlumat topluları (2011) yaradılmışdır. “Zaqatala ölkə mətbuatında” (2011), “Zaqatala rayonunun ədəbi mühiti” (2011) adlı məlumat bülletenləri hazırlamışdır. [15, s.111].

Kitabxanalara daha çox oxucu cəlb etmək məqsədilə Rayon Mədəniyyət evində “Mütaliə günü” keçirilmişdir (2011). 2012-ci ilin “İdman ili” elan olunması ilə əlaqədar kitabxanada yerli idmançılarla oxucuların görüşü təşkil olunmuşdur. 2013-cü ildə “Uşaq Hüququ ayı” münasibətilə “Mənim hüquq və vəzifələrim” adlı inşa müsabiqəsi keçirilmişdir.

2014-cü ildə Zərifə Əliyevanın doğum günü münasibətilə “Azərbaycan qadınının həyat yolu” adlı konfrans, “Laylı, bayatılı axşamlar” adlı ədəbi-bədii gecə keçirilmişdir.

2015-ci ildə 2 Aprel Beynəlxalq Uşaq Kitab Günü münasibəti ilə “Kitab nəsilərin vəsiyyətidir” mövzusunda ədəbi-bədii gecə, Heydər Əliyev mərkəzində Azərbaycan Respublikası İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilliyi Aparatından Mərkəzi kitabxanaya 2015-ci ildə daxil olmuş yeni ədəbiyyatın təqdimat mərasimi, “Dövlət Müstəqilliyinin 24-cü ildönümü” nə həsr olunmuş şeir müsabiqəsi, “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanının alman dilindən tərcümə edilməsinin 200 illik yubileyi ilə əlaqədar “Qopuzdan-saza” adlı ədəbi-bədii gecə keçirilmişdir. [16].

Kitabxanada soruq bibliografiya aparatı yaradılmış, Ölkəşünaslıqla (diyarşünaslıqla) bağlı sərgi və kartoteka hazırlanmışdır. Əlamətdar və tarixi günlər, görkəmli şəxsiyyətlərin yubileyləri ilə bağlı kartotekalar təşkil edilmişdir.

Kitabxanalarda oxuculara soruq-bibliografiya xidmətinin təşkilinə və bibliografik icmalların hazırlanması və keçirilməsinə nəzarət edilmişdir. “Azərbaycanşünaslıq” kartotekası təşkil etmişdir. ..Baş bibliograf “Diyarşünaslıq”, “Zaqatalanın görkəmli şəxsiyyətləri”, “Zaqatalanın təbiəti və turizmi”. “Zaqatalanın ədəbi mühiti” adlı qovluqlar hazırlamış, ən zəruri materiallar bu qovluqlarda toplanmışdır.

Kitabxanada 2012-ci ilin may ayından başlayaraq məqalələrin sistemli kartotekasını, diyarşünaslıq və mövzu kartotekasını “İrbis -64” proqramında işləmişdir. Bu proqramda “Elektron kartoteka”, “Diyarşünaslıq”, və “Diyarşünaslıq kitabları” bazalarında 8000-dən artıq kartoteka yazmışdır. Hər il müntəzəm olaraq “Zaqatala ölkə mətbuatında” bibliografik göstəricilərini və digər metodiki vəsaitləri tərtib etmişdir. “Zaqatala turizm diyarıdır”

guşəsini təşkil etmişdir.

2015-ci ildə Mərkəzi kitabxana əsaslı təmir olunmuş, yeni inventar avadanlıqları ilə təmin olunmuşdur. Hal-hazırda Mərkəzi Kitabxanada 17 kompüter, filial kitabxanalarında isə 21 kompüterdən istifadə olunur. Kitabxanada 2012-ci ildən 2 yeni şöbə-informasiya-resurs və kitabxana-bibliografiya proseslərinin avtomatlaşdırılması şöbəsi yaradılmışdır. Həmin ildən kitabxanada İRBİS-64 proqramı tətbiq olunur. İRBİS-64 proqramında 12988 adda 123262 kitabın elektron kataloqu yaradılmışdır. [15, s.119].

2015-ci ilin ikinci yarısından kitabxanalarda yeni proqram-ALİSA proqramını tətbiq olunur. Bununla əlaqədar kitabxana-bibliografiya proseslərinin avtomatlaşdırma şöbəsi işini bu proqram əsasında qurur. Kitabxanımızda yaradılmış www.zaqatala.az web saytına informasiya-resurs şöbəsi tərəfindən nəzarət olunur, operativ yenilənir, əlavə və dəyişikliklər edilir. Kitabxana facebook və instagram saytları fəaliyyətə başlamışdır. Gənclərimizin ən çox istifadə etdiyi bu saytlar vasitəsi ilə kitabxanamızda olan kitab, qəzet, jurnal məqalələri, həmçinin kitabxanamızda baş verən yeniliklər haqqında oxuculara məlumatlar verilmişdir. Bu saytlar vasitəsilə oxucu sorğularının ödənilməsi həyata keçirilir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası: Azərbaycanın xüsusi cildi (Azərbaycan dilində)/Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Mərkəzi. Bakı, 2007, 884 s.
3. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial- iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)// Azərbaycan, 2004, 11 fevral.
4. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı “Dövlət Proqramı”. Bakı: Nurlar, 2009, 184 s.
4. Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı// Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya: elmi- nəzəri, metodiki və təcrübi jurnal, 2008, № 2, s.6-29.
5. Azərbaycan kitabxanaları XXI əsrin informasiya məkanında. I və II c./ Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. Bakı: Nurlar, 2007. 820s.
6. Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı: Dövlət Proqramının həyata keçirilməsinə dair materiallar: bibliografik göstərici /Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi.. M.F.Axundov ad. Azərbaycan Milli Kitabxanası; burax. haz. M. Vəliyeva, M. İbrahimova; red. G. Səfərləyeva. I buraxılış.- Bakı: M.F.Axundov ad. Azərbaycan Milli Kitabxanası. Bakı, 2007, 201 s.
7. Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı: Dövlət Proqramının həyata keçirilməsinə dair materiallar: bibliografik göstərici /Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi.. M. F. Axundov ad. Azərbaycan Milli Kitabxanası; burax. haz. M. Vəliyeva, M. İbrahimova; red. G. Səfərləyeva II buraxılış. Bakı: M.F.Axundov ad. Azərbaycan Milli Kitabxanası. 2009. 345 s.
8. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2009: statistik məcmuə /Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: Səda, 2009, 767 s.
9. Azərbaycanın regionları / Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: Səda, 2010, 652 s.
10. Azərbaycanın regionları / Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: Səda, 2011, 768 s.
11. Əfəndiyev V.Ə, Nəzirov S.Q. Əhali coğrafiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 338 s.
12. Xələfov A. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi (Dərslük. 3 hissədə. III c. XX əsrin ikinci yarısında və XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi). Bakı: BDU, 2010, 434 s.
13. Xələfov A. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi: Dərslük (3 cildə. II c. XX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda kitabxana işi). Bakı, 2007, 552 s.
14. İsmayılov N.İ. Kitabxana-informasiya resurslarının yerləşməsinin nəzəri və təcrübi məsələləri // Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya: elmi-nəzəri və təcrübi jurnal. 2010, №1, S. 67-78.
15. “Kitabxanalarnın fəaliyyəti haqqında” statistik müayinənin nəticələri barədə. Statistik bülleten. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2009, 88s.
16. Zaqatala rayon MKS-in 2000-2018-ci il hesabatları

Библиотечно-информационная инфраструктура Загатальского административного района Азербайджанской Республики РЕЗЮМЕ

В статье представлен научно-теоретический анализ истории, культуры, географического рельефа и библиотечно-информационной инфраструктуры Загатальского административного района Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: Шекинско-Загатальский экономический район, библиотека, документ, читатель, информация, Загатала, фонд, библиотекарь.

Library-information infrastructure of the Zagatala administrative region of the Republic of Azerbaijan SUMMARY

The article is shown a scientific and theoretical analysis of the history, culture, geographical relief and library-information infrastructure of the Zagatala administrative region of the Republic of Azerbaijan.

Key words: Shaki-Zagatala economic region, library, document, reader, information, Zaqatala, fond, librarian, subscription

Rəyçilə r: *professor Xə lil İ smayı lov, professor Bayram Allahverdiyev*

Ismaylova Sima Paşa qızı⁸⁶**YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNİLİ: bibliografik göstərici***Bizim məqsəd və amalımız Azərbaycanımızdır*

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Yusif Vəzir Çəmənəminlinin 130 illik yubileyi 2017-ci ildə bütün elm, təhsil və mədəniyyət ocaqlarında qeyd edilmişdir. Bu münasibətlə M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası tərəfindən "Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri" seriyası ilə "Yusif Vəzi Çəmənəminli" adlı bibliografik göstərici tərtib edilmişdir. Bu bibliografik vəsait ədəbiyyat tariximizin tədqiqi və təbliğində, xüsusilə, folklor ədəbiyyatının tədqiqində xüsusi xidmətləri olan Yusif Vəzir Çəmənəminliyə həsr edilmiş ilk bibliografik informasiya mənbəyidir. Bibliografik vəsaitdə yazıçının 1907-2017-ci illərdə nəşr edilmiş əsərləri, həyatı, ədəbi-bədi və ictimai fəaliyyəti xronoloji ardıcılıqla əks etdirilmişdir.

Zəngin informasiya potensialına malik olan bibliografik vəsait bibliografiyaşdırma metodikasına əsaslanaraq peşəkar mütəxəssislər tərəfindən ərsəyə gəlmişdir. Eyni zamanda vaxtında meydana gələn bu vəsait görkəmli ictimai xadim, həyatının böyük bir qismini mühacirət həyatı yaşasa da, döğmə xalqının problemlərini daima qələmə alan "Biz kimik", "Azərbaycan və Azərbaycanlılar" deyən yazıçı Yusif Vəzir Çəmənəminliyə həsr edilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində tarixi roman və hekayələr müəllifi, publisist, folklor ədəbiyyatının tədqiqatçısı olan Yusif Vəzir Çəmənəminli 1887-ci il sentyabr ayının 12-də Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Atası Mirbaba kişi Ağdamda həkimlik edər, həm də dərman satarmış. Mirbaba kişi Cənubi Azərbaycanın Çəmənəmin kəndindən gələn Şuşada hərbçilik edən üç qardaşa öz mülkündə sığınacaq vermişdir. Yusif Vəzir "Çəmənəminli" təxəllüsünü bu qardaşların xatirəsinə ehtiram əlaməti olaraq seçmişdir.

Yusif Vəzir Çəmənəminlinin uşaqlıq və gənlik illəri, ilk qələm təcrübəsi olan əsərləri, ailə şəraiti, ata-anası, dövrün ictimai-siyasi hadisələri, əhatəsi, marağı və məşğul olduğu sahələr, təhsili, əsərlərinin yazılma tarixi bibliografik vəsaitin mühüm bir bölməsini təşkil edən "Yusif Vəzir Çəmənəminli" adlı oçerkdə çox əhatəli şəkildə şərh edilmişdir. Oçerkin müəllifi filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq Hüseynoğlu olmuşdur. Oçerkdə həmçinin müəllif daha çox Yusif Vəzirin tarixi romanlarının o dövrün Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətini, romanların süjet xətti, tarixi şəxsiyyətlərin siyasi baxışları haqqında məsələləri ön plana çəkmişdir.

Y.V.Çəmənəminli Azərbaycan Respublikasının yaradılmasında, onun daxili və xarici siyasətinin hazırlanmasında "əziz yoldaşımız və böyük mürşidimiz" adlandırdığı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə birlikdə çalışmış, istiqlaliliyyətin möhkəmləndirilməsi sahəsində xeyli iş görmüşdür. "Bizim məqsədimiz və amalımız Azərbaycanımızdır", - deyən ədib 1917-ci il fevral-oktyabr hadisələri zamanı Kiyevdə olmuşdur. Həmin ildə Bakıda onun "Azərbaycan muxtariyyəti" adlı kitabı çapdan çıxmışdır. Bu zaman ADR hələ yaradılmamışdı. Göründüyü kimi, müstəqil, muxtar Azərbaycan ideyasını ilk irəli sürənlərdən biri də Y.V.Çəmənəminli olmuşdur.

Y.V.Çəmənəminlinin ilk kitabı 1911-ci ildə çap olunmuşdur. Ədibin sağlığında 24, 1956-cı ildən bu günə qədər isə 30-dan çox, cəmi 60-a yaxın kitabı nəşr edilib. Oçerkdə Y.Vəzirin "Əsərləri"nin 3 cildəndən ibarət akademik nəşrlərinin dərc edilmə illəri göstərilmişdir. Ümumiyyətlə, bu oçerkdə Y.V. Çəmənəminlinin yaradıcılığı tədqiqatçı tərəfindən hərtərəfli təhlil edilərək oxuculara çatdırılmışdır.

"Yusif Vəzir Çəmənəminli" bibliografik göstəricisində bibliografiyaşdırma metodikasında çox az təsadüf edilən bir cəhət də diqqətə layiqdir. Belə ki, vəsaitdə həsr edilmiş müəllifin əsərlərindən nümunə və həmin əsərə həsr edilmiş elmi məqalənin daxil edilməsi diğər mənbələrdə də az da olsa təsadüf edilmişdir. Bibliografik vəsaitdə "Yusif Vəzir Çəmənəminlinin "İki od arasında" romanı: erməni xisləti, erməni məkri" başlığı altında məqalənin verilməsi təsadüfi deyil. Çünki, mənfur qonşularımızın düşmənçilik siyasətinin "Erməni xislətinin şeytan toxumunu səpməsi" bu gün də davam edir. (Məqalənin müəllifi filologiya elmləri doktoru, professor Buludxan Xəlilov).

Məqalə bu sözlərlə tamamlanır: "Ermənilər millətin (yəni özlərinin) işini unutmur, bu yolda pul qoymağa, var-dövlət xərcləməyə özlərini hazır bilirlər. Bu hazırlıq onlara imkan yaradır ki, haqsız, ədalətsiz və məkirli işlərini də həyata keçirə bilsinlər. Tarix boyu belə olub, indi də belədir".

Bibliografik vəsaitin əsas bölmələrindən olan "Yusif Vəzir Çəmənəminlinin həyat və yaradıcılığının əsas tarixləri" başlıqlı hissədən məlum olur ki, Yusif Vəzir Çəmənəminli Məşədi Mirbaba oğlu 1887-ci il sentyabr ayının 12-də Şuşada anadan olmuşdur. Bu bölmədə materiallar - yazıçının həyat və fəaliyyətinin əsas tarixləri, məktəbə getdiyi il, ilk hakayə və şeirlərinin nəşr tarixi, təhsil illəri, həbsdə olduğu illər, ictimai fəaliyyəti xronoloji ardıcılıqla sistemləşdirilmişdir. Nəhayət, bu böyük yazıçının 1943-cü ildə Qorki vilayətinin Suxobezvodnoye kəndində həbsdə olarkən vəfat etməsi və 1956-cı il fevral ayının 28-də Azərbaycan Ali məhkəməsi tərəfindən bəraət alması göstərilmişdir.

Zəngin dünyagörüşünə, mükəmməl təhsilə malik olan yazıçının yaradıcılığında vətən, millət, torpaq, dil təəssübkeşliyi üstünlük təşkil edir. Müdrik və hikmətli fikirlərin müəllifi olan Y.V.Çəmənəminli "Bizim bütün məqsəd və amalımız Azərbaycanımızdır", və yaxud "Ən yüksək sənət mədəniyyət qanadlarında yaranır. İstibdadın mahirliyi bu qanadı qırmaqdır. Mən yaradıram demək – "qanadlanıram" deməkdir..." demişdir.

Yusif Vəzir yaradıcılığını yüksək dəyərləndirən elm, ədəbiyyat, mədəniyyət və sənət adamları Yusif Vəzir şəxsiyyətini və fəaliyyətini dəqiq səciyyələndirmişlər:

"Yusif Vəzir Çəmənəminli yaradıcılığı boyu vətən məhəbbəti, azərbaycançılıq, milli təəssübkeşlik, ümumiyyətlə milli ideyalara sədaqət ifadə edən detalları önə çəkmişdir. Bütün ömrü boyu millətlərin dostluğu və

⁸⁶ Bibliografiyaşınaslıq kafedrasının dosenti

qardaşlığının dinc və mehriban yaşamalarının təbliğinə çalışan yazıçı milli məsələyə münasibətini “Studentlər” romanında daha geniş əks etdirmişdir”. Bu fikirlərin müəllifi filologiya elmləri doktoru, professor Vaqif Arzumanlı olmuşdur.

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Əlikram Tağıyevin də fikirləri maraqlıdır. O demişdir: “Milli məsələnin xalqın müqəddəratı, taleyi, ərazisi, dini, dili, mədəniyyəti və mənəviyyəti ilə, milli oyanışla əlaqədar münasibətlərin toplusu kimi vahid bir məqsədə yönəldilməsində Yusif Vəzirin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur”.

Yusif Vəzir Çəmənəzəminlinin əsərləri – kitabları, dövrü mətbuatda dərc edilmiş əsərləri və AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazmaları xronoloji ardıcılıqla vəsaitdə sistemləşdirilmişdir. Bu bölmədə ədibin 1911-ci ildən 2015-ci ilə qədər çap edilmiş kitablarının biblioqrafik təsviri xronoloji ardıcılıqla işıqlandırılmışdır. Roman, hekayə və felyetonlardan ibarət olan bu kitablara biblioqrafik təsvirdən sonra annotasiya da verilmişdir. Ümumilikdə, bu bölmədə yazıcının öz sağlığında və vəfatından sonra təkrar nəşr edilmiş 78 adda əsərinin biblioqrafik təsviri verilmişdir. Bu əsərlər içərisində yazıcının daha çox nəşr edilmiş “Əli və Nino” - (8 dəfə), “Studentlər” –(7 dəfə) və “Cənnətin Qəbz” (6 dəfə) hekayə və romanları olmuşdur.

Dövrü mətbuatda və məcmuələrdə dərc olunmuş əsərləri bölməsində Yusif Vəzirin ilk mətbu əsəri olan “İzahat” 1907-ci ildə “Təzə həyat” da 05 noyabrda dərc edilmişdir. Bu başlıq altında yazıcının 1907-ci ildən, 2017-ci ilə qədər müxtəlif mətbu orqanlarda dərc edilmiş 226 adda məqaləsinin biblioqrafik təsviri verilmişdir.

Biblioqrafik vəsaitdə Yusif Vəzir Çəmənəzəminlinin AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazmalarını əks etdirən şəxsi arxiv fondunun da dəqiq inventar nömrəsi və saxlanma vahidinin biblioqrafik təsviri verilmişdir. Belə ki, bu bölmədən aydın olur ki, yazıcının Əlyazmalar İnstitutunda 51 adda əlyazma əsəri mühafizə edilib şəxsi fond saxlanılır.

Yusif Vəzirin rus və digər xalqların dilindən tərcümə etmiş olduğu əsərlər kitab şəklində xronoloji ardıcılıqla biblioqrafik təsvir olunmuşdur. Belə tərcümə edilmiş kitabların sayı 1926-cı ildən, 1934-cü ilə qədər 7 adda olmuşdur. Yazıcının tərcümə etmiş olduğu əsərlərin əksəriyyəti dövrü mətbuatda və məcmuələrdə dərc edilmişdir. Bu tərcümə əsərləri də 7 adda olmuşdur. Vəsaitdə Yusif Vəzirin redaktoru olduğu əsərlərin də (1935-1936-cı illərdə, 5 adda) biblioqrafik təsviri verilmişdir.

Yusif Vəzirin yaradıcılığı müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif müəlliflər tərəfindən tədqiq edilərək kitab şəklində dərc edilmişdir. Bu əsərlərin dəqiq biblioqrafik təsviri verilməklə annotasiya ilə daha da zənginləşdirilmişdir. Yazıcının yaradıcılığına həsr edilmiş kitabların (1981-ci ildən 2014-cü ilə qədər) sayı 28 adda olmuşdur.

Yusif Vəzir Çəmənəzəminlinin zəngin ədəbi-bədii irsi onun vəfatından sonra tədqiqatə cəlb edilmiş və doktorluq və namizədlik dissertasiyaları müdafiə edilmişdir. “Dissertasiya və avtoferatlar” bölməsində 1966-cı ildən, 2014-cü ilə qədər 22 adda dissertasiya və avtoferatın biblioqrafik təsviri verilmişdir.

Yusif Vəzir Çəmənəzəminlinin həyatı, əsərləri, yaradıcılığı, haqqında olan ədəbiyyatın rus və xarici dillərdə nəşr edilmiş ədəbiyyatın biblioqrafik təsviri də vəsaitdə əks etdirilmişdir. Azərbaycan dilində olduğu kimi, eyni ilə materiallar xronoloji prinsipə əməl edilməklə vəsaitdə sistemləşdirilmişdir. Biblioqrafik göstəriciyə əlavə olaraq “Yusif Vəzir Çəmənəzəminlinin təxəllüsləri” adlı bölmə də daxil edilmişdir ki, bu bölmədə Yusif Vəzirin işlətdiyi 22 təxəllüs qeyd edilmişdir. Bu təxəllüslərdən – Bədbəxt, Haqq tərəfdarı, Musəvi, Sərsəm- İqbal, Y.V., Yazıçı və digər təxəllüslərlə yazıçı əsərlərini yazmışdır.

Biblioqrafik göstəricilər üçün vacib olan bir hissə “Köməkçi göstəricilər” bölməsinin verilməsi vəsaitin əhəmiyyətini daha da artıran amillərdəndir. Köməkçi göstəricilər vəsaitdən istifadəni asanlaşdırır və vaxt itkisini aradan qaldırır. Bu nöqteyi-nəzərdən biblioqrafik vəsaitə “Yusif Vəzir Çəmənəzəminlinin əsərlərinin əlifba göstəricisi”, “Y.V.Çəmənəzəminli haqqında yazan müəlliflərin əlifba göstəricisi”, “Tərcümə etdiyi əsərlərin əlifba göstəricisi” Azərbaycan və rus dillərində, “Xarici dillərdə nəşr edilmiş əsərlərinin əlifba göstəricisi” kimi köməkçi göstəricilər tərtib edilmişdir.

Bu bölmə daxilində ədibin kitablarının əlifba göstəricisi, kitablarda, dövrü mətbuatda və məcmuələrdə dərc olunmuş əsərləri, müəlliflərin əlifba göstəricisi, tərcümə etdiyi əsərlərin əlifba göstəricisi - kitablar, dövrü mətbuatda və məcmuələrdə dərc edilən tərcümələri, redaktoru olduğu kitabların əlifba göstəricisi Azərbaycan və rus dillərində, daxilə əlifba qaydasına riayət edilməklə ayrı-ayrı başlıqlar altında sistemləşdirilmişdir. Yusif Vəzir Çəmənəzəminlinin xarici dillərdə nəşr edilmiş əsərlərinin əlifba göstəricisi bölməsində Alman, Fransız, İngilis, Özbək, Türk dillərində nəşr edilmiş əsərləri ölkələr daxilində əlifba qaydası ilə verilmişdir. Bu bölmə və yarım başlıqlar altında materiallar Azərbaycan Milli Kitabxanasının peşəkar mütəxəssisləri tərəfindən çox dəqiqliklə əks etdirilmişdir.

Böyük zəhmət və axtarışlar nəticəsində ərsəyə gəlmiş bu qiymətli biblioqrafik tədqiqat əsəri çox saylı tələbatçıların, tədqiqatçıların, mütəxəssislərin böyük marağına səbəb olacaqdır. Yusif Vəzir Çəmənəzəminli şəxsiyyətinin hərtərəfli öyrənilməsində, onun zəngin ədəbi-bədii irsinin, ictimai fəaliyyətinin mühüm dövrlərinin tələbatçıları qarşısında açılmasında bu informasiya mənbəyinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

Jurnalist Məryəm Axundovanın təbirincə desək: Özündən sonra çox zəngin ədəbi irs qoyub getmiş olan Yusif Vəzir Çəmənəzəminlinin əsərləri tədqiq və təbliğə layiq bir xəzinədir. Yusif Vəzir Çəmənəzəminli bu gün də, sabah da bizdən sonra gələcək neçə-neçə nəsillərin sevimli yazıçısı olaraq qalacaqdır...

Xülasə

Görkəmli yazıçı Yusif Vəzir Çəmənəzəminliyə həsr edilmiş ilk şəxsi biblioqrafik göstəricidir. Biblioqrafik göstərici M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli kitabxanası tərəfindən “Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri” seriyasında çapdan çıxmışdır. Biblioqrafik göstəricidə yazıcının həyat və yaradıcılığının əsas tarixləri, ictimai fəaliyyəti, əsərlərinin nəşr tarixi, tərcüməçilik fəaliyyəti işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: Bibliografik göstərici, Yusif Vəzir Çəmənəmənli, şəxsi elmi-köməkçi bibliografiya.

Yusif Vəzir Çəmənəmənli: Bibliographic index.
Sima İsmailova

Summary

The article rewired, personal bibliographic index, dedicated to the life and activities, artistic and literary, historical, philosophical and journalistic work.

Keywords: *personal bibliographic index, “Personalities of Azerbaijan”, Yusif Vəzir Çəmənəmənli.*

Rəyçi: dos. İsmayılov Nadir İslam oğlu

Mammadov Eldaniz⁸⁷, Safarova Zahra⁸⁸**PROFESSOR A.A.KHALAFOV'S SCIENTIFIC RESEARCHES AS A SUCCESS OF AZERBAIJAN LIBRARY SCIENCE**

In the history of mankind there were individuals who were never forgotten their lives and activities, and over time they become more radiant. The people of Azerbaijan have always believed on such sons who relied on the value of their words and the depth of their intellect.

Professor Abuzar Khalafov lived a useful life, was the founder of Library Science and created great Library School in Azerbaijan. He is a high-level scientist, an experienced teacher and leader, an active public figure. His effective research activities have gained wide popularity both in Azerbaijan and abroad.

Abuzar Aly oglu Khalafov was born on December 25, 1931 in the village of Jil of Chambarak (Krasnosyelsk) region of Goycha district of Western Azerbaijan in a peasant family. Here he received an incomplete secondary education, combining his studies during the Second World War with work on the collective farm of his native village. In 1950, after graduating from a full secondary school in the village of Tokhludzha of Chambarak (Krasnosyelsk) region, entered the Library department of the Philological faculty of Baku State University. As a student, showing exceptional academic ability, he makes reports on the scientific and student conferences, and for these works repeatedly awarded with diplomas. After completing his studies, A.A.Khalafov had remained a teacher at Baku State University.

Over the years 1955-1978 A.A.Khalafov worked as a teacher, senior teacher, as a docent, doctor of sciences, professor at the Library faculty of Baku State University.

In the 1960s, as a result of A.A.Khalafov's researches, were formed scientific findings and provisions on the problems of the history and theory of librarianship. It's also revealed the essence, purpose and working methods of Azerbaijani libraries.

In 1962, thanks to the scientific and organizational activities of A.A.Khalafov, the Library department of the BSU was transformed into the independent Library faculty, and A.A.Khalafov became its first dean. In general, for 25 years as a dean of the library faculty, A.A.Khalafov effectively worked on the preparation of highly qualified national librarians, bibliographers, who gained great prestige through their initiative, organizational skills and management techniques.

In 1963, he was simultaneously elected to the position of head (from 1963 to 2016, the department has headed by Prof. A.A.Khalafov) of the department of Library Science, where he is working to the present. Abuzar Khalafov is defended the first candidate dissertation on librarianship in Azerbaijan in 1961, including in 1975 he is defended the first doctoral dissertation in Azerbaijan on librarianship, and in 1978 received the title of professor. In accordance with the defense of the first dissertation research on librarianship in Azerbaijan, the status of "the founder of Library Science in Azerbaijan" is forever associated with the name of A.A.Khalafov.

As we can see, the subject of scientific research of A.A.Khalafov is the history of librarianship in Azerbaijan. He proceeded from the indisputable concept that it is impossible without a recourse to the historical past, correct scientific understanding of contemporary problems of librarianship. A characteristic feature of A.A.Khalafov's first research on the history of librarianship in Azerbaijan is consideration of the social nature of libraries, disclosure their public role and functions as social institutions of society, identify and summarize patterns of library processes in various historical periods in close connection with spiritual, economic and political conditions.

In the 1970s A.A.Khalafov analyzed historical processes and revealed the actual problems of the modern era. During this period his works include the study of the universal and methodological problems of Library Science as a humanitarian science, the study of the development of social functions of libraries, and the role of these functions in shaping the culture of the population. The development of the librarianship at all steps is reflected in close stages of the history and culture of Azerbaijan, in the background of the processes taking place in the spheres of political, economic and cultural life of society.

In 1974, A.A.Khalafov's book "The history of librarianship in Azerbaijan (1933-1958)" was published in the Azerbaijan State Publishing House (Azernashr). Monograph was created wide landscape of the process of the formation of an extensive library network in our republic in the 1930s and 1950s. It is noteworthy that the author summarizes the dynamics of the development of library construction in Azerbaijan, at the same time shows all aspects of the socio-economic and spiritual life in Azerbaijan. The development of librarianship is reflected in the close stages of the history and culture of Azerbaijan at all stages of the processes, taking place in the spheres of political, economic and cultural life of the society. As we have already noted, this monograph has become the basis of doctoral dissertation defended by Abuzar Khalafov in 1975 successfully.

In the second half of the 1970s Abuzar Khalafov has expanded and deepened the chronological framework of the research in the field of the history of librarianship and modern Library Science problems in Azerbaijan. Abuzar Khalafov has done extensive work in this period to summarize the experience gained in the field of centralized public libraries.

⁸⁷ Ph.D. in history, a teacher of the «Library science» department of BSU. eldaniz@hotmail.com

⁸⁸ 4th year bachelor student of BSU, Faculty of Librarian-information. zakhra.safarova@gmail.com

One of the important features of A.A.Khalafov's scientific researches in 1980s was closely related with his regular reference to historical roots of creation of libraries in Azerbaijan and the historical experience of libraries at different stages.

As a result of these researches, in 1986, the scientist published a book entitled "From the history of the librarianship in Azerbaijan". In this book, he explored the historical roots of the creation of libraries in Azerbaijan in ancient times and the Middle Ages. During the research period, the author worked diligently on the study of ancient historical sources and modern literature in order to provide comprehensive scientific information about the state of the library, paid special attention to the era of Nizami, years of the rules of Kazan Khan (1271-1304) and Shah Ismail Khatai (1487-1524). The book "From the history of the librarianship in Azerbaijan" have a great importance from the point of view of filling the existing gap in the field of history of spiritual culture of our people.

Such a thought from professor Abuzar Khalafov's scientific works goes through the golden line: "Libraries have an important role in the historical development of any country, any nation. Only those who lack intelligence and patriotism cannot appreciate the importance of librarianship".

In particular, it should be noted Prof. Abuzar Khalafov's invaluable services in the field of the training of scientific and pedagogical personnel. Today, an academic school on the history and theoretical problems of librarianship is successfully functioning in Azerbaijan. That is not a coincidence, that A.A.Khalafov laid the foundations for this success.

Today in Azerbaijan is formed and successfully operate an entire scientific school of historical and theoretical problems of librarianship based A.Khalafov. This school is represented by studies on the history of popular and technical libraries, academic libraries and party, children's and school libraries, medical and agricultural libraries, theory and practice of librarianship in Azerbaijan in different historical periods. This school is composed of leading historians and theorists of librarianship in Azerbaijan - professor Kh.Ismailov, professor K.Tairov, docent T.Kuliev, docent E.Badalov, docent M.Hasanov, docent A.Abbasova, docent A.Aliev, docent E.Ahmadov, docent M.Mammadov, docent K.Aslan, docent N.Ismaylov, Ph.D. Sh.Islamova, docent P.Kazymi, Ph.D. E.Mammadov and others.

Professor A.A.Khalafov is not only known as the librarian-scientist, theorist and creator of the library science school in our republic, at the same time, history of culture issues also include its scientific and research interests. That is not a coincidence, that he has acted as an opponent of many candidate and doctoral dissertations devoted to cultural history and cultural development of Azerbaijan.

The scientific school, created by professor A.A.Khalafov, currently defines the main scientific direction of the Department of Library Science since 1963. That is why this department has become a scientific center of library science in our country.

It should be noted that, at the Department of Library Science are regularly held conferences on the most topical issues of librarianship. At these scientific meetings, professor A.A.Khalafov repeatedly spoke with lectures and reports.

Including professor Abuzar Khalafov pays special attention to the scientific work of masters and bachelors. Graduate works of bachelors, master's theses, in other words, lectures and student speeches at republican and university scientific conferences are always highly valued by specialists. Scientific reports of students led by A.A.Khalafov were repeatedly awarded diplomas and honorary degrees.

Along with the problems of history and theory of library science, professor A.A.Khalafov has been intensively developing theoretical and methodological aspects of library education in Azerbaijan for more than 60 years.

Professor A.A. Khalafov is also an innovative scientist. The transformation that has taken place in the information communications of the whole world over the past twenty-five years, new information technologies have been reflected in the new research of the scientist who has scientifically substantiated the qualitative changes in library practice, created the library concept of the new time.

Demanding of himself and others, integrity, busyness, rigor and justice, a high sense of civic responsibility, dedication to the ideas of national revival and statehood - all of this is characteristics of professor Abuzar Khalafov as a scientist, as a citizen and as a patriot of his homeland. Today, Abuzar Aly oglu Khalafov is on an excellent scientific level. He is full of new ideas and creative plans in the name of the further development of science, culture and education of sovereign Azerbaijan.

REFERENCES

1. Khalafov A.A. History of librarianship in Azerbaijan: Manual (In two parts): Part I (From the most ancient times until the twentieth century). Baku: Baku State University publishing house, 2004, 328 p.
2. Khalafov A.A. History of librarianship in Azerbaijan: Manual (In tree parts): Part II (Librarianship in Azerbaijan at the first half of XX century). Baku: Baku State University publishing house, 2007, 552 p.
3. Khalafov A.A. History of librarianship in Azerbaijan: Manual (In tree parts): Part III (Librarianship in Azerbaijan in the II half of XX century and at the beginning of XXI century). Baku: Baku State University publishing house, 2010, 432 p.
4. Mammadov E.E. Perfect connoisseur of his profession // "Library science and information: scientific-theoretical and practical journal", 2017, January-April, №1(22), pp. 77-81, ISSN: 2219-5882.
5. Mammadov E.E. The fund of periodical press of the Azerbaijan National Library named after M.F.Akhundov: history, current status, reader service and prospects (1923-2007): Monograph / E.E.Mammadov; Scientific editor: prof. A.A.Khalafov; Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan, Azerbaijan State University of Culture and Arts. Baku: Mutarjim, 2018, 256 p., ISBN: 978-9952-28-402-7.

Bu məqalə tarix elmləri doktoru, Əməkdar elm xadimi, BMT yanında Beynəlxalq İnformasiyalaşdırma Akademiyasının həqiqi üzvü, Bakı Dövlət Universitetinin fəxri professoru, «Azərbaycanda kitabxanaşünaslıq elminin banisi» professor Abuzər Ali oğlu Xələfovun elm, təhsil, ictimai həyat və fəaliyyətinə həsr olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycanca kitabxana işinin tarixi, Kitabxana, Kitabxana işi, Kitabxanaşünaslıq.

**НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОФЕССОРА А.А.ХАЛАФОВА КАК УСПЕХ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО БИБЛИОТЕКОВЕДЕНИЯ**

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена научной, образовательной и общественной жизни и деятельности доктора исторических наук, заслуженного деятеля науки, академика Международной академии информатизации при Организации Объединенных Наций, почетного профессора Бакинского государственного университета, «основателя библиотековедения в Азербайджане», профессору Абузару Алы оглы Халафову.

Ключевые слова: История библиотечного дела в Азербайджане, Библиотека, Библиотечное дело, Библиотековедение.

ABSTRACT

This article is dedicated to the scientific, educational and social life and activity of the doctor of historical sciences, Honored Worker of Science, Academician of the International Informatization Academy at the United Nations, Honorary professor of the Baku State University, "the founder of library science in Azerbaijan", professor Abuzar Aly oglu Khalafov.

Keywords: History of librarianship in Azerbaijan, Library, Librarianship, Library Science. **ABSTRACT**

Rəyçilər: dos. K.İ.Aslan, Ə.Q.Bayramov

MƏRUZƏ VƏ MƏQALƏLƏR – ДОКЛАДЫ И СТАТЬИ

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZEREN*

TÜRKÇEDEN ÇEÇEN DİLİNE GEÇEN KELİMELER**1. Giriş.****1. Kafkasya Halkları**

Kafkasya'daki farklı etnik topluluklar üç grupta sınıflandırılmaktadır:

a) *Kaslar / Kafkas Kavimleri*: Çerkesler (Abazalar, Aphazlar, Ubıhlar, Arguveylar, Nethaçlar, Çebınler, Hatkolar, Khagaklar, Baskheğler, Şapsıglar, Bjeduglar, Kemirguveylar, Hatıkoylar, Abzehler, Besleneylar, Kabartaylar), Nohçiler (Çeçenler, İnguşlar), Andelallar (Avarlar), Laklar (Gazi-Kumuklar), Lezgiler, Agullar, Çakurlar, Gürcüler ... b) *Türkler*: Azerîler, Kumuklar, Karapapaklar, Kundurlar, Karaçay ve Balkarlar, Kalmuklar, Nogaylar ve Türkmenler.

c) *Hint-Avrupa Kavimleri (Arîler)*: Osetler, Farıslar, Ermeniler, Tatlar, Talişler, Ruslar, Alanlar... (Saydam, 1997: 17-18)

Genel olarak üç grupta toplanan bölge halklarından Kafkas kavimleri ile Türkler arasında öteden beri büyük bir gönül bağı kurulmuştur. Bu bağın kurulmasında İslamiyetin büyük rolü olmuştur.

1.2. Kafkasya'da Türk Lehçelerinin Etkisi

Kafkaslar üzerinde Hunlar, Avarlar, Hazarlar, Kuban Bulgarları, Kıpçaklar ve Oğuzlar etkili olmuşlardır (Özkan, 2002: 174). Türkçenin bölgedeki seyri açısından bakıldığında, tarihi dönemlerde hâkimiyeti altında buldukları Kimmer, İskit, Hun, Bulgar, Alan, Hazar, Kıpçak Türklerinin (Tavkul, 1998: 303) dili ile Selçuklular, Şirvanşahlar ve Osmanlı devletlerinin Türkçesi etkisinde kalan Kafkasya, son yüzyılda Azerî, Kumuk, Karapapak, Karaçay-Balkar, Nogay Türkçelerinin etkisi altında kalmıştır. L. S. Levitskaya, Kafkasya'daki Türk dillerinin Çeçen dili ile ilişki içerisinde bulunduğunu belirtmektedir (Levitskaya, 1997: 320).

Kafkasya'da Hint-Avrupa grubu dışında kalan Kafkas halkları ile Türkler arasında daha fazla ortaklıkların olduğu görülmektedir. Bunun sebebi daha çok inanç ortaklığı ile oluşan ortak yaşama biçimidir. Tarihten günümüze din kardeşliği bağıyla bağlanan bu halklar, dil açısından da birbirlerini etkilemişlerdir. Ancak daha çok baskın dil durumundaki Türkçenin Kafkas dillerini etkilediği görülmekte ve farklı dönemlerde kökenleri Türkçe, Arapça ya da Farsça olan kelimeler Türkçeden Çeçen diline geçmiştir. Ancak kimi Arapça, Farsça kelimelerin İslamiyet'in ilk dönemlerinden kalmış olabileceği unutulmamalıdır (Pekacar: 53-70).

2. Türkçeden Çeçen Diline Geçen Kelimeler

Çeçen dilindeki Türkçeden alıntılar, Kafkas Türk lehçeleri yoluyla gerçekleşmiştir. Çalışmadaki kelimeler A.S. Lepiev-İ.A. Lepiev'in "*Türkçe Çeçence Sözlük*, Ankara 2003" adlı eserinden alınmıştır. Hayatın birçok alanına ait olan bu kelimelerde Türkiye Türkçesi ile karşılaştırıldığında görülen belli başlı ses olayları şunlardır:

2.1. Ses Olayları**2.1.1. Ünlü Olayları**

Ünlü Türemesi: İç ve son seste "i, a" ünlülerinin türediği görülmektedir. Son seste geniş "a" ünlü türemesi yaygındır: çoga (çok), kaba (çömlek, kap), gola (dirsek).

Ünlü Düşmesi: İç seste "e, a, o, i" ünlülerinin düştüğü görülmektedir. Çeçen dilinin yapısı bunda etkili olmuştur: ehart (ahiret), berkat (bereket), thum (çekirdek, tohum), düzna (dolmuş, düzine), surt (suret, fotoğraf), harjyan (harcamak), elp (elif, harf).

Ünlü Kalınlaşması: Kalın "a" ünlüsünün benzeştirme etkisi ile "e > a" ünlü kalınlaşması meydana gelmektedir: mayda (meydan), jadat (âdet, gelenek), ahça (akçe), jalam (âlem), bahana (bahane), çayhana (çayhane), deda (dede), bala (bela, felaket), habar (haber).

Ünlü İncelmesi: Ünlü ve ünsüz seslerin etkisiyle ünlü incelmeleri meydana gelmektedir: hekal (akıl), eşo (aşmak), çetar (çadır), segaz (sakız), tulge (dalga), birüza (firuze), gina (kına), gerig (kırık), kehat (kağıt, mektup), reza (razı, memnun), gişlo (kışla, tesis).

Ünlü Genişlemesi: Genellikle geniş "e, a" ünlülerinin etkisiyle "i, i, u" dar ünlülerinin "e, a, o" geniş ünlülerine dönüştükleri görülmektedir: hekal (akıl), aygar (aygır), zezag (çiçek), segaz (sakız), tegar (dikiş), tega (dikmek), kema (gemi), gerig (kırık), kehat (kağıt, mektup), talmaj (dilmaç, tercüman).

Ünlü Daralması: "e > i, a > u, o > u" ünlü daralmaları görülür: opium (afyon), diyca (demek, anlatmak), buza (boza), uram (oram, cadde, sokak), çurg (çarg), şarşu (çarşaf), çuketa (çökmek), tulge (dalga).

Ünlü Düzleşmesi: "ö > e" düzleşmesi görülmektedir: denüm (dönüm), keta (kötek).

Ünlü Yuvarlaklaşması: Çoğunlukla kelime içerisindeki ünsüzlerin etkisiyle ünlü yuvarlaklaşmaları görülmektedir: opium (afyon), boz (bez), funduk (findık), purni (firin), hor (her), gişlo (kışla, tesis).

2.1.2. Ünsüz Olayları

Ünsüz Türemesi: Ön seste "h, y" ünsüzleri, iç seste "l" ünsüzü türemektedir: hekal (akıl), hayba (ayva), çagalk (çakal), yüzzina (uzun).

Ünsüz Düşmesi: İç seste zayıf “y” ünsüzünün, yuvarlaklaştırıcı etkisi olan “v” ünsüzünün ve son sesteki “n, k” gibi ünsüzlerin düştükleri görülmektedir: mayda (meydan), alu (alev; meşale), jop (cevap), бага (bayağı), keta (kötek), тика (dükkan).

Ünsüz Değişmesi: Genellikle “b > m, b > p, d > t, f > p, g > k, k > h, k > g, z > s, ç > ş, ç > z, ş > j” değişimleri görülmektedir: opium (afyon), ahça (akçe), minga (ben, derideki leke), bos (boz), çetar (çadır), şarşu (çarşaf), zezag (çiçek), segaz (sakız), çorpa (çorba), tulge (dalga), tegar (dikiş), tega (dikmek), purni (fırın), piyl (fil), jijig (şişik; et), birüza (firuze), başha (garip, başka), kema (gemi).

Göçüşme: Ünsüzler arasında “-lv- > -vl-, -rv- > -vr-” yakın göçüşme örnekleri görülmektedir: havla (helva), kovra (kervan).

Çeçen dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerden bir kısmı Türkiye Türkçesindeki aynı ses yapısıyla kullanılmaktadır: al (al), atlas (atlas), ayran (ayran), basma (basma), bay (bay), çay (çay), çiş (çiş), toy (davet; düğün).

Çeçen dilindeki bazı birleşik kelimelerde de Türkçeden alınmış kelimeler kullanılmaktadır: zorba *toha* (basmak), *göta* lazar (basur), *gum-are* (çöl), *tulgecosturg* (dalgakıran), *küg toha* (dokunmak), *dohk dolu* (dumanlı, duman dolu), *oyla yan* (düşünmek), *oylane välla* (düşünceli), *büyr dan* (emretmek, buyurmak), *kemanan* gerigaş (gemi enkazı), *şçöt yazyeha* (hesap yazınız), *kosmosan kema* (uzay gemisi), *tuykussurg* (tükürük hokkası).

Sonuç

Çeçen dilindeki Türkçeden alıntı sözcüklerin oluşmasında ortak din önemli bir etkidir. Çeçen dilindeki Türkçe kelimelerde yaygın olarak iç ve son sete ünlü türemesi, iç seste ünlü düşmesi, ünlü kalınlaşması, ünlü incilmesi, ünlü genişlemesi, ünlü daralması, ünsüz düşmesi, “b > p, d > t, g > k, z > s” tonsuzlaşmaları, “f > p” süreksizleşmesi, “k > h, ç > ş, ç > z” sızıcılaşması, “b > m” akıcılaşması görülmektedir.

Kaynaklar

1. Lepiev A. S. - Lepiev İ. A. (2003). *Türkçe Çeçence Sözlük*, Ankara.
2. Levitskaya, L. S. (1997). “Kumukskiy Yazık”, *Yazıkı Mira-Türkkiye Yazıkı*, İzdatselskiy Dom Kırgızistan, Bişkek 1997, s. 319-327.
3. Özkan, Nevzat (2002). *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yayınları, Ankara.
4. Pekacar, Çetin. *Kumuk Türkçesine Arapça ve Farsçadan Geçen Kelimelerdeki Ses Olayları*, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 53-70.
5. Saydam, Abdullah (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK, Ankara.
6. Tavkul, Ufuk (1994). *Kumukça ile Karaçayca Arasındaki Başlıca Farklılıklar*, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1991, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara 1994, s. 31-45.
7. Tavkul, Ufuk (2006). *Kafkasya’da Komşulan Türk Lehçeleri*, *Kırım Dergisi*, 15 (57), s. 38-49.

Anahtar Kelimeler: Türkçe. Cecen Dili. Alıntı Kelimeler.

Key Words: Turkish, Chechen Language, Borrowed Words.

ÖZET

Kafkasya’daki Türk lehçeleri tarihten günümüze Kafkas dilleri ile komşu olarak yaşamaktadırlar. Farklı dil ailelerine mensup olan bu diller arasında birçok nedene bağlı olarak çeşitli dil ilişkileri de görülmüştür. Bunlardan biri de Türkçeden Çeçen diline geçen kelimelerdir.

Çeçen dilinde Türk lehçelerinden alınan birçok kelime bulunmaktadır. Bu kelimelerin bir kısmı Türkçe kökenliken, bir kısmı da Türkçe yoluyla bu dillere giren Arapça, Farsça kökenli kelimelerdir. Bu çalışmada Kafkasya’daki halk ve dillerden kısaca bahsedilerek, Türk lehçelerinden Çeçen diline geçen kelimelerdeki ünlü ve ünsüz olayları üzerinde durulacaktır.

SUMMARY

Borrowed Words From Turkic Languages To Chechenian

Turkic languages in the Caucasus have been living together with Caucasian languages since the ancient times. Among these languages which belong to different language families, various language relations have been observed depending on many reasons. One of them is the words that borrowed from Turkic to Chechen language.

There are many words borrowed from the Turkic languages in the Chechen language. While some of these words are of Turkic origin, some of them are Arabic and Persian origin words that enter these languages through Turkic languages. In this study, we will focus on the vowel and consonant sound variations in the Turkic words of Chechen language.

Onaylayan:

Prof. Dr. Ahmet BURAN

Fırat Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı

Qəhrəmanova Mirvari, Quliyeva Dilşad
İNGİLİS DİLİNDƏTƏYİNİ ƏVƏZLİKLƏR

İsim, sifət, say və başqa nitq hissələrinin yerində işlənən sözlərə əvəzlik deyilir. Əvəzlik əsas nitq hissələrindən biri olub, malik olduğu leksik-qrammatik məna baxımından digər nitq hissələrindən fərqlənir: əvəzlilərin bildirdiyi məna, adətən, nisbi olur, onların əvəz etdikləri sözün mənasından asılı olmur.

Müasir ingilis dilində təyin əvəzliləri qrupuna aşağıdakı sözlər daxildir: all, each, every, everybody, everyone, everything, both, either, other, another.

1. All təyin əvəzliyi. Bu əvəzlik ümumiləşdirici mənaya malikdir. Buna görə də o, kollektiv bildirən isimlərin əvəzinə və ya onların təyini kimi işlədilir, məsələn:

All were present at the meeting. All the students are in the yard. All the cars were ready to start.

All əvəzliyi həm ismi, həm də sifəti əvəzlik kimi işlənə bilər. İsmi əvəzlik kimi o, cümlədə (1) mübtədə, (2) predikativ, (3) tamamlıq, sifəti əvəzlik kimi isə (4) təyin rolunda çıxış edir, məsələn:

Art is a manifestation of emotion and emotion speaks a language that all may understand.

He loved me that is all. I pass over all that happened at school, ...

All day the wind had been going down ... (Stevenson.) All the trees were in blossom.

All təyin əvəzliyi cümlədə mübtədə olarkən (1) canlı varlıqları bildirdikdə fel cəmdə, (2) cansız varlıqları və ya (3) mücərrəd məvhumları bildirdikdə isə təkdə işlənir, məsələn:

All were invited to the meeting.

All that glitters is not gold.

All is fair in love, you must remember,

All təyin əvəzliyi bəzən şəxs əvəzlilərindən sonra işlənərək onların əlavəsi olur, məsələn:

It all seemed useless and inane. Something inherent to the occasion had effected them all.

All təyin əvəzliyi Azərbaycan dilinə (1) hamı, (2) hər və ya (3) bütün sözlərindən biri ilə tərcümə edilir, məsələn:

All were present at the meeting – hamı iclasda idi.

All that glitters is not gold – hər parıldayan qızıl deyil.

It was raining all day long – Bütün günü yağış yağdı.

2. Each təyin əvəzliyi. Bu əvəzlik əvvəlcə qrup halında xatırladılmış və ya nəzərdə tutulmuş əşya və yaxud şəxslərin hər bir üzvünü, hər bir nümayəndəsini ayrı-ayrılıqda bildirmək üçün işlədilir, məsələn:

There were many children in the yard. Each had a red flag in his hand. Give these boys a lump of sugar each

Each təyin əvəzliyi həm ismi, həm də sifəti əvəzlik kimi işlənə bilər. İsmi əvəzlik kimi o, cümlədə (1) mübtədə yaxud (2) tamamlıq, sifəti əvəzlik kimi isə (3) təyin funksiyasında işlənə bilər. Each təyin əvəzliyi mübtədə funksiyasında olarkən fel təkdə işlənir, məsələn:

They were five, and each was strong and brave.

He paid a dollar each.

Each roughness of speech was an insult to her ear, each rough phrases of his life an insult to her soul.

3. Every təyin əvəzliyi. Bu əvəzlik sayıla bilən tək isimlərin qarşısında sifəti əvəzlik kimi işlənir. Every əvəzliyi təyin rolunda çıxış edərkən ismin qarşısında heç bir artikl işlənmir, məsələn:

I go to the institute every day.

Every page of every book was a peep-hole into the realm of knowledge. (London.)

Every təyin əvəzliyi Azərbaycan dilinə (1) hər sözü və ya (2) hər bir söz birləşməsi ilə tərcümə edilir, məsələn:

I go to the library every week – Mən hər həftə kitabxanaya gedirəm.

Every man must be honest – hər bir adam doğruçu olmalıdır.

4. Everybody və everyone əvəzliləri. Bu əvəzlilər mürəkkəb və sinonim sözlərdir; bir-birini əvəz edə bilər. Onlar əvvəlcə xatırladılmış bnr qrupun ayrı-ayrı üzvlərinə aid işlənir.

Everybody və everyone əvəzlilərinin iki hal forması vardır:

1) ümumi hal forması: everybody, everyone;

2) yiyəlik hal forması: everybody's, everyone's.

Ümumi halda bu sözlər ismi əvəzlik kimi işlənərək cümlədə (1) mübtədə və ya (2) tamamlıq funksiyası daşıyır. Everybody və ya everyone əvəzliyi mübtədə olarkən, fel təkdə işlənir, məsələn:

Everybody (everyone) was glad to see her. Everyone has some sort of a conscience, ...

I know everybody (everyone) in this village.

Everybody, everyone təyin əvəzliləri sözünü ilə işlənərək cümlədə sözönlü tamamlıq rolunda çıxış edə bilər, məsələn:

To everybody in succession, captain Hopkins said: "Have you read it?" (Dickens.)

Everybody, everyone əvəzlilərinin yiyəlik hal forması cümlədə həmişə təyin rolunda işlənir, məsələn:

Everybody's (everyone's) proposal must be discussed at the meeting. Everybody's (everyone's) question will be answered.

Everybody və everyone əvəzliləri Azərbaycan dilinə eyni olaraq (1) hər kəs (hər bir kəs) söz birləşməsi və ya (2) hamı sözü ilə tərcümə edilir, məsələn:

Everybody (everyone) must learn the new words—Hamı (hər kəs) yeni sözləri öyrənməlidir.

Everybody (everyone) knows that the sun rises in the East—Hər kəs (hamı) bilir ki, günəş şərqdən doğur.

5. Everything təyin əvəzliyi. Bu əvəzlik bir qayda olaraq əşyalara, mücərrəd məvhumlara və heyvanlara aid işlənir. O, cümlədə (1) mübtədə, (2) predikativ və (3) tamamlıq rolunda işlənə bilər, məsələn:

Everything was dirty and shabby.

It would be everything to get Irene out of town.

I forgot everything but my own amazement.

Everything təyin əvəzliyi Azərbaycan dilinə hər şey, (hər bir şey) söz birləşmələri ilə tərcümə edilir, məsələn:

Everything is clear — hər şey (hər bir şey) aydındır.

I could not see everything distinctly in the darkness — Mən qaranlıqda hər şeyi (hər bir şeyi) aydın görə bilmirdim.

6. Both təyin əvəzliyi. Bu əvəzlik əvvəlcədən xatırladılmış iki şəxsi, əşyanı və ya iki fikri bildirmək üçün işlədilir, məsələn:

You can learn English or French or both of them.

I liked the play and the acting. Both were splendid, indeed.

We were both hot and tired.

Both təyin əvəzliyi həm ismi, həm də sifəti əvəzlik kimi işlənə bilər. İsmi əvəzlik kimi işlənərkən o, cümlədə (1) mübtədə və (2) tamamlıq funksiyasında çıxış edir; sifəti əvəzlik kimi isə (3) təyin olur, məsələn:

(1) Both were again silent.

(2) I have seen both.

(3) Isn't it a foolish thing on both sides?

Both təyin əvəzliyi şəxs əvəzliliklərinə əlavə kimi də işlənə bilər, məsələn:

I thought we could both paint there.

I saw them both.

They both talked as if they were in constant contact with the professional theatre.

Both Azərbaycan dilinə hər iki söz birləşməsi ilə tərcümə edilir, məsələn:

There were green trees on both sides of the village — Kəndin hər ikitərəfində yaşıl ağaclar var idi.

I recognized both of them at once — Mən onların hər ikisini dərhal tanıdım.

7. Either təyin əvəzliyi. Bu əvəzlik də əvvəlcə xatırladılmış iki şəxs və ya əşyaya aid işlənir, məsələn:

Give me a pen or a pencil. Either will do.

Call here the dean or the assistant of the dean. Either will do.

Either əvəzliyi iki mənada işlənir: 1) hansı, bu və ya digəri, ikisindən biri; 2) hər ikisi, məsələn:

1) Take either book. I don't mind — Hansı (ikisindən birini) kitabı istəyirsən götür. Mən etiraz etmirəm.

2) There are new high houses on either side of the street — Küçənin hər ikitərəfində təzə hündür evlər var idi.

Either təyin əvəzliyi cümlədə (1) mübtədə, (2) tamamlıq və ya (3) təyin funksiyasında çıxış edir, məsələn:

newspaper or a magazine. Either will do.

I have seen either of them to day.

There was towards the end a look of fatigue in the face of the woman on either side.

Either təyin əvəzliyi sözü ilə işlənərək sözünlü tamamlıq funksiyası da daşıya bilər, məsələn:

I never said a word to either of them.

8. Other təyin əvəzliyi. Bu əvəzlik əvvəlcə xatırladılmış əşya və ya şəxsdən fərqlənən digər bir şəxs və ya əşya haqqında danışılarkən işlənir. Other təyin əvəzliyinin iki hal forması var: ümumi hal forması — other, yiyəlik hal forması — other's. Bu əvəzliyin iki də kəmiyyət forması var: tək forması — other, cəm forması — others.

Other təyin əvəzliyi həm ismi, həm də sifəti əvəzlik kimi işlənə bilər: ismi əvəzlik kimi o, cümlədə (1) mübtədə və ya (2) tamamlıq, sifəti əvəzlik kimi isə (3) təyin funksiyasında işlənir, məsələn:

I've two sisters, one married, and the other'll get married soon, I suppose.

They (women) think a man leaves them only because he wants others.

It gives you an odd feeling, as though someone were lying dead on the other side of the wall.

Other təyin əvəzliyi sözü ilə işlənərək sözünlü tamamlıq funksiyası da daşıya bilər, məsələn:

You are not fair to the others.

Other təyin əvəzliyi Azərbaycan dilinə (1) o biri söz birləşməsi və ya başqa sözü ilə tərcümə edilir, məsələn:

After dinner the others went to the park — Nahardan sonra o biriləri parka

ketdilər. You must be tender to the others — Sən başqalarına qarşı nəzakətli olmalısən.

9. Another təyin əvəzliyi. Bu əvəzlik düzəltmə sözdür. O, other əvəzliyi və an qeyri-müəyyənlik artıqlı vasitəsilə düzəldilmişdir. Buna görə də bu əvəzlik qeyri-müəyyənlik artıqlına xas olan xüsusiyyətə uyğun olaraq ancaq təkde sayıla bilən isimlərlə işlənir, məsələn: another pen, another table, another chair və s.

Another əvəzliyinin mənalarını fərqləndirərək bəzən çətin olur. Hətta bu əvəzliyin Azərbaycan dilindəki qarşılıqları da ona xas olan həmin iki mənayı bəzən fərqləndirə bilmir. Məsələ burasındadır ki, another əvəzliyinin Azərbaycan dilində olan qarşılıqları (başqa bir, əlavə bir) da mənaca çox yaxındır. Bu yaxınlıq eyni sözə (another əvəzliyinə) xas olan iki mənayı qəti olaraq fərqləndirmək işində çətinlik törədir. Another əvəzliyinə xas olan mənaları fərqləndirmək üçün həmin əvəzliyin işləndiyi cümlədən sonra gələn cümləni nəzərə almaq lazımdır: another əvəzliyi birinci mənada (başqa bir) işlənərkən bu əvəzliyin işləndiyi cümlədən sonra gələn cümlə haqqında danışılan şeyin (əşyanın) yaramadığı bildirilir və cümlə inkarda olur, məsələn:

Give me another pen. This one does not write — Mənə başqa bir qələm verin. Bu yazmır.

Bu əvəzlik ikinci mənada (əlavə bir) işlənərkən isə həmin əvəzliyin işləndiyi cümlədən sonra gələn cümlədə haqqında danışılan şeyin kifayət etmədiyi göstərilir, məsələn: Bring me another cup of tea. I am very thirsty — Mənə bir fincan da çay gətirin. Mən çox susuzam.

Another təyin əvəzliyi həm ismi, həm də sifəti əvəzlik kimi işlənə bilər. İsmi əvəzlik kimi işlənərkən o, cümlədə (1) mübtəda, və ya (2) tamamlıq, sifəti əvəzlik kimi işlənərkən isə (3) təyin funksiyası daşıyır, məsələn:

Another of her ways was to make the "half-timers" — ... stand up all through the lessons to prevent them from falling asleep. (Walsh.)

Often among the women he met, he would see now one, now another.

Another week passed. There was another thing I liked in Mrs. Strickland.

Ədəbiyyat

1. Musayev Oruc Türksevər. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 2007.
2. Şahbazova Z. Azərbaycan dilində əvəzlilər. Bakı, Ulu, 2007.
3. Xəlilov Ə.Ə. Əvəzlik. Müasir Azərbaycan dili. II c. Morfologiya. Bakı, "Elm", 1980.
4. Xəlilov Ə.Ə. Əvəzlilərin müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda rolu. // Azərb SSR EA xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1969.

Açar sözləri: əvəzlilər, təyini əvəzlilər

Key words: pronouns, defining pronouns

Ключевые слова: местоимения, определение местоимений

Əliyeva Leyla Xudadat qızı
TƏHSİL MENECEMENTİNİN FORMALAŞMASININ İCTİMAİ-TARİXİ VƏ ELMİ-NƏZƏRİ
ƏSASLARI

XX əsrin əvvəllərində iqtisadiyyatın sürətlə inkişafı, rəqabətin artması, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi müəssisələrin elmi idarə olunmasına və idarəetmə prosesində səmərəli prinsip, funksiya və metodlardan istifadəsinə zərurət yaratdı. Bu zərurətdən irəli gələrək idarəetmə spesifik fəaliyyət forması kimi, elmi tədqiqatların obyektinə çevrildi.

Amerikalı alim Frederik Vinslo Teylor 1911-ci ildə apardığı fundamental tədqiqatlar əsasında "Elmi menecmentin prinsipləri" kitabını nəşr etdirmişdir. Teylor məhsuldarlığın artırılmasını rəhbər və işçilərin peşəkarlığından, səriştəliliyində görürdü. Əməyin elmi təşkili və planlaşdırılması, əlavə intellektual və fiziki qüvvə sərf etmədən əməyin stimullaşdırılması məhsuldarlığın artmasına səbəb olur. O, işçilərin maddi maraqlandırılmasını əsas vasitə kimi qeyd edərək, əməyin stimullaşdırılmasını fərdi əməyə görə aparmağı təklif edirdi. Onun üçün istehsalın səmərəliliyinin əsas meyarı kimi, məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması çıxış edirdi. Bu nəzəriyyə "elmi menecment" və ya "elmi idarəetmə" məktəbi kimi tanınır.

Ünümüylə, idarəetmə fikrinin, praktikasının müxtəlif mərhələlərində aşağıdakı elmi istiqamətləri və idarəetmə məktəblərini qeyd etmək olar:

Elmi idarəetmə məktəbi (1885-1920-ci illər).

- İdarəetmə vəzifələrinin daha səmərəli həlli üsullarını tapmaq üçün elmi analizdən istifadə olunması.
- Vəzifələrin həlli üçün ən layiqli işçilərin seçilməsi və onların təliminin həyata keçirilməsi.
- Vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsi üçün, işçilərin lazım olan resurslar ilə təmin olunması.
- Məhsuldarlığın artırılması üçün, maddi stimullaşdırmadan müntəzəm və düzgün istifadə olunması.
- Planlaşdırmanın başqa işlərdən ayrılması.

Klassik idarəetmə məktəbi (1920-1950).

- İdarəetmə prinsiplərinin inkişafı.
- İdarəetmə funksiyalarının təsvir olunması.
- Təşkilatın idarə olunmasına sistemli yanaşma.

İnsani münasibətlər və davranış elmi məktəbi (1930-1950).

- Məhsuldarlığın və razılıq hissənin artırılması üçün şəxsiyyətlərə münasibətlərin idarə olunması.
- Təşkilatın formalaşmasında və idarə olunmasında davranış, hər bir işçinin potensial imkanlarının tam istifadə olunmasına yönəlir.

İdarəetmə elmləri məktəbi (1930 - və indiki dövrə qədər).

- Modellərin hazırlanması və tətbiqi sayəsində mürəkkəb idarəetmə problemlərinin daha dərinədən başa düşülməsi.
- Mürəkkəb vəziyyətlərdə qərar qəbul edən rəhbərlərə kömək üçün, kəmiyyət metodlarının inkişafı.

İdarəetməyə kəmiyyət yanaşılması (1950 - və indiki dövr).

- İdarəetmənin inkişafına riyaziyyatın, statistikanın, mühəndis elmlərinin təsiri.
- İdarəetmədə iqtisadi-statistik metodların formalaşması və tətbiqi.

Buna baxmayaraq Təhsilin idarə olunması elminin təşəkkülünü XIX əsrin birinci yarısında məktəbsünəslıq elminin yaranma dövrü ilə hesab edilir. Bu dövrdə pedaqoqlardan K.D.Uşinski, N.F.Bunakov, N.İ.Proqov və b. təlim-tərbiyədən bəhs edən əsərlərində eyni zamanda məktəb işinin təşkilinin bu və ya digər məsələlərinə dair maraqlı fikir və tövsiyələr irəli sürmüşlər. Qeyd edək ki, məktəbsünəslığın yaranması və inkişafında K.D.Uşinski, N.F.Bunakov və N.İ. Proqovun olduqca böyük rolu olmuşdur.

Məktəbsünəslıq XIX əsrin ikinci yarısından etibarən pedaqogikanın bir bölməsi kimi təşəkkül tapmağa başlamışdır. Bu dövrdə məktəb işinin təşkili məsələlərini əhatə edən, onun təşkilati-təsərrüfat fəaliyyətinə istiqamət verən ilk məktəbsünəslıq vəsaitləri hazırlanıb nəşr olunmuşdur.

1873-cü ildə P.Solonina xalq məktəblərinin tədris planı və proqramı, dərs cədvəli, məktəb üçün zəruri olan avadanlıqlar haqqında, bədən tərbiyəsi tapşırıqları və s. kimi məsələlərdən bəhs etmişdir.

K.D.Uşinski xalq məktəbinin təşkili və inkişafı, onlar necə olmalıdır, məktəbi harda və necə təşkil etmək lazımdır və s. kimi sualların cavabını aydınlaşdırmış, rəhbərlik məsələlərinə xüsusi diqqət vermişdir.

N.F.Bunakov məktəb valideyn münasibətlərinə xüsusi diqqət vermişdir. Onun fikrincə, məktəb hər bir valideyn qarşısında hesabat verməli, əhali arasında sistemli mədəni-maarif işi aparmalı, oğlanlarla qızlar birgə təhsil almalı, ehtiyacı olan uşaqlara məktəb maddi yardım göstərməlidir.

Məşhur rus pedaqoqu və cərrahı N.İ.Proqov məktəbdə tədris olunan fənlərin saat bölgüsünə dair cədvəl işləmiş, məktəbə rəhbərlikdə inzibatçılıq və təkbaşçılığın əleyhinə çıxmış və məktəbə kollegial rəhbərliyin əsas prinsiplərini işləmişdir.

Keçən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq məktəbsünəslıq, məktəbin idarə olunması və s. ilə bağlı tədqiqatlar aparılmağa başlandı.

Məktəbsünəslığın inkişaf edib təkmillədirilməsində Azərbaycan pedaqoqlarından M.Mehdizadə, professor Y.Kərimov, əməkdar müəllim İ.Hacıyev, prof. N.Əhmədov, prof. Z.Qaralov, Ə.Kərbəliyev və başqalarının az xidməti olmamışdır.

XX əsrin 90-cı illərindən etibarən Məktəbsünəslıq daha geniş aspektdə tədqiqat obyektinə çevrildiyi üçün Təhsilin idarə olunması fənniylə əvəz olundu. Bu dövrdən etibarən pedaqoji kadr potensialının yenidən formalaşdırılmasına, rəhbər pedaqoji kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilməyə başlandı. Həmin dövrdə təhsil menecerlərinə olan ehtiyac əsas problem kimi meydana çıxmağa başlayır.

Bu səbəbdən 2004-cü ildən etibarən respublikada təhsil menecerlərinin hazırlanması prosesi tənzimlənməyə başlayır və Təhsil menecmenti fənninə diqqət artır.

Son illərdə təhsilin idarə olunması, təhsil menecmenti, təhsil meneceri ilə bağlı tədqiqatlar aparılmış və yeni əsərlər (R.Məmmədzadə, A.Abdullayev, F.Kərimova və başqaları) nəşr olunmuşdur.

Təhsilin idarə olunması fənninin başqa elm sahələri kimi bəhrələndiyi ilkin mənbələri vardır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikası Təhsil haqqında Qanunu, bunlara müvafiq qəbul edilmiş qanunvericilik aktları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman, qərar, nitq və çıxışları buraya daxildir.

Təhsilin idarə olunması fənni də milli zəminə, soykökə bağlılıq, milli əxlaqi, dini mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə istinad edir. Təhsil müəssisəsinin idarə edilməsində və ona rəhbərlikdə islam əxlaqına, müqəddəs kitabımız olan "Qurani-Kərimə"ə, peyğəmbər kəlamlarına və digər mütərəqqi dini etiqadlara, xalq pedaqogikasına, ata-babalarımızın irs qoyub getmiş olduğu milli əxlaqi normalarına istinad olunur.

Təhsilin idarə olunması fənni başqa elmlərlə sıx əlaqədə inkişaf edir. Onun yaxın əlaqədə olduğu elmlər əsasən, iqtisadiyyat, sosial pedaqogika və sosial psixologiya, sosiologiya, tibbi pedaqogika (vəleologiya), pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi və s. daxildir.

Təhsilin idarə olunması fənnin iqtisadiyyatla yaxın əlaqədə olması müasir təhsilin və onun idarə edilməsi, təchizat-maliyyə işi, demoqrafik-coğrafi istiqamətləri, ölkənin iqtisadi həyatı və imkanları ilə sıx bağlılığı iqtisadiyyatdan kənarında təsəvvür edilə bilməz. Təhsilin idarə olunmasının əsas funksiyalarından biri marketinqdir.

Təhsilin idarə olunması fənni sosial psixologiya və sosial pedaqogika ilə əlaqəsi çox genişdir. Təhsilin idarə olunmasında şəxsiyyətin cəmiyyətdə sosial fəallığının, vətəndaş yetkinliyinin, şəxsiyyətlərarası ünsiyyətinin, rəhbər işçi münasibətlərinin düzgün tənzimlənməsində və real yollarının araşdırılmasında sosial psixologiya və pedaqogikanın normalarından istifadəyə zəruri ehtiyac var.

Təhsilin idarə olunması fənninin fizologiya və məktəb gigiyenası ilə əlaqəsi təhsil müəssisəsinin, sinif və auditoriyaların texniki avadanlıqlarla, laboratoriyaların işıq, istilik, hava tutumunun şagird sağlamlığına uyğunluğu və s. məsələlərlə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasov A.B. Biznesin əsasları, Nurlan, Bakı, 2005
2. Bayramov H, Kəlbəliyev Ə., Təhsilin idarə edilməsinin əsasları, Bakı, 1998
3. Cabbarov R. Təhsilin idarəedilməsinin əsas məsələləri. Bakı, 2011
4. Cabbarov R. Təhsilin idarə edilməsi məsələləri. Bakı, Müəllim 2009
5. Məmmədzadə R.H və başqaları. Menecment, marketinq və təhsilin iqtisadiyyatı. Bakı: Müəllim, 2015.
6. Məmmədzadə R.H. və başqaları. Təhsilin idarəedilməsinin bəzi problemləri. Bakı. 2008
7. Mehrabov A. Müasir təhsilin metodoloji problemləri. Bakı, 2012.

Açar sözlər: təhsilin idarəedilməsi, əməyin elmi təşkili, elmi idarəetmə, planlaşdırma, elmi əsaslar.

Ключевые слова: управление образованием, научная организация труда, научный менеджмент,

Key Words: management in education, research organization, research management, planning, scientific foundations

Социально-исторические и научно-теоретические основы формирования управления образованием

Резюме

Формирование науки управления образованием считается периодом формирования школьной науки в первой половине XIX века. К. Д. Ушинский, Н. Ф. Бунаков и Н. И., в формировании и развитии школьной науки сыграли большую роль. Обучение началось в рамках педагогики, которая вошла во вторую половину XIX века. В течение этого периода были подготовлены и опубликованы первые школьные принадлежности, которые охватывают организацию школьной работы, и ее организационно-хозяйственная деятельность. В последние годы были проведены исследования по управлению образованием и менеджменту по образованию. Такие авторы Р.Мамедзаде, А.Абдуллаев, Ф.Керимов и другие работы можно упомянуть. В статье подробно рассматриваются эти вопросы.

Social-historical and scientific-theoretical foundations of forming management

Resume

Formation of science in the formation of a period of formation of a school science in the first half of the XIX century is taking shape. K. D. Ushinsky, N. F. Bunakov and N. I., in the forming and development of the school science, have thrown a big role. The teaching began in the pedagogy of the pedagogy, which moved into the middle of the twelfth century. In the given period, the first edition was prepared and published by the first children, who are organizing the organization of the school, and organizational-economic activity. In recent years, the company has been conducting training and management training. The author of this book is R.Mamedzade, A. Abdullaev, F.Kerimov and others. In the article it is widely regarded as a question.

Sarıyeva Türkanə

HEKAYƏ JANRININ ORTA MƏKTƏBDƏ TƏDRİSİ (VIII sinif materialları əsasında)

Bədii yaradıcılıqda maddi aləmin, cəmiyyətin, müxtəlif hadisələrin və insan həyatının təhkiyə ilə təsvirinə epik növ deyilir. Epik növdə digər növlərdən fərqli olaraq bədii inikasın əhatə dairəsi və hüdudları olduqca genişdir.

Hekayə yazılı ədəbiyyatda epik növün ən kiçik və geniş yayılmış janrlarından biridir. Nahaq yerə deməyiblər ki: "Hekayə ədəbiyyatın diş ağrısıdır. Balaca bir diş əsəb sistemini oyadıb bədəni lərzəyə gətirdiyi kimi, hekayə də ədəbiyyatı hərəkətə gətirir". Rus ədəbiyyatında "rasskaz", italyanlarda "novella" deyilən bu janr, əsasən, realist məzmun daşıyır. Hekayə haqqında danışdıqda yadıma Mir Cəlal və Pənah Xəlilovun kitabından oxuduğum "Şifahi ədəbiyyatda nağıl nədirsə, yazılı ədəbiyyatda da hekayə odur" ifadəsi düşür. Hekayə öz quruluşuna və həcminə görə başqa epik formalardan seçilən, orijinal üslub və yazılış tərzinə malik spesifik bir janrdır. Onun mövzu dairəsi, bədii materialı geniş və hüdudsuzdur. Mövzu cəhətdən məhdudluğu olmasa da, əsl sənətkarlıq nümunəsi olan hekayələrdə hadisələrin təsvirində uzun-uzadı təfsilata yol verilmir, qayə, bədii material dəqiq məkan və zaman daxilində, mümkün qədər yığcam, lakonik bir formada ifadə olunur.

Hekayə janrının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, burada hadisələrin inkişafı həm dinamik, həm də vahid süjet xətti üzərində qurulur. Obrazların sayı bir baş qəhrəmandan və bir neçə köməkçi personajdan artıq olmur. Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə yazmayan yazıçı yoxdur. Mirzə Cəlilin "Poçt Qutusu", "Usta Zeynal", "Qurbanəli bəy", Ə. Haqverdiyevin "Şeyx Şaban" və "Marallarım" silsiləsi, Mir Cəlalin "Anket Anketov", "Təzə toyun nəzakət qaydaları", "İclas qurusu" və s. hekayələri dünya hekayə janrının inciləri sayıla bilər.

VIII sinifdə Mirzə Cəlilin "Qurbanəli bəy", "Poçt qutusu", Ə. Haqverdiyevin "Bomba", "Mirzə Səfər" hekayələri tədris olunur. Bunlardan "Qurbanəli bəy" hekayəsinin tədrisinə diqqət yetirək.

Bildiyimiz kimi, uzun müddət orta məktəblərdə dərslər ənənəvi təlim üsulları ilə aparılırdı. Lakin hal-hazırda dərslərin fəal/interaktiv təlim üsulları ilə tədris olunması şagirdlərin fəallaşmasında mühüm rol oynayır. Fəal/interaktiv təlim şagirdlərə müstəqil düşünmək, sərbəst fikir söyləmək, əməkdaşlıq etməyi bacarmaq, öz fikirlərini izah və sübut etmək, kreativ təfəkkürün inkişafı, birgə həll yollarını müəyyənləşdirmək, qərar çıxarmaq və s. kimi keyfiyyətlər aşılayır.

"Qurbanəli bəy" hekayəsinin tədrisinə sözü gedən sinifdə 3 saat ayrılır. Bunlardan 2 saat məzmunun mənimsənilməsi, 1 saat isə əsərin təhlili üzrə işdir. Müəllim birinci dərs saatının məzmun və formasını aşağıdakı kimi hazırlamalıdır.

- Mövzu: C. Məmmədquluzadənin "Qurbanəli bəy" hekayəsinin məzmununun öyrənilməsi
- Məqsəd: - əsərin məzmununun mənimsənilməsi, obrazların xarakteri və yazıçı sənətkarlığı barədə ilkin təsəvvürün qazanılması;
- yaltaqlığın, simasızlığın insanı rəzil etməsi barədəki təsəvvürün dərinləşdirilməsi;
- əməkdaşlıq və birgə işləmək bacarığının inkişaf etdirilməsi;
- həm müstəqil, həm də qrupda bilik qazanmaq bacarığının formalaşdırılması;
- bədii (yaradıcı) təfəkkürün inkişaf etdirilməsi.
- İş forması: - fərdi iş, cütlik şəklində iş, kiçik qruplarda iş, bütün siniflə birgə iş.

Metod-priyom və iş növləri: - müəllimin izahı, müsahibə, əqli hücum, proqnozlaşdırılmış oxu

Problemlə vəziyyətin yaradılması və problemin qoyuluşu

Müəllim sinifə müraciət edir: Siz artıq bilərsiniz ki, C. Məmmədquluzadənin əsərlərində çox mühüm ictimai bəlalər, xalqımızın və vətənimizin üzləşdiyi taleyüklü məsələlər əksini tapmışdır. İndi öyrənəcəyiniz "Qurbanəli bəy" hekayəsində də belədir. İlk növbədə aşağıdakı sözlərin (lövhədə qeyd edir: insan, mühit, şərəf, yaltaqlıq, simasızlıq, rüsvayçılıq) əsasında onlardan istifadə etməklə kiçik bir hekayə yazacaqsınız. Bunun üçün müəllim 5 dəqiqə vaxt ayırır. İşin icrası başa çatdıqdan sonra hər şagirdin yazısını parta yoldaşı oxuyur. Sonra isə şagird yazdıqlarını sinif qarşısında oxuyur. Mübahisəyə, müzakirəyə yer verilmir.

Həmçinin, müəllim "Yalançılıq və simasızlıq insanın həyatdakı mövqeyində hansı rolu oynaya bilər"? - kimi tədqiqat sualı qoya bilər. Hekayənin məzmununun öyrədilməsinə isə proqnozlaşdırılmış oxu vasitəsilə başlanılır. Şagirdlər cütlər şəklində nəzərdə tutulmuş hissələri oxumağa başlayırlar. Oxudan sonra hər cütlükdən bir nəfər hadisələrin inkişafını necə təsəvvür etdiyini, nəyə əsaslanaraq belə düşündüyünü təqdimat əsasında açıqlayırlar. Təqdimatlar dinlədikdən sonra müəllimin nəzarəti altında oxşar və fərqli ehtimallar şagirdlər tərəfindən irəli sürülür. Bu, dərslərin məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi mərhələsi kimi qəbul edilir. Müəllim müzakirənin diskussiya səciyyəli olmasına şagirdlərin nitq bacarıqlarını nümayiş etdirmələrinə, fikirlərini sərbəst ifadə etmələrinə imkan verən şərait yaratmalıdır. Onu da qeyd etməliyik ki, oxu zamanı müəllim əvvəlcədən hazırlanmış suallarla oxunmuş hissənin məzmununun nə dərəcədə mənimsənildiyinə nail olur.

İkinci saatda da əsərin məzmununu üzrə iş aparılır. Bu zaman hekayənin evdə oxunmuş parçalarının məzmununun və tanış olmayan sözlərin mənasının hansı səviyyədə qavranıldığını yığcam müsahibə və seçmə üsulla, təqdimatların dinlənilməsi, səciyyəvi epizodların nağıl edilməsi və s. yollarla müəyyənləşdirilə bilər. Müəllim şagirdlərdən əsərdən seçilmiş "şuriş", "pristav", "katda", "qlava", "əfsər", "kazak", "bu heyndə", "akoşka" və s. tipli sözlərin mənalarnı açıqlamalarını tələb edə bilər. Bu mərhələ tədqiqatın aparılması mərhələsi adlanır. Qrup işlərinin nəticələri

tədqimatlar əsasında açıqlanır. Bütün qrupların eyni sual üzərində işləməsi, məlumat mübadiləsinin müzakirə ilə qovuşmasına səbəb olur. Müəllim çalışmalıdır ki, müzakirə səmərəli keçsin. Deyilən fikirlər nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması mərhələsində mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulur. Sonda müəllim qiymətləndirmə meyarı çıxarmalıdır.

Üçüncü saatda isə əsərin təhlili üzrə iş aparılır. Bu hissədə müəllimin “Əsərin təhlilinə hazırlaşın” mətninə və “Araşdırın, Fikirləşin, Cavab verin” tapşırığına müraciət etməsi məqsədə uyğundur. Bu zaman şagird “Kompozisiya” və “Kinayə” anlayışları barədə məlumat alır. Müəllim C.Məmmədquluzadənin “Qurbanəli bəy” hekayəsi üçün seçdiyi “Qoçqol, Allah sənə rəhmət eləsin” epiqrafı timsalında “epiqraf” anlayışını da şagirdlərə izah etməlidir. Həmçinin müəllim növbə ilə tədqiqat sualı, tədqiqatın aparılması, məlumat mübadiləsi, məlumatın müzakirəsi və təşkili, nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması və sonda qiymətləndirmə meyarları vasitəsilə dərsi yekunlaşdırır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Əliyev R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2012
- 2.Əlimirzəyev X. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları. Bakı: Nurlan, 2008
- 3.Əliyev S., Həsənov B., Verdiyeva N., Mustafayeva A., Məmmədova S. Ümumtəhsil məktəblərinin VIII sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı, 2017
- 4.Əliyev S., Həsənov B., Verdiyeva N., Mustafayeva A., Məmmədova S. Ümumtəhsil məktəblərinin VIII sinif ədəbiyyat fənni üzrə metodik vəsait. Bakı, 2015
- 5.Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2010
- 6.Şəmsizadə N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Proqres, 2012
- 7.Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar:Fəal/interaktiv təlim. Bakı, 2009

Açar sözlər: epik növ, hekayə, orta məktəb, ədəbiyyat

Ключевые фразы: эпический тип, рассказ, средняя школа, литература

Key words:epic type, story, high school, literature

РЕЗЮМЕ

Преподавание рассказа в средней школе(VIII класс)

Жанр рассказа, расположение рассказа в литературе, её обучение в средней школе, её свойства, формировать идеи против лжи и мошенничества у школьников в лице Курбанали бека, формировать у школьников самостоятельно мыслить и свободно относиться к жизненным позициям.

RESUME

Story stage teaching in secondary school(VIII grade)

The genre of stories,the place of story in literature,its secondary education,its peculiarities,the formation of ideas against falsehood and fraud in pupils in Gurbanli bey's form,and the ability to freely approach students in independent thinking.

Elmi rəhbər: f.e.d.prof. Y.Babayev

Haqverdiyeva Leyla İbrahim qızı ASIQ ƏLƏSGƏRİN “DAĞLAR” QOŞMASININ TƏDRİSİNƏ DAİR

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixən çox qədimdir. İstər sifahi, istərsə də yazılı qolu müəyyən mərhələlərdən, qadağalardan, repressivalardan keçərək inkişaf etmiş və etməkdədir. Azərbaycan folklorunun və ədəbiyyatının zənginliyi ilə fərqlənən ən böyük qolu asıq poeziyası və asıq yaradıcılığıdır.

Azərbaycan xalqına məxsus olan xalq yaradıcılığı ancaq xalqa məxsus olan sərəksiz yaradıcılıq sahəsidir. Qüdrətli el sənətkarlarının yaratdığı əsərlər aşıqlarımızın repertuarında geniş yer tutmuş, şənliklərin, məclislərin bəzəyinə çevrilmişdir.

Azərbaycan asıq sənəti, milli asıq poeziyası tarixində sərəfli yer tutan sənətkarlardan biri də Asıq Ələsgərdir. Xalqımızın öz sazı və sözü ilə 80 ildən artıq xidmət edən Dədə Ələsgər yalnız qüdrətli şair-asıq kimi yox, həm də tanıyanların qəlbində bir ocaq, pır, bir övliya kimi heykəlləmişdir.

Məhz bütün bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq aşığın həyat və yaradıcılığı orta məktəblərin proqram və dərslərinə salınmışdır.

Lakin asıq poeziyası sifahi xalq ədəbiyyatının özülü olmasına baxmayaraq aşığın həyat və yaradıcılığına ancaq VIII və X siniflərin proqram və dərslərində rast gəlinir.

VIII sinifdə- “Dağlar” qoşmasına üç saat vaxt ayrılmışdır. Birinci saat; əsərin məzmunu üzrə iş, İkinci saat; əsərin təhlili üzrə iş. Üçüncü saat: təbii müzakirə, yaradıcı is.

X sinifdə- Birinci saat; Aşıq Ələsgərin həyat və yaradıcılıq yolu, ikinci saat; əsərin məzmunu üzrə iş, üçüncü saat: təhlil üzrə iş.

Ənənəvi üsulla tərtib olunmuş dərslərimizdə də aşığın həyat və yaradıcılığına müəyyən dərəcədə yer verilmişdir. Lakin müasir dərslərimizdə aşığın həyat və yaradıcılığına bir qədər fərqli baxış bucağı altında vanaşılır. Müasir dövrün tələbi olaraq dərslərində fəal/interaktiv təlim metodlarından istifadə olunur. Biliklər şagirdlərə hazır şəkildə deyil, fəal axtarış və kəşflər zamanı mənimsəyirlər.

Hazırkı dərslərində şagirdlər aşığın həyat və yaradıcılığını öyrənərkən müstəqil tədqiqata cəlb olunurlar.

X sinifdə A.Ələsgərin həyat və yaradıcılığı haqqında daha geniş məlumat verilmişdir. Baxmayaraq ki, VIII sinifdə aşığın ancaq “Dağlar” seiri üstündə dərslər aparılırdısa, ancaq müəllim motivasiya mərhələsində və ev tapşırığı verərkən aşığın həyatı haqqında müəyyən məlumatlar verərək şagirdləri istiqamətləndirir və ev tapşırığında verilən istiqamətdə müxtəlif mənbələrdən istifadə etməklə öyrəndikləri bilikləri genişləndirə bilərlər.

Artıq X sinifdə müəllim mövzuya giriş edərkən müzakirə zamanı şagirdlərin A.Ələsgər ilə bağlı biliklərin askara çıxarılması ilə başlayır. Şagirdlər dərslərdəki tapşırığı (“A.Ələsgərlə bağlı bildiklərinizi vada salıb vığcam müzakirə aparın”) üzərində düşünməyi təklif edə bilər. Müzakirənin sonunda araşdırılacaq problem müəyyənləşdirilir; A.Ələsgər asıq sənətimizin inkişafına hansı töhfələri vermişdir?

Şagirdlər birinci dərslərdə A.Ələsgərin həyat və yaradıcılığı haqqında daha önəmli sayıla biləcək məqamlar haqqında məlumat əldə edirlər. Ev tapşırığında isə sinifdə öyrəndiklərini göstərilən mənbələrdən və əlavə məlumatlardan istifadə etməklə öyrəndiklərini zənginləşdirməyi tapşırırlar. Şagirdlərin ev tapşırığının icrası zamanı müəllimin onları istiqamətləndirməsi ilə daha yaxşı nəticə əldə etmiş olar. Məsələn, Asıq sənətinin və seirinin inkişafında A.Ələsgərin hansı xidmətlərini olduğunu, A.Ələsgər və M.P.Vaqifin qoşmalarının hansı cəhətlərinə görə müqayisə oluna biləcəyi istiqamətdə araşdırmanın aparılmasını məsləhət görə bilər.

Artıq ikinci saatda sənətkarın “Dağlar” qoşmasına keçid edilir. Qoşmaya iki saat vaxt ayrılmışdır. Birinci saat; məzmun üzrə iş, ikinci saat; təhlil üzrə iş.

“Dağlar” qoşmasının tədrisinin birinci saatında əsas məqsəd şagirdlərdə qoşmanın məzmunu üzrə iş aparmaq, tanış olmayan sözlərin mənasını, mənşəyini və işlənmə məqamına görə izah etmək və şeirdə məcazları müəyyənləşdirməkdir.

Motivasiya, problemin qovuluşu. Bu mərhələdə isə fərqli məzmununda və formada təşkil etmək mümkündür. Artıq bu müəllimin mövzuya yaradıcı vanaşmasından asılıdır. Şagirdlərin səkkizinci sinifdə öyrəndikləri “Dağlar” qoşmasının ideya-məzmunu üzrə söhbət və ya müsahibə aparıla bilər. Motivasiyanın bir variantı da internetdən istifadə ilə qoşmanın ifadəli oxusunun dinlənilməsi ola bilər. Müəllim bu mərhələnin sonunda vığcam müsahibə aparıldıqdan sonra tədqiqat sualını formalaşdırır.

Tədqiqat sualı. Asıq öz qoşmasında vətənin dar günündə dağların fərqli vəziyyətini necə təsvir edib?

Fərziyyələrin dinlənilməsinə və əvəz edilməsinə müəyyən vaxt ayrılır.

Tədqiqatın aparılması. Burada artıq diqqət seirin məzmununun öyrənilməsinə fikir verilir. Yaxsısı budur ki, bütün sinfin iştirakının nəzərə alınması üçün ziqzaq iş formasından istifadə olunsun. Kiçik qruplarda birləşən şagirdlərə ayrı-ayrı bir bənd verilir və bu bəndlərdə verilən misraların məzmunu, tanış olmayan sözlər və məcazlarla bağlı qənaətlərini bölüşür, müəyyən suallara cavab axtarırlar. Suallar aşağıdakı formada verilə bilər;

1. Baharda dağların aldığı mənzərə qoşmada necə təsvir olunub?

2. Dağların pərisan halı şeirdə necə təsvir edilib?

3. El üçün, iğid üçün arxa, dayaq rəmzi sayılan dağların xos günlərdəki vəziyyəti necə xatırladılır?

Hər qrup verilən müəyyən vaxt ərzində işini tamamladıqdan sonra müəllim mövcud qrupları parçalayaraq yeni qruplar təşkil edir. Yeni qruplarda hər şagird əvvəlki qrupda öyrəndiyi bənd haqqında öyrəndiklərini bölüşür. Bu iş formasından istifadə etməklə müəllim bütün sinfi tədqiqata cəlb edə bilər. Kiçik qrupların təqdimatı əsasında **məlumat mübadiləsi və müzakirəsi** aparılır, təqdimatlar dinlənilir.

Nəticələrin çıxarılması, ümumiləşdirmə şagirdlərin fəal iştirakı ilə həyata keçirilir. Bu mərhələnin uğurlu alınmasının müəllimin verdiyi istiqamətləndirici sualların əhəmiyyəti böyükdür.

Oivmətləndirmə müəyyənəldirilmis qrup meyarları əsasında aparılır. Müəllim sonda “Evdə iş” başlıqlı tapşırığın evdə yerinə yetirilməyini sığirdlərə xatırladır.

Üçüncü saat artıq seirin təhlili üzrə iş ayrılır. Bu dərş saatında əsas məqsəd sığirdlərin qoşmanın mövzu, ideva-bədii xüsusiyyətlərinin bağı olduğı dövürün mənəvi dəyərləri kontekstindən çıxış etməklə təhlil edib nəticə çıxarmaq, seirdəki lirik qəhrəmanı təhlil etməkdir. Ev tapşırığının voxlanılmasından sonra, artıq veni dərşə kecid edilir.

Dərşin ilk mərhələsi **motivasiya, problemin qovuluşu** ilə başlanılır. Müzakirə əsasında motivasiyanı qurmağı özünə məqsəd qoyan müəllim əvvəlki dərşdə sığirdlərin əldə etdikləri biliklərə söykənərək vığcam müzakirə aparır. Müzakirədə müəllim qoşmada sığirdlərin diqqətini ən cox nəyin cəkdiyini övrənmək üçün; Seirdə diqqətinizi daha cox cəlb edən nə oldu? Sualı ilə sığirdlərin fəallığını təmin edə bilər. Müzakirə tədqiqat sualının formaləşdırılması ilə basa çatır. Variantlardan biridə müəyyən internet materiallarından istifadə etməklə A.Ələsgər haqqında videocarxların göstərilməsi və bunun əsasında müsahibənin aparılması ola bilər. Bundan sonra digər mərhələyə kecid edilir, tədqiqat sualı qoyulur. Bu mərhələdə seirdəki əsas ideva ortaya çıxarılır. Müəllim tədqiqat sualı kimi; A.Ələsgərin ikinci “Dağlar” qoşmasında başlıca ideva nədir? Sualını qoya bilər. Fərziyyələr dinlənildikdən sonra tədqiqatın aparılması mərhələsinə kecid edilir. Bu mərhələdə dərşlikdəki suallara əsaslanmaqla (Ooşma hansı mövzuda yazılıb? Asıqın dağlara ikinci əsər həsr etməsinə səbəb nə olmusdur? Ooşmanın bədiilivini təmin edən vasitələr hansılardır?) mətnin oxusu ilə arasdırmaya başlanılır. Oxunu fərqli formalarda aparmaq olar.

“Dağlar” qoşmasının tədrisi sığirdlərdə sənətkarın şəxsiyyəti, vətənpərvərliyi, el-oba dərđi cəkən insan olması barədə təsəvvür varadır. Avdın olur ki, asıq valnız elin sad günündə sənliklərdə, toylarında devil, həm də onun dar günündə öz xalqı ilə birlikdədir. El üçün vanan asıq dağlara xitabən dedivi sözlərdə xalqın dərđini, kədərini ifadə edir. El-obanın doğıma vurd verlərindən pərən-pərən olub dağıldığını, hərənin bir yerə sığındığını görən aşıq sanki elsiz vasadığı üçün xəcələt cəkir, özünü qınavır:

Arsız asıq elsiz nivə vasadı?!
Ölsün Ələsgərtək culların, dağlar!

Müəllim mənbələr üzrə is zamanı sığirdləri elə istiqamətləndirməlidir ki, qoşmada “Dağların” yalnız təbiət mövzusunda devil, həm də ictimai motivli qoşma kimi qavramalıdır.

Bir av varım novbahardan kecəndə
Car olur kövsündən sellərin, dağlar!
Calxanır dərvalar, cığırısır qazlar.
Zənzəm zümzüməli göllərin, dağlar!

...Kəpəz, Murov, Oonur-gör necə dağ var...
Üstünə nur vağsın, ay dəli Ooşqar!
Yayın ortasında vağdırırsan qar,
Səf cəkib üstündə sallanır, dağlar!

Növbəti sualda qoşmanın bədiilivini təmin edən mühüm vasitələr haqqında sığirdlərdə müəyyən anlayışlar formaləşdirilir. Bütün bunlardan sonra sığirdlərə məlum olur ki, asıqın varadıcılığı üçün xəlqilik, həyat həqiqətlərinə sadiqlik səciyyəvidir. O, dağların xoş günlərini də, cətin məqamlarını da təsirli bir dillə, canlı, həvratəmiz təsvirlərlə əks etdirməyi bacarır. Asıq şəxsləndirmədən, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edərək xalqın tələvindəki ağır dövürü, vətənin insanları kimi təbiətinin də soyqırına məruz qaldığını inandırıcı bir dillə əks etdirmisdir.

Bütün qazanılmış biliklərdən istifadə etməklə məlumat mübadiləsi və müzakirəsi aparılır. Bu mərhələdə bədii əsərə müraciət olunmasına xüsusi diqqət verilməlidir.

Nəticələrin çıxarılması, ümumiləşdirilmənin aparılması mərhələsi sığirdlərin fəallığı əsasında yerinə vetirilir.

Oivmətləndirilmə mərhələsi – təhliletmə, avdınlaşdırma, münasibətbildirmə, nəticəçixarma kimi meyarlar əsasında sığirdlərin formativ qiymətləndirilməsi yerinə vetirilir.

M.Araz A.Ələsgər haqqında belə demisdir: “Ələsgər sazi, Ələsgər sözü Azərbaycan xalqı üçün bu əsrə yaxın böyük bir ədəbiyyat universteti rolunu oynamışdır”. Orta məktəblərdə asıqın varadıcılığının az bir qismi tədris olunsa belə bu az bir qisim varadıcılıq nümunəsi ilə sığirdləri qısa bir vaxt üçün bu universtetin tələbələrinə çevirə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.A.Ələsgər. “Secilmis əsərləri”. Sərq-Oərb. Bakı-2014
- 2.Əliyev S, Həsənlı B, Mustafəyeva A. “Ümumtəhsil məktəblərinin X sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərşlik” Bakı, 2017
- 3.Əliyev S, Həsənlı B, Mustafəyeva A. “Ümumtəhsil məktəblərinin X sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə metodik vəsait” Bakı, 2017
- 4.Xəlilov N. “Heca vəznı və asıq poezivasının genezıvası və inkişaf tarixindən” Kredo, 2013.07.06
- 5.Yusifov F. “Ədəbiyyatın tədrisi metodikası” Bakı, 2010

Acar sözlər: folklor, asıq poezıvası, fəal/interaktiv təlim, Asıq Ələsgər, heca vəznı.

Ключевые слова: фольклор, ашугская поэзия, активное / интерактивное обучение. Ашуг Алескер, слогов

Key words: folklore, ashug poetry, active/interactive training, Ashig Alasgar, syllable sermon

Xülasə

Azərbaycan asıq poezıvasının əzəmətli zirvələrindən biri olan Asıq Ələsgər qüdrətli söz ustası idi. A.Ələsgərin həyat və varadıcılığının orta məktəblərdə tədris olunması sığirdlərin sıfahi nitqinin, bədii təfəkkürünün inkişafına nail olunur. Sənətkarın "Dağlar" seirinin tədrisi ilə sığirdlərdə müstəqil tədqiqatçılıq, müqavısə bacarıqlarının formaləşdirilməsi ilə bərabər, vətənin dar günündə dağların vəziyyətinin necə təsvir etdiyini, hansı bədii təsvir və

ifadə vasitələrindən istifadə etdiyini öyrənir. Bununla yanaşı, fəal/interaktiv təlim metodlarından istifadə etməklə dərəcə yeni istiqamət verilmişdir.

Резюме

Ашиг Аласгар, одна из величественных вершин азербайджанской ашугской поэзии, был могучим мастером слов. Обучение жизни и творчества А. Аласгара в общеобразовательных школах - достижение устной речи учащихся, художественного мышления. Изучая стихотворение художника «Горы», она изучает, как описать состояние гор в напряженный день страны, а также опирается на независимые исследования, сравнительные навыки учащихся и использование инструментов художественного выражения и выражения. Кроме того, урок был разработан с использованием активных / интерактивных методов обучения.

Summary

Ashig Alasgar, one of the majestic peaks of Azerbaijan ashug poetry, was a mighty master of words. A. Alasgar's life and creativity teaching in secondary schools is the achievement of students' oral speech, artistic thinking. Studying the artist's "Daglar" poem, she learns how to describe the state of the mountains on the tight day of the country, as well as drawing on independent research, comparative skills in the students, and the use of artistic expression and expression tools. In addition, the lesson has been developed with the use of active / interactive teaching methods.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

Yeganə Rəhimzadə
ÇİNGİZ AYTMATOVUN “MANQURT”ƏSƏRİNDƏ FASILƏLİ
OXU METODUNUN TƏTBİQİ

Respublikamızda təhsil sistemi getdikcə inkişaf edir. İnkişaf zamanı digər ölkələrin təcrübəsindən, ayrı-ayrı müəllimlərin pedaqoji biliyindən, əvvəlki zamanlarda yazılmış metodik vəsait və dərsliklərdən də istifadə olunur. Təhsil sistemində aparılan islahatlar gələcəyə savadlı vətəndaşların yetişdirilməsini ön plna çəkir. Azərbaycanda təhsil sistemi artıq tələbyönümlü formalaşır. Belə təhsil sisteminin formalaşmasında humansitləşmə, inteqrasiya, differensiallaşdırma, fərdiləşmə və s kimi prinsiplər əsas meyar kimi götürülür. Bütün bu prinsiplər təhsilin məqsədyönlü və planlı aparılmasını tələb edir. Kurikulum islahatları bu tələblərə cavab verən əsas istiqamətlərdəndir.

Bəs kurikulum hansı xüsusiyyətləri ilə seçilir? Kurikulum necə hazırlanır? Kurikulumun əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o özündə təhsilin məzmununu, strategiyasını, qiymətləndirmə mexanizmini əks etdirir. Avropa ölkələrində kurikulum hazırlanmasında xüsusi dövlət qurumları iştirak edir. Azərbaycanda isə kurikulum hazırlanarkən Kurikulum mərkəzi qurulmuş, işinin peşəkarları olan insanlar bu quruma daxil olunmuşdur. Qeyd etməliyə ki, bu təhsil konsepsiyasının hazırlanması müzakirələrə səbəb olan, vaxt tələb edən bir prosesdir. Fənn kurikulumlarında milli kurikulumun bir hissəsidir ki, ayrı-ayrı fənnlər üzrə məzmun, strategiya, qiymətləndirməni özündə birləşdirir. Eyni zamanda fənn kurikulumları ayrı-ayrı fənnlər üzrə şagirdlərə bilik, bacarıq və vərdişlərin aşılanmasını, bununla yanaşı şagirdlərin dərsə marağının artmasında təmin edir. Fənn kurikulumları öz məqsədini ədəbiyyat fənnində aydın ifadə edir. Belə ki, fikirlərin aydın, ardıcıl ifadəsi, nitq vərdişlərinə yiyələnmə, müstəqil təhlil bacarıqları və s məhz ədəbiyyat fənninin məzmununda öz əksini tapır. Ədəbiyyat fənn kurikulumu şəxsiyyətyönümlülük prinsipini əsas götürərək, şagirdlərin maraqlarını, onların tərbiyəsini, gələcəkdə ziyalı insanın formalaşmasını təmin edən şəraitin qurulmasına əsas verir. Məzmun xətləri yuxarıda saydığımız məqsədləri yerinə yetirmək üçün əsas vasitədir. Ədəbiyyat fənn kurikulumunda məqsədinə və vəzifələrinə uyğun məzmun xətləri müəyyənlanmışdır.

Ədəbiyyat və həyat həqiqətləri; Şifahi nitq; Yazılı nitq.

Bu məzmun xətləri oxu prosesində reallaşır. Bildiyimiz kimi, şərqdə xüsusilə Azərbaycanda istər qədim və orta əsrlərdə, istərsədə müasir dövrdə uşaqların oxumasına, onların təhsilinə önəm verilmişdir. Bu mənada müxtəlif kitablar yazılmış, dövrünün mütəfəkkir alimləri xeyli işlər görmüşlər. Körpəlikdən ana laylası ilə, nağıllarla, dastanlarla, böyüyən uşaq, yetkin yaşına çatanda belə onlardan əl çəkmir, daim oxuyub inkişaf edir. Bütün bunlar ədəbiyyatın, bədii əsərlərin oxusunun insan üzərində əvəzənməz təsirinin nəticəsidir desək yanlışdır. Ədəbiyyatın oxusu insanların həyatına, onların arzu və istəklərinə təsir edir, onları formalaşdırır. Bunu da qeyd etməliyə ki, ədəbiyyatın bizim xalqımız üzərində təsiri daha dərinidir.

Oxu şagirdlərin nitqini inkişaf etdirməklə yanaşı, onları sərbəst və tənqidi düşünməyə sövq edir. Məhz buna görə də, ədəbiyyat müəllimi bütün bu faktları nəzərə alaraq, əsərin oxusuna, onun şagirdlər tərəfindən mənimsədilməsinə fikir verməlidir. Təcrübə göstərir ki, şagirdlər mətnləri şifahi şəkildə şərh edərkən, yada əsərdəki surətlər haqqında öz fikirlərini çatdırarkən çətinlik çəkirlər. Buda az mütaliədən, şifahi nitqin inkişaf etməməsindən irəli gəlir. Şagirdlər bu problemlə ilk mərhələdə qarşılaşırlar. Sonrakı addımları isə daha uğurlun olur. Buda onların getdikcə daha çox mütaliə etmələrindən irəli gəlir. Mətnin mənimsədilməsi ilə bağlı ayrı-ayrı şagirdlərdə mənimsəmədə fərqli olur. Onların bəziləri məzmunu danışmaqda çətinlik çəkir, bəziləri məzmunu danışa bilsələrdə hiss və emosiyalarını müşahidə etmək olmur, bəziləri isə məzmunu şərh edən zaman yazıçının nə demək istədiyini yaxşı anladıklarını gözlənilir. Buda tamamilə mətnin oxusu ilə əlaqədardır. Yuxarıda qeyd olunan bu problemləri aradan qaldırmaq üçün mətnin oxusu təşkil olunan zaman fasiləli oxu metodundan istifadə etmək məqsədə uyğundur. Bu metod şagirdləri düşünərkən oxumağa sövq edir. Xüsusilə nəsr əsərlərinin mənimsədilməsi zamanı bu metod istifadə olunur.

Bədii əsər yazıçı ilə oxucu arasında bir əlaqə vasitəsidir ki, yazıçının çatdırmaq istədiyi ideya məhz bədii əsər vasitəsilə oxucuya çatdırılır. “Manqurt” hekayəsi qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatovun “Gün var əsrə bərabər” romanından ixtisarla verilmiş bir parçadır. Hekayenin ideyası bir çox mənəvi keyfiyyətləri aşıladığı kimi, şagirdlərə düşünməyə də öyrədir. Uzaq keçmiş müraciət edən yazıçı oxucuya vətən sevgisi, ana-övlad münasibəti, insanın kimliyini ona çatdıran, anladan gözəl əsər yazmışdır. Qeyd etməliyə ki, əsər təkcə Qırğızstanda deyil, başqa ölkələrdə də maraqla qarşılanmışdır. Bəs Manqurt nədir? - Öz kimliyini, hardan gəldiyini, həyatdakı məqsədini bilməyən, xatırlamayan bir zavallıdır, bir kölədir. Əvvəldə demişdik ki, hər bir ədəbi əsər yazıçı ilə oxucu arasında bir əlaqədir. Çünki, yazıçının çatdırmaq istədiyi həmin ideya, mənəvi həmin əsərdə çatdırılır. Çingiz Aytmatov bu əlaqədən lazımcına istifadə etmişdir. Düşünmək lazımdır ki, doğurdanda öz kimliyini bilməyən, birisi ilə manqurtun özü deyilmi? Bunun üçün mütləqdir ki, başına dəvə dərisi keçirilsin və ya qızğın çöllərə atılsın? Əsərdə bir hissə diqqəti cəlb edir. Nayman ananın sözləri...

-Yadına sal sən kimsən? Adın nədir? - adi görünən cümlələrin altında necə dərin mənə vardır. Çingiz Aytmatov fikirlərini necə gözəl çatdırmışdır. Özündə müharibə, ana-övlad, vətən, millət və s kimi ideyaları birləşdirən bu əsərin şagirdlərə düzgün çatdırılması olduqca vacibdir.

“Manqurt” hekayəsinin mənimsədilməsi ilk öncə əsərin oxusu ilə başlanır. Əsərlərin oxusu zamanı bir çox metodlardan istifadə olunur. Bu metodlara fasiləli oxunu, proqnozlaşdırılmış oxunu misal göstərmək olar. Bu metodlar əsərin ideya və məzmununun şagirdlərə mənimsədilməsində böyük rol oynayır.

Dərsin ilk mərhələsində müəllim şagirdlərə - Vətənimizin, xalqımızın tarixini əks etdirən hansı əsərləri tanıyırsınız? - kimi sualı kimi sualla müraciət edə bilər. Şagirdlərin cavabları alındıqdan sonra onlarda oxuyacağı hekayə ilə bağlı anlayış yaranır, əsərdə nədən bəhs olunacağı haqda onlarda ilkin fikir formalaşır. Müəllim oxunulacaq hekayənin adını, müəllifi şagirdlərlə tanış edir. Daha sonra əsər hissələrə bölünərək oxunur. Oxu zamanı Manqurtun nə

demək olduğu, buraya necə gəldiyi, başına nələr gəldiyi haqqında öyrənirlər. Onlarda ilkin təsəvvürlər yaranır. Müəllim bu mərhələdən sonra aşağıdakı suallarla şagirdlərə müraciət edir:

1. Oxuduğunuz parçada nədən danışılır?
2. Manqurt kim idi?
3. Digər qullardan nə ilə fərqlənirdi?
4. Onu bu hala gətirən juanjuanlar barəsində nə düşünürsünüz?
5. Manqurtun başına gələnələr sizdə hansı hissləri oyatdı?

Sualların sayı müəllimdən asılı olaraq arta və ya azala bilər. Eyni zamanda suallar mövzudan və müəllimdən asılı olaraq dəyişilə bilər. Sualların qoyuluşu müəllimin pədaqoji təcrübəsindəndə asılıdır. Suallar elə qoyulmalıdır ki, həm digər hissəylə əlaqələnsin, həm şagirdlərdə maraq yaratsın, həm də onları düşündürsün. Suallar cavablandırıldıqdan sonra əsərin ikinci hissəsi oxunur. Bu hissədə şagirdlər Nayman ana ilə tanış olurlar. Sövdəgərlərin Manqurtu görməyi, onun haqqında təsəffüflə danışmaqları, onu axtarmaq üçün yola çıxmağı, ananın yaşadığı hisslər şagirdlərə dərinlən təsir edir. İkinci hissənin kuliminasiyası ananın oğlunu tapması və manqurtun laqeydsiz baxışları olur. Əsərin oxusu yenidən bu hissədə dayandırılır. Müəllim bu fasilədə yenidən suallar verir:

1. İşin davamı haqqında nə düşünürsünüz?
2. Sizcə Nayman ana bu görüşmədən sonra nə edəcək?
3. Manqurtun hərəkətləri barəsində nə düşünürsünüz?
4. Sizcə Manqurt kimliyini xatırlaya biləcəkmi?

Suallar rəngarəng olduğu kimi cavablarda rəngarəng olacaqdır. Çünki hər uşağın düşüncəsində müxtəlif hisslər yaranır. Onların bəziləri Nayman ananın hərəkətlərini, oğlunu tapmaq ümidini boş sayı bilər, bəzisi tapa biləcəyinə inanmayacaq, bəziləri Manqurtun öz kimliyini xatırlayacağını iddia edəcəklər, bəziləri isə ananın boşuna cabaladığı fikrinə düşəcəklər. Tamam yeni fikirlərdə söylənə bilər. Suallar cavablandıqdan sonra əsərin üçüncü hissəsinin oxusu başlanılır. Burada isə artıq ananın oğlunu aparmaq, qərarına gəlməyini, onun xatırlatmaq üçün əlindən gələni etməyi, hər gün onu görməyə gəlməyi, manqurtun laqeydsizliyi, ananın laylası, bu laylanın manqurtun xoşuna gəlməsi, juanjuanların bundan xəbər tutması və finalda ananın ölümü ilə rastlaşması ilə qarşılaşırıq. Əminliklə demək olar ki, əsər hər bir şagirdə böyük təsir edəcəkdir. Əsərin üçüncü hissəsinin oxusu yekunlaşdıqdan sonra müəllim yenidən suallar verir.

1. Sizcə Nayman ana niyə bu qədər inadkarlıq edirdi?
2. Əsərin sonunun belə olacağını gözləyirdinizmi?
3. Sizcə layla Manqurtu təsir edib bildimi, və səbəbi nə idi?
4. Nayman ananın yaşadığıları sizdə hansı hissləri oyatdı?
5. Mühəribələr və əsirlər haqqında nə düşünürsünüz?

Qəbul olunmalıdır ki, əsər şagirdlərdə mənəvi hisslər formalaşdırır. Sonda cavablar dinlənilir, təəssüratlar dinlənilir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dili və Ədəbiyyatı tədrisi (N-2) Bakı-2015
2. Azərbaycan dili və Ədəbiyyatı tədrisi (N-1) Bakı-2008
3. Hüseynoğlu S-Ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxu. Bakı-2012
4. Hüseynoğlu S, Həsənlı B, Mustafayeva A, Məmmədova S. -7-ci sinif üçün dərslık. Bakı, Bakınəşr, 2014
5. Həsənlı B, Hüseynoğlu S, Mustafayeva A. - Müəllim üçün metodik vəsait. 7-ci sinif üçün. Bakı, Bakınəşr, 2014
6. Veysova Z. "Ümumi orta təhsil səviyyəsi üzrə yeni fənn kurikulumlarının təbiiqi", Bakı-2015
7. Yusıfov F-Ədəbiyyatın tədrisi metodikası, Bakı, ADPU-nun nəşri, 2010.

Açar sözlər: təhsil sistemi, kurikulum, oxu, "Manqurt" əsəri, "Manqurt" da fasiləli oxu.

Key words: the education system, curriculum, read, "Mankurt" work, in "Mankurt" read intermittently.

Ключевые: Система образования, curriculum, чтение, произведение "Мангурт", чтение с перерывом.

XÜLASƏ:

Fasiləli oxu metodu ilə hazırlanmış mətnin oxusu şagirdlərin təfəkkürünə, onların düşüncələrinə təsiri araşdırılmış və rolu öyrənilmişdir. Bundan əlavə kurikulum, kurikulumun təhsil sistemində yeri haqqında danışılmışdır. Bununla yanaşı mətnin mənimsədilməsi zamanı istifadə olunan yeni təlim texnologiyalarının da toxunulmuşdur.

SUMMARY:

Continuously reading of the text prepared by the method of reading the students thinking, and their thoughts on the role of the effect was investigated and studied. In addition, the curriculum, the curriculum were discussed about the location of the education system. In addition, new training technologies used in mastering the spoken text.

РЕЗЮМЕ:

Обследована было воздействие и роль на мышление и на умственное развитие учеников текста подготовленного методом перерывнище чтения. Кроме этого было рассказано о curriculum и о значение curriculum в системе обучения. Рядом с этим, было затроното о новых учебных технологиях использованные в обучение текста.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Hüseynova Günel Ehtiram qizi
İNGİLİS DİLİ TƏLİMİNDƏ TEXNİKİ VASİTƏLƏRDƏN İSTİFADƏ

İstər ali, istərsə də orta təhsil müəssisələrində dərs aparən müəllimlərdən təlim metodlarını, üsul və vasitələrin təkmilləşdirmək, onun yenilənən formalarını, müstəqil işlərin müasir formalarını ön sırada saxlamaq tələb olunur.

Xarici dil müəllimləri təlimin texniki vasitələrindən istifadə imkanlarını, xarici dil dərslərində onun əhəmiyyətinin nəzəri əsaslarını öyrənməklə bərabər, onların yerində istifadəsi, istifadənin texnikası və metodikasına yiyələnmişdirlər.

Təlimin texniki vasitələri tələbələrə vacib olan bacarıqları mənimsəmək üçün çox əhəmiyyətlidir. Texniki vasitələrin köməyi ilə tələbə akustik, vizual və audiovizual cihazlar, onların istifadəsinə dair elmi məlumatlara yiyələnir və dilin mənimsənilməsinə asanlıqla nail olurlar. Bundan əlavə texniki vasitələrlə əyani vasitələrin müqayisəsini vermək, onların müxtəlif şəraitdə yerində işlədilməsi imkanlarına yiyələnir.

Texniki vasitələrin istifadəsi zamanı müxtəlif didaktik materialları hazırlamağı və seçməyi bacarmalıdırlar. Bu vasitələrlə davranma - proses zamanı əsas məsələlərdən sayılır. İngilis dilinin mənimsənilməsində metodik tələblərə cavab verən kartoçkalarında hazırlanması vacibdir.

Əsrimiz elm və texnikanın sürətli inkişafı dövrünə təsadüf edir. İnformasiyanın həcmi getdikcə artır. Hətta ən sürətli oxu qabiliyyətinə malik olan mütəxəssislər belə yeni məlumatları sadəcə oxumaqla, yaxud sadə müəlahizə yolu ilə tam mənimsəyə bilmirlər.

İnformasiyanın inkişafı elmi-texniki inkişaf ilə əlaqədardır. Müəllim müasir texnika vasitəsilə istər daxili, istərsə də xarici metodikalardan istifadəni rahat həyata keçirə bilər. Nitqin inkişafı üçün canlı danışığı dili əsas meyarlardan biridir. Bu zaman tələbə nümunəvi tələffüz, məntiqi vurğu, fasilə və sürəti canlı edir, duyur və özündə olan nöqsanları aradan qaldırmaq üçün müqayisələr apara bilər.

Təlimdə istifadə edilən müxtəlif texniki vasitələrdən ən məhsuldar sosial şəbəkələrdə olan xüsusi saytlar, təlim saytları, canlı bağlantılarla telekörpü vasitələri hal-hazırda ən məhsuldar üsullardır. Bu baxımdan elektron materialların təlimdə istifadəsi daha uyğundur. Tələbələr qruplar halında, müəyyən mövzular haqqında debatlar təşkil edir. Bunu ölkədənkənar "dəyirmi stol" ətrafında sərbəst mövzye seçimləri ilə həyata keçirirlər. Bu zaman eşitmə, dinləmə və anlama əsas meyarlardan sayılır. Debatlar zamanı müəyyən başlıqlar hazırlanır. Məsələn: "Günn mövzusu", "Dünya bugün", "Əsrin gəncləri" və s. Hətta müəyyən bədii əsərlərin müzakirəsi də keçirilə bilər. Bu zaman müxtəlif əsərlərin müzakirəsini aparmaqda həmin adda çəkilən filmlər də faydalıdır. Xarici filmləri seyr edib, obrazları müəyyən istiqamətlərdə müzakirə etmək nitqin inkişafı üçün çox əhəmiyyətlidir.

İngilis dili dərslərinin əsas texniki vasitələrindən biri ekranlaşdırılmadır. Müasir dövrdə dərslərin monitor və proyektorlarla aparılması bu nöqteyi nəzərdən daha faydalıdır. Çünki istər ana dili, istərsə də xarici dilin tədrisinə görmə, eşitmə yaddaşın fəaliyyəti daha məhsuldarıdır. Dili öyrənən bu görüntülərə baxdıqca həm sözlərin tələffüzü, hansı zamanda hansı məkanda işlədilməsi üçün daha faydalı variantlara diqqət yetirir. Bildiyimiz kimi şifahi nitqdə mimikaların da danışığı, onun mənasını açıqlamaq üçün daha vacib anları olur. Bu da ən çox dialoqlarda təsadüf edilir.

Ekranlaşdırılan mövzuların da təlim materialları vardır. Təlim materialları göstərilmiş formasına görə qrafik, əşyanın təsviri formasında ola bilər. Qrafik materialları dedikdə, cədvəl və sxemlər nəzərdə tutulur. Müxtəlif qrammatik mövzularla bağlı cədvəllərlə zamanlar, onların növləri, sözləri, onların işlədilməsi və s. Buna misal ola bilər. Belə cədvəl və qrafiklərdən keçirilmiş materialların təkrarlanıb yekunlaşdırılmasında istifadə daha məqsədə uyğundur.

Digər ekranlaşdırılmış materiallardan biri də xarici dilin mükəmməl öyrədilməsi üçün istifadə edilən ev oxusu materiallarıdır. Tələbənin yazılı nitqlə şifahi nitqi müqayisəli şəkildə mənimsənilməsində ən faydalı metod bədii əsərlərin mövzusunda çəkilən bədii filmlərə baxmasıdır. Bu növ filmlər dilin öyrənilməsində gündəmdə istifadə edilən nitqin inkişafı üçün əhəmiyyətlidir.

Xarici dillərin öyrədilməsində tələbə təkcə hazır materiallardan istifadə etməməlidir. Tələbənin özünün də yaratıcılığından istifadə etmək lazımdır. Məsələn istənilən mövzunun keçirilməsi ilə əlaqədar həm müəllim, həm də tələbə sərbəst materiallardan istifadə etməlidir. Bura hər iki tərəfin düzəltdiyi slaydlar, foto xronikalar, alt yazısı ilə hazırlanan şəkilli filmlər və ya elə iştirakçısı özü olan şəxslərin video çəkilişləri daxildir. İstər qrammatik, istərsə də bədii mövzularla əlaqəli bir çox slaydların nümayişi tələbənin öyrəndiyi mövzu ilə əlaqədar bacarıqlarının nümayiş etdirilməsi diqqət cəkməlidir. Hazırlanan materialın nümayişi zamanı tamaşaçı materialı izlərkən mövzunu anlaması, onun başlanğıc və nəticəsini seyr edərkən qavramalıdır. Material elə hazırlanmalıdır ki, hətta mövzudan xəbəri olmayan belə nümayiş etdiyi qısa metrajlı çəkilişə baxıbdan nəticə çıxara bilsin.

Bildiyimiz kimi qeyri ixtisas fakültələrdə xarici dillərin tədrisi üç istiqamətdə gedir. 1. İngilis dili və onun qrammatikası. (bura fonetika, morfolojiya, sintaksis və leksikologiya aiddir) 2. Ev oxusu. 3. Qəzet materialları.

Birinci istiqamətdə hər bölməni praktiki surətdə müəyyən qrammatik mövzularla bağlı video materiallar, cədvəllər əhatə edir. Bundan başqa qrup halında keçirilən kiçik debatların da rolu qeyd edilir. Bu nitqin səlisliyinə, fikir, mülahizə inkişafına müsbət təsir göstərir.

İkinci istiqamət ev oxusu başlığı altında gedir. Bu hissədə nitqin inkişafı, söz bazasının artması və bədii dilə sahiblik əsas götürülür. Bu filmlərə baxış zamanı dil öyrənənin yaşı nəzərə alınmalıdır. Filmlərin mövzu seçimi olmalıdır.

Üçüncü istiqamət isə qəzet materiallarıdır. Tədris planında ayrılmış saat ərsində müəyyən qəzetlərdən parçaların oxunub tərcümə edilməsi, onların vasitəsilə mətbuat dilinə yiyələnəni tələbənin cəmiyyət arasında rəsmi sərbəst fikir söyləyib danışığı aparması bacarığına köməkdir. Bu baxımdan müəyyən xəbərlərin monitorlardan izlənilməsindən də istifadə etmək məqsədə uyğundur. Hətta siyasi biliyin artırılması üçün xəbərlərə baxdıqdan sonra elə o mövzuda debatlar da təşkil etmək olar.

Bütün yuxarıda sadalananlarla yanaşı dil öyrənmələrin müxtəlif mövzularda aparılan telekorpülərin də böyük əhəmiyyəti vardır. Müəyyən mövzularda telekorpü yaradıb, məsafədən asılı olmayaraq fikir mübadiləsi daha əhəmiyyətlidir. Bu zaman dilin istənilən sferasından fikir söyləmək bacarığına yiyələnən tələbə istənilən anda və istənilən mövzuda sərbəst öz fikrin bildirə bilər. İstənilən məsafədən başqa dövlətlərin tələbələrini həyat və fəaliyyətilə tanış olar, öz adət-ənənələrini bildiyi kimi başqa dövlətlərin də tarixi və ənənələriylə tanış olar. Bu da tələbələrin dünyagörüşünün artmasına böyük bir təkadır.

Xarici dilin öyrənilməsi zamanı linqafon otaqlarının da böyük əhəmiyyəti var. Adı çəkilən bütün texniki vasitələrin istifadəsində kütləvi, qrup halında fəaliyyətlər kimi fərdi texniki istifadəni də kənar qoymaq olmaz. Bildiyimi kimi xarici dillər "listening, speaking, writing, conversation" mərhələləri ilə öyrədilir. Bu üsulların arasında "listening" daha vacibdir. Bu texnikanın vasitəsilə eşitmə və anlama inkişaf edir. Hətta ingilis dilini öyrənmə linqafonları vasitəsilə amerika və britaniya ingiliscəsinin arasındakı fərqi asanlıqla başa düşür. Linqafonun əsas əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, eyni anda tələbələr fərdi məşğul olmaqla hər birinin başarıq və fəaliyyətini aşkarlamaq olur. Bu üsulla tələbənin eşitmə və nəticə əldə etmə qabiliyyəti özünü qabarıq göstərir.

Təlimdə texniki vasitələrdən danışarkən tədris ili ərzində tələbənin işlədiyi fərdi (sərbəst) işləri kənar qoymaq olmaz. Hal-hazırda tələbələr semestr ərzində hazırladıqlar işləri yazı vasitəsilə təhvil verib, nəticəni şifahi izah etməklə yerinə yetirirlər. Amma bu fərdi işləri də texniki vasitələrlə həyata keçirsələr daha səmərəli olar. Hər bir tələbə onun fərdi işləməsi üçün müəyyən edilmiş fərdi mövzunu slaydlarla işləsə onun faydası olar. Çünki adi yazı qaydası ilə verilən fərdi işlərin təhvil zamanı hazırlanan iş ancaq müəllim və tələbə arasında müzakirə ilə qəbul edilir. Bu fəaliyyəti tələbə tərəfindən müəyyən edilmiş slaydlar vasitəsilə hazırlayıb nümayiş etdirsə, həmin mövzudan bütün qrup məlumat əldə edəcək. Bu həm vaxta, həm də səviyyəyə görə daha münasib olar. Tələbə bir fərdi iş nümayiş etdirməklə həm yaradıcı, həm də texniki vasitələrdən sərbəst işləmə bacarığına yiyələnər.

Texniki vasitələrin təlimdə əhəmiyyəti çox böyükdür. Ali təhsil zamanı bu texniki vasitələrlə bəhrələnməyin daha çox tələbələrə köməyi dəyər. Öz gələcək ixtisası ilə bağlı tələbə oxuduğu müddətdə gələcək fəaliyyəti üçün özünə təlim materialları toplaya bilər. Hər bir tələbə təhsil aldığı müddətdə özünə elektron arxiv yaradarsa, bu onun gələcəkdə bir müəllim kimi fəaliyyəti üçün çox səmərəli olar. İxtisasını tədris etdiyi siniflərin şagirdləri bu texniki arxivi həm müəllimlərinin keçmiş fəaliyyəti ilə tanış olar, əgər texnikadan istifadə də dəyişiklik olarsa onlar o fərqi elə həmin dəqiqə biləcəklər, bu da texniki variativliyin inkişafına təkrar baxış kimi qiymətləndiriləcək.

Beləliklə, dövlətimizin, gənclərimizin inkişafında təhsilin, onun inkişaf metodlarının faydaları əsas meyarlarımızdır. Təhsilin inkişafı və dövlətə sözsün əsl mənasında yaxşı ixtisasçı yetirməkdə inkişafda olan bütün metodlardan istifadə edilməlidir. Bu istiqamətdə təhsil alan tələbə, gələcəyin ixtisasçısı həm ölkə daxilində, həm də xarici dövlətlərdə vətənimizi, xalqımızı tam mənada təbliq edə bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Ə. Kompüter öyrətmə obyektiv təlim vasitəsi kimi. 1986.
2. Əsədov R. Təlimin texniki vasitələrindən səmərəli istifadə edək. 1984.
3. Гордодилова Г.Г. Обучение речи и технические средства. Москва. 1979.

Açar sözlər : təlim, texniki vasitələr, təhsil, telekorpü, slayd, sosial inkişaf, dəyər,

Ключевые слова: обучение, технические средства, образование, телеконференция, слайд, социальное развитие, ценность,

Keywords: teaching, technical equipment, education, teleconference, slide, social development, valuation

РЕЗЮМЕ

Основной обязанностью каждого учителя является подготовка высококвалифицированных специалистов в современном эпохе. Развитие нашего государства, применение всех видов образования к обучению сегодня является важным фактором его развития.

В этой статье рассматриваются эти методы и их применение. В статье даны виды технических средств, их использование и значение. Кроме этого обсуждено использование этих упражнений при обучении иностранных языках.

Существует множество технических средств: компьютеры, проекторы, сайты социальных сетей и было показано причины их использования. Даже во время тренингов подчеркивается, что помимо технических дебатов будут выпускаться короткие фильмы. Все это можно назвать основным критерием по развитию обучения.

SUMMARY

The main duty of each teacher is to prepare highly qualified specialists in the modern era. The development of our state, the application of all types of education to training today is an important factor in its development.

This article discusses these methods and their application. It was written the types of technical means, their using and value. Besides these it was given using of these exercises in teaching foreign languages.

There are many technical tools: computers, projectors, social networking sites and it was shown the reasons for their using. It consists of slides, video-conferencing, personalized students, their realizations and their value. Even during the trainings, it is emphasized that in addition to technical means, debates groups will produce of their short films. All this can be called the main measure for the development of learning.

РƏYÇİ: d0s.S.Abbasova

HÜRUFİLİYİN ORTA MƏKTƏBDƏ ŞAĞİRDLƏRƏ ÖYRƏDİLMƏSİ YOLLARI

İmadəddin Nəsimi qüdrətli bir şair, yaradıcılığı ilə bütün dünyaya səs salan, insan ləyaqətinə, onun qüdrətinə, ucalığına olan yüksək inamı tərənnüm edərək şeirlərində insanı həyatın yaradıcısı, həyat gözəlliklərinin əsas mənbəyi kimi vəsf edən böyük insanpərvər mütəfəkkirdir.

Nəsimi hürufi şair olmuşdur. Nəsiminin hürufilik ideyalarının tədrisinə orta məktəb kitablarında ayrıca saat ayrılmamışdır. VIII sinifdə Nəsiminin “Ağrımaz” qəzəli tədris olunsa da onun həyatı, həmçinin hürufilik haqqında şagirdlərə məlumat verilmir. Nəsiminin həyatı haqqında şagirdlər X sinifdə nisbətən geniş məlumat əldə edirlər.

Dərs fəal/interaktiv təlim şəraitində aparılır. Fəal/interaktiv dərslər şagirdləri ruhən dərsə bağlayan, onları axtarıya, düşüncəyə, fikir mübadiləsi aparmağa, müstəqil düşüncəni və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirməyə sövq edən maraqlı dərs formalarından biridir. Müəllimdən yüksək bacarıq və qabiliyyət tələb olunur. O, Nəsiminin həyatı, hürufilik haqqında dərin biliyə malik olmalı, istiqamətləndirici suallarla dərsdə fəallıq yaratmalıdır.

Araşdırmağa “Nəsimi barədə bildiklərinizi yada salıb yığcam şəkildə müzakirə aparın” tapşırığı ilə başlanılır. Şagirdlərin fikirləri dinlənir. Dərslərdə Nəsiminin həyatı haqqında yığcam məlumat verilmişdir. Bu mətndə hürufiliyin mahiyyəti, yaranmasının ictimai səbəbləri yığcam şərh olunmuşdur. Nəsiminin hürufiliyə meyl etməsinin, öz əqidəsinə bütün ömrü boyunca sadıq qalmasının səbəbləri əhatəli izah olunmamış, bununla da şagirdlərin müstəqil araşdırma aparmalarına şərait yaradılmışdır.

Müəllim özü də hürufilik haqqında şagirdlərə qısa məlumat verir. Qeyd edir ki, Nəsimi hürufi ideyalarının təbliğinə 1386-cı ildən, hürufiliyin banisi F.Nəsimi ilə tanışlığından sonra başlamış, özünə çoxlu tərəfdarlar toplamışdır.

Müəllim “hüruf” sözünün mənasını izah edir. Qeyd edir ki, “hüruf” sözü “hərf” sözünün cəmi olub, hərflər deməkdir. Hürufilər ərəb əlifbasının 28 hərfi və bu əlifbanın fars dilində işlənən 32 hərfini müqəddəs hesab etmişlər. Allahla insanın eyniliyini, Allahın insanda təcəlli etdiyini iddia edən hürufilərin əsas məqsədlərindən biri insan hüquqlarını müdafiə etmək, insanı əzən, sıxan, onu köləyə çevirən qanunlara, baxışlara üsyan olmuşdur. Hürufilərin fikrincə insan öz ucalığını, böyüklüyünü dərk etsə, Allah məqamına ucalsa dünyada zülm, acgözlük, paxıllıq və.s kimi mənfi sifətlərdən heçbir əsər-əlamət qalmaz, qanlı müharibələrə ehtiyac olmaz.

Nəsiminin hürufilik baxışlarının bədii-fəlsəfi ifadəsinə xidmət edən nümunələr az deyil. Belə nümunələrdən biri də X sinifdə 3 saat ərzində tədris olunan, insanın böyüklüyünü, ucalığını, ilahi varlıq, həm insan, həm də ilahinin təmsali olduğunu tərənnüm edən “Sığmazam” qəzəlidir.

Ənənəvi təlimdən fərqli olaraq fəal/interaktiv təlimdə şeirin oxusu başqa mahiyyət daşıyır. Bu şagirdin yalnız şeiri oxuyub əzbərləməsi ilə bitmir. Bu zaman o şeirin mahiyyətini, sənətkarın bizə çatdırmaq istədiyi fikri aydın dərk edir. Burada müəllimin rolu danılmazdır.

Şeirin oxusu müxtəlif formalarda aparıla bilər. Şagirdin fərdi oxusu daha məqsəduyğundur. Şagird şeiri dərslərdəki izahı ilə oxuyur (İzah Ə.Səfərliyə məxsusdur) Bu prosesdə, həmçinin tanış olmayan, çətin sözlərin mənasının aydınlaşdırılması həyata keçirilir. Yaranan bütün çətinliklər müəllim istiqamətləndirici sualları ilə aradan qaldırılır.

Oxuya ayrılan vaxt bitdikdən sonra tədqiqat mərhələsi başlayır. Şagirdlər kiçik qruplarda birləşirlər. Hər qrupa tədqiqat sualı verilir.

I qrup “Qəzəl hansı mövzuda yazılıb?”- sualı ilə bağlı tədqiqat hazırlayır. Müəllim özü də əlavələr edir. O qeyd edir ki, “Sığmazam” qəzəli Nəsiminin təriqət şeirlərindən, hürufilik ideyalarının ən güclü təbliğ olduğu şeirlərindən biridir. Həmçinin “Sığmazam” qəzəli Nəsiminin dünyagörüşünü, yaradıcılığını səciyyələndirən bir poetik nümunə kimi də diqqəti cəlb edir.

II qrup “Şeirin ideya-məzmunu üçün önəmli olan fikirlər hansıdır?”- sualı ətrafında tədqiqata başlayırlar.

“Sığmazam” qəzəli I şəxsin dilindən deyilən monoloq təsiri bağışlayır. Şairin lirik qəhrəmanı qətiyyətlidir. Fikirlərinin düzgün olduğuna əminidir. Məhz buna görə də, lirik qəhrəman söylədiklərini hökm şəkildə dilə gətirir. Onda iki cahan-maddi və mənəvi aləm sığsa da, özü bu aləmə sığmır. O heç nədən çəkinmir. Allaha və bütün yaradılmışlara aid nə varsa, hamısının özündə təcəlli etdiyini bildirir.

Gərçi bugün Nəsimiyəm, Haşimiyəm, Qüreyşiyəm
Məndən uludur ayətim, ayətə, şanə sığmazam.

O uludur. Başlanğıcı zatla-varlığın sahibi ilə başlanır, bütün var olan hər şey onun əlamətidir və o, bu nişanla tanınır, ancaq özü həmin nişana sığmır. Qəzəlin üzərində düşündükcə lirik qəhrəmana məxsus digər xüsusiyyətlər də ortaya çıxır.

III qrup “Qəzəldə bədiiyi təmin edən mühüm vasitələr hansılardır?”- sualı üzrə tədqiqat hazırlayırlar. Müəllim tədqiqatın gedişində istiqamətləndirici suallar verməklə, şagirdlərin çətinliyə düşməsinə, heç bir qaranlıq məsələlərin qalmasına şərait yaratmamalıdır.

Şagirdlər tədqiqatda qeyd edirlər ki, “Sığmazam” qəzəlində bədiiyi təmin edən vasitələr çoxdur. Qəzəldə səslərin, xüsusilə samitlərin təkrarı xüsusi ahəng yaratmışdır. Burada işlənən bədii təsvir və ifadə vasitələri qəzəlin bədii keyfiyyətinin artırılmasına təsir etmişdir. Həmçinin, qəzəl əruz vəzninin rəcəz bəhrində yazılmışdır. Rəcəz bəhri öz təmtəraqlı ahəngi ilə fərqlənir, qəzəlin ümumi məzmununa daha da ahəngdarlıq qatır.

Qəzəlin tədrisində məzmun üzrə iş zamanı hər beytdə ifadə olunmuş fikrin ətraflı qavranılmasına, lirik qəhrəmanın hiss və düşüncələrinin aydınlaşdırılmasına daha çox önəm verilməlidir.

Hürufilik ideyalarının təbliğ olduğu “Sığmazam” qəzəlinin tədrisi zamanı müəllim digər bir vasitədən də istifadə edə bilər. Bu vasitə müəllimin nisbətən fəal olmasını tələb edir. Belə ki, müəllim qəzəlin ilk 4 beytinin izahlı oxusunu öz üzərinə götürür. Şagirdlər də müəllimin izahlı oxusunda fəal iştirak edirlər. Şeirdə əksini tapmış mühüm mənəvi

dəyərlərin müəyyənləşdirilməsi üzrə iş aparılır. Bu zaman müəllim oxu prosesində tanış olmayan sözlərin, məcazların mənasını izah edir, aydınlaşdırır. “Sığmazam” qəzəli hürufi terminlərlə zəngin olduğundan oxu prosesində müəllimin izahı mütləqdir.

Məsələn, birinci beyt müəllim tərəfindən oxunur:

Məndə sığar iki cahən, mən bu cahənə sığmazam,

Gövhəri laməkan mənəm, kövni-məkanə sığmazam.

Müəllim beytin izahını verir. Qeyd edir ki, Nəsimiyə görə insanda iki dünya sığır, ancaq o, bu dünyaya sığmır. Burada “iki cahən” ifadəsi ilə maddi və mənəvi aləm, “gövhəri-laməkan” dedikdə isə birbaşa Allahın özü nəzərdə tutulur. Dini təsəvvürdə məkansız gövhər Allaha verilən obrazlı ünvanlardan biridir. Əgər şair özünü, yəni insanı məkansız gövhər adlandırsa, bu yolla özünün Allahın zərrəsi olduğu fikrini irəli sürür. Beləliklə, insanın varlığa və məkana sığmadığı sübut və dəlilə ehtiyac olmayan bir həqiqət şəklini alır.

Mövzunun tədrisi bu yolla davam etdirilir, aparılan işlər yekunlaşdırıldıqdan sonra qiymətləndirmə aparılır.

Hürufiliyin orta məktəbdə tədrisi Nəsiminin yaradıcılığı, onun yaşadığı mühit haqqında şagirdlərdə daha dolğun təsəvvür yaratmağa müəyyən imkanlar açır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Arslı H. İmadəddin Nəsimi. Bakı, Azərəşr, 1972.
2. Babayev Y. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Bakı, Nurlan, 2011
3. Babayev Y. XIII-XIV əsrlər ana dilli lirik şeirimizin inkişaf yolu. Bakı, Elm və təhsil, 2009

Xülasə

Nəsimi hürufi şairdir. Onun həyatı, yaradıcılığı, hürufilik ideyaları bizim bədii fikir tariximizdə silinməz iz qoymuşdur. Belə bir sənətkarın orta məktəbdə tədrisi də şübhəsiz ki, danılmazdır. Nəsimi irsinin tədrisi orta məktəbdə fəal/interaktiv təlim şəraitində həyata keçirilir. Nəsiminin hürufi ideyalarının tədrisi də şagirdlərin Nəsimi haqqında daha dərin biliyə yiyələnmələri üçün çox geniş imkanlar açır. Şagirdlər tədqiqata, araşdırmaya cəlb olunur, bununla da öz yaradıcı təfəkkürlərini inkişaf etdirirlər.

РЕЗЮМЕ

Насими-поэт хуруфизма. Его жизнь, творчество, хуруфические идеи оставили незабываемые следы в нашей литературной истории. Обучение этого человека в средней школе бесспорный. Наследствие Насими обучается в средних школах активно и интерактивно. Обучение идей хуруфизма Насими создает школьникам большие возможности глубокого изучения жизни Насими. Школьники привлекаются обучению, исследованиям и тем самым развивают свое творческое мышление.

SUMMARY

4. Nasimi is hurufi poet. His life, oeuvre, hurufi ideas left an indelible trace in our literary history. Surely, teaching of such a poet at middle school is undeniable. The teaching of Nasimi's heritage realizes at schools actively/interactively. Also teaching of Nasimi's hurufi ideas creates extensive opportunities to learn about him in depth. Students are involved investigation and research in this way they improve their creative ideas.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Novruzova Jalə İlham qızı
ARXAİKLƏŞMƏNİ DOĞURAN SƏBƏBLƏRƏ DAİR

Azərbaycan dilində arxaizmlərdən danışarkən hər şeydən əvvəl arxaikləşmənin səbəblərini tədqiq etmək lazımdır. Əgər arxaikləşmənin səbəbləri müəyyənləşdirilməzsə, arxaizmlərin təsnifatının aparılmasında problemlər yarana bilər .

Arxaikləşmə məlum olduğu kimi dilin tarixi ilə bağlı olan bir məsələdir. Bu səbəblər araşdırılarkən dilin tarixinə nəzər salmadan keçmək olmaz. Azərbaycan dili mürəkkəb inkişaf prosesi keçmişdir və qədim dillərdən sayılır. Ə. Dəmirçizadə yazır: “ Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf dövrlərini müəyyənləşdirərkən onun əsasının nədən ibarət olduğu və eləcə də nüfuz və funksiya dairəsinin genişlik dərəcəsinə əsas meyar kimi nəzərə almaq lazımdır.

Elmi ədəbiyyatda arxaikləşmə səbəbləri haqqında fərqli fikirlər söylənilir. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyasına dair kitablardan birində sözlərin köhnəlməsinin iki səbəbi qeyd olunur. Bu iki səbəbin aşağıdakılar olduğu göstərilir:

1. Həyatda mövcud olan və ya təsəvvür edilən əşya və hadisənin adı əvvəllər ifadə olunduğu sözlə deyil, yeni yaradılmış və ya başqa dildən alınmış daha uyğun və münasib söz ilə ifadə olunur.

2. Vaxtilə həyatda mövcud olmuş və ya möhvumatla əlaqədar olaraq təsəvvür edilmiş müəyyən bir əşya və hadisə müasir dövrdə tamamilə məhv edilir, ya da öz əhəmiyyətini itirir. Belə olduqda onu ifadə edən söz də öz məzmununu itirir və nəhayət, dildən çıxır.

Yuxarıda göstərilən hər iki səbəbə diqqət yetirək. Birinci səbəb təkrar nominasiya prosesidir. İkinci səbəb isə dildə olan sözün bildirdiyi predmetin itməsi, sıradan çıxması və yaxud istifadə olunmaması ilə bağlıdır. Deməli predmet yoxdursa onun adına da ehtiyac qalmır.

Təkrar nominasiya prosesi mürəkkəb bir quruluşa malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, burada həm ekstralingvistik, həm də interlingvistik amillərin rolu ola bilər. Ekstralingvistik amillər təkrar nominasiyaya məruz qalmış predmetdə keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsindən irəli gələ bilər. Məsələn, vaxtilə istifadə edilmiş arşın ölçü vahidlərində etalonun olması, standartlaşma, vahid bir ölçü sisteminə keçməklə bağlı istifadədən çıxmış, daha düzgün desək, yeni ölçü vahidi ilə əvəz olunmuşdur. Digər bir nümunəyə diqqət yetirsək görərik ki, sayru sözü zaman keçdikcə, dil dəyişdikcə tarixin inkişaf prosesinə uyğun olaraq dəyişmiş və xəstə sözü ilə əvəz olunmuşdur. Burada əvvəlki ad yeni ad ilə əvəzlənmiş və yuxarıda göstərdiyimiz səbəblərə görə əvvəlki sözü dildən sıxışdırıb çıxartmışdır. Bir çox tədqiqatçılar da arxaikləşmənin əsas səbəbi kimi tarixi-mədəni tərəfini göstərirlər.

Sözlərin köhnəlmə səbəblərini və dərəcələrini araşdırarkən onların bir hissəsinin adlarını ifadə etdikləri əşya və predmetlər istifadədən tamamilə çıxdıqdan sonra bu sözlərin işlənmə aktivliyini itirməsi və tədricən dildən çıxması hadisəsi ilə üzlənmək mümkündür. Eyni zamanda bir sıra sözlərin əvvəl ifadə etdikləri mənənin arxaikləşməsi halları da az deyildir. Bu baxımdan arxaizmlər adətən leksik və semantik olmaqla iki qrupa bölünür. Semantik arxaizmlərin üslubi işlənmə keyfiyyətlərinin araşdırılması zamanı bu sözlərin ilkin və yaxud arxaik mənada istifadə edilməsi əsas götürülməlidir.

Söz daima yaşamaq uğrunda mübarizə aparır. Sözün qədimliyi xalqın qədimliyi deməkdir. sözün tarixini dilin, xalqın tarixindən ayrı təsəvvür etmək çox çətindir. Sözün və dilin tarixini öyrənmək üçün xalqın təşəkkül tarixini öyrənmək lazımdır. Məlumdur ki, Azərbaycan xalqının tarixində bir çox türk tayfalarının rolu olmuşdur. Xalqın təşəkkül prosesində bir etnosun üstün mövqeyi o etnosu məxsus dil faktlarının da üstün mövqə qazanmasına gətirib çıxarır. Minilliklər ərzində formalaşma prosesi keçirən dilimizdə bu və ya digər tayfaların siyasi üstünlüyü ilə yanaşı, mədəni üstünlüyü də olmuşdur. Dildə müşahidə olunan paralelizmin əsas səbəbi də müxtəlif tayfa dillərinin bir-birinə inteqrasiyası prosesinin hələ də başa çatmaması ilə izah olunur.

Dilçilik ədəbiyyatında çox zaman arxaikləşməyə leksik kateqoriya kimi yanaşılır. Əslində isə, arxaikləşmə çox geniş bir dil hadisəsi olub onun bütün kateqoriyalarını- fonetika, leksika, semasiologiya, qrammatik quruluşunu və.s əhatə edir.

Arxaizmlər arxaikləşmənin dərəcəsinə görə də fərqlənir. Bilirik ki, arxaikləşmə dilin müasir vəziyyətinə əsasən müəyyənləşir. Bir qrup arxaizmlər nə müasir ədəbi dilimizdə, nə də folklorlarda, nə də dialekt və şivələrdə heç bir iz qoymadan unudulmuşdur. İkinci qrup arxaizmlər ədəbi dilimizdə mövcud olmasa da, digər türk dillərində öz varlığını qoruyub saxlamışdır. Üçüncü qrup arxaizmlər mənənin köhnəlməsi və ya dəyişməsi ilə arxaikləşmişdir. Nəhayət, dördüncü qrup arxaizmlər ədəbi dilimizdə işləklidən qalsa da, dialektlərdə yaşamaqda davam etməkdədir.

Dildə arxaikləşmə olduqca təbii bir prosesdir. Dilin daim durulma, saflaşma meylinin nəticəsidir. Lakin müəyyən dövrlərdə dilçilərin, yazıçıların bu işə müdaxiləsi arxaikləşməyə bir növ rəvac vermişdir. Zahirən dilə müdaxilə təsiri bağışlasa da, əslində bu işin mərkəzində ana dilimizi qoruyub saxlamaq dururdu. Məsələn, həyatının sonuna kimi ərəb əlifbasına qarşı mübarizə aparmış görkəmli yazıçı və alim M.F.Axundov ədəbi dil norması kimi canlı danışq dilini əsas tutmağa üstünlük verirdi.

Sözlərin köhnəlmə prosesi birdən-birə deyil, tədricən baş verir. Müəyyən müddət söz az istifadə olunur, getdikcə istifadə olunma sahəsi məhdudlaşır, unudulur, nəticədə aktiv işləkliyini itirir. Köhnəlmiş sözlərə ancaq köhnə sözlər kimi baxmaq olmaz. Çünki, bəzən köhnəlmiş söz yenidən aktiv leksikaya keçə bilər, məsələn, bəy, xan, xanım sözləri öz əvvəlki məzmunlarından uzaqlaşaraq yeni mənada işlədilir. Elmi ədəbiyyatlarda göstərilir ki, sözlərin köhnəlmə dərəcəsi müxtəlif olur. Bu cəhətdən köhnəlmiş sözlər iki qismə bölünür: tarixizmlər və arxaizmlər.

Müəyyən tarixi hadisə ilə əlaqədar köhnələn əşya və hadisələrin adları tarixizm adlanır. Tarixizmlər əşya və hadisələrlə birlikdə onları ifadə edən sözlərində köhnəlməsi, passiv lüğətə keçməsi nəticəsində yaranır, yəni, həmin sözlər həm formaca, həm də məzmunca köhnəlmişdir. Məsələn, qalxan, şeşpər, aynalı, darğa, koxa, mistal və.s.

Dildə sözlərin köhnəlməsi səbəblərini aşağıdakı kimi də sistemləşdirmək olar:

1. Əşyanı, hadisəni anlayışı ifadə edən hər hansı bir söz öz işləkliyini itirir, nəticədə əşya, hadisə, anlayış başqa bir sözlə ifadə olunur. Əşyanı, hadisəni, anlayışı bildirən əvvəlki söz işləkliyini itirdiyi üçün dilin lüğət tərkibinin passiv hissəsinə keçir.
2. Həyatda, cəmiyyətdə vaxtilə mövcud olmuş hər hansı əşya, hadisə, anlayış bir müddətdən sonra öz əhəmiyyətini, mövcudluğunu, həyatiliyini itirir. Nəticədə həmin əşyanı, hadisəni, anlayışı ifadə edən söz də dildən çıxır.
3. Eyni əşya, hadisə anlayış bir neçə sözlə adlandırılır. Həmin sözlərdən biri öz əhəmiyyətini artıraraq aktivləşir, digəri isə passivləşir və nəticədə köhnəlir.
4. Xalqın düşüncə tərzinin və ictimai-siyasi həyatının inkişafı ilə əlaqədar olaraq hər hansı sözün ifadə etdiyi hadisə, anlayış köhnəlir. Bu proses dildə bir qanunauyğunluq kimi özünü göstərir. Köhnəlmiş əşya, hadisə, və anlayışları ifadə edən sözlər də, təbii olaraq, istifadədən düşür və dilin lüğət tərkibində dəyişmə prosesi gedir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Səlim Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. II hissə, Leksika, Bakı: "Maarif", 1982, 216s
2. Afad Qurbanov. Müasir Azərbaycan Ədəbi Dili. Bakı: "Nurlan" 2009, s242-243
3. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: "Maarif", 1979, 268s
4. Həsən Balyev. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı. 2003, 422s
5. Xəlilov. B.Ə Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı "Nurlan", 2008 442s

Açar sözlər : söz, dil, tarix, hadisə, əhəmiyyət, mövcudluq.

Keys words : word, language, history, event, importance, availability.

Ключ слова : слов, язык, история, событие, важность, доступность.

РЕЗЮМЕ

В данной статье изучаются гричины опровержения. Если мы основываем наши идеи на причинах отскока, мы можем классифицировать его следующим образом:

- влияние изменений в обществе в результате исторического и культурного прогресса;
- процесс повторного выдвижения;
- переход основного смыслового центра в производные слова;

Как упомянуто выше, причины обесценивания предмета или возникновения изменения непосредственно связаны с историческим и культурным прогрессом. Устаревание в языке преобладает. Изменения в истории приводят к обострению слов, принадлежавших предыдущему периоду. Поэтому в пассивном фонде лексики языка в них встречаются устаревшие слова об отдельных периодах.

SUMMARY

The B legs are pushed out of the groin. If we base our ideas on the rebound, we can classify it with the following image:

- the evolution of the society in the consequence of the historical and cultural progress;
- the process of rewinding process;
- interchangeable base unit in production lines;

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Rəhimli Nigar Azər qızı
ÇOXMƏDƏNİYYƏTLİLİYİN VƏ TOLERANTLIĞIN AZƏRBAYCANDA TARİXİ ƏNƏNƏLƏRİ

"Tolerantlıq, dözümlülük çox geniş anlayışdır. O, həm insani münasibətlərin, həm insan cəmiyyətində gedən proseslərin, həm də dövlətlərarası, millətlərarası, dinlərarası münasibətlərin bir çox cəhətlərinə aiddir. O, təkcə dinlərin bir-birinə dözümlülüüyü deyil, həm də bir-birinin adətlərinə, mənəviyyatına dözümlülük, mədəniyyətlərə dözümlülük deməkdir".

Heydər Əliyev

Azərbaycanda coxmədəniyyətlilivinin və tolerantlığın tarixi çox qədim və zəngindir. Azərbaycan əsrlər boyu müxtəlif dinlərin, avrı-avrı millətlər və konfessivalar nümayəndələrinin sülh, əmin-amanlıq, qarşılıqlı anlaşma və dialoq şəraitində yaşadığı diyar kimi tanınmışdır. Bu da Azərbaycan xalqı üçün sözün əsl mənasında qürur mənbəyi olmuşdur. Keçmişə nəzər salsaq, görürük ki, əsrlər boyu Azərbaycan şərqlə qərbin kəsişməsində yerləşmişdi və bu da təbii ki, Azərbaycanda multikulturalizmin formalaşmasına güclü təkan vermişdi. Hələ 1918-ci ildə Müsəlman Şərqində ilk demokratik dövlətin qurulduğu dövrdə ölkəmizin ərazisində dinindən, etnik mənsubiyyətindən, irqindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlar eyni hüquqa malik idilər. Bizlər də, ilk Demokratik Azərbaycan Respublikasının varisləri kimi tarixi multikulturalizm ənənələrini qoruyub saxlamış və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin müdrik siyasətinə əsasən inkişaf etdirmişik.

Təbii ki, 1918-ci ilə qədər də Azərbaycanda multikulturalizm anlayışı var idi. Sadəcə bu anlayış hələ termin kimi istifadə edilmirdi. Əsrlər boyu müxtəlif ölkələrdə mövcud olan coxmədəniyyətlilik multikulturalizm termini kimi ilk dəfə Kanadada 60-cı illərin əvvəllərində yaranmışdı (2).

Azərbaycanın əlverişli coğrafi yerləşməsi, təbiətinin zənginliyi və müxtəlifliyi və əhalisinin qonaqpərvərliyi bir çox millətlərdə maraq oyadırdı və müxtəlif xalqların nümayəndələrinin burada məskunlaşması səbəbi olmuşdu. Onlardan yəhudiləri, ən qədim etnik təbəqələrdən olan tatları, talışları, avarları, saxurları, müxtəlif etnoslardan ibarət olan və ən az saylı Şahdağ xalqlarını, rutulları, ingiloyları, köçəri xalq hesab edilən qaraçıları, assiriyalıları, yalnız Azərbaycan ərazisində mövcud olan udinləri, 1819-cu ildə Azərbaycanın ərazisində məskunlaşan almanları, molokanları, kürdləri, ən geniş yayılmış etnik qruplardan biri - ləzgiləri və digər etnik qrupların nümayəndələrini də qeyd etmək olar. Yəhudilərin Azərbaycan ərazisində hələ XVI əsrdə İrandan gəlmiş olduğunu nümunə kimi göstərmək olar. Onlar ölkəmizin müxtəlif yerlərində, daha çox Bakıda, Sumqayıtda, Qubanın Qırmızı qəsəbəsində və digər yerlərdə yaşayırlar. Dağ yəhudiləri Azərbaycanda 3 qrupa bölünür:

- qubalılar — Azərbaycanın Quba rayonu, əsasən, Qırmızı Qəsəbə;
- şirvanlılar (şirvani) — şimal-şərq Şamaxı rayonunun keçmiş Müci kəndi, habelə Bakı;
- oğuzlular — Oğuz şəhəri, Gəncə, İsmayilli, Şamaxı.

İran dil ailəsinə mənsub olan talışlar ölkəmizin cənub-şərqində, əsasən, Lənkəran, Masallı və Lerik rayonlarında yaşayırlar. Talışlar Azərbaycanın ən qədim yerli tayfalarından olan kadusilərin nəslə hesab edilir. Kürdlər Naxçıvan Muxtar Respublikasında, avarlar Zaqatala və Balakən, saxurlar Zaqatala və Oax rayonlarında, rutullar Səkidə, XVIII əsrin ortalarında Azərbaycana gələn molokanlar Bakı, Sumqayıt, Samaxı, İsmayilli, Gədəbəv və Oubada, I Sah Abbasın dövründən bəri Azərbaycanda yerləşən ingiloylar ölkəmizin Oax və Zaqatala rayonlarında, udinlər Qəbələ rayonunun Nic kəndində və qismən də Oğuz rayonunda, almanlar Hacıkənddə, Şəmkirdə, Bakıda, tatlar isə Şirvan ərazisində yaşayırlar. Beləliklə, Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində, bölgə və kəndlərində müxtəlif etnik qruplar məskunlaşaraq öz dillərini, adət ənənələrini qoruyub saxlayaraq Azərbaycanın əhalisinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişlər (3).

Azərbaycanın ərazisində müxtəlif etnosların mövcudluğunun nəticəsi kimi ölkəmizin ərazisində müxtəlif dinlərin olması da təbii haldır. Beləliklə, hazırda ölkəmizdə müsəlman, xristian, yəhudi və digər icmalar sərbəst fəaliyyət göstərir. Ölkəmizdə Rus Pravoslav Kilsəsi, Alban-Udin xristian icması, Katolik və Lüteran kilsələri, sinaqoqlar və müxtəlif məscidlər fəaliyyət göstərir. Onlara hər zaman dövlət tərəfindən xüsusi qayğı göstərilir.

Çoxmədəniyyətlilik və tolerantlığın tarixinə və zamanın müxtəlif sınaqlarına məruz qalmışdır. Əsasən XX əsrdə regionda baş verən hadisələr nəticəsində dini dözümlülük ənənələri bir çox problemlərlə üzləşdi. Həmin illər Ermənistanın elan edilmiş müharibəsi, 20% torpaqlarımızın işğal altına düşməsi, bir milyondan çox qaçqın və köçkünlərin yaranması, iqtisadi böhran, kaos, separatizm dalğası və digər dəhşətli hadisələrlə yadda qalmışdır. Ölkədə fəaliyyət göstərən bəzi kilsələr və məscidlər bağlanmış, dağıdılmışdır. Lakin xalqın xahişi ilə hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev patriot və müdrik siyasətçiyə xas olan uzaqgörənlik xüsusiyyətləri ilə doğma Azərbaycanı düşdüyü o çətin vəziyyətdən qurtara bildi. Ölkəmizdə yaşayan müxtəlif xalqlar birləşərək vahid tolerant dövlət yaratdılar. Azərbaycanda əsrlər öncə formalaşmış tarixi ənənələr Ümummillə Lider Heydər Əliyevin müdrik siyasəti nəticəsində qorunub saxlandı. Öncə bağlanmış və ya dağıdılmış din ocaqlarına təzə həyat verildi. Tolerantlığın tərəfdarı olan Heydər Əliyev 1995-ci ildə təsis etdiyi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsində mənşəyindən, irqindən, dinindən və dilindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarına hörmət edən qanun qəbul edildi. Simpoziumların birində çıxış edərək Heydər Əliyev belə demişdi: "Dünyada bir çox böyük dinlər mövcuddur. Hər dinin özünəməxsus yeri var. Biz azərbaycanlılar islam dini ilə fəxr edərək, eyni zamanda heç vaxt başqa dinlərə qarşı mənfi münasibət göstərməmişik, düşmənçilik etməmişik, ədavət aparmamışıq və heç bir başqa xalq da öz dinimizə itaət etməyə məcbur etməmişik. Ümumiyyətlə, başqa dinlərə dözümlülük, başqa dinlərlə yanaşı və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamaq islam dəyərlərinin xüsusiyyətidir. Bu, tarix boyu Azərbaycanda da, Qafqazda da öz əksini tapıb. Azərbaycanda islam dini ilə yanaşı, xristian dini də, yəhudi dini də əsrlər boyu yaşayıb və indi də yaşayır. Qafqazda da bu mənzərə var. Hesab edirik ki, insanlar hansı dinə, hansı mədəniyyətə mənsubluğundan asılı

olmayaraq, bütün başqa mədəniyyətlərə, dinlərə, mənəvi dəyərlərə də hörmət etməli, o dinlərin bəzən kimsə xoş gəlməyən adət-ənənələrinə dözümlü olmalıdırlar" (4). Beləliklə, 1993-ci ildən etibarən Azərbaycanda yeni dövr başladı və bu mərhələ ölkəmizi və xalqımızı parlaq gələcəyə aparacaq dövrüdür!

İlham Əliyev Ulu Öndərin müdrik siyasətini davam etdirərək tolerantlıq və multikulturalizmə xüsusi diqqət ayırır. Son illər ərzində dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında keçirilən islahatlar nəticəsində bütün sahələrdə olduğu kimi, din sahəsində də uğurlar əldə edilmişdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin söyləri nəticəsində ölkəmizdə yerləşən bir sıra dini abidələr, müqəddəs yerlər, məscid və kilsələr əsaslı təmir edilmişdir. Qəbələ rayonunun Nic qəsəbəsində yerləşən Çotarı alban-udi kilsəsi 2006-cı ildə bərpa edilmişdi. Ardınca, Bakıda Müqəddəs Məryəm Ana katolik kilsəsinin tikilişi üçün Heydər Əliyev tərəfindən ayrılmış ərazidə 2008-ci ildə İlham Əliyevin, Mehriban Əliyevanın və Vatikanın dövlət katibi kardinal Tarçizio Bertonenin iştirakı ilə təntənəli açılış olmuşdu. Multikulturalizmə dəstək vermək məqsədi ilə bir çox irimiqvaslı tədbirlər keçirilmişdi: Dünya Dini Liderlərinin Ümumdünya Sammiti, Bakı Bevnəlxalq Humanitar Forumu, BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının VII Qlobal Forumu, Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu, IV İslam Həmrəyliyi Oyunları. Bakı Bəyannaməsinin qəbul edilməsini də xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Azərbaycanı dünyada multikulturalizm mərkəzi kimi tanımaq və mövcud multikultural modelləri tədqiq və təşviq etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 fevral 2014-cü il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşavirliyi təsis edildi, 15 may 2014-cü il tarixli sərəncamı ilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradılmışdı və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 yanvar 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə 2016-cı il "Multikulturalizm ili" elan edilmişdir. İlham Əliyev çıxışlarının birində qeyd etmişdi: «Azərbaycanda milli və dini birgəyaşayışın ən sivil normaları mövcuddur, ölkədəki tolerantlıq mühiti, dövlət-din münasibətləri bütün dünyada nümunə kimi qəbul olunur».

Multikulturalizmin inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti Azərbaycanın Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın çox böyük rolu var. 2004-cü ildən fəaliyyətə başlayan bir çox irimiqvaslı layihələrin müəllifi olan Heydər Əliyev Fondu tolerantlığın qorunmasında böyük əmək sərf etmişdi. Ulu Öndər Heydər Əliyevin zəngin irsini təbliğ edən Fond daşdığı adı tam məsuliyyətini doğrularaq Azərbaycanda mədəniyyət, elm və təhsil, səhiyyə, idman və digər sahələrin inkişafını təmin edir. Haqlı olaraq deyə bilərik ki, dövlətin multikulturalizm və tolerantlıq siyasətinin təbliğinə, ideyaların, layihələrin gerçəkləşməsinə böyük dəstək verən ikinci bir ictimai institut yoxdur. Tolerantlığa və multikulturalizmə dəstək vermək məqsədi ilə Heydər Əliyev Fondu həm ölkəmizdə, həm də sərhədləri hüdudlarında saysız-hesabsız tədbirlər həyata keçirmişdi. Bu ölkələrin içində Bolqarıstanı, Fransanın müxtəlif regionlarını, Bosniya və Herseqovinanı, Həştərxanı və digər ölkələri göstərmək olar. Fond tərəfindən 2018-ci ildə Vatikanda yerləşən Müqəddəs Sebastyan katokombaları bərpa edilmişdi. Zəngin tarixə malik olan bu katakombalar bütün xristian dünyası üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xristian dünyası üçün növbəti mühüm abidələrdən biri də Müqəddəs Marçellinio və Pietro katakombalarıdır. Bu katakombalar 2012-ci il iyunun 22-də Romada Heydər Əliyev Fondu ilə Müqəddəs Taxt-Tac arasında imzalanmış "Roma katakombalarının bərpasına dair ikitərəfli Saziş" çərçivəsində bərpa edilərək 2016-cı ildə açılmışdı. Beləliklə, bu layihələr Azərbaycan Respublikasında tolerantlığa verilən töhfələrinin əyani sübutudur. Ancaq həqiqi tolerantlıq nümunəsi olan ölkə müxtəlif ölkələrin, dinlərin dini-tarixi abidələrinə bu qədər qiymət verə bilər. Mehriban xanım Əliyeva çıxışların birində vurğulamışdı: "Biz müsəlman ölkəsi olmaqla ənənələrimizə, dinimizə, mədəniyyətimizə hörmət edirik. Lakin bununla bərabər, biz dünyanın bütün mədəni müxtəlifliyinə eyni dərəcədə hörmətlə yanaşıraq" (5).

Fondun təşkilatçılığı ilə həyata keçirilən "Azərbaycan Parisin ürəyində" adlı layihə çərçivəsində 2015-ci il sentyabrın 8-də Parisdə "Dini tolerantlıq: Azərbaycanda birgə yaşamaq mədəniyyəti" mövzusunda konfrans keçirilmiş və "Parisin ürəyində Azərbaycan musiqisi" adlı konsert təşkil olunmuşdu. Həmcinin dünya şöhrətli fotoqraf Reza Deqatinin Azərbaycanda hökm sürən tolerantlıq ab-havasını əks etdirən "Azərbaycan-tolerantlıq məkanı" fotosərgisi keçirilmişdi. Bu sərgi Azərbaycanda yaşayan müxtəlif millətlər və dinlərə mənsub xalqların həyat tərzi, adət-ənənələri haqqında məlumatlar verirdi. Fotoqrafın sərgidəki işlər Azərbaycanda müxtəlif dini icmaların bir-birinə hörmət və ehtiram şəraitində yaşadığını bir daha açıq şəkildə ifadə edirdi.

Beləliklə, Ümummillə lider Heydər Əliyev siyasətinin, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin müdrik siyasətinin və Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidentini fəaliyyəti nəticəsində çoxmədəniyyətlilik və tolerantlıq günü gündən möhkəmlənir. Bütün dünyada baş verən beynəlxalq terrorizm, islamofobiya, ksenofobiya, sivilizasiyaların toqquşması, milli zəmində yeni münəqişə ocaqlarının yaranması kimi problemlərin mövcud olduğu dövrdə Azərbaycan əsl sabitlik adası və tolerantlıq diyarı kimi tanınır. Azərbaycan bu gün sivilizasiyalararası dialoq prosesinə mühüm töhfələr verir.

Çoxmədəniyyətliliyin və tolerantlığın Azərbaycanda tarixi ənənələri yaşayır və inkişaf edir. Həm yaşlı, həm də indiki nəslin şüuruna və həyat tərzinə multikultural dəyərlər ömürlük həkk olunub.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. <http://www.baki-xeber.com/layihə/40320.html>
2. <http://gaidar.center/articles/multiculturalism-as-phenomenon.htm>
3. https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99baycan_%C9%99razisind%C9%99_ya%C5%9Fayan_azsayl%C4%B1_xalqlar
4. http://azerbajian.az/portal/General/Religion/tradition/Religion_03_a.html?
5. <http://www.mehriban-aliyeva.az/site/activities/News/846357?part=activities&spart=speeches>

Açar sözlər: multikulturalizm, tolerantlıq, Heydər Əliyev, müxtəlif etnoslar, müdrik siyasət

Ключевые слова: мультикультурализм, толерантность, Ге́йдар Алиев, различные этносы, мудрая политика

Key words: multiculturalism, tolerance, Heydar Aliyev, various ethnos, wise politics

Исторические традиции мультикультурализма и толерантности в Азербайджане
Резюме

Понятие «мультикультурализм» известно уже с сороковых годов двадцатого века. Актуальным оно стало в шестидесятые, а преимущественная часть анализа этого явления относится к девяностым – оптимистичные десятилетия политики мультикультурализма, когда действительно казалось, что она может быть реализована практически в любых многокультурных обществах. В самом широком смысле, а также на идеологическом уровне, мультикультурализм является признанием разнообразия и равноценности культур. Мультикультурализм процветает благодаря мудрой политике Гейдара Алиева, и свидетельство тому является Азербайджан.

Historical traditions of multikulturalizm and tolerance in Azerbaijan
Summary

The concept of "multiculturalism" has been known since the forties of the twentieth century. It became relevant in the sixties, and the main part of the analysis of this phenomenon belongs to the nineties - the optimistic decades of multiculturalism policy, when it really seemed that it could be implemented in almost any multicultural society. In the broadest sense, as well as on the ideological level, multiculturalism is a recognition of the diversity and equivalence of cultures. Multiculturalism flourishes thanks to the wise policy of Heydar Aliyev, and evidence of this is Azerbaijan.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

Temurova Səbinə
LİRİK ƏSƏRLƏRİN MƏZMUNUNUN ÖYRƏDİLMƏSİNƏ
VERİLƏN MÜASİR TƏLƏBLƏR

Təhsilin dinamik inkişafı, global dünya siyasətinə uyğunlaşdırılması sahəsində böyük işlər aparılmışdır. Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemi demokratik və humanist prinsiplər üzərində qurulmuşdur. Azərbaycan təhsil sistemində "kurikulum" yeni bir anlayışdır və öz üstünlüklərini göstərməkdədir. Kurikulumun mahiyyətinə yanaşmalar müxtəlif olmuşdur. Bu anlayışın qəbul edilməsi asan olmamışdır. Yenilik hər zaman asan qəbul edilmədiyi kimi, bu məsələ də ənənəvi təlimə alışanlar tərəfindən birmənalı şəkildə müsbət qarşılanmamışdır. Bu barədə səthi düşüncələr hələ də var. Bu isə təbiiidir. Bəs kurikulum nədir? Kurikulum yeni anlamda təhsil proqramı, tədris planı, standartları, məzmun xətləri, idrak və təlim metodları, təhsillə bağlı bütün sənədləri özündə birləşdirən konseptual sənəddir.

Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemində ayrı-ayrı fənlər üzrə fənn kurikulumları təşkil olunmuşdur. Boloniya prosesindən maksimum istifadə bizə fənn kurikulumlarını yaratmağa imkan verir. Fənn kurikulumlarının tətbiqi uşaqların fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etməsinə şərait yaradır. Orta məktəbdə ədəbiyyat tədrisinin başlıca məqsədi şagirdlərə yüksək bədii zövq aşılamaqla onların estetik hissələrini, gözəlliyi duymaq, dəyərləndirmək qabiliyyətini formalaşdırmaq və inkişaf etdirməkdir [5, s.3]. Söz sənəti insanın mənəvi tərbiyəsi ilə məşğul olur. O, xalqın mübarizəsini, mədəni irsini, adət-ənənələrini qoruyub saxlayır. Dərs hər zaman olduğu kimi, bu gün də tədris prosesinin əsasını təşkil edir. Buna görə də müasir məktəblərin qarşısında çox mühüm vəzifələr dayanır. Onlar şagirdlərə müstəqil düşünməyi öyrədir. Bu isə dərs zamanı mühümdür. Müasir dərs isə öz rəngarəngliyi, şagirdləri fəaliyyətə cəlb etməsi ilə ənənəvi dərsdən fərqlənir. Eyni zamanda müasir dərsdə hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətləri, maraqları, eləcə də cəmiyyətin sifarişi nəzərə alınır. Müəllim hər dərsə yaradıcı yanaşır, daim axtarışda olur, hər bir mövzunun tədrisinin səmərəli qurulması üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edir. Ümumtəhsil məktəblərində, ədəbiyyat dərslərində tədris olunan əsərlər janrcə müxtəlifdir. Əsərin janrına əsasən onun tədrisi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Şagirdlər bədii əsərin estetik dəyərini, emosionallığını və bədii təsirini poeziya nümunələri ilə daha tez mənimsəyirlər. Lirik əsərlər üçün epik və dramatik növdə olduğu kimi insanın məişətinin, həyat həqiqətlərinin obyektiv reallığa uyğun təsviri deyil, qəhrəmanın ovqatı, yüksək hiss və həyəcan, emosionallıq və yığcamlıq, tərənnüm, obyektə subyektiv münasibət səciyyəvidir [5, s.236]. Lirik növün janrlarının demək olar ki, hamısı proqram və dərslikləri əhatə edir. Bundan əlavə, lirik növün janrlarından sinifdən xaric oxu materialı kimi istifadə olunur. Lirik əsərlərin əsasını tərənnüm təşkil edir. Burda qəhrəmanın ovqatı, hiss və həyəcanı əsas yer alır. Lirik əsərin əsasında duran ovqat, hiss və həyəcan şagirdə aydın, tanış olmalıdır. Fənn kurikulumlarının məzmun standartlarına uyğun olaraq orta məktəblərdə müxtəlif janrlarda lirik əsərlər: qəzəl, qəsidə, məsnəvi, qitə, rübai, tuyuq və s. öyrədilir. Həmin əsərlərin öyrədilməsində interaktiv təlim metodlarından istifadənin böyük əhəmiyyəti var. Dərsliklərdə verilən lirik əsərlər daha çox vətənpərvərlik, əməyə məhəbbət, təbiət təsviri, sevgi, ilahi eşq və s. haqqındadır. Hazırkı dövrdə lirik əsərlərin qavranılmasında müəyyən çətinliklər var. Bunun müxtəlif səbəbləri var. Onlardan biri şeir şəkilləri, onun xüsusiyyətləri, qayda-qanunlarına yaxından bələd olmamaqdır. Şagirdlərin qafiyə, vəzn, bölgü, təkrir, rədif və s. haqqında biliklərin az olması onların lirik əsəri yaxşı bilməsinə mane olur. Bəs bu lirik əsərlər tədris prosesində şagirdlərə necə mənimsədilir? Onların məzmununun öyrədilməsinə verilən tələblər hansılardır? Fəal təlim prosesində lirik əsərlər yeni təlim texnologiyalarından istifadə olunaraq tədris olunur.

Metodistlər lirik əsərlərin məzmununun öyrədilməsinə verilən tələblərə müxtəlif aspektdən yanaşmışlar.

Metodist alim Y.Aslanovun təsnifatı isə belədir:

- 1.Dərsdə yüksək təhsil və tərbiyə səmərəsi əldə edilməlidir.
- 2.Lirik əsərin tədris olunduğu dərslərin quruluşu aydın olmalıdır.
- 3.Lirik əsərlərin tədrisi təhsilverici, tərbiyəedici və inkişafetdirici olmalıdır.
- 4.Qarşılıqlı əks əlaqənin ardıcılığı təmin edilməlidir.
- 5.Lirik əsərlərin tədrisi zamanı əyani və texniki vəsaitlərdən istifadə olunmalıdır.
- 6.Humanizm təbliğ olunmalıdır [2, s.32].

Müasir dövrün tanınmış metodistlərindən olan B.Həsənlı isə lirik əsərlərin məzmununun öyrədilməsinə verilən tələbləri bu cür qruplaşdırmışdır:

- 1.Mövzu ilə bağlı orijinal formanın seçilməsi, fərdi, cütlər, qruplar üzrə və kollektiv işin uzlaşdırılması.
- 2.Mövzu ilə əlaqədar ədəbi, mənəvi-estetik problemin müəyyən edilməsi və həlli prosesinə şagirdlərin fəal cəlbı.
- 3.Lirik əsərlərin tədrisində müəllim-şagird, şagird-şagird əməkdaşlığının, həssas ünsiyyətin, emosional, işgüzar mühitin yaradılması.
- 4.Lirik əsərin səviyyəsinə uyğun fəal, interaktiv təlim metodlarından istifadə.
- 5.Mövzunun dərs prosesində mənimsədilməsi.
- 6.Təhsil, tərbiyə və inkişaf vəzifələrinin qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirilməsi, mövzu ilə bağlı şagirdlərə müvafiq həyat bacarıqlarının aşılınması.
- 7.Təlim vaxtının optimal bölüşdürülməsi.
- 8.Lirik əsərlərin tədrisi zamanı informasiya, kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edilməsi.
- 9.Fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyasının yaradılması [5, s.59].

Bütün bunları nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, ədəbiyyat proqramları və dərslikləri vaxtaşırı olaraq yeniləşməsinə və təkmilləşməsinə baxmayaraq, lirik əsərlərlə bağlı bilik, bacarıq və vərdislər müasir tələblərdən çox aşağı səviyyədədir.

1. **Ədəbiyyat**
2. Aslanov Y. Ədəbi axtarışlar və tədris. Bakı, 2013.
3. Aslanov Y. Ənənə və müasirlik. Bakı, 2011.
4. "Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı". Bakı, 1999.
5. Əhmədov C. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 1991.
6. Həsənlı B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2016.
7. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2015.

Açar sözlər: təhsil, kurikulum anlayışı, fənn kurikulumu, müasir dərs, lirik əsərlərin tədrisi.

Ключевые слова: образование, понятия курикулума, предметный курикулум, современный урок, методика лирических произведений.

Key words: education, curriculum concept, subject curriculum, modern lesson, teaching of lyrical novels.

Современные требования к обучению содержанию лирических стихов

Резюме

Наблюдения и результаты показывают, что в школьном опыте обучения лирических произведений является наиболее важным. Благодаря этому ученики обладают возможностью читать образцы поэзии. С помощью лирических произведений ученики изучают теоретические информации о лирике и лирическом жанре. Они демонстрируют культуру общения в обсуждениях искусственных образцов.

Modern requirements for teaching the content of lyrical poems

Summary

The results of observations and researches show that teaching of the lyrical novels at school is necessary. As a result pupils own the skills of reading poetry. With the help of lyrical novels pupils learn theoretical information on lyric genre. During the discussion of the metaphorical samples they bring communication culture out.

Əminə Rəhim qızı Rəhimli

KOMPÜTER TERMINOLOGİYASI

Bir çox dilçilər son illərdə baş verən “terminoloji partlayış” haqqında danışımlar. Kompüter terminologiyası nisbətən gənc bir leksik təbəqədir. Bu gün fərdi kompüter (PC) olan hər bir istifadəçi kompüter terminologiyası sahəsində müəyyən bir leksik ehtiyata malikdir.

“Terminologiya anlayışı altında dilin müxtəlifliyi, müəyyən bir bilik və ya fəaliyyət sahəsinin anlayışını ifadə edən leksik vahidlər toplusudur nəzərdə tutulur.”(3,67)

S.V. Qrinevə görə terminologiyanın əsasının aşağıdakı terminoloji vahidlər təşkil edir:

- Terminlər (xüsusi anlayışları dəqiq ifadə etmək üçün tətbiq edilən xüsusi dilin, sözün və ya söz birləşməsinin leksik vahidləri)
- Terminoidlər (formalaşmaqda olan anlayışları ifadə etmək üçün olan sözlər)
- Preterminlər (müəyyən peşəkar sahənin nümayəndələri arasında danışmaq üçün yayılmış, semantik qeyri dəqiqlik ilə xarakterizə olunan terminlər modeli)

Kompüter terminologiyası xüsusi (kompüter) leksikasının bir hissəsidir. İ.L.Komleva bu leksikani “kompüter dili” adlandırır, və bu anlayış altında “müəyyən bir mövzu sahəsi formalaşan və texniki olaraq fərdi kompüterlərin istehsalatı və onların proqram təminatı ilə bağlı olan xüsusi dil” kimi başa düşür.

Bu dil ətrafında formalaşan mərkəzi anlayış “kompüter” anlayışdır. “İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları” (İKT) anlayışı daha məşhur və geniş anlayışdır və digər texnologiyaları da əhatə edir (televiziya, mobil rabitə və s.). Buna görə də, kompüter dilinin terminoloji leksikası “kompüter terminologiyası” adlanır.

Bəzən müəyyən bir sahənin bütün terminologiyasını müəyyən etmək üçün termin sistemi anlayışından istifadə olunur. O, terminologiyanın sistemlilik kimi vacib xüsusiyyətini vurğulayır. Terminoloji sistem ayrı-ayrı elementlərə ayrılabilir. Burada terminoloji sahə anlayışı mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

“Terminoloji sahə - terminlər və onların ətrafında qruplaşan konkret terminoloji sistemin elementar sahələrinin və ya mikrosahələrinin məntiqi ardıcılıqla təşkil edilmiş əlaqələr sistemidir.”(4,54)

Kompüter terminologiyasında aşağıdakı tematik istiqamətlər inkişaf edir:

- kompüterlər haqqında ümumi məlumat (yaranma tarixi, istehsalı, modellər və onların məqsədi)
- texniki təhcizat (avadanlıq, monitor, sistem bloku, stasionar kompüterdə klaviatura və siçan, və yaxud bir neçə funksiyalı özündə birləşdirən noutbuk, tablet və ya smartfon cihazları)
- proqram təminatı (bir sıra standart proqram təminatı ilə işləyən əməliyyat sistemi)
- proqramlaşdırma (müxtəlif alqoritmik proqramların yaradılması və istifadəsi ilə bağlı informasiyanın emal olunması imkanının geniş spektri)
- hesablama sisteminin işləmə prinsipi (hesabi əməliyyatlar və problemlərin kompüter vasitəsilə həlli)
- kompüter texnologiyaları (informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, multimedia texnologiyaları və s.)

Bundan başqa kompüter terminologiyası məntiqi-semantik struktura görə aşağıdakı siniflərə ayrılır:

- predmetlər (flash kart, sət disk)
- proseslər (surətin alınması və yadda saxlanması)
- ölçülər (bayt, piksel)
- əlamətlər və xüsusiyyətlər (iş masasının görünüşü, əməliyyat sisteminin konfigurasiya parametrləri)

Fərdi kompüterlərin geniş yayılması ilə dilimizə külli miqdarda ingilis dili leksikası keçdi və bir çox ifadələr analoqla əvəz edildi. Elektron hesablama maşını - fərdi kompüter, hərfi rəqəmsal çap qurğusu - xətti printer, qrafik quran - plotter adlanmağa başladı və s. Hal hazırda kompüter dili daha çox ingilis dilindən götürülmüş sözlərlə zəngindir. Müasir kompüter terminlərinin əksəriyyətini ingil dilindən götürülmüş neologizmlər təşkil edir: processor, skayner, interfeys, modem və s.

“Kompüter dilçiliyi anlayışı çox geniş bir anlayışdır. Əslində, kompüter dilçiliyinə bir neçə elm sahəsinin qovuşuq nöqtəsində yaranan yeni bir elmi istiqamət kimi baxmaq olar. Kompüterlərin dilçilikdə istifadə olunması ilə bağlı bütün məsələlər kompüter dilçiliyinin tədqiqat obyektinə hesab olunur.”(1,24)

Kompüter dilçiliyinin bir çox vahidləri (WiFi, URL, LAN), tətbiq adları (Microsoft Word), elektron resursların adresləri (<https://www.google.az/>) yalnız ingilis dili vasitəsilə qeydə alınır, bu da öz növbəsində müvafiq dil vərdişlərinə malik olmayan adamlarda çətinlik yaradır.

“XX əsrin 60-cı illərindən başlamış kompüter dilçiliyinin əsas problemləri nəzəri linqvistik modellərin hazırlanmasına yönəlmişdir. Lakin sonralar tədqiqat obyektinə daha geniş istiqamətdə statistik metodların tətbiqi ilə maşın təliminə, mətnlərin emalına, bir sıra evristik məsələlərin həllinə istiqamətləndi.”(2,4)

Keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq belə bir nöqtəyə nəzər inkişaf etməyə başladı ki, insan beyni ilə kompüter anoloji sxem ilə işləyirlər. Hesablama alqoritmləri özündə şüurun idraki prosesini əks etdirir, süni intellekt isə təbii intellektin bir modelidir. Beləliklə, kompüter terminləri dünyanın yeni kompüter xəritəsində koqnitiv prosesləri təyin etmək üçün istifadə edilir.

Kompüter terminologiyası Elektron Hesablama Maşınının arxitekturasının qurucusu Con fon Neymanın (1946) prinsiplərinə əsasən insan beyninin (kompüterin də insanda olduğu kimi yaddaşı var, beynin yerini isə əsas processor tutur və s.) funksiyalıqlığını təsvir edən leksikaya əsasən formalaşmışdır.

Bir tərəfdən, istənilən terminologiya milli dilin bir hissəsi hesab olunur və nəticə olaraq o, etno-mədəni prinsip əsasında formalaşır. Beləliklə, Azərbaycan dilində kompüter terminlərinin forması – tələffüzü, morfolojiya və sintaksisi – Azərbaycan dilinin qaydalarında əsasən müəyyən edilir. Məsələn, ingilis dilindən götürülmüş “provayder” termini (internet xidmətinə təmin edən şirkət) Azərbaycan dilində aşağıdakı kimi hallanır:

- Adlıq hal (Kim? Nə? Hara?) – provayder
- Yiyəlik hal (Kimin? Nəyin? Haranın?) – provayderin
- Yönlük hal (Kimə? Nəyə? Haraya?) – provayderə
- Təsirlilik hal (Kimi? Nəyi? Haranı?) – provayderi
- Yerlik hal (Kimdə? Nədə? Harada?) – provayderdə
- Çıxışlıq hal (Kimdən? Nədən? Haradan?) – provayderdən

Digər tərəfdən, kompüter terminologiyası (konkret olaraq digər dillərdən alınma neologizmlər) ümumi istifadə olunan leksikadan milli dilə xas olmayan spesifik əlamətləri nə görə fərqlənir.

Beləliklə, Azərbaycan dilinin əlamətlərinə malik olan (morfoloji, fonetik, sintaktik) kompüter terminləri bu dil üçün xarakterik olmayan bir sıra xüsusiyyətlərə malik olması ilə fərqlənir. Buna görə də kompüter terminologiyasının milli dillə kəsişdiyini demək olar: o qismən milli dillə üst-üstə düşür və qismən də ondan kənara çıxır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Mahmudov M., "Kompüterdilçiliyi", Bakı 2013.
2. Vəliyeva K., Mirzəliyeva M., "Məşinətərcüməsinin nəzəri problemləri", Bakı 2016.

Rus dilində

3. Гринев С.В., "Введение в терминоведение", М., 1993.
4. Комлева И.Л. Принципы формирования русской компьютерной терминологии. М., 2006.

Açar söz: kompüter terminologiyası, kompüter dili, neologizmlər.

Key words: computer terminology, computer language, neologisms.

Ключевые слова: компьютерная терминология, компьютерный язык, неологизмы.

Xülasə

Bu məqalə computer texnologiyası sahəsinə aid terminologiyanın təhlilinə həsr olunub. Burada computer terminologiyasının yaranması, təsnifatı, xüsusiyyətləri, milli dildə və xüsusi (kompüter) leksikada yerləşdirilir.

Summary

This article is devoted to the analysis of terminology related to the field of computer technology. The origin, classification, characteristics, place of computer terminology in the national language and the special (computer) vocabulary are considered.

Резюме

Настоящая статья посвящена анализу терминологии, связанной со сферой компьютерных технологий. Рассматривается происхождение, классификация, особенности, место компьютерной терминологии в национальном языке и специальной (компьютерной) лексике.

Rəyçi: dosent C.X. Muradov

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏKİ REALİLƏRİN TƏRCÜMƏ PROBLEMLƏRİ

Xalqlararası mədəni əlaqələrin yaranmasında tərcümə sənətinin danılmaz rolu vardır. Tərcümə zamanı yalnız iki xalqın dilli, mədəniyyət və ədəbiyyatları, sivilizasiyaları üz-üzə dayanaraq qarşılıqlı əlaqədə olur. Bir xalq o biri xalqın mədəniyyəti haqqında ətraflı məlumat alır.

“Tərcümə insan fəaliyyətinin ən qədim növlərindən biridir. Dünya dillərinin differensiaslaşmasına paralel olaraq tərcümə işi də meydana çıxmışdır. Müqəddəs tövrat əfsanəsinə görə Babil qülləs tikintisinin yarımçıq qalmasının bir səbəbi Tanrının qəzəbi idisə, digər səbəbi o dövərdə bir-biriylə ortaq ünsiyyət dili tapa bilməyən inşaatçılar arasında tərcümə işini gerçəkləşdirəcək dilmənlərin olmamasıydı(1,35)”.

Müasir dünyamızı qloballaşma şəraitində tərcüməsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Müxtəlif dünya xalqları məhz tərcümə sayəsində bir- birlərinin tarixi, adət-ənənələri, məişəti, mədəniyyəti, ictimai- siyasi həyatı ilə yaxından tanış olurlar, müxtəlif şair və yazıçıların əsərlərini öz ana dillərində oxuya bilirlər.

Tərcüməçi xalqın dilini bilməklə kifayətlənməlidir. O dilin daşıyıcısı olan xalqın mədəniyyətini, adət-ənənələrini, tarixini də bilməlidir. Çünki tərcümə zamanı qarşıya elə dil vahidləri çıxır ki, bu vahidlər bir dildən digərinə tərcümə olunmur və birbaşa aid olduğu xalqın mədəniyyəti, adət-ənənəsi ilə bağlı olur. Tərcüməçilik özü də çətin bir peşədir. Bu peşənin əsas çətinliyi ondan ibarətdir ki, tərcüməçi mətnin orijinalına sadıq qalmalıdır. Əsər o qədər peşəkarlıqla tərcümə olunmalıdır ki, oxucu əsərin orijinal olduğunu fikirləşməlidir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra tərcümə sahəsində də böyük inkişaf nəzərə çarpmaqdadır. Tərcümələr Sovet dövründə olduğu kimi rus dilindən deyil, birbaşa orijinal dünya dillərindən edilməkdədir. Bu tərcümələr nəticəsində sabit birləşmələr, idiomlar, realilər bir dildən digər dilə tərcümə olunur.

Qohum olmayan dillərdə olduğu kimi qohum dillərində tərcüməsində realilərə rast gəlinir. Ə Rəsulov yazır: “...qohum dillərdə də orijinaldakı hər hansı bir leksik vahidin tərcümə dilində qarşılığının olmaması çox nadir hadisələrdən sayılır. Bu əsasən, iki səbəbdən yaranır: 1. Orijinal dil tərcümə dilindən daha çox inkişaf edir olur, lüğət dağarcığı daha zəngindir, bütün sahələrə aid qüvvətli terminləri yaradılmışdır, ədəbi dilin və şifahi nitqin bütün üslublarını əhatə edə bilir; 2. Orijinal dildəki leksik vahid realidir, sırf bu dilə məxsus bir məfhumun, anlayışın, məişət leksikasının qarşılığıdır, yaxud yeni termindir, arqotizmdir, varvarizmdir, jarqondur və s(1,37). Bu konkret məfhumlardan daha çox, mücərrəd anlayışları ifadə edən kəlmələrdə özünü göstərir. Ə. Rəsulovun qohum dillər olan Azərbaycan dilindən Türkiyə türkcəsinə və əksinə olan tərcümələrdə rast gəlinən realilər haqqındakı fikirləri ingilis və Azərbaycan dilindəki tərcümə materiallarına da aid etmək olar.

Tərcümə zamanı qarşıya çıxan əsas çətinliklərdən biri də realilər və onların tərcüməsi məsələsidir. Realilər başqa dillərə tərcümələr vasitəsilə keçir. Əsasən ədəbiyyat və kütləvi informasiya vasitəsilə daxil olur. Realilər mənsub olduğu xalqın milli adət-ənənələri, məişət tərzini, tarixini özündə əks etdirir, müəyyən təəssürat yaradır.

Realiləri digər sözlərdən fərqləndirən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, realilər sırf bir ölkəyə və ya mədəniyyətə aid olur və başqa xalqların dilində onun ekvivalenti olmur. A.D.Şveyser realiləri "ekvivalentsiz leksika" adlandırır(2,110).

Bəzən orijinaldan hər hansı bir mətni tərcümə edərkən müəyyən söz və ya söz birləşmələri meydana çıxır ki, onların tərcümə dilində ekvivalenti olmur. Yəni bu sözlərə tərcümə dilində tam uyğun olan söz tapmaq olmur. Bunlara ekvivalentsiz leksika və ya realilər deyilir.

Realilər ən çox bədii ədəbiyyatın tərcüməsi zamanı ortaya çıxır. Ona görə ki, bədii ədəbiyyatda millilik və xəlqiliyi tamamlayan əsas üsullardan ən başlıcası realilərdir.

Realilərin tərcüməsi ilə həm nəsr əsərlərində, həm də nəzm əsərlərində rastlaşırıq. Biz bu gün məqaləmizdə əsasən nəzm əsərlərinin tərcüməsi zamanı meydana çıxan realilərdən, onların tərcümə problemlərindən söz açacağıq. Nəzm əsərlərinin ingilis dilinə tərcüməsi prosesində milli koloritin saxlanılmasında əsasən bu realilər diqqəti cəlb edir: milli həyat tərzini ilə bağlı olan bayramlar, dini və mətəm mərasimləri, toponimlər, dovru əks etdirən müxtəlif realilər; milli kolorit komponentli, spesifik dil strukturlu atalar sözləri, məsəllər, idiomlar, vulqar sözlər, dialektik ifadələr; xalq məxsus xarakter və psixologiyaya əks etdirən amillər, xalqın təkəkkür tərzini, fəaliyyət dairəsi və s.

Tərcümə nəzəriyyəçisi Y. Qoqoberidze qeyd edir ki, bu və ya digər bədii ədəbiyyatda milli kolorit və milli xususyyətlərin canlandırılması tərcüməçi üçün ən mürəkkəb problemlərdən biridir. Bunun həyata keçirilməsi ən çox tərcüməçinin sənətkarlığından, onun orijinalı duymaq məharətindən, mədəniyyəti və zovqundan asılıdır(3,86).

E. Allahverdiyeva tərcümə əsərlərinin tədqiqi prosesində realilərin obyekt dildə verilməsinin aşağıdakı üsullarını müəyyənləşdirmişdir:

1)Realilərin fonetik tərkibinin, demək olar ki, tam saxlanılması şərti ilə obyekt dildə verilməsi; 2)Realilərin mətnə eyniylə saxlanılması ilə yanaşı, ona aid izahın mətnədən kənarında (məs. səhifənin sonunda, kitabın sonunda) verilməsi; 3)Realilər mətnə eyniylə saxlanılır və eyni zamanda mətnə də izah olunur; 4)Realilər obyekt dildə mövcud olan yaxın mənalı sözlə əvəz olunur. Bu halda orijinalda realiyanın varlığı oxucuya məlum olmur, tərcümədə verilmiş söz dildəki müstəqim mənasında başa düşülür(4,71).

Araşdırma apararkən gördük ki, tədqiqatçılar realilərin tərcüməsi zamanı əsasən 3 üsul göstərmişlər. 1. transliterasiya yolu ilə tərcümə. Bu zaman orijinalda işlənən realilər tərcümə edilən dilin hərfləri ilə verilir; 2. realini əvəz edən yeni söz, yaxud söz birləşməsi yaratmaq yolu ilə tərcümə; 3. tərcümə edilən dildən orijinaldakı realiyə mənaca

⁸⁹ PhD student at the Azerbaijan University of Languages

yaxın olan sözdən istifadə yolu ilə tərcümə. Bu zaman realini izah edən, onun mənasını uyğun şəkildə çatdıran söz və ya ifadə verilir.

“Azərbaycan poeziyasından ingiliscəyə edilən tərcümələrdə bu variantın tətbiq edilməsi ayrı-ayrı şairlərin əsərlərinin milli çalarını saxlamağa kömək etmişdir. Azərbaycan dilindən ingiliscəyə tərcümələrdə bu prinsipdən geniş istifadə olunmasının əhəmiyyəti böyükdür. Əvvəla, bu yolla Azərbaycan dilində işlənən spesifik realilər ingilis dilində işlədilib daha geniş yayılmaq imkanı qazanır. Digər tərəfdən realilərin ingilis dilində verilməsində müəyyən ənənə formalaşır ki, bu da gələcək tərcüməçilərin işini asanlaşdırır bilər”(5).

Araşdırmalar əsasən iki tərcümə əsəri üzərində aparılmışdır(6;7). Azərbaycan şairlərinin əsərlərindəki realilər ingilis dilinə transliterasiya yolu ilə tərcümə olunmuşdur. Azərbaycan dilindəki poeziya nümunələrindəki realilər müxtəlif semantik prinsiplərlə təsnif olunurlar.

1. Azərbaycan poeziyasında işlənən dini realilər: İngilis dilinə tərcümədə islam dini ilə bağlı realilərin tərcüməsi də müəyyən çətinliklər yaradır. Çünki bildiyimiz kimi, ingilislər xristian dininə sitayiş edirlər. Ona görə də Azərbaycan dilindəki islam dini ilə bağlı realilərin ingilis dilində ekvivalentini tapmaq mümkün deyil. Dini-mifoloji realilər yalnız transliterasiya yolu ilə ingilis dilinə tərcümə oluna bilər. Məsələn, Z. Fəxrinin bir şeir parçasına nəzər salaq.

Gördüm qanadlı quşlar

Bir səsə-*Azan* tərəfə.

Adamlar ardınca gəlir,

Gəlir mən *azan* tərəfə.

I saw the birds flapping

Their wings were flying

Towards a voice-voice of *Azan*.

Şair burada “*azan*” realisini olduğu kimi transliterasiya etmişdir.

Və yaxud başqa nümunəyə nəzər salaq. V. Əzizin şeirində isə “*quran*” realisinin ekvivalenti verilməmiş, yalnız transliterasiyası tərcümədə yer almışdır:

The armies make us use our guns.

Make the love of homeland like the *Koran*(7, 113).

2. Etnoqrafik leksika ilə bağlı realilər. Bu tip leksik vahidlər də ingilis dilinə realilər şəklində tərcümə olunurlar. Etnoqrafik leksikaya, maddi və qeyri maddi mədəniyyət nümunələrinin adı daxildir. Milli musiqiyə aid realilər qeyri-maddi etnoqrafik leksikaya aiddir.

Qara daşlarına

qara güncün çəkilmiş rəsmlər

bir el *aşığının* sazında

əriyib dil açır

daşa dönmüş simlər.

On your black stone

Will speak and sing song

On the saz of *Ashug*(6,37).

Və yaxud Şahmar Ələkbərzadənin şeirində “Yanıq Kərəm” ifadəsi ingilicə dilinə bu şəkildə tərcümə olunmuşdur.

I was not a cinder of a hearth and home,

I did not turn to *saz* and play *Yaniq Karam*(7,97).

“*Kilim*” realisi isə maddi etnoqrafik leksikaya aiddir. Məsələn,

Bu *kilimin* üstü ilə var-gəl edən *Qara Məlik*

Yamanca fikirli idi.

Like a downtrodden *kilim*.

And *Gara Melik* pacing on it

Was so thoughtful(6,54).

3. Onomastik leksika. İngilis dilinə tərcümə olunan realilərin böyük bir qismini onomastik leksika təşkil edir.

Onomastik leksika dilin xüsusi leksik fonduna daxil olduğu üçün digər dildə ekvivalentləri olmur. Azərbaycan dilindən ingilis dilinə yalnız transliterasiya vasitəsilə tərcümə olunurlar. Onomastik leksika özü isə müxtəlif bölmələrə malikdir:

a) Antroponimlər. Şəxs adlarını bildiren antroponimlər ingilis dilinə realilər şəklində keçir. Bu qisimdən olan realilər əsasən tanınmış şəxsiyyətlərin adı olur. Məsələn,

Həm üçün Rəsul Rza oldun,

Mənimçünsə ata...

You became *Rasul Rza*

For everyone

But father for me... (6,189)

Həmçinin Azərbaycan dastanlarında və yaxud milli folklor nümunələrində işlənən antroponimlər də ingilis dilinə realilər şəklində keçirlər. Məsələn,

Sel də yox, *Saramı* gəlib aparsın,

B dərdi, bəlanı bölüb aparsın.

There is no flood to take *Sara* with it,

To divide and take the trouble and pain with it(6,60).

You support *Korodhlu*-like *Nigar*,

My sword and its handle.

You are a shelter for *Nabi* like *Hajar*. (Tərcümənin altında bu realilərin ingilis dilində izahı verilib)(7,31).

Buradakı “*Sara, Koroglu, Nigar, Nəbi, Həcər, Əsli, Kərəm*” kimi antroponimlər əfsanə və dastanlarda işlənən realilərdir.

Çəkdik hər çəkilən qəmi,

Bu ömür-gün boş yerəmi?

Götür Əslini, Kərəmi,

Dünya, qayıt dünyamıza.

Tell us, is life frail

Take *Asli and Keram*.

b)Toponimlər. Azərbaycan poeziyasında yer adlarının adları da ingilis dilinə realilər kimi transliterasiya yolu ilə tərcümə edirlər.

Qoymayın süpürüb, silib aparsın

Qara saçlarımı dən Qarabağsız.

Do not let the gray hair wipes out and takes

My black hair without *Karabakh*(6,64).

Burada “Qarabağ” toponimi, aşağıdakı parçada isə “*Çin və Qobustan*” realiləri transliterasiya yolu ilə tərcümə olunmuş realilərdir.

Those who are not able to dust

And see the mirror of my engraved stones

from *China to Gobustan*(7,137).

c)Hidronimlər. Toponimlər kimi hidronimlər də tərcümə əsərlərində realilər kimi çıxış edirlər. Məsələn,

We will clear the rotten air over *İsa spiring*!

A day will come when the war will be over. (*İsa bulağının* ingiliscə izahı verilib)(7,62).

The seas and rivers seem to me shallow,

The deepest river is *Araz*(7,83).

I would put garments on your land,

I would fill my soul with *Kur–Araz water*(7,169).

d)Oronimlər. Azərbaycan poeziyasında işlənən dağ adları da tərcümə prosesində reali kimi çıxış edir.

Məsələn, Görərsən əriyib Himalay dağı...

Yolların da sağı, solu dəyişib.

You will see that the mountain

Of *Himalaya* has melted... (6,64).

e)Etnonimlər. Bəzən ingilis dilində tərcümə olunan şeir parçasında etnonim, toponim və etnoqrafik leksika nümunəsi bir yerdə realilər kimi işlənir. Aşağıdakı şeir parçasında olduğu kimi.

Who will tell them

From *Altay to Balkans*?

From God to *Savalan*

Stretched all the way through History

Like the wires of a *qobuz*(7,138).

4.Arxaik leksika. Realilər içərisində arxaik leksika da mühüm bir lay təşkil edir. Məsələn, Azərbaycan dilində “*dəli*” leksik vahidi öz semantik mənası daralmışdır. Əvvəllər həm igid, həm də ağılsız mənasında işlənən bu leksik vahid ingilis dilinə yalnız reali şəklində transliterasiya yolu ilə keçmişdir. Məsələn,

Dəli aşığın məclisinə

Kənd qızları xalsız gəlib, xalsız gedir....

The village girls come

To *Deli ashug*'s ceremony

With mole on their faces(6,58).

Araşdırma nəticəsində belə məlum oldu ki, realilər tərcümə prosesində əsasən transliterasiya vasitəsilə əks olunurlar.

Azərbaycan dilində işlənən dini və mifoloji zəminli, onomastik, etnoqrafik leksikaya aid olan leksik vahidlər ingilis dilində realilər şəkildə ifadə olunurlar.

Ədəbiyyat

1. Rəsulov Ə. Tərcümə nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2015
2. Швейцер А.Д. “Перевод и лингвистика”. Учебник, М.: Воениздат, 1973, 280 с.
3. Актуальные проблемы теории художественного перевода, том 1. –Москва, 1967, с.340.
4. Allahverdiyeva A. Bədii tərcümənin linqvistik problemləri. Bakı: 1997
5. Nağıyeva Ş. Bədii tərcümə: nəzəriyyə və praktika. www.elmler.net - Virtual İnternet Resurs Mərkəzi
6. Fakhri Z. Poems. Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi. 2018;
7. Contemporary Azerbaijani Poetry(1960-2014) Candles. 101 verses. Azerbaijan Translation Centre Under The Cabine of Minister of the Republic of Azerbaijan, Bakı: 2015.

Açar sözlər: *reali, tərcümə, şeir, nəsr, mədəniyyət.*

Problems of translation of realites in English and Azerbaijani Summary

---

Article represents realities in English and Azerbaijani and problems in their translation. Translation is one of the most significant means of social-cultural development between nations. Translation especially fiction one is not only the transmission of one poem from its natural language to another, but also the transformation of the poem from one culture to another. The translation of realities is considered the most interesting issues in terminology.

Key words: *reality, translation, poem, poetry, nation*

Проблемы перевода реалий английского и азербайджанского языков

Резюме

В статье говорится о проблемах перевода реалий на азербайджанском и английском языках. Одно из самых важных средств проблемы перевода в современном этапе является социокультурное развитие, взаимное влияние национальных культур, сближение народов, научная экономическая интеграция с обогащением универсальных ценностей. В основном художественный перевод не только является переводом с одного языка на другой, а также переводом произведений национальной культуры, содержания, идеи, жанра и трансформации форм и стиля. Поэтому, перевод реалий с одного языка на другой считается самой интересной и важной проблемой в переводоведении.

Ключевые слова: *реалии, перевод, поэзия, проза, культура.*

RƏYÇİ: *sod.L.Ələkbərova*

INTERAKTİV METODLAR. AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Cəmiyyətdə yeni ictimai münasibətlərin yaranması, elmin, texnologiyanın inkişafı şəraitində məktəbin, təhsilin vəzifələri dəyişir. Ənənəvi təlim metodları öz yerini müasir fəal (interaktiv) təlim metodlarına verir. Bununla da ağıla, intellektə, təfəkkürə əsaslanan təhsil ön plana çıxır. Dünya təhsil sistemində baş verən dəyişikliklər müəyyən zaman kəsiyində bizə də öz təsirini göstərir. Mövcud ümumi təhsil proqramlarının müasir tələblərə cavab verməməsi yeni təhsil konsepsiyasının yaranmasına və tətbiqinə şərait yaratdı. Bunun nəticəsi kimi də 90-cı illərin sonunda Azərbaycan pədoqoji ədəbiyyatına “kurikulum” termini daxil olmuşdur. Təhsil sahəsindəki bu islahatlar 1999-2013-cü illəri əhatə edir. Kurikulum təhsilin məzmunu, təşkili və qiymətləndirilməsi ilə bağlı bütün məsələləri özündə əks etdirən konseptual sənəddir. Kurikulumun əsasını təhlil, tərtib, tətbiq və qiymətləndirmə təşkil edir. (1;4)

Dünya təcrübəsi göstərir ki, interaktiv metodların tətbiqi dərsin keyfiyyətinin artırılmasına, şagirdlərin passivliyinin minimum həddə çatdırılmasına, idraki fəaliyyətin inkişafına imkan yaradır. Fəal/interaktiv təlim metodları şagirdləri tez-tez çətinliklərlə üzləşdirir, onlarda “niyə belədir?” sualı yaradır və cavabını öyrənməyə vadar edir. Fəal/interaktiv təlim şagirdlərin fəal idrak vəziyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlimi nəzərdə tutur. (2;60/3;5) Müəllim tərəfindən şüurlu surətdə idraki problem situasiyanın yaradılması; problemin həll olunmasında şagirdlərin fəal tədqiqatçılıq xüsusiyyətlərinin formalaşdırılması; şagirdlər üçün yeni və zəruri biliklərin müstəqil kəşfi, əldə edilməsi və mənimsənilməsinə şərait yaratmaq interaktiv təlimin əsas səciyyəvi cəhətləridir. Fəal (interaktiv) təlimin səciyyəvi cəhətləri ilə yanaşı təlimin səmərəliliyini təmin edən psixoloji mexanizmləri də bilmək lazımdır. Həmin psixoloji mexanizmlər bunlardır:

1. Problemlə vəziyyətin yaradılması. 2. Dialoq və əməkdaşlığın zəruriliyi. 3. Şagird-tədqiqatçı, müəllim-fasilitator, yəni bələdçi. 4. Psixoloji dəstək: hörmət və etibar.

Yuxarıda sadaladığımız fəal təlimin əsas səciyyəvi cəhət və mexanizmləri interaktiv dərsin qurulmasında və istifadəsində vacib şərtlərdən hesab edilir. Fəal təlimin qurulmasında fəal (interaktiv) metodların rolu da danılmazdır. İnteraktiv metodların tətbiq olunduğu dərslərdə şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin, qavrama səviyyəsinin, maraq və meyllərinin nəzərə alınması zəruridir. Müəllimlər bu metodlardan istifadə edərək təlim/tədris prosesini daha da zənginləşdirirlər. Çoxlu sayda müxtəlif interaktiv təlim metodları vardır. Z. Veysova bu metodlar və onların texnikalarını bir neçə əsas qrupa bölür: (8; 54)

1. Beyin həmləsi metodları (beyin həmləsi, BIBÖ, şaxələndirmə, suallar, anlayışın çıxarılması, söz assosiyaları və s.)
2. Müzakirə metodları (diskussiya, debat, klassik dialoq (Sokrat dialoqu), akvarium və s.)
3. Rollu oyun (rollu dialoq) metodları (rollu oyun, səhnələşdirmə, modelləşdirmə, işgüzar oyunlar.)
4. Təqdimat (prezentasiya) metodları (təqdimat, esse, ekspert qrupu)
5. Tədqiqatın aparılması metodları (problemin həlli, konkret hadisənin araşdırılması, Venn diaqramı, kublaşdırma, qərarlar ağacı, layihələrin hazırlanması və s.)

Təlimin nəticələri o zaman faydalı hesab olunur ki, öyrətmə metodları şagirdlərin (öyrənənlərin) təfəkkürünün, dərk etmə qabiliyyətlərinin artması və biliklərin mənimsənməsi prosesinə fəal qoşulmağı bacara bilsin. Məhz interaktiv təlim metodları bu müsbət keyfiyyətləri özündə əks etdirir.

Azərbaycan dili dərslərinin daha səmərəli qurulması zamanı fəal dərslərin mərhələlərində interaktiv metodların müxtəlif növlərindən istifadə olunur. Hər bir dilin elmi cəhətdən tədqiq olunmasının və praktik şəkildə öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Buna əsasən də hazırda şagirdlər I sınıfdan başlayaraq Azərbaycan dilinin zənginliyi ilə tanış olmağa başlayırlar. Yuxarı sınıflardan isə Azərbaycan dilini nəzəri və praktik cəhətdən daha dərinləndirən öyrənirlər. Milli kurikulum sənədində qeyd edilir ki, Azərbaycan dili təliminin məqsədi ümumi nitq və dil bacarıqlarını formalaşdırmaqla, şagirdlərin nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrini təmin etməkdən ibarətdir. (5;74-75) Azərbaycan Respublikasında “Ümumi təhsilin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları)” sənədində Azərbaycan dili təliminin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq məzmun xətləri təhsilin bütün pillələri üzrə dörd qrupda təyin edilmişdir:

1. Dinləyib-anlama və danışma. 2. Oxu. 3. Yazı. 4. Dil qaydaları

Fəal dərslərdə interaktiv metodların əhəmiyyətini qeyd etmişdik. İnteraktiv metodlar yaradıcı tədqiqata əsaslanan təlim prosesini ehtiva edir. Fəal təlim üsulları şagirdləri yeni bilikləri öyrənməyə həvəsləndirir, onların dərslə marağını artırır, bu da bilavasitə təlimin səmərəliliyini təmin edir. İndi isə bu metodların Azərbaycan dili dərslərində istifadəsini nəzərdən keçirək. Qeyd etdiyimiz kimi dil dərsləri xarakterinə görə dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı və dil qaydaları olaraq bölünür. Müəllim tədris zamanı bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq məqsədə uyğun düzgün metodları seçməlidir. Məsələn müxtəlif janrlarda olan əsərlərin oxunması üzrə işin təşkili zamanı, əsasən, tədqiqat, beyin həmləsi, diskussiya, əqli hücum, ziqzaq, istiqamətləndirilmiş oxu, öyrənirəm-öyrədirməm və başqa metodlardan istifadə olunur. Dil qaydaları üzrə dərslərin təşkili zamanı isə Venn diaqramı, BIBÖ, klaster və s. kimi metodların istifadəsi səmərəlidir. **Sinkveyn metodu.** “Sinkveyn” (fransızca “beş” deməkdir) beş sətirdən ibarət şeir mənasını verir. Sinkveyn xüsusi qaydalara əsasən yazılan qeyri-adi şeirdir. Bu üsul az sözlə fikir ifadə etmək bacarığını formalaşdırmağa kömək edir. Hər hansı bir mətnin sonunda mətnin ideyasını bir neçə sözlə ifadə etmək tapşırılır. Qayda belədir: əvvəlcə mətnin məzmunu ilə bağlı bir isim, sonra həmin ismi təyin edən iki sifət, daha sonra söylənmiş isimə uyğun üç feil, növbəti mərhələdə mətnin ideyasını dörd sözdən ibarət birləşmə ilə ifadə etmək, ən sonda mətndən aldıkları təəssüratı yenidən bir isimlə ifadə etmək tapşırılır. Bu metod şagirdlərdə ümumiləşdirmə bacarığının inkişaf etməsinə çox kömək edir. 5-

⁹⁰ Azərbaycan Dillər Universiteti Azərbaycan dilçiliyi kafedrası magistr. fidan0002.fh@gmail.com

ci sinif Azərbaycan dili dərslərində “Dünyanın ən sürətli adamı” mətnində bu üsulun tətbiqi mümkündür. (6;53)Mətdaxili sual və tapşırıqlar yerinə yetirildikdən sonra mətndəki əsas fikri müəyyənləşdirmək lazım gəlir.Fəal dərslər refleksiya mərhələsində bu üsulla konkret nəticəyə gəlinir.

1. İsim-iradə
- 2.Sifət-möhkəm,güclü
- 3.Feil-qazanmaq,tərbiyə etmək, möhkəmlətmək
- 4.İfadə-həyatın çətinliyini dəf edən insan
- 5.İsim-mətinlik

Debat. Debat dissкусиyanın bir formasıdır.Müzakirə,mübahisə və mübadilə kimi digər dissкус formalarından fərqli olaraq debatlar opponenti deyil,üçüncü tərəfi inandırmalıdır.İnandırma dəlil və sübutlar vasitəsilə olmalıdır.Azərbaycan dil qaydaları üzrə “İlk”sözünün sifət,yoxsa say olduğunu müəyyən etmək üçün debat keçirilə bilər.Dəlil və sübutlarla ortaya maraqlı faktlar çıxacaqdır.

Sual müsabiqəsi metodu. Bu üsul bir növ ənənəvi dərslərdə də istifadə olunmuşdur.Burada şagirdlər qruplara bölünür.Sonra mövzuya uyğun suallar hazırlamaq tapşırılır.Həm mətn üzrə iş zamanı,həm də dil qaydaları üzrə istifadəsi mümkündür.Suallara cavab tam və dolğun olmadıqda həmin qrup özü suallara cavab verməlidir.Təlim zamanı cavablarla birlikdə suallar da qiymətləndirilir.Metod şagirdlərin məntiqi,idraki və yaradıcı təfəkkürünü formalaşdırmağa kömək edir.

BİBÖ(Bilirəm,İstəyirəm Biləm,Öyrəndim) şagirdlərin əvvəlki bilikləri ilə yeni bilikləri arasında əlaqə yaratmağa imkan verir,problem barədə düşünməni təmin edir.7-ci sinifdə köməkçi nitq hissələrinin tədrisi zamanı fəal dərslər motivasiya mərhələsində istifadəsi uyğundur.Nitq hissələri haqqında əvvəlki biliklərə müraciət olunur.

Bilirəm	İstəyirəm Biləm	Öyrəndim

Venn diaqramı metodu.Müqayisə etmə bacarıqlarının,məntiqi və tənqidi təfəkkürlərin inkişafına səbəb olan bir metoddur.Tədqiqatın aparılması, yaradıcı tətbiq etmə, nəticələrin çıxarılması və ümumiləşdirmə mərhələsində istifadəsi mümkündür. Lövhədə Venn diaqramı çəkilir,sol və sağ tərəflərdə müqayisə olunan obyektlərin fərqli cəhətləri, ortada isə oxşarlıqları qeyd olunur.Dil qaydaları üzrə yetərincə müqayisə oluna bilinəcək mövzular vardır. Məsələn sifət və zərf, sifət və say, isim və məsdər, zərf və feil bağlama, sifət və təyin və başqaları.

Kurikulum dil qaydalarının bacarığa çevrilməsini tələb edir.Yəni hər bir dil qaydalarının mənimsənilməsi son nəticədə onun yazılı və şifahi nitqə tətbiq edilməsi ilə nəticələnəlməlidir. İnteraktiv metodların istifadəsi təlim prosesinin daha da yaradıcı olmasının və şagirdlər tərəfindən müxtəlif üsullar vasitəsilə hər hansı bir məlumatın qavranılmasının və qəbul edilməsinin artırılmasına imkan yaradır.Fəal/interaktiv təlimdə bir-birindən maraqlı olan iş üsullarından hansının seçilməsi həm dərslər prosesindən, həm də dərslər metodundan asılı olaraq dəyişə bilər.

Ədəbiyyat:

- 1.A.Qəhrəmanov”Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə” təlim materialları,Bakı-2012
- 2.A. S.Kazimov ”Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədris metodikası”, Bakı ADPU nəşri, 2013
- 3.A.Kazimov,T. Osmanova “Azərbaycan dili dərslərində interaktiv təlim metodları”, Bakı “Elm və təhsil” nəşriyyatı,2011
- 4.H.B.Balyev ”Ana dilinin tədrisi metodikası” Bakı,”Bilik”,”Maarifçilik cəmiyyəti” nəşriyyatı, 1997
- 5.N.Cəfərova ”İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası”,Bakı 2016, ADPU-nun mətbəəsi
- 6.Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinif üçün “Azərbaycan dili”(tədris dili kimi) fənni üzrə müəllim üçün metodik vəsait,Bakı “Altun kitab”,2016
- 7.Y.Ş.Kərimov ”Ana dilinin tədrisi metodikası” Bakı “Nurlan” nəşriyyatı,2011
- 8.Z.Veysova ”Fəal/interaktiv təlim,müəllimlər üçün vəsait:UNİCEF,Bakı 2007

Açar sözlər: fəal dərslər, interaktiv təlim, kurikulum, tədqiqat, təfəkkür, metodlar.

Key words: active teaching, interactive training, curriculum, research, thinking, methods.

Ключевые слова: активно урок, интерактивного обучения, куррикулум, исследования, мышление, методы.

Summary

Interactive methods.Importance of Azerbaijani language lessons

As a result of reforms in education,a new concept of education has been introduced and is being implemented.The traditional training transmits its place into active learning based on intelligence,thought,a cognitive activity.Interactive methods are widely used in new teaching stages.The use of interactive methods based on experience creates conditions for improving the quality of the textbook,minimizing the passivity of students and the development of cognitive activities.The selection of dozens of interesting learning techniques may change on the purpose of the lesson,as well as the lesson method of the teacher.

Резюме

Интерактивные методы. Использование на уроках азербайджанского языка.

В результате реформ в области образования появилась новая концепция образования, и её применение было начато. Традиционное обучение передает свое место в активное обучение основанное на интеллектуальном интеллекте. Интерактивные методы широко используются на новых этапах обучения. Применение интерактивных методов, основанных на опыте способствует развитию познавательной деятельности за счет повышения качества преподавания минимальной пассивности учеников. Выбор десятков интересных методов обучения может варьироваться в зависимости от цели урока, а также метода обучения учителя.

Rəyçi:ADU-nun Azərbaycan dilikafedrasının dosenti Y.M.Hacıyeva Səbinə Rauf qızı İmanova⁹¹

⁹¹ ADU-nun magistranti. İmanova-u@mail.ru

ATALAR SÖZÜ VƏ ZƏRBI-MƏSƏLLƏRDƏ MƏCAZLARIN İŞLƏNMƏSİ

Atalar sözü və zərbi-məsəllərdə məcazilik böyük əhəmiyyət daşıyır. Məcaz bir sözün öz mənasından uzaqlaşaraq qazandığı yeni məna deyilir. Məcaz sözün semantik mənası ilə bağlıdır. Məcazilik dedikdə ağıla ilk gələn bədii ifadə vasitələridir. Bədii ifadə vasitələri sırasına metafora, metonimiya, sinekdoxa, təşbeh, epitet daxildir.

Atalar sözü və zərbi-məsəllərdə mətnaltı məna ilə fikrin çatdırılması əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Bədii ifadə vasitələrindən xalqın məişətindən, adət-ənənəsindən, düşüncəsindən irəli gələn xalq deyimlərində, məsəllərdə, atalar sözündə geniş istifadə olunmuşdur. Bu baxımdan atalar sözü və zərbi-məsəllərdə bədii ifadə vasitələrinin işlənməsini tədqiq etməyi vacib bildik.

Bədii ifadə vasitələri sırasında metafora xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Metafora məcazın ən ifadəli və ən məhsuldar növüdür. Metaforanın əmələ gəlməsi təfəkkürün müxtəlif əşya və hadisələr arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqələri dərk etmə bacarığı ilə bağlı bir hadisədir(1;15). Yəni metafora əşya və hadisələr arasındakı əlaqəyə əsasən əmələ gəlir. Bir predmetin, hadisənin əlamətinin həmin predmetin, hadisənin adı çəkilmədən başqasına köçürülməsinə metafora deyilir. Atalar sözü və zərbi-məsəllərdə metaforaya çox rast gəlinir. Məsələn: “Bağ olmayan yerdə böyürtkən özünü bağ çağırır”, “Torpaq deyər: – öldür məni, dirildim səni”, “Daş qayaya rast gəlib”, “Zor qapıdan gələndə haqq bacadan çıxar”, “Aciq gələr üz saralar, aciq gedər üz qaralar”, “İt acından oğurluq edər”, “Cücəyə bəylik verdilər, anasını eşşəyə mindirdi”, “Ağac bar verəndə başını aşağı əyər”, “Tülkü tülküyə buyurar, tülkü də quyruğuna”, “Şir qocalanda özünə gülməyi gələr”, “Ağac dibindən su içər”, “Çalağan göydə dolanar, cücənin ürəyi bulanar”, “Zamanaya bax, ayıya qaval çaldırır”, “Damcı inadıyla daş dələr”, “Bulaq öz gözünü kor istəmər” və s. kimi nümunələrdən metaforaları aydın seçmək olur. Yuxarıdakı misallarda insana aid xüsusiyyətlər heyvan, bitki, hadisə, məhfum, əşyalar üzərinə köçürülüb.

German Paul qeyd edib ki, metafora elə bir şeydir ki, o zəruri şəkildə insan təbiətindən irəli gəlir və nəinki poetik nitqdə, hətta və ən əvvəl obrazlı ifadələrə və parlaq epitetlərə daim müraciət edən xalqın məişət və danışiq dilində əmələ gəlir. Bu fikirlə tamamilə razıyıq. Atalar sözü və zərbi-məsəllər xalqın gündəlik yaşanı, adət-ənənəsi, həyat tərzi, düşüncə tərzi, həyata baxışı, fikirləri ilə bağlı olduğu üçün insan təbiətindən irəli gələn, obrazlı şəkildə ifadə olunan metaforalara müraciət edir. Məsələn: “Ağac bar verəndə başını aşağı əyər” atalar sözündə başını əymək insana məxsus xüsusiyyət olub, ağacın üzərinə köçürülüb. Burada məişət-danışıq dilində istifadəni açıq şəkildə görmək mümkündür. Metafora danışıq dilinə məxsus cəhətdir və atalar sözü və zərbi-məsəllərdə geniş istifadə olunur.

Metafora müxtəlif əşyalar arasında müqayisə prinsipi əsasında əmələ gəlir. Bir sıra hallarda bunun üçün ən parlaq və canlı təsəvvürlərdən istifadə edilir. Nəticədə mənalı və ifadəli metaforalar yaranır. Məsələn , ay, qızıl, ulduz və s. tipli metaforalar müqayisə nəticəsində əmələ gəlmişdir(2;108). Türkan Əfəndiyeva çox düzgün qeyd etmişdir. Müqayisə əsasında əmələ gələn metaforalar atalar sözü və zərbi-məsəllərdə geniş istifadə edilmişdir. Məsələn: “Qızıl inək qaraqabaq gəlinə süd vermər”. Nümunədə atalar sözü, hətta qızıldan inək də olsa yenə qaraqabaq gəlinə süd verməz mənasında işlədilmişdir və müqayisə yaradılmışdır.

Metaforalar iki cür olur: ümumişlək və üslubi. Artıq sabitləşmiş metaforalar ümumişləkdir. Məsələn: “Ağacla başın tərpedəndə söyüd deyər: –mən də, mən də” nümunəsində ağacın başı metaforası dildə artıq sabitləşmişdir. Və yaxud “Bulaq başından bulanar” atalar sözündə “bulaq başı” metaforasını da ümumişlək metaforalar misal çəkə bilərik. Üslubi metaforalar dedikdə isə bədii dildə işlənən metaforalar nəzərdə tutulur.

Digər bir bədii ifadə vasitəsi olan metonimiyaya da atalar sözü və zərbi-məsəllərdə rast gəlinir. Metonimiya yunanca metonomadros sözündən olub. Burada fikri qiüvvətləndirmək üçün bir söz başqa sözlə əvəz olunur. Metonimiya bənzəyiş əsasında yox, bir-birindən fərqli olan əşya və hadisələrin qarşılaşdırılması və bunun nəticəsində əmələ gələn daxili və zahirə əlaqələr üzrə yaranır. Məsələn, ilk baxımdan “sağ əl” ifadəsi ilə dayaq, kömək anlayışları arasında heç bir əlaqə nəzərə çarpmır. Lakin iş prosesində sağ əl məxsus norma əlaməti bu ifadəni məcazi mənada istifadə etməyə imkan yaradır. Belə ki, yaxşı köməkçi, dayaq kimi qiymətləndirilən bir şəxsi həmin ifadə ilə adlandırmaq olar. Belə hallarda “sağ əl” artıq həqiqi mənada deyil, məcazi mənada, yəni metonimiya funksiyasında çıxış edir(1;43).

Metonimiya ad dəyişmədir. Metonimiya fikri qiüvvətləndirmək üçün bir sözü başqa söz əvəzində işlədən məcaz növüdür. Məsələn: “Dağarcıq çörəyindən dolanan dövlət başına ip salmaz”, “Nəfəsə Haqqdan gələr”, “Şəfa Haqqdandır, həkim könül xoşluğu”, “Bəndə bəndəyə neylər, Xuda gözdən salmasa?!” , “Cavan baş bir çanaq qandır” və s. kimi misalları qeyd etmək olar. Nümunələrdə dövlətin əhalisi əvəzinə dövlət, Allah əvəzinə Xuda, Haqq, dəliqanlı əvəzinə cavan baş işlənmişdir, addəyişmə baş vermişdir.

Metonomik məcazda əşya kimi, bütövlükdə məhfum da dəyişir, əvəzlənir. Oxşar əşya və anlayışlar xarici və ya daxili bağlılıqla bir-birindən fərqli olsa da yaxınlaşma ilə düzəlir. Məsələn, məkanın adı həmin məkanlarda olanları bildirir; insan və ya əşya adı onların xarakterik əlamətlərini əvəzləyən sözlərlə ad dəyişir, evfemizmlər əmələ gətirir və s. ümumiyyətlə metonimiya klassik poeziya və folklorumuzda obrazlılıq yaradan təsvir vasitələrindəndir(3;56). Məsələn: “Haqq yandıran çırağı söndürmək olmaz” atalar sözündə Allah sözünün yerinə Haqq sözü işlənmişdir. “Ağılsız baş əlindən dəli ayaq nə çəkir” nümunəsində ağılsız baş dəli adam əvəzinə işlənmişdir.

Məcazın bir növü də sinekdoxadır. Sinekdoxa metonimiyaya bənzəyir. Türkan Əfəndiyeva onların fərqi aşığıdakı izah etmişdir: “Metonimiya məkan, zaman, məntiq, səbəbiyyət əlaqəsi əsasında bir əşyanın başqa bir əşya üzərinə keçirilməsi ilə əlaqədar əmələ gəlsə, sinekdoxanın yaranması kəmiyyət əlaməti əsasında bir əşyanın o birinin üzərinə keçməsi nəticəsində mümkün olur. Beləliklə, sinekdoxanın təbiəti eyni sözün həm bütöv bir əşyanın, həm də

onun müəyyən bir hissəsi mənasında, yəni azın çox, çoxun az mənasında işlənməsi deməkdir” (2;133). Atalar sözü və məsəllərdə sinekdoxalara da rast gəlinir. Məsələn, “At öldü, itlərin oldu bayramı”, “At yeməyən acı otlar bitməsə yaxşıdır”, “Dağlar qarıyan, torpaq varıyan”, “Dedik bir ağız ağla, demədik elləri başımıza yıg”, “Dədələrin özü ölsə də sözü ölməyib”, “Özü üçün yatır, özgələr üçün yuxu görür”, “İt hürər, karvan keçər”. “Köç dala qayıdanda ağsaq keçdi qabağa düşər”, “Köç köçər, it yüyürər, ikisi bir mənzilə çatar”, “Quru oduna yaşlar yanar, alı qar daşlar yanar”, “Malını itlər yeyər, canını bitlər”, “Mərd igidlər süfrə açar, ad alar”, “Pişik olmayan yerdə siçanlar baş qaldırır”, “Sarsaqlar olmasaydı, yaltaqlar acından ölərdi”, “Təkə sürüyə böyük olmazdı, qoyunlar qoyun olsaydı”, “Ahıl öküz cütə getməsə, uşaqlar acından qırılar”, “Arxlar axır çay olur”, “Dəlilər dünyanı yedi, ağıllı indi cüt qoşur” və s. kimi nümunələrdə itlər, otlar, dağlar, dədələr, ellər, daşlar, uşaqlar, sarsaqlar, dəlilər və s. sinekdoxa əmələ gətiribdir. “Pişik olmayan yerdə siçanlar baş qaldırır” dedikdə, pişik siçanlar çoxluğu ilə qarşılaşdırılır. Sinekdoxa da təbiəti etibarilə atalar sözü və zərbi-məsəllərə uyğundur. Bu baxımdan atalar sözü və zərbi-məsəllərdə sinekdoxalara tez-tez rast gəlmək olar.

Epitet bədii təyindir. Yunanca epithetos sözündən əmələ gəlmiş epitet sözü “əlavə” deməkdir. Doğrudan da, epitetin əsas vəzifəsi əşya, hadisə, hərəkət bildirən sözlərə əlavə edilib onların mənasını qüvvətləndirmək və zənginləşdirmək, izah və təyin etməkdir (2;159). Atalar sözü və məsəllərdə epitetdən çox istifadə olunur. Məsələn, “Dadlı söz–can arzusu, dadsız söz–baş ağrısı”, “Qara günün ömrü az olar”, “Acı danışan şirin söz eşitməz”, “Qara xəbər tez yayılır”, “Şirin dil yüz evi yeyər, acı dil bir evi yeyə bilməz”, “Yaxşı gündə düşmən gələr dost olar, igid odur yaman gündə dayana”, “Ağ gün adamı ağardar, qara gün qaraldar”, “Əyri dil baş yarar”, “Yaman günə səbr edən yaxşı günə tez çatar”, “Şirin sözün sirin də cavabı olar” və s. kimi nümunələrdə dadlı söz, dadsız söz, qara gün, şirin söz, qara xəbər, yaman gün, şad gün, şirin dil, acı dil, doğru yol, ağ gün, qara gün, əyri dil, şirin cavab epitetləri işlənmişdir.

Digər bir bədii ifadə vasitəsi təşbehdir. Bir predmetin müəyyən əlamətə görə özündən daha qüvvətli başqa predmetə oxşadılmasına bənzətmə və ya təşbeh deyilir. Təşbehə atalar sözlərində nadir hallarda rast gəlinir. “Əfçi kişinin arvadı qatıq kimi üyüşər” atalar sözündə təşbeh işlənmişdir. Burada əfçi kişinin arvadı bənzəyən tərəf, qatıq bənzədilən tərəf, kimi bənzətmə qoşması, üyüşmək bənzətmə əlamətidir.

Bildiyimiz kimi bədii ifadə vasitələri daha çox yazılı ədəbiyyata aid olur. Lakin şifahi ədəbiyyatda, xüsusilə də atalar sözü və zərbi-məsəllərdə də müşahidə olunur. Xalqın yaratdığı bu nümunələr məcazi mənə elementləri ilə zənginləşmiş, özünəməxsus bir ruh, bir çalar əldə etmişdir. Yuxarıda biz bunu nəzərdən keçirdik.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyeva Türkan. “Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələri”. Bakı, 1929
2. Əfəndiyeva Türkan. “Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı”. Bakı, 1929
3. Səlim Cəfərov. “Müasir Azərbaycan dili”. Bakı, “Şərq-qərb” 2007
4. Aydın Qənbərov. “Müasir Azərbaycan dilində metafora”. Bakı, “Ozan” 2008

Açar sözlər: atalar sözü, məsəl, məcazi mənə, metafora, metonimiya

Key words: proverb, parable, figurative expression, metaphor, metonymy

Ключевое слово: пословица, поговорка, переносный смысл, метафора, метонимия

SUMMARY

The use of figurative expressions in proverbs and parables

Abstract meaning is very important in proverbs and parables. Figurative expression is the new meaning of a word that is different than the old one. Implied idea in proverbs and parables is the main method of expressing the idea. Figurative expressions are used very often in proverbs and parables. Therefore it is important to investigate the use of figurative expressions in proverbs and parables.

РЕЗЮМЕ

Употребление переносного смысла в пословицах и поговорках

Переносный смысл в пословицах и поговорках имеет важное значение. Слово, отдаляясь от своего значения, приобретает новое значение, это называется переносным значением. Основная характеристика в пословицах и поговорках является донесение мысли подтекстовым значением. В переносных выражениях используются метафора, метонимия и другие способы выражения. С этой точки зрения важно исследовать использование в пословицах и поговорках слова и выражения в переносном значении.

Рәйси: fil.dok,dos Səidə Rüstəmovə

Gülər Nəriman qızı Məmmədova⁹²

M.ŞƏHRİYARIN “HEYDƏRBABAYA SALAM” POEMASINDA AFORİZMLƏRİN EKSPRESSİVLİYİNƏ XİDMƏT EDƏN ÜMUMİŞLƏK SÖZLƏR

Əsərləri ilə ümumbəşəri problemlərin həllinə çalışmış M.Şəhriyar dövrünün mütərəqqi ideyalar çarçısı kimi tanınmışdır. Yaradıcılığı həm türk, həm də farsdilli ənənələr əsasında təşəkkül tapıb müəllifə əbədi şöhrət qazandırmışdır. “Uzun illər istedadını fars dilinin xidmətinə verməyə məcbur olan, fars şairi kimi tanınan azərbaycanlı türk sənətkarının həyatının müəyyən mərhələsində ana dilində yazmağa başlaması, “Heydərbabaya salam” kimi nadir sənət incisini yaratması milli azadlıq mübarizələrinin yaradıcılıq prosesində ifadəsi, Rza Xan və onun varislərinin türk xalqına qarşı yeritdiyi şovinist siyasətə qarşı etiraz kimi qiymətləndirilməlidir” (4, s.5).

“Heydərbabaya salam” poeması isə müəllifin yaradıcılığının zirvəsini təşkil edir. Heydərbaba dağ adıdır. Əsərin özünü isə möhtəşəm sənət dağı adlandırmaq olar. Məqalədə də araşdırma mənbəyi müəllifin qeyd olunan poemasıdır. “Heydərbabaya salam” ustad sənətkarımızın ibrətəməz fikirləri, hikmətli kəlamları – aforizmləri ilə zəngin olan bir poemasıdır. Aforizm yunanca “aphorismos” – “qısa kəlam” deməkdir. Yəni ümumiləşdirilmiş, bitkin, dərin mənalı hikmətli sözdür. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, aforizmlərlə atalar sözü və məsəllər oxşardır. Lakin atalar sözü və məsəllərdən fərqli olaraq aforizmlərin müəllifi olur. “Atalar sözləri də müstəqil fikir halında olur. Lakin bizə elə gəlir ki, onlar nə vaxtsa hansı isə daha sürətkin bir fikir kontekstində deyilmiş və sonralar başqa kontekstlərə də şamil edilmək üçün ayrı-ayrı müəqil surətdə nəsil-dən-nəslə ötürülmüşdür” (1, s.14).

Aforizmlərdə ifadə olunan fikir konkret, yığcam və lakonik olur. Çünki, aforizmlər böyük fəlsəfi düşüncələrin yekunu, xülasəsi kimi ortaya çıxır. Dahi şəxsiyyətlərin, mütəfəkkirlərin araşdırmaları, təhlilləri müəyyən nəticələrə gətirib çıxarır ki, bunlar da yaddaşlara həkk olub nəsil-dən-nəslə ötürülür. Aforizmlərin tez bir zamanda yayılması və yaddaşlara uzun müddət həkk olmasına səbəb də onlardakı fikir konkretliyi və yığcamlığıdır.

Böyük mütəfəkkirlər, ədəblər aforizm olsun deyə müdrik fikirlər düşünüb tapırlar. Əksinə, əsl nasir çalışır ki, hər hansı bir fikir bədii kontekstə ayrı-ayrı ahəngi pozmasın. Bəs sual oluna bilər ki, onların yaradıcılığında bu qədər aforizmə rast gəlinməyinin səbəbi nədir? Aforizm yaradıcılığı necə baş tutur? Məsələ burasındadır ki, onlar nəinki məxsusi olaraq aforizm yazırlar, çox vaxt heç öz aforizmlərindən xəbərləri belə olmur. Bu müdrik kəlamları seçənlər, əsərdən çıxarıb ayrı-ayrı tədqiqatçılar, araşdırmaçılarıdır. Qeyd olunan fikirlərə nəzərən, M.Şəhriyarın poemasından aşağıdakı aforizm nümunəsinə nəzər salaq:

“Heydərbaba sənün üzün ağ olsun,
Dörd bir yanın bulaq olsun bağ olsun,
Bizdən sonra sənün başın sağ olsun,
Dünya qəzov-qədar, ölümlər-itimdi,
Dünya boyu oğulsuzdu, yetimdi” (5, s.37).

Sonuncu iki misrada ifadə olunan fikrin konkret, yığcam və ümumbəşəri mahiyyət daşıdığına əsasən qeyd edə bilərik ki, bu misralar məhz aforizmdir. M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasında işlənmiş aforizmlərdə ümumişlək sözlərin işlənmə imkanları, onların emosional ekspressiv funksiyaları diqqət çəkən məqamlardandır.

“Ümumişlək sözlər dilimizin lüğət tərkibinin əsasını təşkil etdiyi üçün dili bunlarsız təsəvvür etmək olmur. Hamı tərəfindən başa düşülən, bütün üslublarda işlədilən, nitqdə daha çox istifadə olunan, ad əlamət, keyfiyyət və s. bildirən sözlərə ümumişlək sözlər deyilir” (3, s.37). Ümumişlək leksikadan insan həyatının bütün fəaliyyət sahələrində istifadə edilir. Çünki bu sözlər gündəlik həyatımız, məişətimiz üçün ən vacib anlayışları-əşya və əlamətləri, hadisələri hamının başa düşdüyü tərzdə ifadə edən leksik vahidlərdir. “Qədim dövrlərdən dilimizin lüğət tərkibində dəyişməz qalan, sabit mövqə tutan ümumişlək sözlər üslub baxımından neytral olduğu üçün bütün üslublarda işlədilir. Üslublar arasında bu cür ortaq mövqə tutduğuna görə ümumişlək sözləri «üslublararası leksika» da adlandırmaq olar” (3, s.37).

M.Şəhriyarın qeyd olunan poemasında da biz aforizmlərin tərkibində ümumişlək sözlərin necə ekspressivliyə xidmət etdiyini görə bilərik. Poemadan götürülmüş aşağıdakı nümunə fikrimizi təsdiq edə bilər:

“Göz yaşına baxan olsa qan axmaz,
İnsan olan xəncər belinə taxmaz,
Amma heyif kor tutduğun buraxmaz,
Behiştimiz cəhənnəm olmaqdadır,
Zilhiccəmiz məhərrəm olmaqdadır” (5, s. 39).

Göründüyü kimi, yuxarıdakı bədii parçada “göz”, “yaş”, “qan”, “insan”, “xəncər”, “bel” kimi ad bildirən, “baxmaq”, “axmaq”, “taxmaq” kimi hal-hərəkət bildirən ümumişlək söz qrupları işlənmişdir. Şair bu cür ümumişlək sözlər vasitəsilə poemanın ekspressiv gücünü artıran aforizm nümunəsi yaratmışdır.

Bəzən emosional-ekspressiv mənə ifadə edən ümumişlək sözlər ümumişləbi xüsusiyyətini itirərək bədii üslubun xüsusi nitq vahidinə çevrilir:

“Heydərbaba, Nənəqızın gözləri,
Rəxşəndənin şirin-şirin sözləri,
Türkü dedim, oxusunlar özləri,
Bilsinlər ki, adam gedər ad qalar,
Yaxşı-pisdən ağızda bir dad qalar” (5, s.43).

⁹² Azərbaycan Dillər Universiteti. Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının magistrantı gular.mammadova17@gmail.com

Bəndin on iki mısrasında işlənmiş aforizm "insanın ancaq yaxşı və pis əməlləri ilə yadda qalmağ"ı anlamını verir. Müəllif həmin ifadəni "ağızda bir dad qalar" ekspressiv ifadəsi ilə zənginləşdirərək ümumişlək sözlərin üslubi imkanlarından məharətlə istifadə edə bilmişdir. Ümumişlək sözlərin bədii üslubdakı funksional rolunu müəyyənləşdirərkən məlum olur ki, bu sözlər başqa sözlə birləşərək sabit birləşmələr-frazeoloji birləşmələr əmələ gətirir. Ustad sənətkarımız Şəhriyarın da ümumişlək sözlərin çoxmənalılığından yaranan frazeoloji ifadələr vasitəsilə fikrin obrazlı və emosional – ekspressiv ifadəsinə xidmət edən ibrətamiz, nəsihətamiz aforizm nümunələrinə diqqət yetirək:

"Heydərbaba gileylikdən nə çıxar?
Zülmün evin səbrü təhəmmül yıxar,
Dərviş olan səbrin əlin börk sıxar,
Gəl qayıdaq, çıxaq Ağa düzünə,
Keçək yenə məhəbbətin sözünə"(5, s.55).

Nümunələrdəki "yıxmaq", "sıxmaq" kimi ümumişlək sözlər sabit birləşmələr əmələ gətirərək aforizmin təsir qüvvəsini artırmışdır. "Zülmün öhdəsindən ancaq səbrlə gəlmək olar" fikri "Zülmün evin səbrü təhəmmül yıxar" obrazlı fikri ilə ifadə olunmuşdur.

Və yaxud:

"Əvvəl başı məndən istiqbal etdiz,
Sondan çöntüb işimdə ixlal etdiz,
Öz zənnicə ustadı iğfal etdiz,
Eybi yoxdur keçər gedər ömürdür,
Qış da çıxar üzünə kömürdür"(5, s.55).

Müəllif ümumişlək sözlərin üslubi imkanlarından istifadə edərək maraqlı bədii təsvir və ifadə vasitələri də yaratmağa nail olmuşdur. Aşağıdakı nümunə buna bir daha sübutdur:

"İndi bəşər ac qurd kimi uduxub,
Çömbələnti göz qıçırdıb duruxub.
Baxırlar ki, görsünlər kim sınıxıb,
Tökülsünlər onun leşin yırtınlar,
Hərə bir diş ənsəsindən qırtınlar"(5, s.54).

Qeyd olunan ibrətamiz mısralar, aforizmlər bəşərin, insanlığın get-gətdə pisləşməsi, insani hisslərin arxa plana keçməsinə ifadə edir. Müəllif buna uyğun olaraq zəngin bəzətmə üsulları - "bəşər ac qurd kimi uduxub" təşbeh, "çömbələnti göz qıçırdıb duruxub" metonimiya nümunələri yaratmışdır.

Poemadan gətirilmiş digər aforizm nümunəsinə diqqət edək:

"Heydərbaba, igid əmək itirməz,
Ömür keçər, əfsus bərə bitirməz,
Namərd olan ömrü başa yetirməz,
Biz də vallah unutmırıq sizləri,
Görəmməsək, halal edin bizləri"(5, s.38).

Bənd bütünlüklə ümumişlək sözlərdən təşkil olunmuş, ilk üç misra isə bu ümumişlək sözlərin ekspressiv funksiyalarından yaranan aforizmlərdən ibarətdir.

Beləliklə, M.Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" poeməsindən göstərdiyimiz aforizm nümunələrində ümumişlək sözlərin işlənmə məqamları, üslubi çalarlıqları bir daha göstərir ki, dahi sənətkarımız M.Şəhriyar bədii yaradıcılığında ədəbi dildə leksik mənası hamıya məlum olan ümumişlək sözlərin ilkin, həqiqi mənalardan istifadə etməklə yanaşı, eyni zamanda işlənmə məqamı ilə əlaqədar olaraq bu sözlərin özünəməxsus, səciyyəvi mənalarnı da meydana çıxarmışdır. Təbii ki, bu da poemanın məzmununu, ideyası, şairin özünəməxsus fərdi üslubu, yaradıcılıq üslubunu əlaqədar mümkün olmuşdur.

Ədəbiyyat

- 1.Aforizmlər: seçilmişlərdən seçilmişlər. Prof. Dr. S.Xəlilovun təqdimatında. Bakı: Çarşıoğlu, 2012.
- 2.Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
- 3.Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2015.
- 4.QuliyevE. Şəhriyar poeziyası və milli təkamül. Bakı: 2004.
- 5.Məhəmmədhusəyn Ş. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "AVRASIYA PRESS", 2005.

Açar sözlər: Şəhriyarın aforizmləri, ümumişlək sözlər, aforizm, ekspressivlik, funksiya

Ключевые слова: афоризмы Шахрияра, общеупотребительные слова, афоризм, выразительность, функция

Key words: Shahriyar's aphorisms, commonly words, aphorism, exponentiality, function

Summary

The Article "Common words serving the expressiveness of aphorisms in the poem "Haydar babaya salam" of Shahriyar" has been analyzed and selected from the author's work in the aforementioned examples. The poem of "Haydar babaya salam" is the top of M.Shahriyar's creativity/ The work is full of exemplary opinions. Exactly from this point of view it attracts attention. On the other hand the author used expressive shade of meaning of common words, skillfully.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Рзаева Э.А., Гулиева Л.М.
РАЗВЕРНУТЫЙ КОНСПЕКТ ОТКРЫТОГО УРОКА НА ТЕМУ :
«КИТАБИ ДЕДЕ КОРКУД»

Научить языку – это прежде всего научить говорить на нём. Обучить иностранному языку значит обучать общению на этом языке. А для молодёжи, обучающейся на подготовительном факультете русского отделения, русский язык является не только средством общения, но и средством получения образования. Поэтому основным содержанием занятий по русскому языку является обучение общению (при помощи русского языка). Мы понимаем общение широко – как единство различных процессов, необходимых для того, чтобы понимать друг друга. На практике всем этим процессом нужно обучать отдельно: научив человека говорить или читать на русском языке, нельзя ещё обеспечить понимание им речи на слух.

Поэтому процессы общения представлены в виде единства четырех основных видов речевой деятельности – говорения, аудирования, письменной речи и чтения. На уроках типа: «Комбинированный речевой урок» используются все виды речевой деятельности.

Важной категорией является цель обучения. Она представляется не только интересами учащихся, сколько объективной социальной потребностью. С развитием и укреплением политических, культурных, торговых контактов между Азербайджаном, Россией и разными странами мира функции русского языка расширились: если раньше он представлял интерес, в основном, для ограниченного круга специалистов, то теперь овладение им стало во многих странах классовым явлением. При этом: одни интересуются русским языком прежде всего как языком научно-технической литературы, другие – как рабочим языком при международных переговорах, третьи – как способом читать в оригинале классические произведения на русском языке.

Выделяются три основные цели: это использование русского языка для повышения общей культуры языка, расширение их кругозора, увеличение знаний о мире. Для иностранного студента конечной целью будет овладение русским языком как средством общения и средством приобретения специальности.

На подготовительном факультете студентам ставится цель: овладеть навыками повседневного общения на русском языке, аудированию лекций на русском языке. И, конечно, особенно важно, чтобы на начальном этапе обучения давались страноведческие знания. «Программа по русскому языку для студентов-иностранцев» предусматривает не только изучение собственно языка, но и знакомство с историей, культурой, литературой того народа, язык которого они изучают, и той страны, где живут и обучаются.

В процессе обучения русскому языку на уроках литературы студенты-иностранцы знакомятся с творчеством известных русских и азербайджанских поэтов и писателей. Правда, учебные часы, выделенные «Программой», не позволяют в полной мере постичь всю глубину, всю мощь этих авторов. Но нам представляется, что данный урок на тему: «Героический эпос «Китаби деде Коркуд» поможет студентам понять и полюбить героическое прошлое азербайджанского народа.

Тип урока: Комбинированный речевой урок.

Цель урока: 1. Ознакомление студентов подготовительного факультета с письменным, эпическим памятником азербайджанской литературы X-XII веков.

2. Развитие навыков речевой деятельности – говорение, аудирование, с опорой на текст и отобранный языковой материал.

3. Обогащение языкового запаса.

4. Формирование умения строить собственное высказывание.

План урока.

1. Организационный момент.

Краткая беседа (ответы на вопросы преподавателя на бытовые темы. Например, тема «Что я делаю после занятий в университете?»)

2. Опрос, проверка домашнего задания. Исправление ошибок.

3. Лексическая зарядка по пройденным темам (предложить студентам дать толкование слов, записанных на прошлых занятиях. Составить с некоторыми из них предложения, выработка правильного произношения слов, ответы на вопросы по заданной теме на дом.

4. Введение и объяснение нового материала. Запись новых слов.

5. Закрепление нового материала. Ответы на вопросы преподавателя, выполнение заданий.

6. Задание на дом (подведение итогов пройденного материала путем повторения преподавателем основного содержания урока, разбор домашнего задания с целью пояснения принципов его выполнения. (Запись на доске).

7. Ответы на вопросы студентов.

Учебники и учебные пособия :

1. Пособие по литературе (для студентов-иностранцев, обучающихся на подготовительном факультете)

2. Материалы кафедры.

Ход урока.

I. Беседа на тему: «Что я делаю после занятий в университете?». На доске пишутся опорные слова и словосочетания: иду, еду, на автобусе, на метро, пешком, гуляю, домой, готовить обед, отдыхать, обедать, ужинать, кафе, заниматься, читать, смотреть телевизор, выполнять задания, русский язык.

Задание. Используйте выборочно слова и словосочетания и расскажите о том, что вы делаете после занятий в университете.

II. Лексическая зарядка.

Дайте толкование слов, записанных на доске. С некоторыми из них составьте предложения: выдающийся, автор, замечательно, наиболее, известный, юбилей, борьба, академик.

III. Повторительная беседа с целью создать языковую сферу.

1. Скажите, с какими наиболее известными произведениями русской письменности вы познакомились на предыдущих занятиях?

2. Какая сторона жизни героев, народа показана в этих произведениях?

3. Какие герои этих произведений вам понравились?

4. Какая сторона жизни героев, народа показана в этих произведениях: трудовая деятельность, личная жизнь, борьба народа?

Аудирование.

Содержание текста для аудирования связано с новым текстом.

Слова и словосочетания записываются на доске: выдающийся, древний, письменный, азербайджанская литература, памятник, эпос, «Китаби деде Коркуд», век.

Текст для аудирования.

«Китаби деде Коркуд» является выдающимся памятником азербайджанской литературы. Памятник относится от X-XI векам. Герои эпоса ведут борьбу с врагами своего народа. На русский язык эпос перевёл академик В.В.Бартольд.

1. Прослушать фразы в замедленном, затем в нормальном темпе.

2. После двухразового прослушивания ответить на вопросы, опираясь на слова и словосочетания, записанные на доске.

Вопросы.

1. Как называется древний памятник азербайджанской литературы?

2. Кто является героем эпоса?

3. Какой образ жизни ведут народ, герои эпоса?

4. К какому времени, веку, относится памятник?

5. Кто первый перевёл эпос на русский язык?

Высказать свое мнение по поводу прослушанного.

V. Объяснение нового материала.

Вступительное слово преподавателя.

(Это небольшая историческая информация, справка об основной теме текста: «Героический эпос «Китаби деде Коркуд».)

Слова и словосочетания.

Эпический памятник – произведение о героизме и величии.

эпос – повествовательная литература, произведение народного творчества; совокупность произведений народного творчества (героические сказания, песни и т.д.)

огузы – тюркоязычные племена, народы, которые жили на территории Туркмении, Казахстана, Турции и Азербайджана.

осуществлять – осуществить (что?) – выполнить, сделать.

неоднократно – много раз.

введение – начало какого-нибудь произведения.

цикл – 1. совокупность явлений в течении какого-нибудь времени,

2. тот или иной круг наук;

3. законченный ряд каких-нибудь произведений.

богатырь – силач, физически сильный человек.

неверные – враги, люди другой веры.

интеграция – объединение частей в единое целое.

компактно – 1. тесно, плотно; 2. краткий, сжатый.

«Героический эпос «Китаби деде Коркуд» – Книга моего деда Коркуда – письменный эпический памятник огузских племён, позднее вошедших в состав туркменских, казахских, азербайджанских и турецких народов. Эпос известен в двух записях: Дрезденская рукопись состоит из 12 сказаний (героических дастанов) и Ватиканская рукопись, которая состоит из 6 сказаний. Полный перевод памятника на русский язык осуществил академик Бартольд в 1922-м году. Впервые эпос был опубликован в Азербайджане в 1950 году, а затем в Москве в 1962 году.

Эпос неоднократно издавался также в Турции. Основное содержание эпоса – война богатырей огузских племён с неверными за власть на своей земле, за свободу своего народа. Следы эпоса обнаружены на древней родине огузов – Центральной и Средней Азии. Окончательно эпос сложился в Азербайджане, где огузы жили компактно.

В эпосе описаны события X-XII веков, то есть до ислама. События в основном происходят в Дербенте, Барде, Гяндже. Дух героизма проходит через весь эпос. В эпосе прославляются героизм, любовь к родной земле, к своему народу и высмеивается, критикуется трусость, предательство. Деде Коркуд своим героям, совершившим подвиг, дает имена; а молодцы, которые не совершили героического подвига – без имён. В эпосе даются сведения об обычаях и традициях этих племён. Например, сын повинуется воле отца: уважение к старшим и женщинам, которые в отваге не отличаются от мужчин.

Дети – это радость и гордость родителей. Воспевается чистая и всепобеждающая любовь. Образ матери отождествляется с образом родины.

Герои эпоса – смелые, великодушные, они не преследуют цели мстить и прощают побеждённых.

Язык эпоса богат образными выражениями, крылатыми словами, пословицами и поговорками, содержание богато историческими событиями.

Задание 1. Запомните литературные термины:

героический эпос

Героический эпос «Китаби деде Коркуд» – древний памятник азербайджанской литературы. Эпос состоит из двенадцати сказаний, песен.

Задание 2. Запишите словами следующие числительные.

X век, XI век, относиться к X-XII векам, 12 сказаний, 1815 год, в 1815 году.

Задание 3. Ответьте на вопросы.

1. Как называется древний памятник азербайджанской литературы?
2. К какому веку относится этот эпос?
3. Из каких сказаний состоит эпос?
4. О чем рассказывается в этом эпосе?
5. Кто является главными героями эпоса?
6. Где находится эпос «Китаби деде Коркуд»?
7. Кто перевел эпос на русский язык?

Слова и словосочетания читаются преподавателем, а затем студентами.

Активная лексика

мудрый – прил., м.р., ед.ч. – очень умный

мудрец – сущ., м.р., ед.ч. – человек, имеющий большой опыт, знания.

быт – сущ., м.р., ед.ч. – общий жизненный уклад, повседневная жизнь

быт = нравы = традиции

нравы – сущ., м.р., мн.ч. – обычай, уклад общественной жизни

нрав – сущ., м.р., ед.ч. – характер, душевные свойства.

бычай – сущ., м.р., ед.ч. – общепринятый порядок, правила общественного поведения.

традиция (и) – сущ., ж.р. – то, что перешло от одного поколения к другому, например, идеивзгляды, вкусы образ действий

нападать – напасть – выступать против кого-нибудь, броситься на кого-нибудь с целью уничтожить, разгромить, нанести ущерб.

напасть сущ., ж.р., ед.ч. – беда, горе

защищать (кого?) – защитить (от кого?) – охранять от опасностей, от врага

честь – сущ., ж.р., ед.ч. – моральное качество, хорошая репутация, доброе имя, почёт, уважение

отдавать честь – военное приветствие

храбрый – смелый = отважный

академик – член АН, научное звание

оригинал = подлинник – рукопись

племя, племена – сущ., ср.р. – объединение людей в доклассовом обществе, связанные родоыми

отношениями, языком и территорией

юбилей – сущ., м.р., ед.ч. – годовщина чьей-либо жизни, деятельности, празднование по этому случаю.

Задание 1.

Постарайтесь понять без словаря данные слова:

тюркские народы – это азербайджанцы, турки, туркмены, казахи и т.д.

Задание 2.

Запомните литературные термины.

героический эпос

Героический эпос «Китаби деде Коркуд» – древний памятник азербайджанской литературы.

Эпос состоит из 12 сказаний, песен.

Задание 3.

Подберите к словам из левой колонки с противоположным значением слова из правой колонки. Составьте с ними предложения.

враг копия

нападать оригинал

друг защищать, защищаться

Задание 4.

Определите от каких глаголов образованы следующие существительные:

нападение, борьба, защита, издание, перевод.

Задание 5.

Образуйте прилагательные от существительных:

враг, друг, герой.

Чтение текста (отрывок из эпоса «Китаби деде Коркуд»).

Текст читает сначала преподаватель. Студенты во время чтения текста преподавателем проставляют ударения. Затем текст читают студенты.

Послетекстовые задания.

Задание 1. Подберите из текста дополнения к данным глаголам.

защищать кого? – что?

говорить о ком? – о чём?

Задание 2.

Подберите из текста определения к словам:

памятник, борьба, эпос, литература.

Задание 3.

Запомните синонимы:

захватить в плен = взять в плен

приказать = велеть.

Задание 4.

Найдите однокоренные слова и выпишите их.

вражеский, приказывать, плен, пленник, приказ, пленить, сказать, пленница, указать, враг, страж, указ, стражник, показать.

Задание 5.

Подберите антонимы к следующим глаголам.

привести, убежать, прийти.

Задание 6.

Найдите в тексте ответы на следующие вопросы:

1. Кто и как дорожит честью племени?

2. Кого захватили в плен враги?

3. Что приказал стражнику царь Шукли?

4. Что ответили сорок стройных девушек на вопрос стражника?

5. В чем смысл данного текста?

Домашнее задание.

1. Выучить слова и словосочетания активной лексики.

2. Прочитайте текст ещё раз, перескажите его своими словами.

3. Подготовить рассказ о каком-нибудь аналогичном произведении, героическом эпосе вашего народа.

В конце занятия похвалить студентов, правильно выполнивших задания, и хорошо ответивших.

Таким образом, система работы над текстом определяется задачей достижения у студентов необходимого уровня речевых навыков и умений. Эта задача определяет организацию и характер работы над текстом, которая делится на три части:

1) предтекстовую, 2) текстовую, 3) послетекстовую.

Притекстовая включает задания по лексике, грамматике на основе материала, необходимых для понимания и осмысления содержания текста. Задания по лексике ставят своей целью развитие догадки в определении значения слов и словосочетаний. Это задания на определение значения слов путём семантизации и словообразования. Даются задания на управление и сочетание слов и словосочетаний, которые составляют активную лексику.

Все притекстовые задания предполагают обращение учащихся к двуязычному словарю и даются студентам на дом для самостоятельной работы и с последующей проверкой на занятиях.

Текстовая часть включает чтение с определённым заданием. Текст читается в аудитории.

Основной вид чтения изучающий.

Текстовые задания ставят целью:

1) проверка понимания словосочетаний, необходимых для воспроизведения информативного содержания текста.

2) воспроизведение полного содержания текста по опорам.

Текстовые и послетекстовые задания направлены на развитие умений и навыков выделять основную информацию абзаца с последующим суммированием информации абзацев, составлять планы, простые и сложные, вопросные и номинативные, строить по различным опорам монологические высказывания описательного характера.

В группе подготовительного факультета предлагается провести открытый урок на тему «Письменный эпический памятник азербайджанского народа: «Героический эпос «Китаби деде Коркуд»».

Преследовались следующие цели.

1. Ознакомление учащихся с древним памятником азербайджанской литературы, имеющим воспитательное значение.
2. Следующая часть этого урока – развитие навыков речевой деятельности (говорение, аудирование), с опорой на текст, отобранный языковой материал.
3. Обогащение словарного запаса.
4. Формирование и умение строить собственное высказывание.

Тип урока – комбинированный речевой.

Воспитательная цель урока – любовь к родной земле, народу, к его обычаям и традициям, беречь и хранить их; быть патриотом своей страны; быть такими же смелыми и отважными как герои «Китаби деде Коркуда».

Итак, обучение языку – это длительный и многоступенчатый процесс, главной единицей которого является занятие, урок.

Преподавание – это творчество, преподаватель – творец урока. Каждый конкретный урок планируется и осуществляется преподавателем лично с учётом аудитории, времени и целей занятий. Для того, чтобы занятия были успешными и эффективными нужны усилия и преподавателя, и учащихся. Поэтому, занятия русским языком как иностранным можно рассматривать как двусторонний диалог. Только всесторонняя и целенаправленная подготовка занятия, включая в себя и личные творческие поиски преподавателя, могут сделать конкретное занятие эффективным звеном учебного процесса.

RƏYCI: dos.L.Ələkbərova

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİ NDƏ ƏYANİ Lİ K

“Həyat dərsləri” olan ədəbiyyat vasitəsilə şagirdlərin estetik zövqü formalaşır, gənc nəsil xalqımızın qədim və zəngin ədəbiyyatının adət və ənənələri ruhunda tərbiyə olunur. Məktəbdə ədəbiyyat dərslərini tədris edən müəllim daima yeni biliklər axtarışında olmalı, şagirdlərin diqqət və marağını cəlb edəcək yeni təlim üsullarından səmərəli şəkildə istifadə etməyi bacarmalıdır. Bu təlim üsullarından biri də əyanilikdir. Əyanilik dərslərin canlı, maraqlı olmasına, təlim materiallarının asanlıqla və möhkəm mənimsənilməsinə imkan verir. Əyanilik ortaya çıxan çətinlikləri şagirdlərə çatdırmaqda bir növ müəllimin işini asanlaşdırır. Məşhur sovet pedaqoqu Y.Y. Qolant deyir ki, dərstdə əyani vasitələrdən istifadə nəticəsində xarici hiss orqanlarının köməyi ilə şagirdlər konkret əşyanı, hadisə və prosesləri naturalar, ya da təsvirlərin köməyi ilə dərk edirlər. [1, s. 4]. Ümumiyyətlə, tədris olunan hər bir fənnin özünəməxsus əyani vasitələri vardır. Coğrafiyanı xəritəsiz, fizika və kimyanı müvafiq cihazsız, biologiyayı əlverişli şəraitdə bitkilərsiz, canlılar aləminə aid müəyyən videoçarx, fotosəkillərsiz öyrənmək mümkün olmadığı kimi, ədəbiyyatın da tədrisində şair və yazıçıların tərcümeyi-halını əks etdirən sinxronik cədvəllər, fotosəkillər, bədii əsərlərə aid karikaturalar, əsərlər əsasında çəkilmiş kinofilmlər olmadan dərslər səmərəsiz keçər və şagirdlərdə cansıxıcı ab-hava yaranır. Şagirdlərə bədii sözün mahiyyətini, əsəri ifadəli oxumaq bacarığını aşılamaq da əyaniliyin mühüm göstəricilərindəndir. Bu zaman şagird oxuduğu mətni daha aydın başa düşür və bədii əsərin ideyasını anlayır, əsəri daha dəqiq və dolğun təhlil etmək bacarığına yiyələnir.

Ədəbiyyatın tədrisində ən birinci əyani vasitə obrazlı sözdür. Çünki, ədəbiyyat söz sənətidir. Obrazlı söz vasitəsilə oxucunun qəlbinə sirayət edir. Müəllif məhz söz vasitəsilə duyğu və düşüncələrini oxucuya çatdırır və sözlər vasitəsilə oxucunun gözləri qarşısında canlı tablo yaradır. Şagirdlər əyani vasitələrin köməyi ilə əməli vərdislərə yiyələnirlər. Belə ki, müəllim sinifdə rəsm sahəsində müvafiq bacarığı olan şagirdin sinif guşəsinin yaradılmasında və yaxud dərslə bağlı karikatura və illüstrasiyaların hazırlanmasında fəal şəkildə iştirakına nail olur. Müəllim bu zaman kollektiv fəaliyyət növündən də istifadə edə bilər. Məsələn, digər şagirdləri qruplaşdıraraq həmin yoldaşlarına kömək etmək üçün birgə fəaliyyətə yönləndirir. Bir qrup şagird mətnə müəyyən hissə seçməyi, digər qrupa yazıçı və əsər haqqında fotosəkil və ya maraqlı məlumat toplamağı, başqa şagird qrupuna cədvəl və ya sxem tərtib etmək və s. tapşırılır. Bununla da heç bir şagird diqqətdən kənar qalmır. Təcrübələr göstərir ki, əyani vasitələr təlimdə geri qalan, dərslər zamanı passiv olan şagirdlərin fəallığına çox kömək edir. Əyani vasitələr şagirdlərin nitq bacarığının inkişafına, söz ehtiyatlarının zənginləşməsinə müsbət təsir göstərir. Hər hansı plakat, portret, karikatura və illüstrasiyaları “oxumaq” qabiliyyəti onlarda formalaşır. Onlar arasında fikir müxtəlifliyi, hər birinin ayrı-ayrı baxış tərzləri müəyyən edilir. Göstərilən illüstrasiya və karikaturalar üzərində şagirdlərin fikrini cəmləmək üçün müəllim düşündürücü və təhlilə istiqamətlənən suallar verir. Məsələn, XI sinif ədəbiyyat dərslərində “Cəlil Məmmədquluzadənin həyatı, yaradıcılıq yolu” mövzusunda C.Məmmədquluzadənin 25 il redaktoru olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalının ilk nömrəsinin (1906) üz qabığı verilmişdir. Bu karikaturada bir yanda yatmış camaat, bir yanda isə üzünü həmin camaata tutaraq söylənən Molla Nəsrəddin əks olunub. Müəllim bu karikaturanı göstərərək, şagirdlərə üz tutub ilk olaraq “Molla Nəsrəddin” jurnalı haqqında nə bildiklərini, jurnalın əsas qayəsi və məfkurəsinin nə olduğunu soruşur. Rəssam niyə belə rəsm çəkmiş və bu rəsmlə o hansı fikri oxuculara çatdırmaq istəmişdi? Şagirdlər bu karikatura haqqında nə düşünür? Üz qabığı jurnalın ideyasını tam şəkildə əks etdirə bilirmi? Rəsmdə niyə camaat “yatmış” olaraq göstərilir? Niyə bu məktəbin adını “mollanəsrəddinçilər” qoymuşlar? Bu suallarla müəllim şagirdləri düşünməyə vadar edir və bir karikatura əsasında sinifdə canlanma baş verir, şagirdlərdə motivasiya yaranır. Dərslər zamanı istifadə edilən əyani vasitə keçilən dərslərin mövzusunda uyğun olmalıdır. Təlim materialı ilə əlaqələnməyən, mövzunun möhkəm mənimsənilməsinə kömək etməyən əyani vasitələr az əhəmiyyətli olur. Yersiz və lüzumsuz istifadə edilən əyani vasitə diqqəti dərslərin əsas məqsədindən uzaqlaşdırır. Əyani vasitələr dərslərin tədrisini asanlaşdırmalıdır. Müəllim dərsləri planlaşdırarkən əvvəlcədən çətin mənimsənilən dərsləri seçir və ona uyğun əyani vasitələr və yaxud əlavə tədbirlər müəyyən edir. Məsələn, M.Füzuli, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir və başqa klassiklərin yaradıcılığı çətin mənimsənilir. Bu mövzuları keçərkən əyani vasitələrdən geniş istifadə olunmalıdır. Məsələn, müəllim M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərini tədris edərkən, həmin əsərə çəkilmiş illüstrasiyalardan, Ü.Hacıbəyovun eyniadlı operası haqqında müxtəlif vasitələrdən istifadə edə bilər. İ.M.Seçenov, İ.P.Pavlov və digər fizioloqların tədqiqatları göstərir ki, insanın hiss orqanları onun varlıqla vahid əlaqəsinin bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətdə olan, bütövlük təşkil edən müxtəlif kanallarıdır. *Görmə duyğusu* (şəkil, sxem, cədvəl ekran, səhnə əsərinə baxış), *əşitmə duyğusu* (musiqi, çıxış, bədii söz ustasının ifası və s.), *hərəkət duyğusu* (əşyaya, onun maketinə toxunmaq) varlığın obrazlı qavranılmasına, təlim materialının dərindən mənimsənilməsinə imkan verir. Əyanilikdən giriş məşğələlərində, tərcümeyi-hal materiallarının öyrənilməsi, əsərin oxusu, təhlili, təkrar və ümumiləşdirmə zamanı istifadə etmək mümkündür. Ədəbiyyat dərslərində əyaniliyin əsas vasitəsi **ədəbi əsər özü, bədii, obrazlı sözdür**. Müəllimin sənətkarın şəxsiyyəti, yaradıcılığı haqqında danışarkən istifadə etdiyi **sitatlar, aforizmlər** də əyanilik vasitəsidir. Unudulmamalıdır ki, **müəllimin şəxsiyyəti, nitqi, ifadəli oxusu** da şagirdlər üçün əyanilikdir. Bundan başqa, **sinif lövhəsi** də əyaniliyə xidmət edir. Lövhəyə yazılan, gözlə görünən sözlər, terminlər, tərcümeyi-halla bağlı tarixlər, hadisələri əks etdirən cədvəllər şagirdlərin yaddaşında daha yaxşı hifz olunur. Ədəbiyyat dərslərində bədii mətni dərindən mənimsənmək üçün **incəsənətin digər növlərindən – təsviri incəsənətin, musiqinin imkanlarından** da səmərəli şəkildə, bəzi mövzuda istifadə etmək lazım gəlir. Orta məktəbdə ədəbiyyatın tədrisi ilə əlaqədar olaraq, əyaniliyin 3 növünü göstərmək olar: 1) bədii təsvir xarak-terli əyani vasitələr; 2) qrafik əyani vasitələr; 3) texniki

⁹³Azərbaycan Dillər Universiteti. ahmadzada1996@gmail.com

vasitələr. [1, s. 12]. *Bədii təsvir xarakterli əyanivasitələrə* plakatlar, illüstrasiyalar, sənətkar-ların portreti, fotoşəkilləri və s. aiddir. Bu növ əyani vəsaitlər vasitəsilə şagirdlər yazıcının yaşadığı ədəbi mühit, həmin dövrün xüsusiyyətləri haqqında tam təsəvvürə malik olurlar. Bu əyani vasitələri tematik cəhətdən də qruplaşdırmaq olar. Məsələn, şifahi xalq ədəbiyyatı ilə əlaqədar əyani vasitələr, sənətkarların tərcümeyi-halı ilə bağlı əyani vasitələr, bədii əsərin mövzusu ilə bağlı əyani vasitələr. *Qrafik əyani vasitələr* isə çox geniş əhatəyə malikdir. Qrafik vasitələr daha çox şagirdlərin köməyi ilə hazırlanır. Çox zaman sinif lövhəsində yazılır. Qrafik əyani vasitələrə misal olaraq, sinxronik cədvəllər, sxemlər, diaqramlar, sənətkarın məktubları, xatirələri, komiksləri göstərmək olar. Fəal təlimə əsaslanan dərslərdə əksər mövzulardan sonra şagirdlərin mənimsəmə səviyyəsini müəyyən edən müvafiq uyğun sxemlər verilir. Bu tapşırıqlar ya müəllimin köməyi ilə sinifdə həll olunur, ya da ev tapşırığı kimi evə verilir. Məsələn, hər hansı bir əsərdə istənilən obraz təhlil məqsədilə sxem əsasında verilən suallara uyğun təhlil edilir. Bu sxemdə obraz haqqında nə düşünürsən? Sən bu obrazın yerinə olsaydın, nə edərdin? Bu obraz nə edirdi? Bu obraza münasibətin necədir? Bu obrazda ən çox diqqətini nə cəlb etdi? və s. kimi suallar əks olunur. *Texniki əyani vasitələr* ədəbiyyat dərslərinin tədrisində mühüm əhəmiyyətə malikdir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə müasir dərsə verilən tələb kimi irəli sürülür. Təlimin texniki vasitələri üç yerə bölünür:

1. Akustik (məktəb radio qovşağı, maqnitafon)
2. Vizual (epidiaskop, kodoskop, proyektor)
3. Audio-vizual (televizor, video-maqnitafon, kompyuter və s.)

Hazırda ədəbiyyat müəllimləri *televizor, video, kompyuter, proyektor,elek-tron lövhə* kimi informasiya-kommunikasiya vasitələrindən istifadəyə daha geniş yer verir, özlərinin və şagirdlərin *internetdən topladığı materialları, sənətkar haqqında filmlər, verilişlər, bədii əsərin ekran, səhnə variantlarından fragmentləri, şəkilləri, video çəkilişləri* dərsdə uğurla nümayiş etdirirlər. [2, s. 252]. Müasir şagird ənənəvi təlim üsulları ilə keçilən dərsə deyil, texniki təlim vasitələri istifadə olunan dərsə daha çox marağ göstərir. Müəllim dərs zamanı texniki əyani vasitə olaraq radio və televiziya verilişlərini nümayiş etdirə bilər. Müəllim şagirdlərə əvvəlcədən məlumat verir, verilişi diqqətlə dinləməyi, oradan lazımı qeydlər götürməyi tapşırmalıdır. Qrafik əyani vasitə olaraq sxemdən istifadə sənətkarın yaradıcılıq yolunu, tərcümeyi-halına aid xronologiyasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. M.F.Axundovun yaradıcılıq yolunu şərləri, komediyaları, povesti, fəlsəfi məktubları kimi qruplaşdıraraq, şagirdlərə punktlara aid olan əsərləri yazmaq tapşırıla bilər. Sənətkarın həyat və yaradıcılığına aid xronologiyalar sinxronik cədvəllərdə öz əksini tapır. Adı çəkilən əyani vasitələrdən başqa onlarla vasitənin adını çəkmək olar. Ədəbiyyat dərslərinin tədrisi zamanı istifadə edilən hər bir vasitə şagirdin yaradıcı və məntiqi təfəkkürünün, dünyagörüşünün formalaşmasına kömək etməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyeva S. Ədəbiyyat dərslərində əyanilikdən istifadə. Bakı: "Maarif", 1967, 80 s.
2. Həsənlı B.A. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Pedaqoji ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: "Müəllim", 2011. 326 s.
3. Orta məktəbdə ədəbiyyat tədrisi. 2 cildə, I cild, Bakı: "Maarif", 1966, 292 s.
4. Əhmədov C. Ədəbiyyat tədrisi metodikası. Bakı: "Bakı universiteti", 2009, 239 s.
5. Hacıyev A. Ədəbiyyat dərslərində əyanilikdən istifadə: Müəllim üçün vəsait. Bakı: "Maarif", 1993, 120 s.
6. Veysova Z. A. Fəal interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2007, 171 s.

Azər sızlər: Ədəbiyyat, əyani, əsul, təlim, vəsait, dərs

Key words: Literature, visually, method, training, funds, lesson

Ключевые слова: литература, визуальный, метод, обучение, помощь, урок

Xülasə

Orta məktəbdə ədəbiyyatın tədrisi zamanı əyani vasitələrdən istifadə təlimin asanlaşdırılmasına, şagirdlərin dərsi daha yaxşı mənimsəməsinə kömək olur. Bu vəsaitlər bədii təsvir xarakterli, qrafik əyani vasitələr və texniki əyani vasi-tələr olmaqla 3 növə bölünür. XXI əsrdə fəal təlimə əsaslanan dərslərdə texni- ki əyani vasitələrdən daha çox istifadə olunur. Bu vəsaitlər vasitəsilə şagirdlə- rin dərsə marağı daha da artır, onlarda motivasiya yaranır. Ümumiyyətlə, fənn müəllimi hər mövzunun tədrisi zamanı müvafiq əyani vasitə seçməklə, şagirdlərin nitq bacarığının inkişafına, söz ehtiyatlarının zənginləşməsinə şərait ya radır.

Summary

The use of visual tools during the teaching of literature in high school helps to simplify teaching and helps students to grasp the lesson well. These tools are divided into three types: artistic illustrations, graphical visual tools and technicalvisual tools. In the twenty-first century, technical visual tools are the most used in active training based classes. By the use of these tools students are getting motivated and show significant interest towards the lesson. In general, by providing applicable visual tools during the teaching of each subject, teachers help students to improve their vocabulary and speech abilities.

Rəyçi: ADU-nun Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının dosenti E.Mustafayeva

FİRƏNGİZ ŞİRİNOVA

How To Improve Students` Skills Using Internet Sites

We know that listening is one of the main four language skills. Listening involves responding to language. Listening involves making sense of the meaningful sounds of language. We do this by using context and our knowledge of language and the world. While listening we get the main idea .It means that listening involves understanding spoken language.

Listening depends on different reasons. We listen for gist, for specific and detail information.

Activities in the listening process also can be introductory, main and post activities. I usually use the following sites for teaching listening.

1. <http://www.manythings.org/voa/stories/>
2. <https://www.englishclub.com/webguide/Listening/>
3. <https://listenaminute.com/>
4. <https://www.famouspeoplelessons.com/>
5. <https://learningenglish.voanews.com/p/5610.html>
6. <https://www.esolcourses.com/content/topicsmenu/life-in-the-usa.html>

Speaking as a productive skill involves using speech to express meanings to other people around us. While speaking we ask questions, clarify our meaning, use facial expressions and confirm our understanding. If we want to enhance our learners` speaking skills we must focus on particular aspects of speaking such as pronunciation, grammar accuracy, body language and etc. Students speak more and willingly if they have the reason for it..f.e. problem solving, giving information. I think practice activities give learners opportunities to express their ideas and opinion. Post activities also help learners to use the language. (f.e.discussing the given topic or ask the teacher questions)

Teachers need to develop speaking skills gradually by teaching fluency and accuracy. I also agree with this idea because it is impossible to teach something at the same time and during one lesson. As we know fluency is a normal speed, without hesitating or repetition accuracy is the correct use of grammar pronunciation and vocabulary.

Everything you want to improve needs period of time.

I completely agree with the idea “Pronunciation is really the face of language. I think that pronunciation is the way that shows us our learners” awareness of vocabulary and grammar. Pronunciation is the result that we have in our brain. It shows how we know grammar and vocabulary.

English listening skills are just as important as speaking. The fact is that you cannot respond to someone if you do not hear them well. What`s worse, you could give an incorrect response because you had to guess what was said to you.

Students tend to focus on speaking as a problem because they find it difficult to put together entire sentences properly. Listening seems easier in the beginning because you can guess what a message means with hearing as little as 30 or 40%. For this reason, many students reach an intermediate or even an advanced level before they realize they need to focus on improving their listening skills.

It is very important to be in the right setting when learning any part of English. With listening it`s even more important, because listening is a skill that requires your careful attention.

Here are three main types of learning situations:

- Classroom setting: A classroom will have other students with a teacher, and meets regularly. This might be for you if you like discussing with other students, feel uncomfortable alone with a teacher, or have trouble focusing on your own.
- One-on-one: One-on-one classes are sessions with you and a teacher (or a conversation partner). You might prefer these lessons if you feel shy around other students or if it`s easier to ask questions to a teacher or conversation partner privately (alone).
- Independent study: Independent means “by yourself,” so this involves studying English on your own time. You might like this option if you can get distracted by others in a classroom, are too busy for a formal class, or prefer to study in different places (on a train, at home, at a park) whenever you can.

Try these different ways of practicing English listening skills, and pay attention to which works best for you. Once you have chosen your learning setting, use the tips below to practice listening in English.

The technology that I would like to implement in my teaching practice is Microsoft Word. In my opinion, Microsoft Word may work well with my students because they get used to it already. Thai students write reports by using Microsoft Word, so it does not take much time to learn new function. Also, students will know some errors that they have made immediately while they are writing. They can learn how to spell the correct words, how to use proper punctuations, and of course, how to use grammatical structures as well. And those can be done by students themselves; however, they sometimes need to ask their teachers for some advice.

Another technology that I find it is very interesting is Google Docs. Collaborative writing is a good idea for learning. Students can acquire writing skills by thinking what to write, reading their friends' comments and talking to their friends as well. Moreover, teachers can investigate how much each student participates in writing activity and how much they improve their writing skill.

I think teachers will encounter only a few issues with using Microsoft Words. It is not totally accurate, so students may need to seek more advice for teachers. However, from my experiences, students might be in trouble using Google Docs. Many of them are not that good at using technology, so some of them forget their password to log

in. I tried to tell them to note it somewhere, for example, on their phones, books, etc. But they still forget where they note and what the password is. That makes students and teachers cannot implement that use effectively.

While searching online reading materials I face the followings:

1. Texts are too long
2. Texts are too complicated
3. Texts are dull

It usually takes time to find interesting and at the same time necessary reading materials. Because everything depends on the right chosen material We prepare pre-reading, during reading and post-reading tasks according to the chosen material.

Comprehension, or extracting meaning from what you read, is the ultimate goal of reading. Experienced readers take this for granted and may not appreciate the reading comprehension skills required. The process of comprehension is both interactive and strategic. Rather than passively reading text, readers must analyze it, internalize it and make it their own.

The process of comprehending text begins before children can read, when someone reads a picture book to them. They listen to the words, see the pictures in the book, and may start to associate the words on the page with the words they are hearing and the ideas they represent. In order to learn comprehension strategies, students need modeling, practice, and feedback. The key comprehension strategies are described below.

While searching online reading materials I try to take into consideration my students` level, age, interest, reasons for reading (for gist, for detail, for specific information) and stages of the reading process (pre-reading, during reading and post –reading)

I go through these links:

www.manythings.org/voa/scripts (Links to an external site..)
<https://learningenglish.voanews.com/a/lets-learn-english-lesson-one/3111026.html>
www.esl-lounge.com/student/reading-intermediate.php
<https://agendaweb.org/reading/comprehension-exercises.html>
learnenglishteens.britishcouncil.org
 an <https://www.usingenglish.com>

Used literature

1. <https://realenglishconversations.com/english-listening-skills/>
2. <https://www.gonaturalenglish.com> > Go Natural English Blog
3. Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.
4. <https://www.toflucy.com/improve-english-listening/>
5. The TKT teaching Knowledge Course. Mary Spratt, Alan Pulverness, Melanie Williams. Cambridge
6. <https://www.fluentu.com/blog/english/how-to-improve-english-listening-skills/>

Açar sözlər: vərdislər, danışıq, oxuma, yazma, eşitmə, inkişaf.

Key words: skills, speaking, listening, reading, development, writing.

Ключевые слова: навыки, разговорный речь, прослушивание, чтение, развитие, писание.

Xülasə

Hər sahədə olduğu kimi təhsil sahəsində də internetin rolu danılmazdır. Xarici dil dərslərində tələbələrin oxuma, yazma, danışma və dinləmə vərdislərini inkişaf etdirmək üçün intertətdə çoxlu sayda saytlar var ki, onlardan istifadə etməklə çox asan və maraqlı şəkildə tələbələrin oxuma, yazma, danışma və dinləmə vərdislərini inkişaf etdirmək mümkündür.

Как улучшить навыки студентов с использованием интернета.

Резюме

Как и во всех областях, велика роль интернета в области образования. В интернете можно найти большое количество сайтов, с помощью которых этих можно развивать навыки чтения, письма, аудирования и разговорной речи учащихся на уроках иностранного языка. Используя их учащиеся, увлекательно улучшит навыки чтения, письма, разговорной речи и слушания.

How to improve students` skills using internet sites

Summary

The role of technology in the field of education, as well as in all fields, is very big. In foreign language classes, there are numerous sites in the internet to develop students' reading, writing, listening and speaking. Using these sites we can enhance students` reading, writing, listening, and speaking habits in a very easy and exciting way.

RƏYÇİ :dos.L.Ələkbərova

Гусейнли Санай Гасангулу гъзы⁹⁴**БИЛИНГВИЗМ И ПРОЦЕССЫ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ В РУССКОЙ РЕЧ И БАКИНЦЕВ**

Роль языка в жизни продолжает возрастать в результате усложнения социальной организации общества, расширения сферы использования и объёма функций языка. Явление двуязычие имеет самую непосредственную связь с развитием общества. Там, где имеется тесное социально-экономическое общение и сосуществование двух или более народов, говорящих на разных языках, наблюдается двуязычие (многоязычие).

Проблема языковых контактов, широко обсуждаемая сегодня, имеет и другое название: «билингвизм». Термин «билингвизм» был заимствован из французского языка (bilinguisme) [6, с. 241] и переводился на русский язык как «двуязычие». На сегодняшний день классическим является определение, данное американским лингвистом У. Вайнрайхом, который понимает под двуязычием практику попеременного пользования двумя языками [3, с. 72]. При этом следует отметить, что различают координативный билингвизм, когда билингв владеет свободно двумя языками, и субординативный билингвизм, когда билингв владеет свободно лишь одним языком (как правило, родным), доминирующим в его сознании над вторым (как правило, неродным) языком [4, с. 22-31]. Субординативный билингвизм и представляет как раз особый интерес для исследования языковой интерференции, так как при этом типе билингвизма можно допускать «переход от одного языка к другому отчасти по правилам соответствий между ними, а в основном с отклонением от этих правил, т.е. в условиях интерференции» [7, с. 16-17]. Необходимость исследования явления билингвизма, основанного на достижениях лингвистики, выработки единого подхода к пониманию гармоничного двуязычия является одной из сложных задач филологии. Билингвизм, основанный на языковом контактировании русского и иных национальных языков, рассматривается исследователями в лингвистическом, психолингвистическом, социолингвистическом и других аспектах.

Азербайджанско-русское двуязычие в лингвистическом аспекте принимается нами в качестве специального объекта исследования, имеющего статус социальной нормы и социальной ценности. При этом особый интерес представляет лингвистический подход У. Вайнрайха к проблеме двуязычия, заключающийся в описании контактирующих языковых систем, выявлении различий между ними, предсказании наиболее вероятных проявлений интерференции и указании в поведении двуязычных носителей отклонений от норм каждого из языков [2, с. 27]. При этом следует отметить, что с понятием двуязычия тесно связано явление интерференции, составляющее его лингвистическую сущность. Понимая под интерференцией отклонения от норм контактирующих языков в речи билингвов вследствие языкового контакта, У. Вайнрайх различает интерференцию в речи и интерференцию в языке. Он пишет, что интерференция в речи - это ошибки индивидуального говорения, т.е. отклонения от нормы языка, подвергшегося интерференции, которые возникают в речи носителей азербайджанского языка под влиянием системы русского языка. Интерферированной русской речью называется русская речь, содержащая в себе признаки диалекта или иноязычного акцента. Как показывает сам термин, этот речевой тип возникает в результате контаминации нормативной речи и речевых сфер, которые, взаимодействуя с ней, оказывают на неё непосредственное воздействие. Одним из основных критериев интерферированной речи как особого социолингвистического явления является то, что она маркирована и опознаваема (в большей или меньшей степени) с точки зрения обыденного языкового сознания носителя литературного языка. Интерферированная речь – это довольно сложно организованное комплексное явление, так или иначе затрагивающее различные уровни языка. Она имеет множество признаков, отличающих её от речи нормативной. Однако отклонения от нормы наиболее последовательно проявляются на фонетическом уровне. Это связано с тем, что фонетические навыки являются автоматизированными и не всегда поддаются коррекции. Нормативное произношение также включается в интерферированную речь, т.к. интерферированные признаки могут как проявиться, так и отсутствовать в русской речи иностранцев. Кроме того, отдельные признаки акцента могут совпадать в разных типах акцента, что также свидетельствует о необходимости детального описания разных типов акцента с выделением комплекса национально-диагностических черт. Исходя из этого, единицей изучения в данном исследовании являются интерферированные фонетические признаки русской речи, а единицей описания – идентификационные признаки заданного акцента (бакинского акцента) в русской речи.

Языковая интерференция же – это «взаимодействие языковых систем в условиях двуязычия, складывающегося либо при языковом контакте, либо при индивидуальном усвоении неродного языка» [5, с. 197].

Эта проблема была исследована в 70-ые годы прошлого столетия Ахмедовой З.Б. Описания фонетики русского и азербайджанского языков различаются по объёму и охвату исследования (как в отношении звукотипов, так и интонационных контуров). По этой причине выявление интерферированных признаков в полном объёме для русской речи бакинцев затруднено. Отмечается, что одной из характерных черт бакинского акцента в русской речи является сингармонизм гласных. Что касается интонационных контуров в азербайджанском языке, то выделяются основные типы азербайджанских интонационных конструкций (ИК-1, ИК-2, ИК-3, ИК-4, ИК-5). Различия с интонационными типами русского языка наблюдаются не

⁹⁴ диссертант I курса

только в сопоставлении, но и в акценте бакинцев, говорящих по-русски [1, с. 21]. Ахмедовой З.Б. были выделены следующие признаки интонации в интерферирующей русской речи с азербайджанским акцентом: 1) несвойственная русскому языку относительная равномерность длительности гласных и согласных в безударных частях ИК;

- 2) замена в интонационной системе русского языка резкого повышения и понижения тона более плавным переходом, что создаёт на слух певучесть (мелодичность) русской речи бакинцев;
- 3) замена русского нисходящего движения тона на постцентровой части плавным повышением на конечном слоге и растянутым его произношением (ИК-3);
- 4) уменьшение общего диапазона основного тона, не характерного для русской интонационной системы [1, с. 21].

Среди интерферируемых признаков русской речи с бакинским акцентом можно особо отметить следующие: произнесение мягкой аффрикаты [дж'] (джейран, джан, джаным, джаннат, джаханнам); удлинение и более открытое произнесение гласного [а] в 1-м открытом предударном слоге; сокращение гласных [и], [ы], [у], [а] первого предударного слога 2-х и 3-сложных слов между глухими согласными (вплоть до выпадения); не всегда правильное место ударения (тенденция к смещению на последний слог, что свойственно фонетической системе азербайджанского языка); растягивание последнего гласного незавершенной синтагмы и повышение тона, растягивание последнего гласного синтагмы в вопросе без вопросительного слова; добавление в конце предложений и высказываний частицы да с растягиванием конечной гласной, что свойственно азербайджанскому языку (приди да', скажи да', позвони да', напиши да', подожди да') и др. Для доказательства правомерности применения основных типов речевой культуры носителя русского языка к речевой культуре бакинцев-билингвов (в языковом сознании которых доминирует русский язык) мы разработали предварительную анкету, которая бы позволила нам скорректировать наши наблюдения. Для анализа были выбраны 70 учеников-интерлингвистов старших классов лицея «Юные таланты» Бакинского государственного университета, в речи которых наблюдается бакинский акцент. Степень проявления акцента на фонетическом уровне у них различна – от слабо проявляющегося до ярко выраженного. 67 из них – азербайджанцы по национальности, носители азербайджанского языка; трое учеников – носители русского языка, родившиеся в Баку. Все респонденты владеют русским языком, почти для всех азербайджанский язык – родной; они родились и проживают на территории Азербайджана: в Баку, Сумгаите, Хырдалане.

Анкета:

1. На каком языке Вы впервые начали говорить?
  - а) на русском – 10 чел.; б) на родном – 40 чел.; в) на русском и родном – 20 чел.
2. На каком языке учились в школе?
  - а) на родном (0); б) на русском (63 чел.); в) на русском и родном (7 чел.); г) на другом языке (0).
3. На каком языке говорите дома?
  - а) на русском (14 чел.); б) на родном (18 чел.); в) на русском и родном (37 чел.); г) на родном и другом (1 чел.).
4. На каком языке общаетесь в Баку?
  - а) на русском (10 чел.); б) на русском и родном (60 чел.).
5. Как для себя определяете русский язык: родной, второй родной, иностранный?
  - а) родной (4 чел.); б) второй родной (55 чел.); в) иностранный (11 чел.).
6. Какой язык знаете лучше: русский или другой (иностраннй)?
  - а) русский как иностранный (28 чел.); б) другой иностранный (2 чел.).

У носителя существуют также различные обстоятельства конкретных ситуаций языкового общения. Например, если собеседник владеет только одним языком, то двуязычному носителю приходится подавлять большую часть потенциальной интерференции и отказаться от свободы переключения с языка на язык, тогда как, имея дело с двуязычным собеседником, он может свободнее поддаться тенденции к интерференции и переключению.

Таким образом, в данной статье рассматривается феномен билингвизма, особенности появления акцента в речевой практике инофона. Проведённый сопоставительно-типологический анализ фонетических систем русского и азербайджанского языков выявил в русской речи бакинцев потенциальные случаи интерференции, возникающие в ситуации многоязычия. В результате такого анализа появляется более точное представление о лингвистической модели иностранного акцента и пути его преодоления.

Список использованной литературы

1. Ахмедова З.Б. Основные типы интонационных конструкций азербайджанского языка и их сопоставление с русскими. Автореф. дис. канд. филол. наук. Москва, 1976.
2. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие. О совместимости генеалогического родства и конвергентного развития. — В кн.: Новое в лингвистике, вып. VI, 1972.
3. Вайнрайх У. Языковые контакты. Киев: Вища школа, 1979.
4. Верещагин Е.М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). — Москва, Изд-во МГУ, 1969.
5. Виноградов В.А. Интерференция // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. Москва, Сов. Энциклопедия, 1990.
6. Зоргенфрей. А.Г. Некоторые особенности процесса овладения вторым языком (К вопросу о многоязычии) // Учёные записки Ленинградского госпединститута им А.И. Герцена, т. XXXV. — Ленинград, 1941.
7. Розенцвейг В.Ю. Языковые контакты. Лингвистическая проблематика. — Ленинград, 1972.
8. Филин Ф.П. Современное общественное развитие: Проблемы двуязычия и многоязычия. — Москва, 1975.

9. Щерба Л.В. О понятии «смешение языков»// Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. – Ленинград, 1958.

10. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. - Ленинград, 1974.

Ключевые слова: билингвизм, интерференция, иностранный акцент, сопоставительно-типологический анализ.

Açar sözlər: ikidillilik, interferensiya, xariciləhçə, müqayisəli-tipolojizəhlil.

Key words: bilingualism, interference, foreign accent, comparative and typological analysis.

Bilinguism and interference processes in the russian bakunians speech.

Summary

Study suggests necessity to study the processes and changes occurring in the language of bilinguals. The article describes the features of the bilingual situation in the city of Baku, the Republic of Azerbaijan. The results of the survey of bilingual pupils of Baku's secondary schools and lyceums, who speak Russian as a second at the middle, middle-advanced and advanced levels are presented.

Bakılıların rus danışiq dilində bilinqvizm və interferensiya prosesləri.

Xülasə

Tədqiqat bilinqlərində baş verən proseslərin və dəyişikliklərin öyrənilməsizərurətinin yaranmasını təmin edir. Məqalədə Azərbaycan Respublikasının Bakı şəhərinin bilinqval vəziyyətinin özəlliklərinə dair təsvirlər verilmişdir. Rus dilini orta, orta-qabaqcıl və yaxşı səviyyədə ikinci dil kimi bilən Bakının orta məktəb və liseylərin bilinqv-şagirdlərinin danışiq dilinin sorğu nəticələri təqdim olunur.

Рецензент: проф. Л.Г. Гулиева

Мустафаде Гюнел,⁹⁵

СТРУКТУРА ЖАНРА ПРЕДАНИЯ О РАЗБОЙНИКАХ КАК КОМПОЗИЦИОННАЯ ОСНОВА ПОВЕСТИ «ЛУБРОВСКИЙ» А. С. ПУШКИНА

Соотношение повести «Лубровский» А.С. Пушкина с устной народной поэзией изучено достаточно глубоко и полно. И все же литературное наследие великого писателя столь емко и многообразно, что и в указанной области остаются еще не до конца изученные проблемы. Так, Н.Н. Петрунина [2] и др., подробно исследуя литературные источники повести «Лубровский», приходят к выводу, что тема «благородного разбойника» пересекается у Пушкина с романами Скотта, Шиллера, Нолле, Вильгивса. «Опираясь в своем героическом известном литературном типе «благородного разбойника», Пушкин разветвляет дальнейшее действие повести по законам жанра» [2, с. 183]. Исследуя литературные ассоциации, которые возникают при прочтении повести, Петрунина, как и многие другие исследователи, не касается вопроса о влиянии разбойничьего фольклора на художественное произведение. Рассмотрим взаимодействие фольклорного и литературного начал повести «Лубровский». В частности, мы имеем в виду использование Пушкиным в повести жанровых особенностей народных преданий о разбойниках.

При рассмотрении конкретных мотивов в преданиях того или иного цикла одна и та же функция может быть связана с разными персонажами. В «Лубровском», как и в цикле преданий о разбойниках, сменились персонажи (вместо Разина, Ермака и Пугачева действуют Владимир Лубровский и Троекуров), место действия (события разворачиваются не на Урале, не в Сибири, а в Поволжье), а также время действия перенесено из предшествующих веков в век XIX. Неизменными остались только функции действующих лиц: герои повести совершают те же действия, что и герои народных преданий о разбойниках. Пушкин, опираясь на архетип жанра предания, переосмысливает его в соответствии со своими идейно-художественными задачами: фольклор помогает обнаружить слабые и сильные стороны Лубровского-разбойника, и прежде всего его несоответствие народному представлению об идеальном разбойнике. Лубровский своими поступками, скорее всего, стремится соответствовать книжному идеалу, представляющему разбойника в романтическом свете. Основным жанровым своеобразием предания является то, что его сюжет формируется на основе исторического факта, действующими лицами в нем оказываются реально существовавшие в истории персонажи, причем уровень значимости персонажа в истории для предания не имеет значения [9, с. 155]. Образ Лубровского, «не чуждый и книжных черт, в основе своей все-таки создан на основе действительности. У Пушкина не только выдержан весь исторический фон, но есть прямые указания на жизненность самого героя, которого доныне довел богатый и властный сосед» [4, с. 6]. В литературоведении известен также факт, что Пушкин знал о псковском предании, рассказывающем о бунте крестьян помещика Лубровского [2, с. 78]. Таким образом, исследователями давно выяснена широкая реальная основа повести, что вполне соответствует законам жанра предания.

Конкретность и достоверность преданий усиливает точная локализация - большая часть преданий привязана к определенному месту, объекту. Специфичны для русского фольклора предания, где разбойники располагаются на берегах больших рек и нападают на проходящие суда [9, с. 146]. В повести действие также происходит в Поволжье - колыбели многих крестьянских восстаний на Руси: «Есть все основания предполагать, что в «Лубровском» главные события разворачиваются в Нижегородской губернии, на берегу Волги» [8, с. 22]. Волга же всегда являлась одним из самых важных торговых путей. Соответственно, в сюжетно-повествовательной структуре повести вычленяется функция «местопребывания разбойников» [3, с. 178]. Поступки героев повести соотносятся с функциями двух типов разбойников: Троекуров - «собственно разбойник» и В. Дубровский - «благородный разбойник». Причем оба изначально принадлежат к одному лагерю, одному социальному слою. Но далее с героями происходит метаморфоза. Оба преступают закон и переходят в иную ипостась - разбойничью: Дубровский - в социальном плане, Троекуров в нравственном.

Акцентируем внимание на том важном факте, что в фольклоре типологическая биография «благородного разбойника», согласно утверждениям В.К. Соколовой, распадается на три части [9, с. 52]. Параллельно данному членению, опираясь на труд Н. А. Криничной [3], перечислим последовательность функций (мотивов) предания, легко реконструируемых в сюжетных фрагментах повести. Причина, по которой герой стал разбойником (функция «происхождения»; Описание действий разбойника (состоит из набора функций: «обретения разбойником силы», «испытания локости», функции «ловкой проделки», функции «единоборства», а также - «избавления от преследователей хитростью»); Гибель разбойника (функция «раскаяния героя»). Сначала остановимся на первой части биографии

⁹⁵ магистрант 2-го курса Кафедры истории русской литературы.

«благородного разбойника», соотносимой с биографией Владимира Дубровского. Причина, по которой герой предания стал разбойником, всегда одна: он не мог больше терпеть барский произвол, поэтому вступает на путь социального протеста, выливающегося в разбойничьи действия (убийства и грабежи) против богатого населения и в бескорыстную помощь и поддержку бедным.

Дубровского на этот путь толкнуло разбойничество общественное, прикрытое законом и возглавленное Троекуровым. Владимир переходит в статус «благородного разбойника», дабы защитить свою честь, достоинство и права. Нарушение правды под видом суда породило разбой личный, которым обиженный герой мстит за зло, причиненное ему судом, служащим не Истине, а человеческой корысти. Следовательно, в борьбе со злом, в отличие от «благородных разбойников» преданий, им движет не чувство протеста против существующего неравенства, а отстаивание личных интересов. На путь разбоя его толкнуло не желание защитить нищих и обездоленных, а чувство мести, стремление отстоять свои личные права и свою честь. Мотивы, управляющие поступками Дубровского, не соответствовали тем функциям и той социальной роли, которую он решил сыграть в обществе. Вторая часть биографии «благородного разбойника», а именно функция «обретения разбойником силы – физической и магической переосмысливается автором в соответствии со своими идейно художественными задачами.

Обратим внимание на центральный эпизод повести, окончательно определивший судьбу многих персонажей, – поджог усадьбы. Очнувшись от мечтаний о прошедшем семейном счастье, Владимир Дубровский взял свечу и вышел из кабинета. Тут в сенях он встретил кузнеца Архипа с топором в руках, собирающегося совершить убийство подьячих. Дубровский не позволяет кузнецу осуществить его кровавый замысел, тем самым он отказывается выполнить одну из главных разбойничьих функций, согласно которой «у разбойника появляется сила и ему сопутствует успех в том случае, если, уходя на промысел, он убьет первого встречного» [3, с. 176].

В разбойничьем фольклоре встречаются сюжеты с «переодеванием» – функция «ловкой проделки». Сюжетный элемент предания, когда разбойник приезжает в гости под разными обликами и встречается с господами и начальством [9, с. 158], разворачивается в повести «Дубровский». Владимир в роли учителя Дефоржа является в дом Троекурова и успешно обманывает хозяина поместья, ничего не подозревающего об обмане. Интрига закручивается благодаря встрече Дубровского с учителем-французом на постоялом дворе. Разбойник в преданиях часто встречал в лесу «крестьянина, ведущего продать последнюю лошадь или корову» [9, с. 157]. Герой награждал мужика какой-либо суммой денег, так что тот мог прожить безбедно до конца жизни. В некоторых случаях «разбойник награждает бедняка как бы за ущерб, нарочно нанесенный сначала», либо дает деньги «как уплату за какую-нибудь услугу» [9, с. 157]. В повести само действие сохраняется, меняются персонажи и место действия: вместо крестьянина разбойник Дубровский встречает учителя, который от безысходности и нищеты едет в дом Троекурова заработать маленький капитал; лес в повести сменен на постоялый двор. Дубровский за услугу, заключающуюся в предоставлении французом возможности поменяться с ним ролями, награждает учителя десятью тысячами. Вооружившись «пашпортом», «письмом рекомендательным» и «свидетельством о рождении», Дубровский появляется в доме Троекурова под видом учителя. Таким образом, сюжет повести в основных узловых местах перекликается с сюжетом преданий о разбойниках.

Обратим внимание на функцию «единоборства» в сюжетной структуре произведения, объединившуюся с функцией «испытания силы и ловкости» героя. А.С. Пушкин отмечает, что у Кирилы Петровича Троекурова было два увлечения: охота и воспитание в доме медвежат. Во многих фольклорных жанрах «устойчивым семантическим элементом является охота. Герой обладает профессиональным признаком: он охотник – его слушаются дикие звери» [7, с. 78]. Такой герой, чтобы получить удачу на охоте, должен был вступить в контакт с потусторонним миром, где и находилась душа животных. Как же осуществлялся подобный контакт? У древних славян принято было организовывать ритуальное убийство медведя, которое во многом воссоздавало различные способы охоты [6, с. 105]. Охоте «обязательно предшествует кормление зверя», чтобы затем отослать медведя к могущественным предкам с целью «сохранить покровительство с их стороны и обеспечить удачную охоту».

Обратим внимание на рассказ Анны Савишны Глобовой, выдержанный в соответствии с требованиями жанра предания о разбойниках. Наиболее существенная жанровая особенность преданий – установка на достоверность, поэтому чаще всего основой преданий могли служить воспоминания очевидцев и участников событий [9, с. 257]. Таким очевидцем и непосредственным участником у Пушкина является Анна Савишна. Отметим, что известны сюжеты преданий, когда разбойник в генеральском мундире является на пир

(на обед) к помещику [9, с. 150]. Рассказ Анны Савишны, как и предания, представляет собой небольшое произведение, состоящее из одного эпизода, повествующего о том, как разбойник Дубровский является в домик к вдове в генеральском мундире неузнанным и восстанавливает справедливость по отношению к помещице, а также реабилитирует свое доброе имя. Оказывается, приказчик вдовы присвоил деньги, отправленные сыну в Петербург, а вину свалил на Дубровского. В ходе повествования выясняется главное качество Дубровского-разбойника: он «нападает не на всякого, а на известных богачей, но и тут делится с ними, а не грабит дочиста, а в убийствах никто его не обвиняет» [1, т. 8, с. 1, с. 194]. Итак, в художественной ткани рассказа Анны Савишны прослеживаются художественные приемы и специфические мотивы, свойственные жанру предания о разбойниках, благодаря которым образ Дубровского на страницах повести встает опозитизированным в соответствии с народными представлениями о разбойниках. Но в то же время этот рассказ становится художественным приемом, помогающим в ином ключе рассмотреть образ Дубровского.

В рассказе можно вычлениить художественные особенности, противоречащие разбираемому нами прозаическому жанру фольклора, причем отступления от народной традиции служат определенным художественным целям и задачам автора. Наиболее важным отличием рассказа Глобовой от предания становится объект, в чей адрес направлены «благородные действия» Дубровского. Герой, в отличие от разбойников преданий, помогает не обездоленным и бедным крестьянам, а вдове, которая по социальному происхождению скорее всего принадлежит, подобно Дубровскому, к обедневшему дворянскому сословию, соответственно Владимиру понятнее и ближе проблемы вдовы Глобовой, чем кузнеца Архипа. Рассказ как бы становится зеркальным отображением всего происходящего в доме Троекурова своеобразной маленькой копией или микросюжетом, благодаря которому раскрываются духовные проблемы Дубровского.

Две последующие функции, которые выделяет Н.А. Криничная: функция расправы с разбойником и функция раскаяния, – несколько переосмыслены А.С. Пушкиным. «Благородные» разбойники были обречены на гибель исторически» [3, с. 184]. И далее: «Мотив (функция) раскаяния входит в состав преданий о «благородных» разбойниках. Обычно они заслуживают прощение, совершив какой – либо подвиг либо оказав государству важную услугу» [3, с. 184]. Владимир в финале повести не погибает и не совершает, раскаявшись, никаких подвигов, наоборот, окончательно становится в оппозицию к правительству. В этом смысле показателен эпизод расправы правительства с пайкой разбойников Дубровского. В этом сражении герой переступил ту последнюю черту, которая еще отделяла его от хаотического мира тьмы, совершив самое страшное преступление - убийство человека: «Дубровский приставил фитиль, выстрел был удачен: одному оторвало голову, двое были ранены» [1, т. 8, с. 1, с. 223]. Поняв безвыходность ситуации и предвидя свою гибель не только физическую, но и духовную, Дубровский несколько дней спустя собрал всех своих сообщников и «объявил им, что намерен навсегда их оставить, советовал переменить образ жизни» [1, т. 8, с. 1, с. 223]. Его слова, обращенные к разбойникам в финале повести («Все вы мошенники и, вероятно, не захотите оставить ваше ремесло», - [1, т. 8, с. 1, с. 224]), выражают раздражение и высокомерие человека, рожденного иной социальной средой и для другого предназначения.

Владимир в финале повести действует не как раскаявшийся разбойник, а как человек, так и не слившийся с народной средой и осознавший, что ведет чуждый ему образ жизни, занимается не своим делом. В повести герой предстает перед нами в двух ипостасях: расточительным и честолюбивым гвардейским офицером, наделенным все же честным, благородным сердцем, и грозным разбойником. Это перемещение из одной категории в другую объясняется попыткой героя изменить свою судьбу, но все попытки стать действительно разбойником оказываются иллюзией, потому что духовный мир героя не совместим с разбойничьей моралью. Недаром Дубровский говорит Маше, что «он рожден был для иного назначения». Человеческие возможности и желания героя постоянно не совпадают с его общественной судьбой. Разбойник, сильный и смелый человек, вырвавшийся на свободу, согласно народным представлениям, должен быть выразителем и защитником чаяний и бед крепостных и грозой жестоких помещиков. Его действия носят антифеодальный характер, а не направляются на защиту собственных интересов. Дубровский же защищает и решает путем разбоя свои личные проблемы, мстит за свои кровные обиды, причем Пушкин демонстрирует, что насилие порождает насилие, а месть выливается в еще большие беды и проблемы. Итак, с одной стороны, герой действует как «благородный разбойник», с другой - так никогда и не сливается со стихийной разбойничьей средой.

Типологическое сходство повести с преданиями о разбойниках в строении основных эпизодов представляется достаточно очевидным. В связи с этим можно сделать вывод, что жанр предания является композиционной основой повести «Дубровский». Жанровые

элементы предания внедряются в структуру повести и становятся одним из основных принципов организации произведения, вместе с тем они переосмысливаются автором с точки зрения литературной традиции.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Пушкин А.С. Полное собрание сочинений: В 17-ти тт. Москва: Воскресенье, 1995.
2. Архангельский А.Н. Герои Пушкина. Очерки литературной характерологии. Москва: Высшая школа, 1999, 288 с.
3. Криничная Н.А. Русская народная историческая проза. Вопросы генезиса и структуры. Ленинград: Наука, 1987, 227 с.
4. Маранцман В.Г. Роман А.С. Пушкина «Дубровский» в школьном изучении. Ленинград: Просвещение, 1974, 110 с.
5. Петрунина Н.Н. Проза Пушкина (пути эволюции). Ленинград: Наука, 1987, 333 с.
6. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. Москва: Наука, 1994, 605 с.
7. Рюхнна С.Б. Мотив охоты в русской волшебной сказке // Русский фольклор. Москва: Наука, 1987, т. 22, с. 76-79.
8. Соболева Т.П. Повесть А.С. Пушкина «Дубровский». Москва: АПН РСФСР, 1963, 120 с.
9. Соколова В.К. Русские исторические предания. Москва: Наука, 1970, 288 с.
10. Эйхенбаум О.А. Историко-этнографические истоки мотива езды на медведе // Русский фольклор. Москва: Наука, 1987, т.24, с. 80-83.

Ключевые слова: фольклор, элементы разбойничьего фольклора, предание, образ «

Key words: folklore, elements of robber folklore, tradition, image of a “noble robber”, honor motive.

Açarsözler: folklor, quldur folklorun elementləri, ənənə, "nəcib soyğunçunun" təsviri, şərəfin qorunma motivi.

Summary

The article is devoted to the study of elements of oral folk art in the story by S. Pushkin "Dubrovsky". The story traces folklore motifs that form the basis of the storyline. The use of folk tradition about the robber is an indicator of the folklore beginning of the story. In the image of the main character, Pushkin shows the image of a “noble robber”, a defender of honor and violated human rights.

Xülasə

Məqalə S. Puskinin "Dubrovskiv" in hekavəsində sifahi xalq sənətinin elementlərinin övrənilməsinə həsr olunub. Hekavədə suiet xəttinin əsasını təşkil edən folklor motivləri izlənilir. Sovğunculuq haqqında folklorun istifadə edilməsi hekavənin folklor esaslı olmasının göstəricisidir. Əsas xarakterin səkində Puşkin "nəcib soyğunçunun", şərəfin müdafiəçisini və insan hüquqlarının pozulmasının müdafiəçisini nümayiş etdirir.

Рецензент: доц. Багирова А. Н.

“ÖLÜM HÖKMÜ” ROMANI METİN SAVASIN ƏDƏBİ GÖRÜSLƏRİNDƏ

Görkəmli dramaturq, tənqidci, ədəbiyyatşünas, vaxtımız Elçin Əfəndiyevin əsərləri nəinki Azərbaycanda, hətta ölkə hüdudlarında sevə-sevə oxunur və tədqiqatlara cəlb edilir. 60-cı illərdən bu yana Elçinin yaradıcılığına həm ölkəmizdə, həm də xaricdə yüzlərlə məqalələr, rəylər və onlarla iri həcmli tədqiqat əsərləri həsr olunub, çoxşaxəli yaradıcılığına ədəbi-ictimai maraq heç zaman səngiməyib. Yazıcımızın əsərləri rus, ingilis, fransız, alman, ispan, türk, macar, bolqar, ərəb, rumin, çex, polyak, xorvat, gürcü, moldav, türkmən, özbək, qazak, serb, çin və s. kimi dillərə tərcümə edilmişdir. Elçinin əsərləri Türkiyədə Sedat Adıgüzel, Rahim Tarım, Murat Tan, Şaban Dağcı, Ayşe Yılmaz, Metin Savaş və s. kimi tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır. Bu tədqiqatlar müxtəlif monoqrafiya, dissertasiya, məqalələrdə öz əksini tapmışdır. Yaradıcılığı hər zaman Türkiyə ədəbi mühitində yüksək dəyərləndirilmiş Elçini Metin Turan “Türk xalqları ədəbiyyatının ulduzu, ortaq qürur qaynağı” adlandırmışdır. Bir çox əsərləri türk dilinə tərcümə edilən Elçinin Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrində maraq doğuran önəmli əsərlərindən biri Sovet dövrünə siyasi, iqtisadi, sosial baxımdan işıq tutan “Ölüm hökmü” əsəridir. Türkiyənin bir çox tədqiqatçıları bu əsəri təhlil etmiş və maraqlı nəticələr əldə etmişlər. Rahim Tarım “Ölüm hökmü romanında insan ilişkilerine psikolojik bir yaklaşım”, Sedat Adıgüzel “Ölüm hökmü ve tarihi gerçekler”, Metin Savaş “Demirperde toplumunun ironik ve trajik anlatısı: Ölüm hökmü”, Murat Tan “Ölüm hökmü” və “Gün var asra bedel”de toplumsal belleğin trajedisi” kimi məqalələr romanın qaranlıq qalan məqamlarının işıqlanmasında çox mühüm rol oynayır. Əsər haqqında maraqlı araşdırmalardan biri Rahim Tarımın “Ölüm hökmü romanında insan ilişkilerine psikolojik bir yaklaşım” adlı məqaləsidir: “Elçin Efendiyevinn eserlerinin başat özelliği, psikolojik çözümler ve çatışmalarıdır. Onun özellikle hikayelerinde bilinç, bilinçaltıyla sürekli çatışır. Yazar bu iç çatışmaları ve psikolojik çözümlerini Azerbaycanda “gündüz rüyası” da denilen “serbest çağırışım yöntemi”le gerçekleştirir. Bu yöntem, bilindiği gibi, Freud psikanalizminin de sıkça başvurduğu yöntemdir ama psikanalizin tersine Elçin Efendiyevinde yorum yoktur. O yorumu okucuya bırakır.”(4, s.299) Məqalədə müəllif Elçinin əsərindəki hadisələrə və obrazlara psixoloji baxımdan yanaşmış və maraqlı nəticələr əldə etmişdir. Rahim Tarım “Ölüm hökmü” romanını Andre Malrauxun “İnsanlık durumu (“La Condition Humaine”) əsəri ilə müqayisə edərək E.Əfəndiyevin əsərini daha üstün hesab etmişdir: “Andre Malraux’nün İnsanlık durumu adlı əsərində anlattığı türden insanlık durumlarının sergilediği Ölüm hökmü romanında Bakünün bir kenar mahallesinde kaçakçı, rüşvetçi, bencil, kumarbaz, ayaş, dolandırıcı, kuşkucu insanları bir araya getirmesi tesaüf değildir. Hatta bu noktada Elçinin eserinin Malrauxnün əsərindən daha üstün olduğunu bile söyleyebiliriz”(4, s. 318)

Roman haqqında dəyərli tədqiqat əsərlərindən biri də Metin Savaşın “Demirperde toplumunun ironik ve trajik anlatısı: Ölüm hökmü” adlı məqaləsidir. Müəllif əsəri yüksək qiymətləndirmiş və bir çox önəmli məqamları təhlil etmişdir. “Azerbaycan’ın çağdaş yazarlarından Elçin Efendiyev’in (doğumu 1943) büyük romanı Ölüm Hökmü yalnızca Azerbaycan’ın değil, Türk ve Dünya edebiyatlarının, özellikle de Batı Türkçesinin konuşulduğu coğrafyanın en önemli romanlarından biridir. Uzunlu kısıklı on sekiz bölümden oluşan ve bünyesinde postmodern unsurlar da barındıran eser, gerçekten de trajikomik kurgusuyla ve kasvetli olmanın da ötesinde düpedüz zâlim atmosferiyle, her sayfasında, beşerî tahammülün sınırında yükselen bir toplumsal sessiz çığlığın destanıdır”. Məqalə müəllifinin əsərdəki hadisələrə özünəməxsus yanaşma aspektəri var. Metin Savaş daha çox əsərdəki mətnaltı mənalara üzə çıxarmağa çalışmış və buna da nail olmuşdur. Bu təhlillərdən ən maraqlısı Gicbəsər obrazı üzərindəki incələmədir. Metin Savaş müəllifin bu obraz vasitəsilə toxunduğu siyasi məqamları açıqlamağa çalışmışdır: “Bakü şəhərinin dayandığı tepelerden birinde yer alan Tilki Geldi Kabristanlığı isimli muhayyel bir mezarlıkta Gicbeser adlı bir sokak köpeği yaşamaktadır. Bu köpek başlangıçta mezarlık müdürü tarafından korunduğu için mezarlık işçilerince baş tâci edilmiş, fakat bir zaman sonra, mezarlık müdürünün oğlunun ölümüyle unutulmuş, çok geçmeden de kötü muamele görmeye itilmiştir. Bu horlanmaya daha fazla dayanamayan zavallı köpek, yeni bir hayata özlem duyarak sığındığı mezarlıktan kaçacak, Bakü sokaklarında intiharla sonuçlanacak bir serüvene atılacaktır. Gicbeserin tâlihi bir bakıma Azerbaycan Türklüğünün ideolojik aldatılmışlığının hikâyesidir ve sanki geleceği elinden alınmak istenen bir halkın dramıyla özdeşdir. Eserin “Dar Çıkmazda” başlıklı altıncı, “Tan Yerinin Kızılığ” başlıklı onuncu ve “Kuzu Budu” başlıklı on üçüncü bölümlerinde sokak köpeği Gicbeserin serüvenleri yürek burkan sahnelerle anlatılmaya bırakıldığı yerden devam edilir. Bilhassa “Kuzu Budu” başlıklı bölümde Azerbaycan toplumundaki yozlaşma mizâhi bir bakış açısıyla sergilenir. Bir grup Bakülü sanatçı bir sokak köpeğinin ağzındaki kuzu budunu görerek öfkeye kapılırlar; insanlıkla hayvanlığın hududundaki dürtüleriyle, Sovyet halklarının bulamadığı bu nimetin doğurduğu ezikliğe yenik düşerek otomobillerini köpeğin üstüne sürerler. Neyse ki Gicbeser aydın geçinen bu insanların kör öfkelerinden kurtulmayı başararak son serüvenine hazırlanır. “İntihar” başlıklı on sekizinci -ve son- bölümde, köpek Gicbeser Azerbaycan’daki yetmiş yıllık karanlık dönemin nihai kurbanlarından biri olarak, yaşamın anlamsızlığını sezinyerek demiryoluna gider, orada bedenini bir katarın tekerleklerine teslim eder. Köpek Gicbeserin mezarlıktan kaçması Azerbaycan Türklüğünün hürriyet özlemine dile getirir; intihar tercihi aykırı ölüm motifiyse, yine Azerbaycan Türklüğünün sürüklendiği çıkmaz karşısındaki buhrânını sembolize eder. Gicbeserin maceralarına tahsis edilmiş bu beş bölümde (birinci, altıncı, onuncu, on üçüncü ve on sekizinci bölümler) temel anlatma zamanı olan Nisan ayı geçerlidir; yine de birinci bölümde yeri geldikçe köpeğin geçmişine

⁹⁶ DoktorantBakü Dövlət Universiteti
kxanlarova@yahoo.com

yönelik geriye dönmələr yapılmışdır". Müəllif Tülkü Gəldi Qəbiristanlığını isə Sovet Sosialist Respublikasına bənzətmişdir.

Məqalədə əsas üç qəhrəman təhlil edilmişdir: Murad İldırımlı, Əbdül Qafaradə, Xosrov müəllim. Əbdül Qafaradə Tülkü Gəldi Qəbiristanlığının müdürüdür. Bu obrazı müəllif ziddiyyətli obraz kimi qiymətləndirmişdir. Onun bu cür ziddiyyətli xarakter olmasında yenə də Sovet hakimiyyəti günahkardır. Metin Savaş bu məqama xüsusi toxunaraq yazır: "O aslında iyi bir aile babasıdır; karısına, çocuklarına ve torununa düşkündür; gizli bir imana sahiptir; içtenlikle düşünmeye fırsat bulduğunda hayata felsefi bir zâviyeden bakabilmektedir. Bütün yaşadıklarının ve etrafındakilere yaşattıklarının anlamsızlığının, hayatın hiçliğinin, fizikötesi bir hesap gününe yönelik kaçınılmazlığın bilincindedir. Sovyet iktisadi sisteminin temelinde yer alan "plân olgusu" romanın en ironik öğelerinden biridir. Bu öyle kesin bir tasarruftur ki, hiçbir fert ve kurum sistemin öngördüğü plânlılıktan dışarıya çıkamaz. Kurumların gelirleri her yıl bir önceki yıla oranla arttırılmak zorundadır. Fakat bir mezarlıkta bu nasıl olacaktır? Zira malî gelirin arttırılabilmesi için ölümlerin de artması gerekmektedir. Abdül Gafaradə pratik zekâsıyla bu soruna da bir çözüm üreterek, hayâlî cenazelerle ve Gogolvari bir tavrıla mezarlığın ölü nüfusunu kâğıt üzerinde çoğaltmayı başarır, böylelikle öngörülen yıllık plânın kusursuz işlenmesini sağlar."

Metin Savaş ikinci əsas obraz kimi Murad İldırımlını təhlil etmişdir. Murad "Əzizimin cəfası" romanı" adlı ikinci hissədə səhnəyə gəlmişdir. Murad sovetlərin zülmünə məruz qalmış obrazlardan biridir. Bu obraz da ölkədəki siyasi vəziyyətin oxuyucunun gözləri önündə canlanmasında mühüm rol oynayır. Belə bir başlığın da seçilməsi təsadüfi deyildi: "Taşranın bir köyündən Bakıya okumak umuduyla gelen talebe Murat Yıldırımlı, sırtını sağlayacağı herhangi bir kodamanı tanımadığı için, üniversiteye girmesini sağlayacak rüşveti hem parası olmadığından ve hem de bunu ilkelerine ters bulunduğu için, yazılı sınavlarda başarılı olduğu halde mülakatta kaybetmiş ve köyüne dönmek zorunda kalmıştır. Mülakatı kaybetmesinin sebebiyse "Azizimin cefası" romanı adlı eser hakkında hiçbir bilgiye sahip olmamasıdır. Bu mevzu kafasını takan Murat uzun araştırmalardan sonra böyle bir romanın var olmadığını öğrenecek, kendisine oynanan bu oyundan sonra sisteme muhalif bir kişiliğe bürünecektir." Metin Savaşın bu obraz haqqında maraqlı fikirlərindən biri də onu Dostoyevskinin "Cinayət və cəza" əsərindəki Raskolnikov obrazı ilə müqayisə edilməsidir. "Talebe Murat Yıldırımlı da "Suç ve Ceza"nın bulanımlı kahramanı gibi kendisini toplumundan soyutlamış bir kişiliktir." (5, s.111)

Əsərdə tarixi şəxsiyyət olan Mir Cəfər Bağırovun da obrazı yaradılmışdır. Bu şəxsiyyətə məlumdur ki, tarixi aspektlərdə də münasibət birmənalı deyil. Əsərdə müəllif tarixi şəxsiyyətin mənfi obrazını yaratmışdır. Metin Savaş isə bu obrazı təhlil edərkən tarixi faktları araşdırmamış, ancaq əsərdəki məlumatlarla kifayətlənmişdir. Buna görə də bu obraz haqqında mənfi rəylər yazmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu obrazı təhlil edərkən Sedat Adıgüzel də tarixə müraciət etməmiş, obrazı hərtərəfli araşdırmamışdır.

Metin Savaş əsəri müqayisə edərkən maraqlı faktlar ortaya çıxarmışdı. Ölüm Hükümündəki muzdarip karakterlərin hayat hikayələrini, o karakterlərin oluşturduğu harap toplumun bir yanıla kahredici, bir yanıla trajikomok-abetesle işğal mahiyətindəki-yetmiş yıllık seyrini takip ederken, zaman-zaman Dostoyevskinin "Suç ve Ceza"sı ilə Tanpınarın "Saatleri Ayarlama Enstitüsü"nü hatırlıyorsunuz. Hatice Halanınbuhanlı buhanlı mahellesi isə, yine Elçinin kaleminden çıkmış olan Ak deve adlı romanı çağırıyor. Ak deve motifi ölümü simbolize eder. İkinci Dünya Savaşı sırasında Bakının yitip gitmeye mahkum geleneksel hayatı ile bu alanını gaseden Sovyet dönemi arasında sıkışıp kalmış insanların dramlarının anlatıldığı bu romandaki mahelle ile Ölüm hükmünde sık-sık karşımıza çıkan mahelle pek çok yönden benzeşmekle kalmıyor, birbirlerini tamamlıyor da. Hatta kimi kahramanlar isim ve kılık değiştirmiş olarak her iki romanda da görünüyorlar Yine her iki romanın da "ölüm" motifi çerçevesinde kurgulanmasındaki tercihin nedenleri, azerbaycanın yetmiş yıllık yazgısında tüm boyutlarıyla aranmalıdır

Metin Savaş əsərdəki bəzi çüsurlardan da bəhs etmişdir. Müəllif obrazlar aləminin zəngin olduğunu və bunun da xaosa səbəb olduğunu qeyd edir. Olaylar və kişiler o derece karmaşık və dağınıqdır ki, kader olgusunun giriftliyi və hayatın anlamsızlığı romana tahammülü imkânsız bir kaos atmosferi vermektedir. Fakat anlatı sanatlarının zirvesi olan roman da zaten başqa bir şey deyildir. Selçuk Çıkla'nın bir denemesinde vurguladığı gibi, "roman âdeta ele aldığı insan kadar girift, anlaşılması, ele avuca sığması güç bir türdür." (5, s.112)

Ədəbiyyat

1. Adıgüzel S. Ölüm hükmü və tarixi gerçəkler // "A.Ü.Türkiyat Araşdırmaları Enstitüsü" sayı 12, Erzurum,1999.
2. Adıgüzel S. Elçin:Edebiyat sosyolojisi açısından romanları: Ankara: 2011
3. Tan Murat. Ölüm hükmü və Gün olur asra bedel' de toplumsal belleğin trajedisi // Dil ve edebiyat araştırmaları beşeri ve sosyal bilimler dergisi. Bahar-spring, 2015, sayı 11, İstanbul,2017.
4. Tarım Rahim. Ölüm hükmü romanında insan ilişkilerine psikolojik bir yaklaşım // U.Ü.Fen-Edebiyat fakültesi sosyal bilimler dergisi. Sayı 31, 2016 .
5. Savaş Metin. Demirperde toplumunun ironik ve trajik anlatısı: Ölüm hükmü// Dergah dergisi. Sayı 184, 2005
6. Selçuk Çıkla. Romanda kumaca ve gerçeklik//Hece dergisi.Sayı 15, 2002

XÜLASƏ

Elçin Azərbaycan ədəbiyyatının önəmli yazıçılarından biridir. Elçinin əsərləri nəinki Azərbaycanda, dünya ölkələrində oxunur. Onun əsərləri Yusif Gedikli, Ali Duymaz, İldeniz Kurtulan kimi tədqiqatçılar tərəfindən türk dilinə tərcümə edilmişdir. Elçinin əsərləri Türkiyədə Turkey Sedat Adıgüzel, Murat Tan, Rahim Tarım, Ayşe Yılmaz, Metin Savaş və s. kimi tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış və bu haqda bir çox elmi məqalələr yazmışlar. Bu tədqiqatçılar Elçinin yaradıcılığı haqqında maraqlı faktlar aşkarlamışlar.

Açar sözlər: *Elçin, Metin Savaş, "Ölüm hükmü", Türkiyə, ədəbi fikir.*

SUMMARY

The novel of “Olüm hökmü” (Veridict of death) in MetinSavaş’s literary conception

Elçin is an important figure of Azerbaijan literature. Elcin’s works are read at abroad. A lot of article, dissertation, academic work are dedicated to his work. Yusif Gedikli, Ali Duymaz, Ildeniz Kurtulan translate writer’s work from Azerbaijan language to Turkish language. In Turkey a lot of interesting scientific article had printed by Sedat Adıgüzel, Murat Tan, Rahim Tarm, Ayşe Yılmaz, Metin Savaş and i . These literary critics had written interesting facts of about Elcin’s work.

Keywords: Elçin, Metin Savaş, Veridict of death, Turkey, literary conception.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Abdullayeva Şahnaz
OSKAR UAYLD YARADICILIGINDA DEKADENTÇİLİK VƏ ESTETİZM
“SARI KİTAB” SİMVOLU

Latınca “decadere” (həll, pozulma, zəifləmə) felindən törəyən və Fransızca da çürümə, əxlaqi çöküntü mənasına gələn “Decadence” anlayışı Monteskyö tərəfindən Antik Roma dövrünə aid mətnlər əsasında Romanın çöküş səbəblərini ortaya qoymaq üçün istifadə edilmişdir. Eyni zamanda XIX əsrin ortalarından etibarən Fransada da oxşar mədəni korlanmanı və həll meyillərinin ortaya çıxdığını vurğulamaq, çağdaş vəziyyətini ifadə etmək üçün dövrün müxtəlif qrupları tərəfindən istifadə edilməyə başlanmışdır. Müsbət mənada isə ilk dəfə Şarl Bodler tərəfindən, E.A. Podan etdiyi tərcümələrə yazdığı müqəddimədə Ponun və özünün şeirini səciyyələndirmək üçün işlənilir və tarixi prosesin əsas təbii inkişafı kimi dəyərləndirilir. “Dekadans ruhun çöküşüdür, insanın həyat, dünya, bəşər rifahı, xoş gələcəklə bağlı ideyalarının “inkisari-xəyalə” uğraması, insanın içində yaranan “son” problematikasındır” (6.1).

Dekadentizm çox vaxt İntibah ənənəsinin çatdığı son mərhələ kimi də qəbul edilir. V. Hüqo, Balzak, Stendal, T.Mann dan O. Uayld, Hyusmanns, Şnitzler və Rilkeyə qədər bir çox yazıçı bu mədəni prosesin içərisində yer alır. Bütün bu yazıçıların ortaq xüsusiyyəti hekayə, roman, dram və başqa əsərlərində kilsə və dövlət təsirindən xilas olmuş İntibah insanını müasir fərd olaraq təsvir etmələridir. Sözügedən obrazların ümumi xüsusiyyətləri adətən əsəbi, cisim və ruh baxımdan həddən artıq həssas, kövrək və xəstəhal olmalarıdır. Bu xəstəhəllilik, içərisində yaşadıkları cəmiyyətlə və onun həqiqətlərinə uyğun bir həyat sürmələrini əngəl yaradır, həm də özlərinə gerçək dünyaya paralel olaraq fərqli bir süni dünya yaratmalarına yol açır. Fransız dekadentizminin özü ilə bərabər gətirdiyi yeniliklər, bütün Avropada əks-səda yaratmışdır. Dekadentizm sürrealizm, simolizm, kübizm və estetizm cərəyanlarını yaranmasına təkan verir.

Estetizmsənətlə, gözəlliklə maraqlanan fəlsəfi bir cərəyandır. XIX əsrin sonunda Fransada naturalizm cərəyanına qarşı ortaya çıxmış və obyektiv reallığı müşahidənin qarşısına subyektin təcrübəsini qoymuşdur. Estetizm gerçəkləşdirmək istədiyi gözəllik haqqında düşünmə sənətidir. Estetizm anlayışı gözəl olanı axtarmaq, duymaq anlamını daşıyır. Estetizm çox sadə intellektual intizam, sənətlə bağlı olan problemlərin heterogen bir kolleksiyasıdır. Onlar ədəbiyyatın intellektual, didaktik və tərbiyəvi əhəmiyyətini rədd edir, “sənət sənət üçündür” şüarı ilə çıxış edirdilər. Estetlərin fikrincə, təbiət və cəmiyyət incəsənətlə müqayisədə kobud və çiy materialdır; onu əsərlərdə əks etdirməyə dəyməz, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri yalnız öz bədiliyi, obrazlılığı ilə gözəldir.

Estetizm cəriyanının əsas nümayəndəsi Oskar Uayld olmuşdur. “İrland filosofu, yazıçısı, şairi, Viktoriya dövrünün sonlarının ən məşhur dramaturqlarından biri, London dəndisi və bir-birinə zidd aforizmlərin müəllifi olan Oskar Uayld 1854-cü il 16 oktyabrda Dublində doğulub. Oskar 1895-1897-ci illərdə iyirmi beş ay həbsdə qalmışdır. Daha sonra 1898-ci ildə həbsdən çıxaraq vətəndən sürgün edilmiş və Fransaya köçmüşdür. Yazıçı 1900-cü ildə Parisdə vəfat etmiş və orada dəfn olunmuşdur” (Oskar Uayld həyatın mənasını gözəllikdə görmüş, bütün yaradıcılığı da bu ideologiyanın acılmasına həsr edilmişdir. “Belə bir fikir var ki, estetizm cərəyanı yazıçı Oskar Uayld üzərində məhkəmə işindən sonra tənəzzül etməyə başladı”. Estetizm cərəyanı onun əsərlərindən ən çox “Dorian Greyin portreti” əsərində nəzərə çarpır. Bu əsər öz psixoloji təsiri ilə digər əsərlərindən fərqlənir.

Əsərin əsas obrazı - Dorian parlaq və soyuqqanlı bir gəncdir. Əsərdə rəssam Bezil Hollvard gənc və gözəl Dorianın portretini çəkir. Gənc öz portretinə aşıq olur və düşünür ki, qocalıb öz gözəlliyini itirsə də, portret hər zaman eyni yaşda və gözəl qalacaq. “Əksinə olsaydı, portret dəyişəydi, mənə hər zaman indiki kimi qala bilsəydim, bunun naminə ruhumu İblisə də satardım” deyir (1.45). Beləliklə, onun ricası eşidilir. Daha sonra Lord Henri, Doriana sarı üzrlü kitab göndərir, Dorian bu kitabı oxuduqdan sonra uzun müddət təsirindən çıxma bilmir və Dorian özünü həmin kitabın baş qəhrəmanı ilə eyniləşdirir, onda fərqli estetik zövqlər yaradır. Mərhəmət-zülm, yaxşılıq-pis anlayışlarını itirir, insani keyfiyyətlərdən, bəşəri dəyərlərdən tamamilə uzaqlaşır. Bu əsərdə qeyd olunan “sarı kitab” Hyusmannsın *dekadentizmin incili* (9.15.) hesab olunan “Tərsinə” romanıdır. Əsərdə Dorian özünə bənzətdiyi bu obrazın əsər boyu sərgilədiyi davranışları, həmin əsəri oxuduqdan sonra eyni ilə özü etməyə başlayır.

Joris Karl Hyusmannsın 1884-cü ildə yazdığı “Tərsinə” romanın baş qəhrəmanı Des Essentesdir. Hyusmanns Essentesi yazıçı, sənətçi, estetik, dendi kimi tanınan Robert de Monteskyödən və biraz da özündən təsirlənərək yaradır. “Tərsinə” adının anlamı əsəri oxuduqca özünü izah etmiş olur. Əsərin adının “Tərsinə” olması müəllifin dünyagörüşünün həm təbiətə qarşı olması, baş qəhrəmanını evə qapaması, həm də evində təbiəti əks etməsi ilə bağlılıq təşkil edir. Hyusmanns və Oskar Uayldın gerçək həyatda dost olduqları məlum məsələ idi. Oskar Hyusmannsın sözü gedən kitabı ilə Parisdə bal ayında olarkən tanış olur və onu oxuduğu “ən yaxşı roman” adlandırır. Əsərlərinin əksəriyyətində dərin təsiri görülən bu sarı üzrlü kitab eyni zamanda “Dorian Greyin portreti” romanının baş obrazını “zəhərləyən” kitabdır. O. Uayldın “Salom” pyesi də “Tərsinə”nin təsirindən yan ötməmişdir.

Des Essentes də Dorian Grey kimi adlı-sanlı ailədən gəlir. “Tərsinə” romanının baş qəhrəmanının tam adı Jon Flores des Essentes Floreslər ailəsinə mənsubdur. Des Essentesin ailəsinin keçmişi, təhsili, aldığı ev, bu evi almadan əvvəlki həyatı, özünün həddindən artıq bəzəkli və süni zövqünə görə döşədiyi evi romanda ətraflı təsvir edilmişdir. Valideynləri ona böyük miras qoyaraq həyatdan erkən köçürlər. Əvvəlcə dini məktəbdə oxuduğu tanışlarıyla, sonra isə kollecdə oxuyanlarla ünsiyyət qurur, qısa müddətdən sonra hər kəs onda ikrah hissi yaradır. Ardından özünü ruhən yaxın hiss etdiyi yazıçılarla yaxınlaşır. Bir müddət ünsiyyətdə olduqdan sonra onların kitabların dəyərini tiraj sayı, əldə olunan gəlirlə ölçmək kimi banal söhbətlərindən iyənir. Bütün axtarışlarının ardından yorğun, üzülmüş, ölməyə belə gücü çatmayan qorxaq kimi tənhalığı xilas yolu görür. O böyüdü, lakin heç bir bağlılığı olmayan Lurp qəsrini tərk edir və Parisdən uzaqda kənd evi alır. Əsərdə onun dendi kimi yüksək zövqündən bəhs edilir. Öz fərqli stili ilə qürrelənən Essentes mənasızlığı anlayır, yeni evinin memarına evi tənhalığa uyğun hazırlamağı tapşır. Divarların rənglərini xüsusi dəqiqliklə seçir. Evə iki qulluqçu işə götürür. Tamamilə tənha

olduğunu hiss etmək üçün qulluqçuları elə təlimatlandırır ki, gözə görünməz kimi davransınlar. O, həyatındakı hər şeyi dəqiqliklə planlaşdırır. Sonra istədiyi hər şeyi xəyallarının köməyi ilə yerindən belə tərpənmədən reallaşdırmağa başlayır. Tənha evində istədiyi səyahətə çıxır. Hərəkət etməyin ağılsızlığını qəbul edir, öz düşüncələrində fantaziyalarla bayağı reallığı asanlıqla əvəz edə bilir. Bununla da, Şarl Bodlerin dediyi sözləri hərəkətləri ilə həyata keçirir. Qəhrəmanın fikrincə vacib olan diqqəti toplamaqdır, beləliklə, asanlıqla reallığı arzu olunan nəticə ilə, fantaziyalarla əvəz etmək olur. Essentes tənhalığa qapıldıqca keçmişin xatirələri ona təzyiq göstərir. O, tələbəliyini xatırlayır. İlahi sevgi barədə öyrəndiklərini düşünür, öz şüurunun alt qatlarına endikcə özündə müxtəlif xəstəlik simptomları hiss edir. Bununla da özünü xəstəliyə süni şəkildə təşviq edəcəyini düşünür. Evini bəzəmək üçün güllər aldıqda bir müddət bundan ləzzət alsa da, vaxt keçir güllərə baxdıqca Sifilisin obrazının onu izlədiyi kabuslar görünür. Nevroz halı kəskinləşir. Qarabasmalar həddindən çox artır. Qeybdən musiqilər eşitməyə başlayır. Şüuru yerinə gələndə isə güzgüdəki əksinə baxıb öz halından qorxur. Parisdəki həkiminə təcili məktub yazaraq çağırır. Həyatda qalmaq üçün tələsir. Həkim gəlib özünü çatdırır. Həkim yaşayış yerini dəyişməyə, öləcəyini dedikdə isə qəhrəman təşvişə düşür. Essentes pessimsit sübutlarının ona təskinlik verməyəcəyini anlayır. Parisə qayıtmaq üçün yola hazırlaşan Essentes bu əyalət səfərinin onun üçün yaxşı qurtardığına şükür edərək xilas üçün Allaha dua edir.

Essentes Dorian Qrey arasında başlıca oxşarlıq hər ikisinin adlı-sanlı ailəyə mənsub olmağındadır. Romanda Lurps sarayında gizlədilmiş bir neçə portretə baxılırsa, bu ailənin qədim zamanlarda əsgərlərdən və zabıtlardan ibarət olduğunu görürük. "Güclü omuzlarıyla kapattıkları eski çerçevelerinde iyice sıkışmış durumda, kımlıtsız gözleri, yatağan biçimi bıyıqları, çıkıntısı zırhların kocaman kabuğunu dolduran göğüsleriyle insanı ürktürürlerdi." (2., 32) Hər iki obraz valideynlərini gənc yaşlarında itirmiş və onlara ailədən külli miqdarda miras qalmışdır.

Essentes obrazı ilə Dorian Qreyin başqa bənzərliyi onların hər ikisinin də yaşadığı, cəmiyyətin qanunlarına, əxlaq dəyərlərinə, üzlərinə tənqidi yanaşmaları və bütün bunlara qarşı hiss etdikləri diksinmə hissidir. Dorian Qreydəki dəyişikliklərin səbəbkarı olan Essentes ilə Dorianı birləşdirən hər ikisinin də nifrət etdiyi cəmiyyətdən intiqam almaq məqsədi ilə cəmiyyətə qarşı bir qatil obrazı yetişdirməyə çalışmalarıdır. Essentes qonşuluğunda yaşayan oğlanın əxlaqsızlıq yuvasına ayaq açmasına görə kafeyə kifayət qədər pul ödəyir. Məqsədi oğlanı heç vaxt görmədiyi həyata öyrətdirmək idi. Hər şey planlaşdırdığı kimi yolunda getsə, oğlan bu əyləncələri davam etdirmək üçün oğurluq, quldurluq edəcək, sonda isə qatilə çevriləcəkdir. Bunu planlaşdırmaqdan Essentes həzz alır. Bənzər hadisə Dorianın xarakterində də görünür. Dorianın etdikləri bu iblisənə hərəkətlər dostu Bazillə mübahisəsində aydınlaşır. O, ətrafındakı gənclərin tərbiyəsini pozur, özü kimi hedonist obrazlar yaratmağa çalışır və bundan həzz alırdı. O, Kentin oğlunu əxlaqsızla evlənməyə sövq edir, Adrian Sinqleton adlı oğlanın saxta sənədlər hazırlamasına səbəb olur. Bervik isə onu görəndə yolunu dəyişir, çünki, bütün günahlarının səbəbkarından qaçır, səhvlərinin üzünə vurulduğundan qorxur. "Siz onların beyinlərini ehtiras, şəhvet ləzzətləri ilə doldurmuşuz. Onlar uçuruma yuvarlanmışlar. Onları siz sürükləmişiniz oraya!" (1.180)

Essentes ilə Dorian arasında digər bənzərlik hər ikisinin katolik kilsəsinə meyilli olmasıdır. Lakin onların bu kilsəyə meyillik üçün məqsədləri fərqlidir. Des Essentes cəmiyyətə qarşı çıxır və buna görə də hermit (münzəvi) həyatı yaşayır. Essentes dünyadakı səmimiyyətsizlik və ikiyüzlülüğü aşmaq üçün özünü bu cəmiyyətdən ayırır. Essenteskatolisizm ideyasını qəbul etmək istəyir. Katolik dünyəvilik həyatını məhv etmək və bir insanın həyatını daha yaxşı, daha dürüst bir məqsədə yönəltmək idealını təlqin edir. Katolisizm həyatı absurd, məqsədsiz bir cəmiyyətə qarşı əks mövqedə dayanır. Essenteskilsəni həqiqətən aydın, bəxtsiz bir ana kimi, məzlumlara mərhəmətli, zülm edənləri və despotları təhdid edən məhfum kimi görür. Essentes katolik kilsəsinə bağlı olsa da, katolikliyi qəbul etməsinə mane olan iki problemə sahibdir. Birincisi, kilsəni təmsil etmək istəyən ruhanilərin fırıldaqçılıq və gülüncüliyini görür. Yəni, dünyadakı vəziyyətə baxarkən tam xeyriyyəçi tanrını qəbul etməkçətinidir. Essentesiman tapmaqda çətinlik çəkir, Yer üzündə həyat həqiqətən kədər yatağıdır! Deyən Şopenhauerin fikirlərində həqiqəti görür!" (2.128). Sonda cəmiyyətə geri dönməyə məcbur qalan Essentesinsanların iyrencliyi ilə başa çıxmaq üçün bir yol tapmağa çalışır və bu səbəblə katolikliyə üz tutmaqdan başqa bir çarə tapmır. XVI fəslin sonunda "Nəhayət pessimizmin özünə rahatlıq verə bilməyəcəyini, ancaq gələcəkdəki bir həyatda imkansız inancının özünə dinclik verə biləcəyini anladı" (2. 218). Dorian isə tamamilə başqa məqsədlə katolik kilsəsinə meyil edir. Onda estetiklərin xüsusiyyətləri, gözəllik eşqi və şeytani hisslər katolikliyə həvəs yaradır. "İbadətə aid olan gündəlik qurban qədim dünyanın qurbanlarına baxanda daha real görünürdü; bunlar onu həyacana gətirirdi" (2.159) O, kilsəyə hər dəfə gəldiyində kilsənin soyuq mərmər döşəməsinə diz çökür, keşişin hərəkətlərini diqqətlə izləyir, onun daş-qaşlarla dolu qutunu açmağına, bu daş-qaşlara seyr etməyə maraqla göstərirdi. Ancaq o, bu ehkamlara uymur, başa düşürdüki o, bu ehkamları qəbul etsə, əqli inkişafına zərər yetirər. Dorian da Essentes kimi Tanrının varoluşuna inanmır, cəmiyyət problemlərindən qaçaraq buraya gəlir, insanların günah çıxarmalarını izləyir.

İstər Oskarın, istərsə də Hyusmans bu əsərində estetik güclü şəkildə əks olunmuşdur. Hər iki obraz rəsm əsərləri, gözəl zinət əşyaları, qiymətli daş-qaşların həvəskarıdır. Dorianın dindiliyini də bu qiymətli daş-qaşlara meyilli olmağından, gözəl nə varsa ona üstünlük verməyindən anlayırıq. Dorian bu qiymətli əşyaları dünyanın dörd bir yanından gətizdirir və özü üçün kolleksiya toplayır. "Bir müddət keçəndən sonra Dorianda yeni bir həvəs oyandı. O, qiymətli daş-qaş azarına tutuldu. Şəhərdə təşkil olunmuş bal maskaradların birində o, Fransız admiralı Anna de Joyes kimi kostyum geyindi; onun kamzoluna beş yüz altmış ədəd mirvari dənəsi tikilmişdir. Onun bu azarı uzun illər davam etdi və demək olarki, heç vaxt onu tərk etmədi" (1.162) Oskar bu əsərdə daş-qaşlardan danışarkən onların hardan və necə tapılması qaydalarını, təbii daş-qaşların üstün cəhətlərini dəqiqliklə qeyd etmişdir.

Essentesdə qiymətli daşlara olan marağı onun ev heyvanı tısbağa üzərində düzdürdüğü daş-qaşlardan anlaşılır. Hələ Parisdə yaşadığı zamanlar bir gün xalçanın rənglərinə baxarkən tünd rəngli nəşə yerdə hərəkət edərsə, bunun yaxşı görünə biləcəyini düşünür. Buna görə bir tısbağa alır. O, tısbağanı alanda xalçaya uyğun olmadığını, xalçanın

daha əlvan olduğunu anlayır və tısbığaya əlvan görünüş vermək istəyir. qiymətli daşlarla tısbığanın zirehini bəzəmək qərarına gəlir. O, ustaya daş-qaşlardan çiçək, gül və tac yarpaqlar dözdəlib tısbığanın çanağına yerləşdirməyini tələb edir “Essentesindi yemək otağında bir küncdə büzülmüş, yarı qaranlıqda parıldayan tısbığaya baxmaqdadır. Tam anlamıyla xoşbəxt idi Essentes” (2.71) Hər iki əsərdə ətirlərin qarışdırılaraq yeni bir ətir yaratma sənətinin ruhu (psixikani) yaxşılaşdırıla biləcəyi fikrinə rast gəlinir. “Dorian Qreyin portreti” əsərinin XI fəslində Uayld Fin de Seslin dekadent estetikasının fərqli və gizli təsvirinə əsaslanır. Əsərin qəhrəmanı ətirləri qarışdıraraq onlardakı qoxu hissini ədəbiyyatla, real həyatla əlaqələndirir və onlarda psixoloji vəziyyət yaradır. Hər bir ətrin insan psixikası ilə necə əlaqəli olduğunu ifadə edir. “Belə bir qənaətə gəldi ki, insanın hər hansı bir iç əhvali-ruhiyyəsi hansısa hissi qavrayışlarla bağlıdır və Dorian onlar arasındakı əsl əlaqələri özü üçün aşkar etdi.” (1.161)

Essentesində qoxu hissiyatı güclənməyə başladığı və psixoloji vəziyyətinin gərginləşdiyi bir zamanda ətirələrə olan meyli artır. O, ətirələr olan otaqda öz bayağı ətirələrini yaratmağa başlayır. Onun bu həvəsi ətirlərdəki bayağılıq, təbiətə qarşı olması, təbii güllərin adı ilə adlansa da onların ətirləri ilə eyni qoxunu verməməsindən qaynaqlanırdı. Essentes də Dorian kimi ətirlərdəki sənəti, psixoloji xüsusiyyətləri göz önünə gətirir və hər bir ətrin xüsusiyyətini aydınlaşdırır, tarixi şəxsiyyətlərlə əlaqələndirir. “Bunun için, önce kokuların dilbilgisi üzərində çalışması, kokuların sözdizimini anlaması, onları yöneten kuralları iyice sindirmesi ve, bir kez bu ağızla iyice içli dışlı olduktan sonra, ustaların, Atkinson ve Lubin, Chardin ve Violetin yapıtlarını karşılatırıp tümcelerinin yapısını öğelerine ayırması, sözcüklerinin oranını və dölgülerinin düzenini tartması gerekmişti” (2. 129)

Hər iki obrazın estetikası onların rəsm əsərlərinə olan maraqlarında da hiss olunur. Dorian Qrey öz qonaq otağında portretlərlə zəngin bir guşə yaratmışdır. Bu portretlərin arasında anasının portreti də yer almaqdadır. O, anasına baxaraq onun necə gözəl bir qadın olduğunu və öz gözəlliyini anasından aldığı qənaətinə gəlir. Essentesdə portretlərlə zəngin bir guşə yaratmış və təbiət təsvirlərinə bu portretlər sayəsində baxır, təbiətin gözəlliyini çölə çıxmadan xəyal edirdi. Həmin təsvirlər daş-qaşlarla bəzəldilmiş əsərlər idi. Essentesin Fransadakı qəsrində olan portretlər Dorianın evindəki portretləri xatırladır. Hər iki əsərdəki portretlər qohumluq, nəsil şəcərəsini əks etdirir. Dorian portretlərə baxır, yalnız öz nəslinin əcdadlarına mənsub olmadığını hiss edir. Ədəbiyyatda var olan, öz xəyali aləmini əks etdirən ədəbi obrazların onun əcdadı olduğu qənaətinə gəlir. Essentes də bu obrazlardan biri idi. O bu obrazı özünə yaxın his sedir və onun əcdadı olduğunu düşünür.

Beləliklə, Oskar Uayldın “Dorian Qreyin portreti” romanında tez-tez bəhs etdiyi sarı kitabın simvolikası çözülmüş olur. Yazıçı əslində sarı kitab dedikdə, məhz J.K.Hyusmansın “Tərsinə” əsərini nəzərdə tuturdu. Dünya ədəbiyyatı tarixində “sarı 90-lar” kimi tanınan dekadentizm dövrünün bütün mahiyyətini və prinsiplərini özündə ehtiva edən bu əsər Oskar Uayldın romanında estetik konsepsiyasının, eləcə də dekadent əhval ruhiyyənin oxucu tərəfindən anlaşılmasına kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Hyusmans J.K. Tersine. İstanbul, Yapı kredi yayımları, 2018, 219s
2. Uayld O. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2013, 464 s.
3. Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları, y. 3, S. 5, Or:ak-Haziran 2011. s. 85-9
4. Aygün Qurbanlı <http://kultura.az/news/20140811091042551>
5. <http://www.anl.az/down/meqale/edebyyat/>
6. Elxan Nəcəfov <http://senet.az/>
7. Elnarə Akimova <http://senet.az/dekadentizm-anlayisi>
8. Ceylan Bilgili, <http://www.egitim.gen.tr/site/arsiv/71->
9. Gülenay Börekçi <http://www.haberturk.com/yazarlar/gulenay-borekci/>
10. Günel İmran Ədəbiyyat qəzeti. 2017. 21 oktyabr. - S.15.
11. <https://edebyyatvesanatakademisi.com/>
12. <http://www.gutenberg.org/ebooks/56149>
13. <https://wildedecadents.wordpress.com/>

Açar sözlər: Oskar Uayld, dekadentizm, estetik, sarı kitab, Joris Karl Hyusmans

Резюме

В статье анализируются принципы художественного отражения декадентизма и эстетики в романе Оскара Уайльда «Портрет Дориана Грея», одного из самых ярких писателей мировой литературы. Здесь говорится о сущности желтой книги, которая влияет на формирование главного героя Дориана в соответствии с идеей и целью автора. Отмечается, что желтая книга, упомянутая в произведении О. Уайльда, - это роман Жоржа Карла Хьюсмана "Наоборот", одного из самых ярких лиц декадентской литературы, и широко анализируются сходные черты обоих романов.

Ключевые слова: Оскар Уайльд, декадентизм, эстетики, желтая книга, Жоржа Карла Хьюсмана

Summary

The article analyzes the principles of artistic reflection of decadentism and aestheticism in the novel by Oscar Wilde "Portrait of Dorian Gray", one of the most brilliant writers of world literature. It talks about the essence of the yellow book, which affects the formation of the main character Dorian in accordance with the idea and purpose of the author. It is noted that the yellow book, mentioned in the work of O. Wilde, is the novel by Joris Karl Huysmans "Against the Grain", one of the brightest representatives of decadent literature, and similar features of both novels are widely analyzed.

Keywords: Oscar Wilde, decadentism, aestheticism, yellow book, Joris Karl Huysmans

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

TÜRKİYƏ - AZƏRBAYCAN İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN TÜRKİYƏNİN ONLAYN MƏDİASINDA İŞİQLANDIRILMASI

1991-ci il 18 oktyabr tarixində Azərbaycan Dövlət Müstəqilliyini elan etdikdən sonra, noyabrın 9-u Azərbaycanın müstəqilliyini ilk tanıyan dövlət məhz Türkiyə Cümhuriyyəti oldu. İlk diplomatik münasibətlər 1992-ci ilin 14 yanvarından etibarən qurulmağa başladı və bu münasibətlərin inkişaf etdirilməsi üçün müxtəlif səpkilərdə müqavilələr imzalandı. Həmin ilin 2 noyabr tarixində Türkiyə və Azərbaycan tərəflərinin imzaladığı “İqtisadi Əməkdaşlıq Sazişi” iki dövlət arasında iqtisadi əlaqələrin təməlini qurdu. Bununla da Azərbaycanla Türkiyə arasında qurulan dostluq və qardaşlıq münasibətləri iqtisadi sahədə də özünü göstərdi. Hələ SSRİ dövründə, keçmiş ittifaqın mənafeyinə uyğun olaraq bu iqtisadi əlaqələr zəif də olsa, mövcud olmuşdur. Lakin İttifaqın dağılması ilə bura daxil olan hər bir ölkənin dünya ölkələri ilə müstəqil iqtisadi əlaqələrinin qurulması üçün münbit şərait yarandı.

Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra, Türkiyə Cümhuriyyəti onun dünya iqtisadi bazarına qoşulmasında əsas müttəfiqi olmuşdur. Strateji baxımdan əlverişli şəraitdə yerləşsə də, Azərbaycan açıq dənizlərə birbaşa çıxışı olmayan quru dövlətdir. Belə ki, müstəqilliyin ilk illərində, Türkiyə istisna olmaqla regionun bütün dövlətləri ilə gərgin dövlətlərarası münasibətin olması səbəbiylə iqtisadi blokadaya düşmüşdür. (1, s. 300-310)

Azərbaycan və Türkiyə arasında yaranan iqtisadi əlaqələr müxtəlif sahələri əhatə edir. 1996-cı ildə iki ölkə arasında hərbi, texniki və elm sahələrində əməkdaşlığa dair bir sıra sənədlər imzalanmışdır.

Azərbaycan və Türkiyə arasındakı iqtisadi münasibətlər günü-gündən daha çox inkişaf etməkdədir. Hər iki dövlət arasındakı bu əlaqələr çox ölçülü və strateji səviyyədə əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət rəsmiləri tərəfindən yüksək səviyyəli qarşılıqlı səfərlər, sıx əlaqələr, bu münasibətlərin inkişaf etməsində təmännasız rol oynayır. Dünya müstəvisində Türkiyə ərazicə Yaxın Şərqdə yerləşən bir Asiya ölkəsi olsa da, iqtisadi-siyasi cəhətdən bir Avropa ölkəsi hesab olunur.

Zaman keçdikcə iki ölkə arasındakı əməkdaşlıq həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından böyüyür və struktur baxımından daha da geniş tərkibə malik olur. Eyni zamanda Azərbaycan regionda həyata keçirilən global iqtisadi layihələrin gerçəkləşməsində Türkiyənin yaxından iştirakına daim xüsusi diqqət yetirir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft xəttinin və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin istismarı başlaması ilə iki ölkə arasındakı iqtisadi əlaqələrin daha da güclənməsi buna bariz nümunədir. İqtisadi əlaqələrin güclənməsi isə nəticə etibarilə bu ölkələrin hərtərəfli tərəfdaşlığının daha da möhkəmlənməsini təmin edir. Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolu xətti layihəsi Azərbaycan və Türkiyə arasında siyasi, iqtisadi, eyni zamanda strateji əlaqələrin möhkəmlənməsində böyük əhəmiyyət daşıyır.

BTQ regionun ən böyük nəqliyyat dəhlizi olan dəmiryolu xəttinin tikintisinə 2005-ci ildə başlanılması nəzərdə tutulsa da, həmin dövrdə maliyyə mənbələrinin olmamasına görə 2007-ci il, noyabr 21-də Gürcüstanın Marabda kəndində hər üç ölkənin prezidentlərinin iştirakı ilə təməli qoyulub. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsi regionda sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunmasına öz töhfəsini verməklə yanaşı, xalqlarımızın rifah halının yaxşılaşdırılması baxımından da böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu layihə Azərbaycanın beynəlxalq enerji və nəqliyyat dəhlizi ölkəsi olaraq, yüksək potensialını göstərməklə yanaşı, ümumən regionda əməkdaşlığın genişlənməsi, ölkəmizin regionda ən böyük iqtisadi potensiala, gücə və həmin layihələrin reallaşmasını diktə etmək imkanına sahib olması deməkdir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu tarixi və strateji əhəmiyyətli layihədir. Bu yolun uzunluğu təxminən 850 kilometrdir, onun da 504 kilometri Azərbaycan ərazisindən keçir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu Avropanı Asiya ilə birləşdirən ən qısa və etibarlı yoldur. Bu layihənin həyata keçirilməsi iqtisadi səmərəlilik, sürət və vaxt tezliyi, təhlükəsizlik və etibarlılıq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir (2)

Azərbaycan və Türkiyə arasında olan iqtisadi əlaqələr hər iki dövlətin mediasında geniş şəkildə işıqlandırılır. Burada onlayn medianın rolunu xüsusi qiymətləndirmək lazımdır. Xüsusilə BTQ layihəsi haqda olan xəbərlər və analitik yazılar bu məsələyə nə qədər ciddi yanaşıldığından xəbər verir. Azərbaycan Dövlət İnformasiya agentliyi “azertag.az”, “Azərbaycan” qəzetinin onlayn versiyası “azerbaijan-news.az”, “modern.az”, “Xalq qəzeti”nin onlayn versiyası “xalqqazeti.com” və.s bir çox saytlarda bu mövzu ilə bağlı xəbər, reportaj, müsahibə və digər yazı nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Eyni zamanda Türkiyənin bir çox saytlarında Azərbaycan Türkiyə iqtisadi əlaqələri, xüsusilə də BTQ ilə bağlı xəbərlər geniş şəkildə analitik təhlillərlə verilmişdir. Bu saytlar içərisində “hurriyet.com” xüsusi seçilir. “Hürriyyət” qəzetinin saytında Yalçın Bayer, Faruk Bildirici, Vahap Munyar kimi köşə yazarları öz analitik məqalələrində BTQ layihəsinə müxtəlif aspektlərdən yanaşaraq təhlil ediblər.

Vahap Munyar 2017-ci il oktyabrın 30-da Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanında Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun açılışı ilə bağlı məqaləsində, bu böyük tarixi hadisəni belə qiymətləndirir: “Mədəniyyətlər birləşəcək, xəttin keçdiyi ölkələr qazanacaq”. Yazar həmçinin qeyd edir: “İlk vaxtlar bu layihənin reallaşmasına inanmayanlar Azərbaycan və Gürcüstan tərəflərinin qəbul etməyəcəyini düşünürdülər. Lakin Türkiyənin baş naziri Binəli Yıldırım prezident R.T.Ərdöğanın dəstəyi ilə digər iki dövlətin razılığını aldı və bu gün artıq layihə başa çatdı” (7).

Jurnalist Yalçın Bayer Hürriyyət qəzetində yayımlanan “Bakı-Tbilisi-Qars layihəsinin arxa cəbhədəki qəhrəmanları” məqaləsində müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanın qarşılaşdığı problemlər və Türkiyə tərəfinin göstərdiyi köməklik yer alıb. Xüsusilə Naxçıvan bölgəsinin düşüdüğü blokada, bu vəziyyətdən çıxış yolunda Türkiyənin atdığı addımlar öz əksini tapıb. Müəllif layihənin tarixi haqqında qısa məlumat verərək onu Türkiyənin ən yaxşı strateji yatırımı olaraq qiymətləndirir və buna görə Türkiyə iqtidarını və əməyi keçən hər kəsi təbrik edir.

Türkiyənin “trthaber.com”, “cnnturk.com”, “sabah.com”, “milliyet.com”, “sozcu.com”, “gazetevatan.com”, “yenicaggazetesi.com”, “sputniknews.com”, “haberturk.com”, “ntv.com.tr”, “cumhuriyyet.com”, “haberler.com”, “sanalbasin.com”, “yurtgazetesi.com.tr”, “habersitesi.com”, “kanal5.com.tr”, “aydinlik.com.tr”, “t24.com.tr”, “timeturk.com”, “gercek Gundem.com”, “internethaber.com” agentlikləri və digər media orqanları da

Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin açılış mərasimi ilə bağlı müxtəlif sərlövhəli xəbərlərə geniş yer verib, səslənən fikirləri şərh ediblər.

Nüfuzlu “gunes.com” saytında “Demir İpekyolu ekonomiyi uçuracaq” başlıqlı məqalədə qeyd edilir ki, “Təmali 2007-ci ildə Gürcüstanda, 2008-ci ildə Qarsda atılan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu tək regional deyil, eləcə də başqa ölkələrdən yük və sərnişin daşınmasını nəzərdə tutur. Bu dəmir yolu xətti ilə Qazaxıstan və Türkmənistandan yüklər daşınacaq”. Məqalədə Qars Sənaye Məhəlləsinin rəhbəri Namik Akçanın da fikirlərinə yer verilib. O, layihənin bölgə üçün iqtisadi, mədəni və turizm sahəsində önəmli rol oynaya biləcəyini qeyd edib (17).

2010-cu ilin oktyabrında “Sabah.com” saytında yayımlanan “Bakü-Tiflis-Kars Demiryolunda ilk resmi sefer bugün” başlıqlı yazıda qeyd edilir ki, dəmir yolu Bakıdan Qarsa yük qatarının yola düşməsi ilə işə salınacaq. Məqalədə Türkiyə prezidenti Rəcəb Tayib Ərdoğanın fikirləri də yer alıb: “Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan qədər regionumuz üçün də strateji əhəmiyyətə malik olan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttində ilk qatar yola düşür. Bununla artıq Londondan Çinə qədər Orta Dəhliz vasitəsilə birbaşa dəmir yolu əlaqəsi yaradıldığını da elan etmiş oluruq. Hazırda Cənub dəhlizində və Şimal dəhlizində dəniz də daxil olmaqla Çindən İngiltərə, Fransa, Almaniya kimi Avropa ölkələrinə yükdaşıma müddəti təxminən 45-62 gündür. Eyni yük BTQ-nin istifadəyə başlaması ilə Orta Dəhliz vasitəsilə 12-15 gün arasında Avropa İttifaqı (Aİ) ölkələrinə çatacaq. Başqa sözlə, Çin tərəfindən Aİ-yə göndərilən yüklər BTQ xətti ilə birlikdə əvvəlki dövrdəki müddətin dördüdə biri qədər vaxt ərzində təyinat yerinə çatmış olacaq”. Həmçinin “sabah.com” saytı BTQ-nin açılış mərasimini oxuculara “Üç ölkə, tək ürək, ortağ nailiyyət” başlıqlı xəbərlə çatdırmışdır (15).

“Bloomberg.com” saytında Azərbaycanın Türkiyədəki səfiri Xəzər İbrahimin müsahibəsi yer alıb. “Bakü-Tiflis-Kars demiryolu Pekin ilə Londra'yı bağlayacaq” sərlövhəli yazıda səfir dəmir yolu layihəsinin əhəmiyyətindən söz açaraq bildirir “bu xətt tək Azərbaycan və Türkiyəni deyil, Pekindən Londona qədər böyük ərazini qısa yolla bir-birinə birləşdirmiş olacaq” (14).

“Ttvavaz.com.tr” saytının “Azərbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev: “Bakü-Tiflis-Kars demiryolu dünya için de önemli bir proje” başlıqlı məqaləsində isə prezident İlham Əliyevin “Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsi Azərbaycanı beynəlxalq nəqliyyat mərkəzlərindən birinə çevirəcək” fikri yer alıb (12).

“Aydınlık.com.tr” xəbər saytı isə BTQ-nin açılışı ilə bağlı “Bakü-Tiflis-Kars demiryolu xətti açıldı” adlı xəbərdə yazır: “Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun “İrəli İpək Yolu” adlı ilk rəsmi səfəri bu gün keçirilir. İlk qatar, Bakıdan Qarsa yola çıxır və ilk sərnişinləri də hər iki dövlətin prezidentləri R.T.Ərdoğan və İ.Əliyev olub. Çindən gələn yük orta dəhliz üzərindən 12-15 gündə Avropa ölkələrinə çatacaqdır (13).

“Yenisoz.com.tr” saytında R.T.Ərdoğanın “Bakı-Tbilisi-Qars” kəmərinin açılışında etdiyi çıxışı yer alır: “Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattı kararlılığımızın eseri” (Bakı-Tbilisi-Qars kəməri qətiyyətimizin əsəridir) sərlövhəli xəbər başlığı ilə verilən xəbərdə Bakı-Tbilisi-Qars demiryolu layihəsinin, 1 milyon sərnişin və 6,5 milyon ton yük daşıma xüsusiyyətinə malik olduğunu bildirilir (11).

Türkiyə və Azərbaycan arasında olan iqtisadi əlaqələrin strateji və müasir əhəmiyyəti təkcə hər iki dövlətin media qurumlarının deyil, dünya mediasının da diqqətini çəkmişdir. Almanyanın “Die Welt” saytında dərc edilən “Azərbaycanın gizlənməmiş sərvətləri” sərlövhəli məqaləsində deyilir: “Sovet İttifaqının süqutundan sonra Azərbaycan təcrid olunmuş vəziyyətə düşdü. Ermənistan Azərbaycan ərazisinin 20% -ni işğal etdi. Lakin Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərlərinin çəkilişi ilə Azərbaycan təcrid vəziyyətindən çıxdı. Azərbaycanın öz qazını alternativ yollarla Avropaya nəql etmək marağı, bu istiqamətdə Avropa İttifaqının (Aİ) da marağı ilə üst-üstə düşür” (8).

Yaponiyanın ümummili teleradio yayım korporasiyası NHK-nın(Nippon Hoso Kyokay) “Asiyadan Seçmələr” proqramı çərçivəsində “Xəzər dənizi sahilində yerləşən təbii ehtiyatlar ölkəsi-Azərbaycan” adlı verilişində şərhçi İchiyo İşikava ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Azərbaycana etdiyi səfərlərdən əldə etdiyi məlumatlar əsasında ölkənin enerji siyasəti barədə geniş məlumat verib. “Əsrin müqaviləsi” nəticəsində reallaşan Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinə, bu layihənin Xəzərin təbii ehtiyatlarının Avropa bazarına nəqlində mühüm rolundan danışır. Bildirir ki, təbii ehtiyatların şaxələndirilmiş nəqli sayəsində hasilatın artırılması Azərbaycanın böyük mənfəət əldə etməsinə və görünməmiş inkişafına təkan verir. Ermənistan ilə müharibə vəziyyətində olmasına baxmayaraq ölkə sürətlə inkişaf edir” (9).

“Chinadaily” saytında dərc edilən “Azerbaijan forms a key link in the Silk Road chain” (Azərbaycan İpək yolu zəncirində açar rolunu oynayır) başlıqlı məqalədə “Avropa və Asiya ölkələrini birləşdirən ipək yolunun üzərində yerləşən Azərbaycanın böyük strateji əhəmiyyətə malik olduğu bildirilir. “Bakı-Tbilisi-Qars” demiryolunu “Dəmir İpək Yolu” adlandırılır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan” və “Bakı-Tbilisi-Ərzurum” boru xətləri Avropanın ehtiyaclarını ödəyən əsas boru xətləridir (10).

Bir sözlə, Türkiyənin onlayn mediası 1990-2018-ci illərdə Azərbaycanla Türkiyə arasındakı iqtisadi münasibətlər, baş tutan görüşlər, bağlanan müqavilələrə xəbər janrında geniş yer vermişdir. Eyni zamanda analitik məqalələr, tanınmış iqtisadçılardan alınanlar müsahibələr də çoxluq təşkil etmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Babaoğlu H. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər. Bakı, Çınar-Çap, 2010
2. Mikail Elnur Hasan, Tazegül Alper. Türkiyə ilə Azərbaycan Siyasi və ekonomik ilişkileri. Bakı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2012
3. <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/baku-tbilisi-kars-railways-turkish-part-to-be-laid-on-july-24-9476366>
4. <https://www.sabah.com.tr/yasam/2017/11/03/baku-tiflis-kars-demiryolunda-ilk-tren-karsa-ulasti>
5. <https://www.yenisafak.com/ekonomi/baku-tiflis-kars-demiryolu-2-ay-sonra-aciliyor-2639835>
6. <http://www.mfa.gov.tr/azerbaycan-ekonomisi.tr.mfa>
7. <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/vahap-munvar/baku-tiflis-kars-hattinda-fitili-ilk-yildirim-atesledi-40629516>
8. <https://www.welt.de>

9. <https://www3.nhk.or.jp/nhkworld/en/tv/>
10. http://www.chinadaily.com.cn/newsrepublic/2017-01/22/content_28028833.htm
11. <http://www.yenisoz.com.tr/baku-tiflis-kars-demiryolu-hatti-karariligimizin-eseri-haber-25555>
12. <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrsayadan/azerbaycan-cumhurbaskani-aliyev-baku-tiflis-kars-demiryolu-dunya-icin-de-onemli/5a573e8f01a30a0b6461a660>
13. <https://www.aydinlik.com.tr/stratejik-baku-tiflis-kars-demiryolu-hatti-acildi-dunya-ekim-2017-4>
14. <http://www.bloomberght.com/haberler/haber/2063940-baku-tiflis-kars-demiryolu-pek-in-ile-londra-vi-baglayacak>
15. <https://www.sabah.com.tr/ekonomi/2017/10/30/baku-tiflis-kars-demiryolunda-ilk-resmi-sefer-bugun>
16. <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/yalcin-bayer/baku-tiflis-kars-projesinin-gerideki-kahramanlari-kimdir-40630828>
17. <http://www.gunes.com/ekonomi/demir-ipekyolu-ekonomiyi-ucuracak-827669>

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın Dövlət Müstəqilliyini elan etdikdən sonra Türkiyə ilə yaranan münasibətlər və qurulan iqtisadi əlaqələrdən danışılır. Eyni zamanda hər iki dövlət arasında yaranan iqtisadi əlaqələrin Türkiyə onlayn mediası tərəfindən işıqlandırılması müxtəlif nümunələr əsasında öz əksini tapıb.

Açar sözlər: *Layihə, onlayn media, iqtisadiyyat, sayt*

Резюме

В статье рассматриваются отношения с Турцией и сложившиеся экономические отношения после провозглашения государственной независимости Азербайджана. В то же время, освещение в СМИ экономических отношений между двумя странами было отражено на различных примерах.

Ключевые слова: *Проект, онлайн СМИ, экономика, сайт*

Resume

The article deals with the relations with Turkey and the established economic relations after the declaration of the State Independence of Azerbaijan. At the same time, the online media coverage of economic relations between two countries has been reflected on various examples.

Key words: *Project, online media, economy, site*

RƏYÇİ: *dos.E.Əliyeva*

Əlizadə Aytəkin

ALLEQORIYA ANTIUTOPIK ROMANDA BƏDİİ ESTETİK VASİTƏ KİMİ
(Corc Oruellin "Heyvanistan" romanı əsasında)

XIX əsrin nikbin əhval-ruhiyyəli insanının yerini XX əsrin əvvəllərində bədbinləşmiş insan tutmağa başlayır, xoşbəxt gələcəyə inam zəifləyir. Modern insanın nihilist mövqeyində utopik düşüncənin yerini antiutopik düşüncə əvəzləyir. İki dünya müharibəsindən, ideoloji savaqlardan yorğun düşmüş insanın gələcək arayışında utopiyanın əksi olan dünya modelləri boy göstərməyə başlayır. "Keçən əsrin 60-cı illərində isə, SSRİ ərazisində və ingilis dilli ölkələrdə antiutopiya və distopiya terminlərinin istifadə arealı genişləndi. Bəzi yanaşmalar onların fərqlərini izah etməyə çalışdılar. Belə ki, distopiya bir növ aqlın və rasionallığın xeyir qüvvələr üzərindəki qələbəsi, utopiyaya qarşı tamam antitezdir, antiutopiya isə sadəcə daha çox azadlıq dərəcələri təqdim edən utopik prinsiplərin inkarıdır." Dünya ədəbiyyatında antiutopik roman nümunələrinin sayı kifayət qədər çoxdur. Onu qeyd etmək lazımdır ki, hər bir yazıçı antiutopik dünya modeli qurarkən müxtəlif bədii priyomlardan və üsullardan istifadə edir, özünəməxsus çalarlar yaradır. Dünya antiutopik nəsrinin əsas simalarından biri də Corc Oruelldir.

Əsl adı Erix Artur Bleyer olan Corc Oruell (George Orwell) 1903-cü ildə Hindistanın Benqal əyalətində ingilis-hind ailəsində dünyaya göz açmışdır. Anası ilə İngiltərəyə köçmüş, ömrünün bir neçə ilini burada keçirmişdir. Britaniya İmperiya polisinin tərkibində xidmət etsə də, sonralar dövlət xidmətindən ayrılmış və yolunu ədəbiyyat istiqamətində cızmışdır. 1950-ci il yanvarın 21-də səhər saatlarında ağciyərində arteriyal partlaması nəticəsində dünyaya gözlərini həmişəlik yummuşdur. "Edam" (1931), "Paris və Londonda qara qəpiksiz" (1933), "Birma günləri" (1934), "Fil ovu" (1936) kitabları yazıcının Birma və Parisdə olarkən qarşılaşdığı situasiyaları özündə əks etdirir. Artıq "Paris və Londonda qara qəpiksiz" romanından başlayaraq Bleyer "Corc Oruell" təxəllüsü ilə əsərlərini çap etdirməyə başlayır. Bundan əlavə "Keşişin qızı" (1935) "Yaşasın Fikus!" (1936) "Uiqan körpüsü yolu" (1937), "Katalonyaya məhəbbətlə" (1938), "Boğuluram" (1939), "Heyvanistan" (1945), "1984" (1949) və s. əsərlərin müəllifidir.

"Heyvanistan" siyasi həvə tərzində yazılmış alleqorik əsərdir. Janrı hələ də tam olaraq dəqiqləşdirilməmişdir. Elə yazıldığı ildə, yəni 1945-ci ildə ilk dəfə çap olunmuşdur. Burada əsər "sehirlə nağıl", ABŞ nəşrində isə "roman" adlandırılmışdır. Azərbaycan dilinə Vilayət Quliyev tərəfindən tərcümə olunmuş, 2011 və 2013-cü illərdə Qanun nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuşdur. V. Quliyev isə əsəri povest adlandırmağı daha məqsədə uyğun saymışdır.

C.Oruell SSRİ və Nasist Almaniyası kimi totalitar rejimləri gülüşlə tənqid edir. Burdakı gülüş mahiyyət etibarını ilə kəskinliyi ilə fərqlənir. Bu gülüş öldürücü, ifşa edici xüsusiyyətə malikdir. Yumordan çox sarkazm üstünlük təşkil edir. Yazıçı heyvanları şəxsləndirir. Bunun üçün alleqoriyadan istifadə edir. Alleqoriya - məcazi ifadə üsullərindən biri, hər hansı bir mücərrəd fikrin, anlayışın konkret predmet və ya hadisənin köməyi ilə təsvir edilməsidir. Alleqoriyadan təmsil və nağıllarda, ümumiyyətlə, satirik əsərlərdə geniş istifadə edilir [7]. Yazıçı bu əsərdə alleqoriya vasitəsilə gerçəkliyi əks etdirir, gerçək insanların prototiplərini yaradır. Amma bu prototipləri yaradarkən seçdiyi heyvanların indiyə qədər ədəbiyyatda daşdığı alleqorik məzmun əsəri anlamağımıza kömək edir. Əsərdə ən çox adı keçən heyvanlar donuz, qarğa və itlərdir. Bu obrazlar da Stalin, Lenin və K.Marksın alleqorik surətləridir.

Mayorun yuxuda oxuduğu "İngiltərənin heyvanları" mahnısının yalnız donuzlar və itlər həm melodiyasını, həm də sözlərini öyrənmişdilər. Elə buradan da oxucu onların gələcəkdə iti zəhin və təfəkkürləri ilə fermanın tarixində necə rol oynayacağına dair öncədən fikrə sahib olur. Əsər "Malikanə" fermasının sahibi Mister Consun gecə toyuq damının qapısını bağlaması ilə başlayır. Yataq otağına keçib işığı söndürdükdən sonra fermada heyvanlar arasında çaxnaşma düşür. Səbəb isə Mayor adlı qoca donuzun qaribə yuxu görməsi və bütün heyvanları anbara çağırmasıdır. Beləcə sıra ilə anbara heyvanlar daxil olduqca onlar haqqında qısa məlumatlar əldə edirik. İlk olaraq üç köpək Blyubell, Cessi, Pinçer, daha sonra donuzlar, toyuqlar, göyərçinlər, qoyunlar, inəklər, qoşqu atları (Bokser və Klover), ağ keçi (Müriel), uzunqulaq (Bencamin), ördəklər, ağ madyan (Molli), ən sonda isə pişik içəri daxil olub yerini tutur. "Arxa qapıda, payanın üstündə mürgü döyən əl qarğası Moiseydən başqa bütün heyvanlar yığılmışdı." [6.322] Moisey Consun sevimlisi, eyni zamanda qeybətmişkünü və ağıllı danışmağı bacaran idi. Ortodoks rus kilsəsinin cənnəti vəd etdiyi kimi, o da "Noğul" adlı möcüzəvi ölkədən danışır.

Qoca Mayorun timsalında yazıçı bir növ öz vəsiyyətini edir. Deyə bilərik ki, Mayorun monoloqunun arxasında Oruellin mübarizə səsi gizlənilir. "Yoldaşlar, mən sizi Üsyana səsləyirəm. Bilmirəm bu Üsyan nə vaxt olacaq - bir həftə sonra, yoxsa yüz il sonra?!.. Bu fikri əsla yadınızdan çıxarmayın, yoldaşlar! Həyatınızın sonuncu saatına qədər onun gerçəkləşməsi üçün çalışın. Bir də hamınıza vəsiyyətim budur, dediklərimi özünüzdən sonra gələnlərə də çatdırın. Qoy gələcək nəsillər tam qələbə qazanılana kimi mübarizəni davam etdirdirsinlər." [6.324] Qeyd edək ki, Mayorun daşdığı alleqorik yükü araşdıran tədqiqatçılar arasında da mübahisəli fikirlər vardır. Bir qismi onu K.Marksa əlaqələndirirsə, digər qismi isə Leninlə bağlı olduğu fikirlərini irəli sürürlər.

Əsərin əvvəlində Mayor siçovul və adadovşanları kimi vəhşi heyvanların onların dostu, yoxsa düşməni olması ilə bağlı səsvərmə keçirir. Səs vermə zamanı üç itlə bir pişik qararın əleyhinə səs verir. Sonda məlum olur ki, pişik həm lehinə, həm də əleyhinə səs vermişdir. Süjetin gedişində iş zamanı pişiyin ortadan yox olduğunun da şahidi oluruq. Dünya ədəbiyyatında mövcud olan pişik obrazlarına nəzər yetirdikdə şahid olduğumuz aşağıdakı hallar yazıcının pişiklə bağlı mövqeyini anlamağa oxucuya kömək olur. Belə ki, Mixail Bulqakov "Master və Marqarita" əsərində arxa ayaqları üzərində gəzən, tapança gəzdirən, anormal böyüklükdə qara bir pişik obrazı yaratmış, onun zalım və əxlaqsız xüsusiyyətlərini oxucunun diqqətinə çatdırmışdır. Həmçinin T. S. Eliotun "Old Possum's Book of Practical Cats" kitabında da pişik qarışıq, lakin sevimli bir obraz kimi verilir. Burda da pişiklərin xarakterində olan ikilik özünü göstərir.

Usyanla bağlı təşkilatı işlər və heyvanları maarifləndirmək istiqamətində tədbir görmək "diqqətə layiq əqli qabiliyyətləri hamı tərəfindən etiraf olunan" donuzların üzərinə düşmüşdü. Bu işdə ətli, canlı qəddar görünüşlü, nüfuzlu, çox danışmaqla arası olmayan Napoleon və xarakterinin canlılığı, alovlu nitqləri, çətin vəziyyətlərdə çıxış yolu tapması ilə seçilən Snouboll xüsusilə fərqlənirdi. Bununla yanaşı yazıçı balaca gombul coşqa Çığırğanı natiq kimi təsvir edir. Qeyd edir ki, onun əlində qaranı ağa çevirmək heçnədir. Beləcə yazıçı Çığırğanın gələcək fəaliyyəti ilə bağlı oxucunu xəbərdar edir, ona yol göstərir.

Donuzların ən sədaqətli davamçıları Bokserlə Klover idi. Onlar sərbəst fikir söyləməyə çətinlik çəkir, lakin donuzları rəhbər kimi qəbul edib, heyvanlar arasında təbliğat işləri aparırdılar. Lakin əsərin sonlarına yaxın yazıçı Bokserin aqibətini təsvir edərək, öz talelərini həll edə bilməyən, etiraz bildirməyi ağıllarının ucundan keçirməyənlərə gələcəklərini güzgü kimi əks etdirir.

Romandakı bu atlar (Bokser, Klover) və ağ madyan Molli aşağı, orta, yuxarı təbəqəni təmsil edirdilər. Molli rus aristokratiyasını təmsil edir. Bu səbəbdən mövcud şəraitə dözməyib qaçmağı üstün tutur. Ümumiyyətlə atlar rəngindən asılı olaraq məhv olmağın yaxud qələbənin simvoludur. Məsələn ağ at işığın, canlılığın, dirilməni təmsil edir. Bəzən atlar günəşə, aya və suya işarə edir. At yer və göy arasındakı vasitəçi kimi çıxış edir, eyni zamanda güc, lütf, gözəllik, zadəganlıq, gücü və azadlığı simvollaşdırır. Ç. Aytmatov "Əlvida, Gülsarı" əsərində yazır: "Sən əla at idin, Gülsarı. Sən mənim dostum idin, Gülsarı. Sən özünlə mənim həyatımın ən yaxşı illərini aparırsan, Gülsarı." [2.492] Bununla da atların əslində sahiblərinə qarşı nə qədər sədaqətli olduğunu və ədəbiyyatda at obrazının hansı mövqedə işləndiyinin bir daha şahidi oluruq.

"Malikanə" fermasının heyvanları sahibləri olan mister Consdan narazılıqlarının nəticəsi olaraq Qoca Mayor ləqəbli donuzun yuxusundan sonra baş qaldırır, üsyan çıxarmağı bacarırlar. Lakin planları həyata keçməmiş yaşlı donuz dünyasını dəyişir və heyvanlar lidersiz qalırlar. Nəticədə Napoleon adlı donuzu özlərinə başçı seçirlər, bir sıra qanunlar qəbul edirlər, əsla insanlar kimi olmayacaqlarına və başqabir heyvan öldürməyəcəklərinə, insanların yaşadığı yerlərdə yaşamayacaqlarına və onlar kimi geyinməyəcəklərinə qərar verirlər. Məzmunu günü-gündən donuzların xeyrinə dəyişilən Yeddi Prinsip xalqa deyil, hakimiyyətə xidmət edən sovet qanunlarına və konstitusiyasına işarədir.

Antiutopik cəmiyyəti səciyyələndirən əsas faktorlardan biri də özünəməxsus cəmiyyət və qurumların yaradılmasıdır: toyuqlar üçün "Yumurta İstehsalı Komitəsi", inəklər üçün "Təmiz Quyuqlar Cəmiyyəti", siçovullar və adadovşanları ilə tərbiyəvi iş aparmaq üçün "Vəhşi Yoldaşların Yenidən Maarifləndirilməsi Komitəsi", qoyunların yunlarını çirk və pıtraqdan qorumaları üçün "Ağ Yun Hərəkatı" və s. Bu qurumların məqsədi gözdən pərdə asmaq, törətdikləri haqsızlıq və cinayətləri ört basdır etməkdir. İlk baxışdan da gördüyü kimi yaradılan komitələr "xalqı təmsil edən kütlə"ni düşünərək ərsəyə gətirilməmişdir. Məlumdur, keçmiş SSRİ-də baş verə biləcək antibolşevik çıxışların "ən kəskin inqilabi tədbirlərlə" qarşısını almaq üçün xüsusi təşkilatlar yaradılırdı, bunlar həbs və əmlak müsadirəsi, cinayətkar elementlərin sürgünü, qida məhsullarından məhrum etmə, xalq düşmənlərinin siyahılarının çap edilməsi kimi məsələlərə baxırdılar. Oruellin romanında da bu qurumların məqsədi gözdən pərdə asmaq, törətdikləri haqsızlıq və cinayətləri ört basdır etməkdir. Hər şey yolunda getsə də sonralar vəziyyət dəyişir. Oxumağı öyrənən Snouboll digər heyvanlara da bunu öyrədir, gözlərini açmağa çalışır. Təbii ki, bu Napoleonun işinə yaramır və tez bir zamanda Snoubollu aradan götürür, bütün heyvanları da ona qarşı edir. Yerdə qalan heyvanların da gözünün odunu almaq üçün xüsusi köpəklər yetişdirir. Fermada baş verən istənilən problemdə, fəlakətdə Snoubollu günahlandırır.

Malikanədə "yel dəyirmanı" məsələsi və yenidənqurma ilə bağlı bir sıra ciddi dəyişiklər atılması ilə bağlı fikirlər irəli sürülür, ciddi addımlar atılırdı. Bir sözlə heyvanlara "gözəl gələcək" vəd edilirdi. Antiutopik dövlət utopik cəmiyyət xülyasında idi. Snouboll heyvanları inandırmağa çalışırdı ki, vaxt gələcək, heyvanların əvəzinə bütün işləri maşınlar görəcək, ferma sakinləri isə istirahət edəcəklər, kitab oxuyub vaxtlarını xoş və səmərəli keçirəcəklər. Beləcə o, layihələr hazırlayıb, hazırlıqlar görürdü. Lakin Napoleon başdan bu layihəyə qarşı çıxıb biganə və nifrətlə yanaşırdı. Nəticə olaraq heyvanlar 2 yerə ayrılışdılar: "Bir qismi "Snoubolla və üç günlük iş həftəsinə səs verin", digərləri isə "Napaleona və dolu axurlara səs verin!" şüarı ilə çıxış edirdilər. Dəstələrin heç birinə qoşulmayan yeganə heyvan Bencamin idi. O, nə məhsul bolluğu yaradıcılığına, nə də dəyirmanın heyvanların əməyini yüngülləşdirəcəyinə inanırdı. Deyirdi ki, dəyirman oldu-olmadı, həyat öz axarı ilə davam edəcək. Yəni vəziyyət get-gedə korlanacaq. Əsərin ilk səhifələrindən yazıçının Bencaminlə bağlı verdiyi məlumatlardan sonra oxucu artıq onun bu davranışlarına təəccüblənmiş, xarakterinin açıldığına şahid olur. Bencamin üsyanla bağlı, yaxud Consun qovulmasına dair danışır. Bu barədə sual verildə isə "Eşşəklərin ömrü uzun olur. Hələ heç biriniz ölü eşşək görməmişiz" deyir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, o, tərəfsiz durmaqla əslində özünü bir növ kənar tutub mühafizə edir. Çünki gələcəyi proqnoz edə bilir, əks hərəkət edəcəyi zaman başına gələcəklərini isə hər şeydən yaxşı bilir, başa düşür. Lakin ferma sakinləri onun bu uzaqgörənliyini anlamır.

Antiutopik dövlət modeli üzükdürsə, onun qaşu mühafizə orqanlarıdır. Bu cür cəmiyyətlərdə xüsusi təlimlə yetişdirilmiş sözü gedən orqanlara çalışan şəxslər dövlət idarəçilərinin görün gözü, eşidən qulağı, öldürən (sağ) əli olurlar. Burada ("Heyvanistan" romanında) da yenə tanış mənzərənin şahidi oluruq. Belə ki, Cessi ilə Blyubel 9 kiçik dünyaya gətirir. Lakin bir müddət sonra Napoleon kiçikləri anasından ayırır, təlim-tərbiyələri ilə özünün məşğul olacağını qeyd edir. İş o həddə çatır ki, bir müddət sonra kiçiklərin varlığı unudulur. Lakin vaxt, vədə yetişir. O kiçiklər artıq vəzifələri üçün tam yetişmiş və budur, ilk tapşırıqlarını böyük "məharətlə" yerinə yetirirlər. Məşvərət şurasının yığıncağında dəyirman tikintisi ilə bağlı odlu-alov çıxış edən Snoubollun səsvermədə qalib olduğunu görəndə Napoleon yetişdirdiyi qəzəbli itlərin gücündən ilk dəfə istifadə edir. Nəticə olaraq Snouboll fermadan qovulur. Hər şey bundan sonra başlayır... Napoleonun qərarı ilə artıq iclaslar keçirilməyəcək. Ferma ilə bağlı bütün məsələlər onun rəhbərliyi altında donuzlardan ibarət komissiya tərəfindən həll edilib, sonradan qəbul olunmuş qərarlar hər kəsə elan

olunacaq. Bununla da ferma sakinlərinin öz taleləri və ferma ilə bağlı məsələlərdə iştirak etmək hüququ əllərindən alındı. Fikir azadlığının sonu cinayətlərin, özbaşnalıqların başlanğıcı oldu. Bu sonun başlanğıcı antiutopik cəmiyyətin qapısından keçib qaranlığa qərq olmaq üçün dəhliz rolunu oynadı. Sonuncu iclasda etiraz etmək üçün ayağa qalxıb xorla danışan 4 gənc donuzun üstünə mırıldanan köpəklərin fikir polisi rollarını layiqincə yerinə yetirdiklərinin və söz, düşüncə, fikir azadlığına qoyulan qadağanın bəriz nümunəsi idi.

Antiutopik dövrlərdə olmazsa olmaz əsas cəhətlərdən biri də "adlandırma" problemidir. Xüsusi yer, məkan, obyekt adları bildiyimiz kimi rəhbər şəxsin adı ilə qeyd edilir. Bu məsələyə Anarın "Ağ qoç, qara qoç" əsərində də rast gəlirik: "Keçmiş muzeyin qarşısında iri kiritilən hərflərlə Azərbaycan və rusca Marat meydanı sözləri yazılmışdı. Muzeyin yan tərəfinə də lövhə vurulmuşdu: Marat Qaragözov küçəsi [1.110-111] Eyni hal Oruellin qələmində də öz əksini tapır: "O, böyük nailiyyət münasibəti ilə heyvanları təbrik etdi və tikilinin "Napoleon adına dəyirman" adlandırılacağını bildirdi. Şair Minimusun "Yoldaş Napoleon" şeiri hər nə qədər minnətdarlıq hissələrini ifadə etmək üçün yazılmış olsa da burada keçən "Çirkablar hökmdarı!" ifadəsi şeirin bütün əhval ruhiyyəsini dəyişir. İlk baxışda şeirin rəhbərə ehtiramlarını bildirmək üçün yazıldığı fikrinə düşən oxucu, diqqət etdikdə anlayır ki, burada donuzların çirkabda yaşamasına deyil, Napoleonun gözəllikləri çirkaba çevirdiyinə işarə edir. Tədqiqatçıların fikrinə şair Minimus adı altında yazıçı Maksim Qorkini nəzərdə tutmuşdur. [4.11]

Əsər boyunca qanunlarda yavaş-yavaş dəyişikliklər edilir, bununla da özbaşnalıqlar baş alıb gedir. Yeddi Prinsip və şüarlar tamamilə dəyişdirilir. "Heyvanlar spirtli içkilə içmirlər" yazısı "Heyvanlar qədərindən artıq spirtli içkilər içmirlər" yazısı ilə əvəz olunur. "İnsanlığa ölüm" şüarı "Frederikə ölüm" şüarı ilə yer dəyişdirir. Ən sonda isə dəyişən "Bütün heyvanlar bərabərdirlər. Lakin bəzi heyvanlar başqalarından daha çox bərabərdirlər"[4.136] prinsipi idi ki, onu da Bençamin öz qaydalarını pozaraq ilk dəfə divardakı yazını oxumağa razılıq vermişdi. Donuzlar xoş gün keçirib, günü gündən kökəlib, hərəkət etməyə çətinlik çəkdikləri halda digər heyvanlar isə çox böyük əziyyətlər çəkərək səfil həyat sürürlər, haqlarını tələb etməyə belə qorxurlar. Fermada qıtlıq başlayan zaman toyuqların yumurtalarını satmağa qərar verən Napoleon, toyuqlar ona qarşı çıxan zaman onları xain elan edərək hamısına ölüm cəzası verir. Qanunvericilikdə isə dəyişiklik edərək xainlərdən başqa heç bir heyvana toxunulmamağını qeyd etdirir. Beləcə bütün toyuqlar onun tərəfindən öldürülür. "Heyvanistan" əsərində təlim görmüş köpəklər xüsusi xidmət orqanlarını, pişiklər oğurları, qoyunlar sadə xalq kütləsini əks etdirirlər. Bildiyimiz kimi, sözü gedən dövrdə qolçomaqlar kollektivləşməyə qarşı çıxırdılar və öz torpaqlarını vermək istəmirdilər. Buna işarə olaraq toyuqların öz yumurtalarını vermək istəməməsi və cəzalandırılmalarını göstərə bilərik.

Dünya ədəbiyyatının məşhur yazarlarından biri Roald Dahlin "Pig"(Donuz) hekayəsində də fermada böyüyən donuzdan söhbət gedir. Özünü yetişdirən donuz nəticədə ilk növbədə fermeri yemək qərarına gəlir. Hətta bir dəfəyə 6-12 bala dünyaya gətirən donuzlar, eyni zamanda öz balalarını da yeməyə qadirdirlər. Gördüyümüz kimi, bu tip mənfi xüsusiyyətlər donuz alleqoriyasının əsasında dayanır. Napoleon, başçı olmağın rahatlığını sona kimi istəyərək bir zamanlar fermadan qorxudub qovduqları insanlar ilə razılığa gəlir və fermadan istədiyi məhsulları onlara sataraq liderliyini davam etdirir. Əsərin əvvəlində üsyanın uğurlu nəticəsindən sonra heyvanlara cəza vermək üçün istifadə edilən bütün vasitələr atılmışdırsa, artıq sonlara yaxın cəza yontəmlərinə dönüşün şahidi oluruq. Fermada işlər kifayət qədər pisə gedir və artıq heyvanlar bu vəziyyətdən narahət olurlar. Fermada qalmaq istəməyən bir qrup heyvan qaçaraq canlarını qurtarırlar. Pis idarəçilik nəticəsində ferma artıq iflasa uğrayır. C.Oruell bununla da göstərdi ki, SSRİ-ni də eyni sonluq gözləyir. Sonda donuzlar insanlarla masa arxasına oturub fermanın aqibətini həll edirlər. Mister Pilkinqtonun üzünü Napoleona üzünü tutaraq "Əgər sizdə işçi heyvanlar varsa, bizdə də işçi sinfi var" [5.139] deməsi, onu sərt idarəçilik üsulu, uzun iş günü, ərzaq payının azaldılması və heç bir heyvanın nazı ilə oynanılmaması münasibəti ilə təbrik etməsi, heyvanistanın çiçəklənməsi şərəfinə badə qaldırması da bir ironiyadır. Fermanın sahibləri dəyişdikdən sonra isə qaçan heyvanlar ümidlə geri dönməyə başlayırlar. Tək istəkləri isə fermaya sahiblənen insanların onlarla yaxşı davranmasıdır.

"1984" romanının yazılmasına zəmin yaradan "Heyvanistan" romanı ilə C.Oruell bir sıra tarixi məsələlərə toxunmuş, XX əsrin I yarısında hökm sürən siyasi vəziyyəti alleqorik formada təsvir etmişdir. Lakin Oruellin təsvir etdiyi tarixi şərait günümüz üçün də aktuallığını itirməmişdir. Yazıçı xüsusi və ümumi alleqoriyadan istifadə edərək, həm konkret şəxsləri obrazlaşdırmış, həm də heyvanların timsalında diktatorluq altında əzilən insanları göstərməyə çalışmışdır. Hakimiyyətdə olmaq hərisliyinin insanı insan cildindən necə çıxarmasını göstərmək üçün sonda heyvanların insanlara və donuzlara baxaraq onları ayırd edə bilməməsi də yazıçının verdiyi bir mesaj idi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Anar. Ağ qoç, qara qoç. Bakı, Hədəf Nəşrləri, 2013, 183 s.
2. Aytmatov Ç. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2009, 760 səh.
3. Borev Y. Estetika. Bakı, 2010, 253 s.
4. Quliyev V. Totalirizmi vahiməyə salan kitab // Azərbaycan jurnalı, 2010, N2, 12-16 s.
5. Oruell C. Heyvanistan. Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2013, 143 s.
6. Oruell C. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2010, 640 s.
7. <https://wikivisually.com/lang-az/wiki/Alleqoriya>
8. <http://kceda.tumblr.com/post/22650424460>
9. http://fikiryolu.net/index.php?option=com_content&view=article&id=7404:hayvan-cifllii-george-orwell-&catid=52:kitap-tantrm&Itemid=75
10. <https://efendidergi.com/hayvan-ciflligi-george-orwell/>
11. <http://onurkitap.blogspot.com/p/hayvan-ciflligi.html?m=1>
12. <https://www.google.com/amp/s/indigodergisi.com/2015/01/gunumuzun-hayvan-ciflligine-bakis/amp/>
13. <https://newrepublic.com/article/114852/1946-review-george-orwells-animal-farm>
14. <https://listelist.com/george-orwell-kimdir/>

Açar sözlər: Corc Oruell, antiutopik nəsr, totalitar rejim, işfa, alleqoriya

---

(based on the George Orwell's novel "Animal farm")

Summary

“Animal Farm” is an allegorical work written in a political style. George Orwell criticizes the totalitarian regimes, such as the USSR and Nazi Germany, with laughter. The laughter here distinguishes with its keen in essence. This laughter possesses deadly, accusing character. Sarcasm dominates rather than humour. In order to personalize animals, the writer utilizes allegory. In this work, the writer reflects reality through allegory, creates prototypes of real people. But the allegorical content that is still carried in the literature by the animals chosen by him to create these prototypes helps us to understand the work.

Keywords: *George Orwell, anti-utopian prose, totalitarian regime, revealing, allegory*

**Аллегория как художественный эстетический способ в антиутопическом романе
(на основе романа Джорджа Оруэлла "Скотный двор")**

Резюме

«Скотный двор» - это аллегорическое произведение, написанное в политическом стиле. Джордж Оруэлл смехом критикует тоталитарные режимы, такие как СССР и нацистская Германия. Смех здесь отличается своей резкостью. Этот смех носит смертельный, раскрывающий характер. Сарказм преобладает над юмором. Автор идентифицирует животных. Для этого используется аллегория. В этой работе писатель отражает действительность через аллeгорию, создает прототипы реальных людей. Но аллегорическое содержание, которое до сих пор несут в литературе выбранные им животные для создания этих прототипов, помогает нам понять произведение.

Ключевые слова: *Джордж Оруэлл, антиутопическая проза, тоталитарный режим, разоблачение, аллегория*

RƏYCI: dos.S.Abbasova.

Həsənov Elməddin

NURMÜHƏMMƏD ƏNDƏLİBİN "YUSİF VƏ ZÜLEYXA" ƏSƏRİNDƏ ƏNƏNƏ VƏ YENİLİK

Klassik türk ədəbiyyatının ilk dövrlərindən etibarən bir çox şair "Yusif və Züleyxa" mövzulu məsnəvilər qələmə almışlar. Ağah Sirri Ləvənd "Türk ədəbiyyatı tarixi" əsərinin I cildində türk ədəbiyyatında "Yusif və Züleyxa" məsnəvisi qələmə almış: "Şeyyad Həmzə, Xəliloğlu Əli, Suli Fəqih, Qazi Zərir, Əhmədi, Şeyxoğlu Mustafa, Kırımlı Əbdülməcidi, Dür Big, Həmdullah Həmdi, Xətayi (Şah İsmayıl deyil), Çakəri Sinan, Behiştli Əhməd Sinan, Kamal Paşaoğlu, Həmidi (əsrini 1516-cı ildə Bəlx şəhərində cığatay dilində yazmışdır), Bursalı Cəlili, Liqai, Nemətullah, Daşlıcalı Yəhya, Xəlifə, Qaramanlı Kami Məhməd, Ziyai Yusif Çələbi, Şikari, Monastırlı Qazi Sinan, Aqşəhəri Qubari Əbdürrəhman, Bursalı Həvai Mustafa, Bağdadlı Zehni Əbdüddəlil, Rüfəti Əbdülhey, Həvai Əbdürrəhman, Köprülüzdə Əsəd Paşa, Əhməd Mürşidi, Molla Həsən, Süleyman Təvfiq Bəy, Məmməd İzzət Paşa" kimi şairlərin adını çəkir.

"Yusif və Züleyxa" mövzusunda müraciət edən klassiklərdən biri də türkmən ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Nurmühəmməd Əndəlibdir. Əndəlib həm klassik türkmən ədəbiyyatının, həm də Orta Asiya türklərinin klassik ədəbiyyatının inkişafında, məzmun və forma cəhətdən təkmilləşməsində mühüm xidmətlər göstərmiş böyük türkmən şairlərindən biridir. O, türkmən ədəbiyyatında dastan janrını inkişaf etdirmiş, onun türkmən ədəbiyyatında yayılmasını təmin etmişdir. Əndəlibin böyük xidmətlərindən biri də ədəbi dili xalq dilinə yaxınlaşdırmasıdır. O, bədii yaradıcılığında ərəb və cığatay ünsürlərindən istifadə etməkdən uzaq durmuş, xalqın danışdığı dili əsasında gözəl əsərlər yazmağın mümkünlüyünü "Yusif və Züleyxa", "Leyli və Məcnun", "Zeynal Ərəb", "Baba Rövşən" kimi məşhur dastanları və "Oğuznamə", "Nəsimi", "Səəd Vəqqas" kimi tarixi poemaları və bir çox lirik şeirləri vasitəsilə sübut etmişdir. Bununla da onun əsərləri özündən sonra gələn yazıçı və şairlər üçün təkrar olunmaz bir nümunə olmuşdur.

Əndəlibin "Zeynal Ərəb", "Yusif və Züleyxa", "Leyli və Məcnun" kimi dastanları türkmən xalq yaradıcılığının klassik dastançılıq ənənələrini özündə əks etdirən ən gözəl nümunələrdəndir. Bu dastanlar XVIII-XIX əsrlərdə köçürmə üsulu ilə çoxaldılmışdır.

Yuxarıda adı çəkilən dastanlar xalq ənənələrinə uyğun olaraq nəzm və nəsrə yazılmışdır. Əndəlibin "Yusif və Züleyxa" dastanı türk xalqları ədəbiyyatında yaradılan ənənəvi dastanların kamil nümunələrindən biridir. Dastanı yazarkən şair Nəsirəddin Bürhanəddin Rəbquzinin əsərini mənbə olaraq götürmüşdür. Əsəri mənbə olaraq götürməsinə baxmayaraq əsər öz orijinallığı ilə seçilir. Əndəlibin nəsr və nəzmlə yazılan "Yusif və Züleyxa" dastanı XX əsrdə Daşkənd, Buxara, Kağan, Səmərqənd şəhərlərində çap edilmişdir. Daşkənd, Aşqabad, Səmərqənd, Düşənbə, Sankt-Peterburq şəhərlərindəki əlyazmalar institutlarında və kitabxanalarında nüsxələri saxlanılmaqdadır. (5, 10) Əndəlibin "Yusif və Züleyxa" dastanı Aşqabadda dəfələrlə çap olunmuşdur. 1973-cü ildə ədəbiyyatşünas Gəldi Nəzərov dastanın tənqidi mətnini tamamlayıb təqdim etmişdir.

Əsəri oxuduqca Əndəlibin Yusif haqqındakı bütün əsərlərə bələd olduğu aydın görünür. Lakin şair əsas mənbə olaraq "Qisasul-ənbiya"dan bəhrələnməmişdir. Bu fikri şairin: "Amma nəqlimi dəftəri mötəbər "Qisasul-ənbiya"dan rəvayət qılıb xəbər verirəm" (2,12)- kimi sözləri təsdiqləyir. Əndəlibin müxtəlif səhifələrdə "başqa bir rəvayətdə isə".... kimi ifadələrdən istifadə etməsi isə onun başqa mənbələrdən də xəbər olduğunu göstərir.

Şair əsəri yazarkən dini mənbələrə istinad edib, ilahi xüsusiyyətləri nəzərə almasına baxmayaraq, əsərin əsas zəminində həyat hadisələri və əxlaq dayanır. Yusif gəncliyində xəta edib öz hüsnünün gözəlliyi ilə qürrələnir, simasının gözəlliyinə görə özünü heç bir dəyərə sığmayan hesab edir. Bu səbəbdən də o, kifayət qədər ucuz qiymətə on səkkiz qara təngəyə satılır. Əlbəttə ki, şair bu məsələyə həm Allahın cəzası kimi yanaşmış, həm də əxlaqi cəhətdən loğğalıq, özündənrazılıq pisləmiş, insanın dəyərini onun görkəmində deyil, ağılında olduğunu göstərməyə çalışmışdır. Nurmühəmməd Əndəlibin bu əsəri "Qisseyi Yusifi-Züleyxa", "Yusif-Siddiqi Züleyxa", "Yusif ilə Züleyxa" və s. adlarla tanınmışdır. Müxtəlif mənbələrdə öz quluna aşiq olan bir qadının obrazında təsvir olunan Züleyxa Əndəlib dastanında yetkin bədii obraz, saf sevgi, vəfa və sədaqət, rəhm və şəfqət, lətafət, təvazökarlıq simvolu kimi qələmə alınmışdır. Dastan özünün mövzusu və ənənəvi süjet əsasında yazılması səbəbi ilə özündən əvvəl yazılan əsərlərə oxşayır. Lakin Əndəlib daha çox qəhrəmanlarının peyğəmbərlik xüsusiyyətlərinin qabardılmasına deyil, onların adı insani xüsusiyyətlərini nəzərə çatdırmağa diqqət yetirir. O bu yoldan istifadə edərək, öz zəmanəsinin arzu və istəklərini daha təbii yolla çatdırmağa nail olur.

Dastanda Yusif ağıl, idrak, hikmət, məhəbbətdə sədaqətlik rəmzidir. O təkcə mehriban, sədaqətli və səmimi deyil, həm də öz xalqının dərdini dərinlən duyan bir hökmdar kimi təsvir olunur. Özü çətinlikdə olmasına baxmayaraq, daim xalqının dincliyini düşünür. O, qul kimi satıldıqda, Misirdə zindəndə olanda, atasından aralıda yaşayanda belə özündən çox ətrafındakıları düşünür. (4, 123)

Yusifin elinə-obasına olan sevgisini qardaşlarından ayrılarkən dediyi şeirdə də aydın hiss etmək olur.

Ayrılıq odunun dərdi yamandır,

Atamın başına axır zamandır,

Bu getməkdən indi gəlmək gümandır,

Elim, xalqım, qarındaşım, aman ol. (4, 55)

Bu misralar o dövrdə-XVIII əsrdə İran hökmdarı Nadirşah tərəfindən əsir götürülən, xüsusilə də feodalizm dövründə qul kimi satılan insanların naləsini özündə əks etdirir. Əndəlibdə dastanın bir çox hissəsində rast gəldiyimiz belə lövhələr mahiyyət etibarilə dövrü ilə sıx bağlıdır. Əndəlibin dastanında Yusif və Züleyxanın bir-birlərinə qarşı qayğısı çox güclü təsvir edilmişdir. (4,129) Biz ondan əvvəlki "Yusif və Züleyxa"larda onlar arasındakı münasibətin belə təsvirini görmürük. Yusifə ölümü ağah olduqda Züleyxa ilə vidalaşır, onun könlünü alır, bu vaxta kimi onunla

xoşbəxt həyat keçirdiyinə görə minnətdarlığını bildirir. Daha sonra Züleyxadan onun ölümündən sonra belə sevinc dolu həyat keçirməsini xahiş edir. Bunu da aşağıdakı bənddə görürük.

Mən gedəndə qoyma özün cəfaya,
Fəğan edib qılma yenə əzaya,
Sən amanda ol, tapşırımsam Xudaya,
Xoş aman ol, canım, getməli oldum. (4, 175)

Dastandakı gözəl səhnələrdən biri Yusif və Züleyxanın qovuşduğu gecədə şeir vasitəsilə bir-birlərinə öz münasibətlərini bildirdikləri səhnədir. Bu səhnədə onların söylədiyi qəzəllər diqqəti cəlb edir. Bu qəzəllərdən sonra könlü həyatdan soyuyan Züleyxa yenidən həyata qayıdır.

Məsələn, Yusif Züleyxaya öz məhəbbətini izhar edərkən, Züleyxa onu qəbul etmir. Bu zaman Yusifin dediyi şeir onun hisslərini ifadə edir:

Tutaşdı, yandı canımız, Züleyxacan, ciqi-ciqi
Qurudu təndə qanımız, Züleyxacan, ciqi-ciqi
Al bu dünya xəracını, mənə ver hüsnün bacını,
Bəxş etdim taxtı-tacını, Züleyxacan ciqi-ciqi. (4, 128-129)

Yusif Züleyxa üçün taxt-tacdan imtina etməyə hazır olsa belə, amma Züleyxaya onun sözləri təsir etmir. Buna görə də Züleyxa Yusifin sevgisindən əl çəkdiyini bildirib, aşağıdakı qəzəli səsləndirir:

Ey üzü gül nigarımız, qılma cəfa, ciqi-ciqi,
Məsti könlü güzarımız, eylə vəfa, ciqi-ciqi
Bütün gün ahu işim, göylərə çatdı nəfəsim,
Züleyxa dedi: "Yox işim, yarım, sənə, ciqi-ciqi. (5, 14)

Nə qədər Yusif Züleyxanı istəsə də, Züleyxa onu istəmir. Yusif özünü bir otağa qapayıb ah-zar etməyə başlayır. Züleyxanın qırx ildə çəkdiyi əzabı o, qırx gündə çəkir. Beləliklə, Tanrının əmri ilə Cəbrayıl Yusifə Züleyxa ilə birgə olmasının xəbərini çatdırır. Bundan sonra onlar bir-birlərinə qovuşub, xoşbəxt yaşayırlar. Bu səhnə digər "Yusif və Züleyxa"larda təsvir olunmamışdır.

Əndəlib dastanındakı digər yenilik şair tərəfindən Yusifin bacısının obrazının yaradılmasıdır. Baxmayaraq ki, bu obraza dastanda az yer verilib, amma obraz oxucunun təxəyyülündə dərin iz qoyur. Yusif qardaşları tərəfindən aparılıqdan sonra, Yaqub peyğəmbər ağacın altında qəmli oturur. Bu zaman onun qızı (Yusifin bacısı) yanına gələrək belə deyir: "Ey ata, mənim Yusifimi neynədiniz, nuru-didəm, canparəm hanı, ürəyimin qüvvəti və canımın rahatı, sirdaşım hanı? Çox pis yuxu gördüm. Gördüm ki, on canavar onu dövrəyə alıb öldürür. Ey canım atam, Yusifimi mənə göstər, yoxsa həlak olaram".... Atasından Yusifin qardaşları ilə səhraya getdiyini öyrənəndə onun şübhəsi daha daartır, fəryad edərək deyir:

Heyf ki, Yusifimi görmədim,
Görüş qiyamətə qaldı, neyləyim?
Gizləndə bir hali dilin sormadım
Görüş qiyamətə qaldı, neyləyim? (4, 29)

Nə qədər uzaqda olsa da, Yusif də daima bacısına qarşı böyük məhəbbət hissi bəsləyir, çünki kiçik yaşında anasını itirən Yusifə bacısı analıq edir, onu böyüdür. Bu obraz "Qərib və Şahsənəm" dastanında Qəribin bacısı obrazını xatırladır. (1,50) Dastanın əsas qəhrəmanları Yusif və Züleyxadır. Əndəlib özünün eşq, məhəbbət, əxlaq və ədəbə dair mühüm fikirlərini bu obrazlar vasitəsilə ifadə etmişdir. Yusif ağıllı, dürüst, səmimi insan, ədalətli və xeyrxah şah, mənəvi dünyası gözəl və yüksək insani fəzilətlərə sahib aşıqdır. Onda möhkəm iradə, əzmkarlıq, davamlılıq, öz fikrində sabitlik kimi müsbət keyfiyyətlər özünü göstərir. Yusifdəki sabit iradə onu tüfeyli bir quldan əzəmətli bir şah pilləsinə qədər qaldırır. Züleyxa dürüst, daxili və xarici dünyası gözəl, güclü məhəbbətə sahib olan, vəfalı məşuqədir. Bu iki obraz əsər boyu mənən böyüyür, etdikləri xətaları anlayıb aradan qaldırır və mənəvi kamilliyə yetişirlər. Biz Yusifin bu yüksəlişini zahirən görə bilirik. O əvvəl qul, sonra isə şah olaraq bu mərhələləri keçir və müdrikliliyə çatır. Züleyxa da belə bir mənəvi yüksəliş keçirir.

Birinci pillədə Züleyxa həqiqi mənəvi eşqdən uzaqdadır, öz nəfsinin əsiridir. Bu mərhələdəki eşq onu daha aşağı pilləyə salır, insanların məsxərə obyektinə çevirir. Bu xüsusiyyət onun mənən nə qədər zəif biri olduğunu göstərir.

İkinci pillədə Züleyxa bu eşqdən imtina edir, zahid kimi yaşamağa başlayır. Həyatdan uzaqlaşır və yalnız ilahi məhəbbətə tapınaraq yaşayır. Üçüncü pillədə o, həyata qayıdır, onun sevgisi mükəmməllik qazanır. Zahidlikdən yeni yetkin sevgi peyda olur. Bu məhəbbət həyatı şəhvətdən yüksək mənəvi duyğuya çevrilir. Onun kamilliyə çatmasında Yusifin təsiri böyükdür. Əndəlib böyük məharətlə onları əxlaqi və hüquqi cəhətdən bərabərləşdirdikdən sonra qovuşdurur. (4, 122)

Yusif Züleyxanın mərhəmi kimi ona qulluq edərkən, Züleyxa onu bir qəsrə gətirib yoldan çıxarmağa çalışır. Lakin Yusif otaqdan qaçır. Belə olan halda, Züleyxa onun ardınca qaçaraq köynəyini arxadan yırtır. Biz bu səhnəni digər "Yusif və Züleyxa"larda da görürük. Lakin Əndəlib digərlərindən fərqli olaraq aşıqları qovuşdurmamışdan qabaq onları bərabərləşdirir. (4, 120). Aradan bir neçə il keçdikdən sonra, Yusif hökmdar, Züleyxa isə azad qadın olur. Yalnız bundan sonra Yusif Züleyxaya öz eşqini izhar edir. Lakin zahidlik mərhələsindən keçmiş Züleyxa Yusifin eşqini qəbul etmir. Şair mənən onları bərabərləşdirmək üçün qırx gün müddətində Yusifi zahidlik mərhələsində təsvir edir. Yalnız belə halda Yusifin eşqi Züleyxanın eşqinə layiq hesab olunur və onlar qovuşurlar. (4, 122)

Əndəlib Məlik Riyan və Misir Əzizi obrazlarını birləşdirib sadəcə Məlik Riyan obrazını saxlayır, hər ikisinin xüsusiyyətini birləşdirərək mükəmməl bir obraz yaradır. Yusif özü əsərdə Misir Əzizi mövqeyinə yüksəlir. Onun bu

mərtəbəyə yüksəlməsinə uzaqgörənliyi səbəb olur. O öz xalqını yeddi il müddətində quraqlıq və aclığın cəngindən qurtarır. Bu yeddi il ərzində sadəcə bir nəfər aclıqdan ölür. Bu halda Yusif özünü günahkar bilib qınayır.(4, 82)

Əndəlibin “Yusif və Züleyxa” dastanı həm ideoloji, həm bədii, həm də dil xüsusiyyətlərinə görə də özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Əvvəla, bunu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Nurmühəmməd Əndəlibin “Yusif və Züleyxa”-sını bu mövzuda yazılmış əsərlərin digərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyət hər bir hissənin yuxugörmə motivi ilə başlamasıdır. Heç bir əsərdə Əndəlibin “Yusif və Züleyxa” dastanı qədər yuxugörmə motivinə rast gəlinmir. Digər əsərlərdə yuxu əsərin əvvəlində görülür və bu yuxu hadisələrin başlanğıcı və inkişafı ilə əlaqədar olur. Bu əsərdə isə qəhrəmanlar yuxu görür və onların sonrakı fəaliyyəti məhz bu yuxu ilə əlaqəli olur, dastandakı gələcək hadisələr haqqında oxucunu xəbərdar edir. Məsələn, biz Yusifin səadəti, peyğəmbərliyi haqqındakı məlumatları onun yuxusundan xəbər alırıqsa, başına gələcək bəlalar haqqında məlumatları isə Yaqub və onun bacısının gördüyü yuxular vasitəsilə xəbərdar oluruq. Məlik Züğarın yuxuda Yusifi qul kimi alacağını görməsi Yusifin qul olacağına işarədir. Bundan başqa Züleyxa ilk dəfə Yusifi yuxuda görür və ona aşiq olur. İkinci yuxunun nəticəsində Misirə gəlir və Yusifi burada tapır. Saray işçiləri Səfa və Xənsa da yuxu görür və bu yuxu səbəbi ilə birinin ucılması, digərinin ölümü haqqında məlumatı əvvəlcədən öyrənirik. Məlik Riyanın ölkəsi ilə bağlı gördüyü yuxusunu (4,85), Yaqubun Yusiflə vüsala yetişmələri yuxusunu (4,3), eyni zamanda Yusifin öz ölümünü əvvəlcədən yuxuda görməsini (4,337) də bu yuxular sırasına aid edə bilərik. Əlbəttə, bu yuxular ilahi məzmun daşıyır və buna uyğun olaraq da izah olunur. Onlar dastanın gedişatına və hadisələrə birbaşa təsir göstərir. Kadioğlu İdris və Diyarbakırlı Ahmedi kimi tədqiqatçılar əsərin həm də “Əhsənül qissə” adlandırılmasını məhz əvvəldə, ortada və sonda yuxugörmə hadisəsini olması ilə əlaqələndirirlər. (3, 46) Əsərin məzmun hissələri bir-biri ilə sıx bağlıdır və bu hissələrdən biri olmazsa, təbii ki, əsər natamam görünər. Bunun əsas səbəbi onunla əlaqədardır ki, buradakı hadisələrin hamısı bir-biri ilə vəhdətdə göstərilmiş, əvvəlki hissədə özündən sonra gələcək hissə ilə əlaqəli işarələr verilmiş, sonrakı hissələrdə isə əvvəlki hissəyə geri qayıdılmış və xatırlanmışdır.

Belə ki, bütün əsər boyu Yusifin Misirə gəlməsinin səbəbi olaraq Züleyxanın yuxusunu səbəb biliriksə, əsərin sonunda məlum olur ki, əsərin əvvəlində səhvən Yaqub peyğəmbər kəzininin oğlunu satdığı üçün, qadın Yaqub peyğəmbərə qarğımış və öz övladına qovuşmayınca onun da övladından ayrı qalmasını istəmişdir. Bundan başqa Yusifin quyuya düşməsinin səbəbi olaraq qardaşların xainliyini səbəb kimi görürüksə, daha sonra məlum olur ki, Şis peyğəmbərin dövründə yaşayan Daniş adlı bir zahid yuxuda Yusifin üzünü görmüş, Tanrıdan onun üzünü görmək üçün şans istəmiş, Tanrı isə onu 1250 il bu quyuda yuxuya aparmış və daha sonra Yusifi onunla görüşdürmək üçün quyuya şalmışdır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, “Yusif və Züleyxa” dastanındakı hadisələr bir biri ilə sıx əlaqədədir.

Nurmühəmməd Əndəlibin “Yusif və Züleyxa” əsəri türk xalqları ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutur. Şair həm obrazların təsvirində, həm də mövzunun işlənilməsində sələflərini təkrarlamamış, mövzuya tamamilə yeni aspektdən yanaşmışdır. Əsərə yeni personajlar daxil edərək obrazlar sistemini daha da zənginləşdirmişdir. Özündən əvvəl bu mövzuya müraciət edənlərdən fərqli olaraq obrazlarının daxili aləminin geniş təsvirini vermişdir. Məhz buna görə də, klassik ədəbiyyatda bu qədər geniş yayılmış mövzunu işləyərkən yeniliklər etməyə çalışmış, əsər özünəməxsusluğu ilə daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı :

1. [Azərbaycan dastanları. Beş cildə. III cild. Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2005, 328 səh](#)
2. F. Musamühəmmədov. Shoir Andalib haqida / O'zbek tili vaadabiyoti. Jumal. 1963. №4. 63s.
3. Kadioğlu İdris, Diyarbakırlı Ahmedi. Yusif və Züleyxa. Ankara: Kültür və Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009, 102s.
4. Nurmühəmməd Əndəlib. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, II cild. Bakı: Mütərcim 2011, 348 s.
5. Sherxonova Z. Andalibning “Yusif va Zulavho” dostonidagi she'riy parchalarning janriv xususivatlari Samarqand :2014. 29

Açar sözlər: *Nurmühəmməd Əndəlib, Yusif və Züleyxa, türk mən ədəbiyyatı, ənənə, yenilik.*

Ключевые слова: *Нурмухаммад Андалиб, Иосиф и Зулейха, традиция, инновация, туркменская литература.*
Keywords: *Nurmuhammad Andalib, Joseph and Zulaycho, tradition, innovation, turkmen literature.*

Резюме

Традиции и инновации в пьесе Нурмухаммеда Анедиба "Юсуф и Зулейха"

Одна из любимых тем мировой литературы «Юсуф и Зулайка» находилась в центре внимания представителей классической литературы. Великий туркменский поэт Нурмухаммад Андалиб также затронул эту тему, и в отличие от большинства поэтов он написал свою работу в форме саги, а не как куплет. Это привело к знакомству работы с народной речью. В нашей статье работа Андалиба была проанализирована отличительной чертой.

Summary

Tradition and innovation in Nurmuhammed Anedib's "Yusuf and Zuleykha"

One of the favourite topics of the world literature, "Joseph and Zulaika," was in the focus of attention of classical literature representatives. The great turkmen poet, Nurmuhammad Andalib also addressed this topic and unlike most poets, he wrote his work in the form of a saga, not as a couplet. This has led to the familiarity of the work to the folk speech. In our article, Andalib's work has been analyzed for one or the other distinctive feature.

Həsənova Aidə Cavanşir qızı
DİLÇİLİKDƏ DEYKSİS TERMINİNƏ ÜMUMİ YANAŞMA

Deyksis termini antik mənbələrdə mövcud olmuş və həmişə qrammatikanın tərkibində öyrənilmişdir. Eynizamanda dilçilik tarixində də deyksis termininin mükəmməl, düzgün və daha dolğun tərifinin verilməsinə bir sıra dilçilərin və elm adamlarının araşdırmalarının tədqiqat obyektinə olmuşdur. Nəzərə çatdırılması vacibdir ki, araşdırmanın aparılmasında başlıca məqsəd mövcud olan problemi kökündən həll etmək deyil, deyksis termini üzrə tədqiqatlara dəstək olmaqdır.

Deyksis termini (yunanca “deiktikos”, latınca “demonstrasio”) “göstərmək, nümayiş etdirmək, təyin etmək” mənalarnı ifadə edir. Deyksis danışq aktı zamanı dildə olan ifadələrin və digər işarələrin şəxsə, zamana və məkana görə işlədilməsidir. Eyni zamanda deyksis referenti linqvistik ardıcılıqla təmin etmək yollarından biridir. Söz və ya ifadənin mənası kontekstdən asılı olaraq dəyişirsə, o deyktikdir, məsələn əvəzlilər belələrindəndir.

Eramızın II əsrində qədim yunan filosofu Apollonios Discole bir sıra linqvistik göstəricilərə əsasən kontekstual (anforik) və deyktik (jestli) ifadələrini müqayisə etmişdir. Petit Laruss lüğətinin tərifinə əsasən deyktik funksiya linqvistik element kimi şifahi və yazılı nitqin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq ifadə edilir. Bu səbəbdən də o, nitqdən asılı olaraq müəyyən olunur. (7). Dilçilik Ensiklopediyasına görə isə deyksisin xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1) danışq prosesi zamanı elementlərin jestlər və dil ifadələri ilə göstərilməsi;

2) danışq zamanı nitqin tərkib hissəsi olan sözlərdə yer, şəxs və zaman strukturunun xüsusiyyət və ya funksiyasının göstərilməsi. Bu halda söhbət şəxs, yer və zaman deyksislərindən gedir. Belə ki, mətn daxilindəki deyktik ifadələr bir sıra dil vahidlərində də özünü göstərə bilər (anafora, sitat və s.). Təbii dil bütövlükdə deyktik komponentlərdən ibarət olur.

Dilçilikdə deyksis linqvistik element kimi semantika və praqmatika ilə birlikdə öyrənilir. (1, 190). Deyksis probleminə XX əsrin II yarısından etibarən Avropa dillərində aktuallıq qazanmışdır. Alman dilçisi K. Bruqman öz araşdırmalarında deyksis anlayışını geniş tədqiq etmişdir. O, birbaşa vəziyyətə uyğun müraciət etmək imkanına malik olan işarə əvəzliləridə daxil olmaqla əvəzliləri, bəzi zaman və məkan bildirən zərfləri deyktiklər adlandırır və “*mən/sən/bu*” deyksisindən danışır. Anlayış əvvəlcə alman dilçilərindən K. Büler, daha sonra isə Ş. Balli tərəfindən “Ümumi dilçilik və Fransız dilçiliyi” əsərində qəbul edilmişdir. Sonralar Ç. S. Pirs “indeks”, O. Espersen isə “şiflər” anlayışını deyksis anlayışı ilə eyniləşdirmişlər. Fransız dilində deyksis haqqında linqvistik düşüncənin ortaya çıxmasında E. Benvenistin həlledici rolu var. “Əvəzlilərin təbiəti” (1966) və “Nitqin formal aparatı” (1970) əsərlərində E. Benvenist əslində dilçilik elmlərində linqvistik təsvirlərin yenilənməsinin vacibliyini vurğulayır. O, F. de Sössür yanaşmasının bir hissəsi kimi vahid sistemli xarakteri strukturlaşdırılmış bütövlükdə (bir dil) açıqlamağa çalışarkən ancaq bir alt sistemi düşünməyi təklif edir, həmin alt sistemlərin fonoloji, morfoloji və ya sintaktik sistemlər kimi təsvir olunan paradigmalara qarşıdırılmamasını vurğulayır. E. Benvenist qeyd edir ki, dillər transversal şəkildə tamamilə fərqli bir səviyyədə, ünsiyyət, danışq səviyyəsində yaranır. Müəllifin sözləri ilə, danışqdilin fərdi istifadəsi ilə işlənməsinə deyilir. (2, 12). E. Benvenist, “mən, burada və indi” deyktiklərinə fransız dilinin bütün reallığının təşkil olunduğu bir sistemin komponenti kimi baxır. Daha sonra o, bu xüsusi birləşmələrin “təlimatverici” xarakterini vurğulayır. Bu deyktiklər nitq fəaliyyətini bütövün təsviri və ya konseptual məzmun ilə vasitəçilik etmədən dərhal kontekstdə referenti tapmağa dəvət edir. (2, 15).

Dilçilikdə tədqiqatçılar arasında “anafora” və “deyksis” anlayışlarının tərifləri haqqında fikir ayrılığı mövcud idi. Bəziləri onları bir-birindən ayırır, digərləri isə birincini ikinciyə daxil edirdilər: 1) Deyksisdən fərqli olan **anafora** məzmununda digər elementlər ilə əlaqəni nəzərdə tutmur. Məsələn, “Bu pişik indi əziləcək” cümləsindəki “bu” işarə əvəzliyi bizə əvvəlcədən haqqında məlumat verilməyən hər hansı bir pişiyi asanlıqla təyin etməyə imkan verir. Bu halda işarə əvəzliyi deyktik vəzifəni yerinə yetirir və o, sözügedən və ya əlçatan vəziyyətdə olan bir istinadı təyin edir. Müəyyənləşdirməni asanlaşdırmaq məqsədilə, hər hansı bir jest, üz ifadəsi və ya hərəkət ilə müşayiət oluna bilər. Lakin “Bir it gördüm. O it əzildi” cümləsində işarə əvəzliyi anforik funksiya daşıyır, çünki əvvəl qeyd edilmiş bir yönləndirməni (it) göstərir.

2) Belə bir nümunədən nəzərdə keçirək: “Mən bugünkü kimi istəyirəm” cümləsindəki “Mən” mübtədanın olmasını və hökmün açıq-aydın “*mən*” tərəfindən ifadə edildiyini göstərir. “*Mən*”-dən fərqli olaraq “*bu*” deyktik determinantı işarə jestini (bir çox gödəkçələr arasında barmağımla işarə etdiyim *bu* gödəkçə) tələbedir. “Bax ona” nümunəsində işlənmə əvəzlik də deyktik funksiyaya daşıyır (yənə də hər şey cümlənin deyildiyi kontekstdən asılıdır).

G. Kleyberin sözlərinə görə, anafora və deyksisin fərqləndirilməsi kriteriyası dedikdə söhbət referentin müəyyənləşdirilməsi məsələsindən deyil, referenti müəyyən etmək yollarından gedir: beləliklə, referent yalnız kontekst və ya danışq anının baş verdiyi yer vasitəsi ilə aşkar oluna bilər. (3, 3-18).

Deyksisin növləri haqqında da dilçilər bir sıra tədqiqatlar aparmış və müəyyən nəticəyə gəlmişlər. Deyksisdən ən çox təsirlənən kateqoriyalar əsasən şəxs, məkan və zaman anlayışlarıdır. Charles J. Fillmore bunu deyksisin “əsas qrammatik növləri” adlandırır. (6, 35). Həmçinin ifadə və ya mətn (söhbətin bir hissəsinə istinadən), eləcə də, sosial deyksis (sən/siz fərqi daxil olmaqla, həmsöhbətin sosial vəziyyətini nəzərə alaraq) kimi kateqoriyalara da rast gəlmək olar. Deyksisin istifadəsinin iki növünü fərqləndirmək lazımdır: deyksisin mövcud olması və ya olmaması. Mövcud deyksis dərhal vəziyyətdən istifadə edir. Məsələn, “Paul, götür bu kitabı!”. Deyksisin olmaması dolaylı situasiya ifadələrində aşkar olunur:

- dolayısı ilə dəlalət edən istinad; danışan əsl referentə müraciət etmək üçün bəyanat vəziyyətində olan obyektə müraciət edir. Məsələn, “Bu sürücü yaman tələsir” cümləsində məruzəçi avtomobili real obyektə təminatlıdır və avtomobilin uyğunsuz istiqamətdə park halında olduğunu iddia edərək sürücü haqqında fikir yürüdür.

- dolayı jestləri olmayan işarə istinadı. Məsələn, “Bu qatar həmişə gecikir” ifadəsibir stansiyanın platformasında həmsöhbət kimi eyni qatara gözləyən nətiq tərəfindən əvvəlcədən qeyd edilmədən səslənir.
- ümumi istinad; bu istinad ya işarə (Mənə bu kitabı ver!), ya da şəxs əvəzliyidir (Ehtiyatlı olun, onlar təhlükəlidir!).
- müəyyənləşdirilmiş istinad (daha geniş vəziyyət); istinadın müəyyən edilməsi vəziyyətin təsisədi elementlərini nəzərə alaraq əldə edilir. Məsələn, “Prezident Şirakdigər dövlət başçısına etiraz edir”. Burada “dövlət başçısı” referentini dəqiq müəyyənləşdirmək üçün bəyanatın elan olduğu ölkəni bilmək vacibdir.
- mövcud olmayan istinadı hədəfləmək üçün “O” əvəzliyinin təyinolunan söz olmadan istifadəsi. “O, indi gəlir!” cümləsi katibətərəfindən həkimin adı çəkilmədən onu gözləyən xəstəyə elan edilmişdir.

Deyktik ifadələr anlayışına gəldikdə işə yazılı və şifahi şərhə deyktiklər müəyyən bir ünsiyyət vəziyyətinə aid olan istinadın xüsusi şərtlərini müəyyən edən sözlər və ifadələrdir. Deyktikin referenti (sözün reallıq elementi) yalnız ünsiyyət prosesində iştirak edən həmsöhbətlərlə müəyyən edilə bilər.

Deyktiklər “qəliblər” və “indeksli simvollar” adlana bilərlər. Bu üç termin tamamilə üst-üstə düşür. Onlardan fərqli olaraq deyktiklərdilin refleksiv işlənməsini (onların kodlu mənası ifadələrdəki istifadələrinə əsasən müəyyənləşir) ifadə edir.

Deyktiklər aşağıdakılarla təyin olunurlar:

- kommunikativ vəziyyətə cəlb olunan həmsöhbətlər: verici (lər)/alıcı(lar), göndərən (lər)/alan (lar), əvəzlilər, 1-ci və 2-ci şəxs və mənsubiyyət əvəzliləri, şəxsləri təyin edən adlar;
- məruzəçi tərəfindən göstərilən şəxslər və əşyalar: işarə əvəzliləri;
- kommunikasiya vəziyyətinin məkan və zaman koordinatorları: yer və zaman zərfləri.

Deyksis ilə əlaqəli bu dil vahidlərini qeyd etmək olar:

- isimlərin əvəzləyiciləri (Ona bax!);
- determinantlar və işarə əvəzliləri (Mənə bu kitabı ver);
- yer və zaman zərfləri (Buraya gəl! Bu gün nə gözəl hava var!).

Deyksisin digər mümkün mənası mətnin, söyləmin daxili qaydalar toplusu, həmçinin hekayə və dialoqun vaxtı, bəyanatın yerini təşkil edir. Bu elementlər tərcümədə vacibdir, çünki onlar sözügedən mətnin təsvirinin daha yaxşı başa düşülməsi üçün qiymətli elementlərdir. Müəyyən bir kontekstdə “şəxs” deyksisindən, yəni şəxsin cinsiyyəti, yaşayış yeri və yaşadığı dövr haqqında danışa bilərik.

Beləliklə, deyksislər dil sisteminin bütün səviyyələrində ümumi kateqoriya xüsusiyyətinə malikdir. Ənənəvi olaraq dilçilik elmində şəxs və işarə, zaman və məkan anlayışı bildiren zərfləri deyktik elementlərə aid etmişlər. Deyktik vahidlər dilin universal elementləridir. Ona görə ki, dilin bu vahidləri mövcud situasiyadakı hadisə və predmetləri işarə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dilçilik Ensiklopediyası I cild, Bakı, Mütərcim, 2006, s. 524, səh. 190
2. BENVENISTE E. (1970), « L'appareil formel de l'énonciation », *Langages* 17, 12-18.
3. KLEIBER, Georges, 1991 : “Anaphore-Deixis : où en sommes-nous ?” in *Information 105 Grammaticale* n° 51, 3-18.
4. KLEIBER G. (1997), « Sens, référence et existence : que faire de l'extra-linguistique ? », *Langages* 127, 9-37.
5. MAINGUENEAU, Dominique, 1991, *L'énonciation en linguistique française*, Paris, Hachette Université, collection : Langue, Linguistique, Communication.
6. Fillmore, Charles J. (1971) *Lectures on Deixis*, CSLI Publications (rééd. 1997).
7. <https://www.larousse.fr/encyclopedie/divers/d%C3%A9ictique/40963>

Açar sözlər : dilçilik, deyksis, anafora, əvəzlik, zaman, məkan, deyktik

XÜLASƏ

Bu məqalədə deyksisin araşdırılma tarixi haqqında qısa məlumat verilir, onun tərifləri və əsas xüsusiyyətləri müəyyən edilir. Dil sisteminin bütün səviyyələrində ümumi kateqoriya xüsusiyyətinə malik olan deyksislər şifahi və yazılı nitqin ifadə formalarının tədqiqi üçün vacibdir. Məqalədə deyksisin istifadəsinin iki növü fərqləndirilir və deyktik ifadələrin anafora ilə müqayisəsi aparılır.

Eyni zamanda məqalədə şəxs və işarə, məkan və zaman deyktik ifadələri konkret cümlə nümunələri ilə izah edilir.

SUMMARY

This article provides a brief overview of the history of the deixis, its definitions and key features. Deictic expressions are important for the study of verbal and written expression forms in all levels of language system. The article identifies two types of usage of deictic expressions and compares them with anaphora.

In addition, the article describes personal, demonstrative deictic expression, as well as the use of deixis denoting place and time are explained with specific sentence examples.

РЕЗЮМЕ

В этой статье представлен краткий обзор истории дейксиса, его определения и ключевые особенности. Дейктические выражения важны для изучения словесных и письменных форм выражения на всех уровнях языковой системы. В статье определяются два типа использования дейксиса и ведется сравнение дейктических выражений с анафорой.

Кроме этого, в статье подробно описываются личные и указательные, пространственные и временные дейктические выражения, объясняются примерами конкретных предложений.

Elmi rəhbər - f.f.d. b/m. Vəfa Quliyeva

Мурадзаде Лейла Гасым гызы
ГОСУДАРСТВЕННАЯ КУЛЬТУРНАЯ ПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНА

В НАЦИОНАЛЬНОЙ ПЕЧАТИ

Раньше люди были ограничены в обмене информацией, обменивались новостями зачастую при непосредственном живом общении, как говорится, лицом к лицу. А сегодня в условиях развития процесса глобализации, при ускорении темпа жизни общение людей больше не ограничено пространством и временем. Прогресс высокотехнологических средств в культурном обмене стал использоваться между странами активней. Телевидение и радиовещательные передачи, онлайн-медиа, печатные СМИ также являются средством информационного и культурного обмена. И поэтому при формировании имиджа страны средства массовой информации имеют огромные полномочия.

Во-первых, средства массовой информации могут приобщать людей к культуре, расширять аудиторию, интересующуюся информацией о культуре. Кроме того, традиционная культура имеет свойства: региональность и национальность. Так СМИ могут ярко и интересно продемонстрировать эти свойства культуры с помощью современных технологий. И люди именно с помощью СМИ познакомятся и лучше узнают о своей же традиционной культуре. Ведь культура это не только запись в книгах, но и реальная деятельность в жизни людей. Во-вторых, СМИ играют важнейшую роль в укреплении глобализации, они стали неотъемлемым инструментом в культурном обмене[1].

Культура обладает признаками автоматизма и подсознания, человеческое поведение осуществляется под её влиянием и доминированием. Члены общества, обладающие общей культурой, в разных обстоятельствах будут действовать одинаково. Такое действие осуществляется почти непреднамеренно. Кроме того, в настоящее время, во всем мире обостряются этнические конфликты и культурные противоречия. Из-за многообразия различных каналов трансляции знаний и информации о культуре ни одна страна не может полностью контролировать СМИ. При таких условиях СМИ распространяют информацию самого различного содержания и отражают разные особенности культуры.

В виду этого, культура, воздействующая на все сферы общественной и индивидуальной жизнедеятельности, в современном обществе является движущей силой в углублении международных отношений. Культурная политика каждого государства имеет свой собственный подход.

Следует выделить, что само понятие «государственная культурная политика» означает совокупность принципов и норм, которыми руководствуется государство в своей деятельности по сохранению, развитию и распространению культуры, а также сама деятельность государства в области культуры[2].

Целями государственной культурной политики являются:

- укрепление гражданской идентичности;
- создание условий для воспитания граждан;
- сохранение исторического и культурного наследия и его использование для воспитания и образования;
- передача от поколения к поколению традиционных ценностей и норм, традиций, обычаев и образцов поведения;
- создание условий для реализации каждым человеком его творческого потенциала;
- обеспечение доступа граждан к знаниям, информации, культурным ценностям и благам. А также такие направления, как:
  - поддержка развития искусства всех видов, в котором структурно можно выделить:
    - классическое искусство (изобразительное искусство, музыка и музыкальный театр, драматический театр, балет),
    - народное искусство и фольклор,
    - массовое искусство (эстрада, цирк, кинематограф);
  - сохранение, реставрация и экспонирование памятников истории и культурного наследия (включая музейные экспозиции);
  - развитие библиотечного и архивного дела;
  - развитие форм организованного досуга (в клубной и иной форме);
  - развитие туризма;
  - развитие гуманитарной эрудиции населения, его гражданского сознания, патриотизма и его политической лояльности [3].

Также в этом деле наиболее важным представляется государство, и в этом смысле речь идёт о государственной культурной политике. Так, в целях обеспечения развития азербайджанской культуры, ее защиты от внутренних и внешних угроз, успешной интеграции в мировую культуру, прав и свобод человека и гражданина в области культуры 14 февраля 2014 года Президентом Азербайджанской Республики было подписано Распоряжение об утверждении «Концепции культуры Азербайджанской Республики»[4].

Следует добавить, что Азербайджан развивает международное культурное сотрудничество, имеет тесные связи с такими международными организациями как ЮНЕСКО, Совет Европы, ТЮРКСОЙ, Совет по культурному сотрудничеству СНГ, ГУАМ и др.

Известно, что азербайджанский народ, являющийся одним из наиболее древних народов мира, имеет множество исторических памятников материальной культуры, богатую литературу, искусство и музыкальную культуру. Для сохранения, пропаганды и развития азербайджанской культуры наше государство в последние годы предпринимает ряд важных шагов. Об этом свидетельствует добавление в Репрезентативный список нематериального культурного наследия 13 образцов Азербайджана -

азербайджанский мугам (2008), искусство азербайджанских ашугов (2009), праздник Новруз (2009), азербайджанское традиционное искусство ковроткачества (2010), мастерство изготовления и искусство игры на таре (2012), човган (2013), традиционное искусство изготовления и ношения женского шёлкового головного платка кялагаи и его символика (2014), медное производство в Лагиче (2015), лаваш (2016, совместно с Ираном, Казахстаном, Кыргызстаном и Турцией), традиция приготовления и подачи долмы (2017), мастерство изготовления и искусство игры на кяманче (2017), ялы (кочари, тензере), коллективные традиционные танцы Нахчывана (2018), эпос «Деде Горгуд» (2018, совместно с Турцией и Казахстаном)[5].

Ярким примером является представление азербайджанской культуры на ведущих международных выставках. Павильон Азербайджана занял четвертое место по посещаемости на международной выставке EXPO-2017, проходящей с 10 июня по 10 сентября в столице Казахстана Астане [6]. При организации Фонда Гейдара Алиева Азербайджан участвовал в Международной выставке искусств - 57-ом Венецианском биеннале. В национальном павильоне «Под одним солнцем. Культура совместной жизни» были отражены мультикультуральные традиции, этнико-культурное разнообразие и толерантность Азербайджана. Концепция выставки, представленной в одном из самых многолюдных мест Венеции - Дворце Lezze XIV века в Кампо Санто-Стефано, отражала существующее в Азербайджане культурное разнообразие путем художественной интерпретации. На выставке было отмечено, что различные народы и этнические группы, религиозные конфессии столетиями жили в Азербайджане в условиях мира и дружбы. Здесь пропагандировалось одинаковое восприятие различных языков и культур, культурного совместного проживания в условиях гармонии и равенства в мультикультуральной, многоконфессиональной среде. Миротворительный, культурный обмен и сохранение прекрасных традиций восточного гостеприимства являются одними из основных принципов людей, живущих на этой территории. А это своего рода чудо в век глобализации, этнических конфликтов, нетерпимости, оккупации и агрессии [7]. Не так давно начались реставрационные работы в павильоне «Азербайджан» в Москве. Здание является объектом культурного наследия федерального значения и одним из украшений ВДНХ. Его главная особенность - сохранившиеся интерьеры 1939 года [8].

Вот уже несколько лет подряд во Франции в городе Канны проходят «Дни азербайджанской культуры». Этот проект был запущен по инициативе Фонда Гейдара Алиева. «Дни культуры Азербайджана» создает возможность непосредственно ознакомиться с древней историей, традициями и образцами культуры нашей страны. Выставка является связующим звеном в укреплении связей между двумя странами. Еще одним мероприятием в продвижении национальной культуры является фестиваль «Осенние дары Азербайджана» на Тверской площади, организованный совместно с Фондом Гейдара Алиева и Посольством Азербайджана в России. Посетители фестиваля приобретают разнообразные продукты и сувениры, участвуют в различных мастер-классах, посещают фотовыставку, смотрят выступления творческих коллективов и обучаются мастерству приготовления национальных блюд у профессиональных поваров. Гости площадки знакомятся с блюдами традиционной азербайджанской кухни. Фестиваль «Осенние дары Азербайджана» проводится при поддержке Правительства Москвы и Торгового представителя Азербайджанской Республики в Российской Федерации [8]. Эти и другие международные мероприятия, на которых Азербайджан представляется на очень высоком уровне, говорят о заботе государства в продвижении культурной сферы страны.

В заключение следует отметить, что СМИ повышают эффективность продвижения культуры. СМИ - это необходимое материально-техническое обеспечение международного культурного обмена. Таким образом, пропаганда культурной политики государства в СМИ, а также ее роль в дальнейшем просвещении мировой общественности свидетельствует о богатой культуре Азербайджанского государства.

Список литературы:

1. Роль СМИ в культурном обмене между странами, 2014 г., стр.3
2. https://dic.academic.ru/dic.nsf/fin_enc/21689
3. Основы государственной культурной политики, 2015 г., стр.10
4. <https://azertag.az/ru/xeber/115268>
5. <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/2990050.html>
6. <https://www.trend.az/azerbaijan/society/2772049.html>
7. <https://www.trend.az/azerbaijan/society/2755155.html>
8. <https://azertag.az/ru/xeber/1239357>
9. <https://azertag.az/ru/xeber/1204667>

Xülasə

Məqalədə müasir dövrdə dövlət mədəniyyət siyasətinin əsas istiqamət və xüsusiyyətlərinin reallaşdırılması təsvir edilmişdir. Müəllif, eyni zamanda, milli mədəniyyətimizin beynəlxalq aləmdə təbliğində Azərbaycan KİV-nin rolunu araşdırmışdır.

Açar sözlər: mədəniyyət, mədəniyyət siyasəti, milli mətbuat, media, beynəlxalq təşkilatlar, informasiya

Summary

The main directions and features of the state culture policy in the modern times are shown in the article. The author also examined the role of Azerbaijani media in the promotion of our national culture in the international arena.

Keywords: Culture, cultural policy, national press, media, international organizations, information

Xülasə

Məqalədə müasir dövrdə dövlət mədəniyyət siyasətinin əsas istiqamət və xüsusiyyətlərinin reallaşdırılması təsvir edilmişdir. Müəllif, eyni zamanda, milli mədəniyyətimizin beynəlxalq aləmdə təbliğində Azərbaycan KİV-nin rolunu araşdırmışdır.

Açar sözlər: mədəniyyət, mədəniyyət siyasəti, milli mətbuat, media, beynəlxalq təşkilatlar, informasiya

Summary

The main directions and features of the state culture policy in the modern times are shown in the article. The author also examined the role of Azerbaijani media in the promotion of our national culture in the international arena.

Keywords: Culture, cultural policy, national press, media, international organizations, information

Расулова Гюльнара
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ

В процессе преподавания курса «русский язык и культура речи» преподаватель должен дать необходимые знания о русском языке, его богатстве, ресурсах, структуре, формах реализации. Познакомить с основами культуры речи, с различными нормами литературного языка, его вариантами. Обучить основам ораторского искусства, дать представления о речи, как инструменте эффективного общения, сформировать навыки делового общения. Это обуславливает использование системы последовательных, взаимосвязанных методов обучения, направленных на приобретение знаний, формирование умений, навыков, их закрепление:

- *Монологический метод
- *Диалогический метод
- *Эвристический метод
- *Проблемное изложение
- *Исследовательский метод
- *Метод программированного обучения

Монологический метод. Определение: монологический метод - это обусловленная принципами обучения система правил подготовки и изложения обучающим учебного материала с целью объяснения учащимся готовых выводов науки в форме рассказа или школьной лекции с применением аудиовизуальных средств и формирования у учащихся знаний и умений на уровне их восприятия и понимания.

Основные функции: а) передача учащимся готовых выводов науки в виде фактов, законов, принципов, правил и положений; б) организация повторения и закрепления пройденного материала, углубление знаний; в) совершенствование репродуктивного мышления.

Правила: 1) сообщить учащимся учебный материал, дать его описание или объяснение для запоминания или применения в упражнениях;

1. Выбрать и применить приемы побуждающего воздействия;
2. Показать образцы действий (показать на примерах, как выполнить то или иное действие); 4) контроль и оценку знаний и умений проводить по качеству воспроизведения усвоенного материала.

Применение: монологический метод применяется в форме рассказа, лекции с использованием таких приемов, как описание фактов, демонстрация явлений, напоминание, указание и др. Этот метод предполагает деятельность учащихся копирующего характера: наблюдать, слушать, запоминать, выполнять действия по образцу, работать с таблицами, приборами, решать типовые задачи и пр. На первый взгляд кажется, что использовать монологический метод довольно просто: рассказал, показал, прочитал, объяснил, повторил. Однако каждому учителю известно, как это трудно сделать. Трудно удержать активное внимание учащихся на учебном материале, поддержать их интерес к нередко неинтересным для них явлениям и фактам. Монологический метод, как уже отмечалось, предполагает в общем-то пассивную деятельность учащихся: они должны слушать, наблюдать, выполнять и т.д. Должны... Но не всегда они это осознают и потому могут и не слушать, и не наблюдать, и не выполнять.

Поэтому при монологическом методе необходимо обращать особое внимание на приемы, усиливающие его возможности. Мы имеем в виду приемы побуждения к учению, например, при разборе ошибок, допущенных учащимися при выполнении задания, в ситуациях, когда преподаватель требует выполнять работу по образцу или слушать. Во всех этих случаях следует прежде всего подготовить учащихся к предстоящей деятельности, направить их мысль на восприятие цели деятельности, сконцентрировать внимание на учебной ситуации. То есть необходимо реализовать все возможности мотивационного обеспечения учебного процесса.

Диалогический метод: Основные признаки: изложение учебного материала идет в форме общающей беседы, в которой используются в основном репродуктивные вопросы по известному учащимся материалу. Учитель может также создать проблемную ситуацию, поставить ряд проблемных вопросов, но в этом случае сущность новых понятий и способов действий объясняет учитель.

Opredelenie: dialoqiçeskiy metod - gto obuslovlennaa prinüipami obuçeniä sistema regulativnix pravil podqotovki uçebnoqo materiala i provedeniä soobhaöhey besedi s üelgö objäsneniä uçebnoqo materiala uçitelem, usvoeniä eqo uçahimisä; pobuçdeniä uçahixsə k uçastiö v postanovke problem i ix rešenii; aktivizaüii ix uçebnoy deätelñnosti.

Osnovnie funküii: raskritie novix ponätii i sposobov uçebnoy deätelñnosti s pomohgö reproduktivnix voprosov i prednamerenno sozdavaemix problemnix situaüiy; aktivizaüii poznavatelñnoqo obheniä i pobuçdenie uçahixsə k umstvennoy ili praktiçeskoqy deätelñnosti, formirovanie u nix umeniy reçevoqo obheniä i samostoätelñnoy deätelñnosti; obuçenie ix sposobam kollektivnoy mislitelñnoy deätelñnosti.

Pravila: 1) v xode soobhaöhey besedi sozdavatg (po vozmoçnosti) problemnie situaüii; 2) privlekatg uçahixsə v formulirovke problemi, vidviceniö predpoloceniü, obosnovaniö qipotezi i ee dokazatelñstvu; 3) kontrolg i ouenku proizvoditg po urovnö aktivnosti uçastiä uçahixsə v soobhaöhey besede i rešenii uçebnix problem.

Работа диалогическим методом осуществляется в форме беседы на уроках первого и

третьего типа (изучения нового материала; обобщения и систематизации знаний). В беседе преподаватель привлекает учащихся к ответам на такие вопросы, которые обращены к имеющимся у них знаниям и умениям. Доля их самостоятельности в учебной деятельности определяется количеством вопросов репродуктивного характера. При постановке вопросов, требующих для ответа новой информации, новых знаний, новых подходов, преподаватель либо сам отвечает на них, либо организует изучение учащимися учебного пособия, видеофильма и пр. Этот метод очень динамичен, он может перейти и в эвристический, и при необходимости в монологический, может применяться практически на любом этапе урока.

Эвристический метод

Основные признаки: организация учителем изучения учебного материала в форме эвристической беседы; постановка проблемных вопросов; решение познавательных задач; учебные проблемы ставятся и решаются учащимися с помощью учителя.

Определение: эвристический метод - это обусловленная принципами обучения система регулятивных правил подготовки учебного материала и проведения эвристической беседы с решением познавательных задач.

Основные функции: самостоятельное усвоение знаний и способов действий; развитие творческого мышления (перенос знаний и умений в новую ситуацию; видение новой проблемы в традиционной ситуации; видение новых признаков изучаемого объекта; преобразование известных способов деятельности и самостоятельное создание новых); развитие качеств ума, мыслительных навыков, формирование познавательных умений; обучение учащихся приемам активного познавательного общения; развитие мотивации учения, мотивации аффилиации, мотивации достижения.

Правила: 1) формирование новых знаний происходит на основе эвристической беседы и должно сочетаться с самостоятельной работой учащихся (участие в эвристической беседе - задавание учащимися встречных, проблемных вопросов, ответы на проблемные вопросы, решение познавательных задач); 2) учитель преднамеренно создает проблемные ситуации, учащиеся должны их анализировать и ставить проблемы, выдвигать и доказывать гипотезы, делать выводы; оценка ставится в основном за умение применять ранее полученные знания, за умение выдвигать и обосновывать гипотезы, доказывать их, за овладение способами деятельности.

Primenətsə gvrističeskiy metod pri izučenii novoqo materiala, imeöheqo protivoreçiviy xarakter, ili pri sovršenstvovanii ranee usvoennix znaniy s üelgö obobheniə polučennix ranee vpeçatleniy, stimulirovaniə mnoqoaspektnoqo osmisleniə əvleniy, samostoətelgnoqo poiska uçaħimisə novix sposobov deətelgnosti, ktorim ix ranee ne obuçalı. V bolgşoy stepeni primeneniə gtoqo metoda zavisit ot urovnə obuçennosti i razvitie uçaħixsə, osobenno ot sformirovannosti ix poznavatelgñix umeniy. Gvrističeskiy metod primenətsə v forme gvrističeskoqo besedi vo vremə seminarı, diskussii, uçebyoy konferenüii. Uçitelg soçetaet çastiçnoe objəsnenie novoqo s postanovkoq problemñix zadaniy. Uçaħiesə vipolnəöt samostoətelgñie raboti poiskovoqo tipa: analiziruöt problemñie situaüii, stavət problemi i reşəöt ix, naqodət novie znaniə i sposobi deystviy.

ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ МЕТОД: ОСНОВНЫЕ ПРИЗНАКИ: ПРЕПОДАВАТЕЛЬ ОРГАНИЗУЕТ САМОСТОЯТЕЛЬНУЮ РАБОТУ УЧАЩИХСЯ ПО ИЗУЧЕНИЮ НОВОГО ЗНАНИЯ, ПРЕДЛАГАЯ ИМ ЗАДАНИЯ ПРОБЛЕМНОГО ХАРАКТЕРА И РАЗРАБАТЫВАЯ СОВМЕСТНО С НИМИ ЦЕЛЬ РАБОТЫ. ПРОБЛЕМНЫЕ СИТУАЦИИ, КАК ПРАВИЛО, ВОЗНИКАЮТ В ХОДЕ ВЫПОЛНЕНИЯ УЧАЩИМИСЯ ЗАДАНИЙ, ИМЕЮЩИХ ОБЫЧНО НЕ ТОЛЬКО ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ, НО И ПРАКТИЧЕСКИЙ (ИНСТРУМЕНТАЛЬНЫЙ) ХАРАКТЕР (ПОИСК ДОПОЛНИТЕЛЬНЫХ ФАКТОВ, СВЕДЕНИЙ, СИСТЕМАТИЗАЦИЯ И АНАЛИЗ ИНФОРМАЦИИ И Т.Д.)

Opredelenie: issledovatelgskiy metod - gto obuslovlennaə prinüipami obuçeniə sistema regulativñix pravil podqotovki uçebyoqo materiala i orqanıaüii prepodavatelem samostoətelgnoy raboti uçaħixsə po reşeniö problemñix zadaniy s üelgö usvoeniə imi novix ponətiy i sposobov deystviy i razvitie u nix intellektualgnoy i druqix sfer.

Osnovnie funküii: formirovanie tvorçeskoqo mişleniə i druqix sostavləöhix intellektualgnoy sferi, samostoətelgnoe usvoenie uçaħimisə novix znaniy i sposobov deystviy, stimulirovanie poəvleniə u uçaħixsə novix sposobov deystviy, ktorim ix zarance ne obuçalı; formirovanie motivaüionnoy, gmoüionalgnoy, volevoq sfer.

Pravila: 1) uçitelg, isxodə iz vozmocnosti i üelesoobraznosti problemnoqo obuçeniə, daet uçaħimsə samostoətelgñüö rabotu po reşeniö uçebyoy problemi; 2) sozdaniem problemnoy situaüii i postanovkoq zadaniə po ee razreşeniö uçitelg pobuçdaet uçaħixsə k uçebyoy deətelgnosti poiskovoqo xarakterı; 3) kontrolg i oüenka provodətsə po raüionalgñomu sposobu reşeniə poznavatelgñix zadaniy, po umeniö stavitg i reşatg uçebyie problemi, izlaqatg rezulgtati i dokazivatg svoi vivodi.

Исследовательский метод (как более сложный) применяется реже эвристического на доступном учащимся материале, изучение которого чаще связано с выполнением практических или теоретических работ поискового характера. Этот метод применяется в форме организации и проведения лабораторных и практических работ, практикумов, при проведении общественных смотров знаний, при решении в течении нескольких уроков тематических межпредметных (интегративных) учебных проблем, при решении целостной проблемы творческими группами учащихся, при организации учебных игр.

Программированный метод

Основные признаки: машинное и безмашинное программирование учебного материала с постановкой вопросов и заданий учащимся для усвоения знаний и способов действий.

Определение: программированный метод - это обусловленная принципами обучения система регулятивных правил структурирования учебного материала и управления самостоятельной работой учащихся по его изучению с помощью программных педагогических средств (ППС).

Основные функции: управление с помощью ППС и ТОО учебной деятельностью; обучение навыкам самоконтроля; обучение навыкам работы с компьютером; составление обучающих и других программ для компьютера; развитие индивидуальных способностей.

Правила: 1) учебный материал структурируется с помощью ППС; 2) включение учащихся в учебную деятельность и побуждение к выполнению программированных заданий осуществляется за счет новизны форм работы и мотивационного обеспечения учебного процесса, заложенного при разработке ППС; 3) контроль и оценивание проводятся по результатам выполнения программированных заданий.

Программированный метод с внедрением персональных компьютеров занимает все больший удельный вес среди остальных методов обучения. За счет высоких технических и дидактических возможностей компьютеров этот метод находит применение при изучении многих учебных предметов и на всех этапах урока.

Такая классификация способствует осознанному усвоению теории методов; позволяет научно обоснованно выбрать метод и сознательно его применить в нужном месте и в нужный момент.

Список использованной литературы:

1. Актуальные аспекты преподавания дисциплины «русский язык и культура речи» в техническом вузе. Здорикова Юлия Николаевна
2. Валгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке: Учебное пособие. - М., 2003.
3. Введенская Л.А., Павлова Л.Г., Кашаева Е.Ю. Русский язык и культура речи: Учебное пособие для нефилологических факультетов вузов. - Ростов н/Д, 2003.
4. Введенская Л.А., Павлова Л.Г. Риторика и культура речи: Учебное пособие для вузов. - Ростов н/Д., 2005.
5. Сидорова М.Ю., Савельев В.С. Русский язык и культура речи: Учебник. - М.: ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2008.

Рецензент: Кази-заде Динара